MÖ III. BİNYIL DOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NİN ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİ VE MEZAR TİPLERİ

Umut PARLITI

Doktora Tezi
Arkeoloji Anabilim Dalı
Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI
2019
Her Hakkı Saklıdır

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI

Umut PARLITI

MÖ III. BİNYIL DOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NİN ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİ VE MEZAR TİPLERİ

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI

ERZURUM - 2019

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ BEYAN FORMU

04/03/2019

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum "MÖ III. Binyıl Doğu Anadolu Bölgesi'nin Ölü Gömme Gelenekleri ve Mezar Tipleri" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim [*].

■ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

☐ Tezimin/Raporumun makale için **altı ay,** patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

04.03.2019
Umut PARLITI

---

[*] **LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE**

.....

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi MADDE 6– (1) Lisansüstü tezle ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI danışmanlığında, Umut PARLITI tarafından hazırlanan bu çalışma 04 / 03 / 2019 tarihinde aşağıda isimleri yazılı jüri tarafından Arkeoloji Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI İmza: .....

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Mehmet KARAOSMANOĞLU İmza: .....

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM İmza: .....

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Yılmaz Selim ERDAL İmza: .....

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Haluk SAĞLAMTİMUR İmza: .....

Prof. Dr. Sait UYLAŞ
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **IV**
ABSTRACT ..... **V**
KISALTMALAR DİZİNİ ..... **VI**
TABLOLAR DİZİNİ ..... **VII**
HARİTALAR DİZİNİ ..... **XV**
RESİMLER DİZİNİ ..... **XVI**
ÖNSÖZ ..... **XXIX**
AMAÇ ve ÖNEM ..... **XXXI**
MATERYAL ve YÖNTEM ..... **XXXIV**
GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM
ARAŞTIRMA BÖLGESİNİN COĞRAFYASI ve MÖ III. BİNYIL SÜRECİNDE BÖLGENİN PALEOCOĞRAFYASI

1.1. ARAŞTIRMA BÖLGESİNİN COĞRAFYASI **28**
1.2. MÖ III. BİNYIL SÜRECİNDE BÖLGENİN PALEOCOĞRAFYASI **34**
1.3. ARAŞTIRMA BÖLGESİNİN COĞRAFYASI VE PALEOCOĞRAFYASINA İLİŞKİN KISA DEĞERLENDİRME **43**

İKİNCİ BÖLÜM
ÖLÜM OLGUSU ve RİTÜELLER

2.1. ÖLÜM OLGUSU VE RİTÜELLERE BİLİMSEL YAKLAŞIM **46**
2.2. ÖLÜM OLGUSU VE RİTÜELLERİN KISA BİR DEĞERLENDİRMESİ **56**

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
MÖ III. BİNYIL ÖNCESİ DOĞU ANADOLU BÖLGESİ VE ÇEVRE BÖLGELERİN ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

3.1. AKERAMİK NEOLİTİK DÖNEM **61**
3.2. NEOLİTİK DÖNEM **69**
3.3. KALKOLİTİK DÖNEM **81**

3.4. MÖ III. BİNYIL ÖNCESİ ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİNİN KISA DEĞERLENDİRMESİ.....103

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MÖ III. BİNYILDA DOĞU ANADOLU BÖLGESİNDE ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİ

4.1. MALATYA-ELAZIĞ BÖLÜMÜ 113

4.2. ERZURUM-KARS BÖLÜMÜ.....175

4.3. MUŞ-VAN BÖLÜMÜ.....205

4.4. DOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NİN ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİNİN KISA DEĞERLENDİRMESİ.....219

BEŞİNCİ BÖLÜM

MÖ III. BİNYILDA DOĞU ANADOLU CİVARINDAKİ BÖLGELERDE ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİ

5.1. ORTA ANADOLU BÖLGESİ.....229

5.1.1. Orta Anadolu Platosu 231

5.1.2. Kızılırmak Kavsi 245

5.1.3. Orta Anadolu'nun Ölü Gömme Geleneklerinin Kısa Değerlendirmesi 278

5.2. GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ.....316

5.2.1. Dicle Havzası 317

5.2.2. Aşağı Fırat Havzası 327

5.2.3. Aşağı Fırat'ın Batısı 356

5.2.4. Güneydoğu Anadolu'nun Ölü Gömme Geleneklerinin Kısa Değerlendirmesi 370

5.3. KAFKASYA COĞRAFYASI 377

5.3.1. MÖ III. Binyıl Öncesi Kafkasya'da Ölü Gömme Gelenekleri.....377

5.3.2. Genel Hatlarıyla MÖ III. Binyıl Ölü Gömme Gelenekleri ve Kronoloji Sorunu 387

5.3.3. Maikop Mezarları.....390

5.3.4. Kura-Aras Mezarları.....396

5.3.5. Kafkasya'nın Ölü Gömme Geleneklerinin Kısa Değerlendirmesi.....452

5.4. KUZEYBATI İRAN COĞRAFYASI.....478

GENEL DEĞERLENDİRME 482
SONUÇ.....558

KAYNAKLAR 570
EKLER.....673
EK 1. TABLOLAR 673
EK-2. HARİTALAR 752
EK 3. RESİMLER.....781
ÖZGEÇMİŞ.....862

ÖZET

DOKTORA TEZİ

MÖ III. BİNYIL DOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NİN ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİ VE MEZAR TİPLERİ

Umut PARLITI

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI

2019, 863 sayfa

Jüri: Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI
Prof. Dr. Mehmet KARAOSMANOĞLU
Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM
Prof. Dr. Yılmaz Selim ERDAL
Doç. Dr. Haluk SAĞLAMTİMUR

Doğu Anadolu Bölgesi geniş yüzölçümüne sahip toprakları içerisinde yüksek dağları, yüksek yaylaları ve alçak düzlükleri, derin vadileri içeren önemli bir coğrafyaya sahiptir. Bu coğrafya zorlu topraklarında birçok arkeolojik keşfi saklamaktadır. Suriye-Mezopotamya, Kafkaslar, İran ve Orta Anadolu kültürleriyle doğrudan kurulan iletişim sayesinde bölge genelinde zengin arkeolojik bir geçmiş geride kalmıştır. Jeostratejik konumu sayesinde Paleolitik dönemlerden günümüze kadar farklı toplulukların, halkların, kültürlerin ve medeniyetlerin izlerine bölgenin içerisine serpiştirilmiş düzlüklerde ulaşmak mümkündür.

Bu tez çalışmasında Doğu Anadolu Bölgesi içerisinde sınırlı sayıda tespit edilen, kazılan ve raporları yayımlanan MÖ III. binyıla ait mezar veya mezarlıklar konu edilmiştir. Bu mezar/mezarlıkların verileri analiz edilerek çoklu korelasyon yöntemiyle bölgenin ölü gömme gelenekleri ve mezar tipleri aydınlatılmaya çalışılmıştır. Bölge arkeolojisinin neredeyse unutulmuş bir yanı olan bu binyıllık sürecin ölü gömme geleneklerini aydınlatan mezarların yeri, konumu, höyükteki yerleşimle varsa bağlantısı (kronolojik), mezar tipleri, türleri (intramural-extramural), yönleri, düzeni, hediyeleri, gömü sayısı, ölülerin yatırılış şekilleri, gömü tarzlarına (kremasyon-inhumasyon) göre ayrıntılı olarak ele alınmaya çalışılmıştır.

Doğu Anadolu Bölgesinde tespit edilen MÖ III. binyıla ait mezarlar ve içerisinde ele geçen eserler çevre coğrafyalarla iletişim halinde olunduğunu göstermektedir. Uruk kültürü kadar olmasa da MÖ III. binyıl içerisinde bölgenin büyük ve kapsamlı bir ticari ağa sahip olduğunu mezar buluntularından söylemek mümkündür. Söz konusu iletişim sayede bölgeye ulaşan yeni fikirler, teknolojiler ve inançlar mezarlarda çok büyük izler bırakmıştır. Çalışmada özgün tablolar, grafikler ve haritalar hazırlanarak ulaşılan bu sonuçların tamamı somutlaştırılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: MÖ III. Binyıl, Doğu Anadolu, Ölü Gömme, Mezar Tipleri, İletişim.

ABSTRACT

Ph. D. DISSERTATION

3RD MILLENNIUM BC BURIAL TRADITIONS AND GRAVE TYPES OF THE EASTERN ANATOLIAN REGION

Umut PARLITI

Advisor: Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI

2019, 863 pages

Jury: Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI
Prof. Dr. Mehmet KARAOSMANOĞLU
Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM
Prof. Dr. Yılmaz Selim ERDAL
Assoc. Prof. Dr. Haluk SAĞLAMTİMUR

The Eastern Anatolia Region is an important geography containing high mountains, high plateaus and low plains, deep valleys in its lands with a wide surface. This geography hides many archaeological discoveries in its harsh lands. A rich archaeological past was left behind in the region due to the direct contact with the Syrian-Mesopotamian, Caucasian, Iranian and Central Anatolian cultures. With its geostrategic location, it is possible to find the traces of different communities, peoples, cultures and civilizations from the Palaolithic Period to today in the plains all around the region.

In this thesis study, we discussed the graves and graveyards of 3rd millennium BC that were discovered in limited numbers in Eastern Anatolia and were excavated and reported. By analyzing the data of these graves/graveyards by the multiple correlation method, we tried to clarify the burial traditions and grave types of the region. We tried to deal in detail with the graves that illuminate the burial traditions of the process of this millennium, which is an almost forgotten side of the region's archaeology, according to their place, location, connection with the settlement at the burial mound if any (chronological), grave types (intramural-extramural), directions, layout, gifts, burial numbers, how the dead were laid and burial styles (cremation-inhumation).

The graves of the 3rd millennium BC detected in the Eastern Anatolia Region and the artefacts discovered in them show that they were in contact with the surrounding geographies. It is possible to say by the grave findings that the region had a large and comprehensive commercial network in the 3rd millennium BC, although not as much as the Uruk culture. The new ideas, technologies and beliefs reaching the region with said communication have left great marks on the graves. In the study, we tried to materialize all of these results by preparing original tables, graphs and maps.

Keywords: 3rd Millennium BC, Eastern Anatolia, Burial, Grave Types, Communication.

KISALTMALAR DİZİNİ

AJ : Archaeological Journal.

AJA **:** American Journal of Archaeology. The Journal of the Archaeological Institute of America.

ANES **:** Ancient Near Eastern Studies.

AST **:** Araştırma Sonuçları Toplantısı.

ATL **:** The Athenian Tribute Lists.

Bknz **:** Bakınız.

BSA **:** Annual of the British School at Athens.

CAH **:** Cambridge Ancient History.

Çev **:** Çeviri.

DAB **:** Doğu Anadolu Bölgesi

DÇ **:** Demir Çağ

EKÇ **:** Erken Kalkolitik Çağ

ETC : Early Transcaucasian Culture

ETÇ **:** Erken Tunç Çağ

GDAB **:** Güneydoğu Anadolu Bölgesi

GKÇ **:** Geç Kalkolitik Çağ

GJ **:** Geographical Journal.

JHS **:** Journal of Hellenic Studies.

KST **:** Kazı Sonuçları Toplantısı.

KA **:** Kura-Aras

M. **:** metre

MÖ **:** Milattan Önce

OAB **:** Orta Anadolu Bölgesi

OKÇ **:** Orta Kalkolitik Çağ

OTÇ **:** Orta Tunç Çağ

RBBW **:** Red Black Burnished Ware

RE **:** Paulys Real Enyclopaedie.

s **:** Sayfa

TTKY **:** Türk Tarih Kurumu Yayınları.

vb **:** ve benzeri.

vd **:** ve diğerleri.

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 5.1. Malatya-Elazığ Bölümü'nün Mezar Tipleri. 673
Tablo 5.3. Malatya-Elazığ bölümü kerpiç mezar tiplerinde ele geçen eserler. 674
Tablo 5.4. Malatya-Elazığ bölümü oda mezar tiplerinde ele geçen eserler. 675
Tablo 5.5. Malatya-Elazığ bölümü basit toprak tiplerinde ele geçen eserler. 675
Tablo 5.6. Malatya-Elazığ bölümü çömlek tiplerinde ele geçen eserler. 676
Tablo 5.7. Malatya-Elazığ bölümü pithos/küp tiplerinde ele geçen eserler. 676
Tablo 5.8. Malatya-Elazığ bölümü taş sanduka tiplerinde gömü sayısı. 676
Tablo 5.9. Malatya-Elazığ bölümü kerpiç sanduka tiplerinde gömü sayısı. 676
Tablo 5.10. Malatya-Elazığ bölümü basit toprak tiplerinde gömü sayısı. 677
Tablo 5.11. Malatya-Elazığ bölümü oda mezar tiplerinde gömü sayısı. 677
Tablo 5.12. Malatya-Elazığ bölümü pithos/küp tiplerinde gömü sayısı. 677
Tablo 5.13. Malatya-Elazığ bölümü çömlek tiplerinde gömü sayısı. 677
Tablo 5.14. Malatya-Elazığ bölümü taş sanduka tiplerindeki gömütlerin pozisyonları 678
Tablo 5.15. Malatya-Elazığ bölümü kerpiç sanduka tiplerindeki gömütlerin pozisyonları 678
Tablo 5.16. Malatya-Elazığ bölümü basit tiplerindeki gömütlerin pozisyonları 678
Tablo 5.17. Malatya-Elazığ bölümü oda mezar tiplerindeki gömütlerin pozisyonları. 678
Tablo 5.18. Malatya-Elazığ bölümü pithos tiplerindeki gömütlerin pozisyonları ve Doğu Anadolu Bölgesi'nin geneli 679
Tablo 5.19. Malatya-Elazığ bölümündeki mezarlarda uygulanan gömüt tarzı. 679
Tablo 5.20. Malatya-Elazığ bölümündeki mezarlardaki bireylerin yatış yönleri. 679
Tablo 5.21. Erzurum-Kars Bölümü mezar tipleri 680
Tablo 5.22. Erzurum-Kars bölümü basit toprak mezarlarda ele geçen eserler 681
Tablo 5.23. Erzurum-Kars bölümü taş sanduka mezarlarda uygulanan gömüt tarzı. .. 681
Tablo 5.24. Erzurum-Kars bölümü basit toprak mezarlardaki gömüt sayısı. 682
Tablo 5.25. Erzurum-Kars bölümü basit toprak mezarlarda uygulanan gömü pozisyonları. 682
Tablo 5.26. Erzurum-Kars bölümündeki mezarlarında uygulanan gömü tarzı. 682
Tablo 5.27. Erzurum-Kars bölümü mezarlardaki iskeletlerin yatış yönleri. 683
Tablo 5.28. Yukarı Murat Van bölümündeki mezar tipleri. 683

Tablo 5.29. Muş-Van bölümündeki basit toprak mezarlarda gömüt sayısı.....684
Tablo 5.30. Muş-Van bölümündeki basit toprak mezarlarda gömütlerin pozisyonları.....684
Tablo 5.31. Muş-Van bölümündeki mezarlarda uygulanan gömü tarzı.....684
Tablo 5.32. Muş-Van bölümü basit toprak mezarlardaki iskeletlerin yatış yönleri. 684
Tablo 5.33. Malatya-Elazığ bölümündeki intramural çömlek mezarların olası kronolojileri. 685
Tablo 5.34. Malatya-Elazığ bölümündeki intramural kerpiç sanduka mezarların olası kronolojileri. 685
Tablo 5.35. Malatya-Elazığ bölümündeki intramural taş sanduka mezarların olası kronolojileri. 685
Tablo 5.36. Malatya-Elazığ bölümündeki intramural kerpiç oda mezarların olası kronolojileri. 685
Tablo 5.37. Malatya-Elazığ bölümündeki intramural çukur/oda mezarların olası kronolojileri. 685
Tablo 5.38. Malatya-Elazığ bölümündeki intramural basit toprak mezarların olası kronolojileri. 686
Tablo 5.39. Malatya-Elazığ bölümündeki intramural pithos/küp mezarların olası kronolojileri. 686
Tablo 5.40. Malatya-Elazığ bölümündeki extramural pithos/küp mezarların olası kronolojileri. 686
Tablo 5.41. Malatya-Elazığ bölümündeki extramural taş sanduka mezarların olası kronolojileri. 686
Tablo 5.42. Erzurum-Kars bölümündeki extramural basit toprak mezarların olası kronolojileri. 687
Tablo 5.43. Erzurum-Kars bölümündeki intramural çömlek mezarların olası kronolojileri. 687
Tablo 5.44. Erzurum-Kars bölümündeki extramural basit toprak mezarların olası kronolojileri. 687
Tablo 5.45. Erzurum-Kars bölümündeki extramural taş sanduka mezarların olası kronolojileri. 687

Tablo 5.46. Erzurum-Kars bölümündeki extramural kurgan mezarların olası kronolojileri. 687
Tablo 5.47. Muş-Van bölümündeki intramural basit toprak mezarların olası kronolojileri. 688
Tablo 5.48. Muş-Van bölümündeki intramural çömlek mezarların olası kronolojileri. 688
Tablo 5.49. Muş-Van bölümündeki intramural pithos/küp mezarların olası kronolojileri. 688
Tablo 5.50. Muş-Van bölümündeki extramural taş sanduka mezarların olası kronolojileri. 688
Tablo 5.51. Muş-Van bölümündeki extramural çömlek mezarların olası kronolojileri. 688
Tablo 5.52. Muş-Van bölümündeki extramural kurgan mezarların olası kronolojileri. 688
Tablo 5.53. Güneydoğu Anadolu'da ölü gömme geleneklerinin görüldüğü anahtar mezar/mezarlıklar. 689
Tablo 5.54. Güneydoğu Anadolu'daki intramural taş sandukalarda ölüler için bırakılan hediyelerin dağılımı. 691
Tablo 5.55. Güneydoğu Anadolu'da extramural taş sanduka mezarlara bırakılan ölü hediyelerinin dağılımı. 692
Tablo 5.56. Güneydoğu Anadolu'da Kerpiç Sanduka Mezarlara bırakılan ölü hediyeleri. 692
Tablo 5.57. Güneydoğu Anadolu'da intramural Oda Mezarlara bırakılan ölü hediyeleri. 693
Tablo 5.58. Güneydoğu Anadolu'da extramural Oda Mezarlara bırakılan ölü hediyeleri. 694
Tablo 5.59. Güneydoğu Anadolu'da intramural Çömlek Mezarlara bırakılan ölü hediyeleri. 694
Tablo 5.60. Güneydoğu Anadolu'da extramural Çömlek Mezara bırakılan ölü hediyeleri. 695
Tablo 5.61. Güneydoğu Anadolu'da intramural Pithos/Küp Mezara bırakılan ölü hediyeleri. 695

Tablo 5.62. Güneydoğu Anadolu'da extramural Pithos/Küp Mezara bırakılan ölü hediyeleri. 695
Tablo 5.63. Güneydoğu Anadolu'da intramural Basit Toprak Mezarlara bırakılan ölü hediyeleri. 696
Tablo 5.64. Güneydoğu Anadolu'da extramural basit toprak mezara bırakılan ölü hediyeleri. 697
Tablo 5.65. Güneydoğu Anadolu'da taş sanduka mezarlarda gömü sayısı. 697
Tablo 5.66. Güneydoğu Anadolu'da kerpiç sanduka mezarlarda gömü sayısı. 697
Tablo 5.67. Güneydoğu Anadolu'da basit toprak/kuyu mezarlarda gömü sayısı. 697
Tablo 5.68. Güneydoğu Anadolu'da oda mezarlarda gömü sayısı. 698
Tablo 5.69. Güneydoğu Anadolu'da pithos mezarlarda gömü sayısı. 698
Tablo 5.70. Güneydoğu Anadolu'da çömlek mezarlarda gömü sayısı. 698
Tablo 5.71. Güneydoğu Anadolu'da taş sanduka mezarlardaki bireylerin yatış pozisyonu. 698
Tablo 5.72. Güneydoğu Anadolu'da oda mezarlardaki bireylerin yatış pozisyonu. 699
Tablo 5.73. Güneydoğu Anadolu'da basit toprak mezarlardaki bireylerin yatış pozisyonu. 699
Tablo 5.74. Güneydoğu Anadolu'da çömlek mezarlardaki bireylerin yatış pozisyonu. 699
Tablo 5.75. Güneydoğu Anadolu'da pithos mezarlardaki bireylerin yatış pozisyonu. 699
Tablo 5.76. Güneydoğu Anadolu'da kerpiç sanduka mezarlardaki bireylerin yatış pozisyonu. 700
Tablo 5.77. Güneydoğu Anadolu'da kerpiç sanduka mezarlardaki bireylerin gömü tarzı. 700
Tablo 5.78. Güneydoğu Anadolu'da taş sanduka mezarlardaki bireylerin gömü tarzı. 700
Tablo 5.79. Güneydoğu Anadolu'da pithos mezarlardaki bireylerin gömü tarzı. 701
Tablo 5.80. Güneydoğu Anadolu'da çömlek mezarlardaki bireylerin gömü tarzı. 701
Tablo 5.81. Güneydoğu Anadolu'da oda mezarlardaki bireylerin gömü tarzı. 701
Tablo 5.82. Güneydoğu Anadolu'da basit toprak mezarlardaki bireylerin gömü tarzı. 701
Tablo 5.83. Güneydoğu Anadolu'da mezarlardaki bireylerin yatış yönleri. 702

Tablo 5.84. Güneydoğu Anadolu'da intramural taş sanduka mezarların kronolojisi...703
Tablo 5.85. Güneydoğu Anadolu'da extramural taş sanduka mezarların kronolojisi..704
Tablo 5.86. Güneydoğu Anadolu'da extramural taş sanduka mezarların kronolojisi..704
Tablo 5.87. Güneydoğu Anadolu'da intramural pithos mezarların kronolojisi. 704
Tablo 5.88. Güneydoğu Anadolu'da extramural pithos mezarların kronolojisi.....704
Tablo 5.89. Güneydoğu Anadolu'da intramural çömlek mezarların kronolojisi. 704
Tablo 5.90. Güneydoğu Anadolu'da extramural çömlek mezarların kronolojisi.....705
Tablo 5.91. Güneydoğu Anadolu'da intramural basit toprak mezarların kronolojisi. .705
Tablo 5.92. Güneydoğu Anadolu'da extramural basit toprak mezarların kronolojisi..705
Tablo 5.93. Güneydoğu Anadolu'da intramural oda mezarların kronolojisi. 705
Tablo 5.94. Orta Anadolu'da tespit edilen mezarlar ve tipleri 705
Tablo 5.95. Orta Anadolu'da extramural pithos/küp mezarlar içerisine bırakılan ölü hediyeleri. 707
Tablo 5.96. Orta Anadolu'da intramural pithos/küp mezarlar içerisine bırakılan ölü hediyeleri. 708
Tablo 5.97. Orta Anadolu'da intramural çömlek mezarlar içerisine bırakılan ölü hediyeleri. 709
Tablo 5.98. Orta Anadolu'da intramural taş sanduka mezarlar içerisine bırakılan ölü hediyeleri. 709
Tablo 5.99. Orta Anadolu'da extramural taş sanduka mezarlar içerisine bırakılan ölü hediyeleri. 710
Tablo 5.100. Orta Anadolu'da intramural basit toprak mezarlar içerisine bırakılan ölü hediyeleri. 711
Tablo 5.101. Orta Anadolu'da intramural oda mezarlar içerisine bırakılan ölü hediyeleri. 713
Tablo 5.102. Orta Anadolu'da extramural oda mezarlar içerisine bırakılan ölü hediyeleri. 714
Tablo 5.103. Orta Anadolu'da extramural basit toprak mezarların gömü sayısı. 714
Tablo 5.104. Orta Anadolu'da intramural basit toprak mezarların gömü sayısı. 715
Tablo 5.105. Orta Anadolu'da intramural kuyu/basit toprak mezarların gömü sayısı. 715
Tablo 5.106. Orta Anadolu'da intramural taş sanduka mezarların gömü sayısı. 715
Tablo 5.107. Orta Anadolu'da extramural taş sanduka mezarların gömü sayısı.....716

Tablo 5.108. Orta Anadolu'da intramural oda mezarların gömü sayısı. 716
Tablo 5.109. Orta Anadolu'da extramural pithos/küp mezarların gömü sayısı. 716
Tablo 5.110. Orta Anadolu'da intramural pithos/küp mezarların gömü sayısı. 717
Tablo 5.111. Orta Anadolu'da basit toprak mezarlardaki gömütlerin pozisyonları. 717
Tablo 5.112. Orta Anadolu'da extramural taş sanduka mezarlardaki gömütlerin pozisyonları. 718
Tablo 5.113. Orta Anadolu'da intramural taş sanduka mezarlardaki gömütlerin pozisyonları. 718
Tablo 5.114. Orta Anadolu'da intramural oda mezarlardaki gömütlerin pozisyonları. 718
Tablo 5.115. Orta Anadolu'da intramural pithos/küp mezarlardaki gömütlerin pozisyonları. 719
Tablo 5.116 Orta Anadolu'da extramural pithos/küp mezarlardaki gömütlerin pozisyonları. 719
Tablo 5.117. Orta Anadolu'da pithos/küp mezarlardaki gömü tarzı. 719
Tablo 5.118. Orta Anadolu'da çömlek mezarlardaki gömü tarzı. 720
Tablo 5.119. Orta Anadolu'da basit toprak mezarlardaki gömü tarzı. 720
Tablo 5.120. Orta Anadolu'da taş sanduka mezarlardaki gömü tarzı. 720
Tablo 5.121. Orta Anadolu'da oda mezarlardaki gömü tarzı. 721
Tablo 5.122. Orta Anadolu'da mezarlarda bulunan iskeletlerin yatış yönleri. 721
Tablo 5.123. Orta Anadolu'daki extramural pithos/küp mezarların kronolojileri. 722
Tablo 5.124. Orta Anadolu'daki intramural pithos/küp mezarların kronolojileri. 723
Tablo 5.125. Orta Anadolu'daki intramural çömlek mezarların kronolojileri. 723
Tablo 5.126. Orta Anadolu'daki extramural taş sanduka mezarların kronolojileri. 723
Tablo 5.127. Orta Anadolu'daki intramural taş sanduka mezarların kronolojileri. 723
Tablo 5.128. Orta Anadolu'daki intramural oda mezarların kronolojileri. 723
Tablo 5.129. Orta Anadolu'daki extramural basit toprak mezarların kronolojileri. 724
Tablo 5.130. Orta Anadolu'daki intramural basit toprak mezarların kronolojileri. 724
Tablo 5.131. Batı Anadolu'daki anahtar mezar/mezarlıkların tablosu. 724
Tablo 5.132. Güneybatı Akdeniz Bölgesi'ndeki mezar/mezarlıkların tablosu. 725
Tablo 5.134. Erzurum-Kars Bölümünün mezar tiplerinin oranlarını gösteren tablo. .. 727
Tablo 5.135. Muş-Van Bölümünün mezar tiplerinin oranlarını gösteren tablo. 728

Tablo 5.136. Güneydoğu Anadolu'daki mezarların intramural ve extramural gömü oranları. 729
Tablo 5.137. Orta Anadolu'daki mezarların intramural ve extramural gömü oranları. 730
Tablo 5.138. Batı Anadolu'daki mezarlarda tespit edilen ölü hediyeleri. 731
Tablo 5.139. Güneybatı Akdeniz'deki mezarlarda tespit edilen ölü hediyeleri. 732
Tablo 5.140**.** Doğu Anadolu Bölgesi Mezar Türlerinin Dağılımı 733
Tablo 5.141. Güneydoğu Anadolu Bölgesi mezar türlerinin dağılımı. 733
Tablo 5.142. Orta Anadolu Bölgesi mezar türlerinin dağılımı. 734
Tablo 5.143. Batı Anadolu Bölgesi mezar türlerinin dağılımı. 734
Tablo 5.144. Güneybatı Akdeniz Bölgesi mezar türlerinin dağılımı. 735
Tablo 5.145. Doğu Anadolu Bölgesi Malatya-Elazığ Bölümü mezar tiplerinin dağılımı 735
Tablo 5.146. Erzurum-Kars Bölümünün mezar tiplerinin dağılımı 736
Tablo 5.147. Muş-Van Bölümünün mezar tiplerinin dağılımı 736
Tablo 5.148. Doğu Anadolu Bölgesinin genel mezar tipleri. 737
Tablo 5.149. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Mezar tipleri. 737
Tablo 5.150. Orta Anadolu Bölgesi'nin mezar tipleri. 738
Tablo 5.151. Batı Anadolu Bölgesi'nin mezar tiplerinin dağılımı. 738
Tablo 5.152. Güneybatı Akdeniz Bölgesi'nin mezar tiplerinin dağılımı. 739
Tablo 5.153. Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki mezarlarda tespit edilen gömü sayıları. 739
Tablo 5.154. Güneydoğu Anadolu Bölgesi mezarlarda uygulanan gömü sayıları. 740
Tablo 5. 155. Orta Anadolu Bölgesi'nin mezarlarındaki gömü sayıları. 740
Tablo 5.156. Malatya-Elazığ Bölümü mezarlarında ölülerin yatış yönleri. 741
Tablo 5.157. Doğu Anadolu Bölgesi genelinde mezarlarındaki ölülerin yatış yönleri. 741
Tablo 5.158. Güneydoğu Anadolu Bölgesi genelinde mezarlarındaki ölülerin yatış yönleri. 742
Tablo 5.159. Orta Anadolu Bölgesi genelinde mezarlarındaki ölülerin yatış yönleri. . 742
Tablo 5.160. Doğu Anadolu Bölgesi Malatya-Elazığ Bölümü İntramural çömlek mezarların evreleri. 743
Tablo 5.161. Doğu Anadolu Bölgesi çömlek mezarların evreleri. 743

Tablo 5.162. Doğu Anadolu Bölgesi pithos/küp mezarların evreleri. 744
Tablo 5.163. Doğu Anadolu Bölgesi sanduka mezarların evreleri. 744
Tablo 5.164. Doğu Anadolu Bölgesi, Malatya-Elazığ basit toprak mezarların evreleri. 745
Tablo 5.165. Doğu Anadolu Bölgesi, Erzurum-Kars basit toprak mezarların evreleri. 745
Tablo 5.166. Doğu Anadolu Bölgesi'nin basit toprak mezarların evreleri. 746
Tablo 5.167. Doğu Anadolu Bölgesinin merkezlere göre mezarlarının evre dağılım oranları. 746
Tablo 5.168. Orta Anadolu Bölgesinin merkezlere göre mezarlarının evre dağılım oranları. 747
Tablo 5.169. Güneydoğu Anadolu Bölgesinin merkezlere göre mezarlarının evre dağılım oranları. 747
Tablo 5.170. Doğu Anadolu Bölgesi'nin mezar tipleri. 748
Tablo 5.171. Güney Kafkasya'nın mezar tipleri. 749
Tablo 5.172. Güney Kafkasya'nın mezar tiplerinin oransal dağılımı. 750
Tablo 5.173. Güney Kafkasya mezarlarındaki gömü sayıları. 750
Tablo 5.174. Güney Kafkasya genelinde mezarlarındaki ölülerin yatış yönleri. 751

HARİTALAR DİZİNİ

Harita 4.1. Doğu Anadolu Bölgesi'nde kazıları yapılan Kura-Aras yerleşimleri.....752
Harita 4.2. Kura-Aras kültürünün yayılım sahası içerisinde kalan mezarlar.....753
Harita 4.3. Güney Kafkasya sınırındaki Maikop Kültürüne ait gömüt örnekleri. 754
Harita 4.4. Güney Kafkasya ve Anadolu'daki Kura-Aras mezarlarının lokasyonu . ..755
Harita 4.5. Güney Kafkasya'daki Kura-Aras mezarlarının lokasyonu.....757
Harita 4.6. Tez çalışması kapsamında Güney Kafkasya'da belirlenen mezar/mezarlıkların lokasyonu. 758
Harita 4.7. Gürcistan'daki MÖ III. binyıla tarihlenen mezarların lokasyonu.....760
Harita 4.8. Kuzeybatı İran'da tespit edilen mezarların konumu.....761
Harita 6.1. Tez çalışması içerisinde adı geçen merkezler.....762
Harita 6.2. Doğu Anadolu Bölgesi'nde tespit edilen mezar/mezarlıklar.....763
Harita 6.3. Doğu Anadolu Bölgesi'nde tespit edilen mezar/mezarlıkların olası kronolojileri.....764
Harita 6.4. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde tespit edilen mezar/mezarlıklar. 765
Harita 6.5. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde tespit edilen mezar/mezarlıkların olası kronolojileri. 766
Harita 6.6. Orta Anadolu Bölgesi'nde tespit edilen mezar/mezarlıklar.....767
Harita 6.7. Orta Anadolu Bölgesi'nde tespit edilen mezar/mezarlıkların olası kronolojileri.....768
Harita 6.8. Batı Anadolu Bölgesi'nde tespit edilen mezar/mezarlıklar. 769
Harita 6.9. Güneybatı Anadolu Bölgesi'nde tespit edilen mezar/mezarlıklar. 770
Harita 6.10. Doğu Anadolu Bölgesi'nin intramural mezar gelenekleri.....771
Harita 6.11. Doğu Anadolu Bölgesi'nin extramural mezar gelenekleri. 772
Harita 6.12. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin intramural mezar gelenekleri. 773
Harita 6.13. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin extramural mezar gelenekleri. 774
Harita 6.14. Orta Anadolu Bölgesi'nin intramural mezar gelenekleri.....775
Harita 6.15. Orta Anadolu Bölgesi'nin extramural mezar gelenekleri. 776
Harita 6.16. Batı Anadolu Bölgesi'nin extramural mezar gelenekleri. 777
Harita 6.17. Batı Anadolu Bölgesi'nin intramural mezar gelenekleri. 778
Harita 6.18. Güneybatı Anadolu Bölgesi'nin extramural mezar gelenekleri. 779
Harita 6.19. Güneybatı Anadolu Bölgesi'nin intramural mezar gelenekleri. 780,

RESİMLER DİZİNİ

Resim 1.1. a. MÖ IV- III. binyıl polen örneklerinin alındığı Kura-Aras kültürüne ait yerleşimler 9. Pasinler, 11. Söğütlü, 14. Van Gölü, **b.** Kura-Aras coğrafyasına ait yerleşimlerin dönemsel yağış değişimi.....781
Resim 2.1. a. Sosyal tabakalanmaya bağlı olarak mezarlıklardaki farklı tip uygulamalar, **b.** Fransa Lascaux Mağarası, Ölü Adam Sahnesi.....782
Resim 3.1. a.Cafer Höyük, **b.** Körtik Tepe, **c.** Körtik Tepe.....782
Resim 3.2. Körtik Tepe mezar buluntu grubu. 783
Resim 3.3. a. Çayönü, **b.** Hasankeyf, **c.** Aşıklı Höyük, **d.** Aşıklı Höyük, **e.** Pınarbaşı, Salat Camii Yanı, Hakemi Use.....783
Resim 3.4. Musular'da açığa çıkartılan hocker pozisyonunda iskelet.....784
Resim 3.5. a. Akarçaytepe, **b.** Çatalhöyük. 784
Resim 3.6. a. Tepecik Çiftlik mezarları ve buluntuları. 784
Resim 3.7. a. Köşk Höyük mezarları.....785
Resim 3.8. a. Tülintepe, **b.** Tepecik, **c.** Havuz Mevkii.....785
Resim 3.9. a. Tepecik Çiftlik mezarları ve buluntuları. 785
Resim 3.10. a. Hacılar,, **b.** Kuruçay, **c.** Aktopraklık. 785
Resim 3.11. Gedikli Karahöyük IV. kültür evresine ait mezarlar. 786
Resim 3.12. a. Arslantepe VII. Kata ait mezar içerisindeki hocker pozisyonlu birey, **b.** Arslantepe VII'deki Mezar No.1 içerisinde ele geçen kolye, **c.** Arslantepe Mezar No. 1'de ele geçen mühür, **d.** Arslantepe Geç Kalkolitik mezarı, çömlek tipinde çocuk gömütü üstte, **e.** Arslantepe Geç Kalkolitik Mezarı açılıp, çömlek mezar ve bireyi örten yarım kap kaldırıldıktan sonra.....786
Resim 3.13. a. Norşuntepe, Pithos/Küp mezar, **b.** Norşuntepe'nin Geç Kalkolitik Sepet- Örgü mezarı, **c.** Norşuntepe, MÖ IV. binyıl sonu MÖ III. binyıl başlarına geçiş; A-B pithos mezarı, **d.** A-B pithos mezarı açıldıktan sonra, **e.** Norşuntepe'nin Batı Yamaç kazısında tespit edilen çömlek tipi mezar ve içerine hocker pozisyonunda gömülen çocuk, **f.** Norşuntepe, mezar hediyesi.....787
Resim 3.14. a. Kuriki Höyük, Geç Uruk Küp Mezarı (E), **b.** Samsat'ın XXV. Kat çömlek mezarı, **c.** Samsat, XXVI. Kat 10-11 No.lu çömlek mezarın

kolye ve bilezikleri, **d.** Samsat, XXVI. Kat 13 No.lu çömlek mezar, **e.** Samsat, XXVII Kat içerisindeki mezar buluntusu kolyeler. 787

Resim 3.15. a. Kubad Adad Sarayı'ndan Geç Kalkolitik Çağa ait çömlek mezar, **b.** Kuruçay, GKÇ hocker pozisyonunda gömüt, **c.** Kuruçay, Geç Kalkolitik Çağa ait çömlek mezar tipi), **d.** Ilıpınar 4. Tabakasına (Geç Kalkolitik Çağ) ait çiftli gömü uygulaması.....788

Resim 3.16. a. Tell esh-Sheikh'te tespit edilen deformasyonlu kafatası, **b.** Tell Kurdu'da ele geçen deformasyonlu kafataslı figürinler, Niğde Köşk Höyük'ten kil sıvalı kafatası. 788

Resim 4.1. a. Arslantepe'nin MÖ III. binyıl başına verilen taş sanduka mezarı, **b.** Arslantepe'nin krali mezarının (T1) açılmadan önceki ilk hali, **c.** Arslantepe'nin krali mezarı (T1) açıldıktan sonra, Arslantepe krali mezarı açıldıktan sonra ve içerisindeki bireyin iskeleti, **e.** Arslantepe'nin krali mezarı (T1) ve taş sanduka üzerindeki bireylerin (S150) iskeletleri. 789

Resim 4.2. a. Arslantepe'deki krali mezarda ele geçen bazı ok uçları ve uzun kılıç, **b.** Sanduka mezar üzerindeki iskeletlerle (H223: 1-3,6; H224: 4-5, 7-8) ele geçen ölü hediyeleri, **c.** Taş Sanduka üzerindeki iskeletlerle birlikte (S150) ele geçen kaplar 1-3: Mezopotamya etkili; 4-7: Güney Kafkasya etkili kaplar.....789

Resim 4.3. Krali mezar buluntuları. 1-7: Transkafkasya bağlantılı Kırmızı-Siyah Kaplar; 8-13 Çark yapımı Mezopotamya etkili çömlekler.....790

Resim 4.4. a. Arslantepe'nin taş sanduka mezarında (T 1) ele geçen bakır gümüş karışımı diadem, **b.** Arslantepe, (T 1) bakır ve bakır-gümüşten yapılmış kişisel süs eşyaları, **c.** Krali mezar içerisindeki bireyin omuz kenarında ele geçmiş çift spiral başlı iğne, Arslantepe krali mezar üzerindeki bireylerle (T1) birlikte ele geçen Suriye-Mezopotamya ve Kura-Aras kapları, **e.** Arslantepe Metal buluntuları a-d) Yapı 36 (MÖ IV. Binyıl) buluntuları, e-f) krali mezar buluntuları.....791

Resim 4.5. a. Arslantepe krali mezarından (T1) Basit Formlu Kap; **b.** Arslantepe Kral mezarından (T1) kırmızı-siyah kap; **c.** Arslantepe krali mezarından (T1) mızrak başı; **d.** Arslantepe krali mezarından (T1) mızrak başı;

e. Arslantepe krali mezarından (T1) Çift sarmal başlı iğne; **f.** Arslantepe krali mezarından (T1) Gümüş saç sarmal; **g.** Arslantepe krali mezarından (S150) Diadem. 792

Resim 4.6. a. Arslantepe Krali mezarından (T1) kesici ve delici aletler; **b.** Arslantepe Krali mezarından (T1) baltalar; **c.** Arslantepe Krali mezarından metal kaplar (T1); **d.** Novosvobodnaya (Klady) Mezarından metal aletler; **e.** Kuzey Kafkasya kurganlarından gelen keskiler ve baltalar; **f.** Kuzey Kafkasya Kurganlarından Metal kaplar. 793

Resim 4.7. a. Arslantepe Kral Mezarından in situ materyaller; **b.** Suyatağı Mezarlığından taş sanduka mezarlar; **c.** Arslantepe taş sanduka mezar. ... 794

Resim 4.8. Arslantepe krali mezar ve yerleşimden metal buluntular. 1-5: Period VI A halk yerleşiminde ele geçen metal objeler; 6-19: "Krali mezar"a ait metal buluntular..... 795

Resim 4.9. Doğu Anadolu ve Transkafkasya'da görülen spiral motif çeşitleri:..... 796

Resim 4.10. 8. Arslantepe krali mezar (T1) buluntusu; 9. Kvatskhelebi Mezar No.2 buluntusu. 796

Resim 4.11. a. Değirmentepe, Kura-Aras Mezar Çömleği, **b.** Değirmentepe, Kura-Aras Mezar Çömleğinin Çizimi. 797

Resim 4.12. a. Değirmentepe mezar buluntuları, **b.** Sos Höyük'ün Erken Tunç Çağı buluntuları. 797

Resim 4.13. a. Köşkerbaba, pithos/küp mezar, **b.** Köşkerbaba, çömlek mezar. 797

Resim 4.14. a. Korucutepe, Dikdörtgen plana sahip oda mezar, **b.** MÖ 3.000'e tarihlenen Erkek iskeletinin etrafında gümüş bileklik, bakır hançer, ham demirden topuz başı, kap ayaklığı ve pişmiş toprak kaplar, **c.** Bitişikteki oda mezar açılırken. 798

Resim 4.15. a. Korucutepe, MÖ 3.000'e tarihlenen 2 ayrı oda mezarın çizimi, **b.** Kadın iskeletinin üstünde bulunan üzeri yabani keçi kazı bezekli gümüş bilezik- baskı mühür, **c.** Tekli Kadın mezarı içerisinde ele geçen eserlerden örnekler. 798

Resim 4.16. a. Norşuntepe MÖ III. binyıl başına tarihlenen çocuk mezarı için kullanılan mutfak kabı, **b.** Norşuntepe, ETÇ I'e tarihlenen hocker

pozisyonunda mezar, **c.** Norşuntepe, Mezar Hediyesi, **d.** Norşuntepe, Mezar Hediyesi. 799

Resim 4.17. a. Pağnik Öreni, çukurda bulunan Erken Tunç Çağı'na ait çocuk mezarı (Richard P. Harper, 1971, Lev. 63, 1), **b.** Pağnik Öreni, çocuk mezarı olarak kullanılan kap, Pağnik Öreni, Erken Tunç Çağı'na ait mezarın tarihlenmesiyle ilişkilendirilen çizi bezemeli kap. 799

Resim 4.18. a. Tepecik, BU mekanı ve kuzey doğusunda tespit edilen kerpiç mezar, **b.** Tepecik, BU mekanının güneydoğu köşesindeki çocuk mezarı. 800

Resim 4.19. a. Han İbrahim Şah, X. Kata ait mezarın yeri ve insan iskeleti, **b.** Han İbrahim Şah, X. tabakanın altına gömülmüş Pithos/Küp Mezar ve bir mutfak kabı, **c.** Han İbrahim Şah, X. Tabakaya ait taban altına gömülen bireyin iskeletin doğudan görünümü, **d.** X tabanının altına uygulanmış mezarların doğudan görünümü. 800

Resim 4.20. a. Pulur/Sakyol, VIII. kat ile IX. kat arasında tespit edilen iskelet, **b.** Şemsiyetepe, mezar armağanlarından bir adet Kura-Aras tipi kap, **c.** Şemsiyetepe, mezar armağanlarından bir adet Kura-Aras tipi kap, **d-e.** Suyatağı Mezarlığı, taş sanduka tipi mezar örnekleri, **f.** 1. Suyatağı; 2. Hassek Höyük; 3. Birecik; 4. Kargamış taş sanduka mezar örnekleri, **g.** Suyatağı Mezarlığında çeşitli mezarlarda ele geçen pişmiş toprak seramik örnekler, **h.** Suyatağı mezarlarında ele geçen Uruk kaplarının çizimi, ı-j. Gurbet Mezarlığından (ETÇ) muhtemel mezar hediyeleri. 801

Resim 4.21. Suyatağı'nda tespit edilen sanduka mezarlar. 802

Resim 4.22. Suyatağı'nda tespit edilen taş sanduka mezarlar ve içerisinde ele geçen bir adet kap. 803

Resim 4.23. (1-4) Suyatağı taş sanduka tipi mezarlar ve yakın benzerleri. 804

Resim 4.24. Gurbet Mezarlığından (ETÇ) muhtemel mezar hediyesi. 804

Resim 4.25. a. Sos Höyük, ETÇ II'ye ait tek odalı konut ve bu konutun güneybatı köşesini tahrip eden daha geç döneme ait (3 No.lu) mezar (A), **b.** Sos Höyük, Mezar No. 3 (M16), Kura-Aras mezarı, **c.** Sos Höyük, M15d Trialeti Mezarı, **d.** Sos Höyük, Period VD'nin (ETÇ) kuyu mezarı, **e.** Sos Höyük, Period VA (ETÇ), Mezar No. 2 (Trialeti) kuyu mezarın

üstünün taşla kaplanmış hali, **f.** Sos Höyük, Period VD (ETÇ, Kura-Aras) basit toprak mezarı başka açıdan ilk hali.....805

Resim 4.26. a. Sos Höyük Mezarları. 1: Sos Höyük VD; 2. Sos Höyük IVA, b.Sos Höyük, 1. Gömüt 1 (VD); Gömüt 2 (IVA). Çizimler revize edilerek Eyüp CANER tarafından tekrar çizilmiştir. 805

Resim 4.27. a. Sos Höyük, Period VA (Açma M12) (Trialeti) kuyu mezar (Mezar No. 2) ölü hediyeleri, **b.** Sos Höyük, Mezar No. 2 (Trialeti) içerisinde ele geçen buluntuların çizimi, **c.** Mezar No. 1 (Trialeti) içerisinde ele geçen saç tokası, d.Sos Höyük, Mezar No. 1 (Trialeti) buluntusu kap, **e.** Sos Höyük Period IVa, Mezar No. 1 (Trialeti) içerisinde ele geçen kap örneği, **f.** Sos Höyük, Period IVa Mezar No. 2 (Trialeti) içerisindeki kap örneğinin çizimi, **g.** Sos Höyük, Period Vd (ETÇ III), (M 15 **d.** mezarı içerisinde ele geçen mezar buluntusu kabın çizimi, **h.** Mezar No. 3 (M16- Period VD, ETÇ III) ölü hediyeleri, **i.** Sos Höyük, Kafkas (Martkopi) etkisini yansıtan pişmiş toprak kap örneğinin çizimi, **j.** Sos Höyük, Martkopi seramiğiyle birlikte ele geçen Suriye Şişesi. 806

Resim 4.29. Güzelova'da B Açmasındaki mezarların konumu.....807

Resim 4.30. Güzelova'da B Açmasındaki mezarların konumu.....808

Resim 4.31. a. Güzelova'da B Açmasındaki İskelet I üzerinde ele geçen altar, **b.** Güzelova'da B Açmasındaki İskelet I'in üzerinde ele geçen altar, **c.** Güzelova'da B Açmasındaki İskelet I üstünde ele geçen altar, **d.** Güzelova, üzerinde çizgi işaretleri bulunan taş. 809

Resim 4.32. a. Pulur, Kat II'de tespit edilen çifte ait iskeletler ve P. 86 idol buluntu. **b.** Pulur, Tanrıça idol (mezar buluntusu) ve diğer idol 810

Resim 4.33. a. Harmanyeri, etrafı ve üstü taşla kapatılmış mezarın içerisindeki ölü hediyeleri, **b.** Harmanyeri, Basit toprak mezara ölü hediyesi olarak bırakılan itina ile yapılmış siyah kap, **c.** Harmanyeri mezarlığında üstteki mezarlıkla ilişkili ritüelleri yansıtan kule tipi yapı, altta etrafı taşla çevrili mezar örneği, **d.** Harmanyeri, Prehistorik mezar içerisinde ölü hediyesi olarak bırakılan siyah açkılı kap. 811

Resim 4.34. a. Kurdun Deresi Kalesi Mezarlığı, **b.** Kurdun Deresi Mezarlığında ele geçen seramikler, **c.** Kuzeyhan Kalesi Mezarlık Sahası, **d.** Kars Selim Kurganı, **e.** Ziyarettepe Kale Mezarlığı, Kura-Aras Seramikleri. 812

Resim 4.35. a. Kurtkale, 1 No.lu kurgan, **b.** Kurtkale, 2-3 No.lu kurgan, **c.** Akçakale, Dolmen olarak tanımlanan odanın önden görünüşü, **d.** Akçakale, Dolmen veya kurgan olarak tanımlanan odanın çizimi, **e.** Akçakale, Dolmen veya Kurgan olarak tanımlanan odanın kesit çizimi, **f.** Akçakale Kurganı kesit çizimleri, **g.** Akçakale, Dolmen olarak tanımlanan odanın destek sütunu. 812

Resim 4.36. a. Kartalpınar mezarlığında kaçak kazılarla tahrip edilmiş taş sanduka mezar örneği, **b.** Kartalpınar Tunç Çağı mezarlık buluntuları, **c.** Hasankent Kurganı, **d.** Hasankent Kurganı çizim. 813

Resim 4.37. a. Van Tilkitepe'de 1937 yılı kazılarında farklı seviyelerde tespit edilen mezarlar, **b.** Van Tilkitepe'de 1937 yılı kazısında 2.5 m.de açığa çıkartılan mezar buluntusu muska, **c.** Çelebibağ, ÇM-94/S II'de çıkan kremasyon mezar urnesi, **d.** Çelebibağ, ÇM-94/S II 6-7. Katmanlar ve kremasyon mezarlığı, **e.** Çelebibağ, Kremasyon mezarda urne ve armağan kapları. 814

Resim 4.38. a. Sütey Yaylasındaki Tespit edilen taş sanduka tipi mezar örneği, **b.** Sütey Yaylasındaki Mezarlıkta tespit edilen ETÇ seramikleri. 814

Resim 4.39. Sütey Yaylasındaki Mezarlıkta tespit edilen ETÇ seramiklerinin desen ve kesitleri. 815

Resim 4.40. a. Suluçem IV. No.lu Kurgan, **b.** Bozkurt Kurgan No. 1'in çizimi, **c-d.** Erken Tunç Çağ Çömlek parçaları. 816

Resim 5.1. a. Salur Mezarlığı mezar tipleri, **b.** Salur'dan ölü hediyesi iğne, **c.** Salur Mezarlığının yüzeyinde bulunan metal eserler, **d.** Ahlatlıbel, 4a No.lu iskeletle birlikte ele geçen bakır boyun halkaları, **d.** Ahlatlıbel, 8 ve 9 No.lu iskeletlerle beraber ele geçen ölü hediyeleri, **f.** Ahlatlıbel, X. No.lu kadın iskeletine ölü hediyesi olarak bırakılan bakır eserler ve altın yüzük, **f.** Ahlatlıbel, 5 No.lu çocuk mezarı içerisinde ele geçen dağılmış bakır eser, **g.** Ahlatlıbel, 18 No.lu iskeletin mezarı ve pozisyonu.....817

Resim 5.2. a. Demircihöyük, idol buluntusu (Ş), **b.** Küllüoba, ETÇ I katı içerisinde açığa çıkartılan 2 mezar, **c.** Ovaören, M-5 çömlek mezarı, **d.** Ovaören, M-7 ve M-8 pithos mezarları, **d.** Ovaören, Kuyu Mezar ve içerisindeki insan iskeletleri. 817

Resim 5.3. a. Kültepe'nin yuvarlak taş çevrili mezarları (T), **b.** Kültepe'nin yuvarlak taş çevrili mezarları, **c.** Kültepe ETÇ III başlarına verilen kurs örneği, **d.** Kültepe ETÇ III'ün başlarına verilen mezarlarda ele geçen altın küpe, **e.** Kubad Adad, M6 numaralı Pithos mezarlara ait ölü hediyeleri, **3f**. Kubad-Adad, M6 numaralı Pithos mezarlara ait ölü hediyeleri. 818

Resim 5.4. a. İkiztepe'de MÖ III. binyılda uygulanan trepanasyon örnekleri, **b.** İkiztepe'nin dorsal gömüt örneği, **c.** İkiztepe'den gümüş küpe, **d.** İkiztepe mezarlarına ölü hediyesi olarak bırakılan mızrak ucu, **e.** İkiztepe mezarlarına ölü hediyesi olarak bırakılan ustura, **f.** İkiztepe mezarlarına ölü hediyesi olarak bırakılan kolye, **g.** Horoztepe, Madeni Kap Örnekleri, **h.** (sol) Hayvan (Boğa) Heykelciği, **i.** (sağ) Çift boğa heykelciği. 818

Resim 5.5. a. (Sol) Altın kaplama Hasanoğlan Heykelciği, **b.** (sağ) Sillagos Koleksiyonundan kil bebeğini emziren anne, **c.** Horoztepe, Bebeğini emziren kadın heykelciği, **d.** (sol) Sap delikli balta örneği, **e.** (sağ) Sap delikli yassı balta örneği, **f.** (sol) Mızrak uç örnekleri, **g.** (sağ) Kılıç örnekleri (Burhan Tezcan, 1961, Lev. 29-30). 819

Resim 5.6. a. Tabaka 5'in duvarlarına göre kral mezarları, **b.** Alacahöyük F III basit toprak tipinde mezarın planı, **c.** Alacahöyük krali mezarları, **d.** Alacahöyük "Elit" mezarlarından insitü eserlerin görüntüsü, **e.** Alacahöyük, L Kral mezarı seviyesinde tespit edilen depas amphikypellon, **f.** Elektrum eser, zigzag ve aşağı keskin hat bezemeleriyle dikkati çekmektedir. 820

Resim 5.7. Alacahöyük, Mezar H (1), F (2), E (3), L (4) çatılarına bırakılan büyük baş hayvan kafatası ve uzun kemikleri. 820

Resim 5.8. sol. Krali Ur mezarları, 16 adet, orta. Erken Hanedanlık dönemine ait krali mezar ve ölü hediyeleri, sağ. Ur kral mezarlar odalarından birinin (PG 779) planı. 821
Resim 5.9. 1. Alacahöyük Mezar No. MA; **2.** Irganchai Mezar No. 5; **3**. Treli Mezar No. 43. 822
Resim 5.10. a. Resuloğlu, intramural sanduka mezar (T), **b.** Tunç bir hançer üzerindeki keten kumaş kalıntısı, **c.** Resuloğlu, alabaster idol..... 823
Resim 5.11. Resuloğlu, Mezarların üzerine ya da önlerine bırakılmış sığır başları..... 823
Resim 5.12. a. Resuloğlu, Kadın mezarında ele geçirilen yarım ay şeklinde saç halkası veya küpe, **b.** Sos Höyük Erken Tunç Çağa ait küpe..... 824
Resim 5.13. Devret, dağıtılan mezarlardan arta kalan tunç eser örnekleri. 824
Resim 5.14. Devret, siyah perdahlı kulak tıkacı dağıtılmış mezara ait olmalı. 824
Resim 5.15. a. Onhoroz'un Basit toprak ve çömlek tipi mezar örnekleri, **b.** Küçük Küllük çömlek mezar örneği, **c.** Doğantepe'nin küp ve çömlek tipinde mezar örnekleri. 825
Resim 5.16. Alişar'ın Troia II tipi kap örnekleri. 825
Resim 5.17. sol. Çadır Höyük'ün Geç Kalkolitik Geçiş Dönemi ve Erken Tunç Çağı yerleşimleriyle birlikte pithos mezarlar, **sağ**. Çadırhüyük'te ele geçen mızrak uçları. 826
Resim 5.18. Balıbağ, mezarlara bırakılan ölü hediyeleri..... 826
Resim 5.19. a. Balıbağ, mezar buluntuları, **b.** Balıbağ'dan tunç kurs örneği, **c.** Balıbağ'da ele geçen idol örneği. 827
Resim 5.20. a. Kalınkaya'nın yuvarlak yapılı ve bölmelere sahip mezar, **b.** Kalınkaya, bronz, uzonit ve karnelinden yapılmış kolye, **c.** Kalınkaya, Boğa Heykeli (T), **d.** Kalınkaya, M-01-71 No.lu mezardaki oluklu motifli seramik, **e.** Kalınkaya, küp mezarlar içerisinde ele geçen hançer örnekleri (T). 827
Resim 5.21. Kalınkaya, **a.** Soyut Standard; **b.** Boğa Heykeli..... 828
Resim 5.22. Kalınkaya, M-20-73 No.lu mezardan buluntu örnekleri. 828
Resim 5.23. a. Sıradur Höyük, tahribata uğramış ETÇ mezarlarından geriye kalanlar, **b.** Sıradur Höyük, yüzey buluntuları, **c.** Tekeköy mezarları, **d.** Tekeköy, 7-8: Mezar buluntusu silahlar..... 828

Resim 5.24. a. Müslümantepe'nin Er Erhanedanlar Dönemine ait Taş Sanduka Mezar örneği, **b.** Müslümantepe Mezarlığı, ölü hediyesi çömlekcik ve 2 figürin, **c.** Geç Uruk/Ninive 5 Seramiği, **d.** Müslümantepe Mezarlığından metalik seramik, **e.** Tatıka Kazı Alanı Mimarisi ve Mezarlar, **f.** Tatıka'nın kolye ucu şeklinde silindir mühür, **g.** Tatıka'nın boyalı Ninive-5 kabı, **h.** Tatıka'nın kazıma bezemeli Ninive-5 kabı, **i.** Kuriki, Geç Kalkolitik/ETÇ I'e tarihlenen basit toprak mezar tipinde 6 aylık fetüs gömüsü, **j.** Kuriki IV. tabakaya ait kerpiç mezar. 829

Resim 5.25. Başur Höyük'ün Erken Tunç Çağı mezarları içerisinde ele geçen metal eserler ve boncuklar. 830

Resim 5.26. a. Başur Höyük 9 No.lu mezar buluntuları ve oyun taşları, **b.** Mezar No. 15 krali mezar içerisinde ele geçen 100'den fazla mızrak uçlarından bir kısmı, **c.** Mezar No. 15'deki erkek çocuğun göğsünü kaplayan süslemeli tekstil parçası.....831

Resim 5.27. Başur Höyük 1-9 No.lu mezarlardan çanak çömlek örnekleri (H).....832

Resim 5.28. a. Hassek Höyük 1981 yılı intramural taş sanduka mezarı, **b.** Hassek Höyük, Mezar No. G12 içerisinde ele geçen eserler, **c.** Lidar Höyük, 5 No.lu Oda mezar, **d.** Lidar Höyük oda mezarlarından bir görüntü, **e.** Titriş Höyük, Erken Tunç Çağ'ın Geç evresine tarihlenen oda mezar örneği.....833

Resim 5.29. a. Gre Virike, L 8 Gömü hediyeleri, **b.** Gre Virike, J-9 Kuyu Mezarı içerisinde ele geçen buluntular, **c.** Gre Virike, K 8 Kerpiç Sandık Mezardan altın varak süsleme, **d.** Horum Höyük Erken Tunç Çağ IV mezar buluntusu, **e.** Horom Höyük, çömlek mezar buluntusu pişmiş toprak kuş başı, **f.** Şaraga, Erken Tunç Çağa taş sanduka örneği.....833

Resim 5.30. a. Birecik mezarlarının çizimi, **b.** Birecik'ten bir taş sanduka mezarın içi, **c.** Taş sanduka mezar içerisinde ele geçen örneklerden bazıları, **d.** Birecik'in taş sanduka mezarları.....834

Resim 5.31. 1. Birecik; **2**. Arslantepe.....834

Resim 5.32. a. Yukarı Fırat Vadisinde mezarların ele geçtiği merkezler; **b.** Kargamış'tan taş sanduka mezar; **c.** Birecik mezarlığından taş sanduka mezar; **d.** Birecik mezarlığından metal mezar malları. 835

Resim 5.33. a. Samsat, XIX. Kat mezarları, **b.** Samsat, XIX. Kata ait 1 No.lu mezar, **c.** Hacınebi, Operasyon 18, Erken Tunç Çağ I'e ait taş sanduka mezarlar, **d.** Hacınebi, Operasyon 18'deki taş sanduka mezarlardan ele geçen seramikler), **e.** Hacınebi, Operasyon 18. Mezarlarda ele geçen iğneler, **f.** Gedikli, yeraltı geçidinin önden görünüşü, **g.** Gedikli'nin M5 oda mezarı açıldıktan sonraki hali, **h.** Gedikli'nin III e evresi içerisinde tespit edilen basit toprak tipinde mezar içerisindeki kucağında çocuğu ile gömülmüş kadın iskeleti ve ölü hediyeleri, **i.** Gedikli'nin Taş Sanduka mezar içerisinde ele geçen ölü hediyeleri, **j.** Gedikli'nin III e seviyesindeki basit toprak mezarda annesiyle gömülen çocuğun kolyesi, **k.** 1-3, 6-8. Gedikli III k evresine ait Sk. 14 No.lu iskeletin yanında ele geçen üç kemik iğne; 4, 9. Sk. 13 No.lu iskeletin burun deliğine sokulmuş durumda ele geçen iğne; 5, 10. Sk 14 No.lu iskeletin yanında ele geçen tunç iğne, **l.** Gedikli, Kremasyon mezarlıktan depas örneği, **m**. Gedikli, Kremasyon çömleklerinden birisi içerisinde ele geçen ölü hediyelerinden çıkan 2 gobletten biri. 836

Resim 5.34. Gaziantep yakınlarında bulunan Tünp Höyük yamaçlarında bulunan Oda tipindeki mezarların kaçak kazılardan sonraki halleri. 837

Resim 5.35. a. Tilbeshar ETÇ IIIC, Taş Sanduka Mezar: MÖ 2500-2300, **b.** Tilbeshar III D Pithos gömü, **c.** Tilbeshar, Aria D, Anıtsal Oda Mezar, MÖ 2.600-2.300, **d.** Tilbeshar'ın oda mezarda ele geçen metal eser, **e.** Gaziantep Kale Höyük, C açması, Çömlek Mezar, **f.** Gaziantep Kale Höyük, C açması, B: 127, 128, **g.** Kale Höyük, taş sanduka mezarın açılmış hali, **h.** Kale Höyük, taş sanduka mezar içerisinde ele geçen eserler, **ı.** Gaziantep Kale Höyük, A açması, B:143 mezarı ve hediyeleri 837

Resim 5.36. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Oda Mezar Tipi. 838

Resim 5.37. a. Tilmen Höyük, M-1 taş sanduka mezar, **b.** Tilmen Höyük, M-2 taş sanduka mezar, **c.** Tilmen Höyük III. Kat M3 oda mezarı, **d.** Tilmen Höyük, M-3 mezarının kesit çizimleri, **e.** Tilmen Höyük, Mezar buluntusu taş boncuk taneleri, **f.** Tilmen Höyük, III. Kat M3 mezarında ele geçen ayaklı meyve tabağı, **g.** Tilmen Höyük, M-3 Oda

mezarının içerisinde ele geçen tunç kuş aplikli iğne, **h.** Tilmen Höyük, M-3 mezarı içerisinde ele geçen spiral tunç bilezik başka bir açıdan. 839
Resim 5.38. M-3 mezarı içerisinde ele geçen pişmiş toprak kap örnekleri. 840
Resim 5.39. Klady-Novosvobodnaya'dan taş sanduka ve anıtsal mimariye sahip mezar örnekleri. 841
Resim 5.40. Klady, Kurgan No. 31'in Mezar No. 5'i,. 841
Resim 5.41. Klady, Kurgan No. 31 Mezar 5, içerisinde ele geçen heykelcikler ve eklemeli boğa başları. 842
Resim 5.42. Klady, Kurgan No. 31 Mezar 5, içerisindeki metal silah buluntular. 842
Resim 5.43. sol. Altın boğa figürini, sağ. Gümüş boğa figürini. 843
Resim 5.44. a. Jukovsky kurganın 9 No.lu ek gömüsü, **b.** Nalçik Kurganı gömütü, **c.** Skala'nın taş sanduka mezarı, **d.** Çernışev Kurgan No. 1, Gömüt No. 4 (4). 843
Resim 5.45. a. Mentesh Tepe St 4 Kurganı: Mentesh Tepe'nin Kurganının iç planı, **b.** Mentesh Tepe yanmış kemikler: Mentesh Tepe Mezarları içerisinde yanan kemikler, **c.** Mentesh Tepe (Azerbaycan), Kurgan ST 844
Resim 5.46. Mingechaur yerleşimi ve mezarlığı. 845
Resim 5.47. 1 No.lu Kurgan Buluntuları: Seramikleri, Taş Mühür, İğ Başları, Kumaş Parçası, Kil Süs Halkaları, ...845
Resim 5.48. Uzun Rama Kurgan planı ve içerisinde ele geçen buluntular. 846
Resim 5.49. Gel Yeri'de tespit edilen mezarlar ve buluntu örnekleri. 846
Resim 5.50. Amiranis Gora 1-20. Yerleşim ve buluntuları; 21-28. Horizon I içerisindeki gömütler içerisinde ele geçen buluntular. 847
Resim 5.51. a. Chobareti, (Gürcistan), Gömüt No. 1, **b.** Chobareti (Gürcistan), Gömüt No. 1, **c.** Chobareti (Gürcistan), Gömüt No. 1'de bulunmuş kap, **d.** Chobareti (Gürcistan), Gömüt No. 8, **e.** Chobareti (Gürcistan), Gömüt No. 9, **f.** Chobareti (Gürcistan), Gömüt No. 9, **g.** Chobareti (Gürcistan), Gömüt No. 9, gömütün içinde bulunduğu vazo. 847
Resim 5.52. Shida Kartli'nin Kura-Aras mezar örnekleri 1. Kvatskhela, Mezar No. 5, 2. Aradetis Orgora, Mezar No. 23, 3. Takhtidziri, Mezar No. 35. 848
Resim 5.53. Mezar buluntuları 1. Natsargora, Mezar No. 243; 2. Kvatskhela, Mezar No. 2. 848

Resim 5.54. Aradetis Orgora mezarlığında ele geçen kap örnekleri. 849
Resim 5.55. üst. Mezar No. 4; alt. Mezar No. 6. 849
Resim 5.56. a. Tiselis Seri Mezar No. 7, b-c. Tiselis Seri (Gürcistan), Mezar No. 8, **d.** Tiselis Seri mezar buluntusu pişmiş toprak kap örnekleri (G), **e.** Tiselis Seri mezar buluntularından örnekler (Giorgi Gogochuri ve Alexander Orjonikidze., 2010, pl.V. 1-2). 850
Resim 5.57. a. Tsinor (Zinor) kurgan grubu 1 No.lu kurgan odası, **b.** Tsinor (Zinor) kurgan grubu 1 No.lu kurgan buluntuları, **c.** Tsinor (Zinor) kurgan grubu 2 No.lu kurgan buluntuları, **d.** Tsinor (Zinor) kurgan grubu 2 No.lu kurgan buluntuları, **e.** Tsinor 851
Resim 5.58. a. Kvatskhelebi mezarları ve bu mezarların hemen sonrasına ait evler, **b.** Kvatskhelebi mezarlığı No. 2 mezarında ele geçen diadem. 852
Resim 5.59. a.Arslantepe (8) ile Kvatskhelebi (9) mezarlarında ele geçen benzer diademler (Giulio Palumbi, 2008, Fig. 4.1:8-9), **b.** Kvatskhelebi Mezar No 2 buluntusu. 852
Resim 5.60. Shida Kartli bölgesinde ele geçen metal eserler; 1-2. Khizanaat Gora, 3. Gudabertka, 4. Kvatskhela Mezarlığı, 5-6. Gudabertka, 7. Urbnisi Mezarlığı, 8. Kvatskhela Mezarlığı, 11. Kvatskhela Mezarlığı, 12. Urbnisi Mezarlığı, 13. Kvatskhela Mezarlığı, 14-15. Gudabertka, 16. Kvatskhela Mezarlığı, 17. Tsikhiagora, 18. Tvlepias Tsqharo mezarlığı, 19. Aradetis Orgora, 20. Kareli. 853
Resim 5.61. a. Kiketi atnalı tipinde mezarları, **b.** Kiketi (Gürcistan) Mezar No. 13, omurganın bir kısmı ve sağ kaburga bağlantısı. 853
Resim 5.62. Mezar No. 1'in çizimi ve içerisindeki buluntular. 854
Resim 5.63. Mezar No. 2; 5-6. Mezar No. 3; 7-8. Mezar No. 5. 854
Resim 5.64. a. Samshvilde mezar örnekleri, **b.** Samshvilde, Mezar No 6, taş çevrili (sanduka) mezar (Antonio Sagona, 1984, Fig. 131.2), **c.** Samshvilde'nin mezar buluntusu çift spiral iğne. 855
Resim 5.65. Talin, 1: Mezar No. 7; 2: Mezar No.11. 855
Resim 5.66. Talin mezarları, 1: 11 No.lu Mezar (1, 10); 12 No.lu Mezar (1-4, 11, 14, 15, 20-21); Mezar No. 10 (5, 13); Kült Platform (6-9, 17); Mezar No.7 (12, 16). 856

Resim 5.67. Mezarlarda ele geçen Kura-Aras seramikleri, 1-3: Aparan III; 4-6: Horom Burial No. 1; 7-10: Elar Burial No. 15; 11-14: Gegharot trench 12A; 15: Arevik; 16-21: Avan Burial No. 1.....856
Resim 5.68. a. Keti'nin mezarlarından seramik kaplar, **b.** Keti'nin 5 No.lu taş sanduka tipi mezar örneği ve buluntuları. 857
Resim 5.69. a. Gegharot (Ermenistan), Mezar No. T02E.662, **b.** Gegharot (Ermenistan), Mezar T2E.662. 857
Resim 5.70. a. Kalavan-1 (Ermenistan), Mezar UF 2, **b.** Kalavan-1 (Ermenistan), UF 8, Ölünün beraberindeki Alaca Akik/Kalsedon boncuk, **c.** Kalavan-1 (Ermenistan), Mezar UF 9, kola takılı tunç bilezik, **d.** Kalavan-1 (Ermenistan), Mezar UF 9'da kafatası yakınında ele geçen tunç halka. 858
Resim 5.71. 1. Taş Sanduka tipi mezar; 2. Basit Toprak Mezar; 3. At Nalı Mezar. 858
Resim 5.72. Trialeti kültürüne ait kurgan tipi mezar ve içerisinde ele geçen pişmiş toprak kap örneği. 859
Resim 5.73. sol. Martkopi 4.A No.lu Kurgan, sağ. Bedeni 5 No.lu kurgan. 860
Resim 5.74. a. Köhneh Pasgah Tepesi'nde tespit edilen oda mezar dışarıdan, **b.** Köhneh Pasgah Tepesi'nde tespit edilen oda mezar içeriden, **c.** Köhneh Pasgah Tepesi'nde tespit edilen oda mezar içeriden, **d.** Köhneh Pasgah Tepesi'ndeki oda mezarda tespit edilen kurban edilmiş hayvanlara ait kemikler. 861
Resim 5.75. a. Köhneh Pasgah Tepesi'ndeki oda mezarda tespit edilen Kura-Aras kapları, **b.** Köhneh Pasgah Tepesi'ndeki oda mezarda tespit edilen ölü hediyeleri. 861

ÖNSÖZ

"Tarih Yazan Tarih Yapana Sadık Kalmazsa, Değişmeyecek Hakikat İnsanlığı Şaşırtacak Bir Mahiyet Alır" Ulu Önder Mustafa Kemal Paşa'nın bu sözüyle başlamak isterim. Çünkü geçmişi araştıran bilim insanlarının birinci vazifesi tarihi gerçekleri bütün çıplaklığıyla vermektir. Ölü gömme gelenekleri üzerine yaptığım tez çalışmam süresince bu gerçeği temel alarak okudum ve okuduklarımı temiz beyaz sayfalara aktardım. Elbette ironi olan hayatı doludizgin yaşamayı seven birisi olarak ölüm üzerine bir çalışma yürütmem olmuştur.

"Çok veriyle çok şey yazabilirsin, az veriyle çok araştırıp öz yazabilirsin" diyerek çok yorucu bir süreci geride bıraktık. Bu zorlu süreçte tez çalışmamı olabildiğince öz hale getirmeme yardımcı olan tez danışmam, değerli hocam Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI'ya teşekkürlerimi sunarak başlamak isterim. MÖ III. binyıl ölü gömme geleneğine ilişkin ilk çalışmalara bir yıl süreyle doktora eğitimi aldığım değerli hocalarım Serap ve Abdullah YAYLALI hocalarıma sonsuz teşekkürlerimi sunmak isterim. Tez çalışmamın içeriğinde düzeltmeleriyle emeği geçen bilim dünyasının değerli hocaları Prof. Dr. Mehmet KARAOSMANOĞLU, Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM, Prof. Dr. Yılmaz Selim ERDAL, Doç. Dr. Haluk SAĞLAMTİMUR'a teşekkür ederim. Atatürk Üniversitesi Arkeoloji Bölümünün değerli hocaları Prof. Dr. Nurettin ÖZTÜRK, Nurettin Koçhan, Cevat BAŞARAN, Dr. Öğretim Üyesi Zerrin Aydın TAVUKÇU, Rabia AKARSU, Hasan KASAPOĞLU, Berna KAVAZ KINDIĞLI, Arş.Gör. Büşra KASAPOĞLU, Ahmet HAS, Sinem COŞKUN'a değerli emeklerinden ötürü şükranlarımı sunmak isterim. Değerli hocalarım her daim zor zamanlarda desteğini gördüğüm Doç Dr. Ali Yalçın TAVUKÇU, Doç. Dr. Serdar GİRGİNER ve Prof. Dr. Vecihi ÖZKAYA'ya ayrıca bu sayfadan teşekkür etmek isterim. Her daim bilgi ve birikimlerini benimle paylaşan değerli hocalarım Dr. Öğr. Üyesi Çağatay YÜCEL ve Dr. Öğr. Üyesi Sabahattin ERDOĞAN'a teşekkürlerimi sunarım. Tez çalışmamda emeği geçen dost meslektaşlarım Arş.Gör. Michael Deniz YILMAZ, Mesut CEYLAN, Ahmet KOCAİSPİR; Öğr. Gör. Eyüp CANER; Uzman Kenan ÖNCEL, Yük. Lis. Öğr. Tugay GEZEN, Sefa KÖSE'ye sonsuz minnettarlığımı sunarım. Meslek hayatıma destek veren, birçok kişiyi yürüttüğü projeleri sayesinde

mesleğiyle buluşturan değerli hocam Prof. Dr. Gülriz KOZBE'ye ayrıca teşekkür ederim.

Öğrenim hayatımın her basamağında yanımda olan canım ailem, Azime, Ahmet, Önder Berkcan, Filiz PARLITI, Elif IŞIK, Sabahattin ÇEKİN sizlere sonsuz minnettarlığımı sunmak isterim. Sevgili eşim Nilüfer PARLITI zorlu süreç içerisinde sabrettiğin ve yardımcı olduğun için teşekkür ederim. Ve canımdan çok sevdiğim oğlum AREN PARLITI, hep beklediğin için, baba gelecek diye sabrettiğin için, bensiz oyun oynarken arabalara benim adımı verdiğin için, hep UMUDUM olduğun için sana sonsuz teşekkürlerimi sunarım, iyi ki varsın, iyi ki oğlumsun. Sevgili kızım Lidya PARLITI sen doğduğunda bu satırları okuyacaksın, hoş geldin hayatıma, mutlu güzel bir hayat sürmek dileğiyle…

Erzurum – 2019 **Umut PARLITI**

AMAÇ ve ÖNEM

Doğu Anadolu sınırları içerisinde kalan Doğu Anadolu Bölgesi, Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi Küçük Asya veya Antik Yakındoğu olarak adlandırılan coğrafyanın bir parçası durumundadır. Söz konusu bu bölge Güney Kafkaslar, Kuzey Mezopotamya, Kuzeybatı İran ve İç Anadolu arasında hemen her dönemde kültürlerin önemli bir geçiş noktası, önemli bir yerleşim alanı olmuştur. Söz konusu bu bölgenin güneyinde kalan kısmen alçak ve düz ovalardan, platolardan oluşan Güneydoğu Anadolu Bölgesi kültürel açıdan görkemli ama hammadde açısından dışa bağımlı büyük kültürlere ev sahipliği yapmıştır. Kuzeyde kalan Doğu Anadolu ve Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi ise dağlık, engebeli bir coğrafya ile hammadde açısından zengin ancak gerek iklimsel gerekse coğrafi zorluklar sebebiyle bölgesellikten öteye gidemeyen kültürlere ev sahipliği yapmıştır. Bu durumun doğal sonucu olarak Prehistorik dönemlerden itibaren kuzey ile güney arasında hammadde tabanlı ekonomik ve politik bir ilişki ağı gelişmiştir.

"MÖ III. Binyıl Doğu Anadolu Bölgesi'nin Ölü Gömme Gelenekleri ve Mezar Tipleri" başlıklı bu tez çalışmasının amaçlarından birisi Doğu Anadolu'da yerleşim alanı içerisinde ve dışarısında tespit edilmiş mezarların verilerini bir araya getirerek kuzey-güney, doğu-batı eksenli bu iletişimde ekonomik gelişmişliklerini ortaya çıkarmak ve yerleşimlerin kültürel özelliklerinin mezar geleneklerindeki yerini saptamaktır. Böylece MÖ III. Binyıl içeresinde özellikle Anadolu'nun doğu yarısında gördüğümüz oda mezar ve baskın olan taş sanduka mezar geleneğinin ekonomik gelişmişlikle bağlantılarının olup olmadığı ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır. Yine pithos/çömlek, kerpiç sanduka, basit toprak, çukur/kuyu mezar geleneğinin kültürel ve ekonomik gelişmişlikteki rolü ortaya çıkartılması amaçlanmaktadır. Bütün bunlara ek olarak mezarlara bırakılan hediyeler, ziynet eşyaları tek tek değerlendirilerek hem bir bütün olarak hem de farklı mezar tiplerine göre bu eserlerin dağılımlarını tablolarla ve haritalarla yansıtılacaktır. Böylece hediyelerin materyal özellikleri açısından oranları ve farklı mezar tiplerine göre dağılımlarının ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır. Ayrıca bu çalışma yerleşimlerin kültürel ve ekonomik gelişmişliklerinde (Korucutepe, Aslantepe gibi krali mi? yoksa ekonomik açıdan yoksul mu? ve bu mezarlar yerel özellikte mi

yoksa farklı bir coğrafyanın özelliklerini mi taşıyor) farklı coğrafyaların kültürel izlerini taşıyıp taşımadığı belirlenmeye çalışılacaktır.

Tezimiz kapsayan Doğu Anadolu coğrafyasının sınırları batıda Anadolu'nun iç düzlüklerine kadar uzanan dağ silsilesi ile kuzeyde Karadeniz'e kadar uzanmış olması, Güneyde Fırat ve Dicle Nehirlerinin oluşturduğu doğal yollara kadar uzanması, Mezopotamya'nın düzlükleri ile kuşatılması açısından oldukça önemlidir. Bu coğrafyanın doğuda tabanı İran sınırına dayanırken Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan ile çevrelenmektedir. Doğu Anadolu Bölgesi bu geniş coğrafya içerisinde üç alt bölgeye ayrılmaktadır. Bunlar Elazığ-Malatya, Erzurum-Kars, Muş-Van bölümleridir. Doğu Anadolu Bölgesi gerek coğrafi konumu gerekse sahip olduğu diğer özellikleri ile Anadolu yarımadasının oldukça önemli bir kültür bölgesidir. Özellikle bölgenin konumu gereği Kafkaslar ile Orta-Batı Karadeniz arasındaki geçiş özelliği dikkati çekmektedir. Ayrıca Güney Doğu Anadolu Bölgesi ve Mezopotamya kültürlerinin kuzeye geçişinde önemli bir konum üstlenmektedir. Bu açıdan Doğu Anadolu Bölgesi gerek Kafkaslar gerekse Mezopotamya kültürlerinin kaynaştığı önemli bir merkez olma özelliği göstermektedir.

Doğu Anadolu'nun köprü niteliği taşımasıyla birlikte toplumsal zenginlikte beraberinde gelmiştir. Bu tez çalışması ile birlikte MÖ III. Binyıl sürecinde Doğu Anadolu'daki gömüt verileri gerek sosyokültürel gerekse sosyoekonomik açıdan tek bir çalışma altında değerlendirilmiş toplumsal refahın mezarlara yansıması gözler önüne serilmeye çalışmıştır. Bu değerlendirme yapılırken mezarlardan elde edilen veriler ile öncelikle sonuçlar değil sorular yaratılmış ve dönemin sosyoekonomik durumu irdelenmeye çalışılmıştır. Şöyle ki; buluntuların niteliğine bakılarak, mezarın bulunduğu höyük ve coğrafya belirtilenmiş ve madenciliğin, tarımcılığın, hayvancılığın ve tekstilciliğin gelişmişlikteki etkisi ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Böylece bölgeler içerindeki yerleşimlerin sosyal yapısı ve sosyal organizasyon yapısının nasıl olduğu aydınlatılmaya çalışılmıştır. Mezarların zenginliğine ve mezar tiplerine bakılarak bölgesel zenginlik ortaya çıkarılabileceği gibi yerleşmelerdeki toplumsal tabakalaşmanın hiyerarşideki rolü aydınlatılmaya çalışılmıştır. Çünkü söz konusu bu bölge için söylenen imtiyazlı aile sınıfının varlığı bu ailelerin mezarlarına da yansıyor olmalıydı. Peki bu zengin zümre belirli bir coğrafyaya mı sıkışmıştı yoksa daha geniş bir coğrafyaya mı kapsamaktaydı? Bu tez ile bir bütün halinde Doğu Anadolu

Bölgesinin tamamı birinci paydaş Güneydoğu Anadolu, Güney Kafkasya, Kuzeybatı İran, Orta Anadolu ile ve ikinci paydaş Güney Rusya, Dağıstan, Batı, Güneybatı Anadolu ile birlikte değerlendirilmeye alınmıştır.

Ayrıca bu tez kapsamında bölgeye, bölüme ve yöreye özgü ölü gömme geleneğinin olup olmadığı, inanç sisteminde benzerliklerin olup olmadığına ilişkin ipuçları yakalanmaya çalışılmıştır. Ayrıca her merkezin bir değerlendirme bölümü yapılarak kaynakçalarıyla bu durum somutlaştırılmaya çalışılmıştır. Tez çalışmamızda Doğu Anadolu'nun ekonomik ağı gerek ticari gerekse hammadde merkezlerine göre de değerlendirilmeye alınmıştır. Bu yöntemle kültürel açıdan bölgesel bazda daha çok hangi kültüre (Kafkasya, İran, Mezopotamya, Anadolu içleri) daha yakın olduğu da anlaşılmaya çalışılmıştır. Ayrıca geçiş kuşağı içerisinde kalan merkezler de açığa çıkarılmaya çalışılması açısından tez çalışmamız oldukça önemlidir.

Sonuçta yürütülen bu tez ile Doğu Anadolu'nun MÖ III. Binyıl ölü gömme gelenekleri bir bütün halinde değerlendirilmesi, çok boyutlu bir çalışma ortaya çıkarılması açısından oldukça önemlidir. Çok yönlü çalışma stratejisiyle (çoklu korelasyon) söz konusu dönemin değişkenlikleri istatistiki tablolara, haritalara dökülerek somutlaştırılmıştır. Mezarlardan elde edilecek bütün veriler bilimsel istatistiklere dayandırılarak, tekli ve çoklu korelasyon teknikleri ile değerlendirilmeye alınmıştır. Bu çok yönlü istatistiki sonuçlar arkeoloji çalışmalarında eksik kalan halkalardan birisini giderme yolunda önemli bir aşama olacağı kanısındayız. İstatistiki veriler sözel olarak değerlendirme bölümü açılarak yazılmıştır. Böylece sosyokültürel açıdan ölüme ilişkin davranışların ve geçmişin mezar buluntularının sadece aile bireyleri açısından değil aynı zamanda toplumun kültürel değerleri açısından da sorgulanmıştır. Mezar buluntularının rastgele seçilmiş örnekler olup olmadığı ve bu örneklerin toplumsal yapıya ışık tutacak şekilde sosyal olarak seçilmiş örnekler olup olmadığı sorgulanmıştır. Sosyoekonomik açıdan MÖ III. Binyıl yerleşmelerinde sosyal tabakalaşmanın mezarlara yansıması ile sınıflı (hiyerarşik) bir toplum yapısının olup olmadığı belirlenmeye çalışılmıştır. Toplumsal tabakalaşmanın belirgin olmadığı toplumlarda ölü gömme geleneklerindeki uygulamaların yaşa ve cinsiyete göre ayrım gösterip göstermediği de değerlendirilmiştir.

MATERYAL ve YÖNTEM

Tez çalışmasına Doğu Anadolu Bölgesi'nin arkeolojik yerleşimlerinde tespit edilen mezarların/mezarlıkların yerleşim alanı içerisindeki, yerleşim alanı dışarısındaki oranlamaları değerlendirilmeye alınmıştır. Diğer bir oranlama mezarların yapılış şekli ve malzemesine de uygulanmıştır (basit toprak, sanduka, oda, pithos, çömlek, vs.). Ölülerin mezar içerisine konulmalarındaki benzerlikler ve farklılıklar (yön birliği, hocker veya dorsal yatış, tekli çoklu gömü) değerlendirme konusu yapılmıştır. Bunlar dışında ölüler için bırakılan hediyeleri ve, ziynet eşyalarının mezar içine mi, yoksa dışına mı bırakıldığı değerlendirme konusu yapılmıştır. Mezarlara bırakılan eserlerin nitelikleri incelenerek ortak noktalar ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bütün bu sonuçlar grafiklere ve tablolara dökülerek özelde yerleşimin genelde bölgeler ve bölümlerin sosyo-ekonomik, sosyo-kültürel durumları değerlendirilmeye çalışılmıştır. Doğu Anadolu Bölgesi içerisinde ele geçen mezarlar/mezarlıklar değerlendirmeye alınırken coğrafi ve kronolojik kıstaslar göz önüne alınmıştır. Bölge içerisindeki mezarlar/mezarlıklar değerlendirilirken Kafkasya, Kuzeybatı İran, Mezopotamya, Orta Anadolu etkisini MÖ III. Binyılda yansıtan yerleşimlere dikkat çekilerek diğer bölgelerle saptanan paralel örnek mezar gelenekleri ve uygulamaları değerlendirmeye alınarak geniş bir coğrafi çerçeve oluşturulmaya çalışıldı.

Çalışmamızdaki diğer bir önceliğimiz doğu illeri içerisindeki mezarların tekrar değerlendirmelerinin yapılması ve çizimlerinin yeni modellemelerle tekrar yapılmasıdır. Eski belgelerin çizimleri ve fotoğrafları bilgisayar ortamına aktarılarak tekrar değerlendirilmiştir. Bu çalışmalar devam ederken Ankara, İstanbul illerinin önemli kütüphanelerinde ve müzeler için gidilen illerin önem arz eden kütüphanelerinde literatür çalışmaları yürütülmüştür.

Tezimizin konusunu oluşturan Doğu Anadolu Bölgesi'nin mezarlarından elde edilen veriler Anadolu'da kazıları yapılmış belli başlı çağdaşı mezarlar/mezarlıklarla ölü gömme gelenekleri bakımından da karşılaştırılması yapılmıştır. Böylece Doğu Anadolu'nun sosyoekonomik ve sosyokültürel gelişmişliği tablolar, grafikler ve haritalarla desteklenmiştir.

Sonuçta ölü gömme geleneklerini yansıtan veriler istatistik tablolara, grafiklere ve haritalara yansıtılacaktır. Bütün bu veriler Levha No, Mezar No, Buluntu Yeri, Gömü

Sayısı, İskeletin Durumu, Mezar Türü, Mezar Ölçüsü, İskeletlerin Yaşları, Boyları, Yatırılış Yönü, Yatırılış Şekli, Baş Yönü, Varsa Özel Uygulamaları, Cinsiyet, Mezarlardan ele geçen eserlerin hammaddesi (madeni, metal, pişmiş toprak, taş, cam, kemik v.s.) şeklinde tezimiz içerisinde yer almıştır. Böylece bütün merkezler karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesinin önü açılmıştır.

GİRİŞ

İnsan aklını doğum kadar meşgul eden, soruları beraberinde getiren son bulma, ölüm, geçmişten bu güne çeşitli ölü gömme geleneklerini ve mezar tiplerini getirmiştir. İnsan ölüsünü gömmeye başlamayarak aslında dünyada ortak bir duygununda başlamasına vesile olmuştur. Atasını, eşini veya yavrusunu gömmeye başlayan Homo Neanderthalensis insanıyla birlikte insanlar ufak tefek farklılıklar taşısa da ortak hisler, duygular yaşamıştırlar. Bu insanlar ölülerini geride bırakmamışlar her zaman ziyaret edebilecekleri bilinen bir yere gömmek istemiş olmalılar. Bu isteğin temelinde çok sevdiği birine sahip çıkma ve beraberinde yaşadığı yere de sahip çıkma yatıyor olabilir. Ekim ve biçim yapmaya başlayan insanların sahip oldukları toprak sahasının dışına çıkmamaya başlamalarıyla mezarlarını yaşam yerlerinin içerisine uygulamaya başlamış olabilirler. Çünkü bu yeni sistem insanların duygusal bağlarını güçlendirmiş olmalı. Güçlenen bağlar özlem, anma ve yas gibi hissi eylemleri tetiklemiş olmalı ki insanlar ölülerinden kopamamışlardır. Anadolu'nun insan yaşamına elverişli doğası nedeniyle Akeramik Neolitik Dönemden itibaren insanların ortak mirası olan mezarlara ulaşmak mümkündür. Dünyanın her yerinde olduğu gibi Anadolu'da da ilk uygulamalarda basit bir toprağın açılarak ölünün sonsuzluğa uğurlanmış olması evrensel düşüncenin yansımasıdır. Anadolu'daki mezarlar ele alındığında çağlar ilerledikçe ölü gömme geleneklerinde ve tiplerinde özgünlüklerin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Toplulukların yaşadıkları coğrafyaya ve yaşam modellerine bağlı olarak çeşitlilik oranı artmaya başlamıştır. Çömlek, pithos gibi mezar tiplerine ilerleyen zamanlarda kerpiç, taş sanduka daha sonra anıtsal oda tipi mezarların eklenmesi bu gelişim sürecini yansıtmaktadır.

Yürütülen bu tez çalışmasının temelini MÖ III. binyıl Doğu Anadolu Bölgesi'nin ölü gömme gelenekleri ve mezar tipleri oluşturuyor olsa da yukarıda saydığımız nedenlerden dolayı Akeramik Neolitik dönemden itibaren konuyu ele aldık. Doğu Anadolu ve çevre bölgelerde Akeramik Neolitik Dönemden itibaren uygulanan gömü gelenekleri bizlere bilinenden de öte çok güçlü bir değişimin yaşandığını göstermektedir. Bu çağ insanının birbirine yakın gömü geleneklerini bir bütünmüş gibi farklı coğrafyalarda uygulamaya başlamış olmaları belirli bir kural birliğine sahip olamaya başladıklarını göstermektedir. Kalkolitik Çağ ile birlikte ölü gömme

geleneklerinin ve mezar tiplerinin çeşitlendiğini yaptığımız çalışmalar desteklemektedir. İnsanlar bu çağın başlarında köy yaşamına uygun daha sade mezarlara sahipken geç evresinde kent yaşamına adım attığından daha gösterişli ve zengin mezarlara sahip olmuşturlar. Madenin ergitilmesiyle birlikte metalin üretimine dair önemli bilgilere bu çağın mezarlarında ulaşılmıştır. Yaptığımız çalışmalar neticesinde değerlendirmeye aldığımız mezarlarda ele geçen bu bilgiler toplumların sosyal tabanında önemli bir takım dönüşümlerin yaşandığını göstermektedir. Mezarların yerleşim yerinin dışında bir yere taşınması Kalkolitik Çağın sonlarına denk gelmektedir. Bu uygulamanın MÖ IV. binyıl ortasına kadar devam ettiği ve MÖ III. binyıla gelindiğinde artarak devam ettiği anlaşılmaktadır.

MÖ III. binyıl Anadolu'sunda olduğu gibi Doğu Anadolu Bölgesi'nin ölü gömme geleneklerini anlamamıza yarayan mezarlıkların kazıları maalesef çoğunlukla kurtarma kazılarından oluşmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki mezarlıklar daha çok baraj inşası ve doğal gaz gibi işlemler nedeniyle tesadüfen tespit edilmişlerdir. Bu mezarlıkların neredeyse tamamı arkeologlardan önce fark edilerek yağmalanmıştır. Anadolu'daki bu mezarlıkların ortaya çıkmasında Suyatağı, Şemsiyetepe, Birecik Mezarlığı gibi baraj yapımı, Küçükköy ve Alaybeyi Mezarlığı gibi doğal gaz borusunun geçirilmesi, Yortan Mezarlığı gibi yol yapımı, Ulucak Höyük Mezarlığı gibi inşaat çalışmaları kilit rol oynamıştır[1]. Hiç şüphesiz Doğu Anadolu'daki birçok höyük ve mezarlık bunun gibi olumsuz durumlardan kaynaklanan tesadüflerle arkeoloji sayfasına eklenmiştir. Doğu Anadolu'da gerçekleştirilen büyük çaplı baraj projelerinin su sınırlarının altında kalan arkeolojik yerleşimlerin kazı çalışmaları hızlı, aceleyle yapıldığı için çoğu tam anlamıyla kazılamamıştır. Kazı yayınlarından da anlaşılacağı gibi arkeolojik yerleşimlerin çevresinde mezarlıklar aranmak istenmiş ancak kısa zamandan dolayı önceliğin höyüklere ayrıldığı anlaşılmaktadır[2].

---

[1] Tesadüfen tespit edilen mezarların detaylı çalışmaları için bknz. Zafer Derin ve Turan Özkan, "Ulucak Höyük Mezarlığı", *Kemalpaşa Kültür ve Çevre Sempozyumu, Bildiriler,* İzmir 1999, 113; Savaş Harmankaya ve Burçin Erdoğu, *TAY - Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri- 4a/4b: İlk Tunç Çağı,* TASK Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, 14.

[2] Kazı çalışmalarında yaşanan kısıtlı zamana ilişkin açıklamalar için bknz. Ali Yaramacı, "Jeofizik Araştırmaları, 1969", *Keban Projesi 1969 Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri.1- No.2,* Ankara 1971, 3-4; Hayri Ertem, "Han İbrahim Şah Kazısı, 1970", *Keban Projesi 1970 Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri.1- No.3,* Ankara 1972, 64.

Tez çalışmamız *"MÖ III. Binyıl Doğu Anadolu Bölgesi Ölü Gömme Gelenekleri ve Mezar Tipleri"* başlığından da anlaşılacağı üzere MÖ 3000-2000 yılları arasındaki bir zaman dilimini kapsamaktadır. Söz konusu bu zaman aralığı aslında belirli bir çağı içerisinde barındırmaktadır: Erken Tunç Çağı'nı. Erken Tunç Çağı (ETÇ) Anadolu'da genel anlamda MÖ 3200/3000- 2000/1800 yılları arasına tarihlenmektedir. Bu zaman dilimi de kendi arasında ETÇ I, ETÇ II ve ETÇ III diye bölümlere ayrılmaktadır[3]. Tezimizin anahtar sahası olan Doğu Anadolu Bölgesi için yoğun literatür taraması yapılmış, bilim dünyasından çok kıymetli hocalarla görüş alışverişinde bulunulmuştur. Tezimizin çekirdek sahasında kalan mezarları daha derinlemesine inceleyebilmek ve bulguları daha net anlayabilmek için çevre bölgelerin çağdaşı mezar/mezarlıkları da derinlemesine araştırılmıştır. Elde edilen veriler çok yönlü bir değerlendirme aşamasından geçmiştir. Öncelikle mezar veya mezarlığın bölge içerisinde lokasyonu, höyüğün neresinde konumlandığı ve varsa höyükteki yerleşim durumu detaylı bir şekilde araştırılmıştır. Daha sonra intramural ve extramural gömü türlerine göre gruplandırılan mezarlar tiplere göre ayrı bir sınıflandırmaya gidilerek detaylı bir şekilde incelenmiştir. Tiplere ayrılan mezarların yönleri ve düzenleri ayrıca değerlendirmeye alınmıştır. Bütün bu çalışmalardan sonra yine tiplere göre ayrılarak mezar içinde, mezar dışında ve dağınık halde ele geçen ölü hediyeleri sınıflandırma yoluna gidilerek ele alınmıştır. Bütün bu çalışmalardan elde edilecek sonuçlar önce bölge içerisindeki diğer mezarlarla daha sonra çevre bölgedeki mezarlarla ilişkilendirilmeye tabi tutulmuştur. Hem bölge içi hem de çevre bölgelerin ölü gömme gelenekleri ve mezar tiplerindeki uygulamaların benzerliklerini ve farklılıklarını daha fazla çözümleyebilmek için mezarlar içerisindeki gömü sayıları hem de ölülerin yatırılış şekilleri detaylı bir şekilde ayrıca ele alınmıştır. Yine her mezar, mezarlık detaylı bir şekilde incelenerek inhumasyon veya kremasyon gömü tarzlarının olup olmadığı belirlenmeye çalışılmıştır. Daha sonra tez çalışmasının her bölümünün sonunda bütün mezar/mezarlıklar için bilim insanlarının değerlendirmelerine yer verilmiştir. Bütün bu veriler bize ölü gömme gelenekleri ve mezar tipleri konusunda çok önemli bir takım değerlendirmelerin yapılmasını ve sonuçların elde edilmesini sağlamıştır. Değerlendirmelerimiz uzun süren literatür çalışmalarına, müze çalışanlarıyla ve bilim dünyasından çok değerli hocalarımızla yaptığımız kişisel görüşmelerin süzgecinden geçerek elde edilmiştir. Bu

[3] S. Kaymakçı, "Afyonkarahisar İlk Tunç Çağı Çanak Çömlek Kültürü", *Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi,* Sayı: 5, 2011, 198.

değerlendirmeler tablolara ve haritalara aktarılarak somutlaştırılmıştır. Daha sonra Doğu Anadolu Bölgesi merkeze alınarak tablo okumaları yapılmış ve çoklu korelasyon yöntemiyle içsel (bölge içi), dışsal (çevre bölgeler) sonuçlar elde edilmeye çalışılmıştır. MÖ III. binyılın Doğu Anadolu Bölgesi'nin mezarları daha çok intramural olarak görülse de olası demografik sayılarıyla uyuşmayacak kadar az sayıda oldukları tespit edilmiştir. Ayrıca tesadüfen keşfedilen extramural mezarlıklar Kalkolitik Çağın sonlarından gelen uygulamanın bir devamı niteliğindedir. Doğu Anadolu Bölgesinde yerleşim içlerine uygulanan çukur mezarlar daha çok Kura-Aras kültürüyle hatta Kurgan mezar uygulamasıyla ilişkilendirilebilirler. Doğu Anadolu Bölgesi'nde Kafkas etkili kurgan mezar uygulamasına ilişkin çok sayıda örneğe ulaşılmışken atnalı şeklinde mezara ulaşılamamıştır. Ancak bu soruların nedenlerine net bir cevap bulmak mümkün olmamıştır.

Tezimizin "***I. Bölümü***" olan *Araştırma Bölgesinin Coğrafyası ve MÖ III. binyıl Sürecinde Bölgenin Paleocoğrafyası* başlığı adı altında öncelikle araştırma bölgesinin coğrafyası incelemeye alınmıştır. Bölgenin fiziki coğrafyası çevre bölgelere göre ele alınarak incelenmiştir. Çalışmalar bölgenin oldukça engebeli olduğunu göstermektedir. Doğu Anadolu Bölgesi kuzeyde Karadeniz Dağları, güneyde Toroslar, doğuda Kura Çöküntüsü ve Urmiye Platosu, batıda Tahtalı Dağları arasında kalmaktadır[4]. Tunceli'nin doğusunda bir araya gelen sıra dağlar, batıya doğru gidildikçe birbirlerinden uzaklaşarak aralarına yer yer dalgalı yayla düzlüklerini alarak Erzincan'ın ovalarına inerler. Bu düzlükler dağlık kuşak içerisinde kimi yerde geniş kimi yerde serpiştirilmiş haldedir[5]. Zorlu coğrafi şartlara sahip bölge 4 ana bölüme ayrılır. Doğu Anadolu'nun batı yarısında yer alan "Yukarı Fırat Bölümü" Malatya Havzası ve Elazığ Ovasından oluşmaktadır. Doğu Anadolu'nun yüksek alanlarını kapsayan "Erzurum-Kars Bölümü" Erzurum Ovası, Iğdır Ovası, Ardahan ve Kars illerini içerisine almaktadır. Kuzeyinde Karasu-Aras, güneyinde Güneydoğu Toros Dağlarıyla çevrili; Van, Muş, Bitlis ve Ağrı illerini içeren bölge "Yukarı Murat-Van Bölümü"dür. Batıda Dicle'nin yan kollarıyla

[4] İbrahim Atalay, *Erzurum Ovası ve Çevresinin Jeolojisi ve Jeomorfolojisi,* Atatürk Üniversitesi Yay. No: 543, Edebiyat Fakültesi Yay, No: 91, Sevinç Matbaası, Ankara 1978, 1; Saliha Koday, *Doğu Anadolu Bölgesinde Hayvancılık,* Atatürk Üniversitesi Yayınları No. 949, Erzurum 2005, 32.

[5] İbrahim Atalay ve Kenan Mortan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası,* İnkılap Kitabevi, 5. Baskı, İstanbul 2011, 506-508.

Pervari Çay Havzasına kadar kuzeyde Van Gölü Havzasına kadar uzanan ülkemizin en yüksek ve dağlık kısmını oluşturan "Hakkari Bölümü"dür[6].

Daha sonra bölgenin MÖ III. binyıldaki Paleocoğrafyası analizlerden elde edilen sonuçlarla ele alınmaya çalışılmıştır. Bu bölümde elbette bölgenin yaşam kaynaklarını derinden etkileyen iklimsel özellikleri ele almalıydık. Çünkü insanların yaşam buldukları doğayı canlandıran, insanların yaşam şekillerini belirleyen başlıca faktörlerden birisi yeryüzü şekilleri diğer iklimdir. Doğu Anadolu'nun şuan ki iklimsel karakterinin temelleri Senozoik zaman dilimi (Yaklaşık 65 milyon yıl önce) içerisinde atılmıştır. Yaklaşık 10.000 yıl önce bölge genelinde step türü iklimsel oluşum hakim olmuştur[7]. Doğu Anadolu içerisinde su kenarları, düzlüklerde bozkır bitki örtüsüyle meşe gibi ormanlık alanların oluşmaya başladığı anlaşılmaktadır. Bir çalışmaya göre MÖ III. binyıl içerisinde Van Gölü Havzasındaki ormanlıkların bir şekilde tahribata uğradığı anlaşılmaktadır[8]. Doğu Anadolu'daki iğne yapraklı ormanların, yaprak döken ormanların, genel ormanlık alanların, otlakların ve Alpin bitki örtüsünde büyük değişikliklerin yaşandığı anlaşılmaktadır. Bugün için ağaçsız olan ya da neredeyse ağaçsız olan ve çok az miktarda kavak veya söğütün su kenarında kaldığı Doğu Anadolu'nun aslında geçmişte oldukça çok sayıda ağaç çeşitliliğine sahip olduğu belirlenmiştir[9]. Çalışmada bu değişimin insan elinden mi yoksa doğal bir süreçten mi kaynaklandığı bilimsel çalışmalardan örnekler verilerek değerlendirmeye alınmıştır.

Tezimizin **"II. Bölümü"** olan *Bilim Dünyasında Ölüm Olgusu ve Ritüeller* başlığı adı altında hem geçmişten gelen somut verileri hem de içerisinde hafıza, güç, kutsama, ebedi döngü ve sosyal iletişim gibi toplumun güçlü yapı taşlarını içeren mezarlara bilimsel yaklaşım yöntemlerinin zamanla gelişimini ele almaya çalıştık. Ortak manevi hissiyatlar yaşatan mezarlar gerçek veya maddi ilişki durumunu yansıtır[10]. Ölü gömme geleneklerinin uygulanmasında toplumsal inançlara bağlı olarak farklılıklar oluşur.

---

[6] Atalay ve Mortan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası,* 506-530.

[7] Sytze Bottema, "Anthropogenic Changes in the Environment of the Near East: the Impact of the First Farmers", *Groningen Institute of Archaeology,* Poststraat 6,9712 ER Groningen, Netherlands, (?), 3-4.

[8] İbrahim Atalay ve Recep Efe, *Türkiye Biyocoğrafyası (Türkiye Vejetasyon ve Zoocoğrafyası),* Meta Basım Matbaacılık Hizmetleri, İzmir 2015, 120-121.

[9] Simon Connor ve Eliso Kvavadze, "Environmental Context of the Kura-Araxes Culture", *Paléorient, Pluridisciplinary Journal of Prehistory of Southwestern and Central Asia, 40,2,* CNRS Editions, Paris 2014, 11-13, Fig. 1-2, 3a-b; 14, Fig. 1-3.

[10] Fredrik Fahlander ve Terje Oestigaard, "The Materiality of Death: Bodies, Burials, Beliefs", (Edt) Fredrik Fahlander, Terje Oestigaard, *Materiality of Death: Bodies, Burials, Beliefs,* Oxford Archaeopress, British Archaeological Reports International Series, BAR International Series, Oxford 2008, 10, 12.

Ölüm ile birlikte uygulanan gömü gelenekleri ve ritüeller ihtiyaçlara bağlı olarak bölgeden bölgeye, zamandan zamana değişiklik göstererek farklı inançların yeşermesini sağlamıştır[11]. Yıllar içerisinde ölü gömme geleneklerinin uygulanmasında sosyal, ekonomik, siyasal ve çevresel faktörlere bağlı olarak çeşitlenmelerin olduğu görülmektedir. Ölüm olgusu ve uygulanan ritüeller başlangıcından itibaren toplumsal yaptırımı olan, zamanla nesilden nesile aktarılan, değişerek gelişen, anlamlandırılarak yapılan ve arkeolojik verilerle saptayabileceğimiz bir takım uygulamalardır[12]. Tezimizin bu bölümünde on yıllık süreçler içerisinde arkeoloji, sosyal antropoloji, felsefe, sosyoloji, etnografya, etnoloji gibi sosyal bilim dallarından faydalanarak ölüm olgusuna ve ritüellere açıklık getirilmeye çalıştık. Belirli bir coğrafyaya ve belirli bir arkeolojik kronolojiye bağlı kalmaksızın insanların yaşamlarından kesitler sunan mezarlara bilim dünyasının yaklaşımlarının ele alınması temel amaç olmuştur.

"III. Bölüm" başta Doğu Anadolu Bölgesi olmak üzere Orta ve Güney Doğu Anadolu bölgelerini kapsamaktadır[13]. Bu nedenle bu bölüm *MÖ III. Binyıl Öncesi Doğu Anadolu Bölgesi ve Çevre Bölgelerin Ölü Gömme Geleneklerine Genel Bir Bakış* başlığıyla ele alınmıştır. Bu başlık Akeramik Neolitik Çağdan Kalkolitik Çağ sonuna kadarki süreci kapsamaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi ve çevresindeki anahtar yerleşimler üzerinden ölü gömme gelenekleri irdelenmiştir. Yöntem olarak coğrafi ayrıma gidilerek her bölgenin erken dönem ölü gömme gelenekleri ve mezar tipleri Akeramikten Kalkolitik sonuna kadar kronolojik ayrıma gidilerek verilmiştir. Her yerleşimin ölü gömme gelenekleri ayrı ayrı kaleme alındıktan sonra bölümün sonunda mezarlar arasında benzer gömü uygulamaları, mezar tipleri, ritüellerin olup olmadığı değerlendirilmeye çalışılmıştır. Akeramik Neolitik dönemden MÖ IV. binyıla ve MÖ III. binyıl sonuna kadar ölü gömme geleneklerinde benzer uygulamaların olup olmadığı üzerinde durulmuştur.

Tezimizin ana başlığı olan *MÖ III. Binyılda Doğu Anadolu Bölgesinde Ölü Gömme Gelenekleri* **"IV. Bölüm"** içerisinde ele alınmıştır. Bu bölüm 3 ana coğrafi ayrıma tabi tutularak değerlendirmeye alınmıştır. İlk bölgemiz olan Elazığ-Malatya

---

[11] Igor Kopytoff, "The Cultural Biography of Things: Commoditization as Process", (Edt.) Arjun Appadurai, *Cambridge University Press,* Chapter 2, 1986, 68, 89.

[12] S. Özbudun, "Adet", *Antropoloji Sözlüğü,* (Edt) K. Emiroğlu ve S. Aydın, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2003, 12.

[13] Güney Kafkasya'nın MÖ III. binyıl öncesi ölü gömme gelenekleri detaylı bir şekilde V. Bölümde ele alındığı için tekrar burada ele alınmamıştır.

Bölümü kuzey güney, doğu batı doğrultulu iletişim ağında yoğun ihtiyaç duyulacak hammadde kaynaklarına sahiptir. Bulunduğu konum itibariyle hammaddelerin ve üretimi tamamlanmış ürünlerin değiş tokuşunun yapılabileceği bir yerdedir. Bu bölümde toplamda 15 merkezde ölü gömme geleneklerine ilişkin bilgilere ulaşılmıştır. Bunlardan 3'ü Malatya, 10'u Elazığ, 2'si Tunceli il sınırları içerisinde kalmaktadır. Diğer bölüm olan Erzurum-Kars, Kafkaslarla Anadolu içleri arasında taşıyıcı görevi üstlenmesi açısından önemlidir, ancak bölge genelinde en az bilimsel çalışmanın yapıldığı bölümdür. MÖ III. binyıl içerisinde Kafkas etkli göç dalgasının batı yönlü yaşanmış olabileceğini gösteren bulgulara ulaşılmıştır. Erzurum içerisinde 4, Kars içerisinde 4, Ardahan içerisinde 3 ve Iğdır içerisinde 1 olmak üzere toplamda 12 merkezin değerlendirmesi yapılmıştır. Üçüncü bölümün olan Muş-Van, Kuzeybatı İran ve Güney Kafkasya yönlü iletişim ağının içerisinde kalmaktadır. Van il sınırları içerisinde 5, Bitlis'te 1, Ağrı il sınırları içerisinde 5 olmak üzere toplamda 11 mezar/mezarlık değerlendirme konusu yapılmıştır. Bu bölüm daha çok zengin ölü hediyeleriyle tanınan kurgan türü mezarlarıyla bilinmektedir. Mezarların kendileri ve içerisinde ele geçen eserler kurgan kültür insanlarının Muş-Van bölümünü, Kura-Aras kültürü topluluklarının devamı olanların ise Erzurum-Kars bölümünü tercih ettiklerini göstermektedir.

Mezarlardan ve eş güdümlü merkezlerinden elde edilen veriler MÖ III. binyılın hemen öncesinde var olan merkezi örgütlenmenin zamanla sarsıldığı ve MÖ III. binyıl ortalarına doğru Kura-Aras olarak adlandıracağımız farklı bir kültürel örgütlenmenin başladığını söyleyebiliriz. MÖ III. binyıl sonlarına doğru Doğu Anadolu'da iki farklı kültürel bloktan söz etmek mümkündür. MÖ III. binyıl sonlarında Güney Kafkasya'ya ve Kuzeybatı İran'a yakın olan yerlerde idari kontrolü elinde tutan merkezi örgütlenmenin neredeyse tamamen çöktüğünü, ancak Güneydoğu Anadolu ve Kızılırmak Kavsi'ne yakın olan yerlerde güçlü merkezileşmenin başladığını söylemek mümkündür. MÖ III. binyıl sonlarına doğru Van, Muş, Kars, Ağrı gibi illerde kurgan türü mezarlar ortaya çıkmıştır. Bu mezarların sahipleri olan insanların yerleşimleriyle ilgili problemlerin kaynağında göçebe hayat anlayışı yatıyor olmalı. Bu topluluklar yaşam modelleri gereği hareketli bir hayat sürdükleri için evleri ve kullandıkları eşyaları bu düzene uygun olmalıdır. Bu nedenle muhtemelen yerin yüzeyine ahşaptan, organik malzemeden (deri, keçi kılı, yün gibi) kısmen çamur, taş ve kerpiçten konutlar

yapmaktaydılar. Ancak Doğu Anadolu'nun batı yarısındaki arkeolojik kaynaklar farklı bir tablo çizmektedir. Şanlıurfa, Elazığ, Malatya, Samsun gibi illerde görülen oda ve taş sanduka tipi mezarlar kültürel bölünmenin olduğunu göstermektedir. Bu mezarlar ya yerleşim yerleri içerisine ya da yerleşimin hemen yakınlarında gözle görülür bir yere konumlandırılmışlardır. Bu bölümde mezar/mezarlıklar tek tek incelenerek değerlendirmeleri yapılmıştır.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin ölü gömme gelenekleri ve mezarlarının tiplerine ilişkin oldukça az sayıda kaynağa ulaşılmış olsa da geniş yelpazede çeşitlilik arz etmektedir. Bunlardan ilki intramural ve extramural gömü uygulamasıdır. Mezarlık veya diğer bir tanımlamayla nekropol, Eski Yunanca metinlerinde nekros veya polis olarak geçmektedir. Mezarlık kelimesinin açılımını yapacak olursak ölü ve şehir kelimelerinden oluşturulmuş bir kelimedir[14]. Mezarlık yerleşimlerin dışında yer alan toplu gömütlerin bulunduğu alanlara veya yerleşim içerisinde belirli bir alanın özel olarak gömütler için ayrılmasına verilen isim gibi görülse de yerleşim yerleri içerisinde de bu uygulamanın olduğunu görüyoruz. Extramural ve intramural mezar uygulamalarını "*mural/muros*" sözcüğüne dayalı olarak engel veya duvar anlamından yola çıkarak da tanımlamak mümkündür. Eğer bir mezar/mezarlık yerleşim alanı içerisinde bir yerde kalıyorsa intramural, yerleşim alanının dışında kalıyorsa extramural olarak değerlendirilebilir. Bu iki uygulama dışında üçüncü bir uygulama yerleşimin yanında, hemen yakınında veya bitişiğinde olanlardan oluşmaktadır[15].

Bu uygulamalardan *"intramural"* ölü gömme geleneği şuan için Doğu Anadolu Bölgesi'nde Anadolu genelindeki diğer bölgelere ve Kafkaslara göre daha yoğun uygulanmış görülmektedir. MÖ III. binyıl Anadolu'sunda uygulanan bu tarz ölü gömme geleneğinin kökeni Orta/Üst Paleolitik Çağ'a, Neolitik Dönem'e kadar uzanmaktadır. İnsanoğlunun ölüsünü gömmeye başladığı Orta/Üst Paleolitik Çağ'dan itibaren benimsediği ilk uygulama Şanidar ve diğer örneklerden anlaşılabileceği gibi ölüsünü yaşadığı yerde alıkoyması, kendi yaşıyormuşçasına ona gereken özeni göstermesidir. Muhtemelen "*Ata Kültü*" ile bağlantılı bu uygulama, Neolitik Çağ'a kadar devam etmiş ve giderek yerini yerleşimden ayrı, ancak yerleşimin yanında ya da yakınında bir

[14] Pulhan Gül, (edt.) "Rüzgâr Gülü", *Cogito, Arkeoloji: Bir Bilimin Katmanları,* Sayı: 28, Yaz, 2001, 10.
[15] Ahmet Uhri, "Ekstramural ve İntramural Ölü Gömme Uygulamaları", *Altan Çilingiroğlu'na Armağan, Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığına Adanmış Bir Hayat,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2009, 729-730, 738.

nekropol/ölüler kenti oluşmaya başlamıştır[16]. Örneğin Çatal Höyük kazılarında ölülerin evlerde zeminlerin altına, sekilerin altına yaklaşık 480 bireyin gömüldüğü belirlenmiştir[17]. Bu durum yukarıda da bahsettiğimiz gibi muhtemelen ataların ve aile bireylerinin varlığını hissetmek için uygulanmış olmalıdır. Bazı merkezlerde mezarların höyük içerisinde sur gibi duvarların çevresine veya içerisine yapılmış olması ölü ruhlarının şehri kötülüklerden korumaya yönelik olabilir. Buna paralel olarak evlerin altına gömü uygulaması haneyi korumaya yönelik olmalıdır. Ölülerin yerleşim yeri alanının dışında uzak yerlere gömülmeyip yerleşim yerinde taban içerisine değil de evlerin dışına fakat yine intramural tarzda mezarlık alanına gömülmesi farklı bir düşüncenin ürünü olmalıdır. Bu uygulama ruhların kenti koruması dışında aslında ata ruhlarının korunması amacına yönelikte olabilir. Anadolu içerisinde uygulanan intramural gömü geleneğinin kökeni olarak Anadolu merkezli mi? yoksa kökeni göç yolu üzerinden gelen başka merkeze mi bağlı olduğu net olarak belirlenememiştir. Bazı araştırmacı bilim insanları bu geleneğin Kurgan göçleriyle Anadolu'ya girdiğini düşünmektedir[18]. Ancak bu göçlerden önce Doğu Anadolu'da intramural gömü geleneğinin toplumun sosyal dinamikleri içerisinde büyük oranda yer edindiğini görüyoruz.

"Extramural Mezarlık" geleneği ise daha çok Erken Tunç Çağ'ın yaygın uygulaması olarak bilinmektedir. İnsan evladının ölümün başka hiçbir olguya benzemediğinin farkına varmasıyla intramural gömü uygulamasının bir süre sonra tedrici olarak yerini yerleşim dışı ölü gömme uygulamasına bırakmıştır[19]. Bu dönemde mezarlıkların ortak kullanımını belirleyecek kesin bir veri olmadığı anlaşılmıştır[20]. Extramural gömü geleneğinin kökeninde birçok neden yatıyor olabilir. Ölünün aileye, topluma yakın bir yere (intramural) gömülme isteği onun ruhunun yanlarında olma isteğine bağlanabilir. Ölünün ruhunun göç ettiğine sadece bedenin kaldığına inanılmasıyla, hastalık korkusuyla, aileye, toplu mesafeli bir yere gömülme isteğine, konut ve yerleşim yeri tahribatı veya yerleşim yeri içerisindeki toprak ihtiyacı nedenine bağlanabilir. Yani MÖ III. binyıl içerisinde seri halde ekim biçim yapılan düz alanlar ile

[16] Uhri, "Ekstramural ve İntramural Ölü Gömme Uygulamaları", 729
[17] I.A Todd, "Çatal Höyük", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East,* Vol: 1, 1997, 439
[18] Jak Yakar, "The Indo-Europeans and Their Impact on Anatolian Cultural Development", *Journal of Indo- European Studies, Vol. 9,* Hattiesburg, 1981, 103
[19] Uhri, "Ekstramural ve İntramural Ölü Gömme Uygulamaları", 738
[20] Harmankaya ve Erdoğu, *TAY - Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri- 4a/4b: İlk Tunç Çağı,* 14.

merkez içinde *"Bostan"* kullanımını engelleyecek mezarlıklar bu nedenle merkezin dışında konumlanmış olabilirler. Doğu Anadolu ve diğer bölgelerde bu tür çeşitliliğe sahip gömütlerin uygulanmasının temel sebebini insanların ölüsünü nereye gömeceğine ilişkin inancın ve düşüncenin zaman içerisinde değişikliğe uğramış olmasında da aranabilir. Ölüsünü nereye gömeceğine karar verecek olan insanların ata inanışlarına, ihtiyaçlarına, sosyal-ekonomik yapılarına bakmak gerekmektedir[21]. Bu mezarların intramural veya extramural olarak tanımlanabilmeleri için yerleşim alanı ile bağlantısının olup olmadığı çevre kazıları gerçekleştirilerek anlaşılabilir. Bu tarzda ölü gömme geleneğinin kökenini intramural türde olduğu gibi Kurgan göçlerine bağlayan bazı araştırmacılar mevcuttur. Bu araştırmacıların düşüncesine göre Extramural tarzda gömü geleneği MÖ IV. binyılda Geç Kalkolitik Çağ'da yaşanan Kurgan göçüyle beraber Anadolu kültürüne empoze edilmiş olmalıdır[22].

Bu gömü geleneğinin Anadolu'nun batısına doğru daha baskın bir tercih halini almış olduğunu[23] Anadolu'nun doğu yarısına gelindiğinde ise durumun biraz farklı olduğunu söyleyebiliriz. Şu anki elde edinilen verilere göre intramural geleneğin hakim olduğu görülse de[24] çoğunluğu münferit mezarlar oluşturması soru işaretlerini beraberinde getirmektedir. Bu aşamada Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı ölü gömme geleneklerine ilişkin uygulamalar ile birlikte özellikle intramural gömü geleneğine ilişkin kaynakların eksikliği bilimsel çalışmaların değerlendirmelerini büyük oranda engellemektedir[25]. Çünkü özellikle Doğu Anadolu gibi bölgelerimizde hem höyüklerin çok azı sular altında kalmadan önce kazılmış hem de kazılan höyüklerin yerleşimlerinin tamamı açılmadan önce sular altına gömülmüştürler. Ancak bazı bilim insanları eldeki

---

[21] Michael Parker Pearson, *The Archaeology of Death and Burial,* Texas A&M University Press College Station, Anthropology Series, 3, College Station, Texas A.. & M. University Press, 1999, 12, 96.

[22] Yakar, "The Indo-Europeans and Their Impact on Anatolian Cultural Development", 101-105; Leonard Woolley ve R.D. Barnett, *Charchemish, Report on the Excavations at Jerablus on Behalf of the British Museum, Part III, The Excavations in the Inner Town,* London 1952, 223.

[23] Bérengère Perello, "Emplacement et Organisation De L'espace Funéraire en Anatolie Occidentale Au Bronze Ancien (III e Millénaire)", (Edt.) Olivier Henry, *Pratiques, Contextes et Impacts des Inhumations inra-muros en Anatolie, du Début de l'Âge du Bronze à l'époque Romaine, 2 Èmes Rencontres D'Archéologie De L'iféa, Le Mort Dans La Ville,* Institut Français d' Études Anatoliennes Georges Dumézil, İstanbul 2013, 35, Fig. 3

[24] James Mellaart, "Anatolia 4000-2300 B.C.", *The Cambridge Ancient History, Volume I, Part: 2, Chapter XVIII,* Cambridge University Press, 2008, 370.

[25] Oliver Henry, "Introduction", (Edt.) Olivier Henry, *Pratiques, Contextes et Impacts des Inhumations inra-muros en Anatolie, du Début de l'Âge du Bronze à l'époque Romaine, 2 Èmes Rencontres D'Archéologie De L'iféa, Le Mort Dans La Ville,* Institut Français d' Études Anatoliennes Georges Dumézil, İstanbul 2013, VII

verileri değerlendirerek çıkarımlar yapmaya çalışmışlardır. Laneri, Titriş Höyük'ün mezarları üzerinden yaptığı analizinde Erken Tunç Çağı başlarında uygulanan extramural gömü uygulamasının geç evrede intramural olarak değişime uğradığını belirtmektedir[26]. Algaze ve Matney de benzer bir analiz üzerinden Erken Tunç Çağ sonlarında toplumsal ve şehir yapılanmalarına paralel olarak mezar geleneklerinde köklü değişikliklerin yaşanmış olabileceğini, mezarların intramural bir uygulamaya doğru evrildiğini belirtmektedirler[27]. Doğu Anadolu arkeolojinin erken dönem çalışmalarına imza atan Harper, Pağnik Öreni kazısındaki verileri göz önüne alarak Fırat ve Keban coğrafyasında intramural gömü uygulamasının baskın olduğunu ifade etmektedir[28].

MÖ III. binyıl yerleşim içi ve yerleşim dışı gömü uygulamalarında farklı tiplerde mezarların seçildiğini görüyoruz. Doğu Anadolu Bölgesinde bu şekilde çok sayıda mezar tipine ulaşılmıştır. Bunlardan ***basit toprak*** tipinde olanlar insanların ölüm olgusunu hissetmeye başladığı ilk andan itibaren uygulamaya başladıkları tipi teşkil eder. Anadolu'da Neolitik Dönemle beraber evlerde tabanların altına sonrasında yerleşim yerlerinin dışında açılan toprağın içerisine uygulanmaya başlanan bu tipte mezarlar içerisine bireyler hocker, nim-hocker (yarı-hocker) ve dorsal olarak gömülmüşlerdir[29]. Basit toprak tipinde mezarlar direkt açılan toprak içerisine uygulanırken çevresi ve/veya üstü taşla, ahşapla örtülmüş, örtülmüş veya pişmiş toprak kap parçaları ile kaplananlardan oluşabilmektedir. Bu tip mezarların genellikle sade olmakla birlikte nadiren çevresi, tabanı, üstü plaka veya sal taşlarla ve kerpiçle örülenleri de mevcuttur. Bu tipte mezarlar içerisine yetişkin bireyler dışında erişkin ve çocukların da birlikte gömüldükleri yayınlardan anlaşılmaktadır. Bu tipte mezarlar

---

[26] Nicola Laneri, "Defining Residental Graves, The Case of Titriş Höyük in Southestern Anatolia During the Late III rd Millennium BC", (Edt.) Olivier Henry, *Pratiques, Contextes et Impacts des Inhumations inra-muros en Anatolie, du Début de l'Âge du Bronze à l'époque Romaine, 2 Èmes Rencontres D'Archéologie De L'iféa, Le Mort Dans La Ville,* Institut François d' Études Anatoliennes Georges Dumézil, İstanbul 2013, 45, Fig. 1

[27] Guillermo Algaze ve Timothy Matney, "Titriş Höyük: The Nature and Context of Third Millennium B.C.E. Urbanism in the Upper Euphrates Basin", *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia,* Oxford University Press, New York 2011, 1004, Figure 46. 5; Laneri, "Defining Residental Graves, The Case of Titriş Höyük in Southestern Anatolia During the Late III rd Millennium BC", 47, Fig. 2

[28] Richard P. Harper, "Pağnik Öreni Kazısı, 1969", *Keban Projesi 1969 Çalışmaları,* Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri.1- No.2, Ankara 1971, 92.

[29] Tahsin Özgüç, *Ön Tarih'te Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri,* Türk Tarih Kurumu Basımevi. VII. Seri, No. 17, Ankara 1948, 4; Tuğçe Şener, *Ovaören/Toprakhöyük ve Teras Yerleşimi Erken Tunç Çağı Mezarlarının Arkeolojik ve Antropolojik Açıdan Değerlendirilmesi,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Ankara 2014, 53.

içerisine genellikle tek tük pişmiş toprak kapların bırakıldığı, ayrıca ölünün giysisine veya kefenine takılı tunç iğne, boncuk gibi az miktarda kişisel eşyanın bulunduğu görülmektedir[30]. Ölen bireylerin beze sarılarak mezara konulduklarını gösteren iğnelerin Erken Tunç Çağında sadece tunçtan yapılmış gruplardan oluşmadıkları ayrıca işlenmiş kemik süs iğnelerin de kullanılmış olduğu tespit edilmiştir. Süs iğnelerinin bu tip mezarlara ölü hediyesi olarak bırakıldıkları belirtilmektedir[31].

Mezar tiplerinden ***pithos/küp ve çömlek*** mezarlar Anadolu'da uygulandığı bilinen en eski tipler arasındadır. Bu mezar tiplerinde genellikle ölünün konulduğu kabın ağzı taşlarla desteklenerek kapatılmaktaydı. Ancak mezar kaplarının ağızlarının kırık çömlek/pithos parçalarıyla veya başka bir kapın ağzı örtmesiyle kapatıldıkları uygulamalar da mevcuttur. Bu tipteki mezarların içerisine bireyler hocker pozisyonunda gömülmüşlerdir. Bu mezarlara daha çok tek birey gömülürken çoklu gömünün de uygulandığı bilinmektedir.

Pithos/küp ve çömlek tipi mezarların ilk kez ne zaman, nerede ve neden kullanıldığı konusunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Çömlek ve küp mezarların Geç Neolitik'ten itibaren Anadolu'da en sık kullanılan mezar tiplerinden olduğu belirtilmektedir. Geç Neolitik Çağlar içerisinde Kargamış[32], Köşk, Hacılar ve Kuruçay'da[33]; MÖ V. binyıl ortasında Kenan Tepe (Diyarbakır)[34]; MÖ IV. binyılda Norşuntepe (Elazığ)[35], Kuriki (Batman)[36], Samsat (Adıyaman)[37] içerisinde küp tipi mezarlara ulaşılmıştır. Bu tip mezarlar başlangıçta bebekler ve çocukların gömülmesi için kullanılırken sonraları erişkin bireylerin gömülmesinde de kullanılmıştır. Hemen bu noktada mezarlıklar genelde yerleşmelerin dışına yapılmışken, çocukların çömlekler

---

[30] A. Tuba Ökse, "Orta Fırat Havzası Tunç Çağı Mezarlıklarının Bölge Tarihine Yansıttıkları", *Arulis Dergisi, Sayı. 1,* 2011, 22.
[31] Nurperi Ayengin, "Anadolu'da Erken Tunç Çağı'nda Kemikten İşlenmiş Süs İğneleri", *Hayat Erkanal'a Armağan Kültürlerin Yansıması,* Edt. Betül Avunç, Homer Kitabevi, İstanbul 2006, 108.
[32] Özgüç, *Ön Tarih'te Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri,* 20-21, Dipnot. 71.
[33] Şener, *Ovaören/Toprakhöyük ve Teras Yerleşimi Erken Tunç Çağı Mezarlarının Arkeolojik ve Antropolojik Açıdan Değerlendirilmesi,* 32, 53.
[34] Bradley J. Parker, "Yukarı Dicle Arkeolojik Araştırma Projesi (Utarp): 2005 Yılı Kenan Tepe Arazi Çalışması Raporu", *28. Kazı Sonuçları Toplantısı 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Basımevi, Ankara 2006, 325-327, Fig. 8.
[35] Harald Hauptmann, "Norşuntepe Kazıları, 1974", Keban Projesi 1974-1975 Yılı Çalışmaları, Ankara 1982, 29, Lev. 21.4.
[36] Elif Genç, "2014 Yılı Kuriki Höyük Kazısı", *37. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt, 3*, İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2016, 168, Resim 3.
[37] Nimet Özgüç, *Samsat, Bir Başkent ve Kalenin Uzun Yaşamının 6000 Yıllık Dönemden Kesitler,* Türk Tarih Kurumu, Ankara 2009, 99, Resim 400-405.

içerisinde, kadınların pithoslarda mekanların içerisine gömüldüklerini belirtmek gerekir[38]. MÖ III. binyıl boyunca kullanımına devam edilen bu tip mezarların boyutları değişiklik göstermektedir. MÖ III. bin yılda küp ve çömlek tipi mezarlar içerisine bireyle birlikte daha çok iğne, boncuk, pişmiş toprak kap, mezar kabının dışına ise yine pişmiş toprak kapların bırakıldığı belirlenmiştir[39].

Diğer bir mezar tipimiz ***sandukalar***dan oluşmaktadır. MÖ III. binyılın yeniliklerinden biri olarak aktarılan taş sandukalar ve MÖ IV. binyıldan devralınan kerpiç sandukaların sayısının zamanla yaygınlaşarak uygulanmaya devam ettirildiği anlaşılmaktadır[40]. Ancak Neolitik Çağda Türbe Höyük[41]; Geç Kalkolitik Çağ içerisinde Kargamış[42], Alacahöyük'te[43] taş sanduka; Salat Tepe'de[44] kerpiç; Alişar'da[45] kerpiç ve ahşap sanduka mezarların uygulandığı yayınlanmıştır. Sandukalar arasında en yaygın olanı hiç şüphesiz taş tipinde olanlardır. Diğer bir uygulama kerpiç ile örülü olanlardır. Bu mezar tipleri, toprak ve pişmiş toprak mezarlara göre daha az kullanım görmüştür. Sanduka mezarların çoğunluğu içerisine tekli gömü uygulanmıştır. Toprak ve pişmiş toprak mezarlara göre bu mezarlar içerisine daha fazla ölü hediyesinin bırakıldığı anlaşılmaktadır[46]. Bu durumun altyapısında bir şekilde mezarların kaynak sömürüsünü yansıtması aranabilir. Sömürüden gelen zenginlikle Doğu Anadolu dışında Güneydoğu Anadolu'da ve Kuzey Suriye'de MÖ III. binyıl başlarından itibaren taş sanduka mezarların kullanımına başlanmış olabileceği öngörülmektedir. MÖ III. binyıl Anadolu'sunda görülen taş sanduka mezar geleneğinin Doğu ve Güneydoğu Anadolu

[38] MÖ III. binyıl içerisinde bu tarz gömü geleneğinin hem extramural hem de intramural olarak devam ettirildiği anlaşılmıştır bknz. A. Anan, *Die Prähistorischen Bestattungen Anatoliens,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ludwig-Maximilians Universitat zu München, Münih 1987, 182; Metin Akyurt, *M.Ö. 2. Binde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri,* Ankara 1998, 107; K. Emre, *Yanarlar, Afyon Yöresinde Bir Hitit Mezarlığı, TTKY, VI/22,* Ankara 1978, 64.

[39] Ökse, "Orta Fırat Havzası Tunç Çağı Mezarlıklarının Bölge Tarihine Yansıttıkları", 32.

[40] Şener, *Ovaören/Toprakhöyük ve Teras Yerleşimi Erken Tunç Çağı Mezarlarının Arkeolojik ve Antropolojik Açıdan Değerlendirilmesi*, 53.

[41] Ergül Kodaş, Haluk Sağlamtimur ve Yılmaz Selim Erdal, "Three Human Graves of the Hassuna Culture in Türbe Höyük", *Anatolia Antiqua XXVI,* De Boccard 2018, 13-21.

[42] Rıfat Ergeç, "Gaziantep'te Geçmişten Bugüne Ölü Gömme Gelenekleri", *Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'na 65. Yaş Armağanı, I. Cilt,* Zero Prodüksiyon, Antalya 2008, 439.

[43] Sevil Özterzi, *Anadolu'da Neolitik ve Kalkolitik Dönemdeki Mezar Tiplerinin ve Ölü Gömme Geleneklerinin Sosyokültürel Açıdan Değerlendirilmesi,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Antropoloji (Paleoantropoloji) Anabilim Dalı, Ankara 2011, 95.

[44] A. Tuba Ökse, Ahmet Görmüş, Tatsundo Koizumi ve Özcan Şimşek, "*36. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2014, 22.

[45] Bleda S. During, *The Prehistory of Asia Minor, from Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies,* Cambridge University Press, New York 2011, 240.

[46] Ökse, "Orta Fırat Havzası Tunç Çağı Mezarlıklarının Bölge Tarihine Yansıttıkları", 22.

dışında Orta Anadolu, Batı Anadolu ve çağdaşı Kiklad adalarına kadar uzandığı görülmektedir.

Toplumun elit bireylerine ait taş sanduka mezarların terk edilmiş veya geçici olarak yerleşim görmüş höyüklere yapılmış olmaları toplumsal dönüşüm sürecini yansıtmaktadır. Bu dönüşüm yerleşimlerdeki ata kültünü yansıtan söz konusu anıtsal mezarlarda kendini göstermektedir. Yukarı ve Orta Fırat topluluklarında görülen bu yeni mezar yapıları ve ritüeller yeni merkezi odağın yansıması olan sosyal ve politik hayatın izlerini yeni tabakalarda göstermektedir. Höyüklerdeki bu yeni katlar rekabeti, kabullenmeyi ve onaylanmayı yeni gücün birtakım özelliklerini geride bırakarak göstermektedir. Ölü gömme geleneği açısından bu yeni tip mezarların Kura-Aras dünyasından ve Kuzey Kafkasya'dan alınan yeni güç ideolojisini yansıtmış olabileceği de belirtilmektedir. Bu görüşe göre "*Kafkas kültürünün güç etkisi bölgeyi kuşatmıştır ve diğer yandan değişim sosyal ve politik organizasyonun Suriye-Anadolu topluluklarını etkilediği arkeolojik kanıtlarla doğrulanmıştır. Yeni aile gelenekleri ve çevresel sosyal ilişkiler bu mezarların aile-grup bağını ön plana çıktığını göstermektedir. Bu gruplar yeni bölgesel stratejiler ve yeni ölü gömme ideolojileriyle güç pozisyonlarını pekiştirdiler. Grupların arazi dağılımı güce bağlı olarak kontrol edildikten sonra bu bölgeler arasında hammadde akımı gerçekleştirilmiş ve belki bu gücün prestijli malların alışverişinde ve sirkülasyonunda büyük rolü bulunmaktadır"*[47].

MÖ III. binyıl içerisinde uygulanmaya başlanan bir diğer mezar tipi özenli ve daha zahmetli olan ***oda mezarlar***dır. Oda mezarlar taş sanduka mezarlardan daha gelişkin forma sahip olup, temelde taştan yapılan sanduka mezarlardan ilham alınarak geliştirildiği iddia edilmektedir. Ancak sanduka mezarlar genellikle bireysel gömüler için uygulanırken oda mezarlar toplu gömüler için kullanılmıştır[48]. Sadece taş sanduka değil aynı zamanda basit toprak, pithos/küp ve çömlek tipi mezarlara daha çok tekli gömü uygulanmışken 4. ana tip olan oda mezarlar çoklu gömüler için uygulanmıştır. Ata kültünü yansıtan bu tipte mezarlar yer altına veya yer üstüne uygulanmıştır. Bu tiplerin bazıları yer üstüne yapılmış taş yapılardan oluşmaktadır. Söz konusu bu oda

[47] Giulio Palumbi, "From Collective Burials to Symbols of Power, The Translation of Role and Meanings of the Stone-Lined Cist Burial Tradition From Southern Caucasus to the Euphrates Valley", *Scienze Dell'Antichita, Storia Archeologia Anthropologia 14/1*, 2007, 38-39.

[48] Derya Yılmaz, "Erken Tunç Çağı'nda Güneydoğu Anadolu'da Oda mezar Geleneği", *Anatolia 3, Ankara Üniversitesi Sil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü Arkeoloji Bölümü Dergisi,* Ankara 2006, 58

mezarlar daha çok iri taş bloklar ile inşa edilmekte ve bunların üzerleri iri taş levhalarla kapatılmaktaydı. Oda mezarların bir diğer tipi yer altına uygulananlardır. Yeraltına uygulanan oda tipi mezar biçimi daha çok uygulanmıştır. Mezarların inşasında taş, kerpiç, toprak ve ağaç kullanılmışken kayaların oyulmasıyla yapılan oda mezarlar daha yalındır[49]. Yapım tekniği ve özellikleri göz önüne alındığında bu mezar tipi diğer mezar tiplerine nazaran çok daha fazla iş gücü gerektirmiştir. Bu mezarlar içerisinde ele geçen zengin buluntularıyla da diğer tiplerden ayrılmaktadır. Anıtsal boyutlara sahip bu mezarlar zengin sosyal sınıfa mensup bireyler, aileler için kullanılmış olmalı. Çünkü oda mezarlar içerisinde ölüye eşlik eden çok sayıda eserin ortalamada 1-3 kişi için bırakıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca çağdaşı mezar tipleri arasında bu mezarın sayısının daha az oluşu zengin sosyal sınıfa işaret etmektedir. Bu sebeple bu tip mezar içerisine çok sayıda birey gömülmüştür[50]. MÖ III. binyılda yaşanan sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik değişimi yansıtmaları açısından son derece önemlidirler. Oda mezarlar bireylerin birlikte gömülmeleri dışında sunuların da konulduğu anıt mezarlar olarak tanımlanır. Sunuların bırakılabilmesi için mezarların üzerine veya yanlarına "Kırın Ölü Sunu Evi" olarak tanımlanan mezar komplekslerinden oluşan mekanların inşa edildiğinden söz edilmektedir. Tespit edilen bu anıtsal mezar komplekslerinin ölü ruhu için sunuların konmasını amaçladığı düşünülebilir[51]. İçerisinde mezar odalarının bulunduğu bir başka mezar uygulamasıyla diğerlerinden ayrılan tip "Kurgan" mezarlardır. Yığılan taş ve toprakların altına yapılan odalara insanların gömülmesi uygulamasına kurgan tipi mezarlar diyebiliriz. MÖ III. binyıl sonları itibariyle Doğu Anadolu'da görülen bu mezar tipi Anadolu için de yeni mezar tipleri arasında sayılabilir. MÖ III. binyıl ortasından sonra Doğu Anadolu'da görülen bu tipte elit mezarların Kafkasya'nın kurgan tipi mezar kültüründen etkilenilerek uygulanmaya başlandığı belirtilmektedir[52]. Bu tarihsel olasılık içerisinde elit mezar yapımı ve bu mezarların yerleşimin üstünde yer alması çok yönlü eylemlere dayanmış olabileceği belirtilmektedir. Böylesi bir mezar uygulaması yer üzerinde hak iddia etmenin ve otlak alanların hâkimiyetini belli etmenin bir nevi bölgesel işareti, sembolü olarak görülebilir.

[49] Ökse, "Orta Fırat Havzası Tunç Çağı Mezarlıklarının Bölge Tarihine Yansıttıkları", 23.
[50] Ökse, "Orta Fırat Havzası Tunç Çağı Mezarlıklarının Bölge Tarihine Yansıttıkları", 23.
[51] A. Tuba Ökse, "Eski Çağdan Günümüze Ölü Gömme ve Anma Gelenekleri", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi, Sayı.5,* T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2005, 5.
[52] Antonio Sagona ve Paul Zimansky, *Ancient Turkey, Routledge World Archaeology,* Routledge, London ve New York 2009, 190.

Aynı zamanda yaşayanların atalarının yerlerine sembolik bir işaret bırakmak için inşa etmiş olabilecekleri ve geçmişle fiziksel bağlantılarını onaylamak için veya ait olduğu toplum içerisindeki güçlü pozisyonunun ifadesinin devamı olarak da anlamlandırılabileceği belirtilmektedir. Bu karmaşık sembolik elit mezar kalıntılarıyla tümülüs mezarlar arasında yapısal prensiplerde benzerlikler bulunmaktadır Bu karakteristik özellikler sonraki anıtsal mezarlar olan Jerablus Tahtani ve Tell Banat'takileri etkilemiş olabileceği belirtilmektedir[53].

Doğu Anadolu Bölgesi'nde mezarlarının tiplerine ilişkin oldukça az sayıda kaynağa ulaşıldığı gibi oldukça az sayıda ***ölü hediyesi***ne ulaşılmıştır. MÖ III. binyıl içerisinde Anadolu'da özellikle nehirler, vadiler, dağlar ve benzeri coğrafi özelliklerin ölü gömme geleneğinde belirgin karakterler taşınmasına etken olduğunu unutmamak gerekmektedir. Ayrıca mezarlardan elde edilen veriler MÖ III. binyılın hemen öncesinde ve I. evresinde (ETÇ I başları) hem güney hem kuzey hem de doğu ile yoğun iletişimin; MÖ III. binyıl II. evresi (ETÇ II) ve özellikle MÖ III. binyılın III. evresinde (ETÇ III) doğu-batı doğrultulu iletişimin yaşandığı anlaşılmaktadır. Bu bin yıllık süreçte uzun meşakkatli yolları aşan aktif göçer geleneğe sahip sosyo-toplumsal bir yapılanmanın var olduğu da bir gerçektir. En basitinden Güney Kafkasya olarak kabul ettiğimiz Azerbaycan, Azerbaycan'a bağlı Nahcivan, Ermenistan, Gürcistan ve Kuzeybatı İran coğrafyası ile Doğu Anadolu'da Malatya, Elazığ, Iğdır ve Kars arasında Erken Tunç Çağdan itibaren kültürel ve ekonomik iletişim ağının olduğu arkeolojik kaynaklarla ispatlanmıştır[54]. Bununla birlikte hemen sonrasında Anadolu'ya özellikle Kafkaslar, İran ve Mezopotamya coğrafyası üzerinden hem ticari gereksinimler için hem de kültürel yapılanmaları gereği uzun, meşakkatli yollardan insanların gelip gittikleri bilinmektedir. Aynı şekilde Anadolu'nun batısında da Balkanlar üzerinden kültürel ve ekonomik ilişkilerin kurulduğu bilinmektedir.

Bu şartlar bütünü Anadolu'da bireysel gücü kendisinde toplayan gruplar ve aileler doğmasına, bunların birlikteliğiyle farklı farklı coğrafyalarda farklı kültürel

---

[53] Palumbi, "From Collective Burials to Symbols of Power, The Translation of Role and Meanings of the Stone-Lined Cist Burial Tradition From Southern Caucasus to the Euphrates Valley", 37.

[54] Ahmet Deniz, Cem Tüysüz ve Ayhan Yardımcıel, "Orta Aras Havzası'nda Tarihi Yollar: Bölgedeki Kültürel ve Ekonomik Etkileşimler", *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* 6(9), 2015, 227.

yapılanmaların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır[55]. Ancak bu farklı coğrafyaların farklı kültürel yapılanmaların ortak noktası gelişen sosyo-ekonomik durum ve beraberinde madenin kullanımındaki artış olmuştur. Son yıllarda yapılan bilimsel çalışmalar da bu durumu desteklemektedir. Yapılan bilimsel çalışmalar MÖ 2.800-2.300 yılları arasında arsenikli bakırın süs eşyaları, aletler ve silah üretiminde kullanılan temel malzeme olduğu otaya konmuştur. Anadolu'nun batı yarısında kalay bronzların bölgeler arası ticaret ağlarıyla bağlantılı olduğu ve özellikle alçak bölgelerle sınırlı olduğu belirlenmiştir. MÖ III. binyıla ait eserler incelendiğinde tamamlanmış eserlerin merkezler arasındaki dolaşımı ve yine ele geçen eserlerin çeşitliliklerine, değerlerine ve kalitesine bakıldığında ova içerisindeki yerleşimlerin dağlık kesimlerdeki yerleşimlere göre hem bölgesel hem de bölgeler arası iletişimde daha sistemli ağa sahip oldukları görülmüştür. MÖ III. binyılın sonlarında ise kalaylı bronzların yüksek bölgelerde de yaygınlaşmaya başladığı ve hatta vadilerdeki yerleşimler arasında en çok kullanılan alaşım halini aldığı belirtilmektedir. Yerleşimlerde elde edilen buluntular dışında özellikle mezarlarda ele geçen eserler bu durumu yansıtmaktadır[56].

Mezarlar içerisinde ele geçen eserler merkezler arasında ticari ve kültürel bir ilişkinin olup olmadığını göstermektedir. Doğu Anadolu mezarlarındaki somut veriler olan eserler çok yönlü iletişim ağı yanında daha çok Kafkasya yönlü iletişim ağının yaşanmaya başlandığını göstermektedir. Bu kombine faktörler özellikle MÖ III. binyıl ikinci yarısında kentleşme sürecinin devam etmesine yol açmış olmalı. Toplumun yaşam dinamiklerini derinden etkileyen bu değişim ile birlikte ölü gömme geleneklerinin de değişime uğradığı söylenmektedir[57]. Doğu Anadolu Bölgesinde Geç Kalkolitik Çağ sonları Erken Tunç Çağı başları itibariyle önemli değişim ve dönüşümlerin yaşanmaya başladığı, yeni bir kültürel sürecin içerisine girildiğini söylemek mümkündür. Bu süreçte Fırat Havzasındaki yerleşimlerde metal üretiminin gelişimine dair önemli ipuçları ele geçmiştir. Mezarlarda ele geçen metal eserlerin sayısındaki artış ve Norşuntepe gibi yerleşimde tespit edilen fırınlar, potalar ve cüruflar

[55] Özdoğan, 2003: 136- 138, *Anadolu İlk Tunç Çağ Haritası ve İlk Tunç Çağ Yerleşmesi Haritası*
[56] Michele Massa, "Madenlerden Mezarlara: MÖ 3700-1600 Yıllarında Kuzeybatı Anadolu'da Metalürji ve Metal Ürünlerin Değiş Tokuşu", *Arkeoloji ve Sanat, Sayı. 154,* Ocak-Nisan 2017, 168 Res. 4a-b, 169 6a-b.
[57] Perello, "Emplacement et Organisation De L'espace Funéraire en Anatolie Occidentale Au Bronze Ancien (IIIe Millénaire)", 35, Fig. 3
[57] Mellaart, "Anatolia 4000-2300 B.C.", 29-30, Fig. 1

yerleşimlerde metal işleme atölyelerine işaret etmektedir[58]. Doğu Anadolu Bölgesi'nde bu zaman aralığında madenin aktif olarak kullanıldığı bilinmektedir. Doğu Anadolu Bölgesinde bu süreç Kura-Aras Kültürel sürecinin hazırlayıcısı olarak yorumlanmaktadır[59]. Bu sürecin başlangıcı olan MÖ III. binyıla geçişte ve MÖ III. binyılın ilk yıllarında Anadolu'daki yerleşimler metal olarak sadece tunç kullanılmıyordu. Seremoni eserleri arasında altın, gümüş ve elektrondan yapılan eserlerde büyük artışın yaşandığı görülmektedir. Erken Tunç Çağ III'e kadar madencilik bu yönde büyük bir gelişme göstererek ilerlemiş, hem ustalık derecesinin hem maden işleme tekniklerinin hem de farklı metalürjik atölyelerde üretim fazlası eserlerde artışın yaşandığı ele geçen buluntuların miktarından ve kalitesinden anlaşılmaktadır[60].

Arslantepe'den Alacahöyük'e Troia'ya kadar birçok merkezde görülen bu zenginlik sosyal yapının "elit gruplar" adı altında soylu kişilerin elinde olduğunu göstermektedir. Elit grupların şefleri için metal bir nevi prestij anlamına gelmektedir. Metal talebi hem madeni[61] hammaddelerin hem de lüks malların ticari bağlantılarla elde edinilmesini sağlamıştır[62]. Bu bağlantı sayesinde Doğu Anadolu ile Kafkas coğrafyası arasında kültürel birliktelik yaşanmaya başlanmıştır. Elbette bu süreç içerisinde farklı coğrafyalardan farklı kültürlerin izlerini taşıyan buluntular da ele geçmiştir. Doğu Anadolu coğrafyasında kültürel zenginliğe bağlı olarak elbette değişkenlik gösteren ölü gömme geleneklerinin uygulandığı görülmektedir. Çünkü ölü gömme gelenekleri topluluklar, gruplar tarafından bilinçli bir şekilde uygulanan en yaygın gelenek olarak tabir edilir. Ölü gömme gelenekleri Anadolu toplulukları içerisinde Neolitik Dönemden günümüze kadar farklılıklar ve benzerlikler sergileyerek süregelmiş ve aynı yerleşim yerinde sosyal gruplar hakkında da önemli bilgilerin elde edilmesini sağlamıştır[63]. Mezarlar ve iskeletlerin kalıntılarına bağlı olarak sürdürülen uzun soluklu, zahmetli

---

[58] İ. Kılıç Kökten, "1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları", *Belleten 11/43,* 1947, 461; Jak Yakar, "Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia", *Anatolian Studies, Vol. 34,* 1984, 66-68.

[59] M. Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü; Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi*, İstanbul 2011, 256-274.

[60] Hamit Zübeyr Koşay, Kemal Turfan, "Erzurum- Karaz Kazısı Raporu", *Belleten XXIII/91,* 1959, 377-380; Jak Yakar, *The Later Prehistory of Anatolia, The Late Chalcolithic and Early Bronze Age, Part I, BAR International Series: 268 (II),Oxford* London 1985, 25.

[61] Doğu Anadolu Bölgesi bölgelerimiz arasında en fazla rezerve ve çeşitliliğe sahip olanıdır.

[62] Antonio Sagona, *The Heritage of Eastern Turkey from Earliest Settlements to Islam,* Melbourne 2006, 52-53.

[63] "İnsan İskelet Kalıntılarının Biyoarkeolojik Açıdan Yorumlanması ve Anadolu'dan Örmekler", *Eski Yakındoğu Kültürleri Üzerine İncelemeler, İ. Metin Akyurt, Bahattin Devam Anı Kitabı,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1995, 101.

çalışmalar ve araştırmalar sonucunda ele geçen arkeolojik kanıtlar ölü gömme geleneklerine ilişkin sorunların çözümünde kilit rol oynamaktadır. Mezar içerisindeki buluntular ve iskeletlerden elde edilen bilimsel veriler erken dönemlerde yaşayan insanların ölü gömme geleneklerine, inanç dünyalarına ait bilinmeyenler hakkında bilgilerin elde edilmesini sağlar[64].

MÖ III. binyıl Anadolu'sunda karşımıza çıkan diğer bir dikkat çekici husus ölü gömme geleneklerine uygulanan ***ritüeller***dir. Bunlardan ilki *"kurban ve ölü yemeği"* geleneğidir. Mezarlara kurban edilmiş hayvan parçalarının bırakılması geleneği özellikle MÖ III. binyılda Anadolu'daki mezarlarda/mezarlıklarda yaygınlık göstermiştir. Mezarların üstüne, içine, çevresine hayvan parçalarının bırakılması yanı sıra mezarların yanlarına açılan çukurlara ölüyü anma sırasında da kurban edilen hayvanların parçalarının bırakıldığı belirtilmektedir. Ölü gömme gelenekleri çerçevesinde ölüyü anma esnasında yenilen toplu yemek kültürü "ölü yemeği, ortak yemek" olarak tanımlanmıştır. Mezarlara veya mezarların dış kısmındaki mekânlara konulan birçok pişmiş toprak kap ölü yemeği ile ilişkilendirilmiştir[65]. Ölü yemeği ile ilgili bu adette küçükbaş ve ya sığır cinsi büyük baş hayvanların baş ve ayak kısımları ölüye sunuluyor, geriye kalan kısımları ise ölü yemeğinde tüketiliyor olmalıydı. Böylelikle hem ölü, hem de geride kalanlar ölü yemeğine iştirak ettirilmiş oluyordu.

Alacahöyük elitlerinin defin işleminin akabinde büyük baş hayvanların diğer aile bireyleri ve akrabalar tarafından yendiği bir törenin yapıldığı da anlaşılmaktadır. Bu Oda Mezarların gömü töreninin ardından üzerleri tahta hatıllarla örtüldüğü damın üzerinde sığır kafatasları ve bacak kemikleri bırakılmış olmasından anlaşılmaktadır[66]. Kurban merasimini ve ölü yemeğini belgelendiren bu adet Resuloğlu'nda bazı taş sanduka mezarların kapağı kapatıldıktan sonra, uzun veya dar kenarlara paralel olarak bırakılmış sığır ayakları ele geçmesiyle belgelenmiştir. Resuloğlu mezarlarının yanına bırakılmış sığır cinsi "boş indicus"a ait ayakların tırnaklı oluşu, Alacahöyük'te olduğu gibi, bu parçaların yenmeden veya pişirilmeden mezarın yanına bırakıldıklarını

---

[64] Yılmaz Selim Erdal, "İnsan İskelet Kalıntıları: Zahmet mi? Nimet mi?", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler,* Sayı: 31, Ocak 2011, 1.
[65] Ökse, "Eski Çağdan Günümüze Ölü Gömme ve Anma Gelenekleri", 2.
[66] Remzi Oğuz Arık, *Les Fovilles D'Alaca Höyük Entreprises Par La Societe D'Histoire Torque Repport Preiminaire Sur Les Travaux en 1935,* Ankara 1937, 53-55, Fig. 69-72; 60, Fig.81-82;73, Fig. 99; 74, Fig. 100-101; 93, Fig.126; Özyar, 2003: 124

göstermektedir[67]. Alacahöyük prens ve prenses mezarlarında karşımıza çıkan bu adetin, pithos/küp mezarların üzerine ya da yanına sağlam sığır başları ve ön ayaklara ait kemiklerin bırakılmasıyla halk mezarlarında da yaygın bir şekilde uygulandığını göstermesi açısından önemlidir[68].

Farklı mezar tipleri içerisindeki "*Bireylerin Yatış Pozisyonları"* Anadolu insanlarının ritüellerinin başka bir yansımasıdır. Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki mezarlar ile çevre bölgelerde açılan diğer mezarların ortak noktalarından bir diğeri gömütlerin yatış pozisyonlarıdır. Ölülerin yönlerinin doğuya doğru dönük olması dışında hocker pozisyonunda gömü geleneği ortak kültürel etkileşimin basit bir göstergesidir. Hocker gömü uygulaması, ölünün sağ veya sol tarafa yatırılarak alt kısımda dizlerin bacakla birlikte bükülerek karın kısmına/gövdeye doğru çekilmesi ile üstte genellikle kollar dirsekten bükülerek göğüs hizasına getirilerek yapılmaktadır. Bu gömü geleneği için birçok öneri ileri sürülmektedir. Bu görüşlerden biri de insanların uyku durumunu yansıtıyor olduğudur. Diğer bir görüş oldukça zorlama olmakla birlikte ilki yemek yeme pozisyonunu yansıtıyor olduğu yönünde, diğer ikinci görüş ise ölünün hortlamaması için bağlanması yönündedir. Bir başka görüş ölüye ayrılan yerin küçük olmasına dayandırılmaktadır. Diğer iki görüş tartışmalı olmakla birlikte akla daha yatkın gelmektedir. Bunlardan ilki dinlenme pozisyonu olarak yorumlanmasıdır. Diğer görüş ise insanların ana rahmindeki pozisyonunu bildiğini ve yeniden doğuşun bir göstergesi olarak insanın bu şekilde gömüldüğüne işaret ettiği yolundadır. Bu gömü şekli özellikle Erken Tunç Çağı Anadolu'sunda oldukça yaygındır. Erken Tunç Çağına ait bu gömütlerin çoğunun başının doğuya bakması yine yeniden doğuşa olan inançla ilgili görülmektedir[69].

MÖ III. binyıl Anadolu'sunda ölüler mezarlara sırtüstü, kısmen yüzüstü, sağdan ve soldan yan taraflarına baskın bir şekilde hocker ve yarı hocker pozisyonunda gömülmüş oldukları anlaşılmaktadır. Çok az örnekte dorsal pozisyonlarda gömünün

---

[67] Tayfun Yıldırım ve İsmet Ediz, "2004 Yılı Resuloğlu Mezarlık Kazısı", *27. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2006, 58; Yıldırım ve Ediz, 2005, 200: Resim 8.

[68] Tayfun Yıldırım ve İsmet Ediz, "2006 Yılı Resuloğlu Erken Tunç Çağı Mezarlık Kazısı", *29. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı, Dösimm Basımevi, Ankara 2008, 2008: 450, Res. 6.

[69] Ahmet Uhri, *Anadolu'da Ölümün Tarihöncesi, Bir Geleneğin Oluşum Süreçleri,* Ege Yayınları, İstanbul 2010, 81, 84-85.

uygulandığı belirlenmiştir[70]. Değerlendirmelerin bu kısmında sadece farklılık olan dorsal gömütler ele alınacaktır. Çünkü geriye kalan bütün mezarlarda hocker veya yarı hocker gömü uygulanmıştır. Doğu Anadolu Bölgesi içerisinde sadece Pağnik Öreni'nde bir iskeletin dorsal pozisyona sahip olduğu yayınlardan anlaşılmaktadır. Güney Kafkasya'daki anahtar mezarlıklarımızın hiçbirinde dorsal gömüye ilişkin rapor bulunmamaktadır. Güneydoğu Anadolu'da sadece Gedikli Mezarlığında dorsal gömü uygulamasının varlığı bilinmektedir. Orta Anadolu'nun dorsal gömü bulgusu çevre bölgelere göre daha fazladır. Bu bölgede İkiztepe, Tekeköy ve Sıradur'da dorsal gömü uygulamasının yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Batı Anadolu'da Babaköy, Dorak[71] ve Bozcaada (Tenedos) Mezarlığında[72] dorsal gömü tespit edilmiştir.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde insanların ölülerine uyguladıkları ritüellerden bir başkası *"İnhumasyon ve Kremasyon Gömü Tarzı"dır.* Bu iki türden en baskını inhumasyon gömü uygulamasıdır. Çok az merkezde kremasyon gömüye ve izlerine ulaşılmıştır. Yakındoğu'nun çeşitli bölgelerinde Neolitik Dönemden itibaren *"yakarak gömme/kremasyon"* geleneğinin de geliştiğini göstermiştir[73]. Son yıllarda Anadolu'da yapılan araştırmalarda bu geleneğin, Neolitik Çağ'a kadar (Aşıklı Höyük[74]) uzandığını gösteren sonuçlara ulaşılmıştır. Çayönü'nde, Kafataslı Bina'nın kuzeyindeki bir çukur içinde depolanan çok sayıda kemiğin bir kısmında belirgin yanma izleri tespit edilmiştir[75]. MÖ III. binyıl Anadolu'sunda uygulanan kremasyon gömüler ise Gedikli hariç münferit uygulamalar şeklinde kendini göstermektedir. Örneğin Orta Anadolu'da, Kaniš-Karumu'nda taş sanduka mezarlardan birisinde cesetlerin belirli bölümlerinin ve yanındaki bazı hediyelerin yakıldığını ve bu uygulamanın kısmen yakma/tütsüleme amacıyla yapıldığı belirtilmekte ve bu işlem için *"tathir"* ifadesini kullanılmaktadır. Bu

---

[70] Anadolu'da uygulanan mezarlar ve bunların tipleri için bknz. Ayla Sevim, Cesur Pehlevan ve Işın Günay, "Arkeoloji'de Paleoantropoloji", *Hayat Erkanal'a Armağan Kültürlerin Yansıması,* Edt. Betül Avunç, Homer Kitabevi, İstanbul 2006, 660-666.

[71] Ahmet Uhri, *Batı Anadolu'da Erken Tunç Çağı Ölü Gömme Adetleri,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2006, 67, 93.

[72] Nurten Sevinç, "Tenedos Kurtarma Kazısı", *V. Müze Kurtarma Kazıları Semineri,* T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1995, 114.

[73] Hamza Ekmen, "Yeni Veriler Işığında Başlangıcından M.Ö. II. Binin Sonuna Kadar Anadolu'da Yakarak Gömme (Kremasyon) Geleneği", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Yıl 5, Sayı 1*, Haziran 2012, 24

[74] Metin Özbek, "Aşıklı Höyük Neolitik Çağ İnsanları", *VIII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993, 206.

[75] Ekmen, "Yeni Veriler Işığında Başlangıcından M.Ö. II. Binin Sonuna Kadar Anadolu'da Yakarak Gömme (Kremasyon) Geleneği", 25.

işlemin Kaledoruğu'nda ve Alacahöyük krali mezarlarında benzeri şekilde görüldüğü belirtilmiştir[76].

MÖ III. binyıl Anadolu'sunda görülen yeniliklerden bir diğeri ölünün yakılarak küllerinin gömülmesidir[77]. U. B. Alkım'a göre, ölü bir yerde yakıldıktan sonra cesedin tamamen küle dönüşmediği bir anda ateş bir sıvı ile söndürülmektedir. Daha sonra bir beze sarılan kemik kalıntıları bir iğne ile tutturulduktan sonra dibinde ve gövdesinde genellikle küçük bir delik bulunan kremasyon kabının/urnenin içine konmaktadır. Kemik ve küllerin üzerine ölü hediyesinin bırakılmasının ardından ağzı kırılmış olan mezar kabının üstü bir kap parçası ile kapatılmaktadır[78]. Erken Tunç Çağı'nın sonunda Güneydoğu Anadolu'da Gedikli-Karahöyük'teki çok sayıda örnekten ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde bulunan tekil örneklerden bilinen kremasyon mezarların sayısı Orta Tunç Çağı'nın başında artış gösterdiği anlaşılmaktadır. Ancak bu dönemde tamamı kremasyon mezarlardan oluşan bir mezarlık henüz keşfedilmemiştir. Söz konusu dönemde kremasyon mezarların daima inhumasyon mezarlarla bir arada bulunduğu dikkati çekmektedir[79].

Anadolu ve çevresindeki coğrafyalarda tespit edilen mezarların bir kısmında uygulanan ritüellerden bir diğer *Aşı Boyası*'dır. Anadolu'da Neolitik Dönemden itibaren mezarlardaki bireylerin kalıntılarında ve objelerin üzerinde ya da arkeolojik kalıntılar üzerine renklenmesi ve anti bakteriyel sağlaması amacıyla olsa gerek kullanılan boya maddesi ocker/aşı boyası limonit, geothit ve hematit türevi demiroksitler aracılığıyla kırmızı veya sarı kil olarak kullanıldığı bilinmektedir. Bu maddenin Anadolu'daki MÖ III. binyıl mezarları içerisinde de kullanıldığı belirlenmiştir.

Tezimizin **"V. Bölüm"**ü Doğu Anadolu'ya komşu birincil paydaş bölgelerde tespit edilen MÖ III. binyıl mezar/mezarlıklarına ayrılmıştır. İlk bölge olan ***Orta Anadolu*** kendisi içerisinde iki bölüme ayrılmıştır. Bu ayrım hem yeryüzü şekilleri hem de mezar tipleri ele alınarak yapılmıştır. İlk bölümü Orta Anadolu Platosu

---

[76] Tahsin Özgüç, *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Kültepe Kazısı Raporu 1948*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, V. Seri, No. 10, Ankara 1950, 54-57; Ekmen, "Yeni Veriler Işığında Başlangıcından M.Ö. II. Binin Sonuna Kadar Anadolu'da Yakarak Gömme (Kremasyon) Geleneği", 27-28

[77] Ökse, "Eski Çağdan Günümüze Ölü Gömme ve Anma Gelenekleri", 1.

[78] U. Bahadır Alkım ve H. Alkım, "Gedikli (Karahöyük) Kazısı Birinci Ön Rapor", *Belleten XXX/117,* 1966, 14; Ekmen, "Yeni Veriler Işığında Başlangıcından M.Ö. II. Binin Sonuna Kadar Anadolu'da Yakarak Gömme (Kremasyon) Geleneği", 32

[79] Ekmen, "Yeni Veriler Işığında Başlangıcından M.Ö. II. Binin Sonuna Kadar Anadolu'da Yakarak Gömme (Kremasyon) Geleneği", 43.

oluşturmaktadır. Bu bölümde Çankırı 1, Ankara 2, Eskişehir 7, Nevşehir 1, Niğde 1, Kastamonu 1 olmak üzere 14 merkez değerlendirmeye alınmıştır. İkinci bölüm Kızılırmak Kavsi başlığı altında incelenmiştir. Bu bölümde Samsun 4, Tokat, 2, Çorum 6, Amasya 3, Yozgat 1, Çankırı 2, Ordu 2 ve Sivas 1 olmak üzere 21 mezarlık değerlendirmeye alınmıştır. Orta Anadolu doğusunda Kafkasya'ya batısında ise Trakya'ya ile iletişim halinde olmuştur. Bu durumu arkeolojik veriler doğrulamaktadır. İletişimin en büyük boyutunu Kızılırmak Kavsi içerisindeki yerleşimlerde görmek mümkündür. Bu iletişim ağı özellikle Karadeniz'e yakın yerlerde daha zengin toplulukların ve hatta ayrıcalıklı bazı kişilerin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu durumu yansıtan en önemli arkeolojik kanıtlar oda tipi mezarlar olmuştur. Bu mezarlar içerisine ölüye eşlik etmesi için bırakılan sıra dışı zengin eserler iletişim ağı sayesinde zenginleşen kişileri yansıtmaktadır.

V. Bölüm ikinci bölge olan ***Güneydoğu Anadolu Bölgesi*** de benzer bir resim çizmektedir. Güneydoğu Anadolu'da çok sayıda oda ve sanduka mezarlara ulaşılmıştır. Bu mezarlardan soyulmadan günümüze kadar gelenler zenginliğin boyutlarını göstermektedir. Güneydoğu Anadolu içerisindeki topluluklar ile Kafkaslardaki topluluklar arasındaki iletişim direk olmamıştır. Güneydoğu Anadolu ile Elazığ-Malatya bölümü içerisindeki topluluklar ise iletişimlerini Fırat ve Dicle nehri üzerinden direk sağlamaktaydılar. Güneydoğu Anadolu içerisindeki mezarların zenginliğini Kafkaslardan ziyade kuzey-güney doğrultulu, nehirler ve doğal geçitler üzerinden yürütülen ticari iletişime bağlamak mümkündür. Elbette uzak diyarlardan topluluklar Anadolu içlerine, Güneydoğu Anadolu'ya ulaşmıştırlar. Kademeli olarak gerçekleştirilen bu sızmalar bazı grupların denetiminde gerçekleştiriliyor olmalı. Bu denetimi sağlayan kişiler zenginleşmişler, zenginliklerini kendi ailelerinin mezarlarına da yansıtmışlardır[80].

Bu bölgeyi Dicle Havzası, Aşağı Fırat Havzası ve Fırat Havzası'nın Batısı olarak üç bölümde inceleyeceğiz. Dicle Bölümü'nde Diyarbakır 4, Şırnak 1, Batman 1, Siirt 1 mezarlık ile temsil edilmektedir. Aşağı Fırat Havzası içerisinde Şanlıurfa 15 adet, Gaziantep 1 adet, Mardin 1 adet, Adıyaman adet 2 olmak 19 mezar/mezarlık değerlendirme konusu yapılmıştır. Aşağı Fırat'ın Batı bölümü içerisinde Gaziantep'te 7

[80] Palumbi, "From Collective Burials to Symbols of Power, The Translation of Role and Meanings of the Stone-Lined Cist Burial Tradition From Southern Caucasus to the Euphrates Valley", 160.

adet, Kilis'te 1 adet ve Maraş'ta 3 adet olmak üzere toplamda 11 mezar/mezarlığın incelemeleri yapılmıştır.

V. Bölümün III. Bölgesi Doğu Anadolu'nun doğusunda kalan ***Transkafkasya*** olmuştur. Bu bölümde öncelikle genel hatlarıyla bölgenin MÖ III. binyıl öncesi ölü gömme gelenekleri ele alınmıştır. Daha sonra MÖ III. binyıla geçiş ve ölü gömme geleneklerinde yaşanan kronoloji sorun irdelenmeye çalışılmıştır. Bilim insanlarının yaptıkları çalışmalardan elde edilen sonuçlar ve görüşler aktarılarak konu somutlaştırılmak istenmiştir. İlk incelemeye alınan kültür Maikop olmuştur. Bu kültürün mezarlıkları Kuzey Kafkasya'nın tamamına yayılmış olsa da tez çalışmamız kapsamında sadece sınırımıza yakın olanlar değerlendirmeye alınmıştır. Maikop kültürüne ait 16 mezar/mezarlık üzerinde inceleme yapılmıştır.

Diğer kültür hiç şüphesiz Doğu Anadolu'nun MÖ III. binyılını derinden etkileyen Kura-Aras'tır. Bu kültürün kökeni ve kronoloji sorunu hâlihazırda önümüzde durmaktadır. Bu sorunlar mezarlarının tarihlenmesinde de yer bulmaktadır. Tez çalışmasında kazı yayınlarına göre Kura-Aras I-III arasındaki mezarlar ve özellikleri dönemlerine göre ayırarak kısaca ele almaya çalıştık. Azerbaycan sınırları içerisinde 14, Gürcistan'da 15, Ermenistan'da 8, Dağıstan'da 2 anahtar yerleşim üzerinden Güney Kafkasya'nın MÖ III. binyıl ölü gömme gelenekleri incelenmiştir.

Güney Kafkasya'da MÖ III. binyıl sonunda görülen bir diğer kültür ve mezarları Trialeti-Kirkovan'dır. Trialeti kültürünün yayılım sahası daha çok Gürcistan'ın güney kısmında kültürünün adını aldığı Trialeti dağ kuşağı Küçük Kafkasya'nın kuzey tarafı olarak verilmektedir. Bulgular incelendiğinde Trialeti'nin mezarları Kura-Aras kültürünün geç evresine eş zamanlı olarak uygulandıkları anlaşılmaktadır[81]. Bu kültürün mezarlıklarından sadece 3 tanesi değerlendirmeye alınmıştır. Benzer şekilde MÖ III. binyıl sonuna tarihlenen bir diğer kültür ve mezarları Martkopi-Bedeni'dir. Martkopi Bedeni kültürü Güney Kafkasya içerisinde Kurgan Kültürü olarak da adlandırılmaktadır. Bu mezarlar çoğu zaman Trialeti mezarlarıyla karıştırılmaktadırlar.

[81] Karen S. Rubinson, "The Chronology of the Middle Bronze Age Kurgans at Trialeti", *Mountains and Lowlands: Essays in the Archaeology of Greater Mesopotamia, Bibliotheca Mesopotamica* 7, Edt. Louis D. Levine and T.Cuyler Jr. Young, Undena Publications, Malibu, 1977, 235-240; Otar Djaparidze, "Über die Ethnokulturelle Situation in Georgien Gegen Ende des 3: Jahrtausends v. Chr.", Edt. M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae ve M. Mellink, *Between the Rivers and Over the Mountains. Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata*, Roma 1993, 475-476.

Bu kültür içerisinde değerlendirilen 3 mezarlık anahtar olarak seçilmiştir. Mezarlıkların ele geçtiği farklı kültürler detaylı bir şekilde ele alınmaya çalışıldıktan sonra Kafkasya'nın ölü gömme gelenekleri kısaca değerlendirmeye alınmıştır.

V. Bölümün IV. Bölgesi ***Kuzeybatı İran Coğrafyası*** özellikle Doğu Anadolu'nun Muş-Van bölümü ile yakın iletişim halinde olmuştur. Bu bölgeyi detaylı bir şekilde ele almadan önce İran coğrafyasının iklimi ve yüzey yapısıyla ilgili kısa bir bilgi verilmiştir. İran'ın Paleolitik dönemden Erken Tunç Çağına kadar tarihsel süreci anahtar yerleşimler üzerinden ele alınmaya çalışılmıştır. Bölgenin Orta Paleolitik dönemden itibaren insanların yaşam yeri olarak seçtikleri görülmektedir. Aralıksız olarak Üst Paleolitik ve sonrasında Neolitik dönemde insanların yerleşimine sahne olmuştur. Neolitik dönemle birlikte İran coğrafyasında üretim, besicilik ve avcılık gibi faaliyetlerin bir arada yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Geç Neolitik kültürü olan Hassuna-Samarra ile birlikte dış dünyayla iletişimi arttıran İran coğrafyası Halaf kültürel sürecinde ve sonrasında Ubaid'in Kalkolitik Dönemi ile birlikte Mezopotamya, Suriye, Anadolu ve Kafkas dünyası ile yoğun bir iletişim içerisine girdiği anlaşılmaktadır. Uruk kültürel süreciyle birlikte İran'da merkezi sisteme sahip daha büyük merkezler oluşmaya başlamıştır.

IV. bölge, Kuzeybatı İran, Doğu Anadolu'nun dağlık engebeli jeomorfolojisinin devamı niteliğindedir. Dağlık coğrafyası içerisinde nehirler, su yatakları ile oluşan geçişler farklı biyolojik ortamların oluşmasına da sebep olmuştur. Prehistorik dönemlerden itibaren başta İran'ın iç coğrafyalarıyla ve daha sonra çevre bölgelerle bu doğal geçitler üzerinden iletişim sağlanmıştır. Bölgenin Mezopotamya ve Anadolu ile olan iletişimi daha çok Ubaid kültür evresine denk gelmektedir. İletişim ağı Uruk kültürel süreciyle artış göstermiştir. MÖ III. binyılla birlikte Kuzeybatı İran'da Kafkas etkili seramikler ve yuvarlak mimari görülmeye başlanmıştır.

Bu sürecin (KAII-III) içerisinde değerlendirilecek iki merkezde mezara ulaşılmıştır. Köhneh Pasgah Tepesi'nde iki adet kerpiçten örülen oda mezar tespit edilmiştir. Bunlardan sadece bir tanesinin kazı raporunun yazılmış olması, sadece bir tanesinin açılmış olabileceğine işarettir. Söz konusu mezarın elit kişi için yapılmış olduğu belirtilmektedir. Diğer mezar Kura-Aras'ın bilinen kaplarından Nahcivan kulplu çömleğine uygulanmıştır. Ancak detaylı bilgi verilmemiştir.

Bu çalışmaların ortak amacı Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki insanların MÖ III. binyıl başından sonuna kadarki süreçte uygulanan ölü gömme geleneklerini bir araya getirerek daha iyi anlayarak Anadolu arkeolojisine katkıda bulunmak olmuştur. Eski veriler yeniden değerlendirilerek mezar uygulamaları hakkında bütün halinde bir envanter elde edilmiştir. Eski verilerin eksik olması çalışmamızın sınırlı olmasına neden olmuştur. Eski mezarların açıklanmamış bilgileri, iskeletlerin yayın eksikliği, karbon 14 gibi tarihleme eksiklikleri çalışmaları olumsuz yönde etkilemiştir. Bu eksiklilerden bir kısmı yayınlara eklenmiş görsellerle giderilmeye çalışılmışken, mezarların kronolojik eksiklikleri höyük içerisinde tespit edildikleri tabakaların tarihlendirilmesine gidilerek çözümlemeye gidilmiştir.

MÖ III. binyılda Doğu Anadolu kültürüne ait yerleşimlerin sayısında çok hızlı bir artışın yaşandığı Keban ve Karakaya Baraj Gölleri Kurtarma Kazılarına dönük çalışmaların yayınlarından anlaşılmaktadır. Bu yerleşimlerin intramural gömülerinin olduğu anlaşılmaktadır. Extramural gömü uygulamasının olduğu da ispatlanmıştır, ancak sistematik bir kazı çalışmasının gerçekleştirilmemiş olması büyük bir eksikliktir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin MÖ III. binyıl topluluklarına ait mezar uygulamaları daha önceki dönemde görülen Mezopotamya-Suriye coğrafyasıyla olan bağlantının koptuğunu göstermektedir. MÖ III. binyıl ile birlikte ölü gömme geleneklerinde ve mezar tiplerinde hem içsel hem de Kafkas etkili bir gelişimin yaşandığı anlaşılmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi içerisindeki bölümlerin her birinde kendilerine has çeşitlenmelerin ve karmaşıklıkların meydana geldiği görülmektedir. Ancak bu verilen doğruluk payları oldukça eksiktir. Arkeolojik değerlendirmelere dönük çalışmalarımızda kısmen sonuçlara ulaşılmışken Antropolojik çalışmalara ilişkin hemen hemen hiçbir raporun bulunmayışı büyük eksikliktir.

Bu tez çalışması sadece bir bölgeyi veya sadece bir ülkeyi kapsamamaktadır. Doğu Anadolu dışında Güneydoğu, Orta, Batı Anadolu Bölgelerini; Anadolu dışında Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan, Kuzeybatı İran, Güneybatı Rusya sınırlarını içermektedir. Kısmen Mezopotamya ve Suriye coğrafyası da değerlendirmeye alınmıştır, ancak ayrı bir bölüm içerisinde detaylı bir şekilde değerlendirilmemiştir. Bu çalışma MÖ III. binyılda Doğu Anadolu Bölgesinde yaşayan insanların ölü gömme gelenekleri üzerinden yaşamlarının önemli bir parçası aydınlatılmaya çalışılmıştır. Daha önce bir bütün halinde ele alınmayan ölü gömme gelenekleri ve mezar tipleri

mezar/mezarlıkların tamamı ele alınarak giderilmeye çalışılmıştır. Ancak yaptığımız bu çalışma sonucunda hala bir dizi sorunun bazı noktaları çözüme kavuşturulamamıştır. Gelinen noktada Doğu Anadolu Bölgesi'nin ölü gömme gelenekleri ve mezar tiplerinin daha net aydınlatılabilmesi için birkaç mezarlığın sistematik kazılarla kazılıp raporlarının yayımlanması ve eski kazı kalıntılarından kalan mezar bulgularının yeni verilerle güncellenmesi gerekmektedir. Yeni verilerle ele alınacak mezarlardaki bulguların güncellemeleriyle ölü gömme gelenekleriyle beraber insanların biyolojik özellikleri, yaşam biçimlerini de aydınlatmak mümkün olacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAŞTIRMA BÖLGESİNİN COĞRAFYASI ve MÖ III. BİNYIL SÜRECİNDE BÖLGENİN PALEOCOĞRAFYASI

Bu bölümde Doğu Anadolu Bölgesi'nin coğrafyası ve bölgenin MÖ III. binyılda yaşadığı iklimsel durumu yapılan analizlerden çözümlemeye çalışacağız. Çalışmamız içerisine bu bölümü eklememizin temel sebebi Doğu Anadolu ve Kafkas coğrafyasında yaşandığı düşünülen büyük iklimsel değişimin gerçekte var olup olmadığını bilimsel temele oturtmaktır. Çünkü MÖ III. binyıl insanlarının toplumsal dinamiklerinde yatan değişimler iklimsel değişimlere dayandırılırken diğer yandan iklimsel değişimde bu insanların sorumlu oldukları da düşünülen teoriler arasındadır. MÖ III. binyıl insanlarının yaşadıkları coğrafyanın geçirdiği evreleri MÖ III. binyıla gelinen sürece kadar ele aldıktan sonra coğrafyanın iklimi ve bitki topluluklarına ilişkin önemli analizler paylaşılarak konuya açıklık getirilmeye çalışılacaktır.

1.1. ARAŞTIRMA BÖLGESİNİN COĞRAFYASI

İnsan var olduğu andan günümüze kadar geçen süreçte yaşamsal fonksiyonlarını devam ettirmek için içinde bulunduğu coğrafyanın fiziki yapısını ve iklimsel koşullarını kendine göre şekillendirerek kullanmaya çalışmıştır. Öncelikli amacı yaşamak olan insanlar doğal ortamda ulaştığı taştan, ahşaptan, madenden yapılan aletleri ve bitki florası, hayvan faunası, su, toprak ve ateş gibi ana kaynakları kullanmışlar. Daha sonra bulunduğu coğrafyanın doğal çevresini ve iklimsel (güneş, rüzgar) özelliklerini kontrol edebileceklerini anlayıp, yaşamsal şartlarını daha iyi hale getirmeye çalışmışlardır[82]. Coğrafi unsurlar nüfus artışını ve teknolojik gelişmişliği derinden etkilemiştir. İnsanların bulunduğu coğrafi şartlar doğrudan nüfus oranını, yaşam düzenini, geçim ekonomisini, konutların mimarı tasarılarını etkiler[83]. Çevre ve iklimin doğal değişimine direnen insanlar binlerce yıl iç ve dış mekânları kendilerine uygun olarak tasarlamaya devam etmişler[84]. Dışsal ve içsel çevredeki devinimi oluşturan temel dinamiklerin

[82] Bozkurt Güvenç, *İnsan ve Kultur,* Remzi Kitabevi, İstanbul 1999, 148, 184-186.
[83] R. Knowles, *Energy and From: An Ecological Approach to Urban Growth,* Cambridge, Mass.: MIT Press, 1974, 65.
[84] C. Slessor, "The Quest for Ecological Propriety", *Architectural Review, 211 (1259),* 2002, 32-33.

sosyal ve ekonomik sistemin doğuşunda ve çeşitlenmesinde büyük etkisi bulunmaktadır[85]. Sosyal ve ekonomik dinamikler insanların yerleşik düzene geçmesiyle büyük bir değişime uğramıştır. İnsanın doğayı etkin bir şekilde kullanması, denetimi altına alması tahılın ve hayvanların evcilleştirilmesinden öncesine uzanmaktadır[86]. Yerleşik yaşamın başlangıcı olan Akeramik Neolitik dönemden itibaren topluluklar yaşama uygun olan coğrafi ve iklimsel yerleri seçmişlerdir. Seçilen coğrafyaya uygun olarak mimari tiplerin, seçilen malzemenin çeşitlilik gösterdiği en erken yerleşimlerin kurulduğu bereketli hilal ve çevresinde kendisini göstermektedir. Bu coğrafyada insanlar önce şartlar uygun hale gelene kadar geçici-mevsimlik barınaklar daha sonra kalıcı konutlar yapmışlardır. Bu veriler ele alındığında mimaride görülen gelişim aşamasının toplulukların beslenme alışkanlıklarının ve çevrenin değişimiyle şekillendiğini söyleyebiliriz[87]. Aynı zamanda bir topluluğun ve bireyin kimlik yapılarının oluşabilmesinde, bilinç düzeyinin şekillenmesinde çevrenin büyük etkisi bulunmaktadır[88]. Tarihsel süreç içerisinde teknolojinin gelişimini tetikleyen şey gelişim gösteren bilinç olmuştur. Bilinç, çevre içindeki davranışı etkilerken insanın çevreye ilişkin yorumunu da etkilemiştir Tezimizin bir bölümünü de içesine alan Doğu Anadolu coğrafyasındaki MÖ III. binyıl yerleşimlerinin seçiminde hiç şüphesiz en önemli etkenler coğrafi şekiller ve iklimsel özellikler olmuştur. Çünkü Mannheim'e göre insanlık başından itibaren öncelikle çevresel özellikleri, iklimi temel almış daha sonra gereksinimi ve elbette ekonomik boyutları ele alarak teknik özellikleri zamanla kavramış ve uygulamaya geçirmiştir[89].

Yukarıda kısaca değindiğimiz coğrafya, iklim ve insan arasındaki bağlantının ilk kısmını coğrafya oluşturmaktadır. Türkiye'nin coğrafi bölgelerinin en geniş yüz ölçümüne sahip olan Doğu Anadolu Bölgesi, 163.055 km^2'lik alanı ile ülke arazisinin yaklaşık % 21'ini oluşturmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi geniş anlamda bir taraftan Riyon havzasının su bölümü çizgisine, Kura Irmağı'nın Gürcistan'ı da içerisine aldığı

---

[85] E. Aksoy, Mimarlıkta *Tasarım, İletim ve Denetim,* KTÜ Yayınları, İstanbul 1975, 66.
[86] M. Turan, "İnsan-Çevre İlişkisine Eleştirel Bir Bakış", *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi,* 6(1), 1980, 32.
[87] Çilen Erçin, *Mimarlıkta İklim Faktörü ve Bu faktöre Bağlı Olarak Konut Alanlarında Fiziksel Yerleşme Yoğunluğunun Belirlenmesi İçin İlkeler,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yakındoğu Üniversitesi Fen ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Lefkoşa 2005, 1.
[88] Z. Abalı, Ö. Barkul ve N. Seçkin, "Yöresellik Ara Sıra Güncellenen Eski Bir Akım mı?", *Türkiye Mimarlığı Sempozyumu II-Kimlik, Meşruiyet*, Etik, TMMOB Mimarlar Odası, 1996, Ankara 56-58.
[89] K. Mannheim, *Ideology and Utopia,* (Çev. L.Wirth ve E.Shils), Harcourt, Brace and World, New York 1936, 68.

yaya, Ermenistan sınırları içerisinde Gökçe Gölü havzasının doğu kenarına, İran'ın Urmiye Gölü'nün batı kıyısına; daha dar anlamda diğer yandan Fırat Nehri ile Karadeniz ve Kızılırmak'a batıda Hazar'a su gönderen Aras gibi su sahalarını ayıran çizgiler arasında kalmış olup, tabanı İran, Nahcivan (Azerbaycan), Ermenistan ve Gürcistan'a dayanmış bir üçgeni anımsatmaktadır[90]. Coğrafi açıdan oldukça geniş bir alanı kaplayan Türkiye'nin çatısı olan Doğu Anadolu Bölgesi morfolojik açıdan ise güneyinde Toroslara, kuzeyinde Karadeniz Dağlarına[91], kuzeydoğuda Kura çöküntüsüne, doğuda Urmiye platosuna, batıda ise Tahtalı Dağlarından başlayıp kuzeyde Kızıldağ'a kadar uzanır[92].

Bölgenin batısındaki sınırını Fırat Nehri tarafından çizilen kavis ile Bayburt Ovasını oluşturan coğrafi sınırları güneydeki Toros Dağlarına kadar uzanmaktadır. Sıradağların birbirine çok fazla yaklaşıp sıklaştığı ve aynı zamanda doğuya gidildikçe yüksekliklerin arttığı Doğu Anadolu Bölgesi'nin coğrafi anlamda en belirgin özelliklerinden birisi de son derece dağlık bir yapıya sahip olmasıdır[93]. Doğu Anadolu Bölgesi'nin ortalama yükseltisinin 1.500 m'nin üzerinde olduğu belirtilmektedir[94]. Dağlık kuşağın uzantısı olan Doğu Anadolu'da yükseklik Erzurum'da 3.000 m[95]., Muş Ovasında 1.250 m. olacak şekilde oluşmaktadır[96]. Bölgenin dikkat çekici bir başka özelliği ise 1.500-2.000 m.nin üstünde olan düzlüklerle kaplı olmasıdır. Bu geniş düzlükler Doğu Anadolu'nun neredeyse ¾'ünü oluşturması açısından önemlidir[97]. Bölge genel olarak ''Alp Sistemi'' olarak adlandırılan dağ sıralarına bağlı[98] iken dağ sıraları ile çok sıkışık geçit vermez bir görünüme sahiptir. Tunceli'nin doğusunda bir araya gelen bu dağ sıraları, batıya doğru gidildikçe birbirlerinden uzaklaşmaya başlarlar ve aralarına yer yer dalgalı yayla düzlükleri ile ovaya girer. Doğuya doğru uzanan

---

[90] Kenan Arınç, *Doğal, İktisadi, Sosyal ve Siyasal Yönleriyle Türkiye'nin İç Bölgeleri,* Eser Ofset Matbaacılık, Erzurum 2013, 1-2.
[91] Koday, *Doğu Anadolu Bölgesinde Hayvancılık*, 32.
[92] Göknil Arda, *Bronz Çağı'ndan Demir Çağı'na Geçişte Doğu Anadolu Kültür Bölgesindeki Antropomorfik Kaplar*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, Erzurum 2017, 19.
[93] Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986, 1-8.
[94] Atalay ve Mortan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası,* 453.
[95] Atalay, *Erzurum Ovası ve Çevresinin Jeolojisi ve Jeomorfolojisi,* 1.
[96] İbrahim Atalay, *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği, Meta Basım Matbaacılık,* 8. Baskı, İzmir 2011, 19.
[97] Talip Yücel, *Türkiye Coğrafyası,* Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları No. 68, Seri. VII, Sayı, A5, Ankara 1987, 123.
[98] Sırrı Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Üniversitesi Yayınları No: 15, İstanbul 1953, 1-2.

dağlar daha doğuda tekrar birbirlerinden ayrılmaya başlar ve aralarına yaylalar ve geniş çöküntü alanları girmeye başlar[99].

Alp tektonik hareketlenme sonucunda yükselerek şekillenen bu coğrafya daha sonra uzun bir zaman dilimi içerisinde aşınarak yukarıda bahsi geçen coğrafi oluşuma kavuşmuştur. Güneyde Bitlis-Hakkari batıda ise Tunceli kesimlerini içerisine alacak şekilde yükselen coğrafya doğuda İran sınırına, kuzeyde Çoruh, Riyon ve Kura vadilerine kadar dayanan masifleri ile Doğu Anadolu'nun asıl temel yapısını oluşturmaktadırlar. Bu eski masif bir bütün halinde "Doğu Anadolu Masifi" olarak adlandırılmaktadır[100]. Bu coğrafi yapıya bağlı olarak bölge, kuzeyden güneye olmak üzere 4 ana bölüme ayrılır. Doğu Anadolu'nun batı yarısında yer alan "Yukarı Fırat Bölümü" Fırat Nehrinin yukarı havzasının tamamına yakın kısmını kapsadığı için bu adla diğerlerinden ayrılır. Temelde Malatya Havzası ve Elazığ Ovasından oluşmaktadır. Doğu Anadolu'nun yüksek alanlarını kapsayan "Erzurum-Kars Bölümü" temelde Erzurum Ovası ve Iğdır Ovası boyunca uzanarak Ardahan ve Kars illerini de içerisine almaktadır. Kuzeyde Karasu-Aras, güneyde Güneydoğu Toros Dağlarının kuzey yamaçları ile çevrelenen bölüm "Yukarı Murat-Van Bölümü" olarak adlandırılmaktadır. Van, Muş, Bitlis ve Ağrı illerini içeren bu bölüm lav platosu üzerinde bulunmakta ve lavlı sahada Murat Suyu boyunca tahıl tarımı yapılmaktadır. Ülkemizin en yüksek ve dağlık kısmını oluşturan "Hakkâri Bölümü", batıda Dicle'nin yan kolları ve Pervari Çay Havzasını içerisine alarak kuzeyde Van Gölü Havzasına kadar uzanmaktadır[101]. Doğu Anadolu'nun üst sınırını Karadeniz'in sıradağları, alt kısımları Torosların güneydoğu kesimi, batısını ise Tahtalı Dağları belirlemiştir. Bu sınırlar içerisinde değerlendirmeye alınan iller arasında Elazığ, Malatya, Erzincan, Tunceli, Erzurum, Ağrı, Kars, Ardahan, Bingöl, Van, Muş, Iğdır, Hakkari, Şırnak, Bitlis bulunmaktadır[102]. Söz konusu bu bölümlerde yer alan çöküntü alanları ve akarsu vadileri geçiş için engel oluşturan dağların aşılabilmesinde büyük önem taşımaktadır[103]. Bu coğrafya yüksek dağ sıraları,

---

[99] Atalay ve Mortan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası,* 506-508.
[100] İsmail Yalçınlar, *Türkiye Jeolojisine Giriş, Paleozoik Açısından,* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1976, 224.
[101] Atalay ve Mortan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası,* 506-530.
[102] İbrahim Atalay ve Kenan Mortan, *Resimli ve Haritalı Türkiye Bölgesel Coğrafyası,* İnkılap Kitabevi, İstanbul 2007, 477.
[103] Atalay ve Mortan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası,* 447; Mehmet Işıklı, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1998, 23.

platoları, yaylaları, ovaları, gölleri, nehir yatakları ve faunasıyla faklı ekolojik unsur sunmaktadır[104].

Kırık yapısından ve aşırı yükseltilerden dolayı dağlık yapıya sahip olan Doğu Anadolu Bölgesi doğuya gidildikçe yükselen sıradağlarına sahip dağ kuşaklarından oluşur[105]. Bölge temelde üç önemli dağ kuşağı boyunca doğu-batı doğrultulu uzanmaktadır. Bunlardan ilki Van Gölü Havzasının güneyinden kıvrılarak Muş, Bingöl, Elazığ, Malatya hattı boyunca uzanarak bölgeyi Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin düzlüklerinden ayıran Güneydoğu Toros'lardır. İkincisi Elazığ'ın kuzey çizgisini oluşturan Tunceli-Erzurum hattı boyunca uzanan Munzur/Mercan Dağları'dır. Üçüncü dağ kuşağı bölgenin Karadeniz'e açılan kapısı durumundaki Kuzey Anadolu Dağ kuşağının kuzeydoğu bölümüdür. Bu dağ kuşağının doğusunda bulunan Büyük Ağrı Dağı 5.137 m., Süphan Dağı 4.049 m., Buzul Dağları 4.170 m. yükseklikleri ile bölgenin en yüksek rakımlarını oluşturur. Yüksek topografyaya bağlı olarak akarsuların yarattıkları aşındırmalar sebebiyle bölge daha engebeli ve daha dağlık bir görünüm halini almıştır. Yüksek dağ kuşakları üzerinde oldukça büyük ovalar ve yer yer serpiştirilmiş küçük ovalar yer almaktadır. Daha yüksek kesimlerde ise buzullar ve buzul gölleri yer almaktadır[106]. Doğu Anadolu'da Sivas-Malatya-Erzurum-Muş illeri boyunca uzanan ve kıvrımlı dağ kuşakları arasına serpiştirilmiş irili ufaklı çok sayıda tersiyer bulunmaktadır. Bu havzalar arasında Sivas, Hafik, Zara, Darende, Balaban, Malatya, Arguvan, Hozat, Kığı, Aşkale, Erzurum, Pasinler, Horasan, Tekman, Karayazı, Hınıs, Muş, Malazgirt bulunmaktadır[107]. Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki ovalar ve havzalar Kompresyonal kuvvetler, neotektonik safhada rijidleşmiş olan yer kabuğunun yer yer kırılmasıyla ve küçük yer kabuğu parçalarının faylar arasında kayması sonucu meydana gelmişlerdir[108].

---

[104] Mehmet Işıklı ve Dilek Ö. Düzgün, "Anadolu'da Alternatif Turizm Olanakları: Doğu Anadolu-Van/Ayanis Modeli", *3. Ulusal Meslek Yüksekokulları Sempozyumu, Süleyman Demirel Üniversitesi Burdur Meslek Yüksekokulu,* 2005, 208.

[105] Mecdi Emiroğlu, "Erzurum Kır Yerleşmelerinin Yüzölçümleri, Parsel Sayıları ve Büyüklükleri ile İlgili Bir Araştırma", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Fakülte Dergisi,* XXVIII(1-2), Ankara 1974, 158.

[106] Atalay ve Mortan, *Resimli ve Haritalı Türkiye Bölgesel Coğrafyası,* 421-447.

[107] İhsan Ketin, *Türkiye Jeolojisine Genel Bir Bakış,* İstanbul Teknik Üniversitesi Vakfı, İstanbul 1983, 289-298.

[108] Sırı Erinç, "Türkiye Fiziki Coğrafyasının Anaçizgileri", *İstanbul Üniversitesi Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Bülteni, Sayı: 10*, 1993, 4.

Dağlık yüzey şekillerine sahip bu bölgenin oluşumu 2. Jeolojik Zamanı içeren Mezozoik Çağ (GÖ 225-65 milyon yıl) sonunda başlamış, 3. Jeolojik Zamanı içeren Neozoik Tersiyer Çağına (GÖ 65-2.5 milyon yıl) kadar devam etmiştir. Bu oluşum Alp Himalaya Dağ oluşumuyla bağlantılıdır. Alp Himalaya Dağ kuşağına bağlı olarak Doğu Anadolu Dağ kuşağındaki kıvrımlar oluşmuştur. Doğu Anadolu'yu çevreleyen Kuzey Anadolu Dağları ve güneyde Toros Dağları yükselerek kıvrılması 2. Jeolojik zamanın sonu 3. Jeolojik Zamanın başlarından (GÖ 65 milyon yıl) itibaren başlamıştır. Dağlar yanlarından basınç etkisiyle yükselmiş ve bir daha kıvrılamamıştır. Anadolu arazisinin bugünkü halinin en yakın benzerini 3. Zamanda (Neozoik) aldığı belirlenmiştir. Bu süreçten sonra kıvrımlı dağlar kırılıp Oligosen (GÖ 38-26 milyon yıl) süreç boyunca aşınım yaşamışlardır. Kırıkların bulunduğu yerlerde yeryüzüne doğru magmalar çıkmaya başlamıştır. Bölgedeki yanardağ konilerinden oluşan lav platoları bu sürece (3. Zaman- Neozoik) işaret etmektedir[109]. Bu süreçte bölge genelde belirli hatlar boyunca meydana gelen yüzey volkanizması ile şekillenmiştir[110]. Bölgemiz içerisinde Van Gölü'nün kuzeydoğusu-kuzeyi ve batısında bulunan Büyük Ağrı, Küçük Ağrı, Tendürek, Süphan ve Nemrut volkanik dağları ülkemizin en yüksek volkanik dağlarını oluşturmaktadırlar. Bu dağlar yüzlerce km. uzunluğuna sahip kırık hat üzerinde belirli noktalarda merkezi püskürtmeler sonucu oluşmuş konilerdir[111]. Doğu Anadolu'yu boydan boya geçen Kuzey Anadolu ve Güney Toros kıvrımlı sıradağları İran'ın iki büyük sıradağlarından Elbruz ve Zagros arasında bulunan Alp-Himalaya kıvrımlarıyla belirginleşmiş genç ve değişken yapıların bir parçasıdır. Bu konum, söz konusu kuşağın Alp orojenez kuşaktan doğan Eski Dünya'nın kıvrımlı sıradağlar ailesinden olduklarını göstermektedir[112]. Bu oluşumlar esnasında Doğu Anadolu'da üç çeşit rölief/yükselti şekli oluşmuştur. Bunlardan ilki 3.000, 4.000 ve 5.000 m.den daha yüksek sıra dağlar veya münferit dağ oluşumlarıdır. İkincisi bu dağ oluşumlarının eteklerinden başlayarak kısmı yerlerde 1200 m.ye kadar inebilen ancak daha çok 1.500-2.000 ve 2.000-2.500 m. yükseltiyi bulan dağlık plato oluşumlarıdır. Üçüncüsü ise Erzurum ve Doğubayazıt'ta

---

[109] Cemalettin Şahin, Hayati Doğanay ve Nihat Ali Özcan, *Türkiye Coğrafyası (Fiziki-Beşeri-Ekonomik-Jeopolitik)*, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara 2005, 20-21; Arda, *Bronz Çağı'ndan Demir Çağı'na Geçişte Doğu Anadolu Kültür Bölgesindeki Antropomorfik Kaplar*, 22-23.

[110] Halil Hadimli, *Hınıs Kasabası'nın Coğrafyası,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı, Erzurum 2001, 6.

[111] Şahin, vd, *Türkiye Coğrafyası (Fiziki-Beşeri-Ekonomik-Jeopolitik),* 39-40.

[112] Şahin, vd, *Türkiye Coğrafyası (Fiziki-Beşeri-Ekonomik-Jeopolitik),* 36-37; Marcel Bazin ve Stephane de Tapia, *Türkiye Coğrafyası,* Çev. Arzu Nilay Kocasu, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, 78-79.

1.900-1.950 m. kadar yüksekliğe çıkabilen; Malatya ve Iğdır coğrafyasında olduğu gibi bazı kesimlerde 800-900 m. yükseltiye kadar düşebilen ovalık alan oluşumlarıdır. Bu dağlık, yaylalık ve ovalık sahaları parçalara ayırarak daha da kırık bir yapı oluşmasına sebep olan büyüklü küçüklü vadiler de oluşmuştur. Bu vadilerin uçları genişlemiş vadilere açılmış ya da daralarak boğaz şeklini almıştır. Bölge oldukça fazla gelişmiş akarsu ağı ile derin ve geniş vadilere sahiptir[113].

Bu derin vadiler günümüzün komşu ülke topraklarının içlerine kadar ulaşmaktadır. Jeolojik açıdan bakıldığında Transkafkasya ile Doğu Anadolu Bölgemizi birbirinden ayırmak mümkün değildir. Devonien[114] zamanla (GÖ 417-354 milyon yıl önce) birlikte İstanbul'un kuzeyinden Karadeniz'e oradan doğuya ve Transkafkasya'ya kadar uzanan bir oluşum söz konusudur. Doğu Anadolu'dan gelen Devoniyen transgeresyonu Aras'a kadar uzanır[115]. Bu özelliklerinden ötürü dağlık ve engebeli yapıya sahip olan bu bölge içerisinde ulaşım, ilk çağlardan itibaren nehirlerin yaptıkları doğal vadilerle sağlanmıştır. Nehir vadilerinden oluşan bu doğal yollar bölgeyi kuzey-güney ve doğu-batı doğrultulu olarak çevre bölgelerle bağlantı kurulmasını sağlamıştır. Bu bağlantı zamanla sosyal ve ticari ilişkiler ağına dönüşerek bölgeyi önemli bir ticaret yolu haline getirmiştir[116].

1.2. MÖ III. BİNYIL SÜRECİNDE BÖLGENİN PALEOCOĞRAFYASI

Belirli özelliklere sahip geniş bir sahada, bölgede yıllar boyunca süregelen atmosferik hareketlerin ortalamasına iklim denilir. İnsanlığın günlük hayatını şekillendirdiği, biyolojik, sosyolojik, ekonomik ihtiyaçlarını giderdiği doğal ortama ise çevre diyoruz. Hem iklimsel hem çevresel etkenlere bağlı kalarak insanların yaşamsal fonksiyonlarını devam ettirebilmesi için ilk önce yemek, içmek, giyinmek ve barınmak gibi temel gereksinimleri gidermesi gerekmektedir. Doğa ana her coğrafyada canlılara farklı imkânlar sunmuştur. Bu canlılardan bir olan insanlar yerleşim kurdukları coğrafyanın iklimsel faktörlerine, jeolojik, fiziksel yapı özelliğine göre şekil almışlardır.

---

[113] Yalçınlar, *Türkiye Jeolojisine Giriş, Paleozoik Açısından,* 224.
[114] Kayaç sistemlerin oluştuğu jeolojik zaman dilimi. Anadolu'da fosil kalıntılarının ele geçtiği ilk zamanlar.
[115] Roland Brinkmann, *Türkiye Jeolojisine Giriş,* Ege Üniversitesi Fen Fakültesi Kitaplar Serisi No. 53, Çev. O. Kaya, Ege Üniversitesi Matbaası, İzmir 1976, 48.
[116] Charles Burney ve D.M. Lang, *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus,* Weidenfeld and Nicolson, London 1971, 7.

Avcılık ve toplayıcılık yapan gruplar yerleşik düzene geçmeden önce iklimsel özellikler ilk tarımsal üretimin başlangıcını tetiklemiş beraberinde üretimde artış yaşanmasına neden olmuştur[117].

Doğa-İnsan ilişkisinde Doğu Anadolu Bölgesi'nin iklimi kilit rol üstlenmektedir. Bu nedenle bu bölgenin kısaca günümüzdeki iklimsel durumunu kısaca kaleme aldıktan sonra MÖ III. binyılda Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaşanan iklimsel özellikler aydınlatılmaya çalışılmıştır. Yaşandığı belirtilen değişimin Anadolu'nun tamamını kapsayıp kapsamadığı Kafkaslara kadar yayılıp yayılmadığına analiz sonuçları üzerinden cevap bulmaya çalışacağız. Günümüzde bölgenin tamamında karasal iklimin hüküm sürdüğü anlaşılmaktadır. Bölge içerisinde kışlar özellikle kar örtüsü altında fazla miktarda yansıyan yer radyasyonundan kaynaklı çok fazla soğur bu nedenle sert ve uzun geçerken yazlar havanın nem oranının düşük olmasından, doğrudan güneş radyasyonu nedeniyle sıcak ve kısa geçer. Yüksek ve engebeli coğrafi yapısı ile denizlerden uzak iç bölge olmasından kaynaklı karasal iklimin en sert yaşandığı bölgemizdir[118]. Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaşanan iklimsel değişimin temelleri Senozoik/Yakın Zaman[119] içerisinde ortaya çıkmıştır. Doğu Anadolu'nun bugün görünen bazı ayrıntıları bu döneme dayanmaktadır. Bu değişimin yaşandığı süreçte günümüzdeki iklimsel ortalamalardan sıcak ve kuru dönemlere daha sonra daha serin ve daha nemli dönemlere doğru birbirini takip etmiş, değişkenlikler yaşanmıştır[120]. Tarihsel süreç içerisinde günümüzden 10.000 yıl önce dağlık Doğu Anadolu'nun da içinde bulunduğu Yakın Doğu'nun çevresel ikliminde step türü baskındı. Van Gölü'nden alınan polen çekirdeklerinin analizleri bizim çalışmamızın dayanaklarından birini oluşturması açısından önemlidir. Van Gölü'nden alınan analizler günümüzden 7.000 yıl önce ağaçsız bitki örtüsünün oluşmaya başladığı tespit edilmiştir[121]. Başka bir çalışma da bu durumu desteklemektedir. Bu çalışamaya göre MÖ 7.000-6.000 yıllarında Anadolu'da bozkırlı ormanlar geniş yer tutmaktaydı. Daha sonra Van Gölü Havzasında yukarı

---

[117] Erçin, *Mimarlıkta İklim Faktörü ve Bu Faktöre Bağlı Olarak Konut Alanlarında Fiziksel Yerleşme Yoğunluğunun Belirlenmesi İçin İlkeler,* 1, 3, 11.
[118] Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası,* 5-7; Atalay ve Efe, *Türkiye Biyocoğrafyası (Türkiye Vejetasyon ve Zoocoğrafyası),* 340.
[119] Günümüzden yaklaşık 65 milyon yıl öncesinden başlayan Dünya'nın 3. Çağı.
[120] Arda, *Bronz Çağı'ndan Demir Çağı'na Geçişte Doğu Anadolu Kültür Bölgesindeki Antropomorfik Kaplar*, 22.
[121] Bottema, "Anthropogenic Changes in the Environment of the Near East: the Impact of the First Farmers", 3-4.

topografyalarda görülen bozkırın yerini ormanlar ve meşeler almıştır. Ancak MÖ 3.000 yıllarından itibaren insanlar tarafından bitki örtüsünün tahribata uğradığı belirtilmektedir. Örneğin iç bölgelerde antropojen bozkır alanları bu nedenle genişlemiştir[122]. Bu değişimin MÖ III. binyılda Doğu Anadolu ve Kafkas dünyasının genelinde yaşanıp yaşanmadığı başka analizlere odaklanılarak değerlendirilmeye çalışılacaktır. Doğu Anadolu ve Kafkas coğrafyasının sadece MÖ III. binyılına odaklanıldığı için aslında Kura-Aras topluluklarının yaşam alanları incelenmiş olacaktır. Daha sonra iklimsel değişimin Anadolu'nun genelini kapsayıp kapsamadığı başka bölgelere ait analizler üzerinden ele alınmaya çalışılacaktır.

Doğu Anadolu Bölgesi; Kafkaslar ve Kuzeybatı İran'ın uzantısı içerisinde ülkemizde yaşanan en ağır karasal iklimin yaşanması da bu zaman dilimine dayanmaktadır. Ağır karasal iklime geçiş bölge için birtakım olumsuzlukları beraberinde getirmiştir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin genelinde ulaşım yolları kışın ulaşıma elverişli değildir. Bu nedenle diğer bölgelerle ve yörelerle iletişim bağlantısı kış aylarında zayıflamaktadır. Bütün bu olumsuzluklara ek olarak yer şekillerinin engebeli yapısı da izolasyon şartlarını kuvvetlendirmektedir. Doğu Anadolu Bölgesinde izolasyon şartlarının en yoğun hissedildiği saha ise çalışmanın temel alındığı bölgelerden Erzurum- Kars Bölümüdür. Karasu, Oltu, Çoruh ve Aras Nehirlerinin varlığına rağmen iklim çok serttir ve kış ayları oldukça uzun sürmektedir[123]. Bölgedeki önemli düzlüklerden birini oluşturan Muş Ovası, batıdan sokulan Murat Nehri ile Fırat drenaj sistemine bağlı olması iklimi olumlu yönden etkilemiştir. Ovayı drene eden Karasu ve Murat Nehirlerinin varlığı bu bölgedeki iklimi yumuşatmış, tarımsal faaliyetlerin verimini daha da arttırmıştır. Ayrıca bu nehirlerin akışı ova yüzeyinde farklı seviyelerde taraça ve sekilerin uzanmasına da neden olmuştur. Ovanın doğu kısmı, Van Gölü'nün tabanında olduğu gibi devamlı olarak çökmektedir; bundan dolayı bu bölgede sıklıkla alçalmış birikinti konilerine, boğulmuş vadilere ve bataklıklara sahip olmuştur. Tüm bu coğrafyada iklime uygun olan yerlerde arkeolojik kaynaklar bu

[122] Atalay ve Efe, *Türkiye Biyocoğrafyası (Türkiye Vejetasyon ve Zoocoğrafyası),* 120-121.
[123] Mehmet Işıklı, "Erzurum Bölgesi'nde Karaz Kültürü'nün Başlangıcı: Son Dönem Araştırmalarının Genel Bir Değerlendirilmesi", *Doğudan Yükselen Işık: Arkeoloji Yazıları, Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı,* Edt. Birol Can, Mehmet Işıklı, 2007, 325-350.

nedenle oldukça fazladır[124]. İklime bağlı olarak şuan için bu bölgede step, bozkır ve iğne yapraklı bitki örtüsü hakimdir. Malatya, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Muş ve Van'da step etkisine bağlı olarak otsu bitkiler görülmektedir. Vadi içlerinde ormanlık şeklinde kavak, söğüt ve geven türlerini görmek mümkündür[125]. Bölge genelinde görülen step toplulukları yıllık ortalama 400 mm. yağışa ve yıllık ortalama 8-12 °C'ye bağlı olarak yaşam bulmaktadırlar[126].

MÖ III. binyıl içerisinde ve hemen öncesinde Doğu Anadolu'nun iklimsel karakteri biraz daha farklıdır. Güney Kafkas dünyasından Doğu Anadolu içlerine kadar yaşanan iklimsel değişimin aslında MÖ V. binyılın sonlarından ve MÖ IV. binyılın ilk yarısından itibaren başladığı ön görülmektedir. Bütün bu coğrafya içerisinde yaşanan kuru karasal iklimin hızının MÖ V. binyılın sonlarında katlanarak artmış olabileceği belirtilmektedir. Ancak bu durumun kısa sürdüğü anlaşılmıştır. Güney Kafkasya'da iklimsel sıcaklığın tekrar değişim yaşadığı ve sıcaklık farklılıklarının tekrar düşerek yeniden tarımın başladığı belirtilmektedir. Bu süreç içerisinde Güney Kafkasya'ya birtakım yeni kabilelerin geldiği ve metalürjinin de beraberlerinde geldiği belirtilmektedir. Tarıma başlayan bu yeni yerleşimcilerin Kura-Aras kültürünün taşıyıcıları oldukları öngörülmektedir[127]. Söz konusu toplu göç hareketinin nedenleri üzerine ilişkin iki teori ileri sürülmektedir. Bunlardan ilki çevresel iklim durumunun değişime uğraması ikincisi ise politik durumun kökten değişimi olmuştur. Bu teoriler arasında daha çok MÖ III. binyıl sonunda göçebe toplulukların yerel halkı asimile ederek yeni etno-kültürel topluluğun yaşam şeklini ortaya çıkarmış olduğu politik dönüşüm baskındır[128]. Ancak toplulukların göçebe ve yarı göçebe yaşam tarzına yönelmelerinin temel nedenin iklimsel koşullarda aranması gerektiğini düşünen görüşler de bulunmaktadır[129]. Her iki durumda da iklimsel değişimin insanların yaşam şekillerini

---

[124] A.N. Sözer, "Erzurum Coğrafyası: Tabii ve Beşeri Özellikler", *50. Yıl Armağanı; Erzurum ve Çevresi Cilt. 1, 50. Yıl Armağanı; Erzurum ve Çevresi*, Cilt. 1, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1974, 27-38

[125] Atalay, *Türkiye Vejetasyon Coğrafyasına Giriş,* 167-168.

[126] İbrahim Atalay, *Türkiye Coğrafyası,* Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1992, 246-248.

[127] Tufan Akhundov, "South Caucasus in the Neolithic and Early Bronze Age: The Question of Epochs and Periods", *Ancient Near Eastern Studies Supplement 12, A View from the Highlands Archaeological Studies in Honour of Charles Burney,* Edt. Antonio Sagona, Peeters, 2004, 428-429, Map. 2.

[128] Aynur Özfırat, "The Middle Bronze Age Settlement Pattern of the Eastern Anatolian High Plateu in Light of New Evidence", Edt. D.L. Peterson, LM. Popova, A.T. Smith, *Colloquia Pontica, Vol. 13,* Leiden, Boston 2006, 165, 169.

[129] Veli Sevin, "Son Tunç\Erken Demir Çağı Van Bölgesi Kronolojisi, Kökeni Aranan Bir Devlet: Urartu" *Belleten* 252, Ankara 2004, 357.

dolaylı yoldan da olsa değiştireceğini biliyoruz. Az ya da çok bu etkinin olduğu bilimsel çalışmalar sonucunda anlaşılmıştır. Doğu Anadolu'da geniş alanlarda görülen göç hareketleri/transhümans yükselti farklarına bağlı iklim ve vejetasyonlarda oluşan mevsimlik değişimlere; bölgede görülen yarı yarıya toprağa gömülerek yapılan ev modelleri ise şiddetli kış soğuklarına bağlanmaktadır[130].

MÖ III. binyıl ve hemen öncesinde Doğu Anadolu ve çevresinde yaşanan iklimsel duruma ilişkin önemli çalışmalardan birine Connor ve Kvavadze imza atmıştır. Bu çalışmada bölge (Doğu Anadolu-Güney Kafkasya-Kuzeybatı İran) ayrımı yapmaksızın Kura-Aras kültürel yayılım sahası genel anlamda değerlendirmeye alınmıştır. Bu çalışmaya göre Kura-Aras kültürel sahası içerisindeki yerleşim örnekleri ile coğrafi çevreleriyle yapılan bağlantı incelendiğinde sosyal ve çevresel yapının büyük bir değişime uğradığı belirlenmiştir. Kura-Aras kültürünün Anadolu'da yayılım bulduğu yıllara ilişkin yapılan çevresel özellikler ve iklime ilişkin çalışmalarda büyük değişimlerin yaşandığı polen analizleri sonucu tespit edilmiştir (Resim 1.1a). Doğu Anadolu için en yüksek sıcaklıkların Yukarı Fırat Vadisi içerisinde gerçekleştiği yayınlanmıştır. Sıcaklık dalgalanmasının +40 ve –40 arasında değiştiği görülmektedir. Doğu Anadolu içerisindeki birçok bölgenin 400- 800 mm. yıllık yağış aldığı hesaplanmıştır. Bu coğrafya içerisinde Van ve beraberinde Urmiye'nin en çok yağış alan ayların Ocak'tan Nisan'a kadar sürdüğü belirlenmiştir. Erzurum ve Kars için yağışın en fazla olduğu ayların Nisan-Mayıs, en kuru ayların ise Temmuz'dan Eylül'e kadar uzadığı hesaplanmıştır (Resim 1.1b). Geçen 5.000 yıllık süreçte Doğu Anadolu Bölgesi ve Kafkas coğrafyasının büyük değişimi polen örneklerinden ve bioklimatik hesaplamalardan anlamak mümkün olmuştur. Polen kayıtları ve bioklimatik bölgelerin yorumlanmasına dayanılarak MÖ 3.000 tarihi ile günümüzün geçici bir yeniden yapılanması harita üzerine aktarılmıştır. Harita üzerinde özellikle Doğu Anadolu'daki iğne yapraklı ormanların, yaprak döken ormanların, genel ormanlık alanların, otlakların ve Alpin bitki örtüsünde büyük değişikliklerin yaşandığı anlaşılmaktadır[131]. Bugün için ağaçsız olan ya da neredeyse ağaçsız olan ve çok az miktarda kavak veya söğütün su kenarında kaldığı Doğu Anadolu'nun aslında geçmişte oldukça çok sayıda ağaç

[130] Erinç, "Türkiye Fiziki Coğrafyasının Anaçizgileri", 1993, 8.
[131] Connor ve Kvavadze, "Environmental Context of the Kura-Araxes Culture", 11-13, Fig. 1-2, 3a-b.

çeşitliliğine sahip olduğu belirlenmiştir[132]. Kazı çalışmalarında çöken konutların üst çatılarının ve mimari birimlerin bazı kısımları coğrafya içerisindeki ağaç çeşitliliği gözler önüne sermektedir. Korucutepe'nin MÖ III. binyıl ortalarına (MÖ 2.750-2.300) tarihlenen tabakada nem seven dişbudak, karaağaç ve kavağın bir arada bulunmuş olmaları doğadaki çeşitliliği göstermektedir[133]. Doğu Anadolu ve Kafkasya'daki göllerden alınan polen örnekleri, arkeolojik yerleşimlerdeki palaeoecological analizler sonucunda MÖ III. binyıl zamanından günümüze kadarki süreçte yaşanan iklimsel değişim ağaç çeşitliliğinde ve miktarındaki azalmanın temel sebebi olmalıdır. Sonuçlara bakılırsa MÖ III. binyıl başlarında özellikle Doğu Anadolu'nun kuzeyinde ve diğer alanların hemen her yerinde görülebilen ormanlık alanların büyük oranda azaldığı ve hatta bazı yerlerde yok oldukları tespit edilmiştir[134].

Yine bu çalışmalara göre Kura-Aras Kültürünün coğrafi sahası içerisinde, MÖ 3.300-3.000 yılları itibariyle, iklimsel bir dalgalanmanın yaşandığı ve ormanlık alanların azalıp, kuru sahaların çoğalmaya başladığı belirtilmektedir. Bu süreç boyunca Doğu Anadolu içerisinde iklimsel değişimin en az etkilendiği yerin Van Gölü Havzası ve çevresinde gerçekleştiği belirlenmiştir[135]. Doğu Anadolu'nun iç kesimlerinde Pasinler Vadisinde Sos Höyük kazılarında elde edilen palaeoenvironmental çalışmalar Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren yaşanan iklimsel değişimleri gözler önüne sermektedir. Elde edilen ahşap karbonları sayesinde çevre coğrafyasının MÖ III. binyıldan hemen önce ormanlarla çevrelendiğini göstermektedir. Yaygın olarak meşe ve çam ağaçlarının bulunduğu belirlenmiştir. Dağ yamaçlarının orman-bozkır alanlarıyla çevrili olduğu ve dağ eteklerinin ise daha çok çamlarla çevrili olduğu anlaşılmıştır[136]. Pasinler içerisindeki arkeolojik yerleşimlerden Sos Höyük dışında diğer höyüklerin de, örneğin Bulamaç, bulunduğu coğrafyanın da en azından MÖ 3.500-3.000 (Geç Kalkolitik) yılları arasında doğal bitki örtüsünün değişime uğramaya başladığı tespit edilmiştir[137]. Erzurum ili içerisinde MÖ III. binyıl içerisinde yaygın olan çam ve meşe türü

[132] Connor ve Kvavadze, "Environmental Context of the Kura-Araxes Culture", 14, Fig. 1-3.
[133] Maurits Van Loon ve Hans G. Guterbock, "Korucutepe Kazısı, 1970", *Keban Projesi 1970 Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri.1- No. 3*, Ankara 1972, 80.
[134] Connor ve Kvavadze, "Environmental Context of the Kura-Araxes Culture", 14.
[135] Connor ve Kvavadze, "Environmental Context of the Kura-Araxes Culture", 16, Fig. 4.
[136] Connor ve Kvavadze, "Environmental Context of the Kura-Araxes Culture", 17.
[137] Philip E.F. Collins, Derek J. Rust, M. Salih Bayraktutan ve Simon D. Turner, "Fluvial Stratigraphy and Palaeoenvironments in the Pasinler Basin, Eastern Turkey", *Quaternary International 140-141,* 2005, 121-123.

ormanların Keban coğrafyasında çağdaşı dönemlerde de yaygın olduğunu gösteren arkeolojik veriler elde edilmiştir. Pulur kazısında VIII. kata ait bir oda ve VIII. kata ait 49 numaralı odanın yanarak çöken tavan kalıntılarından yapıların çam ve ardıçtan yapıldıkları belirlenmiştir[138]. Doğu Anadolu'daki yerleşimlerin MÖ III. binyıl itibariyle hızlı bir iklimsel değişimle yüz yüze kaldıkları, iklimsel sıcaklığın oldukça hızlı bir şekilde yükseldiğini söylemek mümkündür[139].

Anadolu genelinde ve Doğu Anadolu Bölgesinde yaşanan bu iklimsel değişimin Transkafkasya'da da yaşandığı anlaşılmıştır. Küçük Kafkasya'nın batı bölgeleri, Imeretia, sub-tropikal bir çevreye sahiptir. Özellikle Rioni'nin Ovalarında ve Karadeniz'in kıyı kesimi bu iklimsel özelliği yaşamaktadır. Bu coğrafyanın tam tersi olan Ameretia'da (Doğu Gürcistan) iklimsel özellikler oldukça farklıdır. Burada yazlar oldukça sıcak, kışlar ise soğuk geçmektedir. Bu coğrafya içerisinde kalan Kura Vadisinde de benzer durum söz konusudur. Kaynağını Doğu Anadolu Bölgesi içerisinden alan Kura ve Aras Nehri Gürcistan'ın doğusu, Ermenistan ve Azerbaycan içlerinde yol alarak Hazar Denizine dökülür. Alınan polen örneklerinin analiz sonuçlarına dayandırılarak MÖ 3.500 itibariyle bu bölgenin iklimsel özelliklerinin değişim göstererek ısındığı belirlenmiştir. Burada meşe, kestane ve karaağaç ağaçlarında ve otlak topraklarında kademeli bir şekilde artışın yaşandığı tespit edilmiştir[140]. Gürcistan'dan alınan polen analizleri sonucunda MÖ 4.000 başlarından sonra artan sıcaklığın, çevresel değişimin faktörleri arasında ekonomik stratejiler ve insanların genişlemesi de gösterilmektedir[141].

MÖ III. binden hemen önce başlayan bu iklimsel değişim MÖ III. binyıl yerleşimlerindeki insanları oldukça derinden etkilemiş olmalı. Bu doğrultuda sonuçların elde edildiği bir çalışmaya göre Doğu Anadolu ile benzer kronolojik düzleme, Erken Tunç Çağı/MÖ 2.900-2.600 ve 2.600-2.400 (Kura-Aras II-III), sahip olan Güney Kafkasya büyük bir iklimse değişimle yüz yüze kalmıştır. Bu çalışmaya göre Kura-Aras topluluklar bir yandan aşırı hayvancılıkla floraya zarar verirken diğer yandan yoğun madencilik faaliyetleriyle floraya ve faunaya zarar vermişlerdir. Bütün bu

[138] Hamit Zübeyr Koşay, *Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970,* Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları Seri III, No. I, Ankara 1976, 2.
[139] Connor ve Kvavadze, "Environmental Context of the Kura-Araxes Culture", 19.
[140] Antonio Sagona, "Early Prehistoric Trans-Caucasus", *Images of the Ancient World,* Edt. A.G. Sagona ve J.K. Zimmer, 1988, 33.
[141] Sagona ve Zimansky, *Ancient Turkey, Routledge World Archaeology,* 168.

olumsuzlukların bölge genelinde iklimin değişmesine zemin hazırladığı ileri sürülmektedir[142].

MÖ III. binyıl başlarıyla birlikte yoğunlaşan iklimsel değişim MÖ III. binyıl sonlarına kadar devam ettiği belirlenmiştir. Bu evrenin sonlarında, Dicle Nehri, Fırat Nehri ve Anadolu'nun diğer suyolları üzerinde yapılan iklim ve coğrafi durum çalışmalarında, MÖ 2.300-2.100 yılları arasında tuzluluk ve sıcaklık oranına bakılarak ürün verimliliğinin düştüğü belirlenmiştir. Su kaynaklarında yapılan bu çalışmalar neticesinde Erken Tunç Çağ I-II ile Erken Tunç Çağ III arasında iklimsel olarak değişimin devam ederek yaşandığı görülmektedir. Anadolu içlerinde Zagros Dağlarına doğru yapılan çalışmalar sonucu bu coğrafyada iklimsel açıdan ani bir düşüşün yaşandığı belirlenmiştir. M.Ö. 2200 civarında polen miktarında düşüş olduğu ve bazı ağaç türlerinin neslinin tükendiği de belirlenmiştir. Bu coğrafya içerisinde iklimsel faktörlerden dolayı yok olan ağaç türleri arasında söğüt ve akağaç bulunmaktadır. Bu ağaçlar nem ve bol su seven ağaç türleri olarak bilinmektedirler. Bu nedenle bu dönemde bölgesel olarak bir kuraklığın var olduğu anlaşılmaktadır. Buna paralel yapılan çalışmalarda otlakların da azaldığı görülmektedir. Anadolu'nun doğusunda muhtemelen 600 yıl kadar kereste ve orman malzemesinde gecikme olduğu anlaşılmıştır[143]. Doğu Anadolu'da Van Gölü'nden alınan polen ölçütleri de ormansızlaşmanın aşırı derecede olduğunu göstermektedir[144].

MÖ III. binyılın başlarına doğru yaşanan büyük çaplı kuraklığın Kafkasya'dan Doğu Anadolu'ya ve güneye doğru yayılmasının kültürel değişimin itici gücünü yansıtabileceği ima edilmektedir. Yapılan analizler sonucu Kafkaslarda ve Doğu Anadolu'da olduğu gibi Doğu Akdeniz'in büyük bir kesiminde MÖ 3.300-3.000 yılları itibariyle büyük bir kuraklığın yaşandığını gösteren kanıtlara ulaşılmıştır[145]. Güneybatı Anadolu'da Beyşehir Gölü'nden alınan polen ölçütleri ormansızlaşmanın aşırı derecede olduğunu göstermektedir (Figure. 1.6)[146]. Beyşehir gölü çevresinde özellikle MÖ

[142] Adam T. Smith "Historical and Anthropological Problems in the Archaeology of Southern Caucasia", *The Foundations of Research and Regional Survey in the Tsaghkahovit Plain, Armenia,* The Archaeology and Geography of Ancient Transcaucasian Societies, Vol. 1, Edt. Adam T. Smith, Ruben S. Badalyan ve Pavel Avetisyan, Oriental Institute Publications, Vol. 134, Chicago 25.
[143] K.W. Butzer, "Environmental Archaeology", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East, vol. II,* 1997, 247
[144] Sagona ve Zimansky, *Ancient Turkey, Routledge World Archaeology,* 5-9, Figure. 1.6.
[145] Connor ve Kvavadze, "Environmental Context of the Kura-Araxes Culture", 16.
[146] Sagona ve Zimansky, *Ancient Turkey, Routledge World Archaeology,* 5-9, Figure 1.6.

2200'lü yıllarda polen miktarındaki düşüş kuraklığın yaşandığını göstermektedir. Çam ağacı miktarında büyük düşüş yaşanmıştır. Aynı şekilde sedir ağaçlarında da azalma meydana gelmiştir. Ancak kuraklığa dayanıklı meşe, dış budak gibi ağaç cinsinde artış olmuştur. Yapılan araştırmalar sonucu Anadolu'nun kuzeyinde de, güneyi kadar olmazsa da, kuraklığın yaşandığı belirlenmiştir. Köyceğiz Gölü çevresinde yapılan çalışmalarda aynı dönem içerisinde benzer problemlerin yaşandığı anlaşılmıştır[147]. Durumun kıyı şeridi boyunca kuzeye çıkıldığında değişmediğini göstermektedir.

Ege kıyılarında durum pek farklı değildir. Akdeniz bölgesiyle birlikte benzer bir iklime sahiptir. Mayıs ayından Ekim ayına kadar hemen hemen hiç yağmurun yağmadığı hesaplanmıştır. Bundan dolayı özellikle yaz aylarında nehirlerin kuruduğu anlaşılmaktadır. Deniz kıyısından içlere doğru sert karasal bir ikimin var olduğu belirlenmiştir[148]. Benzer bir görüşe göre MÖ III. binyıl sonlarında Doğu Akdeniz ve Yakın Doğu'da açıkça görülen bir dizi yıkımın ve "Kültür Kayıpları"nın sebebi çok hızlı değişen iklime bağlanmaktadır. Oluşan yeni iklimin özelliğine bağlı olarak büyük akarsuların debisinin değiştiği ve bu durumunun büyük araziler üzerinde kuraklığa yol açtığı belirtilmektedir. Bu görüşe göre oluşan yeni durum yerel ekonomik stratejileri de etkilemiş olmalı. Yerleşik düzende yaşayan çiftçiler ve hareketli çobanlar arasında süregelen ekonomik işbirliği de değişmiş olmalı[149]. Bir başka çalışmada Kuzey Ege'de (Gökçeada Çevresi) Erken Tunç Çağı için yürütülen Paleocoğrafya çalışmalarında dönemin oldukça farklı olduğunu ortaya koymuştur. Günümüzden oldukça farklı özelliklere sahip olan doğal çevrenin Erken Tunç Çağı'nın ilk yarısında ormanlık ve sulak olduğu belirtilmektedir. Bu durumu koyun, keçi ve geyik gibi hayvan kemiklerin buluntusuyla desteklemek mümkündür[150].

Güneydoğu Marmara'da İznik ve Yenişehir Havzalarında MÖ VI. binyıl içerisinde daha ılıman yağışlı olan iklim özelliğinin MÖ III. binyıla geldiğinde büyük bir değişime uğradığını göstermektedir. Bu dönemde Miyosen göllerin çekildiği ve göl biçimlerinde yer yer karasal Pliyosen birikintilerin yüzeyi kapladığı belirtilmektedir.

---

147 Butzer, "Environmental Archaeology", 247

148 A.M. Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi, TTK, XIII/8,* Ankara 1947, 4-5.

149 Jesüs Gil Fuensanta, Mitchell S. Rothman ve Eyüp Bucak, "1997 Salvage Excavations at Tilbeş Höyük", *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1999, 209.

150 Halime Hüryılmaz, "Gökçeada-Yenibademli Höyük 2004 Yılı Kazıları", *27. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2006, 265.

MÖ V. Binyıl ile MÖ III. binyıl arasının bu nedenle "Klimatik Optimuma" rastladığı söylenmektedir. Coğrafyanın ikliminin MÖ III. binyıla geldiğinde sıcak ve kurak şartlar içerdiği ve buharlaşmanın fazla olduğu düşünülmektedir[151].

1.3. ARAŞTIRMA BÖLGESİNİN COĞRAFYASI VE PALEOCOĞRAFYASINA İLİŞKİN KISA DEĞERLENDİRME

MÖ III. binyılda Doğu Anadolu, Güney Kafkasya ve Suriye üçgeninde iklimin olumsuz yönde büyük bir değişime uğradığını söyleyebiliriz. Geniş coğrafya içerisindeki belirli merkezlerden, su kenarlarından alınan sedimentar ve polen örnekleri yaşanan kuraklığı gözler önüne sermektedir. Gerçekleşen kuraklığın nedenleri hususunda çok yönlü, çok farklı görüşler ileri sürülmektedir. Bir çalışmaya göre Kura-Aras popülasyonunun gerçekleştirdiği genişleme beraberinde iklimsel değişimin tetiklemiştir. En büyük etki kültürün yaşamsal dinamiklerinin hayvancılığa dayanmasıyla açıklanmıştır. Sürekli ve aşırı otlamanın iklimsel değişime sebep olduğu belirtilmektedir. Diğer bir sebep yoğun madencilik faaliyetlerine bağlanmıştır. Kafkasya'da madeni kaynakların tespiti sonrasında bu madenin ergitilerek metale dönüştürüldüğü ve sonrasında maden üretiminde, ticaretinde artışın yaşanmış olması iklimin değişimini dolaylı yoldan etkilemiş olduğu dile getirilmektedir. Maden üretimi ve ticaretinin Kafkasya'dan Volga Nehri çevresine, güneyden Anadolu ve İran içlerine, Levant merkezine kadar ulaşması sonucunda çok geniş coğrafyada doğaya zarar verilmiş olduğu belirlenmiştir[152].

Kafkasya'dan Anadolu içlerine ulaşan maden ergitme teknolojinin beraberinde iklimsel değişime sebep olup olmadığı ile ilgili bir başka araştırmada farklı sonuçlara ulaşılmıştır. Orta Karadeniz Bölgesinin genelinden ve İkiztepe sınırları içerisindeki Tatlıgöl'den alınan sedimentar örnekler MÖ 3.500'den önceki yıllarda polenlerin %80'inin çamlardan oluştuğunu ortaya koymuştur. MÖ 3.500'den sonra çam ağacı polenlerinde önemli oranda azalmanın gerçekleştiği ve bitki örtüsü karakterinde değişimin olduğu tespit edilmiştir. Ancak bu değişimin nedeni insanlara

[151] İlhan Kayan, "Arkeolojik Jeomorfoloji Açısından Yenişehir ve İznik Havzalarının Çevre Özellikleri", *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı, II. Cilt*, Ankara 1987, 212-213, 216-217, Resim 1.
[152] Smith, "Historical and Anthropological Problems in the Archaeology of Southern Caucasia", 25.

bağlanmamıştır. Bu bölgede insan kaynaklı ekolojik değişimin en erken MÖ II. binyılda gerçekleşmiş olabileceği belirtilmektedir[153].

Bölge genelinde gerçekleşen doğal iklimsel değişimi, Karadeniz ile Marmara Denizini birbirine bağlayan boğazların en azında yaklaşık MÖ 4.000 civarında açılarak tuzlu su ile tatlı suyun karışım sürecine bağlamak mümkündür. Çünkü Karadeniz'e tuzlu suların akmasıyla muhakkak su seviyesi değişmiş ve ekolojik dengede büyük değişim yaşatmış olduğu belirtilmektedir. Marmara denizine akmaya MÖ 11.000 civarında başlayan tuzlu su yaklaşık 90 m.lik yükselmeye sebep olurken, MÖ 7.500 civarında da Karadeniz'den Marmara Denizine akmaya başlayan tatlı suyun yaklaşık bugünkü su seviyesinin yaklaşık 43 m. altından yükselmeye başladığı anlaşılmıştır. Sonuçta MÖ 6.000 civarından önce Karadeniz'in su seviyesinin bu günkü su seviyesinin en azından 100 m. altında olduğunu söylemek mümkündür[154]. Bu coğrafi yapının değişimine paralel olarak iklimsel değişim tetiklendiği belirtilmektedir. Bu değişim Doğu Anadolu ve çevresinde uzun bir zamana yayılarak devam etmiştir[155].

[153] Yılmaz Selim Erdal, "İkiztepe'de Kafa Yaralanmaları: Anadolu'dan Erken Bir Savaşın İzleri", *Önder Bilgi'ye Armağan Yazılar, Karadeniz'den Fırat'a Bilgi Üretimleri,* Edt. Aliye Öztan ve Şevket Dönmez, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2011, 173.
[154] During*, The Prehistory of Asia Minor, from Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies,* 18-19.
[155] Sagona, "Early Prehistoric Trans-Caucasus", 33.

İKİNCİ BÖLÜM

ÖLÜM OLGUSU ve RİTÜELLER

Bu bölümde ölüme ve ritüellere bilim insanlarının bakış açılarının zaman içerisinde nasıl değiştiği, evirildiği incelenmeye çalışılmıştır. 1970'li yıllardan itibaren günümüze kadar on yıllık süreçler içerisinde arkeoloji, antropoloji, sosyoloji, etnografya, felsefe gibi temel bilimlerin ölüm ve ritüeller karşısında takındıkları tutum yansıtılmaya çalışılmıştır. Bunu temel kitaplar ve makalelerden elde edilen görüşleri yansıtarak aktarmaya çalışacağız. Çünkü bilim insanlarının geride bıraktıkları metinler hem dönemin görüşlerini hem de bulundukları dönem içerisindeki teknik, teknolojik gelişmişliği göstermektedir. 1800'lü yıllarda ve 1900'lü yılların başlarında ölüm olgusuna, ritüellere ve mezarlara ilkel yöntemlerle yaklaşılırken son zamanlarda arkeolojik kazılardan elde edilen bulgular teknolojik-bilimsel çalışmalardan elde edilen sonuçlarla değerlendirilmektedir. Arkeolojik kazılar ve mezar geleneklerinden elde edinilen analiz sonuçları bazı özel metotların uygulanması gerektiğini göstermektedir. Bu metotlarla elde edilen bilimsel çıkarımlar ve elde edilen mantıksal çıkarımlar sonucunda tanımlanması zor olan mezarların gelenekleri ile ilgili bilgiler elde edilebilmektedir. Bu nedenle bu başlığa ihtiyaç duyulmuştur.

Arkeolojik kazılar ile açığa çıkartılan bütün gömütler karmaşık bir dizi pratik uygulamayı beraberinde getirmektedir. Ölü gömme gelenekleri Paleolitik Çağ'dan itibaren sürekli olarak seçilime, kültürlenme sürecine bağlı olarak aktarıma uğramış, yaptırımcı, kural koyucu niteliğiyle sözel olarak MÖ III. binyılın sonlarına kadar dönüşerek gelmiştir. Söz konusu bu zaman aralığından sonra başlayan yazılı çağlarla birlikte mezarlıkların konumu giderek standart bir biçim almıştır. Ancak yine de etnik kökenden gelen ve aktarılarak diğer kuşaklara ulaştırılan ölü gömme uygulamalarının yer yer farklılıklar gösterdiği bu çalışma ile daha da anlaşılmıştır. Arkeolojik yaklaşım ile elde edilen sonuçlar toplumun ve kişilerin sosyo-ekonomik, sosyo-kültürel özelliklerini aydınlatmayı amaçlamaktadır. Örneğin mezarlar içerisine ölü için bırakılan eserlerin istatistiksel analizi yapılırsa toplumun ekonomik seviyesi ve elit tabaka kısmı tanımlanabilir. Bu tanımlamaya göre aile nüfuzunun güçlü olması mezarın mimari durumunu, içerisine bırakılan eserlerin niteliklerini de etkilemektedir. Hatta ölüm uygulamaları ile sosyo-ekonomik durum, ritüel uygulamaları ile sosyo-kültürel durum

arasında mutlak bir bağlantı kurulmaktadır. Bu bağlantıya dayandırılarak antik topluluk içerisinde (MÖ III. binyıl) hiyerarşik güce sahip kişi veya kişilerin özellikle sosyo-ekonomik organizasyonla elde ettikleri baskın karakterin ölü gömme geleneklerini büyük oranda etkilediği anlaşılmaktadır.

Doğu Anadolu'nun MÖ III. binyıl toplumlarının birkaç mezarı sosyal sisteminde hiyerarşik düzene sahip yerel elitlerin olabileceğini göstermektedir. Bu kişilerin ölünce yeraltına indiklerinde güçlerinin devam edeceğine inanılmış olmalılar. Mezopotamya'da Sümer, Assur ve Babil'in erken dönem metinleri öteki dünya veya onların inancına bağlı olarak kral veya halktan biri öldüğünde bedenleri mezarda kalmakta ancak ruhları yeraltı dünyasına gitmekteydi. Metinlerden anlaşıldığına göre yeraltı yaygın olarak Akadça'da dönüşü olmayan ülke olarak tanımlanmaktaydı. İnanışa göre yerden yeraltına geçişler mezarlarla ve yer altı suyolları aracılığıyla sağlanırdı. Hitit metinlerinde de olduğu gibi ölülerin yer altında toprak yedikleri ve bulanık su içtikleri belirtilmektedir[156]. Bu durumda Doğu Anadolu'nun MÖ III. binyıl toplulukları arasında da benzer inanışa sahip olanlar olmalıydı. Prehistorik halkların ritüel, sembolizm, mit sistemi, kült sistemi, ortak sembolik öğeler, ideoloji, ruhsal yaşam, dinsel sistem, inanç sistemi gibi birçok ayrıntının tanımını ve tam olarak nasıl uygulandığını ortaya koymak da şimdiki verilere göre kolay değildir. Bu nedenle ölüm olgusunu ve ritüelleri geçmişten bu güne detaylı bir şekilde ele almanın doğru bir yöntem olacağı kanısındayız.

2.1. ÖLÜM OLGUSU VE RİTÜELLERE BİLİMSEL YAKLAŞIM

Siyah ve beyaz gibi yaşamın tam tersi olan ölüm, insanlığın var olduğu ilk andan itibaren hep merak edilen (ölümden sonra ne olduğu), çözümü aranan (ölümsüzlük) bir olgu olmuştur. İnsanlığın yaşam döngüsünden ayıramadığı parçalardan biri olan ölüm en başından beri üzerinde kafa yorulan, düşündüren, tanımaya, tanımlanmaya çalışılan bir olgudur[157]. Aslında insanlar ölüm durumunu sorgulayarak yaşamın tam kendisini,

---

[156] Saggs, H.W.F, "Some Ancient Semitic Concepts of the Afterlife", *Faith and Thought 90,* 1958, 168; Belkıs Dinçol, "Eski Doğu'da İnsanın Yaradılışı, Yaşam ve Ölüm", *Türk Eskiça*g *Bilimleri Enstitüsü, Haberler*, Sayı: 24, İstanbul 2007, 2-3.

[157] Nuran Doğan Salar, *İkiztepe İlk Tunç Çağı Mezarlık Buluntularının Sosyokültürel Açıdan Değerlendirilmesi,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı, İstanbul 2006, 1; Uhri, *Anadolu'da Ölümün Tarihöncesi, Bir Geleneğin Oluşum Süreçleri,* 21-22; Emine Mutlu, *İç Güdümlü ve Dış Güdümlü*

anlamını çözmeye çalışmışlardır. Bu nedenle geçmişten geleceğe bütün kültürlerde, topluluklarda ve dinlerde ölüm ciddi bir olgu olmuştur. Çözüm bulunana kadar ciddi bir olgu olarak kalmaya devam edecektir. Ölüm genel anlamıyla canlı varlıkların toplumlarını, kültürlerini, sosyal yapılanmalarını ve gök cisimleri de dâhil olmak üzere bütün evreni kapsayan bir olgudur. Bu nedenle ölüm olgusu fen, sosyal ve beşeri bilimlerde tüm oluşumları, kapsamı farklı açılarla ele alıp incelenmeli, değerlendirilmeli ve yorumlanmalıdır[158]. Şener'e ve Tırpan'a göre insanlık kendini tanımlayabildiği ilk andan itibaren ölüm olgusu karşısında duramamış ve ölüm fikrini bir türlü kabullenememiştir. Bu nedenle hayatı sonlanan kişinin bu dünyadan ayrılarak başka bir dünyaya göç ettiğine, orada yaşamaya devam ettiğine inanılmıştır. Diğer bir değişle öteki dünya anlayışıyla, inanışıyla birlikte insanlar ölülerini gömmeye başlamışlardır. Bu anlayış ve inanış insanların gömü uygulamasını yaptıkları mezarlardaki çeşitliliği arttırmıştır. Geçmişten günümüze kadar değişerek ve gelişerek gelen ölen bireylerin temelde kazılan toprak şeklinde uygulanan mezarlar ve ölü gömme gelenekleri geçmişte yaşayan toplumları anlayabilmek için önemli bilgiler sunan olgular olduğunu bilmeliyiz[159]. Ölüm olgusunun oluşumunu doğru bir şekilde gözlemleyebilmek, analiz edebilmek için toplumların sosyal dinamiklerinde birtakım kurallar ve sınırlamaların olduğunu da bilmemiz gerekmektedir[160]. Bu açıdan yaklaştığımızda ölüm kavramının tanımı oldukça zorlaşacaktır. Çünkü ölüm evrensel bir görüş dâhilinde ceset olarak tanımlansa da içerisinde ruh veya diğer ruhani varlıklar ile yaşamın çeşitli metafiziksel alanını barındıran bir dizi olgular yumağıdır[161].

Dindarlık ile Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki: Üniversite Öğrencileriyle Bir Çalışma, İstanbul Üniversitesi Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Psikoloji Anabilim Dalı, İstanbul 2013, 4.

[158] Gürbüz Erginer, "Bir Halkbilimcinin Gözünden Ölüm", *Cogito, Ölüm: Bir Topografya, Sayı: 40*, Yaz-2004, 286; Fuat Tanhan ve Figen Arı, "Üniversite Öğrencilerinin Ölüme Verdikleri Anlam ve Öğrenim Gördükleri Program Açısından Ölüm Kaygısı Düzeyleri", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi,* III(II), Aralık 2006, 35.

[159] Kudret Emiroğlu ve Suavi Aydın, *Antropoloji Sözlüğü Bilim Sanat Yayınları,* Ankara 1998, 343-345; Ahmet Adil Tırpan, "Sosyal Antropoloji ve Müzeler", *İdol, Arkeoloji ve Arkeologlar Derneği Dergisi, Yıl.6 Sayı: 23,* Aralık 2004, 29; Şener, *Ovaören/Toprakhöyük ve Teras Yerleşimi Erken Tunç Çağı Mezarlarının Arkeolojik ve Antropolojik Açıdan Değerlendirilmesi*, 75.

[160] P.J.P. MC George "İntramural Infant Burials in the Eagean Bronze Age, Reflections on Symbolism and Eschatology with Particular Reference to Crete", (Edt.) Olivier Henry, *Pratiques, Contextes et Impacts des Inhumations inra-muros en Anatolie, du Début de l'Âge du Bronze à l'époque Romaine, 2 Èmes Rencontres D'Archéologie De L'iféa, Le Mort Dans La Ville,* Institut Français d' Études Anatoliennes Georges Dumézil, İstanbul 2013, 11.

[161] Fahlander and Oestigaard, "The Materiality of Death: Bodies, Burials, Beliefs", 5; George 2013: 11.

Arkeologlar tarafından ölüm üzerine yapılan çalışmalar hem zaman içerisinde teorik çatıda gerçekleşen değişimlerden hem de antropolojik çalışma disiplininden etkilenmiştir[162]. Erken dönemlerde mezarlara ve mezarlar içerisindeki iskeletlerin buluntu durumlarına yaklaşımların teorik açıdan ve antropolojik çalışmalar açısından eksik kaldığı görülmektedir. Teorik ve antropolojik yaklaşımlarda bilimsel, teknolojik dayanağın eksik kalması beraberinde analizlerinden elde edilen sonuçların da eksik ya da hatalı yorumlanmasına neden olmuştur. Mezarların incelenmesinde sadece mezarların tahmini kullanım sürelerine ve mezarlar içerisindeki bireylerin sayısına bakılması gibi basit yöntemlerin kullanıldığı örnekler bulunmaktadır. Mezarların içerisindeki bireylerin, mezar açıldıktan sonraki buluntu durumları ve sayıları göz önüne alınarak mezarın hem tahmini kullanımı yapılmış hem de tahmini nüfus yapısı elde edilmeye çalışılmıştır. Antropolojik çalışmalarda da benzer şekilde bireylerin buluntu durumlarına ve iskeletlerin dış çeperden görünen durumlarına bakılmıştır[163].

1970'lerde antropolojik çalışmaları yüzeyselde olsa içerisine almaya başlayan mezar arkeolojisinin biyolojik antropolojiyi, gömüt analizlerini içerisine alacak şekilde yeni bir anlayışla değerlendirilmesi önerilmeye başlandığı belirtilmektedir[164]. Bu yıllarda James Brown'un öncülüğünde Lewis R. Binford, Arthur A. Saxe, James Deetz, Edwin N. Dethlefsen, Christopher S. Peebles, Lewis H ve Larson Jr. gibi hem arkeoloji hem de antropoloji alanında tanınan bilim insanları elde edilen sonuçları birlikte değerlendirmeye çalışmışlardır. Brown ve meslektaşları ölüm olgusu hakkında genel bir tanımlamaya gitmişler, Prehistorik dönemde ölüm olgusunun yayılmacı/tarihsel bir şey olduğunun analizini yapmışlardır. Brown, ölüm olgusuna "nesnel" bir kavram olarak yaklaşmış ve ölü gömme uygulamasında sosyal ve kültürel iletişimin etkileri üzerine yenilikçi yorumun temellerini atmıştır. Bu çalışmayla birlikte arkeolojide yeni bir çığır açılarak, antik ölü gömme geleneklerini etnografyayla paralel çalışarak kıyaslama yoluna uygun bilimsel bir yaklaşım getirmeye çalışmışlardır. James Brown hem arkeoloji hem de antropoloji alanında elde edilen sonuçları birlikte değerlendirmeye

---

[162] Robert Chapman, "Beyond The Archaeology of Death", *Historiae 1*, 2004, 1.

[163] Leroi-Gourhan, A. Bailloud, G. Brezillon, M. ve Monmignaut, C, L'hypogée II des Mournouards (Mesnil-sur-Oger, Marne), *Gallia Préhistoire, Tome 5, Fascicule 1,* A la mémoire d'Albert Grenier, 1962, 50-63, 79-86, Fig. 4, Fig.52.

[164] Yasemin Yılmaz, *Neolitik Dönem'de Anadolu'da Ölü Gömme Uygulamaları: Çayönü Örneği,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Prehistorya Bilim Dalı, İstanbul 2010, 18-19.

çalışmıştır[165]. Arkeolojinin ve antropolojinin önemli bir atılım aşaması sayılan yayınlar yapılmaya devam edilmiştir. Arkeologlar gömü geleneklerine arkeolojik kaynaklar açısından yaklaşmaya başlamışlardır. Etnografyaya arkeoloji ve antropolojiyi katarak ölü gömme gelenekleriyle ilgili düşünsel yorumlar getirilmeye çalışılmıştır. Bu konuda başı çekecek en önemli, en erken çalışmalardan birine Lewis Binford imza atmıştır. Binford, *"Mortuary Practices: Their Study and Potential"* adlı makalesinde kendisinden önceki çalışmaların hem arkeolojik hem de antropolojik açıdan birtakım eksiklikleri ve yanlışlıkları bulunduğunu belirtmiştir. Ona göre 1970'lere gelene kadarki süreçte yaşanan olumlu nokta ise antropologların ve kısmen arkeologların kültür tarihindeki ölü gömme geleneğiyle ilgili yaklaşımları tekrar yapılandırmak için çalışmaya başlamış olmalarıdır[166]. Maalesef 1970 yılı ve öncesinde ölüm kavramına, mezarlara ve ritüellere bilimsel çerçevede bu şekilde yaklaşılamamıştır. Görüldüğü gibi ölüm olgusuna ve ritüellere daha çok sosyal ve dini açıdan bakılmış, değerlendirilmiştir. Etnografya, Arkeoloji ve Antropoloji her ne kadar çalışma disiplini olarak kabul edilse de mezarlardan elde edilecek önemli bilgilerde aktif rol alamamışlardır.

1980'lere gelindiğinde ölü gömme geleneklerine ilişkin araştırmalarda ve yayınlarda artış olmuştur. O'Shea, bu zamana kadar ölü gömmeye ilişkin aktivitelerin sosyolojik ve arkeolojik bir olgu olarak düşünüldüğünü belirtmektedir. Bu bakış açısının içerisinde baskın şekilde ölü gömme geleneklerindeki çeşitliliğinin kişisel davranışlardan geldiği yönünde yanlış bir algının olduğu belirtilmiştir[167]. Bu dönemin başlarından itibaren cenaze törenlerine ilişkin sosyal bakış açısı toplumun sosyolojik yapılanması temel alınarak antropologlar tarafından hızlı bir şekilde geliştirilmiştir[168]. Ölü gömme geleneklerinin anlaşılması aşamasında arkeolojik kıstasın eksik kalmasına rağmen geçen süreçte ölü gömme geleneklerine ilişkin yeni analizler geliştirilmiştir. Ölü gömme gelenekleri üzerine yapılan analizler yeni arkeolojik çalışma sistemi içerisinde ele alınmıştır. Aynı zamanda hem o günün şartlarında hayali temellendirmelere dayanan ilkel inançlar ve dinler hem de sosyal sistemin belirli detayları aracılığıyla ölü gömme

---

[165] James Brown, *Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices, Memories of the Society for American Archaeology, No.25,* Washington, D.C, Society for American Archaeology, 1971, 1-5.
[166] Lewis R. Binford, "Mortuary Practices: Their Study and Their Potential", *Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices, Memories of the Society for American Archaeology, No. 25,* 1971, 9.
[167] John M. O'Shea, *Mortuary Variability, An Archaeological Investigation,* Academic Press, 1984, 32.
[168] Brad Bartel, "A Historical Rewiev of Ethnological and Archaeological Analyses of Mortuary Practice", *Journal of Anthropological Archaeological Archaeology 1,* 1982, 32.

geleneklerine yaklaşılmıştır. Araştırma çabalarında direkt iki tip analize gidilmiştir. Bunlardan ilki kullanılan seramik örneklerinin çeşitliliğine dayanarak yapılan çıkarımlar, ikinci analiz ise ölü gömme pratikleri ile sosyal organizasyonların var olan karmaşıklığından elde edilen çıkarımlardır. Bu iki yaklaşım ölü gömme geleneklerine ilişkin sonuçların elde edilmesinde yeni bir çığır açmıştır. Ancak o dönemde seramiklerden elde edilen sonuçlara şüphe ile bakılmıştır[169].

1990'lı yıllarda ölü gömme geleneklerine ilişkin çalışmaların bilimsel boyutunun katlanarak arttığını modern çağın teknolojik imkânlarından faydalanılarak analizlerin yapılmasından anlaşılmaktadır. Ölü gömme geleneklerinin analizine ilişkin yapılan daha önceki arkeolojik düzenlemeler kişilerin davranışlarına odaklıydı. Ölü gömme pratiklerine ilişkin araştırma çabaları arkeolojik ve sosyal-antropolojik bilim alanın da içine dahil edilerek zenginleştirilmeye devam edilmiştir. Böylece ölüm olgusu üzerine yapılan analizlerin sonuçlarına ulaşmak kolaylaşmıştır. Aynı zamanda sonuçlarına şüphe ile bakılan değerlendirmeler çağdaş yaşamdaki uygulamalarla desteklenerek değerlendirmeye alınmaya başlanmıştır. Ölü gömme gelenekleri antropolojik çalışmalarla açıklanmaya ve kişilerin mezar geleneğini yansıtan ölüm olgusunun baskın yönü olan sosyal nedenlerin tanımlanmasına devam etmiştir. Örneğin çoklu gömü geleneği arkeolojik analizlere tabi tutulmuş ve bu geleneğin nedenini açıklamakta geçmiş günlerden birikimle gelen veriler değerlendirilerek cevaplar bulunabilmiştir. Çoklu gömü geleneği sosyal nedenlere bağlı kalınarak kişilerin kimlikleri (nüfuz) gereği yapılmış olduğu söylenmektedir. Söz konusu sosyal nedenler toplumsal gelişim, toplumsal tabakalanma içerisinde siyah ve beyaz gibi farklı çeşitlilikler gösterebilmektedir. Toplumsal gelişim ise bir kültürden diğerine aktarılırken zaman içerisinde yenilikleri de içerisine entegre ederek ilerler. Yapılan değerlendirmelere göre sosyal davranışların, geleneklerin ve inançların üzerinde söz konusu bu tarihsel geçmişin önemi inkâr edilemez. İnkâr edemeyeceğimiz diğer bir husus ölü gömme uygulamalarında toplumun ekonomik ve politik durumunun yansımalarının olduğudur. Bir topluluk içerisinde ölü gömme geleneklerindeki değişimin sebebini sosyal, demografik ve ekonomik duruma bağlamak mümkündür. Bireylerin ve toplulukların

[169] O'Shea, *Mortuary Variability, An Archaeological Investigation*, 1-2.

ekonomik durumu çerçevesinden ritüel uygulamalarına baktığımızda farklı ölü gömme gelenekleri ile çeşitlenerek şekillendiğini söylemek mümkündür (Resim 1.2a)[170].

2000'li yıllarda ölü gömme geleneklerine ilişkin verilerin elde edilmesinde ve değerlendirilmesinde büyük değişiklikler olmuştur. Bu dönemin bilimsel birikimine teknolojinin imkânları damga vurmuştur. 2000'li yıllarda ölüm durumu ve ondan elde edilen veriler, idealist düşünceye nazaran materyalist somut verilere dayandırılmıştır. Arkeologlar son kırk yıl boyunca ölü gömme pratiklerine ilişkin sosyal bilimden gelen bir dizi teorinin altını çizmişlerdir. Bu teoriler kendi içerisinde farklılıklar göstermekte ve farklı arkeolojik çalışmalar, uygulamalar ile belirlenmektedir. Örneğin farklı analitik kavram ve analizlerin birimleri farklı çalışma yelpazesi, gösterge çizelgesi ve farklı metotlar ile belirlenmektedir. Son zamanlarda bu uygulamalara bilimsel çalışmaların sonuçları da büyük katkı sunmaktadır. Marta Fiacconi ve Chris O. Hunt gibi bilim insanları mezarların kazılarında arkeobotanik çalışmalara yönelerek olası hataları en aza indirmişlerdir. 1970'lerdeki arkeolojik çalışmaların bilimsel dayanaklarında ortaya çıkan birtakım eksiklikler ve problemleri tespit etmişlerdir[171]. 1990'ların başına kadar şüphe ile bakılan Neanderthal insanının ilk gömüsünü yapıp yapmadığı sorusuna yeni metod arkeolojik kazılarla cevap vermişlerdir. Yayınlara göre yirmiden fazla tüm Neandertal insan iskeletinin tespit edilmesi bu durumu doğrulamaktadır[172]. Anadolu'da erken dönemlerde gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda tespit edilen bazı mezarlar da son yılların ileri teknolojik yöntemleriyle tekrar ele alınmışladır. Örneğin 1980'li yıllarda kazıları gerçekleştirilen Çayönü yerleşiminde açığa çıkartılan "Kafataslı Yapı" DNA ve C14 gibi teknolojik sonuçlarla tekrar ele alınarak MÖ VII. binyıla tarihlenmiş ve Akdeniz ırkından geldikleri belirlenmiştir[173].

Ölüm olgusunu ve uygulanan ritüelleri içselleştirebilmemiz için dünya genelini kapsayacak şekilde bir araya getiren bu büyük kitaplar dışında bireysel çalışmaların

---

[170] James Brown, "On Mortuary Analysis with Special Reference to the Saxe-Binford Research Program", (Edt.) Lane Anderson Beck, *Regional Approaches to Mortuary Analysis*, Plenum Press, New York 1995, 6-7, 24; Pearson, *The Archaeology of Death and Burial*, 12-14, Fig. 1.2

[171] Örneğin Şanidar Mağarası'nda çiçeklerle gömüldüğü düşünülen kişinin mezarı kazılırken teknik hatalar yapıldığı aslında çiçeklerle gömülmediği, polenlerin hava akışı ile mağaraya taşındığı tespit edilmiştir. bknz. Marta Fiacconi ve Chris O. Hunt, "Pollen taphonomy at Shanidar Cave (Kurdish Iraq): An Initial Evaluation", *Review of Palaeobotany and Palynology, vol. 223*, 2015, 88.

[172] Pearson, *The Archaeology of Death and Burial*, 148.

[173] Metin Özbek, *Çayönü'nde İnsan,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2004, 16; Mehmet Özdoğan "Neolitik Çağ-Neolitik Devrim-İlk Üretim Toplulukları Kavramının Değişimi ve Braidwoodlar", *TÜBA-AR, Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi, 7*, 2004, Ankara 49.

yayınları da bizim için çok önemlidir. Ölüme ve uygulanan ritüellerin ata-kuşak ilişkisi doğrultusunda süregeldiğini gösteren laboratuvar çalışmaları da bulunmaktadır. En büyük katkılardan biri hiç şüphesiz DNA çalışmalarında ulaşılan sonuçlardır. DNA analizlerine yönelik çalışmaların arkeoloji ve antropoloji bilimine destek sunmasıyla "paleogenitik" olarak adlandırılan yeni bilimdalı oluşmuştur. DNA çalışmalarıyla mezarlar içerisindeki bireylerin cinsiyeti, yaşı, geçirdikleri hastalıklar, akrabalık durumları, dolayısıyla kökenleri ve göç durumları hakkında önemli veriler elde edilebilmektedir[174]. Diğer bir önemli çalışma alanı radyo karbon uygulamalarıdır. Belki mezarlıkların kültürel boyutunu ilgilendirmez ancak uygulanan radyo karbon uygulamaları ile definin tarihine ilişkin detaylı bilgiler edinilebilmektedir. Direkt insan kemiği olmazsa dahi kömürleşmeden elde edilen veri ile dolaylı yoldan kesin kronoloji ile bir bölge içerisindeki mezarlığın tarihlemesi mümkün olabilmektedir[175].

Mezarların tarihlenmesinde, tanımlanmasında ve sosyal yapı hakkında bilgiler elde edebilmek için mezar mimarisi mezar hediyeleri ve iskelet kalıntıları incelenmeye devam ederken. Arkeologlar mezarlardan elde edilen ölü hediyelerini temel alan tipoloji, stil gelişimi incelemeye başlamışlardır. Kültür katmanlarına bağlı kalınarak gömünün tarihini aydınlatmaya çalışırken beraberinde Antropologlarla birlikte ele geçen iskeletlerin üzerinde analiz çalışmaları yapılarak önemli sonuçlar elde edilmeye başlanmıştır[176]. 1960'lı yıllardan 2000'li yıllara kadar geçen 40 yıllık süreçte entelektüel gelişimde de önemli bir ivme kazanılmıştır. Arkeologlar antik ölü gömme gelenekleri hakkında çeşitli fikirler sunabilecekleri organizasyonlar gerçekleştirilmişler ve bilgi birikimlerini yayınlamışlardır. Aynı zamanda toparlanan sonuçlardan bir ajanda elde edilmiş ve bu konu hakkında ileriye dönük yol güzergâhları belirlenmiştir[177]. Çalışmalar insanoğlunun yazı öncesi dönemine ışık tutacak şekilde genişletilmiştir. Prehistorya olarak tabir edilen yazısız dönemin incelenmesiyle tarih olarak adlandırdığımız dönemlerin ölüm olgusuna ilişkin eksik kalan bilgilerimiz de aydınlatılmaya başlanmıştır. Özellikle prehistorik dönemin ölü olgusunu şekillendiren başlıca iki temel veri bulunmaktadır. Bunları ölümün ardından kalan maddesel kalıntılar (kemik, mezarın kendisi, ziynet eşyaları, ölü hediyeleri vb.) ile soyut kalıntılar (ritüeller, gelenekler vb.)

[174] Yılmaz, *Neolitik Dönem'de Anadolu'da Ölü Gömme Uygulamaları: Çayönü Örneği,* 19-20.
[175] Robert Chapman, "Beyond The Archaeology of Death", 6-8
[176] Ahmet Adil Tırpan, "Sosyal Antropoloji ve Müzeler", *İdol, Arkeoloji ve Arkeologlar Derneği Dergisi, Yıl.6 Sayı: 23,* Aralık 2004, 30.
[177] Nicola Laneri, "An Archaeology of Funerary Rituals", 1

olarak sınıflandırmak mümkündür. Arkeolojik çalışmalar sonucunda geçmiş dönemlerin insan topluluklarından kalan eserler yorumlanmakta ve halkların kültürel özellikleri hakkında maddi sonuçlar elde edilebilmektedir[178]. Örneğin mezarlardan elde edilen eserleri değerlendirerek bölgeler arasında kullanılan materyaller arasında benzerlikler ve farklılıkların olup olmadığını hatta farklı coğrafyalar arasında iletişimin olup olmadığını değerlendirebiliriz. Mezara bırakılan eserlerin içeriklerinin sonraki zamanlarda da uygulanmaya devam edip etmediğini belirlemek mümkündür[179].

R.A. Rappaport'un ritüeller üzerine ayrıntılı ve etkileyici analiz sunan kitabı *"Ritual and Religion in the Making of Humanity"* birçok farklı açıyı bilim dünyasına sunmaktadır. Özellikle ritüellerin uygulanabilirliği, ritüellerin saatleri veya tarihindeki tekrarlamaların düzeni ve belirgin bir yerde olup olmadığı, ritüellerin "az ya da çok değişken" olup olmadıkları, hareket olmadan ritüelin olabileceği, ritüel eylemlerin pratik sonuçlar üretip üretemeyeceği gibi özellikler özetlenmektedir[180]. Ölü gömme geleneklerindeki uygulamaların söz konusu bakış açılarıyla değerlendirildiğinde ritüellerin resmi (hiyerarşiye uygun, belli bir kurala bağlı) uygulama kısmının kabul görmede çok büyük öneme sahip olduğu söylenebilir. Bu parçalar belirli kurallar çerçevesinde ritüellerin yasalaşmasında rol oynamaktadır[181]. Diğer bir bakış açısı bir ritüelin bağımsız olarak eyleme dökülmeden uygulanabileceğinin düşünülmesinin doğru olmadığı yönündedir ve ritüelllerin bağımsız olarak eyleme dökülmesinin imkansız olduğu belirtilmektedir. Hatta Paleolitik Dönemin erken tarihi anlatan çizimlerinde dahi ritüel anlayışın büyük rol oynadığı belirtilmektedir[182]. Üst Paleolitik'ten itibaren insanların ölülerini armağanlarla beraber gömmeye başlamış olmaları din etkisinin başladığını ve öteki dünya inancının var olduğunu göstermektedir. Ölüm olgusunun ilk şekillenmesi olarak kabul edilen bu durum ve mağara duvarlarına uygulanan antropomorfik resimler dinsel düşünüşün bir yansıması olmalı[183]. Günümüzden 30.000 binyıl önce Homo Sapienlerin bu inançla mağara duvarlarını boyadıkları ve özenle

---

[178] Robert N McCauley ve E. Thomas Lawson, "Cognition, Religious Ritual, and Archaeology", (edt.) E. Kyriakidis, *The Archaeology of Ritual*. Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology Publications, 2007, 210.
[179] Mehmet Işıklı, "Erzurum'un İlk Madencileri", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, Sayı 21,* 2008, 62-64.
[180] Rappaport, Roy A, *Ritual and Religion in the Making of Humanity*, 32-50.
[181] Laneri, "An Archaeology of Funerary Rituals", 2.
[182] Richard Schechner, *Performance Theory,* Routledge Classics, 2003, London and New York 30, 105.
[183] Steven Mithen, *The Prehistory of the Mind: A Search for the Origins of Art, Religion, and Science*, Thames and Hudson, London 1996, 200.

dekore edilmiş mezar uygulamaları yaptıkları belirtilmektedir[184]. Duvar boyasında ölüme ilişkin detaylı çizimleri Fransa'da bulunan Lascaux Mağarası'nda (MÖ 15.000-10.000) izlemek mümkündür. Bu mağaranın duvarına bütün bir kompozisyon olarak yaşanan bir öykü yansıtılmaya çalışılmıştır. Burada yaşayan ilk insanların ölüsünü duvar üzerine betimlediği belirtilmektedir (Resim 1.2b)[185]. Atalarımızdan kalan bu dilbilimsel semboller bir nevi dini durumların yansıması olarak insan hafızası aracılığıyla aktarılarak taşınmaya devam etmiştir[186]. Taşınarak uygulanan ritüeller nasıl bir sosyal iletişim yapısına ve algıya sahip olduğumuzu gösterir. Dünya hakkındaki algılarımız ve iletişim şeklimiz topluluk ile birlikte atalarımızın uyguladıkları ritüellerden alınarak şekillenir. Bu çıkarımlara göre ritüelleri fiili törenlerin somut, devingen, aktif ve iletişimselliğin ifadesi olarak tanımlamak mümkündür. Bu törenlere katılanlar sembolik dil uygulamalarının ve ritüelistik uygulamalar aracılığıyla iletişimin aktif taşıyıcıları durumunda olmaktadırlar[187].

Son yılların modern düşünce anlayışıyla ritüellere yaklaşan Catherine Bell ritüeller üzerine yazdığı kitabında ölüm olgusuna ilişkin ritüeller hakkında önemli bilgiler vermiştir. Bu bilgiler antik dünya insanlarının ölüm anında ne hissetmiş olabilecekleri ve hatta ne gibi uygulamalar yapmış olabileceklerini anlayabilmemize ve yorumlamamıza yardımcı olacaktır. Kitapta anlatılan önemli bilgileri arkeolojik kazılardan elde edilen sonuçlarla değerlendirip karşılaştırdığımızda önemli ipuçları yakalanacaktır. Bell'e göre herhangi bir ölüm durumu gerçekleştiğinde bireylerde ve toplumlarda yas diye tabir edebileceğimiz üzüntü/yas yaşanır. Yası yaşayan kişiler bir yerde veya bir hanede toplanırlar ve bu yas durumunu kısa bir uygulama (anma) ile sürdürürler. Burada bazı ritüeller gerçekleştirilir: ölü yemeği, ağıt veya sözlü şeyler gibi... Daha sonra atalarından kalan ölüm merasimine devam edilir. Bu süreç gömü uygulaması sırasında mezar/mezarlık gibi dini ritüellerin yapılacağı yerde devam eder. Bütün bu uygulamaların içerisinde yer alan bir çok dini gelenek, çeşitli ölüm ayinleri atalardan kalmaktadır. Kısacası ölüm olgusunu anlatan ritüellerde ataların

---

[184] Steven Mithen, "Ethnobiology and the Evolution of the Human Mind", *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, Vol. 12, Ethnobiology and the Science of Humankind, 2006, 47.
[185] A. Önuçak, *Tarihöncesi Dönemden Ortaçağa Farklılaşan Ölüm İmgesi,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2009, 9, Resim 2.
[186] Robert N McCauley ve E. Thomas Lawson, "Cognition, Religious Ritual, and Archaeology", 217.
[187] Laneri, "An Archaeology of Funerary Rituals", 3.

uygulamalarıyla büyük bağlantılar bulunmaktadır[188]. Van Gennep'ın çağdaş düşünürü olan R. Hertz de cenaze ritüelleri hakkında önemli bilgiler sunan makale kaleme almıştır. Çalışmalarını özetlediği makalesinde toplum üzerinde ölümün önemi, dünyada ölüm ile ilgili yorumlar ve ölümün dini inanışların yapısındaki bağlantıları üzerinde durmuştur. Hertz ölüm ile ilişkili olarak öbür dünya inanışıyla bağlantılı birtakım argümanlar geliştirmiştir. Ona göre ölüm durumunda insanların yas tutması bir süre devam eder. Ölüm sosyal bir olgu olarak acı verici olur, kişide zihni parçalayıcı bir durum oluştur[189]. Dahası kişide oluşan bu kronik acının bir nebze azalması için toplumun sosyal hissiyatı, ölüm algısını kişinin öteki dünya inancı olan atalarının yaşadığı yere, ruhani yere ulaşılması olarak yorumlamıştır. Yani kişi başka bir boyuta, yere gitmiştir[190]. Ölüm karşısında yaşanan bu durum beraberinde kişinin yas tutmasına sebep olur. Ölüm olgusunun önemli ritüellerinden olan yas tutma sosyal yapıyı anlamada ve sosyal yapının çözümlemesinde kilit rol oynar. Çünkü yas tutma sürecinde yaşanan ritüeller sosyal yapının bütünleşmesine katkı sağlar. Ölünün ardından yaşanan yas olgusu yoksunluk, keder, ağıt ve benzeri içsel hislerle birlikte cenaze törenleri ve cenaze sonrası başsağlığı gibi ritüellerden ayrılamaz[191]. Yasın hemen öncesinde düzenlenen cenaze törenleri insan kültürünün yansıması olarak ideolojik hareketliliğin resmi tanıtımı olarak düşünülebilir. Fakat insanoğlu toplumun varlığını oluşturan yaşamın, canlı kavramının sona ermesini açıklayamamıştır. Ritüel deneyimleri ve bunların ifade edilmesindeki hassasiyet; yaşam, defin ve ikincil gömü geleneğine tanıklık sırasında edinilen hislere dokunmaktadır. Örneğin matem/yas deneyimi acının, kaygının paylaşımını sağlar, bu da bireylerin topluluk içerisine tekrar adapte olabilmelerini sağlamaktadır. Bu döngü ölü gömme uygulamalarındaki "*sosyolojik gerçekler*" olarak öğreniliyor olmalıydı şeklinde yorumlamak mümkünüdür[192]. Cenaze ritüellerinin yorumlanmasında toplumların sosyal elementleri anahtar özellikler taşımaktadır, bu nedenle muhakkak hesaba alınmalıdır. Ritüellerin ideolojik çerçevesi, ritüellerde sosyal yapının güçlendirilmesi, kültürün ve etnik tanımlamanın ritüeller

[188] Catherine Bell, *Ritual, Perspectives and Dimensions,* Oxford University Press, 1997, New York 98, 100, 117, 121.
[189] Robert Hertz, *Death & The Right Hand,* Translated. Rodney Needham, Claudia Needham, The Free Press, Glencoe, Illionois 1960, 82, 86.
[190] Fahlander and Oestigaard, "The Materiality of Death: Bodies, Burials, Beliefs", 1.
[191] Esra Burcu ve Emel Akalın, "Ölüm Olgusu Üzerine Sosyolojik Tartışmalar/Social Discussion of the Death Phenomenon", 32, 37.
[192] Laneri, "An Archaeology of Funerary Rituals", 4.

üzerine etkisi ritüeller ile diğerlerinin etkisi arasındaki bağlantıya açıkça işaret etmektedir[193].

Belirli bir arkeolojik teorinin oluşması için ölü gömme geleneklerinden elde edilen sonuçların çeşitliliğe sahip olması gerekmektedir. Bu durum sadece çeşitliliğin tanımlanmasını kısıtlamakla kalmaz aynı zamanda bu çeşitlilik kanallar boyunca arkeolojik katmanlarla tanımlanarak belirli bir anlam kazanabilir. Ölü gömme geleneklerindeki çeşitliliği bilimsel arkeolojik veriler olarak değerlendirebilmek için üç önemli çalışma temelde ele alınmalıdır. Bunlardan ilki ölü gömme çeşitliliklerindeki farklılıkların toplumsal yaşamın sosyal ayrımlarını ifade ettiğinin kabul edilmesi, ikincisi toplumun ölü gömme geleneklerinde uyguladıkları davranışların zaman boyunca varyasyonlarının açığa çıktığının kabul edilmesi ve üçüncüsü farklı etnik kimliğe sahip toplumların ölü gömme pratikleri boyunca sergiledikleri ifadelerin farklı olduğunun nesnel olarak kabul edilmesidir[194].

2.2. ÖLÜM OLGUSU VE RİTÜELLERİN KISA BİR DEĞERLENDİRMESİ

Tezimizin içeriğini oluşturan ölüm olgusu ve ritüellerin on yıllık süreçler içerisindeki gelişimini arkeoloji, sosyal antropoloji, felsefe, sosyoloji, etnografya, etnoloji gibi sosyal bilim dallarından faydalanarak açıklık getirilmeye çalışılmıştır. Tezimin başlığından da anlaşılacağı gibi belirli bir coğrafyaya ve belirli bir arkeolojik kronolojiye bağlı kalmaksızın kültürlerin geride bıraktıkları mezarlara bilim dünyasının yaklaşımlarının ele alınması temel amaç olmuştur. Ölüm olgusuna ve ritüellere sadece arkeoloji bilim dalı ile yaklaşmak kavramlara açıklık getirmek istendiğinde bazı karışıklıklara yol açacaktır. Bu kavramlardan ölüm olgusu, hem kişisel duruş, anıtsal yapı (mezar), geçmişten gelen miras hem de içerisinde hafıza, güç, kutsama, ebedi döngü ve sosyal iletişim gibi toplumun güçlü yapı taşları ile bağlantı kurulmasını sağlar. Ritüeller ise bireyin veya grubun temas halinde bulundukları kutsal yerin fiziksel özellikleri, öteki dünya ve yaşanılan dünya arasında manevi bağın kurulmasını sağlar. Ortak manevi hissiyatlar yaşatan mezarlar gerçek veya maddi ilişki durumunu yansıtır[195]. Ölüm karşısında ortak manevi hissiyatlarla birlikte ritüelleşme başlar.

[193] Laneri, "An Archaeology of Funerary Rituals", 4.
[194] O'Shea, *Mortuary Variability, An Archaeological Investigation,* 39, 50.
[195] Fahlander and Oestigaard, "The Materiality of Death: Bodies, Burials, Beliefs", 10, 12.

Ritüelleştirme bireyler ve gruplar içerisindeki uygulamaların dönüşümünü sağlayan bir süreç olarak değerlendirilebilir. Bu süreç dâhilinde olan ölüm durumunda kişinin/kişilerin verdiği tepkiler bir bütünü kapsayacak şekilde kabul gördüğünde ritüelleşebilme başlar[196].

Ölümün kendisine gösterilen tepkiler ve ritüeller sosyal aktivitelerle, ekonomik gelişmişlikle ve çevresel etkilerin ortak paylaşımıyla şekillendiği görülmektedir. Çünkü kültürel yapı, sosyal sistem içinde toplumların düşünce yolunu kullanır ve topluma yön vererek onu şekillendirir[197]. Bu işlev hem dışsal etki olan mantıksal çıkarım hem de içsel etki olan hislerin talebiyle olgunlaşmaktadır. Sosyal etkinin harekete geçmesi için mantık, değer bilinci, duygusal etki ve gelenek-görenek gibi özelliklerin toplumda amaç edinilmesi gerekmektedir[198]. Bu amaçlar doğrultusunda ölü gömme geleneklerinin uygulanmasında toplumsal inançlara bağlı olarak farklılıklar oluşur. Farklı uygulamaların bir diğer nedeni bireylerin kültürel çeşitliliklerinden kaynaklanmaktadır. Ölüm ile birlikte uygulanan gömü gelenekleri ve ritüeller ihtiyaçlara bağlı olarak bölgeden bölgeye, zamandan zamana değişiklik göstererek farklı inançların yeşermesini sağlamıştır[199]. Ölüm olarak algılanan duruma doğal süreç içerisinde ölü gömme ritüellerine birtakım tanımlamalar getirilmiştir. Ölüm öncesi ve sonrası uygulanan ritüeller, sembolik olarak uygulanması gereken birtakım zorunlulukları kişilere yükler. Bu uygulamaların yapılması gereken mükemmel birer görev olarak tanımlandığı görülmektedir[200]. Yukarıdaki sonuçların elde edilmesinde "*Yeni Arkeoloji*" olarak tanımlanan entelektüel ilerlemenin verdiği olanakların ve bilgi birikiminin artması rol oynamaktadır. Bu rolün alt yapısında ise meşakkatli ve uzun yıllar alan bilimsel birikimin, mantıksal pozitif araştırmaların önünü açması yatmaktadır. Yıllar içerisinde ölü gömme geleneklerinin uygulanmasında sosyal, ekonomik, siyasal ve çevresel faktörlere bağlı olarak çeşitlenmelerin olduğu görülmektedir. Farklı ölü gömme geleneklerinin içeriğinin çözümlenmesinde ölen bir bireyin toplum içerisindeki

---

[196] Nicola Laneri, "An Archaeology of Funerary Rituals", Nicola Laneri (Edt.), *Performing Death, Social Analyses of Funerary Traditions in the Ancient Near East And Mediterranean*, The Oriental Institute of the University of Chicago Oriental Institute Seminars, Number 3, Chicago 2007, 3.
[197] Laneri, "An Archaeology of Funerary Rituals", 7.
[198] Max Weber, *Economy and Society, An Outline of Interpretive Sociology*, (Edt) Guenther Roth, Claus Wittich, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London 1978, 25-26, 107-117.
[199] Kopytoff, "The Cultural Biography of Things: Commoditization as Process", (68, 89.
[200] Michael Budja, "The Archaeology of Death: from 'Social Personae' to 'Relational Personhood'", *Documenta Praehistorica XXXVII/IV*, 2010, 43.

statüsünün aydınlatılmasının gerekliliği 1970'li yıllara kadar dayanmaktadır. Bireyin sosyal rolünün mezar yapısı ve mezar hediyesiyle eşdeğer bir şekilde değerlendirilmesi ve toplumdaki statü yapısının öneminin mezar geleneğine etkisinin bilimsel olarak değerlendirmesi işte bu uzun ve meşakkatli süreç içerisinde gerçekleşmiştir. Bir toplum/topluluk veya grubun sosyal tabakalanmasını bir ayna gibi bizlere yansıtan başlıca öğenin ölü gömme gelenekleri olduğunu söylemek mümkündür[201].

Arkeoloji bakış açısıyla ölüm olgusu ve uygulanan ritüeller başlangıcından itibaren toplumsal yaptırımı olan, zamanla nesilden nesile aktarılan, değişerek gelişen, anlamlandırılarak yapılan ve arkeolojik verilerle saptayabileceğimiz bir takım uygulamalardır. Antropoloji bakış açısına göre uzun zamanı alan geleneklerin tekrar tekrar uygulanmasıyla kurumsallaşan toplumsal alışkanlık olarak tanımlanabilir[202]. Sosyolojik bakış açısıyla belirli davranışların topluluk içerisinde benimsenerek, geçmişle bağlantı kurularak süreklilik gösteren ritüeller ve sembolik davranışlar, toplumsal uygulamaların gerçekliği olan geleneklerin bir parçası olarak tanımlanabilir[203]. Felsefe üzerinden ölüm olgusu, insanların ölüm durumunu bilinçli bir şekilde bilmesi ve bu duruma idealist veya materyalist bakış açısıyla yaklaşmasıdır. Genel bir tanımlama yapılsa da Arkeolojik, Antropolojik, Sosyolojik, Etnografik çalışmaların bilimsel dayanağı teknik ve teknolojik gelişmelerle paralel olarak gelişmiştir. Ölüm olgusuna ve ritüellere hem pratik hem de teorik açıdan yaklaşımlarda yaşanan bilimsel eksiklikler günümüze yaklaştıkça kapanmaya başlamıştır. Şuan için erken dönemlerde yapılan analizlerde elde edilen eksik ve hatalı sonuçlar yeni bilimsel yeni bilimsel birikimlerle tekrar analiz edilmeye başlanmıştır. Erken dönemlerde ölümler ve ritüeller toplumun dini inançlarına sıkı sıkıya bağlıyken bilimsel kaygıların dini inançlardan etkilendiğini görüyoruz[204]. 1970'li yıllarda ölü gömme geleneklerinin değerlendirilmesinde Etnografyaya arkeolojik ve antropolojik çalışma disiplininin etkisi kısmen artmıştır. Yinede bu erken dönem çalışmalarda ölüm ve ritüellerdeki farklılıklar

[201] Michael Budja, "The Archaeology of Death: from 'Social Personae' to 'Relational Personhood'", *Documenta Praehistorica XXXVII/IV*, 2010, 43.
[202] Özbudun, "Adet", 12.
[203] Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, (Çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü), Bilim ve Sanat, Ankara 1999, 258-259.
[204] Bknz. W. Robertson Smith, *Lectures on the Religion of the Semites,* Adam and Charles Black, London 1894, 312-313; R. Hertz, *Death & The Right Hand,* Translated. Rodney Needham, Claudia Needham, The Free Press. Glencoe, Illionois 1960, 82-86.

dini ve sosyal gereksinimlere bağlanmıştır[205]. Dini işlevlerin ölüm olgusunu ve ritüelleri hafızada canlı tutarak topluluklarda ortak uygulamaları ve birlikteliği sağladığı düşünülmekteydi. Arkeolojik yöntemlerle elde edilecek sonuçların üzerinde pek durulmadığı görüyoruz[206]. 1980-1990'lı yılların başlarında ölüme ve ritüellere ilişkin elde edilecek verilerin değerlendirilmesinde arkeolojik çalışma yöntemlerinin öneminin anlaşılmasında eksiklikler bulunmaktaydı. Ancak bilhassa 1990'lı yıllarda ölüm ve ritüellerin analizlerinde birtakım yeni yöntemlerin denendiğini görüyoruz. Arkeolojiye ve antropolojiye doğru yönlenen bilimsel çıktılarda yanlış yorumlama kaygısının arttığı bir döneme girilmiştir. Mezarların tipi, içerisindeki iskeletler ve diğer maddi unsurlar bir arada değerlendirilmek suretiyle sonuçlar elde edilmeye başlanmıştır. Dinsel ve sosyal yapının güçlü erkinin ölüm olgusunu ve ritüelleri çözümlemedeki rolü oldukça azalmıştır. Arkeolojik ve antropolojik kaygıların hızlanarak arttığı ve bu suretle somut verilerin daha çok göz önüne alındığı sürece girilmiştir[207]. 2000'li yıllar ölü gömme gelenekleri ve ritüellerin daha net çözümlemesinde ileri teknik ve yüksek teknolojik gelişmişlik damgasını vurmuştur. Ölüm olgusu ve ritüellere ilişkin sonuçlar soyut öngörülerden sıyrılarak daha çok somut kaynaklarla desteklenmiştir[208].

---

[205] Bknz. Binford, "Mortuary Practices: Their Study and Their Potential", *Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices, Memories of the Society for American Archaeology, No. 25,* 1971, 6-11; M. Block, *Placing the Dead Tombs, Ancestral Villages and Kindship Organisation in Madagascar*, New York 1971, 105-147.

[206] Bknz. Emile Durkheim, *The Elementary Forms of the Religious Life,* Çev. Joseph Ward Swain, George Alien &Unwin Ltd, New York 1976, 48-63; John, M. O'Shea, *Mortuary Variability, An Archaeological Investigation,* Academic Press, London 1984, 1-3.

[207] Bknz. Brown, "On Mortuary Analysis with Special Reference to the Saxe-Binford Research Program", 6-24; Catherine Bell, *Ritual, Perspectives and Dimensions,* Oxford University Press, New York 1997, 98-121.

[208] Bknz. Tarlow ve Nilsson Stutz 2013; Rémi Berthon, Yılmaz S Erdal, Marjan Mashkour ve Gülriz Kozbe, "Buried with Turtles: The Symbolic Role of the Euphrates Soft-Shelled Turtle (Rafetus Euphraticus) in Mesopotamia", *Antiquity, Vol. 90, Issue 349,* Şubat 2016, 111-112, Figure 4.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MÖ III. BİNYIL ÖNCESİ DOĞU ANADOLU BÖLGESİ VE ÇEVRE BÖLGELERİN ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

Anadolu'da insanların ölülerini en erken çağlardan itibaren bilinçli bir şekilde gömdükleri arkeolojik kazılar neticesinde netlik kazanmıştır. Genelde Anadolu'nun özelde Doğu Anadolu Bölgesi'nin ölü gömme geleneklerini daha iyi yorumlayabilmek için öncesinin analizinin yapılması gerekmektedir. Bunun için tezimizin bu bölümünde Akeramik Neolitik Çağdan Kalkolitik Çağ sonuna kadarki süreçte Doğu Anadolu Bölgesi ve çevresindeki anahtar yerleşimler üzerinden ölü gömme gelenekleri irdelenecektir. Yöntem olarak hem coğrafi ayrıma gidilecek hem de her bölgenin erken dönem ölü gömme gelenekleri ve mezar tipleri erkenden geçe doğru kronolojik ayrıma gidilerek verilecektir. Bunu yaparken yayınlara göre Akeramik Neolitik, Neolitik ve Kalkolitik Çağlarda kendi içerisinde erken orta ve geç olarak ayrılmaya çalışılmıştır. Her çağ ve her çağın kendi içerisindeki dönemleri önce Doğu Anadolu Bölgesi daha sonra çevre bölgeleri kapsayacak şekilde ele alınmaya çalışılmıştır. Tespit edilen mezarların tamamından ziyade mezarlar hakkında genel bir bilgi ve özellikle özel mezarlar hakkında bilgiler verilmiştir. Bazı mezarların kronolojilerinde problemler yaşanmıştır. Yaşanan problemler mezarın tespit edildiği katlara, içerisinde tespit edilen maddi buluntulara bağlı kalarak çözülmeye çalışılmıştır.

Bu bölümün ele alınmasının temel amacı MÖ III. binyılı öncesinden koparmadan, bütünün bir parçası şeklinde ele almak olmuştur. Geçmişten gelen ölü gömme geleneklerinde yaşanan değişimler, dönüşümler, kopuşlar ve yenilikler böylece daha net anlaşılacaktır. Sadece MÖ III. binyılın ölü gömme gelenekleri ve mezar tipleri bütünmüş gibi ele alındığında geçen binyıl köklerinden koparılacaktır. Ayrıca Doğu Anadolu başta olmak üzere çevre bölgeleri ve Kafkasları etkileyen yeni toplumsal hareketlerin izleri anlaşılamayacaktı. Bu amaçlar doğrultusunda MÖ III. binyıl öncesine tarihlenen çok sayıda merkezin mezarları değerlendirilmeye alınarak sonuçlarda yaşanacak hataların önüne geçilmeye çalışılmıştır.

3.1. AKERAMİK NEOLİTİK DÖNEM

Bu dönemde Doğu Anadolu Bölgesinde ölü gömme uygulamasının görüldüğü merkezlerden ilki Malatya il merkezinin yaklaşık 40 km. kuzeydoğusunda, sular altında kalmadan önce Cafer Köyünün yanında, Fırat Nehri'nin kıyısında bulunan "*Cafer Höyük*"tür. Höyüğün bu erken dönemine ait 2 mezar ele geçmiştir. XI. tabakada kafatası eksik olarak erişkin bir bireyin iskeleti ele geçmiştir. Fetüs olan ikinci gömüt ise sol tarafa yatırılmış ve bunun da kafatası alınmıştır (Resim 3.1a)[209]. İç mekânlara uygulanan ve kafatasları alınan gömütler, bu yerleşimde bir çeşit "kafatası kültü"nün uygulandığını göstermektedir. Alınan kafataslarının ise başka bir yerde saklandığı düşünülmektedir[210]. Belki de dini bir ritüel esnasında çıkarılmakta ve kullanılmaktaydı, bu da "ata kültü" ile ilişkilendirilebilir. Anadolu'da özellikle yüz hattı üzerine ve kafasına uygulanan alçılama yöntemi bu merkezde de uygulanmıştır. Geç evreye ait bir yapının tabanı altına uygulanan mezar içerisine ise hocker pozisyonunda gömülmüş 8-9 yaşlarındaki bir erkek çocuğunun ölümünün hemen ardından yüzünün tamamının alçı ile kaplandığı tespit edilmiştir[211]. Anadolu'nun doğusunda kalan bir diğer Akeramik Neolitik Çağ (MÖ X. Binyılın 2. Yarısı) merkezimiz "*Gusir Höyük"*tür. Höyük, Siirt'in 40 km. uzağında Eruh'a bağlı Ormanardı Köyü'nün batısında yer almaktadır. Bu höyükte yerleşmelerinde tabakaları tahrip ederek inen mezarlara ulaşılmıştır. Bu mezarlar içerisindeki bireylerin büzülmüş/hocker pozisyonda oldukları ve ölülerle birlikte çift delikli taş boncuk dizilerinin ele geçtiği raporlanmıştır[212].

Güneydoğu Anadolu Bölgesinde, Diyarbakır'ın Bismil İlçesinde yer alan "*Körtik Tepe*"de Akeramik Neolitik Döneme (I) tarihlenen (MÖ 10.400-9.250) 500'den daha fazla intramural gelenekte mezar açığa çıkartılmıştır. Gömü gelenekleri ve mezarlara bırakılan ölü hediyeleri bu yerleşimin sahiplerinin çağdaşı olan diğer

---

[209] Jacques Cauvin, Oliver Aurenche, Marie Claire Cauvin ve Nur Balkan Atlı, "Cafer Höyük: Çanak Çömleksiz Neolitik Döneme Ait Bir Yerleşme", *Türkiye'de Neolitik Dönem,* Arkeoloji ve Sanat, İstanbul 2007, 100, Fig. 5; Özterzi, *Anadolu'da Neolitik ve Kalkolitik Dönemdeki Mezar Tiplerinin ve Ölü Gömme Geleneklerinin Sosyokültürel Açıdan Değerlendirilmesi,* 51.

[210] Özterzi, *Anadolu'da Neolitik ve Kalkolitik Dönemdeki Mezar Tiplerinin ve Ölü Gömme Geleneklerinin Sosyokültürel Açıdan Değerlendirilmesi,* 51, Resim. 7.

[211] Metin Özbek, "Neolitik Toplumlarda Baş veya Tüm Bedeni Alçılama Geleneği: Anadolu ve Yakındoğu'dan Bazı Örnekler", *TÜBA-AR, Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi, 8*, 2005, Ankara 130; Özterzi, *Anadolu'da Neolitik ve Kalkolitik Dönemdeki Mezar Tiplerinin ve Ölü Gömme Geleneklerinin Sosyokültürel Açıdan Değerlendirilmesi,* 52.

[212] Necmi Karul, "Gusir Höyük", *Arkeo Atlas,* Mart, 2013, 91.

yerleşimlerdekilerden daha gelişkin bir kültürü yaşadıklarını göstermektedir[213]. Evlerin tabanları altına açılmak suretiyle, çevrelerinin taş hatlarla belirlenmesi şeklinde yapılmış mezarlar içerisine ölüler hocker pozisyonunda, daha çok doğu-batı doğrultulu gömülmüşlerdir. Sürekli yerleşim gören höyükte mezarların çok azı konutların dışına gömülmüşken büyük çoğunluğun konut içi gömü geleneğini yansıttığı belirtilmektedir (Resim 3.1b)[214]. Ölü gömme gelenekleri açısından 2 temel fark içeren uygulamanın olduğu belirlenmiştir. Bu uygulamalar sıvalı (alçı) ve sıvasız gömülerden oluşmaktadır[215]. Bu uygulamalara ek olarak farklı evrelere sahip Körtik'in bazı mezarlarında iskeletlere okr/aşıboyasının da uygulandığı belirlenmiştir[216]. Bir örnekte kemiklerin üzerine dalga halinde bezemeli aşı boyasının uygulandığı anlaşılmıştır. Bazı örneklerde ise vücudun bedensel bütünlüğünün bozulduğu kafataslarının alındığı belirlenmiştir. Bu durum Körtik'te ölüler gömülmeden önce bedensel açıdan bazı işlemlerden geçtiklerini göstermektedir. Söz konusu işlemlerin uygulanabilmesi için yumuşak dokuların kemikten ayrılmış olması gerekmektedir[217]. Bedeninden ayrılan başlar başka işlevler için kullanılmış olmalıdır[218].

Körtik'in mezar bulguları sosyo-kültürel açıdan gelişkin bir topluluğa işaret etmektedir. Mezar bulguları dinsel kaygılarla bütünleşen ve dönem içerisinde kökleşen bir gömü geleneğini yansıtmaktadır (Resim 3.1c)[219]. Mezar hediyesi olarak küçük taş boncuklar, işlenmiş aletler, taş kaplar, taş baltalar, boynuz biçimli taş objeler, havanelleri, mortarlar, ezgi taşları, obsidyen ve çakmaktaşından yapılmış aletler, kemik aletler, kemik boncuklar, bezemeli plakalar, kesici ve delici aletler, serpantinler

---

[213] Vecihi Özkaya, "Körtik Tepe/Diyarbakır", *Arkeo Atlas,* Mart, 2013, 93.
[214] Vecihi Özkaya ve Oya San, "Körtik Tepe Arkeolojik Kazıları", *23. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2002, 424; Vecihi Özkaya, Aytaç Coşkun, Oya San, Feridun S. Şahin, Gürol Barın, vd. "Körtik Tepe 2008 Yılı Kazısı", *31. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık, San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2010, 513-514, Resim. 1.
[215] Erdal "İnsan İskelet Kalıntıları: Zahmet mi? Nimet mi?", 1-2; Vecihi Özkaya, "Körtik Tepe Evrensel Uygarlığın Kaynağında Bir Anadolu Paydaşı", *Havva İşkan'a Armağan,* Edt. Erkan Dündar, Şevket Aktaş, Mustafa Koçak ve Serap Erkoç, Ege Yayınları, İstanbul 2016, 652, 657, Fig. 2-4.
[216] Vecihi Özkaya, "2002 Yılı Körtik Tepe Kazısı", *25. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2004, 106; Özkaya, "Körtik Tepe/Diyarbakır", 93.
[217] Vecihi Özkaya, Oya San, Gürol Barın, Aytaç Coşkun ve Murat Aksoy, "Körtik Tepe 2006 Kazısı", *29. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2008, 352.
[218] Vecihi Özkaya ve Aytaç Coşkun, "Körtik Tepe 2009 Yılı Kazısı", *32. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1.Cilt,* Allame Tanıtım & Matbaacılık Hizmetleri, Ankara 2011, 89.
[219] Özkaya, vd., "Körtik Tepe 2006 Kazısı", 352, 355, Resim 7-8

bırakılmıştır (Resim 3.2a)[220]. Mezarlara dinsel açıdan amuletler de bırakılmıştır. Taş kaplar ve baltalar mezarlara bilinçli bir şekilde kırılarak bırakılmışlardır (Resim 3.2b)[221]. Mezar hediyeleri iskeletlerin başuçlarında ele geçmiştir. Alt seviyelerdeki mezarlarda ele geçen buluntular daha zenginken üst seviyelerdekilerin ise daha cılız oldukları anlaşılmıştır[222]. Üst katmanlarda açılan mezarların bazılarında ölü hediyelerinin olmayışı ile alt seviyelerdekilerin ölü hediyeli olması, iskeletlerin sıvı kireçle kaplanması veya direkt gümülmüş olmaları, yerleşimde farklı kültürel evrelerin yaşandığını, aynı evre içerisinde de farklı sosyal statülerin olduğunu daha net göstermektedir[223]. Mezar yakınlarında ateş çukurlarının ve hayvan iskeletlerinin olması ritüellerle veya ölü yemeğiyle ilişkilendirilebilir[224].

Diyarbakır'ın Ergani ilçesinde bulunan "*Çayönü*" yerleşmesinde de Akeramik Neolitik Çağ'a (II) ait mezarlara ulaşılmıştır. Bu mezarlardaki gömü gelenekleri dikkate alındığında tutarsızlıklar olmakla birlikte Körtik'i takip eden süreci içerdikleri ve ölü gömme geleneklerinde değişim yaşandığı tespit edilmiştir[225]. MÖ VII bine tarihlenen Çayönü yerleşimindeki insanların kemik yapıları incelenmiş, bu insanların Aşıklı ve Musular'daki Akeramik insan toplulukları gibi Akdeniz ırkına ait oldukları belirlenmiştir[226]. Bu merkezde açığa çıkartılan "Kafataslı Yapı" Yakındoğu'da Neolitik Çağın ölü gömme geleneklerini anlamamızı sağlayan önemli bir yere sahiptir. Anıtsal boyuttaki bu yer birçok kez yenilenmiş ve toplamda 450 bireyin kemikleri burada depolanmış olarak ele geçmiştir. Yapının ikinci evresinde taş levhalarla çevrili, üstü kapatılmış mahzenlerde düzgün istiflenmiş kafatasları ve uzun kemikler ele geçmiştir. Bu binanın kafataslı yapı olarak adlandırılmasını sağlayan son kata ait bina içerisinden

---

[220] Özkaya ve San, "Körtik Tepe Arkeolojik Kazıları", 424; Vecihi Özkaya, Aytaç Coşkun, Oya San, Feridun S. Şahin, Gürol Barın, vd. "Körtik Tepe 2008 Yılı Kazısı", *31. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık, San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2010, 514, Resim. 5, 8-10.

[221] Vecihi Özkaya ve Aytaç Coşkun, "Körtik Tepe 2009 Yılı Kazısı", *32. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1.Cilt,* Allame Tanıtım & Matbaacılık Hizmetleri, Ankara 2011, 85, 89; Vecihi Özkaya, "Körtik Tepe Evrensel Uygarlığın Kaynağında Bir Anadolu Paydaşı", *Havva İşkan'a Armağan,* Edt. Erkan Dündar, Şevket Aktaş, Mustafa Koçak ve Serap Erkoç, Ege Yayınları, İstanbul 2016, 654, 658, Fig. 5-9.

[222] Vecihi Özkaya ve Oya San, "Körtik Tepe 2001 Kazısı", *24. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt*, Kültür Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2003, 424.

[223] Vecihi Özkaya, "Körtik Tepe 2005 Yılı Kazısı", *28. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Basımevi, Ankara 2007, 31 32-33,Resim 2.

[224] Özkaya ve San, "Körtik Tepe Arkeolojik Kazıları", 424.

[225] Michael Rosenberg ve Aslı Erim Özdoğan, "The Neolithic in Southeastern Anatolia", *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia,* Oxford University Press, New York 2011, 132-133.

[226] Özbek, *Çayönü'nde İnsan,* 16.

40 insana ait kafatası ortaya çıkartılmıştır (Resim 3.3a)[227]. Çayönü'nde açığa çıkartılan erkek, kadın ve çocuklara ait kafatasları anıtsal bina ve üç oda içerisine belirli bir dağılım gözetmeden, özenle depolandıklarını göstermektedir. Bu durum Çayönü insanlarının kafataslarına ilişkin olarak uygulamış oldukları ritüellerin önemini sergilemektedir[228].

Kafataslı yapıda tespit edilenlerinden başka yerleşim içlerine uygulanmış birçok insan gömüsü de tespit edilmiştir. Kafatasların hemen altında 16 bireye ait iskelet ele geçmiştir. 149 bireye ait iskelet ise evlerin tabanları altında tam bükülü hocker pozisyonunda gömülmüş halde ele geçmiştir[229]. Bu mezarlar basit toprak tipinde olup, hücre tipi yapıların tabanları altına uygulanmışlardır. Burada toplu gömü olarak değerlendirilecek dört bireye ait iskelet ile birlikte ritüellerle ilişkilendirilebilecek geyik boynuzları tespit edilmiştir[230]. Evlerin tabanları altına hocker pozisyonunda gömülen bireylerin yanına kişinin sosyal statüsüne bağlı olarak farklı türden gömü hediyeleri bırakılmaktaydı. Özellikle günlük aktivitelerde kullanılan domuz dişinden yapılan süs eşyası gibi takılar bırakılmıştır. Bu örneklerden birinde ölünün beraberinde hediye olarak çok sayıda çakmak taşı aletin bırakıldığı belirtilmektedir[231].

Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Batman Çayının batı yakasında bulunan Akeramik Neolitik (I) yerleşimlerden *"Demirköy"*de yerleşim içerisine uygulanmış mezarlar açığa çıkartılmıştır[232]. Bu mezarlarda toplamda 6 gömüt tespit edilmiştir. Mezarlar içerisinde bebeklerden yetişkinlere kadar değişkenlik gösteren iskeletlere ulaşılmıştır. 5 gömütte gövdeler sağa yatırılmışken hepsi hocker pozisyonuna sahiptir. 4 gömütün başları kuzey ve kuzeydoğuya yatırılmışken, 5. bireyin başı güneye

---

[227] Mehmet Özdoğan, "Devrimlerin Atası Neolitik Çağ", *Arkeoatlas, Sayı, 1,* Haziran 2002, 71, Fotoğraf. Çayönü Tepesi; Mehmet Özdoğan, "Southeast Anatolia Joint Project and Excavations at Çayönü", *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey 1932-2000,* Edt. Oktay Belli, İstanbul 2001, 12, Fig. 3.

[228] Metin Özbek, "Çayönü Yerleşmesindeki Kesik İnsan Başları", *II. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* Ankara 1987, 28; Metin Özbek, "Çayönü İnsanlarında Diş ve Dişeti Hastalıkları", *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı, II. Cilt,* Ankara 1987, 367.

[229] Özbek, "Çayönü İnsanlarında Diş ve Dişeti Hastalıkları", 67.

[230] Halet Çambel, R.J. Braidwood, Mehmet Özdoğan, "Çayönü Kazısı 1981 Yılı Çalışmaları" *IV. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Hacettepe Sosyal ve İdari Bilimler Döner Sermaye İşletmesi Tesisleri, Ankara 1983, 18.

[231] Özdoğan, "Devrimlerin Atası Neolitik Çağ", 70, Fotoğraf. Çayönü; Özterzi, *Anadolu'da Neolitik ve Kalkolitik Dönemdeki Mezar Tiplerinin ve Ölü Gömme Geleneklerinin Sosyokültürel Açıdan Değerlendirilmesi,* 55.

[232] Rosenberg ve Özdoğan, "The Neolithic in Southeastern Anatolia", 131.

yönlendirilmiştir[233]. Mezardaki iskeletlerden biri kendi sol tarafına yatırılmış, kafası neredeyse doğuya doğru çevrilmiştir. Diğer çocuğun iskeleti sağ tarafına doğru yatırılmış başı ise kuzeydoğuya yönlendirilmiştir[234]. Bireylerden bir tanesinde yakılma izlerinin olması dikkat çekicidir. Kemiklerin bir dereceye kadar yakıldığı belirtilmektedir[235]. Bireylerden bir tanesinin sağ kolu üzerine sarılmış pullu kertenkele derisinden yapılmış bilezik ele geçmiştir[236]. Çocuk gömütlerinden birisinin kırmızı ve siyah şeritler şeklinde boyandıkları tespit edilmiştir. Kırmızı izler ölünün üzerine dökülen aşı boyasına aittir. Bu mezar içerisinde ölü hediyesi olarak cilalı havaneli ele geçmiştir. Mezarlarda zamanının ritüellerini yansıtan 2 köpekgil iskeletine de ulaşılmıştır[237].

Batman ili, Hasankeyf ilçesinin hemen doğusunda, Dicle Nehri'nin kuzey kıyısında yer alan *"Hasankeyf Höyük"*te Akeramik Neolitik Çağa (MÖ X. binyılın 2. Yarısı) ait mezarlara ulaşılmıştır. Yerleşimde yapı katlarının altlarına ayakları karına çekilmiş (hocker) şekilde bireylerin gömüldükleri ve ölülerin yanlarına hediye olarak taş kaplar, bezekli taş plakalar ve boncukların bırakıldığı belirtilmektedir (Resim 3.3b)[238]. Mezar hediyeleri dışında bir iskeletin üzerinde siyah renkli boya izine rastlanması dikkat çekicidir[239].

Ilısu Barajı kapsamında Mardin ili, Dargeçit İlçesi içerisinde "*Boncuklu Tarla*"da yürütülen kazılarda Akeramik Neolitik evreye ait (MÖ 12.000- 7.000) 4 cm. kalınlıkta kireç sıvalı tabanın altında duvarın dibine uygulanmış intramural mezar açığa çıkartılmıştır. Mezar içerisinde iskelet yoğun tahribat görmüş ve dağılmıştır. Mezar içerisinde ölü hediyesi olarak çeşitli büyüklükte boncuklar ve gerçeğe yakın boğa başı şeklinde işlenmiş bir kolye ele geçmiştir[240]. Aynı yıl terazzo tabanlı yapının bulunduğu

---

[233] Michael Rosenberg, "Demirköy", *Türkiye'de Neolitik Dönem,* Arkeoloji ve Sanat, İstanbul 2007, 16.
[234] Michael Rosenberg ve Necdet İnal, "Soundings at Demirköy Höyük, 1997", *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1999, 252
[235] Rosenberg, "Demirköy", 17.
[236] Rosenberg, "Demirköy", 17, Fig. 3.
[237] Rosenberg, "Demirköy", 16-17, Fig. 5.
[238] Necmi Karul, "Eskidünya'nın İlk Köyleri, Yerleşik Avcılar", *Arkeo Atlas,* Mart, 2013, 96, Resim. Hasankeyf.
[239] Yutaka Miyake, "Hasankeyf Höyük/Batman", *Arkeo Atlas,* Mart, 2013, 97.
[240] A. Tuba Ökse, Harun Taşkıran, Metin Kartal, Ahmet Görmüş, Erkan Atay ve Nihat Erdoğan, "Ilısu Barajı İnşaat Sahası 2012 Yılı Kazıları", *35. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. 1*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi, Muğla 2014, 104

açmada mekan içerisinde kapının boşluğu içerisinde bir mezar daha açığa çıkartılmıştır. İskelete ait kol ve bacak gibi uzun kemikler mezar içerisinde ele geçmiştir[241].

Şanlıurfa ili içerisinde Fırat Nehri'nin doğu kesiminde yer alan "*Nevali Çori*"de Akeramik Neolitik döneme (Safha II) ait bir evin içerisinde kafatası gömütlere ulaşılmıştır. Evlerin tabanları altında ele geçen kafatasları "kafatası kültü" ile ilişkilendirilebilir. Ayrıca evlerin tabanları altına açılmış çukurlar içerisine bireylerin gömüldükleri belirlenmiştir. Açılan çukurlar içerisine tekli gömü dışında ikincil gömülerin de (erkek-kadın, kadın-çocuk) uygulandığı belirlenmiştir[242].

Orta Anadolu'da Aksaray il merkezinin 25 km. güneydoğusunda Kızılkaya Köyü'nün 1 km. güneyinde yer alan "*Aşıklı Höyük*"ün Akeramik Neolitik (II. III. tabaka, C14- MÖ VIII. binyıl) katlarında mekanların tabanı altında yakılmış yada yakılmamış insan gömütleri ele tespit edilmiştir[243]. Aşıklı Höyük iskeletlerinden yanma izleri taşıyanların yaş ve cinsiyetleri ayırt edilmeksizin tüm vücutlarının aynı oranda yakıldıkları belirtilmektedir[244]. Ölülerin mezarlarında yanmaya ilişkin izlerin olmaması, onların ayrı bir yerde yakıldıklarını ve daha sonra ev tabanları altına gömüldüklerini göstermektedir[245]. Tabanlar bozularak altlarına tekli gömütlerden kadın, erkek, çocuk, bebek ve fetüsler[246] çiftli gömütlerden karı-koca, anne-çocuk mezarlarına ulaşılmıştır. Hocker pozisyonunda gömülen bireylerin bir yana doğru, daha çok sağ tarafa, yatırıldıkları belirlenmiştir. İskeletlerin duruşları arka üstü de yatırıldıklarını göstermektedir. Bireylerin daha çok doğu-batı yönlü oldukları ve başların batı aksına yönlendirildiği belirtilmektedir[247]. Bazı ölülerin vücutlarının mat ve kırmızı aşı boyası/okr ile sıvandığı tespit edilmiştir. Bireylerin kafataslarında yapılan incelemelerde

---

[241] Ökse, vd., "Ilısu Barajı İnşaat Sahası 2012 Yılı Kazıları", 106.
[242] Özterzi, *Anadolu'da Neolitik ve Kalkolitik Dönemdeki Mezar Tiplerinin ve Ölü Gömme Geleneklerinin Sosyokültürel Açıdan Değerlendirilmesi,* 60.
[243] Duyar ve Erdal, "İnsan İskelet Kalıntılarının Biyoarkeolojik Açıdan Yorumlanması ve Anadolu'dan Örmekler", 101; Ufuk Esin ve Savaş Harmankaya, "Aşıklı Höyük Kazısı 1997", *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1999, 104; Ufuk Esin ve Savaş Harmankaya, "Aşıklı Höyük", *Türkiye'de Neolitik Dönem,* Arkeoloji ve Sanat, İstanbul 2007, 256, Fig. 6.
[244] Metin Özbek, "Aşıklı Höyük Neolitik Çağ İnsanları", *VIII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993, 202-203, 206; Metin Özbek, "Aşıklı Höyük İnsanları (1990 ve 1992 Buluntuları), IX. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1994, 23-25.
[245] Özterzi, *Anadolu'da Neolitik ve Kalkolitik Dönemdeki Mezar Tiplerinin ve Ölü Gömme Geleneklerinin Sosyokültürel Açıdan Değerlendirilmesi,* 48.
[246] Esin ve Harmankaya, "Aşıklı Höyük", 67.
[247] Ufuk Esin, "Aşıklı Höyük", *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı. XXIX,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1991, 7-8, Resim. 16-22; Özbek, "Aşıklı Höyük Neolitik Çağ İnsanları", 1993, 206.

bazı bireylere trepanasyon/beyin ameliyatı uygulandığı görülmüştür (Resim 3.3c)[248]. Bunlardan en çok dikkati çekenlerinden biri MÖ VIII. binyıla ait tapınak mimarisinin zemini altına bebeğiyle birlikte gömülmüş, trepanasyon geçirmiş hocker pozisyonunda genç kadına aittir (Resim 3.3d)[249]. Diğer bir hocker pozisyonundaki kadın iskeleti de beyin ameliyatı geçirdiğine dair tıbbı veriler sunmaktadır[250]. Ölüler ile birlikte genel anlamda kabuk, taş, geyik dişi ve bakırdan yapılmış kolyelere ait boncuklar, diğer madenlerden yapılmış boncuklar, kemik boncuklar veya bileziklerin ve obsidyen aletlerin ele geçtiği belirtilmektedir[251].

Kazı çalışmalarında evlerden bir tanesinin tabanı altında orta yaşlarda erkek bireyin (Mezar No.114) gömüldüğü ayrıcalıklı bir mezar açığa çıkartılmıştır. Bu mezarı diğerlerinden farklı kılan şey iskelet kalıntıları üzerinde yapılan incelemelerde erkeğin kafatasının ve gövde kemiklerinin üzerinde yaklaşık 3-4 mm. alçı sıvanın tespit edilmesidir. Bireyin tüm kemikleri üzerinde görülebilen alçıyla beraber kemiklerin kortikal yüzeylerinde ise kırmızı boya/okr izlerinin görüldüğü belirtilmektedir. Bu durumda birey öldükten sonra, çürümeden önce aşı boyası ile boyandığı ve daha sonra alçı ile sıvandığı söylenebilir[252]. İskeletlerin bazılarının saz ve hasır örtü ile sarılarak gömüldükleri belirlenmiştir. Örneğin taban altına hocker pozisyonunda gömülen 3 yaşındaki çocuğun hasıra sarılarak toprak içerisine gömüldüğü ve baş kısmında yoğun miktarda kırmızı/aşı boyasının bulunduğu tespit edilmiştir. Bu bebek boynunda bulunan 114 adet yeşil-siyah, krem-kahverengi ve mavi renkteki farklı türde taşa sahip boncukla gömülmüştür[253]. Aksaray ili, Gülağaç ilçesi, Kızılkaya Köyünün 1 km. kadar güneyinde yer alan *"Musular"*daki çalışmalarda Akeramik Neolitik Çağa (MÖ VIII. binyıl sonu-

---

[248] Esin ve Harmankaya, "Aşıklı Höyük", 109-110; Özterzi, *Anadolu'da Neolitik ve Kalkolitik Dönemdeki Mezar Tiplerinin ve Ölü Gömme Geleneklerinin Sosyokültürel Açıdan Değerlendirilmesi,* 48, Resim 3-4.

[249] Ufuk Esin, "Salvage Excavations at Aşıklı Höyük", *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey 1932-2000,* Edt. Oktay Belli, İstanbul 2001, 21, Fig. 6a-b.

[250] Özdoğan, "Devrimlerin Atası Neolitik Çağ", 82, Fotoğraf: Aşıklı

[251] Ufuk Esin, "Aşıklı Höyük", *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı. XXIX,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1991, 7-8, Resim. 33-34; Esin, "Salvage Excavations at Aşıklı Höyük", 22, Fig. 8; During, *The Prehistory of Asia Minor, from Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies,* 67; Özbek, "Aşıklı Höyük Neolitik Çağ İnsanları", 1993, 202-203, 206; Metin Özbek, "Aşıklı Höyük İnsanları (1990 ve 1992 Buluntuları), IX. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1994, 23-25.

[252] Özbek, "Neolitik Toplumlarda Baş veya Tüm Bedeni Alçılama Geleneği: Anadolu ve Yakındoğu'dan Bazı Örnekler", 130, Resim. 3a-d

[253] Metin Özbek, "Aşıklı Höyük'te 2007 ve 2008 yılı Kazı Çalışmalarında Bulunan İki İlginç İnsan İskeleti", *26. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* Allame Tanıtım & Matbaacılık Hizmetleri, Ankara 2011, 4-5.

MÖ VII. binyıl başı) tarihlenen mezarlara ulaşılmıştır[254]. Mezarlar içerisindeki bireylerin iskeletleri hocker pozisyonuna sahip olduklarını göstermektedir. Mezarlara ölülere eşlik etmesi için obsidyen, taş eserler, kemik buluntular ve boynuz bırakılmıştır (Resim 3.4)[255].

Orta Anadolu'da Karaman ili merkez ilçesi Ortaoba köyünün 7 km. kadar kuzeydoğusunda yer alan *"Pınarbaşı"*nda MÖ IX. binyıla dayanan erkek, kadın ve çocukların gömüldüğü 7 mezar açığa çıkartılmıştır[256]. Bunlar dışında Epi-Paleolitik döneme tarihlenen 4 gömütün açığa çıkartıldığı da belirtilmiştir. Bu buluntuların 2'sinin tüm 1 tanesinin kısmen, 4.nün ise oldukça tahrip halde ele geçtiği belirtilmektedir. Bunlardan 13 No.lu gömüt sırt üstü uzatılmış 25-29 yaşlarında erkek iskeletine aittir. Dikkati çeken asıl husus iskeletin kafatasının bedeninden alınmış olunmasıdır. İskelet üzerinde yapılan incelemelerde kafatasının gömü uygulandıktan sonra alınmış olduğunu göstermektedir. 14 No.lu gömüt olan yetişkin erkeğin iskeleti sırt üstü yatırıldığını göstermektedir. Bu mezar çok sayıda ölü hediyesi içermektedir. Bu hediyelerin kırmızı aşı ile boyandığı anlaşılmaktadır[257]. Pınarbaşı'nın tarihlemeleri kaya sığınağında bulunan 13 ve 14 No.lu mezardan alınan karbon örnekleri ile yapılmıştır. Sonuçlar Anadolu'nun en erken gömüt örneklerinden ikisine işaret etmektedir. Mezarlar "Natufian Kültürü" veya o dönemlere ait örnekler arasında sayılmaktadır. Anadolu'daki Natufian Kültürü bu mezarlarla da yola çıkarak MÖ 15.5- 10 bin yıllarına verilmiştir[258].

---

[254] Özterzi, *Anadolu'da Neolitik ve Kalkolitik Dönemdeki Mezar Tiplerinin ve Ölü Gömme Geleneklerinin Sosyokültürel Açıdan Değerlendirilmesi,* 58; During, *The Prehistory of Asia Minor, from Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies,* 77-78.

[255] Mihriban Özbaşaran ve Muhsin Endoğru, "Musular Mevkii (Aksaray İli) Araştırma ve Kazı Projesi, 1996", *XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı, II. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1998, 204-205, Resim.2, Çizim.3; Metin Özbek, "Musular Neolitik İnsanı", *XIII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* Ankara 1998, 161-162, Resim. 1; Mihriban Özbaşaran ve Muhsin Endoğru, "Musular 1997 Yılı Kazısı", *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1999, 632; Mihriban Özbaşaran ve Muhsin Endoğru, "Musular 1998 Yılı Kazısı", *21. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2000, 83, Resim.4; Mihriban Özbaşaran ve Muhsin Endoğru, "Musular Kazısı", *22. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2001, 74, Resim 5

[256] During, *The Prehistory of Asia Minor, from Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies,* 43.

[257] Douglas Baird, "Pınarbaşı: Orta Anadolu'da Epi-Paleolitik Konak Yerinden Yerleşik Köy Yaşamına", *Türkiye'de Neolitik Dönem,* Arkeoloji ve Sanat, İstanbul 2007, 290, 292, Fig. 7; During, *The Prehistory of Asia Minor, from Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies,* 43.

[258] Adnan Baysal, "Arkeolojide Görmek, Bakmak ve Girmek Üzerine Düşünceler", *APAD, Anadolu Prehistorya Araştırmaları Dergisi, Sayı.1,* Ankara 2015, 3, 13, Tablo. 1.

Bu mezarların bulunduğu kaya altı sığınağı buranın belirli bir süre yerleşim yeri olarak kullanıldığını göstermesi açısından önemlidir[259].

Erken dönem, MÖ IX. bine tarihlenen dolguların üst kısmında küçük bir mezarlık daha açığa çıkartılmıştır. Tespit edilen bu mezarlardan yan tarafa hocker pozisyonunda yatırılmış erişkin erkeğin, 10 No.lu mezar (Resim 3.3e), bacağının alt kısımlarında oldukça nitelikli mikrolit obsidyen ok ucu ele geçmiştir. Bunlar dışında eklem yerleri kısmen korunmuş, aşırı büzülmüş ve kısmen karışmış durumdadır. Bu iskelet 18-20 yaşlarında bir kadına aittir. Bir başka önemli mezarda yine eklem yerleri ayrılmış, büyük parçası aşı boyası ile sıvanmış olan 10 yaşlarında bir çocuk gömütü ele geçmiştir. Bu kazılarda tekli gömüye aykırılık gösteren birlikte gömülmüş 2 genç ve 1 yetişkin bireyin mezarı açığa çıkartılmıştır[260]. Burdur'un yaklaşık 26 km. güneybatısında, Hacılar Köyü içerisinde bulunan *"Hacılar"* yerleşmesinde mezar/mezarlık dışında farklı bir ölüm merasiminin izlerine ulaşılmıştır. Akeramik B'ye tarihlenen (C 14= MÖ 6.500) kil sıvalı zeminli kerpiç yapılı mimari içerisinde yerleşimin insanlarının atalarının kafataslarını korudukları belirlenmiştir[261]. Tabanlarının üstlerine ve ocak kenarlarında tespit edilen kafatasları yerleşimde "kafatası kültü" ile ilişkili yoğun uygulanan ritüelleri yansıtmaktadır[262].

3.2. NEOLİTİK DÖNEM

Seramikli Neolitik Dönemde Anadolu genelinde ölü gömme geleneğini aydınlatmamızı sağlayan mezarlara ulaşılmıştır. Güneydoğu Anadolu sınırları içerisinde Diyarbakır ili, Bismil ilçesinde yer alan *"Salat Camii Yanı"*nda ölü gömme gelenekleri açısından oldukça önemli bir dizi uygulama tespit edilmiştir. 1. Evre (Seramikli Neolitik Çağın başı- Erken Neolitik Çağ) içerisindeki pise duvarlı yapı içerisindeki mekanlarda toplam 7 tane gömü tespit edilmiştir. Mezarlardaki bireylerin çoğu sağına veya soluna yatırılmış şekilde, duvarlara bitişik hocker pozisyonunda gömülmüşlerdir (Resim 3.3f).

---

[259] Baird, "Pınarbaşı: Orta Anadolu'da Epi-Paleolitik Konak Yerinden Yerleşik Köy Yaşamına", 290, 292, Fig. 7; During, *The Prehistory of Asia Minor, from Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies,* 43.

[260] "Pınarbaşı: Orta Anadolu'da Epi-Paleolitik Konak Yerinden Yerleşik Köy Yaşamına", 297, Fig. 10.

[261] James Mellaart, "Hacılar Excavations 1960", *Türk Arkeoloji Dergisi,* Sayı. XI, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1962, 33.

[262] Özterzi, *Anadolu'da Neolitik ve Kalkolitik Dönemdeki Mezar Tiplerinin ve Ölü Gömme Geleneklerinin Sosyokültürel Açıdan Değerlendirilmesi,* 69, Resim. 18.

Mezarlardaki iskeletlerden 2 tanesi fetüs, 4 tanesi doğumdan hemen sonra ölmüş bebek, 1 tanesi 3-3.5 yaşlarında çocuğa aittir. Bu iskeletlerin 2 tanesinin kafatasları bilinçli bir şekilde deformasyona (Resim 3.3g) maruz bırakılmıştır[263]. Bebek ve çocuk mezarların ele geçtiği pise duvarlı yapının bilinçli bir şekilde gömüldüğüne dair önemli ipuçları elde edilmiştir.

Proto Hassuna öncesine (Orta Neolitik) tarihlenen pise teknikte binanın tabanı altına doğumundan kısa bir süre sonra ölmüş bebek gömülmüştür. Bebeğin kafatası kısmen duvara dayandırılmışken üzerinin ise yeşilimsi kil ile örtüldüğü raporlanmıştır. Bebeğin yanında ölü hediyesi ile ilgili herhangi bir veri elde edilememiştir[264]. Ayrıca söz konusu yapı içerisindeki eserlerin tüm olarak ele geçmiş olması ve uzun kemik spatulaların (20 cm civ.) da tüm olarak ele geçmiş olması bu eserlerin de yapı ile birlikte bilinçli bir şekilde gömüldüklerini düşündürtmüştür. Diğer yapılar içerisinde de bebek ve çocuk gömülerinin ele geçmiş olması ve bu türden uygulamaların izlerini taşıması bu teoriyi güçlendirmektedir[265].

Anadolu'nun doğusunda kalan Siirt'in 27 km. güneybatısında, Botan ve Dicle nehirlerinin birleştiği yerin 6 km. uzağında yer alan *"Türbe Höyük"*te Hassuna kültürüne (MÖ 6.400-6.000) ait mezarlara (M1-M2-M3) ulaşılmıştır. Mezarların üçünde taş sanduka tipinde olması oldukça ilginçtir. Mezar çukuru açıldıktan sonra karşılıklı düzleştirilmiş plaka taşların dizilmesiyle oluşturulmuşlardır. Mezarlarda çok kötü şekilde korunmuş 16 kişiye ait iskeletlerin olduğu hesaplanmıştır. Mezarlardaki iki kafatasında kırmızı boya izine ulaşılmıştır. M-1 mezarı içerisinde yedi kişinin iskelet kalıntıları tespit edilmiştir. Mezardaki bireylerin yanında kapalı, yuvarlak gövdeli bir vazo bulunmuştur[266]. M-2 mezarı içerisinde kadın ve erkek 8 yetişkin bireye ait iskelet bulunmuştur. Mezar içerisindeki bir bireyin sağ tarafına hocker pozisyonunda yatırıldığı anlaşılmıştır. M-2 mezarında ölü hediyesi olarak siyah renkte geometrik desenler (açık

[263] Yutaka Miyake, "2008 Yılı Diyarbakır İli, Salat Camii Yanı Kazısı", *31. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık, San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2010, 438, Resim. 2-4.
[264] Yutaka Miyanen, "2006 Yılı Diyarbakır İli, Salat Camii Yanı Kazısı", *29. Kazı Sonuçları Toplantısı, 3. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı, Dösimm Basımevi, Ankara 2008, 213.
[265] Yutaka Miyake, "2008 Yılı Diyarbakır İli, Salat Camii Yanı Kazısı", *31. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık, San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2010, 439
[266] Kodaş, vd., "Three Human Graves of the Hassuna Culture in Türbe Höyük", 13-15.

üçgenler ve zigzaklar) bulunan bir kap bulunmuştur[267]. M-3 mezarında bireye ait iskelete ulaşılmış, ancak herhangi bir ölü hediyesinin ele geçmediği raporlanmaktadır.

M-1 ve M-2 mezarında ele geçen seramikler Hassuna kültürünün varlığını doğrulamaktadır. Mezarlarda ele geçen bu seramiklerin benzerleri Hakemi Use'de de ele geçmiştir. Türbe Höyük mezarlarında tespit edilen vücuda boya uygulaması Natufian kültüründen ve Akeramik Neolitik, Neolitik dönemden gelen bir geleneğin devamı olmalıdır[268].

Bismil ilçesindeki diğer bir merkez olan "*Hakemi Use*"de Neolitik Çağa (Hassuna-Samarra, MÖ 6.100-5.950/5.900) ait yerleşim içi mezarlar ele geçmiştir. Mezarlar odalar içerisinde taban altına uygulanmışken, iskeletler hocker pozisyonunu yansıtmaktadır[269]. Bebek, çocuk ve az sayıda erişkin bireyin evlerin tabanları altına ve evlerin ara boşluklarına gömüldükleri tespit edilmiştir. Kazılarda yerleşim içi 52'den fazla basit toprak ve çömlek tipinde mezarlar açılmıştır. Yön birliği bulunmayan bu mezarlarda tekli gömüler dışında çift gömüler de uygulanmıştır (Resim 3.3h)[270]. Yetişkin bireylerin mezarlarının sayıca az olması aslında yerleşim dışı bir mezarlığın olabileceğine işaret etmektedir[271]. Mezarlarda ölülere hediye olarak kireçtaşından yapılmış boncuk dizileri, pişmiş toprak kaplar, obsidyen ve çakmaktaşı aletleri kemik bızlar, diğer delici aletler, çakıl taşı ağırşaklar, pişmiş toprak ağırşaklar, pişmiş toprak tokenlerin bırakılmıştır[272]. Bunlardan basit toprak mezar içerisine ölü hediyesi olarak bırakılan ayaklı kaplar özel eserlerdendir. İlk kez ele geçen bu eserler orta büyüklükte derin bir tabak görünümünde olup, alt kısımlarında 4 adet hayvan bacağı şeklinde ayaklar bulunmaktadır. Mezar kapları kırmızı astarlı olup, ikisinin de ağız kenarları ince

---

[267] Kodaş, vd., "Three Human Graves of the Hassuna Culture in Türbe Höyük", 16.
[268] Kodaş, vd., "Three Human Graves of the Hassuna Culture in Türbe Höyük", 13-21.
[269] Halil Tekin, "Anadolu'da Seramik Kullanımının Başlangıcına Dair Yeni Bir Keşif: Hakemi Use", *İdol, Arkeoloji ve Arkeologlar Derneği Dergisi, Yıl.6 Sayı: 22,* Eylül 2004, 14, Resim. 3; Halil Tekin, "Diyarbakır'da Bir Hassuna/Samarra Yerleşimi: Hakemi Use 2009 Yılı Kazıları", *32. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2.Cilt,* Allame Tanıtım & Matbaacılık Hizmetleri, Ankara 2011, 365-367, Resim. 3.
[270] Halil Tekin, "Hakemi Use Kazıları- 2006", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler, Sayı: 23,* Ocak 2007, 23; Halil Tekin, "Hakemi Use (Diyarbakır) 2006 Yılı Kazıları", *29. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı, Dösimm Basımevi, 2008, Ankara 3-6, Resim: 3; Halil Tekin, "Hakemi Use (Diyarbakır) 2007 Yılı Kazıları", *30. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, Ankara 2009, 412, Resim. 3.
[271] Halil Tekin, "Hakemi Use (Diyarbakır) 2007 Yılı Kazıları", *30. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, Ankara 2009, 416.
[272] Halil Tekin, "Hakemi Use (Diyarbakır) 2002 Yılı Kazıları", *25. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2004, 275; Halil Tekin, "Hakemi Use (Diyarbakır) 2004 Yılı Kazıları, *27. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2006, 290-291, Resim. 2.

bant şekilli bitumen boya ile sonlandırılmıştır (Resim 3.4a)[273]. Benzer şekilde başka bir mezarda iskeletin baş kısmına 40 cm. uzaklıkta el yapımı, içi ve dış kısmı kırmızı astarlanmış sığ özel bir tabağın iç kısmı zift/bitumenle haç motifi şeklinde süslenmiş olarak ele geçmiştir (Resim 3.4b)[274]. Yapılardan birinin tabanı altına, ana toprak içerisine gömülen 50 yaşlarında bir kadın dikkate değerdir. Kadının avucunda kilden yapılmış iki ağırşak, iki kemik bız, bir midye kabuğu ve içerisinde demir oksit olduğu tespit edilmiştir. İskeletin leğen kemiğinde ve mezar içerisinde hasıra ait kalıntıların izleri çok belirgindir. Hasır izleri aslında diğer mezarlarda da seçilmesinden dolayı Hakemi Use'nin neolitik yerleşimcilerinin öldükten sonra hasıra sarılarak mezara gömüldüklerini göstermektedir[275].

Höyüğün zirve kısmında yürütülen kazılarda 12 adet Geç Neolitik Dönem mezarlardan doğu-batı yönünde gömülmüş (M-302) olanının ayak hizasında kilden yapılmış bir topak ele geçmiştir. Söz konusu topağın yakın benzerlerine Mezopotamya'da çağdaşı olan bazı yerleşimlerde de ulaşılmıştır. Hakemi Use'dekinin en yakın benzeri Musul'daki Tepe Garwra'dan (XII. Tabaka) bilinmektedir. Bu topakların benzer üretimi özellikle Neolitik dönemde yaygınlık göstermiştir. Irak'ta Um' Dabaghiyah'ta bunlardan binlerce ele geçmiştir[276].

Şanlıurfa ili, Birecik ilçe sınırları içerisinde kalan *"Mezraa Teleilat"*ta Akeramik Neolitik Dönemde uygulanan yerleşim içinde evlerin tabanları altlarına uygulanan gömü geleneğinin Seramikli Neolitikle birlikte kentin içerisindeki avlu türü mezarlıklara taşındığı anlaşılmaktadır. Çocuklarını ve bebeklerini evlerin tabanları altına gömmeye devam ettikleri anlaşılmaktadır[277]. Bu mezarlar içerisine çocuklar tekli yada çift halde gömülmüşlerdir[278]. Bölge genelinde mekanlar içerisine erişkin bireylerin gömü geleneklerinin de devam ettirildiği anlaşılmaktadır. Birecik ilçesi sınırları içerisinde kalan Akarçaytepe'de 2004 yılı kazı çalışmalarında Neolitik Döneme ait

---

[273] Halil Tekin, "Hakemi Use (Diyarbakır) 2005 Yılı Kazıları", *28. Kazı Sonuçları Toplantısı 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Basımevi, Ankara 2007, 361-362, Resim. 4.
[274] Halil Tekin, Hakemi Use (Diyarbakır) 2008 Yılı Kazıları", *31. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık, San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2010, 37-38, Resim.5
[275] Halil Tekin, "Hakemi Use (Diyarbakır) 2007 Yılı Kazıları", *30. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, Ankara 2009, 413.
[276] Halil Tekin, Hakemi Use (Diyarbakır) 2008 Yılı Kazıları", *31. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık, San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2010, 39.
[277] Mehmet Özdoğan, "Mezraa Teleilat", *Arkeoatlas, Sayı, 1,* Haziran 2002, 93, Fotoğraf. Mezraa Teleilat
[278] Necmi Karul, Ahmet Ayhan ve Mehmet Özdoğan, "2000 Yılı Mezraa-Teleilat Kazısı", *23. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2002, 67.

kerpiç yapıların altında erişkin bireye ait hocker pozisyonunda iskelete ulaşılmıştır (Resim 3.5a)[279].

Gaziantep'in güneydoğusunda, Nizip İlçesi'nin 30 km. kadar güneyinde yer alan *"Kargamış"*ta yürütülen kazılarda en alt tabakalarda pithos/küp mezarların açığa çıkartıldığı belirtilmektedir. Bunların Neolitik Çağa ait evlerin altına yapıldıkları ve küp mezarlar içerisindeki bireylerin hocker pozisyonunda oldukları belirtilmektedir. Mezarlar içerisinden ölü hediyesi ele geçmemiştir[280]. Neolitik döneme ait küp tipinde mezarın ele geçtiğinin belirtilmesine şüphe ile bakılmalıdır. Bunlar daha geç dönemde (Kalkolitik) uygulanmış ancak Neolitik Çağın yapılarının temellerine kadar derinliklerinin uzanmış olması muhtemeldir.

Orta Anadolu'da Konya ili, Cumra ilçesinde yer alan *"Çatalhöyük"*ün Neolitik (MÖ VII bin) döneminde evlerin sekilerinin ve tabanlarının altlarına bir dizi intramural gömütün değerli mezar mallarıyla birlikte gömüldüğü belirtilmektedir. Gömü geleneklerinde farklı uygulamaların olduğu görülmektedir. Aşağıda daha detaylı açıklanacağı tekli ve çoklu gömülerde kafatasların gövdeden alınması veya etin kemiklerden ayrıştırılması bu farklılıklardandır. Ele geçen 1.000'e yakın bireyin yarısı erişkin erkek ve kadından diğer yarısı çocuk ve bebeklerden oluşmaktadır[281]. Ancak gömütlerin daha çok kadın ve çocuğa ait olması dikkat çekicidir[282]. Erkekler ya yerleşim içerisinde farklı bir alana ya da yerleşim dışında bir yere gömülüyor olmalıydılar. Merkezi gömüt sekileri, beyaz sıvalı tabanların üzerinde yer almaktaydı. Bebekler dışında az sayıda gömüt ocak ve fırınların yanındaki küllü yere kırıntı halinde küçük nesnelerle birlikte tabanların altına gömülmüşlerdir. Gömütler daha çok kuzey ve doğu duvarların karşındaki sekilerin altlarına gömülmüşlerdir. Mezar içerisindeki bireylerin hiçbir zaman çanak-çömlek ile gömülmedikleri belirlenmiştir. Akbaba resimlerinde sahnelenen kafatassız bireylerle akbaba ve ölüm arasında ölü gömme

---

[279] Mihriban Özbaşaran, Eyüp Bucak ve Miquel Molist, "Akarçay Tepe, 2005", *28. Kazı Sonuçları Toplantısı 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Basımevi, Ankara 2007, 194-195, Resim. 4.
[280] Özgüç, *Ön Tarih'te Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri,* 20-21, Dipnot. 71.
[281] During, *The Prehistory of Asia Minor, from Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies,* 84, 107, Fig. 4.13; Nezih Başgelen ve Özgür Yılmaz, "Çatalhöyük Araştırma Projesi 22. Yılında", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi, Sayı. 150,* Eylül- Aralık 2015, 166.
[282] James Mellaart, "Excavations at Çatal Höyük 1963", *Türk Arkeoloji Dergisi,* Sayı. XII, Cilt. 2, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964, 46, Fig. 5.

gelenekleri ve ritüellerle ilişkili bir durumun olduğu düşünülmüştür[283]. Höyükte gömülerin nadiren de olsa evlerin dışına uygulandıkları görülmektedir. Burada sembolizm ve ritüelin de kamusal yapılardan evlerin merkezlerine taşındığı görülmüştür[284]. Bu örneklerden biri olan 77 No.lu yapının içerisinde, boğa başları yerinden kaldırıldıktan sonra platformun altında bireysel gömülere ve oldukça fazla sayıda kafatası içeren ana gömü alanında 9 adet insan iskeletine ulaşılmıştır[285]. Bir diğer dinsel ritüel de insanların başlarının vücutlarının gövdelerinden ayrılarak alınmış olmasıdır (Resim 3.5b). Başka bir ritüel göstergesi olan uygulama kafatasına yapılan kil sıvamasıdır. Yapı 42 içerisinde bir erkeğin sıvanmış kafatasının bir kadının kolları arasında ele geçtiği belirtilmektedir. Bu kafatasının sıvalı yüzü ve alt çenesi kırmızıya boyanmıştır, sıva uygulaması birçok kez yenilenmiştir. Kırmızı aşı boyası ise evlerde kullanıldığı gibi gömütlere de serpilmiştir[286]. Ölü hediyeleri oldukça azdır, bunlar arasında taş boncuklar ve deniz kabukları veya bileklikler bulunmaktadır. Gömüler uygulanırken ölü hediyesi olarak deniz kabuklarından, kemiğe ve taşa kadar değişen türde boncuklar ele geçmiştir. Toplu halde boncukların özellikle çocuklar, bebekler ve gençlerde ele geçtiği belirtilmektedir[287].

Bir kadın ve 6 ila 8 arasında değişen birey, 10 yaşından küçük üç çocuğun gömüldüğü önemli bir aile mezarındaki ölü hediyeleri arasında kemik pendantlar, taş pendantlar ve boncuklardan oluşan kolyeler bulunmaktadır. Bunların sıklıkla iplikleri korunmuştur. Ahşap kâselerin çeşitli boyutlara sahip oldukları belirtilmekte birlikte bunların içlerinde etin bulunduğu belirtilmektedir. Form olarak bir içki kabı ve narince oyulmuş kutulardan bahsedilmektedir[288]. Diğer bir önemli mezar olan hasır üzerine yatırılan bebeğe mezar hediyesi olarak bilezik, kemik halhal, taş boncuklar ve turuncu/kırmızı aşıboyası tozunun bırakıldığı belirtilmektedir. Bina 17 içerisinde

---

[283] Ian Hodder, "Çatalhöyük: Yeni Çalışmalar", *Türkiye'de Neolitik Dönem,* Arkeoloji ve Sanat, İstanbul 2007, 317.
[284] Hodder, "Çatalhöyük: Yeni Çalışmalar", 319.
[285] Ian Hodder ve Serap Özdöl, "2011 Çatalhöyük Kazıları", *34. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, Pegasus Görsel İletişim Hizmetleri, Çorum, 2013, 91, Resim. 4-5.
[286] Hodder, "Çatalhöyük: Yeni Çalışmalar", 320-321, Fig. 10.
[287] I James Mellaart, "Çatalhöyük Excavations, 1961", *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı. XI, Cilt. 2,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1962, 50, Fig. 2; Ian Hodder, "Çatalhöyük: Yeni Çalışmalar", *Türkiye'de Neolitik Dönem,* Arkeoloji ve Sanat, İstanbul 2007, 322, Fig. 16.
[288] James Mellaart, "Excavations at Çatal Hüyük, 1962, Summary of Rasults", *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı. XII, Cilt. 1,* Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964, 37-39.

yetişkin bir kadının gövdesi üzerinde baykuşa ait kalıntılar ele geçmiştir[289]. Ayrıcalıklı olarak mezardaki bireylerden birinin mermer bilezik ile gömüldüğü ifade edilmektedir. Çocuk gömüsünden birinin yüzü üzerine bırakılmış 1 adet ahşap kap dikkati çekmektedir. Diğer bir bireyin gömütünden bol oranda kumaş parçasının tespit edilmiş olması yine dikkat çekicidir. Ketenden üretilmiş bu kumaş Levant coğrafyası ile olan iletişimi göstermesi açısından önemlidir[290]. Bütün halinde ele alındığında bunlar Çatalhöyük neolitik insanının ölü gömme geleneklerini ve ölüm ile uygulanan ritüelleri yansıtmaktadır.

Konya ili, Karatay ilçesine bağlı Hayıroğlu Kasabası içerisinde Çatalhöyük'ün 9.5 km. kuzeyinde bulunan *"Boncuklu Höyük"*te Neolitik Döneme (MÖ IX. ve V. Binyıl) ait mezarlar açığa çıkartılmıştır. Boncuklu'nun binaları içerisinde tabanların altına ve açık alanlara insanlar gömülmüştür. Bireylerin kemikleri incelendiğinde tamamının belden bükülü (hocker) oldukları anlaşılmıştır[291]. Çatalhöyük'te olduğu gibi her bina içerisine farklı sayıda gömünün olduğu belirtilmektedir. Bazı binalar içerisinde birkaç gömü varken bazılarında sayı oldukça fazladır. Kazı çalışmalarında 6 yapının evlerinde 3 adet gömüye; 3 binanın evrelerinde ise 6 gömüye ulaşılmıştır. Mezarların içerisindeki ölülerin çoğunun yanına hediye bırakılmadığı belirtilmektedir[292]. Ayrıcalıklı olan 21 No.lu Yapı içerisinde ev halkının oturduğu, geceledeği ve sosyal hayatını sürdürdüğü alanda oval bir gömü çukuru dışında çocuk mezarı içerisinde deniz kabuğundan boncuklara kadar mezara ölü hediyeleri bırakılmıştır. Küçük boyutlarda aşı boyalarına ulaşılmıştır. Çukur içerisinde biri genç, 2 yetişkine ait 3 kafatasının üst üste olduğu belirlenmiştir. Uzun kemikler ise çukurun dibinde sıralı bir şekilde öteki kemikler ise bu çukurda dolgu içerisinde karışık şekilde ele geçmiştir[293].

---

[289] Shahina Farid ve Ian Hodder, "Çatalhöyük 1999", *22. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2001, 64, Fig. 4

[290] Ian Hodder ve Serap Özdöl, "2013 Çatalhöyük Kazıları", *36. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2014, 254, Resim. 7-9.

[291] Gülşah Merve Kılınç, Ayça Omrak, Füsun Özer, Torsten Günther vd, "The Demographic Development of the First Farmers in Anatolia", *Current Biology 26,* 2016, 2674.

[292] Douglas Baird ve Adnan Baysal, "Boncuklu Höyük Projesi: Orta Anadolu'da Tarımın, Yerleşik Hayata Geçişin ve Hayvancılığın Başlangıcının Araştırılması", *33. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2012, 267.

[293] Douglas Baird, Andrew Fairbairn ve Gökhan Mustafaoğlu, "2014 Yılı Boncuklu Höyük Kazısı, Tarımın Yayılımı ve Çatalhöyük'ün Öncüleri", *37. Kazı Sonuçları Toplantısı, 3. Cilt, 3*, İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2016, 16, 18, Resim. 2

Orta Anadolu'nun güneyinde Kapadokya Bölgesinde, Niğde ili, Çiftlik ilçe sınırlarında bulunan *"Tepecik-Çiftlik Höyük"*ün Neolitik Dönem (MÖ 6.500-5.500) tabakalarında (4 ve 5. Tabaka) mezarlara ulaşılmıştır. 4 tabaka içerisinde 16 gömütün[294], 5. tabakada 170'in üzerinde gömütün[295] tespit edildiği belirtilmektedir. Bu mezarlara yetişkinler, çocuklar ve bebekler ayrım edilmeksizin gömüldükleri belirtilmektedir. Mezarlardan elde edilen verilere göre iskeletlerin çoğunun başı güneye, çok azının kuzeye bakacak şekilde hocker pozisyonunda oldukları anlaşılmıştır. Mezarların yanlarına ölü hediyesi olarak ufak çömlek ve birkaç boncuğun veya kesici kenarlı aletin (celt) bırakıldığı tespit edilmiştir[296]. Detaylı bilgilerin elde edildiği "Mezar odası" olarak adlandırılan (5. tabaka) yapı içerisinde 25-30 bireye ait iskelete ulaşılmıştır. Mezar olarak kullanılan mekânda birincil ve ikincil gömütlerle birlikte 1 adet minyatür kap ölü hediyesi olarak kayda geçirilmiştir. Mezar odasının çevresinde de insan kemiklerine ve mezarlara ulaşılmış olunması buranın mezarlık olarak kullanıldığını doğrulamaktadır. Bu mezarlardan bir tanesinde düz dipli çanak mezar hediyesi olarak ele geçmiştir (Resim 3.6a)[297].

Bu höyükteki mezarlardan elde edilen bir diğer önemli husus 2 adet çömlek içi bebek mezarının ele geçmiş olmasıdır (Resim 3.6b). Bebeklerin düz kaideye sahip geniş ağızlı çömlek tipleri içerisinde mekânların tabanı altındaki mezarlara gömüldükleri belirtilmektedir[298]. Bebek mezarları için kullanılan çanak ve çömleklerin üzerinde herhangi bir boya veya kabartma bezeme bulunamamıştır[299]. Neolitik Dönemde mekânların tabanları altına çoklu gömülerin yapılmış olduğu ise 5-6 yetişkin, bebek ve çocuk mezarlarının karışık halde ele geçmesinden ve 1 adet yetişkin, 1 çocuk ve 1 bebek iskeletine ait parçaların topluca ele geçmesinden anlaşılmaktadır. Mezar içerisindeki ağızları güneye çevrilmiş olan çömlekler ölü hediyelerini oluşturmaktadır.

---

[294] Erhan Bıçakcı, Ç. Altınbilek Algül, S. Baltacı ve M. Godon, "Tepecik-Çiftlik", *Türkiye'de Neolitik Dönem,* Arkeoloji ve Sanat, İstanbul 2007, 239-240, Fig. 18-23.

[295] Gülşah Merve Kılınç, Ayça Omrak, Füsun Özer, Torsten Günther vd, "The Demographic Development of the First Farmers in Anatolia", *Current Biology 26,* 2016, 2675.

[296] Erhan Bıçakcı, Ç. Altınbilek Algül, S. Baltacı ve M. Godon, "Tepecik-Çiftlik", *Türkiye'de Neolitik Dönem,* Arkeoloji ve Sanat, İstanbul 2007, 239-240, Fig. 18-23; During, *The Prehistory of Asia Minor, from Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies,* 148-149.

[297] Erhan Bıçakçı, "Tepecik-Çiftlik Kazısı 2010 Yılı Çalışmaları", *33. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2012, 76, Resim 8.

[298] Erhan Bıçakçı, "Tepecik-Çiftlik Kazısı 2010 Yılı Çalışmaları", *33. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2012, 74, Resim 6.

[299] Erhan Bıçakçı, "Tepecik-Çiftlik Kazısı 2010 Yılı Çalışmaları", *33. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2012, 79, Resim 12.

Mekânlar içerisine yapılan bebek gömütlerinin oldukça tahrip olarak ele geçtikleri belirtilmektedir[300].

Tepecik Çiftlik'te Erken Kalkolitik Çağın dolgu toprağının altında kaldığı ve farklı özellikler sergilediği için Geç Neolitik Çağ içerisinde değerlendirilen bir takım mezarlara da ulaşılmıştır. Yaklaşık 16 olan bu gömütlerin kemiklerinin dağılım durumlarına baktığımızda farklı pozisyonlarda gömü geleneğine sahip oldukları anlaşılmaktadır. Yanlarında çömlek, boncuk gibi ölü hediyeleri ele geçmiştir[301]. Bazı mezarlarda bireylerin uzun kemikleri ele geçmişken kafataslarının olmaması dikkat çekicidir. Bazı iskeletlerin ise bütün halinde açığa çıkartıldığı belirtilmektedir. Açığa çıkartılan çocuk mezarlarından bir tanesi Neolitik dönemde olduğu gibi çömlek mezar tipindedir. Bu mezar içerisinden celt (balta) ve boncuk gibi birkaç ölü hediyesi ele geçmiştir. Mezarların bazıları çoklu gömü içermektedir. 4. tabakaya ait mekanlardan bir tanesinin içerisine 2-6 aylık olduğu hesaplanan bir bebeğin gömüldüğü belirlenmiştir. Bebek düz kenarlı silindirik biçimli bir çömlek tipi mezara gömülmüştür. Çömleğin altında çömleğe yapışmış vaziyette, yoğun tahribat geçirmiş hasır veya tekstil izlerine ulaşıldığı raporlanmaktadır[302].

Neolitik ve Geç Neolitik dönemin ölü gömme gelenekleri hususunda en ilginç verilerden birisini Niğde il merkezine 17 km. mesafede (Bahçeli Kasabası) bulunan *"Köşk Höyük"* (II-III Kat Geç Neolitik- IV. Neolitik) sunmaktadır. Köşk Höyük'ün erken dönemleri içerisinde (IV. Tabaka) bir toprak mezar içerisinde bebek gömüsüne ulaşılmıştır. Bebeğin bileğinde turkuaz renginde pişmiş topraktan yapılmış boyalı boncuklara sahip bilezik ele geçmiştir. Bebeğin yanına iki mama kabı ile bu kaplardan bir tanesinin içine bir tanesinin de dışına kaşık olması bir ihtimal iki yumuşakça kabuğu bırakılmıştır[303]. Sözü edilen IV. tabakaya ait küçük mekan içerisine bir bireyin gömüldüğü anlaşılmıştır. Mezar içerisinde güneybatı-kuzeydoğu yönlü hocker pozisyonunda yatırılmış 20-30 yaşlarda bir kadının iskeleti ele geçmiştir. İskeletin başı

---

[300] Erhan Bıçakçı, "Tepecik-Çiftlik Kazısı 2010 Yılı Çalışmaları", *33. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2012, 74, Resim 6.

[301] Erhan Bıçakçı, Çiler Altınbilek Erol Faydalı, "Tepecik Çiftlik 2004 Yılı Çalışmaları", *27. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2006, 223, Resim 7.

[302] Erhan Bıçakçı, Fazlı Açıkgöz, Semra Yıldırım-Balcı, Çiler Altunbilek-Algül, "Tepecik-Çiftlik 2006 Yılı Çalışmaları", *29. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı, Dösimm Basımevi, 2008, 484, Resim 3-4.

[303] Aliye Öztan, Fazlı Açıkgöz ve Benjamin S. Arbuckle, "2007 Yılı Köşk Höyük Kazıları", *30. Kazı Sonuçları Toplantısı, 3. Cilt,* Ankara 2009, 319.

gövdeden alınması dikkat çekicidir. Mezara ölü hediyesi olarak iç içe konulmuş 1 adet yassı tabak, 1 meyvelik ve 1 başka çanak bırakılmıştır. 1 adet obsidyen de ölü hediyesi olarak mezara bırakılmıştır (Resim 3.7a). Başın arka kısmında 1 adet boyunlu çömlek, ayak bileği üstünde 1 adet kemik spatul ve yanında 1 adet kemik alet, kollar arasında 1 adet obsidyen dilgi ele geçmiştir. Yine IV. kata ait duvarın hemen altından kafatası alınmış bir başka mezar daha ele geçmiştir[304].

Geç dönem içerisinde (Geç Neolitik) ölülerin daha çok evlerin içerisinde sekilerin altına ve duvarların dibine gömüldükleri belirlenmiştir. Gömütlerin neredeyse tamamı yeni doğanlar, bebekler veya çocuklara aitken[305] çok azında yetişkinlere ait kemiklere ulaşılmıştır[306]. Genel anlamda mezarlar basit toprak ve çömlek tipindedir. Ölüler hocker pozisyonunda gömülmüşlerdir. Mezarlara ölü hediyeleri olarak kabartmalı kap parçaları, tanrı ve tanrıça figürinleri, mühürler, bilezikler, yüzükler, kolyelerden oluşan süs eşyaları kemik, kil ve taş aletler, farklı formlarda kapların bırakıldığı görülmüştür[307]. Köşk Höyük'te kadın, erkek ve çocukların bireylerin kafataslarının sıvalı veya sıvasız olarak evlerin altına gömüldükleri belirlenmiştir. 1'i çocuk, 18'i erişkin olmak üzere 19 insan kafatasının bu yöntemle gömüldüğü anlaşılmaktadır[308]. Bu kafataslarından evlerdeki platformlar üzerine tekli yada gruplar halinde yerleştirilenleri mevcuttur. Bazı kafataslarına aşı boyasının serpildiği ve boyandığı belirlenmiştir[309].

Diğer 20 gömütten III. kata (Geç Neolitik) ait bir mezardaki bebeğin ayaklarının karna çekik (hocker) olduğu, başının hafifçe kuzeydoğuya çevrildiği, gövdenin ise

---

[304] Aliye Öztan, Fazlı Açıkgöz ve Benjamin S. Arbuckle, "2008 Yılı Köşk Höyük Kazıları", *31. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık, San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2010, 258, Resim 12.

[305] Aliye Öztan, "Köşk Höyük: Niğde-Bor Ovası'nda Bir Neolitik Yerleşim", *Türkiye'de Neolitik Dönem,* Arkeoloji ve Sanat, İstanbul 2007, 225; During, *The Prehistory of Asia Minor, from Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies,* 152.

[306] Mihriban Özbaşaran, "The Neolithic on the Plateau", *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia,* Oxford University Press, New York 2011, 116; Özterzi, *Anadolu'da Neolitik ve Kalkolitik Dönemdeki Mezar Tiplerinin ve Ölü Gömme Geleneklerinin Sosyokültürel Açıdan Değerlendirilmesi,* Ankara 35.

[307] Aliye Öztan, "Köşk Höyük: Niğde-Bor Ovası'nda Bir Neolitik Yerleşim", *Türkiye'de Neolitik Dönem,* Arkeoloji ve Sanat, İstanbul 2007, 226; Mihriban Özbaşaran, "The Neolithic on the Plateau", *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia,* Oxford University Press, New York 2011, 116; Özterzi, *Anadolu'da Neolitik ve Kalkolitik Dönemdeki Mezar Tiplerinin ve Ölü Gömme Geleneklerinin Sosyokültürel Açıdan Değerlendirilmesi,* 74, Resim 21.

[308] Metin Özbek, "Köşk Höyük (Niğde) Neolitik Köyünde Kil Sıvalı İnsan Başları", *Hacettepe Edebiyat Fakültesi Dergisi,* 1(1), 2009, 147-148.

[309] Aliye Öztan, "Köşk Höyük: Niğde-Bor Ovası'nda Bir Neolitik Yerleşim", *Türkiye'de Neolitik Dönem,* Arkeoloji ve Sanat, İstanbul 2007, 226; Mihriban Özbaşaran, "The Neolithic on the Plateau", *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia,* Oxford University Press, New York 2011, 116.

sırtüstüne gelecek şekilde yaslandırıldığı anlaşılmıştır. Ölü hediyesi olarak bebeğin ayaklarının uç kısmına içerisine tatlı su kabuğunun konulduğu çanakcık bırakılmıştır[310]. Başka bir bebeğin yanında sadece sarı renkli taştan boncuğun bulunduğu anlaşılmaktadır[311]. Ters dönmüş çömlek mezarlardan bir tanesinin fetüs için kullanıldığı belirtilmektedir[312]. Evlerden bir oda içerisinde sekinin altında sol yanına hocker pozisyonunda yatırılan bebeğin başının kuzeybatıya, yüzünün kuzeye döndürüldüğü belirtilmektedir. Ölü hediyesi olarak 1 akik, 2 kireçtaşı, 2 yeşil taştan ve halka biçimli 4 boncuktan kolye ele geçmiştir. Baş kısmın batısında emzikli çanakcık (biberon), dizleri hizasında tabakcık, emzikli minyatür kap ve obsidyen çekirdek diğer mezar hediyeleri arasında yer almaktadır[313]. III. kata ait bir başka yapının odalarında 6 bireye ait mezarın daha raporu yayımlanmıştır. Ortadaki odada açığa çıkartılan başsız kadına ait iskeletin batı duvara yarı dayanmış şekilde oturur pozisyonda ele geçmiş olması dikkat çekicidir. Bireyin başı dışındaki diğer kemiklerine dokunulmadığı anatomik bozukluğun olmamasından anlaşılmaktadır. Bu durum gömü sonrasında bireyin vücudundan başının başka bir uygulama için alındığına yorumlanmaktadır. İnce kil sıvanın altında hocker pozisyonunda gömülmüş bebek mezarının altında daha önce gömülmüş, hocker pozisyonunda yetişkin bireye ait iskeletin yanında taş ve yumuşakça kabuklarından yapılmış kolye ve bileziklere, 2 adet taş damga mühre, 2 adet taştan imal edilmiş yassı baltacığa ve 2 adet kemikten bıza ulaşıldığı belirtilmektedir[314]. Bu kata ait bir evin arasındaki küçük boşluğa uygulanan basit toprak mezardaki sağ tarafına, hocker pozisyonlu yatırılan gömüt dikkat çekicidir. Çünkü yetişkin bireyin önce toprak mezara gömüldüğü, belirli bir süre sonra mezarın açılarak bireyin kafatasının alındığı belirtilmiştir (Resim 3.7b)[315].

II. kata ait yapı temelleri altında tespit edilen sıvalı kafatasları bu duruma açıklık getirmeleri bakımından oldukça önemlidirler. Bu katta kafatası gömütleri bir evin

---

[310] Aliye Öztan, Süleyman Özkan, Merih C. Erek ve Erol Faydalı, " 2004 Yılı Köşk Höyük Kazıları", *27. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2006, 382, Resim. 6.

[311] Öztan, vd. "2004 Yılı Köşk Höyük Kazıları", 383.

[312] Aliye Öztan, Süleyman Özkan, Merih C. Erek ve Erol Faydalı, " 2004 Yılı Köşk Höyük Kazıları", *27. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2006, 385.

[313] Süleyman Özkan, Erol Faydalı ve Aliye Öztan, "Köşk Höyük 2000 Yılı Kazıları", *23. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2002, 337.

[314] Aliye Öztan, Fazlı Açıkgöz ve Benjamin S. Arbuckle, "2007 Yılı Köşk Höyük Kazıları", *30. Kazı Sonuçları Toplantısı, 3. Cilt,* Ankara 2009, 317, Resim. 6.

[315] Aliye Öztan, "Köşk Höyük: Niğde-Bor Ovası'nda Bir Neolitik Yerleşim", *Türkiye'de Neolitik Dönem,* Arkeoloji ve Sanat, İstanbul 2007, 226, Fig. 12.

sekisinin kuzey kenarına, 2 cm. kalınlığında ince levha şeklindeki 40 cm.lik kutu biçimli boşluk içerisine uygulanmıştır. Kafataslarından birisinin üzerine kil sıva döküldüğü ve aşıboyası ile kaplandığı belirlenmiştir. Kafataslarının hemen yanlarından aşı boyalı 1 figürün parçası, 3'ü tüm 1'i parça halinde dört adet pişmiş toprak kap ele geçmiştir. Ayrıca 1 adet kemik aletin de hediye olarak ele geçtiği belirtilmektedir[316]. Kil sıvalı kafataslarının ele geçtiği yapı ile ilişkili olan 2 oda içerisinde ele geçen buluntuların bilinçli bir şekilde kırılarak kapların kabartmalı kısımlarının ayrıştırıldığı tespit edilmiştir. Böylece bu eserler gündelik kullanım amacından uzaklaştırılmıştır. Odalar içerisinde toplanan bu eserler kafatasları gömülürken mezara ölü hediyeleri ya da sunuları olarak bırakılmış oldukları düşünülmektedir[317]. Köşk Höyük'ün prehistorik çağlarında ele geçen kil/alçı sıvalı, şekillendirilmiş ve aşı/okr boyası ile sıvanmış kafatasları Anadolu arkeolojisi açısından oldukça önemlidir. Bu kafatasları üzerine yüz hattı şeklinde organlar işlenerek verilmeye çalışılmıştır (Resim 3.7c)[318]. Bütün bu veriler ölüm sonrasında gerçekleştirilen ritüellerle ilişkilendirilir.

Orta Anadolu'da Geç Neolitik Dönem içerisinde ölü gömme geleneklerinin görüldüğü merkezlerden bir diğeri Karaman il merkezi içerisinde kalan *"Can Hasan"*dır. 1967 yılı kazılarında 5 tabaka içerisinde bebeğe ait bir iskelete ulaşılmıştır[319]. Burdur il merkezinde Kuruçay Köyünün 1.5 km. güneybatısında yer alan Kuruçay'da Geç Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağa ait intramural gelenekte 7 iskeletin ele geçtiği belirtilmektedir. Bireyler hocker pozisyonunda gömülmüşlerdir[320]. Geç Neolitik Çağa (XXI. Kat) ait olanların sayısının 4 olduğu belirtilmektedir. Bunların 2 tanesinin yetişkin, 2 tanesinin de çocuk oldukları yayınlara göre belirlenmiştir. Yatış yönlerinde belirli bir kuralın olmadığı anlaşılan gömütlerden çocuk mezarlarında aşık kemikleri, 1 yetişkinin mezarında ise 1 adet çömlek ele geçmiştir[321]. Burdur ili, Bucak

---

316 Aliye Öztan, Süleyman Özkan, Fazlı Açıkgöz ve Benjamin S. Arbuckle, "2006 Yılı Köşk Höyük Kazıları Raporu", *29. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2008, 121, Resim. 3.

317 Aliye Öztan ve Fazlı Açıkgöz, "2009 Yılı Köşk Höyük Kazıları", *32. Kazı Sonuçları Toplantısı, 4.Cilt,* Allame Tanıtım & Matbaacılık Hizmetleri, Ankara 2011, 141-142

318 Aliye Öztan, "Köşk Höyük: Anadolu Arkeolojisine Yeni Katkılar", *TÜBA-AR, Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi 5,* 2002, 57-58, Resim 5-8.

319 D.H. French, "Can Hasan-Karaman 1967", *Türk Arkeoloji Dergisi Sayı XVI, Cilt. I,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1968, 91.

320 Refik Duru, *MÖ 8000'den MÖ 2000'e Burdur-Antalya Bölgesi'nin Altıbin Yılı,* Grapis Matbaa, Antalya 2008, 51.

321 Özterzi, *Anadolu'da Neolitik ve Kalkolitik Dönemdeki Mezar Tiplerinin ve Ölü Gömme Geleneklerinin Sosyokültürel Açıdan Değerlendirilmesi,* 74-75, Resim 22-23.

İlçesi'nde Kahveler Mevkii'nde bulunan *"Höyücek"*te Neolitik Döneme ait sadece 1 adet mezar ele geçmiştir. Bu mezar içerisinde yeni doğmuş bir bebeğe ait iskelete ulaşılmıştır, ancak kemiklerin kötü durumda olmasından dolayı toprağa yatırılma şekli net olarak anlaşılamamıştır[322].

3.3. KALKOLİTİK DÖNEM

Neolitik Dönem sonu ve Kalkolitik Dönemin başlarında yerleşim içi gömü uygulamalarına devam edilmiştir. Ancak Kalkolitik Dönem sonu itibariyle bir dizi yerleşim içi bireysel mezar geleneği devam ederken yerleşim dışı mezar uygulamasının artış gösterdiği anlaşılmıştır. Anadolu'nun doğusunda Elazığ'ın 21 km. kadar doğusunda Keban Baraj Gölünün suları altında kalan *"Tülintepe"*de Halaf dönemine ilişkin kazıların yapıldığı katta çocuk mezarı tespit edilmiştir. Hocker pozisyonunda olan çocuğa ait iskelet ve mezarı hakkında detaylı bilgi verilmemiştir (Resim 3.8a)[323]. Aynı bölge içerisindeki Tepecik'in MÖ V-IV. binyıllar içerisinde değerlendirilen 26. Kültür katındaki toprak içerisinden oldukça fazla miktarda insan dişleri ve beraberinde kolye boncukları ve hayvan kemikleri gelmiştir (Resim 3.8b). Bu buluntu grubu dönemi içerisinde intramural gömü geleneğinin olduğunu göstermektedir[324]. Halaf kültür dönemi içerisinde ölü gömme geleneklerinin görüldüğü bir diğer merkez Van il merkezindeki *"Tilkitepe"*dir. Kazılarda 6.5 m. derinlikte yanık bir saha içerisinde 1 adet mezar açığa çıkartılmıştır. Mezarla aynı seviyede tahıl öğütme taşı ve 2 adet pişmiş toprak kap ele geçirilmiştir. Bu kapların mezara ölü hediyesi için bırakılan eserler olup olmadıkları tespit edilememiştir. İskeletin pozisyonu bireyin mezara yan ve kıvrık (hocker) pozisyonda yatırılarak gömüldüğünü göstermektedir. Bireyin başı kuzeybatı yönlüdür[325].

Anadolu'nun güneydoğusunda Kahramanmaraş'ın 32 km. güneyinde Maraş Ovası'nda Aksu Nehri'nin doğu kıyısında yer alan *"Domuztepe Höyük"* ilginç ölü

---

[322] Refik Duru, *MÖ 8000'den MÖ 2000'e Burdur-Antalya Bölgesi'nin Altıbin Yılı,* 51; Refik Duru, *Tarım'dan Yazı'ya Burdur Yöresi ve Yakın Çevresi'nin Altıbin Yılı (MÖ 8.000- MÖ 2.000),* Kutlu & Avcı Ofset Ltd. Şti, Antalya 2016, 95.

[323] Ufuk Esin ve Güven Arsebük, "Tülintepe Kazısı, 1974", *Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri. 1 No. 7,* Ankara 1982, 124, Lev. 87, 4.

[324] Ufuk Esin, "Tepecik Kazısı, 1970", *Keban Projesi 1970 Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri.1- No.3,* Ankara 1972, 146, Lev. 110, 5, T. 70-1546.

[325] Edward Bowen Reilly, "Tilkitepedeki İlk Kazılar (1937)", *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi, Sayı. IV,* Maarif Matbaası, İstanbul 1940, 150-151.

gömme gelenekleriyle dikkati çekmektedir. Halaf kültür döneminden itibaren ölü gömme geleneklerine ev sahipliği yapan bu merkezde Post Halaf B evresine ait bir tane mezar çukuru (Mezar 148) tespit edilmiştir. Mezar çukurunun kenar çeperleri sığ, derinliği fazladır[326]. Bu çukurunun tek bir zaman içerisinde doldurulmuş olduğu belirtilmektedir. Mezarda 9 kafatası tespit edilmiştir. Çoğunun altında taş taban yer almaktadır. Uzun kemiklerin ise kuzey tarafta biriktirildiği belirtilmektedir. Çukurun içerisindeki ateş izleri cenaze ritüelleri ile ilişkilendirilmiştir. Herhangi bir ölü hediyesinin ele geçmediği belirtilmektedir[327]. Önemli bilgilerin elde edildiği söz konusu toplu gömü mezarlara "Ölüm Çukuru/Death Pit" adı verilmiştir. Bu çukurlardan birinde küllü tozlu depozitle birlikte izole edilmiş halde insan kafatası yanı sıra 1 adet domuz kafatası, boynuz çekirdeği ve 1 adet büyükçe tüm kap ele geçmiştir[328]. Ölüm çukurunda insan kemikleriyle birlikte karışık olarak ele geçen sığır kemikleri Halaf Döneminde seramiklere işlenen "Bukranium" süslemelerinin ne anlama geldiğini açıklamaya yardımcı olması açısından önemlidir[329]. Çukurlardan birisinde alt gövdesi ele geçen bireyin bükülü/hocker pozisyonunda olduğu belirtilmektedir[330]. Suellen Gauld ve Sarah Whitcher Kansa açığa çıkartılan "Ölüm Çukurları" içerisindeki verilerin analizlere göre çukurları MÖ 5.600'lere tarihlendirmektedirler. Yaklaşık 3.000 kadarı tanımlanabilen insan kemiklerinin erkek, kadın ve her yaştan bireye ait olduğu tespit edilmiştir. Kemiklerin oldukça kötü durumda olmaları felaket sonucu ölmüş olmalarına ve cesetlerden arda kalanların çukura atılmadan önce muhtemelen insan cesedinin tüketimine yönelik bir duruma bağlanmıştır. Çukur içerisinde tespit edilen 3.863 hayvan kemiği (sığır, domuz ve köpek) yerleşimin besin zincirini yansıtıyor olmalı. Çukur içerisine bilinçli bir şekilde atılan pişmiş toprak kaplar ve ayrıca en az 12 ineğin kurban edilerek kemiklerinin çukur içerisine atılması güçlü bir ritüel uygulamasına işarettir[331]. Ritüellerle ilişkilendirilen bu mezarların özel kişilerin mezarları da olabileceği

---

[326] Stuart Campbell ve Elizabeth Carter, "Excavations at Domuztepe1997", *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1999, 286, Fig. 4.
[327] Campbell ve Carter, "Excavations at Domuztepe1997", *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* 286-287.
[328] Elizabeth Carter ve Stuart Campbell, "Report on the 2004 Excavation Season at Domuztepe", *27. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2006, 315, Fig. 9.
[329] Rana Özbal, "The Chalcolithic of Southeast Anatolia", *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia,* Oxford University Press, New York 2011, 179-180.
[330] Stuart Campbell ve Elizabeth Carter, "Excavations at Domuztepe", *28. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Basımevi, Ankara 2007, 273-274.
[331] Elizabeth Carter ve Stuart Campbell, "The Domuztepe Project, 2006", *29. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı, Dösimm Basımevi, Ankara 2008, 127

belirtilmektedir[332]. Yerleşimde bireysel mezarlara da ulaşılmıştır. Örneğin Geç Halaf'a (MÖ 4.700-4.600) ait yapının terası içerisine çocuk gömüsü tespit edilmiştir[333].

Halaf kültür sürecinde yerleşim içi gömülere ilişkin verilerin elde edildiği diğer merkez Şanlıurfa ili Siverek ilçesindeki *"Çavi Tarlası"*dır. Ölülerin mekânların içlerine ve dışına gömüldüğü belirlenmiştir. Bu döneme tarihlenen mezarların çoğunluğu çocuklara aittir. İskeletler genellikle sağ taraflarına hocker pozisyonunda yatırılmışlardır. Mezar 3 ve Mezar 9'da erişkin birer birey ve birer çocuk iskeleti bulunmuştur. Mezar 9 içerisinde bireyin omuz kısmında büyük bir balta, yuvarlak seramik çark, bir tane sileks ve obsidyen aletler bulunmuştur. Başka mezarlardan birer küp hediye olarak ölüyle birlikte bulunmuştur. Mezarları kapatmakta ve çevrelemekte genellikle çanak-çömlek parçaları ve küçük taşlar kullanılmıştır[334]. Bozova ilçesinin 15 km. uzağında Cümcüme Köyü'nün 2 km. kadar batısında bulunan *"Kurbanhöyük"*te de Halaf kültürüne (VIII. Dönem) tarihlenen basit yuvarlak mezar çukuruna ulaşılmıştır. Mezarda 40 yaşlarında bir kadına ait iskelet açığa çıkartılmıştır. Bu iskeletin kollarının ve bacaklarının karna doğru çekildiği (hocker) ve başının güneye yönlendirildiği anlaşılmaktadır. Kadının uzun kafalı yapısı ve morfolojik özelliklerine bakılarak Akdeniz ırkına mensup olduğu belirlenmiştir[335].

Güneydoğu Anadolu'nun Halaf kültürüne ait mezarlıklardan bir diğeri Diyarbakır ili, Bismil ilçesinde *"Boztepe"* içerisinde tespit edilmiştir. Halaflılar mezarlar içerisine ölülerini hocker pozisyonunda gömmekte ve yanlarına mezar hediyeleri bırakmaktaydılar[336]. Aynı coğrafya içerisinde Şırnak İli, Güçlü Konak ilçesinde yer alan *"Havuz Mevkii"*nin mimari kalıntıları kaldırılırken ele geçen basit toprak tipi ve çömlek tipi mezarların stratigrafik konumları net olarak tespit edilememiştir. MÖ VI. binyıl sonu ve MÖ V. binyıl başlarına tarihlenen (Halaf ve Halaf- Obeyd Geçiş: MÖ

---

[332] Elizabeth Carter ve Stuart Campbell, "Preliminary Report on the 1998 Season of Excavations at Domuztepe", *XXI. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2000, 137, Fig.4a-b

[333] Campbell ve Carter, "Excavations at Domuztepe 1997", *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* 288

[334] Alwo Von Wickede ve Adnan Mısır, "Çavi Tarlası 1984 Kazı Kampanyası", *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Ankara 1986, 104, 105

[335] Özterzi, *Anadolu'da Neolitik ve Kalkolitik Dönemdeki Mezar Tiplerinin ve Ölü Gömme Geleneklerinin Sosyokültürel Açıdan Değerlendirilmesi,* 102.

[336] Bradley J Parker, Andrew Creekmore,- vd, The Upper Tigris Archaeological Research Project (Utarp): 1999 Excavations at Boztepe and Survey at Talaş Tepe, *18. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi,* Ankara 2001, 24-26.

5.400/5.300-5.200) kültürel dokudan bahsedilmektedir (Resim 3.8c)[337]. Güçlükonak ilçesinde Havuz Mevkii'nde yer alan *"Koçtepe Köyü Höyük"*te de Halaf ve Obeyd tipi malzemeler, mimari kalıntılar ile birlikte basit toprak ile çömlek tipinde mezarlar açığa çıkartılmıştır[338]. Kazılarında döşemelerin altında yan yana gömülmüş halde yoğun tahribat geçirmiş üç insana ait kafatasları ve iskeletlerine ait parçalar ele geçmiştir. Kafatasları altında küçük taşlardan oluşan yuvarlak hattın orta kısmında dik halde duran taşa yaslanmış insanlara ait kemiklerine ulaşılmıştır. Mezarın içerisinde hayvan kemikleri ile birlikte 1 adet minyatür çömlek bulunmuştur[339]. Taş temelli yapılardan birinin temeli altında tek renkli, geniş ve şişkin gövdeli çömlek içerisine bebeğin gömüldüğü anlaşılmıştır. Bu mezarın ağzı yassı bir taşla kapatılmıştır. Mezarın çevresi ise kalın cidarlı başka bir kap ile çevrelenmiştir[340].

Orta Anadolu'da Geç Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağ içerisinde ölü gömme geleneklerinin görüldüğü merkezlerden ilki Karaman il merkezi içerisinde kalan *"Can Hasan"*dır. Kazılarda 12 bebek ve çocuktan oluşan bir grup mezar açığa çıkartılmıştır. Bunlar tekli gömü olmamakla birlikte ölü hediyesi olarak yanlarında tüm ve kırık halde pişmiş toprak kaplar ele geçmiştir. Aynı zamanda bir miktar da hayvan kemiğinin ele geçtiği belirtilmektedir[341]. Bu kemiklerin mezar içerisinde ele geçmiş olması ölü yemeği ile ilişkilendirilebilir. Erken Kalkolitik Çağ dolgusu içerisinde ölü gömme geleneklerine ilişkin veriler sunan bir diğer merkez Orta Anadolu Kapadokya Bölgesi'nde, Niğde ili, Çiftlik ilçe sınırları içerisinde kalan *"Tepecik Çiftlik Höyük"*tür. Bu döneme ait birkaç gömütün ele geçtiği belirtilmektedir. Yayınlara göre bireyler mezarlara tek başlarına hocker pozisyonunda gömülmüşlerdir. Yanlarında obsidyen, taş aletler ve seramik kaplar gibi hediyelerin ele geçtiği gömütlerin birincil gömüt oldukları, dönemin üst tabakalarında ise yaygın olarak ikincil gömütlerin uygulandığı görülmüştür[342]. Birkaç gömütün bulunduğu mezarlarda ölü hediyesi olarak obsidyen aletler, boynuz, taş balta,

---

[337] A. Tuba Ökse, "Ilısu Barajı İnşaat Sahası Arkeolojik Kurtarma Projesi", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler,* Sayı: 32, Mayıs 2011, 48; A. Tuba Ökse, Ahmet Görmüş, Erkan Atay ve Nihat Erdoğan, "Ilısu Barajı İnşaat Sahası 2010 Kurtarma Kazıları", *33. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2012, 203, Resim. 7.

[338] A. Tuba Ökse, Ahmet Görmüş, Erkan Atay ve Nihat Erdoğan, "Ilısu Barajı İnşaat Sahası 2010 Kurtarma Kazıları", *33. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2012, 191

[339] Ökse, vd., "Ilısu Barajı İnşaat Sahası 2010 Kurtarma Kazıları", 192, Resim 7, 9.

[340] Ökse, vd., "Ilısu Barajı İnşaat Sahası 2010 Kurtarma Kazıları", 193-194.

[341] French, "Can Hasan-Karaman 1967", 91.

[342] During, *The Prehistory of Asia Minor, from Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies,* 150.

sıradan çanaklar ve bezemeli çanakların bırakıldığı raporlanmıştır[343]. Erken Kalkolitik Çağın dolgusu içerisinde gövdelerinden ayrılmak suretiyle kol ve bacak kemiklerinin üzerine üç kafatasının yerleştirildiği bir mezar dikkat çekicidir. Kemikler ve kafatasları oldukça düzenli bir şekilde mezara yerleştirilmiştirler (Resim 3.9a)[344].

Niğde *"Köşk Höyük"* içerisinde de Erken Kalkolitik Çağa (I. Kat) verilebilecek yapıların ve duvarların altından çok sayıda mezarın ele geçtiği belirtilmektedir. Bunların büyük çoğunluğu bebeklere ve çocuklara aitken[345] az sayıda yetişkin mezarı da açılmıştır. Bireyler hocker pozisyonunda ya açılan çukur içerisine yada çömlekler içerisine gömülmüşlerdir. Mezar armağanı olarak daha çok seramik kaplar, kolyeler, mühürler, aşı boyası topakları ve limonit madeni bırakılmıştır[346]. I. Kat (Erken Kalkolitik) yerleşim gördüğü tespit edilen evin arka duvarının yanındaki bebek mezarında ayak hizasında boru biçimine sahip kemikten boncuklar ele geçirilmiştir[347]. Farklı tiplere sahip mezarlardan bir tanesinin ana kaya içerisine açılan çanak görünümünde çukurun kille sıvanması neticesinde oluşturulmasıyla diğerlerinden ayrılmaktadır. Mezar içerisinden bebeğe ait iskelete ulaşıldığı belirtilmektedir[348]. Höyükteki silolardan bir tanesinin mezar olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Silonun dibinde sol tarafına yatırılmış hocker pozisyonunda bebek iskeletine ulaşılmıştır[349]. Ayrıca oval mezar çukuru içerisine kuzeydoğu güneybatı doğrultusunda, sağ tarafına yatırılmış hocker pozisyonunda 15-16 yaşlarında çocuğun gömüldüğü belirlenmiştir. Mezarın içerisindeki iskeletin yanındaki ölü hediyeleri olduğu gibi dururken çocuğun başının olmaması dikkat çekicidir. Yapılan incelemelere göre çocuk öldükten sonra bir

---

[343] Erhan Bıçakcı, Ç. Altınbilek Algül, S. Baltacı ve M. Godon, "Tepecik-Çiftlik", *Türkiye'de Neolitik Dönem,* Arkeoloji ve Sanat, İstanbul 2007, 239.

[344] Erhan Bıçakçı, Çiler Altınbilek Erol Faydalı, "Tepecik Çiftlik 2004 Yılı Çalışmaları", *27. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2006, 220, Resim 6.

[345] Aliye Öztan, "Köşk Höyük Kazıları- 2005", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler, Sayı: 22,* Mayıs 2006, 28; Aliye Öztan, Fazlı Açıkgöz, Süleyman Özkan, Merih C. Erek ve Benjamin S. Arbuckle, "2005 Yılı Köşk Höyük Kazıları Raporu", *28. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Basımevi, Ankara 2007, 531, Resim 2.

[346] During, *The Prehistory of Asia Minor, from Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies,* 242; Alan M. Greaves ve Barbara Helwing, "Archaeology in Turkey: The Stone, Bronze & Iron Ages, 2002", *TÜBA-AR, Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi, 7,* 2004, Ankara 231.

[347] Aliye Öztan, Süleyman Özkan, Merih C. Erek ve Erol Faydalı, " 2004 Yılı Köşk Höyük Kazıları", *27. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2006, 381.

[348] Aliye Öztan, Fazlı Açıkgöz, Süleyman Özkan, Merih C. Erek ve Benjamin S. Arbuckle, "2005 Yılı Köşk Höyük Kazıları Raporu", *28. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Basımevi, Ankara 2007, 533-534, Resim 4.

[349] Aliye Öztan, Fazlı Açıkgöz, Süleyman Özkan, Merih C. Erek ve Benjamin S. Arbuckle, "2005 Yılı Köşk Höyük Kazıları Raporu", *28. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Basımevi, Ankara 2007, 535-536.

süre üstü açık kalmış, beden çürüdükten sonra başın dikkatlice gövdeden alındığı anlaşılmıştır (Resim 3.9b). Ölü hediyesi olarak kalçanın yanında 1 çanak, kolların önüne kabartma başlı bezekli iki küçük vazo bırakılmıştır (Resim 3.9c)[350].

I. kata ait ev içerisinde 14-15 yaşlarında hocker pozisyonunda gömülmüş olan genç bireyin üzerine büyük ölçüde aşı boyasının döküldüğü belirlenmiştir. İki bilekte de 2 mm. çapında boncuktan yapılmış kolyeler bulunmuştur. Yanında ayrıca sileks bir dilgi bırakılmıştır. Taş ve pişmiş topraktan yapılmış boncuklar ile az sayıda bakırdan yapılmış olan boncuklar da bulunanlar arasındadır[351]. Bu evreye ait 11 adet mezar daha açığa çıkartılmıştır. Bunların 8'i bebek, ikisi çocuk mezarıdır. Bu evreye ait tek yetişkin gömüt bir evin deposu içerisinde ele geçen küp mezardan ibarettir. Mezarların 9 tanesi basit toprak, 1 tanesi ise taş bir yatağa ait mezar tipini oluşturmaktadır. Mezarlar içerisinde 1 tane bebeğin yanına ucu kırılmış obsidyen ok ucunun bırakıldığı belirtilmektedir[352].

Orta Anadolu'nun kuzey ve güney üç sınırlarımızdan örnekler vererek Erken Kalkolitik Çağ'dan Orta Kalkolitik Çağ'a geçişe Burdur'un 26 km güney batısında Hacılar Köyünün batısında yer alan *"Hacılar Höyük"* verilebilir. Höyüğün II. katında (MÖ VI. binyıl ikinci yarısı) intramural gelenekte mezarlara ulaşılmıştır. Büyük Ev olarak bilinen yapının zemininin altına gömülmüş tekli bir gömüt ve anneyle çocuğuna ait gömüt tespit edilmiştir. Bu gömütlerin hocker pozisyona sahip oldukları belirtilmektedir (Resim 3.10a). Mezarlarda sadece boyalı kaplar ele geçmiştir[353]. Bunlardan başka IV. katta zeminlerin altında 7 adet gömüt açığa çıkartılmıştır. Sığ oval toprak mezarlar içerisine uygulanan gömütlerin de hocker pozisyonunda oldukları anlaşılmaktadır. Mezarların her birine monokrom kırmızı perdahlı kâseler eşlik

[350] Aliye Öztan, Fazlı Açıkgöz, Süleyman Özkan, Merih C. Erek ve Benjamin S. Arbuckle, "2005 Yılı Köşk Höyük Kazıları Raporu", *28. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Basımevi, Ankara 2007, 541, Resim 13-14.

[351] Aliye Öztan, Süleyman Özkan, Fazlı Açıkgöz ve Benjamin S. Arbuckle, "2006 Yılı Köşk Höyük Kazıları Raporu", *29. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2008, 119.

[352] Aliye Öztan, Fazlı Açıkgöz ve Benjamin S. Arbuckle, "2007 Yılı Köşk Höyük Kazıları", *30. Kazı Sonuçları Toplantısı, 3. Cilt,* Ankara 2009, 319.

[353] James Mellaart, "Excavations at Hacılar", *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı: 10, Cilt. 1,* Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1960, 68; Mellaart, "Anatolia Before 4000 B.C.", 320; Duru, *Tarım'dan Yazı'ya Burdur Yöresi ve Yakın Çevresi'nin Altıbin Yılı (MÖ 8.000- MÖ 2.000),* 97, Fig. 291.

etmektedir[354]. Aynı coğrafya içerisinde *"Kuruçay"*da Erken Kalkolitik Çağa ait 3 mezar tespit edilmiştir. Basit toprak tipindeki mezarlara 2 yetişkin ve 5-6 yaşlarında bir çocuğun gömüldüğü anlaşılmıştır. Bireylerden ikisi hocker pozisyonunda gömülmüşlerdir. Bir tanesinin göğsü üzerinde yassı taş levha, diğerinin üzerine ise birkaç tane iri taşın bırakıldığı belirtilmektedir (Resim 3.10b)[355].

Erken Kalkolitik Çağ içerisinde nadiren görülebilecek extramural gömü geleneklerinden bir diğerini Bursa il sınırları içerisinde yer alan *"Ilıpınar Höyük"*te görmek mümkündür. Bu mezarlık çok geniş bir alan içerisinde kuzeyden doğuya doğru uzanmaktadır. Mezarlardaki iskeletler üzerinde yapılan incelemeler sonucunda gömütlerin farklı yaşlarda oldukları belirlenmiştir. Ancak bebeklerin evlere yakın bahçelerde gömülü olmaları dikkat çekicidir. Doğu bölgelerde evlerin altına uygulanan (intramural) inhumasyon/ceset gömü geleneğinin bu dönemde Ilıpınar'da uygulanmadığı belirlenmiştir[356]. Evlerin arkasına ve çevrelerindeki bahçelere çoğunlukla çocukların gömülmüş olduğu 16 mezar açığa çıkarılmıştır. Bu mezarların bulunduğu alandaki evlerin kullanım tarihi MÖ 6.000'lere kadar uzatılmıştır[357]. Arkeolojik çalışmalardan elde edilen verilere göre birkaç mezarda ölülerin tahta bir plaka üzerine yatırılarak gömüldükleri tespit edilmiştir. Mezarların evlerin arkasına 200 yıl boyunca yerleşimin olmadığı bir mezarlığa uygulandığı belirlenmiştir[358]. Ilıpınar'ın 25 km. uzağında bulunan *"Menteşe Höyük"*te de Erken Kalkolitik Çağa ait mezarlara ulaşılmıştır. Açığa çıkartılan mezarlardan biri hariç hepsi tekli gömüdür. Ölüler sağ veya sol taraflarına yatırılmışlardır. Ölülerin yatırılış yönlerinde yaş ve cinsiyet farkı dikkate alınmamıştır. Erişkinler için sıklıkla pişmiş toprak kaplar, çocuklar için ise bazen kolyenin mezarda bireyler için bırakıldığı, bir erkek bireyin karnının yan tarafına sivri uçlu kemik aletin bırakıldığı belirlenmiştir. Menteşe mezarlarındaki bireylerin Ilıpınar'da olduğu gibi tahta sedyeler üzerine yatırıldıkları anlaşılmıştır. Mezarlarda sığır cinsi hayvanların

---

[354] James Mellaart, "Hacılar Excavations 1960", *Türk Arkeoloji Dergisi,* Sayı. XI, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1962, 29.
[355] Özterzi, *Anadolu'da Neolitik ve Kalkolitik Dönemdeki Mezar Tiplerinin ve Ölü Gömme Geleneklerinin Sosyokültürel Açıdan Değerlendirilmesi,* 103, Resim 27.
[356] Jacob Roodenberg, "Ilıpınar Excavations 1995", *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: I,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1997, 50.
[357] Jacob Roodenberg, "1996 Yılı Ilıpınar Kazı Sezonu", *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1998, 174.
[358] Jacop Roodenberg, "Ilıpınar Kazıları, 1998 Sezonu", *XXI. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2000, 129, Resim. 1.

kürek kemiğine, kaburga ve boynuz gibi kalıntılara ulaşılmış olması dikkat çekicidir[359]. Bunlar ölüm sonrası uygulanan ritüeller ve ölü yemeği ile ilişkilendirilmektedirler.

Bursa ili, Nilüfer ilçesi sınırları içerisinde Ulubat Gölü'nün doğu terasında Akçalar köy sınırları içerisinde Akçalar Sırtı Mevkii içerisinde kalan *"Aktopraklık"*ta hendekler içerisine, MÖ 5.500-5.400 yılları arasında açılmış olan basit çukurlara uygulanmış gömüler açığa çıkartılmıştır[360]. Erişkin bireylere ait 3 gömüden ikisinin hendek kenarlarındaki kalkerli içeriğe sahip harçla sıvalı zemine yön birliği olmaksızın hocker pozisyonunda gömüldükleri tespit edilmiştir[361]. Bu gömülerden diğeri hendeğin hemen kenarında bir taş duvarla çevrili halde tespit edilmiştir[362]. Mezarların içlerinde özenle yapılmış tümlenebilir kaplar ele geçmiştir[363]. Mezarlardan birisinin çevresinde ölü hediyeleri ve kolunda mermer halka bilezik tespit edilmiştir (Resim 3.10c)[364]. Bu mezarlarla ilişkili adak çukurları da açığa çıkartılmıştır[365].

Erken Kalkolitik, Orta Kalkolitik çağ geçiş sürecinde Doğu Anadolu'daki kilit kültür toplulukları hiç şüphesiz Obeyd'lilerdir. Obeyd kültürü hegemonyasına giren Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki yerleşimlerde seramikten, mimariye, ölü gömme gelenekleri ve ritüellere kadar her alanda köklü, büyük değişikler yaşanmıştır. Malatya ili, Battalgazi ilçesinin kuzeydoğusunda İmamlı Köyünün kuzeyinde, baraj yapılmadan önce, kalan *"Değirmentepe"*nin Obeyd yerleşimlerinin her birinde ritüeller ve ölü gömme geleneklerini aydınlatan verilere ulaşılmıştır. Mezarlara ek olarak yakınlarda ele geçen küllü ve kurban sunularını içeren çukurlar dikkat çekicidir[366]. Değirmentepe'de Obeyd evresinde koyu yüzlü açkılı mutfak mallarından yapılmış çömlek mezarlar ele geçmiştir. Çocukların genellikle koyu yüzlü açkılı mallardan yapılmış çömleklere

---

[359] Jacop Roodenberg, "2000 Yılı Menteşe Kazı Sezonu", *23. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2002, 123-126.
[360] Necmi Karul, "Aktopraklık Höyük Kazısı", *Türkiye Arkeolojisi, Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu'nun 30. Yıl Anısına,* Ankara 2008, 21.
[361] Necmi Karul ve Öcal Özeren, "Aktopraklık Höyüğü Çalışmaları-2005", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler, Sayı: 21,* Ocak 2006, 13; Necmi Karul, "Aktopraklık 2004-2006 Yılı Çalışmaları Genel Bir Değerlendirme", *25. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2008, 68, Resim 8.
[362] Necmi Karul, "Aktopraklık 2004-2006 Yılı Çalışmaları Genel Bir Değerlendirme", *25. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2008, 68.
[363] Necmi Karul, "Göçle Gelen Kültürler", *Aktüel Arkeoloji, Sayı. 10,* Şubat 2009, 60 Resim. Aktopraklık.
[364] Karul, "Göçle Gelen Kültürler", 63, Resim. Aktopraklık 1.
[365] Necmi Karul, "Aktopraklık: Kuzeybatı Anadolu'da Gelişkin Bir Köy", *Türkiye'de Neolitik Dönem,* Arkeoloji ve Sanat, İstanbul 2007, 388-389, Fig. 4.
[366] Özbal, "The Chalcolithic of Southeast Anatolia", 185.

gömüldükleri belirlenmiştir[367]. Genel olarak Kalkolitik Çağ'da bebeklerin evlerin tabanları altına, nişlere, avlulara açılan çukurlara ve kaplara hocker pozisyonunda gömüldükleri belirtilmektedir[368]. Değirmentepe'nin Kalkolitik Çağ çocuk gömütlerinden cinsiyeti kız olanların başlarının çeşitli yönlerde sargılarla sıkıca sarıldıkları tespit edilmiştir. Bu yöntemle kemikleri gelişmemiş, ince olan bebeklerin kafataslarının deforme olması sağlanmıştır[369]. Çocuklar açık renk hamurlu Obeyd tipi kaplara gömülerek tabanların altına konmasına karşılık süt bebeklerin pişmemiş topraktan "peteklerin" içerisine hocker pozisyonunda gömüldükleri belirlenmiştir. Ayrıca bir peteğin içerisine köpek cinsinden küçük bir hayvanın gömülmüş olması da dikkat çekicidir[370]. Bebekler pişmemiş topraktan "peteklere" konularak taban altına gömülmüşken yetişkin bireylerin duvar nişlerine gömüldükleri belirlenmiştir[371]. Bu uygulamalara birkaç örnek vermek gerekirse Kalkolitik Çağın ortalarına tarihlenen mekânlardan bir tanesinin tabanı altında koyu yüzlü açkılı kaba mutfak malının çömlek tipi mezar olarak kullanıldığı anlaşılmıştır. Değirmentepe'nin Kalkolitik Çağ yapı kompleksinin en büyük ve merkezi mekânının tabanı altındaki "çukur mezar" içerisinde hocker pozisyonunda gömülmüş iskelet bulunmuştur[372]. Mezarda ölü hediyesi olarak Coba tipi kase ele geçmiştir[373]. Taban altına açık renkli Obeyd ve koyu yüzlü açkılı mallardan yapılmış çömlek mezarların da uygulandığı içerilerindeki bebek iskeletlerinden anlaşılmaktadır[374]. Örneğin MÖ V. Binyılın ikinci yarısı- MÖ IV. Binyıl başlarına tarihlenen mekânının tabanı altında içerisine hocker pozisyonunda bir bebeğin konulduğu çömlek mezar açığa çıkartılmıştır[375]. Kazılarda bir başka taban altında koyu yüzlü açkılı yüze sahip çömlek mezara daha ulaşılmıştır. Oldukça büyük bir mekân olan

---

[367] Ufuk Esin, "Değirmentepe (Malatya) Kazısı 1981 Yılı Sonuçları", *IV. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Hacettepe Sosyal ve İdari Bilimler Döner Sermaye İşletmesi Tesisleri, Ankara 1983, 41.

[368] Ömür Dilek Erdal ve Metin Özbek, "Değirmentepe (Malatya) Çocuk İskeletlerinin Antropolojik Analizi", *25. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* Merkez Repro İç ve Dış Tic. Ltd. Şti, Ankara 2010, 280.

[369] Veli Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar,* İletişim Yayınları, İstanbul 2003, 86.

[370] Esin, "Değirmentepe (Malatya) Kazısı 1981 Yılı Sonuçları", 41, Resim: 8; Esin, "Salvage Excavations at Değirmentepe", 69, Fig. 5.

[371] Ufuk Esin ve Güven Arsebük, "1982 Yılı Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı", *V. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Ankara 1984, 76-77.

[372] Esin, "1980 Yılı Değirmentepe (Malatya) Kazısı Sonuçları", 40; Esin, "Salvage Excavations at Değirmentepe", 69.

[373] Esin, "1980 Yılı Değirmentepe (Malatya) Kazısı Sonuçları", 40.

[374] Ufuk Esin, "Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı 1983 Yılı Raporu", *VI Kazı Sonuçları Toplantısı,* Ankara 1985, 15-16, Resim 13-14.

[375] Ufuk Esin, Savaş Harmankaya, "1984 Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı, *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1986, 59.

başka bir yapının 1. tabanı altından içerisinden bebek iskeleti gelen bir çömlek mezara daha ulaşılmıştır[376]. Bunlar dışında açık renk Obeyd malı başka bir çömlek mezar içerisinde hocker pozisyonunda bir bebek iskeleti daha bulunmuştur[377]. Bir başka mekânda koyu yüzlü açkılı bir mezar çömleği içerisinde bebek iskeletiyle birlikte kolye tespit edilmiştir. Mezar buluntusunun ele geçmediği bir başka Obeyd dönemi çömlek mezar ve içerisindeki bebek iskeleti bir mekânın tabanında ele geçirilmiştir. Yine aynı katta fırınlı yapının tabanı altında bir çukur içerisine konulmuş bebeğe ait koyu yüzlü açkılı maldan bir mezar çömleği bulunmuştur[378]. Devam eden kazı çalışmalarında Obeyd kültürüne ait insanların bebek ve çocuklarını mekânların tabanları altına, koyu yüzlü açkılı maldan mezar çömleğinin içerisine koyarak gömmeye devam ettiği anlaşılmıştır[379]. Bir başka mekanın tabanı altında koyu yüzlü açkılı bir çömlek mezar, içerisinde ise bir bebek iskeletine ulaşılmış[380] olması bu mezar tipinin ne kadar yoğun uygulandığını göstermektedir.

Çocukların ve bebeklerin çömlek dışında direk açılmış mezar çukuru içerisine yatırıldığı kazılarda tespit edilmiştir. Açığa çıkarılan bir mekânının güneydoğu köşesinde bir çukurda hocker pozisyonunda çocuk iskeleti ile karşılaştırmıştır. İskelete göre baş doğuda ayaklar batıdadır[381]. Bir başka Obeyd mekânının ortasında yüzü güneye dönük bir çocuk kafatasının tespit edilmiş olması dikkat çekicidir[382].

Ölü gömme gelenekleri dışında uygulanan ritüellere ilişkin önemli ipuçlarının ele geçtiği bir merkezdir. Yapı birimlerinde birisinde içi taş dolu büyük bir kerpiç peteğe, onun batısında içerisinde bir bebek iskeletinin bulunduğu mezar çömleğinin içerisine konduğu adak çukuru tespit edilmiştir. Adak çukurunun içinde mezar çömleğinin altında bir balyoz bulunmuştur. Ayrıca adak çukuru kilden kap kapamaları, sap şeklinde nesneler, çanak çömlek parçaları ve yanmış hayvan kemiği kalıntıları ile doludur[383].

Diyarbakır ili, Bismil ilçe sınırları içerisinde kalan *"Kenan Tepe"*nin kazı çalışmalarında Obeyd kültür katlarına (MÖ 4.650) ait oldukları tespit edilen mezarlar

[376] Esin ve Harmankaya, "1984 Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı, 62,63.
[377] Esin ve Harmankaya, "1985 Değirmentepe (Malatya-İmamlı Köyü) Kurtarma Kazısı", 102.
[378] Esin ve Harmankaya, "1985 Değirmentepe (Malatya-İmamlı Köyü) Kurtarma Kazısı", 108-109, 115.
[379] Ufuk Esin ve Savaş Harmankaya, "Değirmentepe (Malatya Kurtarma Kazısı 1986", *IX. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: 1,* Ankara 1988, 102.
[380] Esin ve Harmankaya, "Değirmentepe (Malatya Kurtarma Kazısı 1986", 94, Resim 26, 35/3.
[381] Esin ve Harmankaya, "1985 Değirmentepe (Malatya-İmamlı Köyü) Kurtarma Kazısı", 107.
[382] Esin ve Harmankaya, "Değirmentepe (Malatya Kurtarma Kazısı 1986", 94, Resim. 26, 35/3.
[383] Esin ve Harmankaya, "Değirmentepe (Malatya Kurtarma Kazısı 1986", 98-99.

açığa çıkartılmıştır. Obeyd yapısı Bina 2'nin hücre yapılı odalardan 3. odaya gömülmüş bireye ulaşılmıştır. Obeyd domestik yapıları içerisine de bireylerin gömdükleri belirlenmiştir. Kısmen Bina 3'ün duvarları arasında kalan büyük bir pithos içerisine konulan erişkin kadın buna bir örnek teşkil etmektedir. Yapılan incelemelere göre kafa ve vücudun çömleğin içerisine yerleştiriliş biçimi ve bulunma durumuna göre Bina 3'ün yapımı sırasında hücre yapısının zeminine gömülmüştür[384]. Kenan Tepe'de Obeyd kültür katının 2. ve 3. evreleri arasında mezar uygulamalarının olduğu belirtilmektedir[385]. Obeyd'in sonlarına tarihlenen (Obeyd Evre 4) Coba Kâsesi olarak adlandırılan bir çömlek ve bir dizi bozulmamış mimari yapı ile 2 adet yeni doğmuş bebek gömüsünün uygulandığı çömlek mezarlar yayınlanmıştır. Mezar çömleklerinin pişirilmeden gömüt için uygulandığı tespit edilmiştir[386].

Orta Anadolu'da Aksaray ilinin doğusunda, Gülağaç ilçe merkezinin kuzeybatısında yer alan *"Güvercinkaya"* yerleşmesinde Kalkolitik Çağa tarihlenen (MÖ 5.200-4.750) 1 adet çömlek tipi mezara ulaşılmıştır. Kazı çalışmalarında duvarla çevrili bir alanda yapılan çevre temizliği sırasında çukurcuğun boşaltılmasından sonra buraya çömlek mezarın yerleştirildiği anlaşılmıştır[387]. Mezar kabı içerisindeki hocker pozisyonlu bebeğe eşlik etmesi için yüzlerce beyaz, kırmızı renklerden ve yassı ufak boncuklardan oluşan 1 adet kolye bırakılmıştır[388]. Obeyd dönemi kerpiç yapılı mekânlardan bir diğerinde de çömlek mezar tipinde gömüte ulaşılmıştır. Çömlek içerisinde yeni doğmuş bir bebeğe ait iskelete ulaşılmıştır. Güvercinkaya'da Kalkolitik Çağ Obeyd kültürü içerisinde tespit edilen ikinci mezar olmuştur[389]. Güvercinkaya'sında açığa çıkarılan Obeyd kültürüne ait ölü gömme geleneğini yansıtan mezarlar, mimari veriler, seramikler, damga mühürler, mühürler Obeyd kolonilerinin

---

[384] Bradley J. Parker, "Yukarı Dicle Arkeolojik Araştırma Projesi (Utarp): 2005 Yılı Kenan Tepe Arazi Çalışması Raporu", *28. Kazı Sonuçları Toplantısı 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Basımevi, Ankara 2006, 325-327, Fig. 8.

[385] Bradley J. Parker, "Project (Utarp): A Report of the 2007 Field Season at Kenan Tepe", *30. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Ankara 2009, 381.

[386] Parker, "Project (Utarp): A Report of the 2007 Field Season at Kenan Tepe", *30. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* 380, Fig. 3.

[387] Sevil Gülçur ve Pınar Çaylı, "Güvercinkayası 2008 Yılı Kazısı", *31. Kazı Sonuçları Toplantısı, 3. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık, San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2010, 364, Resim. 10.

[388] Gülçur ve Çaylı, "Güvercinkayası 2008 Yılı Kazısı", *31. Kazı Sonuçları Toplantısı, 3. Cilt,* 365, Resim. 11, 367, Resim.14a.

[389] Sevil Gülçur ve Yasemin Yılmaz, "Güvercinkayası 2013 Kazısı Ön Rapor", *36. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2014, 553, Resim. 12.

Anadolu içlerine kadar yayılımını göstermesi açısından önemlidir[390]. Orta Kalkolitik dönem içerisinde ölü gömme geleneklerinin görüldüğü diğer bir merkez Karaman il merkezi içerisinde kalan *"Can Hasan"*dır. Kerpiç yapı ve kuzeyindeki yıkıntı halinde bulunan duvarın inşa edildiği yamacın kuzeyinde 2 bebeğe ait iskelet tespit edilmiştir[391]. Bunun dışında 2A tabakasında (Orta Kalkolitik) bulunan duvarlı evin ortasına bir bebek mezarının uygulandığı tespit edilmiştir. Ayrıca 2B tabakasındaki kirişi delerek altına kadar inen bir yetişkinin ve bebeğin gömüldüğü mezar da açığa çıkartılanlar arasındadır[392].

Orta Kalkolitik'ten Geç Kalkolitik Çağa geçiş aşamasına (MÖ IV. binyıl) verilebilecek mezarların ilkine Fırat Havzası içerisinde, Altınova'da bulunan *"Korucutepe"*de ulaşılmıştır. Yanık yapı olarak tanımlanan kerpiç mimariden alınan Karbon örnekleri ışığında MÖ 3.400'e tarihlenen yapının yarım metre kadar altında siyah açkılı bir küp ile örtülmüş iki yaban domuzu alt çenesi, pişmiş topraktan portatif bir ocak ile aynı yerde bir mezar açılmıştır. Aynı düzlemde bir başka mezarın ise buldozer tarafından tahrip edilmiş bir şekilde ele geçtiği yayınlanmıştır[393]. Gaziantep ili, İslahiye ilçesinde bulunan Gedikli Karahöyük'ün IV a-b katları içerisinde yerleşim içerisine, konutların tabanları açılmak suretiyle inhumasyon geleneğinde basit toprak ve çömlek tiplerinde mezarların uygulandığı belirtilmektedir. Yetişkinler basit toprak, çocuklar çömlek tipi mezarlara gömülmüşlerdir. Basit toprak mezarlar içerisindeki iskeletler hocker pozisyonuna sahiptir. Gömü esnasında ritüellerin düzenlendiğini yansıtan ateşle ilişkili bir aşamanın olduğu belirlenmiştir[394]. Bunlardan IV a katında çamur sıvalı alanda basit toprak mezar tipinde 1 tane gömüt ele geçmiştir. Sıvalı

---

[390] Gülçur ve Yılmaz, "Güvercinkayası 2013 Kazısı Ön Rapor", *36. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* 554.

[391] D.H. French, "Can Hasan 1966", *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı. XV, Cilt. 1,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1968, 69.

[392] French, "Can Hasan-Karaman 1967", 90.

[393] Maurits Van Loon, "Korucutepe Kazısı, 1969", *Keban Projesi 1969 Çalışmaları, Orta doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I, No. 2,* Ankara 1971, 47-48.

[394] Refik Duru, *Gedikli Karahöyük I: Prof. Dr. U. Bahadır Alkım'ın Yönetiminde 1964-1967 Yıllarında Yapılan Kazıların Sonuçları/The Results of Excavations Directed by Prof. Dr. U. Bahadır Alkım in the Years 1964-1967*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, V. Dizi, Sayı 51, Ankara 2006, 16-17, Lev. 26/1,2; Lev. 29/1.

tabanların açığa çıkartıldığı IV b içerisinde de 1 adet basit toprak tipinde mezara ulaşılmıştır. İskelet ile birlikte birkaç adet taş eserin ele geçtiği yazmaktadır[395].

Doğu Anadolu Bölgesi, Malatya il merkezinin kuzeydoğusunda bulunan *"Arslantepe"*nin MÖ III. binyıl katlarından bildiğimiz çukurlar ve beraberindeki gömü uygulamalarının aynı merkezde daha erken bir tarihte de uygulandığı anlaşılmaktadır. Yürütülen kazılarda Period VII'de (Geç Kalkolitik) taş temelli kerpiç duvarlı yapılar içerisinde zeminin altına uygulanmış 8 adet basit toprak mezar açığa çıkartılmıştır. İskeletler genellikle sağ taraflarına, yüzleri doğuya bakar şekilde verilmiştir. İskeletlerin kolları ve bacakları kıvrık (hocker) şeklindedir. Bireylerden bir tanesinin gövdesinin kırmızı boya/okr ile kaplandığı tespit edilmiştir. Mezarlardan ölü hediyesi olarak pişmiş toprak kaplar ve boncuklar gelmiştir. Bunlardan Gömü 1'de kabuk, taş, kemik boncuklar (Resim 3.12a-b) ve makara şekilli mühür (Resim 3.12c) ele geçmiştir[396]. Period VII seviyesinde çok ilginç bir mezarın daha açığa çıkarıldığı belirtilmektedir. Bu erken döneme verilen ilk örnek çömlek mezar olarak geçmektedir. Çocuğun gömüldüğü bu mezar kabının bir tür el yapımı yemek kabı olduğu belirlenmiştir. Çok iyi korunmuş şekilde ele geçen mezara hocker pozisyonunda gömülen bireyin kap eşyalarıyla birlikte sol tarafına yatırıldığı belirtilmektedir. Her bir omuz altında 1 adet yemek kabı, 1 adet çark yapımı kaba yüzlü, içe devrik ağız kenarlı kâse ve 1 adet el yapımı kase, ayağın üst kısmında bir birine girmiş bir şekilde tipik kırmızı perdahlı geniş kap ele geçmiştir. Burada yetişkin bir bireyin yarım kaba yüzlü bir kap ile örtülmek suretiyle gömüldüğü de belirtilmektedir (Resim 3.12d-e)[397]. Arslantepe'nin Period VII'ye ait tahribata uğramış duvarlarının bulunduğu kattaki evlerin zeminlerinin altında iki mezara ulaşılmıştır. Bu gömüler oldukça iyi bir şekilde korundukları için bu döneme ilişkin önemli bilgiler vermişlerdir. Mezarlarda kişisel süs eşyaları niteliğinde bir kolye, kabuktan ve taş boncuklardan yapılmış bilezikler ele geçmiştir[398]. Devan eden kazı çalışmalarında ölü gömme geleneklerini aydınlatacak çok özel başka mezarlara da ulaşılmıştır. Arslantepe'nin Geç Kalkolitik Çağ yerleşiminde bilinçli bir şekilde

[395] U. Bahadır Alkım, "İslahiye Bölgesi Araştırmaları Gedikli ve Kırışkal Hüyük Kazıları (1967)", *Türk Arkeoloji Dergisi Sayı XVI, Cilt. 2, Türk Tarih Kurumu Basımevi,* Ankara 1968, 6.
[396] Alba Palmieri, "Two Years of Excavations at Arslantepe (Malatya)", *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı. XIX, Cilt II,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972, 204, fig. 12-14.
[397] Alba Palmieri, "Arslantepe (Malatya), Report on the Excavations 1971-1972", *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı. XXI, Cilt. 1,* Türk Tarih Kurumu, Ankara 1974, 138, Figs. 5-6.
[398] Marcella Frangipane, "Excavations at Arslantepe-Malatya, 1992", *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1994, 216.

kafataslarının deformasyona maruz bırakıldığı bir geleneğin izlerine ulaşılmıştır. Mezarlar MÖ 3.400-3300 yılları arasına tarihlenmiştir. Mezarların yanlarında içleri kül ve seramiklerle dolu büyük bir çukur da bulunmuştur. Bu çağa ait tapınağının altında açılan 4 mezardan 2 çömlek ve 1 taş çevrili olanı çocuklara ve diğeri kadına aittir. Bu mezarlardaki bir çocuğun ve kadının kafataslarının bilinçli bir şekilde deformasyona uğratıldığı anlaşılmıştır[399].

Elazığ *"Norşuntepe"*, Geç Kalkolitik Çağ'dan Erken Tunç Çağa geçişte bölgenin ölü gömme gelenekleri hakkında önemli bilgiler veren bir diğer yerleşimdir. Erken Tunç Çağ surlarının hemen dışında Batı Yamacı üzerinde Geç Kalkolitik yerleşmelerini tahrip etmiş olan pithos/küp mezarlar ortaya çıkartılmıştır. Burada iki oda tabanı altına uygulanan iki farklı pithos/küp mezarlar açığa çıkartılmıştır. Oda tabanı altında ele geçen küresel küp içerisine yatırılan ölünün başı güneydoğu yönüne doğru verilmiştir (Resim 3.13a)[400]. Bu pithos/küp mezar içerisinde ele geçen hayvan kemikleri ölü hediyeleri ile ilişkilendirilse[401] de ölü yemeği ile de ilişkilendirilebilir. Erken Tunç Çağ surlarının hemen dışında kalan Batı Yamacı kazılarında toplamda 12 çocuk mezarının daha açıldığı belirtilmektedir. Bunlardan VIII tabakanın 2 No.lu odasında bulunan iskelet sepet içerisine yerleştirildiğini göstermektedir (Resim 3.13b)[402]. Ayrıca K 19 Uzunlamasına Mekânın güney kerpiç döküntüleri içerisinde ele geçen 38 cm uzunluğunda sırtüstü yatırılan çocuğun çömlek tipi mezar içerisinde değil de örgü izlerine bakılarak sepet içerisine yatırıldığı anlaşılmıştır[403]. VII. tabakanın taban düzeyi altında rastlanmış olan üç gömütten birincisi 6 yaşında çocuğa ait çömlek tipi mezardır. İkinci çömlek mezarın ağzının büyük bir çanak ile kapatıldığı belirtilmektedir (Resim 3.13c-d). Bu küçük iskeletin üzerine tahıl tanelerinin serpildiği belirlenmiştir[404]. Her iki çömlek içerisine yerleştirilen çocuklar hocker pozisyonuna sahiptir[405]. 6 yaşındaki çocuğun başı kuzeydoğuya dönük olarak verilmiştir. Aynı yıl bulunan ikinci çömlekteki

---

399 https://www.arkeolojikhaber.com/haber-arslantepe-hoyugundeki-5-bin-yillik-sekillendirilmis-kafataslari-incelendi-17025/.

400 Hauptmann, "Norşuntepe Kazıları, 1974", 29, Lev. 21.4.

401 Hauptmann, "Norşuntepe Kazıları, 1974", 29.

402 Hauptmann, 1979: 55; Hauptmann, "Norşuntepe Kazıları, 1974", 29, Lev. 21, 3.

403 Harald Hauptmann, Norşuntepe Kazıları, 1973", *Keban Projesi 1973 Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri. I, No. 6, Ankara 1979, 55.

404 Harald Hauptmann, "Norşuntepe Kazıları, 1972", *Keban Projesi 1972 Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri 1, No. 5,* Ankara 1976, 42, 54, Lev. 42, 1-2.

405 Harald, "Norşuntepe Kazıları, 1972", 41-100.

çocuğun yüzü güneye bakar şekilde verilmiştir. Üçüncü iskeletin belirli bir yöne göre yatırılmadığı, ancak başının doğuya doğru yatırıldığı belirtilmektedir[406].

ETÇ başlarına verilen savunma sisteminin Geç Kalkolitik Çağa son verdiği ele geçen açık renkli mallara (Plain Simple Ware, Reserved Slip Ware) ve basit mutfak çanak çömleklerden de anlaşılmaktadır. Bu çağa ait ayrıca çok sayıda çukurlarla birlikte yukarıdaki 3 mezara ek olarak 4 adet mezar daha tespit edilmiştir. Bunlardan 3'ünün çömlek içerisine diğerinin yine sepet içerisine gömüldüğü belirtilmektedir. VII. Tabakaya ait mekanlar içerisi uygulanan 3 çömlek mezarın çocuk gömüler içerdiği belirlenmiştir[407]. Bu çömlek mezarlardan birisi içerisindeki küçük çocukla birlikte ölü hediyesi olarak beyaz kireçtaşından küçük boncuk ele geçmiştir[408]. Çömlek mezarlardan hemen birinin yan tarafına gömülmüş iskelete ait kireçtaşından boncuk bir diğer ölü hediyesini oluşturmaktadır[409]. Bu mezarlara konulan çocuk iskeletlerinin de hocker pozisyonuna sahip oldukları belirlenmiştir. Çömlek içerisine konulan çocuklardan bir tanesinin sağ yanına çevrilecek biçimde çömleğe yatırıldığı belirtilmektedir (Resim 3.13e)[410].

Uzunlamasına Mekanın güneyindeki döküntü kerpiç kalıntılar içerisinde bulunan 2 gömütten çömlek içerisine gömülen yaklaşık 17 cm. büyüklüğündeki çocuğun başının kuzeydoğuya dönük olduğu ve hocker pozisyonunda olduğu belirtilmektedir. Diğer sepet örgü tipi mezar içerisine gömülen çocuğun iskeleti incelendiğinde başının batıya döndürüldüğü bacaklarının karna doğru çekildiği ve bu şekilde sırt üstü yatırıldığı yazmaktadır[411]. Bu ve buna benzer bazı mezarlar Geç Kalkolitik içerisinde değerlendirilmiş olsa da hem Geç Kalkolitik-ETÇ tabakaların arasında ele geçmiş olmaları hem de mezarlarda ele geçen mezar hediyelerinin ETÇ mallarıyla büyük benzerlik sergilediğine dikkat çekilmektedir (Resim 3.13f)[412]. Aynı zamanda yayınlara baktığımızda 8. Yapı katının 3 evresinden sonra gelen ETÇ katlarına ait mimari yapılar ve maddi buluntularıyla birlikte çömlek tipi, sepet örgü türü mezarların ele geçmesi

[406] Hauptmann, "Norşuntepe Kazıları, 1972", 42, 54.
[407] Harald Hauptmann, Norşuntepe Kazıları, 1973", 55.
[408] Harald, Norşuntepe Kazıları, 1973", 55.
[409] Harald, Norşuntepe Kazıları, 1973", 55.
[410] Harald, Norşuntepe Kazıları, 1973", 55, lev. 28,3.
[411] Harald, Norşuntepe Kazıları, 1973", 55.
[412] Harald, "Norşuntepe Kazıları, 1974", 29, Lev. 23,3.

tarihlemelerini kolaylaştırmaktadır[413]. Geç Kalkolitik Döneme verilen bu mezarların dönemlerine ilişkin ayrıntılar oldukça eksik olduğu gibi yayınlardan da anlaşılacağı gibi ETÇ I içerisinde de değerlendirilebilirler. Örneğin kazı raporlarında çömlek mezarların ele geçtiği 7-8. Yapı katlarının çanak çömlekleri için Geç Kalkolitik Çağ'ın en son tabakalarını yansıtan "fırça izli" saman katkılı açık kahverengi veya açık kızıl kahverengi mallar ve fırınlaması bunlardan daha kaliteli olan açık renk hamurlu mallardan oluştukları belirtilmektedir[414]. Bu nedenle söz konusu mezarların tarihleme sorunu müzelerdeki mevcut buluntular üzerinden yeni yöntemlerle analiz edilerek tekrar değerlendirilmelerini gerektirmektedir.

Anadolu'nun güneydoğusunda Diyarbakır ili, Bismil İlçesi'nin 10 km. güneydoğusunda yer alan *"Yeniceyanı Höyük"*ün Geç Kalkolitik Çağ yerleşimleri içerisinde de mezarlar ele geçmiştir. Bu örneklerden biri duvarların altında tespit edilen çocuk mezarı olarak belirtilmektedir[415]. Bismil ilçesinde yer alan *"Salat Tepe"*nin güney yamacında yürütülen kazılarda Geç Kalkolitik dönem malzemelerinin ele geçtiği mekân içerisinde taban altına açılan çukur içerisine konulan çömlek tipi mezar kabı içerisinde bebek iskeleti ele geçmiştir[416]. Çalışmalar neticesinde doğu-batı yönünde uzanan basit toprak mezar içerisinde doğu-batı yönlü sazlar üzerine yatırılmış bebek iskeletine ulaşılmıştır. Bu mezardaki bebek iskeletinin boynunda 1.547 beyaz, 1.111 siyah taştan (2658) birkaç sıra kolye ele geçmiştir[417]. Ayrıca mezar içerisinde "Terminal Obeyd" evresi içerisine verilen 1 adet Coba kâsesi ele geçmiştir[418]. *"Salat Tepe"*de Geç Obeyd döneminin geç evresine ait üç bölümlü bir konutun batı yüzündeki bir basamakta kerpiç mezar içerisinde bebek iskeleti tespit edilmiştir[419]. Bu bebeğin boynunda ele

[413] Harald, Norşuntepe Kazıları, 1973", 55.
[414] Harald, Norşuntepe Kazıları, 1973", 56.
[415] Reinhard Bernbeck, Sarah Costello ve Necdet Ünal, "Excavations at Yenice Yanı 2002", *25. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2004, 118.
[416] A. Tuba Ökse, "Salat Tepe Kazıları- 2012 Yeni Bulgular ve Stratigrafik Değerlendirme", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler,* Sayı: 35, Ocak 2013, 45.
[417] A. Tuba Ökse, Ahmet Görmüş, Tatsundo Koizumi ve Nevin Soyukaya, "Ilısu Barajı- Salat Tepe 2012 Kazısı", *35. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. 1*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi, Muğla, 2014, 117, Resim. 5.
[418] Ökse, vd., "Ilısu Barajı- Salat Tepe 2012 Kazısı", 117-118.
[419] Ökse, vd., "*36. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* 22.

geçen kolyenin dört sıra halinde siyah ve beyaz renkte küçük boyutlu boncuk dizilerinden oluştuğu belirtilmektedir[420].

Aynı coğrafyayı paylaşan *"Kenan Tepe"*nin Dicle nehrine bakan yamacında erken döneme tarihlenen bir mezar açığa çıkartılmıştır. Yamaçta gerçekleştirilen kazılarda yerel Uruk üretimi sarkık emzikli mallar ve karbon örneklerinden alınan sonuçlar Geç Kalkolitik Çağı (MÖ 3.350-2.910) vermektedir. Ancak mezar ana toprağın altına, yüzeyin 5.5 metre altına uygulandığından daha erken bir dönemle de (Obeyd) ilişkilendirilebilir. Erişkin erkek birey yan tarafına doğru hocker pozisyonunda yatırılmıştır. Adamın başı güneydoğu yönlü, yüzü kuzeybatıya bakmaktadır. Bireyin başına yakın bir yerde disk şeklinde taş boncuk ele geçmiştir. İskeletin altındaki mat renk ölünün hasır veya tekstil üzerine yatırıldığı izlenimini vermektedir[421]. Batman il merkezinde yer alan *"Kuriki Höyük"* içerisindeki yerleşimde de Geç Kalkolitik Döneme ait mezarlara ulaşılmıştır. Kazı çalışmalarında Geç Uruk Dönemi (MÖ 3.520-3.365) ile ilişkilendirilen iki pithos/küp mezar açığa çıkartılmıştır. Söz konusu mezarlardan bir tanesi doğu yamaçta, diğeri ise güney yamaçta tespit edilmiştir (Resim 3.14a) Mezar kapakları günümüze kadar gelebilen bu mezarlara çocuklar gömülmüştür[422].

Adıyaman ilinin 35 km. güneyinde, Samsat ilçesi Samsat Köyü içerisinde yer alan *"Samsat Höyük"*ün Geç Kalkolitik Dönemine (XXV. kat) ait kale duvarlarının doğusunda sıkıştırılmış toprak tabanlar altında çömlek mezarlar tespit edilmiştir. Bu çömlek mezarlardan ilkindeki (Resim 3.14b) çocuğun başının güneye döndürüldüğü, dizlerinin karnına çekilerek çömlek içerisine yatırıldığı belirtilmiştir. İlk mezarla yan yana olan diğer çömlek mezar içerisinde de bebeğe ait iskelet tespit edilmiştir[423]. Sıkıştırılmış ve sıvanmış toprak ve çakıl döşeli tabanların (XXVI. kat) altında da sayıları 12'yi bulan çocuklar ve bebeklerin gömüldükleri mezarlar açığa çıkarılmıştır. Mezarların 3'ü basit toprak mezar, 8'i kapaklı çömlek, 1 tanesi pithos/küp tipindedir. Ölülerin boylarıyla orantılı olarak çömleklerin boyutları değişmektedir. İçerisinde ölü hediyesi olarak dört dişten, altı kireçtaşı boncuktan oluşan kolye parçaları; obsidyen,

[420] A. Tuba Ökse, "Salat Tepe Kazıları- 2012 Yeni Bulgular ve Stratigrafik Değerlendirme", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler,* Sayı: 35, Ocak 2013, 45.
[421] Bradley J. Parker, Andrew Creekmore, Lynn Swartz Dodd, Elenor Moseman, vd. "The Upper Tigris Archaeological Research Project (Utarp) Year 2000 Excavations at Kenan Tepe", *23. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2002, 438-439, Fig. 14.
[422] Genç, "2014 Yılı Kuriki Höyük Kazısı", 168, Resim. 3.
[423] Özgüç, *Samsat, Bir Başkent ve Kalenin Uzun Yaşamının 6000 Yıllık Dönemden Kesitler,* 96, St. 87-192; Resim. 392-393.

kırmızı taş ve kireçtaşı boncuklu bilezik (Resim 3.14c) korunagelmiştir. Diğer bir ölü hediyesi olarak pişmiş toprak kaplar bırakılmıştır. Çömlek mezarlardan birisindeki bebek iskeletinin (Resim 3.14d) yüzü kuzeye döndürülmüş, dizler bükülmüştür. Ele geçen tek pithos/küp mezarın da kapaklı olduğu görülmektedir[424].

Bunlar dışında Geç Kalkolitik Çağın (XXVII Kat) sıvalı tabanları kaldırıldığında 11 çocuğa ait başka mezarlara ulaşılmıştır. Bu mezarlardan 1'i toprak, 5'i kapaklı çömlek tipi, 5'i pithos/küp tipi mezarlardan oluşmaktadır. Mezarlardan 3 tanesinde çocukların kolye ile gömüldükleri belirlenmiştir. Kolyelere ait boncuklar akik, kireçtaşın (617 adet), gri ve siyah taştan (525 adet), halka biçimli boncuktan (Resim 3.14e) yapılmıştırlar[425]. XXVIII. Kat Samsat Höyük'ün en erken ancak en zayıf katıdır. Bu kat daha çok mezarlarıyla bilinmektedir. Tespit edilen 8 mezarın 7'si çocuklara, 1 tanesi ise yetişkine aittir. Ölülerin tamamı hocker pozisyonunda mezara konulmuştur. Bu mezarlardan sadece bir tanesinde, 3 No.lu mezar içerisindeki 7-8 yaşlarındaki çocuğun ayakucunda ölü hediyesi olarak 1 vazo ve 1 tabak ele geçmiştir[426].

Gaziantep ili, Kargamış ilçesinde bulunan *"Kargamış"*ta bu çağa ait taş sanduka mezarların ele geçtiği belirtilmektedir. Bu mezarların hem intramural hem de extramural gelenekte uygulandığı aktarılmaktadır[427]. Kilis il merkezi içerisinde bulunan *"Oylum Höyük"*ün Geç Kalkolitik mezarları genel anlamda ölü gömme geleneklerini yansıtmaktadır. Bu çağa ait toplamda 10 adet mezar tespit edilmiştir. Çömlek tipi mezarlar içerine çocuklar yan yatırılmış ve dizleri karına doğru çekilmiş halde gömülmüşlerdir. Erişkin bireylerin açılan mezar çukuruna çocuklarda olduğu gibi yan yatırıldıkları, dizlerinin karna çekildiği tespit edilmiştir. Mezarlarda yön birliği bulunamamıştır. Mezarların ortak özelliği mezar çukurlarının bir tarafının kerpiç sıralar ile sınırlandırılmış olunmasıdır. Mezar çukurlarının bir tarafı dikey olarak derinleştirilmiştir. Mezarların üzerleri de kerpiçlerle kapatılmıştır. Kazı çalışmaları sonucunda mezarlarda bireylerin tekstil ile sarılarak gömüldüklerini gösteren verilere ulaşılmıştır. Dikdörtgen forma sahip mezar çukuru içerisinde düz bir şekilde mezar

---

[424] Özgüç, *Samsat, Bir Başkent ve Kalenin Uzun Yaşamının 6000 Yıllık Dönemden Kesitler,* 99, Resim. 400-401, 402, 403-404, 405.
[425] Özgüç, *Samsat, Bir Başkent ve Kalenin Uzun Yaşamının 6000 Yıllık Dönemden Kesitler,* 101, Resim. 414-416.
[426] Özgüç, *Samsat, Bir Başkent ve Kalenin Uzun Yaşamının 6000 Yıllık Dönemden Kesitler,* Ankara 2009, 104.
[427] Ergeç, "Gaziantep'te Geçmişten Bugüne Ölü Gömme Gelenekleri", 439.

boyunca uzanan ve muhtemelen ahşap bir sandukaya ait izler günümüze kadar ulaşmayı başarmıştır. Bu izlerden dolayı erişkin bireylerin ahşap sandukalar içerisine konularak gömülmüş olabilecekleri söylenebilir. Mezarlardan birinde tek bir taş boncuk ve birkaç mezarda küçük çanaklar dışında herhangi bir şey ele geçmemiştir[428].

Geç Kalkolitik dönem içerisinde ölü gömme geleneklerinin görüldüğü diğer bir merkez Şanlıurfa il sınırları içerisinde kalan *"Hacınebi"*dir. Yerleşimdeki avluda daha önce çöp çukuru olarak kullanılan 57 No.lu mezar açığa çıkarılmıştır. Çukurun boşaltılarak ölen bireyin mezara yerleştirildiği belirlenmiştir. Etrafı kerpiç ile düzenlenmiş çukurun içerisindeki iskelet hocker pozisyonundadır. Bu mezarda herhangi bir ölü hediyesi ele geçmemiştir. Hacınebi'de Geç Kalkolitik Döneme ait iki yetişkine ait gömüt dışında çağdaşı çömlek mezarlar da tespit edilmiştir[429]. MÖ Erken IV. binyıl içerisinde değerlendirilen içerisinde bebek iskeleti bulunan çömlek mezarlardan biri zemin altında ele geçmiştir. Çömlek mezarın içerisinde bebek iskeletiyle birlikte minyatür bir seramik kap, bakır yüzük, iki gümüş küpe ele geçmiştir[430]. MÖ IV. binyıla tarihlenen bir değer intramural çömlek mezar içerisinde bebeğe ait kemiklere ulaşılmıştır. Çömlek mezar oda içerisinde sıvalı zeminin altına uygulanmıştır[431].

Bozova ilçesi içerisinde kalan *"Kurbanhöyük"*ün Geç Kalkolitik döneme tarihlenen bir çukuru içerisine gömülen 2 bireye ait iskeletlere ulaşılmıştır. Bu bireylerden birisi 25-30 yaşlarında kadın, diğerinin ise 20-22 yaşlarında erkek oldukları belirlenmiştir. Kadının kafatasındaki deformasyonun ise sargı veya başlık sarılması sonucu oluştuğu anlaşılmaktadır. Bireylerle birlikte mezar içerisinde 1 adet kap ele geçmiştir[432]. Siirt ili içerisinde Botan Vadisi ile Bitlis Vadisi'nin yol hattını teşkil eden Bitlis Vadisi'nde kalan *"Başur Höyük"*te de çömlek mezarlara ulaşılmıştır. MÖ IV.

---

[428] Engin Özgen, "Kalkolitik Çağ'da Oylum Höyük", *Hayat Erkanal'a Armağan Kültürlerin Yansıması,* Edt. Betül Avunç, Homer Kitabevi, İstanbul 2006, 590, Res. 6.
[429] Gil J. Stein, "1995 Excavations at Hacınebi Tepe", *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: I,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1997, 104.
[430] Stein, "1995 Excavations at Hacınebi Tepe", *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: I,* 104.
[431] Gil J. Stein, "1997 Excavations at Hacınebi", *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1999, 189.
[432] Özterzi, *Anadolu'da Neolitik ve Kalkolitik Dönemdeki Mezar Tiplerinin ve Ölü Gömme Geleneklerinin Sosyokültürel Açıdan Değerlendirilmesi,* 102.

binyıla tarihlenen yapıların tabanları altına uygulanmış çömlek mezarların içerisine bebekler gömülmüştür[433].

Orta Anadolu'da Konya il merkezinin kuzeydoğusunda, Beyşehir Gölü'nün güneybatısında yer alan *"Kubad Adad"*ın kazılarında ele geçen prehistorik mezarların bir kısmının Geç Kalkolitik Döneme ait oldukları netlik kazanmıştır. Bu döneme ait mimari tabaka içerisinde 4 adet çömlek mezar ele geçmiştir. Çömlek tipi mezarlar içerisinde hocker pozisyonunda yeni doğmuş bebeklere ait iskeletlere ulaşılmıştır[434]. Ayrıca yangın tabakasının altında bulunan hocker vaziyetindeki iskelet erken döneme ait olmalıdır. Yerleşmede Geç Kalkolitik Dönem ve Erken Tunç Çağı buluntuları ele geçtiği için bu dönemlere ait bir mezar olduğu tahmin edilmiştir[435]. Yine bu döneme ait mimari mekanın zemini altına yerleştirilmiş 1 adet daha çömlek mezar ele geçmiştir. Çömlek mezar içerisinde iskeletin hocker pozisyonunda yatırıldığı ve batı-doğu yönlü yerleştirildiği anlaşılmıştır (Resim 3.15a)[436]. Çorum ili, Boğazkale İlçesi'nde Karakeçili Köyünde bulunan *"Çamlıbel Tarlası"*nda gerçekleştirilen kazılarda bu döneme ait zemin altına uygulanmış 3 çocuk mezarı tespit edilmiştir. Bunların 2'si çömlek içerisine uygulanmıştır[437]. Geç Kalkolitik Dönem (MÖ 3.620-3.590) ölü gömme geleneklerinin görüldüğü diğer merkez Yozgat İli'nin Sorgun İlçe sınırları içerisinde kalan *"Çadır Höyük"*tür. Yapılar içerisindeki çukurlara çocukların gömüldüğü tespit edilmiştir. Bu şekilde 2 mezar içerisine birer çocuğun gömüldüğü anlaşılmaktadır[438]. Bunlardan merkezdeki çöküntü içerisine 1-2 yaşlarında bir çocuğun gömüldüğü tespit edilmiştir. Bu çocuğun üzerinin büyük sayılabilecek bir küp parçası ile örtüldüğü belirtilmektedir. Diğer çöküntü içerisine gömülen çocuğun üzerinin kırılmış yüksek kaideli bir meyve kâsesi ile örtüldüğü belirtilmektedir[439]. Diğer bir merkez Sorgun İlçesi'nin güneyinde, Alişar Köyü'nün 2.5 km. kuzeyinde bulunan *"Alişar Höyük"*tür. Alişar'da Geç Kalkolitik Çağa ait bir yapı içerisine ağaç veya kerpiçten yapılmış sanduka tipi

---

[433] Haluk Sağlamtimur ve Ali Ozan, "Başur Höyük 2012 Yılı Kazı Çalışmaları", *35. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. 3, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi,* Muğla, 2014, 515.
[434] Rüçhan Arık, "Kubad-Abad 2010 Çalışmaları", *33. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2012, 209.
[435] Rüçhan Arık, "Kubad Abad 2006-2007 Yılı Kazı Çalışmaları Raporu", *30. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Ankara 2009, 478.
[436] Rüçhan Arık, "Kubad-Adad Sarayı 2012 Yılı Kazı Çalışmaları", *35. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. 1,* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi, Muğla, 2014, 392, Resim. 10.
[437] During, *The Prehistory of Asia Minor, from Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies,* 238.
[438] Tevfik Emre Şerifoğlu, Gregory Mcmahon ve Sharon R. Steadman, "Çadır Höyük 2014 Sezonu", *37. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* 2, İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2016, 306.
[439] Şerifoğlu, vd., "Çadır Höyük 2014 Sezonu", 307, Resim. 4.

mezarlara, çömlek ve basit toprak tipi mezarlara 6 bireyin gömüldüğü belirtilmektedir. Bunların 2'si yetişkin, 4'ü ise çocuktur[440]. XIII. tabaka içerisinde 2 adet sanduka mezarın ele geçtiği belirtilmektedir. Bu yerleşimde ele geçen mezarlardaki bireylerin hocker pozisyonunda gömüldükleri belirtilmektedir[441]. Alişar'daki mezarların 2'sinde tekstil ve deri gibi organik kalıntı ele geçmiştir. Bunlar muhtemelen ölen bireylerin kıyafetleri veya kefenleri olmalıydı. Mezarlar içerisinde bakır bilezikler, iğneler ve 1 adet damga mühür ele geçmiştir[442].

Geç Kalkolitik Dönem içerisinde ölü gömme gelenekleri hakkında detaylı olmazsa da bilgi sahibi olabileceğimiz bir diğer merkez Çorum il merkezinin güneyinde, Alaca ilçesinin batısında bulunan *"Alacahöyük"*tür. Kazılarında kral mezarlarının devam edip etmediğini anlamak için yapılan sondaj çalışmalarında[443] Geç Kalkolitik döneme tarihlenen krali olmayan 6 mezarın olduğu yazmaktadır[444]. Bu devre ait pise teknikte, kamışla desteklenmiş sıvalı bir evin köşesine 2 basit toprak gömü uygulanmıştır[445]. Bu evin içerisinde iskeletin tümüyle birlikte, yanında zarif bir kabın ele geçtiği belirtilmektedir[446]. Alacahöyük'ün ölü gömme geleneklerini aydınlatabilecek Geç Kalkolitik Çağ mezarlarının sadece çizimle gösterilmiştir[447]. Bu çizimlerde Seviye 9'a verilen Mezar G1 sanduka mezarı ve Seviye 12 içerisinde değerlendirilen Mezar G2 basit toprak mezarı Gürsan'ın stratigrafik çalışmasında Geç Kalkolitik Dönem içerisinde kalmaktadır[448]. Mezarların taş sanduka ve basit toprak tiplerinde olması dikkat çekicidir. Ölüler hocker pozisyonunda mezarlara konulmuş, beraberlerinde ise

---

[440] During, *The Prehistory of Asia Minor, from Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies,* 240.
[441] Özterzi, *Anadolu'da Neolitik ve Kalkolitik Dönemdeki Mezar Tiplerinin ve Ölü Gömme Geleneklerinin Sosyokültürel Açıdan Değerlendirilmesi,* 96.
[442] During, *The Prehistory of Asia Minor, from Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies,* 240.
[443] Ayşe Gürsan-Salzmann, *Alaca Höyük: A Reassessment of the Excavation and Sequence of the Early Bronze Age Settlement,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of Pennsylvania, Pennsylvania 1992, 13, 19-20
[444] Salzmann, *Alaca Höyük: A Reassessment of the Excavation and Sequence of the Early Bronze Age Settlement,* 58-59.
[445] Salzmann, *Alaca Höyük: A Reassessment of the Excavation and Sequence of the Early Bronze Age Settlement,* 25.
[446] Fakihe Öymen, Fuat Köprülü, Fuat Erciyes ve Mazlum Bulak, "Türk Tarih Kurumu'nun Yıllık Umumi Heyet Toplantısı", *Belleten, Cilt. VIII, Sayı. 29,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1944, 157.
[447] During, *The Prehistory of Asia Minor, from Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies,* 239.
[448] Salzmann, *Alaca Höyük: A Reassessment of the Excavation and Sequence of the Early Bronze Age Settlement,* 20, 23, Fig. 48, 50.

ölü hediyesi olarak kapların ve bakır bileziklerin ele geçtiği belirtilmiştir. Mezarlara tekli ve çoklu gömülerin uygulandığı da belirtilmektedir[449].

Burdur il merkezinde *"Kuruçay"*da Geç Kalkolitik Döneme ait 6 ayrı tabakada yerleşim içerisine yapılmış 1.000'den fazla mezar olduğu tahmin edilmektedir. Ancak sadece 54 tanesinin kazısı yapılmıştır. Geç Kalkolitik yerleşmelerinde saptanan gömü geleneklerinden biri basit toprak gömü tipidir. Bireyler açılan çukurlara bacaklar dizden bükülerek karına çekilmiş, kollar göğüs önüne getirilmiş olarak (hocker) gömülmüşlerdir (Resim 3.15b)[450]. Bu gömü geleneğinde çok az sayıda mezara ölü hediyesi olarak pişmiş toprak kaplar bırakılmıştır. Diğer bir tipi çömlek mezarlar oluşturmaktadır. Kuruçay içerisinde bebeklerin ve çocukların bu tip mezarlara gömüldükleri belirlenmiştir. Çömlek mezar olarak yaklaşık 50 örnek ele geçmiştir[451]. Bu tip gömü evlerin tabanları altına açılan çukurlara yapılmıştır. Mezar çömlekleri açılan çukur içerisine yatay veya eğik olarak yatırılmış, çömleklerin ağızları ise taş levhayla kapatılmıştır (Resim 3.15c). Bu çömlekler içerisine bireylerin kefenle veya kıyafetle gömüldüklerini gösteren kalıntılara ulaşılmıştır[452]. Bursa ili, Orhangazi ilçesinin güneyinde yer alan *"Ilıpınar"*ın 4. katında 40 insanın gömüldüğü Geç Kalkolitik Döneme (C14, MÖ 3.800-3.600[453]) tarihlenebilecek mezarlık açığa çıkartılmıştır. Bu insanlarla ilişkilendirilebilecek yerleşim tespit edilemediği için extramural gömü uygulaması olarak kabul edilmiştirler. Çoğunluğu yetişkin ve ergenlerden oluşan bireylerin mezarlara tekli ve çiftli olarak gömüldükleri belirtilmektedir. İskeletler üzerinde yapılan incelemelerde bunların vücutları genellikle sağ taraflarına yaslandırılmış ve çoğunlukla hafif bükülü (nim-hocker) oldukları görülmektedir (Resim 3.15d). Ölülerin hem ayakları hem de kafatasları yakınında seramik kaplar, metal objeler, kemik aletler, boncuklar, bileğ-ezme taşları bulunmuştur[454].

---

[449] Özterzi, *Anadolu'da Neolitik ve Kalkolitik Dönemdeki Mezar Tiplerinin ve Ölü Gömme Geleneklerinin Sosyokültürel Açıdan Değerlendirilmesi,* 95.
[450] Duru, *MÖ 8000'den MÖ 2000'e Burdur-Antalya Bölgesi'nin Altıbin Yılı,* 133, Res. 265.
[451] During, *The Prehistory of Asia Minor, from Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies,* 228.
[452] Duru, *MÖ 8000'den MÖ 2000'e Burdur-Antalya Bölgesi'nin Altıbin Yılı,* 134, Res. 266-268 a,b.
[453] During, *The Prehistory of Asia Minor, from Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies,* 217.
[454] *The Prehistory of Asia Minor, from Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies,* 216, Fig. 6.5; Jak Yakar, "The Etno-Cultural Affiliation of the North Anatolian Early Bronze Age", *Hayat Erkanal'a Armağan Kültürlerin Yansıması,* Edt. Betül Avunç, Homer Kitabevi, İstanbul 2006, 810.

3.4. MÖ III. BİNYIL ÖNCESİ ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİNİN KISA DEĞERLENDİRMESİ

Anadolu'da prehistorik dönemin başlarından MÖ III. binyıla kadar geçen süreçte dönemlere, bölgelere, yerleşimlere bağlı olarak ölü gömme geleneklerinde birtakım farklılıklar ve benzerliklerin bulunduğunu göstermektedir. Bu geleneklerin bir kısmının süreklilik arz etmediği gibi bir kısmının ise MÖ III. binyıl içerisinde devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle öncelikle temel noktalarda ortak benzerlikleri kısaca verdikten sonra MÖ III. binyıl içerisindeki benzer uygulamaları ele almaya çalışacağız. Ölü gömme gelenekleri ve mezar tiplerinde benzerlikler ve farklılıklar dışında bir takım ortak hususlar da bulunmaktaydı. Anadolu'nun doğu yarısında başlangıçtan Geç Kalkolitik dönem sonuna kadar geçen süreçte intramural, inhumasyon gömü geleneğini benimseyen kültür toplulukları yaşanmış olması bu ortaklıklardan ilkidir. Diğer bir ortak özellik MÖ III. binyıl öncesinde Anadolu insanın mezarlara ölülerini hocker pozisyonunda gömüyor olmalarıydı. Mezarların ortak noktalardan bir diğeri toplumsal örgütlenmede elit sınıfın varlığını gösterecek ayrıcalıklı mezarların varlığının olmayışıdır. Ortak olmayan noktalardan ilki Doğu Anadolu Bölgesi ve çevresindeki en erken kurulum gören yerleşimlerin insanlarının ölülerini gömerken yön birliğine çok dikkat etmemeleridir. Bu veriler Geç Kalkolitik Dönemle birlikte ölü gömme geleneklerinde ve mezar tiplerinde belirgin bir şekilde değişimler, dönüşümler ve çeşitlenmelerin yaşanmaya başlandığını bu sürecin MÖ III. binyılda zirveye ulaştığını göstermektedir.

Akeramik dönemden MÖ III. binyıla gelinceye kadar geçen süreçte anahtar yerleşimler üzerinden bölgelere ve merkezlere bağlı kalarak detaylı bir şekilde ölü gömme geleneklerinde tespit edilen benzer uygulamaları kronolojik düzlem içerisinde ele almak doğru bir yöntem olacaktır. İlk aşamada insanların ölülülerinin bedenlerine ritüel amaçlı uyguladıklarını benzerlikler üzerinde duracağız. Anadolu'nun Akeramik Neolitik dönem mezarlarında bölgelere bağlı olarak bir takım farklılıklar olsa da bu yönde benzer uygulamaların olduğu görülmektedir. Anadolu'nun güneydoğusunda insanların ritüel amaçlı ölülerinin başlarının aldıkları, bedeninden ayrılan başlar başka işlevler için kullanılmaktaydı[455]. Bu uygulamanın izlerini Orta Anadolu'nun Neolitik

[455] Özkaya ve Coşkun, "Körtik Tepe 2009 Yılı Kazısı", 89.

dönem yerleşimlerinde görmemiz mümkündür. Domuztepe'de Köşk Höyük'ün Kalkolitik Çağ yerleşimcilerinin de bu uygulamayı devam ettirdikleri görülmektedir. Geç Kalkolitik süreciyle birlikte Doğu Anadolu'da uygulanmadığını bildiğimiz "Kafatası Kültü" MÖ III. binyıl ile birlikte ortadan kalkmıştır.

Akeramik Neolitik ve Neolitik Dönemden itibaren gövdeden alınan bu kafataslarının alçı veya başka maddelerle sıvandığı örnekler ele geçmiştir. Anadolu'nun güneydoğusunda ve Orta Anadolu'da benzer şekilde sıvalı kafatasları mevcuttur. Akeramik Neolitik dönemden itibaren Anadolu'daki yerleşimciler ölülerinin kafataslarını bilmediğimiz bir sebeple yukarıdaki örnekler gibi birtakım işlemlere tabi tutmaktaydılar. Bunlardan bir diğeri kafataslarının bilinçli deformasyona maruz bırakılmalarıdır. Neolitik dönemden itibaren Güneydoğu Anadolu'da (Resim 3.3g) daha sonra Değirmentepe ve Tell Arpachiyah gibi (Kalkolitik- Halaf ve Obeyd) yerleşimlerde de mevcuttur[456]. Özellikle Değirmentepe'de Obeyd dönemine tarihlenen mezarlarında bilinçli bir şekilde kafataslarının sarılarak deformasyona uğratılma geleneğinin çağdaşı olan yakın merkezlerden Tell-esh Sheikh'in (Resim 3.16a) Obeyd dönemi mezarlarındaki bireylerin kafataslarında görülen deformasyonlar daha çok bebek ve çocuklara uygulandığını göstermektedir. Tell Kurdu'da ele geçen figürinler (Resim 3.16b) üzerinde kafatası deformasyonuna dair işaretler aslında bu yerleşimde de benzer uygulamanın bilindiğini göstermektedir[457]. Geç Kalkolitikle birlikte Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bu uygulama devam ettirilmiştir Şimdilik Anadolu'nun MÖ III. bin yerleşimcilerinin bu uygulamaları terk etiklerini arkeolojik kaynaklara göre söyleyebiliriz.

MÖ III. binyıl öncesinde kafatasları ve gövdelerin başta okr/kırmızı aşı boya olmak üzere diğer renkte maddelerle boyandıkları belirlenmiştir. Boyama işlemleri Akeramik Neolitik Dönemden itibaren uygulanmıştır. Bu dönemde Güneydoğu Anadolu'da Körtik Tepe, Hasan Keyf ve Demirköy; Orta Anadolu'da Aşıklı Höyük, Pınarbaşı'nda iskeletlerin aşı boyası ile sıvandıkları anlaşılmaktadır. Neolitik Döneme geçildiğinde ölülerin boyanma işlemlerinin de devam ettiği görülmektedir. Örneğin Anadolu'nun doğusunda bulunan Türbe Höyük'te (Siirt); Anadolu platosunda da

[456] Miyake, "2008 Yılı Diyarbakır İli, Salat Camii Yanı Kazısı", *31. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* 438, Resim. 2-4.
[457] Rana Özbal, "Kurdu Höyük Kazısı", *Hatay Arkeolojik Kazı ve Araştırmaları,* Edt. Aynur Özfırat ve Çilem Uygun, Antakya, 2014, 72, Resim. 15-16.

Çatalhöyük'ten Köşk Höyük'e kadar bu gelenek uygulanmıştır. Kalkolitik Döneme geçildiğinde Arslantepe, Köşk Höyük'te bu uygulamaya devam edilmiştir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MÖ III. BİNYILDA DOĞU ANADOLU BÖLGESİNDE ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİ

Doğu Anadolu bölgesi denilince akla ilk gelen şey sarp dağlık coğrafyasıdır. Dağlık coğrafyayı doğal yollarla Kafkasya'ya, Orta Anadolu'ya, Mezopotamya'ya buluşturan irili, ufaklı vadiler; Kura, Aras, Fırat ve Dicle gibi büyük çaplı nehirler bulunmaktadır[458]. Çok sayıda kültüre, uygarlığa, medeniyete ev sahipliği yapmış bu bereketli coğrafyanın değişken topografyası içerisinde binyıllarca süregelen değişik iklim ve iklime bağlı çeşitli vejetasyonlar yaşanmıştır[459]. Elbette farklı coğrafi özelliklere ve iklimsel çeşitliliklere sahip olan bölge içerisinde MÖ III. binyılda çeşitlilik sergileyen kültürler kendini göstermiştir.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin kültürel özelliklerini yansıtan ölü gömme geleneklerini analiz edebilmek için öncelikle bölgenin MÖ III. binyıl kültürel sürecini, özelliklerini çözümlemek gerekmektedir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin kronolojisinde Geç Kalkolitik Çağ ile Erken Tunç Çağ I kültürel sürecini birbirinde ayırmak oldukça zordur. Hatta bu sürecin bölgede önemli değişim ve dönüşümlerin başlangıcını temsil ettiği kabul edilmektedir[460]. Bu süreçte Kura-Aras toplulukları ile Doğu Anadolu toplulukları arasında kültürel ve ekonomik işbirliğinin temelleri atılıyordu. Kura-Aras toplulukları ile Elazığ-Malatya Bölgesi toplulukları arasında göçebe/yarı göçebe insanlar aracılığıyla yoğun talep gören hammaddelerin ve madenlerin değiş-tokuşu

---

[458] Doğu Anadolu Bölgesi'nin coğrafyası detaylı bir şekilde tezimizin "I. Bölümü" içerisinde ele alınmıştır. Ayrıca bknz. Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası,* 1-2; Tevfik Tarkan, "*Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi*" 50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi, Cilt I, 1974, 7; Atalay ve Mortani, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası Resimli ve Haritalı*, 415.

[459] MÖ III. binyıl ve öncesinde Doğu Anadolu'da ve çevre bölgelerde yaşanan iklimsel duruma ilişkin detaylı bilgiler tezin "I. Bölümü" içerisinde ele alındığından burada tekrar değerlendirilmemiştir. Bknz. Willem van Zeist ve Sytze Bottema, Late Quaternary Vegetation of the Near East, Beihefte Tübinger Atlas des Volderen Orients Nr. 18, Wiesbaden, 1991; Simon E. Connor, Ian Thomas, Eliso V. Kvavadze, Giorgi J. Arabuli, Genia S. Avakov, Antonio Sagona, "A Survey of Modern Pollen and Vegetation along an Altitudinal Transect in Southern Georgia, Caucasus Region", *A Review of Paleobotany and Palynology*, Volume 129, Issue 4, 2014; Sytze Bottema, "Anthropogenic Changes in the Environment of the Near East: the Impact of the First Farmers", *Groningen Institute of Archaeology*, Poststraat 6,9712 ER Groningen, Netherlands, ty, 3-4.

[460] Mehmet Işıklı, "Geç Prehistorik Çağda Doğu Anadolu Yaylasında Ölüm/Kura-Aras Kültürü Ölü Gömme Uygulamaları Üzerine Gözlemler", *Ömer Özyiğit'e Armağan,* Edt. Emre Okan ve Cenker Atila, Ege Yayınları, İstanbul 2015, 262.

yapılıyor olmalıydı[461]. Transkafkasya ve özellikle Doğu Anadolu arasındaki bu ilişkileri MÖ IV. binyıla kadar dayandıran arkeolojik bulgulara Kura-Aras yerleşimlerinde ulaşılmıştır (Harita 4.1). Kura-Aras kültürünün yayılım sahası içerisinde kalan mezarların (Harita 4.2) çok azında da bu iletişimi yansıtacak bulgular elde edilmiştir. Söz konusu iletişim sayesinde Doğu Anadolu'ya ulaşan kültürlerin buradan diğer bölgelere uzandığı anlaşılmaktadır. Alacahöyük Kral mezar buluntuları ile Kurgan kültürü ve Kura-Aras mezarları arasında kurulan yakın ilişki buna örnek gösterilebilir[462]. Ancak Kurgan kültürüne ait mezarlar ile Alacahöyük, Horoztepe, Mahmatlar ve İkiztepe gömülerinin şekilleri arasında hiç bir benzerliğin bulunmadığının altı çizilmektedir. Bu durum çelişki yaratsa da ortak noktanın Doğu Anadolu ve Kafkas coğrafyası içerisinde ölen soylu bireylerden, prens, kral veya rahiplere ölü gömme geleneklerine bağlı kalarak yüksek düzeyde ölü hediyelerinin sunulmuş olması ve görkemli mezarların yapılmış olması olarak verilir. Doğu Anadolu'da ve Kızılırmak Kavsi içerisindeki bazı mezarlarda ele geçen birkaç metal eserin Kafkaslar menşeili olma ihtimalleri ve üslup açısından büyük benzerlikler göstermeleri bir şekilde iletişim halinde olduklarını doğrulamaktadır. Bazı bilim insanları bu merkezlerde ele geçen eserlerin kaynağını da Kafkas dünyasında arama yoluna gitmişlerdir. Durum böyle iken Anadolu madenler ve maden işçiliği bakımından çok zengin olduğu için bu kadar madeni sanat eserin, silahın ve takıların Kafkasya'dan ithal edildiğinin söylenemeyeceği belirtilmektedir[463]. Başka bir görüş ele geçen eserler üzerinden başlangıçta Anadolu'dan Kafkasya'ya yönlenen ilişki ağının bugün Kafkasya'dan Anadolu'ya doğru gerçekleştiğini ileri sürmektedir. Birbirleriyle türdeş kültürün yaşadığı her iki coğrafya arasında sürekli gelişen bilgi, kültür alış verişi ve ticari ilişkiler ağında hangi bölgenin ilk alıp veren olduğunu belirlemek aslında oldukça zordur. Bu belirsizliğin temel sebebi hiç şüphesiz Doğu Anadolu'nun arkeolojik açıdan yeterince araştırılmamış olmasıdır[464].

---

[461] Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü, Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi,* 256, 258.

[462] Doğu-batı yönlü iletişimde benzer sonuçların elde edildiği daha birçok mezar/mezarlık bulunmaktadır. Daha geniş bir şekilde tezimizin Genel Değerlendirmeler ve Sonuçlar bölümünde ele alınmıştır.

[463] Tezin içerisinde detaylı bir şekilde bu görüşü savunanlara yer verildiğinden tekrar burada verilmemiştir.

[464] Ahmet Ünal, "Eski Çağda Kafkasya ve Anadolu: Neolitik Çağdan Geç Tunç Çağının Sonuna Kadar MÖ 5500-1150", *Kuban-Maykop Kültürleri ile Eski Anadolu Kültürlerinin İlişkileri, Kaf-Der Çorum Paneli Tebliğleri,* Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2002, 14.

MÖ III. binyılda cazibe merkezi haline gelmeye başlayan Doğu Anadolu'ya Kafkas dünyası üzerinden en az iki kez yabancı toplulukların göç dalgası şeklinde geldikleri belirtilmektedir. İlk göç dalgası materyal buluntulardan da anlaşılacağı gibi muhtemelen Güney Gürcistan'ın güneybatı coğrafyasından gerçekleşmiştir. Bu akının bağlantılarını radiokarbon sonuçlarına bağlı buluntularla desteklemek mümkün görülmektedir. Amiranis Gora'nın erken katlarında ve Pulur'un Kura-Aras katlarında (MÖ 2.660 ±70) bu bağlantıyı doğrulayacak bulgulara ulaşılmıştır[465]. Marro, MÖ 3.000 civarında Malatya ve Elazığ coğrafyasına Transkafkasya üzerinden gruplar halinde insan dalgalarının geldiğini ve başlangıçta Suriye-Mezopotamya kültürel özelliklerini gösteren yerleşimlerle birlikte yer edindiklerini belirtmektedir. Özellikle Transkafkasya özellikleri sergileyen kırmızı-siyah renkli kapların Malatya ve Elazığ yerleşimlerinde görülmeye başlamasını buna kanıt olarak göstermektedir[466]. Sagona, Kafkas dünyası ile Doğu Anadolu arasındaki birlikteliğin sadece mimari, seramik ve ele geçen metal eserler arasındaki benzerlikle açıklamamakta her iki coğrafya içerinde aynı süreçlerde "elit mezar" uygulamaları ile de açıklama yoluna gitmektedir[467]. Ona göre MÖ 2.500 civarında metalürjik verilerde belirgin bir artış olmuş ve elitlerin talepleri doğrultusunda metalürjik üretimler gerçekleştirilmiştir. Özellikle Kura-Aras kültürel coğrafyasının batı sınırında Arslantepe ve Malatya-Elazığ'daki komşularının ticaret ve iletişim rotaları sayesinde zenginleşmiş oldukları ileri sürülmektedir. Benzer şekilde toplumsal akımlar sayesinde Transkafkasya topluluklarının da zenginleştikleri göz önüne alınmaktadır[468].

Transkafkasya üzerinden gelen bu göç dalgasının izlerini ETÇ I ve Amik G sürecinden itibaren yansıtan en iyi yerleşimlerden birisi yukarıda da sözünü ettiğimiz Arslantepe (VIA-VIB) olmuştur. Bağlantılar el yapımı kırmızı-siyah astarlı seramikler dışında mimari özelliklerde görülen yeni yapım teknikleri ve içerisinde ele geçen özenli ocaklarla da sağlanmaktadır. Yine Keban sahası içerisinde özellikle Pulur Sakyol, Korucutepe, Norşuntepe, Tepecik'te de bu ayrıntıları görmek mümkündür. Söz konusu

---

[465] K. Kh. Kushnareva, *The Southern Caucasus in Prehistory, Stages of Cultural and Socioeconomic Development from The Eighth to the Second Millennium B.C*, University Museum Monograph 99, Philadelphia, 1997,49.

[466] Catherine Marro, "Cultural Duality in Eastern Anatolia and Transcaucasia in Late Prehistory (C. 4200-2800 BC.)", *Archäologische Mitteilungen Aus Iran und Turan, Band 37,* Berlin 2005, 27-28, Fig. 1.

[467] Sagona, "Social Boundaries and Rituel Landscapes in Late Prehistoric Trans-Caucasus and Highland Anatolia", 475-477.

[468] Claudia Sagona ve Antonio Sagona, "Encounters with the Divine in the Late Prehistoric Eastern Anatolia and Southern Caucasus", *Altan Çilingiroğlu'na Armağan Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat, Arkeoloji ve Sanat Yayınları,* İstanbul 2009, 541-542.

yeni unsurların bölgeye kuzeyden ve doğudan MÖ III. binyılın erken aşamasında ulaştığından şüphe duyulmamaktadır[469]. Palmieri de bu tarihlerin başlarında yerleşim gören Arslantepe'nin Kura-Aras kültürünün yayılımına ışık tuttuğunu belirtmektedir. Arslantepe'nin büyük halk yapısı olan tapınağının büyük bir yangın ile sonlanması yeni bir başlangıcın işareti olarak yorumlanmaktadır. Palmieri, Arslantepe'de bu dönemde dikkati çeken bu gibi olaylar dizisi için Doğu Anadolu ve Transkafkasya orijinli yeni unsurların coğrafyaya girişi olarak söyleyerek özetlemektedir. Ona göre bu durum el yapımı siyah-parlak seramikler ve benzer üsluba sahip madeni eserler sayesinde açıklanabilir. Ancak aynı döneme ilişkin Kuzey Mezopotamya kökenli "Ninive 5" seramikleri, silindir mühürler ve metal objeler de güney kökenli kültürlerle ilişkilerin devam ettiğini göstermektedir[470]. Anti Toros Dağlarının kuzeyinde gerçekleşen bu yeni sosyal yapılanmanın işareti olan Kafkasya'daki Erken Maikop kültürüne ait mezarların izlerini Arslantepe'nin "krali mezarı" ve tezimizin içerisinde adı geçen yerleşimlerde kısmen görmek mümkündür. Bu izleri sonrasında (ETÇ II) Karadeniz içerisindeki yerleşimlerde ve mezarlarında takip etmek mümkündür. Doğu Anadolu ve Karadeniz'deki yerleşmelerde ve mezarlarda görülen yeni sosyal yapılanmanın işareti olan yenilikçi metal teknolojiyi, taşınabilir eserlerdeki dönüşümü Kafkas-Doğu Anadolu arasındaki hareketli halklara bağlamak mümkündür[471]. Ancak bu ilk göç dalgasının coğrafi ve kronolojik detayları net olarak çözüme kavuşturulamamıştır. Erzurum coğrafyası içerisinde Karaz, Pulur, Güzelova'daki bulgular bu yönde bir takım ipuçları verse de[472] yeterli değildir.

Doğu Anadolu kültürlerini şekillendiren Erken Transkafkasya diğer adıyla Kura-Aras kültürünün Yukarı Fırat Vadisine ulaşması yaklaşık MÖ 3.000-2.800'leri bulsa da sosyal, ekonomik durumun MÖ III. binyıl içlerinde ikinci göç dalgasından sonra, zirveye ulaştığını belirten görüşler bulunmaktadır[473]. İkinci göç hareketinin Ararat vadisinden gelmiş olabileceği (Shengavit II-III) düşünülmektedir. Bu süreç içerisinde

---

469 Machteld J. Mellink ve Bryn Mawr College, "Anatolian Chronology", *Chronologies in Old World Archaeology, Vol. I,* Edt. Robert W. Ehrich, The University of Chicago Press, Chicago ve London 1992, 214.

470 Alba Palmieri, "Aspects of Proto-Urban Culture in Arslantepe (Malatya), *II. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1981, 111.

471 Sagona, "Social Boundaries and Rituel Landscapes in Late Prehistoric Trans-Caucasus and Highland Anatolia", 477.

472 Mellink ve College, "Anatolian Chronology", 214.

473 Giulio Palumbi ve C. Chataigner, "Introduction", *Paléorient, Pluridisciplinary Journal of Prehistory of Southwestern and Central Asia, 40,2,* CNRS Editions, Paris, 2014, 7-8.

Kuzeybatı İran içlerindeki Yanık Tepe yerleşimi ve yakınlarındaki Shengavit yerleşimlerinin Doğu Anadolu'daki bazı yerleşimlerle iyi derecede uyuştukları belirtilmektedir[474]. Kura-Aras kültürünün bu sürecin başlangıcından itibaren görülen dağılım alanına baktığımızda şaşırtıcı bir şekilde esnek ve yaygın bir yayılıma sahip olduğunu görüyoruz. Bu süreçte kültür Kafkas Dağlarından Doğu Anadolu Bölgesi'ne ve Toros Dağlarına, Hazar Denizi kıyılarından Orta Anadolu Platosuna ve Yukarı Fırat Vadisi'nden Levant'a kadar geniş bir alana yayılmıştır[475]. Bu geniş coğrafyanın bütününü ele aldığımızda insanların artık toplu halde hareket ettikleri anlaşılmaktadır[476]. Hareket halindeki bu organize topluluklar uzak diyarlara bu kültürün sosyal, ekonomik ve dinsel yapısını taşımaktaydılar[477]. Kura-Aras kültürünün sosyal, ekonomik ve dinsel özelliklerinin yayılım coğrafyasının boyutu gerçekleştirilen kazılar ve yüzey araştırmalarında aydınlatılmaya çalışılmaktadır. Anadolu'da kazısı gerçekleştirilen yerleşimlerde Kura-Aras kültürünün iletişim ağına işaret eden oldukça fazla sayıda veriye ulaşılmışken maalesef mezar/mezarlıklarına ilişkin durum tam tersidir. Bazı yerleşimlerde yetersiz de olsa bu ilişki ağını yansıtan münferit mezarlara ulaşılmıştır. Yüzey araştırmalarında da maalesef benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Ancak Doğu Anadolu coğrafyasında kaçak kazılarla mezarlardan geldiği düşünülen buluntular aslında bölgenin potansiyelini göstermesi açısından önemlidir[478]. Bu potansiyel dâhilinde yerleşik düzene sahip yerleşimler "elit gömü" uygulamalarıyla farklı bir resim çizmektedirler. Bu resim bölge genelindeki yerleşimlerde yerel elitler adını verebileceğimiz bir sınıfın oluştuğunu ve el sanatlarında uzmanlaşmış kişilerin, grupların ortaya çıktığını göstermektedir[479].

Güney Kafkasya dünyası ile Doğu Anadolu coğrafyasında Geç Kalkolitik ve Erken Tunç Çağın kültürünü yaşayan insanların kabile, şeflik olarak değerlendirilecek sosyal statü çerçevesinde yaşam modeline sahip oldukları düşünülmekteydi. Bu

---

[474] Kushnareva, *The Southern Caucasus in Prehistory*, 49, 51.
[475] Mehmet Işıklı, "The Kura-Araxes Culture in the Ersurum Region: The Process of its Development", *Tüba-Ar, 18*, 2015, 53.
[476] Antonio Sagona, "Sos Höyük", *Arkeo-Atlas 2*, İstanbul 2003, 48.
[477] Antonio Sagona, "Rethinking the Kura-Araxes Genesis", *Paléorient, Pluridisciplinary Journal of Prehistory of Southwestern and Central Asia, 40,2*, CNRS Editions, Paris, 2014, 24.
[478] Mehmet Işıklı, "Geç Prehistorik Çağda Doğu Anadolu Yaylasında Ölüm/Kura-Aras Kültürü Ölü Gömme Uygulamaları Üzerine Gözlemler", *Ömer Özyiğit'e Armağan,* Edt. Emre Okan ve Cenker Atila, Ege Yayınları, İstanbul 2015, 257-258.
[479] Barbara Helwing ve Aynur Özfırat, "Mountains and Valleys. A Symposium on Highland-Lowland Interaction in Bronze Age Settlement Systems of Eastern Anatolia, Transcaucasia and Northwestern Iran, 9th- 13th August 2004, Van, Turkey", *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan, Band 37*, 2005, 3.

insanların Kafkasya, Anadolu arasındaki belirli dönemlerde göç akınlarına sebep olduklarını yukarıda bilim dünyasından insanların görüşleri üzerinden aktarmıştık. Kafkas dünyasından Anadolu'ya doğru devam eden göçlerin akınlar halinde değil de sürekli ve kesintisiz bir şekilde süreklilik arz ettiğini ileri süren görüşler bulunmaktadır[480]. Bu görüşe göre MÖ 2.500 civarına gelindiğinde Doğu Anadolu Bölgesi her zaman yakın iletişim halinde olduğu Kafkaslar üzerinden göç almaya kesintisiz olarak devam etmiştir. Bu göç topluluğu da Kura-Aras toplulukları gibi göçebe-yarı göçebe özellikler sergilemekteydiler. Topluluklar halinde zamanla bölgeye ulaşan insanlar bu bölgede Kura-Aras kültürünün temsilcileri ile karşılaştılar ve büyük olasılıkla her iki kültürün toplulukları barışçıl bir şekilde bir arada yaşamaya başladılar. Özellikle zengin ölü hediyeleri içeren bazı kurgan[481] türü mezarlarıyla bilinen kültürün insanları daha çok bölgenin güneyinde Muş-Van civarında, Kura-Aras'ın devamı olan kültürün toplulukları ise bölgenin kuzeyinde Erzurum-Kars civarında yaşamışlardı[482].

Söz konusu göçebe topluluklar Kafkaslar ve Doğu Anadolu arasındaki hareketli hayatlarına ilerleyen süreçte de devam etmişlerdir. Belirgin bir şekilde yeniliklerin görüldüğü Doğu Anadolu ve Kafkas dünyasındaki bu değişimi yaşanan 3. Göç Dalgasını bağlamak mümkündür. Veli Sevin'e göre Van Gölü Havzasında yürütülen yoğun arkeolojik araştırmalar sonucunda MÖ III. binyıl sonlarına gelindiğinde Transkafkasya'nın tamamını da içerisine alan coğrafyada yerleşik çiftçi-köylü yaşantı büyük çapta kesintiye uğramıştır. Bu yaşam şeklinin yerini küçükbaş hayvan besiciliği ve pastoralist veya yarı pastoralist bir yaşam şeklinin aldığı belirtmektedir. Aynı şekilde toplulukların yerleşme yerlerinin seçiminde ve planlamada önemli değişmelerin, gelişmelerin olduğu belirlenmiştir. Düzlüklere konumlanan yerleşim yerleri ıssızlaşmış, toplulukların yaşam alanları daha yüksek yerlere kaymış ve ot bakımından zengin yaylalar seçilmiştir. Bu yeni ekonomik sistem sonuçta giderek elit bir sınıf ile hiyerarşik

---

[480] Gülşah Altunkaynak, *Erzurum ve Kars Müzelerinde Bulunan Urartu Dönemi Öncesine ait Metal Silahlar*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, Erzurum 2016, 35.

[481] Kalkolitik Çağ içerisinde (MÖ V. Binyıl) Orta Asya'da görülmeye başlanan gelişimini batı yönlü tamamlamaya başlayan daha sonraki süreç içerisinde (MÖ IV. Binyıl) Kafkaslarda uygulanmaya başlanan ve Erken Tunç Çağı (ETÇ) süresince Doğu Anadolu Bölgesi dışında Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan, K.B. İran, Suriye-Levant coğrafyası boyunca görülen yığma taş, toprak mezar tipidir bknz. Ayhan Yardımcıel, "Güney Kafkasya'da Kurgan Kültürü (Yığma Taş Mezarlar)", *Yeni Türkiye, Kafkaslar Özel Sayısı, Yıl. 21, Sayı. 72*, Cilt. 2, Ankara 2015, 42-43.

[482] Mehmet Işıklı, "Erzurum Bölgesinin Arkeolojik Geçmişinin Ana Hatları", Edt. Mehmet Işıklı, Erhan Mutlugün, Mine Artu, *Geçmişten Geleceğe Armağan, Arkeolojik, Kültürel ve Estetik Yansımalar*, Erzurum 2010, 28.

bir toplum yapısının ortaya çıkışına olanak sağlamıştır. Sevin'e göre söz konusu bu yönetici sınıfın ayrıcalıklı durumu ve zenginliği özellikle Van Gölü Havzasının kuzey kesiminden başlayarak Transkafkasya içlerine değin yayılan anıtsal nitelikte Kurgan türü mezarlar ve bu mezarlardan elde edilen küçük buluntularla doğrulanmaktadır[483]. Özfırat, MÖ III. binyılın ikinci yarısından itibaren Yakın Doğu'da farklı birtakım ölü gömme geleneği ve boyalı çanak çömleğe sahip kültürün ortaya çıkmasını bu olaylar zincirine bağlamaktadır. Ekonomik geçim kaynağı tarıma dayandırılmayan bu pastoral kültür toplulukları yaşadıkları dağlık bölgeyi MÖ III. binyılda aynı coğrafyada yaşayan köylü ve çiftçi topluluklardan çok daha farklı değerlendirmişlerdir. Gürcistan'da Trialeti'den bildiğimiz kurgan türü mezarların benzer olanları Doğu Anadolu Bölgesindeki temsilcileri bu süreçle birlikte ortaya çıkmıştır. Bu sürecin içerisinde kalan mezarlar gelişmiş hiyerarşik düzenin bir çeşit sembolik simgesi olmuşlardır[484].

MÖ III. binyılın sonlarına gelindiğinde Doğu Anadolu Bölgesi'nin daha doğusunda yerleşimlerin sayısının azalması göçebe yaşam geleneğinin başlaması yukarıda bahsettiğimiz göç hareketiyle ilişkilendirilmektedir. Ancak bu teori üzerinde de büyük tartışma bulunmaktadır. Söz konusu toplumsal değişim için iki öneri ileri sürülmektedir. Bu önerilerden ilki çevresel iklim durumunun değişimi[485] ikincisi ise politik durumun değişimi olmuştur. Bu öngörüler arasında olan MÖ III. binyıl sonunda göçebe toplulukların yerel halkı asimile ettiği ve bu yeni etno-kültürel topluluğun yaşam şeklinin benimsenmiş olduğu politik fikir daha baskındır. Bu insanların geride bıraktıkları kurganlar bu duruma kanıt olarak gösterilmektedir. Orta Tunç Çağın boyalı kaplarıyla ilişkilendirilen ikinci etnik grubun kurgan kültürüyle ilişkisi yokmuş gibi görülmektedir. Bu kültürlerin köklerine ilişkin yapılan analizler birçok problemi beraberinde getirmektedir[486]. Özfırat, Kura-Aras döneminin sonuna doğru köken sorununu yaşadığımız bu topluluklarının yüksek dağ eteklerindeki kayalıklara taşınmaları burada savunma hattı oluşturacak şekilde kaleler yapmış olmalarını[487]

---

[483] Sevin, "Son Tunç\Erken Demir Çağı Van Bölgesi Kronolojisi, Kökeni Aranan Bir Devlet: Urartu" 356.
[484] Özfırat, *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri (MÖ II. Binyıl),* 1.
[485] Tezimizin "Araştırma Bölgesi'nin Coğrafyası ve MÖ III. Binyıl Sürecinde Bölgenin Paleocoğrafyası" bölümünde iklimsel değişim detaylı bir şekilde verildiği için tekrar burada ele alınmamıştır.
[486] Özfırat, "The Middle Bronze Age Settlement Pattern of the Eastern Anatolian High Plateu in Light of New Evidence", 165, 169.
[487] Aynur Özfırat, *24. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Basımevi, Ankara 2007, 144

bölgede önemli sosyo-ekonomik ve kültürel değişimlere bağlayarak özetlemektedir[488]. Sevin'e göre ise toplulukların göçebe ve yarı göçebe bir yaşam tarzına yönelmelerindeki asıl nedeni iklim ve coğrafi koşullara bağlayarak durumu özetleme yoluna gitmiştir[489]. Erinç bu toplumsal değişime biraz farklı yaklaşır. Doğu Anadolu'da geniş alanlarda görülen transhümansın bugün dahi Doğu Anadolu'da yaygın olduğunu belirtmekte ve göçebe hayat tarzının etnik kaynaklı bir yaşam tarzı ile ilişkilendirilebileceğini belirtmektedir. Ona göre, bu gelenek farklı yükseltilere bağlı olarak değişen farklı iklim ve vejetasyon içerisinde gelişen mevsimlik değişimlere uyum sağlayan topluluklarla ilişkilendirilmelidir[490].

Kura-Aras kültürünün son evrelerine ilişkin sorular hâlihazırda beklerken bu kültürün Doğu Anadolu'daki erken süreci açısından da bir takım sorunsallar bulunmaktadır. Erzurum Pulur Höyük'te 2002 yılında gerçekleştirilen sondaj kazısında radiokarbon örnekleri kalibre edildikten sonra elde edilen MÖ 4.242-4.075 tarihleri Kura-Aras kültürünün Doğu Anadolu'daki varlığını MÖ V. binyıla kadar geri çekmiştir[491]. Erken süreci yaşayan bu toplulukların ölü gömme gelenekleri hakkında herhangi bir şey bilmiyoruz. Dahası Aynur Özfırat'ın belirttiği yüksek dağ eteklerine çekilen toplulukların da bu göç hareketi öncesi ve göç hareketinden hemen sonrasında ölü gömme uygulamaları ve değişimleri hakkında da neredeyse hiçbir bilgiye sahip değiliz.

4.1. MALATYA-ELAZIĞ BÖLÜMÜ

Doğu Anadolu Bölgesi'nin bu bölümü en çok arkeolojik verinin elde edildiği kısmı oluşturmaktadır. Bu bölüm içerisindeki birçok arkeolojik merkez Keban Barajının su tutmasından önceki kurtarma kazılarından oluşmaktadır[492]. Ancak yine de Doğu Anadolu Bölgesi'nde en çok arkeolojik çalışmanın yürütüldüğü bölümü oluşturmaktadır. Bu bölümün arkeolojik merkezleri batıdan doğuya doğru sırayla ele

[488] Aynur Özfırat, "Transhumance on the Eastern Anatolian High Plateau in the 2ηd mill. B.C.", *Archäologische Mitteilungen Aus Iran und Turan, Band 37,* 2005, 139.
[489] Sevin, Son Tunç\Erken Demir Çağı Van Bölgesi Kronolojisi, Kökeni Aranan Bir Devlet: Urartu", 357.
[490] Erinç, "Türkiye Fiziki Coğrafyasının Anaçizgileri", 8.
[491] Mehmet Işıklı, "The Kura-Araxes Culture in the Erzurum Region: The Process of its Development", *Tüba-Ar, 18,* 2015, 60-61.
[492] Söz konusu kurtarma kazılarının yayınları "Keban Projeleri" başlıklarıyla değerlendirmeye alındığı için burada sıralanmamıştır.

alınmıştır. Her bir mezar/mezarlığın konumu, mezarların yerleşimin neresinde kaldığı, yerleşim içerisinde mezarla çağdaş yaşamın olup olmadığı ve daha sonra ölü gömme gelenekleri ve mezar tipleri ayrıntılı bir biçimde ele alınmaya çalışılmıştır. Bu nedenle her merkez önce intramural ve extramural gömü uygulamaları şeklinde ikiye ayrılmıştır. İntramural gelenekteki gömülerde daha sonra extramural gömülerde hangi mezar tiplerinin seçildiği belirlenmiştir. Mezar tiplerinin özellikleri, mezar içerisindeki bireylerin sayıları, kremasyon veya inhumasyon gömü uygulamaları, içerisine bırakılan ölü hediyeleri, mezar ve bireylerin yönleri ayrı ayrı değerlendirmeye alınmıştır. Uygulanan bu yöntem çalışmadan elde edilecek analizlerin sayısını arttıracağı gibi önce Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki mezar/mezarlıklarla bütün halinde analiz edilmelerini sağlayacaktır. Daha sonra bu yöntem sayesinde farklı bölgelerde yer alan her anahtar mezarın her bir ayrıntısı karşılıklı olarak değerlendirilmeye alınmıştır. Bu sıralama içerisinde değerlendirilen en önemli mezarlardan birisi olan **Arslantepe,** Malatya İli'nin kuzeydoğusunda, verimli ve iyi sulanan Malatya Ovası'nın Ordüzü mevkisinde, Bahçebaşı Köy sınırları içerisinde bulunan 30 m. yüksekliğinde merkezi bir höyüktür[493]. Kuzeyden güneye ve doğudan batıya açılan yollar üzerinde yer alan önemli bir ETÇ yerleşimidir[494]. Arslantepe'nin ilk kazılarını 1932'de Louis De Delaporte yürütmüştür. Bu erken çalışmalar daha çok Demir Çağ kültürlerini aydınlatmaya dönüktür. Kazı çalışmalarını 1949'dan 1951 yılına kadar C. Schaeffer sürdürmüştür. 10 yıl ara verilen kazılar 1961 yılında P. Meriggi ve S. Puglisi tarafından tekrar başlanmıştır. Daha sonra sırasıyla Alba Palmieri ve günümüzde de devam eden çalışmaları M. Frangipane devralmıştır.

Yürütülen bu çalışmalarda Arslantepe'de ETÇ'nin bütün evrelerinde yerleşim görüldüğü belirlenmiştir[495]. Kazı çalışmaları esnasında ele geçen materyaller ayrıca Yerel Geç Kalkolitik'ten (Period VII) Geç Uruk'a (VIA) dönüşümün yaşandığını da göstermektedir[496]. Bu sürecin erken aşamasında (Erken Tunç Çağ I/Geç Uruk Period) Arslantepe'nin bölgede merkezi bir güç olarak yerel köklere sahip olduğu

[493] Marcella Frangipane, "Arslantepe" *Arkeo-Atlas 2*, İstanbul 2003, 19; Marcella Frangipane, "Excavations at Arslantepe Malatya the 1989 Campaign", *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* Ankara 1991, 209

[494] Catherine Marro, "Eastern Anatolia in the Early Bronze Age,", *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia,* Oxford University Press, New York 2011, 292, 296-298, Figure. 12.1.

[495] Marcella Frangipane, "Arslantepe 1996: The Finding of an E.B.I A Royal Tomb", *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1998, 294.

[496] Frangipane, "Arslantepe 1996: The Finding of an E.B.I "Royal Tomb", 291.

vurgulanmaktadır[497]. Bu dönemde Arslantepe ve bulunduğu coğrafyadaki yerleşimlerin çevre coğrafyalarla kültürel ilişki içerisinde olduğu tespit edilmiştir. Period VII içerisinde görkemli kamu özellikleri gösteren mimari yapılar açığa çıkartılmıştır. Bunlardan en önemlileri arasında dikdörtgen plana sahip olan uzun evler ve hem idari hem de dini aktiviteleri içeren kompleks bulunmaktadır. Bu yapılar taş ve kerpiçten inşa edilmişlerdir. Anıtsal yapılar yerleşimin ticari ağlarını elinde tutmaktaydı[498]. VIA sürecinde Arslantepe'nin bulunduğu Malatya ve yakın komşusu Elazığ'ın batısıyla olan ilişkileri devam ederken Kura-Aras kültürel sahası içerisine dâhil olduğu belirtilmektedir[499].

Arslantepe'nin VIB tabakasından elde edilen bir dizi C 14 sonucuna göre Erken Tunç Çağ I içerisinde MÖ 3.000'den 2.800'e kadar uzanan bir tarih önümüze çıkmaktadır[500]. Bu süreçte Yukarı Fırat Vadisi'nde bulunan Arslantepe'de kültürel devrimin yaşandığı belirtilmektedir. Suriye-Mezopotamya (Geç Uruk) ve Kura-Aras (Black Burnished Ware kültür) kültürel özelliklerini simgeleyen yerleşimlerin 500 yıldan fazla bir süreç içerisinde birlikte yaşadığını gösteren seviyeler açığa çıkartılmıştır[501]. Bu geniş yayılım bir dizi karmaşayı beraberinde getirmiştir. Arslantepe'de MÖ III. binyıl başlarında yaşanan bir süreçte emeğin ekonomik olarak merkezileşmesine dayanan etkileyici aletler ve malların yok olduğu arkeolojik verilerle ortaya konmuştur[502]. Geç Uruk'a bağlı VIA yerleşimi[503] ve VIB1 tabakasını da içerisine alan yerleşimin bir daha onarılmamak üzere yok edilmesi yaşanan karmaşa dizilerinde aranabilir. Büyük bir olasılıkla Transkafkasya kökenli göçebe, hayvancılıkla uğraşan

---

[497] Marcella Frangipane, "The 1990 Excavations at Arslantepe, Malatya", *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. I, Ankara* Üniversitesi Basımevi, Ankara 1992, 183.

[498] Marcella Frangipane, "The Late Chalcolithic/EB I Sequence at Arslantepe, Chronological and Cultural Remarks from a Frontier Site", *Varia Anatolica, 11, In: Chronologies des pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVe-IIIe millénaires. From the Euphrates to the Caucasus: Chronologies for the 4th-3rd millennium B.C. Vom Euphrat in den Kaukasus: Vergleichende Chronologie des 4. und 3. Jahrtausends v. Chr. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998. Istanbul: Institut Français d'Études Anatoliennes-Georges Dumézil,* Paris, 2000, 443-445, Fig.1

[499] Charles Burney, "Arslantepe As A Gateway to the Highlands: A Note on Periods VIA-VID", *Between The Rivers and Over The Mountains, Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata,* Edt. M Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae, M. Mellink, Roma 1993, 311-312.

[500] Alba Palmieri, "Excavations at Arslantepe, 1983", *VI. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Ankara 1985, 71.

[501] Catherine Marro, "Eastern Anatolia in the Early Bronze Age", *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia,* Oxford University Press, New York 2011, 296; Marcella Frangipane, "Arslantepe-Malatya: A Prehistoric And Early Historic Center in Eastern Anatolia", *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia,* Oxford University Press, New York 2011, 980-981.

[502] Frangipane, "Arslantepe" 21.

[503] Burney, "Arslantepe As A Gateway to the Highlands: A Note on Periods VIA-VID", 312.

yeni bir toplum daha önce terk edilen kamu bölgesine yerleşmişlerdir. Arslantepe Phase VIB1 (MÖ 3.000-2.900) yerleşiminde iskâna başlayan bu toplumun dışarından buraya geldiklerine dair en güçlü veriler sazlık ve çamurdan yapılan dal-örgü mimari ve Kura-Aras etkili el yapımı monokrom, kırmızı-siyah çanak çömlek üretiminde aranabilir[504].

Frangipane'ye göre Doğu Anadolu ile Transkafkasya dünyası arasındaki ilk iletişimin tarihini bu veriler gösteriyor olmalı[505]. Phase VIB1'den elde edilen fauna verilerine göre %70 oranında keçi/ovicaprines yetiştirilmesi yerleşimcilerinin göçebe yerel gruplar olduklarını göstermektedir. Tüm bu sonuçlar söz konusu bu grupların geçim aktivitelerinin mobil yaşam tarzına dayandığını doğrulamaktadır. Bu toplulukların Doğu Anadolu'nun ve Transkafkasya'nın Kura-Aras toplulukları arasında düzenli iletişim kurdukları söylenebilir[506].

Phase VIB2'de (MÖ 2.900-2.750) ise daha önceki evrelere göre radikal değişiklikler olmuştur. Muhtemelen merkezi yerleşimi korumak içi iri kerpiçlerle yerleşim birimleri çevrelenmiştir. Yerleşim yeri içerisindeki konutlar organize olmuş köy durumunu yansıtmaktadır. Phase VIB2'nin seramik ve metal üretimi Late-Reserved Slip Horizonu'na işaret etmektedir. Bu homojen kültür ETÇ'nin gelişkin evresinde Elazığ-Altınova'dan Kuzey Suriye'ye ve Toros Dağları'nın kuzey ve güneyine kadar ulaşan alanda kültürel bağlantı, birliktelik içerisinde olmuştur[507].

Phase VIB1 ve ya B2 arasında hangisine ait olduğu hala tartışılan sıra dışı bir mezar açığa çıkartılmıştır. Bu mezarı burada ele almamızın iki nedeni bulunmaktadır. Birincisi yukarıda belirttiğimiz toplumsal dönüşümlerin izlerini taşıyor olması, bir diğeri höyük içerisinde mimari yapılarla birlikte ele geçmiş olması ve bugün dahi hangi Period içerisinde kaldığının tartışılıyor olmasıdır. Büyük bir görüş saray ve sarayla bağlantılı sistem çöktükten sonra, ilk kamusal alanın en uç kısmına, halk binasının (XXIX- Period VII) güneybatı köşesini keserek içerisine yapılmış olduğu yönündedir. Bu nedenle MÖ III. binyılın başlarına tarihlenen sıra dışı bu anıtsal "kraliyet" mezarının Doğu Anadolu ve Kafkaslara kadar uzanan farklı kültürlerin ve siyasi sistemin

[504] Frangipane, "Arslantepe 1996: The Finding of an E.B.I "Royal Tomb", 292; Altunkaynak, *Erzurum ve Kars Müzelerinde Bulunan Urartu Dönemi Öncesine ait Metal Silahlar*, 59-60.
[505] Frangipane, "Arslantepe 1996: The Finding of an E.B.I "Royal Tomb", 292.
[506] Palumbi, "From Collective Burials to Symbols of Power, The Translation of Role and Meanings of the Stone-Lined Cist Burial Tradition From Southern Caucasus to the Euphrates Valley", 2007, 27.
[507] Palumbi, "From Collective Burials to Symbols of Power, The Translation of Role and Meanings of the Stone-Lined Cist Burial Tradition From Southern Caucasus to the Euphrates Valley", 27.

göstergesi olduğu yeni bir evrenin başlangıç özelliğini yansıttığı belirtilmektedir[508]. Marro, bu mezarın ya VIB1 sonrası/postdating ya da VIB1'in kendisine ait olması gerektiğini belirtmektedir[509]. Palumbi ise krali mezar yapısını VIB1 ve VIB2 arasına tarihleyerek, bölge içerisinde MÖ III. binyıl başlarında yaşanan kültürel karmaşıklığı gözler önüne serdiğini belirtmektedir. Yerel güçlerin doğal yapısıyla birlikte kültürel çevrelerinin değiştiği ve yeni bir politik süreç içerisine girilme ihtiyacının doğduğunu belirtmektedir[510]. Frangipane, bu mezarın yaşanılan dönemin yeni idare şekline geçişle ilgili temel bilgiler sunması açısından önemli olduğunu belirtmektedir[511]. Krali/elit mezarın yapım malzemesinin birebir benzerlerine aynı yıllar içerisinde saray odalarından birisinde ve sarayın depolarından birisinde de rastlanmış[512] olması mezarın sahibini iktidarla bütünleştirmektedir. Söz konusu mezar bütün özellikleriyle ciddi çatışma ortamını, hâkimiyet mücadelesini ve saray sistemi ile daha sonrasında bu sarayın yıkılışını yansıtan özelliğiyle tek yapı olma durumunu göstermektedir[513].

Bu dönemin hemen sonrasında ETÇ II (Period VIC) gelmektedir. Bu dönemin mimari yapısı dört köşeli odaya sahip ve zemininde sıvalı çukurların olduğu yapılar ile karakterize edilmektedir. Bu mimari özellik dışında sıvalı olan dairesel yapılar da mevcuttur. ETÇ II'ye tarihlenen çok sayıda çukur[514] basit sıradan özelliklere sahip değildir, genellikle mükemmel yuvarlak mimari tasarım sergilemektedirler. Bunların girişleriyle ilgili herhangi bir kanıt bulunmamıştır. Yapıların ikisinde ikincil gömüye sahip mezarların olduğu belirtilmektedir. Bir mezarın komple boşaltıldığı ve sonrasında tekrar gömü uygulamasının yapılmış olabileceği belirtilmektedir. Bu yapıların asıl kullanım amacıyla ilgili sorulara cevap bulunamamıştır[515].

Arslantepe höyüğündeki mezarların konumuna gelince "Kamu Alanı" olarak belirtilen mekânlar içerisinde düz bir zemine açılan çukura taş sanduka tipinde gömü

---

[508] Marcella Frangipane, "Arslantepe Kazısı", *Türkiye Arkeolojisi, Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu'nun 30. Yıl Anısına,* Ankara 2008, 41.
[509] Marro, "Eastern Anatolia in the Early Bronze Age", 297.
[510] Palumbi, "From Collective Burials to Symbols of Power, The Translation of Role and Meanings of the Stone-Lined Cist Burial Tradition From Southern Caucasus to the Euphrates Valley", 26.
[511] Frangipane, "Arslantepe 1996: The Finding of an E.B.I "Royal Tomb", 294; Frangipane, "Arslantepe", 21.
[512] Marcella Frangipane, "The 2002 Exploration Campaign at Arslantepe-Malatya", *25. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2004, 400.
[513] Marcella Frangipane, "Arslantepe-Malatya'daki İtalyan Kazıları. Yeni Araştırmalar Perspektifleri", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi 139,* Ocak-Nisan 2012, 30.
[514] Frangipane, "The 1990 Excavations at Arslantepe", 179.
[515] Frangipane, "The 1990 Excavations at Arslantepe", 180.

uygulanmıştır. Ayrıca odalarda zeminlerin altına da münferit mezarların uygulandığı tespit edilmiştir. Bunlar 1 adet çömlek, 1 adet basit toprak, 1 adet çukur oda mezardan oluşmaktadır.

Söz konusu intramural mezar tiplerinden ilki çömlek mezarlardır. 1989 yılında yürütülen kazılarda küçük bir duvar parçası ile birlikte izole edilmiş bir şekilde çocuk mezarı açığa çıkarılmıştır. Mezar dağılmış bir alanda ele geçmiştir. Çömleğin tipolojisine bağlı olarak mezar VIA periyodunun (Erken Tunç Çağ I A) sonlarına tarihlenmiştir. Buradaki ana yapı kalıntısı dikdörtgen biçimde yaklaşık 1 m. genişlikte kerpiç duvara sahip bir odayla temsil edilmektedir[516].

Diğer mezar tipi yerleşmenin en çok bilinenlerinden krali taş sanduka mezarıdır. Fragpane'nin belirttiğine göre yeni metal teknolojisinin ve aletlerin yayılımına eşlik eden çok özel ve ilginç gelişmelerden birisi, yeni ölü gömme geleneği olarak görülen bu taş sanduka mezarların ortaya çıkmış olmasıdır[517]. Bu yeni gelişmenin ilk ve en açık kanıtlarından birisi olarak 1996 yılında Arslantepe'de açılan taş sanduka mezarı (T1) gösterilmektedir. İçerisindeki "*krali lider/bey*"e eşlik etmesi için mezara bırakılan metal eserlerle dikkatleri üzerlerine çekmiştir[518]. MÖ 3.085-2.900[519], MÖ 3.100/3.081-2.897/2.885 ve MÖ 2.871-2.709[520] (VIB1, ETÇ I) gibi birbirlerine yakın yıllar arasına tarihlenen bu mezar hem merkezi sistem hem de coğrafyanın yeni idare biçimini

[516] Frangipane, "Excavations at Arslantepe Malatya The 1989 Campaign", 212.
[517] Frangipane, "Arslantepe 1996: The Finding of an E.B.I A Royal Tomb", 291-305; Marcella Frangipane, "Doğu Anadolu, İlk Tunç Çağ I Dönemi" *Arkeo-Atlas 2*, İstanbul 2003, 52.
[518] Frangipane, "Arslantepe 1996: The Finding of an E.B.I "Royal Tomb", 291; Marcella Frangipane, "Changes in Upper Mesopotamia/Anatolian Relations at the Beginning of 3rd Millennium B.C." *About Subartu*, *Subartu* IV/1, edt. M. Lebeau, 1998, 195-197; Frangipane, "Doğu Anadolu, İlk Tunç Çağ I Dönemi" 52; Marro, "Eastern Anatolia in the Early Bronze Age", 296-297- 298.
[519] Machteld J. Mellink, "Anatolia", *Chronologies in Old World Archaeology, Vol. II,* Edt. Robert W. Ehrich, The University of Chicago Press, Chicago ve London 1992, 177, Table 4.
[520] Gian Maria Di Nocera, "Radiocarbon Datings from Arslantepe and Norşuntepe: The Fourth-Third Millennium Absolute Chronology in the Upper Euphrates and Transcaucasian Region", *Varia Anatolica, 11, In: Chronologies des pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVe-IIIe millénaires. From the Euphrates to the Caucasus: Chronologies for the 4th-3rd millennium B.C. Vom Euphrat in den Kaukasus: Vergleichende Chronologie des 4. und 3. Jahrtausends v. Chr. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998. Istanbul: Institut Français d'Études Anatoliennes-Georges Dumézil,* Paris, 2000, 75, 82-83, Fig. 2b, 12 adet karbon örneğinin 10 tanesinden elde edilen sonuç verilmiştir.

yansıtacak önemli bilgilere sahiptir[521]. Arslantepe'nin erken metalürji dönemini yaşadığını krali mezarda ele geçen metal eserler üzerinden söylemek mümkündür[522].

Söz konusu soylu mezar, Arslantepe'nin VIA yapı katının sonları VIB'nin 2. evresine (MÖ IV. binyıl sonları MÖ III. binyıl başları) ait köyün kenarına, savunma duvarının dışında, kentin kamusal alanındaki halk yapıları içerisinde kalmaktadır (Resim 4.1a)[523]. Mezar önceden hazırlanan 5 m. derinliğinde açılmış çukur içerisine diklemesine yerleştirilen iri, yassı taş blok levhalarla dikdörtgen planlı yapılmış ve mezarın üstü kalın taş bloklarla örtülmüştür (Resim 4.1b-c)[524]. Arslantepe yerleşmesinden bildiğimiz görkemli mimari yapılara eş olarak ilk kez çok yönlü özellikler taşıyan, hem mimari dizaynı hem de içerisindeki miktarı ve kalitesi fazla olan buluntularıyla önemli bir mezar özelliği taşımaktadır. Bu özellikleri ile bölge içerisinde üniktir[525].

Mezar kapağı açıldığında içerisine soylu bir kişinin (T1) çok sayıda mezar armağanıyla birlikte gömüldüğü anlaşılmıştır (Resim 4.1d). Mezar içindeki orta yaşlı bu soylu kişinin kemikleri üzerinde yapılan çalışmalarda "meningeal/omurilik zar problemi" olduğu ve ölümünün bu nedenden kaynaklandığı ön görülmektedir. Ayrıca bu kişinin sol elmacık kemiği üzerinde şiddete bağlı travmatik yaralanmaya bağlı bulguların olduğu belirlenmiştir. Travmatik yaralanmaya bağlı izler mezar üzerinde yatan iki soylu kişinin kemikleri üzerinde yapılan incelemelerde de ortaya çıkmıştır[526].

---

[521] Altunkaynak, *Erzurum ve Kars Müzelerinde Bulunan Urartu Dönemi Öncesine ait Metal Silahlar*, 60.
[522] A.M. Palmieri, A. Hauptmann ve K. Hess, "The Metal Objects in the "Royal" Tomb Dating from 3000 B.C. Found at Arslantepe (Malatya): A New Alloy (CU-AG), *XIII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* Ankara 1998, 115.
[523] Marcella Frangipane, "The Transition Between Two Opposing Forms of Power at Arslantepe (Malatya) at the Beginning of the 3rd Millennium", *Tüba-Ar, Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, Sayı. 4, 2001, 12, Fig. 3.
[524] Frangipane, "Arslantepe 1996: The Finding of an E.B.I "Royal Tomb", 294; Frangipane, "The Late Chalcolithic/EB I Sequence at Arslantepe, Chronological and Cultural Remarks from a Frontier Site", 450, Fig. 5; Frangipane, "The Transition Between Two Opposing Forms of Power at Arslantepe (Malatya) at the Beginning of the 3rd Millennium", 17, Fig.11-12; Frangipane, "Arslantepe", 21; Frangipane, "Doğu Anadolu, İlk Tunç Çağ I Dönemi" 52; Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar,* 92; Marro, "Eastern Anatolia in the Early Bronze Age", 296-297; Frangipane, "Arslantepe-Malatya: A Prehistoric And Early Historic Center in Eastern Anatolia", 982.
[525] Palmieri, vd., "The Metal Objects in the "Royal" Tomb Dating from 3000 B.C. Found at Arslantepe (Malatya): A New Alloy (CU-AG)", 115.
[526] Frangipane,- Nocera, vd. "New Symbols of a New Power in a Royal Tomb from 3000 BC. Arslantepe, Malatya", *Paleorient, Annee, Vol. 27/2,* 2001, 124, Fig. 3.

Taş sanduka mezardaki bireyin gömülmesiyle aynı ana denk gelen 4 bireye ait iskelet (S 150) de mezar kapağının hemen üzerinde açığa çıkarılmıştır. Bunlardan tam mezar kapağının üzerine gömülen iki ölünün birisinin kız diğerinin erkek olduğu belirlenmiştir[527]. Frangipane'ye göre bunlar muhtemelen bir ritüeli, insan kurbanını yansıtmaktadır (Resim 4.1e)[528]. Sagona, bunların bir şekilde bu şefe öbür dünyada eşlik etmesi için bilerek kurban edildiklerini veya bu şefle olan ilişkileri yüzünden aile mücadelesinde öldürüldüklerini belirtmektedir[529]. Soylu kişiler olabileceği gibi mezar içerisindeki şefin hizmetkârı olabileceğini de düşünmek gerekmektedir. Ayrıca taş bloklar üzerinde yatan genç bireylerin hediyeleri ve mezar içine gömülen soyluya ait buluntuların da benzer nitelikte ve kalitede olması dikkate değerdir[530].

Diğer mezar tipimiz basit toprak çukur mezardır. 1992 yılı kazılarında güney-batı alanda yürütülen kazılarda Erken Tunç Çağı'na ait kütle halindeki taşlardan temellendirilen büyük bir taş yapı açığa çıkarılmıştır. Bu yapı Erken Tunç Çağ II'ye (Period VIC) verilmiştir. Yapı içerisinde bir odadaki kömürden alınan C14 analizi MÖ 2.800 ile MÖ 2.500 yılları arasını vermiştir. Bu yapının altında çok sayıda dolgu tabakası tanımlanmış ve bu tabakalar Period VIC'nin ilk seviyelerine tarihlendirilmişlerdir. Teraslanma ile ilişkilendirilen bu alanda bir dizi çukur tespit edilmiştir. Bu çukurlar höyüğün aşağı yamacını kaplamaktadır. Ancak burada Erken Tunç Çağ II'ye ait herhangi bir yapı ele geçmemiştir. Söz konusu evin altında sadece çukurların olması bu alanda, Erken Tunç Çağ II'nin erken aşamasında, çok küçük bir yerleşim olduğunu göstermektedir. Bu çukurlardan birisi içerisinde büzülmüş (hocker) pozisyonda genç bir bireye ait iskelete ulaşılmıştır. Buna benzer gömüler bu döneme ait seviyelerde ele geçmiştir. Ancak bu mezar diğerlerinden farklıdır, çünkü bu mezar birincil gömüye aittir. Bu çukurun büyük dairesel oyuklara sahip olması ve sıvalı olması ilk amacının farklı olduğunu sonradan bu amaçla kullanıldığını göstermektedir. Bu çukura diğer bireylerin ikincil gömü olarak gömüldükleri belirlenmiştir. Elde edilen bu veriler şimdiye kadar bilmediğimiz farklı açılara sahip basit ritüellerin

[527] Frangipane,- Nocera,- vd. "New Symbols of a New Power in a Royal Tomb from 3000 BC. Arslantepe, Malatya", *Paleorient, Annee, Vol. 27/2,* 2001, 108.
[528] Frangipane, "Arslantepe 1996: The Finding of an E.B.I "Royal Tomb", 294; Frangipane,- Nocera,- vd. "New Symbols of a New Power in a Royal Tomb from 3000 BC. Arslantepe, Malatya", *Paleorient, Annee, Vol. 27/2,* 2001, 109-110, 120, Fig. 1-2.
[529] Sagona, *The Heritage of Eastern Turkey from Earliest Settlements to Islam,* 54-55.
[530] Frangipane, "Arslantepe", 20.

gerçekleştirildiğini göstermektedir[531]. Basit ritüellerin eşlik ettiği VIC'ye (1 ve 2. evreleri) ait yuvarlak formlu içerisinde ölü hediyelerinin bulunmadığı bu mezarların göçebe hayat süren topluluklara ait oldukları tahmin edilmektedir[532].

Basit toprak şeklinde açılan çukur mezar tipi dışında diğer bir mezar türünü çukur oda mezarlar oluşturmaktadır. Arslantepe'de (Period VIC- MÖ 2612-2416[533]) bir dizi çukurlar ve balçık çamurundan yapılmış zemine sahip ilginç yuvarlak yapılar açığa çıkarılmıştır. Bu yapılar yukarıda değindiğimiz çukur mezarlara benzemektedirler, ancak bu yapılar ahşap duvarlarla desteklenmesiyle onlardan ayrılmaktadır[534]. 1982 yılı kazılarında bu tipte bir adet mezar daha tespit edilmiştir. Ahşap duvarlarla çevrili bu yapı içerisinde bir kafatası ve uzun kemikler ele geçmiştir. Bu mezarda da ikincil gömü uygulamasının olduğunu gösteren verilere ulaşılmıştır[535]. Bunlardan küçük boyutlu (yaklaşık 1.80 m. çapa sahip) olanlarından bir tanesi özellikle dikkat çekicidir. Mezarda dikkati çeken diğer bir husus taşlar üzerindeki çizgilerde ve mezardaki kalıntılarda bitkisel hasır örme izlerinin tespit edilmiş olmasıdır. Bu mezarda ayrıca ritüellerle ilişkilendirilecek bir köpek gömü de bulunmaktadır. Ölüye sunulmak niyetiyle mezara bırakıldığı düşünülen büyük bir keçi boynuzu da ele geçenler arasındadır[536].

Arslantepe'de şuana kadar yapılan kazılarda başka mezarlara ulaşılamamıştır. Yerleşim dışı mezara ilişkin herhangi bir bilgi de bulunmamaktadır. Bu durumun aydınlatılması için höyük çevresinde araştırmaların yapılıp sondaj çalışmalarının yapılması gerekmektedir.

---

[531] Frangipane, "Excavations at Arslantepe-Malatya, 1992", 212.

[532] Anna Maria Conti ve Carlo Persiani, "When Worlds Collide Cultural Developments in Eastern Anatolia in the Early Bronze Age", *Between The Rivers and Over The Mountains, Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata,* Edt. M Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae, M. Mellink, Roma, 1993, 363, Fig. 1.

[533] Nocera, "Radiocarbon Datings from Arslantepe and Norşuntepe: The Fourth-Third Millennium Absolute Chronology in the Upper Euphrates and Transcaucasian Region", 75, Fig. 4, Sonuçlar 7 adet kalibre edilmiş örneklerden alınmıştır.

[534] Alba Palmieri, "Arslantepe Excavations, 1982", *V. Kazı sonuçları Toplantısı*, Ankara 1984, 100; Palmieri, "Excavations at Arslantepe, 1983", 73.

[535] Palmieri, "Arslantepe Excavations, 1982", 100.

[536] Palmieri, "Excavations at Arslantepe, 1983", 73.

Yukarıdaki mezarlardan sadece taş sanduka mezarın yönüne ilişkin bilgiler verilmiştir. Krali mezar hafif sapmalarla doğu-batı doğrultulu yapılmaya çalışıldığı belirtilmektedir[537].

Mezar içine bırakılan ölü hediyelerine gelince ilk değerlendirmeye alacağımız mezar tipi taş sandukadır. Arslantepe'nin bu tipte krali mezarı oldukça zengin buluntular içermektedir. Bu zenginlik aşırı zengin metal objeleriyle kendini göstermektedir. Frangipane ve Marro'nun belirttiğine göre mezarın içindeki birey ve kurban edilmiş dört bireyle birlikte bakır, bakır-arsenik, bakır-gümüş, gümüş ve altından yapılma toplam 75 adet eserin 65'i taş sanduka mezar içerisindeki erkek bireyle (T1), 10 adeti ise taş sanduka üstündeki 2 kadın ve 2 erkekle (S150) olağanüstü buluntu grubunu içermektedir[538]. Bunların 7 si saf gümüşten yapılmıştır: 2 toplu iğne, 1 saç spirali, 3 adet boncuk bu grubu oluşturmaktadır. Bunlardan 28'i bakır-gümüş karışımı metalden yapılmıştır: 1 hançer, 1 kemer, 7 spiral, 4 yüzük, 15 pazubant bu ikinci grubu oluşturmaktadır[539].

Aşağıda detaylı değerlendirmelerini yapacağımız mezar içindeki olgun bireye hediye olarak bırakılan eserler arasında, bezemeli kemer, mızrak uçları, kılıçlar, baltalar, hançerler, aletler, iki metal vazo, bilezikler, iğneler, kaya kristalleri, karnelin, gümüş ve altın kolyeler ile çok sayıda gümüş, gümüş-bakır alaşımı ve altın spiraller yer almaktadır[540]. Mezar içerisinde ele geçen eserlerin dağılımına baktığımızda belirli bir düzenin olduğu anlaşılmaktadır. Metal eserler toplu halde ölünün arka kısmına gelecek şekilde yerleştirilmiştir. Ölünün üzerinde ise 2 gümüş, 4'lü spiral iğne başı ve ölünün omuz kısmına gelecek şekilde iki gerdanlık ele geçmiştir[541]. Bu gerdanlıklar muhtemelen ölünün boynuna takılmıştı fakat zamanla kayarak omuza düşmüştür. Ölünün mezar içerisine ziynet eşyasıyla gömüldüğünü düşündüren bu verilerin dışında ayrıca bu ölünün gündelik hayatta olduğu gibi gömüldüğünü gösteren veriler de ele geçmiştir. Örneğin mezar içerisinde ölünün elbiseleriyle gömüldüğünü gösteren verilerden ilki hem iskeletin etrafında hem de kemikler arasında ele geçen iğnelerdir.

---

[537] Palumbi, "From Collective Burials to Symbols of Power, The Translation of Role and Meanings of the Stone-Lined Cist Burial Tradition From Southern Caucasus to the Euphrates Valley", 2007, 31, Fig. 10.
[538] Frangipane, "Arslantepe", 20; Marro, "Eastern Anatolia in the Early Bronze Age", 297.
[539] Frangipane,- Nocera,- vd. "New Symbols of a New Power in a Royal Tomb from 3000 BC. Arslantepe, Malatya", *Paleorient, Annee, Vol. 27/2,* 2001, 108
[540] Frangipane, "Arslantepe", 20.
[541] Frangipane,- Nocera,- vd. "New Symbols of a New Power in a Royal Tomb from 3000 BC. Arslantepe, Malatya", *Paleorient, Annee, Vol. 27/2,* 2001, 108.

Muhtemelen giysiyi tutturmak için kullanılan bu iğneler diğer süs eşyaları gibi zamanla vücut üzerinde kaymış ve yer değiştirmiştir[542].

Mezara ait buluntuların ele geçtiği yerlerin yayınlanması dışında bu eserlerin gruplandırılmasına ilişkin raporlar da bulunmaktadır. Bunlardan süs eşyası niteliğini taşıyacak buluntular arasında çok değerli bakır gümüş karışımı bir alınlık/taç bu mezarda ele geçmiştir. Ayrıca dörtlü veya spiralli iğneler ve taçlar da ele geçmiştir[543]. Mezarda silah olarak 2 adet kılıç, 2 adet hançer, 4 balta, 2 keski, 3 iskarpela, 1 bıçak, 9 adet mızrak silah olarak mezara bırakılmıştır (Resim 4.2a)[544]. 9 mızraktan 7'sinin mezarın doğu duvarına sıralandığı anlaşılmıştır[545].

Pişmiş toprak çanak-çömleklerde dikkati çeken en önemli husus Transkafkasya ve Mezopotamya orijinli olanların bir arada ele geçmiş olmasıdır[546]. Bunlar kırmızı-siyah perdahlılar ve çark yapımı açık renklilerden oluşmaktadır (Resim 4.3). Bunlardan 4 adet kırmızı-siyah perdahlı Kura-Aras tipi çömleklerin sanduka mezarın kapakları üzerinde kurban edilmiş dört bireyle birlikte ele geçtiği belirtilmektedir (Resim 4.3: 5-7). Geç Uruk etkisi gösteren çark yapımı saklı astarlı çömleklerin ise taş sanduka mezarın içerisinde bireyle birlikte ele geçmiş olması ilginçtir (Resim 4.3: 8, 11-12)[547]. Toplamda 14 adet çark yapımı kap ile 1 adet kalkit çanak ele geçmiştir[548]. Metal kap olarak iki adet eserin mezara ölü hediyesi olarak bırakıldığı belirlenmiştir[549]. Mezar içerisine bırakılan bu kapların çoğunluğunu boyunlu olanlar oluşturmaktadır. Bu formda kapların ölünün ayak kısmına bırakıldıkları anlaşılmıştır. Ayak kısmına gelecek şekilde dizilen diğer bir seramik grubu Transkafkasya kökenli kırmızı-siyah astarlı büyük kaplar oluşturmaktadır. Transkafkasya kökenli seramiklerin küçük boyutlu, el yapımı olanları

---

[542] Frangipane,- Nocera,- vd. "New Symbols of a New Power in a Royal Tomb from 3000 BC. Arslantepe, Malatya", *Paleorient, Annee, Vol. 27/2,* 2001, 108

[543] Frangipane, "Doğu Anadolu, İlk Tunç Çağ I Dönemi" 52.

[544] Frangipane, "Arslantepe 1996: The Finding of an E.B.I "Royal Tomb", 305, Fig. 7; Frangipane,- Nocera,- vd. "New Symbols of a New Power in a Royal Tomb from 3000 BC. Arslantepe, Malatya", *Paleorient, Annee, Vol. 27/2,* 2001, 107-108; Frangipane, "Doğu Anadolu, İlk Tunç Çağ I Dönemi" 52.

[545] Frangipane,- Nocera,- vd. "New Symbols of a New Power in a Royal Tomb from 3000 BC. Arslantepe, Malatya", *Paleorient, Annee, Vol. 27/2,* 2001, 108

[546] Marro, "Eastern Anatolia in the Early Bronze Age", 297.

[547] Frangipane, "The Late Chalcolithic/EB I Sequence at Arslantepe, Chronological and Cultural Remarks from a Frontier Site", 450, 470, Fig. 16.

[548] Frangipane, "Doğu Anadolu, İlk Tunç Çağ I Dönemi" 52

[549] Frangipane,- Nocera,- vd. "New Symbols of a New Power in a Royal Tomb from 3000 BC. Arslantepe, Malatya", *Paleorient, Annee, Vol. 27/2,* 2001, 107.

mezar içerisinde doğu kısma denk gelecek şekilde köşelere dizildikleri anlaşılmıştır[550]. Güney ve doğu etkili iki buluntu grubunun aynı ortamda ele geçmesi kültürler arasındaki güçlü etkileşimin varlığını göstermektedir[551]. Ancak yerleşim yerlerindeki stratigrafik verilerde bu birlikteliği gösteren kanıtlara yeteri kadar ulaşılamamıştır[552].

Değerli taş ve madenlerden (kaya kristali, karnelin, altın ve gümüş) oluşan boncukların sayısı çok fazladır[553]. Gümüş, altın, kaya kristali dikkat çekici diğer buluntulardandır[554].

Mezar içindeki soylu kişiye ait iskelet ile birlikte ele geçen altın, gümüş, bakır ve bakır-arsenik, bakır-gümüş karışımı silah/ alet ve süs eşyasından oluşan 65 adet metal eser, 14 adet seramik kap ve boncuklar dönemin kültürel özellikleri yanı sıra ekonomik durumunu da yansıtmaktadır[555].

Mezar kapağının üzerine gömülen iki ölünün birisinin kız diğerinin erkek olduğu belirlenmiştir. Dini inanışın farklı bir yansıması olarak, ölü hediyelerinin zenginliği dışında kurban edildikleri düşünülen 4 yetişkine ait iskeletleri mezarı örten taş blokların üzerinde bulunmuştur[556]. Taş bloklar üzerine yatırılan bu 4 gencin içerisinden 2'sinin kafasında bakır-gümüş alışımı üzerinde kabartma nokta süsleri olan diademler ortaya çıkartılmıştır. Yine başların üzerinde bakır-gümüş alaşımlı saç spiralleri olan peçe yada iyi bir kumaş örtüldüğü belirlenmiştir. Bu bireylerin omuzlarında bakır iğnelerle birlikte ele geçen diğer veriler aslında bu dört bireyin de seçkin kişiler olabileceğini göstermektedir (Resim 4.2b)[557]. Bakır-gümüş alaşımlı saç spiralleri, 2 adet bakır toplu iğneyle birlikte bu ölülerin baş kısımlarında ele geçen diademlerin mezar içerisinden

---

[550] Frangipane, "Arslantepe 1996: The Finding of an E.B.I "Royal Tomb", 297; Frangipane,- Nocera,- vd. "New Symbols of a New Power in a Royal Tomb from 3000 BC. Arslantepe, Malatya", *Paleorient, Annee, Vol. 27/2,* 2001, 108.

[551] Frangipane, "Arslantepe", 21; Frangipane,- Nocera,- vd. "New Symbols of a New Power in a Royal Tomb from 3000 BC. Arslantepe, Malatya", *Paleorient, Annee, Vol. 27/2,* 2001, 107.

[552] Marro, "Eastern Anatolia in the Early Bronze Age", 297.

[553] Frangipane, "Doğu Anadolu, İlk Tunç Çağ I Dönemi" 52.

[554] Frangipane, "Doğu Anadolu, İlk Tunç Çağ I Dönemi" 52.

[555] Frangipane, "Arslantepe 1996: The Finding of an E.B.I "Royal Tomb", 296-297; Frangipane, "Arslantepe", 21; Frangipane, "Doğu Anadolu, İlk Tunç Çağ I Dönemi" 52.

[556] Frangipane, "Doğu Anadolu, İlk Tunç Çağ I Dönemi" 52; Frangipane,- Nocera,- vd. "New Symbols of a New Power in a Royal Tomb from 3000 BC. Arslantepe, Malatya", *Paleorient, Annee, Vol. 27/2,* 2001, 108.

[557] Giulio Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* Studi di Preistoria Orientale (SPO) Volume 2, Roma, 2008, 109- 111, Fig. 4.3; Frangipane, "Arslantepe", 20

çıkan kemer ile aynı teknikte yapıldığı belirlenmiştir[558]. Taş sanduka mezar üzerindeki bireylerle (S150) birlikte ele geçen 7 adet pişmiş çömlekten elde yapılan üç tanesi (Resim 4.2c: 1-3) Geç Uruk malları ile elde yapılmış kırmız-siyah astarlı olan dört tanesi (Resim 4.2c: 4-7) ise Güney Kafkasya ile ilişkilendirilmiştir[559].

Bu kişilerin soylu kişiler oldukları ya da kurban edildikleri söylense de mezar içerisinde yatan kişiyle akraba oldukları veya aynı aileden oldukları da söylenebilir[560]. Bu kişilerin soylunun hizmetkârı olabilecekleri de göz önüne alınmalıdır. Mezar kapağı üzerine ele geçen ölülerin kemikleri üzerinde yapılan incelemelerde bu kişilerden ikisinin ölmeden kısa bir süre önce şiddet gördüklerinin belirlenmiş olması soruları beraberinde getirmektedir. Mezarın kapaklarının tam üstüne yatırılan bu iki kişinin soylu olabilecekleri ancak mezarın batısına gömülen diğer iki kişinin ise alt tabakadan kişiler olabileceğini düşündürtmektedir. Mezarın batısında ele geçen iki ölünün üzerinden ve yanından herhangi bir hediyenin ele geçmemesi bunların alt tabakadan kişiler oldukları düşüncesini güçlendirmektedir[561]. Bireylerle beraber ele geçen metalürjik malzemelerin özellikleri ve aynı zamanda ele geçen ölü hediyelerinden pişmiş toprak kaplar Transkafkasya bölgesiyle olan bağlantıyı doğrulamaktadır[562].

1982 yılı kazı yayınına göre Erken Tunç Çağ II'ye ait ahşap duvarlarla desteklenen yuvarlak yapıların içerisinde ele geçen insan iskeletleriyle birlikte 3 küçük hayvan figürünü ve Doğu Anadolu için tipik kırmızı siyah astarlı bir kap ele geçmiştir[563]. 1992 yılı kazılarında teraslanma ile ilişkilendirilen güney-batı alanda bir dizi çukur tespit edilmiştir. Bu çukurlardan birisi içerisinde büzülmüş (hocker) pozisyonda genç bir bireye ait iskeletle birlikte kırık halde kırmızı siyah kap mezar hediyesi olarak ele geçmiştir[564].

---

[558] Frangipane,- Nocera,- vd. "New Symbols of a New Power in a Royal Tomb from 3000 BC. Arslantepe, Malatya", *Paleorient, Annee, Vol. 27/2,* 2001, 108-109.
[559] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 109- 111, Fig. 4.3-4.4; Frangipane, "Arslantepe", 112.
[560] Frangipane,- Nocera,- vd. "New Symbols of a New Power in a Royal Tomb from 3000 BC. Arslantepe, Malatya", *Paleorient, Annee, Vol. 27/2,* 2001, 108.
[561] Frangipane,- Nocera,- vd. "New Symbols of a New Power in a Royal Tomb from 3000 BC. Arslantepe, Malatya", *Paleorient, Annee, Vol. 27/2,* 2001, 109-111.
[562] Frangipane, "Arslantepe 1996: The Finding of an E.B.I "Royal Tomb", 295.
[563] Palmieri, "Arslantepe Excavations, 1982", 100.
[564] Frangipane, "Excavations at Arslantepe-Malatya, 1992", 212.

Mezarlar içinde tespit edilen gömü sayısına gelince Frangipane, krali mezarın içine gömülen soylu kişi dışında mezar taşının hemen üzerinde 2, mezar taşının hemen batısında 2 bireyin gömüldüğünü belirtmektedir[565]. Palumbi, Arslantepe VIC'ye ait basit toprak mezarlara ikincil gömünün uygulandığını belirtmektedir[566]. 1982 yılı kazısında Erken Tunç Çağ II'ye ait ahşap duvarlarla desteklenen yuvarlak yapıların içerisinde ele geçen insan iskeletleri de ikincil gömü uygulamasına işaret etmektedir[567]. Yayınlar irdelendiğinde çömlek mezar içerisinde bir çocuğa ait iskelet tespit edilmiştir[568].

Mezarlar içerisindeki ölülerin yatırılış şekline gelince krali mezarın kapağı açıldığında içerisindeki bireyin sağ tarafına doğru bükülü/hocker pozisyonunda yatırıldığı belirlenmiştir[569]. Büyük dairesel oyuklara sahip ve sıvalı olan çukur mezar içerisine gömülen genç hocker pozisyonuna sahiptir[570].

Arslantepe'nin krali mezarı ve yerleşimi hakkında çok fazla değerlendirme yapılmıştır. Bu merkez Mezopotamya kaynaklı malların paylaşımını sistemli bir şekilde yapan, mallar üzerinde idari kontrolü sağlayan merkezi örgütlenmenin MÖ III. binyıl başlarında çöküntüye uğradığını göstermesi açısından önemlidir. Söz konusu bu gelişkin düzenin çöküntüye uğraması farklı toplumsal özelliklere sahip bölgelerdeki güçlerin dengelerinin değişime uğramasına neden olmuş ve birtakım yeni politik, kültürel gelişmelerin doğmasına ortam hazırlamış olabilir. MÖ III. binyıl başlarında bölgenin kendisi içerisinde baş gösteren bu karmaşaya Kuzeydoğu kaynaklı yeni bir göçün sebep olduğu ve bölgenin kültürel değişiminin bu nedenle yaşandığı iddia edilmektedir. Bu yenilikçi gelişimin kaynağını, Mezopotamya kökenli MÖ IV. binyılın (VII. Evre) kültürel birlikteliğini yansıtan toplu kullanıma açık alandaki tören amaçlı büyük yapının içerisinde ele geçen seri üretim pişmiş toprak kapların ve kil mühürlerin sona ermesinde arayabiliriz[571].

---

[565] Frangipane, "Arslantepe 1996: The Finding of an E.B.I "Royal Tomb", 294-296.
[566] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 137.
[567] Alba Palmieri, "Arslantepe Excavations, 1982", 100.
[568] Frangipane, "Excavations at Arslantepe Malatya The 1989 Campaign", 212.
[569] Frangipane, "Arslantepe 1996: The Finding of an E.B.I "Royal Tomb", 295, Fig. 3; Frangipane, "Arslantepe-Malatya: A Prehistoric And Early Historic Center in Eastern Anatolia", 982.
[570] Frangipane, "Excavations at Arslantepe-Malatya, 1992", 212.
[571] Frangipane, "The Transition Between Two Opposing Forms of Power at Arslantepe (Malatya) at the Beginning of the 3rd Millennium", 1.

Bütün bu yenilikçi göç hareketi Güney Kafkasya'nın ölü gömme geleneklerini Doğu Anadolu'ya taşıdığını Arslantepe krali mezarıyla aralarında kurulan bağlantı ile sağlamak mümkündür[572]. Bu görüşe göre Mezopotamya düzlüklerindeki yerleşimler kentsel gelişimlerini arttırarak sürdürürken, kuzeyde dağlık bölgelerdeki yerleşimlerin kentsel gelişimi kesintiye uğrar. Bu bölge içerisinde Doğu Anadolu ve Transkafkasya kökenli, Arslantepe'yi de içerisinde alan Fırat Havzası'nda değişimlere yol açacak yeni kültürel öğelerin etkisi kendini hissettirmeye başlar. Bu yeni kültürel değişimler MÖ IV. binyılın son yüzyıllardan itibaren söz konusu bölgelerle sıkı ilişkiler içerisindeki Arslantepe ile Malatya Elazığ çevresine dağılmış, Uruk çanak çömlek dağarcığına sahip birçok yerleşmede kırmızı-siyah, iç yüzeyleri kırmızı ve dış yüzeyleri siyah, renkli bir çömlek türünün ortaya çıkmaya başlamasıyla belirginlik kazanmıştır[573]. Değişimi net bir şekilde yansıtan el yapımı bu kırmızı-siyah çanak çömlekler dışında yerleşmenin terk edilmiş olan toplu kullanıma açık alanlarını kapsayan yerel özellikteki mimari unsurlara aykırı çamur sıvalı dal örgülü kulübeler de dikkati çekmektedir. Kanıtlara paralel olarak MÖ III. binyılın başlarına verilen geniş yuvarlağa yakın açılan çukurun dibine uygulanan son derece işçilikli taş sanduka mezar ve beraberinde ele geçen silahlar, madeni eserlerin de bu durumu destekler niteliktedir[574].

Mezarın içerisindeki ölü hediyeleri (Resim 4.4a-c) ve mezarın üstünde yer alan 4 bireye ait iskeletin (Resim 4.1b) buluntu durumu mezarın sahibi olan krali/elit kişinin devletleşme sürecinde ekonomik gücü tekelinde tuttuğunu ve muhtemelen çoban/göçmen toplumun silahlı güce dayanan toplumun hiyerarşik lideri/şefi olduğunu göstermektedir[575]. Birçok bilim insanı Mezopotamya'ya özgü çark yapımı saklı astar bezemeli çömlekler (Uruk) ile Transkafkasya kökenli elde biçimlendirilmiş kırmızı-siyah renkli çanak-çömleklerin krali mezarda bir arada bulunmuş olmasını her iki bölge arasında Arslantepe'nin güçlü ilişkiler ağı kurmasına bağlamaktadırlar (Resim 4.4d)[576].

---

[572] Modwene Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 362.

[573] Frangipane, "Doğu Anadolu, İlk Tunç Çağ I Dönemi" 44.

[574] Frangipane, "The Transition Between Two Opposing Forms of Power at Arslantepe (Malatya) at the Beginning of the 3rd Millennium", 1-2, 6-8.

[575] Frangipane, "The Transition Between Two Opposing Forms of Power at Arslantepe (Malatya) at the Beginning of the 3rd Millennium", 1-2, 6-8, Fig. 12-21.

[576] Frangipane,- Nocera,- vd. "New Symbols of a New Power in a Royal Tomb from 3000 BC. Arslantepe, Malatya", *Paleorient, Annee, Vol. 27/2,* 2001, 112; Frangipane, "The Transition Between Two Opposing Forms of Power at Arslantepe (Malatya) at the Beginning of the 3rd Millennium", 22, Fig.

Ele geçen veriler de Transkafkasya ile Mezopotamya-Suriye arasında Erken Tunç Çağ I evresinde iletişimin olduğunu bu açıdan doğrulamaktadır. Zaten bu durumu gösteren en iyi veri Transkafkasya'dan Fırat Nehri üzerine ve buradan güneye Mezopotamya düzlüklerine kadar Erken Tunç Çağ I yerleşimlerinin dizili olması ve bunların belirlenmesi olmuştur[577].

Bütün bu verilere dayanarak MÖ III. binyılda Malatya Havzası'nın Anadolu ve Mezopotamya kültür bölgeleri arasında kültürel iletişimi sağlayan geçişken bir coğrafyaya sahip olduğunu söyleyebiliriz[578]. Bir başka görüşe göre geçişken coğrafyanın kavşağında bulunan Arslantepe'nin Period VIB süreci bölge genelinde yaşanan büyük değişimin veya yeni, yabancı topluluğun coğrafyaya yerleşimini ifade etmektedir. Yabancı topluluğun MÖ IV. binyıl sonunda bölge içerisindeki yerleşimleri işgal ettikleri ve bu işgalin bölgenin siyasi yapısında büyük bir kriz ortamına dönüştüğünden söz edilmektedir. Bu kriz sonucunda Geç Kalkolitik Çağın merkezi organizasyon sisteminin çöktüğü, halka ait yerleşimlerin yıkımdan sonra terkedildikleri belirtilmektedir. Arslantepe'nin VIA yapılarının terkedilişleri, çöküntüleri ve çukurlarından belgelenen bu durum bölgede yaşanan karmaşayı göstermesi açısından önemlidir. Bir süre boşalan bu eski yerleşimlerin daha sonra muhtemelen yeni yerleşimcilerin dikkatlerini çekmiştir. Burada Uruk geçişini Transkafkasya bileşenini yansıtan, yeni yerleşimcilerin izlerini sunan en önemli keşiflerden biri hiç şüphesiz yine krali mezar olarak tanımlanan gömüttür[579].

Arslantepe'nin Phase VIB1'inde ve bu yerle neredeyse çağdaş olan kraliyet mezarı üzerinden Kura-Aras'ın uzman pastoral gruplarının Malatya Ovası üzerinde uyguladıkları sosyo-kültürel model ve bu yerin bir şekilde cazibe merkezi haline

---

21; Marcella Frangipane, "Doğu Anadolu, İlk Tunç Çağ I Dönemi" *Arkeo-Atlas 2*, İstanbul 2003 52; Frangipane, "Arslantepe", 21; Sved Hansen, "Communication and Exchange Between the Northern Caucasus and Central Europe in the Fourth Millennium BC", *Von Majkop bis Trialeti, Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4-2. Jt. V. Chr,* Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte, Band 13, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 2010, 311; Frangipane, "Arslantepe", 20; Marro, "Eastern Anatolia in the Early Bronze Age", 297, Figure. 12.2; Fahri Dikkaya, *Settlement Patterns of Altınova in the Early Bronze Age,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Yerleşim Arkeolojisi Bölümü, 2003, 12.

[577] Frangipane, "Doğu Anadolu, İlk Tunç Çağ I Dönemi" 52, 57; Frangipane, "Arslantepe", 21.

[578] Frangipane, "The Transition Between Two Opposing Forms of Power at Arslantepe (Malatya) at the Beginning of the 3rd Millennium", 1-2, 6-8, Fig. 12-21.

[579] Frangipane, "The Late Chalcolithic/EB I Sequence at Arslantepe, Chronological and Cultural Remarks from a Frontier Site", 447-448, 450, Fig. 5.

getirildiğini anlamak mümkündür[580]. Bu görüşlerle ilgili düşüncelere bakmak gerekirse: Arslantepe'deki taş sanduka mezarın kendisi ve mezarlarda ele geçen çeşitli metal nesnelerin, özellikle silahların ölüye hediye olarak sunulması Erken Tunç Çağ I-II dönemlerinde Orta ve Yukarı Fırat vadilerinde yeni gömü tarzının yaygın bir gelenek olarak uyguladığını göstermektedir[581]. Palumbi, *"Fırat Vadisinde yaşanan bu değişimle paralel gelişen yeni ölü gömme geleneği taş sanduka tipi mezarların kökenini Arslantepe krali mezarının atmış olabileceğini düşünmekteyim"* şeklinde bir görüşle bu durumu belirtmektedir[582]. Yine Palumbi'ye göre bir yandan mızrak uçları, Plain-Simple and Late-Reserved Slip Kaplar direk Geç Uruk kültürünün etkisini (Resim. 5- a,c,d) diğer yandan çift sarmal başlı iğneler, saç halkaları, diademler ve kırmızı-siyah açkılı kaplar açık bir şekilde Kura-Aras stili ve repertuarıyla (Resim 4.5- b,e,f,g) çağdaş etkiyi yansıtmaktadırlar. Bütün bunlara ek mezarlardaki geri kalan bütün metal eserler (baltalar, kesici, delici aletler ve metal kaplar) (Resim 4.6- a,b,c) Maikop kültürüne ait Transkafkasya kurganlarında ele geçen zengin mezar örneklerine (Resim 4.6- d,e,f) tip olarak benzetilmiştir. Ona göre bütün bu veriler ele alındığında Arslantepe'nin krali mezarı, geçmişten gelen Uruk geleneklerinin bu dönemde politik ikliminin Kuzey ve Güney Kafkasya yönlü olarak değiştiğini yansıtmaktadır. Bu değişimlerden birisinde Arslantepe'de uygulanan taş sanduka mezarın orijinini Kura-Aras kültüründe aramak mümkündür. Kura-Aras mezarlarında olduğu gibi intramural elit mezar için son derece uygun malzemesinin seçilmiş olduğunu anlamak mümkündür (Resim 4.7-a,c)[583].

Elit kişiler için yapılan mezarların mimari unsurlarının kalitesi ile ticari ilişkiler ve gelişkin metal endüstrisi arasında eş zamanlı bir gelişmişlik bulunmaktadır. Şimdi Arslantepe buluntuları ve krali mezarı üzerinden bu durumu aydınlatmaya çalışacağız. 2013 yılı kazılarında Erken Tunç Çağı I katlarına (VIB1- MÖ 3.000-2.900; VIB2- MÖ 2.900-2.800) ait mimari unsurlar gelişkin ekonominin, sistemli iletişimin yansımasını gözler önüne sermektedir. Arslantepe'nin VIB1 dönemi içerisinde açığa çıkartılan görkemli Yapı 36'nın kerpiç kısımları hemen üzerindeki surun (VIB2) altında

[580] Palumbi, "From Collective Burials to Symbols of Power, The Translation of Role and Meanings of the Stone-Lined Cist Burial Tradition From Southern Caucasus to the Euphrates Valley", 36.
[581] Frangipane, "Doğu Anadolu, İlk Tunç Çağ I Dönemi" 52, 54, Foto: Arslantepe.
[582] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 146.
[583] Palumbi, "From Collective Burials to Symbols of Power, The Translation of Role and Meanings of the Stone-Lined Cist Burial Tradition From Southern Caucasus to the Euphrates Valley", 28, Fig. 8-10.

kalmaktadır[584]. Yapı 36 içerisinde ele geçen 2 adet bakır mızrak ucu krali mezarlar içerisinde bulunan mızrak uçları ile benzerdirler. Ayrıca bu yapı içerisinde tespit edilen bakır çift spiralli iğne yine krali mezar buluntuları ve Transkafkasya'dan bilinenlerle benzemektedir[585]. Frangipane, Arslantepe Yapı 36 içerisinde ele geçen metal eserlerden bızlar, keskiler, diğer bakır eserler ve benzer şekilde Arslantepe krali mezar içerisindeki mızrak uçları ve diğer eserlerin Güney Kafkasya'daki metalürjik eserlerden çift başlı iğneler, mızrak uçları ile benzerlikler sergilediğini belirtmektedir (Resim 4.4e)[586]. Frangipane de çok sayıda süs eşyası ve aletleri Transkafkasya metal eserleriyle kıyaslama yoluna gitmektedir. Özellikle çok sayıda gümüş, gümüş-bakır karışımı kol halkaları ve spiraller, diademlere dikkat çeker (Resim 4.8: 6, 7-12). Bunlar dışında Transkafkasya ile iletişimi aydınlatacak diğer buluntu grubunun silahlar özellikle mızrak başları olduğunu belirtilmektedir (Resim 4.8: 14-17)[587].

Ayrıca krali mezarın Yapı 36 ile çağdaş olabileceği yâda VIB1'den VIB2 periyoduna geçişe ait olabileceği gibi Period VIB2 yerleşim sınırları içerisinde "dış duvar mezarı/extra moenia" mezarı olabileceği düşünülmektedir[588]. Marro ise bu mezarın Period VIB1 içerisinde Transkafkasya ile Suriye-Mezopotamya kültürel birleşimi içerisine ait olduğunu belirtmektedir[589]. Rothman'a göre bu mezar ve üzerindeki kişiler söz konusu anıtsal ve tarihi yere bilinçli bir şekilde gömülmüşlerse otorite sahibi kişinin anıtsal mezarı üzerinden bu yerleşmeye ayrı bir önem ve meşruiyet kazandırılmaya çalışılmış olunabileceği belirtilmektedir[590]. VIB ile ilişkilendirilen kral mezarı, içerisinde ele geçen gümüş kakmalı bezemeye sahip silahların benzerliğinden

---

[584] Marcella Frangipane, Francesca Balossi Restelli ve Hülya Çalışkan Akgül, "Arslantepe'de 2013 Yılı Kazı Sezonu: İlk Tunç I ve Geç Kalkolitik Tabakalarının Yeni Buluntuları", *36. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2014, 177.

[585] Frangipane, vd., "Arslantepe'de 2013 Yılı Kazı Sezonu: İlk Tunç I ve Geç Kalkolitik Tabakalarının Yeni Buluntuları", 181.

[586] Marcella Frangipane, "After Collapse: Continuity and Disruption in the Settlement by Kura-Araxes-Linked Pastoral Groups at Arslantepe-Malatya (Turkey) New Data", *Paléorient, Pluridisciplinary Journal of Prehistory of Southwestern and Central Asia, 40,2*, CNRS Editions, Paris, 2014, 178-179, Fig. 10.

[587] Frangipane, "The Late Chalcolithic/EB I Sequence at Arslantepe, Chronological and Cultural Remarks from a Frontier Site", 447-448, 450, Fig. 17.

[588] Frangipane, "After Collapse: Continuity and Disruption in the Settlement by Kura-Araxes-Linked Pastoral Groups at Arslantepe-Malatya (Turkey) New Data", 180.

[589] Catherine Marro, "Cultural Duality in Eastern Anatolia and Transcaucasia in Late Prehistory (C. 4200-2800 BC.)", *Archäologische Mitteilungen Aus Iran und Turan, Band 37,* Berlin 2005, 28-29, Tab. 1.

[590] Mitchell S. Rothman, *Ripples in the Stream: Transcaucasian-Anatolian Interaction in the Murat/Euphrates Basin at the Beginning of the Third Millennium BC*, edt. A. Smith- K. Rubinson, *Archaeology in the Borderlands. Investigations in Caucasia and Beyond*, Los Angeles 2003, 105-106.

VIA ile de ilişkilendirilmektedir. Ayrıca VIA sarayında tespit edilen silahlarda uygulanan gümüş kakmalar ile de benzeştirilmiştir. Hem kral mezarı içerisindeki metaller hem de VIA içerisinde ele geçen metal eserler üzerinde laboratuvarlarda yapılan kimyasal analizlerde benzer sonuçları ortaya koymuştur. Sonuçlara bakılırsa bu eserlerin madeni kaynakları Doğu Anadolu'nun kuzeyinde ve Kafkas dünyasında aranmaktadır[591].

Bilim insanları yaptıkları çalışmalarda Arslantepe krali mezar buluntularıyla farklı coğrafyalarda bulunan mezar buluntuları arasında büyük benzerlikleri fark etmişlerdir. Shanshashvili, VIB1'ye tarihlediği taş sanduka mezarda ele geçen seramiklerin Kafkasya'nın Kura-Aras seramiklerini yansıttığı gibi Geç Uruk kültürünü karakterize eden seramiklerin de ele geçtiğini vurgulamaktadır. Ancak özellikle mezarın üzerinde kurban edildikleri düşünülen dört gencin üçüne eşlik eden bakır, altın ve gümüş süs eşyaları, bunlar arasında ele geçen gümüş, tunç diademlere dikkati çekmektedir. Benzer örneklerin Gürcistan Kvatskhela'nın Mezar No. 2'sinde ele geçtiğini belirtilmektedir. Ana mezar içerisindeki kişinin kefeni veya kıyafetinin üzerinde aplike olduğu belirtilen çok sayıda kaya kristalinden, altın ve gümüşten tasarlanan boncuklar; bakır, tunç, gümüş ve nadir bakır-gümüş karışımı metallerden yapılan mızrak uçları, hançerler, kılıçlar, baltalar, spiral süsler, bileziklerden yola çıkılarak Arslantepe mezarındaki soylunun Kafkasyalı yabancı olabileceği söylenmiştir. Ayrıca her iki mezardaki kişilerin soylu olduğu eski elitlerin mirasçısı oldukları da belirtilmektedir[592]. Arslantepe krali mezarı üzerindeki iki gencin başlarında ve Kvatskhelebi'nin mezarlardaki bazı iskeletlerin başlarında da taçların bulunduğu belirtilmektedir[593]. Altunkaynak, krali mezar içerisinde ve dışında ele geçen buluntuların tipolojik açıdan olduğu kadar arsenikli bakır, bakır-nikel-arsenik azda olsa bakır-gümüş alaşımları bakımından Kvatskhela mezarı ile büyük benzerlikler sergilediğini belirtmektedir. Ele geçen kâse, keski ve silahların Kafkasya'nın kuzeyinde Maikop, güneyinde Kura-Aras örnekleriyle

[591] A. Hauptmann, S. Schmitt-Strecker, F. Begemann ve A. Palmieri, "Chemical Composition and Lead Isotopy of Metal Objects from the "Royal" Tomb and Other Related Finds at Arslantepe, Eastern Anatolia", *Paleorient 28/2*, 2002, 44-69.
[592] Nino Shanshashvili, "Sites of the Kura-Araxes Culture in Trialeti", *Rescue Archaeology in Georgia: The Baku-Tbilisi-Ceyhan and South Caucasian Pipelines,* Georgian National Museum Otar Lordkipanidze Centre of Archaeology, Tiflis, 2010, 170.
[593] Sırrı Tiryaki, "Kalkolitik Çağda Doğu Anadolu Bölgesi Madenciliğinin Başlangıç Evreleri", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Vol. 7, Sayı. 13,* 2017, 185.

uyuştuğu belirtilmektedir. Anadolu içerisinde ise Yukarı Fırat ve Kargamış coğrafyası ile ortak özellikler sergiledikleri anlaşılmaktadır[594].

Palumbi, bu mezarı ve içeriğini Kafkasya kaynaklı kurgan halklarıyla paralellikler kurarak açıklamaya çalışmıştır. Ona göre bu mezar Transkafkasya kurganlarından etkilenilmiş olmalı, çünkü mezarın mimari yapımı ve içerisinde ele geçen eserler bu durumu yansıtmaktadır[595]. Frangipane'ye göre mezar içerisinde ele geçen mızrak uçları, dörtlü veya ikili spiralli iğneler, taçlar da Transkafkasya ile olan ilişkileri vurgulamaktadır[596]. Marro'ya göre de mezarda ele geçen metal objeler Transkafkasya etkisine atıf yapmaktadır. Çünkü stilistik açıdan bakıldığında bu eserler üzerinde Transkafkasya etkisinin görüldüğünü belirtmektedir (Resim 4.9a-f). Ancak ona göre bazı eserler ise Suriye-Mezopotamya etkisini yansıtmaktadır. Örneğin mızrak uçları açıkça güney etkisini göstermektedir. Hassek Höyük, Birecik, Tell Qara Quzak gibi yerleşimlerde ele geçenler bu durumu doğrulamaktadır. Arslantepe mezarlarında ele geçen çift veya dörtlü spiral saç iğnelerinin stilistik açıdan Transkafkasya metal örneklerini yansıttığı belirtilirken, seramikler üzerine uygulanan spiral ve konsantrik dairelerin hem Transkafkasya hem de Kuzeydoğu Anadolu ve Yukarı Fırat etkisini gösterdiği belirtilmektedir (Resim 4.9a-f)[597]. Çiğdem, krali mezarın VIA evresinin yüksek rütbeli seçkin bir soyluya ait olabileceğini ya da VIB1 evresiyle birlikte bölgeye ulaşan hayvancı toplulukların şefine ait olabileceğini belirtmektedir. Yine bu mezarda ele geçen eserlerin Arslantepe'nin yerel üretimi olduğunu belirtmekte buna ispat olarak da ETÇ I-II tabakaları içerisinde tespit edilen ocakları ve cürufları göstermektedir[598].

Bu görüşlerin çoğu krali mezarı Kafkas dünyası ile ilişkilendirme eğilimindedir (Resim 4.10: 8-9). Güney Kafkasya'daki mezarlardan elde edilen sonuçlara baktığımızda bu mezarların kronolojik düzlemde daha erken bir zaman diliminde kullanılmaya başlandığını göstermektedir. Eğer Doğu Anadolu coğrafyası Mezopotamya'nın güçlü merkezi siteminin çökmesiyle yönünü sadece Kafkas dünyasına çevirmişse o zaman bu krali mezarda Basit Yapılı Çanakların/Plain Simple

---

[594] Altunkaynak, *Erzurum ve Kars Müzelerinde Bulunan Urartu Dönemi Öncesine ait Metal Silahlar*, 61.
[595] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 150-151.
[596] Frangipane, "Doğu Anadolu, İlk Tunç Çağ I Dönemi" 52.
[597] Marro, "Eastern Anatolia in the Early Bronze Age", 298, Figure 12.3.
[598] Süleyman Çiğdem, *Sosyopolitik Açıdan Urartu Öncesi Doğu Anadolu Madenciliği ve Metalürjisi,* Berikan Yayınevi, Ankara 2014, 49, 81.

Ware bulunmuş olması bir soru işareti doğurmaktadır[599]. Areshian, Ağrı Ovası'ndaki Kura-Aras kurgan mezarlarından Maisian ve Jrvezh'ın göçebe yaylacı topluluklara işaret ettiğini belirtmektedir. Ona göre, bu mezara bakılırsa Erken Tunç Çağında tarımcı/göçebe toplulukların Transkafkasya, Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran coğrafyasını eş zamanlı olarak yurt edinmedikleri anlaşılmaktadır. Bu merkezlerden Arslantepe'nin krali mezarının kendisi ve sanduka üzerindeki kurban edilmiş 4 birey ile beraberinde ele geçen verilerden yola çıkarak Kura-Aras toplulukları içerisinde askeri bir aristokrasinin olabileceği belirtilmektedir[600].

Arslantepe'de görülen söz konusu kurban töreninde olduğu gibi benzer kaderi paylaşan kişilerin gömüldüğü mezara Başur'da da ulaşılmıştır. Arslantepe ile aynı kronolojiyi paylaşan Başur mezarındaki iskeletler üzerinde yapılan incelemelerde Arslantepe'de olduğu gibi travma izlerine rastlanmıştır[601]. Benzer bir ritüel geleneğiyle insan kurbanının Ur kral mezarında (Örneğin Krali Mezar 1237, 74 iskelet) da uygulandığı belirtilmektedir. Arslantepe'deki krali mezarda uygulanan insan kurbanı Anadolu için ne kadar sıra dışı ise Ur kral mezarlarında uygulanan insan kurbanı Mezopotamya için o kadar sıra dışıdır[602]. Kurban edilen 74 kişinin Arslantepe'de de olduğu gibi uşak, hizmetçi oldukları ve ya zehirlenerek ya da hançerlenerek kurban edildikleri belirtilmektedir[603]. Arslantepe'de gördüğümüz elit kişinin mezarı üstüne kurban edilmiş kişilerin yatırılma sahnesinin benzeri Güney Kafkasya'da Kakheti'nin Tsinor (Zinor Grup V) I No.lu kurganda tespit edilmiştir. Yayınlara göre 4 elit bireyin bir arada gömüldüğü mezar çukuru kapatıldıktan sonra hemen mezarın üstüne yatırılan kişilere ait kemiklerin kesinlikle kurban mezarına ait oldukları belirtilmektedir[604]. Arslantepe'de uygulanan insan kurbanın izlerini yine Güney Kafkasya'da bu sefer

---

[599] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 146-150, Plate 4.1: 8-9.

[600] Gregory E. Areshian, "Early Bronze Age Settlements in the Ararat Plain and its Vicinity", *Archäologische Mitteilungen Aus Iran und Turan, Band 37,* Berlin 2005, 81-82.

[601] Brenna Hassett ve Haluk Sağlamtimur, "Radical 'royals'? Burial Practices at Başur Höyük and the Emergence of Early States in Mesopotamia", *Antiquity, 92 (363),* 2018, 640-650.

[602] Deborah M. Pearsall, *Encylopedia of Archaeology, Volume. 2,* Elsevier/Academic Press, San Diego, 2008, 858.

[603] Ronald Wallenfels ve Jack M. Sasson, *The Ancient Near East an Encylopedia for Students, Vol. 1,* Charles Scribner's Sons Copyright, New York 2000, 130.

[604] Dedabrashvili Sh.Sh/ Дедабрашвили Ш.Ш, *Kurgany Alazanskoy Dolinyi (Trudyi Kahetskoy Aarheologicheskoy ekspeditsii),* II. Izdatelstvo «Metsniereba»/Курганы алазанской долины (Труды кахетской археологической экспедиции).II. Издательство «Мецниереба», Тбилиси/ "Alazani Vadisinin Kurganları (Kakhetian Arkeolojik Araştırmaları Bildirileri Kitabı)" II. Yayınevi "Metsniereba", Tbilisi, 1979, 23.

Bedeni kültürü (Gürcistan) içerisindeki mezarlarda aramak mümkündür. 5 No.lu kurgan mezarın çevresinde kurban edilmiş ikincil konumlarda bir kadın ve bir genç bireye ait mezar tespit edilmiştir. Eğer Bedeni 5 No.lu Kurganın yanına gömülen kişiler kurban edildiyse bunlardan kadının ölen kocasıyla birlikte gömülmüş olduğu ya da genç bireyle birlikte uşak/hizmetkar olabilecekleri söylenebilir. Elit mezarda çokça eser ele geçmişken insan kurbanını gösteren mezarlar içerisindeki eserlerin daha mütevazi olması alt seviden insanlar olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir[605].

Kurban geleneği bir şekilde Mezopotamya, Transkafkasya kökenli seramiklerle birlikte Kuzeydoğu Anadolu tipinde kapların izleri sürülerek ele geçen iletişimin boyutlarında aranabilir[606]. Mezarda saklı astar bezemeli çark yapımı Mezopotamya tipi çömlekler ile Transkafkasya kökenli el yapımı kırmızı- siyah çanak-çömlekle birlikte bulunmuş olmasını Toroslar'ın güneyi ile kuzeyi arasındaki ilişkiye kanıt olarak göstermek mümkündür. Özfırat'a göre Yukarı Mezopotamya toplulukları Toroslar'ın kuzeyine göç ederek kendilerine küçük köyler kurmuşlardır. Bu göçlerden bir tanesi pastoralizime bağlı mevsimlik göç hareketidir. Benzer bir şekilde Transkafkasya kökenli insanlar da Anadolu içlerine göç etmişlerdir. Böylece MÖ IV. binyılın ilk yarısından MÖ III. binyıl içlerine kadar Yukarı Fırat Havzasında Transkafkasya ve Suriye-Mezopotamya topluluklarının yaşadığı "ikili kültür"ün oluştuğu belirtilmektedir[607].

Dikkat çeken ayrıntı ise metal üretimi üzerinden baktığımızda MÖ IV. binyılın sonlarına doğru gerçekleşmeye başlanan karşılıklı iletişimin, bu erken dönemde farklı yapıya sahip toplumun seçkin sınıfları arasında değiş-tokuşa bağlı bir işlemin olduğunu göstermesidir. Ayrıca böylesi seçkinler sınıfı Transkafkasya'daki varlıklı bir varsayıma dayansa bile bunların Geç Uruk merkezi otoriteleri ile ilişkiye geçerek zamanla bir rekabet unsuru oluşturmaya başladıkları söylenmektedir. Bu durum ile birlikte büyük bir olasılıkla ilkel devlet düzeninde var olan birtakım karşıtlıkları MÖ III. binyılın başlarında ortaya çıkmasını hızlandırmıştır. Bu ortam Kafkasya kökenli seçkinlerin

---

[605] Sagona, "Social Boundaries and Rituel Landscapes in Late Prehistoric Trans-Caucasus and Highland Anatolia", 485.
[606] Frangipane, "Arslantepe 1996: The Finding of an E.B.I "Royal Tomb", 297; Marro, "Eastern Anatolia in the Early Bronze Age", 296.
[607] Aynur Özfırat ve Catherine Marro, "2002 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2004, 17, 21.

diğerleri üzerine egemenlik kurmalarını sağlamış olmalı. Mezopotamya ve Kafkasya kültürleri ile karşılaştırıldığında Arslantepe'de ki taş sanduka mezara gömülü soylu kişi belki de ilkel devletin dinsel-yönetimsel seçkinlerine ait faklı bir savaşçı gücü temsil etmektedir. Savunma duvarları ile çevrili yerleşimin varlığı, yönetimsel mekanizmaların ve seri üretim kâselerin ortadan kaybolması bu varsayımı desteklemekte kullanılmıştır[608].

Arslantepe'nin metal buluntuları son derece nitelikli olup, bu zenginlik çağdaşı Mezopotamya'da Akad mitlerinin başlaması ve "gümüş dağlara doğru seferler düzenleyen krallar" ile bağlantılı olabilir. Mezarlar içerisindeki buluntulara bakıldığında mezar içerisindeki bireyin Transkafkasyalı bir şef olma olasılığı dışında Suriye-Mezopotamyalı bir şefe olmuş olabileceği de iddia edilmektedir[609]. Bu nedenle mezar içerisindeki kişinin topluluk içerisinde ön plana çıkmış akıllı, zeki bir lider olduğu ve her iki bölge ile yürüttüğü güçlü ilişki ağı ile zenginleşmiş yerel bir bey olduğunu söylemek mümkündür.

Arslantepe'nin krali taş sanduka mezarında ele geçen zengin metal buluntuları ülkemiz sınırları içerisindeki diğer mezar buluntuları ile de büyük benzerlikler sergilemektedir. Arslantepe'nin zengin metalleri Birecik'in taş sanduka mezarlarındaki zengin metalleriyle ve Hassek Höyük'ün mezarlarındaki zengin metalleriyle çağdaş (ETÇ I-II) olduğu belirtilmektedir[610]. Şöyle ki Anadolu'nun güneydoğusunda bulunan Birecik ve çevresinde kazıları yapılan 312 mezar içerisinde tespit edilen mızrak uçları ve silahların Arslantepe'de bulunanlarla büyük benzerlik gösterdiği belirlenmiştir[611]. Arslantepe'deki taş sanduka mezar ve içerisindeki çeşitli metal nesnelerin, özellikle silahların ölüye hediye olarak sunulması Erken Tunç Çağ I-II dönemlerinde Orta ve Yukarı Fırat vadilerinde yeni ölü gömme tarzı olarak yaygın bir gelenek halini almıştır. Çağdaşı olan Hassek Höyük'ten Lidar'a, Birecik'ten Kargamış'a kadar uzanan yerleşmelerde de benzer uygulamalar görülmektedir. Bu geleneğin uygulandığı mezarlar bazen tek bazen de geniş mezarlıkları kapsayacak şekildedirler[612].

---

608 Frangipane, "Doğu Anadolu, İlk Tunç Çağ I Dönemi" 52.
609 Marro, "Eastern Anatolia in the Early Bronze Age", 298.
610 A. Tuba Ökse, "The Early Bronze Age in Southeastern Anatolia", *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia,* Oxford University Press, New York 2011, 268.
611 Altunkaynak, *Erzurum ve Kars Müzelerinde Bulunan Urartu Dönemi Öncesine ait Metal Silahlar,* 64.
612 Frangipane, "Doğu Anadolu, İlk Tunç Çağ I Dönemi" 52, 54.

Arslantepe'de Period VIC'ye (MÖ 2.612-2.416) ait bir dizi çukur ve balçık çamurundan yapılmış zemine sahip ahşap duvarlarla desteklenen yuvarlak yapıların bazıları mezar olarak kullanılmıştır[613]. Benzer çukur mezarlar bize Güney Kafkasya'dakileri hatırlatsa da bu dönemin boyalı seramikleri Keban Bölgesi mallarıyla ve Gelinciktepe kültürü ile karşılaştırılmaktadır. Ayrıca ithal edilen "Metalik Ware"ler ve "Simple Ware"ler tarih olarak Erken Tunç Çağ II'yi vermektedir. Keban sahasında, Malatya bölgesinde özellikle Norşuntepe materyalleri ile yakınlıkları nedeniyle sıkı ilişki içerisinde oldukları söylenebilir[614].

Arslantepe'de Kura-Aras kültürel sürecine dahil edilen, MÖ 2.400'den önceki seviyede, ölü kültüyle ilişkili olarak etkileyici kerpiç tapınak içerisinde beyaz plasterli/sıvalı boya kabartmalı süslerle bezenmiş duvar açığa çıkartılmıştır. Sıvalı saha içerisinde bir merkezi podyum, duvarın karşısında bir adet insan kafatası ve kurban edildikleri düşünülen hayvanlara ait kemik parçaları uygulanan bir ritüelden geriye kalanların sessiz kalıntılarıdır[615]. Arslantepe'de açığa çıkartılan bütün bu veriler aslında Kura-Aras kültürünün gizli kalmış yönlerinin de açığa çıkartılması anlamına gelmektedir.

Arslantepe'ye yakın bir merkez olan ***"Değirmentepe"***, Malatya'nın kuş uçumu 19 km. karayolu ile 24 km. doğusunda, İmamoğlu/İmamlı ve Adaören köylerinin 1,5 km. doğu-kuzeydoğusunda, Fırat Nehri'nin 50 m. kadar güneyinde yer almaktadır[616]. Değirmentepe 1975 yılında U. Serdaroğlu tarafından arkeoloji dünyasına tanıtılmıştır.

---

[613] Palmieri, "Arslantepe Excavations, 1982", 100; Alba Palmieri, "Excavations at Arslantepe, 1983", *VI. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Ankara 1985, 73.

[614] Palmieri, "Excavations at Arslantepe, 1983", 73-74; Gian Maria Di Nocera, "Radiocarbon Datings from Arslantepe and Norşuntepe: The Fourth-Third Millennium Absolute Chronology in the Upper Euphrates and Transcaucasia Region", *Varia Anatolica, 11, In: Chronologies des pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVe-IIIe millénaires. From the Euphrates to the Caucasus: Chronologies for the 4th-3rd millennium B.C. Vom Euphrat in den Kaukasus: Vergleichende Chronologie des 4. und 3. Jahrtausends v. Chr. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998. Istanbul: Institut Français d'Études Anatoliennes-Georges Dumézil,* Paris, 2000, 75.

[615] Sagona, "Early Prehistoric Trans-Caucasus", 37.

[616] Ufuk Esin, "1979 Değirmentepe Kazıları", *II. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Ankara 1981, 91; Ufuk Esin, Güven Arsebük ve Mehmet Özdoğan, "Değirmentepe Kazısı, 1978", *Aşağı Fırat Projesi 1978-1979 Çalışmaları,* Orta Doğu Teknik Üniversitesi Aşağı Fırat Projesi Yayınları, Seri I, No 3, Ankara 1987, 77-78; Ufuk Esin "Salvage Excavations at Değirmentepe (Malatya)", *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey 1932-2000,* Edt. Oktay Belli, İstanbul 2001, 67, Fig. 1.

1978 yılında U. Esin tarafından başlatılan kazı çalışmaları 1986 yılına kadar sürmüştür. Sular altında kalmadan önce 130x120 m. çapa, 9-11 m. yüksekliğe sahipti[617].

Değirmentepe'nin MÖ 3.000 yıllarında yerleşim gördüğü[618] IV-I. yapı katlarında tespit edilen kerpiç duvarlı yapı kalıntıları ve Kura-Aras çanak çömleğinden anlaşılmaktadır. Bunlardan IV. yapı katı en eski katı temsil eder. Bu kata ait temel kalıntıları ve odalı evler açığa çıkartılmıştır. 2-4 odalı bu evlerin tabanları ve kapı aralıkları saptanmıştır. IVa evresine ait konutların duvarları erken dönemlere göre daha küçük taşlardan yapıldıkları belirlenmiştir. III. yapı katında tespit edilen kalıntıların duvarları pise tekniğinde (çamurdan) veya çitlerden yapılmıştır. II. yapı katında odalı evler tespit edilmiştir. Evlerin duvarları temelden başlayarak düzenli kerpiç sıralardan yapılmıştır[619]. I. yapı katı, II. yapı katının 50-60 cm. kadar üstünde yer almadır. Evin duvarları III. katın çit duvarlı kulübeleri tekniğinde olduğu gibi yapıldığı tespit edilmiştir. Bazı kesimlerin çamur sıvalı oldukları belirlenmiştir. En az 2 odalı olan evlerin duvarları kerpiçtendir[620]. Çevre duvarı olduğu düşünülen kerpiç yapı ile geniş kerpiç döşeme kesimin kullanımı sonlandıktan hemen sonra mezarlık olarak kullanılmıştır. Kerpiçlerin arası boşaltılarak mezar çukurları açılmıştır[621].

Höyükte mezarlar yerleşimin içlerinde tespit edilmiş olsa da mimari yerleşimler dikkate alındığında gömütlerin sayısı gerçek nüfusla uyuşmamaktadır. Büyük bir ihtimal höyüğe ait yerleşim yerinin hemen dışında bir yer mezarlık olarak kullanılmış olmalı. Düşük bir ihtimal ise höyüğün tamamı kazılmadığı için höyüğün içinde belirli bir yer mezarlık olarak kullanılmış olabilir.

Mezar tiplerine gelince intramural gelenekte uygulamalardan birisi pithos/küp mezardır. 1978 yılında MÖ IV. binyıl sonu MÖ III. binyıl başına tarihlenen açmalarında yürütülen çalışmalarda bir iskelet açığa çıkarılmıştır. Bu iskelet küp mezar içerisinde ele geçmişken o dönem kazıları için I. yapı katına verilmiştir[622].

---

[617] Refik Duru, *Keban Projesi Değirmentepe Kazısı 1973*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri.3- No.2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1979, 5; Refik Duru, "Elazığ-Değirmentepe Excavations", *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey 1932-2000,* Edt. Oktay Belli, İstanbul 2001, 108.
[618] Esin, "1979 Değirmentepe Kazıları", 92.
[619] Duru, *Keban Projesi Değirmentepe Kazısı 1973*, 11, 18.
[620] Duru, *Keban Projesi Değirmentepe Kazısı 1973*, 12.
[621] Esin, "1979 Değirmentepe Kazıları", 94.
[622] Esin, "1979 Değirmentepe Kazıları", 97.

Pişmiş toprak gömü uygulamalarından bir diğeri çömlek mezardır. Kura-Aras malı bir çömleğin mezar malzemesi olarak kullanıldığı kazı çalışmalarında tespit edilmiştir. Çömlek mezar içerisinden bir çocuğa ait iskelet açığa çıkartılmıştır (Resim 4.11a-b)[623].

Küp mezarla aynı tabakada bir adet taş sanduka tipinde mezara ulaşıldığı belirtilmektedir[624]. Ancak sanduka mezarın yapım özellikleri hakkında detaylı bilgi verilmemiştir.

Höyük içerisindeki çalışmalarda tespit edilen bu münferit mezarlar yerleşmenin konut sayıları hesaplandığında oldukça az oldukları görülmektedir. Bu durumda bu yerleşmenin de içerisinde ve ya dışarısında mezar/mezarlıklar olmalıdır.

3 mezar tipi içerisinde ölü hediyelerine ilişkin oldukça kısıtlı olsa da raporun verildiği tek tip çömlek mezar olmuştur. Çömlek mezar içerisinden 2 adet bakır/tunç bileziğin ele geçtiği belirtilmektedir (Resim 4.12a)[625].

Mezar içinde gömü sayısına gelince pithos ve çömlek mezarların içerisine tekli gömü uygulanmıştır. Bu mezarlardan MÖ III. binyıl başı ve MÖ IV. binyıl sonu açmalarında yürütülen çalışmalarda tespit edilen pithos/küpün içerisine konulan bireyin hocker pozisyonunda yatırıldığı belirtilmektedir[626].

Mezarlar ve içerisinde ele geçen buluntuların (MÖ IV. binyıl sonu ve MÖ III. binyıl içi) Kura-Aras kültürüne işaret ettiğinin belirtilmesi oldukça önemlidir[627]. Ayrıca MÖ IV. binyıldan MÖ III. binyıla geçiş aşamasında Kafkas etkisini yansıtan Kura-Aras tipi ince ve kaba mallar, koyu yüzlü açkılı mallar dışında çağdaş yerleşimde Uruk malını yansıtan açık renkli kumlu bir hamura sahip çömlekler; açık renkli saman katkılı Coba Kaseleri; dışa açılan kenarlı konik Mersin XII A-B karakteri kapların ele geçmiş olması kuzey-güney yönlü ilişki ağını yansıtmaktadır[628]. 16 J açmasında pithos mezarla aynı tabakada bulunan taş sanduka mezar ise güney yönlü Suriye'deki Halawa'da açığa

---

[623] Esin ve Harmankaya, "1985 Değirmentepe (Malatya-İmamlı Köyü) Kurtarma Kazısı", 114; 130 Resim. 26; Resim. 27, D. 85-118; Resim. 28, D. 85-87/1, 57/2.
[624] Ufuk Esin, "Değirmentepe (Malatya) Kazısı 1981 Yılı Sonuçları", 40.
[625] Esin ve Harmankaya, "1985 Değirmentepe (Malatya-İmamlı Köyü) Kurtarma Kazısı", 114, Resim. 28: D. 85-57/1, 57/2.
[626] Esin, "1979 Değirmentepe Kazıları", 97.
[627] Ufuk Esin, "Salvage Excavations at Değirmentepe", *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey 1932-2000,* Edt. Oktay Belli, İstanbul 2001, 68.
[628] Esin, vd, "Değirmentepe Kazısı, 1978", 80,

çıkarılan taş sanduka mezarların özelliklerine benzetilmektedirler[629]. Bu durumda höyüğün çok geniş bir coğrafyayla uzun süre iletişim halinde olduğunu söylemek mümkündür.

Mezarlar dışında yerleşimlerde tespit edilen Kura-Aras tipi elde yapılmış kırmızı-siyah perdahlı seramiklerle birlikte Kuzey Mezopotamya ve Suriye kapları olarak bilinen çarkta yapılan kaplar da ele geçmiştir[630]. Bu durumda Arslantepe'de de olduğu gibi Değirmentepe'nin de hem Kafkas dünyası ile hem de Suriye-Mezopotamya dünyası ile bir şekilde iletişim halinde olduğunu söyleyebiliriz. Mezarlardan elde edilen bir diğer iletişim yönü doğuyu göstermektedir. Değirmentepe'nin 17-18 J karelerinin arasında kalan çömlek mezar içerisinde tespit edilen 2 adet bakır/tunç bilezik/halkanın tunçtan yapılanlarının benzerlerine Erzurum-Sos Höyük'ün Erken Tunç Çağı katları içerisinde de ulaşılmış olduğu belirtilmektedir(Resim 4.12b)[631]. Bu aynı zamanda Fırat Havzasındaki yerleşmelerin doğu yönlü iletişim ağına bir örnek olarak verilebilir.

Değirmentepe kazılarında ele geçen bazı mezarların tarihlemeleri yapılamamıştır. Yayınları yapılan mezarlara ilişkin bilgiler de oldukça kısıtlıdır. Örneğin 1979 yılı kazılarında tespit edilen üç veya iki küpten oluşan mezarlardan hocker pozisyonunda gömütlerin ele geçtiği tek küpten oluşan mezarlar, kerpiçten örülen mezarlardan, basit toprak tipinde mezarlardan söz edilmektedir. Ancak bu mezarların tarih aralıkları çok geniş tutulmuş ya da net bir tarih verilememiştir[632].

Yakın coğrafyada kalan bir diğer merkez ***"Köşkerbaba Höyük",*** Malatya ilinin kuzeydoğusunda, bu ilin 31.6 km uzağında, Fırat Köyünün yakınında, Eski Kuluşağı köyü içerisinde Fırat Nehri'nin 100 m. kadar batı yakasında yer almaktaydı[633]. Kazı çalışmalarına 1978 yılında başlayan Önder Bilgi barajın su toplamasıyla 1985 yılında çalışmaları sonlandırmıştır.

Höyükte MÖ II. binyılın hemen altından MÖ III. binyıl kültür katları gelmektedir. Erken Tunç Çağı kültür katı iki farklı seviyede ortaya çıkarılan mimari kalıntılarından

---

[629] Esin, "Değirmentepe (Malatya) Kazısı 1981 Yılı Sonuçları", 40-41
[630] Duru, "Elazığ-Değirmentepe Excavations", 109.
[631] Sagona, vd., "Excavations at Sos Höyük, 1995: Second Preliminary Report", 49, Fig. 12.9.
[632] Bknz. Ufuk Esin, "Değirmentepe Kazısı, 1979", *Aşağı Fırat Projesi 1978-1979 Çalışmaları,* Orta Doğu Teknik Üniversitesi Aşağı Fırat Projesi Yayınları, Seri I, No 3, Ankara 1987, 93-94.
[633] Önder Bilgi, "Köşkerbaba (Göçkerbaba) Höyük 1979 Yılı Kazıları Sonuçları", *II. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Ankara 1981, 113, Fig. 1; Önder Bilgi, "Köşkerbaba Excavations", *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey 1932-2000,* Edt. Oktay Belli, İstanbul 2001, 110, Fig. 1.

oluşmaktadır. Açığa çıkarılan mimari yapılardan birisi, döşemesi bulunan iri taşlardan oluşmuş taş temellidir. Buradaki mimari yapıların tabanı sıkılaştırılmış topraktan yapılmışken, bir duvarının küçük taşlardan çamur sıva ile örüldüğü belirtilmektedir[634]. Mimari yapılardan bir tanesinin duvarları bazen 2 m. kadar korunmuş ve boyalı halde bulunmuştur. Duvar boyaları duvarın alt kısmında siyah iken üst kısımda beyazımtıraktır. Orta seviyeli bir başka duvar olan güney duvarda kırmızı noktalarla bir grup boyama ve tanımlanamayan krem yüzey üzerine siyah motifler uygulanmıştır. Bu yerleşimde kerpiçten yapılmış büyük bir platformun tespiti yapılmıştır. Bu platformun altında 3. binanın kalıntıları açığa çıkartılmış. Yayınlara göre bu yapı taş temel üzerine kerpiç duvarlarla örülmüştür. İnsanların yaşam yeri olduğu düşünülen dikdörtgen bir konuttan ve hayvanların yaşadığı yarı yuvarlak yapıdan oluşmaktadır[635].

Köşkerbaba'nın MÖ III. binyıl mezarları yerleşim içerisinde ele geçmişken yerleşim dışında ise sadece bir adet pithos tipi mezara ulaşılmıştır[636]. Köşkerbaba'da yaşamış insanların ölü gömme gelenekleri hakkındaki bilgiler sadece Erken Tunç Çağ III döneminin I. ve III. tabakalarında ele geçenlerden ibarettir. I. tabaka içerisinde bir bebeğin polikrom bezekli bir çömleğe konularak intramural olarak ve III. tabakada ise genç bir bireyin küp içerisine konularak gömüldüğü anlaşılmaktadır[637].

Bunlardan intramural çömlek mezarın ağzı seramik ile kapatılmışken küp mezarın ağzı taş bir levha ile kapatılmıştır. Bu küp mezarın içerisinde yetişkin bir bireye ait iskelet bulunmuştur. Mezarın yerinin belli olması için kapak taşının hemen arkasında kapak taşından daha yüksekte duran ikinci bir taş levha daha kullanılmıştır. 3. evreyi temsil eden taş temellerin doğu yönden sonlandığı kesimde bulunmasından kaynaklı bu evreye ait olduğu belirlenmiştir (Resim 4.13a)[638]. 1984 yılı kazılarında açılan bu mezarın ağız kısmının kapak taşının hemen arkasında yüksekçe duran taşın ölen bireyin baş kısmına konulan mezar taşı olduğu öngörülmektedir[639].

---

634 Bilgi, "Köşkerbaba (Göçkerbaba) Höyük 1979 Yılı Kazıları Sonuçları", 118.
635 Bilgi, "Köşkerbaba Excavations113-114.
636 Zafer Derin, *Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1993, 13.
637 Önder Bilgi, "Köşkerbaba Höyük", *Arkeoatlas, Sayı: 2,* 2003, 65.
638 Önder Bilgi, "1984 Dönemi Malatya-Köşkerbaba Höyük Kurtarma Kazıları" *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı,* 1986, 145, Res. 9.
639 Derin, *Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri*, 13.

Erken Tunç Çağ IIIA'ya tarihlenen gömü geleneklerinden bir diğeri çömlek tipi mezar uygulamasıdır. Polikrom olan bezemeli bir çömlek içerisinde bebek iskeleti olduğu belirlenmiştir. Mezar çömleğinin ağzı gri renk astarlı ve perdahlı amorf seramik ile kapatılmıştır. Söz konusu bu çömlek mezar "o" yapısının hemen doğusunda ortaya çıkartıldığı için 1. evreye verilmiştir (Resim 4.13b)[640].

Bunlar dışında Önder Bilgi, Erken Tunç Çağın III. yapı katına denk gelen extramural pithos tipi bir mezarın bulunduğunu yazmaktadır. Bu mezarın bir çocuğa ait olduğunu belirtmektedir[641]. Ancak detay verilmemiştir.

Ölü hediyelerine gelince 1984 yılı kazısında açığa çıkarılan küp mezar içerisinden hediye olarak sadece bir adet tunç yüzük ele geçtiği belirtilmektedir[642]. Erken Tunç Çağında az miktarda da olsa tunçtan yapılmış takıların kullanıldığı anlaşılmıştır. Diğer bir örnek 1. evrede ele geçirilmiş bir adet saç spiralidir[643].

Mezar içinde gömü sayısına ve bunların yatış şekillerine gelince yayınlara göre pithoslar ve çömlek mezarda tek bir kişiye ait iskelet değerlendirmeye alınmıştır. Bunlardan 1984 yılı kazısında açığa çıkartılan küp mezar içerisindeki yetişkin bireyin hocker pozisyonunda gömüldüğü belirtilmektedir[644]. Tespit edilen mezarlarda yakarak gömü uygulamasına ilişkin bulgulara ulaşılamadığı yayınlardan anlaşılmaktadır. Yayınlar ceset gömü tarzının seçildiğini göstermektedir.

Söz konusu mezarlar MÖ III. binyıl sonlarında azda olsa intramural gömü uygulamasının devam ettirildiğini göstermektedir. Ancak bölge içerisindeki diğer yerleşimlerde de olduğu gibi mimari yapıların iskân oranıyla bu mezarların içerisindeki kişilerin sayıları arasında çok büyük bir fark bulunmaktadır. Köşkerbaba'nın ölü gömme verilerini bölge içerisindeki diğer merkezlerle birlikte değerlendirdiğimizde bu durum daha da netlik kazanmaktadır.

Bu bölümde Malatya dışında Elazığ'da da çok sayıda mezar tespit edilmiştir. Bunlardan ilki olan ***"Korucutepe",*** Elazığ il merkezinin yaklaşık 30 km. doğusunda Altınova içerisinde, Aşağı İçme Köyü'nün yakınlarında yer almaktaydı. Burney

---

[640] Bilgi, "1984 Dönemi Malatya-Köşkerbaba Höyük Kurtarma Kazıları" 13; Bilgi, "Köşkerbaba Excavations", 114.
[641] Bilgi, "Köşkerbaba Excavations", 114.
[642] Bilgi, "1984 Dönemi Malatya-Köşkerbaba Höyük Kurtarma Kazıları" 13.
[643] Bilgi, "1984 Dönemi Malatya-Köşkerbaba Höyük Kurtarma Kazıları" 145.
[644] Derin, *Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri*, 13.

tarafından arkeoloji dünyasına tanıtılan bu höyük üzerinde ve çevresinde 1967 yılında yüzey araştırması yapılmıştır. Bir yıl sonra, 1968, kazılarına van Loon ve **h.** Guterbock tarafından başlanmış 1971 yılına kadar devam edilmiştir. İki yıl sonra, 1973, Hayri Ertem tarafından kazılara tekrar başlanmış 1971 yılında sonlandırılmıştır. Höyük, Keban Baraj Gölünün suları altında kalmadan önce 17 m. yüksekliğe, 300x500 m. ölçüye sahipti[645].

Korucutepe'de MÖ III. binyıla ait yerleşimlerin izlerine 1968 yılı kazılarıyla ulaşılmaya başlanmıştır[646]. Yürütülen çalışmalarda Erken Tunç Çağın bütün evrelerinin (yaklaşık MÖ 3.000-2.000) yaşandığı tespit edilmiştir[647]. Bu binyıla ait 6 yanık seviye tespit edilmiştir. Bunların 4. ve 5.sinin ufak dikdörtgen kerpiç yapılara sahip oldukları belirtilmektedir. Duvarlar ve zeminlerin çamur-alçı ile sıvandığı anlaşılmaktadır. Diğer mimari yapılarla birlikte yerleşmenin hem Kafkas dünyasıyla hem de Suriye ile iletişim halinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu kazılarda tespit edilen bütün MÖ III. binyıl tabakalarında el yapımı çanak-çömleklere ulaşılmıştır. Kafkasya coğrafyasıyla ilişkilendirilecek olanların az pişmiş oldukları ve perdahlandıkları anlaşılmıştır. Kaba yapılı ve iyi derecede pişirilmiş griden turuncuya kadar değişen kaplar Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya ile ilişkilendirilmiştir. Bu çömlekler Erken Sülale III'e ve Akkad dönemine (MÖ 2.600-2100) verilmiştir. Pişmiş toprak kaplar dışında taş, obsidyen eserlere, bakır iğnelere ulaşılmıştır. Ayrıca yerleşimde taşınabilir atnalı şekilli ocaklar tespit edilmiştir. Bu katta bakır, taş, kemik endüstriye ait başka eserler de ele geçmiştir. Bu eserler hem genel özellikleri hem bezemeleri hem de içerikleri bakımından benzer şekilde yaklaşık MÖ 2.600-2.200 yılları aralığına verilmişlerdir. Bu devirde çift taş temelli evlerden ve savunma duvarından bahsedilmektedir[648].

---

[645] C. A Burney, "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze", *Anatolian Studies vol. VIII*, 1958, Harita.3, Figür 182; R. Jr. Whallon ve Kantman, S. "Keban Barajı Su Birikim Alanı Yüzey Araştırması 1967", *Keban Projesi 1968 Yaz Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri.1- Yayın: I, Türk Tarih Kurumu Basımevi,* Ankara 1970, 3, V, Levha. 3; Catherine Marro, *La Culture Du Haut-Euphrate Au Bronze Ancien, Essai D'Interpretation A Partier De La Ceramique Peinte De Keban (Turquie), Institut Français D'Études Anatoliennes D'Istanbul, De Boccard, Varia Anatolica VIII*, Paris, 1997, 13.

[646] Maurits Van Loon ve Giorgio Buccelatti, "The 1968 Excavation at Korucutepe Near Elazığ", *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı. XVII, Cilt. I,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1969, 79, Figure. 1.

[647] Maurits Van Loon, "Architecture and Stratigraphy", *Korucutepe Final Report on the Excavations of the Universites of Chicago Eastern Anatolia 1968-1970, California and Amsterdam in the Keban Reservoir, Vol. 2,* Edt. Maurits Van Loon, Amsterdam, 1978, 6.

[648] Loon ve Buccelatti, "The 1968 Excavation at Korucutepe Near Elazığ", 79, Figure. 1; Maurits Van Loon ve Giorgio Buccelatti, "Şikago ve Kaliforniya Üniversitesi 1698 Korucutepe Kazısı Raporu",

Korucutepe'nin C ve D katlarından elde edilen 9 adet radiokarbonun 2'si C Katına ait olup MÖ 2.857-2.709 tarihlerini vermiştir. Bu kat daha çok "Black Burnished Pottery- Siyah Parlak Yüzlü Kaplar" ile bilinmektedir. Ayrıca Transkafkasya etkili kabartmalı olanlarda bu kat için dikkat çekicidir. Bu katın Arslantepe'nin VIB seviyesinin sonları ve VIC seviyesinin başlarıyla çağdaş olduğu anlaşılmaktadır. Korucutepe'den elde edilen diğer 7 karbon D Katına aittir. Kalibre sonuçları MÖ 2.848-2.614 ve 2.613-2.503 tarihlerini vermiştir. Bu tarihlere göre kronolojik olarak Arslantepe VIC sürecine ait A607 No.lu odadan alınan örneklerle uyumlu bir yerleşim söz konusudur[649].

Geç Kalkolitik Çağ sonu ETÇ başlarında höyüğün kuzeybatı kısmının mezarlık için ayrıldığı belirtilmektedir[650]. İntramural mezar tiplerinden çömlek mezara birbirine bitişik olan iki kerpiç yapılı oda mezardan ilkinde yetişkin kadın ve erkekle birlikte ulaşılmıştır. Burada bir çocuğa ait çömlek mezarın bulunduğu belirtilmektedir[651]. Ancak bu iki mezar örneğinden hareketle buranın mezarlık için ayrıldığını söylemek oldukça zordur.

Bir bebeğin gömüldüğü çömleğin de içerisinde yer aldığı pişirilmiş kerpiç yapılı, dikdörtgen plana sahip oda mezar 1970 yılı kazı çalışmalarına ait yayınlara göre 2 m. kalınlığında Geç Kalkolitik Dönem dolgusu içerisinde, tekrar tekrar onarım gören evin en üst seviyesinde tespit edilmiştir. MÖ 3.000'e tarihlenen bu mezar içerisinde çömlek mezar dışında iki erişkine ait iskelet açığa çıkartılmıştır (Resim 4.14a-b). Kerpiç (tuğla) yapılı diğer oda mezar ilkinin hemen bitişiğinde tespit edilmiştir (Resim 4.14c-15a)[652]. Ele geçen ahşap kalıntılardan mezarların çatıya sahip oldukları belirlenmiştir. Burada aynı tipte ve birbirine bu kadar yakın söz konusu seviyeler içerisinde değerlendirilen iki oda mezarın soylu kişilere ait oldukları söylenebilir. Birbirine bitişik olan aynı tipte

---

Keban Projesi 1968 Yaz Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri.1-Yayın: I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1970, 73-77.

649 Nocera, "Radiocarbon Datings from Arslantepe and Norşuntepe: The Fourth-Third Millennium Absolute Chronology in the Upper Euphrates and Transcaucasian Region", 76, Fig. 4b.

650 Hayri Ertem, "Korucutepe Kazısı, 1974-1975", *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları 1974-1975 Çalışmaları,* Ankara 1982, 2.

651 Loon ve Guterbock, "Korucutepe Kazısı, 1970", 80.

652 Loon ve Guterbock, "Korucutepe Kazısı, 1970", 79-80, Lev. 54,2; Maurits Van Loon, "The Excavations at Korucutepe, 1968-70, Preliminary Report Part I: Architecture and General Finds", *Journal of Near Eastern Studies, vol. 32, no. 4,* Chicago 360; Maurits Van Loon, *Korucutepe 2,* New York 1978, 10, 61, Palte, 79/B,C; Loon ve Guterbock, "The 1970 Excavation at Korucutepe Near Elazığ", 128, Lev. 54,2 ; Yüksel Arslantaş, *Tarih Öncesi Dönemde Elazığ,* Elazığ, 2013,74-76, Çizim. Korucutepe.

özellikler sunan bu iki oda mezardan ilki bir çifte aittir (Resim 4.14b). Bu mezardaki iki gömütün coğrafyanın ölü gömme gelenekleri açısından eşsiz veriler sunduğu görülmektedir. Buradaki gömütlerden biri bir erkeğe aittir. Bu adamın kafasının yanında topuz şeklinde ham demir çekirdeğin ele geçmiş olması dikkat çekicidir. Bunlar dışında 1 adet gümüş bileklik ve bakır hançer de mezara ölü hediyesi olarak bırakılmıştır. Bu adamın yanında bulunan baş kısmı geç dönemde açılan bir çukur tarafından kesilen 18-21 yaşlarındaki kadının omuzunun yakınlarında ise 1 adet ünik gümüş bilek-basım mührü ele geçmiştir. Bu mührün yaban keçisi şeklinde oyularak gravüre edildiği raporlanmıştır (Resim 4.15b)[653].

İkinci oda mezar içerisindeki birincil gömüt, bir kadına aittir. Bu kadın ile birlikte yüzlerce küçük kireçtaşlarından, karnalinden ve kemikten yapılmış boncuk ele geçmiştir. Bunların aslında bir zamanlar kemer, bilezik ve halhal olarak işlev gördükleri belirtilmektedir. Bunlar dışında 1 adet gümüş diadem, aynı metalden yapılmış ay biçimli gorget/boğaz koruyucu ve saç halkaları da ele geçmiştir (Resim 4.15c). Kadını bezeyen kemer; ayak ve kol bileziklerini oluşturan yüzlerce kireçtaşından, karnalinden, kemikten boncuk taneleri; ay biçimli gerdanlık; gümüş diadem ve saç halkaları soylu bir kişi olduğunu doğrulamaktadır. Mezarın içerisinde ele geçen bu eserler ve mezarların oluş biçimi Geç Kalkolitikten Erken Tunç Çağ I geçiş evresine ait olmasını güçlendirmektedir[654]. Mezarların tarihlendirildiği MÖ 3.000 yılı Korucutepe'de Phase B dışında Phase C içerisinde de değerlendirilebilir. Çünkü Phase C içerisinde ETÇ I-IIA seviyeleri MÖ 3.160-2.900 ve 2.680-2.610 yıllarına verilmiştir[655].

Tespit edilen iki bitişik oda mezar yapım tekniği ve zengin buluntu içeriği bakımından benzerlik göstermektedir. Mezarlar içerisindeki kişilerin sayıları, yaşları, cinsiyetleri farklılık göstermektedir.

Korucutepe kazılarında başka bir mezar bulgusuna ulaşılamamıştır. MÖ III. binyıl yerleşimi içerisinde tespit edilen bu elit iki mezar ve çömlek mezar dışında başka bir mezara ulaşılamaması büyük bir ihtimal extramural bir mezarlığın varlığına işarettir. Sonrasında devam ettirilen kazılarda yerleşim yeri içerisinde bir mezarlığın olup, olmadığı netlik kazanmamıştır.

---

[653] Loon ve Guterbock, "The 1970 Excavation at Korucutepe Near Elazığ", 127-128, Fig. 2-3; Loon ve Guterbock, "Korucutepe Kazısı, 1970", 80, Lev. 54.2, 55.1.
[654] Arslantaş, *Tarih Öncesi Dönemde Elazığ,* 74-78, Resim. Kadın Mezar Buluntuları.
[655] Loon ve Guterbock, "Korucutepe Kazısı, 1970", 80; Mellink, "Anatolia", 177, Table 4.

Tespit edilen mezarların yönleri hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. Ancak oda mezarın kerpiç duvarları kuzey-güney yönlü uzandığını göstermektedir. Çekilen fotoğraflardan mezar odası içerisindeki hocker pozisyonlu gömütlerin mezara kısmi sapmalarla doğu-batı doğrultulu gömüldükleri anlaşılmıştır (Resim 4.14b-c). Benzer şekilde kerpiç oda mezar içerisindeki çömlek mezarın ağız yönü sapmalarla kuzeydoğu-güneybatı yönlüdür.

Ölü hediyelerine gelince oda mezar içinde ***kadına*** ait olan mezar içerisinden süs eşyası olarak kadına bezeyen kemer, ayak ve kol bileziklerine ait yüzlerce kireçtaşı boncuk, karnalin, kemik boncuk ele geçmiştir. Metal eser olarak gümüşten diadem, ay biçimli gerdanlık ve saç halkaları bulunmuştur. Bu mezarın hemen yanında benzer tipte başka bir mezar daha açığa çıkartılmıştır. Bunlardan ***erkeğin*** beraberinde ham demirden topuz başı, gümüş bileklik ve silah olarak bakır hançer ile birlikte gömüldüğü belirlenmiştir. Erkeğin göğüs hizasındaki 400 gr. ağırlığındaki gümüş omurgaya sahip bu hançerin hemen yanında minyatür metal kaplar dikkati çekmiştir. Mezarın içeriğini daha detaylı incelediğimizde baş kısmı geç bir çukur tarafından tahrip edilmiş olan ***diğer kadının*** yanında üzeri yabani keçi kazı bezekli gümüş bir bilezik- baskı mühür bulunmuştur. Ayrıca pişmiş topraktan kapların mezar odası içerisinde duvar çevresine dizildiği belirtilmektedir. Disk biçimli kemik boncuk, gümüş yüzükler, ay şeklinde gerdanlık diğer süs eşyaları arasında yer almaktadır[656]. Maalesef aynı oda içerisindeki kadının iskeletinin bir çukur tarafından tahrip edilmiş olması muhtemel diğer mezar buluntularının tahrip olmasına ve yok olmasına neden olmuştur. Özellikle gövde üstünde baş ve boyun çevresinde gerçekleşen bu tahribat eser sayısının eksilmesine sebep olmuştur.

Çocuğa ait çömlek tipi mezarın yakınlarında ise bir miktar yığın halinde bakırın ele geçtiği belirtilmektedir[657].

Mezar içinde gömü sayısına gelince kerpiç oda mezarlardan ilkinde 2 erişkin bireyin ve 1 bebeğin (çömlek) gömüldüğü, bitişik olan diğer mezar odasında ise tek bir

[656] Loon ve Guterbock, "Korucutepe Kazısı, 1970", 80, Lev. 55, 1; Altunkaynak, *Erzurum ve Kars Müzelerinde Bulunan Urartu Dönemi Öncesine ait Metal Silahlar*, 47.
[657] Yakar, "Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia", 67; Altunkaynak, *Erzurum ve Kars Müzelerinde Bulunan Urartu Dönemi Öncesine ait Metal Silahlar*, 47.

bireyin gömüldüğü iskeletlerden anlaşılmaktadır[658]. Ölülerin yatırılış şekline gelince kerpiç oda mezar içerisindeki bireylerin hocker pozisyonuna sahip olduğu görülmektedir. Ayrıca mezar içerisindeki iskeletler konumları dikkate alındığında hafif sapmalarla doğu-batı doğrultulu oldukları görülmektedir[659].

Korucutepe'nin mezarlarına ilişkin oldukça fazla miktarda bilimsel analiz yapılmıştır. MÖ IV. binyılda Doğu Anadolu'daki topluluklar arasında güçlü bir bölünmenin olduğu belirtilmektedir. Bu süreç içerisinde Yukarı Fırat Vadisi içerisindeki yerel toplulukların hem politik hem de kültürel gelişim açısından Suriye ve Mezopotamya ile güçlü bağlantıların olduğu görülmektedir. Korucutepe'de açığa çıkartılan zengin mezarlar ve anıtsal mimarilerle birlikte büyük bir dönüşüm yaşandığını ve yerel elitlerin ortaya çıktığı belirtilmektedir[660]. MÖ 3.000'e tarihlenen oda mezardan çıkan kadına ait olan kemer, ayak ve kol bileziklerine ait yüzlerce kireçtaşı boncuk, karnalin, kemik boncuk eserler ve gümüşten diadem, ay biçimli gerdanlık ve saç halkaları; erkeğe ait olan ham topuz başı, gümüş bileklik, bakır hançer; mezar çevresine dizilmiş pişmiş toprak kaplar yaşanan bu değişimin işareti olarak verilmektedir. Kazıldığı zaman Kafkasya'nın ölü gömme gelenekleriyle benzerliklerine ilişkin değerlendirilmesi yapılamayan bu mezar buluntularının daha sonraları tipik Kafkas mezar geleneğini yansıttığı dile getirilmeye başlanmıştır. Bunun dışında özellikle Arslantepe'nin krali mezarındaki buluntuların içeriğiyle örtüşmesi dikkat çekicidir. Bu mezarı Kafkaslardaki kurganlarla benzeştiren Palumbi, mezarın aynı zamanda (Mezopotamya) Tepe Gawra XI-IX katlarına verilen mezarla uyuşan kerpiçten inşa edilmiş "elit mezar" olarak nitelendirmektedir[661]. Korucutepe'nin kerpiç örülü mezarı içerisinde ele geçen bu değerli mezar buluntularının Tepe Gawra dışında Tureng Tepe buluntularıyla da benzeştiği belirtilmektedir[662]. Bu mezarların yeni ölü gömme geleneklerini yansıttığını ve Suriye-Mezopotamya etkisiyle birlikte yer altına inşa

---

[658] Loon ve Guterbock, "Korucutepe Kazısı, 1970", 79-80, Lev. 54, 2; Loon, "The Excavations at Korucutepe, 1968-70, Preliminary Report Part I: Architecture and General Finds", 360; Loon, *Korucutepe 2,* 10, 61; Loon ve Guterbock, "The 1970 Excavation at Korucutepe Near Elazığ", 128; Arslantaş, *Tarih Öncesi Dönemde Elazığ,* 74-76, Şekil. 1.

[659] Bknz. Loon ve Guterbock, "The 1970 Excavation at Korucutepe Near Elazığ", Fig. 2-3; Loon ve Guterbock, "Korucutepe Kazısı, 1970", Lev. 54.2, 55.1.

[660] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 54.

[661] Giulio Palumbi, "The Chalcolithic of Eastern Anatolia", *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia,* Oxford University Press, New York 2011, 213.

[662] Shanshashvili, "Sites of the Kura-Araxes Culture in Trialeti", 170.

edilen, ağaçtan çatısı olan (Kafkasya) kurgan geleneğinin uzantısını yansıttığını belirtmektedir. Hem kurgan mezarları hem de Mezopotamya mezar özelliklerini bir arada bulunduran bu merkez, MÖ 3.000'lerde bu bölgenin kuzey-güney yönlü iletişimde kavşak rolü üstlendiğini göstermesi açısından önemlidir[663]. Ahşap çatılı mezar odasıyla kurgan özellikleri gösteren bu mezarlar içerisinde ele geçen parlak renkli bir kap örneği ise İran'ın kuzeyi ile ilişkilendirilmesine neden olmuştur[664].

Mezar içerisinde ele geçen buluntular değerlendirildiğinde, farklı coğrafyaları birleştiren merkezde ve çevresinde (Yukarı Fırat) alanında uzmanlaşmış kişilerin var olduğunu ve elit grupların ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Elit grupların metale, değerli taşlara ve egzotik mallara karşı artan isteklerini doğrudan yeni ekonomik sistemle ortaya çıkan ekonomik zenginliğe bağlamak mümkündür[665]. Elit grupların talepleri doğrultusunda uzak diyarlardan getirilen değerli metal, taş ve egzotik malların örneklerini Korucutepe'de açığa çıkartılan kerpiçten yapılmış mezarlar içerisindeki bireylerin yanlarına bırakılan ölü hediyeleri arasında yer almasını bölgede elitlerin doğuşuna bağlamak mümkündür. Korucutepe ve Arslantepe gibi merkezlerde tespit edilen söz konusu krali mezarlar bu coğrafyada kendine güç edinmiş toplum içerisinde ayrıcalıklı kişilerin varlığını gözler önüne sermektedir[666].

Altunkaynak, tez çalışmasında bu mezarda MÖ IV. binyıla tarihlediği gümüş takı, demir topuz ve diğer süs eşyaların yerel üretim olmalarının düşük ihtimal olduğunu belirtmektedir. Bu durumda bölgeye yeni yerleşimcilerin gelmiş olabileceği[667] ön görülmektedir. Çiğdem ise bu duruma biraz farklı yaklaşarak Korucutepe oda mezarlarındaki erkeğe ait bir gümüş bileklik, kadına ait bir adet gümüş bileklik ve gümüşten değişik objelerin Anadolu'nun ilk gümüş buluntuları (MÖ IV. binyıl) olduklarını belirtmektedir[668].

Korucutepe örneği dışında Arslantepe, Norşuntepe ve Tepecik gibi yerleşimlerde bölgeler arası gelişkin ticaret ağına ve gelişkin maden teknolojisine dayanan elit

---

[663] Palumbi, The Chalcolithic of Eastern Anatolia", 213.
[664] Yakar, *The Later Prehistory of Anatolia, The Late Chalcolithic and Early Bronze Age, Part I, BAR:,* 269-270.
[665] Palumbi, The Chalcolithic of Eastern Anatolia", 213.
[666] Güven Arsebük, "Altınova'da (Elazığ) Başlangıcından İlk Tunç Çağı'nın Sonuna Kadar Kültür Silsilesi ve Sosyal Tabakalanma Sorunu", *IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri Cilt. 1,* Ankara 1986, 67-69.
[667] Altunkaynak, *Erzurum ve Kars Müzelerinde Bulunan Urartu Dönemi Öncesine ait Metal Silahlar,* 48.
[668] Çiğdem, *Sosyopolitik Açıdan Urartu Öncesi Doğu Anadolu Madenciliği ve Metalürjisi,* 45.

sınıfların olduğu öne sürülmektedir. Kerpiç veya taştan yapılan bu tip oda mezarları yakın doğuda MÖ IV. binyıldan itibaren görmek mümkündür. Bu mezarların hepsinin içerisinde ele geçen ölü hediyeleri zenginliğin göstergesi olduklarından bu mezarlarında "elit/soylu" kişilere ait oldukları söylenebilir. Zengin kerpiç veya taş oda mezarların en erken örneklerinden birinin Tepe Gawra'nın XI-VIII katlarında ele geçtiği ve bunların MÖ IV. binyılın ortalarına tarihlendiği belirtilmektedir. Bu tip mezarların her birinde çok sayıda turkuaz, abanoz, obsidyen, karnalin, lapis lazuli, altından yapılmış eserler ele geçmiştir. Bunların muhtemelen kıyafetlerin eklentisi veya diademlerin parçaları oldukları söylenmiştir. Bu mezar içerine gömülen kişilerin bulundukları topluluk içerisinde yüksek mertebeden kişiler olduklarına kesin gözüyle bakılmaktadır. Tepe Gawra'nın bu tip mezarlarının en yakın benzerinin tez konumuz içerisinde değerlendirmeye aldığımız Korucutepe'de açığa çıkartıldığı belirtilmektedir. Malatya bölgesi içerisinde kalan bu mezarın çoklu gömü uygulanan kerpiç ve taştan inşa edilmiş olmalarıyla, içerisindeki zengin ölü hediyeleriyle paralellik gösterdikleri belirtilmektedir. Shanshashvili, birincisinde çok sayıda taş ve gümüş süs eşyalarıyla gömülen; ikinci mezarda gömülen çiftlere eşlik eden gümüş ve bakır süs eşyaları konan oda mezarların Korucutepe B katı içerisinde açığa çıkartıldıklarını, bundan dolayı MÖ 3.500-3.000 yılları arasına tarihlenmesi gerektiğini öne sürmektedir[669].

Korucutepe'yle aynı coğrafyada bulunan ***"Norşuntepe"***, Elazığ'ın 26 km. güney-güneydoğusunda, Altınova içerisinde, Alişam Köyü'nün 3 km. güneyinde yer almaktaydı. Keban baraj sularının altında kalmıştır[670]. Höyük yaklaşık 30-35 m. yüksekliğe sahip ve kuzeyden güneye 600 m. doğudan batıya 800 m²lik bir alanı kapsamaktadır[671]. Höyüğün kazılarını 1968'den 1974 yılına kadar Harald Hauptmann yürütmüştür.

---

[669] Shanshashvili, "Sites of the Kura-Araxes Culture in Trialeti", 170.

[670] Catherine Marro, *La Culture Du Haut-Euphrate Au Bronze Ancien, Essai D'Interpretation A Partier De La Ceramique Peinte De Keban (Turquie), Institut Français D'Études Anatoliennes D'Istanbul, De Boccard, Varia Anatolica VIII,* Paris, 1997, 14.

[671] Whallon ve Kantman, "Keban Barajı Su Birikim Alanı Yüzey Araştırması 1967", Levha II/Grup 3; Sevil Gülçur, "Norşuntepe: Die Chalkolithische Keramik (Elazığ/Ostanatolien)", *Varia Anatolica, 11, In: Chronologies des pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVe-IIIe millénaires. From the Euphrates to the Caucasus: Chronologies for the 4th-3rd millennium B.C. Vom Euphrat in den Kaukasus: Vergleichende Chronologie des 4. und 3. Jahrtausends v. Chr. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998. Istanbul: Institut Français d'Études Anatoliennes-Georges Dumézil,* Paris, 2000, 375, Fig. 1.

Norşuntepe'de yürütülen bu kazılarda MÖ III. binyıl yerleşimine ait mimarilere ve buluntu unsurlarına ulaşılmıştır. ETÇ I katlarını yansıtan bir çalışmada yerleşim içerisinden alınan karbon örneği MÖ 3.065-2.860 yılları arasını vermiştir[672]. Arslantepe'nin krali mezarı ile çağdaş olması gereken bu yerleşim başka bir radyo karbon çalışmalarından elde edilen sonuçlara da dayandırılmaktadır. Kalibre edilmiş sonuçlar bu sefer MÖ 3.303-2.926 tarihlerini vermiştir. Yerleşimin Erken Tunç Çağ I katlarının MÖ 3.000'den daha erken olamayacağı belirtilmiş ve bu yerleşimin Arslantepe VIB ile kültürel ilişki içerisinde olduğu da bu çalışmada belirtilmiştir[673]. Bu süreçle birlikte yerleşmede hem doğuyla hem de güneyle iletişimi yansıtan seramiklere ulaşılmıştır. Siyah cilalı çizi bezemeli, şerit biçimli kulplu bu kapların ele geçtiği katlara ilişkin çok az verinin ele geçmiş olmasının temel sebebi geç evreli (ETÇ II'ye geçiş[674]) kalın sur duvarının yarattığı tahribata bağlanmaktadır[675]. MÖ III. binyıl kültür katlarında çok az olsa da Suriye ve Mezopotamya coğrafyası ile iletişimin devam ettiğini gösteren iyi derecede fırınlanmış, ince çark yapımı sarımtırak, açık grimsi yeşil pişmiş toprak kaplar ele geçmiştir. Kafkas dünyası ile olan iletişimi yansıtan Kura-Aras tipi seramikler ise yaygın olarak ele geçmeye başladığı belirtilmektedir[676].

Norşuntepe'nin ETÇ I sonu ve II. katlarına işaret eden 4 adet radiokarbon elde edilmiştir. Bunların 3'ü MÖ 2.881-2.614 tarihlerini vermiştir. Diğer örnek ise Korucutepe'nin C (MÖ 2.857-2.709) ve D (MÖ 2.848-2.614, 2.613-2.503) katları ile uyumlu bir yerleşime ve ETÇ II'nin erken seviyelerine işaret etmektedir[677]. ETÇ II

---

672 Mellink, "Anatolia", 177, Table 4.

673 Nocera, "Radiocarbon Datings from Arslantepe and Norşuntepe: The Fourth-Third Millennium Absolute Chronology in the Upper Euphrates and Transcaucasian Region", 75, Fig. 3a.

674 Norşuntepe'de tespit edilen bu sur sisteminin Tepecik'teki sistemle çağdaş olduğu belirtilmektedir bknz. Ufuk Esin, "Tepecik Kazısı, 1973", *Keban Projesi 1973 Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri.1- No.6,* Ankara 1979, 89-90, Levha. 46, 50; Ufuk Esin, "Tepecik Kazısı, 1974", *Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri. 1 No. 7,* Ankara 1982, 81-82, Levha. 61, 65, 67.

675 Harald Hauptmann, "Zur Chronologie des 3. Jahrtausends V. Chr. Am Oberen Euphrat Aufgrund der Stratigraphie des Norşuntepe", *Varia Anatolica, 11, In: Chronologies des pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVe-IIIe millénaires. From the Euphrates to the Caucasus: Chronologies for the 4th-3rd millennium B.C. Vom Euphrat in den Kaukasus: Vergleichende Chronologie des 4. und 3. Jahrtausends v. Chr. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998. Istanbul: Institut Français d'Études Anatoliennes-Georges Dumézil,* Edt. C. Marro ve H. Hauptmann, Paris, 2000, 420-421.

676 Harald Hauptmann, "Norşun-Tepe 1968 Kazıları Ön Raporu", *Keban Projesi 1968 Yaz Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri.1- Yayın: I, Türk Tarih Kurumu Basımevi,* Ankara 1970, 111, Lev. 6.

677 Nocera, "Radiocarbon Datings from Arslantepe and Norşuntepe: The Fourth-Third Millennium Absolute Chronology in the Upper Euphrates and Transcaucasian Region", 76, Fig. 5a.

katları Kafkas dünyası ile olan iletişimin arttığını gösteren pişmiş toprak kaplar, yuvarlak mimari tarzı gibi ipuçlarına sahiptir[678].

Batı Yamacı kazılarının XVIII. tabakası içerisinde direkli konutlar ve ek odaları açığa çıkarılmıştır. Bu mekanlardan küçük konut içerisinde fırın, fırının yanında öğütme taşları, büyücek çakıllar, kilden tekneler ve kap altlıkları ele geçmiştir. Üç boynuzlu ocak tabanı XVI. tabakada da ele geçmiş olup Kuzey Anadolu Kura-Aras I kültür evresi ile Transkafkasya'daki yerleşmelerde çok yaygın bir ocak tipine girmektedir[679].

XVII. Yapı katı içerisinde açığa çıkartılan konutun ana odasının önüne ön oda eklenmiştir. Bu özellikte mimari kalıntıların Kvatskhelebi, Amiranis Gora (Gürcistan) ve Shengavit (Ermenistan) Kura-Aras katları içerisinde de tespit edilmiştir[680]. Norşuntepe ETÇ II sürecinde Mezopotamya dünyası ile olan iletişimin neredeyse durma noktasına geldiğini ele geçen çok az seramik örneklerinden anlamak mümkündür. Mezopotamya etkili seramiklerin yerini Kafkasya etkili Kura-Aras seramiklerinin aldığı belirtilmektedir[681].

XIII. yapı katı ile birlikte ETÇ III'e geçilmiştir. Norşuntepe'nin bu süreci yaklaşık olarak MÖ 2.600-2.000 yılları arasına verilmiştir[682]. Yerleşimin merkezinde yürütülen kazı çalışmalarında XVI. yapı katının ETÇ III C evrelerine ait olduğu belirtilen yapı topluluğu tamamen açığa çıkarılmıştır. Bu yapılar 2.700 m²lik bir alanı kaplamakla birlikte ambar ve işlikleriyle saray niteliğinde bir merkezi oluşturmaktaydı. Merkezdeki küçük bir açmada Erken Tunç Çağı'nın orta evrelerine tarihlenen IX. tabaka yapıları da açığa çıkarılmıştır. Kazı alanının güneydoğu kesimindeki odaların 1.10 m. kalınlığındaki üç kerpiç sıradan oluşan duvarları açığa çıkarılmıştır[683]. Norşuntepe Höyük, Altınova içerisinde ETÇ III evresinde Transkafkasya ile etkilerini gösteren

---

678 Dikkaya, *Settlement Patterns of Altınova in the Early Bronze Age,* 2003, 22.
679 Hauptmann, "Norşuntepe Kazıları, 1974", 19-20.
680 Harald Hauptmann, "Zur Chronologie des 3. Jahrtausends V. Chr. Am Oberen Euphrat Aufgrund der Stratigraphie des Norşuntepe", *Varia Anatolica, 11, In: Chronologies des pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVe-IIIe millénaires. From the Euphrates to the Caucasus: Chronologies for the 4th-3rd millennium B.C. Vom Euphrat in den Kaukasus: Vergleichende Chronologie des 4. und 3. Jahrtausends v. Chr. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998. Istanbul: Institut Français d'Études Anatoliennes-Georges Dumézil,* Edt. C. Marro ve H. Hauptmann, Paris, 2000, 423.
681 Hauptmann, "Norşuntepe Kazıları, 1974", 26.
682 Hauptmann, "Zur Chronologie des 3. Jahrtausends V. Chr. Am Oberen Euphrat Aufgrund der Stratigraphie des Norşuntepe", 424.
683 Hauptmann, "Norşuntepe Kazıları, 1974", 17-18.

veriler sadece yapılardan elde edilmemiştir. Bu dönemde yapı katları içerisinde bakır atölyeleri bulunmaktadır[684].

Bu kazılarda tespit edilen Norşuntepe mezarları yerleşim yerleri içerisinde kalmaktadırlar. Örneğin XXVI. yangın geçirmiş tabakada açığa çıkarılan mekânın kenarında karşılıklı tutamakları bulunan bir çömleğe konulmuş çocuk mezarı ele geçmiştir. Çömlek mezarın ele geçtiği tabaka Erken Tunç Çağı ile Geç Kalkolitik Çağ arasında geçişi yansıtan özellikler sunması açısından önem arz etmektedir (Resim 4.16a). Yangına uğradığı belirtilen bu ETÇ yapı tabakası ile derinlik sondajında saptanan 4 evreli ETÇ ve GKÇ'nin birbirini takip eden en erken tabakaları arasında da bağlantı kurulmuştur[685].

Tespit edilen diğer mezar tipi basit topraktır. Batı yamacı kazılarında XXIII. tabaka içerisinde iyi korunmuş bir erkek iskeleti açığa çıkarılmıştır. Erkek iskeleti harap olmuş evin (L 19 b/d) güneyinde eve ait döşemeye gömülmüştür. Ölünün omuzlarının bilinçli olarak birer taşla bastırıldığı anlaşılmıştır. Kalçasının çevresinde bulunan dokuma izleri ölünün sarıldığı kefene aittir (Resim 4.16b)[686]. Mezar tipi basit toprak mezar olmalı ancak mezar hakkında net bir bilgi verilmemiştir. Palumbi XXIII. tabakaya ait bu mezarın ETÇ II'ye ait olduğunu belirtmektedir[687].

Höyükte veya höyük dâhilindeki bir alanda mezar/mezarlıkların olması gerekmektedir. Çünkü MÖ III. binyılın tamamı boyunca yerleşimin gördüğü bu yerde insanlarının sayısı ile tanımlanan mezarlar içerisindekilerin sayısı arasında büyük bir fark bulunmaktadır.

İntramural gelenekteki bu mezarların yönlerine ve gömü pozisyonlarına gelince L 19 b/d içerisindeki evin döşemesi altına basit toprak tipinde mezara gömülen bireyin omuzları taşla bastırılmış olup, hocker pozisyonundaki ölünün başı doğu ayakları batı doğrultulu olup yüzü güneye bakmaktaydı. Ölünün kolları ise göğüs altında

---

[684] Marcella Frangipane, "Doğu Anadolu Son Kalkolitik Çağ", *Arkeoatlas*, Sayı, 2, 2003, 23, Fotoğraf. Norşuntepe.
[685] Hauptmann, "Norşuntepe Kazıları, 1974", 24, Lev. 25, 2
[686] Hauptmann, "Norşuntepe Kazıları, 1974", 22, Lev. 19, 4; Derin, *Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri*, 12.
[687] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 137.

kavuşturulmuştur[688]. 1973 yılı kazılarında açığa çıkarılan iskeletlerden birinin başı kuzeydoğuya dönükken diğerinin ise başı batıya dönük ve sırtına yaslanacak şekilde mezara yatırıldığı belirlenmiştir[689].

Tespit edilen çömlek ve basit toprak tipindeki mezarların sayısının az olması ve farklı yerlerde ele geçtiklerinden dolayı mezarların düzenleri hakkında yorum yapılamamaktadır.

Ölü hediyelerine gelince mezar içinde ele geçenlerden sadece basit toprak tipinkiler yayınlanmıştır. L19 b/d'deki ev içindeki döşeme altındaki omuzlarının taşla bastırıldığı anlaşılan, kalça çevresinde bulunan kefene ait olabilecek dokuma izlerinden sarıldığı anlaşılan gömünün başının arkasına bir fincan ve bir çanağın bırakıldığı anlaşılmaktadır[690]. Bunlardan bir tanesi dışa dönük ağız kenarlı, yuvarlatılmış omuzlu bir fincan ile içinde küçük "*hayvan kemikleri*" bulunan küçük bir çanaktır (Resim 4.16c-d)[691].

Mezar içinde gömü sayısına gelince yayınlara göre mezarlarda birer kişilere ait iskeletlere ulaşılmıştır. Ölünün yatırılış şekli ise XXIII. tabakada harap evin döşemesi altına gömülü erkek iskeletinin hocker pozisyonunda gömüden anlaşılmaktadır[692]. Hocker biçimindeki ölünün başı doğuya yatırılmış olup yüzü güneye bakmaktaydı. Ölünün kolları ise göğüs altında kavuşturulmuştur[693].

Höyük içerisinde tespit edilen münferit mezarlar Doğu Anadolu Bölgesi içerisinde Arslantepe, Değirmentepe, Köşkerbaba, Korucutepe ve Pağnik Öreni'nde tespit edilen çömlek mezarlardan; Arslantepe, Pağnik Öreni, Taşkun Mevkii, Han İbrahim Şah, Pulur/Sakyol'da tespit edilen münferit intramural mezarlardan bir şekilde bu türden geleneğin yaşatıldığını göstermektedir. Basit toprak mezar içerisinde ele geçen Kura-

---

688 Hauptmann, "Norşuntepe Kazıları, 1974", 22; Derin, *Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri,* 12.
689 Harald Hauptmann, "Norşuntepe Kazıları, 1973", *Keban Projesi 1973 Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri.1- No.6,* Ankara 1979, 55.
690 Hauptmann, "Norşuntepe Kazıları, 1974", 15, 22, Lev. 19, 4- 23, 5-6; Derin, *Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri,* 12.
691 Hauptmann, "Norşuntepe Kazıları, 1974", 22, Lev. 19, 4- 23, 5-6.
692 Hauptmann, "Norşuntepe Kazıları, 1974", 22
693 Hauptmann, "Norşuntepe Kazıları, 1974", 22; Dikkaya, *Settlement Patterns of Altınova in the Early Bronze Age,* 22.

Aras tipi iki pişmiş toprak kabın benzerleri Doğu Anadolu'daki diğer mezarlarda ve Kafkasya'daki çağdaşı mezarlarda da tespit edilmiştir[694].

Aynı coğrafyayı paylaşan ***"Pağnik Öreni"***, Elazığ ilinin 25 km. kuzeybatısında, Ağın ilçesinin 3 km. güneydoğusunda Pağnik Öreni/Kaşpınar Köyü içerisinde yer almaktaydı. Keban Baraj Gölünün suları altında kalmadan önce 50 m. uzunluğa, 20 m. genişliğe ve 2 m. yüksekliğe sahiptir[695]. Pağnik'te maalesef sadece 2 sezonluk kazı çalışması yürütülmüştür. 1969 yılında Richard P. Harper tarafından başlatılan 1970 yılında son bulan bu kazılar sondaj çalışmasından öteye geçmediği halde 2 adet çömlek ve en az 3 adet basit toprak mezara ulaşılmıştır.

Kazı çalışmalarında dörtgen odalı, taş duvarlı bir ETÇ yapısı açığa çıkarılmıştır. Söz konusu taş duvarlarının ait olduğu tabaka ile doğal oluşumlu konglomera yüzey arasında bazı taban parçaları bulunmuşsa da bunların duvarlarına ulaşılamamıştır[696]. Yerleşim birimleri içerisinde ele geçen Kura-Aras seramikleri Pulur Sakyol'un VIII. tabakasıyla (ETÇ II-III) yakın ilişkiler içerisinde olunduğunu göstermektedir[697].

Bu yerleşimler içerisinde bebekler için çömlek mezarların ve yetişkinler için basit toprak mezarların uygulandığı belirlenmiştir[698]. Bunlardan intramural çömlek mezarlardan ilkinde kırık kaba yapım bir kabın içerisinde 9 yaşlarında bir erkek çocuğuna ait iskelete ulaşılmıştır (Resim 4.17a-b). Diğer bir tüm çömlek kap içerisinde ise bebek iskeletine ulaşılmıştır[699]. Pağnik Öreni yerleşim katları içerisinde tespit edilen bu mezarların ETÇ II'te ait oldukları belirtilmektedir[700].

Diğer bir mezar tipi basit toprak mezardır. Höyük içerisinde 1968 yılı çalışmalarında derin olmayan iki çukur bulunmuştur. Depozitin daha kalın olduğu güney kısımda kısmen aşınmaya uğramış taban kalıntısıyla beraber dairesel şekilde, sıvalı sert yüzey parçası ve sıvalı ufak bir çukur bulunmuştur. Bu çukurun tabanı altına iki gömü uygulanmıştır. Bu uygulamalardan birisinde hemen hemen 185 cm. boyunda,

---

694 Hauptmann, "Norşuntepe Kazıları, 1974", 22, Lev. 19, 4- 23, 5-6.
695 Harper, "Pağnik Öreni Kazısı, 1969", 91.
696 Harper, "Pağnik Öreni Kazısı, 1969", 91.
697 H. Gönül Yalçın, *Die Karaz, Keramik Von Tepecik in Ostanatolien,* Ege Yayınları, İstanbul 2012, 47.
698 Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 137; Derin, *Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri,* 11.
699 Harper, "Pağnik Öreni Kazısı, 1969", 91, Lev. 63, 1-3.
700 Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 137.

kıvrık/hocker pozisyonunda olgun bireye ait iskelet tespit edilmiştir. Bireyin üstü kaba cinsten siyah renkli yemek kaplarına ait büyük parçalarla örtülmüştür. Bunun biraz üstünde, batı tarafında genç bir erkek iskeletinin bulunduğu belirtilmektedir. Tabanının ETÇ'nin hangi evresine ait olduğunu kanıtlayacak veri ele geçirilememiştir[701].

Tunç Çağ tabakası içinde yer alan konglomera yüzeyine açılan çok sayıda bazıları sığ ve değişik çaplarda çukurların da mezar olarak kullanıldığı anlaşılmıştır. Erken Tunç Çağı içerisinde değerlendirilen bu mezarlardan birincisinde kaba çanak-çömlek parçalarının altına gömülmüş bir erkek mezarı açığa çıkarılmıştır. 40 yaşlarındaki bu kişinin ağır bir kafa ameliyatı/trepasyon geçirdiği ve sonrasında iyileştiği belirlenmiştir[702]. Ancak mezarın türü hakkında bilgi verilmemiştir. Yayına göre sade bir mezar olduğundan basit toprak mezar tipinde olmalı.

Yerleşim içerisinde kalan birtakım münferit mezar dışında başka mezara ulaşılmamış olması ya tespit edilmeyen yerleşim içi bir mezarlığın ya da yerleşim dışı mezarlığın olacağını göstermektedir.

Mezarların yönlerine gelince 1968 yılı çalışmalarında taban altına açılmış çukura gömülmüş genç bireyin başı kısmi sapmalarla kuzeybatı yönüne çevrildiği belirtilmektedir[703]. Mezarlar münferit olduğu ve tipleri farklı olduğu için aralarında belirli bir düzenin olduğunu söylemek oldukça zordur. Mezarlarda ele geçen armağanların detayları verilmemiştir. Mezarlarda kremasyona dair herhangi bir ize ulaşılmamıştır. İnhumasyon gömünün uygulandığı anlaşılmıştır.

Yayınlara göre mezarlar birer gömüt içermektedir. Bunların yatırılış şekline gelince 40 yaşlarında trepasyon ameliyatı geçiren erkeğin hocker pozisyonunda dizleri karna çekik bir şekilde gömüldüğü belirlenmiştir[704]. 1968 kazısında taban altına gömülen 185 boyundaki bireyin kıvrık/hocker pozisyonunda gömüldüğü belirtilmiştir. Buna ek olarak hemen bu bireyin biraz üstünde bulunan genç erkeğin uzatılmış olduğu belirtilmektedir[705]. Bu durum muhtemelen dorsal gömü uygulamasını yansıtmaktadır.

---

[701] Harper, "1968 Pağnik Öreni, Kaşpınar Kazısı Ön Raporu", 132.
[702] Harper, "Pağnik Öreni Kazısı, 1969", 91.
[703] Harper, "1968 Pağnik Öreni, Kaşpınar Kazısı Ön Raporu", 132.
[704] Harper, "Pağnik Öreni Kazısı, 1969", 91.
[705] Harper, "1968 Pağnik Öreni, Kaşpınar Kazısı Ön Raporu", 132.

ETÇ'ye tarihlenen çömlek ve basit toprak tipinde mezarlar yerleşim içi intramural özelliğe sahiptir. Harper, Pağnik kazısından yola çıkarak Fırat ve Keban coğrafyasında intramural gömü geleneğinin hakim olduğunu düşünmüştür[706]. Ancak bu mezarların münferit oldukları düşünülürse hakim geleneğin extramural olması daha muhtemeldir. Pağnik Öreni kazısında ameliyat geçirdiği belirlenen erkek iskeleti ve diğer iki çocuğun iskelet kalıntılarıyla ele geçen seramikler (Resim 4.17c) üzerinde inceleme yapan Dr. J. L. Angel tarafından en yakın ilişkileri Pulur/Sakyol Höyük'ün VIII. mimari tabakasıyla kurmaya çalışmıştır[707]. 40 yaşındaki erkeğin kafatasına uygulanan trepanasyon ameliyatı gelişmiş tıbbın işareti olduğu gibi çevrede veya bu yerleşimde cerrahi müdahale yapabilen kişilerinde olduğunu göstermektedir.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin ölü gömme gelenekleri hakkında bilgilerin elde edilebileceği bir diğer merkez Burney'in arkeoloji dünyasına kazandırdığı zengin ETÇ kültürüne sahip ***"Tepecik/Makaraztepe Höyük"***tür. Elazığ ili, Altınova içerisinde, merkezin 31 km. doğusunda Tepecik Köyü içerisinde yer alan höyük Keban Baraj Gölü suları altında kalmadan önce 16-17 m. yüksekliğe, 200 m. çapa, 300 m. genişliğe sahipti[708]. Höyükteki kazılar 1968 yılında Ufuk Esin başkanlığında başlamış 1974 yılına kadar devam etmiştir.

Tepecik'in güney terasını meydana getiren alanda yüzey toprağının hemen altında 2.- 4. kültür toprağı tabakalarında ETÇ katlarına ait mimari yapılar açığa çıkarılmıştır. Evlerin taş temelsiz kerpiç duvarlarına karşılık büyük duvarlarında zaman zaman taş temellerin kullanıldığı, üstlerinin kerpiçle örüldüğü görülmüştür. Bunlardan 2 büyük temel taş duvarı üzerine örülen kerpiç duvar yangın geçirdiği için tuğlalaşmıştır. İri taşlardan iki sıra temele sahip büyük yapı ETÇ II'ye tarihlenmiştir. Bu temel belirli aralıklarla dışa doğru dişler yapmaktadır. Bazen temel 2 taş sırası meydana getirmektedir[709]. 4. tabakanın kerpiç evleri ve bu evlerin altında büyük boyutlu taş temel

---

[706] Harper, "Pağnik Öreni Kazısı, 1969", 92.
[707] Harper, "Pağnik Öreni Kazısı, 1969", Lev. 63, 3-4.
[708] Burney, "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze", 193-194; Catherine Marro, *La Culture Du Haut-Euphrate Au Bronze Ancien, Essai D'Interpretation A Partier De La Ceramique Peinte De Keban (Turquie), Institut Français D'Études Anatoliennes D'Istanbul, De Boccard, Varia Anatolica VIII,* Paris, 1997, 16; Machteld J. Mellink, "Archaeology in Asia Minor", *American Journal of Archaeology, Vol 71, No. 2*, Boston, 1969, 167; Machteld J. Mellink, "Archaeology in Asia Minor", *American Journal of Archaeology, Vol. 81, No. 3*, Boston, 1977, 291.
[709] Ufuk Esin, "Tepecik Kazısı 1968 Yılı Önraporu", *Keban Projesi 1968 Yaz Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri.1- Yayın: I, Türk Tarih Kurumu Basımevi,* Ankara 1970, 154; Ufuk Esin, "Tepecik Kazısı 1970 ", *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, Ankara 1972, 145

duvarlar açığa çıkartılmıştır. Bunlardan bir tanesinin temelinde adak olduğu düşünülen hocker pozisyonunda çocuk iskeletinin bulunduğu belirtilmektedir. Çocuğun ufak bir kerpiç mezara gömüldüğü belirtilmektedir. Bu yapı ve dolayısıyla bu mezarla aynı tabaka içerisinde ele geçen pişmiş topraktan damga mührün Tarsus ETÇ II tabakalarında steatitten yapılanlarla büyük benzerlik gösterdiği belirtilmektedir[710]. Bunlar dışında Pulur ve Güzelova'dan bilinen ocak ayaklarıyla benzeşen üstleri kazı bezeli üçgen ayak parçaları ele geçmiştir. Kura-Aras türü pişmiş toprak eserler dışında güney yönlü iletişin devam ettiğini gösteren açık bej renginde çark yapımı kaplar da tespit edilmiştir. Çakmak taşı ve obsidyen dışında iyi derecede kemik aletler ele geçmiştir[711]. Güney terasta ele geçen mimari yapılar ve küçük buluntular dışında iri özellikte aynı döneme verilen sur duvarına ulaşılmıştır. Muhtemelen iki bedenden oluşan bu savunma hattı payandalarla desteklenmekteydi. Kerpiçten yapılan evler dikdörtgen planlı olarak söz konusu sur sistemiyle bitişik planlanmışlardır[712].

Söz konusu yerleşimlerde yürütülen kazı çalışmalarında en az 4 adet kerpiçten ve sal taşlarından yapılmış mezarlara ulaşılmıştır. Yukarıda kısaca konumu verilen intramural mezar tiplerinden ufak kerpiç sandukanın Kura-Aras tipi malların egemen olduğu Erken Tunç Çağ II'ye (14-i açması) tarihlenen kültür tabakasında, yuvarlağa yakın ve dörtgenimsi mimari yapıların devamında taş grubu içerisine uygulandığı belirtilmektedir. Bu mezarın içerisinde 9- 13 aylık bebeğe ait iskelet ele geçmiştir[713]. Bu mezarın ETÇ I'de yapılıp daha sonra ETÇ II zamanında da kullanıldığı anlaşılan sur duvarının temellerinde bulunduğu belirtilmektedir[714]. Benzer tipte uygulamaya sahip başka bir mezar 1973 yılı kazılarında ise "BU" mekanı güney duvarının doğusu odanın içine doğru bir girinti getirdiği, 2,65x1.10/0,65 ölçülerinde ince uzun odanın güney duvarının girinti teşkil eden kısmında ele geçmiştir. Bu kerpiç mezar içerisinde yine bebek iskeleti ele geçirilmiştir (Resim 4.18a-b)[715]. Erişkin kadınlara ait mezarların da

---

[710] Ufuk Esin, "İstanbul Üniversitesi Prehistorya Kürsüsü Tepecik Kazıları (Elazığ)", *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı. XX, Cilt II,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1974, 48-49.
[711] Ufuk Esin, "Tepecik Kazısı 1968 Yılı Önraporu", *Keban Projesi 1968 Yaz Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri.1- Yayın: I, Türk Tarih Kurumu Basımevi,* Ankara 1970, 154-157.
[712] Esin, "Tepecik Kazısı, 1973", 89-90, Levha. 46, 50; Esin, "Tepecik Kazısı, 1974", 81-82, Levha. 61, 65, 67.
[713] Ufuk Esin, "Tepecik Kazısı 1970", 145; Derin, *Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri,* 12.
[714] Esin "Tepecik Kazısı, 1973", 91, dip not 41.
[715] Esin "Tepecik Kazısı, 1973", 91, Lev. 55, 4; 60, 1.

bulunduğu belirtilmektedir. Yine kerpiçten ve sal taşından yapılmış 2 adet mezar daha tespit edilmiştir[716]. Ancak yayınlarda detaylı bilgi verilmemiştir.

Diğer yerleşimlerde olduğu gibi bu merkezde de çok az sayıda mezara ulaşılmıştır. Söz konusu münferit kerpiç mezarlar küçük çocuklar ya da kadınlar için yapıldıkları ve sadece dört adet olmalarından dolayı muhakkak yerleşimin insanlarına ait mezarlığın başka bir yerde olması gerekmektedir.

Mezarların yönlerine ilişkin herhangi bir bilgi verilmemiştir. Mezarların tek ortak yönü kerpiçten örülmüş olmaları ve çocuklar, kadınlar için yapılmış olmalarıdır. Ancak bu veriler dışında ortak bir düzenden bahsetmek mümkün değildir.

Mezar içine bırakılan ölü hediyelerine gelince 1973 yılı kazılarında açığa çıkarılan kerpiç sanduka mezarın iskeletinin boynunda kireçtaşından minik boncuklardan yapılmış bir gerdanlık ele geçmiştir[717]. Bir çocuğun mezarından pişmiş toprak damga mühür tespit edilmiştir. Erişkin kadın mezarlarındaki ölü hediyelerinin ise basit yüzükler ve kolyelerden oluştuğu belirtilmektedir[718].

Mezar içinde gömü sayısına gelince Erken Tunç Çağ II'ye tarihlenen kültür tabakasında, yuvarlağa yakın ve dörtgenimsi mimari yapılarının devamında taş grubu içerisine gömüldüğü belirlenen ufak bir kerpiç mezarın ETÇ I'de yapılıp daha sonra ETÇ II zamanında da kullanıldığı anlaşılmıştır[719]. Bu yayınlara göre mezarlara tekli gömü uygulanmıştır.

Ölülerin mezara yatırılış şekli yayınlara göre bölge içerisindeki mezarlardan pek farklı değildir. Bu raporlar Tepecik'te ele geçen iskeletlerin hocker pozisyonunda mezara gömüldüklerini göstermektedir[720]. Ölülerin ayakları doğuya başları ise batıya gelecek şekilde mezara konuldukları belirlenmiştir. Yüzlerin yukarı veya güneye doğru yönlendirildikleri ve kollar ya yanlara doğru uzatılmış ya da eller ile göğüs veya bacak arasına doğru kavuşturulmuş oldukları belirtilmektedir[721].

Tepecik'te tespit edilen mezarlar intramural olmakla birlikte, münferittirler. Bunlar bölge içerisinde az da olsa yerleşim içi gömü uygulamasının devam ettiğini

[716] Arslantaş, *Tarih Öncesi Dönemde Elazığ,* 170.
[717] Esin "Tepecik Kazısı, 1973", 91.
[718] Arslantaş, *Tarih Öncesi Dönemde Elazığ,* 170.
[719] Esin "Tepecik Kazısı, 1973", 91, dip not 41.
[720] Esin "Tepecik Kazısı, 1973", 91
[721] Arslantaş, *Tarih Öncesi Dönemde Elazığ,* 170.

göstermektedir. Kalkolitikten gelen kerpiçten yapılan gömü uygulamasının MÖ III. binyıl ortalarında devam ettirildiğini gösteren anahtar yerleşimlerden birisidir.

Aynı coğrafyada bulunan ***"Taşkun Mevkii"***, Elazığ ilinin 30 km. kadar kuzeybatı yönünde, Keban Baraj Gölünün sularına gömülen Aşvan Köyü çevresinde kümelenen arkeolojik yerleşimlerden Aşvan'ın 5 km. güneydoğusunda, Balibey Nahiyesi'nin 8.5 km. kuzeyde yer almaktaydı[722]. Whallon ve Kantman'nın gerçekleştirdikleri geniş çaplı yüzey araştırmaları sırasında, 1967 yılında saptanan höyükteki kazı çalışmaları üç yıl sonra, 1970 yılında French ve Helms tarafından gerçekleşmiştir. Çalışmalar 1973 yılında sonlandırılmıştır.

Bu çalışmalarda Taşkun Mevkii yerleşmesinin stratigrafisi MÖ IV. binyıl sonu-MÖ III. binyıl başlarına verilmiştir[723]. Taşkun Mevkii'de 4 önemli stratigrafik seviye tespit edilmiştir. En üst kat olan Seviye I, daha çok boyalı seramikleri ile tanınmaktadır. Seviye IA çukurlarla tanımlansa da bu depozitlerin hemen altında önemli büyüklükte taş temel üzerine yapılmış yapının izleri tespit edilmiştir. Duvarlar daha çok 0.75 m. ve 1.00 m. kalınlığa sahiptirler. Bu evin taş olan köşesinde (K11) 2.00 m. genişliğinde bir hat tespit edilmiştir. Burada K10-K11 depozitleri arasında aşağıda detayları verilecek bir adet gömütün uygulandığı anlaşılmıştır[724]. Yerleşim içerisinde toplamda iki adet basit toprak mezar tespit edilmiştir.

Bunlardan ilki Taşkun Mevkii'nin I. Evresi içerisinde çukurlar ve güney-batı yönlerine uzanan taş yapılarının devamında yüzey toprağı içerisine açılan basit toprak içerisinde belirlenmiştir. Basit toprak mezar içerisinde bazı ölü hediyeleriyle birlikte iskelet ele geçmiştir. Mezar, oldukça yuvarlak (110 m. çap), geniş ve alçak boyutlara sahip Taşkun Mevkii'nin yerleşimi içerisinde kaldığı anlaşılmaktadır[725]. IA Evresinde ele geçen ancak IB Evresine ait bu mezar hakkında detaylı bir bilgi verilmemiştir.

---

[722] Sönmez Kantman, "Keban Barajı Su birikim Alanı Yüzey Araştırması", *Keban Projesi 1968 Yaz Çalışmaları,* Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri.1- Yayın: I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1970, 4; Antonio Sagona, *The, Aşvan Sites 3, Keban Rescue Excavations, Eastern Anatolia the Early Bronze Age,* The British Institute of Archaeology at Ankara Monograph No. 18, Ankara 1994, Fig. 2.

[723] D. French, "Aşvan Kazıları 1971", *Keban Projesi 1971 Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri.1- No.4,* Ankara 1974, 34.

[724] Sagona, *The Aşvan Sites 3, Keban Rescue Excavations, Eastern Anatolia the Early Bronze Age*, 5, Fig. 8.

[725] French, "Aşvan Kazıları, 1971", 34; Svend Helms, "Taşkun Mevkii 1970-71", Anatolian Studies, Vol. 23, Aşvan 1968-1972: An Interim Report, 1973, 109; Sagona, *The Aşvan Sites 3, Keban Rescue Excavations, Eastern Anatolia the Early Bronze Age,* 5.

Sagona'nın açılan basit toprak içerisine gömüldüğünü belirttiği bu mezar için Palumbi burada ETÇ'nin ilk yarısına (yaklaşık MÖ 2.750-2.700) verilecek 2 adet basit toprak tipi mezarın olduğunu belirtmektedir[726]. Ancak kazıcısı mezarların ele geçtiği Phase I'in stratigrafisini MÖ IV. binyıl sonu- MÖ III. binyıl başlarına vermiştir[727]. Mezarların oldukça az olması yerleşim içerisinde ve ya yerleşimin dışında bir mezarlığın olduğunu düşündürtmektedir.

Mezarların yönleri hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. Tespit edilen mezarların sayısının ikiyi geçmemiş olması nedeniyle belirli bir düzenin olup olmadığını anlamak mümkün değildir.

Mezar içine bırakılan ölü hediyelerine gelince 1971 yılında, I. Evre'de açığa çıkarılan iskeletin basit toprak mezara armağanlarıyla gömüldüğü belirtilmişse de bu hediyelerin dağılımı ve çeşitlenmesi verilmemiştir[728]. Sadece pişmiş toprak kaplar ele geçmiş olmalı, çünkü sadece kapların detayları verilmiştir. Bu türden toplamda 7 adet pişmiş toprak kap ele geçmiştir. Ölüye eşlik etmesi için pişmiş toprak kaplardan 2 adet plain simple ware/basit yapılı kap ve 1 adet red black burnished ware/kırmızı siyah astarlı kaplar dikkat çekicidir. Bunlar dışında 1 adet monokrom kap, 1 adet çömlek, 1 adet çarkta yapımı kap (Tornita Finissima, TFF), 1 adet kırmızı astarlı meyve kabı ele geçmiştir[729].

Yayına göre mezar içerisine tekli gömü uygulanmıştır. Ölünün yatırılış şekline gelince 1971 yılı kazılarında açığa çıkarılan ölünün basit toprak içerisine (I. Evre) büzülmüş bir şekilde yani hocker pozisyonunda gömüldüğü belirlenmiştir[730]. Mezarlarda kremasyon izine rastlanmamıştır. İskeletler üzerinde herhangi bir izin ele geçmemiş olması ceset gömü uygulandığını göstermektedir.

Taşkun Mevkii içerisinde dal örgü, sepet örgülü ve sıvalı evlerin ortasında ana oda bulunmaktaydı. Ana oda içerisinde ocağın ve bir boynuzlu andiron bulunmaktaydı.

---

[726] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 137.
[727] French, "Aşvan Kazıları, 1971", 34.
[728] French, "Aşvan Kazıları, 1971", 34; Sagona, *The Aşvan Sites 3, Keban Rescue Excavations, Eastern Anatolia the Early Bronze Age,* 5; Helms, "Taşkun Mevkii 1970-71", 109.
[729] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 257.
[730] Helms, "Taşkun Mevkii 1970-71", 109; French, "Aşvan Kazıları, 1971", 34; Sagona, *The Aşvan Sites 3, Keban Rescue Excavations, Eastern Anatolia the Early Bronze Age,* 5; Helms, "Taşkun Mevkii 1970-71", 109.

Evin ana odasının arka duvarının tam karşısında bir giriş, odanın köşesinde bir nişle birlikte çamur seki bulunmaktaydı. Bu evin Transkafkasya etkisinin Erken Tunç Çağı içerisinde Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki etkiyi yansıttığını gösterdiğini belirtmektedirler. Anadolu içerisinde Arslantepe VIB1, Değirmentepe III ve I, Norşuntepe XXII-XIV katlarındaki mimari yapılar ve diğer buluntularla da karşılaştırmak mümkündür. Bu mimari yapının orijinin Gürcistan'ın kuzeyinde kurganlarıyla tanınan Shida Kartli'de aranmaktadır. Khizanaat Gora'nın yuvarlak yapılı olanları ve Kvatskhelebi'nin köşeleri yuvarlatılmış dikdörtgen yapılar ile de ilişkilendirilmektedir. Saz/dal örgülü sıvanmış yapılara daha güneyde Azerbaycan'da Samtskhe ve Dzhavakheli coğrafyasında Sioni'de Kakheti, Baba Derviş I'de ve Kuzey Batı İran'da Haftavan Tepe'de görmenin mümkün olduğu belirtilmektedir[731].

Taşkun Mevki'nin ana seramik özellikleri dikkate alınarak MÖ 3.000-2.800 yılları verilmiştir[732]. Mezarda ele geçen Mezopotamya etkili basit yapılı kaplar ve Kafkasya etkili kırmızı siyah astarlı kaplar Arslantepe'ye ait krali mezarında da tespit edilmiştir. Arslantepe'nin krali mezarları ve Suyatağı'nın sanduka mezarlarında ele geçen hem çömlekçi çarkında yapılanlar hem de el yapımı olan kapların benzerleri Taşkun Mevkii mezarında da ele geçmiştir[733].

Taşkun Mevkii'de olduğu gibi basit toprak mezar uygulamasının görüldüğü bir diğer merkez ***"Han İbrahim Şah/Esenkent"***tir. Elazığ'ın 40 km. kuzeybatısında Aşvan Ovasında, Balıbey Nahiyesi'nin kuzeydoğusunda Esenkent Köyü'nde yer almaktaydı. 125 m. uzunlukta, 60 m. genişlikte, 12 m. yükseklikteki höyük Keban Baraj Gölü'nün suları altında kalmıştır. Kazı çalışmaları sadece iki sezon, 1970-1971, Hayri Ertem tarafından gerçekleştirilmiştir[734].

Bu kazı çalışmalarında höyükte ETÇ'ye ait tabakaların sayısı 10 olarak verilmiştir. Bu tabakalarda ele geçen çanak çömlekler 3 tipe ayrılmıştır. Bunlardan ilki ETÇ'nin bütün evrelerinde görülen Kura-Aras tipi çanak çömleklerdir. 2. Tipi ise II. ve

---

[731] Sagona, *The Aşvan Sites 3, Keban Rescue Excavations, Eastern Anatolia the Early Bronze Age*, 6.
[732] Sagona, *The Aşvan Sites 3, Keban Rescue Excavations, Eastern Anatolia the Early Bronze Age*, 15.
[733] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC*, 257, 267.
[734] Hayri Ertem, *Keban Projesi Han İbrahim Şah Kazısı 1970-1971*, Orta Doğu Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri. III, No. 3, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1982, 2, Lev. 1, 3; Catherine Marro, *La Culture Du Haut-Euphrate Au Bronze Ancien, Essai D'Interpretation A Partier De La Ceramique Peinte De Keban (Turquie), Institut Français D'Études Anatoliennes D'Istanbul, De Boccard, Varia Anatolica VIII*, 13.

III. evrede görülen bej yüzey üzerine kahverengi ve vişne çürüğü renginde boya bezemeli çanak çömleklerden oluşturmaktadır. Bu tip aynı zamanda mezarların ele geçtiği X. tabaka yangınından sonra IX. tabakadan başlayarak V. Tabakaya kadar birlikte devam etmiştir. 3. Tip ise ETÇ III evresi içerisinde görülen bej yüzey üzerinde siyah boya ile yapılmış geometrik bezeklilerden oluşmaktadır[735].

1971 yılı kazılarında mezarın gömülü olduğu X. tabaka içerisinde mimari kalıntı olarak düzensiz taşlardan temellere rastlanmıştır. Yıkıntı halinde kerpiç parçalar da bulunmuştur. Bu duruma göre duvarların taş temel üzerine kerpiç örmek suretiyle yapılmış olduğu belirtilmektedir[736]. Bu yapı odalardan oluşan bir konuttur. Taş temellerini ve taş duvarlarını oluşturan taşlar işlenmeden kullanılmıştır[737]. Bu tabaka içerisinde yangın geçiren yapı içerisinde günümüze kadar gelebilen 5 küp içerisine depolanan yanmış arpa, buğday ve nohut ile bozulmamış bal petekleri yörenin tarım ve arıcılık alanında ileri seviyeyi yakaladıklarını göstermektedir[738].

Höyüğün çevresinde yürütülen mezarlık arama çalışmalarında herhangi bir bulgu ele geçmemiştir. Bunun sebebini bu devrin yerleşim içerisindeki insanların ölülerini evlerindeki odaların tabanları altına gömdükleri şeklinde açıklanmaktadır (Resim 4.19a)[739]. Ancak Erken Tunç Çağ I'e ait X. tabaka içerisindeki odanın tabanı altına gömülen biri küp/pithos diğeri basit toprak tipinde 2 mezar tespit edilmiştir[740]. X. tabakadan XI. tabakaya geçilirken (ETÇ II[741]) taş temele sahip, kerpiç duvarlı, dikdörtgen planlı her iki odanın taban altına uygulanan mezarlardan birisi Pithos/Küp mezar geleneğindedir (Resim 4.19b)[742]. Palumbi çömlek tipi olarak belirttiği bu mezarın yaklaşık olarak MÖ 2.750-2.700 yıllarına ait olabileceğini not düşmüştür[743]. Ertem, X. tabakanın iskeletini içeren, taban altına açılan bu mezarın ait olduğu tabaka ile birlikte

[735] Ertem, *Keban Projesi Han İbrahim Şah Kazısı 1970-1971,* 14.
[736] Ertem, "Han İbrahim Şah Kazısı, 1971", 60.
[737] Ertem, *Keban Projesi Han İbrahim Şah Kazısı 1970-1971,* 19.
[738] Ertem, "Han İbrahim Şah Kazısı, 1970", 66, Lev.43, 2.
[739] Ertem, *Keban Projesi Han İbrahim Şah Kazısı 1970-1971,* 19-20, Lev. 42, 2.
[740] Derin, *Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri*, 11.
[741] Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürünün Karaz, Pulur ve Güzelova Malzemesi Işığında Tekrar Değerlendirilmesi,* 272.
[742] Ertem, "Han İbrahim Şah Kazısı, 1971", 60; Ertem, *Keban Projesi Han İbrahim Şah Kazısı 1970-1971,* 19, Lev. 13, 3-5.
[743] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 137.

öncesinde görülen ETÇ boyalı malların artık görülmediğini Kura-Aras tipi çanak çömleğin ise devam ettiğini belirtmektedir[744].

X. tabakadan XI. tabakaya geçilirken iki odada tespit edilen mezarlardan ikincisi taban altına açıkta uygulanmış basit toprak tipidir (Resim 4.19c-d)[745]. Han İbrahim Şah kazılarında tespit edilen taban altına uygulanan söz konusu münferit mezarlardan yola çıkan Hayri Ertem yerleşimcilerin intramural gömü geleneğine sahip olduklarını belirtmektedir[746]. Ancak MÖ III. binyıla denk gelen tabakalardaki konutların boyutları ve bu yaşam alanlarındaki insan katsayısı düşünüldüğünde extramural türde bir uygulamanın olması ağırlık kazanmaktadır.

Mezarların yönlerine gelince basit toprak tipindeki mezara bireyin doğu-batı yönlü yatırılmasından dolayı ve iskeletin başının altına konulan taş ve mezar çevresindeki izler mezarın da doğu-batı doğrultulu olduğunu göstermektedir[747]. Taban altına uygulanan pithos tipi mezar kabının ağzının ufak sapmalarla batıya baktığı kaidesinin ise doğuya dönük olduğu, dolayısıyla doğu-batı doğrultulu olduğu görülmektedir[748].

Ölü hediyelerine gelince pithos/küp mezarın hemen dışında, yanında bir adet mutfak kabının ele geçtiği rapor edilmiştir (Resim 4.19b)[749].

Mezar içinde gömü sayısı, yayınlardan anlaşıldığı kadarıyla tekli gömü şeklindedir. Ölünün yatırılış şekline gelince 1971 yılı kazılarında 2 oda içerisinde taban altında ele geçen her iki iskeletin doğu-batı doğrultulu olarak hocker pozisyonunda gömüldükleri anlaşılmaktadır[750]. Kremasyon gömü uygulamasına ilişkin herhangi bir bulguya ulaşılmamıştır. Ceset gömünün uygulandığı anlaşılmaktadır.

Han İbrahim Şah'ın kazılarında sadece iki mezar tespit edilmiştir. Mezara ilişkin bilgiler ve görüntüler oldukça kısıtlıdır. Bu nedenle analiz edilmekte zorlanılmaktadır. Bu bölümün sonunda genel değerlendirme sinde daha detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

---

[744] Ertem, "Han İbrahim Şah Kazısı, 1971", 60.
[745] Ertem, "Han İbrahim Şah Kazısı, 1971", 60, Lev. 57, I; Ertem, *Keban Projesi Han İbrahim Şah Kazısı 1970-1971*, 19, Lev. 13, 3-5.
[746] Ertem, *Keban Projesi Han İbrahim Şah Kazısı 1970-1971,* 19-20
[747] Ertem, *Keban Projesi Han İbrahim Şah Kazısı 1970-1971* Lev. 13, 5.
[748] Ertem, *Keban Projesi Han İbrahim Şah Kazısı 1970-1971*, Lev. 13, 4.
[749] Hayri Ertem, "Han İbrahim Şah Kazısı", *Keban Projesi 1971 Çalışmaları*, Ankara 1974, Lev. 57, 2
[750] Ertem, "Han İbrahim Şah Kazısı", 60; Ertem, *Keban Projesi Han İbrahim Şah Kazısı 1970-1971* 19, Lev. 13, 3-5; Derin, *Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri,* 11.

Araştırma sahamızın en kuzeyinde kalan intramural mezarın tespit edildiği son merkez ***"Pulur/Sakyol Höyük"***tür. Höyük, Tunceli iline ve Çemişgezek ilçe merkez bucağına bağlı Sakyol Köyünün kuzeydoğusunda yer almaktaydı. Elazığ'dan 45 km. kuzey-kuzeybatıda, Çemişgezek'ten 20 km. mesafede konumlanan höyük, Murat nehri ile Fırat'ın batı kolu Karasuyla birleştiği noktadan 4-5 km. uzaklıkta yer almaktaydı. Höyük, 120 m. uzunluğa, 75 m. genişliğe, 20 m. yüksekliğe sahiptir[751]. Höyük, meyilli konglomera tepeciğin üzerine konumlandığı için yerleşimler toplamda 11-15 m. yüksekliğe sahiptir[752].

Pulur üstten itibaren Erken Tunç Çağ ve Geç Kalkolitik Çağ/Erken Tunç Çağ I yerleşmelerine sahiptir. Kazılarda çok sayıda depolama amaçlı ekin kuyusunun tespit edilmesi, söz konusu dönemlerde de bölgenin kuru tarımda ileri seviyede olduğunu göstermektedir. Yerleşimde tespit edilen ocaklar, dibek, öğütme taşları ve hamur leğeni tahıldan elde edilen hamurun kullanımına dair önemli ipuçları vermektedir. Çökmüş bir tavanın altında önemli idoller ele geçirilmiştir. Münferit dini unsular dışında iki odanın tapınak olarak kullanıldığını gösteren kil idoller de tespit edilmiştir. Odaların doğusunda üzerlerine dış yüzeyleri kanatlı kuş ve geometrik desenli Kura-Aras tipi kapların konulduğu yuvarlak merasim masası bulunmuştur[753]. Pulur-Sakyol'da görülen "Anadolu Tipi Mimari" plan olarak her biri iki dikdörtgen odadan oluşmaktadır. Bu odalar içerisinde bulunan at nalı şeklinde ocaklar, mimariyi ayakta tutan taş temeller ve kerpiç duvarlar dikkat çekicidir. Bu veriler ETÇ I toplumunun ulaştığı ustalığı yansıtmaktadır. Mimari unsurlar dışında zanaatkâr ustalığını yansıtan metalürjik ve seramik üretimi de dikkat çekicidir[754].

Pulur-Sakyol'un bu yerleşimlerinde elde edilen 5 adet radyo karbon örneklerin sonucunda XI-V. Seviyeler (Level V 3.355-2.765; Level VI 2.885-2.295; Level VIII 3.375-2.885; Level IX 2.945-2.515; Level XI 3.395-3.350[755]) ortalamada MÖ 2.920-

---

[751] Whallon ve Kantman, "Keban Barajı Su Birikim Alanı Yüzey Araştırması 1967", 5, XII; Hamit. Zübeyr Koşay, "Pulur (Sakyol) Kazısı 1968 Ön Raporu", *1968 Yaz Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri 1, Yayın:1,* Ankara 1970, 139; Koşay, *Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970,* XVII, Lev. 1,I.

[752] Arslantaş, *Tarih Öncesi Dönemde Elazığ,* 59.

[753] Koşay, "Pulur (Sakyol) Kazısı 1968 Ön Raporu", 140-141, Fotoğraf. 4-6.

[754] Alev Erarslan, "Progress Towards First Cities in Eastern and Southeastern Anatolia (2600-1900 BC): The Local Dynamics of Urbanistic Development", *Tüba-Ar, Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi, Sayı. 9,* 2006, 82.

[755] Mellink, "Anatolia", 177, Table 4.

2.496/ 3.000-2.650 yıllarını vermiştir[756]. Bu tarihler Arslantepe'nin VIB ve VIC dönemleri ile çağdaş bir yerleşime işaret etmektedir[757].

Yerleşim içerisinde tespit edilen mezar tiplerinden pithos/küp mezar, VI. yapı katında (3.90- 4.80 m.) 3-4 ailenin yaşam sürdüğünün belirlendiği odanın kuzeyinde ocağın yanı başında içerisinde tahrip olmuş bir iskeletle birlikte açığa çıkartılmıştır (İskelet No. 1)[758]. Söz konusu mezar MÖ 2.470-2.350 yılları arasında tarihlenmelidir. Çünkü Michigan Üniversitesi Laboratuvarında bir önceki kattan (V. Yapı Katı) alınan karbon örneği ile yapılan C14 tahlili MÖ 2.350 yılını sonraki kattan (VII) alınan örnek ise MÖ 2.470 ±150 yıllarını vermiştir[759]. Ancak bir başka çalışmada VI. Yapı katından alınan karbon örneğinin sonucu MÖ 2.885-2.295 gibi geniş bir aralığı vermiş olması çelişki yaratmaktadır[760].

Pulur/Sakyol'un VIII. yapı katı (5.20-6.40 m.) ile IX yapı katları arasında sağlam yapılarla birlikte ilk insan iskeleti (III No.lu iskelet) açığa çıkartılmıştır (Resim 4.20a)[761]. Ancak mezar türü hakkında net bir bilgi verilmemiştir. Fotoğraftan anlaşıldığı kadarıyla basit toprak mezardır. Mezarın tespit edildiği ara katlardan VIII. yapı katın karbon sonucu MÖ 3.375-2.885, IX. yapı katının karbon sonucu MÖ 2.945-2.515 yılları arasını vermiştir[762]. Bu nedenle mezar MÖ III. binyıl ortasına ait olmalıdır.

Erken Tunç Çağının VI. Katı içerisinde bir adet küp, VIII. ve IX. katları arasında ise bir adet basit toprak mezara ulaşılmıştır[763]. Ancak bu münferit mezarlar, açığa çıkartılan ETÇ konutlarında yaşamış olan insanların nüfusunu karşılayamamaktadırlar. Sakyol'un bu çağa ait mezarlığı höyüğün bitişiğinde bulunan harman yerinin, tarlaların ve evlerin ahırlarının altında olduğu tahmin edilmekteydi. Sakyol kazılarında çok az madeni esere ulaşılmıştır. Ancak maden ülkesi olarak bilinen Keban'daki bu merkezde tespit edilen işlenmemiş bakır cevherler ve cüruf atıkları yerleşmede madenin

---

[756] Nocera, "Radiocarbon Datings from Arslantepe and Norşuntepe: The Fourth-Third Millennium Absolute Chronology in the Upper Euphrates and Transcaucasian Region", 75; Yalçın, *Die Karaz, Keramik Von Tepecik in Ostanatolien,* 49

[757] Nocera, "Radiocarbon Datings from Arslantepe and Norşuntepe: The Fourth-Third Millennium Absolute Chronology in the Upper Euphrates and Transcaucasian Region", 75.

[758] Koşay, *Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970,* 9, İskelet No.1.

[759] Koşay, *Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970,* 8-10, 108.

[760] Mellink, "Anatolia", 177, Table 4.

[761] Koşay, "Pulur (Sakyol) Kazısı 1968 Ön Raporu", 140; Koşay, *Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970,* 11, Lev. 8,2.

[762] Mellink, "Anatolia", 177, Table 4.

[763] Derin, *Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri*, 11.

işlendiğini göstermektedir. Bu merkezin mezarlarında ölüye sunulan eserler arasında yoğun metallerin olduğu tahmin edilmektedir[764].

Mezarların içerisindeki iskeletlerin yatış yönlerine gelince VIII. yapı katında açığa çıkartılan basit toprak mezar içerisindeki iskeletin başı batıya, ayakları doğuya gelecek şekilde gömüldüğü belirlenmiştir[765]. Batı-doğu doğrultulu olduğu belirtilen iskeletin hocker pozisyonuna sahip olduğu belirtilmektedir[766].

VIII. yapı katı basit toprak mezar içerisinde ele geçen iskeletin yanında tespit edilen mezar hediyesine gelince sadece birkaç seramik parçası raporlanmıştır[767].

Mezar içinde gömü sayısı ve ölünün yatırılış şekline gelince kazı yayınlarına göre mezarlardaki iskelet kalıntıları tek kişilik mezarlar olduklarını göstermektedir[768]. Bunlardan VIII. yapı katında ele geçen iskeletin dizleri hafif bükük verilmesiyle yarı hocker tarzında gömüldüğü anlaşılmıştır[769]. Mezarlarda kremasyon gömü uygulamasına ilişkin herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bulgular mezarlarda gömü tarzının ceset olduğunu göstermektedir.

Pulur'un VI. katında ve VIII-IX katları arasında birer tane mezar ve içerisinde birer tane iskelet ele geçmiştir. Pulur'un nüfus yoğunluğu dikkate alındığında aslında extramural bir mezarlığın olduğunu söylemek mümkündür[770]. Pulur/Sakyol Höyük mezarları dışında Norşuntepe, Tepecik, Arslantepe gibi yerleşimler içerisindeki mezarlarda veya krali mezarlarda ele geçen önemli miktarda değerli eserlerin ve silahların yapım malzemesi olarak altın, gümüş ve bakır madenin kullanıldığı anlaşılmıştır. Üretim açısından bunların tamamen yerel ustalara ait olabilecekleri, ancak bazı özellikler açısından Transkafkasya etkisi gösterdikleri belirtilmektedir. Bu topluluklar Transkafkasya dışında Suriye-Mezopotamya ile ticari bağları muhtemelen Anadolu Yüksek Yaylalarındaki zengin kaynaklara endeksli olarak

---

[764] Hamit Zübeyr Koşay, "Pulur (Sakyol) Kazısı, 1970", *Keban Projesi 1970 Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri.1- No. 3,* Ankara 1972, 128; Hamit Zübeyr Koşay, *Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970,* Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları Seri III, No. I, Ankara 1976, 36.
[765] Koşay, "Pulur (Sakyol) Kazısı 1968 Ön Raporu", 140.
[766] Derin, *Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri,* 11.
[767] Koşay, "Pulur (Sakyol) Kazısı 1968 Ön Raporu", 140.
[768] Koşay, *Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970,* 36.
[769] Koşay, "Pulur (Sakyol) Kazısı 1968 Ön Raporu", 140.
[770] Koşay, *Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970,* 36.

gerçekleştirmekteydiler[771]. Bu coğrafyalardan Anadolu'ya göçlerin yaşanmış olmasının temel sebeplerinden biri bu olmalı. Arkeolojik kaynaklar da Anadolu'ya gelip yerleşen insan gruplarının varlığını doğrulamaktadır. MÖ III. binyılda Yukarı Fırat'ın yerleşmelerinden Pulur-Sakyol, Arslantepe, Han İbrahim Şah ve Taşkun Mevkii'ye yeni grupların yerleştiği belirtilmektedir[772].

Bu bölüm içerisinde tesadüfen tespit edilmiş 5 adet extramural mezarlık bulunmaktadır. Her ne kadar Şemsiyetepe, Suyatağı için çevre araştırmaları çerçevesinde bulundukları belirtilse de Baraj Gölünün yarattığı tahribat sonucu ve köylülerin haber vermeleriyle tespit edilmişlerdir. Sakyol Mezarlığı da baraj gölünün yarattığı tahribat sonucu tespit edilmişlerdir. Bu mezarlıklardan Gurbetmezrası'nın mezar tipleri hakkında bilgiye ulaşılamamışken diğerlerin tamamında taş sanduka tipi mezar uygulamasının gerçekleştirilmiş olması açısından oldukça önemlidirler. Mezarlıklar sistemli yüzey araştırmaları çerçevesinde keşfedilememişlerdir, eğer höyüklerin çevrelerinde mezarlıkların yerini bulmak için sistemli çalışmalar yapılmış olsaydı MÖ III. binyıla tarihlenen çok sayıda mezarlığa ulaşılacağı anlaşılmaktadır.

Bunlardan ilki olan ***"Şemsiyetepe"***, Elazığ ilinin 56 km ve Malatya ilinin 30 km uzağında bulunan Baskil ilçesine bağlı Bilaluşağı Köyü sınırları içerisinde yaklaşık 500 m. güneyinde Fırat Nehri kıyısında, Kumlu mevkiinde yer almaktaydı[773]. Höyüğü oluşturan yerleşimler Fırat kıyısındaki doğal çakıllı/konglomera kıyı yükseltisinin üzerinde konumlanmışlardır[774]. Orta büyüklükteki höyüğün boyutu 65x70 m. yüksekliği 6 m. kadardır[775]. Höyüğü ilk tanımlayan kişi 1940'da Kılıç Kökten olmuştur. Daha sonra M. Özdoğan tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırmalarının 1977 yılı yayınlarıyla bilim dünyasına tekrar tanıtılmıştır. Bir yıl sonra, 1978, Muhibbe Darga

[771] Erarslan, "Progress Towards First Cities in Eastern and Southeastern Anatolia (2600-1900 BC): The Local Dynamics of Urbanistic Development", 2006, 82.
[772] Marro, "Eastern Anatolia in the Early Bronze Age", 293.
[773] Muhibbe Darga, "Şemsiyetepe Excavations in the Lower Euphrates Basin 1978-1989", *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey 1932-2000,* Edt. Oktay Belli, İstanbul 2001, 115, Fig. 1.
[774] Muhibbe Darga, "Şemsiyetepe Kurtarma Kazıları", *V. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Ankara 1984, 91; Muhibbe Darga, *"Şemsiyetepe Kazıları 1978-1979*", Aşağı Fırat Projesi 1978-1979 Çalışmaları, Orta Doğu Üniversitesi Aşağı Fırat Projesi Yayınları, Seri I, No 3, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, 292.
[775] Muhibbe Darga, "Şemsiyetepe Kazıları 1980 Yılı Buluntuları", *III. Kazı Sonuçları Toplantısı*, DSİ Basım ve Foto-Film İşletme Müdürlüğü Matbaası, Ankara 1981, 53

tarafından kazı çalışmalarına başlanmış, 1987'de göl suyunun yükselmesiyle çalışmalar sonlandırılmıştır.

Höyükte KÇ, ETÇ, OTÇ, [776] GTÇ, DÇ ve Roma Çağı içerisinde değerlendirilecek arkeolojik malzemeler ele geçmiştir[777]. Ayrıca Yontma Taş Çağı yongalar da ele geçenler arasındadır[778]. Şemsiyetepe'nin kazı buluntuları mimarlık kalıntıları ve küçük buluntularıyla Keban-Altınova Erken Tunç Çağ kültürleriyle örtüşmektedir[779]. Höyüğün alt sevilerinde sundurmalı avlusu olan mekânda iki üç parça ETÇ I boyalıları ile birlikte çok sayıda Kura-Aras türü mutfak kaplarına ait parçalara ulaşılmıştır[780]. Mimari bulgular konusunda ETÇ I evresi zayıf olsa da yukarıda belirtilen Kura-Aras seramikleri dışında yerel Altınova seramikleri de ele geçmiştir[781]. Şemsiyetepe'de üst üste birkaç taban onarımı gören iki mimarlık katı olarak Erken Tunç Çağ III evresine ait konut kalıntılarının taş temelleri, daha doğuda odaların sınırlarını ve planlarını belirten taş dizileri açığa çıkartılmıştır. A I'de at nalı biçimli çamurdan ocak kalıntısı ve içerisinden mobil/taşınabilir ocak ayak parçaları ve Kura-Aras seramikleri ele geçmiştir[782].

Ayrıca ETÇ III A-B evrelerinin konutlarının taştan örüldüğü ve içlerinde bu dönemi yansıtan seramiklerin, küçük buluntuların ele geçtiği raporlanmıştır[783]. Şemsiyetepe'de tespit edilen birbirinden uzakta bulunan ahşap direkli yapı içerisinde bol sayıda Kura-Aras seramiği ve odanın içerisinde birde bu kültürü yansıtan ocağı açığa çıkarılmıştır. Bu büyük odanın çatısının veya dam örtüsünün ahşap direkler olmadan kapanmayacağı anlaşılmaktadır[784]. Bütün bu sonuçlar MÖ III. binyılda Kura-Aras insanlarının yaşam yerleri hakkında önemli ipuçları vermektedir. Bu kültür tabakalarından ETÇ III B evresi relatif olarak MÖ 2.300-2.150 yıllarına verilmiştir. ETÇ III A evresi biraz daha erken bir tarihe verilmesi önerilmiştir[785].

---

[776] Muhibbe Darga, "Şemsiyetepe Kazıları", *II. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Ankara 1980, 30.
[777] Muhibbe Darga, "Şemsiyetepe Kazısı 1987 Sonuçları", *X. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt, I,* Ankara 1989, 184.
[778] Mehmet Özdoğan, "Aşağı Fırat Havzası 1977 Yüzey Araştırmaları", *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Aşağı Fırat Projesi Yayınları, Seri I, No. 2, Tek Ofset*, İstanbul 1977, 63.
[779] Muhibbe Darga, "Şemsiyetepe Kazıları 1980 Yılı Buluntuları", *III. Kazı Sonuçları Toplantısı,* DSİ Basım ve Foto-Film İşletme Müdürlüğü Matbaası, Ankara 1981, 57.
[780] Darga, "Şemsiyetepe Kurtarma Kazıları 1982 Yılı Çalışmaları", 95.
[781] Darga, "Şemsiyetepe Excavations in the Lower Euphrates Basin 1978-1989", 116.
[782] Muhibbe Darga, "Şemsiyetepe 1979 Yılı Çalışmaları", *II. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Ankara 1980, 27.
[783] Darga, "Şemsiyetepe Excavations in the Lower Euphrates Basin 1978-1989" 116.
[784] A. Muhibbe Darga, "Şemsiyetepe Kazıları 1985 Sezonu Sonuçları", *VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt, I,* Ankara 1987, 159.
[785] Muhibbe Darga, "Şemsiyetepe 1979 Yılı Çalışmaları", *II. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Ankara 1980, 29.

Çalışmalarda bu insanların yerleşim içi gömü uygulamaları yapmadıkları anlaşılmaktadır. Şemsiyetepe'nin çevresinde yürütülen araştırmalarda, 1986 yılında, sular altında kalan Bilaluşağı köyünün hemen 30 km. kuzeyinde ve göl kenarında extramural mezarlık alanı tespit edilmiştir. Mezarlık ıssız bir alanda ve çevresinde ne eski ne de yeni bir yerleşmenin olduğu belirtilmektedir. Mezarlar taş levhalardan oluşan sanduka geleneğinde yapılmışlardır[786]. İncelenmeye gidildiğinde 60 adet taş sanduka mezarın büyük kısmının su altında kaldığı görülmüştür. Dikey taş levhalardan oluşturulmuş gömülerin etrafında ve baraj gölü kıyısında yüzlerce siyah çanak-çömlek parçaların ele geçtiği raporlanmıştır. Mezarların yönleri hakkında bilgi verilmemiştir. Mezarların taş sanduka tipinde ve belirli bir düzen halinde yan yana ve arka arkaya gelecek şekilde yapıldıkları belirtilmektedir[787].

Ölü hediyelerine gelince Şemsiyetepe'nin 30 km kuzeyinde ve göl kenarındaki taş sanduka[788] tipi gömülerin etrafında ve baraj gölü kıyısında yüzlerce siyah çanak-çömlek parçaları ele geçmiştir. Bunlar mezarlara konulan ölü hediyelerinden geriye kalanlar olmalı. El yapımı, iyi kalitede bu parçalar Kura-Aras tipi mallarla benzeşmektedir (Resim 4.20b-c). Bu mezarlık buluntuları, Eski Anadolu ölü gömme kültü ve geleneklerine yeni katkılarda bulunması açısından büyük önem taşımaktadır[789].

Mezarlarda yoğun tahribat olduğu için mezarlar içerisindeki gömü sayısı belli olmamıştır. Yoğun tahribat nedeniyle mezar içerisindeki iskeletlerin yatış şekilleri de anlaşılamamıştır. Mezarlarda kremasyon gömü uygulamasına ilişkin veriye ulaşılamamıştır. Bireyler mezarlara ceset gömü tarzında gömülmüş olmalılar.

Keban ve Karakaya kurtarma kazılarında eski yerleşimlerin dışında ilk kez Şemsiyetepe'nin mezarlığı saptanmıştır. Mezarlık Lidar II ve III çağı taş sanduka mezarları ile değerlendirme konusu yapılmıştır[790]. Şemsiyetepe'de ve mezarlığında çokça ele geçen Kafkas etkileşimini yansıtan Kura-Aras seramikleri dışında yerleşmede

[786] Darga, "Şemsiyetepe Excavations in the Lower Euphrates Basin 1978-1989", 120, Fig. 10.
[787] A. Muhibbe Darga, "Şemsiyetepe Kazısı 1987 Sonuçları", *X. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt:1,* Ankara 1989, 185.
[788] Almanca dilinde kutu mezar anlamına gelmektedir.
[789] Darga, "Şemsiyetepe Kazısı 1987 Sonuçları", 185, Resim: 14a- b.
[790] Darga, "Şemsiyetepe Kazısı 1987 Sonuçları", 185.

Kuzey Suriye, Kuzey Mezopotamya ve Akkad tipi kaplar da ele geçmiştir. Ancak bunların oranı oldukça azdır[791].

Keban ve Karakaya kurtarma kazılarında eski yerleşimlerin dışında ilk kez Şemsiyetepe'nin 30 km kuzeyinde ve göl kenarında mezarlık saptanmıştı. Bu mezarlığın tespitinden 1 sene sonra ***"Suyatağı Mezarlığı"*** tespit edilmiştir. Bu mezarlık Şemsiyetepe Höyük'ün yaklaşık 8 km. kadar kuzeybatısında olması açısından önemlidir[792]. Şemsiyetepe'nin bir diğer mezarlığı olma ihtimali büyük olduğu için höyük içerisindeki tabakalanma hakkında bilgi verilmelidir. Ancak yukarıda "Değirmentepe" içerisinde detaylı bir şekilde tabakalanma verildiği için tekrar burada ele alınmamıştır.

Bu yer Baskil İlçesi, Aşağı Fırat'ta Karakaya Baraj Bölgesi'nde Torsuuşağı (eski adı Mamaraş) köyünün yakınlarında Suyatağı/Mamaraş Gölünün kıyısında taş sanduka tipi özelliklerine sahip Erken Tunç Çağ mezarlığıdır. Baraj suyunun altında kalmadan önce Fırat Nehri'nin sol kıyısında kalmaktaydı[793]. Mezarlık, doğal yamaçtan aşağıya paralel olarak güneye doğru devam eden taş sanduka mezarlardan oluşmaktadır. Bu mezarlık Şemsiyetepe Kazı ekibinin Şemsiyetepe Höyüğü (Bilaluşağı- Elazığ) çevresinde mezarlık tespiti amacıyla yürütülen araştırmalarda, köylülerin haber vermesi üzerine 1987 yılında tespit edilmiştir[794].

Temelde mezarlığın yerleşiminin neresi olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak Şemsiyetepe'de intramural gelenekte mezarlara ulaşılamamış olunması bu mezarlığın da Şemsiyetepe'nin mezarlığı olduğunu düşündürtmektedir.

Şemsiyetepe'nin diğer bir mezarlığı olması muhtemel bu yerde 1988 yılında ancak inceleme fırsatı bulunabilmiştir. Daha fazla olması muhtemel olmakla birlikte extramural 60 adet[795] taş sanduka tipinde mezarlardan sadece 7 tanesinin incelemesi yapılabilmiştir[796]. Bunlardan 3 tanesi daha alana ulaşılamadan yağmalanmış ve daha

---

[791] Darga, "Şemsiyetepe Excavations in the Lower Euphrates Basin 1978-1989" 119.
[792] Darga, "Şemsiyetepe Excavations in the Lower Euphrates Basin 1978-1989" 120, Fig. 9-10.
[793] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 136, Fig. 4.23: 1.
[794] Muhibbe Darga, "Les Tombes de Suyatağı-Mamaraş à la Région de Karakaya", *Anatolia and the Ancient Near East. Studies in Honor of Tahsin Özgüç*. Edt. Emre K, Mellink M, Hrouda B, Özgüç N, Ankara 1989, 67-68, Map.1.
[795] Derin, *Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri*, 12-13.
[796] Darga, "Şemsiyetepe Excavations in the Lower Euphrates Basin 1978-1989" 120.

sonra yarısına kadar sularla dolmuştur (Resim 4.21, 1-2-Resim 4.22, 2). Kalker taşından yapılan levhalar 9 cm., 13 cm., 15 cm., boyutlar arasında değişiklik göstermektedir. Mezarların dört bir tarafı işlenmiş ve eşit yükseklikte taş levhalarla çevrilerek sanduka haline getirilmiştir. Taş sandukaları oluşturan levhaları eşit düzleme getirebilmek için bazen plakalardan birinin altının dikkatlice orta boy kireç taş ile desteklendiği anlaşılmıştır[797]. Levhaların oturtulduğu mezarların çukurları ise yaklaşık olarak 0.90 m. uzunluğunda iken 0.45-0.50 m. genişliğe sahiptir[798].

Mezar No. 1 ve 6 örnek verilerek kapak taşlarının daha iri ve özensiz oldukları belirtilmektedir. Dokunulmadan ele geçen bu mezarlardan anlaşıldığına göre iki veya üç büyük plaka taştan oluşmaktadırlar (Resim 4.23, 2b; Resim 4.21,5)[799]. Bu mezarlar özellikle sular altında kaldıklarından dolayı yoğun tahribat geçirmişlerdir (Resim 4.20d). Hem doğal tahribat hem de sonradan insan elinden çıkan tahribat nedeniyle mezarlarda bütün halde insan kemiklerine ulaşılamamıştır[800]. Suyatağı'ndaki III ve IV No.lu mezarlar diğerlerinden daha küçük oldukları için bunların çocuk mezarları oldukları düşünülmektedir. Bu mezarlar da diğerleri gibi barajın dalgaları nedeniyle hasar görmüşlerdir. Yapılan gözlemlere göre Suyatağı'ndaki taş sandukaların tabanlarını oluşturan kerpiç yataklarının özel olarak kullanıldıkları belirtilmektedir. Mezarlar içerisinde tüm veya tüme yakın iskeletin ele geçmemiş olmasından kaynaklı olarak yönleri ve pozisyonları da belirlenememiştir[801].

Mezar No. 1, 90 cm. x 45 cm x 55 cm. ölçülere sahiptir. Mezar No. 2, 90 cm x 47 cm. x 80 cm.dir. Mezar No. 4, 65 cm. x 40 cm. x 40 cm ölçülere sahiptir. No 5, 112 cm. x 65 cm. x 48 cm. dir. Mezar No. 6, 94 cm x 40 cm. x 58 cm. ölçülere sahiptir. Mezar No. 7, 70 cm. x 60 cm. ölçülere sahiptir[802].

İskeletlerle ilgili bilgilere ulaşılmamıştır, ancak mezarlarda yön birliğinin olmadığı tespit edilmiştir. Bazılarının kuzey-güney yönlü oldukları (Resim 4.21, 4-6),

[797] Darga, "Les Tombes de Suyatağı-Mamaraş à la Région de Karakaya", 68, Pl. 12, 1-2; 13,2; Pl. 12, 4-6; Pl 12, 3.
[798] Derin, *Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri*, 13.
[799] Darga, "Les Tombes de Suyatağı-Mamaraş à la Région de Karakaya", 68, Fig. 2b: Pl. 12,5.
[800] Darga, "Şemsiyetepe Excavations in the Lower Euphrates Basin 1978-1989", 120, Fig. 9-10.
[801] Darga, "Les Tombes de Suyatağı-Mamaraş à la Région de Karakaya", 68.
[802] Darga, "Les Tombes de Suyatağı-Mamaraş à la Région de Karakaya", 69, Fig. 1a-b; Pl 12,5; Pl.12, 6; 13, 1,6; Pl. 12,2; Fig. 3a-b; Pl. 13,2; Fig. 2a-b; Pl.13, 5.

bazılarının ise doğu-batı yönlü (Resim 4.21, 3) oldukları belirtilmektedir[803]. Yayınlara göre mezarlığın sadece sanduka tipindekilere ev sahipliği yaptığı anlaşılmaktadır. Ancak mezarlığın ne kadar büyük olduğu belirlenemediği için mezarlığın başka bir yerinde başka bir tip gömünün uygulanmış olabilmesi mümkün olabilir.

Suyatağının taş sanduka mezarları içerisinde insan iskeletleriyle birlikte yerel Fırat malları ve monokrom kaplar ölü hediyeleri olarak ele geçmiştir[804]. Ayrıca siyah koyu renkli, parlak, iyi pişirilmiş seramik kaplardan oluşan bir koleksiyon da buluntular arasındadır (Resim 4.20g, 1-6). Bu çanak-çömlek el yapımı, mineral (mika eklentili) içermektedir. Kapların dışı baskın olarak siyah, koyu kahverengidir. Bazı çanak-çömleklerin parlatılma işleminin oldukça kötü olduğu belirtilmektedir. Mezarlardan bazılarında (Mezar No. 1, 5, 6), (Resim 4.22, 4-5) tabanların elle yapılmış kırmızı kahverengi parçalardan oluşan seramiklerle yatak şeklinde döşenmiş olması dikkat çekicidir. 7 No.lu mezarda seramik ele geçmemişken 6. No.lu mezarda alt kısmında kırık iki parça ele geçmiştir. Dağılmış halde olan insan kemikleri bu kırıkların altlarında tespit edilmiştir[805].

Mezar No. 1'de küçük kahverengi bir kabın mezarın güneydoğu köşesine yerleştirildiği belirtilmektedir (Resim 4.23, 1a-b; Resim 4.21,5). Mezar No. 2'de küçük bir siyah çömlekcik ve 1 adet konkav kap altlığı ele geçmiştir (Resim 4.21, 6; Resim 4.22, 1,6). Mezar No. 4'de koyu renkte iki tane amorf seramik tespit edilmiştir. Mezar No 5'de küresel gövdeye sahip, düz kaideli oldukça geniş boyna sahip küçük bir fincan, geniş boyna sahip ve alt kısmı sağlam olan küçük bir vazo, düz kaideli bir kase ele geçenler arasındadır (Resim 4.21, 2; Resim 4.23, 3a-b; Resim 4.22, 2). Mezar No. 6'da iki adet seramik ele geçmiştir. İlki yemek kase ayağı ve ikincisi küre şeklinde gövdeye sahip, düz kaideli soluk turuncu renkte bir vazodan oluşmaktadır. İkinci kap farklı bir imalat örneğidir. Bu örneğin muhtemelen Suriye bölgesinden ithal edildiği düşünülmektedir (Resim 4.23, 2a-b; Resim 4.22, 5). Mezar No. 7 içerisinde herhangi bir eser ele geçmemiştir[806].

---

[803] Darga, "Les Tombes de Suyatağı-Mamaraş à la Région de Karakaya", 69, Fig. 1a-b; Pl 12, 2-6; Fig. 3a-b; Pl. 13,2; Fig. 2a-b; Pl.13, 5; Derin, *Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri*, 13.
[804] Darga, "Şemsiyetepe Excavations in the Lower Euphrates Basin 1978-1989", 120, Fig. 9-10.
[805] Darga, "Les Tombes de Suyatağı-Mamaraş à la Région de Karakaya", 68, Pl. 13, 4-5; Pl. 14, 1-6.
[806] Darga, "Les Tombes de Suyatağı-Mamaraş à la Région de Karakaya", 69, Fig. 1a-b; Pl 12,5; Pl.12, 6; 13, 1,6; Pl. 12,2; Fig. 3a-b; Pl. 13,2; Fig. 2a-b; Pl.13, 5.

Ölü hediyelerine gelince incelenen 4 mezardan bir tanesinde elle yapılmış perdahlı 3 adet siyah çanak çömlek -ikisi düz dipli diğeri küresel gövdeli, oldukça geniş boyunlu (Resim 4.20h, 9; Resim 4.20g, 4) ve küçük bir vazo (Resim 4.20h, 8) tespit edilmiştir[807].

Aşırı tahribat nedeniyle mezarlara gömülen kişilerin sayısı tespit edilememiştir. Kemikler dağıldığı için mezarlara bireylerin nasıl gömüldükleri, yatırıldıkları anlaşılamamıştır. Yakarak gömünün uygulandığına ilişkin bir bulgu elde edilememiştir. Mezarlarda ceset gömünün uygulandığını gösteren bulgulara ulaşılmıştır**.** Ele geçen iskeletlerden kaynaklı olarak her mezarda sadece bir bireyin gömüldüğü belirtilmektedir[808]. Yoğun tahribattan iskeletlerin yatış pozisyonları tespit edilememiştir. Mezarlarda kremasyon tarzına uygun ize ulaşılamamıştır. Mezarlar tamamen ceset gömü uygulamasını işaret etmektedir.

Kaleköy yakınlarında tespit edilen bu sanduka mezarlar ele geçen pişmiş toprak eserlerden dolayı kesin olmamakla birlikte Erken Tunç Çağ I-II'ye (MÖ III. binyıl başları) verilmişlerdir. Mezarlık içerisinde Erken Tunç Çağ malzemeleri dışında Geç Kalkolitik Çağ malzemelerinin de ele geçtiği belirtilmektedir. Çanak çömleklerin üretiminde ve biçimlenmesinde güney yönlü etkinin baskın olduğu belirtilmektedir. Özellikle Arslantepe mezarlarında bulunanların Uruk cinsi vazolarla benzetilebilir. Suyatağı'ndaki çanak-çömleklerin bir kısmı "Koyu Yüzlü Perdahlı Kaplar"ın çeşitlenmelerinden oluşmaktadır. Mezarlar MÖ III. binyıla tarihlendirilmiştir. Yukarı Fırat ve Orta Fırat boyunca farklı yerleşimlerin mezarlarında da bu tipte mezar/mezarlıklara ulaşılması bunların bir dönem bölge içerisinde moda olduğunu düşündürtmüştür[809].

Suyatağı'nın taş sanduka mezarları Fırat boyunca Suriye yönlü genişleyen bir geleneğin uzantısı olması açısından önemlidir (Resim 4.20f). Suyatağı, Fırat boyunca mezarlarıyla büyük benzerlik göstermesi ve Şemsiyetepe Höyük'ün yaklaşık 8 km. kadar kuzeybatısında olması açısından önemlidir [810]. Suyatağı'nın taş sanduka tipi mezarları ve içerisindeki pişmiş toprak kap Fırat havzası boyunca Suriye yönlü bir

[807] Darga, "Les Tombes de Suyatağı-Mamaraş à la Région de Karakaya", 67, Fig. 6-7, 9; Pl.14,4; Fig. 8.
[808] Derin, *Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri*, 13.
[809] Darga, "Les Tombes de Suyatağı-Mamaraş à la Région de Karakaya", 67, 70, Fig. 6-7, 9; Pl.14,4; Fig. 8; Pl. 14, 9; Fig. 5; Pl. 14, 8.
[810] Darga, "Les Tombes de Suyatağı-Mamaraş à la Région de Karakaya", 67-68, Map.1.

iletişime ışık tutarken, Kura-Aras tipi seramikleri ise Kafkas dünyası ile olan iletişimi yansıtması açısından önemlidir. Kaplarda görülen oyuklar veya yivler Suyatağı (Resim 4.20g, 4-6; 6-9) dışında hemen aşağısında kalan mezarlarda da ele geçmiştir Ele geçen kaselerden genellikle düz bir kaideye sahip oldukları belirlenmiştir. 5 cm. yüksekliğe sahip olan dairesel kap ayağı buna dahil edilmemiştir (Resim 4.20g, 1,3,7). Bu mezarlıktan elde edilen veriler Elazığ Bölgesinde, Fırat Vadisi'nin kuzeyindeki ölü gömme geleneklerini yansıtması açısından önemlidir. Orta Fırat Havzası olarak da bilinen bu coğrafya içerisinde bir tür moda olarak taş sanduka mezarların uygulanmaya başlandığını yansıtan örneklerden bir diğeri olarak verilir[811].

Çanak çömleklerin üretiminde ve biçimlenmesinde güney yönlü etkinin baskın olduğu belirtilmektedir. Özellikle Suyatağı mezarlarında bulunanların Uruk cinsi vazoların (Resim 4.20g, 9; Resim 4.20h, 5) benzerlerinden oluştuğu belirtilmiştir. Örneğin Mezar No. 6 içerisindeki turuncu-soluk renkte vazo (Resim 4.20g, 8), ve hatta dairesel formlu olanlarından biri ithal taklidi veya yerel bir taklit olduğu belirtilmektedir[812]. Palumbi, kırmızı-kahverengi parlak yüzlü seramikler, basit yapılı seramikleriyle ve taş sanduka tipleriyle Suyatağı mezarlarını Malatya Arslantepe'nin taş sanduka mezarlarıyla benzeştirmektedir. Fırat Nehri boyunca Hassek Höyük, Birecik, Kargamış'ta da erken süreçlere ait taş sandukaların ele geçmiş olması bir şekilde yeni moda olarak yorumlanabilir (Resim 4.23). Yukarı Fırat Vadisi'ndeki diğer taş sandukalarla da karşılaştırılmaktadır. Bu örnek mezarlar ETÇ I-II süreci içerisinde kullanım görmüşlerdir[813]. Bununla birlikte bölgede daha sonraki evreyi (MÖ 2.750-2.700) yansıtan Taşkun Mevkii Phase I'e ait 2 adet toprak mezar ve Han İbrahim Şah'ta ele geçen çömlek mezar bölgedeki farklı uygulamaları yansıtmaktadır[814].

---

[811] Darga, "Les Tombes de Suyatağı-Mamaraş à la Région de Karakaya", 69, Pl. 14, 4-6; 6-9; Pl. 14, 1,3,7.

[812] Darga, "Les Tombes de Suyatağı-Mamaraş à la Région de Karakaya", Pl. 14, 9; Fig. 5; Pl. 14, 8.

[813] Darga, "Les Tombes de Suyatağı-Mamaraş à la Région de Karakaya", Fig. 1-4; Plain-Simple/Düz Basit yapılı ve Kırmızı-Siyah perdahlı kaplar bu tarihlemeyi doğrulamaktadır. Bu tarihler içerisinde eğer Arslantepe'nin taş sanduka Krali Mezarı Yukarı Fırat Vadisinin şimdiye kadar bilinen en erken örneğiydiyse, Suyatağı mezarlarını da aynı zaman içerisine katarsak bu geleneğin Malatya Vadisi boyunca kabul gördüğünün işareti olabilir. Bu durumda Arslantepe krali mezarının izole durumda olmadığını söylenmektedir bknz. Palumbi, "From Collective Burials to Symbols of Power, The Translation of Role and Meanings of the Stone-Lined Cist Burial Tradition From Southern Caucasus to the Euphrates Valley", 28.

[814] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 137, Fig. 4.23.

Suyatağı'nın ETÇ I süreci ile kullanımıyla başlandığı tahmin edilen taş sanduka tipi mezarların benzerleri Yukarı Fırat Vadisi boyunca birçok merkezin mezarlığında, daha güneyde Toros dağlarının güneyi boyunca Nevali Çori, Hassek, Birecik, Hacınebi ve Karkamış yerleşmelerinin mezarlıklarında da aynı zaman dilimi içerisinde görülmüştür[815]. Genel anlamda ETÇ I ve II dönemine tarihlenen bu mezarların en yakın benzerlerinin ise (Urfa) Lidar Höyük olduğu belirtilmektedir[816].

Çevresinde extramural mezarlığın olabileceği bir diğer merkez ***"Gurbetmezrası"***dır. Höyük, Elazığ il merkezinin 10 km. doğu kısmında Yurtbaşı'nın 3 km. kuzeybatısında yer almaktadır. Höyükte kazı çalışması yapılmamıştır. Ancak Gurbetmezrası'nda bulunan höyük üzerinde, çevresinde yapılan araştırmalarda ve köylülerin getirdikleri eserler üzerinden burada bir mezarlığın olduğu tahmin edilmektedir[817]. Bu mezarlıkta kazı çalışmaları yapılmadığı için mezar tipleri belirlenememiştir.

Gurbetmezrası'nda bulunan höyük üzerinde, çevresinde yapılan araştırmalarda ve köylülerin ekibe getirdiği dış yüzü siyah iç yüzü kahverengi çömleğin (Resim 4.24) muhtemelen bir mezar malzemesi olduğu belirtilmektedir[818].

Elazığ il merkezinin 10 km. doğu kısmında Yurtbaşı'nın 3 km. kuzeybatısında mezarlığın bulunduğu Gurbet Mezrası'nın bakır maden yatağına sahip olduğu belirtilmektedir. Bu merkezin eski bir maden galerisine sahip olduğu ve çevresinde cüruf yığınlarının tespit edildiği belirtilmektedir[819]. Değirmentepe'deki madeni buluntuların kaynağından birisinin de burası olabileceği belirtilmektedir[820].

---

[815] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 147.
[816] Derin, *Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri*, 13.
[817] Hasan Bahar, "Elazığ-Bingöl ve Tunceli İllerinde Prehistorik Araştırmalar, 1987", *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* Ankara 1988, 503, Çizim 10/1; Resim: 14, Gurbet Mezrası'ndaki mezardan geldiği tahmin edilen perdahlı el yapımı kabın Çapı 19 cm olup katkı olarak ince kum içerdiği ve kötü pişirime sahip olduğu belirtilmektedir sayfa. 509.
[818] Bahar, "Elazığ-Bingöl ve Tunceli İllerinde Prehistorik Araştırmalar, 1987", 503, Çizim 10/1; Resim: 14, Gurbet Mezrası'ndaki mezardan geldiği tahmin edilen perdahlı el yapımı kabın Çapı 19 cm olup katkı olarak ince kum içerdiği ve kötü pişirime sahip olduğu belirtilmektedir Hasan Bahar, 1988, 509.
[819] M. Kemal Sertok, "Güney Doğu Anadolu Bakır Kuşağının Arkeometalurjik Değerlendirilmesi ve Pütürge Çevresinde Yeni Bulunan Bakır Cevherlerinin Eski Aslantepe Metalürjisi Açısından Önemi", *III. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* Ankara 1988, 239.
[820] Tiryaki, "Kalkolitik Çağda Doğu Anadolu Bölgesi Madenciliğinin Başlangıç Evreleri", 192.

Taş sanduka mezarların uygulandığı son zamanların keşiflerinden bir diğeri ***"Çemişgezek Sakyol Mezarlığı"*** olmuştur. Tunceli İl Kültür Turizm müdürlüğünün raporlarına göre Tunceli ili, Çemişgezek ilçesi sınırları içerisinde bulunan ve ilçe merkezinin kuşuçumu 17 km güneybatısında olan, Keban baraj suları altında kalan Pulur/Sakyol höyük kış aylarında baraj seviyesinin düşmesiyle yer yer açığa çıkmıştır. Höyük çevresinde yapılan incelemelerde Pulur höyüğün kuşuçumu 1 km. doğusunda, Yeniköy höyüğünün 1,5 km. batısında çok büyük bir mezarlık alanı tespit edilmiştir. Pulur ve Yeniköy höyükleri arasında kalan bu mezarlığın üst örtüsü Barajın sularının yükselip çekilmesiyle süpürülmüş ve mezarlar tamamen ortaya çıkmıştır. Baraj sularının çekildiği ölçüde görülen mezarlığın baraj suyun içerisine doğru uzanmasından kaynaklı alanın büyüklüğü tam olarak hesaplanamamıştır. Mezarlıkta kare, dikdörtgen formlu birçok taş sanduka mezarın olduğu yoğun tahribattan anlaşılmıştır. Sandukaların kenarları tek parça taştan yapılmıştır Raporlara göre kare formlu mezarlar 1x1-0,5x0,5 m. ebatlarında; dikdörtgenler ise 1,8x1 m. 2x1 m. ebatlarındadır. Erken Tunç Çağından itibaren kullanım gördüğü tahmin edilen mezarlığın bir kısmının Ortaçağında kullanıldığı anlaşılmıştır.

Raporlarda dikkati çeken bir diğer husus kare formlu taş sanduka mezarlar içerisinde urne olabilecek gömütlerin olmasıdır. Alanda amorf nitelikli birçok seramik parçaları ve pithoslar olduğu görülmüştür. Bu durumda MÖ III. binyıla tarihlenecek pithos veya çömlek tipi mezarların olma ihtimali de düşünülmelidir[821].

4.2. ERZURUM-KARS BÖLÜMÜ

Bu bölüm yüksek dağlık coğrafi yapısı içerisinde oldukça önemli platolara sahiptir. Bu platonun uzantısı Güney Kafkasya içlerine doğru uzanmaktadır. Bölüm içerisinde kalan MÖ III. binyıl yerleşimlerinin söz düz ovalar içerisinde veya ovaya bakan korunaklı yerlerde konumlanması hayvancılıkla beraber tarımın da yapılmış olduğunu göstermektedir. Şuan için bölüm içerisinde Neolitik dönem kültürüne işaret edecek arkeolojik yerleşime ulaşılamamıştır. Kalkolitik dönemin ortalarına işaret eden bulgular Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI tarafından Pulur Höyük'te gerçekleştirilen sondaj

[821] Verdikleri bilgilerden dolayı İl Kültür ve Turizm Müdürü İsmet Hakan ULAŞOĞLU ve Uzman Kenan ÖNCEL'e teşekkür ederim.

çalışmasında tespit edilmiştir[822]. Benzer bir sonuca Alaybeyi Höyük'te gerçekleştirilen kurtarma kazılarında da (MÖ 4.721-4.553) ulaşılmıştır. MÖ IV. binyıla gelindiğinde tarım destekli hayvancılık yapan, savunma sistemi olan bir yerleşimin olduğunu Sos Höyük kazıları ortaya koymuştur[823]. MÖ III. binyıla gelindiğinde bölümün Kura-Aras kültür hegemonyasına girdiğini görüyoruz. Çamur dal örgüden basit konutlar yapan bu kültür insanlarının kısmen tarım yaptıkları, daha çok göçebe, yarı göçebe yaşam modeline sahip oldukları görülmektedir.

MÖ IV. binyıl ve III. binyıla ait yaşam izlerinin takip edilebildiği ***"Sos Höyük"***, Erzurum ili, Pasinler ilçe sınırları içerisinde Aras Nehir kollarından Dere suyunun sağ kıyısı üzerinde konumlanmış iki hektarlık höyüktür[824]. Höyük 150x 120 m. çapa sahipken ana topraktan yaklaşık 12 m. yüksekliğe sahiptir. Doğu Anadolu Bölgesi ile Transkafkasya ve Kuzeybatı İran arasında MÖ III. binyıl sürecinde önemli bir yere sahiptir[825].

50x60x30 m. ölçülere sahip olan Sos Höyük'teki[826] tabakalanma Kura-Aras geleneğinin tüm zaman dilimini verir. Elbette bu sürecin başlangıcı tartışma konusu olmuştur. Bu belirsizliğe rağmen radiokarbon sonuçları bu kültürün başlangıcını (Period VA) MÖ IV. binyıl ikinci yarısı veya son çeyreğine vermiştir[827]. Sos Höyük'ün en eski tabakası olan Sos VA (MÖ 3.500/3.300-3.000), bu geleneğin oluşum sürecini

---

[822] Mehmet Işıklı, "Recent Investigations at Pulur (Erzurum): Observations on Northeast Anatolian Ceramics", *Ancient Near Eastern Studies Supplement 27, Ceramics in Transitions Chalcolithic Through Iron Age in the Highlands of the Southern Caucasus and Anatolia,* Edt. Karen S. Rubinson ve Antonio Sagona, Peeters, 2008, 272-273.

[823] Antonio Sagona ve Claudia Sagona, "Excavations at Sos Höyük, 1998 to 2000: Fifth Preliminary Report", *ANES 37,* 2000, 56-64.

[824] Aynur Özfırat, *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2001, 70; Sagona, "Sos Höyük", 48.

[825] Antonio Sagona, "Sos Höyük and The Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeast Anatolia", ", *Varia Anatolica, 11, In: Chronologies des pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVe-IIIe millénaires. From the Euphrates to the Caucasus: Chronologies for the 4th-3rd millennium B.C. Vom Euphrat in den Kaukasus: Vergleichende Chronologie des 4. und 3. Jahrtausends v. Chr. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998. Istanbul: Institut Français d'Études Anatoliennes-Georges Dumézil,* Paris, 2000, 347, Fig. 1-2.

[826] A. Semih Güneri, "Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırması", *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı, II. Cilt,* 1987, 62.

[827] Catherine Marro, "Vers Une Chronologie Comparee Des Pays Du Caucase et de L'Euphrate Aux IVe-IIIe Millénaires", *Varia Anatolica, 11, In: Chronologies des pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVe-IIIe millénaires. From the Euphrates to the Caucasus: Chronologies for the 4th-3rd millennium B.C. Vom Euphrat in den Kaukasus: Vergleichende Chronologie des 4. und 3. Jahrtausends v. Chr. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998. Istanbul: Institut Français d'Études Anatoliennes-Georges Dumézil,* Paris 2000, 478.

yansıtırken, bazı yönlerden farklı özellikler de taşımaktadır[828]. Bu tabaka Geç Kalkolitik'ten Erken Tunç Çağı geçiş aşamasını içermektedir. Geçiş aşamasına ilişkin verilerin Kura-Aras türü kaplardan ve mimariden açıkça görüldüğü belirtilmektedir[829].

Bu höyükteki insanların sosyal ve ekonomik özeliklerinin tarımla uğraşan köy hayatını yansıttığını söylemek mümkündür. Bu insanların Kura Aras kültürünü yaşadıklarını en iyi yansıtan öğelerinden biri yerleşimde ele geçen kırmızı-siyah seramikler olmuştur[830]. Erken Tunç Çağ I'e verilen yapılardan ele geçen bu seramiklerin tamamının el yapımı olduğu ve pişirimden kaynaklı dış yüzlerinin koyu-siyah, iç yüzlerinin açık-sarımsı oldukları anlaşılmıştır[831]. Kültürün içsel dinamiklerinin ne kadar uzun bir zaman dilimine yayıldığını ve kültürün yayılım sahasının boyutlarını anlayabilmemiz için bu merkez kilit konumdadır. Ancak bu tabakanın kalıntılarının çoğunluğunu çözümlemek mümkün olmamıştır[832]. Bu tabaka içerisindeki yaklaşık 2.5 m. genişliğindeki taş duvar yerleşmenin merkezini çevreleyen ilk yerleşmenin tanıklığını yapar. Söz konusu bu duvarın asıl amacı çözülmemiştir, ancak Geç Kalkolitik Çağ içerisinde iki kez yenileme işlemi görmesinden önemli bir işleve sahip olduğu söylenebilir. Bir çeşit çevre duvarı olarak değerlendirilen bu yapı Kura-Aras kültürün özellikleri arasında yer almamaktadır. Bu duvarın MÖ III. binyıl içlerine doğru işlevini yitirdiği belirlenmiştir. Bu dönem içerisinde Transkafkasya ile olan bağlantıları yerleşme düzeninde ve kerpiç ya da dal örgü; dörtgenimsi, çukur dikdörtgen, yuvarlak, birbirinden bağımsız yapılar gibi mimari kalıntılar şeklinde görmek mümkündür. Genel olarak tek bir odaya sahip evlerde çok nadir bir ön oda da bulunmaktaydı. Odalar içerisinde tabana yerleştirilmiş yuvarlak ocak bulunmaktaydı. Muhtemelen bu ocakların ritüellerle bağlantısı bulunmaktadır. İnsan biçimli ve hayvan biçimli taşınabilen çömlek altlıkları, siyaha ve kırmızıya boyanmış çanak çömlek parçaları, benzer objeler oda içerisinde taban üzerine yayılmış halde bulunmuştur. İkinci dönemin evleri bir önceki dönemin evlerine göre daha sağlam yapılmıştır. Bu evler Kura-Aras geleneğindekine

---

[828] Antonio Sagona, "Sos Höyük, An Ancient Settlement Near Erzurum", *Geçmişten Geleceğe Armağan: Arkeolojik, Kültürel ve Estetik Yansımalar*, (Editör. Mehmet Işıklı, Erhan Mutlugün, Mine Artu), Erzurum 2010, 42-43.
[829] Mehmet Işıklı, "Re-evaluation of the Ceramics of Karaz Höyük, Erzurum", *Archaeology of Armenia in Regional Context,* Edt. Pavel Avetisyan ve Arsen Bobokhyan, Yerevan, 2012, 77.
[830] Sagona, "Sos Höyük, An Ancient Settlement Near Erzurum", 42-43.
[831] Işıklı, "Re-evaluation of the Ceramics of Karaz Höyük, Erzurum", 77.
[832] Sagona, "Sos Höyük, An Ancient Settlement Near Erzurum", 42-43.

benzer bir şekilde bir veya iki odalıdır[833]. Sos Höyük (VB- ETÇ IB) MÖ 3.000-2.800'e tarihlenmektedir. Sos Höyük VC'ye tarihlenen (ETÇ II) süreç MÖ 2.800-2.500'e tarihlenmektedir. Sos-Vc, Erken Tunç Çağ II (MÖ 2.800-2.500) zaman diliminde taş temelli ve kerpiç duvarlı inşa edilmiş tek odalı konut açığa çıkartılmıştır. Evin oturma düzeni de dahil olmakla birlikte etrafı estetik dal motifleri ile dekore edilmiş dairesel kil ocak, kuzey batı köşede yine kilden yapılmış bir bölme ve batı duvarı boyunca dar bir çıkıntı yer almaktadır. Oda içerisinden alınan iki kömür örneğinden elde edilen karbon sonuçları kalibre edildiğinde MÖ 2.800-2.500 yıllarını doğrulamıştır. Ev içerisinden yapıyla çağdaş olarak sadece Kura-Aras seramiğinin geldiği belirtilmektedir[834]. ETÇ II'ye tarihlenen bu yüksek taş temelli konutun ETÇ III ve OTÇ I mezarları tarafından tahribat gördüğü belirtilmektedir (Resim 4.25a)[835]. Büyük yapılı tek odalı konutun bulunduğu bu tabaka sonrasında yaklaşık 300 yıl Erken Tunç Çağ III, tabaka VD'ye (MÖ 2.500-2.200) denk gelmektedir[836].

Sos Höyüğün mezarlarının tarihlendiği bu döneme ait olan mimari kalıntılar Geç Kura-Aras Kültürel dönemine diğer bir adlandırmayla EBA III'e verilmektedir. Bu döneme ilişkin bilgilerimiz oldukça kısıtlıdır. Bu dönemin mimari unsurları bir dizi içleri sıvalı çan şeklinde çukurlardan bununla birlikte mezarlardan oluşmaktadır[837]. Bu mezarlarda ele geçen çömlekler Kuzey-Doğu Türkiye ve Güney Kafkasya arasındaki ilişkiyi açıkça göstermektedir. Sos mezarların bir kısmının Transkafkasya'daki Kurgan sürecinin ilk dönemi ile çağdaş oldukları belirtilmektedir. Ancak Sos mezarlarının Transkafkasya'daki gibi zengin buluntular içermedikleri görülmektedir[838].

Genel anlamda Erken Tunç Çağ I-III'e denk gelen tabaka VB-D (MÖ 3.000-2.200) yerleşimi tamamen Kura-Aras kültürü hegemonyasındadır. Yukarıdaki örneklerden hem mimarisinin hem de seramiğinin çeşitlilik gösterdiği belirtilmiştir. Ortak nokta Kura-Aras dönemi boyunca evler destekli, antre girişli ve tek odalıdır. Böylesi bir mimari yapının merkezi taş temel üzerine kerpiçten yapılmış olup duvarların

---

833 Sagona, "Sos Höyük", 48.
834 Antonio Sagona ve Claudia Sagona, "Excavations at Sos Höyük 1998", *21. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2000, 143-144.
835 Sagona, "Sos Höyük and The Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeast Anatolia", 334, Plate. 4.
836 Sagona, "Sos Höyük and The Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeast Anatolia", 333-336; Sagona, "Sos Höyük, An Ancient Settlement Near Erzurum", 43.
837 Işıklı, "The Kura-Araxes Culture in the Ersurum Region: The Process of its Development", 63.
838 Işıklı, "Re-evaluation of the Ceramics of Karaz Höyük, Erzurum", 77.

iç kısımları çamur dal örgü ile tamamlanmıştır. Merkezi bir direk çatıyı taşımaktadır[839]. Sos IV, MÖ 2.200-2.000 yıllarına tarihlenmiştir. Bu süreç ETÇ III'den OTÇ'ye geçişi yansıtmaktadır. Bu süreç içerisinde Trialeti geleneğini yansıtan 3 gömütün ele geçtiği belirtilmektedir[840]. Mezarlar üzerinden yapılabilecek stratigrafiye göre Martkopi, Erken Trialeti- Bedeni özellikleriyle MÖ 2.500-2.200 (Period VD) ve Geç Kura-Aras özellikleriyle MÖ 2.200-2.000 (Period IVA) yılları verilebilir[841]. Bu süreç içerisine dahil edilen Trialeti geleneğinde ölü gömme geleneklerini yansıtan mezarlarla çağdaş, iki odalı konut açığa çıkartılmıştır[842].

Melbourne takımının gerçekleştirdiği kazı çalışmalarında yerleşim içine uygulanmış Güney Kafkasya etkisini yansıtan mezarlara ulaşıldığı yazmaktadır[843]. Yaklaşık MÖ 2.500 yıllarına[844] tarihlenen mezarlar düz basit çukurlar veya taşlarla örülmüş gömü anlayışından farklıdır. Gömülerin çapları 0.75- 2.00 m. arasında değişen toprağa açılmış derin çukurlara (kuyu mezar) yatırılıp üzerleri taş ve toprak yığınları ile örtülmüştür. Yerleşim içi gömü geleneğinin devam ettiği höyükte mezarlar taş, saz ve çamurdan yapılmış yuvarlak planlı kerpiç yapı kalıntıları ile aynı tabakada yer alırlar[845]. Transkafkasya'nın güçlü ölü gömme geleneklerinin en azından 500 yıl sonrasında Doğu Anadolu'da devam ettiğini göstermesi açısından bu mezarlar oldukça önemlidir. Sos Höyük'ün VD katına (Erken Tunç Çağ III) ait olan 2 mezar Kafkasya'nın iki farklı ölü gömme geleneklerini yansıtması açısından dikkat çekicidir. Bunlar höyükte yaşanan Kura-Aras ve Trialeti kültürel sürecine ayna tutmaktadırlar[846].

Şimdi intramural gelenekte uygulanan bu mezarların tamamını tiplerine ayırarak inceleyelim. Sos Höyük mezarları intramural bir gelenek içerisinde yerleşim içerisine uygulanmıştır. Bu mezarlar oldukça gösterişlidir. Trialeti kültürel evrelerinden daha erken dönemine Kura-Aras kültürel özelliklerini yansıtan mezarlara M16d evresinde

---

[839] Sagona, "Sos Höyük, An Ancient Settlement Near Erzurum", 43.
[840] Sagona, "Sos Höyük and The Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeast Anatolia", 336
[841] Antonio Sagona, "Social Boundaries and Rituel Landscapes in Late Prehistoric Trans-Caucasus and Highland Anatolia", 479.
[842] Antonio Sagona ve Claudia Sagona, "Excavations at Sos Höyük, 1998 to 2000: Fifth Preliminary Report", *ANES 37,* 2000, 64-65, Fig. 3, 50, 51.
[843] Marro, "Eastern Anatolia in the Early Bronze Age", 305.
[844] Sagona, "Sos Höyük, An Ancient Settlement Near Erzurum", 44,49.
[845] Özfırat, *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri,* 70.
[846] Sagona ve Zimansky, *Ancient Turkey, Routledge World Archaeology,* 219-220.

ulaşılmıştır[847]. 1997 yılında höyüğün kuzeydoğusunda bulunan Mezar No. 3, Kura-Aras veya Kura-Aras gömüsüdür. Kura-Aras geleneğini yansıtan söz konusu bu mezar M16 açmasındaki erken evreli evin güneybatı köşesini keserek uygulanmıştır[848]. Sub-oval planda basit çukur gömü özelliği sergileyen mezarın en geniş ölçüleri 180x180 cm. dir (Resim 4.25b). Bir önceki sene yürütülen kazılarda aynı pozisyonlara sahip bir başka mezar, Mezar No.1 ortaya çıkartılmıştır. Bu mezar gömü hediyeleriyle birlikte Trialeti geleneklerini yansıtmaktaydılar. Aslında Mezar No. 3, Trialeti geleneğindeki mezarların hemen altında kaldığından, bu mezarlar tarafından tahrip edilmiş, bu nedenle mezarda iskelet dağınık halde tespit edilmiştir[849]. İnsan kemikleri üzerinde yapılan analiz çalışmaları sonucunda kalibre değerleri MÖ 2.560-2.525 yıllarını vermişken Trialeti kabıyla tespit edilen Mezar No.1'in kalibre sonuçları MÖ 2.500-2.195 tarih aralığını vermiştir[850]. MÖ 2.500 civarına verilen bu iki mezardan ilki olan Kura-Aras gömütünde hocker pozisyonundaki 19-23 yaşındaki erkek perdahlı çömlekleri ve 2 adet kabuk halkasıyla Period VD'ye verilmiştir (Resim 4.26b, 1). Diğer mezar olan düz zeminli, taş dizili, üstü taş kapaklı olanı Period IVA içerisine, Kura-Aras kültürüne dahil edilmiştir (Resim 4.26b,2). Mezar içerisinde ele geçen perdahlı çömlek oldukça faklı bir geleneğe işaret etmektedir. Çizi şeklinde üçgen motiflerin uygulandığı çömlek Erken Trialeti kurganlarında ele geçenlere benzemektedir. Geç Kura-Aras ve Erken Kurgan repertuarına dahil edilen buluntuları ve bir adet yarım ay şeklinde tunç halkanın eşlik ettiği mezarda 25-35 yaşlarında bir erkek gömülmüştür[851].

Sos Höyük'ün kuzeydoğu sektöründe Erken Tunç Çağ III (Period Vd- MÖ 2.500-2.200) içerisine uygulanmış çok sayıda çukur ile birlikte 2 mezar (Resim 4.25d-e) daha

---

[847] Antonio Sagona, Mustafa Erkmen, Claudia Sagona ve Sarah Howells, "Excavations at Sos Höyük, 1996. Third Preliminary Report", *Anatolica XXIII,* 1997, 187.

[848] Sagona, "Sos Höyük and The Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeast Anatolia", 335; Antonio Sagona ve Claudia Sagona, "Excavations at Sos Höyük, 1998 to 2000: Fifth Preliminary Report", *ANES 37,* 2000, 64.

[849] Sagona, vd., "Excavations at Sos Höyük, 1997: Fourth Preliminary Report" 33, dipnot. 4, Pl. 2; Antonio Sagona - Mustafa Erkmen – Claudia Sagona "Excavations at Sos Höyük, 1997", *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1999, 206.

[850] Sagona, vd., "Excavations at Sos Höyük, 1997: Fourth Preliminary Report", 33, dipnot. 4, Pl. 2; Mustafa Erkmen ve Claudia Sagona "Excavations at Sos Höyük, 1997", *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: I,* Ankara 1999, 206; Sagona, "Sos Höyük and The Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeast Anatolia", 335.

[851] Sagona, "Social Boundaries and Rituel Landscapes in Late Prehistoric Trans-Caucasus and Highland Anatolia", 480, Figure 2.

tespit edilmiştir[852]. Daha önceki evrede çukurlarla ele geçen 2 gömüt dışında yine azalan çukurlarla birlikte 3 adet Trialeti geleneğinde mezar tespit edilmiştir[853]. Trialeti geleneğindeki (ETÇ III) bu mezarların "çukur evre" seviyesi içerisinde ele geçtikleri belirtilmektedir (Resim 4.25f)[854]. Mezar No. 1, (M16 açması içerisinde) Trialeti geleneğiyle birlikte Kura Aras özelliklerini de yansıttığı belirtilmektedir[855]. Mezar yüzeyi 50x48x30 cm ölçülerinde taş plaka ile kapatılmış küçük bir çukur mezar özelliği göstermektedir. Bu mezar içerisine bükülü/hocker pozisyonunda gömülen kadın bireyin altı vücudun durumuna uygun olarak 11 adet farklı boyutlarda taş ile kaplanmıştır (Resim 4.25g)[856]. Kemiklerden alınan radiokarbon analiz sonuçları MÖ 2.325-1.920 yıllarını vermiştir[857].

M16 açması içerisindeki Mezar No. 2'de 18-20 yaşlarında başka bir kadına ait iskelete ulaşılmıştır. Bu mezar, Sos IVA içerisine tarihlenmiştir (Resim 4.26a, 2)[858]. Mezar 2, (M16 açması içerisinde) kısmen açığa çıkarılmıştır. Kadın 2 m. derinliğinde bir şaftın altındaki boşluğa yerleştirilmiştir. Mezar taş yığınları ile ve büyük düz, yassı bir taşla kaplıdır. Bu mezarın en altı toprak ve taş moloz ile doldurulmuştur ve bunun üstü çukur şeklinde yapılmıştır. Yüzey büyük bir taş blokla kapatılmıştır. Mezar içten 2x2.75 m. ölçüye, 2.75 m. derinliğe sahip olduğu belirlenmiştir. Mezar içerisinde kısmen tahrip olmuş kadına ait iskelet bulunmuştur[859].

---

[852] Sagona, "Sos Höyük and The Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeast Anatolia", 335; Sagona, *The Heritage of Eastern Turkey from Earliest Settlements to Islam*, 64, Page. 64 above, centre.

[853] Sagona, "Sos Höyük and The Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeast Anatolia", 336.

[854] Antonio Sagona, Mustafa Erkmen ve Claudia Sagona, "Excavations at Sos Höyük, 1996", *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1998, 248; Sagona, *The Heritage of Eastern Turkey from Earliest Settlements to Islam*, 64-65, Page. 64 below.

[855] Sagona, "Sos Höyük and The Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeast Anatolia", 336.

[856] Antonio Sagona - Mustafa Erkmen – Claudia Sagona "Excavations at Sos Höyük, 1996", *Kazı Sonuçları Toplantısı XIX\1,* 1998, 248; Antonio Sagona, Mustafa Erkmen, Claudia Sagona ve Sarah Howells, "Excavations at Sos Höyük, 1996. Third Preliminary Report", *Anatolica XXIII,* 1997, 184-185, Pl. 5.

[857] Sagona, "Sos Höyük and The Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeast Anatolia", 337.

[858] Sagona, "Social Boundaries and Rituel Landscapes in Late Prehistoric Trans-Caucasus and Highland Anatolia", 482-483, Fig. 5.

[859] Antonio Sagona, Mustafa Erkmen, Claudia Sagona "Excavations at Sos Höyük, 1996", *Kazı Sonuçları Toplantısı XIX\1,* 1998, 248; Antonio Sagona, Mustafa Erkmen, Claudia Sagona ve Sarah Howells, "Excavations at Sos Höyük, 1996. Third Preliminary Report", *Anatolica XXIII,* 1997, 185, Fig. 2; Sagona, "Sos Höyük and The Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeast Anatolia", 337.

1997 yılında M15d açması içerisinde Trialeti geleneğinde Mezar No. 1 açığa çıkartılmıştır. Aynı yıl içerisinde mezarın sadece üst kısmı kazılmıştır. Mezar No 1 erken aşamalı örnek olup Sos Höyük VD (MÖ 2.500-2.200) içerisine verilmiştir. Mezar çukuru 2.0 m. derinliğe sahip olup üstü 2 büyük plaka taş ile kapatılmıştır (Resim 4.26a.1). Mezarın gömülü güney kısmından itibaren verilen ölçüsü 2.50x1.45 m. dir. MÖ 2.575-2.300 yıllarına tarihlenen neredeyse merkezine yakın yerde neredeyse ortalayacak bir şekilde yapılmış 30x30 cm boyutlarında iki taş dikkati çekmektedir. Aslında bu taşlar mezarı işaret etmektedir. Mezar içerisinde 50-60 yaşlarında uzun yapılı, ancak yarısı tahrip edilmiş erkek bireyin gömüldüğü belirtilmektedir [860]. Bir başka çalışmada söz konusu Trialeti mezarındaki insan kemiği üzerinde yapılan analiz sonuçları MÖ 2.575-2.300 yıllarını vermiştir. 2.50x1.45 m ölçülerine sahip mezarın güney kısmı içerisine denk gelecek şekilde gömünün uygulandığı belirtilmektedir (Resim 4.25e).

Alt kollar çapraz ve anatomiyle doğru orantıda verilmiştir. Vücudun geri kalanı bilinçli bir şekilde mezarın doğusuna konulmuştur. Kolları gövde üzerinde çapraz şekilde, doğru bir anatomik pozisyonda yerleştirilmiş ve kemikler sökülerek gövdenin bir tarafına, mezarın doğusuna yerleştirilmiştir. Bu mezardaki iskeletin kollarının alt kısmı hariç, parçalanmış olarak açığa çıkarılmıştır[861]. Mezarların sayısı açılan mekanların boyutsal oranı ile karşılaştırıldığında oldukça düşük sayı elde edilmektedir. Bu nedenle höyüğün muhtemelen bir başka mezarlığının olduğu tahmin edilmektedir.

Ölü hediyelerine gelince basit toprak mezarların hepsinin içinde ölü hediyesi olarak belirli bir standartların olduğu gözlemlenmiştir. Gömülerde ölü hediyesi olarak pişmiş topraktan yapılmış çanak-çömlek, taş veya deniz kabuklarından yapılmış boncuklar bırakılmıştır[862]. Pişmiş toprak kaplar siyah parlak ve çizi bezemeli çömleklerden oluşmaktadır. Kabuk boncuklar delinerek süs eşyası olarak kullanılmıştır.

---

[860] Antonio Sagona, Mustafa Erkmen ve Claudia Sagona "Excavations at Sos Höyük, 1997" *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: I,* 1999, 206; Sagona, "Social Boundaries and Rituel Landscapes in Late Prehistoric Trans-Caucasus and Highland Anatolia", 482-483, Fig. 3-5.

[861] Antonio Sagona, Mustafa Erkmen, Claudia Sagona ve Sarah Howells, "Excavations at Sos Höyük, 1996. Third Preliminary Report", *Anatolica XXIII,* 1997, 187; Sagona, vd., "Excavations at Sos Höyük, 1997: Fourth Preliminary Report" 34, Pl. 4; Antonio Sagona, Mustafa Erkmen ve Claudia Sagona "Excavations at Sos Höyük, 1997", *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: I,* 1999, 206; Sagona, "Sos Höyük and The Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeast Anatolia", 335.

[862] Sagona, "Sos Höyük", 48.

Taş kolye boncukları beyaz taşlardan yapılmışken 1 adet de Y şekilli bir obje de ele geçmiştir (Resim 4.27a)[863]. Bu objenin işlevi tam olarak anlaşılamamıştır, ancak müzik aleti olduğunu dönük yorumlar bulunmaktadır.

Bunlardan 1996 yılı kazılarında açığa çıkarılan iki mezardan 1 No.lu (Trialeti) gömü hediyelerinden tunç yarım ay şeklinde saç tokası kalçaya yakın bir yerde bulunmuştur (Resim 4.27c). Bunun dışında ağzı taş plaka ile kapatılmış pişmiş topraktan siyah perdahlı kap ele geçmiştir. (Resim 4.27d-e). Bu kap tipolojik olarak yuvarlak karınlı olup, omuz çevresindeki üçgen pendantlarıyla Trialeti Kurgan buluntularını anımsatmaktadır[864]. Kap ince cidarlı, aşırı derecede taş katkılı ve yeterince kırılgandır. Kabın içerisindeki yangın izi belki de ölüm ritüelleri ile ilişkilidir. Mezardaki iskeletin bazı kemiklerinin radyo karbon analiz sonuçları kalibre edildiğinde MÖ 2.325-1.920 yılları arasında bir tarih aralığı elde edilmiştir. Bu dönem aralığı önemli bir periyodu vermektedir[865].

1996 yılında açığa çıkarılan (M16 açması) Mezar No. 2'nin (Trialeti) içerisinden ölü hediyesi olarak bir çift moda olan geyik boynuzundan toggles/tutaç (Resim 4.27b,2-3) ele geçmiştir. Merak uyandıran buluntulardan bir diğeri yukarıda bahse konu olan özenle yapılmış Y şeklinde geyik boynuzundan oyulmuş kanca şeklinde bir objedir (Resim 4.27b, 1). Bu eserlerden bir tanesi elin yakınında diğeri ayağın yanında bulunmuştur. Bunlar dışında kadının boynunda ince beyaz alçıtaşından kolyeye ait boncuklar (Resim 4.27b) ve çizi/insize bezemeli siyah perdahlı Trialeti tipi bir pişmiş toprak kap (Resim 4.27f) ele geçmiştir. Bu kap Mezar No. 1'deki kaptan daha büyüktür. Ayakların, ellerin yakınında boynuz ve büyük baş hayvan kemikleri tespit edilmiştir[866].

---

[863] Sagona, *The Heritage of Eastern Turkey from Earliest Settlements to Islam*, 64-65, Page. 65 above.

[864] Antonio Sagona, Mustafa Erkmen, Claudia Sagona ve Sarah Howells, "Excavations at Sos Höyük, 1996. Third Preliminary Report", *Anatolica XXIII,* 1997, 185, Fig. 15: 4, Fig. 8, Pl. 6; Sagona, "Sos Höyük and The Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeast Anatolia", 336, Fig. 14.

[865] Antonio Sagona - Mustafa Erkmen – Claudia Sagona "Excavations at Sos Höyük, 1996", *Kazı Sonuçları Toplantısı XIX\1,* 1998, 248; Antonio Sagona, Mustafa Erkmen, Claudia Sagona ve Sarah Howells, "Excavations at Sos Höyük, 1996. Third Preliminary Report", *Anatolica XXIII,* 1997, 185.

[866] Antonio Sagona, Mustafa Erkmen, Claudia Sagona "Excavations at Sos Höyük, 1996", *Kazı Sonuçları Toplantısı XIX, Cilt. 1,* 1998, 248; Sagona, "Sos Höyük and The Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeast Anatolia", 337, Fig. 15; Antonio Sagona, Mustafa Erkmen, Claudia Sagona ve Sarah Howells, "Excavations at Sos Höyük, 1996. Third Preliminary Report", *Anatolica XXIII,* 1997, 185, Fig. 9-10, Pl. 8; Sagona, "Sos Höyük", 48; Sagona, "Social Boundaries and Rituel Landscapes in Late Prehistoric Trans-Caucasus and Highland Anatolia", 482-483, Fig. 3-5.

1997 yılında aşağı Kuzeydoğu sektör kazılarında M 15d açmasında Trialeti geleneğinde gömünün uygulandığı mezarın güneybatı köşesinde pişmiş topraktan kaba kesitli siyah açkılı bir çömlek ele geçmiştir. Bu kap kaba çizi tasarımına sahip içleri beyaz macunla doldurulmuş asılı üçgenlerle bezenmiştir (Resim 4.27g)[867]. Bunun dışında iskeletin yanında kabuktan yapılmış beyaz bir halka/yüzük bulunmuştur[868]. Söz konusu kabuktan halkanın daha erken dönemlerde de kullanıldığı benzerlerinin alt seviyelere ait mezardaki iskeletle birlikte de ele geçmiş olmasından anlaşılmaktadır[869]. Söz konusu pişmiş toprak kap muhtemelen Marro'nun belirttiği Basit Kura-Aras ETÇ III (Period VD) çukur mezarın karşısındaki çukur mezar içerisinde ele geçen bir adet "Proto-Trialeti" tipi çömlek olmalıdır[870]. 1997 yılında açığa çıkarılan Kura-Aras mezarında (Mezar No. 3) ölüyle birlikte üç adet mezar eşyası ele geçmiştir. Kalçanın hemen altında pişmiş topraktan siyah açkılı bir kâse ile birlikte yine kalçanın altına dik olarak yerleştirilmiş bir adet parlak gümüş ve kabuktan yapılmış iki adet yüzük/halka (Resim 4.27h) ele geçmiştir[871].

Mezar içinde gömü sayısına gelince toprağa açılmış çukurlar içerisine tek kişiyi kapsayan gömüler uygulanmıştır[872]. Bu mezarlar içerisindeki ölünün yatırılış şekline gelince 1997 yılı kazılarında açığa çıkarılan Kura-Aras mezarındaki (Mezar No. 3) 19-23 yaşlarındaki erkek bireyin bükülü/hocker pozisyonunda gömüldüğü belirlenmiştir[873]. Tahrip edilen iskeletin doğu-batı aksına göre çevrildiği belirlenmiştir[874]. Aynı yıl açığa çıkartılan M15d açması içerisindeki (Trialeti, Mezar No. 1) 50-60 yaşlarında uzun yapılı, ancak yarısı tahrip edilmiş erkek geriye yaslanacak şekilde gömüldüğü

---

867 Sagona, vd., "Excavations at Sos Höyük, 1997: Fourth Preliminary Report" 34, Fig. 5; Sagona, "Sos Höyük and The Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeast Anatolia", 335, Fig.12.

868 Sagona, "Social Boundaries and Rituel Landscapes in Late Prehistoric Trans-Caucasus and Highland Anatolia", 482-483, Fig. 3-5.

869 Sagona, vd., "Excavations at Sos Höyük, 1997: Fourth Preliminary Report" 34, Fig. 10:2; Antonio Sagona, Mustafa Erkmen ve Claudia Sagona "Excavations at Sos Höyük, 1997" *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1999, 206.

870 Marro, "Eastern Anatolia in the Early Bronze Age", 305.

871 Sagona, vd., "Excavations at Sos Höyük, 1997: Fourth Preliminary Report" 33, Pl. 10:3, 4; Pl.3; Antonio Sagona, Mustafa Erkmen ve Claudia Sagona "Excavations at Sos Höyük, 1997" *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: 1*, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1999, 206; Sagona, "Sos Höyük and The Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeast Anatolia", 335.

872 Özfırat, *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri,* 70.

873 Sagona, "Sos Höyük and The Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeast Anatolia", 2000, 335; Sagona ve Zimansky, *Ancient Turkey, Routledge World Archaeology,* 220.

874 Sagona, vd., "Excavations at Sos Höyük, 1997: Fourth Preliminary Report" 33.

belirtilmektedir. Bireyin aşağı kollarının çapraz olduğu belirlenmiştir. Vücutta tahribat oldukça fazladır, ancak doğru anatomik pozisyonda yani bilinçli bir şekilde vücut arkasına, doğu yönlü olarak mezara yatırıldığı belirtilmektedir[875]. M16 açmasındaki Trialeti geleneğindeki 1 No.lu mezardaki iskeletin sol tarafına yatırıldığını gösterirken baş kuzeybatı yönlü, yüz sağ omuz üzerine çevrilmiştir. 2 No.lu mezardaki 18-20 yaşlarındaki kadının yüzünün kuzeye baktığı belirtilmektedir[876].

Mezarlardaki gömü tarzlarına baktığımızda kremasyon gömü uygulamasına ilişkin herhangi bir veriye ulaşılmamıştır. Bu mezarlarda İnhumasyon/ceset gömü geleneği uygulanmıştır.

Sos Höyük ve mezarlarına ilişkin oldukça fazla değerlendirme ve çıkarımlar yapılmıştır. Sos Höyük'te MÖ 2.500 yılları itibariyle yeni gelenekler görülmeye başlamıştır. Bu gelenekler Kafkasya'daki topluluklarla yenilenen iletişimi vurgulamaktadır. Özellikle ölü gömme gelenekleri bu yönde çok önemli veriler içermektedir. Bu yeni gelenekte derin bir kuyu dibine ölen birey eşyalarla birlikte gömülmektedir. Mezarın yüzeyi gömü işlemi tamamlandıktan sonra taş ve toprak yığınlarıyla kaplanmaktadır. Bu tip mezarlar Güney Kafkasya'da kurgan veya tümülüs olarak bilinmektedir[877]. Bu özellikleriyle sadece gömü geleneğiyle değil Sos Höyük Anadolu ile Transkafkasya arasındaki kültürel bağlantıyı kanıtlayabilecek nitelikte bir dizi yapı kalıntısıyla da dikkati çekmektedir. Mekanlar, mezarlar ve bu mezarlarda ele geçen Kura-Aras seramikleri bölgeye yeni gelen insan grubu/gruplarıyla açıklanmak istenmektedir[878]. Kafkas kültürleriyle ilişkileri yansıtacak en iyi veriler en erken tabakalardan Sos V (MÖ 3.500/3.300-2.200) ve Sos IV'te (MÖ 2.200-1500) iki ayrı kültür olarak ortaya çıkartılmıştır. Bu kültürlerden ilki Kura-Aras ya da Kura-Aras olarak bilinen kültür topluluğudur. Bu kültürün egemenliğinin etkisi Sos Höyük'te

---

[875] Sagona, vd., "Excavations at Sos Höyük, 1997: Fourth Preliminary Report" 34; Antonio Sagona, Mustafa Erkmen ve Claudia Sagona "Excavations at Sos Höyük, 1997" *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: I,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1999, 206; Sagona, "Social Boundaries and Rituel Landscapes in Late Prehistoric Trans-Caucasus and Highland Anatolia", 482-483, Fig. 3-5.

[876] Antonio Sagona, Mustafa Erkmen, Claudia Sagona ve Sarah Howells, "Excavations at Sos Höyük, 1996. Third Preliminary Report", *Anatolica XXIII,* 1997, 185; Antonio Sagona - Mustafa Erkmen – Claudia Sagona "Excavations at Sos Höyük, 1996", *Kazı Sonuçları Toplantısı XIX\1*, 1998, 248; Sagona, "Social Boundaries and Rituel Landscapes in Late Prehistoric Trans-Caucasus and Highland Anatolia", 482-483, Fig. 3-5.

[877] Sagona, "Sos Höyük, An Ancient Settlement Near Erzurum", 44.

[878] Antonio Sagona ve Claudia Sagona, "Sos Höyük 2000", *23. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2002, 267.

oldukça uzun bir zaman boyunca MÖ 3.500-3.300 yıllarından MÖ 1.600 yıllarına kadar, Geç Kalkolitik Çağdan Orta Tunç Çağa, sürmüştür[879]. İkincisi MÖ III. binyıl sonlarına verilen bu mezarlardan bazıları Transkafkasya'nın Trialeti mezar geleneğine benzeştirilmektedir[880].

MÖ 2.500 civarındaki süreçte, Sos Höyük'ün doğu yönlü iletişim ağının güçlenerek devam ettiğini gösteren yeni gelenekleri en iyi yansıtan verinin hiç şüphesiz ölü gömme geleneklerinde kendini göstermektedir. Bilindiği gibi Kura-Aras halkı ölülerini iki metre derinliğindeki düz, basit toprak yığınlar içerisine yatırıp 15 m.ye kadar çıkan taş ve toprak yığınlarıyla (kurgan) örtmekteydiler. Bu mezarların içerisinde ahşap ölü odaları bulunuyordu. Bütün mezarlar dikkati çeken cenaze ritüellerini yansıtmaktaydı. Bazı örneklerde mezar içerisine metal kaplar, dört ahşap tekerlekli araçlar bırakılmıştır. Sos Höyük bu mezarların Türkiye'deki ilk açık kanıtını oluşturmaktadır. Fakat Sos Höyük mezarları kurgan şeklinde bir mezar yapısının altına değil yerleşme içerisine yapılmıştır[881]. Ancak birçok ortak özellik bu mezarların açılmasıyla ortaya çıkmıştır. Sos Höyük'te bu seviye için özellikle iki mezar dikkat çekicidir. Bu mezarlar bu kültürün gömü geleneğinde yakından bildiğimiz çukur mezarlardır. Bu mezarlarda ölüye eşlik eden kaplar özellikle kültürel ilişkileri yansıtması açısından önemlidir. Söz konusu pişmiş toprak kaplar Güney Kafkasya'daki Erken Trialeti ve Martkopi kültürel kompleksi ile benzeştirildikleri için önemlidir. Zengin buluntular, pişmiş toprak kaplar ve metal objeler bu yeni gelişmeler radikal politik ve sosyal değişimi sembolize etmektedir[882]. Sos'un ETÇ III evresinde Period D'ye tarihlenen iki mezarı içerisinde ele geçen kırmızı-siyah perdahlı kaplarındaki tipik (Kura-Aras) uzun formu, boyunla gövde arasında cidarındaki belirgin ayrım, üst yüzeylerdeki merkezi çöküntüler üzerinden Martkopi ve Erken Trialeti ile bağlantı kurulmuştur[883].

Şimdi söz konusu mezarları ve neden Transkafkasya (Trialeti) mezarları ile örtüştüklerini değerlendirelim. Doğu Anadolu'da bulunan Sos Höyük'te tespit edilen 2

---

[879] Sagona, "Sos Höyük", 48.
[880] Antonio Sagona ve Claudia Sagona, "Excavations at Sos Höyük, 1998 to 2000: Fifth Preliminary Report", *ANES 37,* 2000, 68.
[881] Sagona, "Sos Höyük", 48.
[882] Işıklı, "The Kura-Araxes Culture in the Erzurum Region: The Process of its Development", *Tüba-Ar, 18,* 2015, 64.
[883] Dikkaya, *Settlement Patterns of Altınova in the Early Bronze Age,* 39.

mezarın (Trench M15d içerisindeki Mezar No 1 ve Trench M16 içerisindeki Mezar No. 2) tek farkı yerleşim yerleri içerisine uygulanmış olmasıdır[884]. Sos Höyük'teki bu iki mezar Transkafkasya'nın Erken Kurgan Dönemi ile çağdaş olmakla birlikte Kuzey Anadolu'nun Martkopi Kültürel Kompleksi ile kültürel iletişim halinde olduğunu göstermektedir. Genel bir bakış açısı getirmek gerekirse bu iletişim Sos höyüğün söz konusu seviyesindeki seramik repertuarı ile Martkopi ve Bendeni'nin tipik kaplarından keskin bikonik çapraz forma sahip olanları ve parlak siyah açkılı yüze sahip olanları arasında bağlantı kurulabilir. Ancak bu kap örnekleri oldukça azdır ve bunlar yerel grup kapları olarak da değerlendirilir. Bu seramik repertuarından üçlü profile sahip siyah kaplar diğerlerine göre daha yaygındır. Bu siyah kaplar genellikle düzlemsi ve yüzeyi oldukça perdahlıdır[885]. Bu mezarda ele geçen çeşitlilik gösteren seramikleri Martkopi ve Bendeni dışında Trialeti'dekilerle de karşılaştırmak mümkündür. Bu seramiklerin keskin köşeli forma sahip olanları Martkopi'de, daha yuvarlatılmış formlu üçgen eklentili pandantifle dekore edilmiş olanları Trialeti örnekleriyle uyuşmaktadır[886].

Ölü hediyesi olarak mezara bırakılan pişmiş topraktan yapılmış çanak-çömlekler dışında taş veya deniz kabuklarından yapılmış boncuklar da Transkafkasya'daki mezarlara bırakılanları hatırlatmaktadır[887]. 1996 yılı kazılarında açığa çıkarılan iki mezardan 1 No.lu gömü hediyelerinden pişmiş topraktan siyah perdahlı kap tipolojik olarak yuvarlak karınlı gövdesi, omuz çevresindeki üçgen pendantlarıyla Trialeti Kurganlarındakileri anımsatmaktadır. Mezardaki iskeletin bazı kemiklerinin radyo karbon analiz sonuçları kalibre edildiğinde MÖ 2.325-1.920 yılları arasında bir tarih aralığı elde edilmiştir. Bu dönem aralığı önemli bir periyodu, ETÇ-OTÇ geçiş, vermektedir[888]. Ölü gömme törenleri için bu kadar çaba harcayan söz konusu bu insanların uyguladıkları gömü geleneklerinin benzerlerini başka bölgelerde de görmek

[884] Sagona, "Social Boundaries and Rituel Landscapes in Late Prehistoric Trans-Caucasus and Highland Anatolia", 482-483, Fig. 5.
[885] Işıklı, "The Kura-Araxes Culture in the Erzurum Region: The Process of its Development", 65.
[886] Antonio Sagona, Mustafa Erkmen, Claudia Sagona ve Sarah Howells, "Excavations at Sos Höyük, 1996. Third Preliminary Report", *Anatolica XXIII,* 1997, 185; Sagona, "Sos Höyük, An Ancient Settlement Near Erzurum", 44
[887] Sagona, "Sos Höyük", 48.
[888] Antonio Sagona, Mustafa Erkmen ve Claudia Sagona "Excavations at Sos Höyük, 1996" Kazı Sonuçları Toplantısı XIX\1, 1998, 248; Antonio Sagona, "Sos Höyük and Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeast Anatolia", *Varia Anatolica, 11, In: Chronologies des pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVe-IIIe millénaires. From the Euphrates to the Caucasus: Chronologies for the 4th-3rd millennium B.C. Vom Euphrat in den Kaukasus: Vergleichende Chronologie des 4. und 3. Jahrtausends v. Chr. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998. Istanbul: Institut Français d'Études Anatoliennes-Georges Dumézil,* Paris, 338-340.

mümkündür. Karadeniz, Hazar'ın geniş steplerinde bu türden mezarlara ilişkin detaylı veriler bulunmaktadır ve uzun bir tarih aralığı vermektedir. Fakat Kuzey Kafkasya ile Anadolu'nun ve Güney Kafkasya'nın iletişim ağları tam olarak çözülemediği için bunlar askıda kalmaktadır. Sagona bu konuda iki düşüncenin olduğunu belirtmektedir. Bunlardan ilki kurgan geleneğinin Transkafkasya kültürlerine dışarıdan, muhtemelen Hint-Avrupa kültürlerinden gelmiş olabileceği yolundadır. İkinci öngörü kurgan geleneğinin yine yabancı kaynaklı olduğunu ön görmektedir. Bu görüşe göre Hurriler bu geleneğin zenginlik ve güç içeren kısımlarını kendilerine uyarlamışlardır. Öngörüler değişebilir ancak Sos Höyük'ün Transkafkasya kültür hegemonyası içerisinde kaldığı bir gerçektir[889].

Kura-Aras ve Erken Kurgan ufkuyla ilişkilendirilen topluluklar daha çok göçebe veya yarı göçebe özelileri ile bilinirken, Sos Höyük topluluğu ise yerleşim düzene sahip veya tarıma dayalı hayvancılık özellikleriyle bilinmektedirler[890]. Yine bir zıtlık olarak dolaylı yollardan bu yerleşimle ilişkilendirilen Maikop geleneği çok üretimci ve gelişkindir. Maikop'un mezarlarında tespit edilenler bu durumu desteklemektedir. Ancak Sos'un mezarları bunlara göre oldukça farklıdır. Maikop'un eserlerinin biçimsel olarak özelliklerinin Kura-Aras metal üretimlerini etkilediği belirtilmektedir. MÖ III. binyılın ikinci yarısında metal üretiminin miktarında ve kalitesinde artış yaşanmıştır. Sos Höyük, buluntuları da bu durumu desteklemektedir. Sos Höyük'ün mezar buluntularındaki dağılımla benzer bir şekilde Kura-Aras buluntuları yoğun bir şekilde lithic (obsidyen) ve kemik aletlerden oluşmaktaydı[891]. Sos Höyük'ün Kura-Aras kültürel sürecine ait bir çukur içerisinden gelen çizgilerle süslenmiş iki kulplu kabın Martkopi kurganlarında ele geçenlerle büyük benzerlik sergilediği belirtilmektedir. Sos'un bu kabının stilistik açıdan Martkopi metal kaplarının prototipi olduğu belirtilmektedir (Resim 4.27ı)[892]. Sagona da, Sos Höyük'ün MÖ III. binyıllarına verilen keskin açılara sahip ve uzunluğundaki ayrıntısıyla dikkati çeken kabı Martkopi Tipi olarak değerlendirmiştir. Bu kabın Transkafkasya'daki kurganlarda ele geçen metal kaplardan ilham alınarak yapıldığı ön görülmektedir. Transkafkasya kurganlarında ele geçen metal kaplar ile Sos Höyük içerisinde ele geçen Martkopi tipi bu kabın çağdaş

[889] Sagona, "Sos Höyük", 48.
[890] Sagona, "Sos Höyük, An Ancient Settlement Near Erzurum", 44.
[891] Sagona, "Rethinking the Kura-Araxes Genesis", 26.
[892] Sagona, vd., "Excavations at Sos Höyük, 1995: Second Preliminary Report", 37, Fig. 8.

üretimler olduğu ileri sürülmektedir[893]. Bu kapla birlikte ele geçen çömlekçi çarkında yapılmış bir adet kırık gri "Suriye Şişesi" Kuzeydoğu Anadolu'da ilk kez ele geçmiş olması oldukça önemlidir (Resim 4.27j). Kuzeydoğu Anadolu'nun bir şekilde bu uzak diyarlarla da bağlantı içerisinde (MÖ 2.400-2.300) olduğunu söylemek mümkündür[894].

Sos Höyük mezarları ve yerleşimlerinden elde edilen veriler Kura-Aras, Maikop ve Trialeti kültürel ilişkisini çözümlemede ve Kafkasya'dan Anadolu'ya giren "Kurgan Halkları" konusunun derinlemesine analiz edilmesinde kilit rol oynamaktadır. Kurgan kültürü I-IV olacak şekilde kendi içerisinde bölünmüştür. Bu kültürün halklarının Doğu Anadolu'ya en azından MÖ 2.300 yıllarında sızmış oldukları Sos gibi yerleşimlerden daha uzak coğrafyalara ulaştıkları Elazığ çevresindeki yerleşimlerden ve Alacahöyük Kral mezarlarından anlaşılmaktadır. Koşay bu yayılımı Kurgan III süreci içerisine vermektedir. Bu yayılımı bozkırlar üzerinden gelen, maden kültürünü beraberinde getiren göçebe hükümdarları bulunan topluluklara bağlamaktadır. Maikop kültürüne ait halkların Alacahöyük'e Karadeniz yolu ile ulaşmış olmaları ise daha mantıklı gelmektedir. Doğu Anadolu'nun Güney Kafkasya'ya daha yakın olan yerlerinden Sos gibi yerleşimlere ise bölgeler içerisinde bulunan ara istasyonlarla ulaşım sağlandığı düşünülmektedir. Çıldır karşısında bulunan Trialeti kurganları gibi göç yolu üzerinde bulunan ara istasyonlar bu duruma örnek olarak gösterilmektedir. Bozkırlar üzerinden iletişim sağlayan toplulukların hükümdarlarına yaptıkları anıtsal mezarlar ile Doğu Anadolu'daki mezarları bu açıdan karşılaştırmak mümkündür[895].

Benzer coğrafyayı paylaşan ***"Güzelova Höyük"***, Erzurum'un 15 km. kuzeydoğusunda Dumlu bucağı içerisindeki bir ova yerleşmesidir[896]. Güzelova Höyük, Güzelova'nın güneyinde, Karasu'nun kenarında 3 m. yüksekliğe sahip 75x50 m. çapında nispeten düz bir yerleşim özelliği sunmaktaydı[897]. Güzelova köyünün altında

---

[893] Sagona, vd., "Excavations at Sos Höyük, 1995: Second Preliminary Report", 37; Claudia Sagona ve Antonio Sagona, "Encounters with the Divine in the Late Prehistoric Eastern Anatolia and Southern Caucasus", 541, Fig. 6:3.

[894] Sagona, vd., "Excavations at Sos Höyük, 1995: Second Preliminary Report", 37, 10.9; Antonio Sagona, Mustafa Erkmen, Claudia Sagona ve Sarah Howells, "Excavations at Sos Höyük, 1996. Third Preliminary Report", *Anatolica XXIII,* 1997, 184.

[895] Hamit Zübeyr Koşay, *Erzurum ve Çevresini Dip Tarihi,* Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1984, 14, 16.

[896] Koşay, *Erzurum ve Çevresini Dip Tarihi,* 30-31.

[897] Hamit Zübeyr Koşay ve Hermann Vary, *Güzelova Kazısı,* Atatürk Üniversitesi Yayınları No. 46, Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırmaları Seri. 20, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara 1967, 5-6, Lev. I.

kalan höyüğün ise 12.5 m. yüksekliğe sahip olduğu ancak aslında daha yüksek ve büyük olduğu toprak çekilimi nedeniyle yoğun tahribat gördüğü belirtilmektedir[898].

Hamit Zübeyr Koşay ve Hermann Vary'nin gerçekleştirdikleri kazılar neticesinde MÖ IV. binyıl ve MÖ III. binyıl katlarına kadar inildiği belirtilmektedir[899]. Yassı höyüğün ilk yerleşimi sazlık ve bataklık bölgenin ortasında gerçekleştirilmiştir. Bataklık bölgenin ortasında kalan höyükte yapılan sondaj kazısında 7.25 m. derinlikte MÖ III. binyıla tarihlenen Kura-Aras seramiklerine, "Kurun" adı verilen hayvan yemlikler ile hocker pozisyonunda bir iskelete ulaşılmıştır[900]. Yerleşim yerinin bataklık alan içerisinde olduğundan dolayı sıtma ve diğer olumsuz sebeplerden dolayı erken dönemler içerisinde terkedildiği ve Güzelova köyü içerisinde kalan bugünkü yere taşındığı belirtilmektedir[901]. Bu nedenle yerleşim ve içerisindeki intramural mezarın çok daha erken tarihli olduğunu söyleyebiliriz.

Köyün altında kalan höyüğün ise 12.5 m.lik yüksekliğe sahip olduğu, ancak aslında olduğundan daha yüksek olmasına rağmen kaçak kazılar, toprak kullanımı nedeniyle tahribata uğradığı belirtilmektedir. Tepenin doğu eteğinde küçük ağıl olarak nitelendirilen yerde gerçekleştirilen 8x9 m.lik açma sondajında 8 m. derinliğe yani tepeden itibaren 20 m. derinliğe inilerek ana toprağa ulaşıldığı belirtilmiştir. Bu durumda yaşanan tahribatı da hesaba koyarsak 20 m. den daha fazla yükseltiye sahip olması gerekmektedir. Höyüğün batısında ise 27x7 m.lik sahada teraslar halinde kazı çalışması gerçekleştirilmiştir. Kazı alanı A,B,C olmak üzere 3 kısma ayrılmıştır. Kazı çalışmalarına göre höyük tamamen prehistorik bir yerleşime sahne olmuştur. Tepede yaşanan tahribat ve dolgu topraklar nedeniyle kesin olmasa da etrafının surla çevrilmiş olduğu belirtilmiştir. Mimari birimlere tepeden itibaren 4.5 m. seviyede ulaşıldığı belirtilmektedir. 6.5 m. derinlikte A alanı içerisinde taş döşemelere ve burada mutfak malzemelerine ulaşıldığı belirtilmektedir. B Alanı içerisinde 5 m. seviyesinde taş yığınlarına, ayrıca yine toplu halde mutfak eşyası tespit edilmiştir. Söz konusu buluntular MÖ 2.600 civarına tarihlenmiştir[902].

---

[898] Koşay ve Vary, *Güzelova Kazısı*, 6.
[899] Hamit Zübeyr Koşay, "Pulur ve Güzelova (Erzurum Araştırmaları)", *Atatürk Konferansları I,* Türk Tarih Kurumu Yayınları XVII, Seri- No. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1964, 93-94.
[900] Koşay, *Erzurum ve Çevresini Dip Tarihi,* 31.
[901] Koşay ve Vary, *Güzelova Kazısı*, 6.
[902] Koşay ve Vary, *Güzelova Kazısı*, 6-7, G. 230- 250,287, 297, 300, 301.

B açmasında devam eden seviye inme çalışmalarında 8 m. derinlikte 5 tane 70 cm. civarında altları ağaç döşeli kenarları taş örülmüş "kurun" olarak adlandırılan hayvan yemliklerine ulaşılmıştır. Yemliklerin çevresinde kesif, sıkı gübrelerin toplandığı belirtilmektedir. Bu durum MÖ III. binyılda Güzelova insanın yaşam tarzlarına ilişkin bilgiler elde edilmiştir[903]. B Açmasında 9-9.50 m. derinlikte ele geçen çürümüş ağaçlar ve kamışlar MÖ III. binyıl içerisindeki konutların yapı malzemesi hakkında önemli bilgiler vermektedir[904]. Güzelova buluntuları MÖ III. binyıl içerisinde halkın kullanım malzemeleri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. MÖ III. binyıl içerisinde özellikle tek renkli/monokrom, elle yapılmış özel çanak-çömlekler dikkati çekmektedir. Bunlarla birlikte taş ve kemik buluntulardan dolayı bu kültürün de hakim olduğu belirlenmiştir. Taş eserler arasında daha çok obsidyenler bulunmaktadır. Madeni eserler arasında balta, mızrak uçları, halkalar/spiraller ele geçmiştir[905]. Bu çağın insanlarının konutları içerinde yaşamlarını sekiler üzerinde yer düzleminde geçirdiklerini göstermektedir[906].

Güzelova Köyü içerisinde bulunan bugünkü höyüğün yakınında, bataklık alan (düz yerleşim) içerisindeki eski yerleşim içerisinde hocker pozisyonunda birey/bireylere ait mezarlara ulaşılmıştır[907].

Mezar tiplerinden intramural gelenekte çömlek mezara ulaşılmıştır. B Açmasında 8.75-9.00 m. derinlikteki küp içerisine uygulanan mezar kabı küp olarak tanımlansa da boyut bakımından ve içerisine çocuğun gömülmüş olmasından mezar tipinin çömlek olması daha muhtemeldir. İskeletin (İskelet No. 3) içerisine konduğu küpün taşla kapatıldığı, bu taşın da mezar küpünü ezdiği, tahrip ettiği belirtilmektedir (Resim 4.28-29)[908]. Çömlek içerisindeki iskelet incelendiğinde bunun 8-10 yaşlarında çocuğa ait olduğu belirlenmiştir. Yapılan hesaplamalara göre MÖ 2.600-2.500 yıllarına tarihlenmişlerdir[909]. Ancak kazı yayınlarına baktığımızda 7 m. civarındaki derinlik MÖ 2.700'lü yıllara verildiğine göre bu mezar daha erken evreye tarihlenebilir.

---

[903] Koşay ve Vary, *Güzelova Kazısı*, 7.
[904] Koşay ve Vary, *Güzelova Kazısı*, 7.
[905] Koşay ve Vary, *Güzelova Kazısı*, 7.
[906] Koşay ve Vary, *Güzelova Kazısı*, 9.
[907] Koşay ve Vary, *Güzelova Kazısı*, 6.
[908] Koşay ve Vary, *Güzelova Kazısı*, 7, Lev. IV-V.
[909] Koşay ve Vary, *Güzelova Kazısı*, 27.

Diğer mezar tipimiz basit toprak mezardır. B açmasında gerçekleştirilen kazılarda ele geçen toplu mutfak eşyalarının 3 m. kadar kuzeyinde biraz daha derinde, 7.25 m., hocker pozisyonunda dizleri bükülü erkek bireyin (İskelet No. I) gömüldüğü mezarın tespit edildiği belirtilmektedir (Resim 4.28-29). Mezar, MÖ 2.700-2.600 civarına tarihlenmelidir[910]. Kazıcısı MÖ 2.600 yıllarını vermiş olsa da 7 m. civarındaki derinlik MÖ 2.700 yıllarına tarihlenmiştir. Mezarın çevresinde herhangi bir duvar bulunmamaktadır, ancak taştan oluşturulan bir seki üzerine mezarın yapıldığı belirtilmektedir[911]. Höyüğün MÖ III. binyıl yerleşiminde gerçekleştirilen kazılarda münferit mezarlar dışında başka mezarlara ulaşılmamıştır. Höyüğün çevresinde bir yerde çağdaş bir mezarlığının olması muhtemeldir.

Mezarların yönlerine ilişkin herhangi bir bilgi verilememiştir. Sadece iki mezarın ele geçmiş olması ve ikisinin de farklı gömü tipi oluşturmaları belirli bir düzenin olup olmadığını belirlemede yetersiz kalmaktadır.

Ölü hediyelerine gelince basit toprak mezar içinde taş seki üzerine yatırılan bireyin iskeletinin üzerinde G. 258 No.lu Seyyar Altar tespit edilmiştir. Minyatür bir ocak örneği olan bu buluntunun mezara sunu/takdim olarak bırakıldığı belirtilmektedir (Resim 4.28-29)[912]. Günlük hayatı ve kutsallığı yansıtan bu seyyar ocak basit özellikte hayvan başı şeklinde, süslü özellik sergilemektedir. İskelet I ile birlikte bulunmuş bu seyyar ocak (Resim 4.30a-c) diğer seyyar ocaklar gibi pratik uygulama dışında dini özellik taşıdığı belirtilmektedir[913]. G. 258 ocağı/altarcığı, pişmiş topraktan yapılmış olup İskelet I'in üstünde ele geçmiştir. İki boynuz arasındaki uzunluğun 0.02 m. iken eserin uzunluğu 0.035 m., kalınlık 0.012 m. olarak verilmiştir[914]. Bu ocakların is ve kurum izleri taşıdıkları belirtilmektedir. Bu durumda bunların fitilli yağ ile yakılarak ışık sağladıkları ileri sürülebilir[915].

---

[910] Koşay ve Vary, *Güzelova Kazısı*, 6-7, Lev. IV-V.
[911] Koşay ve Vary, *Güzelova Kazısı*, 7.
[912] Koşay ve Vary, *Güzelova Kazısı*, 7, Lev. IV-V.
[913] Koşay ve Vary, *Güzelova Kazısı,* 9, Lev. XIII, XXV, G. 258; Mehmet Işıklı, "Erzurum Yöresinde Adına Yapılan Kazılarından Ele Geçen Boynuzlu Objeler", *XVI. TTK Kongreye Sunulan Bildiriler, 1. Cilt,* 2015, 68-69; Nurdan Çalkaya, *Erzurum Arkeoloji Müzesi Kura-Aras Kültürü Ocakları,* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2018, 19.
[914] Koşay ve Vary, *Güzelova Kazısı*, 20, G. 258.
[915] Koşay ve Vary, *Güzelova Kazısı*, 9.

İskelet I'in altında çizgili işaretler içeren bir taş eser ele geçmiştir (G. 493). İşaretler çizgi halindedir (Resim 4.30d)[916]. Bu taşın üzerinde 49 çizginin olduğu hesaplanmıştır. Uzunluk 0.35 m., yükseklik 0.22 m., genişlik ise 0.16 olarak hesaplanmıştır[917].

Mezar içinde gömü sayısına gelince yayınlara göre mezarlara sadece 1'er kişi gömülmüştür. Ölünün yatırılış şekline gelince İskelet No. I bir erkek bireye ait olup, mezara hocker pozisyonunda dizleri bükülü, baş güneye, ayaklar kuzeye dönüktür[918]. Gömü tarzında yakarak gömü uygulamasına ilişkin herhangi bir bulguya ulaşılamamıştır. Bireyler mezarlara inhumasyon gömü tarzında gömülmüşlerdir.

Güzelova'nın MÖ III. binyıla tarihlenen mekânların ve mezarlarının analizleri Sos ve Pulur höyükten pek farklı değildir. Güzelova'da bulunan eserler özellikle Kafkas dünyasıyla olan iletişimi yansıtmaktadır. Monokrom siyah ve kırmızı cilalı, elle yapılmış olan kabartma veya süslü kapları Pulur kazıları dışında Kafkasya, Azerbaycan'daki yerleşimlerde ve mezarlarda bulunmuştur. Kura-Aras kültürü dışında paralelliklerin aranacağı bir diğer kültür Kafkasya'da Trialeti olacaktır[919].

"Pulur Höyük", Erzurum il merkezinin kuş uçumu 15 km. güney batısında, Ilıca ilçesinin 3 km. güneydoğusunda, Ömertepe köyü içerisinde Pulur çayının sağ kıyısında yer almaktadır. Ova tabanından 17 m. yüksekliktedir[920].

Hamit Zübeyr Koşay, Erzurum'un batısında bulunan Pulur'da Atatürk Üniversitesi'nin daveti üzerine kazılar gerçekleştirdiklerini belirtmektedir. Bu kazılarda MÖ IV. binyıl ve MÖ III. binyıl katlarına kadar inildiği belirtilmektedir[921]. Koşay ve Vary'nin gerçekleştirdikleri kazılarda 4 kat tespit edilmiştir. Bunlardan ilki olan I. Kat içerisinde kerpiç yapılı dört duvarlı yapı tespit edilmiştir. Odanın zeminin taş döşemeli halde kat kat olduğu belirtilmektedir. Oda içerisinde içi kül dolu küpcük ve 2 adet seyyar altar tespit edilmiştir. Tespit edilen diğer odaların da benzer şekilde taşlar ile

---

916 Koşay ve Vary, *Güzelova Kazısı*, 10, G. 493, Kroki. LXIX
917 Koşay ve Vary, *Güzelova Kazısı*, 24, Lev. LXIX, G.493.
918 Koşay ve Vary, *Güzelova Kazısı*, 7, Lev. IV-V.
919 Koşay ve Vary, *Güzelova Kazısı*, 9.
920 Hamit Zübeyr Koşay ve Hermann Vary, *Pulur, Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu,* Atatürk Üniversitesi Yayınları Nr. 24, Fen Edebiyat Fakültesi-Arkeoloji Serisi Nr. 9, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1964, 1, 7, Lev. 1; Işıklı, "Recent Investigations at Pulur (Erzurum): Observations on Northeast Anatolian Ceramics", 269.
921 Koşay, "Pulur ve Güzelova (Erzurum Araştırmaları)", 93-94.

döşeli oldukları belirtilmektedir. I. Mimari kat ve 2. 3. Katlar içerisinde ele geçen tipik Kura-Aras seramiklerinin basit, kenar profile sahip düz elle sıvanmış oldukları belirtilmektedir. Bunların bazı örnekleri üstü kabartma veya oluk bezemeli kafesvari, zikzak, münhani/eğri süslemeler ile temsil edilmektedir. Bu kaplar siyah ve kırmızı astarlıdır. 3 adet madeni eser tespit edilmiştir. Bunlar orak, yassı balta ve keskiden oluşmaktadır. Söz konusu bu buluntuların tarih başlangıcı MÖ 2.600'e dayandırılmaktadır[922].

I. Kat ile sonraki iki kat (2. ve 3.) içerisinde ele geçen pişmiş toprak kapların, seyyar ocakların benzerliklerine dikkat çekilmiştir. Bu nedenle bu üç katın yaşayış süreci MÖ 2.600'lü yıllara yakın olması muhtemeldir. II. Kat içerisinde 6 m. genişlik ve 6.60 m. uzunlukta dörtgen taş duvarlı yapı açığa çıkartılmıştır. Duvarlar çamur harç ile yapılmıştır. Bu dört köşeli yapı içerisinde çanak çömlek parçaları ve pişmiş toprak bir tanrı idolü, pişmiş toprak tanrıça idolü tespit edilmiştir[923]. Söz konusu bu buluntuları en azından MÖ 2.600'den öncesine MÖ 3.000'den sonrasına tarihlemek mümkündür. Bu tarihin aralığı, yani II. Kat, M. Işıklı'nın gerçekleştirdiği çalışmalara, Erzurum Bölgesi anahtar yerleşimlerin karşılaştırmalı kronolojilerine dayandırılarak ETÇ II'ye vermek mümkündür[924]. III. Kat içerisinde taş temel dizileri ve ocaklar tespit edilmiştir. Bu kat içerisinde tespit edilen ocağın alt kısmında pişmiş topraktan tanrı idolü ve pişmiş toprak kuş heykelciği bulunmuştur[925]. IV. Mimari kat tespit edilen en erken yerleşimleri temsil etmektedir. Bu kat içerisinde 4 numaralı ocak ve bazı duvar temelleri ile 10 m. 40 cm. derinlikte (tepeden 17 m. derinlikte) çakıl ve kum örtülü ana toprağa ulaşılmıştır. 6-8 m. derinlikte toplu halde cilalı taş balta, çekiç ve tokmaklar ele geçmiştir[926]. Prof. Dr. Işıklı'nın gerçekleştirdiği sondaj çalışmasında Kura-Aras kültürünün gelişimine ilişkin önemli bilgilerin elde edilmesinin yanı sıra Erzurum ve çevresinin en az 500 sene öncesine çekecek (MÖ 4.242-4.075) karbonlaşmış kömür örnekleri elde edilmiştir[927].

Mezar tiplerine gelince Pulur'un II. katına ait oldukları belirtilen çifte ait bir intramural basit toprak mezar açığa çıkartılmıştır. Mezar içerisinde ele geçen idolün

---

[922] Koşay ve Vary, *Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu,* 13-14, P. 76,77, 78, 84-85.
[923] Koşay ve Vary, *Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu,* 13-14, P. 76,77, 78, 84-85.
[924] Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü, Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi,* 222, Resim 49.
[925] Koşay ve Vary, *Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu,* 14, P.82-83.
[926] Koşay ve Vary, *Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu,* 14.
[927] Işıklı, "Recent Investigations at Pulur (Erzurum): Observations on Northeast Anatolian Ceramics", 272-273.

yaygın bereket için yerel tanrı/tanrıçaya tapma kültünün Pulur içerisinde yer edindiğini göstermektedir. Mezar içerisinde ele geçen bu tanrıça idolü ve diğer tanrı/tanrıça heykellerinden yola çıkarak Kuzey Doğu Anadolu'da çokça yer edindiğini söylemek mümkündür[928]. II. kat ortalamada MÖ 2.600 civarına tarihlenebileceğine göre bu mezarın tarihi de buna uygun gelir.

Höyük kazısında yerleşime ait sadece bir tane çifte ait mezar tespit edilmiştir. Höyüğün başka bir yerinde ve ya höyük çevresinde bir yerin mezarlık olarak kullanılma ihtimali bulunmaktadır. Tespit edilen mezarın yönü hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. Tespit edilen tek bir mezar düzenin olup olmadığını gösterememektedir.

Ölü hediyelerine gelince 1960 yılı kazılarında açığa çıkartılan çifte ait basit toprak mezar içerisinde pişmiş topraktan tanrıça idolü ele geçmiştir. İdol boz renkli, başı ve alt kısmı kırık, tek memesi kalmıştır. İskeletlerden birinin yanında ele geçmiştir (Resim 4.31b)[929].

Mezar içinde gömü sayısına ve ölülerin yatırılış şekline gelince II. Kat içerisindeki mezara iki bireyin gömüldüğü belirtilmektedir[930]. Tespit edilen iskeletlerden biri oldukça fazla şekilde bükülüdür. Bir yanına dönük yatırılan bu mezarda bacak dizden bükülü karına çekilmişken gövde bacağa doğru çekilmiştir. Kollar dirsekten bükülüyken eller yüzün önüne getirilmiştir. Diğer iskelet (sağ) neredeyse yüz üstü yatırılmışken bacaklar dizden oldukça sıkı bir şekilde bükülmüştür (Resim 4.31a)[931]. Gömü tarzına gelince mezarda kremasyon uygulamasına ilişkin herhangi bir yayın bulunmamaktadır. II. Kata ait çiftin ceset gömü tarzında gömüldüğü anlaşılmaktadır.

Pulur Höyük kazılarında sadece bir adet münferit mezara ulaşılmıştır. Bu durum Erzurum ve çevresindeki diğer merkezlerde de gözlemlenmiştir. Bu durum elbette yerleşimin hemen bitişiğinde ve ya dışında bir mezarlığın olacağına işarettir. Erzurum Pulur'un mezarlarında da ele geçen kuş tipi idollerden bir tanesinin (P.82) birebir benzerinin Tunceli Pulur Sakyol içerisinde de ele geçtiği belirtilmektedir[932].

---

[928] Koşay ve Vary, *Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu,* 22, 32, P.86.
[929] Koşay ve Vary, *Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu,* 32, P. 86.
[930] Koşay ve Vary, *Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu,* Lev. XLI.
[931] Koşay ve Vary, *Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu,* Lev. XLI.
[932] Koşay, *Erzurum ve Çevresini Dip Tarihi,* 30.

Erzurum İli, Aziziye İlçesi, Alaybeyi Köyü'nün 1.3 km. kuzeybatısında bulunan ***"Alaybeyi Höyük"*** kurtarma kazılarında son yılların en önemli mezarlarından bazılarının keşfi yapılmıştır. 2016-2017 yılları içerisinde Erzurum Ovası içerisinde, Erzurum İlinin 28 km uzağında Trans – Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı projesi kapsamında yapılan bu kazılarda küçük bir alanda Kura-Aras mezarları açılmıştır[933]. Alaybeyi'nde Erken Tunç Çağı içerisine tarihlenen toplamda 8 mezara ait rapor yayımlanmıştır. Mezarlardan ikisi 2016, altısı 2017 yılında açılmıştır.

Mezar No. 1, basit toprak tipi mezardır. Bu mezar 0.72x0.40 m. ölçülerde 0.10 m. derinliğe sahiptir. Mezar içerisindeki hocker pozisyonlu 15 yaşlarındaki bireyin doğu-batı doğrultulu yatırıldıkları, yüzünün güneye baktığı anlaşılmıştır. Ölü hediyeleri olan tipik Kura-Aras seramiği olan 2 pişmiş toprak kap yüzün hemen önünde ele geçmiştir[934].

Mezar No. 2, 0.90x053 m. ölçülerinde 0.75 m. derinlikte basit toprak mezar tipindedir. Mezar içerisindeki 25-45 yaşlarında hocker pozisyonlu birey doğu-batı doğrultulu olmakla birlikte yüz güneye bakmaktadır. İskeletin gövdesinin hemen önünde bir grup tipik Kura-Aras pişmiş toprak kap tespit edilmiştir[935].

Mezar No. 3, basit toprak tipinde mezar bir evin içinde tespit edilmiştir. Mezar 1.12x0.50 m. ölçülere, 1.43 m. derinliğe sahiptir. Mezar içerisindeki birey kuzeydoğu-güneybatı yönlü olarak yüz kuzeye bakacak şekilde hocker pozisyonundadır. Mezar içerisinde iskeletin hemen yakınında sadece 1 adet Kura-Aras kâsesi ve 1 adet kemikten ağırşak ölü hediyesi olarak ele geçenler arasındadır[936].

Mezar No. 4, basit toprak mezarı 0.54x0.21x0.10 m. ölçülere sahiptir. Mezar içerisindeki 11-12 yaşlarındaki hocker pozisyonuna sahip çocuğun geriye doğru yaslanır şekilde kuzey-güney doğrultulu yönlendirildiği anlaşılmaktadır. Bu mezar içerisindeki buluntular diğerlerine göre daha zengin olduklarını göstermektedir. Mezar içerisinde

---

933 Gülşah Altunkaynak, Mehmet Işıklı ve Mustafa Erkmen, "Erzurum Plain: An Overview of Kura-Araxes Funerary Practices in Eastern Anatolia", *TÜBA-AR 2018 Özel Sayı,* 2018, 86.

934 Altunkaynak, vd, "Erzurum Plain: An Overview of Kura-Araxes Funerary Practices in Eastern Anatolia", 86.

935 Altunkaynak, vd, "Erzurum Plain: An Overview of Kura-Araxes Funerary Practices in Eastern Anatolia", 86.

936 Altunkaynak, vd, "Erzurum Plain: An Overview of Kura-Araxes Funerary Practices in Eastern Anatolia", 86.

beyaz kireçtaşlarından oluşan 46 adet silindirik boncuklar ve bir adet Kura-Aras kabı tespit edilmiştir[937].

Mezar No. 5, basit toprak mezarı 1.48x1.00 m. ölçüye, 0.50 m. derinliğe sahiptir. Bu mezar içerisindeki hocker pozisyonlu birey batı-doğu yönlü mezara yatırılmış, yüz kuzeye bakmaktadır. Kura-Aras kültürüne ait iki adet pişmiş toprak kap ölü hediyesi olarak bırakılmıştır[938].

Mezar No. 6, basit toprak mezarının çevresi irili ufaklı taşlarla çevrilmiştir. Mezar ölçüleri 0.86x0.53 m. ve 1.20 m. derinliğe sahiptir. Mezar içerisindeki birey kuzeydoğu-güneybatı yönlü yatırılmışken, yüz batıya bakmaktadır. Mezar içerisindeki erkek bireyin tahmini yaşı 25-45 olarak verilmiştir. Mezar içerisinde bir adet keçiye ait kemiklere ulaşılmıştır. Bu kemiklerin ölü yemeği sonrası kalanlar veya mezardaki birey için sunuldukları önerilmektedir. Ayrıca ölü hediyeleri olarak 3 adet pişmiş toprak kaplar mezar içerisindeki bireyin çevresinde bulunmuştur[939].

Mezar No. 7, basit toprak mezarı 0.70x0.30 m. ölçülere sahiptir. Mezar içerisindeki 25-45 yaşlarındaki erkek bireyin güneydoğu-kuzeybatı yönlü yatırıldığı, yüzünün güneye baktığı belirlenmiştir. 2 adet pişmiş toprak kap mezar içerisindeki bireyin kafatasının çevresinde bulunmuştur[940].

Mezar No. 8, dikdörtgen basit toprak mezarın kenar hatları taşlarla çevrilmiştir. Mezarın ölçüleri 1.90x1.20 m. ölçülere sahiptir. 25-45 yaşlarındaki hocker pozisyonlu iskeletin kuzeybatı-güneydoğu doğrultulu olduğu, yüzünün güneye baktığı belirtilmektedir. Mezarın kuzeydoğu köşesinde 2 adet pişmiş toprak kap ele geçmiştir[941].

---

[937] Altunkaynak, vd, "Erzurum Plain: An Overview of Kura-Araxes Funerary Practices in Eastern Anatolia", 86.
[938] Altunkaynak, vd, "Erzurum Plain: An Overview of Kura-Araxes Funerary Practices in Eastern Anatolia", 86.
[939] Altunkaynak, vd, "Erzurum Plain: An Overview of Kura-Araxes Funerary Practices in Eastern Anatolia", 86.
[940] Altunkaynak, vd, "Erzurum Plain: An Overview of Kura-Araxes Funerary Practices in Eastern Anatolia", 86.
[941] Altunkaynak, vd, "Erzurum Plain: An Overview of Kura-Araxes Funerary Practices in Eastern Anatolia", 86.

Diğeri bir mezarlık olan ***"Harman Yeri Mezarlığı"***, Kars ili merkezinin 50 km. doğusunda, Arpaçay ilçesine bağlı Ani köyünün yakınlarında, Aras kollarından biri olan Arpaçayı'nın dik yamaçlarından sağ kıyıda yer almaktadır[942].

Prehistorik mezarların bulunduğu bu yer dik yamaçlar arasında akan Arpaçay'ın sağ kıyısında, bugünkü köyün güneydoğusunda, Bostanderesi üstündeki Cirit Tepesi'nde yer almaktadır[943].

Harman Yeri çalışmalarında 5 adet extramural taş sanduka mezar açığa çıkarılmıştır[944]. Etrafı ve üstü taşlarla örülerek kapatılan mezarlara ölüye eşlik etmesi için pişmiş toprak kapların bırakıldığı tespit edilen bir örnek mezardan anlaşılmaktadır (Resim 4.32a). Harman Yeri mezarlığında tespit edilen mezar tiplerinden bir diğeri basit topraktır.

Mezarların yönleri hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. Mezarlar iki ana tipten oluşmaktadır. Ancak bunlar arasında belirli bir düzenin olup olmadığını anlamak için sistemli çalışmalar ve kazıların yapılması gerekmektedir.

Ölü Hediyelerine gelince taş sanduka mezarlar içerisinde basit toprak mezardaki gibi benzer hediyeler ve akik boncuklar bulunmuştur[945]. Basit toprak tipte mezarlar içerisinde ele geçen kaplar tamamen siyahtır ve bir tanesi itina ile yapılmıştır. Bu kabın karın kısmında kaideye doğru paralele derince çukurlarla süslü olduğu belirtilmektedir (Resim 4.32b)[946]. Mezar içerisinde kaplar dışında mezara ölü hediyesi olarak tunç bilezik, cımbız, iğne, kolye ve huni biçimli tunç bir eser bulunmuştur. Söz konusu toprak mezar içerisinde ele geçen bir kolyeye ait akik boncuklar dikkat çekicidir[947].

Gömü tarzlarına ilişkin Özfırat, Harmanyeri çalışmalarındaki siyah seramikli açkılı kapların bazılarından kül ve kemik parçalarının geldiğinden bahsedilmektedir[948]. Muhtemelen bu bilgiler yakılmış cesede ait olan kemiklerdir[949]. Bu durumda kremasyon

---

[942] Kemal Balkan ve Osman Sümer, "1965 Yılı Ani Kazıları Hakkında Kısa Rapor", *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı: XIV-1-2,* Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara 1967, 103- 104.
[943] Balkan ve Sümer, "1965 Yılı Ani Kazıları Hakkında Kısa Rapor", 103- 104.
[944] Balkan ve Sümer, "1965 Yılı Ani Kazıları Hakkında Kısa Rapor", 104.
[945] Balkan ve Sümer, "1965 Yılı Ani Kazıları Hakkında Kısa Rapor", 104.
[946] Balkan ve Sümer, "1965 Yılı Ani Kazıları Hakkında Kısa Rapor", 104, Resim. 5.
[947] Balkan ve Sümer, "1965 Yılı Ani Kazıları Hakkında Kısa Rapor", 104.
[948] Özfırat, *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri (MÖ II. Binyıl),* 68-69.
[949] Balkan ve Sümer, "1965 Yılı Ani Kazıları Hakkında Kısa Rapor", 104, Kroki 2, Resim. 4.

uygulamasının olabileceğini söyleyebiliriz. Diğer mezarlarda inhumasyon gömü uygulanmıştır.

Mezarlıkta yapılan çalışmalarda muntazam olmayan ancak itina ile yapılmış 205 cm. yüksekliğinde kule türü bir yapıdan bahsetmek mümkündür. Kulenin tepesinin 60 cm. aşağısında tek kulplu, siyah renkli bir kap (vazo) bulunmuştur (Resim 4.32c-d). Kabın kule taşları içerisine dik vaziyette dikkatli bir şekilde yerleştirildiği belirtilmektedir. Bu vazonun birebir benzeri prehistorik mezarlıkta da ele geçmiş olması dikkat çekicidir. Cirit Tepe'de siyah seramiklerin köylülerce bulunduğu da belirtilmektedir[950]. Aynur Özfırat bu kabın Kura-Aras dönemine ait Nahçıvan kulplu bir çömlek olduğunu belirtmektedir. Özfırat, Harmanyeri çalışmalarındaki siyah seramiklerin açkılı olduklarını belirtmekte ve tunç düğme ve bilezik buluntularından bahsetmektedir[951]. Mezarlarla ilgili yazılanlar oldukça karışıktır. Ani Nekropolü'nde birkaç kez kazı yapılmasına rağmen bilinenler de oldukça azdır.

"Kurdun Deresi Kalesi Mezarlığı", Kars ili, Merkez ilçe, Kümbetli Köyü içerisinde yer almaktadır. Erken Tunç Çağında kullanılan mezarlık Kurdun Deresi Kalesi'nin kuzeyinde tespit edilmiştir.

Mezarlık içerisinde 2 m. uzunluk, 60 cm. genişliğinde açılan çukur mezarların olduğu ve açılan bu çukurlar içerisine gömülerin uygulandığı belirlenmiştir. Mezarların kenarlarının sal taşlarıyla örüldüğü için taş sanduka tipi olmalıdır. Mezarlık içerisinde 20'den fazla bu tipte gömünün bulunduğu belirtilmiştir. Mezarlık sahası içerisinde Demir Çağ dışında Erken Tunç Çağına verilen seramiklerden bahsedilmektedir (Resim 4.33a-b)[952]. Bu nedenle ETÇ içerisinde kullanılmış olmalıdır. Kurdun Deresi'ndeki mezarların yerleşimleri hakkında bilgilerimiz maalesef kazılar gerçekleştiği için eksiktir. Bu durum daha birçok mezarlık için de geçerlidir.

"Kuzeyhan Kalesi Mezarlık Alanı", Kars ili, Digor ilçesi Dağpınar Beldesine 4 km. kadar uzaklıkta Kafkas geçidi üzerinde bulunan Kale ve mezarlık, Karakale Köyü'ne 5 km uzaklıktaki Kuzeyhan Kalesi'nin 2 km kuzeyinde bulunmaktadır[953]. Kale

[950] Balkan ve Sümer, "1965 Yılı Ani Kazıları Hakkında Kısa Rapor", 103- 104, Kroki. 1, Resim. 2.
[951] Özfırat, *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri (MÖ II. Binyıl),* 68-69.
[952] Akın Bingöl, "2014 Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", *33. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2016, 132, Resim. 4a-b.
[953] Yardımcıel, "Güney Kafkasya'da Kurgan Kültürü (Yığma Taş Mezarlar)", 43, 46, Levha.7.

ile bağlantılı olması muhtemel Kurgan Mezarlığı kaleye 500 m. uzaklıkta yer almaktadır.

Mezar türleri arasında extramural kurganlar bulunmaktadır. Yüksekte düz bir alanda bulunan bu mezarlıkta başlangıçta 9 adet kurgan tipi mezar tespit edilmiştir. Tespit edilen kurganlardan en büyüğü 4.30 m. çapa küçüğü 1.20 m. çapa sahiptir. Mezarların boyutlarının 4 ile 1 m. arasında değiştiği belirtilmektedir. Mezarlık alanının Tunç Çağı boyunca kullanım gördüğü belirtilmektedir. Mezarlık içerisinde Demir Çağ dışında Erken Tunç Çağına ait seramikler ele geçmiş (Resim 4.33c)[954] olması bu durumu yansıtmaktadır. Tipolojik açıdan Bozkurt Kurganlarına benzetilen bu mezarlığın kurganlarının sonraki çalışmalarda sayıları 14'e ulaşmıştır. Bu yayınlara göre ise kurganların çapları 2 ile 4 arasında değişmektedir. Benzer tipolojiye sahip kurgan örneğine Kars'ın Selim ilçesinde tek bir örnekle (Resim 4.33d) ulaşıldığı raporlanmıştır[955].

Mezarlık alanına ilişkin yayınlara göre burada Erken Tunç Çağından itibaren gömülerin uygulandığını söylesek de kaledeki seramik buluntulardan yola çıkarak Orta Tunç ve Geç Tunç Çağına da verilebilirler[956].

"Ziyarettepe Kale Mezarlığı", Kars il sınırları içerisinde Esenkent Köyü ve Soylu Köyleri arasında bir tepelik üzerinde, Kars-Ani karayolunun 35. km.sinde yer alan Ziyarettepe Kalesinin güney eteğinde ve çevresinde Erken Tunç Çağından itibaren uygulandığı tahmin edilen "kromlek/dolmen mezar" tiplerine ulaşılmıştır[957].

Tespit edilen kurganlardan en büyüğü güney etekte bulunmaktadır. Bu yamaçta Erken Tunç Çağı Kura-Aras seramiklerine de ulaşıldığı belirtilmektedir (Resim 4.33e)[958]. Bu kurganların en erken kullanımının ne zaman başladığı net olarak aydınlatılamamıştır. En azından buradaki kurganlardan soyulmamış olanlarından birkaçında kazı çalışmalarının yapılması gerekmektedir.

---

954 Bingöl, "2014 Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", 133, Resim. 7.
955 Yardımcıel, "Güney Kafkasya'da Kurgan Kültürü (Yığma Taş Mezarlar)", 43, 46, Levha. 8.
956 Akın Bingöl ve Ayhan Yardımcıel, "2014 ve 2015 Yılları Kars-Iğdır İl ve İlçeleri Yüzey Araştırmaları Işığında Güney Kafkasya Orta ve Son Tunç Çağı'na İlişkin Veriler", *Yeni Türkiye, Kafkaslar Özel Sayısı, Yıl. 21, Sayı. 72, Cilt. 2,* Ankara 2015, 92.
957 Akın Bingöl, "Kars ve Çevresinde Karaz Yerleşimleri", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı.* 18, 2016, 494-495.
958 Bingöl, "Kars ve Çevresinde Karaz Yerleşimleri", 494-495, Fotoğraf. 10.

"Kurtkale Kurganları", Kurganlar Ardahan ili, Çıldır ilçesinin 34-35 km. kuzeyinde Kurtkale Köyünün 1 km. doğusunda, Gürcistan ile sınır oluşturan Kura Nehri'nin hemen solunda yer almaktadır[959].

Kurganlar köyün 1 km. doğusunda, Kurtkale-Çıldıryolunun batısında, dik ve taşlık yamacın etekleri ile köyün meyve bahçelerine doğru uzanan alanda bulunmaktadır[960]. Yerleşime dair kazı çalışmaları yapılmamıştır.

Dik ve taşlık yamacın etekleri ile köyün meyve bahçelerine doğru uzanan alanında olasılıkla soyulmuş onlarca mezar odası ve üstünün taş örtüsü ile örtüyü çevreleyen daire şeklinde taş sıraları tespit edilmiştir. Kurtkale kurganlarının planları hemen hemen aynıdır[961]. İncelenen örneklerde, doğu bölümler definecilerce tahrip edildiğinden dromos olduğuna ilişkin herhangi bir kalıntı gözlemlenmiştir. Planların ve kesitlerin çizimlerine göre birincisinin mezar odasının boyutları 1.70x3.70x1.60 m, ikincisinin ise 1.70x3.s0x2 m dir. Sal taşların üzerinin ise mıcır bir dolgu ile yükseltildiği görülmektedir. Günümüzde biraz dağılmış olduğu için bu dolgunun kalınlığını ölçmek olanağının bulunmadığı belirtilmektedir. Ayrıca çapı 7 ile 11 m. arasında değişen daire şeklindeki sınır taşlarının açık bir şekilde hala görüldüğü belirtilmektedir[962].

Yayınlara göre doğu-batı yönlü mezar odaları temelden yukarı doğru daralarak inşa edilmiş ve üstü sal taşları ile kapatılmıştır[963]. Buradaki kurganların tam paralelleri, Türkiye-Gürcistan sınırının hemen kuzeyindeki Meskheti'de saptanan taş kurganlardır. Coğrafi alarak da aynı bölge içinde değerlendirilebilecek Kurtkale ve aşağıda değineceğimiz dromoslu Akçakale Kurganın Trialeti kültürüyle ilişkilendirilebileceği belirtmektedir (Resim 4.34a-b)[964]. Patacı'da aynı yönde düşünce belirtmekle birlikte Akçakale Kurganı ve Kurtkale Kurganları arasında bir paralellik olduğunu belirtmektedir. Akçakale ve Kurtkale'ye yakın olan Trialeti ve Mesheti Kurganlarının Çıldır'daki örneklerin daha iyi anlaşılması açısından önemlidir[965].

---

[959] Sami Patacı, "Transkafkasya Arkeolojisi Kapsamında Ardahan", *Yeni Türkiye, Kafkaslar Özel Sayısı, Yıl. 21, Sayı. 72, Cilt. 2,* Ankara 2015, 74.
[960] Patacı, "Transkafkasya Arkeolojisi Kapsamında Ardahan", 74.
[961] Patacı, "Transkafkasya Arkeolojisi Kapsamında Ardahan", 74.
[962] Kemalettin Köroğlu, "1995 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması", *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Cilt: I,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, 1997, 377, Res. 10, Çiz. 4,5.
[963] Patacı, "Transkafkasya Arkeolojisi Kapsamında Ardahan", 74.
[964] Köroğlu, "1995 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması", 377, Res. 10, Çiz. 4,5
[965] Patacı, "Transkafkasya Arkeolojisi Kapsamında Ardahan", 74.

"Akçakale Kurganı", Ardahan ili Çıldır ilçe sınırları içerisinde, 18 km. güneydoğusunda Akçakale Köyünün 500 m. batısında kalan bu megalitik anıtın bulunduğu Akçakale'nin diğer adı Alparslan Adası veya Büyük Ada olarak da bilinmektedir[966]. Akçakale'de yapılan çalışmalarda Paleolitik Çağa kadar uzanan buluntular elde edilmiştir[967].

Kurgan/Dolmenin bulunduğu adaya aynı adı veren Akçakale Köy yolu ile ulaşılmaktadır[968].

Bizim tez konumuzu ilgilendiren megalitik anıt ilk kez K. Kökten tarafından keşfedilmiştir. Bu keşif esnasında bu mezar "dolmen" veya "taşlı dam" olarak değerlendirilmiştir Yükmen Edens, bu mezarı megalitizme konu olan bir anıt olarak değerlendirmiştir. Edens, adanın kuzey doğusunda bulunan kurgan veya dolmen olan oda biçimli yapının (Resim 4.34c-e) 6x4x2.5 m. boyutlarında moloz taşlarla örülü duvara sahip olduğunu belirtilmektedir. Yapının üstünün büyük yassı bloklarla kapatıldığı ve bloklar kurt dişi şeklinde bir taş işçiliğine sahip olduğunu göstermektedir. Oda mezarın girişinin yukarısında kalan blokların 2.82x 0.73 x0.40 m., tavanı örten taş levhaların ise 1.55x 0.97x 0.30 m., 2.38x 0.84x 0.60 m., 2.05x 0.55x 0.45 m, 3.70x1.65x 0.48 m. boyutlara sahip oldukları belirtilmektedir[969]. Doğu-batı yönlü olan mezar odasının ölçüleri 6.50x3.50 m. olarak verilmiştir[970]. Odanın içerisinde ocak yerinin ve odanın orta kesiminde tavanı taşıyan 1.05x 0.53x 0.22 m. boyutlarına sahip bir destek duvarından söz edilmektedir. Odanın döşemesi üzerinde 1.75x0.88x0.26 m. ölçülerinde üzerinde 25 cm.lik çapta daire şeklinde oyuğu bulunan dilimli taş raporlanmıştır. Burada dik durumda olduğunda menhir özelliği taşıyan dikili taşların bulunduğu belirtilmektedir[971].

---

[966] Bakiye Yükmen Edens, "Megalit Anıtlar Açısından Akçakale Adası Üzerine Bir Değerlendirme", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi, Sayı. 3,* T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2003, 73.

[967] Selçuk Ural, Jülide Akyüz Orat, Nebahat Oran Arslan, Akın Bingöl ve Cem Tuysuz, *Kars Tarihi Geçmişten Cumhuriyete,* Kafkas Üniversitesi Yayınları, Kars, 2011, 88-89.

[968] Edens, "Megalit Anıtlar Açısından Akçakale Adası Üzerine Bir Değerlendirme", 73.

[969] Edens, "Megalit Anıtlar Açısından Akçakale Adası Üzerine Bir Değerlendirme", 74, Resim. 5; Çizim. 1,2.

[970] Patacı, "Transkafkasya Arkeolojisi Kapsamında Ardahan", 74.

[971] Edens, "Megalit Anıtlar Açısından Akçakale Adası Üzerine Bir Değerlendirme", 74.

Köroğlu ise bu mezarı kurgan olarak değerlendirmiştir. Akçakale Köyü ile adayı birleştiren yolun hemen solunda, adanın doğu kısmında bulunduğu belirtmektedir. Toprak ve taş ile oluşturulmuş bu mezarın üst kısmı düz tepenin yamacına yaslanmıştır. Mezar söz konusu tepenin altına kalmakta ve doğu-batı yönünde, dikdörtgen planlı inşa edilmiştir. Mezarın girişinin kuzeydoğu uçta yer aldığı belirtilmektedir. Mezar soyularak talan edilmiştir. Mezar odasının 1.25 m genişlikte olduğu ve tahribat nedeniyle kısmen çöktüğü belirtilmektedir. Yaşanan tahribat nedeniyle bu giriş bölümünün daraldığı ve bu nedenle mezar odasına sürünerek ancak girilebildiği belirtilmektedir. 3.40x6.60 m boyutlara sahip odanın orta kısmında, tavandaki kuzey-güney yönlü, 3.13x2x0.15-70 m boyutlarında taş kirişin bulunduğu not düşülmektedir. Ayrıca alttan desteklenen taş dikmenin de bulunduğu belirtilmektedir. Mezarın üst örtüsünün doğudan ve batıdan ortadaki bu kirişin üzerine bindirilen sal taşlarından yapıldığı belirtilmektedir. Mezar odasının kapısının üstünde 2.66x0.70x0.40 m. ölçülere sahip büyükçe bir lento in situ halde günümüze kadar ulaşmıştır. Kurganın yönü ile yan duvarların inşa tekniğine bakıldığında Kurtkale kurganlarıyla örtüştüğü belirtilmektedir. Mezar odasının kuzeydoğu yönden eklenen giriş planı dışında hem tahribata uğramış dromos hem de üst örtüyü taşımak üzere ortasına konulan dikme taş bu mezarın daha kompleks bir mimariye sahip olduğunu ve daha zengin, güçlü pozisyona sahip bireyle ilişkilendirilmektedir.

Erken Tunç Çağı II içerisinde ortaya çıktığı belirtilen bu kurgan türünün gömü geleneği içerisinde uzun süre kullanıldığı belirtilmektedir[972]. Yükmen Edens, dolmen tekniğinde yapıldığını belirttiği bu megalitik anıtı özellikleri açısından Akdeniz Bölgesinde Antalya Kaş ilçesindeki Seyret/Gökçeören köyündeki kyklobik yapılarla, Kastamonu'daki menhir olarak tanımlanan blok taşlarla, Ankara Ilıca Köyündeki iri yapılı blok taşlı yapı ile değerlendirmektedir[973].

Diğer bir mezarlık olan ***"Kartalpınar"***, Ardahan il merkezinin yaklaşık 7-8 km. kuzeyinde yer alan Kartalpınar Köyü'nün 1-1.5 km. kuzeydoğusunda, Kura Nehri'nin

[972] Köroğlu, "1995 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması", 379, Resim: 14; Çizim: 6-7.
[973] Edens, "Megalit Anıtlar Açısından Akçakale Adası Üzerine Bir Değerlendirme", 75.

170 km. kadar kuzeyinde yer almaktadır. Mezarlık dışında tunç çağına ait bir yerleşimin de bulunduğu belirtilmektedir[974].

Mezarlık söz konusu merkezin hemen kuzeyinde kaçak kazılarla tahrip edilmiş halde tespit edilmiştir (Resim 4.35a)[975]. Tunç Çağı Mezarlığı olarak değerlendirilen bu yerde büyüklü küçüklü taşlardan dikdörtgen ve kare planlı mezarların bulunduğu belirtilmektedir. Ayrıca büyük boyutlu dikdörtgen kapak taşlarından söz edilmektedir (Resim 4.35a). Mezarlıkta yapılan araştırmalarda sanduka tipindeki bu mezarlar dışında kurgan tipinde mezarların da olabileceğine ilişkin verilerin ele geçtiği belirtilmektedir[976].

Ölü hediyelerine gelince kaçak kazılar sonucu mezarlardan geriye kalanların pişmiş toprak seramikler, monokrom çanak-çömlekler ve obsidyenlerden oluştuğu belirtilmektedir (Resim 4.35b)[977]. Bütün verilerden dolayı mezarlık Tunç Çağına tarihlenmiştir. Ancak Tunç Çağın hangi evresi veya evreleri içerisinde olduğuna dair bilgi net verilmemiştir. Sanduka tipi mezarları andıran kapak taşları ve obsidyen gibi buluntulardan yola çıkarak MÖ III. binyıl içerisinde kullanılan bir mezarlık olduğunu söylemek mümkündür[978].

"Tuzluca Hasankent Kurganı", Iğdır ili, Tuzluca ilçesi sınırları içerisinde bulunan Hasankent köyünden adını almıştır. Hasankent kurganını (Resim 4.35c)[979] tarihleyecek herhangi bir seramik ele geçmemiştir, ancak mimari özellikler ve diğer kurganların özellikleriyle karşılaşıldığında tarihi MÖ 2.300'e kadar çekilebilir. Bu kurgan küçük taşlardan 9 m. yüksekliğe 34 m. çapa ulaşmıştır (Resim 4.35d)[980].

Doğu Anadolu'daki bu kurganların tarihlenmesinde bir dizi sıkıntıların olmasındaki en büyük etkenlerden biri Erken Tunç Çağından Orta Tunç Çağı'na geçişte

---

[974] Sami Patacı ve Ergün Laflı, "Ardahan İli Arkeolojik Yüzey Araştırmaları- 2014", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler, Sayı: 39,* Ocak 2015, 27; Patacı, "Ardahan İli 2014 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", *33. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* 98, Resim. 8

[975] Sami Patacı ve Ergün Laflı, "Surveys in Ardahan on the Turkish-Georgian Borderline in 2013 and 2014", *Anatolia Antiqua XXIII,* 2015, 240; Patacı, "Ardahan İli 2014 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", *33. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*99, Resim. 10

[976] Patacı ve Laflı, "Surveys in Ardahan on the Turkish-Georgian Borderline in 2013 and 2014", 240; Patacı, "Ardahan İli 2014 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", 99, Resim. 10.

[977] Patacı ve Laflı, "Ardahan İli Arkeolojik Yüzey Araştırmaları- 2014", 27, Resim: Kartalpınar Tunç Çağı Mezarlık Buluntuları; Patacı, "Ardahan İli 2014 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", 87.

[978] Patacı, "Ardahan İli 2014 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", 87, Resim. 8, 10, Çizim. 9.

[979] Yardımcıel, "Güney Kafkasya'da Kurgan Kültürü (Yığma Taş Mezarlar)", 43, 45, Levha. 5..

[980] Aynur Özfırat, "Pre-Classical Survey in Eastern Turkey, Fifth Preliminary Report, Van Lake Basin and MT, Ağrı Region", *Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici, Vol. XLVIII, Roma,* 2006, 186, Fig. 10.

Transkafkasya'dan gelen göç etkisinin net olarak çözümlenemeyişinde yatmaktadır. Bir diğer neden bu kurganların kazılarının yapılmayışıdır. Eğer soyulmamış kurganlara ulaşılırsa, hangi kültürlere ve dönemlere ait oldukları belirlenebilecektir.

4.3. MUŞ-VAN BÖLÜMÜ

Bu bölümün ilk merkezi olan ***"Tilkitepe"***, Van il merkezine güneybatıdan 7 km. uzaklıktadır. Bugün için havaalanı içerisinde kalan höyük Van Kalesine güneyden 4 km. uzaklıktadır[981]. Yaklaşık 7 m. yüksekliğe sahip olan höyükte 1.5 m. derinlikle birlikte yerleşimlere ait izler görülmeye başlanmıştır. Yerleşimlerle beraber alt seviyelerinde, farklı derinliklerde mezarlara ulaşılmıştır.

Yerleşimlerin 1.50-6 m. arasında olanlarındaki mezarların kronolojik düzlemdeki yerleri net olarak verilememiştir. 6 m. den sonra tespit edilenlerin Kalkolitik Çağ içerisinde olma olasılıkları daha yüksektir. 1.5 m. derinlikten itibaren açığa çıkartılan mezarların tarihlendirilmesinde sıkıntı daha fazladır. Bunların Kalkolitik mi, Erken Tunç Çağına mı? ait oldukları net değildir[982]. Höyüğün Erken Tunç Çağı yerleşim alanı içerisindeki bu mezarların sayısının az olduğu görülmektedir. Basit toprak ve küp mezarlardan oluşan bu mezarlar Erken Tunç Çağ II içerisinde değerlendirilmiştir[983].

1937 yılında 2.5- 5.00 m. arasında toplamda 6 mezar açığa çıkartılmıştır. Mezarların tamamının üst kısmındaki sahada yanık izine rastlanması ilginçtir. İskeletlerin duruş pozisyonuna göre yan yatırıldıkları veya sırt üstü yatırıldıkları ancak tamamının aşırı derecede kıvrık (hocker) oldukları belirtilmektedir. 3.75 m. derinlikte tespit edilen 3 mezar içerisindeki bireylerin iskeletlerinden cinsiyet tanımlaması mümkün olmamıştır. Mezarlardan bir tanesinde başlar tersi istikamette olmakla birlikte 2 bireyin gömüldüğü belirlenmiştir. 4-5 m. derinlikte tespit edilen mezarlardaki iskeletlerin farklı seviyelerde birbiri üstüne gelmiş gibi oldukları belirtilmektedir (Resim 4.36a). 2.50 m. de açılan mezardaki bireyin boynuna bağlandığı tespit edilen 2 adet pişmiş toprak çanak-çömlek parçası bulunmuştur. Bunların bir nevi muska gibi

---

[981] K. Lacke, "Vanda Yapılan Harfiyat (1938)", *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi, Sayı. IV,* Maarif Matbaası, İstanbul 1940, 179.
[982] Edward Bowen Reilly, "Tilkitepedeki İlk Kazılar (1937)", *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi, Sayı. IV,* Maarif Matbaası, İstanbul 1940, 149, 151- 152, Şekil. 5, 15.
[983] Derin, *Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri*, 13-14.

kullanılmış oldukları tahmin edilmektedir (Resim 4.36b)[984]. Mezarlar zeminlerin altına uygulanmışlardır. Ancak yapıların taş temelsiz kerpiç duvarlardan inşa edilmiş olmasından bunların Tunç Çağı öncesine ait olması muhtemeldir[985].

İntramural mezar tiplerinden birisi pithos/küp diğer çömlektir. Tilkitepe'nin 2. kültür katında iki adet çömlek mezar içerisine iki çocuğun gömüldüğü iskelet analizinden anlaşılmıştır. Bu mezarların tarihlenmelerine ilişkin detaylı bilgi verilmemiştir. Ancak Yortan Babaköy ve Troia'nın çömlek mezarlarıyla değerlendirildiği için değerlendirmeye alınmıştır[986].

Tilkitepe'nin bu tip bazı mezarları MÖ III. binyıl sonlarına verilebilir. Ancak net bir tarih aralığı vermek mümkün değildir. Buradaki üçüncü çömleğin de bir çocuk gömüsü için kullanıldığı tespit edilmiştir[987]. Özgüç bu satırlardan bahsederken beraberinde Troia I ve II mezarlarından ve Yortan Babaköy mezarlarından da bahsetmektedir.

Mezar tiplerinden bir diğeri basit toprak mezardır. Van Tilkitepe'nin Erken Tunç Çağına tarihlenen basit toprak tipinde mezar geleneği erken dönemin toprak mezar geleneğinin devamı olarak yaşamaktadır. Özgüç, ölülerin hepsinin hocker pozisyonunda gömüldüğünü belirtmektedir. Ölülerden bir tanesi kuzey-güney istikametinde gömülmüşken diğerleri doğu-batı doğrultulu gömülmüşlerdir. Tilkitepe'nin toprak mezarlarında ölü hediyesine rastlanmamıştır[988].

Mezarlar içerisindeki iskeletlerin tamamının hocker pozisyonunda oldukları belirtilmektedir. Bu iskeletlerden bir tanesi hariç tamamının doğu-batı doğrultuda oldukları da belirtilmektedir[989].

Tilkitepe'nin III. kültür katında, Halaf Çağı'nın hemen üstündeki mezarlar Kalkolitik Çağa tarihlenmiştir, ancak bu çağa tarihlenen 17 iskeletten yaşlılardan bir kaçında ve çocuk iskeletlerinin çoğunda aşı boyası izine rastlanmış olması Transkafkasya'nın Erken Tunç Çağ karakterini yansıttığı da belirtilmektedir. Çağları net

---

[984] Reilly, "Tilkitepedeki İlk Kazılar (1937)", 149, 151- 152, Şekil. 5, 15.
[985] Reilly, "Tilkitepedeki İlk Kazılar (1937)", 149.
[986] Özgüç, *Ön Tarihte Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri,* 20
[987] Özgüç, *Ön Tarihte Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri,* 26.
[988] Özgüç, *Ön Tarihte Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1948, 9
[989] Derin, *Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri*, 13-14.

olarak belirlenemeyen iskeletler ise Yortan kültür özellikleri ile değerlendirilmektedir[990].

"Van Dilkaya", höyüğü Van ili, Edremit ilçesi içerisindeki Dilkaya köyünde Van Gölünün doğu kıyısında yer almaktadır[991]. Van Dilkaya höyüğünde gerçekleştirilen kazılarda Kura-Aras kültürüyle ilişkilendirilen bulgulara ulaşılmıştır. Dikdörtgen ve yuvarlak planlı evler ve bu mimari içerisinde ele geçen küçük buluntular ETÇ II'ye tarihlenmiştir. Kafkas dünyası ile bağlantısı kanıtlanan bu yerleşim (KA II) terkedildikten sonra Demir Çağına kadar yerleşim görülmemiştir[992]. Höyükte yapılan kazı çalışmalarında -4.30 m. derinlikte açılan alanın tamamını kaplayan bir yangın tabakası ile karşılaşılmıştır. Bu tabaka üzerinde elde edilen çanak çömlek buluntuları siyah ve gri perdahlılar oluşturmaktadır. Bu tabakanın hemen altından II No.lu mekan ortaya çıkarılmıştır. Yapı içerisinde küllüklü bir ocak açığa çıkarılmıştır. Bu ocağın ağzı kuzeybatıya bakmaktadır. Doğrudan evin tabanı üzerine kurulan ocağın hemen arkasında aynı döneme ait evin duvarları bulunmaktadır. Bu döneme ait evin dışındaki mekanların tabanları ise muhtemelen hasır bir örtü ile kaplanmıştır[993].

Yerleşim içerisinde II No.lu mekânda ortaya çıkarılan insan iskeleti dikkat çekicidir. Ancak bu iskelet dağınık bir halde ele geçebilmiştir. Yoğun tahribat geçirdiği belli olan bu iskeletin ense kısmında kemik bir bıçak sapı bulunmuştur. İskelet üzerinde yapılan çalışmalarla bireyin yaşının 35 civarında olduğu ve bir erkeğe ait olduğu belirlenmiştir[994]. Ancak kazı yayını iskeletin mezara ait olup olmadığını doğrulayacak verileri net olarak sunamamaktadır. Ayrıca iskeletin yatış pozisyonu, yatış yönü hakkında da herhangi bir bilgi verilememektedir.

"Van Ernis Evditepe", mezarlığı Van İli'nin 80 km. kuzeyinde, Muradiye ilçesi Ünseli Köyünün 2 km. doğusunda kalmaktadır. Van Gölü'nün kuzey kıyısında yer almaktadır. Kura-Aras Döneminden itibaren yerleşime sahne olmuştur[995]. Kaba

---

[990] Özgüç, *Ön Tarihte Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri,* 5

[991] Altan Çilingiroğlu, "Van-Dilkaya Höyüğü Ön Çalışması", *II. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* 1984, 159.

[992] Altan Çilingiroğlu, "Van-Dilkaya Höyüğü 1988 Kazıları", *Höyük, Sayı. 1,* 1988, 71-74.

[993] Altan Çilingiroğlu, "Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları, 1985", *VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: I,* 1987, 81-82.

[994] Çilingiroğlu, "Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları, 1985", *VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı,* 81-82.

[995] Sevin, "Son Tunç/Erken Demir Çağı Van Bölgesi Kronolojisi, Kökeni Aranan Bir Devlet: Urartu", 358-360; Veli Sevin, "Pastoral Tribes and Early Settlements of the Van Region, Eastern Anatolia",

taşlardan yapılmış Ernis-Evditepe mezarları Van- Erciş karayolunun iki tarafına da yayılmıştır. Erken Tunç Çağ buluntusu veren mezarlar Tilkitepe'den farklı olarak extramural mezarlık içerisinde yer almaktadır. Soyulan taş sanduka mezarlara ait 30 kadar pişmiş toprak kabın müzeye teslim edildiği belirtilmektedir[996].

Mezarlıkta ele geçen seramiklerin en eskileri Kura-Aras dönemine ait siyah ve kahverengi çanak çömlek parçalarından oluşmaktadır. Ernis-Evditepe mezarlarında toplanan seramiklerden % 10'unu Kura-Aras Dönemine verilmiştir[997].

Her bir mezarda birden çok ceset gömü uygulandığı belirtilmektedir. Eski iskeletler yenileri geldikçe mezarın arkasına doğru toplanmıştır. Ancak düzenli kayıtlar alınmadığı için hangi mezarın Kura-Aras dönemine ait olduğu belirlenememiştir[998].

Ernis ve Alahan erken devir mezarları hakkında önemli bilgiler veren mezarlardır. Bu mezarlardan elde edilen çanaklar çömlekler bu mezarların kullanım devirleriyle ilgili de önemli bilgiler vermektedir[999]. Van Ernis mezarlarında ele geçen MÖ III. binyılın ikinci yarısına tarihlenen (Kura-Aras II) bu merkezdeki keramikler buradaki mezarların en erken kullanımına ışık tuttuğu belirtilmektedir. Bu seramiklerin hem form hem de kalite bakımından kaliteli perdaha sahip olduğu, koyu yüzlü ve çizi bezemesiyle Kura-Aras II seramiklerinden farklılaştığı belirlenmiştir[1000]. Bir başka çalışmada Ernis'te ele geçen bu malzemeler Van ETÇ II tipik malları olarak değerlendirilmiştir[1001]. Ernis ve Alahan mezarlarında Urartu dönemine ait seramiklerin de ele geçmiş olmasını bu mezarların kullanımının uzun zaman devam ettiğini düşündürmektedir[1002].

Kura-Aras II seramiklerinin MÖ III. binyıl ikinci yarısına tarihlenmesi ve MÖ I. Binyıla tarihlenen Urartu seramiklerinin var oluşu bu mezarların aralıklarla da olsa MÖ III. binyıldan MÖ I. binyıla kadar kullanım gördüğünü doğrulamaktadır. Çilingiroğlu'na

---

Ancient Near Eastern Studies Supplement 12, A View from the Highlands Archaeological Studies in Honour of Charles Burney, Edt. Antonio Sagona, Peeters, 2004,182, Map.

[996] Derin, *Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri*, 14.

[997] Sevin, "Son Tunç/Erken Demir Çağı Van Bölgesi Kronolojisi, Kökeni Aranan Bir Devlet: Urartu", 358-360; Sevin, "Pastoral Tribes and Early Settlements of the Van Region, Eastern Anatolia", 182.

[998] Sevin, "Son Tunç/Erken Demir Çağı Van Bölgesi Kronolojisi, Kökeni Aranan Bir Devlet: Urartu", 2004, 358-360; Sevin, "Pastoral Tribes and Early Settlements of the Van Region, Eastern Anatolia", 182.

[999] Altan Çilingiroğlu, "Van Gölü Havzasında MÖ 2. Bin Kültürüne Ait Bazı Veriler", *I. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* İstanbul 1983, 27-28.

[1000] Çilingiroğlu, "Van Gölü Havzasında MÖ 2. Bin Kültürüne Ait Bazı Veriler", 27.

[1001] Aynur Özfırat ve Catherine Marro, "2004 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi, Sayı. 7,* İ. Aygül Ofset Matbaacılık San. Ltd. Şti. Ankara 2008, 6.

[1002] Çilingiroğlu, "Van Gölü Havzasında MÖ 2. Bin Kültürüne Ait Bazı Veriler", 27.

göre Kura-Aras eserlerinden Urartu kültürüne ait eserlere sıçramanın yansıdığı bu mezarlarda bin yıllık bir zaman farkının olmasını mezarların bir süre terkedildiğine bağlamaktadır. MÖ III. binyıl içerisinde ve MÖ I. Binyıl içerisinde bu yöre insanı tarafından yoğun bir şekilde kullanılan bu mezarlar MÖ II. binyıl içerisinde çevrede karışıklıkların yaşandığı, göç dalgaları sebebiyle azalma yaşayan nüfus ile orantı olarak daha az kullanılmıştır[1003].

Doğu Anadolu'nun Kalkolitik ve Erken Tunç Çağına ilişkin Van Ovasındaki Tilkitepe ile Van Gölü'nün kuzeyindeki Ernis Mezarlıkları; Elazığ Bölgesinde ki Keban Barajı sahasında yapılan kurtarma kazıları; Erzurum yakınlarındaki Karaz, Pulur, Güzelova konumuzla bağlantılı olarak Transkafkasya, İran ve Anadolu arasındaki bağlantıların belirlenmesine katkı sağlamaktadır[1004].

"Çelebibağ Mezarlığı", Van ili, Erciş ilçesinin 12 km. güneybatısında Çelebibağ Mahallesinin güneydoğusunda yer almaktadır. Höyüğün Erken Tunç Çağında yerleşim gördüğü tespit edilmiştir. Bu yerleşimde Kura-Aras kültürü etkilidir. Mimari birimler içerisinde ele geçen Kura-Aras tipi çanak çömlekler MÖ 2.600-2.200 (ETÇ II-III) yıllarını vermiştir[1005].

Höyüğün üzerinde yapılan kazılarda Orta Çağ mezarlığı dışında ETÇ'ye kadar uzanan yerleşimin izlerine ulaşılmıştır. Mezarlıkta ÇM-94/S-II K7 katmanında MÖ 2.800'lere tarihlenen bir urne mezar açığa çıkarılmıştır. Ortaya çıkarılan urne göçük altında kaldığından parçalandığı belirlenmiştir. Urne kabının kiremit renginde gevşek bir hamur dokusuna sahip olduğu ve hiçbir katkı maddesi içermediği belirlenmiştir. El yapımı olan urnenin üzeri perdahlıdır. Urnenin ağız genişliği 18 cm. çapında olup, yüksekliği 42 cm'dir. Söz konusu urnenin "Nahçıvan Kulp" adı verilen üç tane kulpu bulunmaktadır. Kabın dip kısmı sivri biten küçük bir çukurla belirlenmiştir (Resim 4.36c)[1006]. Mezar çömleğinin göçük altında kaldığı belirtilmektedir, sadece bu durumdan dolayı intramural olduğunu söylemek mümkün değildir. Mezarlık Alanı içerisinde tespit edildiğinden extramural olma ihtimali daha yüksektir.

[1003] Çilingiroğlu, "Van Gölü Havzasında MÖ 2. Bin Kültürüne Ait Bazı Veriler, 28.
[1004] Serap Yaylalı, *İÖ. 2. Bin Doğu Anadolu Boyalı Seramiği,* (Yayımlamamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi sosyal bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi anabilim Dalı, Erzurum 1993, 4
[1005] Rafet Çavuşoğlu, "Eski Erciş-Çelebibağ Höyüğü Tunç ve Demir Çağı Tabakaları Üzerine Bir Değerlendirme", *Höyük, Sayı. 3,* Ocak 2011, 1-5.
[1006] Abdüsselam Ulaçam, "Eski Erciş Kalesi ve Çelebibağı Selçuklu Mezarlığı Kazısı 1994", *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. 2*, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1996, 435, Çizim. 6.

Mezar urnesinin tarihlemesini ve özelliklerini yapan Aynur Özfırat dışında mezarlık sondajından çıkan seramikleri değerlendiren Veli Sevin'e göre bu seramikler Erken Tunç Çağı'na aittir. Bu durumda Van Gölü havzasında Erken Tunç Çağı'nda kremasyon tipi mezar geleneğinin olduğunu söylemek mümkündür. Urne mezara ölü hediyesi olarak birçok sunu kabı bırakılmıştır (Resim 4.36d-36e)[1007]. Çelebibağ'daki urne ve sunu kaplarından oluşan mezar seramiklerinden yola çıkılarak söz konusu tepeciğin farklı kültürler tarafından çağlar boyunca "kutsal alan" inancıyla kullanılmış bir mezarlık olduğu belirtilmektedir[1008]. Çelebibağ'ın höyük kısmının batı kısmında bariz bir şekilde bazı Kura-Aras kültürüne ait siyah-açkılı seramik parçaları ele geçmiştir[1009].

"Hazinetepe Kalesi", Van ili Erciş İlçesinin 38 km. kuzeydoğusunda, Patnos Ovası'nın doğusunda, Orta Damla köyünün kuzeyinde ve Bağdişan Nehri kıyısındaki yüksek bir kayalık tepe üzerinde konumlanmıştır[1010]. Hazinetepe, Lav tepesinin üstünde düz küçük bir höyük özeliği göstermektedir. Seramik kalıntılarına bakıldığında bu höyüğün ilk kez MÖ IV. binyılın ilk yarısında yerleşim gördüğü belirlenmiştir[1011]. Bozkurt kurganlarına benzer mezarlar Doğubayazıt'a doğru Iğdır ile bağlantı sağlanan yollar üzerinde, Ağrı Dağı'nın batı yakasında Hazine Tepe'de yer almaktadır. Dikdörtgen plana yakın, 120x75 m boyutlarında bir kale özelliği bulunmaktadır[1012].

Kurganların bulunduğu bu yerde kurganların yağmalanmasından geriye kalmış olabilecek Erken Tunç Çağ çanak çömleklerine ulaşılmıştır[1013]. Ancak bu kurganların yapım tarihini verebilecek kesin bir materyal ele geçmemiştir[1014].

Doğu Anadolu Bölgesi içerisinde yer alan kurganların tarihlendirilmesi hususunda bir takım sorular bulunduğu gibi bu kurganların yayılımı, mezar tipleri ve Kafkasya,

---

[1007] Ulaçam, "Eski Erciş Kalesi ve Çelebibağı Selçuklu Mezarlığı Kazısı 1994", 435-436, Resim. 13-14.
[1008] Ulaçam, "Eski Erciş Kalesi ve Çelebibağı Selçuklu Mezarlığı Kazısı 1994", 436.
[1009] Marro, Özfırat, "Pre-Classical Survey in Eastern Turkey. Second Preliminary Report: The Erciş Region", 233.
[1010] Özfırat, "Van Gölü Havzası Yüzey Araştırması: Patnos Ovası Demir Çağ Yerleşimleri" 457.
[1011] Marro ve Özfırat, "Pre-Classical Survey in Eastern Turkey. First Preliminary Report: The Ağrı Dağ (Mount Ararat) Region", 389
[1012] Özfırat, "Van Gölü Havzası Yüzey Araştırması: Patnos Ovası Demir Çağ Yerleşimleri" 457, Resim: 8-9.
[1013]Aynur Özfırat, "Van Gölü Havzası Yüzey Araştırması: Patnos Ovası Demir Çağ Yerleşimleri" *Altan Çilingiroğlu'na Armağan Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat, Arkeoloji ve Sanat Yayınları,* 457.
[1014] Marro ve Özfırat, "Pre-Classical Survey in Eastern Turkey. First Preliminary Report: The Ağrı Dağ (Mount Ararat) Region", 389.

İran arasındaki iletişim ağının boyutları çözülememiştir. Bunun temel sebebi E. Ressler'in 1990 yılında Kars yakınlarındaki Küçük Çatma (Maly Pergit) Kurgan'ında[1015], 1910 yılında P.K. Kuçynski'nin Erzurum'daki Köprüköy Kurgan'ında[1016] yaptığı kazılardan sonra 2000'li yıllara kadar herhangi bir kurgan kazısı yapılmamasıdır. Bu çalışmalar sonucunda Doğu Anadolu'nun yüksek platosu, Transkafkasya ve Kuzeybatı İran üçgeninde özellikle MÖ III. binyılın son çeyreğinde ortak kültürel sürecin yaşandığını söylemek mümkündür[1017].

"Yuvadamlı/Ersonk Sütey Yaylası Mezarlığı", 1992 yılında Aynur Özfırat'ın Van Gölü kıyısında, Bitlis İli, Ahlat İlçesine bağlı Yuvadamı/Ersonk köyü çevresinde yaptığı araştırmalarda uzun süre kullanım görmüş bir mezarlık tespit edilmiştir[1018].

Söz konusu bu yer Süphan Dağı'nın doğu eteklerinde, Ahlat İlçe merkezinin 7 km. kuzeyinde, deniz seviyesinden 2.000 m., göl seviyesinden 350 m. yüksekliktedir[1019]. Sütey Yaylası adındaki bu alanda mezarlar tespit edilmiştir. Mezarların bulunduğu bu kesimin ortasından küçük bir dere akmaktadır. Kaynağını Süphan Dağı'ndan alan bu dere 1000 m. kadar geniş bir alana yayılmış olan mezarlığı dörde ayırmıştır[1020].

Yapılan çalışmalarda Kura-Aras sürecinden Demir Çağına kadar uzanan süreci yansıtan malzemeler ele geçmiştir. Bu mezarlıktaki gömülerin sayısı oldukça fazladır[1021]. Oldukça geniş bir alana yayılmış olan Yuvadamı Nekropolü'ndeki bu mezarların büyük çoğunluğu defineciler tarafından tahrip edilmiştir. Mezarlık alanında Kura-Aras, Orta Tunç ve Demir Çağına tarihlendirilmiş mezarlar bulunmaktadır. Gaban deresinin kolları tarafından bölünmüş 5 ayrı yamaca mezarlar dağılmıştır. Bu

---

[1015] Aynur Özfırat'ın belirttiği bu yer Martirosyan'ın (1964, 47) Anadolu içerisinde MÖ III. binyıl sonu II. binyıl başlarına tarihlenen mezar olmalı. Aynur Özfırat, The Highland Plateu of Eastern Anatolia in the Second Millennium BCE: Middle/Late Bronze Ages", *Ancient Near Eastern Studies Supplement 27, Ceramics in Transitions Chalcolithic Through Iron Age in the Highlands of the Southern Caucasus and Anatolia,* Edt. Karen S. Rubinson ve Antonio Sagona, Peeters, 2008, 103.

[1016] Aynur Özfırat'ın belirtiği bu kurgan ve buluntuları hakkında yeterli belgelerin olmadığı belirtilmektedir. A.A. Martirosyan, *Armaniya v Epokhi Bronzi i Rannego Jeleza,* Erevan: Akademiya Nauk Armyanskoi SSR/ *Armenia in the Bronze Age and Early Iron Age,* Erevan/Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı'nda Ermenistan, Ermeni SSR Bilimler Akademileri Yayınevi, Erivan, 1964, 75-77.

[1017] Martirosyan, *Armaniya v Epokhi Bronzi i Rannego Jeleza,* 41-77.

[1018] Aynur Özfırat, "MÖ II. Binyıl Doğu Anadolu Boyalı Seramik Kültürleri Üzerine Araştırmalar", *Araştırma Sonuçları Toplantısı XI,* Ankara 1994, 360.

[1019] Özfırat, "MÖ II. Binyıl Doğu Anadolu Boyalı Seramik Kültürleri Üzerine Araştırmalar", 360, Harita. 1.

[1020] Aynur Özfırat, "Erste Betrachtungen zum Ostanatolischen Hochland im 2. Jt. v. Chr." *Sonderdruck aus Istanbuler Mitteilungen, Band 51,* 2001, 36, Abb. 9, 11-12.

[1021] Özfırat, "Erste Betrachtungen zum Ostanatolischen Hochland im 2. Jt. v. Chr." 36, Abb. 11-12.

mezarlıklar 1'den 5'e kadar numaralandırılmıştır. Derenin sağ kıyısında ve güney uçtaki yamaçta yer alan taş sanduka mezarların bulunduğu IV No.lu mezarlık Erken Tunç Çağa (Kura-Aras) tarihlendirilmektedir[1022].

Veli Sevin ve Aynur Özfırat'ın mezarlıkta yaptıkları incelemelerde mezarlar büyük ölçüde tahrip edildiği için mezar tipleri hakkında detaylı bilgi verememişlerdir. Yapılan değerlendirmelere bağlı olarak dikdörtgen planlı taş sanduka mezar, yumuşak kayaya oyulmuş oda mezarların olduğu söylenebilir. Bunların üzerindeki alçak yığınlardan dolayı aslında kurgan türü mezarlar olduğu belirtilmiştir. Mezarların talanından geriye kalan pişmiş toprak seramikler boyalı ve boyasız seramik türlerini içermektedir. Ancak Yuvadamlı'nın mezarlarından çıkarılan malzemeler çok zengin olduğundan tümünün özelliklerini belirlemek mümkün olmamıştır. Sütey Yaylasındaki bu kurgan türü mezarlar Gürcistan'daki Trialeti, Azerbaycan Kazak bölgesindeki Berkinağzı, Hanlar bölgesindeki Zurnabad ve Nahçıvan'daki Ezneburd mezarlarıyla karşılaştırılabilir. Bu mezarlar sadece MÖ II. binyılla ilişkilendirilemez, çünkü özellikle Erken Tunç Çağına verilecek taş sanduka mezarlar (Resim 4.37a) ve bu mezarlarla ilişkilendirilebilecek seramikler ele geçmiştir (Resim 4.37b-38)[1023]. Buradaki mezarların bu nedenle MÖ III. binyıl içerisinde de kullanılmış olabilecekleri belirtilmektedir. Elmakaya ve Çaygeldi mezarlıklarında olduğu gibi bu mezarlığın da kilometrelerce genişlikte bir alana yayılmış olması birçok problemi beraberinde getirmiştir[1024].

Mezarlık içerisinden Kura-Aras türünden kırmızı-siyah alacalı, açkılı ve yüksek boyunlu çömlek parçaları (Resim 4.38, 1-2,4) ile bir adet Nahçıvan Kulp (Resim 4.38, 3) türünde seramik ele geçmiştir[1025]. Bu mezarlıkta ele geçen Kura-Aras seramikleri ve Nahçıvan Kulpları Gümüşpınar Höyük, Van Kalesi, Karagündüz, Dilkaya kazıları, Ahlat Harabehulik yerleşimi ve Adilcevaz Kümbet Höyük'te de ele geçtiği belirtilmektedir[1026]. Mezarlar ise tür olarak Kafkasya'daki mezarlara benzetilmiştir[1027].

[1022] Özfırat, *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri,* 80, Res. 37.
[1023] Özfırat, "MÖ II. Binyıl Doğu Anadolu Boyalı Seramik Kültürleri Üzerine Araştırmalar", 361-362, Resim: 5-6, Çizim: 2.
[1024] Aynur Özfırat, "Research on the Cultures of East Anatolia in the 2nd Millennium BC", Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000), İstanbul 2001, 328.
[1025] Özfırat, "MÖ II. Binyıl Doğu Anadolu Boyalı Seramik Kültürleri Üzerine Araştırmalar", 362, Çizim. 2.
[1026] Aynur Özfırat, "1998 Yılı Bitlis-Muş İlleri Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları", *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Ankara 2000, 193-194; Aynur Özfırat, "1999 Yılı Muş İli Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları", *18. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Ankara 2001, 124.
[1027] Özfırat, Erste Betrachtungen zum Ostanatolischen Hochland im 2. Jt. v. Chr." 36

Talan edilen yüzlerce mezarın yanında, kuzey-güney doğrultuda akan derenin doğu yakasında bazı mimari kalıntıların olduğu belirlenmiştir. Ancak kazı çalışmaları yapılamadığı için planlarıyla ilgili bilgi verilememiştir[1028]. Söz konusu köy Doğu Anadolu için oldukça büyük olan bir höyük üzerine konumlanmıştır. Bu höyüğün malzemeleri Urartu dışında Erken Tunç Çağını vermektedir[1029]. Mezarlıktaki MÖ III. binyıla ait mezarlar bu höyükle bağlantılı olmalıdır. Ahlat Uludere Vadisinde Kaş Deresi üzerinde sol yamaçta kalan mezarlığın Yuvadamı'na benzeyen bir mezarlık olduğu belirtilmektedir[1030]. Yuvadamı kurganlarına benzer olarak Iğdır Ovası'nın güneybatı ucunda ve Ağrı Dağı lavlarının ovayla birleştiği yerde birkaç tane büyük kurgan bulunmaktadır. Bu kurganların da yoğun tahribattan dolayı tarihlenmesi net olarak yapılamamıştır. Toplanan çanak çömleklere göre kurganların bulunduğu yerdeki höyükler MÖ IV. binyılın ilk yarısına verilmiştir[1031].

"Suluçem/Musun Kurgan Mezarlığı", Ağrı'nın Doğubayazıt ilçesinde[1032] Ağrı Dağının karşısındaki Balık Göl Vadisinde, Eleşkirt Dağı'nın güney yamacında yer almaktadır. Söz konusu bu kurganlar Suluçem Köyü çevresinde[1033] ve ebatlarıyla eşleştirildiğinde Güllüce köy yolunun 500 m. kadar solunda kalmaktadır[1034].

Burada taş yığınlarından yapılmış en az 6 kurgan bulunmaktadır. Bu kurganlardan bir tanesi diğer küçük boyutlu olanlarla kıyaslandığında 60 m. çapı ve 10 m. yüksekliğiyle farklıdır. Bu kurganda bulunan kırık seramik kap parçalarından mezarın Erken Tunç Çağın geç evresine olduğu belirlenmiştir[1035]. Taş ve topraktan yapılmış bu kurgan merkezi bir ana kurgan ile bunun eteklerinde küçük taş kümelerinden oluşturulmuştur. Merkezdeki ana kurganın etrafında 5-6 m. çaplarında 9 kadar küçük kurgan bulunmaktadır. Büyük kurgan oluşumunun altında belki merkezde tek olabilir

---

[1028] Özfırat, "MÖ II. Binyıl Doğu Anadolu Boyalı Seramik Kültürleri Üzerine Araştırmalar", 362.
[1029] Özfırat, "MÖ II. Binyıl Doğu Anadolu Boyalı Seramik Kültürleri Üzerine Araştırmalar", 363.
[1030] Özfırat, "1997 Yılı Bitlis-Muş Yüzey Araştırması Tunç ve Demir Çağları", 5.
[1031] Özfırat ve Marro, "2002 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* 16.
[1032] Aynur Özfırat ve Catherine Marro "2003 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", *22. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2005, 302.
[1033] Ayhan Yardımcıel, Mehmet Ali Özdemir ve Mehmet Işıklı, "A Survey Project on the Borderlands of Turkey-Armenia-Nakhchivan-North Western Iran", *Landscapes Archaeology in Southern Caucasia, Orea 8*, Edt. William Anderson, Budapeşte, 2018, 76.
[1034] Aynur Özfırat, "Archaeological Investigations in the Mt. Ağrı Region: Bronze an Iron Ages", *Proceedings of the 6th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East Vol. 2,* 2010, 527.
[1035] Özfırat, "Archaeological Investigations in the Mt. Ağrı Region: Bronze an Iron Ages", 527.

ancak küçük kurganlarla çok sayıda gömünün yapıldığı söylenebilir. Kurgan kaçak kazılarla yoğun tahribat yaşamıştır. Bu kaçak kazılardan geriye birkaç parça kırık monokrom boyalı ve siyah cilalı seramik ele geçmiştir (Resim 4.49a)[1036]. Seramikler Kura-Aras olarak tanımlanmıştır[1037]. Bu seramiklerin ana mezara mı yoksa diğer küçük cep kurganlara mı ait olduğu belirlenememiştir[1038].

Bu tür gömü uygulamasını Gürcistan'daki Meskheti kurganlarıyla karşılaştırmak mümkündür[1039]. Meskheti kurganları Trialeti gelenekleri içerisinde değerlendirilmiştir. Bu kurganlar tamamen taştan yapılmıştır[1040]. Güney Kafkasya kurganlarıyla karşılaştırma yoluna gidilerek yapılan bu değerlendirme her iki coğrafya arasında insan aktarımının olduğunu düşündürtmektedir. Ağrı ili, Taşlıçay İlçesi'nin 15 km kuzeyinde Sinek Yaylası içerisinde de çok sayıda MÖ III. binyıl sonu ve II. binyıla ait kurganların bulunduğu belirtilmektedir. Bu kurgan uygulamasının Ağrı Dağı Bölgesi'ndeki göçebe ve yarı göçebe topluluklara bağlanmıştır[1041].

"Dorukdibi Höyük", Ağrı ili Çaldıran Ovasında Patnos'un kuzeyinde Tutak ilçesinde bugünkü Dorukdibi Köyünde yer almaktadır. Höyük, Patnos'un kuzeyinde aynı ismi taşıyan köyün üst kısmında kayalık bir tepe üzerindedir. Ağrı dağının batı yamacına konumlanmıştır[1042].

Höyüğün batı yamacındaki mezarlık muhtemelen Erken Tunç Çağına aittir[1043]. Çünkü bu höyük buluntularından dolayı Erken Tunç Çağına tarihlenmiştir[1044].

Mezar türleri arasında extramural taş örgü sanduka mezarlar tespit edilmiştir[1045]. Batı yamaçtaki bu mezarlar yuvarlak ve dikdörtgen plana sahiptir[1046]. Burada ele geçen

---

[1036] Özfırat, Erste Betrachtungen zum Ostanatolischen Hochland im 2. Jt. v. Chr." 31, Abb.3
[1037] Yardımcıel vd, "A Survey Project on the Borderlands of Turkey-Armenia-Nakhchivan-North Western Iran", 76.
[1038] Aynur Özfırat, "Doğu Anadolu Yüksek Yaylası'nda MÖ 2. Binyıl Kurganları", *Belleten, Cilt: LXVI, Sayı: 246,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003, 345, Resim. 4.
[1039] Özfırat, "Doğu Anadolu Yüksek Yaylası'nda MÖ 2. Binyıl Kurganları", 345, Resim. 4.
[1040] Sagona, "Social Boundaries and Rituel Landscapes in Late Prehistoric Trans-Caucasus and Highland Anatolia", 484-485.
[1041] Oktay Belli, "2009 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması", *28. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Allame Tanıtım & Matbaacılık Hizmetleri, Ankara 2011, 205.
[1042] Özfırat, "Pre-Classical Survey in Eastern Turkey, Sixth Preliminary Report: Lake Van Basin and Mt. Ağrı Region", 211; Özfırat, "Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması, 2007", 347.
[1043] Özfırat, "Pre-Classical Survey in Eastern Turkey, Sixth Preliminary Report: Lake Van Basin and Mt. Ağrı Region", 211; Özfırat, "Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması, 2007", 347.
[1044] Özfırat, "Pre-Classical Survey in Eastern Turkey, Sixth Preliminary Report: Lake Van Basin and Mt. Ağrı Region", 211; Özfırat, "Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması, 2007", 347.

seramikler Kura-Aras geleneğindedir. 90x45 m. boyutlarında dikdörtgen planlı bir kaleden de bahsedilmektedir[1047]. Ancak kalenin kullanıldığı döneme ilişkin bilgi verilmemiştir.

"Bozkurt Kurgan Mezarlığı", Ağrı ili, Doğubayazıt ilçesinin 16 km. kuzeyinde Bozkurt (eski Kurtkapan) Köyü içerisinde yer almaktadır. Kafkas geçidi üzerinde Bozkurt, Geç Kalkolitik Dönemden Urartu Krallığına (Orta Demir Çağ) kadar geçen süreçte iskan edilmiştir[1048]. Buradaki mezarlık yer aldığı bozkurt köyünden başlayarak kuzeye doğru dağın batı eteği alçak yamaç boyunca yaklaşık 12 km²lik alana yayılmıştır[1049]. Ağrı Dağı'nın batı yamacında Iğdır ovasına doğru uzanan bu mezarlık Ağrı Dağı geçidinin başında yer almasıyla önemli bir konumdadır[1050].

2009-2010 yılı itibariyle belirlenen kurgan sayısı 34 olarak verilmiştir. Toplamda 18 kurganın kazısı yapılmıştır[1051]. Ağrı Dağı ve yakın çevresindeki kurganlar Kura-Aras kültürünü izleyerek (MÖ 2.400/2.300) Güney Kafkasya'da olduğu gibi Doğu Anadolu içerisinde mezar tipi olarak yerini almıştır. Bu mezarların taban çapları 7 m. ile 18 m., arasında yükseklik 0.60 m. 4 m. arasında, mezar çukuru 0.80 m. ile 2.10 m. arasında, dip çap ise 0.80 ile 3.5 m. arasında değişmektedir. Bozkurt kurgan mezarların MÖ III. binyılın son çeyreğinden itibaren yapıldığı belirlenmiştir. Söz konusu bu kurganların üzeri işlenmemiş taşlardan yapılmıştır. Bu yığma taşların altına taş örgü veya taş sanduka mezarlar yapılmıştır. 1.20x0.60 m. boyutlarındaki mezarlar dikdörtgen planlı ve doğu-batı doğrultuludur. Mezarlarda tek bir kişiye ait iskelet ve bir çanak bir çömlek ele geçirilmiştir. Kurgan I'in mezar odasının (Resim 4.49b) batısından az sayıda çanak çömlek parçası ile hayvan kemiklerinin ele geçmiş olması[1052] ve aynı şekilde 7 No.lu kurganda taş örgü mezar içerisinde iskeletle birlikte hayvan iskeletleri[1053], 32 No.lu taş

[1045] Özfırat, "Pre-Classical Survey in Eastern Turkey, Sixth Preliminary Report: Lake Van Basin and Mt. Ağrı Region", 211; Özfırat, "Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması, 2007", 347.
[1046]Özfırat, "Van Gölü Havzası Yüzey Araştırması: Patnos Ovası Demir Çağ Yerleşimleri" 456
[1047]Özfırat, "Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması, 2007", 346.
[1048] Aynur Özfırat ve Nilgün Coşkun, "Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı, 2012", *35. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. 1*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi, Muğla, 2014, 146.
[1049] Aynur Özfırat, Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı, 2009-2010", *33. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2012, 534
[1050] Aynur Özfırat, "Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı, 2011", *34. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, Pegasus Görsel İletişim Hizmetleri, Çorum, 2013, 119
[1051] Aynur Özfırat, "Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı, 2009-2010", *33. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2012, 534, Çizim. 1.
[1052] Özfırat, "Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazıları", 637, Çizim. 3, Kurgan 1.
[1053] Özfırat, "Bozkurt Kurgan Mezarlığı 2007 Yılı Kazısı", 370.

sanduka mezarın batı ucunda insan iskeletiyle birlikte bulunan hayvan iskeletleri[1054] ölü yemeği ile ilişkilendirilebilir. Kaçak kazılar sonucu yoğun tahribata uğramış olan bu mezarlar Orta Tunç Çağına tarihlendirilmişlerdir. Söz konusu bu geleneğin Erken Tunç Çağından ödünç alındığını söyleyebiliriz. Tek kişilik mezarlar Kafkas özelliklerini yansıtmaktadır[1055].

Kurganlarla birlikte Melecami adında daha erken döneme tarihlenen höyük, yer aldıkları yüksek sırtta, dağın ovaya doğru yaptığı son uzantı olduğundan Doğubayazıt Ovası'nın tümüne, dağın kuzeye doğru uzanan Iğdır ve Kafkasya geçidine, İran yoluna ve Van Gölü Havzası'na inen tüm geçitlere hâkim bir noktadadır[1056]. Höyük içerisindeki yerleşim Geç Kalkolitik Dönem (MÖ 3.750-3.400) ve Geç Kalkolitik-Erken Tunç Çağa (MÖ 3.400-2.300/2.200) kadar çekilebilmektedir[1057]. Buranın güney batısına konumlanan mezarlıktaki bir çok kurgan talan edilmiştir. Bu dağınık kurganlardan yoğun miktarda Geç Kalkolitik, az miktarda da Erken Tunç Çağ seramiği gelmektedir[1058]. 12 km²lik bir alana yayılan bu kurganların MÖ III. binyılın sonlarından (MÖ 2.300/2.200) itibaren uygulanmaya başlandığı belirtilmektedir[1059].

Geç Kalkolitik seramikleri saman katkılı kırmızı-kahverengi yüzlü kaplar ve saman katkılı krem astarlı yüzlü kaplardan oluşmaktadır. Bunlardan kırık bir parça Sioni Kaplarına aittir. Erken Tunç Çağ seramikleri Kura-Aras kültürüne aittir. Bu seramikler iki gruba ayrılmıştır: iki boyalı perdahlı kaplar (Bichrome Burnished Ware) ve krem astarlı açkılı kaplar (Cream Slipped Ware). İki renkli açkılı kaplar kahverengi ve kırmızı öze sahip olmakla birlikte kaba ve orta kum katkılıdır, aynı renkteki macun astarlıdır. Bu parçalar çoğunlukla kötü pişirilmiş olup perdahlı ve el yapımıdır[1060]. Ancak bu kapların mezarın kendisine mi ait olduğu yoksa mezar yağmalanırken daha derine inilip oradan mı mezar çevresine atıldığı belirtilmemiştir. Bu nedenle bu

---

[1054] Özfırat, "Bozkurt Kurgan Mezarlığından Ayrışık Bir Kap", *Armağan Erkanal'a Armağan Anadolu Kültürlerine Bir Bakış,* 2014, 320

[1055] Aynur Özfırat, "Bozkurt Kurgan Mezarlığı, Yerleşik Kültür Geleneğinin Sonu Kurganlar", *Aktüel Arkeoloji* 15, İstanbul 2010, 42.

[1056] Özfırat ve Coşkun, "Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı, 2012", 146-147, Resim. 3.

[1057] Özfırat, "Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı (2007-2013)", 210-211.

[1058] Aynur Özfırat, "Earlier Settlements of Bozkurt Kurgan Cemetery: From Chalcolithic to Middle Bronze Age", *Azerbaycan'ın Erken Ekincilik Dövrü Abideleri,* Azerbaycan Milli Elmlar Akademiyası, Arxeologiya ve Etnoqrafiya İnstitutu, Bakü, 2012, 113.

[1059] Özfırat, "Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı (2007-2013)", 211.

[1060] Aynur Özfırat, "Earlier Settlements of Bozkurt Kurgan Cemetery: From Chalcolithic to Middle Bronze Age", *Azerbaycan'ın Erken Ekincilik Dövrü Abideleri,* Azerbaycan Milli Elmlar Akademiyası, Arxeologiya ve Etnoqrafiya İnstitutu, Bakü, 2012, 113, Fig. 6: 1-9; Fig. 6: 10-11.

mezarların tarihini net olarak vermek mümkün değildir. Özfırat'ın makalelerinde yaptığı Melecami kayalığının üstünde ve güney eteğinde ele geçen materyallere göre Geç Kalkolitik ve Erken Tunç Çağ yerleşiminin olabileceği (Resim 4.49c-d) yorumu bu seramiklerinde bu yerleşimlere ait olabileceğini düşündürmektedir[1061]. 2010 yılı kazılarında mezarlara bırakılan ölü hediyeleri arasında siyah açkılı ve kiremit astarlı seramikler bulunmaktadır[1062].

Bozkurt Kurgan Nekropolü'nün Anadolu arkeolojisine kattığı en büyük değer MÖ V. binyılda Orta Asya kökenli, MÖ III. binyıl Kafkasya'dan bilinen kurgan türü mezarların ülkemizde varlığının net olarak ortaya konulmasının olduğu belirtilmektedir. Ayrıca bu mezarların Transkafkasya ve İran Azerbaycan kurgan mezarlıkları ile ortak özellikler sergilediği de söylenmektedir[1063]. Özfırat, Bozkurt Kurgan Kazısı yayınında "*Belirlemiş olduğumuz kurgan türü mezarlar, Güney Kafkasya ve İran Azerbaycanı'nda olduğu gibi Erken Transkafkasya Döneminin sonundan Orta Demir Çağına değin uzanan bir süreç içinde yer alırlar*." der[1064].

Höyük çevresine yayılmış olan Bozkurt kurgan mezarlarındaki buluntular Doğu Anadolu mezar geleneği ile Güney Kafkasya ve İran Azerbaycan'ı merkezleriyle ortak özellikler gösterir. Bozkurt kazısına değin Anadolu ve Ön Asya'ya yabancı olan bu türde mezar anıtı geleneğinin Kuzey Kafkasya'da MÖ IV. binyıldan beri (Maikop, Nalçik, Mozdok[1065]), Güney Kafkasya'da ise MÖ III. binyılın ortalarından beri var olduğu bilinmektedir. Bu türde mezarları kullanan grupların bölgeye girişiyle Doğu Anadolu yüksek yaylasında da Güney Kafkasya'da olduğu gibi birçok değişikliğin olduğu açıktır. Kafkasya ve Avrasya steplerinde yapılan araştırmaların sonuçlarıyla paralel olarak Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu yüksek yaylasındaki arkeolojik kanıtlar da aynı yöndedir. Kurgan kültürü Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'da MÖ III. binyılın başlarından beri var olan ve Erken Tunç Çağı ya da Kura-Aras olarak isimlendirilen güçlü yerleşik kültür geleneğine büyük çapta son vermiştir. Kurganların ortaya çıkışıyla yerleşik yaşam kesintiye uğramış, ovalar terk edilmiş, pastoral yaşama

[1061] Aynur Özfırat, "Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazıları", *Belleten, Cilt LXXIII, Sayı: 268,* Ankara 2009, 636, Resim 24.
[1062] Aynur Özfırat, Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı, 2009-2010", *33. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2012, 534-537, 539.
[1063] Aynur Özfırat, "Bozkurt Kurgan Nekropolü Kazısı", *Türkiye Arkeolojisi, Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu'nun 30. Yıl Anısına,* Ankara 2008, 71.
[1064] Özfırat, "Bozkurt Kurgan Mezarlığı 2007 Yılı Kazısı", 370.
[1065] Özfırat,"Bozkurt Kurgan Mezarlığı, Yerleşik Kültür Geleneğinin Sonu Kurganlar", 43.

geçilmesi nedeniyle dağ etekleri ve otlaklara kayan hayvancılık esaslı yarı göçebe bir yaşamın başladığı belirtilmektedir. Hiyerarşik düzendeki değişim, kabile şef ya da beylerine ait oldukları düşünülen Gürcistan'daki Trialeti ve Kuzeybatı İran'daki Karaşamb gibi anıtsal ve zengin gömü hediyelerine sahip kurganlarda görülür[1066].

Bozkurt kurgan ile birlikte değerlendirilebilecek birçok mezarlık Doğu Anadolu bölgesi içerisinde yer almaktadır. Büyük Ağrı Dağının kuzey eteklerindeki Iğdır-Karakoyunlu ilçesinden başlayarak güney etekteki Doğubayazıt-Gölyüzü köyüne değin uzanan geniş bir kuşakta yer alan Mağaralar Mevki, Kasım Tığı, Gre Herşe, Gıcık Mevki ve Gölyüzü'nde ki yüksekliklerin eteklerinde bu türden mezarlıklar yer almaktadır. Iğdır ili, Merkez ilçe, Melekli beldesi çevresinde yapılan çalışmalarda Karakoyunlu-Kasımtığı tepesinden başlayarak, Kasım Tığı, Örgülü Tepe, Gre Herşe/Hazine Tepe/Ülkü Tepe, Ata Tepe ve Göl Üstü Tepe'ye kadar uzanan alan tamamen kalıntılarla kaplı olduğu belirlenmiştir[1067]. Bu tür mezarlara ait en erken bulguların MÖ III. binyıl sonlarına (MÖ 2.300/2.200) verilmiştir[1068]. Bu dönem içerisinde Ağrı Dağı ve yakın çevresindeki otlaklar, dağ etekleri ve düzlüklerindeki kurganlarla, Van Gölü Havzası'ndaki daha çok Süphan Dağı yaylalarındaki gömü gelenekleri basit toprak ya da taş örgü mezarlarla temsil edilmiştir. Bu mezarların tarihlenmesinde kesinlik yoktur. Ancak mezarlıklar dışında höyüklerinde Erken Tunç Çağ Kura Aras seramikleri ve Güney Kafkasya ve Kuzeybatı İran'la ilişkileri yansıtan Orta Tunç Çağ seramikleri ele geçmiştir[1069]. Yerleşim sistemi, seramikler ve Bozkurt Kurgan buluntuları ve diğer Ağrı yerleşimleri Güney Kafkasya ve İran Azerbaycan'ı ile yakın paralelliklerin olduğunu göstermektedir[1070].

"Gönlüaçık Kalesi", Ağrı ili, Patnos ilçesinde ovanın doğusunda, kendisiyle aynı adı taşıyan köyün güneyinde Sarısu çayının sol tarafında kayalık bir tepe üzerindedir[1071]. Kale, kare planlı ve 68 x 60 m boyutlarındadır. Doğu yamacındaki

---

[1066] Özfırat, "Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı (2007-2013)", 215.
[1067] Özfırat ve Marro 2003:15,18
[1068] A. Özfırat, "Ağrı Dağı'nda Yeni Arkeolojik Keşifler", *Aktüel Arkeoloji 19*, 2011, 49
[1069] Aynur Özfırat, "Ağrı Dağı ve Van Gölü Havzası Yüzey Araştırması (Muş, Bitlis, Van, Ağrı, Iğdır İlleri ve İlçeleri)", *Mustafa Kemal Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü Kazı ve Araştırmaları,* 2014, 26.
[1070] Özfırat, "Earlier Settlements of Bozkurt Kurgan Cemetery: From Chalcolithic to Middle Bronze Age", 114.
[1071] Aynur Özfırat, "Van Gölü Havzası Yüzey Araştırması: Patnos Ovası Demir Çağ Yerleşimleri" *Altan Çilingiroğlu'na Armağan Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat, Arkeoloji ve Sanat Yayınları,* İstanbul 2009, 459-460, Resim. 18.

düzlükte yerleşime ait planları açık olmayan mimari kalıntılar bulunmaktadır. Kale ve mezarlıkta ele geçen çanak çömlekler Erken Tunç Çağ'da başlamak üzere Orta Tunç Çağ, Erken Demir Çağ, Orta Demir Çağ ve Geç Demir Çağ'a kadar gitmektedir[1072].

Gönlüaçık'taki mezarlık kalenin etrafına oldukça geniş bir alana her yöndeki alçak tepelere yayılmıştır. Kaçak kazılarla neredeyse yok edilmiş olan mezarların tipleri net olarak belirlenememiştir. Yapılan çalışmalara göre büyük oranda basit toprak ve taş örgü mezarlardan oluşmuştur. Ancak az sayıda oda mezarlar da bulunmaktadır. Kalenin güneyinde iki adet oda mezar belirlenmiştir. Taş örgü olarak inşa edilmiş bu mezarların üzerleri iri kapak taşları ile örtülmüştür[1073].

"Grebudo Kalesi", Ağrı ili, Patnos ilçesinde ovanın batısında, Doğansu köyünün 1.5 km. kuzeybatısına düşmektedir. Bağdişan çayı vadisinde yüksek kayalık bir tepe üzerinde yer alır. Kale köylüler tarafından ağıl amaçlı kullanıldığı için yoğun tahribat vardır. Kale ve mezarlıktan elde edilen çanak çömlekler Erken Tunç Çağ dışında Orta Tunç Çağ, Erken Demir Çağ ve Orta Demir Çağ verilerini sunmaktadır. Mezarlık kalenin kuzey ve doğu yamaçlarına yayılmıştır[1074]. Definecilerin yarattığı yoğun tahribat nedeniyle mezarların türü net olarak anlaşılamamıştır. Muhtemelen Gönlüaçık'ta olduğu gibi basit toprak ve taş sanduka tiplerinden oluşmaktadır.

4.4. DOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NİN ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİNİN KISA DEĞERLENDİRMESİ

Tezimin ana bölümü olan Doğu Anadolu'nun MÖ III. binyıl ölü gömme geleneklerine ilişkin analizlerde bulunmak gerekirse Korucutepe ve Arslantepe gibi mezarlar üzerinden Geç Kalkolitik Çağın sonu ile ETÇ I sürecini birbirinden kesin çizgilerle ayırmak mümkün görülmemektedir. Bu zaman diliminde Doğu Anadolu Bölgesinde bir takım önemli değişimler ve dönüşümler yaşandığını mezarların taş sanduka mezar tiplerinin ortaya çıkmasından ve mezarlar içerisinde ele geçen eserlerden anlamak. Elazığ-Malatya bölümündeki mezarlarda ve yerleşimlerde ele geçen madeni eserler, metal üretimine dair bulgular yoğun miktarda metal kullanımının başladığını

[1072] Özfırat, "Van Gölü Havzası Yüzey Araştırması: Patnos Ovası Demir Çağ Yerleşimleri" 459-460.
[1073] Özfırat, "Van Gölü Havzası Yüzey Araştırması: Patnos Ovası Demir Çağ Yerleşimleri" 459-460.
[1074] Özfırat, "Van Gölü Havzası Yüzey Araştırması: Patnos Ovası Demir Çağ Yerleşimleri" 461, Resim. 27.

göstermektedir. Mezarlarda ele geçen metal eserlerin sayısındaki fazlalık ve Norşuntepe gibi yerleşimde tespit edilen fırınlar, potalar ve cüruflar yerleşimlerde metal işleme atölyelerinin olabileceğini düşündürtmektedir[1075]. Bu sürecin başlangıcı olan MÖ III. binyıla geçişte ve MÖ III. binyılın ilk yıllarında Anadolu'daki yerleşimler sadece tunç metal olarak kullanılmıyordu. Süs eşyalarında ve dini etkiyi yansıtacak eserler arasında altın, gümüş ve elektrondan yapılanlarda büyük artışın yaşandığı görülmektedir. Erken Tunç Çağ III'e kadar Anadolu madenciliği büyük bir gelişme gösterdiği hem ustalık derecesinden hem maden işleme tekniklerden hem de farklı metalürjik atölyelerde aşırı derecede artışın yaşanmasından, ele geçen eserlerin miktarından ve kalitesinden anlaşılmaktadır[1076]. Troia'dan Alacahöyük, Arslantepe'ye kadar birçok merkezde görülen bu zenginlik sosyal yapının "elit gruplar" adı altında soylu kişilerin elinde olduğunu göstermektedir. Elit grupların şefleri için metal bir nevi itibar anlamına gelmiştir. Metal talebi hem madeni[1077] hammaddelerin hem de lüks malların ticari bağlantılarla elde edinilmesini sağlamıştır[1078]. Bu bağlantı ile Kafkas dünyası ile Doğu Anadolu arasında kültürel birliktelik yaşanmasına sebep olmuştur. Özellikle doğu-batı yönlü hareket eden göçerler ekonomik kaynaşma dışında kültürel etkileşimin de mimarları olmuşlardır[1079]. Aynı şekilde Anadolu'nun batısından Anadolu içlerine ilerleyen bazı gruplar sayesinde yeni kültürel ve ekonomik ilişkilerin kurulduğu da bilinmektedir[1080].

Malatya'nın önemli arkeolojik yerleşimlerinden Arslantepe'nin elit mezarından elde edilen veriler idari kontrolü sağlayan merkezi örgütlenmenin MÖ III. binyıl başlarında çöküntüye uğramasıyla yenilikçi bir sosyal yapılanmanın başladığını göstermektedir. Yenilikçi toplumsal yapının Güney Kafkasya'dan bir takım yeni ölü gömme geleneklerini Doğu Anadolu'ya sızdırdığını Arslantepe krali mezarı ve

---

[1075] Kökten, "1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları", 461; Yakar, "Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia", 66-68.

[1076] Koşay, Kemal Turfan, "Erzurum- Karaz Kazısı Raporu", 377-380; Yakar, *The Later Prehistory of Anatolia, The Late Chalcolithic and Early Bronze Age, Part I, BAR International Series: 268 (II),Oxford*, 25.

[1077] Doğu Anadolu Bölgesi bölgelerimiz arasında en fazla rezerve ve çeşitliliğe sahip olanıdır.

[1078] Sagona, *The Heritage of Eastern Turkey from Earliest Settlements to Islam*, 52-53.

[1079] Deniz, vd., "Orta Aras Havzası'nda Tarihi Yollar: Bölgedeki Kültürel ve Ekonomik Etkileşimler", 2015, 227.

[1080] Özdoğan, 2003: 138, Anadolu İlk Tunç Çağ Haritası; Korfmann, 2003a: 136, İlk Tunç Çağ Yerleşmesi Haritası

buluntularıyla açıklama yoluna gidilmektedir[1081]. Arslantepe buluntularından metal kapların, kesici ve delici bazı aletlerin benzerliği Güney Kafkasya'nın kuzeyinde Maikop kültürü içerisindeki mezarlarda aranmıştır[1082]. Mezarda ele geçen çark yapımı saklı astarlı Uruk çömlekleri ise güney ile olan iletişimin kopmadığını göstermektedir[1083]. Mızrak uçları gibi bazı metal eserlerin izleri ise Hassek Höyük ve Tell Qara Quzak gibi arkeolojik yerleşimler üzerinden Suriye'de sürülmektedir[1084]. Arslantepe krali mezarında uygulanan insan kurbanının kronoloji olarak en yakını Siirt Başur Höyük'te tespit edilmiştir[1085]. Yaklaşık 500 yıl sonrasında Ur kral mezarlarında da insan kurbanın gerçekleştiği anlaşılmaktadır[1086]. Ur kral mezarlarıyla kronolojik olarak çağdaş olabilecek, Arslantepe krali mezarındaki gibi mezar üst kapağına yatırılmış insan kurbanını yansıtabilecek bir diğer merkez Güney Kafkasya'da Zinor'un V. Grubu I No.lu kurganıdır[1087]. Gürcistan'da Bedeni kültürüne ait krali mezarlara eşlik eden, daha mütevazi buluntular içeren kurban edilmiş kişilerin mezarlarının olduğu da belirtilmektedir[1088].

Arslantepe'nin ETÇ I krali mezarıyla çağdaş mezarlara Değirmentepe'de de ulaşılmıştır. Arslantepe krali mezarında ele geçen buluntularda olduğu gibi Güney Kafkasya etkisini yansıtan Kura-Aras tipi ince ve kaba mallar, koyu yüzlü açkılı mallar ile birlikte Uruk malını yansıtan açık renkli kumlu bir hamura sahip çömlekler ele geçmiştir. Ayrıca açık renkli saman katkılı Coba Kaseleri ve dışa açılan kenarlı konik Mersin XII A-B karakteri kapların ele geçmiş olması kuzey-güney yönlü ilişki ağını yansıtmaktadır[1089]. Değirmentepe'nin çömlek mezarında ele geçen 2 tunç bileziğin

---

[1081] Frangipane, "The Transition Between Two Opposing Forms of Power at Arslantepe (Malatya) at the Beginning of the 3rd Millennium", 1-2, 6-8; Modwene Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 362.

[1082] Palumbi, "From Collective Burials to Symbols of Power, The Translation of Role and Meanings of the Stone-Lined Cist Burial Tradition From Southern Caucasus to the Euphrates Valley", 28, Fig. 8-10.

[1083] Frangipane,- Nocera,- vd. "New Symbols of a New Power in a Royal Tomb from 3000 BC. Arslantepe, Malatya", *Paleorient, Annee, Vol. 27/2,* 2001, 112.

[1084] Marro, "Eastern Anatolia in the Early Bronze Age", 298.

[1085] Hassett ve Sağlamtimur, "Radical 'royals'? Burial Practices at Başur Höyük and the Emergence of Early States in Mesopotamia", 640-650.

[1086] Wallenfels ve Sasson, *The Ancient Near East an Encylopedia for Students,* 130.

[1087] Dedabrashvili, Дедабрашвили ІІІ.ІІІ, Kurgany Alazanskoy Dolinyi (Trudyi Kahetskoy Aarheologicheskoy ekspeditsii), и, 23.

[1088] Sagona, "Social Boundaries and Rituel Landscapes in Late Prehistoric Trans-Caucasus and Highland Anatolia", 485.

[1089] Ufuk, vd., "Değirmentepe Kazısı, 1978", 80,

benzerinin Erzurum Sos Höyük'ün MÖ III. binyıl katları içerisinde de ele geçtiği belirtilmektedir[1090].

Malatya il sınırları içerisinde kalan Köşkerbaba'nın MÖ III. binyıla tarihlenen mezarları bölge içerisinde intramural gömü geleneğinin devam ettiğini göstermektedir. Arslantepe ve Değirmentepe'de olduğu gibi çömlek mezarların yerleşim yerlerinin içerisine uygulandığı anlaşılmaktadır. Bu yerleşimlerdeki erişkin bireylerin extramural bir mezarlığa gömülmüş olduklarını söyleyebiliriz.

Malatya'nın komşusu olan Elazığ'da bulunan Korucutepe'de çok önemli bir aile mezarı grubu açığa çıkartılmıştır. Aile gömü geleneği ve içerisinde ele geçen mezar armağanları kısmen Kafkas mezar geleneğini yansıttığı belirtilmektedir. Bununla birlikte yer altına inşa edilmiş olması ağaçtan çatısıyla kurgan geleneğinin uzantısı olarak kabul edilmektedir. Bu mezar aynı zamanda (Mezopotamya) Tepe Gawra[1091] ve Tureng Tepe[1092] buluntularıyla benzeştirilmiştir. Kurganı andıran mezar mimarisi ve Mezopotamya mezar özelliklerini bir arada bulunduran bu merkez, MÖ 3.000'lerde bulunduğu bölgenin kuzey-güney yönlü iletişim ağını yansıtmaktadır[1093]. Mezarlar içerisinde ele geçen parlak renkli bir kap örneği ise İran'ın kuzeyi ile ilişkilendirilmesine neden olmuştur[1094]. Bunun dışında özellikle Arslantepe'nin krali mezarındaki buluntuların içeriğiyle örtüşmesi dikkat çekicidir. Korucutepe ve Arslantepe'nin krali mezarları bu coğrafyada kendine güç edinmiş ayrıcalıklı kişilerin varlığını yansıtmaktadır[1095].

Altınova içerisinde benzer sonuçların elde edildiği bir diğer merkez Norşuntepe'dir. Norşuntepe'nin Kafkasya ile iletişim halinde olduğunu Kura-Aras tipi seramiklerden anlaşılmaktadır. Oran olarak oldukça az miktarda iyi derecede fırınlanmış çark yapımı ince seramikler Suriye, Mezopotamya dünyası ile olan bağlantının kopmadığını göstermektedir[1096]. Basit toprak mezar içerisindeki ölüye eşlik etmesi için

---

[1090] Sagona, vd., "Excavations at Sos Höyük, 1995: Second Preliminary Report", 49, Fig. 12.9.
[1091] Palumbi, The Chalcolithic of Eastern Anatolia", *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia,* 213.
[1092] Shanshashvili, "Sites of the Kura-Araxes Culture in Trialeti", 170.
[1093] Palumbi, "The Chalcolithic of Eastern Anatolia", 213.
[1094] Yakar, *The Later Prehistory of Anatolia, The Late Chalcolithic and Early Bronze Age, Part I, BAR: 268 (II),* 269-270.
[1095] Arsebük, "Altınova'da (Elazığ) Başlangıcından İlk Tunç Çağı'nın Sonuna Kadar Kültür Silsilesi ve Sosyal Tabakalanma Sorunu", 67-69.
[1096] Hauptmann, "Norşun-Tepe 1968 Kazıları Ön Raporu", 111.

bırakılan iki adet siyah yüzlü, açkılı pişmiş toprak kapların benzerleri Kafkasya'daki mezarlarda da ele geçmiştir[1097].

Norşuntepe mezarında ele geçen Kura-Aras tipi kapların benzerlerine Pağnik Öreni'nde de ulaşılmıştır. Pağnik'in bu kapları özellikle Pulur Sakyol'un buluntuları ile benzeştirilerek iki merkez arasında yakın temasın olduğu ön görülmektedir[1098].

Altınova içerisinde bulunan Tepecik'te konutların temellerine çocukların gömüldüğü anlaşılmaktadır. Bu uygulamanın aslında coğrafya içerisinde çağdaşı diğer merkezlerde de uygulandığı anlaşılmaktadır. Çocuk mezarından birisinin içerisinde ve bulunduğu katta ele geçen pişmiş toprak damga mühürlerin yakın benzeri Tarsus tabakaları (ETÇ II) içerisinde de tespit edilmiştir[1099]. Güney yönlü iletişimi yansıtan bir diğer kaynak çark yapımı bej renkli seramikler olmuştur. Yine bu mezarların ait oldukları insanların yaşam izlerinden geriye kalan Kura-Aras tipi seramikler ve ocak ayaklarının benzerlerine Erzurum Pulur ve Güzelova'da ele geçmesi doğu yönlü iletişimi yansıtmaktadır[1100]. Tepecikte yerleşim içerisine uygulanan kerpiç sanduka mezarlar geçmişten gelen (Geç Kalkolitik) alışkanlıkların devam ettirildiğini göstermektedir.

Elazığ sınırları içerisinde kalan Taşkun Mevki, MÖ III. binyıl başlarına ilişkin önemli bilgilerin elde edildiği merkezdir. Bu dönem evresine tarihlenen intramural iki mezar tespit edilmiştir. Mezarlarda ele geçen seramiklerden sade yapılı olanlar güney yönlü iletişimi yansıtırken, kırmızı siyah yüzlü astarlı olanlar ise doğu yönlü iletişimi yansıtıyor olmalı[1101]. Taşkun Mevki dışında MÖ III. binyıl başlarına tarihlenebilecek açıldığı Arslantepe, Suyatağı[1102], Değirmentepe, Norşuntepe mezarları içerisinde hem Mezopotamya-Suriye etkili seramiklerin hem de Kafkasya etkili seramiklerin geçmiş olması ortak özelliklerden birsi olarak gösterilebilir. Erken tarihli bir diğer mezar olan Korucutepe'nin mezarının mimari özellikleri Kafkas etkisini yansıtırken mezar buluntularının Mezopotamya-Suriye etkisini yansıttığı belirtilmektedir. Taşkun

[1097] Bknz. Hauptmann, "Norşuntepe Kazıları, 1974", 22, Lev. 19, 4- 23, 5-6.
[1098] Bknz. Harper, "Pağnik Öreni Kazısı, 1969", 91, Lev. 63, 3-4; Yalçın, *Die Karaz, Keramik Von Tepecik in Ostanatolien,* 47.
[1099] Esin, "İstanbul Üniversitesi Prehistorya Kürsüsü Tepecik Kazıları (Elazığ)", 48-49.
[1100] Esin, "Tepecik Kazısı 1968 Yılı Önraporu", 154-157.
[1101] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 257.
[1102] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 257, 267.

Mevki'deki sal, sepet örgülü evin mimari özellikler bakımından Kafkas etkisini hissettirdiği belirtilmektedir. Bu durumda Taşkun Mevki, Arslantepe, Değirmentepe, Norşuntepe ve Korucutepe'deki bazı mimari ögeler ile Shida Kartli, Khizanaat Gora, Kvatskhelebi, Samtskhe, Dzhavakheli, Kakheti, Baba Derviş, Haftavan Tepe'deki çağdaş yerlerde tespit edilenlerin benzerlikler gösterdiklerini söyleyebiliriz[1103].

Birbirine yakın olan yerleşimlerden Han İbrahim Şah içerisinde Kura-Aras türü kapların baskın olduğu X. Katta (ETÇ I) tespit edilen bir adet pithos ve bir adet basit toprak mezardan dolayı yerleşim için gömünün uygulandığı belirtilmektedir. Elbette yetersiz kazı çalışması neticesinde böyle bir sonuca varılmış olunmalı. Yerleşimin başka bir yer, yamaç ve ya yerleşim dışında bir yerin mezarlık olarak kullanılmış olması gerekmektedir. Ancak höyük çevresinde mezarlığın saptanması için araştırmalar yapılmış olmasına rağmen bir sonuç elde edilememiştir[1104]. Kura-Aras kültür evresi içerisinde değerlendirilen bu mezarlar, kültür insanlarının ölü gömme geleneklerini anlamamızda kilit rol üstlenmektedir. Bu süreç insanlarının intramural pişmiş toprak tipi mezar geleneğini devam ettirdiklerini söyleyebiliriz. Pulur Sakyol içerisinde daha geç dönem içerisindeki (VI. Yapı katı- MÖ 2.470-2.350) mekanın ocağının yanında tespit edilen pithos/küp mezar bölge içerisinde geleneğin devam ettiğini göstermektedir[1105]. Han İbrahim Şah içerisindeki mekanın altına uygulanan basit toprak mezar ile çağdaş (ETÇ I) benzer tipte mezara Pulur Sakyol'da da (VIII. yapı katı) ulaşılmıştır. Pulur Sakyol, Han İbrahim Şah ve Arslantepe gibi ETÇ I başlarına verilen mezarlar ve mezar buluntuları hem Kafkasya hem de Mezopotamya ile olan iletişimi yansıtmaları açısından önemlidirler. Çünkü bu bölgenin daha sonraları Mezopotamya-Suriye ile bağlarının kopmuş olmasının altında yatan sosyal değişimi de yansıtmaktadırlar.

Hiç şüphesiz sosyal değişimi yansıtan en önemli göstergelerden birisi taş sanduka mezarlardır. Doğu Anadolu'da Keban ve Karakaya baraj gölleri kapsamında yapılan kurtarma kazılarında yerleşim yerleri içerisinde taş sanduka mezarlara ulaşılamamıştır. Ancak barajlar su tutmaya başladığında gelgitlerin yarattığı yüzey toprağı aşındırmaları neticesinde yerleşimlerin etraflarında oldukça büyük boyutlarda mezarlıkların olduğu anlaşılmıştır. Bunlardan Şemsiyetepe'nin taş sanduka mezarlığı 30 km. kuzeyde göl

[1103] Bknz. Sagona, *The Aşvan Sites 3, Keban Rescue Excavations, Eastern Anatolia the Early Bronze Age*, 6.
[1104] Ertem, *Keban Projesi Han İbrahim Şah Kazısı 1970-1971*, 19-20.
[1105] Koşay, *Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970*, 9.

sularının tahribiyle tespit edilmiştir[1106]. Şemsiyetepe ekinin devam eden araştırmalarında bu sefer 8 km. kuzeybatıda yine taş sandukalardan oluşan Suyatağı mezarlığı tespit edilmiştir[1107]. Arslantepe ile birlikte her üç mezarlığın hemen hemen çağdaş olduklarını hem Kafkas etkili hem de Mezopotamya-Suriye etkili seramiklerin bir arada bulunmuş olmalarından anlamak mümkündür. Hatta her üç mezarlığın ETÇ I süreci içerisinde kullanılmış olabileceklerini ele geçen güney etkili buluntulardan kaynaklı söylemek mümkündür. Maalesef bu mezarlıklarda detaylı çalışma yapılamamıştır ve günümüzde sular altında kalmaktadırlar.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde arkeolojik çalışmaların en az yürütüldüğü coğrafyalardan birisi olan Erzurum-Kars bölümünde erken dönem kazılarında (Sos, Pulur, Güzelova) münferit intramural mezarlara ulaşılmıştır. Bunlardan en detaylı bilgilerin elde edildiği yer Sos Höyük'tür. Sos Höyük'te tespit edilen mezarlar oluşumları itibariyle Kafkaslardaki kurgan mezarlarıyla kıyaslansa bile kurgan şeklinde bir mezar yapısının altına değil yerleşme içerisine uygulanmışlardır[1108]. Ancak birçok ortak özellik bu mezarların açılmasıyla ortaya çıkmıştır. Sos Höyük'te özellikle 2 mezar Güney Kafkasya gömü geleneğinde yakından bildiğimiz çukur mezarlardır. Bu mezarlarda ölüye eşlik kırmızı-siyah perdahlı kapları tipik Kura-Aras; uzun formu, boyunla gövde arasında cidarındaki belirgin ayrım, üst yüzeylerdeki merkezi çöküntüler ise Martkopi ve Erken Trialeti ile bağlantı kurulmuştur[1109]. Kafkaslarla ilişkilendirilen Kura-Aras, Trialeti ve Martkopi tipi kaplar dışında çömlekçi çarkında yapılmış amorf gri Suriye şişesi Suriye-Mezopotamya düzlükleriyle gerçekleşen iletişimi yansıtmaktadır[1110].

Güzelova'da MÖ III. binyıla tarihlenen mekânları ve mezarları yeterince analiz edilememiştir. Mezarların kendileri ve buluntuları aslında Sos ve Pulur höyükten pek

[1106] Darga, "Şemsiyetepe Excavations in the Lower Euphrates Basin 1978-1989", 120, Fig. 10.
[1107] Darga, "Les Tombes de Suyatağı-Mamaraş à la Région de Karakaya", 67.
[1108] Sagona, "Sos Höyük", 48.
[1109] Dikkaya, *Settlement Patterns of Altınova in the Early Bronze Age,* 39; Işıklı, "The Kura-Araxes Culture in the Erzurum Region: The Process of its Development", 64.
[1110] Sagona, vd., "Excavations at Sos Höyük, 1995: Second Preliminary Report", 37, 10.9; Antonio Sagona, Mustafa Erkmen, Claudia Sagona ve Sarah Howells, "Excavations at Sos Höyük, 1996. Third Preliminary Report", *Anatolica XXIII,* 1997, 184.

farklı değildir. Ele geçen eserler Güney Kafkasya'da yakından bilinen monokrom siyah ve kırmızı cilalı, elle yapılmış olan kabartma veya süslü kaplarına benzemektedir[1111].

Güney Kafkasya ile ilişkilendirilebilecek eserlerin ele geçtiği bir diğer mezarlık Harman Yeri'dir. Mezarlıkta kırık pişmiş toprak kaplar dışında Nahçıvan kulplu bir adet çömlek ele geçmiştir[1112]. Bu mezarlarla ilişkili çok önemli anıtsal bir kule tespit edilmiştir. Bir çeşit ritüellerin gerçekleştirildiğini gösteren bu kulenin içerisinde niş gibi bir aralığa dik şekilde bu tipte bir kabın yerleştirildiği belirtilmektedir[1113]. Doğu Anadolu'daki Kura-Aras kültür insanlarının toplumsal dinamiklerini yansıtacak bu mezarlar hakkında oldukça az ve yetersiz raporlar ele alınmıştır. Mezarlıkta birkaç kez kazı yapılmış olsa dahi raporların bilim dünyasına sunulmamasından dolayı oldukça önemli bilgilerden mahrum kalmaktayız.

Bazı mezarlıklarda ETÇ sürecine tarihlenen eserlere ulaşılmış olsa dahi bilimsel kazı çalışmaları gerçekleşmediği için mezarların tarihlenmesi netleştirilememiştir. Bunlar arasında taş sanduka tipi mezarların bulunduğu Kurdun Deresi[1114], Kartalpınar[1115]; kurgan mezarların bulunduğu Kuzeyhan Kalesi[1116], Ziyarettepe Kalesi[1117], Kurtkale[1118], Tuzluca Hasankent[1119] bulunmaktadır. Bunlardan Kurtkale Kurganları ile Akçakale Kurganı arasında bir paralellik olduğunu belirtmektedir. Akçakale ve Kurtkale'ye yakın olan Trialeti ve Mesheti Kurganlarıyla ilişkilendirilebilirler[1120]. Ayrıca Türkiye-Gürcistan sınırının hemen kuzeyindeki Meskheti'de saptanan taş kurganlarla da bağlantı sağlanabilir[1121].

Doğu Anadolu'da arkeolojik yerleşimlere en uygun iklim ve topografyaya sahip yerlere Muş-Van coğrafyasında ulaşmak mümkündür. Özellikle Van Gölü ve çevresi yaşam imkânları bakımından çok uygundur. Van Gölünün hemen kıyısında kalan Tilkitepe bu nedenle Erken Kalkolitik Çağdan itibaren yerleşim görmüş, burada

[1111] Koşay ve Vary, *Güzelova Kazısı*, 9.
[1112] Özfırat, *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri (MÖ II. Binyıl),* 68-69.
[1113] Balkan ve Sümer, "1965 Yılı Ani Kazıları Hakkında Kısa Rapor", 103- 104, Kroki. 1, Resim. 2.
[1114] Bingöl, "2014 Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", 132, Resim. 4a-b.
[1115] Patacı, "Ardahan İli 2014 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", *33. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* 87, Resim. 8, 10, Çizim. 9.
[1116] Bingöl, "2014 Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", 133, Resim. 7.
[1117] Bingöl, "Kars ve Çevresinde Karaz Yerleşimleri", 494-495, Fotoğraf. 10.
[1118] Patacı, "Transkafkasya Arkeolojisi Kapsamında Ardahan", 74.
[1119] Özfırat, "Pre-Classical Survey in Eastern Turkey, Fifth Preliminary Report, Van Lake Basin and MT. Ağrı Region", 186, Fig. 10.
[1120] Patacı, "Transkafkasya Arkeolojisi Kapsamında Ardahan", 74.
[1121] Köroğlu, "1995 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması", 377, Res. 10, Çiz. 4,5

yaşayanların Mezopotamya'ya kadar iletişim kurdukları tespit edilmiştir. Tilkitepe MÖ III. binyıl içerisinde de yerleşim görmüştür. Ancak erken dönem kazılarındaki raporlar pek detaylı değildir. Bu nedenle MÖ III. binyıl içerisinde değerlendirilen mezarlarımızın bu binyılın hangi evresine ait olduklarını çözümleyeme fırsatı bulamadık. Pişmiş toprak kaplara ve basit toprak şeklinde açılan çukurlara gömülen bireylerin beraberinde ele geçen eserler o dönem içerisinde yakınlarında mezarlar açılmadığı için batı mezarlarıyla karşılaştırılmıştır. Buluntular Troia I-II ve Yortan mezar buluntularına benzetilmiştir. Bazı mezarlardaki iskeletlerde Güney Kafkasya'daki ETÇ mezarlarından bildiğimiz aşı boyası izine rastlanmıştır[1122]. Dilkaya Höyük kazılarında sadece 1 adet münferit mezara ulaşılmıştır. Mezar yoğun tahribat geçirdiği için iskeletin de yoğun tahribat gördüğü belirtilmektedir[1123]. Tilkitepe dışında yakın bir merkezdeki yerleşim birimi içerisinde iskeletin tespit edilmiş olması intramural geleneğin çok az da olsa devam ettirildiğini göstermektedir.

Van'da bulunan Ernis mezarlığı çok farklı bir tablo çizmektedir. Burada extramural gömütler tespit edilmiştir. MÖ III. binyıl içerisinde uygulanan extramural taş sanduka mezarın soyulduğu 30 kadar pişmiş toprak kabın müzeye teslim edilmesinden sonra anlaşılmıştır[1124]. Bu toplu buluntu dışında mezarlıkta çok sayıda Kura-Aras kabının bulunduğu belirtilmektedir[1125]. Van Gölü Havzasının ölü gömme geleneklerine kattığı farklılıklardan bir diğer kremasyon gömünün uygulandığını gösteren urne mezarın Çelebibağ'ın mezarlığında tespit edilmiş olmasıdır. Urne için kullanılan çömlek Nahçıvan kulpa sahiptir. Yapılan çalışmalarda Kura-Aras kültürüne ait çok sayıda amorf seramik parçasına ulaşıldığı da belirtilmektedir[1126]. Bu coğrafyada MÖ IV. binyıla kadar yerleşim gördüğü tespit edilen Hazinetepe'de Bozkurt Kurganlarına benzer mezarların bulunduğu belirtilmektedir.

Bu coğrafyada tespit edilen başka mezarlıkların da kesin tarihlemesi yapılamamıştır. Bunlardan kurgan tipi mezarların bulunduğu Sütey Yaylası mezarlığı Gürcistan'daki Trialeti, Azerbaycan Kazak bölgesindeki Berkinağzı, Hanlar bölgesindeki Zurnabad ve Nahçıvan'daki Ezneburd mezarlarıyla karşılaştırılabilir. Bu

[1122] Özgüç, *Ön Tarihte Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri,* 5-9
[1123] Altan Çilingiroğlu, "Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları, 1985", *VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: I,* 1987, 81-82.
[1124] Derin, *Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri*, 14.
[1125] Sevin, "Pastoral Tribes and Early Settlements of the Van Region, Eastern Anatolia", 182.
[1126] Doğu Anadolu Yayla Kültürleri (MÖ II. Binyıl),233.

mezarların tahribatlarıyla dışarı çıktıkları düşünülen pişmiş toprak kaplar ETÇ'ye tarihlenmiştir[1127].

Ağrı il sınırları içerisinde de kurgan tipi mezarlara ulaşılmıştır. Bu mezarların da en erken dönem kullanımı net bir şekilde belirlenememiştir. Suluçem'de 6 adet kurgan tespit edilmiştir. Kafkaslarda olduğu gibi büyük kurgan içerisine daha küçük 9 adet kurgan uygulanmıştır. Kurgan etrafında tahribattan geriye kalmış olan Kura-Aras seramiklerinin olduğu belirtilmektedir. Akçakale ve Kurtkale'deki kurganlar gibi bu kurgan da Gürcistan'daki Meskheti kurganlarıyla karşılaştırılmıştır. Bu nedenle Trialeti kültürü içerisinde değerlendirilebilir[1128]. Ağrı'da Dorukdibi'nin dışındaki tahrip edilen taş sanduka mezarlardan geriye kaldıkları belirtilen Kura-Aras seramikleri ele geçmiştir[1129].

Ağrı'da kazı çalışmalarının yürütüldüğü Bozkurt kurgan mezarlarında az miktarda ETÇ seramiği ele geçmiştir. Bu kurganların en erken kullanımının MÖ 2.300/2.200 yıllarına kadar uzatılması mümkündür[1130]. Bozkurt Kurgan buluntuları ve diğer Ağrı yerleşimleri Güney Kafkasya ve İran Azerbaycan'ı ile yakın paralelliklerin olduğunu göstermektedir[1131]. Bozkurt'a yakın bir yerde bulunan Gönlüaçık Kalesi[1132] ve Grebudo Kalesi[1133] mezarlığında da ETÇ seramikleri tespit edilmiştir. Bu mezarlıkların kullanım zamanlarını net bir şekilde belirlemek için tespit edilen mezarlıklarda kazı çalışmalarına ağırlık verilmelidir.

[1127] Özfırat, "MÖ II. Binyıl Doğu Anadolu Boyalı Seramik Kültürleri Üzerine Araştırmalar", 361-362, Resim: 5-6, Çizim: 2.
[1128] Özfırat, "Doğu Anadolu Yüksek Yaylası'nda MÖ 2. Binyıl Kurganları", 345, Resim. 4.
[1129] Özfırat, "Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması, 2007", 346.
[1130] Özfırat, "Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı (2007-2013)", 211.
[1131] Özfırat, "Earlier Settlements of Bozkurt Kurgan Cemetery: From Chalcolithic to Middle Bronze Age", 114.
[1132] Özfırat, "Van Gölü Havzası Yüzey Araştırması: Patnos Ovası Demir Çağ Yerleşimleri" 459-460.
[1133] Özfırat, "Van Gölü Havzası Yüzey Araştırması: Patnos Ovası Demir Çağ Yerleşimleri" 461, Resim. 27.

BEŞİNCİ BÖLÜM

MÖ III. BİNYILDA DOĞU ANADOLU CİVARINDAKİ BÖLGELERDE ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİ

5.1. ORTA ANADOLU BÖLGESİ

Orta Anadolu'nun MÖ III. binyıl kültürleri hakkındaki bildiklerimiz oldukça kısıtlı olmakla birlikte, bazı sorunsalları beraberinde getirmektedir. Bu kültürler hakkında bildiklerimiz daha çok küçük ölçekli kazılarla aydınlatılmaya çalışılan mezarlardan, mezarlıklardan gelmektedir. Mahmatlar, Eskiyapar, Alacahöyük, Horoztepe, Resuloğlu ve Kalınkaya gibi mezarlarda ele geçen son derece değerli eserler bizlere bu kültürler hakkında önemli ipuçları vermektedir. Söz konusu eserler kültürlerin coğrafya içerisindeki yüksek refah seviyelerini ve zenginliklerini göstermektedir. Orta Anadolu'daki bu mezarlar MÖ III. binyıl toplulukların ulaştıkları madenciliği ve bu zenginliğin ölü gömme geleneklerine yansımalarını da ortaya koymaktadır. MÖ III. binyıl ortalarında coğrafyada yaşayan halkların ulaştığı kalite mezarlarda ele geçen kalaylı tunç tekniğinin teknik gelişimine ve beraberinde yayılımına bağlanmıştır[1134].

Orta Anadolu'daki MÖ III. binyıl yerleşmelerinin büyük çoğunluğunun aşiretler halinde, coğrafi sınırları belirlenmiş topraklarda yaşamış olmalılar. Günümüz aşiret sistemine yakın bir örgütlenme sistemiyle söz konusu yerleşmelerde hüküm süren hiyerarşik düzen karma çiftçi köylerinden oluşuyor olmalıydı. Politik devletlerin oluşumundan önceki bölgesel beyliklerin Anadolu'daki varlıklarını yine Alacahöyük, Horoztepe, Kayapınar ve Eskiyapar'ın zengin mezarlarından elde edilen buluntuların yardımıyla tahmin etmek mümkündür. Ancak bu yerleşimleri arkeolojik açıdan tanımlanmaları hemen hemen imkânsızdır. Bu döneme ait bir beylik, aşiret veya aşiret grubuna ait birbirine etki eden yerleşik ve yarı göçebe toplumlardan oluşmuş olabilir. Bu açıdan yaklaşıldığında büyük ölçüde çiftlik üzerine kurulmuş olan ekonomilerin erken şehir topluluklarının ortaya çıkma sürecine katkılarının ne ölçüde olduğu sorusu akla gelecektir. Orta Anadolu Platosunda yarı kurak coğrafyada bulunan Konya

[1134] Vasıf Şahoğlu, Hüseyin Vural ve Emrullah Karaturgut, "Çeşme-Boyalık, Erken Tunç Çağı Mezarlığı", *26. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Ankara 2009, 235.

Karahöyük, Alişar, Kültepe gibi Erken Tunç Çağı kasabaları için bu sorunun cevap bulması büyük önem taşımaktadır[1135].

Orta Anadolu'nun plato bölümünde temelde pithos/küp, çömlek, basit toprak, taş sanduka mezar tipleri görülmektedir. Bunlar dışında taş örülü yuvarlak mezarlar da bulunmaktadır. Bu tipte mezarların ele geçtiği merkezlerden birisine Kültepe örnek verilebilir[1136]. Orta Anadolu'nun kuzey bölgesinde (Kızılırmak Kavis İçi) bu tiplere ek olarak oda mezarlar uygulanmaya başlanmıştır. Alacahöyük, Horoztepe ve Mahmatlar'da ele geçen zengin ölü hediyeleri buradaki mezarların kısa süreli olmadıklarını ve en az 2-3 nesil boyunca bölge geneline hakim olan prenslerin bu türden zengin mezarlar içerisine gömüldüklerini göstermektedir. Ölü hediyeleri arasında başta altın, gümüş, elektron ve tunçtan yapılan eserler bulunurken bunlardan sonra kehribar, akik ve pişmiş toprak eserlerin geldiği belirtilmektedir. Bu mezarlara demirin de ölü hediyesi olarak bırakıldığı belirtilmektedir. Bu türden mezarlara süs eşyaları kaplar dışında statünün göstergesi olan figürünlü semboller (boğa, geyik, insan heykelcikleri, sistrumlar, güneş kursları) ve silahlar da bırakılmıştır. Ölüm merasiminin yansıması olan ölü yemeği ile ilişkilendirilen sığırlara ait baş ve bacakların mezarların üzerine bırakıldığı belirtilmektedir. Bu cins dışında koyun ve keçiye ait parçaların da bırakıldığı belirtilmektedir. Öteki dünya ile ilişkili olarak birçok mezarda hayvan kemiklerine ulaşılmışken Demircihöyük'te büyük baş[1137], Alacahöyük'te köpek gibi hayvan gövdesinin tam olarak mezar dışına bırakılma geleneğinin olduğunu görüyoruz. Mezarlar kısmen büyük ya da küçük dönemin tipik odalarına benzetilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır[1138].

Bu bölümün kısaca özetini içeren yukarıdaki metinlere baktığımızda Orta Anadolu içerisinde coğrafi özelliklere, ekonomik gelişmişliğe ve sosyal iletişime bağlı olarak iki belirgin coğrafi farklılığın olduğunu anlamaktayız. Orta Anadolu'yu Plato ve Kızılırmak Kavsi olarak iki ana bölümde inceleyeceğiz.

[1135] Jak Yakar, *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi, Tunç ve Demir Çağlarda Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı,* Çev. Selen Hırçın Riegel, 1. Baskı, Homer Kitabevi, İstanbul 2007, 34-35.
[1136] Tahsin Özgüç, "Yeni Araştırmalar Işığında Eski Anadolu Arkeolojisi,", *Anatolia VII,* Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1964, 34, Lev. VII, 1-2.
[1137] Jürgen Seeher, "Demircihüyük Nekropol Kazısı: 1991 Yılı Sonuçları", *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. I,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993, 367.
[1138] Özgüç, "Yeni Araştırmalar Işığında Eski Anadolu Arkeolojisi,", 36

5.1.1. Orta Anadolu Platosu

Orta Anadolu Platosundaki ilk mezarlık ***"Salur"*** ve höyüğü Orta Anadolu'nun kuzeyinde Çankırı İli'nin 45 km batısında, Orta İlçesi'nin 5 km kuzeybatısında, Salur Köyü'nün 1 km kuzeyinde Höyüktepe Mevkiinde, Orta-Çerkeş karayolunun 6. km., yolun 50 m batısında yer almaktadır[1139]. Salur Höyüğü ve Mezarlığı, etrafı tepelerle çevrili 1283 m. rakımlı küçük bir plato üzerine kurulmuştur. Çevresine göre düz bir yer mezarlık olarak kullanılmıştır. Höyüğün yaklaşık 50 m. kuzeyinde, 800 m² yayılan yüzeyde çok sayıda küp ve insan iskeletlerine ait parçaların bulunduğu ETÇ III'e tarihlenen mezarlık alanı bulunmaktadır[1140]. Burada 13'ü Pithos/Küp Mezar, 4 küp kapama, 1 ikili küp ve 2 taş örtülü basit toprak mezar olmak üzere dört farklı tipte (Resim 5.24a), toplam 20 mezar ortaya çıkarılmıştır[1141]. Bu mezarlar ve mezar buluntuları Kuzey/Orta Anadolu ve İç Batı Anadolu'da çağdaş dönemlerden bilinenlerle benzer özelliktedirler[1142]. Ancak kazılan mezarların yakın çevresinde ve içerisinde karışmış halde ele geçen in situ olmayan iskelet parçalarının antropolojik değerlendirmesi sonucunda, içerisinde bir bebek ve dört çocuğun da bulunduğu 21 adet bireyin daha varlığı tespit edilmiştir[1143]. Mezarları bu karmaşadan kurtararak kısaca özetlersek 20 mezara en az 40 birey gömülmüştür[1144].

Bu mezarların yönlerine bakıldığında 10 mezarın batı-doğu, 3 mezarın güneybatı-kuzeydoğu ve diğer 3'ünün ise kuzey-batı, güney-doğu istikametinde oldukları belirtilmektedir. Bu 16 mezarda kendi içinde bir yön birliğinden söz edilebilir. Çünkü bunlarda gömülerin tamamının başlarının batıda ve yüzlerinin güneye dönük olduğu görülmüştür. Altı mezardaki kuzeybatı ve güneybatı yönünde olan çeşitli derecelerdeki sapmaların mevsimsel olarak güneşin dünyaya olan açısındaki değişikliklerden

---

[1139] Resul İbiş ve S. Durmuş, "Çankırı Salur: Orta Anadolu'nun Kuzeyinde Bir Eski Tunç Çağı Mezarlığı", *Anatolia 36,* 2010, 14, Harita. 1; Ayhan Yiğit, Pınar Gözlük Kırmızıoğlu, Resul İbiş ve Ayla Sevim Erol, "Çankırı Salur Erken Tunç Dönemi İnsanları", *26. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* Allame Tanıtım & Matbaacılık Hizmetleri, Ankara 2011, 273.

[1140] Roger Matthews, "Salur North: An Early Bronze Age Cemetery in North-Central Anatolia", *Ancient Near Eastern Studies Supplement 12, A View from the Highlands Archaeological Studies in Honour of Charles Burney,* Edt. Antonio Sagona, Peeters, 2004, 57-58, Fig. 1:1; Atilla Türker, Celal Özdemir ve Derya Bozkurt, "Orta Karadeniz Bölgesi Erken Tunç Çağı Ölü Gömme Geleneklerine Bir Bakış", *5. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu,* Ankara 2015, 109.

[1141] İbiş ve Durmuş, "Çankırı, Salur: Orta Anadolu'nun Kuzeyinde Bir Eski Tunç Çağı Mezarlığı", 15, Resim. 2-3.

[1142] İbiş ve Durmuş, "Çankırı, Salur: Orta Anadolu'nun Kuzeyinde Bir Eski Tunç Çağı Mezarlığı", 13

[1143] İbiş ve Durmuş, "Çankırı, Salur: Orta Anadolu'nun Kuzeyinde Bir Eski Tunç Çağı Mezarlığı", 16

[1144] Matthews, "Salur North: An Early Bronze Age Cemetery in North-Central Anatolia", 59.

kaynaklandığı düşünülebilir. Farklı yönlenme gösteren dört mezardan ikisi güneydoğu-kuzeybatı, diğer ikisi ise güney-kuzey yönlüdür[1145].

Ölü hediyelerine gelince mezarlarda çok az sayıda ölü hediyesine rastlanmıştır. Bulunanlar; pişmiş toprak kaplar, kazıyıcı aletler, iğneler ve altından yapılmış yaprak parçasına ait pendant[1146] ve taş boncuk gibi mütevazı hediyelerden oluşmaktadır (Resim 5.24b)[1147]. Silah olarak tıraş bıçakları (kazıyıcı razor), bakır/arsenik alaşımlı keskin kenarlı küçük bıçak tespit edilenler arasındadır[1148].

Süs eşyası niteliğinde değerlendirilecek yüzey buluntusu olan altın pandantif parçası, Salur mezarlığında kıymetli, zarif ölü hediyelerinin bırakıldığını göstermektedir.[1149]. Eser 0.5 mm'den daha incedir (Resim 5.1c)[1150]. Bir başka madeni süs eşyası tunç bileziktir. Kırık ve bükülmüş olarak bulunan bilezik üzerinde herhangi bir bezeme bulunmamaktadır. Bu bilezik diğer madeni buluntuların aksine, %23,5 oranında kalay alaşımıdır. T. Zimmermann, özellikle takı olarak kullanılan süs eşyalarında yüksek oranda kalay, arsenik kullanılmış olmasını ve kalay oranı yüksek bir tork fragmanının olmasını[1151] altın ve gümüşü taklit etme girişimi olarak yorumlamakta ve "Hatti" yerleşimlerinin malzeme temininin, kuzeyde Karadeniz kıyı şeridi boyunca uzanan arsenik yatakları ile olasılıkla Orta Anadolu'nun güneydoğu kesimlerindeki kalay cevherlerinden güvenli bir ticaret ağı ile sağlamış olabileceğini belirtmektedir. Salur metal eserlerindeki bakır-arsenik veya bakır kalay alaşımı kullanımı Resuloğlu Mezarlığı ve Demircihöyük-Sarıket Mezarlığı ile paralellik göstermektedir[1152].

Ölü hediyelerinden gövdesi üzerinde karşılıklı iki adet yuvarlak kesitli yatay kulpu çanak Troia'da *Red-Coated Ware* olarak adlandırılan hamur grubuna

---

[1145] İbiş,- Durmuş, 2010: 15; Yiğit, vd., "Çankırı Salur Erken Tunç Dönemi İnsanları", 274.
[1146] Roger Matthews, "Project Paphlagonia: Regional Survey in Çankırı and Karabük Provinces, 1999", *18. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2001, 250, Fig. 3-4
[1147] İbiş ve Durmuş, "Çankırı, Salur: Orta Anadolu'nun Kuzeyinde Bir Eski Tunç Çağı Mezarlığı", 19, Resim. 7,3; Çizim. 3,20, Resim. 5; 7,1, 8; Çizim. 3,26.
[1148] Matthews, "Salur North: An Early Bronze Age Cemetery in North-Central Anatolia", 57-58, Fig. 3; İbiş ve Durmuş, "Çankırı, Salur: Orta Anadolu'nun Kuzeyinde Bir Eski Tunç Çağı Mezarlığı", 22, Fig. 3; Resim. 12,2, Tablo. 1.
[1149] İbiş ve Durmuş, "Çankırı, Salur: Orta Anadolu'nun Kuzeyinde Bir Eski Tunç Çağı Mezarlığı", 22
[1150] Matthews, "Salur North: An Early Bronze Age Cemetery in North-Central Anatolia", 59-60, Figure. 2-3.
[1151] Thomas Zimmermann ve Tayfun Yıldırım, "Çorum ve Çankırı Arkeoloji Müzeleri'nde Bulunan Erken Tunç Çağı Madeni Buluntuların Zararsız XRF Analizi", *26. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* Allame Tanıtım & Matbaacılık Hizmetleri, Ankara 2011, 252-253.
[1152] İbiş ve Durmuş, "Çankırı, Salur: Orta Anadolu'nun Kuzeyinde Bir Eski Tunç Çağı Mezarlığı", 22.

benzemektedir. Tipolojik olarak benzerleri Troia IV. ve V. tabakalarda bulunmuştur. Kırmızı haç bezemeli çanaklar Troia Vc'de, Alacahöyük 5. seviyede, Polatlı II. evrede, Kilise Tepe E evresi H20c sondajında, Tarsus'ta Erken Tunç Çağı'nın sonunda ve Orta Tunç Çağı'nın başında ve Kaman-Kalehöyük'te bulunmaktadır. M. Korfmann, kırmızı haç bezemeli çanakların, Hacılar I ve VI, Beycesultan 15 ve 16. tabakalar ve Demircihüyük E1/E2 evrelerinde bulunan ve Troia V'den çok daha eskiye giden örneklerden dolayı Kuzeybatı Anadolu'da uzun ve önemli bir geçmişi olduğunu düşünmektedir. Bu durumda Erken Tunç III'e tarihlendirmek doğru olacaktır. Benzer şekilde hafif içe dönük basit ağız kenarlı, dışa eğik gövdeli, alçak düz kaideli olan çanaklardan kaidesi hafif içerilerin benzerleri Balıbağı Mezarlığı'nda, Boğazköy kuzeybatı yamacında geçiş evresi olan 9 ve 8b evrelerinde, Boğazköy[1153] Büyükkale Ve evresinde, Kültepe Karum IV. tabakada, İkiztepe'nin Geçiş Çağı olarak adlandırılan I. tabakanın 5. ve 6. evresinde bulunmaktadır[1154].

Süs eşyası olan altıgen piramit başlı iğnelerin benzerleri Paflagonya Bölgesi Yüzey Araştırmasında R. Matthews tarafından bulunanlara benzeştirilmiştir. Bu iğnenin tam benzeri Resuloğlu 1. seviyedeki M 230 No.lu taş sandık mezardan geldiği belirtilmektedir[1155].

Mezar İçinde Gömü Sayısına gelince yirmi mezarın tamamında tekli gömü yapıldığı belirtilmiş[1156], ancak yapılan antropolojik çalışmalar neticesinde 20 mezarda 41 ayrı bireye ait iskeletin bulunduğu belirlenmiştir. Bu kemiklerin bebek, çocuk ve erişkinlere (kadın-erkek) ait olduğu belirtilmektedir[1157].

Ölülerin yatırılış şekline gelince Pithos/Küp mezarlarda ölüler, başları küpün ağız kısmına, ayakları dip kısmına gelecek şekilde, çoğunlukla hocker, az sayıda da nim-hocker pozisyonda yerleştirilmiştir[1158]. Mezarlarda bulunan iskeletlerden, bireylerin sağ

[1153] İbiş ve Durmuş, "Çankırı, Salur: Orta Anadolu'nun Kuzeyinde Bir Eski Tunç Çağı Mezarlığı", 20, Resim. 11; Resim. 7,4-5; Çizim. 3,21-22.
[1154] İbiş ve Durmuş, "Çankırı, Salur: Orta Anadolu'nun Kuzeyinde Bir Eski Tunç Çağı Mezarlığı", 21, Resim. 7,4-5; Çizim. 3,21-22.
[1155] İbiş ve Durmuş, "Çankırı, Salur: Orta Anadolu'nun Kuzeyinde Bir Eski Tunç Çağı Mezarlığı", 21, Resim. 8.
[1156] İbiş ve Durmuş, "Çankırı, Salur: Orta Anadolu'nun Kuzeyinde Bir Eski Tunç Çağı Mezarlığı", 16.
[1157] Yiğit, vd., "Çankırı Salur Erken Tunç Dönemi İnsanları", 275, 276, Tablo, 1; Grafik. 1.
[1158] İbiş ve Durmuş, "Çankırı, Salur: Orta Anadolu'nun Kuzeyinde Bir Eski Tunç Çağı Mezarlığı", 15

taraflarına yatırıldıkları, bacakların karına doğru çekildiği, kolların bükülerek ellerin çene hizasına bırakıldığı tespit edilmiştir[1159].

MÖ III. binyıla ait mezarların ele geçtiği ***"Ahlatlıbel"***, 1934 yılı kazı yayınlarına göre Ankara il merkezinin 14 km. güney-güneybatısında yer almaktadır. 5 Mayıs 1933 yılında mezarların tespiti edilmesi ve prehistorik buluntuların ele geçmesi üzerine Mustafa Kemal Paşa'nın da istemiyle burada kazı çalışmalarına başlanmıştır[1160]. 1.200 m. yüksekliği ile bir yayla içerisinde sırt üzerinde yer aldığı belirtilmektedir[1161].

Kazı yayınlarına göre mezarların sayısının 18'in üzerindedir, ancak net sayı verilmemiştir. İskeletlerin ele geçtiği mezarlar odaların köşelerine, temellerin altlarına ve odaların hemen yanına uygulanmışlardır[1162]. Mezar tipleri pithos/küp, taş sanduka ve basit toprak mezarlardan oluşmaktadır[1163].

Mezarlar ve içerisindeki ölülerin gömü yönlerinin iki istikamete sahip olduğu belirtilmektedir. Birincisinde baş kuzeydoğu istikametinde, vücut kuzeydoğu istikametinde ve güneybatı istikametinde, yüz batıya çevrilmiştir. İkinci örneklerde baş batı istikametinde vücut batı-doğu istikametinde ve yüz güneye yönlendirilmiştir[1164]. Diğer mezarlarda kuzeybatı, güneybatı, güneybatı-kuzeydoğu[1165] ve doğu-batı yönlü mezarlara ulaşılmıştır[1166].

Ölü hediyelerine gelince taş sandukalardan pişmiş toprak kaplar, silah olarak bakır kamalar, mızraklar, yassı balta, sap delikli balta[1167] ele geçenler arasındadır. Mezarlar içerisinde ele geçen diğer bir buluntu grubunu bağ delikli bakır boyun halkaları oluşturmaktadır (Resim 5.1d)[1168]. Ele geçen dört köşeli, kıvrılmış bakır çubuk şeklinde olanının ortası yuvarlak olanı top çubuk üzerine işlenmiştir. Topun üzerinde

---

[1159] İbiş ve Durmuş, "Çankırı, Salur: Orta Anadolu'nun Kuzeyinde Bir Eski Tunç Çağı Mezarlığı", 16; Yiğit, vd., "Çankırı Salur Erken Tunç Dönemi İnsanları", 274.
[1160] Hamit, Zübeyr Koşay, "Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâletince Yaptırılan Ahlatlıbel Hafriyatı", *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi, Sayı. 2,* Devlet Matbaası, İstanbul 1934, 3.
[1161] Koşay, "Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâletince Yaptırılan Ahlatlıbel Hafriyatı", 4.
[1162] Koşay, "Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâletince Yaptırılan Ahlatlıbel Hafriyatı", 88.
[1163] Koşay, "Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâletince Yaptırılan Ahlatlıbel Hafriyatı", 88, 41,42, A.B. 522-523; 89.
[1164] Koşay, "Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâletince Yaptırılan Ahlatlıbel Hafriyatı", 88.
[1165] Koşay, "Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâletince Yaptırılan Ahlatlıbel Hafriyatı", 89.
[1166] Koşay, "Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâletince Yaptırılan Ahlatlıbel Hafriyatı", 95,97.
[1167] Koşay, "Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâletince Yaptırılan Ahlatlıbel Hafriyatı", 39, A.B. 365, 75-76.
[1168] Koşay, "Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâletince Yaptırılan Ahlatlıbel Hafriyatı", 89, 93, No. 354, 359-360, 578, 579, 365.

ağırşaklarda olduğu gibi dalgalı çizgiler işlenmiştir[1169]. Mezarlar içerisinde süs eşyası olarak çok sayıda iğne ve bakır bilezikler de çıkmıştır[1170]. Mezarlar içerisinden işaretli bakırlar da ele geçmiştir. Mezarlara bakır çanakcık ve bakır helezoni boncukların da bırakıldıkları yayınlarda yazmaktadır. Mezarlar içerisinde madeni eserler içerisinde altından yapılmış olanlar da mevcuttur. Bunlar arasında helezoni şeklinde altın parmak yüzükler bulunmaktadır (Resim 5.1e-f)[1171]. Taş sanduka mezarlarda çocuklarla birlikte hayvan heykelciği ve bakır parçalardan yapılmış eserler ele geçmiştir (Resim 5.1g)[1172]. Ahlatlıbel'de daha çok tekli ve çiftli gömü söz konusudur[1173]. Ahlatlıbel'deki intramural mezarlardaki bireylerin tamamı üzerinde yapılan incelemelere göre hepsinin dizleri bükülü (hocker ve nim-hocker) olarak mezara gömülmüşlerdir.[1174]. İskeletlerin yönleri kuzeydoğu-batı, kuzeydoğu-güneybatı, batı-doğu, güneydoğuya-kuzeybatı doğrultuludur[1175]. Mezarların çoğunda iskeletlerin başlarının batıya, ayakların doğuya çevrilmiş olması dikkat çekicidir.

Anadolu'nun iç batı kesimlerinde Eskişehir yakınlarında, Bilecik il sınırları içerisinde kalan MÖ III. binyılın (ETÇ II'nin başı) önemli mezarlıklarından diğeri ***Demircihöyük/Sarıket'***tir. Eskişehir ovası içerisinde Eskişehir'in 25 km. batısında yer alan önemli bir yerleşim ve mezarlıktan oluşmaktadır[1176]. Orta Anadolu ve Güneydoğu Avrupa kültürleri arasında bir köprü görevi üstlenen bölgedeki en önemli verilerden birisini barındırmaktadır[1177]. Eskişehir ve çevresinde gözlemlenen Demircihöyük kültürü kendisine yakın batıda Yortan ve Troia, güneyde ise Beycesultan ve Semayük-Karataş kültürleriyle ilişki içerisinde olmasına rağmen oluşumunda ve gelişiminde kendisine özgü farklılıklar bulunmaktadır[1178].

[1169] Koşay, "Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâletince Yaptırılan Ahlatlıbel Hafriyatı", 76.
[1170] Koşay, "Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâletince Yaptırılan Ahlatlıbel Hafriyatı", 76.
[1171] Koşay, "Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâletince Yaptırılan Ahlatlıbel Hafriyatı", 78.
[1172] Koşay, "Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâletince Yaptırılan Ahlatlıbel Hafriyatı", 90, Ab. 648, 586.
[1173] Koşay, "Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâletince Yaptırılan Ahlatlıbel Hafriyatı", 78.
[1174] Koşay, "Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâletince Yaptırılan Ahlatlıbel Hafriyatı", 88.
[1175] Koşay, "Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâletince Yaptırılan Ahlatlıbel Hafriyatı", 88-100.
[1176] Jürgen Seeher, *"Demircihüyük Nekropol Kazısı 1990 Yılı Sonuçları",* XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. I, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1992, 163; Sharon R. Steadman, "The Early Bronze Age on the Plateau", *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia,* Oxford University Press, New York 2011, 232; A. Beyazıt, *Anadolu III,* Ankara 2013, 8.
[1177] Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar,* 101-102
[1178] M. Korfmann, "Demircihöyük", *ArkeoAtlas, Sayı:2,* 2003, 113.

Bu extramural mezarlık yerleşmenin 250 m. kadar batısında teras üzerine konumlanmış, yaklaşık 60x50 m.lik bir alana yayılmıştır[1179]. Anadolu'nun kuzeybatısında iç kısımlarda kalan bu yerleşimde ETÇ II içlerinde gerçekleşen gelişimlere paralel açılan 500 mezarıyla ölü gömme geleneklerini yansıtan önemli veriler elde edilmiştir[1180].

Çok sayıda pithos mezarla birlikte taş sanduka mezar geleneğinin uygulandığı belirlenmiştir. Bununla birlikte MÖ III. binyıl içerisinde değerlendirilecek doğrudan toprak içerisine gömünün de uygulandığı mezar tiplerine ulaşılmıştır[1181]. Pithos/küp mezarlar, basit toprak mezarlar ve taş sanduka mezarlar arasında kronolojik bir ayrımın olmadığı, aynı zaman diliminde üç farklı tipte mezar geleneğinin uygulanmış olmasının kaynağı sosyal farklılıklarda aranmıştır[1182]. Mezarların büyük çoğunluğu pithos gömüden oluşmaktadır. Bu nedenle bu mezar için mezarlıktaki en tipik uygulamadır, denilebilir[1183].

Mezarların hepsi kısmi sapmalarla doğu, güneydoğuya yönlendirilmişlerdir[1184].

Ölü hediyelerine gelince Demircihöyük'te pişmiş toprak kaplar dışında başlı iğneler, ağırşaklar ve balta gibi taş objeler ele geçmiştir. Mezarlıkta ele geçen madeni buluntular oldukça zengindir. Örneğin değerli süs eşyaları arasında altın tıkaçlar, bilezikler, halkalar; silah olarak çeşitli kama uçları ve iki adet spatula türü keskin kenarlı tıraş bıçağı, tunç hançerler, mızrak başları ve kurşundan yapılmış kaplar tespit edilmiştir. Kurşun kapların sayısı 32'den az olmamaktadır[1185]. Kısmen tahrip olmuş bir mezar içerisinde tunç yassı bir balta ve üstü iki sıra mantar gibi çıkıntılara sahip süslü topuz başı bulunmuştur[1186]. Bir çocuk mezarında altın, tunç, karnelin ve dağ kristallerinden oluşan boncuk dizisi ayrıca tunç bilezik ve altın alınlığın ele geçmiş olması ekonomik gelişmişliği göstermektedir. Yine altın takılara pek çok mezarda

---

[1179] Jürgen Seeher, "Demircihüyük Nekropol Kazısı: 1991 Yılı Sonuçları", 366.
[1180] Şahoğlu, vd.,"Çeşme-Boyalık Erken Tunç Çağı Mezarlığı", 236; Steadman, "The Early Bronze Age on the Plateau", 232; During, *The Prehistory of Asia Minor, from Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies,* 280.
[1181] Seeher, "Demircihüyük Nekropol Kazısı 1990 Yılı Sonuçları", 164; Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar,* 110
[1182] Seeher, "Demircihüyük Nekropol Kazısı 1990 Yılı Sonuçları", 164-165.
[1183] Jürgen Seeher, "Demircihüyük Nekropol Kazısı: 1991 Yılı Sonuçları", 366, Resim. 4.
[1184] Jürgen Seeher, "Demircihüyük Nekropol Kazısı: 1991 Yılı Sonuçları", 366.
[1185] During, *The Prehistory of Asia Minor, from Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies,* 280.
[1186] Seeher, "Demircihüyük Nekropol Kazısı 1990 Yılı Sonuçları", 165.

rastlanmış olması zenginliğin ifadesidir. Bunlar çoğunlukla ince dövülmüş, kabartılarla süslü alınlıklardan oluşmaktadır. Bunlar dışında soyulmuş bir mezar içerisinde askılık kısmı kırılmış bir küpe ele geçmiştir. Altından, gümüşten ve tunçtan yapılmış bantlar alın önünde insitü olarak bulunmuştur[1187]. Bu buluntular hem bu bölge için hem de bu dönemdeki madeni endüstriye ışık tutması açısından önemlidir.

Ölü hediyelerinin ele geçtiği bir çocuk mezarı dikkat çekicidir. Çocuk mezarında ele geçen altından altın tıkaçları tip açısından Anadolu için yaygındır. Demircihüyük bölgesi için yeni olan husus mezarlardan ele geçen taş heykelciklerin varlığıdır. Buluntulardan benzerinin Demircihöyük yerleşmesinde de ele geçtiği kilden bir kadın heykelciği özeldir. Yüzü aşınmış olan bu heykelciği aynı tipten üç farklı versiyonu sadece bir mezardan ele geçmiştir. Diğer bir mezarda iki taş heykelcik başı, kilden bir heykelciğin/figürünün gövde parçasıyla beraber ele geçtiği belirtilmektedir[1188]. Sarıket mezarlığında bilinen figürinlerin baş parçalarının ön kısımda yuvarlak, düz yüz verilirken; uzun boyun ve arka kısımda ise poloslu görünüm dikkati çekmektedir. Bu grup içerisine pişmiş topraktan idollerde dahil edilebilir. Yassı ve soyut olan bu idolün başı üzerinde yandan saç çıkıntıları görülürken, uzun boyun, kısa kolların iki yana açılmış olması, dar üst gövde, geniş kalça, ayrık bacak dikkati çekmektedir (Resim 5.2a)[1189].

MÖ III. binyıla ait mezarlarının altında veya üstünde sığır iskeletlerine ulaşılmıştır. Söz konusu bu hayvanların ikişer ikişer gömüldükleri anlaşılmıştır. Ancak bu hayvanların belirli mezarlara mı ait oldukları yoksa mezarlıktaki tüm ölüler için mi kurban edildikleri anlaşılamamıştır[1190].

Mezarlar içerisindeki gömü sayısına gelince mezarların hemen hepsinde tekli gömü uygulaması mevcutken 1991 yılında açığa çıkarılan mezarlardan sadece bir tanesinde çift gömü uygulaması mevcuttur[1191]. Daha sonraki yıllarda çoklu gömünün

---

[1187] Seeher, "Demircihüyük Nekropol Kazısı 1990 Yılı Sonuçları", 165
[1188] Jürgen Seeher, "Demircihüyük Nekropol Kazısı: 1991 Yılı Sonuçları", 368, Resim: 17-18.
[1189] Şengül Aydıngün, "Eskişehir Müzesi'nde Korunan Figürin ve İdoller", *25. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 3. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2008, 429-430, Resim.1,7.
[1190] Jürgen Seeher, "Demircihüyük Nekropol Kazısı: 1991 Yılı Sonuçları", 367
[1191] Jürgen Seeher, "Demircihüyük Nekropol Kazısı: 1991 Yılı Sonuçları", *XIV.. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. I,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993, 366, Resim: 6.

uygulandığı başka mezarlar da açığa çıkartılmıştır. Bunların muhtemelen aile bağlarını yansıtmaktadırlar[1192].

Mezarlarda ölüler bacaklar karna çekik, eller genellikle baş önünde hocker pozisyonunda yatırılmışlardır. Başlar genelde güneydoğuya bakar şekilde, güneşin yükseldiği yöne doğru çevrilmiştir[1193]. Bu mezarlarda inhumasyon gömü geleneği uygulanmıştır.

İç Batı Anadolu içerisinde kalan diğer bir merkez ***"Küllüoba Höyük"*** Eskişehir ili, Seyitgazi ilçesinin 15 km. kuzeydoğusunda Yenikent köyüne 1.3 km. uzaklıkta, Yukarı Sakarya Ovası'nda yer almaktadır[1194]. Höyüğün batı konisinde çevre duvarı (sur) ve bu sura dayanan evlerin (Anadolu Yerleşim Planı) hemen kuzeyindeki meyilli dolgunun (ETÇ I-II) içerisinden 2 çömlek mezar ve 1.5 m. yüksekliğinde in situ dikili taş açığa çıkartılmıştır. Elde edilen verilere dayanılarak höyüğün mezarlığının surdan itibaren başlayıp, kuzeye ve batıya doğru devam ettiği belirlenmiştir[1195]. Erken Tunç Çağ içerisinde mekânlar içerisine ölü gömme geleneğinin Anadolu içerisindeki uzantılarından birisi olması açısından önem taşımaktadır.

Mezar tiplerine gelince intramural çömlek[1196], küp[1197], basit toprak tipi mezar uygulandığı belirlenmiştir(Resim 5.2b)[1198]. Ölü hediyelerine gelince basit toprak mezarlardan ETÇ III dönemine ait mezar içerisinde ölü hediyesi olarak çift kulplu derin kasenin bulunduğu raporlanmıştır[1199]. Bu mezarlar içerisindeki 2 gömü hocker pozisyonunda gömülmüştür[1200].

Orta Anadolu platosunun merkezi kısmında kalan ***"Ovaören",*** Nevşehir İl merkezinin 45 km. uzağına Gülşehir İlçesi'nde Ovaören Köyü'nün 2.5 km. güneyine düşmektedir. Kızılırmak Nehri'nden kuzeye akan yan kollarından bir tanesinin Ekecik

---

[1192] Steadman, "The Early Bronze Age on the Plateau", 232.
[1193] Seeher, "Demircihüyük Nekropol Kazısı 1990 Yılı Sonuçları", 164.
[1194] A. Beyazıt, *Anadolu III,* Ankara 2013, 11
[1195] Turan Efe, "Küllüoba 1999 Yılı Kazısı", *22. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2001,107
[1196] Efe, "Küllüoba 1999 Yılı Kazısı", 107
[1197] Efe, "Küllüoba 2000 Yılı Kazısı", 317.
[1198] Greaves ve Helwing, "Archaeology in Turkey: The Stone, Bronze & Iron Ages, 2002", 239; Turan Efe, Murat Türkteki, Erkan Fidan, Deniz Sarı ve Sinem Türkteki, "Küllüoba Kazıları 2014", *37. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* 2, İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2016, 237, Resim. 8.
[1199] Turan Efe, Erkan Fidan, Deniz Sarı ve Murat Türkteki, "Küllüoba Kazıları 2013", *36. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2014, 575, Resim. 3
[1200] Efe, vd., "Küllüoba Kazıları 2014", 237.

Dağları'nın etek kısmında oluşturduğu alüvyonlu ovanın güneyinde konumlanmaktadır[1201].

Ovaören Teras yerleşimi B alanında II. tabakaya ait duvarların temellerin altından taş sanduka, çömlek, basit toprak mezara ulaşılmıştır (Resim 5.2c)[1202]. Tespit edilen diğer 6 mezarın Topakhöyük'ün 65 m. güneydoğusunda, Teras yerleşmesinin neredeyse merkezinde kaldığı belirtilmektedir[1203]. Kendi dönemlerinde soyuldukları tespit edilen bu mezarlarda ele geçen çanak çömlek parçaları ETÇ II döneminin sonlarında kullanılmış olduklarını göstermektedir. Teras yerleşiminin III. tabakasının son evresinde taş sanduka ve çömlek tipi mezarların ele geçtiği belirtilmektedir[1204]. IIIb evresinin hemen altında kalan küp mezarlar teras yerleşiminin IV. tabakası (ETÇ I sonu ETÇ II başı) içerisinde değerlendirilmiştir (Resim 5.2d)[1205].

Genel anlamda çömlek, pithos ve taş sanduka mezarlar dikkate alındığında Topakhöyük çevresinde ETÇ II dönemine tarihlenen bir mezarlık alanının olduğunu söylemek mümkündür[1206]. Ancak bir başka kazı yayınına göre II. tabaka ETÇ III, III. tabaka ETÇ II ve Teras yerleşimin IV. tabakasına ait olan mezarların ETÇ II başlarına veya ETÇ I sonlarına ait olmaları gerekmektedir[1207]. V. tabaka içerisinde mezarlarla birlikte çok zengin buluntular ele geçmiştir. Ele geçen arkeolojik malzemeler ETÇ II'ye verilmiştir[1208]. Farklı tiplere sahip diğer taş sanduka, çömlek, basit toprak mezarlar V ve VII. tabakaya verilmişlerdir[1209].

Bir diğer gömüt uygulaması Kuyu Mezar olarak değerlendirilmiştir (Resim 5.2e). Teras Yerleşimi kazısında hem mezarların yayılımını hem de yerleşim tabakalanmasını

[1201] Şener, *Ovaören/Toprakhöyük ve Teras Yerleşimi Erken Tunç Çağı Mezarlarının Arkeolojik ve Antropolojik Açıdan Değerlendirilmesi*, 6, Resim 2.1.
[1202] Yücel Şenyurt, Yalçın Kamış ve Atakan Akçay, "Ovaören 2012 Yılı Kazıları", *35. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. 2*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi, Muğla, 2014, 70-71; Şener, *Ovaören/Toprakhöyük ve Teras Yerleşimi Erken Tunç Çağı Mezarlarının Arkeolojik ve Antropolojik Açıdan Değerlendirilmesi*, 34, Resim 3, 11-12, 17.
[1203] Şener, *Ovaören/Toprakhöyük ve Teras Yerleşimi Erken Tunç Çağı Mezarlarının Arkeolojik ve Antropolojik Açıdan Değerlendirilmesi*, 17.
[1204] S. Yücel Şenyurt, Atakan Akçay ve Yalçın Kamış, "Nevşehir-Ovaören Kazısı- 2012", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler, Sayı: 36*, Mayıs 2013, 25.
[1205] Şenyurt, vd., "Ovaören 2012 Yılı Kazıları", 31, Resim 3.16.
[1206] Şenyurt, vd., "Nevşehir-Ovaören Kazısı- 2012", 26
[1207] Şenyurt, vd., "Nevşehir-Ovaören Kazısı- 2012", 25- 26
[1208] Şener, *Ovaören/Toprakhöyük ve Teras Yerleşimi Erken Tunç Çağı Mezarlarının Arkeolojik ve Antropolojik Açıdan Değerlendirilmesi*, 12.
[1209] Şener, *Ovaören/Toprakhöyük ve Teras Yerleşimi Erken Tunç Çağı Mezarlarının Arkeolojik ve Antropolojik Açıdan Değerlendirilmesi*, 18.

anlayabilmek için yapılan seviye inme çalışmasında 4 No.lu taş sanduka mezarla hemen hemen aynı seviyede yuvarlak planlı ve taş örgülü bir yapı tespit edilmiştir. Bu yapı bir tür kuyu mezar olarak kullanılmıştır[1210].

Mezarların yönlerine gelince kireçtaşından yapılmış taş sanduka mezarlar kuzeybatı-güneydoğu, kuzeydoğu- güneybatı, kuzey-güney yönlüdür[1211].

Mezar içinde ele geçen ölü hediyelerine gelince taş sanduka mezarı ve küp içerisinde farklı formlara sahip pişmiş toprak kaplar tespit edilmiştir[1212]. Taş alet olarak obsidyen dilgi, ölü yemeği ile ilişkilendirilecek büyük ve küçükbaş hayvan kemikleri ele geçmiştir[1213]. Bunlar dışında perdah taşı, bileğ taşı, öğütme taşı ve pişmemiş topraktan bir adet ağırşak tespit edilmiştir[1214]. Kuyu mezar içerisinde de ölü hediyelerine ulaşılmıştır. Bu nedenle kemiklik olarak kullanılma olasılığı azalmaktadır. 22 bireye ait iskeletle birlikte çeşitli tiplere ait pişmiş toprak kaplar, sapan ve ezgi taşlarının tespit edildiği belirtilmektedir[1215].

Mezarlar içerisindeki gömüt sayıları ve bunların yatış pozisyonlarına gelince taş sanduka mezarı içerisinde bir grup insan kemiği tespit edilmiştir. Mezarın orta kesiminde ise sağlam halde 1 bireye ait iskelet tespit edilmiştir[1216]. Taş sanduka mezarının orta kısmında düzgün bir yatış şekline sahip, yarı hocker pozisyonunda bir kadın iskeleti tespit edilmiştir. İskeletin başı güneydoğuya, ayakları ise kuzeybatıya gelecek şekilde mezara yatırıldığı belirtilmektedir[1217]. Kuyu tipindeki mezarda 23 biyeye ait iskelet kalıntılarına ve seramiklere ulaşıldığı belirlenmiştir[1218]. Çömlek ve pithos/küp mezarlar içerisindeki bireyler hocker pozisyonuna sahiptir. Bir çömlek

---

[1210] Şener, *Ovaören/Toprakhöyük ve Teras Yerleşimi Erken Tunç Çağı Mezarlarının Arkeolojik ve Antropolojik Açıdan Değerlendirilmesi*, 34-36, Resim. 3.18, 3.19, 3.20.
[1211] Şener, *Ovaören/Toprakhöyük ve Teras Yerleşimi Erken Tunç Çağı Mezarlarının Arkeolojik ve Antropolojik Açıdan Değerlendirilmesi*, 24.
[1212] Şener, *Ovaören/Toprakhöyük ve Teras Yerleşimi Erken Tunç Çağı Mezarlarının Arkeolojik ve Antropolojik Açıdan Değerlendirilmesi*, 23, Resim. 3.10; Şenyurt, vd., "Ovaören 2012 Yılı Kazıları", 71
[1213] Şener, *Ovaören/Toprakhöyük ve Teras Yerleşimi Erken Tunç Çağı Mezarlarının Arkeolojik ve Antropolojik Açıdan Değerlendirilmesi*, 30, Resim. 3.15.
[1214] Şener, *Ovaören/Toprakhöyük ve Teras Yerleşimi Erken Tunç Çağı Mezarlarının Arkeolojik ve Antropolojik Açıdan Değerlendirilmesi*, 33.
[1215] Şener, *Ovaören/Toprakhöyük ve Teras Yerleşimi Erken Tunç Çağı Mezarlarının Arkeolojik ve Antropolojik Açıdan Değerlendirilmesi*, 35, Resim. 3.21.
[1216] Şener, *Ovaören/Toprakhöyük ve Teras Yerleşimi Erken Tunç Çağı Mezarlarının Arkeolojik ve Antropolojik Açıdan Değerlendirilmesi*, 21, Resim. 3.7.
[1217] Şener, *Ovaören/Toprakhöyük ve Teras Yerleşimi Erken Tunç Çağı Mezarlarının Arkeolojik ve Antropolojik Açıdan Değerlendirilmesi*, 21, Resim. 3.8.
[1218] Şener, *Ovaören/Toprakhöyük ve Teras Yerleşimi Erken Tunç Çağı Mezarlarının Arkeolojik ve Antropolojik Açıdan Değerlendirilmesi*, 19.

içerisindeki bireyin başı kuzeye, ayakları ise güneye bakmaktadır[1219]. Küp mezarda bir iskeletin başının kuzeybatıya, ayaklarının ise güneydoğuya bakacak şekilde mezar küpünün içerisine yerleştirildiği belirtilmektedir[1220]. Kendinden önceki tabakaya ait köşe yaptığı belirtilen kalın duvarın altına konumlanan basit toprak mezar içerisindeki iskelet üzerinde yapılan incelemelerde mezara batı-doğu doğrultusunda yatırıldığı tespit edilmiştir[1221]. Bir başka basit toprak tipinde mezar içerisindeki bireyin hocker pozisyonunda olduğu belirtilmektedir[1222].

Orta Anadolu'nun güney sınırında Erken Tunç Çağı'na ait Kestel kalay maden ocağı ve içerisindeki ***"Kestel Mezarlığı"*** Niğde İl sınırları içerisinde Kestel ile Çamardı'nın Celaller köy sınırları içerisinde yer almaktadır[1223]. Kestel'de yapılan kazılarında "Mezar Odası" ile ilişkilendirilen galeriler halindeki mezarlar ortaya çıkartılmıştır. Kestel 2 olarak adlandırılan maden ocağının işlevi son bulduktan sonra mezarlık olarak kullanıldığı belirlenmiştir[1224]. Bu bulgularla birlikte yamaç kazısında ele geçen oda mezarlar ve içerilerine açılan galerilere gömülen ölülerin varlığı MÖ III. binyıl içerisinde ölü gömme geleneğinin ne kadar çeşitlilik sergilediğini göstermektedir. Bu şekilde bir mezar geleneği Anadolu'da şuana kadar bir ilk olmaktadır. Başka bir eşi olmayan intramural mezarlık muhtemelen çeşitli toplumların bir arada yaşadığı kültürü yansıtmaktadır. Bu mezarların MÖ III. binyıl başlarından MÖ III. bin yılın sonlarına kadar kullanıldıkları belirlenmiştir[1225]. Niğde-Kestel kazılarında galeriler halinde içerisine ölülerin gömüldüğü Oda Mezarlar açığa çıkarılmıştır. Bu mezarlığın özelliği oda mezarlar içerisinde farklı tarzda ölü gömme uygulamasının olmasıdır. Bu mezarlar arasında sanduka, pithos, basit toprak mezarlar bulunmaktadır[1226].

Oda Mezar içerisindeki ölü hediyelerine gelince ölülerin pişmiş toprak seramik, yiyecek atıkları, kıyafetler, av ve silah aletleri kişisel objeler, amuletler gibi sembolik

---

[1219] Şener, *Ovaören/Toprakhöyük ve Teras Yerleşimi Erken Tunç Çağı Mezarlarının Arkeolojik ve Antropolojik Açıdan Değerlendirilmesi*, 29, Resim. 3.12.
[1220] Şener, *Ovaören/Toprakhöyük ve Teras Yerleşimi Erken Tunç Çağı Mezarlarının Arkeolojik ve Antropolojik Açıdan Değerlendirilmesi*, 31.
[1221] Şener, *Ovaören/Toprakhöyük ve Teras Yerleşimi Erken Tunç Çağı Mezarlarının Arkeolojik ve Antropolojik Açıdan Değerlendirilmesi*, 33-34, Resim. 3.17.
[1222] Şenyurt, vd., "Ovaören 2012 Yılı Kazıları", 71.
[1223] K. Aslıhan Yener "Göltepe/Kestel 1992", *XV.I. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. I*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1994, 201; K. Aslıhan Yener 1997: 283
[1224] Yener, Aslıhan. Gül Pulhan, (edt.), *Arkeoloji: Bir Bilimin Katmanları, Sayı: 28- Yaz*, (2001), 338.
[1225] K.A. Yener, "Kestel", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East, vol. 3,* 1997, 283-284.
[1226] Yener "Göltepe/Kestel 1992", 202, Şekil. 1,2; Yener, "Kestel", 284

objeler ve mühür gibi kişisel özellikleri belirleyen nesnelerle gömüldükleri belirlenmiştir. Erken Tunç Çağına ait tabaklar içerisinden baltalar ve iğneler çıkmıştır. Ancak kaplar içerisinden çıkan buluntuların ölü hediyesi olup olmadıkları net değildir[1227].

Mezar içinde gömü sayısına gelince Kestel mezarlığında yapılan incelemelerde kırık haldeki iskeletler oda içerisinde çoklu gömünün uygulandığını göstermektedir. Kazılarında bir galeri içerisinde 5 bireye ait iskeletlere ulaşılırken[1228], bir başka galeri içerisinde ise en az 8 bireyin kemiklerine ulaşılmıştır[1229].

Diğer merkez olan ***"Kültepe"***, Kayseri il merkezinin 20 km. kuzeyinde Kayseri Ovası'nın kuzeydoğusunda Kültepe/Karaköy köyü içerisinde konumlanmıştır. Höyük, ova seviyesinden 21 m. yükseklikte olup, kuzey-güney yönlü 550 m., doğu-batı yönlü 500 m. dairesel şekillidir[1230].

Erken Tunç Çağ sonlarına (II. kat) ait küçük bir mezarlık tespit edilmiştir. Mezarlar içerisinde 2 veya 3 küpün bulunduğu taş örgülü mezarlardan oluşmaktadır. Bu mezarlara ölüler ile birlikte hediyeleri de bırakılmaktaydı. Ölüye eşlik etmesi için çanak-çömleklerden oluşan ölü hediyeleri bırakılmaktaydı. Ölünün kişisel eşyaları ve tanrıyı temsil ettiği düşünülen mermer idollerin ise ölünün yanına, küpün içerisine bırakılması son derece ilginçtir. Bu buluntuların sadece pithos tipi mezarlarda değil aynı zamanda taş sanduka tipi mezarlara da ölü hediyesi olarak bırakıldıkları anlaşılmaktadır. Aynı sahada tespit edilen sanduka tipi mezarların içerisinde ele geçen eserlerden yola çıkarak oda tipine sahip Ur kral mezarlarının sahipleriyle ile iletişim halinde oldukları belirtilmektedir[1231]. Alabaster idoller, heykel özelliği gösterebilecek örnek eserler taş örgülü tipte yuvarlak mezarlar içerisindeki özel bölümlerde ele geçmiştir. Buluntular Erken Tunç Çağın ortalarına tarihlenen bir mezara aittir[1232].

[1227] Aslıhan Yener, "Göltepe Kazısı 1991 Sezonu", *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. I,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993, 236.
[1228] Yener, "Göltepe Kazısı 1991 Sezonu", 235
[1229] "Kestel", 284.
[1230] Tahsin Özgüç, *Kültepe Kaniş/Neşa,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, 3,8, 12.
[1231] Nimet Özgüç, "Kültepe-Kanis'in Anadolu Arkeolojisindeki Yeri", *Atatürk Konferansları I,* Türk Tarih Kurumu Yayınları XVII, Seri- No. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1964, 188.
[1232] Tahsin Özgüç, "Kültepe ve Altıntepe Kazıları Hakkında Yıllık Rapor (1962)", *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı. XII, Cilt. 1,* Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964,43-44.

MÖ III. binyıl sonlarına tarihlenen alabaster kadın heykelleri dışında, aslan kabartmalı idol, Alişar III tipinde boyalı ve nakışlı seramiğin örnekler, Kuzey Suriye'den ithal madeni eşyalar ve seramiklerin en nadide olanları ve en sağlamları ölü hediyesi olarak elde edilmiştir. Ölü hediyelerinin elde edildiği bu mezarların etrafı taşla örülmüş kuyu biçiminde olmakla birlikte ölülerin bu kuyu tipi mezarlara veya kuyu içerisine yerleştirilen küpler içerisine konuldukları belirtilmektedir. Kültepe'ye yabancı olan eserlerin Anadolu-Mezopotamya arasındaki iletişimi göstermektedir. Bu devirde her iki coğrafya arasında zenginliği yansıtan bilinçli ve kesin bir iletişimin olduğu tespit edilmiştir[1233]. Kültepe gibi yuvarlak mezar tipleri (Resim 5.3a-b) içerisinde ele geçen alabaster idoller ve kurs ve altın küpe gibi eserler (Resim 5.3c-d) kültürel iletişimi yansıtmaktadır[1234].

Anadolu içlerinde kalan Kültepe 13 tabakasında yerleşim içi mezarlar ortaya çıkarılırken bunların bazılarının ev tabanlarının altına yapılmış basit gömüler oldukları görülmektedir[1235]. Bu durum temelde Anadolu'nun batı çizgisine ters düşmektedir. Daha çok Anadolu'nun doğu ve güneydoğu bölgelerinin etkisini yansıtmaktadır, denilebilir.

Orta Anadolu'da Konya il merkezinin kuzeydoğusunda, Beyşehir Gölü'nün batısında kıyı üzerinde yer alan[1236] ***"Kubad Adad"***ın kazılarında yerleşmede Geç Kalkolitik Çağ ve Erken Tunç Çağı buluntuları ele geçtiği için bu dönemlere tarihlenen mezarlar açığa çıkartılmıştır. Yangın tabakasının altında bulunan bir mezarda hocker vaziyetindeki iskeletin erken döneme ait olduğu belirtilmektedir [1237]. MÖ III. binyıla ait 2 adet pithos mezardan ilkinden minyatür 1 kap, tunç 1 bilezik, 1 adet bıçak ve tunç 1 iğne ele geçmiştir (Resim 5.3e). Diğeri içerisinden 1 çömlek, 1 adet tunç bilezik ve 1 adet iğne ele geçmiştir (Resim 5.3f)[1238].

Orta Anadolu'nun ovalık platosu içerisinde keşfedilmiş oldukça fazla sayıda MÖ III. binyıl mezarlığı bulunmaktadır. Bu mezarlıkların arkeolojik kazıları

[1233] Tahsin Özgüç, "Kültepe-Kaniş Kazıları", *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı. XIII, Cilt. 2,* Ajans-Türk Matbaası, Ankara 1965, 95.
[1234] Özgüç, "Yeni Araştırmalar Işığında Eski Anadolu Arkeolojisi,", 33, Lev. VI, 1-2; VII, 1-2.
[1235] Turan Efe, "Batı Anadolu Son Kalkolitik ve İlk Kalkolitik Çağı", *ArkeoAtlas, Sayı:2,* 2003, 126
[1236] Mehmet Önder, "Kubad Abad Saray Harbi ve Simurg'ları", *Türk Etnografya Dergisi, Sayı: X,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1968, 5.
[1237] Arık, "Kubad Abad 2006-2007 Yılı Kazı Çalışmaları Raporu", 478.
[1238] Arık, "Kubad-Abad 2010 Çalışmaları", 210, Resim. 13-14

gerçekleştirilmediği için yoğun tahribat yaşamaya devam etmektedirler. Bunlardan ***"İtburnu Höyük Mezarlığı"***, Eskişehir İli'nin kuş uçumu 7 km. kadar güneybatısında, Dorylaion'un ise yaklaşık 11 km. güneybatıda yer almaktadır. Yaklaşık olarak 4 m. yüksekliğinde ve 120 m. çapında olan höyükte yoğun tahribat söz konusudur. Höyüğün kuzey, kuzeydoğusunda kalan düzlükte yerleşmenin mezarlığının bulunduğu belirtilmektedir. Mezarlıkta ilk etapta bir kısmının kapak taşları açılarak soyulduğu anlaşılan taş sanduka mezarların varlığı tespit edilmiştir[1239]. İtburnu Höyük ve mezarlık alanında toplanan seramikler çoğunlukla el yapımı, kırmızı ve siyah renkli, perdahlı ETÇ II seramiklerinden oluşmaktadır. Bunun yanı sıra çark yapımı monokrom parçalar da vardır[1240].

Kocakaya Höyüğü Eskişehir'in kuş uçumu 14 km güneybatısında, Kes Kaya'nın 1 km doğusunda kayalık üzerinde konumlanmaktadır. Kocakaya Höyük'ün güneyinde akan derenin öteki tarafında höyükten 400 m. kadar uzağında, Uluçayır-Karaalan yolunun sağ tarafında büyük yassı taşlardan yapılmış ***"Sivrikaya Mevkii Kocakaya Höyük Mezarlığı"*** bulunmaktadır. Mezarlıkta yapılan araştırma çalışmalarında Kocakaya Höyük buluntularıyla örtüşen ETÇ II- III'e verilen çömlek parçalarına ulaşılmıştır. Bu nedenle bunların Kocakaya Höyük mezarlığındaki nüfusun mezarlığı olduğu belirtilmektedir[1241]. ***"Malüyük",*** Eskişehir'in doğusundaki Alpu kasabasındaki ovalık kesimde ve çevresinde yürütülen çalışmalarda tespit edilmiştir. Bozan Köyü'nün 4 km kadar kuzeydoğusunda, vadi içerisinde Çırçır köy sapağının solunda kalan 68 m. yüksekliğe, 1.5 m. yüksekliğe sahip görece küçük höyük dağlık bölge içerisinde kalmaktadır. Höyük içerisinde mimarilerden geriye kalan yanık kerpiçler, taşlar ve büyük çanak çömlek parçalarıyla birlikte insanlara ait iskeletlere ait kalıntılar burada aynı zamanda Erken Tunç Çağ II'ye ait mezarlığın varlığına işaret etmektedir[1242].

[1239] Turan Efe, "1993 Yılında Kütahya, Bilecik ve Eskişehir illerinde yapılan yüzey Araştırmaları", *XII. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* TC Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1995, 246; E. Parman, "Eskişehir-Karacahisar Kalesi 2001 Yılı Kazı Çalışmaları", *24. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Ankara 2003, 73

[1240] Efe, "1993 Yılında Kütahya, Bilecik ve Eskişehir illerinde yapılan yüzey Araştırmaları", 246; Parman, 2003: 73

[1241] Efe, "1993 Yılında Kütahya, Bilecik ve Eskişehir illerinde yapılan yüzey Araştırmaları", 246-247, Resim. 3

[1242] Turan Efe, "1994 Yılında Kütahya, Bilecik ve Eskişehir İllerinde Yapılan Yüzey Araştırmaları", *XIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* TC Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1996, 135, Resim. 8-10.

"Küçük Höyük Mezarlığı", Eskişehir ili, Bilecik ilçesi yakınlarında bulunan Erken Tunç Çağı II mezarlığıdır. Mezarlıkta pithos ve taş sanduka tipinde mezarların bulunduğu belirtilmektedir. Mezarlar içerisinde bireylerin güneydoğu-kuzeybatı eksenli yatırıldıkları belirtilmektedir. Bu iskeletlerden 60 yaşlarında Akdeniz ırkına mensup erkeğe ait iskeletin trepanasyon (beyin ameliyatı) geçirdiği belirlenmiştir. Benzer uygulamayı ETÇ içerisinde İkiztepe, Kültepe, Karataş Semayük'te görmek mümkündür. Küçük Höyük Mezarlığı'nın Troia II, Demircihöyük, Yortan, Kusura, Alacahöyük, Karataş ve Beycesultan ile çağdaş olduğu belirlenmiştir[1243].

"Yumrudömen Mevkii Mezarlığı", Eskişehir ili Alpu ilçesinin kuzeyinde Çukurhisar Köyü'nün 7 km. kuzeyinde Özdenk Köyü'nün 2.5 km. kuzeyinde yer almaktadır. Mezarlık ile ilişkilendirilen Asarındere Höyüğü, mezarlığın yaklaşık 500 metre kadar güneydoğusunda aynı adı taşıyan Asarındere Mevkii'nin içerisindeki vadide doğal bir tepe üzerinde yer almaktadır. Yumrudömen Mevkii Mezarlığının geniş bir alanı kapladığı ve burada dikdörtgen planlı taş sanduka tipinde mezar uygulamasının olduğu belirlenmiştir. Mezarların üstünü örten yassı kapak taşlarının açılarak içlerinin tahrip edildiği belirtilmektedir[1244].

Kastamonu ili içerisinde Taşköprü'nün kuzeyinde Gökırmak Vadisi'nin kuzeyinde 1996 yılında gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında Bozarmut Köyü, Kabakçısırtı ETÇ I'e tarihlenen **"Kabakçısırtı Mevkii Mezarlığı"** bulunmaktadır[1245]. Bu mezarlık yüksek rakımda yoğun ot örtüsü ile kaplı doğal bir tepe üzerinde yer almaktadır. Kaçak kazılar sonucu yaşanan tahribattan kaynaklı yüzeye çıkan malzemelerin Kalkolitik ve ETÇ I özelliklerin sergilendiği belirtilmektedir[1246].

5.1.2. Kızılırmak Kavsi

Orta Anadolu'nun Kızılırmak Kavsi içerisindeki mezarlıklar Anadolu'nun kültürel iletişim ağ yelpazesinin batıda Trakya'ya, doğuda Kafkaslara, Güneyde

---

[1243] Erksin Güleç ve Ayşen Açıkkol, "Küçükhöyük İskelet Serisinde bir Trepanasyon Vakası", *16. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2001, 71, 73.

[1244] Taciser Tüfekçi Sivas ve Hakan Sivas, "Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisar İlleri Arkeolojik Envanteri 2003", *TÜBA Kültür Envanteri Dergisi, Sayı.2,* 2004, 105, Levha. 4, Resim. 17,19.

[1245] Aslı Özdoğan, Catherine Marro, Aksel Tibet ve Catherine Kuzucuoğlu, "Kastamonu Yüzey Araştırması 1996 Yılı Çalışmaları", *XV.I. Araştırma Sonuçları Toplantısı, II. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1998, 68.

[1246] Özdoğan, vd., "Kastamonu Yüzey Araştırması 1996 Yılı Çalışmaları", 70.

Mezopotamya'ya kadar açıldığını göstermektedir. Bu kanıtlardan ilki ve en önemlilerinden birisine ***"İkiztepe Mezarlığı"*** ev sahipliği yapmaktadır. İkiztepe, Samsun'un 55, Bafra'nın 7 km kuzeybatısında ve bugünkü İkiztepe köyünün sınırları içinde yer almaktadır. Bafra Ovası'nın batısını sınırlayan alçak tepelerden en kuzeydekinin uzantısı üzerinde yer alan İkiztepe, Bafra Ovasının dolayısıyla Kızılırmak deltası oluşmadan önce Kızılırmak Nehri'nin Karadeniz'e döküldüğü noktada yer alıyordu[1247].

Mezarlara yüzey toprağının değişik derinliklerinde rastlanılması mezarlığın çok uzun süre, en az 200 yıl boyunca kullanıldığını göstermektedir[1248]. Bu şekilde extramural ve intramural olmak üzere iki türde ölü gömme geleneğinin olduğu anlaşılmıştır. İntramural mezarlar I. ve III. tepelerin yerleşimleriyle birlikte kullanılan mezar verileriyle Bafra Ovası'nın batısını sınırlayan alçak tepelerden en kuzeydekilerin uzantısı üzerinde yer almaktadır[1249].

İkiztepe'nin insanlarının ölülerini gömdükleri mezar tiplerine gelince, cenin ve bebeklerin çömleklere konularak ev içlerine gömüldükleri anlaşılmıştır[1250]. Yine çocuklara ve bebeklere ait çok sayıda basit toprak mezar açığa çıkarılmıştır[1251]. İntramural gömü geleneğinin bebekler ve çocuklar dışında yetişkinlere de uygulandığı kazılarda belirlenmiştir[1252].

Bunlar dışında İkiztepe'de ele geçen diğer mezarlar extramural gömü anlayışının baskın olduğunu göstermektedir. Extramural uygulamalardan basit toprak mezar[1253] tipinde çok sayıda mezar açılmıştır.

[1247] U. Bahadır Alkım, H. Alkım, vd, *İkiztepe II- Üçüncü; Dördüncü; Beşinci; Altıncı; Yedinci Dönem Kazıları (1976-1980),* Ankara 1988, 1; Önder Bilgi, "İkiztepe", *ArkeoAtlas, Sayı: 2*, 2003, 105; Önder Bilgi, "1981 Dönemi İkiztepe Kazıları", *IV. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Hacettepe Sosyal ve İdari Bilimler Döner Sermaye İşletmesi Tesisleri, Ankara 1983, 49.

[1248] Önder Bilgi, "İkiztepe", *ArkeoAtlas, Sayı: 2*, 2003, 107

[1249] Önder Bilgi, "İkiztepe", *ArkeoAtlas, Sayı: 2*, 2003, 105.

[1250] Önder Bilgi, "İkiztepe", *ArkeoAtlas, Sayı: 2*, 2003, 107

[1251] U. Bahadır Alkım, "Altıncı Dönem İkiztepe Kazısı (1979)", *II. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 1980, 152

[1252] Önder Bilgi, "İkiztepe Kazılarının 1989 Dönemi Sonuçları ve Restorasyon Çalışmaları", *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* Ankara 1991, 242; Önder Bilgi "Samsun-İkiztepe Kazılarının 2009 Dönemi Çalışmaları", *32. Kazı Sonuçları Toplantısı, 4.Cilt,* Allame Tanıtım & Matbaacılık Hizmetleri, Ankara 2011, 441, Resim. 7.

[1253] Önder Bilgi, "1981 Dönemi İkiztepe Kazıları", *IV, Kazı Sonuçları Toplantısı,* Hacettepe Sosyal ve İdari Bilimler Döner Sermaye İşletmesi Tesisleri, Ankara 1983, 50-51.

İkiztepe mezarlığında dikkati çeken bir diğer özellik trepanasyon yani ameliyat geçirmiş bireylere ait bulguların ele geçmiş olmasıdır. 2011 yılı itibariyle incelenen 695 mezardan elde edilen 4445 kafatasından 5 tanesine (1'i kadın 4'ü erkek) trepanasyon uygulanmıştır[1254]. Bu ameliyatların kafataslarında yontma veya önceden sınırları çizilmiş bir parçanın çıkarılması yöntemiyle 2 türlü gerçekleştiği belirlenmiştir (Resim 5.4a)[1255]. 2011 yılı yayınlarında ise bireylerin 14'ünün kafatasına uygulanan deliklerin yaralanma veya tümör nedeniyle operasyon geçirmiş oldukları belirtilmektedir[1256]. Erken Tunç Çağı içerisinde değerlendirilecek muhtemel bir diğer trepanasyon verisi Elazığ ili Pağnik Öreni Tunç Çağ Höyük'te ele geçmiştir. 40 yaşlarında bir bireyin ağır kafatası ameliyatı geçirdiği saptanmıştır. Burada ele geçen seramik verileri Pulur/Sakyol Höyük'ün VIII. mimari katı (MÖ 2.470 ±150) ile çağdaştır[1257]. Ayrıca iskeletler üzerinde yapılan incelemede kırmızı aşı boyanın olduğu belirlenmiştir[1258].

Mezarların ve iskeletlerin yatırılış yönlerine gelince mezarlarda genelde bir yön birliğinden söz edilemez. Mezarlar güneydoğu-kuzeybatı[1259] kuzey–güney veya kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanmaktadır (Resim 5.4b)[1260]. Bu durum muhtemelen yön sapması mevsimsel hareketten kaynaklanmaktadır. Extramural mezarlıkta (İkiztepe I) bulunan ölülerin hepsi sırtüstü yatırılmış, kollar yanda, bacaklar yan yana uzatılmış ve başlar göğe bakar şekilde mezara gömülmüşlerdir[1261]. İntramural gömülerin ise daha çok doğu-batı doğrultusunda sırtüstü uzatılmış oldukları

[1254] Yılmaz Selim Erdal, "İkiztepe Erken Tunç Çağı İnsanlarında Trepanasyon: Olası Nedenleri", *20. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2005, 102-104; Erdal, "İkiztepe'de Kafa Yaralanmaları: Anadolu'dan Erken Bir Savaşın İzleri", 172.

[1255] Önder Bilgi, "İkiztepe Excavations", *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey 1932-2000,* Edt. Oktay Belli, İstanbul 2001, 95, Fig. 10; Önder Bilgi, "İkiztepe", *ArkeoAtlas, Sayı: 2*, 2003, 107; Mellink, 1985: 551; Backofen, "Antropologische Untersuchungen Der Nekropole Ikiztepe/Samsun", 421-422

[1256] Önder Bilgi, "İkiztepe Kazısı", *Türkiye Arkeolojisi, Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu'nun 30. Yıl Anısına,* Ankara 2008, 121.

[1257] Harper, "Pağnik Öreni Kazısı, 1969", 91, Resim sayfası 63, 2-3; H. Zübeyr Koşay, "Pulur (Sakyol) Kazısı, 1969", *Keban Projesi 1969 Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri.1- No.2,* Ankara 1971, 101.

[1258] Önder Bilgi, "İkiztepe Kazılarının 1986 Dönemi Sonuçları", *IX Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt:* I, Ankara 1988, 173.

[1259] Önder Bilgi,. "İkiztepe Kazıları 2003 Dönemi Çalışmaları", *26. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2005, 21-22.

[1260] Önder Bilgi, "İkiztepe Kazılarının 2007 Dönemi Sonuçları", *30. Kazı Sonuçları Toplantısı, 4. Cilt,* Ankara 2009, 329: Resim. 10 a-b; Önder Bilgi,. "İkiztepe Kazıları 2003 Dönemi Çalışmaları", *26. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2005, 21-22; 27: Resim.8

[1261] Bilgi, "1981 Dönemi İkiztepe Kazıları", 50-51

anlaşılmaktadır[1262]. Farklı olarak bir başka mezarda bireyin başı güney yönlü iken vücut kuzey-güney doğrultulu olarak mezara yatırılmıştır[1263].

İkiztepe'de gerçekleştirilen kazılarda mezarlara ölü için bırakılan mezar hediyeleri içerisindeki tunç ve kurşun eserlerin çeşitlilikleri oldukça dikkat çekicidir. Erkek, kadın ve çocuklara cinsiyet ayrımı gözetmeksizin kurşundan ve tunçtan yapılmış boncuklar, yüzükler vd. süs eşyaların mezarlara bırakıldıkları belirtilmiştir. Buluntular içerisinde elbette aykırılıklar bulunanlar da vardır. Örneğin kadının mezarına ölüye eşlik etmesi için mızrağın bırakılması bu aykırılığa örnek olarak verilebilir. Mezarlara bırakılan metal eserler, kemik eserler ve pişmiş toprak örneklere bakılarak mezarlığın en azından MÖ 2.700'e kadar uzandığı belirtilmektedir[1264].

Çömlek mezarların altın kaplama başlı tunç iğne parçası, altın küpe, bilezik parçası veya tunç bir halkanın ele geçtiği yazmaktadır[1265]. Basit toprak mezarlarda ölülere birçok hediyenin bırakıldığı görülmüştür[1266]. Bulunan eserleri grupladığımızda pişmiş toprak kaplar, çıngıraklar, kadın figürinleri, kemik eserler, taş eserler ve madeni eserlerden oluştukları belirlenmiştir[1267]. Taş eserlerden kolyeler, pendantlar, beyaz veya yeşilimsi renkteki frit kolyeler akikten, dağ kristallerinden ve kurşundan yapılmış olan boncuk taneleri, biley taşları mezar içerisinden ele geçen diğer grubu oluşturmaktadır[1268]. Süs eşyası olarak tunç yüzükler, küpeler, bilezikler[1269], kolye parçaları, boncuklar ölü hediyesi olarak mezara bırakılmıştır[1270]. Silah olarak mızrak uçları, ok uçları ile zıpkın uçları, yassı balta ile hançer gibi silahlar, çift spiral başlı

[1262] Önder Bilgi, "İkiztepe Kazılarının 1989 Dönemi Sonuçları ve Restorasyon Çalışmaları", *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* Ankara 1991, 242; Önder Bilgi "Samsun-İkiztepe Kazılarının 2009 Dönemi Çalışmaları", *32. Kazı Sonuçları Toplantısı, 4.Cilt,* Allame Tanıtım & Matbaacılık Hizmetleri, Ankara 2011, 441.

[1263] Önder Bilgi "Samsun-İkiztepe Kazılarının 2009 Dönemi Çalışmaları", *32. Kazı Sonuçları Toplantısı, 4.Cilt,* Allame Tanıtım & Matbaacılık Hizmetleri, Ankara 2011, 441.

[1264] Alan M. Greaves ve Barbara Helwing, "Archaeology in Turkey: The Stone, Bronze & Iron Ages, 2001", *TÜBA-AR, Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi 6,* 2003, 141.

[1265] U. Bahadır Alkım, "Üçüncü Dönem İkiztepe Kazısı (1976)", *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı. XXV, Cilt. I,* DSİ Basım ve Foto-Film İşletme Müdürlüğü Matbaası, Ankara 1981, 2.

[1266] Bilgi, "1981 Dönemi İkiztepe Kazıları", 50.

[1267] Önder Bilgi, "İkiztepe Kazılarının 1986 Dönemi Sonuçları", *IX Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt:* I, Ankara 1988, 170-171.

[1268] Önder Bilgi, "İkiztepe Kazılarının 1986 Dönemi Sonuçları", *IX Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt:* I, Ankara 1988, 171; Önder Bilgi, "İkiztepe", *ArkeoAtlas, Sayı: 2*, 2003, 107.

[1269] Alkım, "Altıncı Dönem İkiztepe Kazısı (1979)", 152.

[1270] Önder Bilgi, "İkiztepe", *ArkeoAtlas, Sayı: 2*, 2003, 107; Önder Bilgi, "İkiztepe Kazılarının 1986 Dönemi Sonuçları", *IX. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: I,* Ankara 1988, 171.

deliciler, iğnelerle kemikten kılıfı olan bıçaklar, spatula ile keskiler, tutamak ile mızrak ucu veya zıpkın ucu bağlarından oluşmaktadırlar (Resim 5.4c-f)[1271].

Mezarlar içindeki gömü sayılarına gelince basit toprak mezarların kimisinde çoklu gömüye rastlanmıştır. Örneğin extramural mezarlık alanında 599 mezar içerisinde toplamda 670 bireyin gömüldüğü anlaşılmıştır[1272]. Çoklu mezarlarda erkek ve kadınların karışık olarak gömülmesi kimi mezarda erkek-erkek kimisinde kadın-kadın ve erkek-kadın iskeletlerinin ele geçmesi aslında bir aile mezarından ziyade rastgele gerçekleştirilen ölü gömme geleneğinin olduğunu göstermektedir[1273]. Bu tip mezarlarda 2 erişkin yan yana veya kucaklaşır durumda; 1 erişkin ile 1 çocuk veya bebek iskeleti yan yana bulunmuştur. Bebek iskeletleri bu tip gömülerde cenin olarak ve annenin bacakları arasında yani doğum durumunu yansıtır pozisyonda bulunmuşlardır[1274].

Bu mezarlardaki ölülerin yatırılış şekline gelince, mezarlar içerisinde bazı bireyler mezar içerisine hocker pozisyonunda yatırılmışken, diğer ölüler kolları iki yana konulmuş şekilde, bacaklar yan yana uzatılmış, başlar göğe bakmakta olup, sırt üstü düz bir şekilde yatırıldıkları anlaşılmıştır[1275]. Ölülerin yönlerine gelince güneybatıya-kuzeydoğu, güneybatı-kuzeydoğu, batı-doğu[1276], kuzey–güney, kuzeybatı-güneydoğu[1277] doğu-batı[1278] doğrultusunda mezara yatırıldıkları ve kolları yanda olan bireylerin sırt üstü mezara gömüldükleri belirtilmektedir Bu durumda iskeletlerin farklı yönlerde gömüldüklerini söylemek mümkündür[1279].

"Horoztepe", Tokat İl sınırlarının kuzeyinde, Yeni Erbaa İlçesi'nin güneydoğusunda Kızılırmak kavsi içerisinde, kavsin kuzeydoğusunda konumlanmıştır.

[1271] Önder Bilgi, "İkiztepe Kazılarının 2007 Dönemi Sonuçları", *30. Kazı Sonuçları Toplantısı, 4. Cilt,* Ankara 2009, 335, Resim. 11a; "İkiztepe Kazıları 2008 Dönemi Sonuçları", *31. Kazı Sonuçları Toplantısı, 4. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık, San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2010, 379-380, Resim. 12-14.

[1272] Bilgi, "1981 Dönemi İkiztepe Kazıları", 51.

[1273] Önder Bilgi, "İkiztepe Kazılarının 1986 Dönemi Sonuçları", *IX Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt:* I, Ankara 1988, 170.

[1274] Önder Bilgi, "İkiztepe Kazılarının 1984 Dönemi Sonuçları", *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı,* 1986, Ankara 111.

[1275] U. Bahadır Alkım, "Altıncı Dönem İkiztepe Kazısı (1979)", 152; Önder Bilgi, "İkiztepe Kazılarının 2007 Dönemi Sonuçları", *30. Kazı Sonuçları Toplantısı, 4. Cilt,* Ankara 2009, 329.

[1276] Önder Bilgi, "İkiztepe Kazısı 1998 Dönemi Sonuçları", *21. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2000, 387, Resim: 6.

[1277] Önder Bilgi, "İkiztepe Kazılarının 2007 Dönemi Sonuçları", *30. Kazı Sonuçları Toplantısı, 4. Cilt,* Ankara 2009, 329: Resim. 10 a-b.

[1278] Önder Bilgi, "İkiztepe Kazıları 2008 Dönemi Sonuçları", *31. Kazı Sonuçları Toplantısı, 4. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık, San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2010, 371, Resim. 7.

[1279] U. Bahadır Alkım, "Altıncı Dönem İkiztepe Kazısı (1979)", 152.

Bugünkü Dere Mahallesi'nde mezarlık içerisinde yer almaktadır. Araştırmalar ve kazılar neticesinde Erken Tunç Çağı III dönemine ait mezarlığın olduğu anlaşılmıştır[1280]. Düz yerleşim olan Horoztepe yerleşiminin hemen dışında yer alan extramural mezarlardır[1281].

Höyük içerisinde ölü hediyesi bulunmayan sadece 1 adet intramural basit toprak tipinde mezarın tespit edildiği belirtilmektedir[1282]. Horoztepe mezarlığında 2 adet extramural oda mezarın varlığı belirlenmiştir. Bu mezarlardan ilki önceden tahrip edilmiş ve belirli dönemlerde yağmalanmıştır. Bir diğeri sağlam şekilde el değemeden günümüze kalabilmiştir. Açığa çıkarılan bu mezar verilerinden Alacahöyük benzeri "kral/kraliçe" mezarı yapılanmasının var olduğu anlaşılmıştır. Horoztepe mezarlarında Alacahöyük mezarlarında gördüğümüz bazı uygulamaların olmadığı anlaşılmıştır. Horoztepe mezarlarının duvarlarında çamur harçla sıvalı, yapılmış durumun olmadığı belirlenmiştir[1283]. Oda mezarın ölçüleri 8x5 m. boyutlarında verilmiş olup, derinlikleri yaklaşık 1.25 m. kadardır[1284]. Mezar odasının üstü Alacahöyük mezarlarında olduğu gibi düz damlı olup kuzey-güney, doğu-batı istikametinde yapılmıştır[1285].

Çok sayıda ve çok çeşitli mezar armağanları ele geçmiştir. 1954 yılı ile birlikte tesadüfen ele geçmeye başlayan mezar buluntuları dışında Erbaa yakınlarındaki Horoztepe mevkiinden birçok mezar eşyasının müzelere ve koleksiyoncuların eline geçtiği görülmektedir (Resim 5.4-5)[1286]. Bunlardan biri Kocabaş koleksiyonunda yer alan Horoztepe eserlerinden oluşmaktadır. Söz konusu eserler Karadeniz Bölgesi'nde MÖ III. binyıl maden işçiliğindeki gelişimi göstermesi açısından önemlidir[1287].

Süs eşyası niteliğinde ölünün yanına bırakılan madeni eserlerin altın, gümüş, tunç ve elektron gibi değerli madenlerden yapıldıkları belirlenmiştir. Silah niteliğinde mezara bırakılan delici, kesici eserler ölen kişinin toplumdaki üst yapısını sergilemektedir.

[1280] Tahsin Özgüç ve Mahmut Akok, "Horoztepe Eserleri", *Belleten, vol. 21/82*, 1957, 216.
[1281] Tahsin Özgüç, "The Statuette from Horoztepe", *Anatolia III, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Türk Tarih Kurumu Basımevi,* Ankara 1958, 53.
[1282] Türker, vd., "Orta Karadeniz Bölgesi Erken Tunç Çağı Ölü Gömme Geleneklerine Bir Bakış", 112.
[1283] Özgüç ve Akok, "Horoztepe Eserleri", 216, Resim.1-2
[1284] Tahsin Özgüç, "The Statuette from Horoztepe", *Anatolia III, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Türk Tarih Kurumu Basımevi,* Ankara 1958, 53.
[1285] Özgüç ve Akok, "Horoztepe Eserleri", 216, Resim.1-2
[1286] Burhan Tezcan, "Yeni Horoztepe Buluntuları", *Anatolia V, Türk Tarih Kurumu Basımevi,* Ankara 1961, 13, LeV.I.15-30.
[1287] Tahsin Özgüç, "New Finds form Horoztepe- Yeni Horoztepe Eserleri", *Anatolia VIII*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1966, 19.

Ahşap sanatını icra ettiklerini gösteren buluntularda mezarlar içerisinden gelmektedir. Mezarlar içerisinde mobilya aksamları olduklarını düşündüren karbonize olmuş veriler ele geçmişken kral mezarı içerisinde iki adet masa ve farklı niteliklerde mobilya aksamlarının varlığı tespit edilmiştir[1288].

Yerleşim çevresinde yürütülen çalışmalarda bulunan Horoztepe heykelciğinin keşfi ile Tokat yakınlarındaki Erbaa- Horoztepe'nin önemli bir yerleşim yeri olduğunu göstermiştir (Resim 5.5c)[1289]. 1954 yılı kazılarında açığa çıkartılan bu mezarın içerisindeki ölü hediyeleri içeride dağınık halde ölünün dizleri ve bacakları önünde büyük bir yığın olarak ele geçmiştir. Söz konusu buluntular arasında tunç masa, vazolar, destekli sunak örtüsü, bir adet güneş kursu ve boğa heykeli ele geçmiştir. Elbette bunlar arasında en dikkat çekici buluntu bir çocuğu emziren anne heykelidir. Bu heykel zemin üzerinde yığınların altında, boğa heykelinin kaidesinin karşısında ele geçmiştir. Çocuğunu emziren kadın heykelciği kalıp tunç halinde 20.4 cm yüksekliğinde, 5.7 cm genişliğinde omuzlara sahiptir. Eserin ya saçları yada baş örtüsü verilmiştir. Alın aşağıya doğru eğik olarak işlenmiştir. Kaş kemerli verilmekle birlikte gözlerin çevresi kazıma şeklinde, derin verilmeye çalışılmıştır. Ağız büyük kulak geniş verilmiştir. Anne sağ meme ile çocuğu beslerken, çocuğun bir eli arkada parmaklar açık verilmiştir. Diğer el beli sarar şekilde verilmiştir[1290].

Mezar içinde gömü sayısına gelince kral mezarlarında çoklu gömü uygulamasının olduğu anlaşılmaktadır. Horoztepe'nin kral mezarlarında ölülerin baş kısmının güneydoğu aksına doğru yatırıldığı anlaşılmıştır[1291].

Çorum'un 50 km güneybatısında Alaca İlçesi, Höyük Köyünde bulunan ***"Alacahöyük"***te Kalkolitik Çağ'dan Demir Çağına kadar süren yerleşim yerleri tespit edilmiştir[1292]. Alacahöyük 250x250 m. çapında daire biçimli, 14 m. yüksekliğe sahip bir

[1288] Özgüç ve Akok, "Horoztepe Eserleri", 216, Resim. 1
[1289] Özgüç, "The Statuette from Horoztepe", 53, Fig. 1.
[1290] Özgüç, "The Statuette from Horoztepe", 53.
[1291] Özgüç ve Akok, "Horoztepe Eserleri", Resim.1
[1292] Aslı Özyar, "Alacahöyük ve Horoztepe", *ArkeoAtlas, Sayı:2,* 2003, 124.

yerleşimdir[1293]. Kafkas dünyası ile Balkan dünyası arasında Karadeniz üzerinden iletişimi sağlayacak önemli bir merkezdir[1294].

Alacahöyük kral mezarlarının yerleşimin dışında kalıp kalmadığı tam olarak anlaşılamamıştır. Ancak mezarların yükselti farkından o zaman daha alçak olan höyüğün yamacında, muhtemelen düzenli terasların üzerinde yer aldığı düşünülmektedir[1295]. Gerber, krali mezarları şematik bir çizim üzerine aktararak belirgin bir kronolojik farkın olup olmadığını değerlendirmiş ve mezarların bulunduğu yerde belirgin bir eğimin olduğunu ancak burada kronolojik bir ayrımın var olup olmadığının belirsizliğini koruduğunu belirtmektedir. Bu durumu aydınlatabilmek için mezarların bulunduğu yerin stratigrafik yapısı çıkartılmıştır. Yerleşim yerleri içerisinde kalan daha erken evreli yapıları mezarlar yapılırken tahrip ettiği de belirlenmiştir (Resim 5.6a)[1296]. Mezarlar eğimle birlikte 0.50-0.70 m. derinliklere, 2.00-5.00 m. genişliklerde toprak içerisine açılmış çukurlara uygulanmıştır[1297].

Höyüğün III-IIX. yapı evreleri Erken Tunç Çağı yerleşimleri ve mezarlarını içermektedir[1298]. XI- XII. yapı evreleri MÖ 3.040-2.880 yıllarına tarihlenmiştir[1299]. Bu süreçler içerisinde varlıklı kişilerin intramural gelenekte gömülürken[1300] halk mezarlığının nerede olduğu belirsizliğini korumaktadır. Muhtemelen bu mezarlık yerleşimin dışında bir yere konumlanmıştır[1301]. İntramural 14 adet elit mezar A-S adlandırmalarıyla kodlanmıştır[1302]. Oda biçiminde olan mezarların boyutları ölünün, toplum içindeki sosyal durumu ile ilişkili olarak değişmektedir. Mezar boyları 3 ile 8 m. arasında değişmektedir. Genişlikleri de 2 ile 5 m. arasındadır. Mezarlar içerden genel olarak 0.75-1 m.lik dikdörtgen yapıda ve 8-4 m. derinliğe sahipken uzunluk 5-2 m.

[1293] Mahmut Akok, "Alacahöyük 1979 Yılı Kazı Çalışmaları", *2. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Şubat 1980, 81.
[1294] Clemens Lichter, "Varna und İkiztepe: Überlegungen zu Transpontischen Kulturbezieungen im 5. Und 4. Jahrtausend", *Hayat Erkanal'a Armağan Kültürlerin Yansıması,* Edt. Betül Avunç, Homer Kitabevi, İstanbul 2006, 526, Abb.1.
[1295] Aslı Özyar, "Alacahöyük ve Horoztepe", *ArkeoAtlas, Sayı:2*, 2003, 124.
[1296] Christoph Gerber, "Zur Stratigraphie der Fürstengraber von Alaca Höyük: Neue Einsichten in ein altes Problem", *Hayat Erkanal'a Armağan Kültürlerin Yansıması,* Edt. Betül Avunç, Homer Kitabevi, İstanbul 2006, 380-382, Plan.6, Abb.3-4a,b.
[1297] Derin, *Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri*, 14.
[1298] Mellink, "Anatolia", 177, Table 4.
[1299] Mellink, "Anatolia", 177, Table 4.
[1300] Özgüç, *Ön Tarih'te Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri,* 41
[1301] Özyar, "Alacahöyük ve Horoztepe", 124; T. Yiğit, "Akadlar Devrinde Anadolu'nun Siyasal Yapısı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 40/3-4,* 2000, 14
[1302] Aykut Çınaroğlu ve Duygu Çelik, "2010 Yılı Alaca Höyük Kazısı", *33. Kazı Sonuçları Toplantısı, 3. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2012, 287

arasında değişkenlik gösterdiği belirtilmektedir. Mezar çukuru açıldıktan sonra ahşap takviyeli duvarlar çamur harç ile örülmüştür. Mezarın üstü önce ahşap sonra da toprak ile kaplanmıştır[1303]. S mezarları dışında pithos tipinde bir mezara ulaşılmıştır[1304].

Bu mezarlar başlangıçta Erken Tunç Çağın son çeyreğine verilmiştir[1305]. Daha sonra ETÇ II-III evreleri içerisinde de kullanım gördükleri belirlenmiştir. Sagona ve Zimansky kaleme aldıkları kitaplarında B,F,L mezarlarını ETÇ II-III'e; A, A1, C, E, T, T1 mezarlarını ETÇ III başlarına; D,D,R ve S mezarlarını ETÇ III sonlarına; H mezarının ise ETÇ-OTÇ geçiş aşamasına tarihlemişlerdir[1306]. Ancak mezarlarda ele geçen eserler üzerinde yapılan analizlere ve C14 sonuçlarına göre bu mezarlar MÖ 2.850-2.500 yıllarına yani ETÇ II'ye kadar uzatılabilmektedir. A, A' ve S bızlar ve saç tokası içerisinde kalan ahşap kalıntılarından alınan üç C 14 sonucu bunların MÖ 2.850-2.500 yıllarına ait olduğu desteklenmiştir. Bu sonuç hem Orta Anadolu kronolojisini önemli ölçüde etkileyecek hem de maden teknolojisinin gelişim sürecini kökten değiştirecektir[1307].

Yayınlara göre açılan mezarların harikulade zenginliğe sahip oldukları, imtiyazlı kişilere için yapıldıkları belirtilmektedir. Mimari yapılar ve mezarlar içerisinde tespit edilen ölü hediyeleri bu mezarların hükümdar ailesine ait olduklarını düşündürtmektedir. Adak eserlerle birlikte ele geçen demir eserler bu madenin süs amacıyla bu devire kadar kullanıldığını göstermektedir[1308].

Höyüğün en iyi araştırılan kısımlarından III. Kültür Katı V. Tabakasında Tunç Çağı'na tarihlenen Krali Mezarları yer almaktadır (Resim 5.6c)[1309]. Bu mezarlar yapılışları gereği bir odayı anımsatmaktadır. Mezarların taban kısımları kil, çakıl-toprak karışımlı harç, yassı taşlarla taban döşeme olarak üç şekilde hazırlanmışlardır. Ölüler ve ölü hediyeleri mezara yerleştirildikten sonra açılan toprak çukurun dört yanı taşlarla

---

[1303] Remzi Oğuz Arık, *Les Fovilles D'Alaca Höyük Entreprises Par La Societe D'Histoire Torque Repport Preiminaire Sur Les Travaux en 1935*, Ankara 1937, 55-56, Fig. 74-75; Özyar, "Alacahöyük ve Horoztepe", 124

[1304] Aykut Çınaroğlu ve Duygu Çelik, "2010 Yılı Alaca Höyük Kazısı", *33. Kazı Sonuçları Toplantısı, 3. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2012, 288

[1305] Özyar, "Alacahöyük ve Horoztepe", 124.

[1306] Sagona ve Zimansky, *Ancient Turkey, Routledge World Archaeology,* 214.

[1307] Ünsal Yalçın, "Alacahöyük İlk Tunç Çağı Metal Buluntuları Üzerine Arkeometalurjik Araştırmalar", *26. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* Allame Tanıtım & Matbaacılık Hizmetleri, Ankara 2011, 143.

[1308] Remzi Oğuz Arık, "1936'da Yapılan Hafriyatlar, Alaca-Höyük Hafriyatı (1936)" *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi, Sayı. IV,* Maarif Matbaası, İstanbul 1940, 242.

[1309] Efe, "Batı Anadolu Son Kalkolitik ve İlk Kalkolitik Çağı", 96, Alacahöyük Krali Mezarlar

çevrilmiş, mezarların üstü enlemesine ahşap kirişlerle kapatılıp üzerlerinin killi toprak ile sıkıştırılıp düz dam haline getirildiği anlaşılmıştır[1310]. Geniş yapılı olan oda mezarlarda taşıyıcı birim olarak ahşap direklerin kullanıldığı anlaşılmıştır[1311]. Yapılan çalışmalar neticesinde toplamda Erken Tunç Çağı kral mezarları 1935-1940 yıllarında toplamda 14 mezar açığa çıkarılmıştır ve bu mezarlar A- S olarak isimlendirilmiştir[1312]. Mezarların genel özelliklerine göre en büyükleri 30 m² ve yaklaşık 1 m. derinlikte olan oda mezarlar içine ölüler gömülmüştür[1313]. Dikdörtgen yapıda, 0,75-1,0 m. derinlikte, 8-4 m. uzunlukta 5-2 m. genişliktedir. Bu mezarlarda yatan ölülerin 4'ü kadın, 5'i erkektir[1314]. Taş duvarlı mezar odaları tek bölümlü, dikdörtgen planlı ve üzerleri ahşap hatıllarla örtülüdür. Hatıl çatının üstüne kurban edilmiş büyük baş/sığır başları ve uzun kemikleri belirli bir düzen dâhilinde yerleştirildikleri anlaşılmıştır (Resim 5.7)[1315]. Deriye yada keçeye sarılarak gömülen ölülerin yattıkları yer taşla döşelidir[1316]. MÖ III. bin yıla tarihlenen soylu mezarlarında 900'ün üzerinde silahlar dâhil olağanüstü eşyalar ile beraber gömülen kadınların ve erkeklerin toplumsal kişiliklerinin din ile ilintili olması da mümkündür (Resim 5.6d)[1317]. Bu eşyalar arasında ele geçen iğne ve sivri uçlu objeler elbiseyi tutturmak için kullanılmış olmalıdır, bu durumda ölen kişilerin elbiseleriyle beraber gömüldükleri söylenebilir. Ayrıca mezar içerisinde yatan kadınların yanlarında silah işlevli aletlerin bulunması bunların toplumda üst seviyede güçlü kişiler olduklarını göstermektedir. Erkek mezarlarında silah işlevli objeler bel hizasında ele geçmiştir. Bu durumda hançer ve diğer silah eşyalarında ölünün kıyafetiyle gömülürken bel hizasında, günlük hayatta olduğu gibi takılı olduğu

[1310] Özgüç, *Ön Tarih'te Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri,* 42; Mahmut Akok, "Alacahöyük'te Son Dönem Arkeolojik Çalışmalarla Açığa Kavuşturulan Yapı Tekniği ve Mimari Gerçekler", *TTK, Kongreye Sunulan Bildiriler VIII/I,* Ankara 1979, 109; Derin, *Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri,* 14, dip not. 25

[1311] Özgüç, *Ön Tarih'te Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri,* 42; Mahmut Akok, "Alacahöyük'te Son Dönem Arkeolojik Çalışmalarla Açığa Kavuşturulan Yapı Tekniği ve Mimari Gerçekler", *TTK, Kongreye Sunulan Bildiriler VIII/I,* Ankara 1979, 109

[1312] Aykut Çınaroğlu ve Duygu Çelik, "2010 Yılı Alaca Höyük Kazısı", *33. Kazı Sonuçları Toplantısı, 3. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2012, 287.

[1313] Özyar, "Alacahöyük ve Horoztepe", 124.

[1314] Aykut Çınaroğlu ve Duygu Çelik, "2010 Yılı Alaca Höyük Kazısı", *33. Kazı Sonuçları Toplantısı, 3. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2012, 288; Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar,* 132

[1315] Thomas Zimmermann ve Evren Y. Geniş, "Pastoralist Pride: a Footnote on Symbols, Cattle and Community in Third-millennium BC Northern Central Anatolia", *Antiquity A Reviev of World Archaeology,* Edt. Chiris Scarre, http://www.antiquity.ac.uk/projgall/zimmermann, 2017, 328, Figure. 3.

[1316] Efe, "Batı Anadolu Son Kalkolitik ve İlk Kalkolitik Çağı", 121.

[1317] Aslı Özyar, "Reconsidering the "Royal" Tombs of Alacahöyük: Problems of Stratigraphy According to the Topographical Location of the Tombs", *Tüba-Ar, Türkiye Bilimler Akademisi Dergisi, Sayı. 2,* 1999, 79-80, Figure. 1; Özyar, "Alacahöyük ve Horoztepe", 124.

söylenebilir. Ölünün tam karşısında muhtemelen mezar kapatılırken içi dolu halde bırakılan gaga ağızlı testiler yer almaktadır. Dini yapılanmanın yansıması olarak günlük hayatın devamıymış gibi ölüler oda mezar içerisine bırakılmışlardır[1318]. Bu nedenle bu mezarlar yapılışları ve buluntuları itibariyle soylu sınıfı ve yöneticileri için yapıldıkları düşünülmektedir[1319]. Mezarlar Anadolu'nun Erken Tunç Çağ ölü gömme geleneklerine uygun olarak genellikle doğu-batı doğrultuludur[1320]. Ancak kuzeydoğu yönlü oda mezarlarda mevcuttur[1321].

Kral mezarlarının bulunduğu yerin güneyinde mezarın devamının olup olmadığını anlamaya yönelik yürütülen 1964 yılı sondaj kazısında bir takım dağınık mimari ile birlikte 2 adet insan iskeletinin bulunduğu mezara ulaşılmıştır. Erken Tunç Çağına verilen dörtgen planlı söz konusu mimari içerisinde kısmen basık yine dörtgen küçük odalardan söz edilmektedir. Burada ele geçen 1 No.lu olanı E mezarından 7-8 m. güneyde ve aynı mezarın 1.00-1.50 m. altında tespit edilmiştir. Yürütülen çalışmalarda bu mezarın ise Erken Tunç Çağın ilk safhalarına ait oldukları tespit edilmiştir. İskeletin üzerinde bir parça ağaca ulaşılmış olması dikkat çekicidir. Mezarın planı ve tipi tespit edilememiştir. Diğer 2 No.lu iskelet ilk iskelet ile aynı hizada E mezarından 5-6 m. güneyde ve aynı mezarın 1.00 m. derinlikte ele geçmiştir. Bu mezar da ETÇ I içerisine verilmiştir. Bu mezardaki iskeletin durumunun iyi olduğu belirtilmektedir. Ancak mezarın planı ve tipi belirlenememiştir. Ancak dağınık halde yer yer taş dizilerinin olduğu belirtilmektedir[1322]. Gürsan-Salzmann, yukarıdaki elit ve diğer mezarlar dışında 10'dan daha fazla sayıda basit toprak, pithos, çömlek ve çeşitliliğe sahip sanduka/oda tipi mezarların olduğunu belirtmektedir. Bu mezarlar mezarlık alanı içerisinde veya dışarısında yer almaktadır. Elit mezara göre daha düşük değerde mezar buluntuları içerdiği de belirtilmektedir[1323].

[1318] Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar,* 113, Çizim. 1.
[1319] Efe, "Batı Anadolu Son Kalkolitik ve İlk Kalkolitik Çağı", 121
[1320] Mahmut Akok, "Alacahöyük'te Son Dönem Arkeolojik Çalışmalarla Açığa Kavuşturulan Yapı Tekniği ve Mimari Gerçekler", *TTK, Kongreye Sunulan Bildiriler VIII/I,* Ankara 1979, 109
[1321] Arık, *Les Fovilles D'Alaca Höyük Entreprises Par La Societe D'Histoire Torque Repport Preiminaire Sur Les Travaux en 1935,* 65, Fig. 88; 66, Fig. 89.
[1322] Hamit Zübeyr Koşay, Ahmet Ünal ve Abdullah Çizen, "1964 Alaca Höyük Kazısı Raporu", *Türk Arkeolojisi Dergisi, Sayı. XIV, Cilt. 1,2*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1967, 162.
[1323] Salzmann, *Alaca Höyük: A Reassessment of the Excavation and Sequence of the Early Bronze Age Settlement,* 101; Türker, vd., "Orta Karadeniz Bölgesi Erken Tunç Çağı Ölü Gömme Geleneklerine Bir Bakış", 106.

Krali mezarlar içerisinde 12 kategoride incelenen zengin mezar hediyeleri ele geçirilmişken ölüler giysili gömülmüşlerdir[1324]. 1935 yılında Remzi Oğuz Arık, Hamit Zübeyr Koşay ve Mahmut Akok gibi değerli bilim insanlarının katıldığı kazıda açılan "krali mezarlar" içerisinden altın, gümüş, elektrum (taç, küpe, gerdanlık, bilezik, toka, iğne, vd.)[1325], tunç, demir, kurşun, hematit ve kristal, yeşim taşı gibi farklı metal ve madenlerin karışımından yapılmış ve pişmiş topraktan kaplar, figürinler gibi 700'den fazla esere ulaşılmıştır[1326].

Ancak ETÇ I'e verilen 1 No.lu mezar içerisinden herhangi bir buluntu ele geçmemiştir. 2 No.lu mezardaki iskelette ise ölü hediyesi olarak nitelendirilecek boyun hizasında sadece 1 tane iğnenin bulunduğu belirtilmektedir. Muhtemelen bu iğne de ölünün elbisesini veya kefenini tutmaktaydı[1327]. Elit mezarların dışında tespiti yapılan 10'dan fazla mezarın içerisinde ele geçen mezar buluntuları hem miktar olarak hem de değer olarak daha düşüktür. Mezarların içerikleri daha çok pişmiş toprak kaplardan ve çok az miktarda süs eşyalarından oluşmaktadır. Süs eşyaları arasında 1 adet bilezik, 1 adet küpe ve 1 adet iğne sayılabilir. Mezarların tiplerine ve içeriklerine bakıldığında insanlar arasında toplumsal farklılıkların olduğu belirlenmiş olmasına rağmen, basit toprak tipinde mezarlar gibi, hepsinin aynı mezarlık alanı içerisine uygulanmış olması ve bir birinin devamı niteliğindeki mezar geleneğinin bir parçaları olmaları dikkat çekicidir[1328]. Bunların 7'sinde ölü hediyeleri ele geçmişken 3 tanesine herhangi bir ölü hediyesinin bırakılmadığı anlaşılmaktadır. Bu hediyelerin mezar içerisine olduğu gibi dışarısına da bırakıldığı anlaşılmaktadır. Bunların daha çok günlük kullanım kapları oldukları ve bilezikleri, küpe ve iğne gibi süs eşyalarından oluştukları anlaşılmaktadır.

[1324] Derin, *Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri*, 14; Aykut Çınaroğlu ve Duygu Çelik, "2010 Yılı Alaca Höyük Kazısı", *33. Kazı Sonuçları Toplantısı, 3. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2012, 288.

[1325] Afet İnan, "Türk Tarih Kurumu'nun 1937'den 1943'e Kadar Arkeolojik Çalışmaları Hakkında", *Belleten, cilt VIII, Sayı. 29,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1944, 42.

[1326] Ömür Harmanşah, "Monuments and Memory: Architecture and Visual Culture in Ancient Anatolian History", *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia,* Oxford University Press, New York 2011, 629-630; During, *The Prehistory of Asia Minor, from Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies,* Cambridge University Press, New York 2011, 291-292.

[1327] Koşay, vd., "1964 Alaca Höyük Kazısı Raporu", 162.

[1328] Salzmann, *Alaca Höyük: A Reassessment of the Excavation and Sequence of the Early Bronze Age Settlement,* 101.

Örneğin iki mezardan bir tanesine 8, diğerine ise 17 kabın bırakıldığı belirtilmektedir[1329].

G1 taş sanduka tipinde mezar içerisinde ölü hediyeleri olarak pişmiş toprak meyvelikler ve ince süslemeli güzel siyah açkılı kupa ele geçmiştir. Bu kaplar mezar içerisindeki bireyin güneyine bırakılmıştır[1330].

Mezar içinde gömü sayısına gelince C Elit mezarı iki ölüye ait olup diğerlerine tek birey gömülmüştür[1331]. 1964 yılında tespit edilen ETÇ I'e ait mezarlar içerisindeki bireylerinde tekli gömüye sahip oldukları anlaşılmaktadır[1332]. G4 taş sanduka mezar içerisine 1 erişkin erkek ve 1 çocuk gömüsü uygulanmıştır. G1 taş sanduka mezarı içerisinde iki erkek gömünün uygulandığı belirtilmektedir. Mezar içerisindeki bireyin ayaklarının hemen yakınında bir köpek iskeleti de bulunmaktadır[1333].

Ölülerin yatırılış şekline gelince, elit mezarlar içerisindeki ölüler mezarların ortasında yada kenara yakın bir yerde sağ yanlarına hocker durumunda bırakılmış ve başları daima batıya, ayakları doğuya döndürülmüştür[1334]. Bireylerin yüzleri güneye bakmaktadır. Ölen kişiler hemen hemen her zaman mezarın batı kısmına kimi zaman kuzeybatı köşeye konulmuşlardır[1335]. Ölülerin elleri çeneye uzatılmış ve çene altında, hizasında verilmiştir[1336].

ETÇ I içerine verilen 1 No.lu mezar içerisindeki bireyin başı batıya, ayakları doğuya yönlendirilmiştir. 2 No.lu iskeletin ise başının önceki kral mezarlarındaki iskeletlerin aksi yönüne çevrildiği, doğuya yönlendirildiği belirtilmektedir. Bu iskeletin yüzü kuzeye bakmakta ve vücudun hocker pozisyonuna sahip olduğu yazmaktadır[1337]. Krali mezarlar dışındaki içerisinde ölü hediyesinin bulunmadığı bir pithos içerisindeki

---

[1329] Türker, vd., "Orta Karadeniz Bölgesi Erken Tunç Çağı Ölü Gömme Geleneklerine Bir Bakış", 106.
[1330] Salzmann, *Alaca Höyük: A Reassessment of the Excavation and Sequence of the Early Bronze Age Settlement,* 104.
[1331] Aykut Çınaroğlu ve Duygu Çelik, "2010 Yılı Alaca Höyük Kazısı", *33. Kazı Sonuçları Toplantısı, 3. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2012, 288.
[1332] Koşay, vd., "1964 Alaca Höyük Kazısı Raporu", 162.
[1333] Salzmann, *Alaca Höyük: A Reassessment of the Excavation and Sequence of the Early Bronze Age Settlement,* 103.
[1334] Arık, *Les Fovilles D'Alaca Höyük Entreprises Par La Societe D'Histoire Torque Repport Preiminaire Sur Les Travaux en 1935,* 61, Fig. 83; Derin, *Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri,* 14, dip not. 25; Efe, "Batı Anadolu Son Kalkolitik ve İlk Kalkolitik Çağı", 121; Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar,* 132.
[1335] Özyar, "Alacahöyük ve Horoztepe", 124
[1336] Arık, *Les Fovilles D'Alaca Höyük Entreprises Par La Societe D'Histoire Torque Repport Preiminaire Sur Les Travaux en 1935,* 62, Fig. 84
[1337] Koşay, vd., "1964 Alaca Höyük Kazısı Raporu", 162.

gömütün hocker pozisyonunda olduğu anlaşılmıştır[1338]. G2 basit toprak tipindeki mezara konulan çocuğun gövdesi sağ yanına arkasına gelecek şekilde hocker pozisyonundadır. Beden kuzey-güney doğrultuludur[1339]. G4 ve G1 taş sanduka mezarlar içerisine bireylerin hocker pozisyonunda gömüldükleri belirtilmektedir. G1 mezarı içerisinde mezarın ortasındaki platform üzerine yatırılan hocker pozisyonundaki bireyin doğu-batı doğrultulu olduğu belirtilmektedir[1340]. G3 basit toprak içerisindeki erkek bireyin beze sarıldığı ve gövdesinin güneye döndürüldüğü belirtilmektedir[1341]. G1 ve G2 basit toprak tipinde mezarlar içerisindeki kadın ve erkek bireylerin gövdelerinin doğu-batı doğrultulu oldukları ve başlarının doğuya yönlü oldukları belirtilmektedir. P2 mezarı içerisindeki hocker pozisyonundaki kadının yüzü kuzeye bakmaktadır[1342]. FIII No.lu mezardaki çocuğun platform üzerine sırt üstü hocker pozisyonunda yatırılarak gömüldüğü belirlenmiştir (Resim 5.6b)[1343]. Bütün bu sonuçlar krali mezar ile öncesine verilen mezarlar arasında belirgin bir şekilde yön farklılıklarının olduğunu, bunun temel sebebinin etnik veya kültürel farklılıktan kaynaklandığını söylemek mümkündür.

"Resuloğlu" Erken Tunç Çağı yerleşimi ve mezarlık alanı Çorum ili, Sungurlu ilçe merkezine 50 km. Uğurludağ ilçe merkezine 28 km. mesafede Delice Çayı'nın Kızılırmak'a karıştığı Kula ve güneyindeki Hilalli Köyü arasında, Resuloğlu (Kaleboynu) Köyü'nün kuş uçuşu 900-1.300 m. kuzeybatısında, Araçlar (Keseli Pınar) mevkii olarak adlandırılan kesimde yer almaktadır[1344]. Bu kesimde doğal bir yükselti üzerinde 100x70x50 m. ölçüsünde küçük bir ETÇ höyüğü de bulunmaktadır.

[1338] Türker, vd., "Orta Karadeniz Bölgesi Erken Tunç Çağı Ölü Gömme Geleneklerine Bir Bakış", 107.
[1339] Salzmann, *Alaca Höyük: A Reassessment of the Excavation and Sequence of the Early Bronze Age Settlement*, 102.
[1340] Salzmann, *Alaca Höyük: A Reassessment of the Excavation and Sequence of the Early Bronze Age Settlement*, 103.
[1341] Salzmann, *Alaca Höyük: A Reassessment of the Excavation and Sequence of the Early Bronze Age Settlement*, 106.
[1342] Salzmann, *Alaca Höyük: A Reassessment of the Excavation and Sequence of the Early Bronze Age Settlement*, 107.
[1343] Salzmann, *Alaca Höyük: A Reassessment of the Excavation and Sequence of the Early Bronze Age Settlement*, 109-110, Plan F III.
[1344] Tayfun Yıldırım ve İsmet Ediz, "2003 Yılı Resuloğlu Mezarlık Kazısı", *26. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2005, 193, 197: Harita. 1; Tayfun Yıldırım ve İsmet Ediz, "2004 Yılı Resuloğlu Mezarlık Kazısı", *27. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2006, 57; Özlem Tütüncüler, "Çorum-Resuloğlu Eski Tunç Çağı Mezarlığı'nda Kumaş Kullanımına İlişkin Yeni Bulgular", *Anatolia 30, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü Dergisi,* Ankara 2008, 138, Harita.1.

Resuloğlu'nun extramural mezarlığı bu höyüğün 100 m. kadar güneyinde, Delice Irmağı'nın bulunduğu vadiye doğru alçalan yüksek bir sırtta yer almaktadır[1345].

Höyüğün doğu yamacında yürütülen kazı çalışmalarında daha çok itinalı taş sanduka tipi mezarlar ele geçmiştir. Doğu yamaçtaki sanduka tipi mezarların hemen yanında çocuklara ve yetişkinlere ait küp, çömlek mezar tiplerine ulaşılmıştır[1346]. Resuloğlu mezarlığında açılan küp mezarların bazılarının omuz ve gövdeleri tip bakımından MÖ III. binyılın ikinci yarısından itibaren gömülerin yapıldığını göstermektedir[1347]. Orta Anadolu'nun kuzeyindeki ölü gömme merkezinden elde edilen verilere göre ise MÖ III. binyılın son çeyreğine kadar gömü uygulamalarının devam ettiğini söyleyebiliriz[1348].

Mezar tiplerinin yıllara göre sayılarına ve detaylarına gelince 2009 yılı kazılarında açığa çıkartılan mezar sayısı 272 olmuştur[1349].

Bunlardan intramural gelenekte olan pithosların, basit toprak mezarların ve 1 adet taş sanduka mezarın Erken Tunç Çağına ait I. katın temelleri içerisine ve temellerin bitişiğine yapıldıkları belirlenmiştir(Resim 5.10a)[1350].

Höyüğün 100 m. kadar güneyinde karşı sırtta bulunan extramural mezarlığın taş sanduka[1351], pithos/küp[1352], çömlek[1353] tipi mezarlardan oluştuğu anlaşılmaktadır. Bu

---

[1345] Tunç Sipahi ve Tayfun Yıldırım, "1998 Yılı Çorum Bölgesi Yüzey Araştırması", *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2000, 33, Resim. 9-10; Tayfun Yıldırım, "Resuloğlu İlk Tunç Çağ Mezarlık Kazısı", *TÜBA-AR, Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi, 8*, Ankara 2005, 172; Tayfun Yıldırım ve İsmet Ediz, "2005 Yılı Resuloğlu Erken Tunç Çağı Mezarlık Kazısı", *28. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Basımevi, Ankara 2007, 212.

[1346] Tayfun Yıldırım ve Önder İpek, "2008 Yılı Resuloğlu Eski Tunç Çağı Mezarlık Kazısı", *31. Kazı Sonuçları Toplantısı, 3. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık, San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2010, 22.

[1347] Tayfun Yıldırım ve İsmet Ediz, "2004 Yılı Resuloğlu Mezarlık Kazısı", *27. Kazı Sonuçları Toplantısı, 12. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2006, 58.

[1348] Yıldırım ve İpek, "2008 Yılı Resuloğlu Eski Tunç Çağı Mezarlık Kazısı", *31. Kazı Sonuçları Toplantısı, 3. Cilt,* 21.

[1349] Tayfun Yıldırım ve Önder İpek, "2009 Yılı Resuloğlu Eski Tunç Çağı Mezarlık Kazısı", *32. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2.Cilt,* Allame Tanıtım & Matbaacılık Hizmetleri, Ankara 2011, 348-349, 352

[1350] Yıldırım ve İpek, "2009 Yılı Resuloğlu Eski Tunç Çağı Mezarlık Kazısı", *32. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2.Cilt,* 350-351, Resim. 8

[1351] Tütüncüler, "Çorum-Resuloğlu Eski Tunç Çağı Mezarlığı'nda Kumaş Kullanımına İlişkin Yeni Bulgular", 138.

[1352] Tunç Sipahi ve Tayfun Yıldırım, "1998 Yılı Çorum Bölgesi Yüzey Araştırması", *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2000, 33, Resim. 11.

[1353] Yıldırım ve Ediz, "2004 Yılı Resuloğlu Mezarlık Kazısı", 58

mezarlarda dikkati çeken husus bebekler ve çocukların çömlek ya da küpcüklere, yetişkinlerin ise iri küplere ve taş sandukalara gömülmüş olmalarıdır[1354].

Mezarların yönlerine gelince mezarlarda tam bir yön birliğinin olmadığı belirtilmektedir. Ancak özellikle taş sanduka mezarların doğu-batı istikametinde olduğu belirlenmiştir. Küp mezarların bir kısmının ağız yönü doğuya ve güneydoğu yönü aksına çevrilmişken batıya ve kuzeye bakanlarının da olduğu belirtilmektedir[1355]. Ancak pithos/küp mezarların çoğunluğunun[1356] ağzı doğuya bakmaktadır[1357]. Ölülerin başları çoğunlukla batı yönünde olmakla birlikte, bu kuralı bozan mezarlara da rastlanmıştır[1358].

Resuloğlu mezarlığındaki çalışmalarda MÖ III. binyılın sonlarına tarihlenen mezarlarda ölüye eşlik etmesi için bırakılan ölü hediyeleri bölgede teknik ve sanat seviyesi yüksek bir toplumun öbür dünya inançları ve âdetleriyle ilgili bilgilerimizi arttırmaktadır[1359]. Altın, gümüş ve elektrumdan yapılmış ölü hediyeleri yanı sıra akik, frit, fayans, taş ve deniz kabuğu gibi hammaddelerden yapılmış kolyeler ölü hediyelerinin başında geldiği belirtilmektedir. Bunlar dışında başta yöreye has akik kolye taneleri, pişmiş topraktan yapılmış metal taklidi çanak-çömlekler, fincan, vazo ve çanak formunda metal kaplar, topuz/asa, sap delikli baltalar, hançerler, madeni silahlar, kulak tıkaçları, bilezikler, küpeler, saç halkaları, iğneler, boyunluk/tork, halhal/spiral gibi eserler ve eşyalar dikkat çekicidir[1360].

Pişmiş toprak kaplar hem kadınların hem de erkeklerin mezarlarına bırakılmıştır. Madenden yapılmış hediyeler bakırdan, tunçtan ve altından yapılmışlardır. Erkeklerin mezarlarında belirgin çoğunluğu tunç sap delikli baltalar oluşturmaktadır. Dikkat çekici nokta çoğunluğunu kadın ve çocuklara ait küp, çömlek veya taş sanduka mezarlarda çeşitli tipte kolye tanelerine rastlanmıştır[1361]. Mezarlara bırakılan bazı metal eserlerin bilinçli bir şekilde büküldükleri ve üzerlerinde kumaş kalıntıları belirlenmiştir (Resim

[1354] Yıldırım, ve Ediz, "2003 Yılı Resuloğlu Mezarlık Kazısı", 193, Resim. 7
[1355] Yıldırım, "Resuloğlu İlk Tunç Çağ Mezarlık Kazısı", 172.
[1356] Yıldırım ve Ediz, "2005 Yılı Resuloğlu Erken Tunç Çağı Mezarlık Kazısı", 218, Resim 2
[1357] Yıldırım ve Ediz, "2005 Yılı Resuloğlu Erken Tunç Çağı Mezarlık Kazısı", 213
[1358] Yıldırım ve Ediz, "2004 Yılı Resuloğlu Mezarlık Kazısı", 57
[1359] Tayfun Yıldırım ve İsmet Ediz, "2006 Yılı Resuloğlu Erken Tunç Çağı Mezarlık Kazısı", *29. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı, Dösimm Basımevi, Ankara 2008, 447, 452-453, 453, Res. 9, 11.
[1360] Yıldırım, "Resuloğlu İlk Tunç Çağ Mezarlık Kazısı", 172; Yıldırım ve Ediz, "2006 Yılı Resuloğlu Erken Tunç Çağı Mezarlık Kazısı", 454, Res. 13
[1361] Yıldırım ve Ediz, "2003 Yılı Resuloğlu Mezarlık Kazısı", 202 Resim 13-14

5.10b)[1362]. Mezarların çoğunda metal iğnelere ulaşılmıştır. İğneler özellikle göğüs hizasında ele geçtiği belirtilmektedir. Yörenin mezar hediyeleri arasında özgün olan iki topuz başlı akik boncuklar da bulunmaktadır. Bazı akik boncukların döneme has olan idolleri andırdığı belirtilmektedir[1363]. Mezarlıklarda ele geçen idollerden (Resim 5.10c) ilham alınarak yapılmış olabilirler. Pithos/Küp mezarların üzerlerine veya önlerine bırakılan sığır başları Kızılırmak Kavsi içerisinde zengin mezarlar dışında sıradan halk içinde uygulanan ölü yemeğini yansıtması açısından önemlidir (Resim 5.11).

Mezarlardaki gömü sayısına gelince tekli gömü dışında çoklu gömüye de ulaşılmıştır[1364]. Mezarlar aynı devir insanları tarafından tahrip edilmek suretiyle açıldıkları belirlenmiştir. Özellikle taş sanduka mezarların taşları sökülerek içerisindeki iskelet kenara itiliyor, yerine diğer gömü uygulanıyordu[1365]. İki ayrı iskeletin ele geçirildiği bu gömü tarzı, aynı aileye mensup bireylerin öteki dünyada da birlikte olma düşüncesiyle açıklanabilir[1366]. Bir taş sanduka mezarda genç bir kadın bireyle, yeni doğmuş çocuğa ait kemikler bir arada ele geçirilmiştir[1367]. 13 sanduka mezarda 21 bireyin, 70 küp mezarda 91 bireyin gömüldüğü tespit edilmiştir. Kısacası bazı mezarlarda tekli bazılarında çoklu gömünün uygulandığı tespit edilmiştir [1368]. Bu mezarlardaki ölülerin yatırılış şekilleri bireylerin hocker ve yarı hocker şeklinde gömüldüklerini göstermektedir[1369]. Çalışmalarda kremasyon geleneğinde bir mezar geleneğinin olduğu belirtilmemiştir. Ölüler inhumasyon gömü geleneğinde gömülmüşlerdir.

"Devret/Kanatpınar Höyük", Amasya il merkezinin 40 km. kuzeybatısında, Merzifon İlçesi'ne güneydoğudan 28 km., Suluova ilçesine güneyden 13 km. uzaklıktadır. Höyük, Eski Gödelez şuan ki adıyla Kanatpınar Köyü'nün 2 km. kuzeydoğusunda Devret Mevkii'nde doğal bir tepe üzerinde bulunmaktadır[1370]. Höyük

[1362] Tayfun Yıldırım ve İsmet Ediz, 2007, 222, Res. 10-11
[1363] Yıldırım ve Ediz, "2003 Yılı Resuloğlu Mezarlık Kazısı", 195, Resim, 8-11.
[1364] Yıldırım, "Resuloğlu İlk Tunç Çağ Mezarlık Kazısı", 172.
[1365] Yıldırım ve Ediz, "2003 Yılı Resuloğlu Mezarlık Kazısı", 295.
[1366] Yıldırım ve Ediz, "2006 Yılı Resuloğlu Erken Tunç Çağı Mezarlık Kazısı", 444
[1367] Yıldırım ve Ediz, "2003 Yılı Resuloğlu Mezarlık Kazısı", 194-195.
[1368] Derya Atamtürk ve İzzet Duyar, "Resuloğlu (Uğurludağ, Çorum) İskeletlerinin Antropolojik Analizi", *25. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* Merkez Repro İç ve Dış Tic. Ltd. Şti, Ankara 2010, 313.
[1369] Yıldırım, "Resuloğlu İlk Tunç Çağ Mezarlık Kazısı", 172; Tütüncüler, "Çorum-Resuloğlu Eski Tunç Çağı Mezarlığı'nda Kumaş Kullanımına İlişkin Yeni Bulgular", 138.
[1370] Mehmet Özsait, "1987 Yılı Amasya-Suluova Tarihöncesi Araştırmaları", *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* Ankara 1988, 288, Harita. 1; Atila Türker, "Devret Höyük 2013 Yılı Kazısı ve İlk Sonuçlar",

doğu-batı yönlü sedimanter ve cist kayaçlarla şekillenmiş Çakırdağ çöküntüsünün Suluova Ovası'na uzanan dik sırtın üzerinde yer almaktadır[1371].

Mezarlardan III. tabakaya ait olanlar ETÇ II sonu ETÇ III başına, IV. tabakaya ait olanlar ise ETÇ II'ye tarihlenmişlerdir. Toplamda 17 olan mezarların 14'ü basit toprak, 3'ü küp mezardan oluşmaktadır. Bu mezarlar yerleşim içerisindeki yapıların taban ve tesviye dolgularının altlarına uygulanmışlardır[1372]. İntramural pithos/küp mezarlardan birinin yüzeyine kabartma şeklinde işlenen idol tipi nadir örnekler arasındadır[1373].

Mezarların ve mezarlar içerisindeki iskeletlerin yönlerine gelince açığa çıkarılan 3 küpün ağızları sırasıyla batı, güney ve kuzeye yönlendirilmiştir[1374]. 14 basit toprak mezarın tamamında ölülerin başları batıya çevrilmiştir. 3 bireyin gövdesi kuzeye, diğerleri güneye dönüktür[1375]. Genel anlamda bir yön birliği olduğu ve başların daima batı-kuzeybatıya yönlendirildiklerini söyleyebiliriz. Gövdelerin yönlerine baktığımızda 8 birey güneye, 3 birey kuzeye döndürülmüştür[1376].

Mezar içine bırakılan ölü hediyeleri çeşitlilik arz etmektedir. Basit toprak mezarlardan 9 tanesinde, küp mezarlardan 1 tanesinde ölü hediyesi ele geçmiştir. Genel anlamda mezarlar içerisinde ölü hediyesi olarak pişmiş toprak kaplar ve tunç eserler olarak iğneler, çift helezonik gümüş küpe tespit edilmiştir[1377]. Bu eserlerin dışında ip delikli biley taşı, tunç kazıyıcı, tunç mızrak ucu, yassı tunç balta, teber biçimli ucu taraklı/dişli sap delikli tören baltası ve tunç delici uç ele geçmiştir[1378]. Devret'te mezarların dışına kirman ağırlığı ve tunç hilal sembolü tespit edilmiştir. Mezar için küçük çömlek bırakma geleneğinin mezarlarda olduğu görülmüştür[1379].

Tunçtan imal edilmiş yassı baltalar, ok uçları, mızrak uçları, kesici ve delici aletlerin uçları, iğneler, alt yarıcı kopmuş tören çubuğu ve 1 adet gaga ağızlı testi tahribat sonrası kalan eserler arasındadır. Bu şekilde toplamda 20 adet tunç eserin

---

36. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt, İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2014, 363

[1371] Türker, "Devret Höyük 2013 Yılı Kazısı ve İlk Sonuçlar", 363-364

[1372] Türker, vd., "Orta Karadeniz Bölgesi Erken Tunç Çağı Ölü Gömme Geleneklerine Bir Bakış", 109.

[1373] Türker, "Devret Höyük 2013 Yılı Kazısı ve İlk Sonuçlar", 370-371.

[1374] Türker, vd., "Orta Karadeniz Bölgesi Erken Tunç Çağı Ölü Gömme Geleneklerine Bir Bakış", 109.

[1375] Türker, "Devret Höyük 2013 Yılı Kazısı ve İlk Sonuçlar", 370-371

[1376] Türker, vd., "Orta Karadeniz Bölgesi Erken Tunç Çağı Ölü Gömme Geleneklerine Bir Bakış", 109.

[1377] Türker, "Devret Höyük 2013 Yılı Kazısı ve İlk Sonuçlar", 371, Tablo. 2

[1378] Türker, "Devret Höyük 2013 Yılı Kazısı ve İlk Sonuçlar", 371, Resim. 8; Türker, vd., "Orta Karadeniz Bölgesi Erken Tunç Çağı Ölü Gömme Geleneklerine Bir Bakış", 111, Resim. 3.

[1379] Türker, "Devret Höyük 2013 Yılı Kazısı ve İlk Sonuçlar", 371, Resim. 7

bulunduğu belirtilmektedir. Orta Karadeniz'deki diğer yerleşimlerin verileri değerlendirilerek bu eserlerin bakıra arsenik karıştırılarak elde edildikleri belirtilmektedir. Mezarlara ait olan veya dağıtıldıkları için mezarlar dışına çıkan dağınık halde bulunan baltalar, iğneler, keskiler, ok uçları, mızrak uçları, asa/çubuk, bilezik, testi ve yassı obje parçası tunç eser üretimini gözler önüne sermektedir (Resim 5.13)[1380]. Siyah parlak perdahlı kulak tıkacı (Resim 5.14) Anadolu'daki örnekler ile uyuşmaktadır ve muhtemelen tahrip edilmiş mezarlardan birine aittir[1381].

Ölülerin yatırılış şekli MÖ III. binyıl içerisinde diğer mezarlardaki uygulamalarla örtüşerek hocker pozisyonunu vermektedir. 14 basit toprak mezarın tamamında ölüler mezar içerisine hocker pozisyonunda yatırılmıştır[1382]. Toplamda tespiti yapılan 9 birey hocker, 2 bireyin nim-hocker pozisyonunda gömüldükleri belirtilmektedir. 6 bireyin başları birleşen ellerin üzerinde, 1 bireyin kolları karın üzerinde birleştirilmiştir[1383].

Yozgat il merkezinin güneydoğusunda Sorgun ilçesi içerisinde Alişar Köyü'nün yaklaşık 2.5 km. kuzeyinde yer alan **Alişar Höyük** önemli mezarların ele geçtiği bir diğer merkezdir[1384]. Ova içerisinde sulak ve bataklık alanda kurulmuş olan Alişar'ın içerisindeki mekânlarda ve yerleşim yerlerinin içerisindeki bölmelere Erken Tunç Çağı mezarlarının uygulandığı tespit edilmiştir[1385].

Mezar türleri arasında intramural gömütler dikkati çekmektedir. Erken dönem kazılarında tespit edilen bu mezarların kronolojik düzleminde sıkıntılar bulunmakta, bu nedenle inilen seviyelere bağlı olarak MÖ III. binyıl içerisinde kalan mezarlar değerlendirilecektir. Bu değerlendirmeler açığa çıkartılan mimari verilerin seviyesine bağlı olarak değerlendirilmiştir. Bu nedenle en alt seviyeden III. kat sonuna kadar olan seviye içerisinde kalan mezarlar değerlendirmeye alınacaktır[1386].

Alişar'da yürütülen kazılarda 28 m. seviyesinde 1 adet mezar içerisinde 1 bireye ait iskelet ele geçmiştir. İskeletin yaşadığı yoğun tahribat nedeniyle basit toprak mı, küp

---

[1380] Türker, "Devret Höyük 2013 Yılı Kazısı ve İlk Sonuçlar", 372, Resim. 9
[1381] Türker, "Devret Höyük 2013 Yılı Kazısı ve İlk Sonuçlar", 374, Resim. 11
[1382] Türker, "Devret Höyük 2013 Yılı Kazısı ve İlk Sonuçlar", 370-371
[1383] Türker, vd., "Orta Karadeniz Bölgesi Erken Tunç Çağı Ölü Gömme Geleneklerine Bir Bakış", 109.
[1384] Remzi Oğuz, "Anadolu Arkeologya Tarihinde Alişar Hafriyatı", *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi, Sayı. 1,* Devlet Matbaası, İstanbul 1933, Alişar Harita.
[1385] Oğuz, "Anadolu Arkeologya Tarihinde Alişar Hafriyatı", 31, 38.
[1386] Oğuz, "Anadolu Arkeologya Tarihinde Alişar Hafriyatı", 27, Şekil. 7-8.

mezar mı olduğu tespit edilememiştir[1387]. MÖ III. binyılın başlarına ait katlarda pise tekniğinde binalar, çeşitli duvarlar, seramikler dışında 10 mezarın ele geçtiği belirtilmektedir. Bunların 8 tanesi çocuk gömütlere aittir. Bu çalışmada toplamda 3 tip mezarın uygulandığı belirlenmiştir. Bunlar basit toprak, pithos-çömlek ve taş sanduka-ahşap sanduka mezarlardan oluşmaktadır[1388].

23.30 m. derinlikte yan yana kurulan evlerin içerisine pithos/küp mezarların uygulandığı tespit edilmiştir. Mezarlar duvarların ve sadece evlerin içerisine değişik biçimlerde küplere uygulanmıştır[1389]. Troia II evresi içerisindeki çanak çömlekle uyumlu olan kapların ele geçtiği mezarlar ya basit toprak mezar tipine veya kaba hamurdan küp tipine sahip oldukları görülmektedir[1390]. Troia II içerisine dâhil edilen küp mezar içerisine hocker pozisyonunda birey yatırıldıktan sonra küpün yan yatırıldığı ve ağzının bir veya iki yassı taşla kapatıldığı belirtilmektedir. Mekânlar dışında duvar dibine veya arasına da uygulanan küp mezarların bulunduğu belirtilmektedir[1391]. Pithoslarla birlikte çömlek tipinde mezarlar da açığa çıkartılmıştır. Çeşitli sayılarda taş sanduka tipinde mezarın ele geçtiği belirtilmektedir. Ancak detay verilmemiştir[1392]. 23.30 m.lik derinlikteki evlere ve duvarların içlerine uygulanan gömü tiplerinden birisini de basit toprak mezarlar oluşturmaktadır[1393].

Ölü hediyelerine gelince 28. metrede açığa çıkartılan mezardaki bireyle birlikte 3 adet bakır eşya ele geçmiştir[1394]. Pithos mezarlar içerisindeki ölülerden ikisinin kollarında bakır bileziklerin bulunduğu belirtilmektedir. Bu bakır bileziklerin büyüklükleri hesaba alınmış ve mezarların iki genç kıza ait oldukları sonucuna varılmıştır[1395]. Ayrıca Troia II evresi içerisinde değerlendirilen bu mezarlar içerisinden çok az ölü hediyesinin ele geçtiği belirtilmektedir. Ölü hediyesi olarak yüzük, iğne, 1 ufak kase ve 1 iri çanak ele geçmiştir[1396]. Troia II'nin kaba çift ve geniş kulplu kâse

[1387] Oğuz, "Anadolu Arkeologya Tarihinde Alişar Hafriyatı", 36.
[1388] Steadman, "The Early Bronze Age on the Plateau", 243.
[1389] Oğuz, "Anadolu Arkeologya Tarihinde Alişar Hafriyatı", 35.
[1390] Oğuz, "Anadolu Arkeologya Tarihinde Alişar Hafriyatı", 41.
[1391] Oğuz, "Anadolu Arkeologya Tarihinde Alişar Hafriyatı", 41.
[1392] Steadman, "The Early Bronze Age on the Plateau", 243.
[1393] Oğuz, "Anadolu Arkeologya Tarihinde Alişar Hafriyatı", 35.
[1394] Oğuz, "Anadolu Arkeologya Tarihinde Alişar Hafriyatı", 36.
[1395] Oğuz, "Anadolu Arkeologya Tarihinde Alişar Hafriyatı", 35.
[1396] Oğuz, "Anadolu Arkeologya Tarihinde Alişar Hafriyatı", 41.

tiplerinin bu devrin sonuna denk geldiği belirtilmektedir. Tek renkli olan kapların balık kılçığı şeklinde dizilmiş nakışla süslü oldukları görülmektedir (Resim 5.16a-b[1397].

Ölülerin mezarlar içerisine yatırılış pozisyonlarına gelince yayınlara göre küpler içerisinde ele geçen iskeletlerin bükülü/hocker pozisyonunda oldukları belirtilmektedir[1398]. Troia II evresi dâhilinde değerlendirilen diğer mezarlar içerisindeki ölülerin de ikiye bükülü/hocker pozisyonunda gömüldükleri belirlenmiştir[1399].

"Çadır Höyük", İç Anadolu Bölgesinde Yozgat İli'nin Sorgun ilçesinde Peyniryemez Köy sınırları içerisinde kalmaktadır. Alişar Höyük'ün yaklaşık 13 km. kuzeydoğusunda yer almaktadır. Aşağı Güney Yamaç çalışmalarında Erken Tunç Çağı I'e ait çok sayıda pithos mezar (Resim 5.17)[1400] ve ETÇ I yerleşmesine ait olan depo birimleri içerisindeki mezarlara çocukların gömüldüğü tespit edilmiştir[1401]. ETÇ I içerisinde odalara, ocaklara ve burada çömlekler içerisine konulmuş çocuk gömütlerine de ulaşılmıştır[1402]. ETÇ I yerleşmesine ait olan depo birimlerinden birisinin içerisine basit toprak tipinde yine çocuk mezarının uygulandığı tespit edilmiştir. Çocuk gömüsünün deponun işlevinin tamamlanmasından sonra uygulanmış olabileceği tahmin edilmektedir[1403]. Odalar ve fırınların konut işlevine değil de endüstriyel bir faaliyet çerçevesinde kullanım görmüş oldukları faaliyetin sonlandığı odalardan bir tanesinin içerisine çocuk gömüsünün uygulanmış olması Çadır Höyük'ün ETÇ I sürecinde kapsamlı bir yerleşim olduğunu göstermektedir[1404].

Çankırı il merkezinin 20 km doğusunda, Sariçi Mevkiinde, Çankırı-İskilip karayolunun 2 km. güneyinde Tekel Kaya Tuzu İşletmelerinin 1 km kadar kuzeyinde ***"Balıbağ Mezarlığı"*** yer almaktadır[1405]. Extramural mezarlık Sarıiçi Vadisi

---

[1397] Oğuz, "Anadolu Arkeologya Tarihinde Alişar Hafriyatı", 42, Şekil. 25-27.
[1398] Oğuz, "Anadolu Arkeologya Tarihinde Alişar Hafriyatı", 35.
[1399] Oğuz, "Anadolu Arkeologya Tarihinde Alişar Hafriyatı", 41.
[1400] Samuel M. Paley, The 2006 Season at Çadır Höyük", *29. Kazı Sonuçları Toplantısı, 3. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı, Dösimm Basımevi, Ankara 2008, 579-580, Drawing 1b.
[1401] http://www.tayproject.org/TAYages.fm$Retrieve?CagNo=4728&html=ages_detail_t.html&layout=web
[1402] Steadman, "The Early Bronze Age on the Plateau", 243.
[1403] http://www.tayproject.org/TAYages.fm$Retrieve?CagNo=4728&html=ages_detail_t.html&layout=web
[1404] Tevfik Emre Şerifoğlu, Gregory Mcmshon ve Sharon R. Steadman, "Orta Anadolu Platosu'ndaki Çadır Höyük'te 2013 Sezonu", *36. Kazı Sonuçları Toplantısı, 3. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2014, 87
[1405] Mustafa Süel, "Balıbağ/1988 Kurtarma Kazısı", *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı. XXVIII,* Başbakanlık Basımevi, Ankara 1989, 145; Mustafa, Süel, "Balıbağ/1989 Kurtarma Kazısı", *I. Müze Kurtarma Kazıları Semineri,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1991, 205.

içerisinde,[1406] kuru dere yatağının kenarında ve Sarıiçi Höyük'ün hemen karşı kıyısında, kuzeyindeki yamaçta yer almaktadır[1407].

Çankırı Müzesi'nce başlatılan kazılarda Erken Tunç Çağına ait mezarlara ulaşılmıştır[1408]. Devam eden kazı çalışmalarında açığa çıkartılan kuzeydoğu yönlü taş duvar ile aynı seviyede açığa çıkartılan mezarların yön birliğine sahip oldukları belirtilmektedir. Mimari yapının iç kısımda kalan sanduka ve küp mezarlarla kapalı alanın bir tür kutsal açık mekân olabileceği tahmin edilmektedir. Çevirme şeklinde kapalı bir duvar oluşturduğu tahmin edilen bu yerin böylesi bir durumda ölü evi niteliği taşıdığı düşünülmüştür. Bu mezarlığın çevre duvarına bakıldığında burada bir şekilde alan düzenlenmesi yoluna gidildiği de anlaşılmaktadır[1409].

Mezarlıkta yapılan kazılar sonucunda tespit edilen basit toprak, küp ve sanduka mezarların aynı zaman dilimi içerisinde belirli bir düzene sahip olmadan bir arada, karışık olarak uygulandıkları tespit edilmiştir. Mezarların tiplerine bağlı olarak sayıları arasında belirgin bir farkın olmadığı anlaşılmıştır. Ölüler beze hocker pozisyonunda sarılarak gömülmüşlerdir. Balıbağ mezarlığında gerçekleştirilen kazı çalışmalarında mezar malzemelerine dayanılarak mezarlık ETÇ III'ün son çeyreğine tarihlenmiştir[1410].

Mezarların ve iskeletlerin yönlerine gelince özellikle küp mezarların ağızlarının yönleri kuzeybatıya hafifçe meyilli olacak şekilde çevrildikleri belirtilmektedir. Taş sandukaların uzun kenarlarının kuzeybatı-güneydoğu aksına sahip oldukları belirtilmektedir[1411]. Bu mezarların iki seviyeye sahip oldukları tespit edilmiştir. Üst seviyedeki sanduka tipi ve küp tipi mezarlarda belirgin bir şekilde yön birliğinin olmadığı belirtilmektedir[1412]. Bunlardan üst sevideki sanduka mezarların çok azının diğerlerine nazaran kuzeydoğu-güneybatı aksına sahip oldukları belirtilmektedir[1413].

[1406] Süel, "Balıbağ/1989 Kurtarma Kazısı", *I. Müze Kurtarma Kazıları Semineri,* 205, Resim.1, 3.
[1407] Mustafa Süel, "Balıbağ/1990 Kurtarma Kazısı", *II. Müze Kurtarma Kazıları Semineri,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1992, 129, Resim. 1-2
[1408] Mustafa Süel, 1989, 151, Çizim. 1-2; Süel, "Balıbağ/1989 Kurtarma Kazısı", *I. Müze Kurtarma Kazıları Semineri,* 205, Çizim.1-2.
[1409] Süel, "Balıbağ/1988 Kurtarma Kazısı", *Türk Arkeoloji Dergisi,* 146, Çizim. 2; Mustafa Süel, "Balıbağ/1990 Kurtarma Kazısı", *II. Müze Kurtarma Kazıları Semineri,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1992, 130, Plan. 1-2.
[1410] Süel, "Balıbağ/1989 Kurtarma Kazısı", *I. Müze Kurtarma Kazıları Semineri,* 206, Resim. 4; Türker, vd., "Orta Karadeniz Bölgesi Erken Tunç Çağı Ölü Gömme Geleneklerine Bir Bakış", 109.
[1411] Süel, "Balıbağ/1988 Kurtarma Kazısı", *Türk Arkeoloji Dergisi,* 147.
[1412] Süel, "Balıbağ/1989 Kurtarma Kazısı", *I. Müze Kurtarma Kazıları Semineri,* 206.
[1413] Mustafa Süel, "Balıbağ/1990 Kurtarma Kazısı", *II. Müze Kurtarma Kazıları Semineri,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1992, 129

Küp ve sanduka mezarların bir alt seviye ile çok fazla fark bulunmadığı ancak sanduka tipi mezarlarda bir istikamet birliğinin olduğu belirtilmektedir. Söz konusu bu mezarlar güneybatı-kuzeybatı aksına sahiptirler. Aynı seviyedeki küp mezarların ise kuzey-güney aksı üzerinde olduğu belirtilmektedir[1414].

Balıbağ'ın Erken Tunç Çağı mezarlığında ele geçen madeni eserler kişinin ölümüyle birlikte üzerinde veya beraberinde gömülen eşyalar oldukları tahmin edilmektedir[1415]. Yayınlara göre bu ölü hediyeleri 3 gruba ayrılmıştır. 1. Grubu pişmiş toprak malzemeler, 2. Grubu madeni buluntular, 3. Grubu diğer malzemelerden yapılanlar oluşturmaktadır (Resim 5.18-19a)[1416].

Pişmiş toprak çanak-çömlekler[1417], pişmiş toprak ağırşaklar birinci grup içerisindedir.

Madeni buluntuların çoğunluğunu iğneler oluşturmaktadır. İğneler tunç ve gümüşten yapılmıştırlar[1418]. Küpeler, halhal, yüzük, tunç bilezikler, saç halkaları, boyun halkası, kolyeler, mızrak uçları ayrıca ele geçenler arasındadır[1419]. Ele geçen tunç kurs ölü hediyeleri arasında oldukça önemlidir. Kursun alt kenarının orta kısmında tutamak kısmından yukarıya doğru koşar vaziyette geyiğin betimlendiği belirtilmektedir (Resim 5.19b)[1420].

Diğer buluntu grubu içerisinde mermer idoller (Resim 5.19c)[1421], düğmeler, akik ve değişik renkteki taş boncuklar bulunmaktadır[1422].

Mezarlardaki ölülerin sayısına baktığımızda açığa çıkartılan taş sanduka mezarların açılarak tekrar kullanıldığına dair belirli bir verinin bulunmadığı belirtilmiştir. Ancak bir örnekte sanduka tipi mezarın üst kapak taşlarının uçları

[1414] Süel, "Balıbağ/1989 Kurtarma Kazısı", *I. Müze Kurtarma Kazıları Semineri,* 206.
[1415] Süel, "Balıbağ/1989 Kurtarma Kazısı", *I. Müze Kurtarma Kazıları Semineri,* 207.
[1416] Süel, "Balıbağ/1988 Kurtarma Kazısı", *Türk Arkeoloji Dergisi,* 148, Çizim. 3-5.
[1417] Süel, "Balıbağ/1988 Kurtarma Kazısı", *Türk Arkeoloji Dergisi,* 149.
[1418] Süel, "Balıbağ/1988 Kurtarma Kazısı", *Türk Arkeoloji Dergisi,* 149.
[1419] Süel, "Balıbağ/1988 Kurtarma Kazısı", *Türk Arkeoloji Dergisi,* 149.
[1420] Süel, "Balıbağ/1988 Kurtarma Kazısı", *Türk Arkeoloji Dergisi,* 150, Resim. 20.
[1421] Süel, "Balıbağ/1988 Kurtarma Kazısı", *Türk Arkeoloji Dergisi,* 150; Mustafa Süel, "Balıbağ/1990 Kurtarma Kazısı", *II. Müze Kurtarma Kazıları Semineri,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1992, 141, Res. 6.
[1422] Süel, "Balıbağ/1988 Kurtarma Kazısı", *Türk Arkeoloji Dergisi,* 150.

kırılarak, buraya küp tipi bir mezarın yerleştirildiği anlaşılmıştır[1423]. Taş sanduka tipi mezarlardan ziyade küp tipi mezarlarda çoklu gömünün olduğu belirlenmiştir[1424].

Bu mezarlardaki ölülerin yatırılış şekillerine gelince açılan tek örnek olan basit toprak tipi mezar içerisindeki bireyin hocker tarzında gömüldüğü belirtilmektedir[1425]. Sanduka mezarlarda ise ölülerin sağ taraflarına hocker pozisyonunda yatırıldıkları anlaşılmaktadır[1426]. Raporlarına göre küp mezarlar içerisine ölüler hocker ya da nim-hocker (yarı bükülü) pozisyonunda yatırıldıkları belirtilmektedir[1427]. Mezarların tamamında ceset gömü uygulanmıştır.

"Kalınkaya/Toptaştepe", Çorum ilinin güneybatısında Alaca Bölgesinde, Alaca Höyük'ün kuşuçumu 3 km. karayolu ile 10 km kuzeydoğusunda yer almaktadır. Orta Anadolu'nun kuzeyinde (Kızılırmak Kavsi) MÖ III. binyılın önemli mezarlıklarından biridir[1428].

Mezarlar yerleşim yerinin içerisinde ve devamında yerleşimle bitişik bir halde ele geçmiştir. Aslında buradaki mezarların hepsinin aynı yerde bulunduğu belirlenmiştir. Mezarların gömü için ayrılmış belirli yerlere uygulandığı belirtilmektedir. Mezarların aynı stratigrafik çizgi içerisinde Erken Tunç Çağın sonlarına verilmektedir[1429].

Kalınkaya'da intramural gömü geleneklerinden ilki pithos/küp mezardır[1430]. Bu tip mezar mezarlıkta açığa çıkartılanlar arasında sayısı en çok olanıdır. Bu tip mezarlar içerisinde 42 bireye ait iskeletin bulunduğu raporlanmıştır[1431].

Kalınkaya'da açığa çıkartılan mezar tiplerinden ötekisi taş sandukalardır[1432]. Bu tipte mezarlardan 2 tanesi açılmıştır. Bunların üstleri açık bırakılmış ve çevrelerinin

---

[1423] Süel, "Balıbağ/1989 Kurtarma Kazısı", *I. Müze Kurtarma Kazıları Semineri,* 206.
[1424] Süel, "Balıbağ/1989 Kurtarma Kazısı", *I. Müze Kurtarma Kazıları Semineri,* 207.
[1425] Süel, "Balıbağ/1988 Kurtarma Kazısı", *Türk Arkeoloji Dergisi,* 146.
[1426] Süel, "Balıbağ/1988 Kurtarma Kazısı", *Türk Arkeoloji Dergisi,* 148.
[1427] Mustafa Süel, "Balıbağ/1990 Kurtarma Kazısı", *II. Müze Kurtarma Kazıları Semineri,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1992, 132.
[1428] Thomas Zimmermann, "Hatti'den Yeni Haberler: Kalınkaya'nın Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı Mezar Buluntuları Hakkında İlk Gözlemler", *24. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2007, 35, Resim. 1; Türker, vd., "Orta Karadeniz Bölgesi Erken Tunç Çağı Ölü Gömme Geleneklerine Bir Bakış", 107.
[1429] Zimmermann, "Hatti'den Yeni Haberler: Kalınkaya'nın Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı Mezar Buluntuları Hakkında İlk Gözlemler", 36.
[1430] Zimmermann, "Hatti'den Yeni Haberler: Kalınkaya'nın Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı Mezar Buluntuları Hakkında İlk Gözlemler", 36.
[1431] Zimmermann, "Hatti'den Yeni Haberler: Kalınkaya'nın Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı Mezar Buluntuları Hakkında İlk Gözlemler", 36.

düzensiz kaba taşlardan yapıldıkları belirlenmiştir[1433]. Bunlar dışında yapı olarak iki bölüme ayrılmış kireçtaşından yapılmış dairesel yapının içerisine üçlü intramural mezarların açığa çıkartıldığı tespit edilmiştir (Resim 5.20a)[1434].

Kalınkaya'da açığa çıkartılan diğer mezar ise basit toprak mezar tipleridir[1435]. Bu tipte toplamda 7 adet mezar açığa çıkartılmıştır. Bireyler toprağın içine kazılan basit toprak içerisine gömülmüşlerdir[1436]. Mezarlardaki bireylerin yönleri verilmemiştir[1437].

Kalınkaya mezarları içerisinde ölülere hediye olarak bırakılan madeni buluntular bu topluluğun zenginliğini gözler önüne sermektedir (Resim 5.20b). Mezarlar içerisinde 50'den fazla metal eserin ele geçtiği belirtilmektedir. Metal eserlerin üzerinde kumaş parçalarının olduğu izler bulunmuştur. Metal eserler arasında ele geçen 2 boğa heykelcik stil ve teknik özellikleri açısından birbirinden oldukça farklıdır. Bu boğa heykellerinden bir tanesinin tahrip edilmiş taş sanduka mezara ait olduğu tahmin edilmektedir. Bu eser oldukça kaba olduğu ve tam olarak tamamlanmamış gibi görülmektedir (Resim 5.20c). Diğeri kaçak kazılarla elde edilmiş ve sonra teslim edilmiştir (Resim 5.21b)[1438]. Bu heykelciğin proporsiyonları düzgün, yapım aşamasında daha iyi tamamlanmış ve düzeltildiği belirtilmiştir. Bu heykelciğin gözlerinin gümüş veya arsenikle kaplandığı belirlenmiştir[1439]. Metal heykelcikler dışında tunç iğneler ve hançerler de mezarlara bırakılmıştır[1440].

[1432] Zimmermann, "Hatti'den Yeni Haberler: Kalınkaya'nın Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı Mezar Buluntuları Hakkında İlk Gözlemler", 36.
[1433] Zimmermann, "Hatti'den Yeni Haberler: Kalınkaya'nın Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı Mezar Buluntuları Hakkında İlk Gözlemler", 36
[1434] Thomas Zimmermann, "Kalınkaya-Toptaştepe: Kalkolitik ve Eski Tunç Çağı Buluntuları Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *26. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 3. Cilt,* Ankara 2009, 274, Resim. 4.
[1435] Zimmermann, "Hatti'den Yeni Haberler: Kalınkaya'nın Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı Mezar Buluntuları Hakkında İlk Gözlemler", 36
[1436] Zimmermann, "Hatti'den Yeni Haberler: Kalınkaya'nın Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı Mezar Buluntuları Hakkında İlk Gözlemler", 36.
[1437] Zimmermann, "Hatti'den Yeni Haberler: Kalınkaya'nın Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı Mezar Buluntuları Hakkında İlk Gözlemler", 37.
[1438] Zimmermann, "Hatti'den Yeni Haberler: Kalınkaya'nın Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı Mezar Buluntuları Hakkında İlk Gözlemler", 37, Resim 5-6b.
[1439] Zimmermann, "Hatti'den Yeni Haberler: Kalınkaya'nın Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı Mezar Buluntuları Hakkında İlk Gözlemler", 37.
[1440] During, *The Prehistory of Asia Minor, from Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies,* 294.

Pithos mezarlar içerisinden pişmiş toprak kaplar (Resim 5.20d), taştan süs eşyaları, kemik aletler, madeni aletler ve silahlar (Resim 5.20e) ele geçmiştir[1441]. Basit toprak mezarlardan sadece 3 tanesinde ölü hediyelerinin ele geçtiği belirtilmektedir. Bu mezardaki iskeletlerden sadece 1 tanesi olan kadının mezarında in situ olarak zengin mezar armağanlarına sahip olduğu belirtilmektedir (Resim 5.22)[1442]. Kızılırmak Kavsi içerisindeki mezarlarda ele geçen törensel aletlerin benzeri de bu mezarda ele geçmiştir. Soyut törensel standard, kaçak kazılmış bir gömüden ele geçtiği belirtilmiştir. Bu eser oldukça kaba bir görünüme sahiptir (Resim 5.21a)[1443].

Açılan iyi derecede korunan pithos mezar kaplarına bakıldığında bireylerin cenin/hocker pozisyonunda gömüldükleri belirtilmektedir[1444]. İskeletlerde yön birliğinin olmadığı anlaşılmıştır[1445].

"Yenihayat Höyük Mezarlığı", Çorum yöresinde Merkez ilçe, Yenihayat Köyü (Eski Abaalbodu Köyü) sınırları içerisinde bu köyün 1.5 km. güneybatısında yer almaktadır. Mezarlık, Ertuğrul Köyü'ne bakan Yenihayat sırtı üzerine konumlanmıştır[1446]. Yürütülen çalışmalarda meşe çalıları arasında ve çevresinde eğimli alan boyunca kümelenmiş taş yığınlarına ulaşılmıştır. Bu taş yığınlarının bazılarının düzenli bir şekilde çevrik oldukları belirtilmektedir[1447]. Çalıların yoğunlaştığı sahada yürütülen çalışmalarda tahribat oranının daha fazla olduğu ve yeni tahribata uğramış pithos/ küp mezarların olduğu belirtilmektedir. Ölü gömme gelenekleri bakımından bu mezarlıkta küp mezar tipinin uygulandığı, ancak toprak ve taş sanduka mezar tiplerinin bulunup bulunmadığı belirlenmemiştir[1448]. Ayrıca mezarlık alanında ele geçen kırmızı, kahverengi ve tonlarında astarlanmış, perdahlanmış olanlardan ağız çapları 30 cm. ile 37 cm arasında değişen çömlek parçalarının çocuk mezarları için kullanım gördükleri

---

[1441] Zimmermann, "Hatti'den Yeni Haberler: Kalınkaya'nın Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı Mezar Buluntuları Hakkında İlk Gözlemler", 37, Resim. 3-4.
[1442] Zimmermann, "Hatti'den Yeni Haberler: Kalınkaya'nın Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı Mezar Buluntuları Hakkında İlk Gözlemler", 36, Resim. 2
[1443] Zimmermann, "Hatti'den Yeni Haberler: Kalınkaya'nın Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı Mezar Buluntuları Hakkında İlk Gözlemler", 37, Resim. 6a.
[1444] Zimmermann, "Hatti'den Yeni Haberler: Kalınkaya'nın Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı Mezar Buluntuları Hakkında İlk Gözlemler", 36-37.
[1445] Türker, vd., "Orta Karadeniz Bölgesi Erken Tunç Çağı Ölü Gömme Geleneklerine Bir Bakış", 107.
[1446] Tayfun Yıldırım, "Yenihayat Eski Tunç Çağı Mezarlığı", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi, Sayı. 2,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2001, 1, Resim. 1.
[1447] Tunç Sipahi ve Tayfun Yıldırım, "1996 Yılı Çorum Bölgesi Yüzey Araştırmaları", *XV.I. Araştırma Sonuçları Toplantısı, II. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1998, 24.
[1448] Yıldırım, "Yenihayat Eski Tunç Çağı Mezarlığı", 2-3.

düşünülmüştür. Orta Anadolu'da extramural mezarlığa çocukların gömüldüğü Tekeköy gibi mezarlığın bulunduğu belirtilmektedir[1449]. Mezar armağanı olabilecek bir adet ağırşak[1450], silah, kap, süs eşyası gibi madeni eşyaların çıkartıldığı belirtilmiştir[1451]. Kaçak kazı yolu ile bir grup madeni silahlar, süs eşyaları, tunç 1 fincanın ele geçtiği belirtilmektedir[1452]. Yenihayat Mezarlığına ait madeni silahlardan sap delikli baltalar dikkati çekmektedir. Bu baltaların MÖ III. binyılın son çeyreğinde yaygınlık gösterdiği belirtilmiştir[1453]. Gövdelerinin en geniş kısımlarında 2 adet deliğin bulunduğu kıvrık saplı mızrak uçlarının bölge içeresinde yaygın kullanım gördüğü tespit edilmiş ve bunların da MÖ III. binyılın son evresine tarihlendirilmesi önerilmiştir[1454]. Bu mezardan geldiği belirtilen eserler arasında keskiler, ok uçları ve ustura gibi tunç eserler de bulunmaktadır[1455].

"Sıradur Höyük Mezarlığı", Sivas ili, Suşehri ilçesinde, Suşehri düzlüğünde, Kayadelen Köyünün 1.5 km. güneyinde, Endıres Çayı'nın güney kenarına konumlanmıştır. Bu ırmağın küçük bir kolu yerleşmenin kuzey eteklerinden geçmektedir. Höyük, Kılıçkaya Baraj Gölünün suları altında kalmıştır. Sıradur, bu barajın suları altında kalmadan önce Kayadelen/Sıradur Köyü'nün altında yer almaktaydı[1456]. Su altında kalan Höyük ve ETÇ mezarları suyun çekilmesiyle açığa çıkmıştır. Höyüğün kuzey yamaçlarında ve güneybatısındaki tepede ETÇ'ye tarihlenen taş sanduka mezarlar tespit edilmiştir. Bu mezarlara ait buluntuların ve iskeletlerin yoğun tahribat geçirdikleri belirlenmiştir[1457]. İntramural taş sanduka mezarlar ve çok sayıda iskelet kalıntısı höyük sınırları içerisinde, eski arkeolojik yerleşimlerin bulunduğu güneybatı kısımda tespit edilmiştir (Resim 5.23a)[1458]. İskeletlerle birlikte mezar eşyaları ve ölü yemeğini yansıtan hayvan kafataslarının etrafta dağınık halde

[1449] Yıldırım, "Yenihayat Eski Tunç Çağı Mezarlığı", 3.
[1450] Tunç Sipahi ve Tayfun Yıldırım, "1999 Yılı Çorum Yöresi Yüzey Araştırması", *18. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 104.
[1451] Yıldırım, "Yenihayat Eski Tunç Çağı Mezarlığı", 2.
[1452] Yıldırım, "Yenihayat Eski Tunç Çağı Mezarlığı", 2
[1453] Yıldırım, "Yenihayat Eski Tunç Çağı Mezarlığı", 4.
[1454] Yıldırım, "Yenihayat Eski Tunç Çağı Mezarlığı", 4.
[1455] Türker, vd., "Orta Karadeniz Bölgesi Erken Tunç Çağı Ölü Gömme Geleneklerine Bir Bakış", 109.
[1456] Atilla Engin, "Baraj Suyu Altında Kalan Bir Höyüğün Akıbeti: Sıradur Höyüğü", *Ömer Özyiğit'e Armağan,* Edt. Emre Okan ve Cenker Atila, Ege Yayınları, İstanbul 2015, 136-137, Resim. 1-2.
[1457] Atilla Engin, Bora Uysal, Filiz Ay Şafak ve Aydoğan Bozkurt, "Sivas İli 2011 Yılı Yüzey Araştırması", *30. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Pegasus Görsel İletişim Hizmetleri, Çorum, 2013, 25, Resim. 11; Engin, "Baraj Suyu Altında Kalan Bir Höyüğün Akıbeti: Sıradur Höyüğü", 137, Resim. 3.
[1458] Engin, "Baraj Suyu Altında Kalan Bir Höyüğün Akıbeti: Sıradur Höyüğü", 137, Res. 5-6.

oldukları belirtilmektedir (Resim 5.23b)[1459]. Ölülerin yatırılış şekli net olarak belirlenememiş olsa da bazı örneklerin izlerine bakarak dorsal gömünün de uygulandığı belirtilmektedir[1460].

Samsun'un 17 km. güneydoğusunda, Dündartepe'nin 14 km. güneydoğusunda[1461], Fındıcak Deresi üzerinde düzlük bir sahada Erken Tunç Çağına tarihlenen (MÖ 3.200-2.100) ***"Tekeköy Mezarlığı"*** bulunmaktadır[1462]. Mezarlık 300 m. uzunluğunda düz tarla içerisinde Fındıcak deresinin meydana getirdiği düzlükten sarp kayalara doğru yükselen hafif bir eğime de sahiptir. Doğu ve güney yönden sarp kayalarla çevrili olarak betimlenmiştir[1463]. Mezarlığın intramural geleneğe sahip olduğu belirtilmektedir. Mezarların tümü basit toprak tipindedir[1464].

Erken Tunç Çağına ait basit toprak tipi mezarlarda bireylerin hocker yada nim-hocker kısmen dorsal pozisyonunda sırt üstü yada sağ veya sol taraflarına yatırılmış oldukları belirtilmektedir. Bireylerin başlarının daha çok kuzeybatıya bacaklarının ise güneydoğu, kuzey-güney, kuzeybatı-kuzeydoğu yönlü oldukları belirlenmiştir. Yine başların sağa, sola yatık olduğu ve yüzlerin doğu ve batıya döndürüldüğü tespit edilmiştir. Mezarlardan birinde sadece 1 iskeletin başı yere dik, yüz doğuya dönüktür. Kollar ya yana uzatılmış yada göğsü üzerine birleştirilmiş halde verilmiştir. Kollar dirsekten bükülmek suretiyle eller çene altında birleştirilmiştir (Resim 5.23c: 1-4)[1465]. Mezarlardan sadece birinde iki birey yan yana gömülmüştür[1466].

Ölülerin baş arkasına veya karşısında ve azı karnının önüne pişmiş toprak kaplar, kalça kemiği üzerine silah olarak bıçak, hançer ve kamanın, başların yanında madeni küpelerin bırakıldığı belirtilmektedir. Buradaki ölülerin kefen bezi olarak tanımlayabileceğimiz seyrek dokunmuş beze sarıldıkları belirlenmiştir. Çünkü

[1459] Engin, "Baraj Suyu Altında Kalan Bir Höyüğün Akıbeti: Sıradur Höyüğü", 137, Res. 7-9.
[1460] Engin, "Baraj Suyu Altında Kalan Bir Höyüğün Akıbeti: Sıradur Höyüğü", 137.
[1461] Kılıç Kökten, Nimet Özgüç ve Tahsin Özgüç, "Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Kazıları Hakkında İlk Kısa Rapor", *Belleten Cilt. IX, Sayı. 35,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1945, 382.
[1462] Önder Bilgi, Sümer Atasoy, Şevket Dönmez ve Latife Summerer, "Samsun (Amisos) Bölgesinin Kültürel Gelişimi Projesi İle İlgili Yüzey Araştırması-2000", *19. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2002, 285.
[1463] Kökten, vd., "Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Kazıları Hakkında İlk Kısa Rapor", 383.
[1464] Kökten, vd., "Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Kazıları Hakkında İlk Kısa Rapor", 385.
[1465] Kökten, vd., "Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Kazıları Hakkında İlk Kısa Rapor", 385, LeV.I.I;1-4.
[1466] Türker, vd., "Orta Karadeniz Bölgesi Erken Tunç Çağı Ölü Gömme Geleneklerine Bir Bakış", 116.

iskeletlerin kol kemiklerinin üst kısımlarına bırakılan hançerlerin yüzey kısmında gerçekleşen oksitlenmede bu beze ait örgü izlerinin tespit edildiği belirtilmektedir (Resim 5.23d: 7)[1467].

Ölülerin yanlarına bırakılan madeni aletlerin bolluğu yanı sıra teknik ve biçimleri açısından yüksek maden işçiliğini de yansıtmaktadır. Silah gibi ölülerin yanlarına bırakılan kama ve bıçaklar (Resim 5.23d: 7-8) yanı sıra kişisel eşyalar olan küpeler, bilezik parçaları, çivi, toplu iğne ve ok ucu da ele geçmiştir. Ölünün yatırılacağı mezarların toprak zeminlerinin kum ve çakıl taşlarıyla düzeltildiği ve sert bir düzlem elde edildiği belirtilmektedir[1468].

Samsun il merkezinin 3 km. kadar güneydoğusunda, Mert Irmağı'nın kenarında yamaçta yer alan ***"Dündartepe"***, aynı bölgede bulunan Tekeköy ile benzer özellikler sunan mezarlığa sahiptir. Yaklaşık 15 m. yüksekliğe, 200 m. genişliğe, 220 m. uzunluğa sahiptir. Dündartepe'deki mezarlar höyüğün sırtları üzerine uygulanmışlardır[1469]. Dündartepe'de basit toprak tipinde mezarlara ulaşılmıştır. Mezarların intramural gömü geleneği içerisinde değerlendirildiği belirtilmektedir[1470].

Dündartepe'nin eteklerinde gerçekleştirilen kazı çalışmalarında halkın ölülerini yerleşim içerisine gömdüklerini gösteren mezarda 6-7 yaşlarında çocuğa ait iskelete ulaşılmıştır[1471]. Yanında küpeden başka ölü hediyesinin ele geçmediği[1472] bu mezardaki çocuğun iskeleti üzerinde yapılan antropolojik çalışmada Orta ve Batı Anadolu kökenine sahip olduğunu gösteren kafatası ölçüsüne sahip olduğu belirtilmektedir[1473].

[1467] Kökten, vd., "Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Kazıları Hakkında İlk Kısa Rapor", 385-386, Lev. I. IV, 7; Serdar Ünan, *Samsun ve Çevresi Mezar Tipleri ve Ölü Gömme Adetleri (MÖ. III. Bin- MS. IV. YY.),* Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya, 2010, 21-22, 132.

[1468] Kökten, vd., "Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Kazıları Hakkında İlk Kısa Rapor", 385, Lev. I. IV; 7-8.

[1469] Kökten, vd., "Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Kazıları Hakkında İlk Kısa Rapor", 365-366.

[1470] Serdar Ünan, *Samsun ve Çevresi Mezar Tipleri ve Ölü Gömme Adetleri (MÖ. III. Bin- MS. IV. YY.),* Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya, 2010, 18.

[1471] Kökten, vd., "Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Kazıları Hakkında İlk Kısa Rapor", 388, 398.

[1472] Kökten, vd., "Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Kazıları Hakkında İlk Kısa Rapor", 398.

[1473] Serdar Ünan, *Samsun ve Çevresi Mezar Tipleri ve Ölü Gömme Adetleri (MÖ. III. Bin- MS. IV. YY.),* Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya, 2010, 18-19.

"Kavak Kaledoruğu Höyük", Samsun'un 46 km. güneyinde aynı adı taşıyan kalenin altında yer almaktadır. Höyüğün güneydoğusundan itibaren yükselen dik ve sarp kaya kütlesi ile batısında yükselen topoğrafik arazi üzerinde yer almaktadır[1474]. Güney ve doğudan yükselen höyük 25 m. yüksekliğe, 350 m. uzunluğa, 250 m. genişliğe sahiptir[1475]. Kavak'taki insanların ölülerini yaşadıkları yerleşimlerin içlerine ve evlerin içlerine gömdükleri anlaşılmıştır[1476]. Höyükte gerçekleştirilen bu kazılarda ETÇ I-II'ye tarihlenen tabakalarına dâhil edilen toplamda 21 adet basit toprak mezar açığa çıkartılmıştır. Doğu yarmasında 12, kuzey yarmasında 1 adet iskelet açığa çıkartılmıştır[1477].

Bu yerleşimin insanları ölülerini basit toprak mezarlar içerisine çoğu hocker ve ya nim-hocker pozisyonunda gömmüşlerdir. Bireyler sağ taraflarına yatırılmışlardır. Ölülerin başları güneybatıya, bacakları ise kuzeydoğuya doğrultulmuştur. Baş ve gövdesi sol yana bakar pozisyonda ve bakışları batıya döndürülmüş 2 iskeletin tespiti yapılmıştır. Diğer bireylerin yüzlerinin doğuya yönlendirilecek şekilde konumlandırıldığı belirtilmektedir. Çoğunun kolları dirsekten bükülmüş, ellerinde çene ve ağızların önüne konulmuştur.

MÖ III. binyıl mezarlarında alışık olunmayacak biçimde çocuklarla yetişkinlerin yan yana gömüldükleri belirtilmektedir. Mezarlardaki bireylerden birinin kremasyon gömü geleneğinde gömüldüğünü, iskelette bulunan yanık, kömür, kül izlerinden ve yanmış bez izlerinden söylemek mümkündür.

Yanma işlemi kemiğe kadar ulaşmamıştır. Mezarlar arasında aile özelliği sergileyenlerin, ebeveyn-çocuk, yanlarında ve özellikle çocukların yanlarında çeşitlilik gösteren çanak-çömleklerin ele geçtiği belirtilmektedir. Ölen bireylere özellikle çocuklara ölü hediyesi bırakma geleneği oldukça fazladır. Pişmiş toprak kaplar dışında

---

[1474] Serdar Ünan, *Samsun ve Çevresi Mezar Tipleri ve Ölü Gömme Adetleri (MÖ. III. Bin- MS. IV. YY.),* Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya, 2010, 20.

[1475] Kökten, vd., "Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Kazıları Hakkında İlk Kısa Rapor", 389.

[1476] Kökten, vd., "Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Kazıları Hakkında İlk Kısa Rapor", 388.

[1477] Kökten, vd., "Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Kazıları Hakkında İlk Kısa Rapor", 389; Türker, vd., "Orta Karadeniz Bölgesi Erken Tunç Çağı Ölü Gömme Geleneklerine Bir Bakış", 116.

ağırşak, ağırlık, madeni tığ/bız, delik saplı hançer (Tekeköy tipi), yassı taş balta, taş bıçak, kemik bız, çuvaldız, çekiç baltalar (Van buluntu benzeri)[1478] bırakılmıştır.

Çorum-Samsun yolu üzerinde Çorum'un yaklaşık 16 km kuzeydoğusunda bulunan ***"Kuşsaray/Kızsaray"*** höyükte gerçekleştirilen kazılarda A ve B açması içerisinde ilkin mangal çukuru yanında çocuk mezarına ulaşılmıştır. Bu yapının tabanı altında tabanı kırmızı aşı toprağı ile kaplı ve üzeri sıvalı zemine sahip yetişkin bireye ait mezara ulaşılmıştır. Bu yetişkin bireyin hocker pozisyonuna sahip olduğu başının ise güneye yönlendirildiği belirtilmektedir. İkinci mezar ilkinde olduğu gibi basit toprak tipindedir. Bu mezarda muhtemel kadın olan hocker pozisyonunda iskelete ulaşılmıştır. Başı güneye yönlendiren kişinin her iki kulağında tunçtan helezonik küpe ve bir adet tunç iğne tespit edilmiştir[1479].

Samsun ve Amasya illerinde gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında Amasya'nın Merzifon ilçesinin 10 km. kadar doğusunda, Kayadüzü Kasabası'nın 1 km. kadar güneyinde Hanusay-Bel Mevkii'nde 80x120 m. çapında 5 m. yüksekliğinde ***"Bel Höyük"*** yer almaktadır. Höyükte yol yapımı için gerçekleştirilen tahribat ve sonrasında buradan alınan toprak alımı nedeniyle ETÇ yerleşmesi ve bu yerleşmeye ait mezarların kemikleri ortaya çıkmıştır. Kemiklerin büyük küpler içerisine gömülen bireylere ait olduğu belirtilmektedir. Ele geçen seramikler yoğun bir şekilde orta boy çömlek ve kâselerden oluştuğu ve bunların Onhoroz, Aliağa Pınarı'nın ETÇ I seramikleriyle benzeştirilmiştir. Hem bu buluntular hem kemikler hem de küpler ETÇ mezarlığını doğrulamaktadır[1480].

"Leğenkaya", Amasya Aydınca yolunun 2 km. kuzeyinde Mahmatlar Köyü içerisinde Mahmatlar mezar buluntularının ele geçtiği coğrafyada yer almaktadır. 1986 yılında Amasya Ladik araştırmaları çerçevesinde Mahmatlar'ın güney tarafında Amasya yolundan 22 km. sol kısmında Mahmatlar yol kavşağından Çobantepe tümülüsünden

[1478] Kökten, vd., "Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Kazıları Hakkında İlk Kısa Rapor", 391, 394; Serdar Ünan, *Samsun ve Çevresi Mezar Tipleri ve Ölü Gömme Adetleri (MÖ. III. Bin- MS. IV. YY.),* Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya, 2010, 20, 21, 132.

[1479] Türker, vd., "Orta Karadeniz Bölgesi Erken Tunç Çağı Ölü Gömme Geleneklerine Bir Bakış", 107-108.

[1480] Mehmet Özsait, "2001 Yılı Samsun ve Amasya Yüzey Araştırmaları", *20. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Kültür Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2003, 130, Harita. 260, Resim. 7-8.

Mahmatlar deresi takip edilip Sarıtaş Dağlarının Leğenkaya sırtlarına ulaşıldığında burada yoğun tahribat geçirmiş ETÇ mezarlığı tespit edilmiştir[1481].

1989 yılında Çorum ilinde gerçekleştirilen araştırmalarda Büyük Hırka köyünün 2 km. kadar kuzeyinde bulunan Bayındır Mevkiinde ***"Bayındır Höyük Mezarlığı"*** tespit edilmiştir. Mezarlık Karaardıç Tepe olarak bilinen yerde Bayındır Höyük'ün 700 m. kadar doğusunda bir burun üzerinde yoğun tahribat geçiren söz konusu Erken Tunç Çağı mezarlığında yoğun miktarda ETÇ çanak çömleği ele geçirilmiştir. Mezarlıktaki yoğun tahribat ve mezarlığın bulunduğu yerin tarım amacıyla sürülmesinden dolayı kapladığı alan tespit edilememiştir[1482].

"Ilışar III Höyük Mezarlığı", Ordu Mesudiye'de gerçekleştirilen araştırmalarda aynı adı taşıyan höyüğün akarsu vadisine baktığı kesimde tespit edilmiştir. Ilışar III'te tespit edilen mezarların etrafına dağıtılan seramiklerden yola çıkan araştırmacılar bunların ETÇ'ye ait olduklarını belirlemişlerdir. Höyük üzerinde ele geçen kahverengi hamura sahip ince taşçıklı ve bitki katkılı ETÇ seramik parçaları da burada bir yerleşimin var olduğunu göstermektedir[1483].

Ordu ili Mesudiye ilçesinin 7 km. güneydoğusunda Yardere köyü ve bu köyün güneydoğusunda bulunan Yeşilçit Köyü arasında yer alan Buzluk Mevkii'nde ETÇ'ye tarihlenen ***"Buzluk Mevkii Mezarlığı"*** tespit edilmiştir. Söz konusu mezarlık içerisinde toplanan çanak çömleklerin gerek form gerekse teknik özellikler bakımından ETÇ I evresini yansıttığı belirtilmektedir[1484]. Buradan taş alımı nedeniyle mezarlıkta yoğun bir tahribatın gerçekleştiği belirtilmektedir. Yayına göre burada gerçekleştirilecek kazı çalışması ile Geç Kalkolitik Çağ ve ETÇ I dönemini kapsayacak ölü gömme geleneği hakkında önemli ipuçlarının elde edileceği belirtilmektedir[1485].

[1481] Mehmet Özsait, "1986 Yılı Amasya-Ladik Çevresi Tarih Öncesi Araştırmaları", *V.I. Araştırma Sonuçları Toplantısı, II. Cilt*, Ankara 1987, 240, Resim. 1

[1482] Aygül Süel, "1989 Yılı Çorum İli Yüzey Araştırmaları", *VIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1991, 93, Resim, 2,5,8,9,10

[1483] Mehmet Özsait, "1992 Yılı Ordu-Mesudiye Yüzey Araştırmaları", *XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1994, 286-287, Dip not. 3

[1484] Mehmet Özsait, 1993 Yılı Ordu-Mesudiye ve Sivas-Koyulhisar Yüzey Araştırmaları", *XII. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* TC Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1995, 464-465, Harita No.86, Resim.15.

[1485] Mehmet Özsait, "2003 Yılı Karadeniz Bölgesi Yüzey Araştırmaları", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler, Sayı: 18,* Mayıs 2004, 31.

Ordu il sınırları içerisinde kalan Mesudiye'nin 7 km. güneydoğusunda, Geldişer Mahallesi'nin 700 m. güneybatısında, Yardere Köyü içerisinde Buzluk Mevkii'de, Tepeüstü adıyla bilinen alanda ETÇ yerleşmesine ait seramiklere ve bu arazinin kayalık kısmında mezar hediyesi olarak çömleklerin bırakıldığı ***"Medrese Mevkii Geldişler Mezarlık"*** sahasına ulaşılmıştır. Mezar ölü hediyesi bırakıldıktan sonra mezarların üzerinin çevredeki doğal taşlarla çevrildiği belirtilmektedir[1486]. Mezarlık verilere göre Geç Kalkolitik Çağ ve ETÇ I'e tarihlendirilmiştirler[1487].

Çankırı ili, Yapraklı İlçesi sınırları içerisinde İkizören Beldesi'nin güneyinde, Alakır Höyüğün 150 m. kadar güneybatısında kalan ***"Alakır Mezarlığı"*** kaçak kazılarla tahrip edilerek ele geçen iki testi sayesinde tespit edilmiştir. MÖ III. binyıla tarihlenen bu mezar buluntuları sayesinde mezarlığın yeri net olarak ortasında dere akan bir vadinin eğimli yamaçlarında tespit edilmiştir. Bu yer doğal bir geçit üzerindedir.

Alakır Mezarlığı MÖ III. binyıl sonu ve MÖ II. binyıl başlarına tarihlenen safhası açısından oldukça önemlidir[1488]. Kaçak kazılar nedeniyle oldukça fazla mezarlığın yok edildiği belirtilmektedir. Mezarlar yüzeyden 30-80 cm. yerin altında yer aldıkları belirtilmektedir. Kaçak kazıların kesit alma şeklinde neredeyse sistemli yapılmasından dolayı farklı seviyelerde gömütlerin bulunduğu ve buda çoklu gömüye işaret etmektedir. Yine yürütülen çalışmalarda pithos/küp mezar tiplerinin ağızlarının kapak taşları ile örtüldükleri belirlenmiştir. Bu mezar tipi dışında mezar olarak kullanıldığı tahmin edilen kaya oyuklarının da bulunduğu belirtilmektedir. Kaçak kazılar neticesinde tahrip edilen mezarların çevresine yayılmış çok sayıda kırık kap parçaları ele geçmiştir. Ayrıca bu çevreden ele geçen madeni eserlerin İstanbul'a kaçırıldığı belirtilmektedir[1489].

Tokat ili, Zile ilçesinin 20 km. güneybatısında bulunan ***"Maşat Höyük"*** içerisinde toplamda 13 adet basit toprak ve küp mezarların ele geçtiği belirtilmektedir. Basit toprak tipindeki mezarlara ölüler hocker pozisyonunda gömülmüşlerdir. Mezarlardan

---

[1486] Mehmet Özsait, "2003 Yılı Amasya, Samsun ve Ordu İlleri Yüzey Araştırmaları", *22. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2005, 266, Resim. 11-12.

[1487] Mehmet Özsait, "2003 Yılı Amasya, Samsun ve Ordu İlleri Yüzey Araştırmaları", *22. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2005, 266.

[1488] Tayfun Yıldırım ve Tunç Sipahi, "2005 Yılı Çorum, Çankırı İlleri Yüzey Araştırması", *24. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2007, 336.

[1489] Tunç Sipahi ve Tayfun Yıldırım, "2003 Yılı Çorum ve Çankırı İlleri Yüzey Araştırması", *22. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2005, 356, Resim. 5-7.

sadece bir tanesinde 1 adet tunç iğne ele geçmiştir. Küp mezarların ağız kısımları taşlarla kapatılarak mühürlenmiştir. Mezar kaplarının ağızları doğuya doğru bakarken içerisindeki iskeletlerin ayakları da doğuya yönlendirilmiştir. İskeletler hocker pozisyonuna sahiptir. İki mezarda ölü hediyesi olarak tunç iğne bırakılmıştır. Kadına ait bir küp mezarda iğne dışında bilezik, boncuklar ve küpe ele geçmiştir[1490].

5.1.3. Orta Anadolu'nun Ölü Gömme Geleneklerinin Kısa Değerlendirmesi

Orta Anadolu Bölgesindeki mezarların değerlendirmelerini coğrafi ve arkeolojik buluntulara bağlı kalarak iki bölüme ayırmak mümkündür. Bunlardan ilki olan ovalık platoyu sahip olduğu düzlükleri ve farklılık gösteren ölü gömme gelenekleri, daha engebeli sulak coğrafyaya sahip olmasıyla Kızılırmak Kavis içi ve yakın çevresinden ayırmak mümkündür. Birinci bölüm, Plato, Salur'dan başlayarak güneyde Kestel'e kuzeyde Kabakçısırtı Mevkii'ne kadar uzanmaktadır. Coğrafi olarak ikinci bölüm, Kızılırmak Kavsi, kuzeyde Samsun İkiztepe'den başlayarak güneyde Yozgat Çadır ve Alişar'a, doğuda Suşehri Sıradur'a, Batıda Çankırı Balıbağ'a kadar uzanmaktadır. Her iki bölümün mezar/mezarlıkları için yapılan bilimsel değerlendirmeler her bir merkez için tek tek ele alınacaktır. Doğu Anadolu Bölgemiz ile yapılan karşılıklı değerlendirmeler tezimizin "Genel Değerlemeler ve Sonuçlar" olan son bölümde ele alınacaktır.

Orta Anadolu'nun Ovalık bölümünde değerlendirmeye alınan ilk mezarlık olan Salur Mezarlığı yakın çevresiyle, özellikle Kızılırmak Kavis içindeki mezarlıklarla büyük benzerlikler sergilemektedir. Salur'un içinde bulunduğu Orta Anadolu'nun kuzeyinde sistemli olarak araştırılan Balıbağ, Resuloğlu, Kaklık Mevkii, Demircihöyük Sarıket, Maşat Höyük ve Alişar'da bulunan mezarlarda da benzer şekilde bir yönlenme olduğu görülmektedir. Bu nedenle mezarlık en azından MÖ 2.400- 1.800 yılları arasına (ETÇ III) tarihlenmiştir[1491]. Benzer şekilde üzeri taşla kapatılmış basit toprak mezarlar Demircihüyük-Sarıket Mezarlığında da bulunmaktadır[1492]. Ölüyü içine almaya yetecek büyüklükte küp bulunamadığında ağız ağza yerleştirilmiş iki küpün kullanıldığı

[1490] Türker, vd., "Orta Karadeniz Bölgesi Erken Tunç Çağı Ölü Gömme Geleneklerine Bir Bakış", 114.
[1491] Yiğit, vd., "Çankırı Salur Erken Tunç Dönemi İnsanları", 274.
[1492] İbiş ve Durmuş, "Çankırı, Salur: Orta Anadolu'nun Kuzeyinde Bir Eski Tunç Çağı Mezarlığı", 16

mezarlar Resuloğlu Mezarlığı, Küçükhöyük Mezarlığı ve Demircihüyük-Sarıket Mezarlığı'nda da bulunmaktadır[1493].

Ağızları yassı taşlarla kapatılarak, çevresi düzensiz taşlarla desteklenen pithos/küp mezarlar Anadolu kültürlerinin hâkim mezar tipidir ve Orta Anadolu'da Erken Tunç Çağı yerleşme yerlerinde bu mezar tipinin sayısı artmaktadır. Maşat Höyük, Resuloğlu Mezarlığı, Balıbağ Mezarlığı, Kaklık Mevkii Mezarlığı, Küçükhöyük Mezarlığı ve Demircihüyük Sarıket Mezarlığı gibi hemen hemen aynı döneme tarihlenen mezarlıklarda en yoğun olarak kullanılan mezar biçimidir. Salur'da bulunan mezarlar, İçbatı Anadolu ve Kuzey/Orta Anadolu'nun Erken Tunç Çağı mezarlıklarıyla mezar tipleri ve ölü gömme adetleri bakımından büyük benzerlikler göstermektedir[1494]. Kaplar üzerindeki yatay kulpların Batı Anadolu'da kullanımı ETÇ III ile başlamaktadır[1495]. Boyunsuz küplerden basit ağız kenarlı ve üzerinde hiçbir bezeme olmayan küplerin çok yakın benzerleri Balıbağ, Resuloğlu I. seviye, Küçükhöyük ve Kaklık Mevkii ETÇ III Dönemi mezarlıklarında, Boğazköy Kuzeybatı yamacı 9 ve 8c-d evrelerinde bulunmaktadır[1496].

Boyunsuz küplerden dışa yuvarlak kalınlaştırılmış ağız kenarı ve üçgen kesitli yatay kulpa benzer tipte bir ağız parçası Boğazköy Kuzeybatı yamacı 8a evresinde ele geçmiştir. Kabartma bant üzerine çentik ve baskı bezemeler Boğazköy Kuzeybatı yamacı 9 ve 8c-d evrelerinde, Boğazköy Büyükkale Vc ve Ve evrelerinde, İkiztepe I'in I. tabaka 3b evresinde, Kastamonu-Kınık 2. tabakada bulunmaktadır[1497]. Kısa boyunlu küplerin tipolojik olarak benzerleri Balıbağ Mezarlığı, İkiztepe I'in I. tabaka 5. evresinde ve Boğazköy Büyükkale Vc evresinde bulunmuştur. Ayrıca bu gruba giren örnekler, Troia'da bulunan C 14 tipi depolama kaplarına benzemektedir ve öncüleri Troia III ve IV. tabakalarda görülmeye başlamaktadır. M-18 küpünde olduğu gibi kırmızı astar bezemeli olanlar, Troia V'in erken, orta ve geç evrelerinde görülür[1498]. M-

[1493] İbiş ve Durmuş, "Çankırı, Salur: Orta Anadolu'nun Kuzeyinde Bir Eski Tunç Çağı Mezarlığı", 16.
[1494] İbiş ve Durmuş, "Çankırı, Salur: Orta Anadolu'nun Kuzeyinde Bir Eski Tunç Çağı Mezarlığı", 17
[1495] İbiş ve Durmuş, "Çankırı, Salur: Orta Anadolu'nun Kuzeyinde Bir Eski Tunç Çağı Mezarlığı", 17, dip not. 31
[1496] İbiş ve Durmuş, "Çankırı, Salur: Orta Anadolu'nun Kuzeyinde Bir Eski Tunç Çağı Mezarlığı", 18
[1497] İbiş ve Durmuş, "Çankırı, Salur: Orta Anadolu'nun Kuzeyinde Bir Eski Tunç Çağı Mezarlığı", 18.
[1498] İbiş ve Durmuş, "Çankırı, Salur: Orta Anadolu'nun Kuzeyinde Bir Eski Tunç Çağı Mezarlığı", 18.

10 küp kapama mezarında kullanılan küpün ağız kenarı ve hemen altı bant astar (rim slip) uygulaması Troia'da ETÇ III ile başlamaktadır[1499].

M-2 mezarından bulunan siyah taştan üretilmiş boncuk tanesi ile yüzeyden bulunmuş olan altın pandantif parçası Kuzey/Orta Anadolu'daki mezarlıklarda bolca bulunan çeşitli yarı kıymetli taşlar ve kıymetli madenlerden üretilmiş takıların Salur Mezarlığında varlığını ortaya koyması açısından önemlidir[1500]. Salur'un kurtarma kazılarında ele geçen metal eserler üzerinde yapılan XRF analizleri ve satın alma yoluyla Çankırı müzesine dâhil edilen eserlerin analizlerine göre Orta Anadolu'nun kuzeybatı kısmından gelen MÖ III. binyıla tarihlenen eserlerin tümüne arsenik ve kalayın eklendiği tespit edilmiştir. Orta Anadolu'nun kuzeyinde Alacahöyük gibi merkezlerden bilinen zengin metal üretimi ve gelişmiş sanat anlayışının Salur gibi diğer merkezlerde de kendini gösterebileceği belirtilmektedir[1501]. Kalay oranının oldukça fazla olduğu da elde edilen tespitler arasındadır. Bu eserlerin bilinçli bir şekilde bükülmek suretiyle mezarların içerisine bırakılması bir gelenek dâhilinde Balıbağ, Maşat, Oymaağaç, Mahmatlar ve Horoztepe'de de uygulanmaktadır[1502]. Erken Tunç III evresine tarihlendirilen Balıbağ, Resuloğlu, Kaklık Mevkii ve Demircihöyük-Sarıket mezarlıklarında, küp ve basit toprak mezarların yanında, en çok kullanılan mezar tipi olan taş sanduka mezarlara Salur Mezarlığı'nda rastlanmamıştır. Bu duruma Salur'un içinde bulunduğu bölgenin jeolojik yapısının neden olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü Çankırı ilinin güneyi ve kuzeyi farklı tipte kaya oluşumları sergilemektedir. Güneyde neojen yaşlı alçak platolar yer kaplamakta ve bu platolar jips katmanlarının içine girdiği tortul kayaçlardan oluşmaktadır. Salur'un içinde bulunduğu kuzey bölümünde ise mezozoik ve neozoik yaşlı kayaçlardan oluşan volkanik kayaçlar yer almaktadır. Bu jeolojik durum, Çankırı'nın güneyinde sanduka mezarların yapımında kullanılan jips kayaçların doğadan rahatlıkla temin edilmesini sağlarken, Salur çevresinde bu kayaçlar bulunmamaktadır. Bu nedenle Salur'da küp ve basit toprak mezarlar tercih edilmiş olmalıdır[1503]. Salur malzemesi içindeki kırmızı haç bezemeli

[1499] İbiş ve Durmuş, "Çankırı, Salur: Orta Anadolu'nun Kuzeyinde Bir Eski Tunç Çağı Mezarlığı", 17, Çizim. 1,1-10; 2,11; 2,11-19, 1,8; 2,13- 14; 17-19.
[1500] İbiş ve Durmuş, "Çankırı, Salur: Orta Anadolu'nun Kuzeyinde Bir Eski Tunç Çağı Mezarlığı", 22, Resim. 10, Resim. 12,1.
[1501] Zimmermann ve Yıldırım, "Çorum ve Çankırı Arkeoloji Müzeleri'nde Bulunan Erken Tunç Çağı Madeni Buluntuların Zararsız XRF Analizi", 252-253.
[1502] Matthews, "Salur North: An Early Bronze Age Cemetery in North-Central Anatolia", 59-60.
[1503] İbiş ve Durmuş, "Çankırı, Salur: Orta Anadolu'nun Kuzeyinde Bir Eski Tunç Çağı Mezarlığı", 23.

çanak, çark yapımı yalın çanaklar ve mezarlarda kullanılan küpler Troia, Boğazköy, Kültepe ve İkiztepe ile benzerlikler göstermektedir[1504]. 1999 yılındaki yayına göre iğne, kazıcı ve altın yaprağa ait küçük pendantın sitil özellikleri açısından Erken Tunç Çağı mezarlarından Alacahöyük ve Çankırı yakınlarındaki Balıbağ mezarlarındaki buluntularıyla büyük benzerlik gösterdiği belirtilmektedir[1505]. Ölü hediyeleri arasında yer alan pişmiş toprak kaplar, bakır alaşımlı metal objeler ve özellikle bunlardan iğneler Alacahöyük'teki materyallerle karşılaştırılmaktadır[1506]. Orta Anadolu'nun kuzeyinde benzer metal eserlerin ele geçtiği pithos tipi mezar uygulamaları Oymaağaç, Göller ve Kalınkaya'da da görülmektedir[1507]. Alişar'ın taş sanduka ve pithos tipi mezarlarında ele geçen metal eserlerin özellikle iğnelerin bükülmek suretiyle mezarlara ölü hediyesi olarak bırakılmış olması Salur ile benzeşmektedir[1508]. Bütün bu benzerlikler dışında ufak tefek farklılıklar da tespit edilmiştir. Resuloğlu ve Maşat Höyük gibi merkezlerin Pithos/Küp Mezar tipleri Salur Mezarlığı'ndan farklı olarak ölülerin baş kısımlarının küpün dip kısmına gelecek şekilde yerleştirildiği rapor edilmektedir[1509].

Ahlatlıbel'de ele geçen madeni halkalar ve bunlardan yapılan gerdanlıkların Kafkasya'daki Koban'da bulunan gerdanlıklar arasında büyük benzerliklerin olduğu belirtilmektedir[1510]. Bunlardan Ahlatlıbel mezarları içerisinde ele geçen boyun halkalarının benzerlerinin Kafkasya'da ele geçtiği belirtilmektedir. Mezarlar içerisinde ele geçen bu gerdanlıların Suriye'de Byblos ve Hamat'ta da bulunduğu belirtilmektedir Ancak bunların Ahlatlıbel örneklerine göre daha geç oldukları ön görülmektedir[1511]. 10 No.lu iskelete ait taş sanduka mezarın taş kapağı üstünde çok sayıda toplu aşık kemikleri ölüm sonrası ritüelleri yansıtan ölü yemeği ile ilişkili olmalıdır[1512].

Demircihöyük içerisinde tespit edilen 500 kadar mezarın incelemeleri ve değerlendirmeleri sonucunda en azından ETÇ II içerisinde kullanım gördüğünü

[1504] İbiş ve Durmuş, "Çankırı, Salur: Orta Anadolu'nun Kuzeyinde Bir Eski Tunç Çağı Mezarlığı", 24.
[1505] Matthews, "Project Paphlagonia: Regional Survey in Çankırı and Karabük Provinces, 1999", 250, Fig. 4
[1506] Matthews, "Salur North: An Early Bronze Age Cemetery in North-Central Anatolia", 60.
[1507] Matthews, "Salur North: An Early Bronze Age Cemetery in North-Central Anatolia", 60.
[1508] Matthews, "Salur North: An Early Bronze Age Cemetery in North-Central Anatolia", 60.
[1509] İbiş ve Durmuş, "Çankırı, Salur: Orta Anadolu'nun Kuzeyinde Bir Eski Tunç Çağı Mezarlığı", 15-16
[1510] Ufuk Tavkul, "Tarihi ve Etnik Yapısıyla Kafkasya", Yeni Türkiye, Kafkaslar Özel Sayısı, Yıl. 21, Sayı. 72, Cilt. 2, Ankara 2015, 11.
[1511] Koşay, "Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâletince Yaptırılan Ahlatlıbel Hafriyatı", 76.
[1512] Koşay, "Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâletince Yaptırılan Ahlatlıbel Hafriyatı", 93.

yansıtmaktadır[1513]. Ancak verilere baktığımızda Anadolu'nun batısına doğru Erken Tunç Çağ I'den itibaren pithos gömü geleneği yaygın olarak uygulanmaya başlanmıştır. Bu gelenek Doğu Anadolu'da Arslantepe'den Güneydoğuda Hassek Höyük'e kadar uygulanmıştır. Erken Tunç Çağ I döneminde sıkça gördüğümüz pithos mezar geleneğine Baklatepe'de görmek mümkündür. Sadece mezar yapılanmasıyla değil aynı zamanda seramik verileriyle de bu iletişimi görmek mümkündür. Demircihöyük ve Troia IId tabakasında bulunan boyunlu çömleklerde gördüğümüz insan yüzlüleri ve kapaklara işlenmiş insan yüzü Karataş Sema Höyük, Eskişehir Seyit Ömer'de de görülmektedir[1514]. Demircihöyük mezarlığının en yakın benzeri yaklaşık 25 km. batısında bulunan Küçükhöyük Mezarlığıdır. Mezar tipleri, gömü türleri, seramik ve küçük buluntulardaki detayların benzerliği çarpıcıdır ve bu iki mezarın en azından belirli bir dönem çağdaş olduğu söylenebilir. Bu mezar yaklaşık 350 km. uzaklıkta bulunan Karataş Semayük'ten sonra ikinci Anadolu'nun batısındaki en büyük ikinci mezarlıktır[1515]. Demircihöyük mezarlarının yerini belli eden yüzeydeki taş çevrik uygulamasının benzeri Karataş-Semayük'teki mezarlarda da uygulanmıştır[1516].

Mezarlarda ele geçen seramikler değerlendirildiğinde Demircihüyük yerleşmesinin Erken Tunç Çağ II'ye ait olduğu belirlenmiştir[1517]. Prof. Dr. Veli Sevin'e göre Mahmatlar, Tokat yakınlarında Horoztepe, Samsun yakınlarında Dündartepe ve Tekeköy'de ele geçen ETÇ II mezarlıklarında ele geçen tunç, bakır, altın, gümüş gibi madenlerden üretilmiş çok sayıdaki silah, takı ve sembolik eserler Karadeniz Bölgesinde Geç Kalkolitik Çağ'dan başlayarak gelişen madenciliğin en yüksek düzeyde örneklerini oluşturmaktadır. Tekeköy'de savaşçı gömülerinin bacakları üzerine birer kama yatırılarak gömülmüş olmalarına örnek olarak Bafra İkiztepe mezarlarındaki çokça örnek ile benzerlik verilebilir. Eskişehir yakınlarındaki Demircihöyük-Sarıket, Bozüyük ve Küçükhöyük mezarlıkları İç Batı Anadolu'nun Erken Tunç Çağ II içerisinde Orta Anadolu ve Karadeniz ile kültürel ilişkilerini ortaya koyar. Sarıket'te elit sınıfa ait erkeklerin başlarında altın veya gümüş bir bant ve yanlarında kurşun şişeler

[1513] During, *The Prehistory of Asia Minor, from Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies,* 280.
[1514] Efe, "Batı Anadolu Son Kalkolitik ve İlk Kalkolitik Çağı", 122.
[1515] Jürgen Seeher, "Demircihüyük Nekropol Kazısı: 1991 Yılı Sonuçları", 368
[1516] During, *The Prehistory of Asia Minor, from Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies,* 280.
[1517] Seeher, "Demircihüyük Nekropol Kazısı 1990 Yılı Sonuçları", 165

bulunmuştur. Bu mezarlıklarda ele geçen silah tiplerinin Troia hazinelerinin silahlarıyla büyük benzerlik göstermektedir[1518]. Yine silah olarak kullanılabilecek bronzdan sap delikli balta örneğinin en yakın benzeri Yortan'da da görülmektedir[1519]. Sarıket'te ele geçen süslü topuz başının en yakın benzeri Alacahöyük kral mezarlarında ele geçmiştir. Alacahöyük'teki örnekler altından yapılmıştır ve sekiz yerine on iki çıkıntıya sahiptir. Kıymetli madenden yapılan bu örnekle birlikte bu nesnelerin basit aletler olmaktan öteye önemli bir değer taşıdığı belirlenmiştir[1520]. 1990 yılı kazılarında bir mezarda ele geçen aydemir ağızlı baltanın benzerleri Mezopotamya'da yakından bilinmektedir. Anadolu'nun batı yarısında Beypazarı, Polatlı ve İznik Ilıpınar'da da benzerlerinin bulunduğu belirtilmektedir[1521]. Bu kadar nitelikli malzemelerin mezarlarda ele geçmiş olmasına ve son derece ince işçilikli taş sanduka mezarların yapılmış olması ve yoğunlukla bu mezarların soyulmuş olmasına rağmen Jürgen Seeher'e göre Demircihüyük-Sarıket mezarlığında elde edilmiş mezarlardaki buluntular herhangi bir sosyal farklılığı yansıtmaz, daha çok ölünün ya da geride kalan ait fertlerinin kişisel zevk ve ihtiyaçlarına uygun olarak yapılmışlardır. Ayrıca kişilerin zenginliklerini yansıtacak "krali mezar" uygulaması da söz konusu değildir[1522].

Prof. Dr. T. Efe, Erken Tunç Çağı içerisinde Anadolu'da doğudan-batıya doğru kültürel bir etkileşim ağı bulunduğunu belirtmekte olup bu yol üzerine Küllüoba'yı da yerleştirmektedir. Bu ulaşım ağı içerisinde Kilikya'dan Kütahya bölgesine erişen yolla, kuzey yönlü Yukarı Porsuk Vadisi ile bağlantılı olan bir yol ve Seyitömer ile Troia arasında geniş bir alana yayılan kervan yolu olmalıdır, düşüncesindedir. Batı Anadolu içerisindeki megaron yapıları ve Seyitömer'de ele geçen insan yüzlü çömlekler bu ticari yola bir örnek olarak verilmektedir[1523]. Aslında bu ticari yol güzergâhına kültürel etkileşim açısından ölü gömme geleneklerini de eklemek gerekmektedir.

Ovaören arkeolojik yerleşim alanının MÖ III. binyıl tabakaları içerisinde tespit edilen buluntuları Batı Anadolu, Kilikya ve Mezopotamya kökenli olması, yerleşimin

---

[1518] Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar,* 111
[1519] Jürgen Seeher, "Demircihüyük Nekropol Kazısı: 1991 Yılı Sonuçları", 367
[1520] Seeher, "Demircihüyük Nekropol Kazısı 1990 Yılı Sonuçları",
[1521] Seeher, "Demircihüyük Nekropol Kazısı 1990 Yılı Sonuçları", 166.
[1522] Jürgen Seeher, "Demircihüyük Nekropol Kazısı: 1991 Yılı Sonuçları", 367.
[1523] Efe, "Batı Anadolu Son Kalkolitik ve İlk Kalkolitik Çağı", 96, 109; Turan Efe, "Küllüoba", *Arkeoatlas, Sayı. 2,* 114.

ekonomik/ticari ve kültürel iletişimin yönünü göstermesi açısından önemlidir[1524]. Ovaören Teras yerleşmesinde açığa çıkartılan ETÇ II taş sanduka mezarların benzer tiplerine Harmanören, Demircihöyük-Sarıket, Ahlatlıbel, Küçükhöyük, Kaklık, Alişar ve Polatlı'da görmek mümkündür. Kusura bunlardan farklı olarak ele geçen taş sandukalar ETÇ I'e tarihlenmiştir. Bu merkezler dışında Resuloğlu, Kaklık Mevkii taş sanduka mezarları da Ovaören taş sandukalarıyla benzeşmektedir. Bunlardan Polatlı'da açığa çıkartılan 1 adet taş sanduka mezarın M-1 mezarı ile benzeştiği belirtilmektedir[1525]. Ovaören taş sandukalarla birlikte Resuloğlu, Kusura, Küçükhöyük, Demircihöyük-Sarıket mezarlığına ait taş sandukaların kısmen sapmalarla doğu-batı yönlü olmalarıyla ortak özellik sergiledikleri belirtilmektedir[1526]. Ovaören taş sanduka mezarlarında görülen çoklu gömü uygulamalarının Küçükhöyük, Kusura, Resuloğlu ve Balıbağ taş sandukalarında da uygulanmıştır[1527]. Anadolu'nun güneydoğusunda Aşağı Salat, Titriş, Lidar, Birecik mezarları da tip açısından Ovaören'dekilerle benzeştirilmektedir[1528]. İki ayrı çömleğin kullanılmasıyla yapılan mezarın benzerinin Afyon-Kusura, Çankırı-Salur, Isparta-Harmanören mezarlarında da uygulandığı belirtilmektedir[1529]. Küpün ağzının veya dip kısmının sal taşı ile kapatılma uygulaması Ovaören dışında Maşathöyük, Kaklık Mevkii, Kalınkaya, Salur, Resuloğlu, Küçükhöyük, Balıbağ ve Demircihöyük-Sarıket mezar örnekleri arasında da görülmektedir[1530]. İki küp mezarın çevresine uygulanan küçük taşlarla çevrilme işlemi Kaklık Mevkii, Alacahöyük, Maşathöyük, Resuloğlu, Salur, Karataş-Semayük, Küçükhöyük, Harmanören, Balıbağ mezarları arasında da uygulanmıştır[1531].

[1524] Şener, *Ovaören/Toprakhöyük ve Teras Yerleşimi Erken Tunç Çağı Mezarlarının Arkeolojik ve Antropolojik Açıdan Değerlendirilmesi*, 7-8.
[1525] Şener, *Ovaören/Toprakhöyük ve Teras Yerleşimi Erken Tunç Çağı Mezarlarının Arkeolojik ve Antropolojik Açıdan Değerlendirilmesi*, 26-27.
[1526] Şener, *Ovaören/Toprakhöyük ve Teras Yerleşimi Erken Tunç Çağı Mezarlarının Arkeolojik ve Antropolojik Açıdan Değerlendirilmesi*, 28.
[1527] Şener, *Ovaören/Toprakhöyük ve Teras Yerleşimi Erken Tunç Çağı Mezarlarının Arkeolojik ve Antropolojik Açıdan Değerlendirilmesi*, 28.
[1528] Şener, *Ovaören/Toprakhöyük ve Teras Yerleşimi Erken Tunç Çağı Mezarlarının Arkeolojik ve Antropolojik Açıdan Değerlendirilmesi*, 28.
[1529] Şener, *Ovaören/Toprakhöyük ve Teras Yerleşimi Erken Tunç Çağı Mezarlarının Arkeolojik ve Antropolojik Açıdan Değerlendirilmesi*, 32.
[1530] Şener, *Ovaören/Toprakhöyük ve Teras Yerleşimi Erken Tunç Çağı Mezarlarının Arkeolojik ve Antropolojik Açıdan Değerlendirilmesi*, 32-33.
[1531] Şener, *Ovaören/Toprakhöyük ve Teras Yerleşimi Erken Tunç Çağı Mezarlarının Arkeolojik ve Antropolojik Açıdan Değerlendirilmesi*, 33.

Ovaören'de M-5 çömlek mezarının çevresinde hayvan kemikleri ve seramiklerin parçalarının ele geçtiği belirtilmektedir[1532]. M-7 küp mezarında da ölü yemeği ile ilişkilendirilecek büyük ve küçükbaş hayvan kemikleri ele geçmiştir[1533]. Bu buluntu grupları bize ölü yemeği törenini hatırlatmaktadır. Benzeri ritüel uygulamalara yakın coğrafya içerisinde Demircihöyük, Alacahöyük, Resuloğlu, Sıradur'da da ulaşılmıştır.

Kültürel değişimin oldukça fazla olduğu Erken Tunç Çağı'nda Anadolu teknolojik transformasyon da geçirerek arsenikli tunçtan kalaylı tunca geçiş yapmıştır. Bu değişim o dönemin yüksek teknolojisine öncülük yapmıştır. Muhtemelen MÖ III. binyılın sonuna doğru zamanla artan kalay ihtiyacına yerel kalay kaynağı olan Göltepe ve Kestel yetişememiştir. Bu ihtiyacı karşılamak için koloniler aracılığıyla Anadolu'ya doğrudan kalay temin edilmiştir. MÖ III. binyıl içerisinde en erken kalaylı tunç aletlerin başladığı zaman içerisinde Kestel gerek Anadolu'nun gerekse güneyinde kalan Mezopotamya'nın, Suriye'nin tarımsal bölgelerinin kalay ihtiyaçlarını karşılamış olmalıydı[1534].

Kestel maden ocağı içerisinde bulunan boyalı çanak çömleklerden Red Gritty Ware'ler ve Light Clay Minature Lug Ware'lerin en yakın benzerleri Tarsus'un Erken Tunç Çağ II kültür katında görmek mümkündür. Bunlar dışında Suriye Metalik Ware'ler ve Koyu Perdahlı Orta Anadolu malları da mevcuttur[1535]. Kestel mezarlığında oda mezar içerisinde uygulanan pithos mezar, taş sanduka mezar, basit toprak mezar, kayaya oyulmuş mezar geleneği Anadolu için diğer mezarlık ve mezar türlerinin geneli açısından eşinin bulunmadığı bir türdendir[1536]. Özellikle Güneydoğu Anadolu ve Doğu Akdeniz'de uygulanan Oda Mezar türü bu yerleşmede de uygulanmıştır. Ancak Anadolu'nun genelinde uygulanan pithos ve taş sanduka mezar geleneğinin de burada uygulandığı anlaşılmıştır. Ayrıca Anadolu'nun batısında uygulanan extramural geleneğin aksine bu yerleşmede yaklaşık 1.000 yıl boyunca intramural ölü gömme geleneğinin uygulandığı belirlenmiştir. Bu nedenle bu merkezin aslında daha çok Anadolu'nun güneydoğusu ile iletişim halinde olduğu söylenebilir. Muhtemelen en

[1532] Şener, *Ovaören/Toprakhöyük ve Teras Yerleşimi Erken Tunç Çağı Mezarlarının Arkeolojik ve Antropolojik Açıdan Değerlendirilmesi*, 29.
[1533] Şener, *Ovaören/Toprakhöyük ve Teras Yerleşimi Erken Tunç Çağı Mezarlarının Arkeolojik ve Antropolojik Açıdan Değerlendirilmesi*, 30, Resim. 3.15.
[1534] Yener, "Göltepe/Kestel 1992", 203.
[1535] Aslıhan Yener, "Göltepe Kazısı 1991 Sezonu", *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. I,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993, 236.
[1536] Yener, 1997: 284.

yakın coğrafyası Kilikya ovası ile ve Gaziantep çevresiyle kültürel ilişki içerisinde olmalıdır.

Kestel'de görülen kaya mezar geleneği Kalkolitik döneme kadar uzatılmaktadır. İnsanların atadan gelen yerleşim kültüründe Mağara Mezar geleneğinde ölü ile birlikte seramik yiyecek atıkları, kıyafetler, av ve silah aletleri kişisel objeler, amuletler gibi sembolik objeler ve mühür gibi kişisel özellikleri belirleyen nesnelerle gömüldükleri belirlenmiştir. Kaya mezarlar içerisinden de bu tarz ölü hediyeleri ve ya ziynet eşyaları açığa çıkarılmıştır. Erken Tunç Çağ içerisinde kimi yerlerde örneğin Tell el- Far'ah, Gezer, Jericho ve Tell Ta'anach'ta pişmiş toprak kap, silah ve ziynet eşyalarıyla birlikte ele geçen kaya mezar örnekleri mevcuttur. Aslında kaya mezarın Neolitik dönemden beri süre gelen bazı özelliklerin devamı olduğu belirtilmektedir. Bu geleneğin MÖ II. bine kadar uzatılabileceği Tell el- Far'ah, Jericho, Megiddo mezar örnekleri üzerinden anlaşılmaktadır[1537]. Anadolu içerisinde bu geleneğin bilinen en erken verisi Troia'nın komşusu Kumtepe içerisinde aranmalıdır. Bu köylerin insanları ölülerini kayaların çıkıntı oluşturacak yerdeki kısımlarını oyarak içine koyuyorlardı. Kumtepe'deki bu mezarların 6 tanesi ortaya çıkarılmıştır. Ölen her bir birey için ayrı bir çukur kazılıyor ve ölü mezara oturur vaziyette gömülüyordu. Buna karşın çocuklar sıradan kil çömleklere gömülüyorlardı. Bulunan kaya mezarlar içerisinde ölüye hediye olarak bırakılan herhangi bir eser ele geçmemiştir[1538].

MÖ III. binyıla ait mezarların ele geçtiği bir diğer merkez Kültepe, Erken Tunç Çağında zengin bir merkeze ev sahipliği yapmıştır. Erken Tunç Çağı içerisinde Kültepe'nin Kuzey Suriye ve Mezopotamya ile güçlü ticaret bağlarının olduğu belirtilmektedir. MÖ III. binyılın sonlarında Orta ve Batı Anadolu'nun merkezi yerleşimlerinden olan Kültepe'nin Alacahöyük, Eskiyapar ve Troia'da ele geçen değerli eserler arasında ele geçen objeler Kuzey Suriye ve Mezopotamya ile başlayıp deniz yolu ve karayolu ile gerçekleştirilen ticareti yansıttığı belirtilmektedir[1539]. Kültepe'de ETÇ III'ün başlarına verilen (c katı) mezarda ele geçen altın küpenin ve süslü kursun paralelinin Mezopotamya'da Tell Brak ve Ur kral mezarlarında görülmesi dönem

[1537] E. Bloch-Smith, "Cave Tombs", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East, vol. 1,* 1997, 443-444
[1538] B. Brandau, *Troia. Bir Kent ve Mitleri. Yeni Keşifler (Troia Eine Stadt und ihr Mythos. Die Neuesten Entdeckungen, Çev. V. Çorlu,* Ankara 2002, 138.
[1539] Özgüç, "Kültepe ve Altıntepe Kazıları Hakkında Yıllık Rapor (1962)", 43.

içerisinde etkileşim sahasının genişliğini gözler önüne sermektedir[1540]. Kültepe'nin Erken Tunç Çağ III evresi içerisinde ele geçen Suriye şişeleri, Çukurova ve Hatay çevresinin Erken Tunç Çağ'ın sonlarının daha iyi anlaşılması için oldukça önemlidir[1541]. Ayrıca taş sanduka tipi mezarlara ölü hediyesi olarak bırakılan eserlerden yola çıkarak oda tipine sahip Ur kral mezarlarının sahipleriyle ile iletişim halinde oldukları belirtilmektedir. Taş sanduka içerisinde ele geçen altından yapılmış küpe ile altından yapılmış telkâri işçiliğine sahip kursun yakın benzerlerinin Ur Kral mezarlarından No. 1273 içeresinde de ele geçmiş olduğu belirtilmetedir[1542]. 1962 yılı kazılarında açılan taş örgülü tipte yuvarlak mezarlar içerisindeki iki bölüme ayrılmış özel yerlerde ele geçen iri altın küpe ve süslü kurs Ur kral mezarlarında bulunanlara benzetilmiştir[1543].

Kalınkaya'da da iki bölüme ayrılmış kireçtaşından yapılmış dairesel yapının içerisine üçlü intramural mezarların uygulandığı tespit edilmişti. Bu tür mezarların en yakın benzerlerini Kültepe'nin yuvarlak yapılı bölmelere sahip mezarlarında aramak mümkündür[1544].

Orta Anadolu'nun Kızılırmak su sahası içerisinde çok sayıda MÖ III. binyıla tarihlenen mezar/mezarlık tespit edilmiştir. Bu saha doğusunda Doğu Anadolu ve Kafkaslarla güneyde ve doğuda düzlük plato ve Akdeniz coğrafyasıyla, batıda yine düz plato ve Trakya coğrafyasıyla bir şekilde iletişim içerisinde olmuştur. MÖ III. binyılda, Anadolu'nun kuzeyinde Kızılırmak Kavsi içerisinde ve Kafkasya'nın içlerine yayılan zengin metal işçilik kültürü söz konusu kültürel kaynaşmanın bir yansıması olabilir. Bu tarih içerisinde Anadolu'nun kuzeyinde Alacahöyük, Horoztepe ve Mahmatlar zengin metal işçilik kültürünün yansımasını vermektedir. Yine Çankırı yakınlarındaki Balıbağ'daki kazıda açığa çıkartılan Erken Tunç Çağı mezarlarındaki metal objeler de bu durumu desteklemektedir[1545]. Şimdi bilim dünyasında Kızılırmak Kavsi içerisindeki mezarlıkların bu durumunu destekleyen görüşleri mezarlık başına tek tek aktarmaya çalışılacaktır.

[1540] Tahsin Özgüç, "Yeni Araştırmalar Işığında Eski Anadolu Arkeolojisi,", *Anatolia VII,* Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1964, 34, LeV.I. VII, 1-2.
[1541] Özgüç, "Kültepe-Kanis'in Anadolu Arkeolojisindeki Yeri", 188.
[1542] Özgüç, "Kültepe-Kanis'in Anadolu Arkeolojisindeki Yeri", 188.
[1543] Özgüç, "Kültepe ve Altıntepe Kazıları Hakkında Yıllık Rapor (1962)", 43-44.
[1544] Zimmermann, "Kalınkaya-Toptaştepe: Kalkolitik ve Eski Tunç Çağı Buluntuları Üzerine Genel Bir Değerlendirme", 274-278, Resim. 5.
[1545] Roger Matthews, "Project Paphlagonia: Regional Survey in Çankırı Province, 1997", *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı, II. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1999, 246

İkiztepe mezarlığındaki iskeletler üzerinde yapılan analizler ve değerlendirmeler buradaki Tunç Çağı nüfusunun kökenine ilişkin önemli verilerin elde edilmesini sağlamıştır. İkiztepe insanlarının nüfusuna ilişkin yürütülen bu araştırmalar başta birçok problemi beraberinde getirmiştir. Analizler sonucunda burada yaşayan insanlar ile Asya toplulukları arasındaki bağ açısından birtakım farklılıkların olduğunu göstermektedir[1546]. İkiztepe mezarlığında ele geçirilen insan iskeletlerinin antropolojik açıdan incelenmeleri sonucu bunları Yakındoğu topluluk kümelerinden Akdeniz ırkı ile ilişkilendirilmek istense de akrabalık taşımadıkları belirtilmiştir[1547]. Bir yandan bu halkın Alacahöyük, Horoztepe mezarlıklarından tanınan Orta Anadolu ırkından farklı olduğu belirtilirken[1548] diğer yandan Alacahöyük krali mezarları, Horoztepe mezarlığındaki bireylerle aynı ırktan geldikleri söylenmektedir[1549]. Yani Orta Karadeniz Bölgesinde Erken Tunç Çağı III çanak çömleği kullanan insanlara ait mezarlardaki iskeletlerin incelendiği bunların Alacahöyük ve Horoztepe mezarlarındaki iskeletlerden daha farklı oldukları, Karadeniz'in etrafında oturan halkların tümü ile aynı ırktan geldiklerinin antropolojik açıdan değerlendirilmiştir[1550]. Karadeniz kıyıları boyunca bir taraftan Güney Rusya ve Kafkasya, diğer taraftan Romanya ve Bulgaristan'da yaşamış halklarla aynı ırktan geldikleri de belirtilmiştir. Bu sonuçlara göre İkiztepe'liler Proto-Hint Avrupa kavmine bağlı bir topluluğa ait olduğu söylenmektedir[1551]. Özellikle Güney Kafkasya'daki insanların mezarlarındaki iskeletlerde okr/aşı boyası uygulamasının, İkiztepe'de de bazı iskeletleri kırmızı boya içermesiyle benzeştirilmiştir[1552]. Ancak Ünal, İkiztepe'nin buluntuları dahil olmak üzere Alacahöyük kral mezarlarını ve Kurgan kültürünün tamamını Hint-Avrupa kavmine bağlanamayacağını güney etkili Hurri kültürünün kuzeye Kafkasya içlerine kadar

[1546] Backofen, "Antropologische Untersuchungen Der Nekropole Ikiztepe/Samsun", 423.
[1547] Backofen, "Antropologische Untersuchungen Der Nekropole Ikiztepe/Samsun", 424; Bilgi, "İkiztepe Excavations", 95; Bilgi, Önder, "İkiztepe", *ArkeoAtlas, Sayı: 2*, 2003, 107.
[1548] Backofen, "Antropologische Untersuchungen Der Nekropole Ikiztepe/Samsun", 424-425; Bilgi, Önder, "İkiztepe", *ArkeoAtlas, Sayı: 2*, 2003, 107; Jak Yakar, "The Etno-Cultural Affiliation of the North Anatolian Early Bronze Age", *Hayat Erkanal'a Armağan Kültürlerin Yansıması,* Edt. Betül Avunç, Homer Kitabevi, İstanbul 2006, 812.
[1549] Bilgi, "İkiztepe Excavations", 95.
[1550] Önder Bilgi, *Protohistorik Çağ'da Orta Karadeniz Bölgesi Madencileri, Hind-Avrupalıların Anavatanı Sorununa Yeni Bir Yaklaşım,* Task Vakfı Yayınları: 4, Monografi Serisi: 1, İstanbul 2001, 17.
[1551] Daha çok Romen ve Güney Rusya'nın aşı boyalılar mezar kültürünün step topluluklarıyla ilişki kurulmaya çalışılmıştır. Ursula Wittwer Backofen, "Antropologische Untersuchungen Der Nekropole Ikiztepe/Samsun", *III. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* Ankara 1985, 424-425; Önder Bilgi, "İkiztepe", *ArkeoAtlas, Sayı: 2*, 2003, 107; Yakar, "The Etno-Cultural Affiliation of the North Anatolian Early Bronze Age", 812.
[1552] Bilgi, "İkiztepe Excavations", 95.

yayılmış olmasıyla açıklamaktadır[1553]. Nitekim İkiztepe'deki iskeletlerin antropolojik sonuçları biyolojik olarak Kafkas veya Doğu Anadolu yönlü topluluklarla uyuşmadığı tam aksine güney yönlü Suriye (Ras Shamra) ve bazı Mezopotamya topluluklarıyla kümelendiği belirlenmiştir. Bu sonucun arkeolojik buluntularla desteklendiği de belirtilmiştir[1554]. Ayrıca 1989 yılında Erken Tunç Çağ II dönemi başlarına ait bir mezarda ele geçen yetişkin bireyin kemikleri üzerinde yapılan antropolojik incelemeler sonucunda Erken Tunç Çağ III mezarlığındaki iskeletlerle ırksal ve morfolojik açıdan uyuşup uyuşmadığının ortaya çıkarılmış olması[1555] söz konusu bu ırkın Anadolu'ya gelişinin belirlenmesi açısından da önemlidir. Bir başka görüşe göre ölü gömme geleneği açısından basit toprak mezarlar içerisine düz şekilde yatırılan bireylerin İkiztepe içerisinde var olması Anadolu'nun ETÇ geleneklerine aykırıdır. Ayrıca mezarlar içerisinde kısmen de olsa hocker pozisyonunda ölü gömme şeklinin uygulanmış olması İkiztepe içerisinde Anadolulu bir ailenin ya da belirli zamanlarda İkiztepe içerisinde yaşamış olan Anadolulu kişilerin olduğunu göstermektedir. Yayınlarda yangın geçirmiş tabaka içerisinden gelen kırmızı aşı boyalı insan kemiklerinin Anadolu dışından gelen bir toplumun varlığına işaret olarak gösterilmektedir[1556]. Büyük bir olasılık dahilinde bu insanlar Karadeniz'in kuzey sahilleri ile güney Rusya arasında MÖ III. binyılda Öker halkıyla ilişkili oldukları ileri sürülmektedir[1557]. Bilgi, mezarlardaki iskeletlerin antropolojik açıdan incelendiğini, bu yerleşimin insanlarının MÖ III. binyıl itibariyle Orta Anadolu'da yaşamış olan Orta Asya dil grubuna ait dil konuşan Hatti topluluklarıyla akraba olmadıklarının belirlendiğini yazmaktadır. İskelet yapılarından yola çıkılarak bu insanların Karadeniz'in kuzey kesimlerinde yaşamış olan halklarla akraba olduklarının tespiti yapılmıştır. İkiztepe'nin çanak-çömlek gelişimi, hiçbir yerde eşine ulaşılamayan metal

[1553] Ünal, "Eski Çağda Kafkasya ve Anadolu: Neolitik Çağdan Geç Tunç Çağının Sonuna Kadar MÖ 5500-1150", 24-25.
[1554] Eroğlu ve Erdal, "İkiztepe İnsanlarının Anadolu ve Anadolu'ya Yakın Topluluklarla Biyolojik İlişkisi", 45.
[1555] Önder Bilgi, "İkiztepe Kazılarının 1989 Dönemi Sonuçları ve Restorasyon Çalışmaları", *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* Ankara 1991, 242.
[1556] Önder Bilgi, "İkiztepe Kazılarının 1986 Dönemi Sonuçları", *IX Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt:* I, Ankara 1988, 173
[1557] Bilgi, "İkiztepe Kazılarının 1986 Dönemi Sonuçları", *IX Kazı Sonuçları Toplantısı,* 173.

silahlardan dolayı bu yöreye dışarıdan herhangi bir kavmin ulaşmadığı, göç yolu ile gelmediği de belirtilmektedir[1558].

Orta Karadeniz Bölgesindeki halkların Erken Tunç Çağ içerisinde ölülerin basit toprak mezarlar içerisine eşyalarıyla beraber gömülmüş olmaları, İkiztepe mezarlığında yontma veya sınırların çizilerek bir parçanın alınmasıyla gerçekleştirilen 12 adet trepanasyon uygulaması, Orta Karadeniz içerisinde cenin ve bebeklerin diğer bölgelerde olduğu gibi evlerin içerisine çömlek tipi mezarlara konulmuş olması yine ortak benzerlikler arasında sayılmaktadır[1559]. İkiztepelilerin beyin ameliyatı yapmayı bilmeleri dışında kemik yapıları sert olduğu için dişleri sert maddeleri yiyip aşındığı halde çürümediğini göstermektedir[1560]. Yapılan incelemeler sonucunda 62 erkek bireyin % 24.2'sinde ölümle sonuçlanan yaralanmaların olması İkiztepe yerleşiminin sakinlerinin oldukça çatışmacı yaşam bir ortama sahip olduklarını göstermektedir[1561]. MÖ III. binyıl ortalarına ve sonlarına tarihlenen erkek mezarlar içerisinde ele geçen oldukça fazla sayıdaki metal silahlar kabile savaşçılarının varlığına işaret olarak yorumlanmıştır[1562].

İkiztepe toplumunda bireylerin daha 21 yaşına gelmeden önce ölüm oranı oldukça fazla iken[1563] genel anlamda bireylerin ölüm yaşına ilişkin hesaplamalar 45 ile 55 arasını vermiştir[1564]. Aslında bu durum yoğun metal üretimine bağlı arsenik veya diğer oksit zehirlenmelerine ve ağır şartlarda çalışmaya bağlanabilir. Araştırma sonuçlarına göre Erken Tunç Çağında Anadolu, Kafkaslar ve Balkanlar'da arsenikli bakırın bol miktarda kullanıldığı belirlenmiştir. Bu coğrafya içerisinde kalan İkiztepe'deki metallerin hepsinin arsenikli bakırdan yapıldığı belirtilmektedir. İnsanların erken yaşta ölmeleriyle ilişkilendirilen bu kimyasal reaksiyon malzemesinin üretimine dair verilerin İkiztepe kazılarında ele geçmemiş olması bir takım soruları beraberinde getirmektedir.

[1558] Önder Bilgi, "İkiztepe'nin Anadolu İTÇ Maden Sanatının Gelişimine Olan Katkıları", *XIV. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, I. Cilt,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, IX. Dizi, Sayı. 14, Ankara 2005, 23, 26; Bilgi, *Protohistorik Çağ'da Orta Karadeniz Bölgesi Madencileri, Hind-Avrupalıların Anavatanı Sorununa Yeni Bir Yaklaşım,* 17-18.

[1559] Bilgi, *Protohistorik Çağ'da Orta Karadeniz Bölgesi Madencileri, Hind-Avrupalıların Anavatanı Sorununa Yeni Bir Yaklaşım,* 12.

[1560] J.W. Becker, "İkiztepe Kazılarının 1986 Dönem Sonuçları", *IX. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. I,* Ankara 1988, 121-122.

[1561] Erdal, "İkiztepe'de Kafa Yaralanmaları: Anadolu'dan Erken Bir Savaşın İzleri", 161-162

[1562] Yakar, "The Etno-Cultural Affiliation of the North Anatolian Early Bronze Age", 812.

[1563] Backofen, "Antropologische Untersuchungen Der Nekropole Ikiztepe/Samsun", 423.

[1564] Ursula Wittwer Backofen, "Palaeodemography of the Early Bronze Age Cemetery of İkiztepe/Samsun", *V.I. Araştırma Sonuçları Toplantısı, II. Cilt,* Ankara 1987, 181.

Ancak Orta Karadeniz'in arsenik cevheri bakımından oldukça zengindir. Bu nedenle zengin kaynakları İkiztepelilerin arsenikli bakır üretiminde kullanmış olmaları gayet normal bir durum olarak öngörülmüştür[1565]. Bu hususta başka bir görüş İkiztepe'de özellikle mezarlarda ele geçen çok sayıdaki madeni eserin yerli üretim mi oldukları yoksa direk satın alma yolu ile mi tedarik edildikleri hususunda bir takım soru işaretleri üzerinden yapılmaktadır. İkiztepelilerin metal eser yapımında kullanılan madeni ingot/külçeler halinde dışarıdan temin etmiş oldukları belirtilmektedir. Çünkü yürütülen kazılarda herhangi bir madeni filiz kalıntısına veya cürufa, işlenmemiş külçeye ulaşılamadığı belirtilmektedir[1566]. Ancak İkiztepe'de mezarlarda ele geçen metallerin üretimini ispatlayan verilerin ele geçmiş olması dikkat çekicidir. Yassı bir tunç balta ile başlı iğne ve sap delikli balta imalinde kullanılan kırık taş kalıp bu örneklerden birisidir[1567]. Çanak veya bardak biçimli potalardan, taş, veya kil kalıplardan, master taş modellerden, zımpara taşı, kertikli, tek ip delikli veya ip delikli biley taşlarından, filiz zenginleştirme taşlarından örneklerin yerleşmenin ortak malı olan anıtsal fırınlara sahip atölyelerin civarında bulunmasından kaynaklı İkiztepelilerin metal üretmiş oldukları belirtilmektedir[1568]. Bunlara rağmen 2008 yılında mezarlarda ele geçen altından yapılmış küpeler yerleşimin bu madeni hammadde veya mamul eser olarak elde edebilmesi için başka bölgeden halklarla bir şekilde alışveriş içerisine girip ticari bir ilişki yaşamış olması gerektiği belirtilmektedir[1569].

MÖ III. binyıl İkiztepeli ustaların sanat eseri olarak yaptıkları diğer bir maden % 66.7 altın ve % 33.3 gümüş oranlamasıyla yaptıkları elektrum veya diğer bir değişle beyaz altındır. Bu merkez dışında Ege madenciliğine ışık tutan Troia hazineleri ve Alacahöyük kral mezarlarında ele geçen eserler Anadolu'nun maden pazarını ve dış satım alanındaki gücü göstermesi açısından önemlidir[1570]. Orta Karadeniz'in kıyı kısmında kalan İkiztepe ile aynı çizgide bulunan Samsun Tekeköy, Kavak Kaledoruğu

[1565] Hadi Özbal, Annemle Adriaens, Bryan Earl ve Bilge Gedik, "Samsun- Amasya- Tokat İlleri Yüzey Araştırması", *XV.I. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2000, 47, 50.
[1566] Bilgi, *Protohistorik Çağ'da Orta Karadeniz Bölgesi Madencileri, Hind-Avrupalıların Anavatanı Sorununa Yeni Bir Yaklaşım,* 13.
[1567] Önder Bilgi, "İkiztepe Kazılarının 1982 Dönemi Sonuçları", *V.I. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Ankara 1984, 88
[1568] Bilgi, *Protohistorik Çağ'da Orta Karadeniz Bölgesi Madencileri*, 13.
[1569] Önder Bilgi, "İkiztepe Kazıları 2008 Dönemi Sonuçları", *31. Kazı Sonuçları Toplantısı, 4. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık, San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2010, 372.
[1570] Eyyüp Ay, "Eskiçağ Mezopotamya'sında Madenin Kullanım ve Ticaretine Dair Bir Projeksiyon", *İdol, Arkeoloji ve Arkeologlar Derneği Dergisi, Yıl.7, Sayı: 25,* Haziran 2004, 13.

ve iç kesimlerde yer alan Erbaa Horoztepe, Çankırı Balıbağ, Alaca Kalınkaya, Alacahöyük, Çorum Göller, Oymaağaç, Yenihayat, Resuloğlu ve Bekaroğlu mezarlarından elde edilen metal eserlerden, çanak-çömleklerden yola çıkarak Erken Tunç Çağında Anadolu'nun kuzeyi ile iç kesimi arasında güçlü bir iletişim ağının olduğu belirtilmektedir[1571]. Çorum ili Sungurlu ilçesi içerisinde Çadırhüyük'ten geldiği belirtilen 9 arsenikli bakır eserden oluşan 2 adet mızrak ucu, 1 adet hançer, 3 yassı balta, 3 bileziğin en yakın benzerlerinin İkiztepe'nin Erken Tunç Çağı mezarları olduğu belirtilmektedir. Bu eserler söz konusu coğrafya içerisinde gelişkin metal işçiliğine güzel bir örnektir[1572].

İkiztepe'nin Erken Tunç Çağı mezarlarında tespit edilen çok sayıda arsenikli bakır silahlar, aletler, mücevherler ve sembolik anlamlar taşıyan eserler yerleşimin Yakın Doğu ile iletişimini, ticaretini geliştirdiğini sergilediği gibi önemli bir merkez olduğunu da göstermektedir[1573]. İkiztepe'de ele geçen boğumlu mızrak uçlarından bir tanesinin yakın benzerinin Çadırhüyük dışında Dündartepe, Horoztepe'de de ele geçtiği belirtilmektedir. Bu tip mızrak ucunun önemi ise Orta Karadeniz'in Mezopotamya dünyası ile gerçekleştirdiği kültürel ve ticari bağlantıyı desteklemesi olmuştur[1574]. Ticari bağlantılar vasıtasıyla İkiztepelilerin madenleri külçeler halinde temin etmiş olduklarını göstermektedir. İskeletler üzerinde yürütülen kortikal dokularda arsenik birikimi ve voltametre tekniğine dayanan çalışmalarda arsenikle temas halinde zehirli maddenin tırnak, saç ve kemiklerde birikmesi gerekirken hiçbir bireyin arsenikli bakır üretim aşamalarında yer almadıkları tespit edilmiştir[1575]. İkiztepe'nin Erken Tunç Çağı'nın 2. yarısına tarihlenen mezarlarından ve yerleşimlerden elde edilen 1.200'den fazla sayıdaki metal eserlerin tamamında arseniğin bakıra bilinçli bir şekilde eklendikleri anlaşılmıştır. Bu eserler daha çok dövülerek kısmen de döküm tekniği ile şekillendirilmişlerdir[1576]. 1.200'den fazla olan bu eserlerin tamamının ilk biçimlerinin kalıba verildikten sonra

[1571] Şevket Dönmez, "Halûk Perk Müzesi'nden Orta-Kuzey Anadolu Kökenli bir Grup Metal Eser", *Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'na 65. Yaş Armağanı, I. Cilt,* Zero Prodüksiyon, Antalya, 2008, 405.
[1572] Dönmez, "Halûk Perk Müzesi'nden Orta-Kuzey Anadolu Kökenli bir Grup Metal Eser", 405, Çiz. 2; Res. 2 a-b.
[1573] Bilgi, "İkiztepe Excavations", 91.
[1574] Dönmez, "Halûk Perk Müzesi'nden Orta-Kuzey Anadolu Kökenli bir Grup Metal Eser", 406, Çiz. 2; Res. 2 a-b.
[1575] Erdal, "İkiztepe'de Kafa Yaralanmaları: Anadolu'dan Erken Bir Savaşın İzleri", 174.
[1576] Önder Bilgi, "Bir İlk Tunç Çağı Yerleşmesi İkiztepe'den Sembol Nitelikli Metal Buluntular", *Armağan Erkanal'a Armağan, Anadolu Kültürlerine Bir Bakış,* Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 2014, 115-118.

soğuk ve sıcak halde dövülerek parlatıldığı belirlenmiştir. Bilgi, eserlerin madeni olan bakır ve arseniğin İkiztepe'nin hemen yakınlarından geçen Kızılırmak Nehri Vadisi boyunca, Merzifon ve Durağan ilçeleri sınırları içerisinde yer alan maden yataklarından (Tavşan Dağı'nda Bakırçay) elde edilmiş olduklarını belirtmiştir. Burada demir de içeren bakır maden filiz yatakları, yüzlerce bin ton ağırlığa sahip cüruf kalıntıları, küçük madeni galerilerinin eski çağ madenciliğinden geriye kaldıkları belirtilmektedir. Arsenik madeninin de bu bölge içerisinde Bakırçay yakınlarındaki Peynirçay Vadisinin batı yamaçlarında bulunan Bakacak Tepesi Pırasakaya Mevkiinde ve Durağan-Sinop yakınlarında bulunan yataklardan elde edilmiş olduğu belirtilmektedir[1577]. Ayrıca bu eserlerin yerel üretim olduklarını belirtse de bunların yapımında kullanılan kalıplara ulaşılamamış olması da ayrı bir soru işaretidir. Üzerinde çalışılan 102 eserin 55 tanesi ETÇ II, 47 tanesi ETÇ III'e tarihlenmiş ve bunların da Tepe III içerisindeki mezarlara ve katlara ait oldukları belirlenmiştir[1578].

Bu eserlerin sadece 29 tanesi sembolik özellikler sergilemektedir. Bu 29 adet sembolik metal eserin 26 tanesinin 680 mezar içerisinde tespit edilmesi dini-ritüel özelliklerini yansıtmaktadır. Hilal, disk biçimli olanlar çocuklar, kadınlar ve erkeklerin; sarmallar ve boynuzlar erkekler ile birlikte ele geçmiş olması cinsiyet ve yaşa göre dini sembollerin ayrıldığı anlaşılmaktadır. İkiztepe'de ele geçen dört sarmallı sembolün benzeri Arslantepe'de 21 adet silah ile birlikte ele geçmiştir. Ele geçtiği evreye ait I numaralı yapıdan alınan C14 örneği Erken Tunç Çağ III'e (MÖ 2.620-2.320) kadar çekilmiştir. Dörtlü sarmal/boğumlu mızrak uçlarının Anadolu sınırları içerisinde ETÇ I sonlarından (MÖ 2.800) itibaren kullanıldığı bilinmektedir[1579].

1998 yılı kazılarında Tepe III içerisinde hem dorsal hem de hocker pozisyonunda mezarlara gömülmüş iskeletler açığa çıkartılmıştır. Bu mezarlar Erken Tunç Çağı II içerisinde değerlendirilmişlerdir. Erken Tunç Çağı III içerisinde İkiztepe halkının ölülerini belirlenmiş bir alana yani Tepe I içerisine gömdükleri belirtilmektedir. Ele geçen çanak çömleklerden ve mezardaki hocker pozisyonlu iskelet ve beraberindeki farklı bezemeli çanaktan dolayı bu tarihleme yapılmıştır[1580]. Erken Tunç Çağ II kültür

[1577] Bilgi, *Protohistorik Çağ'da Orta Karadeniz Bölgesi Madencileri, Hind-Avrupalıların Anavatanı Sorununa Yeni Bir Yaklaşım,* 13.
[1578] Bilgi, "İkiztepe'nin Anadolu İTÇ Maden Sanatının Gelişimine Olan Katkıları", 22-23.
[1579] Bilgi, "Bir İlk Tunç Çağı Yerleşmesi İkiztepe'den Sembol Nitelikli Metal Buluntular", 115-118.
[1580] Bilgi, "İkiztepe Kazısı 1998 Dönemi Sonuçları", 387.

katı içerisinde ele geçen muhtemelen pendant olarak kullanılan altından yapılmış yüzük biçimli idolün benzerleri Bulgaristan'da Varna yakınında ortaya çıkarılmış olan mezarlarda bulunmuş olması son derece ilginçtir[1581]. Ancak dünyadaki bilinen en eski, en büyük altın buluntusunu (3.000) içeren bu mezar MÖ 4.000'e tarihlenmiştir. Mezarlıkta oldukça fazla sayıda altın eser ele geçmişse de altınların yüksek değerde olmadıkları belirlenmiştir[1582]. Varna mezarlık ve İkiztepe mezarlık buluntularının değerlendirerek ve bu mezarlardan yola çıkarak İkiztepe'deki bazı mezarların MÖ IV. binyıla tarihlenmesi gerektiği belirtilmektedir[1583].

Kuzey Anadolu'da bulunan Horoztepe ve yakın benzerlikler kurulan Alacahöyük'ün mezarlarında ele geçen değerli eserler en azından ETÇ II'ye tarihlenmesi önerilmektedir[1584]. Horoztepe'nin mezar buluntuları ve mezar özellikleri (çamur harçlı taş duvarlar ağaç kalaslarla desteklenmesi, üzerinin düz damlı olması, 8.5x3m ölçü ve 1.25 m. derinlik, ölü hediyelerinin mezara yerleştiriliş biçimi[1585]) özellikle Alacahöyük mezarlarını çağrıştırsa da Horoztepe'ninkilerin extramural özellik gösterdiği belirtilmektedir[1586]. Horoztepe'nin 2 oda mezarından biri kaçak kazılar neticesinde soyulduğu için içerisinden çok az miktarda eser elde edilmiştir. Diğer oda mezar içerisinde ele geçen eserler soyulan mezarda yitip giden eserlerin önemi daha net anlaşılmaktadır. Mezarda ele geçen sistirum, güneş kursu ve diğer eserlerin Alacahöyük kral mezarlarındakilerle benzediği görülmektedir. Bu durumda Erken Tunç Çağın bu kültürünün Orta Anadolu'nun kuzeyine doğru yayıldığını göstermesi açısından önemlidir[1587]. Alacahöyük mezarlarından testi taşıyan kadın heykelciği ile Horoztepe ölü hediyeleri arasında bulunan çocuğunu emziren kadın heykelciği üslup açısından benzerlik göstermektedir. Bu heykelciklere benzeyen bir diğer buluntu ise muhtemelen mezar hediyesi olan Hasanoğlan heykelciğidir. Hasanoğlan heykelciğinin vücudu altın-gümüş karışımı elektrondan yapılmış, başındaki kaplama ile çapraz askılı giysi ve

---

[1581] Bilgi, "İkiztepe Kazılarının 1982 Dönemi Sonuçları", 88.
[1582] Colin Renfrew ve Paul Bahn, *Archaeology, Theories, Methods and Practice,* Second Edition, Thames and Hudson, London 1996, 386-387, Photo Varna Burial.
[1583] Lichter, "Varna und İkiztepe: Überlegungen zu Transpontischen Kulturbezieungen im 5. Und 4. Jahrtausend 526.
[1584] During, *The Prehistory of Asia Minor, from Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies,* 278.
[1585] Hatçe Baltacıoğlu, "Güneş Kursları, Alaca Höyük ve Arinna", *Hayat Erkanal'a Armağan Kültürlerin Yansıması,* Edt. Betül Avunç, Homer Kitabevi, İstanbul 2006, 129.
[1586] Özgüç, "The Statuette from Horoztepe", 53.
[1587] Baltacıoğlu, "Güneş Kursları, Alaca Höyük ve Arinna", 129.

halhalları ise altından yapılmıştır. Üslup açısından da Horoztepe ve Alacahöyük mezarlarına benzemektedir[1588]. Horoztepe'de açığa çıkartılan bu heykeli MÖ III. binyıl II. yarısı içerisinde şekilsel olarak kısmen benzese de içerik olarak bir benzeri bulunmamaktadır. Alacahöyük'ün H mezarı içerisinde ki kadınla birlikte üçte ikisini bakır figürinlerin oluşturduğu belirtilmektedir. Bu figürinler benzer şekilde heykel özelliği göstermektedir[1589].

Yurtdışına kaçırılan bazı eserlerin Horoztepe'den kaçırıldığı tahmin edilmektedir. Yuvarlak sap kısmı olan ve üst kısmı yassı kesite sahip çatal şekline sahip oldukları belirtilmektedir. Üç yatay çubuğa sahip sistirumdan bir tanesinin üzerinde ikişer daire şeklinde levhaların bulunduğu belirtilmektedir. Çatal kısmın dışında 4'er tane sıralı boğa boynuzlarına benzer çıkıntılardan söz edilmektedir. Yine bu sistirumun iki çatalı üstten bir birine bağlantılı yatay çubuğun üst kısmında kanatları açık şekilde tasvir edilmiş kuş heykelciği bulunmaktadır. Diğer bir sistirum şekilsel olarak yassı daire şeklinde kaide ve sonrasında yuvarlak kesimli çubuğun yukarı kesimde çatal halinde ikiye ayrılmasıyla oluşmuştur. Üst kısmın yatay çubukla bağlanmasıyla sistirum yukarı doğru bakan "E" şeklinde görülmektedir. Yanlarda ve ortada ikişer delik bulunmaktadır. Yanlarda bulunan deliklere üç yatay eklenti eklenmiş bunlara da ikişer yassı daire eklenmiştir[1590]. Bu sistirumun tepesinde de kuşa benzer 4 heykelciğin bulunduğu belirtilmektedir. Bu özellikleriyle her iki sistirum Horoztepe'dekilere benzetilmiştir[1591]. Horoztepe'nin metal maşrapalarının tekniği, formu, süsleme tarzları ve motiflerinin Alacahöyük'ün metal maşrapalarından ve pişmiş toprak kaplarından farklı olmadıkları belirtilmektedir[1592]. Horoztepe ve Alacahöyük'te ele geçen altın kadehlerin üzerlerine işlenen oluk ve yiv şeklindeki süsleme biçimlerinin Anadolu'nun daha erken süsleme öğelerinden kaynaklandığı belirtilmektedir. Bunların Kalkolitik dönemden bilinen meyveliklerin gelişkin halleri oldukları anlaşılmıştır. Horoztepe ve Alacahöyük kazılarında ele geçen altın testilerin de daha erken dönemlerde Anadolu'da bilinen vazoculuğun devamı oldukları söylenmektedir. Yine Alacahöyük mezarlarından birinde ele geçen pişmiş toprak kabın Horoztepe altın kaplarında olduğu gibi oluklu bezemeye sahip olduğu görülmüştür. Horoztepe eserlerinde görülen artı işareti ile fırıldak şekilli

[1588] Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar,* 105
[1589] Özgüç, "The Statuette from Horoztepe", 54.
[1590] Tezcan, "Yeni Horoztepe Buluntuları", 18
[1591] Tezcan, "Yeni Horoztepe Buluntuları", 19
[1592] Özgüç, "New Finds form Horoztepe- Yeni Horoztepe Eserleri", 20

motifin Mahmatlar'da ele geçen altın kaplarda, Ahlatlıbel, Etiyokuşu, Anadolu'nun diğer merkezlerinde ele geçen idol, mühür ve ağırşak gibi eşyalar üzerine de uygulandığı belirtilmiştir. Bu bezemeleri stil açısından değerlendiren Akurgal MÖ 2.500-2.000 tarihleri arasını vermiştir[1593]. Mızrak uçları ise Samsun yakınlarında Dündartepe'de ve Tell Karahasan'dakilere benzetilmektedir[1594]. Erken Tunç Çağ II-III evrelerinde Orta Anadolu'nun kuzey yarısındaki yerleşimlerde metal üretiminde ustalaşmış kişilerin olduğu mezarlarda ele geçen söz konusu buluntulardan anlaşılmaktadır. Horoztepe ve Alacahöyük gibi mezarlarda ele geçen altın, gümüş ve elektrum eserler yenilikçi metal teknolojisine sahip hayli kabiliyetli ustaların varlığına işaret etmektedir. Horoztepe ve Alacahöyük dışında Hasanoğlan, Kalınkaya, Oymaağaç ve Resuloğlu gibi yerlerde ele geçen metal eserler bölge genelinde yoğun metal üretimin yapıldığını göstermektedir[1595].

Sillagos koleksiyonundan sarı kilden insan heykelciğinin arka yüzü işlenmiş, ön yüzü ise bir kalıptan çıkarılmıştır. Söz konusu eser de ayakta durmakta ve bebeğini emziren bir kadını yansıttığı belirtilmektedir. Görünüş olarak Horoztepe'deki madeni eserin pişmiş topraktan yapılmış olanı gibi durduğu belirtilmektedir[1596]. Anadolu dışında Mezopotamya'ya verilen ve Chicago Oriental Institute'de teşhir edildiği belirtilen lapis lazuliden yapılan küçük heykelciğin de kucağında çocuk emzirdiği belirtilmektedir[1597].

Tokat'ın kuzeyinde kalan Horoztepe yerleşimi içerisinde ele geçen veriler ve Alacahöyük verileri MÖ III. binyıl içerisindeki beylik sistemini, bu beylerin zenginliğini göstermektedir. Mezarlar içerisinde ele geçen eserler Anadolu'nun kuzeyindeki bölgelerin madencilikte ulaştığı seviyeyi yansıtmaktadır[1598]. Horoztepe krali mezarlarının metal kapları ve Alacahöyük'ün krali mezarlarının metal kapları dikkate alındığında en azından bu coğrafya içerisinde gelişmiş bir metal üretim tekniğinin olduğunu gözler önüne sermektedir. Bu metal vazolar ve bu vazoların üzerine işlenen dekorasyon bir ölçüde ortak gelişmişliğe işaret etmektedir. Aynı zamanda Doğu

[1593] Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi,* Tübitak Yayınları, Başak Matbaacılık, Ankara 1997, 22, Resim. 9-12; Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları,* Net Turistik Yayınları, İstanbul 2003, 32,
[1594] Özgüç, "New Finds form Horoztepe- Yeni Horoztepe Eserleri", 22
[1595] Harmanşah, "Monuments and Memory: Architecture and Visual Culture in Ancient Anatolian History", 629.
[1596] Tezcan, "Yeni Horoztepe Buluntuları", 20.
[1597] Tezcan, "Yeni Horoztepe Buluntuları", 21.
[1598] Özgüç, "Yeni Araştırmalar Işığında Eski Anadolu Arkeolojisi,", 24.

Anadolu (Karaz), Khirbet Kerak ve Transkafkasya'da görülen metal kaplar, metal kaplardan türetilen oluk ve kabartma dekorasyonlu kapların Alacahöyük ve dolayısıyla Horoztepe kapları ile benzerlikler gösterdikleri belirtilmektedir[1599].

Horoztepe dışında Alacahöyük ve Mahmatlar'da açığa çıkartılan zengin prens/elit mezarları coğrafyanın şehirleşme aşamasındaki medeniyet yapılarını göstermektedir. Bu devrin insanının ticarette ilerledikleri ve maden işçiliğinde büyük ilerleme sağladıkları görülmektedir. Altın, gümüş, elektron, bakır, tunç ve hatta demirin işlenmesinde döküm ve döğüm tekniği açısından çok iyi biliyorlardı. Madenin işlenmesinde sanatın kendisini ve ticareti direk yukarıda sözünü ettiğimiz beylerin idaresinde yürütülmüştür. Madenin işlendiği büyük atölyelerin Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu'da olduğu tahmin edilmektedir[1600]. Horoztepe'de, Alacahöyük'te ele geçen güneş kursları, boğa ve geyik heykelleri, çocuğunu emziren anne heykeli, çıplak kadın heykeli, sistrumlar dönemin dini sembollerini yansıtmaktadır. Erken Tunç Çağından sonra Assur Kolonileri ve Hititler tarafından sıkça kullanılan güneş, geyik, boğa kültünün bu dönemden miras alındığını söylememiz mümkündür[1601].

Alacahöyük ve Horoztepe mezarlarında ele geçen ölü hediyeleri ile Kafkas mezarları içerisinde açığa çıkartılan bazı eserlerin birbirine benzetilmesinden hareketle bunlar arasında akrabalık olduğunu söylemek oldukça zordur. Çünkü bu mezarlarda ele geçen bazı eserler Troia'da ele geçen eserlere de benzemektedir. Bu prens/kralların Troia ile de akrabalıklarını aramak oldukça zordur[1602]. Horoztepe, Alacahöyük'ün oda mezar ve Arslantepe'nin taş sanduka mezar geleneğine ve ölü hediyelerine bakacak olursak Anadolu'nun doğusundan Kuzeybatı Karadeniz'e doğru yeni sosyo-toplumsal yapılanmanın Erken Tunç Çağ III evresinde belirdiğini söylemek yanlış olmaz.

Alacahöyük kral/kraliçe mezarlarında ele geçen altın, gümüş, elektron ve diğer ince işçilikli madeni eserler MÖ III. binyıl başlarından itibaren başlayan ETÇ II süreci içerisinde hız kazanan "*Endüstri Aşaması*"nı en iyi yansıtan örnekler arasında yer almaktadırlar[1603]. Başka bir çalışmada Alacahöyük'ün endüstri aşamasında batı yönlü

[1599] Salvatore M Puglisi ve Alba Palmieri, "Researches in Malatya District (1965-1966)", *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı. XV, Cilt. II,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1968, 88.
[1600] Özgüç, "Yeni Araştırmalar Işığında Eski Anadolu Arkeolojisi,", 32
[1601] Özgüç, "Yeni Araştırmalar Işığında Eski Anadolu Arkeolojisi,", 37
[1602] Özgüç, "Yeni Araştırmalar Işığında Eski Anadolu Arkeolojisi,", 38.
[1603] Ünsal Yalçın, "Anadolu'da Madencilik", *Arkeo Atlas, Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası,* 2011, 193.

yaşanan iletişim ağı gözler önüne serilmeye çalışılmıştır. Alacahöyük kral mezarlarında ele geçen bu ince işçilikli buluntuların benzerleri özellikle Troia ile karşılaştırılmıştır[1604]. 1964 yılında kral mezarlarının devamı aranırken tespit edilen ETÇ I'e ait 2 mezar ve L Kral mezarı ile aynı seviyelerde ele geçen 1 adet depas amphikypellon söz konusu iletişime kaynak olarak gösterilir. Alacahöyük'ün Troia tipi kadehinin elde yapıldığı ancak oldukça zarif olduğu belirtilmektedir. Depasın perdahlı ve siyah boya astarlı olduğu belirtilmektedir. Söz konusu kadehin sonraki devirlerde dahi eşine rastlanmayacak kadar iyi pişirildiği belirtilmektedir. Bu özellikleriyle bu kadehlerin kökeninin aslında batı kaynaklı (Troia) olmadığı aksine Orta Anadolu kökenli olabileceği belirtilmektedir. Bunun nedeni ise Troia'da ele geçen bu tip kadehlerin II. tabakaya ait olduğu ve tabakanın Alacahöyük'ün en azından bu safhası ile çağdaş olması gerektiği belirtilmektedir (Resim 5.6e)[1605]. Alacahöyük Krali mezarların bir şekilde Troia II tabakasına ait hazine buluntuları ile çağdaş kabul edilmiş olması, dışında Soli Pompeipolis içerisinde açığa çıkartılan depo tunçları ile benzeştirilmesi, bazı eserlerin Sümer ve Kuzey Mezopotamya eserlerine benzetilmiş olması her üç bölge arasında maden cinsi ve teknik işçilik konusunda birlikteliğin olduğunu göstermektedir. Elde edilen bu sonuçlara dayanarak Özgüç, krali mezarların en azından MÖ 2.600-2.100 yılları arasına konulabileceğini ön görmüştür. Hatta Er Hanedanlar çağına (MÖ 2.850-2.450) uyan eserleriyle bu mezarların en azından 150 yıllık bir zaman dilimi içerisinde bu coğrafya ile de paralel olduğu belirtilmektedir[1606]. Özgüç'ün bu değerlendirmelerine göre Alacahöyük mezarları uzun bir süre tekrar tekrar açılarak kullanılmıştır.

1954 yılında Tokat il merkezinin kuzeyinde Erbaa ilçesinin Dere Mahallesinde Horoztepe Höyüğüne bağlı mezarlığı Alacahöyük malzemesine benzer maden eserlerin gün ışığına çıkarıldığı yerlerden birisidir. Bu iki mezarlık örneğine göre yörede "kral" mezarı olarak nitelendirilecek özel ve istisnai mezar geleneğinin ünik olmadığını göstermiştir[1607]. Ayrıca Alacahöyük mezarlarında ele geçen testi taşıyan kadın heykelciği ile Horoztepe mezar buluntuları içerisinde ele geçen çocuğunu emziren kadın heykelciği üslup benzerliği ve dönemsel benzerliği ile her iki yerleşim arasında kültürel

[1604] Ünsal Yalçın, "Anadolu Madenciliği", *ArkeoAtlas, Sayı:2,* 2003, 72
[1605] Koşay, vd., "1964 Alaca Höyük Kazısı Raporu", 163, Al. P. 222.
[1606] Tahsin Özgüç, "Öntarihte Anadolu Kronolojisi", *Belleten Cilt. IX, Sayı. 35,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1945, 359-360.
[1607] Özyar, "Alacahöyük ve Horoztepe", 124

iletişimin olduğunu göstermesi açısından önemlidir[1608]. Alacahöyük, Horoztepe dışında Kalınkaya ve Balıbağ mezarlarında da ele geçen güneş kursları ve diğer madeni eserlerin bazılarının benzerliğinden Erken Tunç Çağına ait bu kültürün Orta Anadolu'nun kuzeyine ve batısına doğru yayılım gösterdiğini söylemek mümkündür[1609]. Mezar verilerinden elde edilen zengin ölü hediyeleri hem madde hem de işleme bakımından[1610] 16 oda mezarın ele geçtiği Ur kral mezarlarını (Resim 5.8sol)[1611] çağrıştırdığı belirtilmektedir. Mezarlar içerisinde Er hanedanlık dönemine tarihlenen 660 gömüttün bulunduğu "krali mezarlar" içerisindeki zengin ölü hediyeleri ve ölülerin mezara yatırılış biçimleri ile Alacahöyük çağrışımların yapılmasına neden olmuştur (Resim 5.8orta-sağ)[1612]. Ancak Alacahöyük'ün mezarlık verilerinin Batı Anadolu'dan daha çok Doğu Anadolu ile ilişkili oldukları iddialar arasında bulunmaktadır[1613]. Alacahöyük'ün kuzeyinde yer alan İkiztepe'de Anadolu dışından gelen halk ile Arslantepe'nin kral mezarı içerisinde belki yanıt aranabilir. Horoztepe'deki madeni buluntular ile Alacahöyük'ün madeni buluntuları birbirine benzemektedir. Bu durum Kızılırmak Kavsi içerisinde metali çok iyi ergitip şekil verebilen zanaatkâr toplumun oluştuğu veya dışarıdan bu işi iyi yapan bir toplumun geldiği söylenebilir. Bu son derece zor, karmaşık ve yüksek tekniği ile Erken Tunç Çağ içerisinde Orta Anadolu'nun kuzey yarısının ulaştığı seviye dikkat çekicidir[1614]. Krali mezarlar içerisinde ele geçen metal eserlerin benzeri yerleşim içerisinde ETÇ II seviyelerinde de ele geçmiştir. Kral mezarlarında ele geçen metal eserler kadar tanınmasalar da metal işçiliğini göstermesi açısından önemlidir[1615]. Ancak Çığ'a göre bu mezarlar MÖ 3.000 ile 2.600 yılları arasında bu bölgede yaşayanlara ait olmalı, ancak yazı belge olmadığı için içlerinde kimlerin yattığı tam olarak bilinememektedir[1616].

Alacahöyük'ün metalleriyle Ur Kral mezarları içerisinde ele geçen altın, gümüş, elektrum ve diğer metal eserleri hem zanaatkârlık (teknik) becerileri hem de ham

---

[1608] Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar,* 105
[1609] Baltacıoğlu, "Güneş Kursları, Alaca Höyük ve Arinna", 129-130.
[1610] İnan, "Türk Tarih Kurumu'nun 1937'den 1943'e Kadar Arkeolojik Çalışmaları Hakkında", 43.
[1611] Richard L. Zettler, "The Royal Cemetery of Ur", *Treasures from the Royal Tombs of Ur, University of Pennsylvania Museum,* Philadelphia, 1998, 21, Fig. 20.
[1612] Zettler, "The Royal Cemetery of Ur", 22-24, Fig. 21-25.
[1613] F. Kınal, *Eski Anadolu Tarihi,* TTK Yayınları, Ankara 1998, 43.
[1614] Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar,* 133-134; Harmanşah, "Monuments and Memory: Architecture and Visual Culture in Ancient Anatolian History", 629.
[1615] Mellaart, "Anatolia 4000-2300 B.C.", 377.
[1616] Muazzez İlmiye Çığ, *Hititler ve Hattuşa, İştarın Kaleminden*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2005, 191.

maddeleri açısından değerlendirmek mümkündür (Resim 5.6f)[1617]. Ur kral mezarları dışında daha erken dönemden Klady Mezar 5, Kurgan No 31 (Maikop) içerisinde ele geçen kılıç ile Alacahöyük içerisinde ele geçen kılıç arasında 500 yıldan daha fazla zaman olmasına rağmen arada teknolojik bağlantı aranmaktadır[1618]. Alacahöyük'ün boğa heykelcikleri ile Maikop mezarlarında ele geçen boğa heykelcikleri arasında da büyük benzerliklerin olduğu belirtilmektedir. Alacahöyük ve Maikop mezarlarının içlerinin taşlarla döşenmiş olmaları, mimari olarak ahşap inşaat yapıları arasında benzerlik kurulmuştur. Her iki kültürel coğrafyanın bu mezarlarının ölüyü yana yatırarak hocker pozisyonunda gömmüş olmaları, her iki mezarlıklarda ölülere eşlik etmeleri için bırakılan eserlerdeki zenginlikler benzer özelliklerdendir. Her iki mezarlıkta ele geçen taçlar, altından helezoni yüzükler, altından ve akikten boncuklar, gümüş kaplar, sütun süsleri birbirine benzeştirilmiştir. Alacahöyük'ün ahşap teçhizat örnekleri ile Maikop'un sayvan örtüsü üzerine dikilen madeni pullardaki süslerin göze çarpar şekilde benzer oldukları belirtilmektedir. Her iki coğrafya arasındaki mezarların kendilerinde ve içeriğindeki benzerlikler bir şekilde iktisadi ihtiyaçlara bağlanabilir. İki farklı coğrafya arasında kültür taşıyıcıları bir şekilde ortak özellikte sanat eserlerinin yaratılmasını sağlamıştır[1619]. Bu bağlantı sonraki süreç içerisinde, Kura-Aras, Trialeti, kültürel süreçleri içerisinde de aranmıştır. Yine özellikle metal eserlerin üretimi, yayılımı üzerinden Karadeniz çevre yerleşimleri, Balkanlar, Ege Adaları ve özellikle Doğu Anadolu'daki prehistorik yerleşimlerde ortak özellikler aranmaya başlanmıştır[1620]. Alacahöyük krali mezarları ile Maikop kurgan gömütleri arasında bir şekilde iletişim olduğu belirtilmektedir. Benzer şekilde Nalçik yakınlarındaki Kabardino Park mezarları Maikop mezarlarından daha geç (MÖ 2.300-2.200) olmakla birlikte zengin mezar buluntularını Alacahöyük krali mezarlarıyla karşılaştırmak mümkündür. Bu mezarlarda ele geçen çukur bezemeli metal kabın benzerinin Van-Ernis'de ele

---

[1617] Jill A. Weber ve Richard L. Zettler, "Metal Vessels", *Treasures from the Royal Tombs of Ur, University of Pennsylvania Museum,* Philadelphia, 1998, 125, Fig. 105.

[1618] Hansen, "Communication and Exchange Between the Northern Caucasus and Central Europe in the Fourth Millennium BC", 309.

[1619] Franz Hancar, "Kafkas İlk tarih Araştırmaları Işığında Anadolu'nun Yeni Neolitik Buluntuları", *II. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler, Cilt. I,* Kenan Matbaası, 20-25 Eylül 1937, İstanbul 1943, 53-55.

[1620] Emily Schalk, "Commentary on Arguments for the Metallurgical Potential of a Specific Geographical Area in Prehistoric Times", *Von Majkop bis Trialeti, Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4-2. Jt. V.I. Chr,* Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte, Band 13, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 2010, 317.

geçtiği belirtilmektedir[1621]. Bu sonuçlar Alacahöyük'ün çok yönlü iletişim ağını yansıtan en iyi örneklerdir.

Son zamanlarda yapılan çalışmalar neticesinde MÖ IV. binyıldan başlayan ve sonrasında MÖ III. bin ve II. bin yılarında Doğu Anadolu ve Kuzey Doğu Karadeniz üzerinden Anadolu'ya giren yeni topluluklar olduğu belirtilmiştir. Bunlar Kura-Aras parlak siyah yüzlü astarlı seramik yapılarıyla ve boyalı seramikleriyle Anadolu'yu etkilemişlerdir. Bu kültüre ait Kafkasya'nın Kuban bölgesinde ki Maikop Kurganlarında bulunan madeni bulgularla, Alacahöyük ve Horoztepe'de bulunan metal bulguların benzerliği ve yine Alacahöyük mezarlarında bulunan buluntuların Kafkasya'da bulunanlarla benzerlik gösterdiği belirtilmektedir[1622]. Özellikle Alacahöyük'ün Erken Tunç Çağı tabaları içerisinde tespit edilen siyah astarlı ve aşırı derecede parlatılmış çanak çömleklerin tipik Kura-Aras örnekleriyle benzerliğine vurgu yapılmıştır[1623]. Madeni buluntuların Transkafkasya'daki karşılığının Maikop dışında Martkopi, Bedeni ve Trialeti kültür sahasındaki mezarlarda görmemin mümkün olduğu belirtilmektedir. Benzer şekilde Balkanlarda Karedeniz kıyısında bulunana Varna'daki (Bulgaristan) krali mezarı Anadolu'nun krali mezarları ile karşılaştırılmaktadır. Ancak Varna'daki bu mezarlık ve buluntuları MÖ V. binyılın ikinci yarısı itibariyle 3000 altın eseri nedeniyle "İnsanlığın İlk Altını" olarak tanımlanmaktadır[1624]. Bu mezarı Doğu Anadolu'da Malatya Arslantepe'de ki krali mezar ile karşılaştırmak mümkündür[1625]. Varna krali mezarı (MÖ 4.000) içerisindeki bireye eşlik eden değerli eserler (altından yapılmış bilezik, boncuk kolyeler, altın yaprak süslü taş balta, penisi, başı ve vücudun diğer kısımlarını çevreleyen altın süs eşyaları) toplum içerisindeki hiyerarşiye işaret etmektedir[1626]. During, Alacahöyük'ün MÖ III. binyıla verilen mezarları içerisinde ele geçen bazı eserlere bakıldığında Güney Rusya'nın Maikop kültürü ile aralarında bağlantı olduğuna not düşmektedir. Her iki bölge arasında bir şekilde göç durumunun

---

[1621] Burney, "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age", 173.
[1622] Oya San, *Demir Çağ ve Öncesinde Anadolu'da Göçebelik ve Göçebe Sanatı,* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Arkeoloji Anabilim Dalı, İzmir 1998, 153; Özfırat, *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri,* 1.
[1623] Bilgi, "İkiztepe'nin Anadolu İTÇ Maden Sanatının Gelişimine Olan Katkıları", 26.
[1624] Lichter, "Varna und İkiztepe: Überlegungen zu Transpontischen Kulturbezieungen im 5. Und 4. Jahrtausend", 526, Abb.1.
[1625] During, *The Prehistory of Asia Minor, from Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies,* 292-293.
[1626] Renfrew ve Bahn, *Archaeology, Theories, Methods and Practice,* 386-387, Photo. Varna Burial.

yaşandığını. Bu durumun aynı zamanda Hint Avrupa kavimlerinin Ön Asya'ya yaptıkları göçün de kanıtı olarak sunulmaktadır[1627].

Alacahöyük mezarlarında ele geçen bazı seramikler Kuzeybatı İran-Hazar coğrafyasında Anau yerleşmesine ait adını verdiği Anau seramiklerinde de mevcuttur. Bunun dışında Güney Rusya, Suriye ve Mezopotamya yerleşimlerindeki iri yapılı bazı seramiklerle de uyuşan örnekler mevcuttur. Troia I-II, Alacahöyük ve Kültepe verilerinin Kuzey İran'ın Hazar bölgesine kadar yayılım gösterdiği belirlenmiştir[1628]. 1936 yılı kazı yayınlarına göre ise Troia, Ahlatlıbel, Alişar, Kültepe, Boğazköy ile Alacahöyük arasında gerçekleşen iletişimin Kafkas Dünyası, Güney Rusya'ya diğer taraftan Mezopotamya'daki bazı kültürlerle de iletişim halinde olduğu belirtilmiştir[1629]. Ancak Anadolu'nun güneyinde açığa çıkartılan Tepe Gawra'daki dikdörtgen odaya sahip çatılı mezar yapısı (MÖ III. binyıl ortaları, Erken Hanedanlık dönemi), yukarıda detaylarını verdiğimiz Ur'da açığa çıkartılan aynı döneme ait zengin mezar hediyeleri bulunan mezarın dromosundan sonra çatılı iç odaya ulaşılmaktadır. Diğer bir benzer intramural mezar MÖ 2.600'e tarihlenen Kish'deki "iki tekerlekli gömü/chariot burial"dir. Benzer şekilde Mari'de devasa taşlarla yapılan, Erken Hanedanlık İştar tapınağının altında kalan ve Amorite Ailesinden birisine ait olması gereken mezar ve odası dikkat çekicidir. Bütün bu mezarlar "Krali Mezarlar" olarak tanımlanmaktadır. Anadolu'da bu mezarların benzerleri arasında intramural gömü geleneğine sahip Alacahöyük Oda mezarları bulunmaktadır[1630]. Bunlar dışında, Alacahöyük Kral/Kraliçe mezarları en yakından yine Ur Kral mezarları ile kıyaslanabilir[1631]. Alacahöyük oda mezarların kendisi ve gömü geleneği dışında mezarlar içerisinde ele geçen pişmiş toprak kaplar, kişisel mücevherler, silahlar, mühürler ve müzikal aletlerin Ur kral mezarları içerisinde de ele geçtiği bilinmektedir. Ur mezarlarında ele geçen bu buluntuların hammaddelerinden gümüşün Anadolu'dan, altının Mısır'dan, karnalinin

---

[1627] During, *The Prehistory of Asia Minor, from Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies,* 262.
[1628] Arık, *Les Fovilles D'Alaca Höyük Entreprises Par La Societe D'Histoire Torque Repport Preiminaire Sur Les Travaux en 1935,* 93-106.
[1629] Arık, "1936'da Yapılan Hafriyatlar, Alaca-Höyük Hafriyatı (1936)", 242.
[1630] Gwendolyn Leick, *A Dictionary of Ancient Near Eastern Architecture,* Published by Routledge, London 1988, 224.
[1631] Harmanşah, "Monuments and Memory: Architecture and Visual Culture in Ancient Anatolian History", 629.

Afganistan Indus Vadisi'nden, chloritin İran'dan getirildiği belirtilmektedir[1632]. Aynı hammaddelerin Anadolu içerisindeki merkezlere de bu coğrafyalardan getirilmiş olması muhtemeldir. Alacahöyük güneş kursları ve Horoztepe sistrumlarının kenarlarına uygulanan üç başlı tomurcukların, Alacahöyük, Ahlatlıbel, Etiyokuşu'nda ele geçen yarım yuvarlak idol başlarının Orta Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'daki eserlerle bezeme yönünden belirli ve özgün bir stil birliğinin olduğu belirtilmektedir[1633].

Alacahöyük mezarlarında ele geçen pişmiş toprak kapların yakın benzerlerine Anadolu içerisindeki diğer mezarlarda ve merkezlerde de ele geçmiştir. Tahsin Özgüç bundan hareketle Troia I çanak-çömlekleriyle beraber Alişar'dakiler, Alacahöyük'tekiler ve Kültepe'dekilerin MÖ III. bin yılın ortalarına ait olduğundan şüphe edilmemesi gerektiğini belirtmiştir. Batı Anadolu buluntuları da Troia'nın erken safhası ile çağdaş olmalıdır. Tahsin Özgüç seramik yayılımına ilişkin Alacahöyük ile diğer Batı Anadolu merkezlerini karşılaştırdığında Alacahöyük, Alişar ve Kültepe'yi, Soma, Kumtepe ve Troia'ya bağlayan ara istasyonlarında bu tip çanaklara rastlamamış olmasını tesadüflere bağlamaktadır. Açıklamasına göre Alacahöyük'ün BM mezarında bulunan süslü kabı, bu örneklerin en kıymetli maden cinsinden yapıldığını belirtilmiş olup, yukarda adları geçen örneklerden teknik, biçim, süs ve zaman bakımından ayrılan, fakat üstünde durulması gereken bu buluntunun da Kültepe'den getirildiği bildirilmiştir. Yüksekçe kaideli çanağı ve boyalı süslerine göre, Anadolu buluntularına benzemeyen bu kap, yalnız Orta Anadolu'da dahi biçimlerin çok değiştiğini ve uzun müddet kullanıldığını göstermesi bakımından önemlidir. Anadolu buluntularından ziyade "Bandseramik" kültüründeki örneklere benzeyen Kültepe'nin yüksekçe kaideli çanağı, bu tipin Orta Anadolu'da hiç olmazsa MÖ 2.000-1.800 yılına kadar ulaştığını göstermiştir. Buna göre, Erken Tunç Çağı'nda belli bir form yapılanmasının devam ettiğine inanabiliriz. Bu arada Kusura'nın C, yâni Eti kültürüne bağlanan son yerleşme katındaki yüksek kaideli çanağı da canlı bir örnek olarak ele alınmak istenmiştir. Kusura çanağı, Orta ve Batı Anadolu kültürünün intikalini gösteren bir merkezin, eski form yapılanmasını MÖ 1.500 yılına kadar yaşattığını göstermiştir. Dündartepe ve Kaledoruğu'nun ikinci, kültüründe yüksekçe kaideli çanaklar bulunmuştur. Dündartepe'nin tepe safhasından çıkarılan küçük buluntuları, birer kandil biçiminde

[1632] Pearsall, *Encylopedia of Archaeology,* 858.
[1633] Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi,* 22-23, Resim. 9-21; Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları,* Net Turistik Yayınları, İstanbul 2003, 32.

olup, 8-10 tanesi aynı yerde ve beraberce bulunmuştur. Kandil olmaları muhtemel olan bu minyatür kaplar, Anadolu ve Bandseramik kültür çevresindeki örneklerle mukayese edilemeyecek kadar küçüktür. Bununla beraber 1940 kazısında ve tepede içi boş yüksekçe bir kaideye sahip olan çanağın bulunduğunu belirtmiştir. Bu buluntu, kaidesinin kısalığı ve çanağının değişik biçimde olması bakımından, kendi grubuna giren diğer örneklerden farklıdır. Fakat esas şekli, bu tipe giren örneklerden ayrılmasına mani değildir. Troia'ya göre Kaledoruğu'nun yüksekçe kaideli çanakları daha boldur. Ölüye hediye olarak verilen bu çanakların hepsi mezarda ve iskeletin yanında bulunmuştur[1634].

Alacahöyük mezarlarının dam kısmına ölü yemeğinden geriye kalan hayvanların kemikleri düzgün bir şekilde dizilmekteydi. Yukarıdaki mezar mimarisi ve ölen bireylerin giysileriyle gömülmüş olmaları ve zengin ölü hediyeleriyle birlikte benzer özelliklerin Maikop mezarlarında da uygulandığı belirtilmektedir[1635]. Aynı yörede Çorum ili, Alaca İlçesinin 6 km. kadar batısında Eskiyapar Köy sınırları içerisinde yer alan Eskiyapar'daki kazılar neticesinde Erken Tunç Çağı sürecinde bölge içerisinde görülen zenginliğin, Alacahöyük kral mezarları ve diğer mezarlarla sınırlı kalmadığını, yerleşimlerde de bu zenginliğin olduğunu göstermesi açısından önemlidir[1636]. Eskiyapar'ın kuzeyinde höyüğün eğimli alanında 1 adet küp/pithos mezar kabının çevresinde birçok hayvan kemiğinin tespit edilmesi ölü yemeğine; kırık depolama kap parçalarının tespiti ölüm ile ilişkili uygulanan ritüellerle ilişkilendirilebilir[1637]. Yukarıda sözünü ettiğimiz ölü yemeğinden geriye kalanların mezardaki birey/bireyler için sunulması (Resim 5.9) geleneği Güney Kafkasya, Treli'de Mezar No. 43'de (Resim 5.9, 3) ve Güneydoğu Gürcistan Irganchai Köyü yakınlarındaki Mezar No. 5'de de (Resim 5.9, 2) görmek mümkündür[1638].

Alacahöyük ile aynı kronolojik düzleme oturtulan ve karşılıklı değerlendirmeye alınan diğer krali/prens mezarları "Dorak Mezarları" olmuştur. Bursa ili, Apolyont/Ulubat gölünün üstünde Dorak Köy sınırları içerisinde bir dağ/tepe üzerinde

---

[1634] Tahsin Özgüç, "Birinci Truva'yı Kim Kurdu", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi Cilt. II, Sayı.5,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1944, 704

[1635] Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları,* Phonix Yayınevi, Ankara 2014, 37.

[1636] Tunç Sipahi, "Yeniden Başlayan Eskiyapar Kazısı ve Buluntuları Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler,* Sayı: 33, Ocak 2012, 1.

[1637] Türker, vd., "Orta Karadeniz Bölgesi Erken Tunç Çağı Ölü Gömme Geleneklerine Bir Bakış", 109.

[1638] Sagona ve Zimansky, *Ancient Turkey, Routledge World Archaeology,* 214-216, Figure. 5.30.

yer alan taş sanduka tiplerden oluşan bu mezarların elit kişilere ait oldukları ve içerisindeki bazı buluntuların Alacahöyük buluntularıyla benzer özellikler sergilendiği belirtilmektedir[1639].

Prof. Dr. Veli Sevin'e göre Mahmatlar, Tokat yakınlarında Horoztepe, Samsun yakınlarında Dündartepe ve Tekeköy'de ele geçen ETÇ II mezarlıklarında ele geçen tunç, bakır, altın, gümüş gibi madenlerden üretilmiş çok sayıdaki silah, takı ve sembolik eserler Karadeniz Bölgesinde Geç Kalkolitik Çağ'dan başlayarak gelişen madenciliğin en yüksek düzeyde örneklerini oluşturmaktadır. Tekeköy'de savaşçı gömülerinin bacakları üzerine birer kama yatırılarak gömülmüş olmalarına örnek olarak Bafra İkiztepe mezarlarındaki çokça örnek ile benzerlik verilebilir. Eskişehir yakınlarındaki Demircihöyük-Sarıket, Bozüyük ve Küçükhöyük mezarlıkları İç Batı Anadolu'nun Erken Tunç Çağ II içerisinde Orta Anadolu ve Karadeniz ile Kültürel ilişkilerini ortaya koyar. Sarıket'te elit sınıfa ait erkeklerin başlarında altın veya gümüş bir bant ve yanlarında kurşun şişeler bulunmuştur. Bu mezarlıklarda ele geçen silah tiplerinin Troia hazinelerinin silahlarıyla büyük benzerlik göstermektedir. Bu durumda biri Troia ve Ege dünyası içinde diğeriyse Orta Anadolu'nun kuzeyinde iki madencilik okulu bulunduğu söylenmektedir. Bu okullardan doğudakinin kökenini Merzifon, Tokat, Amasya yörelerinde ki zengin bakır kaynaklarına dayandığı gibi Alacahöyük mezarlarının ise bu bölgeden inen göçmenlere ait olduğunun düşünüldüğü belirtilmektedir[1640].

MÖ III. binyıla tarihlenen Resuloğlu mezarlığı Hatti medeniyetinin izlerini taşıması açısından önemlidir[1641]. 2003 yılı kazılarına göre mezarlık MÖ III. binyılın son çeyreğine denk gelen Anadolu yerli medeniyetine ait yüksek kültürünün izlerini taşımaktadır[1642]. Mezarlarda ele geçen çanaklar, vazolar, fincanlar ve emzikli kaplar Kızılırmak ve Yeşilırmak arasında bol miktarda kullanım görmektedir. Hatta bazı vazo ve fincan formları Alacahöyük'ün krali mezarında ele geçen metal kapların taklitlerini içermektedir. Yine mezarlarda ele geçen ölü hediyelerinden tunç ve kurşun fincan, tava, kaşık ve vazoların benzerlerini Alacahöyük mezarlarında görmek mümkündür. Resuloğlu mezarlarında el geçen bükülmüş veya kırılmış kap uygulamalarının

[1639] Pavel Dolukhanov, *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı,* Çev. Suavi Aydın, İmge Kitabevi, 1998, 436; Rabia Akarsu, "Erken Dönemlerde Anadolu'da Ele Geçen Fildişi Eserler Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı. 38, 2017, 133.
[1640] Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar,* 111
[1641] Yıldırım ve Sipahi, "2005 Yılı Çorum, Çankırı İlleri Yüzey Araştırması", 335.
[1642] Yıldırım ve Ediz, "2003 Yılı Resuloğlu Mezarlık Kazısı", 196.

benzerliğini Çorum, Amasya, Merzifon ve Tokat çevresindeki mezarların uygulamalarında görmek mümkündür[1643]. 2008 yılı kazılarında bilinçli bir şekilde bükülerek ölünün göğsü üzerine bırakılan tunç kabın en yakın benzerinin Alacahöyük mezarlarından bilindiği belirtilmektedir[1644]. Resuloğlu'nda ele geçen kürek biçimli tunç kolye tanelerinin birebir benzerlerini Alacahöyük'ün A, H, S mezarlarında görmek mümkündür[1645]. Ölü hediyeleri bakımından Hatti kültür bölgesinde bulunan Alacahöyük dışında Kalınkaya, Yenihayat, Oymaağaç ve Balıbağ gibi mezar/mezarlıklarda ele geçen eserlerle benzeştirilmiştir[1646].

Resuloğlu'nun sadece Orta ve Kuzey Anadolu ile değil, aynı zamanda Batı Anadolu ve Mezopotamya ile de paralellik kurulabilen arkeolojik belgeleri ortaya çıkarılmıştır[1647]. Mezarlarda ele geçirilen pişmiş toprak çanak-çömlek, siyah astarlı bezemeli kap, maşrapa[1648], vazo, tabak, çömlek ve tek kulplu çanak gibi formlar oluşturmaktadır. El yapımı çanak çömlek kırmızı, kahverengi ve siyah renkte astarlanmıştır. Kızılırmak ile Yeşilırmak arasındaki sahada bol miktarda kullanılan bu tip seramiğin çoğunluğu itinalı biçimde perdahlıdır. Kimi kapların omuz ve gövdeleri, MÖ. III. binyılın ikinci yarısına ait, Orta ve Kuzey Anadolu seramiğinde olduğu gibi paralel yivlerle bezenmiştir[1649]. Kırmızı astarlı ve son derece geniş karınlı mezar çömlekleri, Çorum yöresinde bol miktarda kullanılan çömlek tipinin paralelleri Alaca M.C. ve D mezarlarında da mevcut en iri örnekleri oluşturmaktadır[1650]. Siyah astarlı, parlak perdahlı çömleklerin bezeme teknikleri, Maşat Höyük ve Horoztepe'de Erken Tunç Dönemi'nin sonuna tarihlenen örneklerden farksız olduğu belirtilmektedir[1651]. Daha küçük boylu mezar kapları arasında, Alacahöyük kazısından tanıdığımız kapaklar bulunmaktadır[1652]. İskeletlerin başarının iki yanında ele geçirilen Resuloğlu küpelerinin bir bölümü, Alacahöyük mezarlarında açığa çıkarılan ve düğme olarak tanımlanmış

[1643] Yıldırım ve Ediz, "2003 Yılı Resuloğlu Mezarlık Kazısı", 195.
[1644] Yıldırım ve İpek, "2008 Yılı Resuloğlu Eski Tunç Çağı Mezarlık Kazısı", *31. Kazı Sonuçları Toplantısı, 3. Cilt,* 28.
[1645] Yıldırım ve Ediz, "2003 Yılı Resuloğlu Mezarlık Kazısı", 195.
[1646] Yıldırım, "Resuloğlu İlk Tunç Çağ Mezarlık Kazısı", 172.
[1647] Yıldırım ve Ediz, "2004 Yılı Resuloğlu Mezarlık Kazısı", 59
[1648] Yıldırım ve Ediz, "2004 Yılı Resuloğlu Mezarlık Kazısı", 61, Res.4
[1649] Yıldırım ve Ediz, "2004 Yılı Resuloğlu Mezarlık Kazısı", 58
[1650] Yıldırım ve Ediz, "2006 Yılı Resuloğlu Erken Tunç Çağı Mezarlık Kazısı", 444; Yıldırım ve Ediz, "2003 Yılı Resuloğlu Mezarlık Kazısı", 201, Resim 10.
[1651] Yıldırım ve Ediz, "2006 Yılı Resuloğlu Erken Tunç Çağı Mezarlık Kazısı", 451, Res. 7; Tayfun ve Ediz, "2003 Yılı Resuloğlu Mezarlık Kazısı", 201, Resim 9.
[1652] Yıldırım ve Ediz, "2006 Yılı Resuloğlu Erken Tunç Çağı Mezarlık Kazısı", 446.

örneklerin tam paraleli olduğu görülmektedir[1653]. Resuloğlu'nda görülen çömleklerin/küplerin ağızları birbirine gelecek şekilde ölülerin üzerini örtme durumuna benzeyen örnekler Harmanören, Küçükhöyük, Demircihöyük-Sarıket mezarlarında da açığa çıkartılmıştır[1654].

Hem taş sanduka hem de pithos/küp mezarların üzerine, yanına ya da çevresine bırakılmış sağlam sığır başarı ve ön ayaklara ait kemikleri Alacahöyük prens ve prenses mezarlarında karşımıza çıkan bir âdetin, halk mezarlarında da yaygın bir şekilde uygulandığını göstermiştir[1655]. Sivastikanın kullanıldığı örnek, bölge sanatı için yeniliktir. Alacahöyük mezarlarına bırakılan ince levha biçimli benzer tipte sivastikaların birer kumaş süsü olduğu düşünülmektedir[1656]. Resuloğlu'ndaki mezarlarda tespit edilen kumaş parçaları keten ipleriyle yapıldığı ve boyandığı tespit edilmiştir. Bu kumaşların mezara ölü hediyesi için konulan eşyaları koruma amaçlı sarıldığını ve bireylerinde mezara bu bezler sarılmak suretiyle gömüldüğünü söylemek mümkündür[1657]. Metal kapları ise bu bölgede Alacahöyük, Oymaağaç, Eskiyapar, ve Yenihayat örneklerini hatırlatmaktadır[1658]. Siyah renkte astarlı ve iyi perdahlı metal taklidi kapların omuzları ve gövdeleri, paralel yivlerle bezelidir. Alacahöyük ve Maşathöyük örneklerinden sonra, Resuloğlu mezarlarından bu tipe ait zengin bir çanak çömlek koleksiyonu açığa çıkarılmaktadır. Kırmızı ya da kahverengi astarlı, perdahlı emzikli kaplar, maşrapalar ve vazolar, Orta Anadolu'nun kuzeyindeki yerleşimlerden tanıdığımız, çoğu günlük işlerde kullanılan tipte ancak, mezar eşyası olarak özel surette üretilmiş örneklerdir[1659]. Başları paralel yivlerle bezenmiş tunç iğneler, Oymaağaç, Maşathöyük ve İkiztepe örneklerinden sonra zengin bir koleksiyon oluşturmaktadır. Üst seviyeye, Erken Tunç Çağı'nın en geç evresine ait bir pithos/küp mezarda, iskeletin kaburga kemikleri arasına bırakılmış bir tunç iğnenin yuvarlak başı üzerindeki sarmal bezemeler[1660], Orta Anadolu iğnelerinde ilk kez görülmektedir[1661]. Vazo başlı veya

[1653] Yıldırım ve Ediz, "2006 Yılı Resuloğlu Erken Tunç Çağı Mezarlık Kazısı", 446.
[1654] Şener, *Ovaören/Toprakhöyük ve Teras Yerleşimi Erken Tunç Çağı Mezarlarının Arkeolojik ve Antropolojik Açıdan Değerlendirilmesi,* 32.
[1655] Yıldırım, "Resuloğlu İlk Tunç Çağ Mezarlık Kazısı", 172; Yıldırım ve Ediz, "2006 Yılı Resuloğlu Erken Tunç Çağı Mezarlık Kazısı", 450, Res. 6.
[1656] Yıldırım ve Ediz, "2006 Yılı Resuloğlu Erken Tunç Çağı Mezarlık Kazısı", 447.
[1657] Tütüncüler, "Çorum-Resuloğlu Eski Tunç Çağı Mezarlığı'nda Kumaş Kullanımına İlişkin Yeni Bulgular", 138.
[1658] Yıldırım ve Ediz, "2006 Yılı Resuloğlu Erken Tunç Çağı Mezarlık Kazısı", 447.
[1659] Yıldırım ve Ediz, "2005 Yılı Resuloğlu Erken Tunç Çağı Mezarlık Kazısı", 215.
[1660] Yıldırım ve Ediz, "2005 Yılı Resuloğlu Erken Tunç Çağı Mezarlık Kazısı", 220, Res. 7.

haşhaş başlı iğnelerin en yakın örneklerine Resuloğlu mezarlığının 90 km. batısında yer alan Kalınkaya/Toptaştepe Erken Tunç Çağına ait extramural mezarlık içerisinde de bulunmuştur[1662]. Hem yetişkin hem de çocuk mezarlarında ele geçen halhalların teknik ve şekilleri, Hasanoğlan heykelciğinin ayaklarında gösterilenlerin tam paralelidir. Burma tekniği ile yapılmış boyun halkalarının teknikleri Alacahöyük ve Troia örneklerinden farksızdır[1663]. El yapımı geniş yayvan çanaklar ve geniş karınlı çömlekler Alacahöyük'te ele geçirilen örneklerin tam paralelidir[1664]. Bazı metal iğnelerin başları, Maşathöyük, İkiztepe ve Oymaağaç mezarlarında bulunan örneklere paralel olarak geometrik yivlerle bezenmiştir[1665]. Ele geçirilen tunçtan çift topuz başlı bir iğnenin şimdilik Resuloğlu'na has bir örnek olduğu anlaşılmaktadır[1666]. Tunç sap delikli baltalar, Orta Anadolu'nun kuzeyine özgü tipleri temsil etmektedir. Baltaların bazılarında ağaç sapa ait kalıntılar korunmuştur[1667]. Orta Anadolu kökenli oldukları belirtilen bu baltaların Batı ve Kuzeybatı Anadolu mezarlıklarında da ele geçmiş olmalarından yola çıkılarak hem uzak mesafe ticaretinin gerçekleştiği hem de yerli prenslerin kendi aralarında gördükleri madeni eşyaları kendi atölyelerinde üretmiş oldukları belirtilmektedir[1668]. Ele geçen kabzası üç yada dört perçinli hançerlerin, uzun kabzalı, perçinli hançerlerin mezarlara özellikle bükülerek bırakıldığı anlaşılmıştır[1669]. Kıta Yunanistan'ın Zakynthos Adasında Agrilia mezarlarından bir mezarın dışındaki çukura ortası sırtlı tunç hançer silahın ağzının bilinçli bir şekilde bükülerek katlanarak

---

[1661] Yıldırım ve Ediz, "2005 Yılı Resuloğlu Erken Tunç Çağı Mezarlık Kazısı", 216.
[1662] Özlem Tütüncüler, "MÖ III. Binyılda Orta Anadolu'nun Kuzeyine ait bir Grup Madeni Vazo Başlı İğne", *Önder Bilgi'ye Armağan Yazılar, Karadeniz'den Fırat'a Bilgi Üretimleri,* Edt. Aliye Öztan ve Şevket Dönmez, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2011, 439.
[1663] Yıldırım ve Ediz, "2005 Yılı Resuloğlu Erken Tunç Çağı Mezarlık Kazısı", 216.
[1664] Yıldırım ve Ediz, "2004 Yılı Resuloğlu Mezarlık Kazısı", 62, Res. 5
[1665] Yıldırım ve Ediz, "2004 Yılı Resuloğlu Mezarlık Kazısı", 62, Res. 6
[1666] Yıldırım ve Ediz, "2004 Yılı Resuloğlu Mezarlık Kazısı", 63, Res. 7
[1667] Yıldırım ve Ediz, "2004 Yılı Resuloğlu Mezarlık Kazısı", 63, Res. 8; Yıldırım, Tayfun ve Ediz, İsmet. "2003 Yılı Resuloğlu Mezarlık Kazısı", *26. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2005, 201, Resim 11.
[1668] Tayfun Yıldırım, "Resuloğlu Mezarlığında Ele Geçen Bir Grup Sap Delikli Balta", *Önder Bilgi'ye Armağan Yazılar, Karadeniz'den Fırat'a Bilgi Üretimleri,* Edt. Aliye Öztan ve Şevket Dönmez, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2011, 462.
[1669] Tayfun Yıldırım, "Resuloğlu Eski Tunç Çağı Mezarlığı Çalışmaları- 2005", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler, Sayı: 22,* Mayıs 2006, 34.

bırakıldığı belirtilmiştir. Girit'te Ayia Photia mezarlığında uzun bir hançerin de bükülmek suretiyle mezara bırakılmıştır[1670].

İlk defa ele geçirilen tunç torkların (boyunluk) teknik ve şekilleri, Oymaağaç ve Troia'da ele geçirilen örneklerle paralellik göstermektedir. Resuloğlu'nda genç bir kadın mezarında ele geçirilen yarım ay şeklinde saç halkası veya küpe (Resim 5.12a)[1671], Mezopotamya'da Ur kral mezarlarında bulunan örneklerin paralelidir[1672]. Yine bu küpenin benzerlerine Erzurum Sos Höyük'ün Erken Tunç Çağı katlarında da ele geçmiştir (Resim 5.12b). Benzer biçimde Martkopi Kurgan No. 5 içerisinde de altın örneği ele geçmiştir[1673]. Resuloğlu'nda 2008 yılı kazılarında ölü hediyesi olarak ele geçen gümüş disk biçimli kolyenin altın örnekleri Orta Anadolu'dan bilinmektedir. Kuzey Mezopotamya'daki Tell Brak yerleşmesinde ki ortası kanallı kolye tanelerinden gümüş olanlarının paralellerini bulmak mümkündür. Söz konusu buluntu MÖ III. binyıl içerisinde bölgelerin bir birleriyle olan iletişime ışık tutması açısından önemlidir. Bu tip eserler Yakın Doğu için Erhanedanların sonu ve Akkad Dönemi için iyi bir tarihleme özelliği yansıtmaktadır[1674]. Ele geçen diğer küp mezarlardan tipleri ve astarları farklı olan iki küpten oluşan mezarın ölü hediyesi olarak ele geçen çömlekte diğerlerinden farklıdır. Hem mezar küpleri hem de hediye olan çömleğin benzerleri Boğazköy/Aşağı Şehir Kuzeybatı Yamacı 9 ve 8 c-d evrelerinde ele geçmiştir. Bu durumda MÖ III. binyılın hemen sonuna MÖ II. binyıl başlarına kadar bu merkezde ölü gömme geleneklerinin devam ettiğini söylenmektedir[1675].

Resuloğlu mezarlarına bırakılan ölü hediyelerinin çoğunluğunun, Alacahöyük, Kalınkaya, Oymaağaç, Yenihayat ve Balıbağ mezarlarına bırakılanlarla yakın ilişki içerisinde olduğunu gösterdiği belirtilmektedir. Çeşitli mezar tiplerine sahip bu mezarlık ve ölü hediyeleri Hatti kültürünün Orta Anadolu'nun kuzeyindeki zenginliğini yansıtması açısından önemlidir[1676]. Resuloğlu mezarlığında ele geçen iki antimonlu

---

[1670] Nicholas Chr. Stampolidis ve Peggy Sotirakopoulou, "Erken Kiklad Dini ve Ölü Gömme Gelenekleri", *Karşıdan Karşıya, MÖ 3. Bin'de Kiklad Adaları ve Batı Anadolu,* Edt. Vasıf Şahoğlu ve Peggy Sotirakopoulou, İstanbul 2011, 95.
[1671] Yıldırım ve Ediz, "2004 Yılı Resuloğlu Mezarlık Kazısı", 64, Res. 10
[1672] Yıldırım ve Ediz, "2004 Yılı Resuloğlu Mezarlık Kazısı", 59
[1673] Sagona, vd., "Excavations at Sos Höyük, 1995: Second Preliminary Report", 49, Fig. 12.10.
[1674] Yıldırım ve İpek, "2008 Yılı Resuloğlu Eski Tunç Çağı Mezarlık Kazısı", 27
[1675] Yıldırım ve İpek, "2009 Yılı Resuloğlu Eski Tunç Çağı Mezarlık Kazısı", *32. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2.Cilt,* 349, Resim. 3.
[1676] Yıldırım ve Ediz, "2003 Yılı Resuloğlu Mezarlık Kazısı", 196.

bakır karışımı eserden iğnenin antimon oranı %3 civarında, diğer antimonlu topuzbaşı iğne ise yaklaşık % 18 oranı içerdiği tespit edilmiştir. Ayrıca bir saç bağında ve bir torkun karışımında tespit edilen % 8 ila 15 civarındaki gümüş oranı MÖ 3.000 civarındaki Malatya Arslantepe kral mezarlarında ele geçen nadir gümüş bakır karışımını hatırlatmaktadır[1677]. Bu eserler üzerinden tarihleme yapmanın zorluğundan bahsedilmektedir. Mezopotamya ve Arslantepe'deki benzer eserler MÖ IV. binyıl sonu MÖ III. binyıl başlarına verilmişken diğerlerine MÖ III. binyılın 2. yarısının verilmesi gerektiği belirtilmektedir[1678]. Kalınkaya-Toptaştepe mezarlarında ele geçen yivli kaplar ve Resuloğlu'nun ETÇ mezarlığında ele geçen madeni, taş buluntular gibi madeni ve süs eşyaları bu mezarların ETÇ III (MÖ 2.300-2.000) içerisine tarihlenmelerini öngörmektedir[1679].

Resuloğlu'nda ele geçen değişik boylardaki el yapımı mezar küplerinden bir kısmı Kızılırmak kavsi içindeki Eski Tunç Çağı merkezlerinden iyi tanınmakla birlikte, yeni form özelliklerine sahip örneklere de rastlanmıştır[1680].

Dini inanışın yansıması olarak bazı mezarların çevresine sığırların ayaklarının bırakıldığı belirlenmiştir. Bu örneklere 2003 yılı kazılarından itibaren ulaşılmıştır. Taş sanduka mezarlarda ve küp mezarlarda uygulanan ölü yemeği bölgeye yabancı değildir. Kurban merasimini ve ölü yemeğini belgelendiren bu adet, Alacahöyük'teki krali mezarlarda da görülmektedir[1681]. Dini inanışın yansıması olarak 2004 yılında yapılan kazı çalışmalarında bazı taş sanduka mezarların kapağı kapatıldıktan sonra, uzun veya dar kenarlara paralel olarak bırakılmış sığır ayakları ele geçirilmiştir. "Ölü yemeği" ile ilgili bu adette sığır cinsi hayvanların baş ve ayak kısımları ölüye sunuluyor, geriye kalan kısımları ise ölü yemeğinde kullanılıyordu. Böylelikle hem ölü, hem de geride kalanlar ölü yemeğine iştirak ettirilmiş oluyordu. Resuloğlu mezarlarının yanına bırakılmış sığır cinsi "boş indicus"a ait ayakların tırnaklı oluşu, Alacahöyük'te olduğu gibi, bu parçaların yenmeden veya pişirilmeden mezarın yanına bırakıldıklarını

[1677] Zimmermann ve Yıldırım, "Çorum ve Çankırı Arkeoloji Müzeleri'nde Bulunan Erken Tunç Çağı Madeni Buluntuların Zararsız XRF Analizi", 252.
[1678] Zimmermann ve Yıldırım, "Çorum ve Çankırı Arkeoloji Müzeleri'nde Bulunan Erken Tunç Çağı Madeni Buluntuların Zararsız XRF Analizi", 252.
[1679] Zimmermann, "Kalınkaya-Toptaştepe: Kalkolitik ve Eski Tunç Çağı Buluntuları Üzerine Genel Bir Değerlendirme", 274, Resim.1
[1680] Yıldırım ve Ediz, "2003 Yılı Resuloğlu Mezarlık Kazısı", 195.
[1681] Yıldırım ve Ediz, "2003 Yılı Resuloğlu Mezarlık Kazısı", 195.

göstermektedir[1682]. 2006 yılı kazılarında da ölü yemeğine ilişkin veriler ele geçmiştir. Hem taş sanduka hem de küp mezarların yanında sığır başlarına ve ön ayak kemiklerine ulaşılmıştır. Alaca Höyük prens ve prenses mezarlarından bildiğimiz bu geleneğin halk mezarlarında da yaygın bir şekilde uygulandığı belirlenmiştir. Veriler değerlendirildiğinde kurban töreni ve ölü yemeğini belgelendiren bu merkezde sığırların başları ve ayakları kesildikten sonra pişirme işlemine tabi tutulmadan ölü için mezara bırakılmıştır. Büyük baştan geriye kalanlar ise ölü yemeği için kullanılıyor olmalıydı. Böylece yerleşimin sakinleri ölü yemeğine katılarak bir dizi ritüeller gerçekleştiriyor olmalıydılar. Özellikle Kızılırmak Kavsi içerisinde bu geleneğin MÖ III. binyıl içerisinde yaşatılmış olduğunu bazı mezarlarda açığa çıkartılan sığır kemiklerinin diziliş şekillerinin Alacahöyük mezarlarındakilerle birebir benzemeleriyle açıklanmak mümkündür[1683].

Mezar içinde ele geçen Resuloğlu kolyeleri ve diğer takı örnekleri, Orta Anadolu'da, MÖ III. Bin süs eşyası sanatına ait önemli bir koleksiyon oluşturmaktadır. Sonuç olarak, Resuloğlu mezarlığında sürdürülen kazılar, Delice ile Kızılırmak'ın birleştiği bu bölgede ziraatçı ve hayvan yetiştirici, aynı zamanda çevredeki maden ve hammadde kaynaklarını ustalıkla kullanabilen bir toplumun sosyal yaşamı ve ölümden sonraki inançlarıyla ilgili önemli sonuçlar vermektedir[1684]. Ayrıca Anadolu ölü gömme adetleri içerisinde Resuloğlu mezarlığında tespit edilen çift gömü geleneği, Orta Anadolu'nun kuzeyinde yer alan, çağdaşı mezarlıklarda sık görülmeyen bir uygulamadır[1685].

Devret Höyük'te 2013 yılında açığa çıkarılan MC-2 mezar küpü üzerinde bulunan idol tipi kabartmalar ETÇ idol tipleri içerisinde değerlendirilmiştir. Küp yüzeyinde kabartma şeklinde ele geçen bu nadir veri Alacahöyük buluntu örneği ile karşılaştırılmıştır[1686]. Devret Höyük'ün 2-2.50 m. güneydoğusunda bulunan Tilkitepe yerleşiminin ETÇ mezarlığına sahip olması bu çevredeki potansiyeli göstermektedir[1687].

[1682] Tayfun Yıldırım ve İsmet Ediz, "2004 Yılı Resuloğlu Mezarlık Kazısı", *27. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2006, 58; Yıldırım ve Ediz, "2003 Yılı Resuloğlu Mezarlık Kazısı", 200, Resim.8.

[1683] Tayfun Yıldırım ve İsmet Ediz, "2006 Yılı Resuloğlu Erken Tunç Çağı Mezarlık Kazısı", *29. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı, Dösimm Basımevi, Ankara 2008, 445.

[1684] Yıldırım ve Ediz, "2004 Yılı Resuloğlu Mezarlık Kazısı", 59.

[1685] Yıldırım ve Ediz, "2004 Yılı Resuloğlu Mezarlık Kazısı", 57-58.

[1686] Türker, "Devret Höyük 2013 Yılı Kazısı ve İlk Sonuçlar", 371.

[1687] Türker, vd., "Orta Karadeniz Bölgesi Erken Tunç Çağı Ölü Gömme Geleneklerine Bir Bakış", 112.

Devrek Höyük'e yakınlığıyla bilinen Merzifon il merkezine 10 km. kadar güneydoğusunda bulunan Onhoroz Höyük (Resim 5.15a) ve bu höyüğün yakınında bulunan Büyük Küllük, Küçük Küllük höyüklerinde gerçekleştirilen sondaj çalışmalarında ETÇ'ye tarihlenen mezarlara ulaşılmıştır. Onhoroz'un 14 No.lu sondaj çalışmasında iri taşlarla örülü mekanının tabanı altına yön birliğine sahip olmayan mezar kaplarının içerisine başlar mezar kabının ağız kısmına gelecek şekilde gömütler uygulanmıştır. Bunlar 3 adet pithos mezardan oluşmaktadır. Küçük Küllük 1 No.lu sondaj çalışmasında iri çömlek içerisine ters dönmüş şekilde hocker pozisyonunda olduğu tespit edilmiştir (Resim 5.15b). Göynücek Ovası içerisinde bulunan Dağantepe/Zara yerleşmesinde gerçekleştirilen sondaj çalışmalarında ETÇ'ye ait basit toprak, çömlek ve küp mezarlara ulaşılmıştır (Resim 5.15c)[1688]. Basit toprak mezarlarda iskeletler hocker pozisyonunda iken, büyükler küplere, çocuklar çömlek tipinde mezarlara gömülmüşlerdir. Mezar küplerinin ağızları yine çömleklerle kapatılmıştır. Bu mezarlardan küp mezarların kaide kısımlarında birer küçük delik açılmıştır. Mezarların etrafında ele geçen küçük çömlekçikler ve maşrapalar ölü hediyeleri olarak tanımlanmıştır[1689].

Devret Höyük mezarlarında tespit edilen mezarların buluntuları Alacahöyük ve Kızılırmak Kavsi içerisindeki diğer mezarların buluntularıyla benzerlik göstermektedir. Bu benzerlik dolaylı yollardan Kafkas dünyasına kadar uzatılabilir. Devret'in bulunduğu Amasya il sınırları içerisinde 1986 yılında gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalarda Ladik Gölü'nün doğusunda, Karacagöz köyünün güneyinde bir sırt üzerinde konumlanan Kurban Höyük'te ETÇ'nin düz ve çizi bezemeli seramikleriyle birlikte 1 parça Kura-Aras tipi geniş oluklu bezemeye sahip seramiği ele geçmiş olması olası doğu-batı iletişimine bağlı göç hareketlerini gözler önüne sermektedir[1690].

Alişar Höyükte, Erken Tunç Çağında yerleşim içi gömü geleneğinin sürdüğü tespit edilmiştir. Mezarların çoğu mekânların içlerine veya duvarların altına uygulanmıştır. Basit toprak ve küp mezar tipleri uygulanmıştır. Hocker pozisyonunda gömülen bireylerin yanında nispeten az sayıda mezar hediyesinin konulduğu belirtilmektedir. Mezar eşyası olarak pişmiş toprak kaplar dışında bakır süs eşyaları,

[1688] Türker, vd., "Orta Karadeniz Bölgesi Erken Tunç Çağı Ölü Gömme Geleneklerine Bir Bakış", 112, Resim. 5-7.
[1689] Türker, vd., "Orta Karadeniz Bölgesi Erken Tunç Çağı Ölü Gömme Geleneklerine Bir Bakış", 112.
[1690] Özsait, "1986 Yılı Amasya-Ladik Çevresi Tarih Öncesi Araştırmaları", 242, 243, Resim. 18.

spiraller ele geçmiştir. Erken Tunç Çağın sonlarına kadar intramural gömü geleneğinin devam ettiği belirtilmektedir[1691]. Alişar ile Çadır höyüğün ETÇ I mimari yapım stili arasında benzerlik bulunduğu gibi her iki yerleşimde çocukların yerleşim yeri içerisine gömüldüğü belirlenmiştir[1692]. Alişar Höyük'ün ETÇ II'ye tarihlenen mezarlarının dokümantasyon çalışmaları neticesinde Balıbağ ve Salur mezarları ile benzeştiği belirtilmektedir[1693]. Bir kısmı ölülere armağan olarak bırakılan iğne, bilezik ve mühürden oluşan eserlerin madeni yapıları bakır kurşun ve gümüşten oluşmaktadır. Bunların benzeştirilebileceği bilezik ve küpelere Alacahöyük'ün mezarlarındaki iskeletlerin beraberinde de ele geçmiştir[1694].

Çadır Höyük içerisinde açığa çıkartılan apsidal evler Karataş Semayük'ün Erken Tunç Çağ apsidal evleri ve Orman Fidanlığı'ndaki Geç Kalkolitik Çağın taştan yapılma apsidal evleri ile karşılaştırılmıştır[1695]. Ayrıca ETÇ I içerisindeki Alişar'ın mimari stili ile Çadır Höyüğün ETÇ I mimari stilinin uyuştuğu ve her iki yerleşimde de bebeklerin, çocukların yerleşim içerisine gömüldükleri ifade edilmektedir[1696].

Balıbağ'da 1988 yılında tespit edilen taş sanduka mezarın üzerindeki toprakta ele geçen güneş kursunun Alacahöyük örnekleriyle oldukça yakından benzediği belirtilmektedir[1697]. Bu eser dışında mezarlara bırakılan ölü hediyelerinin de başta Alacahöyük olmak üzere Orta Anadolu'nun ETÇ'nin sonlarına, MÖ III. binyıl son çeyreği, ait yerleşimlerin buluntularıyla uyuştuğu belirtilmektedir[1698].

Kalınkaya'nın taş sanduka mezarına ait olduğu tahmin edilen boğa heykellerinden kaba olanının, zanaat işçiliği az olan bir bireyin yapmış olabileceği belirtilmektedir. Maden işi açısından Alacahöyük gibi merkezi yerlerden birinin kopyası üzerinde çalışılmış olabileceği düşünülmektedir[1699]. Ele geçen Törensel Standard'ın motiflerinin Alaca mezarları "B" ve "T" içerisindekilerin basit örneklerine benzediği belirtilmektedir. Her ikisinin de kaba ve düz çizgili kafes motifiyle bezendiği

[1691] Oğuz, "Anadolu Arkeologya Tarihinde Alişar Hafriyatı", 25-41.
[1692] Steadman, "The Early Bronze Age on the Plateau", 243.
[1693] During, *The Prehistory of Asia Minor, from Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies,* 281.
[1694] Özgüç, "Öntarihte Anadolu Kronolojisi", 356.
[1695] Şerifoğlu, vd., "Orta Anadolu Platosu'ndaki Çadır Höyük'te 2013 Sezonu", 86.
[1696] Steadman, "The Early Bronze Age on the Plateau", 243.
[1697] Süel, "Balıbağ/1988 Kurtarma Kazısı", *Türk Arkeoloji Dergisi,* 150.
[1698] Süel, "Balıbağ/1988 Kurtarma Kazısı", *Türk Arkeoloji Dergisi,* 150.
[1699] Zimmermann, "Hatti'den Yeni Haberler: Kalınkaya'nın Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı Mezar Buluntuları Hakkında İlk Gözlemler", 37.

belirtilmektedir. Kalınkaya'daki bu mezarlıktan ele geçen standardın Oymaağaç (Göller Bölgesi) mezarlarından kaçak kazılarla ele geçirilene benzemektedir. Ancak en yakın paralelinin Alaca'daki "C" mezarındakine benzeştirilmiştir. Bu Standard'ın basit kaba motifli ve çerçeveye yapıştırılmış üç yumru halinde çıkıntıya sahip olduğu belirtilmektedir. Kalınkaya'nın bir yumru şeklinde veya ayakkabı şekilli çıkıntısının "Y" şeklinde bitmesi ile hepsi yuvarlak veya dikdörtgen biçimli 2 paralel tutamağa sahip Alacahöyük kral mezarlarından ayrılmaktadır. Bir diğeri Horoztepe Mezarı içerisinde ele geçmiş soyut törensel standardı da Kalınkaya'dakilerden farklıdır. Kalınkaya'nın "Y" şekilli tutamaklı yumrulara karşın hayvan şeklinde figürinlere sahip Alacahöyük heykelleri ve Horoztepe'den geldiği düşünülen benzer sistrumlardan ayrılmaktadır. Ayrıca bunların her ikisinde yarı-küresel çıkıntıları bulunmaktadır. Bu kulpların bir elle taşınıldığı belirlenmiştir. Bu açıdan Kalınkaya örneği Alacahöyük ve Horoztepe'de ele geçirilenlerden farklıdır[1700].

Medeniyetler Müzesi'nde slayt arşivlerinde ve resimlerde yaptıkları incelemelerde tespit ettikleri dairesel kireç taşlı depo içerisine uygulanan üçlü intramural mezarın benzerinin Orta Anadolu'da Kayseri-Kültepe'de bulunduğu belirtilmektedir. Kalınkaya'da tespit edilen depoların gömü anıtına dönüştürülmesi ve bu tarzda mimariye, bölme duvarlı yuvarlak yapı, daha doğuda Kura Aras kültürüne dayandırılmaktadır. Kalınkaya'nın yuvarlak yapılar içerisine, üçlü gömü uygulamasının Kafkas dünyasında Kura-Aras kültürüne dayandırılmasıyla bu kültürün Orta Anadolu'ya ulaşan yayılımıyla açıklanmaktadır[1701]. Ancak bu durumda mezarlığın kronolojisi problem oluşturabilmektedir. Kura-Aras kültür hegemonyasının çok uzun bir zaman diliminde coğrafyaya ulaştığı iddia edilebilir. Höyükte yürütülen çalışmalarda ele geçen seramik ve küçük buluntulardan burada ETÇ III'e (MÖ 2.300-2.000) tarihlenen yerleşimin varlığı ortaya çıkartılmıştır. Ayrıca ele geçen yivli kaplar ve Resuloğlu mezarlarında ele geçen madeni, taş eserlere benzeyen madeni eserler ile süs eşyalar yine aynı tarihi vermektedir[1702].

[1700] Zimmermann, "Hatti'den Yeni Haberler: Kalınkaya'nın Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı Mezar Buluntuları Hakkında İlk Gözlemler", 38.

[1701] Zimmermann, "Kalınkaya-Toptaştepe: Kalkolitik ve Eski Tunç Çağı Buluntuları Üzerine Genel Bir Değerlendirme", 274, Resim.5

[1702] Zimmermann, "Kalınkaya-Toptaştepe: Kalkolitik ve Eski Tunç Çağı Buluntuları Üzerine Genel Bir Değerlendirme", 274.

Yenihayat Erken Tunç Çağı extramural mezarlığın küplere gömülmesi açısından Çorum yöresindeki Göller ve Oymaağaç Köyü mezarlığıyla paralellik gösterdiği belirtilmektedir. Yüzeyden toplanan Erken Tunç Çağı seramiklerinin tamamının Kızılırmak ve Yeşilırmak arasında kalan bölgedekilerden farksız oldukları belirlenmiştir. Özellikle Alacahöyük Erken Tunç Çağı seramiği ile büyük paralellik taşıdığı belirtilmektedir[1703]. Yüzeyden toplanan mezar küplerinden küçük olanları kullanım amacı farklı olmakla birlikte Alacahöyük'ün C mezarı ve Erken Tunç Çağı kapları içerisinde görülebileceği yazmaktadır[1704]. Yenihayat'ta extramural mezarlıkta uygulanan çömlek içerisine uygulanan çocuk gömütlerine benzer bir uygulamanın Orta Anadolu içerisinde Tekeköy'de de uygulandığı belirtilmektedir. Geniş ağızlı hafif dışa çekik ağız kenarına sahip şişkin karınlı çömleklerin paralellerinin Alacahöyük ve Boğazköy'de de bulunduğu belirlenmiştir[1705]. Daralan ağızlı ve daha küçük boyutlu çömleklerin benzerlerinin Alacahöyük, Boğazköy, Büyükkaya, İkiztepe ve Çiçekdağı buluntularıyla benzeştiği belirtilmektedir[1706]. Amorf parçalardan bir tanesi üzerinde görülen sivastika motifinin Alacahöyük'ün Erken Tunç Çağı seramiğine uygulanan bir motif olduğu dile getirilmektedir[1707]. Yenihayat'ta ele geçen madeni sap delikli baltaların benzerlerine Mahmatlar, Ahlatlıbel ve Amasya Müzesinde ulaşılmıştır. Bu baltalar MÖ III. binyılın son çeyreğinde yaygın olarak kullanım gördüğü belirtilmiştir[1708]. Mezarlıktaki buluntuların özellikleri ve çevre kültür bölgesinde tarihlenen paralel yerleşimlerden yola çıkarak MÖ III. binyılın ikinci yarısında mezarlığın kullanım gördüğü tahmin edilmektedir[1709].

Sıradur Höyük mezarları çevresinde görülen hayvan kafatasları ölü yemeği ile ilişkilendirilmiştir[1710]. Bu durum höyüğün hemen yakınlarında Kızılırmak içerisindeki Erken Tunç Çağı mezarlarında da görülmektedir.

Tekeköy'ün siyah renkli parlak boya astarlı ve ince cidarlı vazonun yakın benzerleri Troia-Yortan buluntuları ile benzeştiği belirtilmektedir. Diğer siyah boyalı olan iyi işlenmiş bir vazonun üzerine işlenen kabartmalı insan yüzünün Troia I-II

[1703] Yıldırım, "Yenihayat Eski Tunç Çağı Mezarlığı", 2-3.
[1704] Yıldırım, "Yenihayat Eski Tunç Çağı Mezarlığı", 3.
[1705] Yıldırım, "Yenihayat Eski Tunç Çağı Mezarlığı", 3, Çizim. 2, 4-6; 3, 1-3.
[1706] Yıldırım, "Yenihayat Eski Tunç Çağı Mezarlığı", 4, Çizim. 4.
[1707] Yıldırım, "Yenihayat Eski Tunç Çağı Mezarlığı", 4, Çizim. 5/11.
[1708] Yıldırım, "Yenihayat Eski Tunç Çağı Mezarlığı", 4.
[1709] Yıldırım, "Yenihayat Eski Tunç Çağı Mezarlığı", 4.
[1710] Engin, "Baraj Suyu Altında Kalan Bir Höyüğün Akıbeti: Sıradur Höyüğü", 137.

vazolarından bazıları üzerine çizilen insan yüzlüleri ile Alacahöyük, Boğazköy ve Vinca'da da ele geçtiği belirtilmektedir[1711]. Tekeköy mezarlarında ele geçen pişmiş toprak kaplar Orta Anadolu ile benzerlik gösterdikleri belirtilmektedir[1712].

Dündartepe'de ele geçen yüksek kaideli çanakların (MÖ III. binyıl) benzerleri aynı bölgede yer alan Kaledoruğu'nda da tespit edilmiştir. Kaledoruğu'nda tespit edilen bu çanakların hepsinin mezarda ve iskeletin yanında ele geçtiği belirtilmektedir. Alacahöyük'ün BM mezarında ele geçen süslü madeni kabın da form açısından benzeştiği anlaşılmaktadır. Bu tip kaplara Anadolu dışında Mezopotamya, Suriye'de ve Kıbrıs'taki yerleşimlerin Erken Tunç Çağı katları içerisinde ele geçtiği belirtilmektedir[1713]. Dündartepe'deki çocuğun kafatası üzerinde yapılan incelemeler neticesinde Orta ve Batı Anadolu insanlarının kafataslarıyla uyuştuğu belirtilmektedir. Tepeköy ve Kaledoruğu iskeletlerinin ırk bakımından çağdaş oldukları da öngörülmektedir[1714].

Özgüç, Kaledoruğu'nda bir bireyde görülen kremasyon uygulamasının yakınlarında bulunan Alacahöyük krali mezarlarında da benzeri şekilde uygulandığını belirtmektedir. Güneyde Kaniş-Karum'da tespit edilen taş sanduka mezarlardan birisinde de kısmen yakılan cesetlerin yanındaki bazı hediyelerin bilinçli bir şekilde yakıldıkları tespit edilmiştir[1715].

5.2. GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ

Toros Dağlarının güneyinde Fırat Vadisindeki yerel topluluklar ve Kafkas toplulukları arasındaki iletişim direk olmamıştır. Muhtemelen Yukarı Fırat Vadisindeki toplulukların (Malatya ve Elazığ) aracılığıyla bu ilişki yürütülmüştür. Bu aracılığa rağmen Fırat Vadisinden daha uzak diyarlara ait bazı şeyler Toros Dağlarının güneyine kademeli olarak sızmayı başarabilmiştir. Uruk sistemi çöktükten sonra merkezi otorite boşluğu oluşmuş ve politik organizasyon ortadan kalkmıştır. Bu dönem içerisinde Anadolu'daki toplulukların yaşam şekilleri göçebe ekonomiye doğru değişim

[1711] Kökten, vd., "Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Kazıları Hakkında İlk Kısa Rapor", 385, Lev. IV; 7-8.
[1712] İnan, "Türk Tarih Kurumu'nun 1937'den 1943'e Kadar Arkeolojik Çalışmaları Hakkında", 44.
[1713] Özgüç, "Birinci Truva'yı Kim Kurdu", 704-705.
[1714] Kökten, vd., "Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Kazıları Hakkında İlk Kısa Rapor", 398.
[1715] Özgüç, *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Kültepe Kazısı Raporu 1948*, 54-55, 57.

göstermiştir. Bundan dolayı hareketli yaşam tarzı artmış ve yeni kimliklerin, yeni güç dengelerinin ihtiyacı doğmuştur. Bu durum Kafkas coğrafyasıyla olan bağlantının artmasını sağlamış olabilir. Burada ilginç olan nokta Suriye-Anadolu hattında Fırat Vadisi boyunca ortaya çıkan taş sanduka mezarların eş zamanlı kullanımıdır. Bu mezarlarda bulunan bazı mezar malzemeleri ithal edilen eserleri yansıtmaktadır. Silahlar (mızrak başları, hançerler veya bıçaklar), Kura-Aras benzeri süs eşyaları (çift sarmal başlı iğne ve saç spiralleri) ve özel çalışma aletleri (baltalar, kesiciler ve deliciler) yeni form gruplarını göstermektedir. Söz konusu buluntular sosyal, ekonomik düzeni yöneten yeni grupların da ortaya çıktığını göstermektedir. Tespit edilen eserler grupların elde ettikleri gücü yansıtmaktadır[1716]. Güneydoğu Anadolu'nun Fırat Vadisi dışında Dicle Vadisi üzerinde de MÖ III. binyılın bütün evrelerinde ölü gömme geleneklerini yansıtacak mezarlara ulaşılmıştır. Bu bölge Erken Tunç Çağın başlarından itibaren oldukça fazla sayıda veri sunması açısından önemlidir. Coğrafyanın zengin medeniyetlere ev sahipliği yapmış olması dışında sürekli araştırılmış olması da tespit edilen mezar/mezarlıkların sayısını arttırmıştır.

5.2.1. Dicle Havzası

Tezimizin bu bölümünde Güneydoğu Anadolu'daki mezarları anahtar yerleşimler üzerinden değerlendirmeye çalışacağız. Ölü gömme geleneklerini irdeleyeceğimiz ilk kısım Dicle Havzası'dır. İlk örneğimiz ise ***"Aşağı Salat Tepe"***dir. Höyük Diyarbakır ili, Bismil İlçesi'ne bağlı Yukarı Salat Beldesi'nin 3 km. güneyinde hemen Dicle kıyısında bulunan Aşağı Salat, llısu Barajı dolum alanı içerisinde kalmaktadır. Yaklaşık 5 m. yüksekliğinde, 100x200 m. boyutlarında küçük bir höyüktür[1717].

Aşağı Salat'ın MÖ III. binyıl mezarlığı höyüğün 50 m. güneybatısında açılan küçük sondaj çalışmalarında tespit edilmiştir[1718]. Mezarlık höyüğün 100 m. batısından itibaren kullanım görüp Dicle nehri kıyısına kadar uzanmaktadır. ETÇ I mezarlığında iki yıllık kazı sonucu 25 mezar açığa çıkarılmıştır. Aşağı Salat'ın mezarlığında temelde

[1716] Palumbi, "From Collective Burials to Symbols of Power, The Translation of Role and Meanings of the Stone-Lined Cist Burial Tradition From Southern Caucasus to the Euphrates Valley", 160.
[1717] S. Yücel Şenyurt, "Ilısu Barajı-Aşağı Salat 2000 Yılı Kazısı", *23. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt, Milli Kütüphane Basımevi,* Ankara 2002, 445.
[1718] S. Yücel Şenyurt, "Aşağı Salat 2001 Yılı Kazısı", *Ilısu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları,* Ankara 2002, 641

taş sanduka ve taş çevrikli- kapaklı mezar geleneği görülmektedir[1719]. Ayrıca münferit basit toprak mezar tipi ve höyük içerisinde ise mekânlar içine çocukların gömüldüğü çömlek mezar tipi de mevcuttur[1720].

Bunlardan intramural gelenekte çömlek mezarlardan ilki Aşağı Salat'ın kalın duvarlı yapısına ait dış duvarının 1.20 m. batısında taban seviyesinin yaklaşık 10 cm. altında bulunmuştur[1721]. Höyüğün kuzeyinde sadece taş temelleri kısmen korunmuş mimari yapının taş temelinin hemen dibinde taban altına gömülü, üst kısmı noksan bir çömlek mezar daha açığa çıkartılmıştır[1722]. Taban seviyesinin yaklaşık 10 cm. altında açığa çıkarılan intramural bir başka çömlek mezara ulaşılmıştır[1723].

Aşağı Salat'ta ele geçen diğer mezar tipleri extramural gelenektedir. Bu gelenekte taş sanduka mezarlardan ilkine bir sondaj çalışması sırasında yüzeyden yaklaşık 1.5 m. derinlikte ulaşılmıştır. Bu durum karşısında sondaj alanı genişletilerek bir mezar daha açığa çıkarılmıştır. Bu mezarların ortalama uzunlukları 1.20- 1.50 m., enleri 1- 1.10 m. arasında değişmektedir. Mezar derinlikleri ortalama 50-70 cm.dir. Mezarların yapımında kullanılan kireçtaşı levhalar oldukça düzgün kesilmiş olup 5-7 cm. kalınlıktadır. Ele geçirilen bu dört mezarın tabanları yeşilimsi renkte çakıl taşlarıyla döşelidir. Mezarların kapak taşları kapatıldıktan sonra kapakların çevresi toplama taşlarla sağlamlaştırılmıştır[1724]. 4 mezardan bir diğeri (M-6) taş kapaklı basit toprak mezar tipindedir[1725]. Kazılarda 15 adet taş çevrili kapaklı mezar geleneğinde mezara ulaşılmıştır. Bu mezarlarda yapılışları gereği oval görünümlüler, dikdörtgen görünümlüler, dikdörtgenimsi oval görünümlüler olarak kendi arasında üçe ayrılmaktadırlar[1726]. Aşağı Salat mezarlığını Erken Tunç Çağı'nın başlarına tarihlenebilmesini mümkün olmuştur[1727].

[1719] Şenyurt, "Aşağı Salat 2001 Yılı Kazısı", 646
[1720] Şenyurt, "Aşağı Salat 2001 Yılı Kazısı", 642-643.
[1721] Şenyurt, "Aşağı Salat 2001 Yılı Kazısı", 642.
[1722] Şenyurt, "Aşağı Salat 2001 Yılı Kazısı", 643.
[1723] Şenyurt, "Aşağı Salat 2001 Yılı Kazısı", 642.
[1724] Şenyurt, "Ilısu Barajı-Aşağı Salat 2000 Yılı Kazısı", 447; Şenyurt, "Aşağı Salat 2001 Yılı Kazısı", 646.
[1725] Şenyurt, "Ilısu Barajı-Aşağı Salat 2000 Yılı Kazısı", 447.
[1726] Şenyurt, "Aşağı Salat 2001 Yılı Kazısı", 647.
[1727] Şenyurt, "Ilısu Barajı-Aşağı Salat 2000 Yılı Kazısı", 447.

Taş sanduka mezarlarda pişmiş toprak kaplar[1728], süs eşyası niteliğindeki topuz başı iğneler, frit ve siyah sert taştan, beyaz renkte boncuklardan yapılmış gerdanlık, gerdanlığa ait boncuk taneleri, beyaz renkte başka bir frit taşı gerdanlık, 63 adet silindirik boncuk, stilize insan biçimli kemik idol, [1729], dağ kristalinden boncuklar dikkat çekecek diğer bir buluntu grubudur[1730]. Taş boncuklar arasında üç adet dağ kristalinden yapılmış, biri akik taşından yapılmış farklı tarzda boncuklar da ele geçmiştir[1731]. Kemik idoller diğer buluntulardandır. Taş çevrili kapaklı mezar buluntu açısından bu mezarlarda da az eser ele geçmiştir. Çünkü açılan 25 mezarın soyulmuş olduğu ve toprağın aşırı tuzlu olması nedeniyle kesin bulgulara ulaşılamamıştır[1732].

Sadece 1 mezar korunmuş olsa da açığa çıkarılan 25 mezarın da doğu-batı yönünde olmak üzere yön birliğine sahip olduğu belirlenmiştir[1733].

Mezarlardaki gömü sayılarına gelince yayınlara göre tekli gömü uygulanmıştır. İnhumasyon gömü geleneğinin uygulandığı mezarların boyutları hocker tarzında bir gömü geleneğinin uygulandığını göstermektedir. Kafatası parçalarının mezarların daha çok doğu kesiminde bulunması, ölülerin başlarının doğuya ayakların batıya gelecek biçimde yatırıldıklarını göstermektedir[1734].

MÖ III. binyıl extramural mezarlarının ele geçtiği diğer bir merkez ***"Müslümantepe"***, Diyarbakır ili, Bismil İlçesi'ne bağlı Şahin Tepe Köyü'ndedir. Höyük Dicle Nehri'nin güney kıyısında, vadi tabanının içine doğru uzayan ve bir yarımada görünümünde olan doğal bir kayalık üzerinde yer alır[1735]. Müslümantepe'nin mezarlığı güney yönlü yürütülen yüzey araştırmaları sırasında bulunmuştur. Araştırmalar esnasında makinalarla sürülmüş tarla yüzeyinde sağlam halde bir mezar

[1728] Şenyurt, "Aşağı Salat 2001 Yılı Kazısı", 48-649. Bu mezar mezarlıkta ele geçen en büyük mezar olmasının yanı sıra yapım tekniği malzemesi açısından da dikkat çekicidir. Tabanı diğer örneklerde olduğu gibi çakıl taşı ile döşeli olup mezarın dört bir yanı ve kapağı yekpare levha taşlardan sağlam olarak yapılmıştır. Diğer mezar örneklerinde olduğu gibi kapak çevresini alt yapıyla kaynaştıran toplama taşlara gerek duyulmamıştır. İskelette tuz oranı nedeniyle % 30 oranında tahribat oluşmuştur. Baş doğuda, ayaklar batıda, yüzü kuzeye dönük olarak hocker pozisyonunda verilmiştir.
[1729] Şenyurt, "Aşağı Salat 2001 Yılı Kazısı", 649.
[1730] Şenyurt, "Ilısu Barajı-Aşağı Salat 2000 Yılı Kazısı", 447, Resim. 9.
[1731] Şenyurt, "Aşağı Salat 2001 Yılı Kazısı", 649.
[1732] Şenyurt, "Ilısu Barajı-Aşağı Salat 2000 Yılı Kazısı", 447.
[1733] Şenyurt, "Ilısu Barajı-Aşağı Salat 2000 Yılı Kazısı", 447; Şenyurt, "Aşağı Salat 2001 Yılı Kazısı", 645.
[1734] Şenyurt, "Ilısu Barajı-Aşağı Salat 2000 Yılı Kazısı", 447; Şenyurt, "Aşağı Salat 2001 Yılı Kazısı", 646.
[1735] Eyyüp Ay, "2000 Yılı Müslümantepe Kazısı", *23. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2002, 415.

hediyesi olan 1 adet çömlekcik ve laboratuvarda çömleğin toprağı boşaltılırken içerisinden yine mezar hediyesi olarak yeşil kuvars taşından yontulmuş 2 adet figürün çıkmıştır (Resim 5.II.1b)[1736]. Bu çömlek Girnavaz'ın Erhanedanlar Devri III A evresindeki (VII. Tabaka) mezar hediyesine, Kuzey Suriye'den Tell Brak ve Tell Hadidi'deki buluntularla benzeştirilmiştir. Söz konusu çömleğin içerisinden çıkan yeşil kuvarsın yontulmasıyla elde edilen figürinlerden 1 tanesi koç, diğeri kurt yâda tilkidir. Bu figürinler ise Ur kral mezarlardan ve Gözlü Mabet'teki kutsal obje olarak bilinen amulet ile karşılaştırılmaktadır. Mezarlık tarım amaçlı kullanımdan dolayı zarar görmüştür[1737]. Mezar hediyesi olan çömlekcik ve içerisindeki amuletlerin öteki dünya inancını yansıtıyor olması, bölgenin Suriye ve Mezopotamya arasındaki maddi-manevi ilişkiye ışık tutması açısından önemlidir[1738].

Söz konusu MÖ III. binyıla ait mezarlık içerisinde ayrıca birçok mezar hediyeleri içeren taş sanduka mezarlar da açığa çıkartılmıştır. Mezarlık içerisindeki gömütlerle birlikte Geç Uruk/Ninive 5 geçiş aşamasına verilen kaplar ele geçmiştir. Mezarlar içerisindeki iskeletlerin hocker pozisyonunda oldukları belirtilmektedir[1739]. Sanduka mezarların blok taşlarının kireçtaşından yapıldıkları belirtilmektedir. Bunlar içerisinde ölü hediyesi olarak Erken Sümer dönemine, yukarıda da belirtildiği gibi Geç Uruk/Ninive 5 ve metalik seramiklerinin ele geçtiği belirtilmektedir (Resim 5.II.1b-c)[1740]. Hocker pozisyonunda gömülere sahip bu prehistorik taş sanduka mezarların Erhanedanlar Devrine ait oldukları belirlenmiştir. Mezarlar içerisinde bulunan ölü hediyelerinin yoğun tahribattan dolayı dışarıya çıktığını, bu nedenle tekil durumda ele geçtikleri belirtilmektedir. Mezarlar içerisinden çok az miktarda iskeletin ele geçmesinin sebepleri sulama nedeniyle kemiklerin erimesine ve eskiçağda soyulmadan kaynaklı dağıtılmalarına bağlanmaktadır (Resim 5.II.1a)[1741].

Diyarbakır ili, Ergani ilçesi, Hilar köyüne bağlı Çayönü Tepesi Mevkii'nde yer alan ***"Çayönü Höyük"*** içerisinde MÖ III. binyıla tarihlenen mezarlar ele geçmiştir.

[1736] Eyyüp Ay, "Müslümantepe 2000 Yılı Kazısının Hikâyesi", *İdol, Arkeoloji ve Arkeologlar Derneği Dergisi, Sayı: 8,* Ocak, Şubat, Mart 2001, 7, Resim 6; Ay, "2000 Yılı Müslümantepe Kazısı", 417-418.
[1737] Eyyüp Ay, "Müslümantepe 2000 Yılı Kazısının Hikayesi", *İdol, Arkeoloji ve Arkeologlar Derneği Dergisi, Sayı: 8,* Ocak, Şubat, Mart 2001, 7; Ay, "2000 Yılı Müslümantepe Kazısı", 417-418.
[1738] Ay, "2000 Yılı Müslümantepe Kazısı", 418
[1739] Greaves ve Helwing, "Archaeology in Turkey: The Stone, Bronze & Iron Ages, 2002", 234.
[1740] Eyyüp Ay, "Müslümantepe Kazıları", *İdol, Arkeoloji ve Arkeologlar Derneği Dergisi, Yıl.6 Sayı:20,* Mart 2004, 10, Şekil. 3a-b.
[1741] Ay, "Müslümantepe Kazıları", 10, Resim. 2c.

Ayrıca Erken Tunç Çağına ait yerleşmelerin izlerine höyüğün kuzey kesiminde ulaşılmıştır[1742]. Burada höyüğün yüzeyinin Erken Tunç Çağ II-III'de mezarlık alanı olarak kullanıldığı belirtilmektedir[1743].

Bunlardan bir tanesi özellikle dikkat çekicidir. MÖ 2.300 yıllarına tarihlenen çömlekçi çarkında yapılmış kaplarla birlikte hocker pozisyonunda gömülü iskeletin ele geçtiği 1 adet taş sanduka mezar yayınlanmıştır[1744]. Çayönü'nün en üst tabakalarında ele geçen "Koyu Yüzlü Açkılı Çanak-Çömlekleri" Kafkaslar ile benzerlik göstermeleri açısından önemlidir[1745]. Söz konusu bu kırmızı siyah açkılı seramiklerin Erken Tunç Çağın Kafkas etkisini yansıtan tipik Kura-Aras kapları oldukları belirtilmektedir. Bu seramikler Dicle Vadisi içerisinde ve kollarında oldukça az miktarda ele geçmiştir[1746].

Diyarbakır ili, Bismil ilçesinde bulunan ***"Salat Tepe"*** Kalkolitik Çağ yerleşimlerinin son bulmasından sonra aynı yerin Erken Tunç Çağında mezarlık olarak kullanıldığı belirtilmektedir[1747]. Ancak detaylı bilgi verilmemiştir.

Şırnak İli, Güçlükonak İlçesi'nde Koçtepe Köy sınırları içerisinde kalan ***"Tatıka"*** düzlüklerinde taş örgülü çukurların altında birkaç evreli taş temelli yapılar ve bunlarla ilişkili çömlek mezarlara ulaşılmıştır[1748]. Mezarların tamamının hocker pozisyonunda gömülmüş bebeklere ve çocuklara ait olduğu belirtilmiştir[1749].

[1742] Halet Çambel, "Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmalarının Kültür Tarihi Bakımından Önemi", *Atatürk Konferansları IV, 1970,* Türk Tarih Kurumu Yayınlar XVII. Seri- Sayı. 4, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1971, 35-36.

[1743] Halet Çambel, Robert J. Braidwood, Mehmet Özdoğan ve Wulf Schirmer, "1987 Yılı Çayönü Kazıları", *X. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: I*, 1989, Ankara 45.

[1744] Çambel, "Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmalarının Kültür Tarihi Bakımından Önemi", 36.

[1745] Mehmet Özdoğan, Aslı Özdoğan, Michael Davis, "1989 Yılı Çayönü Kazıları", *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* Ankara 1991, 71.

[1746] Ufuk Esin, "The Main Problems in Setting Up a Chronological Framework (Caucasus, Eastern Anatolia and Northern Syria)", *Varia Anatolica, XI, In: Chronologies des pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVe-IIIe millénaires. From the Euphrates to the Caucasus: Chronologies for the 4th-3rd millennium B.C. Vom Euphrat in den Kaukasus: Vergleichende Chronologie des 4. und 3. Jahrtausends v. Chr. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998. Istanbul: Institut Français d'Études Anatoliennes-Georges Dumézil,* Paris, 2000, 6.

[1747] A. Tuba Ökse, Ahmet Görmüş ve Nevin Soyukaya, "Ilısu Barajı-Salat Tepe 2006 Yılı Kurtarma Kazısı", *29. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2008, 311.

[1748] A. Tuba Ökse, "Ilısu Barajı İnşaat Sahası'nda Yeni bir Erken Tunç Çağı Mezarlığı: Tatıka", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler, Sayı: 38,* Mayıs 2014, 8, Resim. 1; A. Tuba Ökse ve Ahmet Görmüş, "Ilısu Barajı İnşaat Sahası 2013 Kurtarma Kazısı", *36. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2014, 124, Resim. 1

[1749] Ökse, "Ilısu Barajı İnşaat Sahası'nda Yeni bir Erken Tunç Çağı Mezarlığı: Tatıka", Mayıs 2014, 9.

Çömleklerin üstü taş levhalar ile örtülmüştür. İskeletlerin mezardaki durumları incelendiğinde hocker pozisyonuna sahip oldukları belirlenmiştir. Mezarlar içerisinde ölü hediyesi çıkmamıştır, ancak çömlek etrafında yoğun miktarda hayvan kemiğine ulaşılmıştır[1750].

Tespit edilen bir başka mezar tipi pithos/küptür. 0.40 m. ağız çapı, 0.43 m. derinliğe sahip bir küp/pithos mezarın çömlek mezarlarda olduğu gibi yassı kapak taşıyla kapatıldığı belirtilmektedir. Bu küpün dışına ve iç kısmının üst seviyelerinde hayvan kemiklerinin bırakıldığı belirlenmiştir[1751]. Bu veriler MÖ III. binyıl mezarlarında uygulanan ritüelleri ve ölü yemeğiyle ilişkilendirilebilir.

Çömlek ve pithos mezarlar dışında taş sanduka mezar da açığa çıkartılmıştır. Doğu-batı doğrultulu (Resim 5.II.1e) sandukaların üst örtüsü taş kapak ile örtülmüştür. Sandukalar içerisinde hocker pozisyonunda çocuk iskeletleri açığa çıkartılmıştır. İskelet ile birlikte 1 adet taş yüzük ele geçmiştir[1752].

Diğer bir tip içerisinde bebek iskeleti bulunan basit toprak mezardır. İçerisindeki bebek hocker pozisyonunda yatırılmaktadır. Bebeğin kafatası kuzeye döndürülmüştür. Mezardaki bebeğin göğsünün ön kısmında ölü hediyesi olarak 1 adet minyatür kap ele geçmiştir[1753]. Kazı çalışmalarında çevresi taşlarla çevrilmiş basit toprak mezara daha ulaşılmıştır. Mezar içerisinde hocker pozisyonunda çocuk (18x34) iskeletine ulaşılmıştır[1754].

Mezarların içerisinden ve çevresinden boncuklar, ağırlıklar, perdah taşları ve bazılarından idoller, silindir mühürler (Brokad/Piedmont stili) (Resim 5.II.1f) ele geçmiştir. Mezarlara ölü hediyesi olarak pişmiş toprak kaplar da bırakılmıştır (Resim 5.II.1g-h). Bazı kapların ölü için düzenlenen bir dizi ritüllerle birlikte mezar törenleri tamamlandıktan sonra kırılarak mezar çevresine bırakıldıkları belirtilmektedir[1755].

[1750] Ökse, "Ilısu Barajı İnşaat Sahası'nda Yeni bir Erken Tunç Çağı Mezarlığı: Tatıka", 9; Ökse ve Görmüş, "Ilısu Barajı İnşaat Sahası 2013 Kurtarma Kazısı", 125.
[1751] Ökse ve Görmüş, "Ilısu Barajı İnşaat Sahası 2013 Kurtarma Kazısı", 125
[1752] Ökse, "Ilısu Barajı İnşaat Sahası'nda Yeni bir Erken Tunç Çağı Mezarlığı: Tatıka", 9; Ökse ve Görmüş, "Ilısu Barajı İnşaat Sahası 2013 Kurtarma Kazısı", 124, Resim 2; Ökse, vd., Ilısu Barajı İnşaat Sahası 2014 Kurtarma Kazısı", 62.
[1753] Ökse, "Ilısu Barajı İnşaat Sahası'nda Yeni bir Erken Tunç Çağı Mezarlığı: Tatıka", 9; Ökse ve Görmüş, "Ilısu Barajı İnşaat Sahası 2013 Kurtarma Kazısı", 124, Resim. 2.
[1754] Ökse, vd., Ilısu Barajı İnşaat Sahası 2014 Kurtarma Kazısı", 61.
[1755] Ökse ve Görmüş, "Ilısu Barajı İnşaat Sahası 2013 Kurtarma Kazısı", 129, Resim 5-7, 8; Ökse ve Görmüş, "Ilısu Barajı İnşaat Sahası 2013 Kurtarma Kazısı", 128-129, Resim 3-4

Mimari yapılar, mezarlar ve ölü yemeğiyle ilişkili veriler MÖ 3000-2600/2500 yılları arasına verilmiştir[1756].

"Kuriki Höyük", Batman ilinin 14 km. güneyinde, Oymataş Köyü'nün 1.10 km. güneybatısında ve Batman Çayı ile Dicle Nehri'nin birleştiği yerde konumlanmıştır. Höyük 1 ve 2 olmak üzere ikiye ayrılmaktadır[1757]. Höyükte gerçekleştirilen kazı çalışmalarında MÖ IV. binyıl sonu MÖ III. binyıl başlarına tarihlenen IV. tabakaya[1758] ait taş sanduka ve basit toprak mezarlara ulaşılmıştır. Bunlar arasında ölülerin hocker pozisyonunda gömüldükleri basit toprak mezarlar daha yoğunlukludur (Resim 5.II.1ı)[1759]. Basit toprak ve taş sanduka mezarda çocuk, bebek ve fetüslerin gömüldüğü tespit edilmiştir. Taş Sanduka mezar MÖ III. binyıl başlarına tarihlendirilmiştir. Sanduka içerisindeki bebek mezara kuzey-güney doğrultulu yerleştirilmiştir[1760].

Kuriki Höyük I içerisinde daha sonraki yıllarda kerpiç sanduka mezar açığa çıkartılmıştır. Yarım ay şekline sahip mezarın sandukasından 5 sıra kerpiç duvarı korunmuştur. Mezar içerisindeki iskeletin sırtı hocker pozisyonunda duvara dönüktür. Yetişkin bireyin yanında birkaç tane ele yapımı pişmiş toprak kap ele geçmiştir (Resim 5.II.1j)[1761]. IV. tabakada ele geçen taştan ve pişmiş topraktan yapılan boncuklar, kemik, bız, delici tunç aletler, obsidyen ve çakmaktaşından yapılmış aletler, büyük oranda el yapımı, boyalı ve tek renkli çanak-çömlekler MÖ IV. binyıl sonu MÖ III. binyıl başlarına verilmiştir[1762].

Güneydoğu'nun en önemli kilit mezarlıklarından birisi olan **"*Başur Höyük*"** Siirt il sınırları içerisinde Botan Vadisi ile Bitlis Vadisi'nin yol hattını teşkil eden Bitlis Vadisi'nin devamı niteliğindeki Başur Çayı'nın 150 m. kadar batısında yer

---

[1756] Ökse, vd., Ilısu Barajı İnşaat Sahası 2014 Kurtarma Kazısı", 63.
[1757] Elif Genç, Stefano Valentini ve Anacleto A'Agostino, "Kuriki Höyük 2009 Yılı Kazı Çalışması", *32. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1.Cilt,* Allame Tanıtım & Matbaacılık Hizmetleri, Ankara 2011, 142, 143, Harita 1, Çizim.1.
[1758] Genç vd., "Kuriki Höyük 2009 Yılı Kazı Çalışması", 144-145.
[1759] Ayşen Açıkkol Yıldırım ve Pınar Gözlük Kırmızıoğlu ve Elif Genç, "Kuriki Höyük İskeletleri", *29. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi, Muğla, 2014, 203, Resim. 2.
[1760] Genç, "Kuriki Höyük", *Aktüel Arkeoloji Dergisi Özel Sayı, Arkeoloji ve Barajlar Gerçeği*, Eylül 2010-17, İstanbul 106; Genç vd., "Kuriki Höyük 2009 Yılı Kazı Çalışması", 145-146, Resim. 4.
[1761] Elif Genç, Birgül Yıldız Köse ve Çağan Köse, "2012 Yılı Kuriki Höyük Kazıları", *35. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. 1*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi, Muğla, 2014, 294, Resim. 5.
[1762] Genç vd., "Kuriki Höyük 2009 Yılı Kazı Çalışması", 146-147.

almaktadır[1763]. İnanılmaz derecede zengin metaller içeren 17 mezar höyük üzerinde güneydoğu kesimde eğimli alanda yer almaktadır[1764]. Başur Höyük'ün MÖ III. binyıla tarihlenen en önemli buluntuları bu mezarlarından elde edilmiştir[1765]. Mezarların derinlikleri 1 m.den 1.2 m.ye kadar değişmektedir[1766]. Mezarlar Ninive V seramiğinin mevcudiyeti ve mezarlar içindeki organik materyalden yakından örtüşen radiokarbon tarihleriyle yaklaşık MÖ 3.100-2.900/2.800 yılları arasına tarihlenmiştirler[1767].

Yürütülen kazılarda daha çok taş sanduka olmak üzere basit toprak tipi mezarlarında uygulandığı belirlenmiştir. Kazılarda ilk önce M1 No.lu Erken Tunç Çağına tarihlenen taş sanduka mezar açığa çıkartılmıştır. Mezar 0.93x1.85 m. boyutlarında üst plaka taşlara sahiptir[1768]. Benzer tipe sahip M2 ve M3 mezarları da benzer özelliklere sahiptir. M2 mezarı 1.65x2.15 m., M3 mezarı ise 1.65x2.35 m. ölçülerine sahiptir. Mezarlar içerisindeki iskeletler asidik toprak yapısından dolayı yoğun tahribat yaşamışlardır[1769]. 3 No.lu mezar 2.35x1.65 m. boyutuyla en büyük mezarı oluşturmaktadır. 1 No.lu mezar ise 1.95x0.85 m.lik boyutuyla en küçük taş sanduka mezarı temsil etmektedir[1770].

2014 yılı kazı sezonunda çok sayıda kişinin gömüldüğü yüksek dereceli malların içerisine konulduğu bir başka sanduka mezara ulaşılmıştır. Bu mezarda tek bir olayda çok sayıda gömünün uygulandığı anlaşılmıştır. Krali mezar olan Mezar No. 15 taş sanduka mezarına 3 kişinin gömüldüğü anlaşılmıştır. Bunlardan biri 34-35 yaşlarında, diğerleri 12 yaş 6 aylık olarak hesaplanmıştırlar. Bu sanduka mezarın dışında gerçekleştirilen kazılarda ergenlik çağında en az 7 kişiye ait iskelete ulaşılmıştır. 10-20 yaş arasında değişen bu gençlerin erkek ve dişi oldukları tespit edilmiştir. Bu durum

---

[1763] Haluk Sağlamtimur ve Ali Ozan, "Siirt-Başur Höyük 2011 Yılı Çalışmaları", *34. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, Pegasus Görsel İletişim Hizmetleri, Çorum, 2013, 261.

[1764] Sağlamtimur ve Ozan, "Siirt-Başur Höyük 2011 Yılı Çalışmaları", 265, Sağlamtimur ve Ozan, "Başur Höyük 2012 Yılı Kazı Çalışmaları", 525, Resim. 3; Haluk Sağlamtimur ve Martina G. M. Massimino, "Wealth Sacrifice and Legitimacy: The Case of the Early Bronze Age Başur Höyük Cemetery (South-eastern Turkey)", *Proceedings of the 10th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East Volume 1*, (Edit. Barbara Horejs, Christoph Schwall, vd), Wiesbaden, 2018, 331-332.

[1765] Sağlamtimur ve Ozan, "Siirt-Başur Höyük 2011 Yılı Çalışmaları", 265, Resim. 4.

[1766] Sağlamtimur ve Ozan, "Başur Höyük 2012 Yılı Kazı Çalışmaları", 518, Resim. 3

[1767] Sağlamtimur ve Ozan, "Başur Höyük 2012 Yılı Kazı Çalışmaları", 518; Hassett ve Sağlamtimur, "Radical 'royals'? Burial Practices at Başur Höyük and the Emergence of Early States in Mesopotamia", 642; Sağlamtimur ve Massimino, "Wealth Sacrifice and Legitimacy: The Case of the Early Bronze Age Başur Höyük Cemetery (South-eastern Turkey)", *e 1,* (Edit. Barbara Horejs, Christoph Schwall, vd), Wiesbaden, 2018, 331-332.

[1768] Sağlamtimur ve Ozan, "Siirt-Başur Höyük 2011 Yılı Çalışmaları", 265.

[1769] Sağlamtimur ve Ozan, "Siirt-Başur Höyük 2011 Yılı Çalışmaları", 265.

[1770] Sağlamtimur ve Ozan, "Başur Höyük 2012 Yılı Kazı Çalışmaları", 518.

Arslantepe'de olduğu gibi kurban sahnesini yansıtmaktadır. Mezarın hemen dışına birçok kişinin gömülmesi dışında büyük sanduka mezarın içerisindekilere eşlik etmesi için çeşitli şahsi süslemeleri olan eserler ve önemli miktarlarda mezar mallarının bırakıldığı anlaşılmıştır. Bu eserler kişisel eşyalar olarak yorumlanmıştır[1771].

Mezarlarda ele geçen diğer ölü hediyelerini detaylı bir şekilde incelemek gerekirse bu eserler arasında 500'den fazla kap, yaklaşık 600 adet çeşitli türlerde metal eserler, on binlerce boncuk (kaya kristali, karnelin, kabuk ve diğer yarı değerli taşlar) (Resim 5.25)[1772]. Bunlar arasında pişmiş topraktan boyalı ve boyasız çanak çömlekler, tunçtan yapılmış mızrak uçları, iğneler ve çeşitlilik arz eden törensel nesneler de bulunmaktadır. Ayrıca geometrik motifli silindir mühürler, on binden daha fazla sayıda dağ kristalleri ve başka türden taşlar ile yapılmış boncuklar mezarlar içerisinde ele geçmiştir[1773]. Bir nevi mezar ritüelleri için mezarlara konuldukları düşünülen standardlar, asalar, metal kaplar, kaşık benzeri nesneler, parmak zilleri, silindirik pendant-amuletler (mühürler?) de ele geçenler arasındadır. Bazı metal eserlerde sahnelenen, daha çok geometrik desenli boğalar, keçiler ve kuşlardan oluşan eserler gelinen ustalığı yansıtmaktadır. Bunlardan ayakta duran kuş başlı kadınların taşıdığı bir kadeh ve metal kabın kulpun üzerinde duran iki keçi figürini dikkati çekmektedir[1774].

9 No.lu mezar içerisinde bulunan 49 adet taşlardan yapılan küçük nesneler karşılıklı oynan bir oyunun parçalarını içermektedir (Resim 5.26a)[1775]. Farklı renkte taşlardan (39 adet) yapılmış olan oyun taşları içerisinde 3 yaban domuzu, 4 köpek, 4 piramit, 4 bilye, 4 beyaz 4 gri mermi biçimli, 4 adet iki kenarlı basık yuvarlak taşlar bulunmaktadır. Oyun taşlarının arta kalanları mermi biçimli ve gri renkli taşlardan oluşmaktadır. Fakat bunların boyutlarının diğer 4 beyaz ve gri şekilli taşlara nazaran daha küçük olduğu belirtilmektedir. Ayrıca küp formuna sahip sekiz çıkıntısı olan oyun taşının muhtemelen zar olduğu tahmin edilmektedir. İki kenardan basık yuvarlak

[1771] Hassett ve Sağlamtimur, "Radical 'royals'? Burial Practices at Başur Höyük and the Emergence of Early States in Mesopotamia", 640.
[1772] Sağlamtimur ve Ozan, "Başur Höyük 2012 Yılı Kazı Çalışmaları", 518, Resim. 8; Sağlamtimur ve Massimino, "Wealth Sacrifice and Legitimacy: The Case of the Early Bronze Age Başur Höyük Cemetery (South-eastern Turkey)", *e 1,* (Edit. Barbara Horejs, Christoph Schwall, vd), Wiesbaden, 2018, 331-332.
[1773] Sağlamtimur ve Ozan, "Başur Höyük 2012 Yılı Kazı Çalışmaları", 518
[1774] Sağlamtimur ve Massimino, "Wealth Sacrifice and Legitimacy: The Case of the Early Bronze Age Başur Höyük Cemetery (South-eastern Turkey)", *e 1,* (Edit. Barbara Horejs, Christoph Schwall, vd), Wiesbaden, 2018, 332, Fig. 6-12, 13-14.
[1775] Sağlamtimur ve Ozan, "Başur Höyük 2012 Yılı Kazı Çalışmaları", 518, Resim 9.

taşların orta kesimleri bir tür deniz/tatlı su kabuklusuna ait kabuğun kesilmesiyle ve iki kenarına siyah taştan kenar kapakları iliştirilmiştir. Bilye biçimine sahip taşlardan 3 tanesi beyaz 1 tanesi siyahtır. Bu taşların oyun tahtasına ilişkin veri ele geçmemiştir[1776]. Erken Tunç Çağına ait bu mezar içerisine mezar hediyesi olarak bırakılan çanak çömlekler (Resim 5.27) gösterdikleri özellikler bakımından yüzeysel birkaç gruba ayrılmıştır[1777]. Dikkati çeken ilk özellik renk ayrımı olmuştur. Pişmiş toprak çanak çömlekler açık kahveden krem- yeşilimsiye ve siyaha doğru renkler ayrılmaktadır. Hamur rengi ile astar renkleri birbirleriyle uyumludur. Kapların ince tanelere sahip, arıtılmış kilden oldukları belirtilmektedir. Çanak çömlekler boyama, kazıma ve perdahlı olmak üzere 3 farklı bezeme tekniğine ve yöntemine sahiptir. Bezemesiz olan örneklerde söz konusudur. Kaplardan bir tanesinin tamamı boyalıdır[1778].

M1 mezarının üst taş sandukasının içe düşmesinden dolayı mezar içerisinde ele geçen pişmiş toprak çanak-çömlekler yoğun tahribat geçirmiştir[1779]. Açılan 3 sanduka mezar içerisine tunç eserler ve pişmiş toprak çanak-çömlekler konulduktan sonra toprakla doldurulduğu anlaşılmıştır. 3 mezar içerisine bırakılan ölü hediyeleri çok sayıda tüm kaptan ve metal eserden oluşmaktadır[1780]. Pişmiş toprak kapların çoğu Ninive 5 olarak bildiğimiz boyalı ve bezemesiz örneklerden oluşmaktadır[1781]. Metal örnekler arasında yer alan örneklerden bir tanesi silah niteliğinde mızrak uçlarından oluşmaktadır. Diğer bir grup çeşitli boyutlarda iğnelerden oluşmaktadır. Bu iğnelerin ucunda hayvan figürünü yer almaktadır. Diğer bir grubu üzerleri bezemeli kaplardan oluşmaktadır[1782]. Mezarlardan ele geçen diğer bir grubu silindir mühürler oluşturmaktadır[1783].

Mezar No. 15 içerisindeki 1 erişkin 1 erkek ve 1 kız çocuğuna eşlik etmesi için bırakılan 100'den fazla mızrak uçları (Resim 5.26b) dışında çok sayıda tunç ve pişmiş toprak eserler ele geçmiştir. Erkek çocuğun göğsünü örten elmas şeklindeki siyah,

---

[1776] Sağlamtimur ve Massimino, "Wealth Sacrifice and Legitimacy: The Case of the Early Bronze Age Başur Höyük Cemetery (South-eastern Turkey)", *e 1,* (Edit. Barbara Horejs, Christoph Schwall, vd), Wiesbaden, 2018, 332, Fig. 5
[1777] Sağlamtimur ve Ozan, "Başur Höyük 2012 Yılı Kazı Çalışmaları", 518, Resim. 10.
[1778] Sağlamtimur ve Ozan, "Başur Höyük 2012 Yılı Kazı Çalışmaları", 519.
[1779] Sağlamtimur ve Ozan, "Siirt-Başur Höyük 2011 Yılı Çalışmaları", 265.
[1780] Sağlamtimur ve Ozan, "Siirt-Başur Höyük 2011 Yılı Çalışmaları", 265, Resim. 7, Çizim. 3.
[1781] Sağlamtimur ve Ozan, "Siirt-Başur Höyük 2011 Yılı Çalışmaları", 265.
[1782] Sağlamtimur ve Ozan, "Siirt-Başur Höyük 2011 Yılı Çalışmaları", 265, Resim. 8.
[1783] Sağlamtimur ve Ozan, "Siirt-Başur Höyük 2011 Yılı Çalışmaları", 265.

beyaz boncuklarla süslenmiş tekstil dikkat çekicidir. Bunun dışında iskeletlerin göğüslerinde tespit edilen iğneler kıyafetle gömüldüklerini göstermektedir[1784].

Mezar içinde gömü sayısına baktığımızda çoğunun çoklu gömüye sahip olduğu anlaşılmıştır. Bunlardan iki mezarda anne ile bebeğin mezara birlikte gömüldükleri tespit edilmiştir[1785]. Mezar No. 35 içerisine 3 kişinin gömüldüğü tespit edilmiştir. Mezar dışında yapılan kazı çalışmalarında ise yedi iskelet tespit edilmiştir. Çoklu gömünün uygulandığı mezar bir nevi insan kurbanını yansıtmaktadır[1786]. Yayınlardan anlaşıldığı kadarıyla diğerleri tekli gömülerden oluşmaktadır.

Mezarların yönlerinin daha çok batı-doğu aksına çevrildiği belirtilmektedir[1787]. Ölülerin yatırılış şekline baktığımızda diğer mezarlıklarda olduğu gibi hocker pozisyonunun uygulandığı anlaşılmıştır. Mezar No. 15 içerisindeki iskeletler (Sk. 34) incelendiğinde hocker pozisyonunda başların doğuya ayakların batıya gelecek şekilde gömüldükleri anlaşılmaktadır. Erkek çocuğun iskelet yapısı yarı çömelmiş pozisyonu vermektedir[1788]. Gömü tarzlarına gelince Başur Höyük kazılarında açığa çıkarılan mezarlarda inhumasyon gömü dışında kremasyon tarzında gömü uygulamalarının olduğu belirtilmektedir[1789].

5.2.2. Aşağı Fırat Havzası

Aşağı Fırat Havzası içerisinde de MÖ III. binyıla ait mezar/mezarlıklara ulaşılmıştır. Bu mezarlardan elde edilen bulgular Elazığ-Malatya ovasına ve daha uzak diyarlardan Kızılırmak Kavsi ve Kafkas dünyası ile olan iletişimi aydınlatılması açısından önemlidir. Şanlıurfa il sınırları içerisinde Fırat Nehri'nin sağ tarafında, yine Fırat'ın yan kolu olan Kantara Deresi'nin hemen kenarında Kantara Köy sınırları

[1784] Hassett ve Sağlamtimur, "Radical 'royals'? Burial Practices at Başur Höyük and the Emergence of Early States in Mesopotamia", 643, Figure. 3; 648, Figure. 8.
[1785] Sağlamtimur ve Ozan, "Başur Höyük 2012 Yılı Kazı Çalışmaları", 518
[1786] Hassett ve Sağlamtimur, "Radical 'royals'? Burial Practices at Başur Höyük and the Emergence of Early States in Mesopotamia", 640, 644.
[1787] Sağlamtimur ve Massimino, "Wealth Sacrifice and Legitimacy: The Case of the Early Bronze Age Başur Höyük Cemetery (South-eastern Turkey)", *e 1,* (Edit. Barbara Horejs, Christoph Schwall, vd), Wiesbaden, 2018, 332.
[1788] Hassett ve Sağlamtimur, "Radical 'royals'? Burial Practices at Başur Höyük and the Emergence of Early States in Mesopotamia", 644-648.
[1789] Sağlamtimur ve Ozan, "Başur Höyük 2012 Yılı Kazı Çalışmaları", 518.

içerisinde yer alan ***"Nevali Çori"*** de MÖ III. binyıla ait mezarlık tespit edilmiştir[1790]. Mezarların açığa çıkartıldığı yerleşim 2 kuru dere arasında sınırlanan bir teras üzerinde yer almaktadır[1791]. Mezarlıkta toplamda 22 adet taş sanduka, çömlek, pithos tipi mezarlar açığa çıkartılmıştır[1792]. İntramural olarak taş sandukalardan ilki MÖ 3.000-2.800 yıllarına tarihlenen çok odalı yapının 1.50 m. genişliğindeki ön odası içerisinde tespit edilmiştir. Taş sanduka mezarlar da ETÇ I dönemine tarihlenmişlerdir[1793].

2 taş sanduka mezarın güney-kuzey yönünde oldukları belirtilmiştir[1794].

Bu sanduka mezarlar içerisinde armağan olarak pişmiş topraktan 2 adet kırmızı kupa, süs eşyaları arasında tunç eserler ile birlikte altından yapılmış spiral başlı iğne ve yüzük şeklinde bir askı dikkate değerdir. Süs eşyaları arasında siyah ve beyaz taşlardan yapılmış bir kolyenin de bulunduğu belirtilmektedir[1795].

Taş sanduka, pithos ve çömlek mezarlarda tekli gömülerin uygulandığı belirtilmektedir[1796]. İnhumasyon ölülerin mezar içerisine yatırılış şekline ilişkin bilgiler ön oda içerisinde açığa çıkartılan taş sanduka mezar içerisindeki bireyin hocker pozisyonunda gömülmesinden gelmektedir[1797]. Pithos ve çömlek tipi mezarlar da tespit edilmiştir[1798]. Ancak detay verilmemiştir.

Aynı coğrafyayı paylaşan ***"Hassek Höyük"***, Atatürk Baraj gölü altında kalan, Karababa bölgesinin en kuzeyinde, Şanlıurfa ili, Siverek ilçesinin Tillakin/Kırca köy sınırları içerisinde yer almaktaydı. Yerleşimle çağdaş pithos ve çömleklerden oluşan mezarlık[1799] yerleşimin dışına konumlanmışken[1800], höyük içerisindeki mekanlar altında

---

[1790] Adnan Mısır, "1990 Yılı Şanlıurfa Nevali Çori Kazısı", *II. Müze Kurtarma Kazıları Semineri,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1992, 201.
[1791] Mısır, "1990 Yılı Şanlıurfa Nevali Çori Kazısı", 201
[1792] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 137.
[1793] Mısır, "1990 Yılı Şanlıurfa Nevali Çori Kazısı", 202.
[1794] Mısır, "1990 Yılı Şanlıurfa Nevali Çori Kazısı", 202.
[1795] Mısır, "1990 Yılı Şanlıurfa Nevali Çori Kazısı", 202
[1796] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 137.
[1797] Mısır, "1990 Yılı Şanlıurfa Nevali Çori Kazısı", 201
[1798] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 137.
[1799] Palumbi, "From Collective Burials to Symbols of Power, The Translation of Role and Meanings of the Stone-Lined Cist Burial Tradition From Southern Caucasus to the Euphrates Valley", 32.
[1800] Marcella Frangipane, "Doğu Anadolu İlk Tunç Çağ I Dönemi", *ArkeoAtlas, Sayı: 2*, İstanbul 2003, 54

uygulanan mezarlar da (Mezar No. G12A, Mezar No. 12[1801]) bulunmaktadır[1802]. Mezarlık Erken Tunç Çağı'nda küçük bir yamaç vadisini aştıktan sonra yaklaşık olarak 150 m. kadar batıya doğru uzanıyordu[1803].

İskeletler üzerinde yapılan çalışmalara göre toplamda 17 intramural gömüye ulaşılmıştır. Bunların 13 tanesi çocuk/bebek mezarına aitken sadece 4 mezar yetişkine aittir[1804]. Yerleşim içerisine uygulanan bu mezarlardan ikisi zengin gömütlere ev sahipliği yapmaktadır. Her iki mezarın aşağıda detaylı bir şekilde verilmiş buluntuları extramural mezarlıktaki gömülerden daha zengindir[1805]. Hassek Höyük'te taş sanduka tipinde mezarlardan G12 No.lu mezarı Palumbi erken evreli olarak tarihlenmiştir[1806]. Taş sanduka tipindeki bu mezar dikdörtgen forma sahiptir (Resim 5.28a)[1807]. Mezar içerisindeki bireyin 37 yaşında bir erkek olduğu belirlenmiştir[1808].

Hassek Höyük'ün 1 km. kadar batısında Aşağı Tillakin Köyü'nde "Ağaç Tarla"da extramural bir mezarlığın daha olduğu belirlenmiştir. Bu mezarlar Hassek Höyük Erken Tunç Çağ I pithos mezarlarıyla aynı tipe sahiptirler[1809]. Bu mezarlıkta taş sanduka dışında Erken Tunç Çağ I dönemine tarihlenen pithos tipi gömütler de mevcuttur[1810]. Bu mezarlardaki iskeletler üzerinde yapılan antropolojik çalışmalar sonucunda yetişkin birey sayısının % 94, çocuk gömüsünün % 6 oranında olduğu hesaplanmıştır[1811]. Açılan

[1801] Palumbi, "From Collective Burials to Symbols of Power, The Translation of Role and Meanings of the Stone-Lined Cist Burial Tradition From Southern Caucasus to the Euphrates Valley", 32.
[1802] Manfred Behm Blancke, "Hassek Höyük 1980 Kazı Dönemi", *III. Kazı Sonuçları Toplantısı,* DSİ Basım ve Foto-Film İşletme Müdürlüğü Matbaası, Ankara 1981, 103.
[1803] Blancke, "Hassek Höyük 1980 Kazı Dönemi", 104.
[1804] Manfred Behm Blancke, "Die Ausgrabengen Auf Dem Hassek Höyük Im Jahre 1984", *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Ankara 1986, 89.
[1805] Palumbi, "From Collective Burials to Symbols of Power, The Translation of Role and Meanings of the Stone-Lined Cist Burial Tradition From Southern Caucasus to the Euphrates Valley", 35; Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 137.
[1806] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 137.
[1807] M.R. Behm-Blancke, "Hassek Höyük Die Grabungen 1981", *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı. XXVI, Cilt 2,* Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi Döner Sermaye İşletmesi, Ankara 1983, 68, Abb. 6.
[1808] Blancke, "Hassek Höyük Die Grabungen 1981", 68.
[1809] Blancke, "Hassek Höyük 1980 Kazı Dönemi", 108.
[1810] Blancke, "Hassek Höyük 1980 Kazı Dönemi", ; Blancke, "Hassek Höyük Die Grabungen 1981", 68-69, Abb. 8; Frangipane, "Doğu Anadolu İlk Tunç Çağ I Dönemi", 54.
[1811] Blancke, " Die Ausgrabengen Auf Dem Hassek Höyük Im Jahre 1984", 89

92 adet pithos tipi mezar, açıklıkların ve çevrelerinin Fırat'tan toplanan kaba taşlarla kapatılmış ve desteklenmiş olduğunu göstermektedir[1812].

Mezarlardaki iskeletlerin yönlerine ve pozisyonlarına gelince, pithos mezarlar içerisindeki bireylerin genellikle sağ veya sol taraflarına doğru hocker pozisyonunda gömüldükleri belirlenmiştir[1813]. Extramural pithos mezarlar Hassek Höyük içerisindeki pithos mezarlarında olduğu gibi doğu-batı doğrultuludurlar[1814]. Batı yamaç üzerindeki G 43 No.lu taş sanduka mezar içerisinde 18-20 yaşlarında erkeğin mezara hocker pozisyonda gömüldüğü belirtilmektedir[1815].

Ölü hediyelerine gelince pişmiş toprak kaplar, tunç-bakır iğneler, beyaz, yeşilimsi ve kırmızımsı kireçtaşı boncuklardan yapılmış bir boncuk dizisi, kırmızı ve beyaz uzunlamasına delikleri bulunan dikdörtgen plakalar, saydam, damla biçimli taşlar ve yelpaze biçimli, ortası delinmiş, kenarı çentiklenmiş kireçtaşı sarkaçlar[1816], alet olarak keski; silah olarak balta, bakır hançer, mızrak, kılıç, ve taş bir alet [1817]; hükümranlığı gösteren taç, yiv kenarlı kafa koruyucu[1818], bir adet topuz başı (asa) bulunmuştur (Resim 5.28b)[1819].

Yerleşmenin 1 km. batısında bulunana extramural mezarlıkta pişmiş toprak kaplar, bakır iğneler[1820], tunç ve taş gibi küçük parçalardan oluşmuş değişik şekillerde boncuklar dışında delikli salyangoz kabuklarından oluşan ve nadir görülen küçük eşkenar kemik plakalar muhtemelen bir kemere ait olmalıdır. Değerli iki gri tonlu

---

[1812] Blancke, "Hassek Höyük Die Grabungen 1981", 69.
[1813] Blancke, " Die Ausgrabengen Auf Dem Hassek Höyük Im Jahre 1984", 89
[1814] Blancke, "Hassek Höyük 1980 Kazı Dönemi", 108.
[1815] Blancke, " Die Ausgrabengen Auf Dem Hassek Höyük Im Jahre 1984", 89
[1816] Blancke, "Hassek Höyük 1980 Kazı Dönemi", 105.
[1817] Palumbi, "From Collective Burials to Symbols of Power, The Translation of Role and Meanings of the Stone-Lined Cist Burial Tradition From Southern Caucasus to the Euphrates Valley", 35; Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 137.
[1818] Blancke, "Die Ausgrabengen Auf Dem Hassek Höyük Im Jahre 1984", 89; Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 137.
[1819] Palumbi, "From Collective Burials to Symbols of Power, The Translation of Role and Meanings of the Stone-Lined Cist Burial Tradition From Southern Caucasus to the Euphrates Valley", 35, Fig. 12d; Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 137, Fig. 4.23: 2.
[1820] Blancke, "Hassek Höyük 1980 Kazı Dönemi", 108; Çiğdem, *Sosyopolitik Açıdan Urartu Öncesi Doğu Anadolu Madenciliği ve Metalürjisi,* 49-50.

eserden bahsedilmektedir. Bunlardan ilki tunç zoomorfik eşya, diğeri kireçtaşı 1 kadın heykelciğidir[1821].

Mezarlar içerisindeki eserler ve höyük içerisindeki veriler değerlendirildiğinde mezarlık ve yerleşimlerin eşzamanlı oldukları tespit edilmiştir[1822].

Ölülerin yatırılış şekline gelince taş sanduka ve pithoslardaki bireylerin hocker pozisyonuna sahip oldukları belirtilmektedir[1823]. Höyüğün 500 m. kadar batısındaki mezarlıktaki pithos içerisindeki bireylerin yatırılış pozisyonları kafanın yönü itibariyle doğu-batı olarak verilmiştir. Bireyler hocker pozisyonlarında sağ veya sol taraflarına yaslanırken başlar küpe yatırışlarına paralel doğu-güneydoğu yönde küpün kapağının açılacağı yöne çevrilmiştir[1824].

"Lidar Höyük", Şanlıurfa'nın Bozova ilçesinin yaklaşık 60 km. kadar güneyinde yer alan bu merkez Harran Ovasından gelen Tatarhöyük, Bozova ve Titriş yerleşmelerinden geçen ve Fırat Nehrinin karşı yakasında, Lidar Höyüğün karşısında, Gritille yerleşmesiyle devam eden önemli eski bir ticaret yolu üzerinde konumlanmıştır[1825].

MÖ III. binyıla tarihlenen evlerin alt katlarına çocukların gömüldüğü küçük mezarlar[1826] dışında extramural mezarlıkta taş sanduka (200 adet), oda ve basit toprak tipinde (200'den fazla) mezarlara ulaşılmıştır[1827]. Lidar Höyük'ün doğu terasında, yerleşimin hemen ayak kısmındaki bu mezarlık Erken Tunç Çağ II dönemine tarihlendirilmektedirler[1828].

[1821] Blancke, "Hassek Höyük Die Grabungen 1981", 69.
[1822] Blancke, "Hassek Höyük Die Grabungen 1981", 69.
[1823] Blancke, "Hassek Höyük Die Grabungen 1981", 68, Abb. 6; Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 137; Derin, *Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri*, 12.
[1824] Blancke, "Hassek Höyük Die Grabungen 1981", 69.
[1825] Harald Hauptmann, "Lidar Höyük", ArkeoAtlas, Sayı: 2, 2003, 61
[1826] Harald Hauptmann, "Lidar Höyük 1981", *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı. XXVI, Cilt 2,* Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi Döner Sermaye İşletmesi, Ankara 1983, "Lidar Höyük 1981", 96.
[1827] Hauptmann, "Lidar Höyük", 61; Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar,* 106.
[1828] Ursula Wittwer Backofen, "Anthropological Study of the Skeleton Meterial from Lidar", *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı, II. Cilt,* Ankara 1987, 193; Frangipane, 2003d: 60, Resim. 1.

Özellikle 2.5 m. den 1.5 m.ye kadar değişen oda mezarlar çoklu gömü ve zengin mezar hediyeleri ile dikkati çekmektedir (Resim 5.28c)[1829]. Mezarlar kuzeydoğuda ana giriş odası (dromos) ve güneybatıda ana odadan oluşmaktadır[1830]. Oda mezarların farklı kısımlarında farklı zamanlara ait seramiklerin ele geçmiş olması uzun süre kullanım gördüğüne işarettir[1831].

Mezarların yönlerine gelince 1981 yılında açığa çıkartılan zengin 2 oda mezarın kuzeydoğu- güneybatı yönlü oldukları belirtilmektedir[1832]. Taş sanduka mezarların ise doğu-batı yönlendirmelerle birlikte kısmi sapmalarla kuzeydoğudan güneybatıya doğru yönlendirildiği belirtilmektedir[1833].

Mezarlarda ölülere eşlik etmesi bırakılan eserlerden taş sanduka mezarların hemen hepsinde sadece pişmiş toprak kaplar bırakılmıştır[1834]. Benzer şekilde basit toprak mezarlarda da ölü hediyesi olarak daha çok pişmiş toprak kaplar ele geçmiştir[1835].

Oda mezarlarda durum biraz daha farklıdır. 2 oda mezar içerisinde pişmiş toprak kaplar[1836] dışında 200 kadar çeşitli maden ve hammadden yapılmış ölü hediyesi ele geçmiştir. Ele geçen eserler arasında süs eşyası olarak mezara bırakılan ölü hediyeleri arasında yer alan boncuklar taştan ve deniz kabuğundan yapılmıştır. Tunçtan bilezikler de mezar hediyeleri arasındadır. Tunç iğneler ve boncuk ile takılar da ölü hediyesi olarak ele geçmiştir[1837].

Mezarlar içerisinde gömü sayıları incelendiğinde oda mezarların girişinde ikincil gömü uygulamasının olduğu belirtilmektedir[1838]. Benzer şekilde oda mezarlar içerisinde birden fazla gömünün mevcut olduğu belirtilmektedir[1839]. Mezarların tekrar tekrar açılarak önceden gömülenlerin mezarların dibe doğru itilmiş ve üzerine daha sonra yeni

---

[1829] Harald Hauptmann, "Lidar Höyük 1981", *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı. XXVI, Cilt 2,* Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi Döner Sermaye İşletmesi, Ankara 1983, 96, Abb.1-10.
[1830] Hauptmann, "Lidar Höyük 1981", 96.
[1831] Hauptmann, "Lidar Höyük 1981", 97.
[1832] Hauptmann, "Lidar Höyük 1981", 96.
[1833] Hauptmann, "Lidar Höyük 1981", 97.
[1834] Hauptmann, "Lidar Höyük 1981", 97, Abb. 12-13; Hauptmann, 2003: 61
[1835] Backofen, "Anthropological Study of the Skeleton Meterial from Lidar", 193.
[1836] Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar,* 106
[1837] Veli Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar,* 106; Hauptmann, 2003: 61; Derya Yılmaz, "Erken Tunç Çağı'nda Güneydoğu Anadolu'da Oda mezar Geleneği", *Anatolia 31, Ankara Üniversitesi Sil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü Dergisi,* Ankara 2006, 63
[1838] Hauptmann, "Lidar Höyük 1981", 96.
[1839] Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar,* 106.

gömünün yapıldığı tespit edilmiştir (Resim 5.28d)[1840]. Oda mezarlar içerisinde cinsiyet ayrımı gözetmeksizin erişkin, genç ve bebeklerle, çocukların gömüldükleri saptanmıştır[1841].

Mezarlar içerisindeki ölülerin yatırılış şekline gelince taş sanduka mezarlara ölüler hocker tarzında gömülmüşlerdir[1842]. 200'den fazla basit toprak mezardaki bireylerin de hocker pozisyonunda gömüldükleri belirlenmiştir[1843]. Oda mezarların ön kısımlarında ele geçen kadınların bazılarının hocker pozisyonunda oldukları ve başlarının doğuya döndürüldükleri tespit edilmiştir[1844].

"Titriş Höyük", Güneydoğu Anadolu bölgemizde, modern Şanlıurfa İli'nin 45 km. kuzeyinde yer alan 43 hektarlık büyük bir höyüktür[1845]. Titriş Höyük'te ETÇ ortalarında extramural ölü gömme durumu söz konusuyken Erken Tunç Çağ sonlarına doğru kentin savunması amaçlı yapılan duvarla paralel olarak mezarlık alanının yeri de değişmiştir[1846]. Bu durum belki hem yerleşimin korunmasına yönelik bir uygulamaydı hem de atalarını korumaya yönelik bir durumdu[1847].

Titriş Höyük'te 40'ın üzerinde ETÇ'ye ait basit toprak tipinde mezar, az sayıda taş sanduka ve oda tipinde mezarın açığa çıkartıldığı belirtilmektedir[1848]. İntramural

---

[1840] Hauptmann, "Lidar Höyük 1981", 97; Hauptmann, "Lidar Höyük", 61, Resim. 2.
[1841] Backofen, "Anthropological Study of the Skeleton Meterial from Lidar", 193-194.
[1842] Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar,* 106; Hauptmann, "Lidar Höyük", 61
[1843] Backofen, "Anthropological Study of the Skeleton Meterial from Lidar", 193
[1844] Hauptmann, "Lidar Höyük 1981", 96, Abb.10.
[1845] Guillermo Algaze, Timothy Matney, Steven A. Rosen ve Erdal Dilek, "Excavations at Titriş Höyük, Şanlıurfa Province: Preliminary Report for the 1998 Season", *XXI. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2000, 145; Nicola Laneri, "Defining Residental Graves, The Case of Titriş Höyük in Southestern Anatolia During the Late III rd Millennium BC", (Edt.) Olivier Henry, *Pratiques, Contextes et Impacts des Inhumations inra-muros en Anatolie, du Début de l'Âge du Bronze à l'époque Romaine, 2 Èmes Rencontres D'Archéologie De L'iféa, Le Mort Dans La Ville,* Institut François d' Études Anatoliennes Georges Dumézil, İstanbul 2013, Harita. 1.
[1846] Laneri, "Defining Residental Graves, The Case of Titriş Höyük in Southestern Anatolia During the Late III rd Millennium BC", 45, Fig. 1
[1847] Algaze, vd., "Excavations at Titriş Höyük, Şanlıurfa Province: Preliminary Report for the 1998 Season", 150.
[1848] Ökse, "Orta Fırat Havzası Tunç Çağı Mezarlıklarının Bölge Tarihine Yansıttıkları", 24.

pithos/küp mezarlara aşağı ve dış kentte çok sayıda ulaşılmıştır[1849]. Dış kentin doğu sektöründe iki adet çömlek mezar açığa çıkarılmıştır[1850].

Bu mezarlar değerlendirmeye alınırken ayrıca bir ayrım yapılmamıştır. Ancak çocukların ve bebeklerin küçük boyutlu çömleklere ve ya yemek kaplarına gömüldükleri belirtilmektedir[1851]. Taş sandukaların uygulanmasında durum oldukça farklıdır. Erken Tunç Çağ'ın ortalarında taş sanduka mezarlar ana yerleşimin dışında ayrı bir yere uygulanmışken, Erken Tunç Çağ'ın geç evresinden itibaren ise ana yerleşim içerisinde bireylerin evlerin içerisine uygulandıkları görülmektedir[1852].

Bunlar dışında Lidar Höyük yakınlarında 205 adet kireçtaşından dörtgen taş sanduka mezarın varlığı daha belirlenmiştir. Büyük boyutlu olan mezarların dromosa sahip olduğu belirtilirken küçük boyutlu sanduka olanların da bunların çevresinde kümelendiği anlaşılmıştır[1853].

Erken Tunç Çağın geç aşamasında mezar geleneğinde toplumsal ve şehir yapılanmasında olduğu gibi büyük değişikliklerin olduğu mezarları yerleşim yerinin içerisine uygulandığı anlaşılmaktadır (Resim 5.28e)[1854]. Titriş Höyük'te yapılan kazı çalışmalarında aşağı kentte de Erken Tunç Çağın geç evrelerinde dini ritüellerin gerçekleştirildiği bir merkez ortaya çıkarılmıştır[1855]. Bu merkezdeki oda mezarlardan bir örnekte yerleşim birimleriyle direk bağlantının kesildiği tespit edilmiştir. Bu geç aşama kullanımında iç kapı geçidi ile mezar odasına bağlantı sağlanmaktadır. Oda arkasından kapatılmış ve yeni bir kapı geçidi ile direk dışarıdaki sokağa bağlantı sağlayacak şekilde inşa edilmiştir. Bu mezar odası iki sokağın kesiştiği yerde izole bir oda özelliği

---

[1849] Guillermo Algaze ve Adnan Mısır, "Şanlıurfa Museum/University of California Excavations and Surveys at Titriş Höyük", *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. I,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993, 160; Laneri, "Defining Residental Graves, The Case of Titriş Höyük in Southestern Anatolia During the Late III rd Millennium BC", 45

[1850] Guillermo Algaze ve Adnan Mısır, "Titriş Höyük, A Small EBA Urban Center in Southern Anatolia: The 1994 Season", *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: I,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1996, 132.

[1851] Algaze ve Mısır, "Şanlıurfa Museum/University of California Excavations and Surveys at Titriş Höyük", 160

[1852] Algaze ve Matney, "Titriş Höyük: The Nature and Context of Third Millennium B.C.E. Urbanism in the Upper Euphrates Basin", 1004.

[1853] Laneri, "Defining Residental Graves, The Case of Titriş Höyük in Southestern Anatolia During the Late III rd Millennium BC", 46

[1854] Algaze ve Matney, "Titriş Höyük: The Nature and Context of Third Millennium B.C.E. Urbanism in the Upper Euphrates Basin", 1004, Figure 46. 5; Laneri, "Defining Residental Graves, The Case of Titriş Höyük in Southestern Anatolia During the Late III rd Millennium BC", 47, Fig. 2

[1855] Algaze, vd., "Excavations at Titriş Höyük, Şanlıurfa Province: Preliminary Report for the 1998 Season", 147

yaratmıştır[1856]. Bu mezar ele geçen kâselerin paralellerinin Kargamış'ın sanduka mezarlarında ele geçen kâselerle benzerliğinden dolayı Erken Tunç Çağların başlarına (MÖ 3.000-2.500) verilmiştir[1857].

Ölü hediyelerine gelince extramural mezarların içerisinden mezar eserleri olarak pişmiş toprak eserlerden seramikler, çok çeşitli tunç ve gümüş takılar ve kabuktan yapılmış takılar[1858], tunç iğneler[1859], keman biçimli taş idollerin ele geçmiştir[1860].

Titriş Höyük'teki Erken Tunç Çağın geç evresine tarihlenen intramural oda mezarların içerisinden çok sayıda mezar buluntusu ele geçmiştir. Pişmiş toprak eserler arasında MÖ III. binyılın orta ve geç evresini yansıtan Suriye-Anadolu etkili kaseler ve kaplar ele geçmiştir. Ayrıca MÖ III. binyılın geç evresine tarihlenen iki önemli kap tipi dikkati çekmektedir. Kültürel etkinin çerçevesini veren tiplerden ilki farklı boyutlarda, yüzeyleri halka şeklinde perdahlı, kısa boyunlu ve dışa çekik kenarlı Suriye şişelerinden alabastronlardır. Diğer tip uzun çift kulpa sahip olan ve beraberinde dekorasyon olarak dış yüzeyi kırmızı boyalı, perdahlı Depas Amphikypellon'lardır[1861]. Çok sayıda metal eser de ele geçmiştir: gümüş şaç iğnesi, küpe ve silahlar bunlar arasındadır. Bireysel kullanım olan tunç silahlar olarak hançer, büyük boyutlu mızrak ele geçmiştir. Aynı zamanda yarı değerli taş kolye boncukların ele geçtiği yazmaktadır[1862]. Bunlar dışında deniz kabukları, frit boncuklar, pedestal dipli bazalt taşından havan ve[1863] özenli bir şekilde yapılmış döngülü tutamağa sahip kap ile bir koç başı emzik[1864] tespit edilmiştir.

[1856] Algaze, vd., "Excavations at Titriş Höyük, Şanlıurfa Province: Preliminary Report for the 1998 Season", 147, Fig. 4

[1857] Guillermo Algaze ve Adnan Mısır, "Titriş Höyük: An Early Bronze Age Urban Center in Southeastern Anatolia, 1993", *XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt:1,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1995, 111.

[1858] Algaze ve Mısır, "Titriş Höyük, A Small EBA Urban Center in Southern Anatolia: The 1994 Season", 135, Fig. 14; Laneri, "Defining Residental Graves, The Case of Titriş Höyük in Southestern Anatolia During the Late III rd Millennium BC", 46

[1859] Laneri, "Defining Residental Graves, The Case of Titriş Höyük in Southestern Anatolia During the Late III rd Millennium BC", 46

[1860] Algaze ve Mısır, "Titriş Höyük, A Small EBA Urban Center in Southern Anatolia: The 1994 Season", 135; Laneri, "Defining Residental Graves, The Case of Titriş Höyük in Southestern Anatolia During the Late III rd Millennium BC", 46

[1861] Algaze ve Matney, "Titriş Höyük: The Nature and Context of Third Millennium B.C.E. Urbanism in the Upper Euphrates Basin", 48-49.

[1862] Laneri, "Defining Residental Graves, The Case of Titriş Höyük in Southestern Anatolia During the Late III rd Millennium BC", 48

[1863] Yılmaz, "Erken Tunç Çağı'nda Güneydoğu Anadolu'da Oda mezar Geleneği", 63

[1864] Guillermo Algaze, "Excavations at Titriş Höyük: The 1995 Season", *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: I,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1997, 125

Mezarlardaki gömü sayılarına gelince Titriş Höyük'ün intramural oda mezarlar içerisine çoklu gömü uygulanmıştır. Yerleşmede bir birey öldüğünde sokağın üzerindeki mezar odasının kapısı açılıyor ve içeri ölü defnediliyordu[1865]. Bir mezarda toplamda 19 kişinin defnedildiği kemiklerinden belirlenmiştir. Bunlardan ikisi çocukken diğerleri yetişkin bireylere aittir[1866]. Diğer bir mezarda 8 birey tespit edilmiştir. Bunlardan biri yaşlı kadın, 1 genç erkek, 3 genç bayan, diğer 3 'ü ise erişkin bireye aittir[1867]. Ön değerlendirmelere göre her iki cinsten yetişkin bireyler, çocuklar ve bebekler oda mezarlara gömülmüşlerdir[1868]. Bu nedenle oda mezarların bir çeşit aile mezarları oldukları belirtilmektedir[1869].

Aşağı ve dış kentte yürütülen kazılarda açığa çıkarılan pithos ve taş sanduka mezarlarda tekli gömü uygulaması dışında[1870] taş sanduka mezarlarda çoklu gömü geleneğinin de uygulandığı belirlenmiştir. Farklı yaşlardan ve farklı cinslerden kemiklerin ele geçtiği mezarlar geniş aile üyelerinden ziyade genel kullanıma hizmet ediyormuş gibi görülmektedir[1871].

Bu ölülerin mezarlar içerisine yatırılış pozisyonlarına gelince aşağı ve dış kentteki taş sanduka ve pithos mezarlar içerisindeki bireyler hocker pozisyonunda ele geçmiştir[1872].

Şanlıurfa ilçesi, Birecik ilçesinin 22 km. kadar kuzeybatısında Keskince köyü içerisinde yer alan ***"Tilbeş Höyük"***, Birecik Baraj gölü alanında, yer almakta, Tilvez

---

[1865] Algaze ve Mısır, "Şanlıurfa Museum/University of California Excavations and Surveys at Titriş Höyük", 160

[1866] Algaze, vd., "Excavations at Titriş Höyük, Şanlıurfa Province: Preliminary Report for the 1998 Season", 147

[1867] Laneri, "Defining Residental Graves, The Case of Titriş Höyük in Southestern Anatolia During the Late III rd Millennium BC", 48.

[1868] Algaze, "Excavations at Titriş Höyük: The 1995 Season", 125

[1869] Algaze ve Matney, "Titriş Höyük: The Nature and Context of Third Millennium B.C.E. Urbanism in the Upper Euphrates Basin", 1004.

[1870] Algaze ve Mısır, "Şanlıurfa Museum/University of California Excavations and Surveys at Titriş Höyük", 160

[1871] Algaze, vd., "Excavations at Titriş Höyük, Şanlıurfa Province: Preliminary Report for the 1998 Season", 147.

[1872] Algaze ve Mısır, "Şanlıurfa Museum/University of California Excavations and Surveys at Titriş Höyük", 160

Höyük ile yan yana bulunmaktadır[1873]. Tilbeş Höyük içerisinde doğu trench kazılarında mezar için ayrılmış gömü yapılarının olduğu belirtilmiştir.

İntramural türde geniş pithos mezarlar içerisine uygulanan gömütlerle birlikte ETÇ I verisi buluntular ele geçmiştir[1874]. Bunlar dışında ETÇ'nin erken evresine tarihlenen bu kuyu mezarın bireysel gömüye sahip olduğu belirtilmektedir[1875]. İki ayrı mezar Yanık Bina olarak adlandırılan yapının içerisine uygulanmıştır. Gömü odalarından birçok Kura-Aras seramiği ele geçmiştir. Bu mimari birimler içerisinden açığa çıkarılan iki adet mezar Erken Tunç Çağ II ve III'e tarihlenebilir[1876]. Tilbeş Höyük içerisinde kaya oyularak bir odayı anımsatan mezarın da açığa çıkartıldığı belirtilmektedir. Ancak detaylı bilgi verilmemiştir[1877].

Tilbeş'in mezarlarının ölü hediyelerine ilişkin veriler oldukça kısıtlı verilmiştir. Geç Kalkolitik Çağ tabakasına zarar vererek derinleşen Erken Tunç Çağın erken evrelerine ait kuyu mezar içerisinden çok az sayıda pişmiş toprak kadeh, astarlı şampanya şişeleri, *metal* bir iğne ve biraz boncuk ele geçtiği belirtilmektedir[1878].

Yanık Bina içerisindeki mezarlarda ele geçen metal eserlerin parçalar halinde olduğu ve kötü korunmuş olduğu belirtilmektedir[1879]. Tilbeş'in pithos/küp mezarları içerisinden pişmiş topraktan yapılmış eserlerin toplamı 33'tür[1880]. Metal obje olarak 3 tunç iğne ele geçmiştir[1881]. Boncuklar diğer mezar örneklerinde olduğu gibi bu mezar türünde de ele geçmiştir[1882].

Tilbeş'in komşusu olan ***"Tilvez"*** höyüğün yamacında yapılan küçük çaplı sondaj çalışmasında 1 adet taş sanduka mezara rastlanmıştır[1883]. Bu taş sanduka mezar içerisinden toplamda pişmiş toprak hediye olarak 40 adet pişmiş toprak seramik ele

[1873] Jesus Gil Fuensanta, Eyyüp Bucak, Eduardo Crivelli, Petr Charvat ve Rafael Moya, "The Research of the Tılbes Project, 2004", *27. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2006, 445
[1874] Jesus Gil Fuensanta, Mitchell S: Rothman, Petr Charvat ve Eyüp Bucak, "Tilbeş Höyük Salvage Project Excavation", *23. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2002, 135
[1875] Fuensanta, vd., "Tilbeş Höyük Salvage Project Excavation", 134.
[1876] Fuensanta, vd., "Tilbeş Höyük Salvage Project Excavation", 134, Fig. 3,4
[1877] Yılmaz, "Erken Tunç Çağı'nda Güneydoğu Anadolu'da Oda mezar Geleneği", 61
[1878] Fuensanta, vd., "Tilbeş Höyük Salvage Project Excavation", 133-134.
[1879] Fuensanta, vd., "Tilbeş Höyük Salvage Project Excavation", 134
[1880] Fuensanta, vd., "Tilbeş Höyük Salvage Project Excavation", 135
[1881] Fuensanta, vd., "Tilbeş Höyük Salvage Project Excavation", 135
[1882] Fuensanta, vd., "Tilbeş Höyük Salvage Project Excavation", 135
[1883] Fuensanta, vd., "Tilbeş Höyük Salvage Project Excavation", 135

geçmiştir. Bu seramiklerin 9'unu kadeh formlular oluşturmaktadır[1884]. Boncuklar çok az miktarda ele geçmiştir[1885]. 2 adet tunç iğne süs eşyaları niteliğinde mezar içerisinde ele geçmiştir[1886].

"Gre Virike", Fırat Nehri üzerinde kurulan Kargamış Baraj Gölü sınırları içerisinde[1887], Şanlıurfa'nın 75 km. güneybatısında Birecik'in 15 km. güneyinde Akarçay Köyü içerisinde yer alır[1888].

Fırat Nehri kıyısında, Karkamış'ın yaklaşık 10 km. kuzeyinde, nehrin oluşturduğu çakıl seki üzerinde MÖ III. binde inşa edilmiş 55X35 m. boyutlarında kerpiç teras üzerine yerleştirilmiş bir kült alanı ve mezarlığı yer almaktadır[1889]. İçerisinde ETÇ III'e tarihlenen toplamda 3 yeraltı oda mezar, ETÇ IV'e tarihlenen 1 yerüstü oda mezar bunun dışında 1 oval ve yuvarlak çukur/kuyu, 2 kerpiç ve taş sanduka, 4 çömlek, 1 küp, 3 basit toprak tipinde 10 mezarın tespit edildiği yayınlardan anlaşılmaktadır[1890]. Bu çeşitli tipteki uydu mezarlar ise Erken Tunç Çağ IV'e (Dönem II B**)** tarihlendirilmişlerdir[1891]. Uydu mezarların tamamında bebek ve çocukların gömüldükleri, ayrıca mezarlarda akik boncuk, tunç iğne ve küçük boyutlu çeşitli pişmiş toprak kaplar tespit edilmesi[1892] ritüellerle ilişkilendirilebilir.

Mezarlık alanındaki mezarlarda ele geçen ölü hediyelerine gelince Gre Virike'nin mezarları yoğun tahribat geçirdiği halde çok sayıda ölü hediyesi ele geçmiştir. Bunlardan pithos/küp mezar içerinde bakır/tunçtan üretilmiş üç adet başlı ve baş altı

[1884] Fuensanta, vd., "Tilbeş Höyük Salvage Project Excavation", 135
[1885] Fuensanta, vd., "Tilbeş Höyük Salvage Project Excavation", 135
[1886] Fuensanta, vd., "Tilbeş Höyük Salvage Project Excavation", 135
[1887] A. Tuba Ökse, "Gre Virike Kazıları", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler,* Sayı. 19, Ocak 2005, 13
[1888] A. Tuba Ökse, "Gre Virike", *Arkeoatlas, Sayı. 2*, 2003, 62; Derya Yılmaz, "Erken Tunç Çağı'nda Güneydoğu Anadolu'da Oda mezar Geleneği", *Anatolia 31, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü Arkeoloji Bölümü Dergisi,* Ankara 2006, 59, Resim.1.
[1889] Ökse, "Gre Virike", 62; Ökse, Gre Virike Kazıları", 13.
[1890] Ökse, "Orta Fırat Havzası Tunç Çağı Mezarlıklarının Bölge Tarihine Yansıttıkları", 24.
[1891] A. Tuba Ökse, "Gre-Virike Kazılarının Anadolu Arkeolojisine Kazandırdıkları", *İdol, Arkeoloji ve Arkeologlar Derneği Dergisi, Yıl.6, Sayı: 21,* Haziran 2004, 20-21; A. Tuba Ökse, "Gre Virike Kazıları", *I.-II. Ulusal Arkeolojik Araştırmalar Sempozyumu, Anatolia, Ek Dizi No. 1,* Ankara 2004, 161; Ökse, "Gre Virike Kazıları", 13-14, Resim: Gre Virike Kazılarından Genel Bir Görünüm; A. Tuba Ökse, "Early Bronze Age Chamber Tomb Complexes at Gre Virike (Period IIA) on the Middle Euphrates", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research, Number 339,* Ağustos 2005, 21.
[1892] A. Tuba Ökse, "Gre Virike Kazıları", *I.-II. Ulusal Arkeolojik Araştırmalar Sempozyumu, Anatolia, Ek Dizi No. 1,* Ankara 2004, 161.

delikli iğne bulunmuştur. Pişmiş topraktan iki adet küçük çömleğin mezara ölü hediyesi olarak bırakıldığı anlaşılmıştır (Resim 5.29a)[1893].

Oval taş duvarlı oda mezarın üstünde bulunan bebeklere ait çömleğin içindeki hediyeler arasında pişmiş topraktan yapılmış 32 adet küçük kaptan biri iri gri hamurlu, 7 tanesi şişe formlu, iki yonca ağızlı testi, beş ayaklı kadeh, dört çanakcık ve üç çömlekcik bulunmaktadır[1894]. Bunların yanı sıra pişmiş topraktan kuş biçimli çıngırakta ele geçmiştir. İçinde bir bebek iskeletine ait kalıntıların bulunduğu pişmiş topraktan bir banyo teknesi de ele geçmiştir. İki oyuncak kağnı tekerleği pişmiş toprak mezar buluntularını oluşturmaktadır[1895]. Tunçtan yapılmış iğnelerin ikisi yassı başlı, biri silindirik diğeri çift konik gövdelidir. Bunlar top başlı ve yuvarlak deliklidirler[1896]. Akik taşından yapılmış dört adet boncuk tanesi de ölü hediyeleri arasında yer almaktadır[1897].

Yarısı korunmuş intramural çömlek mezarın buluntuları arasında top başlı, delikli iki tunç iğne mezar çömleğinin hemen yanında ele geçmiştir. Yassı bir akik boncuk çömlek mezarın hemen yanında bulunan ikinci ölü hediyesi arasında yer almaktadır[1898].

Oda mezarlar içerisindeki eserler daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar arasında pişmiş topraktan yapılmış çanak-çömlekler[1899]; silah olarak tunç kargı ucu[1900], çakmaktaşından üçgen biçimli bir kanatlı ok ucu[1901]; süs eşyası olarak tunç iğneler[1902], kolye parçasına ait akik boncuklar[1903], Hayvan kabuğundan yapılmış üçgen ve baklava biçimli kakma parçaları[1904], gümüş bir spiral, ender rastlanan buluntulardandır[1905].

[1893] Ökse, A. Tuba, "Gre Virike 2000 Kazısı", *Ilısu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları*, Ankara 2002, 267, Şekil. 22; A. Tuba Ökse ve Eyüp Bucak, "Karkamış Barajı- Gre Virike 2001 Kazısı", *24. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, Kültür Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2003, 359.
[1894] Ökse, "Gre Virike 1999 Kazısı", 271
[1895] Ökse, "Gre Virike 1999 Kazısı", 271
[1896] Ökse, "Gre Virike 1999 Kazısı", 271
[1897] Ökse, "Gre Virike 1999 Kazısı", 271
[1898] Ökse, "Gre Virike 1999 Kazısı", 272
[1899] "Gre Virike 1999 Kazısı", 267, Şekil. 23
[1900] Ökse, "Gre Virike 1999 Kazısı", 246; Ökse, A. Tuba, "Gre Virike 2000 Kazısı", *Ilısu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları*, Ankara 2002, 269, Şekil. 27.
[1901] Ökse, "Gre Virike 2000 Kazısı", 246
[1902] Ökse, "Gre Virike 2000 Kazısı", 246
[1903] Ökse, "Gre Virike 2000 Kazısı", 246
[1904] A. Tuba, "Gre Virike 2000 Kazısı", 246
[1905] A. Tuba Ökse, "Karkamış Barajı-Gre Virike 2000 Kazısı", *23. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2002, 153, Resim. 7-9; Ökse, 2002: 246; 269, Şekil. 26

Kuyu Mezar içerisinde en az 64 adet pişmiş toprak kap ele geçmiştir. Bunların yanı sıra pişmiş topraktan kuş biçimli bir çıngırak, içinde bir bebek iskeletine ait kalıntılar bulunan bir banyo teknesi, iki oyuncak kağnı tekerleği, ikisi yassı başlı, biri top başlı üç tunç iğne ile dört akik boncuk bulunmuştur (Resim 5.29b)[1906].

Kerpiç sandık mezar ile taş sıralı mezar arasından ölü hediyesi olarak 0.1 mm. kalınlığında İki altın varak/yaprak süsleme dikkati çekmektedir (Resim 5.29c)[1907]. Dağıtılmış taş sanduka mezara ait karışık halde bir tunç iğne ve bir boncuk bulunmuştur[1908].

Mezarlarda uygulanan gömü sayılarına baktığımızda Gre Virike'deki ana mezar odasında bütünlük göstermeyen birden fazla iskelete ait kemik parçaları bu mezarın birkaç kez açılarak tekrar kullanım gördüğünü göstermektedir. İçerisinde ele geçen gömü hediyeleri de oda mezarın Erken Tunç Çağ III boyunca kullanıldığını göstermektedir[1909]. Kireç taşı oda mezarların da birçok kez kullanım gördüğü anlaşılmıştır. Kireç taşı oda mezarın ikinci kez kullanımı sırasında mezar odasının doğu kesiminde bir toprak platform yapılmış ve batıdan bir sıra taş ile çevrilmiştir[1910]. Kerpiç sanduka mezar içerisindeki 7-8 yaşlarındaki çocuğa ait kemikler dışında 2. gömüye işaret eden atık toprak içerisinde yetişkin erkeğe ait kemiklerin bulunduğu belirtilmektedir[1911]. 4 farklı tipte mezar içerisinde tespit edilen 5 bebek ve çocuğa ait iskelet çoklu gömüye işaret etmektedir[1912].

Şanlıurfa İl sınırları içerisinde MÖ III. binyıla tarihlenen mezarların ele geçtiği bir diğer merkez olan ***"Horum Höyük"***, Birecik İlçesi'nin 25 km. kadar kuzeyinde Nizip'in

---

[1906] A. Tuba Ökse ve Ahmet Görmüş, "Gre Virike'de Bulunan Bir Kuyu Mezar ve Mezar Eşyası Arasında Ele Geçen Bir Pişmiş Toprak Çıngırak", *Kocaeli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Sayı. 1,* 2008, 8, Şekil. 5.

[1907] Ökse, "Gre Virike 2000 Kazısı", 248; 269: Şekil. 29; A. Tuba Ökse, "Early Bronze Age Graves at Gre Virike (Period II B): An Extraordinary Cemetery on the Middle Euphrates", *Journal of Near Eastern Studies, 65-1,* 2006, 6.

[1908] Ökse, "Gre Virike 2000 Kazısı", 248

[1909] Gülfem Uysal, "Urfa-Gre Virike 2000 Yılı Antropolojik Analiz Sonuçları", *Ilısu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları,* Ankara 2002, 246, 252; Ökse, "Karkamış Barajı-Gre Virike 2000 Kazısı", 153

[1910] Ökse, "Gre Virike 2001 Kazısı", 187.

[1911] Ökse, "Early Bronze Age Graves at Gre Virike (Period II B): An Extraordinary Cemetery on the Middle Euphrates", 2006, 5.

[1912] Gülfem Uysal, "Gre Virike İskelet Kalıntılarının Paleoantropolojik Analizi", *Hayat Erkanal'a Armağan Kültürlerin Yansıması,* Edt. Betül Avunç, Homer Kitabevi, İstanbul 2006,759.

15 km. kadar batısında Fırat'ın sağ kıyısında yer almaktadır[1913]. Höyük içerisinde kalan mezarlık yamaç üzerine konumlanmıştır[1914]. Mezarların açma duvarlarının hemen devam etmiş olması mezarlığın höyüğün kuzeyine ve batısına doğru devam ettiği anlaşılmıştır[1915].

Horum yerleşiminde yeni doğmuş bebeklerin ya da çocukların yerleşim alanı içindeki çömlek ya da sanduka mezarlara gömülmesi MÖ III. binyıl boyunca görülen bir gelenektir[1916]. Bu mezarlardan bir tanesi (B 0307) MÖ III. binyıl ortalarına tarihlenerek diğerlerinden ayrılmaktadır. Biri dışında (F 0217) bu mezarların tümü konut tabanlarının altına gömülmüş bebeklere aittir[1917]. Söz konusu mezar höyük yamacında yer alan, bir yetişkine ait tek örnek mezardır[1918].

Mezarlara ölü hediyesi olarak bırakılanlara gelecek olursak mutfak tabanı altında ulaşan sandık mezardan ölü hediyesi olarak pişmiş topraktan üç minyatür kap, yuvarlak başlı bir tunç iğnenin mezara konduğu anlaşılmıştır (Resim 5.29d)[1919].

Çömlek mezarlara ölü hediyesi olarak pişmiş toprak kuş başı figürin (Resim 5.29e)[1920], pişmiş toprak kaplar[1921], krem rengi yada kahverengi frit boncuklar[1922] bırakılmıştır.

Ölülerin mezarlara yatırılış pozisyonları konusunda çok az bilgi mevcuttur. Mezarlıktaki mezarlar aşırı tahrip olduğundan ölülerin iskeletleri bütünlüğü yitirmiştir. Oldukça iyi durumda ele geçen az sayıdaki mezarlardan bir tanesinde iskelet analiz edildiğinde başın batı yönlü olduğu ve bacakların güney yönlü kıvrılmış (hocker)

[1913] Catherine Marro, Aksel Tibet ve Rıfat Ergeç, "Horum Höyük 1996 Çalışmaları", *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1998, 251
[1914] Marro, vd. "Horum Höyük 1996 Çalışmaları", 256
[1915] Marro, vd. "Horum Höyük 1996 Çalışmaları", 256
[1916] Marro, vd. "Horum Höyük 1996 Çalışmaları", 256; Aksel Tibet, Catherine Marro ve Rıfat Ergeç, "Horum Höyük 1997 Çalışmaları", *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1999, 223; Aksel Tibet, Catherine Marro ve Fatma Buldan, "Horum Höyük 1999 Çalışmaları", *22. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2001, 140-141, Resim. 3
[1917] Tibet, vd., "Horum Höyük 1999 Çalışmaları", 140- 141
[1918] Tibet, vd., "Horum Höyük 1999 Çalışmaları", 141, Resim. 4
[1919] Catherine Marro, Aksel Tibet ve Rıfat Ergeç, "Horum Höyük 1998 Çalışmaları", *21. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2000, 170, Çizim: 9: 7.
[1920] Marro, vd. "Horum Höyük 1996 Çalışmaları", 257, Çizim:8.
[1921] Tibet, vd., "Horum Höyük 1999 Çalışmaları", 143
[1922] Tibet, vd., "Horum Höyük 1999 Çalışmaları", 143

olduğu belirlenmiştir. Sırtına doğru yaslanan bu iskeletin bir çocuğa ait olduğu anlaşılmaktadır[1923].

Şanlıurfa ili, Bozova ilçesinin 15 km uzağında Çınarlı köyü içerisinde yer alan *"**Kurban Höyük**"* içerisinde MÖ III. binyıla tarihlenen mezarlar ele geçmiştir. Höyüğün yamacından aşağı doğru inildiğinde uçta (D39) yerleşimin devam ettiği yerde Erken Tunç Çağın sonlarına tarihlenen bir adet taş sanduka mezarın ele geçtiği raporlanmıştır. Mezarın soyulmuş olduğu belirtilmiştir[1924].

"Şaraga Höyük" Gaziantep ili, Karkamış İlçesi'nin 10 km. kuzeyindeki Keleklioğlu Köyü sınırları içerisinde, köyün 800 m. kadar kuzeydoğusunda, Fırat Nehri'nin tam kenarında yer almaktadır[1925]. Mezarlık höyüğün yaklaşık 800 m. kadar güneybatısındaki alanda Höyük ile Keleklioğlu Köyü arasında bir düzlem üzerinde yer almaktadır[1926]. Mezarlık içerisindeki çömlek mezar, Erken Tunç Çağın en erken evresine verilen kalın taş dolgulu zemine sahip, kuzey- güney doğrultulu paralel duvarların kuzeyinde bulunmuştur. Baş aşağı yerleştirilmiş olan çömleğin çocuk mezarı için kullanıldığı anlaşılmıştır[1927]. Bu çömleğin mutfak kabı olduğu belirtilmektedir[1928]. Nitekim Fırat ve çevresinde mutfak kaplarının çocuk mezarları için kullanıldığı bilinmektedir.

Şara Mezar Harabe'nin kuzeybatısında toprağa açılan çukurlar içerisine, geniş kireçtaşı bloklarla inşa edilmiş bir adet extramural taş sanduka (Resim 5.29f)[1929] ve toprak içine açılan, yalnızca üstü iki kireçtaşı bloğuyla örtülmüş, doğu cephesi dikine

---

[1923] Marro, vd. "Horum Höyük 1996 Çalışmaları", 257.
[1924] Lean Marfoe, "Kurban Höyük Excavations, 1984", *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı. XXVII,* Başbakanlık Basımevi, Ankara 1988, 18, Fig. 2.
[1925] Kemal Sertok ve Fikri Kulakoğlu, "Şaraga Höyük 1999-2000 Kazıları Sonuçları", *23. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2002, 107.
[1926] K. Sertok ve F. Kulakoğlu, "Şaraga Höyük 1999 Kazıları Sonuçları", *Ilısu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları*, Ankara 2001, 465, Şekil. 3; Sertok ve Kulakoğlu, "Şaraga Höyük 1999-2000 Kazıları Sonuçları", 108-115; K. Sertok ve F. Kulakoğlu, "Şaraga Höyük 2000", *Ilısu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları*, Ankara 2002, 355-356.
[1927] Sertok ve Kulakoğlu, "Şaraga Höyük 1999 Kazıları Sonuçları", 456
[1928] Sertok ve Kulakoğlu, "Şaraga Höyük 1999 Kazıları Sonuçları", 456; 467, Şekil. 5a.
[1929] Sertok ve Kulakoğlu, "Şaraga Höyük 1999-2000 Kazıları Sonuçları", 110; Sertok ve Kulakoğlu, "Şaraga Höyük 2000", 356, 364, Şekil. 4

yerleştirilmiş geniş yassı bir blokla kapatılmış bir adet basit toprak mezar ortaya çıkartılmıştır[1930].

Ölü hediyelerine gelince taş sanduka mezarın içinde, batı ve kuzey kenarlarda kümelenmiş hediyelerin çoğunluğunu, giriş önünde olduğu gibi meyveliklerden oluştuğu anlaşılmaktadır. Pişmiş toprak kaplar dışında mezar içerisinde ölü hediyelerine ulaşılamamıştır. Kuzey ve batı kenara bırakılan hediyelerin sınırladığı boşluk, cesedin bırakıldığı yeri işaret etmektedir. 2 Numaralı basit toprak mezarın hediyeleri, güney kenara bir dizi halinde bırakılmış dört küçük meyvelikten ibarettir. Şaraga'da mezar dışına da ölü hediyesi bırakma geleneğinin bulunduğu kazılarda anlaşılmıştır. 1 Numaralı taş sanduka mezarda çoğunluğu ayaklı meyveliklerden oluşan, pek çoğu kırık ve eksik kap mezar girişinin önünde bulunmuştur. Taş sanduka mezarın dış kısmına meyvelik dışında çift ip delik kulplu çanakların da bırakıldığı belirtilmektedir. 2 Numaralı basit toprak mezarın dışına mezar önüne pişmiş toprak kap bırakılmıştır[1931].

"Mezraa Höyük", Şanlıurfa İli, Birecik İlçesi'nin güneyinde, Mezra Beldesi sınırları içinde, beldenin 1.5 km. güneyinde Fırat'ın doğu kenarında yer almaktadır[1932]. Höyüğün güneydoğu yamacında III. mimari tabaka içerisinde mekânların tabanı bozularak yerleştirilmiş Erken Tunç Çağ I sonu II başı içerisinde intramural mezarlar ele geçmiştir[1933]. III. mimari tabakada, kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda yerleştirilmiş yapının güneydoğu ve güneybatı kenarını sınırlayan duvar temelleri ile mekân tabanın bir kısmı belirlenebilmiştir. Mekân tabanı altına yerleştirilmiş bir adet sanduka mezar açığa çıkarılmıştır[1934]. Höyükte açığa çıkartılan Erken Tunç Çağı I-II'ye ait mimariye paralel olarak güneydoğuda da taş sanduka ve pithos, çömlek mezarlar açığa çıkartılmıştır[1935].

Mezarlar içerisinde ele geçen ölü hediyelerine gelince mekan tabanı altına 10 cm aşağısına yerleştirilmiş olan sanduka mezar içerisindeki çömlek mezarda yeni doğmuş

[1930] Sertok ve Kulakoğlu, "Şaraga Höyük 1999-2000 Kazıları Sonuçları", 110; Sertok ve Kulakoğlu, "Şaraga Höyük 2000", 356

[1931] Sertok ve Kulakoğlu, "Şaraga Höyük 1999 Kazıları Sonuçları", 457

[1932] D. Yalçıklı, "Mezra Höyük 2007 Yılı Kazısı", *30.Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. 2,* Ankara 2009, 129

[1933] Derya Yalçıklı ve V. Macit Tekinalp, "Mezraa Höyük 2000-2001 Yılı Kurtarma Kazıları", *24. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, Kültür Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2003, 178.

[1934] Yalçıklı ve Tekinalp, "Mezraa Höyük 2000-2001 Yılı Kurtarma Kazıları", 175-176.

[1935] Greaves ve Helwing, "Archaeology in Turkey: The Stone, Bronze & Iron Ages, 2001", 137; D. Yalçıklı ve V. M. Tekinalp, "2001 Yılı Çalışmaları", *Ilısu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları*, Ankara 2004, 117-118; 134, Şekil. 9.3, 9.4.

bebek iskeletinin boyun kısmında kireçtaşı ve akik boncuklardan yapılmış bir kolye ele geçirilmiştir[1936]. Mekan içerisinde ele geçirilen çömleğin dibinde pişmiş topraktan yapılmış bir çıngırak bulunmuştur[1937]. M-7 mezarı iskeletinin boyun bölgesinde kireçtaşından üretilmiş küçük boyutlu boncuklardan oluşan kolye tespit edilmiştir[1938].

Mezarlardaki ölülerin gömülme pozisyonlarına çömlek mezarlardaki bebek ve çocukların hocker pozisyonunda gömüldükleri anlaşılmıştır[1939]. Aynı şekilde III. mimari tabaka içerisinde 2001 yılı kazılarında taş sanduka mezar içerisinde ki çömlek mezarda bulunan bebeğin hocker tarzında gömüldüğü anlaşılmıştır[1940].

Birecik Barajının inşası sırasında kazılan ***"Birecik Mezarlığı"*** Şanlıurfa ilinin 45 km. doğusunda, Birecik ilçesinin 8-9 km. kuzeyinde, Kargamış ören yerinin 25 km. kadar kuzeyinde, Nizip ilçesinin 9 km. kuzey doğusunda, Fırat Nehri'nin hemen batısında yer alır[1941]. Mezarlık baraj gölü sınırları içerisinde Fırat nehrinin 800 m. kadar güneyinde düz bir yüzey üzerinde yer almaktadır. Mezarlıkta açılan 312 mezar dışında şantiye ve inşaat alanı ile birlikte hesaplanmış ve 1.000'in üzerinde mezarın olabileceği hesaplanmıştır[1942].

Mezarlığın çevresinde herhangi bir yerleşim ele geçmemiştir. Ancak mezarlığın birkaç yüz m. kuzeybatısında bulunan ve baraj için kum, çakıl ve eleme amaçlı düzleştirilmiş olan yer muhtemelen bu mezarlığın yerleşim birimlerini içermekteydi[1943]. Sertok ve Ergeç ise mezarlığın çevresinde yerleşim yerinin bulunmamasının nedenini mezarlığın ortak kullanım olabilme ihtimaline bağlamışlardır[1944].

Son zamanların keşfi olan bu mezarlık büyük taş sanduka ve pithos (taş yapıların içlerinde) tiplerinin kullanımı ETÇ I'e kadar (MÖ 3.000-2.650) esnetilebilir (Resim

---

[1936] Yalçıklı ve Tekinalp, "Mezraa Höyük 2000-2001 Yılı Kurtarma Kazıları", 176; D. Yalçıklı ve V.M. Tekinalp, "2001 Yılı Çalışmaları", *Ilısu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları*, Ankara 2004, 116.
[1937] Yalçıklı "Mezra Höyük 2007 Yılı Kazısı", 133
[1938] Yalçıklı ve Tekinalp, 2004: 118
[1939] Yalçıklı "Mezra Höyük 2007 Yılı Kazısı", 133, 138; Resim. 8.
[1940] D. Yalçıklı ve V.M. Tekinalp, "2001 Yılı Çalışmaları", *Ilısu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları*, Ankara 2004, 116-117
[1941] Sertok 2003: 53; K. Sertok, R. Ergeç, "A New Early Bronze Age Cemetery: Excavations Near the Birecik Dam: South East Turkey, Preliminary Report (1997-98)", *Anatolica, 25,* 1999, 87.
[1942] Ergeç, "Gaziantep'te Geçmişten Bugüne Ölü Gömme Gelenekleri", 439.
[1943] Sertok 2003: 53
[1944] Sertok ve Ergeç, "A New Early Bronze Age Cemetery: Excavations Near the Birecik Dam: South East Turkey, Preliminary Report (1997-98)", 1999, 89

5.30a)[1945]. Bu mezarlar çok sayıda metal nesne ve çanak-çömlek içermesi bakımından önemlidir[1946]. Birecik'te tamamı tek parça iri, yassı kalker bloklardan yapılmış toplamda 312 sandık mezardan ve çok azının Pithos/Küp içerisine uygulandığı belirtilmektedir[1947]. Taş sanduka mezarların içerisinde yalnızca 13 tanesinde gömülerin küçük çömlek içerisine yapıldığı belirlenmiştir[1948].

Birecik mezarlığında mezarlığa bırakılan hediyelerin sayısı her mezarda farklılık göstermekte ve mezar içerisinde taş sandukanın bir köşesine dizilmiş olarak ele geçmiştir (Resim 5.30b-c)[1949]. En az eserin ele geçen mezarda ölü hediyesi sayısı 1 iken bu hediye sayısı 150'ye kadar çıkmaktadır[1950]. Bunlar arasında son derece zengin oranda pişmiş toprak ve medeni eserler, sileks hançerler, bıçaklar[1951], mızrak uçları[1952]; ve tunç taş, cam boncuklar sayılabilir[1953]. İğneler içerisinde yay biçimli iğneler, hayvan başlı iğneler bu bölgeye özgüdür (Resim 5.30d)[1954]. Birkaç pişmiş topraktan hayvan ve insan figürini de ele geçmiştir[1955]. Pişmiş toprak silindir mühür de ele geçmiştir[1956]. Taş silindir mühür ünik hediyelerdendir. Silindir biçimli amuletler bölgeye özgü özellikler sergileyen diğer bir mezar hediyesi grubunu oluşturur[1957].

[1945] Sertok ve Ergeç, "A New Early Bronze Age Cemetery: Excavations Near the Birecik Dam: South East Turkey, Preliminary Report (1997-98)", 90, 102: Fig. 6; Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 137; Mehmet Sağır, Zehra Satar, İsmail Özer ve Erksin Güleç, "Birecik Barajı İlk Tunç Çağı İskeletlerinin Paleoantropolojik Analizi", *26. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* Allame Tanıtım & Matbaacılık Hizmetleri, Ankara 2011, 257

[1946] Sertok, 2003: 54

[1947] Sağır, vd. "Birecik Barajı İlk Tunç Çağı İskeletlerinin Paleoantropolojik Analizi, 257

[1948] Sertok ve Ergeç, "A New Early Bronze Age Cemetery: Excavations Near the Birecik Dam: South East Turkey, Preliminary Report (1997-98)", 89; Sertok 2003: 53

[1949] Sertok 2003: 53; Sertok ve Ergeç, "A New Early Bronze Age Cemetery: Excavations Near the Birecik Dam: South East Turkey, Preliminary Report (1997-98)", 101, Fig.5; 107, Fig. 11

[1950] Sertok ve Ergeç, "A New Early Bronze Age Cemetery: Excavations Near the Birecik Dam: South East Turkey, Preliminary Report (1997-98)", 1999, 90

[1951] A. Sevim, İ. Özer, C. Pehlevan, O. Arman, A. Yiğit ve E. Güleç, "Birecik Barajı Eski Tunç Mezarlığı'ndan Çıkarılan İskeletlerin Paleoantropolojik Analizi", *XIV. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1999, 65.

[1952] Sertok 2003: 55

[1953] Sertok ve Ergeç, "A New Early Bronze Age Cemetery: Excavations Near the Birecik Dam: South East Turkey, Preliminary Report (1997-98)", 91

[1954] Sertok 2003: 55

[1955] Sertok 2003: 53; Sertok ve Ergeç, "A New Early Bronze Age Cemetery: Excavations Near the Birecik Dam: South East Turkey, Preliminary Report (1997-98)", 1999, 91

[1956] Sertok ve Ergeç, "A New Early Bronze Age Cemetery: Excavations Near the Birecik Dam: South East Turkey, Preliminary Report (1997-98)", 1999, 91.

[1957] Sertok 2003: 55

Mezarlar içerisinde ele geçen üç bölümlü, uzun, yaprak biçimde ağızlı, kare kesitli, çivi biçimli kabzalı mızrak uçları, Doğu Anadolu'dan Suriye'ye kadar geniş coğrafi alan içerisinde bilinen karakteristik tunç silah örneklerini oluşturmaktadırlar[1958].

Mezarların ve içerisindeki bireylerin yönlerine, bu iskeletlerin mezar içerisindeki pozisyonlarına, mezar içerisindeki bireylerin sayısına gelince mezarlar doğu-batı istikametinde yaklaşık kuzeydoğu, güneybatı doğrultusunda açılan mezar çukurlarından oluştukları belirtilmektedir[1959]. Mezarların giriş kısımlarının doğuya baktıkları belirlenmiştir[1960]. Taş sanduka mezarlarda tekli gömü dışında birden fazla gömünün uygulandığını gösteren örneklerin bulunduğu belirtilmektedir[1961]. Çoklu gömülerde gömü sayısı 3-4 arasında değişirken, bir örnekte bu sayı dokuzu bulmaktadır[1962]. Bu mezarlarda ilk gömülere ait kemikler mezarın dar batı kenarına kümelendiği yâda ilk gömülerin duvar diplerine doğru kümelendiği, son gömünün orijinal yerinde kaldığı belirtilmektedir[1963]. Bireyler çoğunlukla mezarlara belirli bir pozisyonda yatırılmış olup bazen tek olarak hocker vaziyette, bazen de bir ya da birden fazla birey olarak özellikle mezarın doğu duvarının hemen dibine 40-50 cm.lik bir alana bırakılmıştır[1964].

Taş sanduka mezarlar içerisindeki gömülerin başı doğuya, ayakları batıya doğru dönüktür. Bazı örneklerde gövdenin biçimlenmesinde içlerine konuldukları tabutların da etken olduğu belirtilmektedir[1965]. Depo kapları içerisine gömüldükleri belirtilen bireylerin iskeletlerin yoğun tahribat geçirdikleri ancak bunların bacaklarının karna çekik, kollarının göğüs hizasında birleştirilmiş oldukları ve hafifçe yan taraflarına yatırıldıkları yazmaktadır. Bu gömülerin başlarının doğuya, ayaklarının batıya yönlendirildiği de belirtilmektedir[1966].

Mezarlar içerisindeki buluntular dışında çöp çukurları içerisinde ele geçen iki mühür örneğinin Karbon 14 analiz sonuçları verilen tarihi doğrulaması açısından

---

[1958] Sertok 2003: 55

[1959] Ergeç, "Gaziantep'te Geçmişten Bugüne Ölü Gömme Gelenekleri", 439.

[1960] Sertok 2003: 53; Sertok ve Ergeç, "A New Early Bronze Age Cemetery: Excavations Near the Birecik Dam: South East Turkey, Preliminary Report (1997-98)", 1999, 89

[1961] Sertok-Ergeç 1999: 90; Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 137.

[1962] Sertok 2003: 53

[1963] Sağır, vd. "Birecik Barajı İlk Tunç Çağı İskeletlerinin Paleoantropolojik Analizi, 257

[1964] Sevim, vd., "Birecik Barajı Eski Tunç Mezarlığı'ndan Çıkarılan İskeletlerin Paleoantropolojik Analizi", 65

[1965] Sertok 2003: 53; Sertok ve Ergeç, "A New Early Bronze Age Cemetery: Excavations Near the Birecik Dam: South East Turkey, Preliminary Report (1997-98)", 90

[1966] Sağır, vd. "Birecik Barajı İlk Tunç Çağı İskeletlerinin Paleoantropolojik Analizi, 257.

önemlidir. Orta Fırat Havzası içerisinde kazılan MÖ III. bin yılın ikinci yarısına tarihlenen Titriş, Halawa, Tawi, Şemseddin, Gre Virike gibi mezarlıklara karşın Birecik mezarlığı büyük oranda Erken Tunç Çağ I döneminde kullanılmış detaylı bilimsel kazıların yapıldığı önemli bir mezarlıktır. Diğer bir önemli veri ise Geç Uruk/Geç Kalkolitik- Erken Tunç Çağı I ve II arasındaki geçiş evrelerini aydınlatacak nitelikleri içermesidir[1967]. Birecik mezarlığının diğer bir özelliği de kuzeyden alınan kültürün güneye yansıtılmasında oynadığı roldür.

"Girnavaz Höyük", Mardin ilinin güneydoğu kesiminde, Nusaybin İlçe merkezinin 4 km. kuzeyine düşmektedir. 300 m. çapa, 24 m. yüksekliğe sahip olan höyük Çağ Çağ Deresinin uzandığı Vadinin giriş kısmında Savur Nehri'nin kıyı kenarında yer almaktadır[1968]. Höyüğün kuzey terasında kazı çalışmaları genişletildiğinde buranın MÖ III. binyılda yerleşim içi mezarlık alanı olarak kullanıldığı göstermektedir[1969]. Örnekler daha çok çömlek tipi mezarlardan oluşmaktadır[1970]. Mezar için kullanılan küplerin mezara özel üretilmediği gündelik ev kullanım eşyası görünümünde olduğu belirlenmiştir[1971].

Diğer mezar tipini basit topraklar oluşturmaktadır. Bu tip mezarlar arasında iyi korunmuş halde bulunanların elipsoidal görünüme sahip oldukları belirlenmiştir[1972]. İskeletler üzerinde tespit edilen hasır izleri bazı cesetlerin mezar içine hasıra sarılarak yatırıldıklarını göstermektedir[1973]. MÖ III. binyıla ait bu mezarlar höyüğün III. ve IV. tabakasına aittirler. VII. tabakaya ait olması muhtemel bir toprak mezar daha ortaya çıkarılmıştır[1974].

Üçüncü mezar tipimiz sanduka uygulamalardan oluşturmaktadır. Kazılarında doğu-batı istikametinde dikdörtgen planla yapılmış 9 adet kerpiç sanduka mezar örneği ele geçmiştir. Mezarların altları tek sıra kerpiçle kaplanmıştır. Mezarların üst kısmında

---

[1967] Sertok 2003: 55
[1968] Hayat Erkanal, "1982 Girnavaz Kazıları", *V. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Ankara 1984, 131.
[1969] Hayat Erkanal, "1988 Girnavaz Kazıları", *XI Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: I,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1990, 264.
[1970] Hayat Erkanal, "1989 Girnavaz Kazıları", *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: I,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1991, 283
[1971] Erkanal, "1988 Girnavaz Kazıları", 264.
[1972] Erkanal, "1988 Girnavaz Kazıları", 265.
[1973] Erkanal, "1988 Girnavaz Kazıları", 265; Erkanal, "1989 Girnavaz Kazıları", 283.
[1974] Metin Akyurt, Bahattin Devam, Hayat Erkanal, Tuba Ökse, "1991 Girnavaz Kazıları", *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. I,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993, 270-272.

olması muhtemel kapaklara dair herhangi bir ize rastlanmamıştır[1975]. Mezar çukuru açıldıktan sonra ölünün yatırılıp mezar eşyalarının çevresine yerleştirildiği ve en son sanduka duvarlarının kerpiçle örüldüğü anlaşılmış[1976].

Mezarların ve iskeletlerin yönlerine gelince çömlek mezarlar daha çok doğu-batı istikametini vermektedir[1977]. Bir çömlek mezardan birinde iskeletin baş kısmı güneybatıya, ayak kısmı ise kuzeydoğuya yönlendirildiği[1978], diğer iskeletin güney-kuzey istikametinde sağa hocker pozisyonunda yatırıldığı belirlenmiştir. Sağ kol göğüs üzerinde, sol kol ise yüz önündedir. Ayakların etrafı dere taşlarıyla daire şeklinde çevrilmiştir[1979]. Tespit edilen kerpiç sanduka mezarlar doğu-batı[1980] ve kuzey-güney istikametinde uzandıkları belirlenmiştir[1981]. Basit toprak mezarlardaki iskeletlerin doğu-batı doğrultusunda hocker pozisyonunda yatırıldıkları belirlenmiştir. İskeletlerden birinin yüzü güneye yönelik iken diğer iskeletin yüzünün doğuya yöneltildiği belirlenmiştir[1982]. Tüm mezar tipleri ele alındığında gerek mezarlarda gerekse iskeletlerde belirli bir yönlendirmenin olduğunu söyleyemeyiz[1983].

İskeletlerin mezar içerisindeki gömü pozisyonları kapalı ve açık hocker durumunda olduklarını ortaya koymaktadır[1984]. Kerpiç sanduka mezar içerisindeki bireyin hocker pozisyonunda mezara yatırıldığı belirlenmiştir[1985]. Çömlek tipi mezarlarda çocukların, bebeklerin hocker pozisyonunda mezara yatırıldığı belirlenmiştir[1986]. Basit toprak mezarlarda da bireylerin hocker pozisyonunda yatırıldığı belirlenmiştir[1987].

Mezarlarda ölülere eşlik etmesi için bırakılan ölü hediyelerine gelince bunlar elbise ve elbiseyle ilgili eşyalar, süs eşyaları, mühürler ve silahlardan oluşmaktadır. Diğer grubu oluşturan buluntular ölü gömme adetleriyle ilgili buluntulardan oluşmaktadır. Bu buluntular arasında buğday, mercimek, et, hazırlanmış yemek ve

[1975] Erkanal, “1988 Girnavaz Kazıları”, 264-265, Resim. 3; Erkanal, “1989 Girnavaz Kazıları”, 282.
[1976] Erkanal, “1989 Girnavaz Kazıları”, 282.
[1977] Erkanal, “1988 Girnavaz Kazıları”, 264.
[1978] Akyurt vd., "1991 Girnavaz Kazıları", *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. I,* 271
[1979] Akyurt vd., "1991 Girnavaz Kazıları", *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. I,* 271
[1980] Erkanal, “1988 Girnavaz Kazıları”, 265.
[1981] Erkanal, “1989 Girnavaz Kazıları”, 282
[1982] Akyurt vd., "1991 Girnavaz Kazıları", *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. I,* 271
[1983] Erkanal, “1988 Girnavaz Kazıları”, 265.
[1984] Erkanal, “1988 Girnavaz Kazıları”, 265.
[1985] Erkanal, “1988 Girnavaz Kazıları”, 264.
[1986] Erkanal, “1988 Girnavaz Kazıları”, 264; Erkanal, “1989 Girnavaz Kazıları”, 283.
[1987] Erkanal, “1988 Girnavaz Kazıları”, 265.

içecek maddeleri içeren muhtelif seramik kaplar, ölü kültüyle ilgili eşyalar ve çeşitli aletler bulunmaktadır[1988]. Mezar eşyaları içinde en büyük grubu pişmiş toprak kaplar oluşturmaktadır. Mezar eşyaları arasında diğer önemli grubu tunç eserlerden iğneler, kendinden saplı hassas kesiciler[1989], silah olarak perçin delikli dile sahip hançerler, baltalar, oklar ve çeşitli eşyalar çoğunluğu oluşturmaktadır[1990]. Süs eşyaları arasında yer alan volüt şeklinde askı çengeller[1991], kolyelerin taneleri akik, frit, lapis lazuli ve diğer taşlardan yapılmıştır[1992].

Katlı başlı iğneler, boğumlu boyunlu iğneler ve küre başlı eğik iğneler özellikle II. Er Hanedanlar Dönemine tarihlenmektedir. Ölü hediyeleri olan kolye taneleri kullanılış tarzı ve işçiliği göz önüne alındığında daha çok Mezopotamya kültürleri ile bağlantılı oldukları belirtilmektedir. İnsan başı şeklinde işlenen bir lapis lazuli kolye tanesi stil açısından II. Er Hanedanlar Dönemi adak heykellerini anımsatmaktadır[1993]. Mezar eşyası olarak ele geçen mühürler gerek stil gerekse şekil açısından oldukça çeşitlidir. Taş silindir ve damga mühürler stil yönünden geleneksel Mezopotamya sanatını; konuların görünümü ve tasvir üslubu ise II. Er Hanedanlar Devri özelliklerini sergilemektedir[1994]. Bu mühürlerin bir kaç tanesi taştan yapılmışken diğerleri genellikle kemikten yapılmışlardır. Kemikten yapılmış çıplak kadın heykelciği de dikkate alınırsa bu dönemde Girnavaz Höyük'te üst düzey bir kemik endüstrisinin olduğu söylenebilir. Kemikten üretilen silindir mühürlerin üzerine işlenen tasvirler geleneksel Mezopotamya sanatının özelliklerini yansıtmaktadır. Üçlü gruplar ve araba tasvirleri stil açısından incelendiğinde II. Er hanedanlar Dönemi özelliği göstermektedir[1995]. Akik, frit, lapis lazuli ve deniz kabuklarından yapılan kolye taneleri kullanılış tarzı ve işçilik açısından daha çok Mezopotamya özelliklerini yansıtır.

Mezarlardaki gömü sayısına gelince, açığa çıkarılan mezarların içerisine çoğunlukla tek bir birey gömülmüşken, bazı mezarlarda gömü sayısının üçe kadar çıktığı belirlenmiştir[1996]. Yapılan çalışmalara göre bir grup mezar belirli bir süre

[1988] Erkanal, “1988 Girnavaz Kazıları”, 266.
[1989] Erkanal, “1988 Girnavaz Kazıları”, 267.
[1990] Erkanal, “1988 Girnavaz Kazıları”, 268.
[1991] Erkanal, “1989 Girnavaz Kazıları”, 284.
[1992] Erkanal, “1988 Girnavaz Kazıları”, 268; Akyurt, vd., "1991 Girnavaz Kazıları", 271.
[1993] Erkanal, “1988 Girnavaz Kazıları”, 268.
[1994] Erkanal, “1989 Girnavaz Kazıları”, 284.
[1995] Erkanal, “1988 Girnavaz Kazıları”, 268.
[1996] Erkanal, “1988 Girnavaz Kazıları”, 265, Resim: 5-6.

kullanım gördükten sonra ikinci kez açılmış tekrar mezar olarak kullanılmıştır. Mezar içerisinde önceden konan bireyin iskeletleri bir kenara konarak yeni gömüye yer açılmıştır. Bir örnekte toplanan kemiklerin kil ile sıvandığı belirlenmiştir. Böylece yeni gömü ile karışması önlenmiştir[1997].

Mezarlara bireylerin inhumasyon gömü geleneğinde gömüldükleri tespit edilmiştir. Ancak bazı mezarlar içerisinde ve bazı iskeletler üzerinde tespit edilen yanık izlerinin nedeni tam olarak anlaşılamamıştır[1998]. Kerpiç sanduka mezarlardaki kemiklerde de yer yer yanık izlerine rastlanmıştır. Özellikle bu mezarlardan bir tanesinde yangın izi o kadar güçlüdür ki kemik yapısı tümüyle yanmıştır[1999]. Bu mezarlar kremasyon gömüye işarettir.

Şanlıurfa il merkezinin 3 km. güneyinde yer alan ***"Kazane Höyük"***, yerleşim ve aşağı kentten oluşmaktadır. Höyük üzerinde Erken Tunç Çağ I'e ait yerleşim söz konusudur. Ancak Kazane'de asıl hızlı büyüme MÖ III. binyılın ortasından itibaren (Erken Tunç Çağ II-IV) gerçekleşmiştir[2000].

Aşağı Şehirde mezarlardan biri 1.20 m. genişliğinde dikdörtgen taş bloklardan yapılmış sanduka tipindedir. İkinci mezar zemini çakıl kaplı çukura açılmış basit toprak mezardır[2001]. Ancak çakıl kaplı açılmış çukura uygulanan mezarlara özellikle MÖ III. binyıl içerisinde görmek mümkündür. Örneğin Gedikli Karahöyük [2002], Aşağı Salat[2003], Kuriki[2004] Höyük mezarlarında tabanı çakılla döşeli mezarlara ulaşılmıştır.

Şanlıurfa il merkezinin güneybatısında, Birecik ilçesinin 14 km. güneyinde Fırat Nehri'nin doğu yakasında yer alan *"Şavi Höyük",* Şavi Köyü'nün 100 m. kadar batısında kalmaktadır[2005]. Şavi Höyük'ün II-IV. katlarında kalan bu mezarlar ana kayayı

[1997] Erkanal, "1988 Girnavaz Kazıları", 265.
[1998] Erkanal, "1988 Girnavaz Kazıları", 265.
[1999] Erkanal, "1989 Girnavaz Kazıları", 282.
[2000] Patricia Wattenmaker ve Adnan Mısır, "Kazane Höyük- 1992", *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Cilt: 1, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1994, 178-179
[2001] Wattenmaker ve Mısır, "Kazane Höyük- 1992", 180.
[2002] Duru, *Gedikli Karahöyük I: Prof. Dr. U. Bahadır Alkım'ın Yönetiminde 1964-1967 Yıllarında Yapılan Kazıların Sonuçları*, 34, Levha. 54/3
[2003] Şenyurt, "Ilısu Barajı-Aşağı Salat 2000 Yılı Kazısı", 447.
[2004] Genç vd., "Kuriki Höyük 2009 Yılı Kazı Çalışması", 146, Resim. 4.
[2005] Reinhard Dittmann, "Excavations at Şavi Höyük 2000-2001", *24. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2.. Cilt,* Kültür Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2003, 247.

keserek kaya içine uygulanmıştır[2006]. Bölge içerisinde Tilbeş Höyük[2007], Danışmantepe, Kabak Tepe, Qaleh Tepe, Çamlıgeçit[2008]; Anadolu'nun güneyinde El Qitar, Tawi, Tell Banat, Şemseddin, Tell al-Abd, Djerniye ve Tell es Sweyhat gibi yerleşimlerde kayaya oyulmuş mezarlarının olduğu belirtilmektedir[2009].

"Hayaz Höyük", Adıyaman ili, Samsat ilçesinin 17 km. batısında, Hayaz İlçesindeki Hayaz Köyünde yer almaktaydı. Hayaz Höyüğün Erken Tunç Çağı tabaka topluluklarına ve çanak çömlek buluntularına bakılarak MÖ III. binyılın ikinci yarısına yani Erken Tunç Çağ II ve III. evrelerine tarihlenmiştir[2010].

Höyükte 1980 yılı kazılarında 2 tip mezar açığa çıkarılmıştır. Bunlardan birincisi taş sanduka ve diğeri bozulmamış halde ulaşılan oda mezardır. Oda mezar içerisine 1,45 m. derinlikteki geçiş/dehliz ile geçilmektedir. Mezar odası 3x1,4x1 m. ölçülerde genişliğe sahiptir[2011]. Hayaz Höyük'ün oda mezarının yüksekliği 1 m. dir[2012]. Mezar odası kireçtaşı kapak ile kapatılmıştır[2013]. Kapının girişi sadece 1 kişinin geçebileceği genişlikte olup, kapı geçişinin levha şeklinde dikey taşların konulmasıyla kapatıldığı anlaşılmıştır[2014]. Oda mezarda çoklu gömünün uygulandığı 12 bireye ait iskeletin bir arada ele geçmesiyle netlik kazanmıştır. Bu oda mezarda küresel başlı 8 tunç iğne, 1 adet dikiş iğnesi, 5 tunç bilezik ele geçmiştir. Bunlar dışında taştan, deniz kabuğundan ve fayanstan boncuklar da ele geçmiştir[2015]. Yapı türü, çoklu gömü anlayışı ve oldukça zengin buluntular içeren bu mezarın içindeki gömütler Orta Fırat Havzası içerisinde ortaya çıkan güçlü kültürel yapının Karababa Havzasını da etkilediğini göstermektedir.

[2006] Reinhard Dittmann, "Excavations at Şavi Höyük 2000-2001", *24. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2.. Cilt*, Kültür Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2003, 249.
[2007] Yılmaz, "Erken Tunç Çağı'nda Güneydoğu Anadolu'da Oda mezar Geleneği", 61
[2008] Elizabeth Carter, "Report on the Kahramanmaraş Archaeological Survey Project from 24/9/93 to 11/11/93", *XII. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* TC Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1995, 335-336.
[2009] Yılmaz, "Erken Tunç Çağı'nda Güneydoğu Anadolu'da Oda mezar Geleneği", 62
[2010] J.J. Rodenberg, "Hayaz Höyük Kazısının İlk Sonuçları", *III. Kazı Sonuçları Toplantısı,* DSİ Basım ve Foto-Film İşletme Müdürlüğü Matbaası, Ankara 1981, 93
[2011] Rodenberg, "Hayaz Höyük Kazısının İlk Sonuçları", 94.
[2012] Derya Yılmaz, "Erken Tunç Çağı'nda Güneydoğu Anadolu'da Oda mezar Geleneği", *Anatolia 31, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü Dergisi,* Ankara 2006, 60.
[2013] Rodenberg, "Hayaz Höyük Kazısının İlk Sonuçları", 94.
[2014] Derya Yılmaz, "Erken Tunç Çağı'nda Güneydoğu Anadolu'da Oda mezar Geleneği", *Anatolia 31, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü Dergisi,* Ankara 2006, 60.
[2015] Yılmaz, "Erken Tunç Çağı'nda Güneydoğu Anadolu'da Oda mezar Geleneği", 63

Orta Fırat Havzasında bu tipte mezarların açığa çıkarılmış olması bu durumu doğrulamaktadır[2016].

Hayaz Höyük içerisindeki oda mezar, ETÇ başlarından itibaren höyükte başlayan yerleşimin dönem sonlarında terkedilmesiyle uygulanmıştır[2017]. Bu tipte mezarlara Hayaz Höyük dışında Titriş, Lidar, Oylum, Gedikli Karahöyük, Tilmen, Gre Virike'de de ulaşılmıştır[2018].

"Gritille Höyük", Adıyaman İl sınırları içerisinde Samsat İlçesi'nin yaklaşık 7 km. kuzeydoğusunda Atatürk Baraj Gölü sularının altında kalmadan önce Fırat Nehri'nin kıyısında yer almaktaydı. Gritille, MÖ 3.000-2.000 yılları arasında yerleşim görmüştür[2019]. MÖ III binyıl buluntuları Lidar ve Kurban Höyük buluntularıyla benzerlik göstermektedir. MÖ III. binyıl başlarında Kuzey Suriye ile iletişim halinde olduğunu geometrik bezemeli mühürden anlayabilmekteyiz[2020].

MÖ III. binyıla ait iki mezarın kazısı gerçekleştirilmiştir. Bu mezarlardan birinde 20 yaşlarında bir genç kıza ait iskelete ulaşılmıştır. Gömüt açılan küçük bir çukur içerisine taş sanduka tipinde yapılmıştır. Diğer mezar özenle yapılmış çukurun içerisine kerpiç sanduka geleneğinde yapılmıştır. Mezarda iki bireye ait kemiklere ulaşılmıştır. Bu iskeletlerin biri yetişkin bir erkeğe diğeri 8-10 yaşlarında cinsiyeti belirlenemeyen çocuğa aittir. İskeletlerin yüzü birbirine bakmaktadır. İskeletler son derece iyi korunmuşlardır. Mezarın içerisinde adamın başının yakınında küçük kabuktan pandantif ve çocuğun çenesinin üzerinde ise güzel bir kuvars ok ucu bulunmuştur[2021].

Adıyaman ilinin 35 km. güneyinde, Samsat ilçesinde Samsat Köyü içerisinde yer alan "**Samsat Höyük**", Kahta Çayı (Nymphaios) ile Göksu (Sınga) ağzı arasında kalan ve bereketli ova içerisinde Fırat Nehri'nin kıyısında konumlanmıştır. Atatürk Baraj Gölünün suları altında kalan höyük 50 m. yükseklikte, tabanda 350x500 m. boyutlarındadır[2022]. Höyüğün güneybatı açmasında Erken Tunç Çağına ait XVI. kat mimarlığı içerisindeki çakıl döşemeli tabanın altına mezarların uygulandığı

[2016] Rodenberg, "Hayaz Höyük Kazısının İlk Sonuçları", 94.
[2017] Yılmaz, "Erken Tunç Çağı'nda Güneydoğu Anadolu'da Oda mezar Geleneği", 59.
[2018] Ökse, "The Early Bronze Age in Southeastern Anatolia", 273.
[2019] Richards S. Ellis, "The Gritille Project", *V. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Ankara 1984, 118
[2020] Richards S. Ellis, "The Gritille Project", *V. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Ankara 1984, 119
[2021] Richards S. Ellis, "Gritille 1982", *Anatolian Studies Vol. 33,* 1983, 245; Richards S. Ellis, "The Gritille Project", *V. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Ankara 1984, 119.
[2022] Özgüç, *Samsat, Bir Başkent ve Kalenin Uzun Yaşamının 6000 Yıllık Dönemden Kesitler,* 2, Lev. 1.

belirlenmiştir. Bu döşeme taban kaldırıldığında 3 adet basit toprak mezar ile karşılaşılmıştır. Mezar No. 1 içerisinde doğu-batı yönlü, dizleri yarı çekik (nim-hocker) başı altında taş bir yastıkla gömülen çocuk iskeleti ele geçmiştir. Ölü hediyeleri arasında boyun hizasında 2 kireçtaşı boncuk ele geçmiştir[2023].

Mezar No. 2, taş döşemenin yanında dik açı ile birleşen iki duvar arasındaki yerin altında ele geçmiştir. Mezardaki yetişkin bireyin iskeleti incelendiğinde sağ kolu dirsekten bükülmüş, sol kol üstüne gelmiş, dizler de hafifçe karna çekilerek gövdeden büküldüğü anlaşılmıştır. Bu bireyin karnının hizasında 1 adet çanak ele geçmiştir[2024].

Mezar No 3, çakıl taban altında ele geçen diğer 2 mezar ile aynı hizada bulunan bir çocuk mezarıdır. Çocuğun iskeleti incelendiğinde doğu-batı yönlü mezara yatırıldığı, dizlerinin karna çekildiği belirlenmiştir. Mezarın üstünün 45x37 cm. boyutunda bir taşla örtüldüğü belirtilmiştir. Çocuğa ölü hediyesi olarak başının hizasına altına içerisinde 1 kemik, 2 taş boncuk bulunan 1 adet çanak bırakılmıştır. Ayrıca iskeletin göğsünde 1 adet tunç iğne yerinde korunarak gelmiştir[2025]. Çocuk mezarında ele geçen iğne dikdörtgen kesitli olmakla birlikte baş kısmı kıvrılarak üst kısma doğru getirilmiştir. İğne dövülerek şekillendirilmiştir[2026].

XVIII. kat içerisinde de mezarlar ele geçmiştir. Bu kat yaklaşık olarak MÖ 2.600'e verilmiştir. Çünkü Erhanedanlar II dönemine ait, Kış Kralı Mesilim'in adını simgeleyen buluntular ele geçmiştir. Bu kat içerisinde odalar, çakıl örülü temeller, sarı kerpice sahip 2 m. kalınlığında bir duvar, 2 kapı yeri, bir ocak tespit edilmiştir[2027]. Bu kata ait yapılardan taban altında 1 yetişkin ve 1 çocuk mezarı tespit edilmiştir. Mezarlar basit toprak tipindedir. Her iki iskelet incelendiğinde dizlerin çekik olduğu belirlenmiştir. Yetişkin olan sağ kolunun gövdesinin altında sol kolu ise belin hizasında olduğu belirlenmiştir[2028].

[2023] Özgüç, *Samsat, Bir Başkent ve Kalenin Uzun Yaşamının 6000 Yıllık Dönemden Kesitler,* 75, Resim. 326, ST. 84-201.
[2024] Özgüç, *Samsat, Bir Başkent ve Kalenin Uzun Yaşamının 6000 Yıllık Dönemden Kesitler,* Resim. 327, St. 84-172, 173.
[2025] Nimet Özgüç, *Samsat, Bir Başkent ve Kalenin Uzun Yaşamının 6000 Yıllık Dönemden Kesitler,* 74, Resim. 328, St. 84, 200; 84,179; Resim. 329, St. 84, 183.
[2026] Nimet Özgüç, *Samsat, Bir Başkent ve Kalenin Uzun Yaşamının 6000 Yıllık Dönemden Kesitler,* 77, St. 84-183: uz. 7.2, ç. 0.8 cm.
[2027] Özgüç, *Samsat, Bir Başkent ve Kalenin Uzun Yaşamının 6000 Yıllık Dönemden Kesitler,* 81, 82.
[2028] Özgüç, *Samsat, Bir Başkent ve Kalenin Uzun Yaşamının 6000 Yıllık Dönemden Kesitler,* 82, Resim. 345.

Erken Tunç Çağın en erken evresi olduğu düşünülen XIX. kat içerisindeki evlerin tabanları altından 7 adet basit toprak mezar açığa çıkartılmıştır (Resim 5.II.10a). Ölülerden üçünün sırtüstü, ikisinin ise yan olacak pozisyonda mezara gömüldükleri belirlenmiştir. Mezarlara çoklu gömülerde uygulanmıştır. 3 No.lu mezarda yetişkin ve çocuk, 7 No.lu mezarda iki yetişkine ait iskeletin varlığı tespit edilmiştir. Tahribatın en az yaşandığı 1 No.lu mezar içerisindeki iskeletin sol kolu başının üstüne, sol el ise diğer kolun dirseğini tutar pozisyondadır (Resim 5.II.10b)[2029].

Şanlıurfa ili, Birecik ilçesine 5 km. uzaklıkta bulunan Hacınebi/Uğurcuk köyünün kenarında yer alan "**Hacınebi Höyük"**, 1996 yılındaki çalışmalarda ETÇ yerleşimi MÖ 3.100-2.700 tarihleri arasına verilmiştir. Geç Kalkolitik Çağdan sonra terk edilen höyüğün kuzey ve güney kesiminin daha sonra mezarlık olarak kullanıldığı anlaşılmıştır. Ölü gömme geleneklerine ilişkin veriler çeşitlilik göstermektedir[2030]. Bunlar bir birine yakın olarak bulunan sanduka, basit toprak, pithos ve çömlek mezarlardan oluşmaktadır[2031]. Mezarlar içerisinde ölü gömme uygulamalarında bebeklerin/çocukların çömlekler içerisine yetişkinlerin ise taş sanduka ve diğer mezarlara gömüldükleri belirlenmiştir Bu mezarlıklarda ölü gömme uygulamalarının MÖ IV. binyıl ile MÖ III. binyıl içerisinde süreklilik gösterdiğini kanıtlamaktadır[2032].

Mezarlardan dört içerisine bebeklerin gömüldüğü çömlek tiplerinden oluşmaktadır. Mezar hediyeleri arasında frit boncuklar, tekli bakır/tunç iğneler ve küçük pişmiş toprak kaplar bulunmuştur[2033].

İki adet basit toprak gömü diğerlerinden farklıdır. Bunlardan Mezar 128'deki yetişkin bireyin gevşek bir şekilde hocker pozisyonunda gömüldüğü belirlenmiştir. Bireyin vücudunun güneydoğu yönlü çevrildiği belirtilmektedir. Mezar 141'deki bireyin uzatılmış pozisyonda gömülmüş olduğu belirlenmiştir. Bireyin kuzey-kuzeybatı, güney-

---

[2029] Özgüç, *Samsat, Bir Başkent ve Kalenin Uzun Yaşamının 6000 Yıllık Dönemden Kesitler,* 85, Resim. 358-360.
[2030] Gil J. Stein, "1996 Excavations at Hacınebi Tepe", *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1998, 183; Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 137.
[2031] Palumbi, "From Collective Burials to Symbols of Power, The Translation of Role and Meanings of the Stone-Lined Cist Burial Tradition From Southern Caucasus to the Euphrates Valley", 32, Fig. 12, b.
[2032] Stein, "1996 Excavations at Hacınebi Tepe", 183; Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 137.
[2033] Stein, "1996 Excavations at Hacınebi Tepe", 184

güneybatı yönüne çevrildiği belirlenmiştir. Fakat bu mezarı en ilginç kılan nokta ölünün göbeği üzerinde uzanmış olmasıdır. Kolların konumları ve vücudun geri kalanındaki gözlemler bireyin mezara dikkatli bir şekilde yatırılmaktan ziyade atılmış olabileceğini düşündürtmektedir. Bireyin mezarına ölü hediyesi olarak bir eşek yada yaban eşeği mandible/çenesinin bırakıldığı belirtilmektedir[2034]. Söz konusu buluntunun ölü yemeği ile alakalı olabilme ihtimali de bulunmaktadır.

İki adet taş/kerpiç sanduka mezar Operasyon 18'deki bozulmamış sanduka mezarlarla benzerdirler. Ancak çok daha az eser içermektedirler. Mezar 153, doğu ve batıdan kireçtaşı levhalar ile sanduka şeklinde kaplanmıştır. İki adet büyük kireçtaşı levha ile mezarın üstünün kapatılmak suretiyle mühürlendiği belirtilmektedir. İskeletin duruşundan kuzeydoğu-güneybatı yönünde çevrildiği anlaşılmaktadır. Mezar malları arasında pişmiş topraktan ağız kısmı kabarcıklı kase ile kaide kısmı kırık kadeh bulunmaktadır[2035].

Sanduka mezarların ise kuzeydoğu-güneybatı yönlü oldukları belirtilmektedir. Mezarlar büyük bir alanı kaplamaktadır. Mezarlar 3-4 adet büyük kireçtaşı levhalardan oluşmaktadır ve bunlar çamur ile sıvanmıştır (Resim 5.II.10c). Mezarların üç tanesi soyulmuşken bir tanesi korunmuş halde ele geçmiştir. Bu mezarda oldukça kötü halde korunmuş yetişkin bir bireye ait iskelete ulaşılmıştır. Bu iskeletin başı doğu yönlüdür. Mezarın ölü hediyesi oldukça zengindir. Mezar mallar arasında pişmiş topraktan on yedi kap bulunmaktadır (Resim 5.II.10d). Diğer mezar malları arasında yüzlerce küçük parçadan oluşan parlak mavi-yeşil frit boncuklar dikkat çekicidir. Bunlar dışında dört adet süs tunç iğne ele geçmiştir. Bunlardan ise iki tanesinin baş kısmının koç başı şeklinde yapılmış olmalarıdır (Resim 5.II.10e, F-G)[2036].

Şanlıurfa'nın 19,5 m. kadar uzağında Akçakale taraflarında,, Merkez ilçe, Köprülük köyünde yer alan **"Köprülü Höyük"** 200 m. çapında, 12 m. yüksekliğindedir. Köprülü Höyüğün güney yamacında büyük taşlardan inşa edilmiş bir mezar odası tespit edilmiştir. Ancak mezar odasının kaçak yollarla açıldığı ve tahrip edildiği belirtilmektedir. Tahrip edilen mezarın çevresinde dağılmış şekilde Erken Tunç Çağı'na

[2034] Stein, "1996 Excavations at Hacınebi Tepe", 184.
[2035] Stein, "1996 Excavations at Hacınebi Tepe", 184
[2036] Stein, "1996 Excavations at Hacınebi Tepe", 184, Figure. 6;185, Figure. 8, Figüre 13: F-G.

ait çanak ve çömlekler tespit edilmiştir[2037]. Höyükte yapılan bu araştırmalarda ETÇ'ye ait Kura-Aras tipi parçaların da ele geçtiği belirtilmektedir[2038].

5.2.3. Aşağı Fırat'ın Batısı

Aşağı Fırat'ın batısında da çok önemli mezar/mezarlıklara ulaşılmıştır. Bu mezarlıklar Yukarı Fırat ile olan iletişim ağını anlamamız dışında Akdeniz, Orta Anadolu ve Suriye ile olan iletişimin çözümlenmesi açısından önemlidir. İlk merkezimiz Gaziantep İlinin batısında İslahiye Ovası'nın kuş uçumu 20-23 km. kuzeyinde, Sakçegözü Ovası'nın batı kısmında Gedikli Köyü içerisinde yer alan ***"Gedikli Karahöyük"***tür[2039]. Mezarlığın höyükle birlikte Sakçegözü Ovası düzleminde batı kesimine, höyüğün güneydoğu yamacının tarlalarla birleştiğim yerde konumlandırıldığı belirtilmektedir[2040]. Bu mezarlıkta oda mezarlar ve kremasyon mezarlar höyüğün eğimli yamacının alt kısımlarında; sanduka ve basit toprak mezarlar höyüğün yamacından aşağıya doğru düz alana yapılmışlardır[2041]. Yetişkinler basit topraklar içerisine, bebeklerle çocuklar ise çömlekler içerisinde gömülmüşlerdir. Gömme sırasında ateşle ilgili bir eylemin gerçekleştirildiğini gösteren bulgular ele geçmiştir. Yerleşmelerin altına gömülen bireylerin 18 tanesi basit toprak mezar içerisine, 6 tanesi çömlek mezar içerisine gömülmüştür[2042].

Mezarların tiplerine göre yayınlar incelendiğinde intramural toplamda 7 pithos tipinde mezarın tespiti yapılmıştır[2043]. 275 m²lik alanda çalışma yürütülmüş ve 165 adet çömlek mezara ulaşılmıştır[2044]. Basit toprak, oda ve taş sanduka mezarlar ile beraber

---

[2037] Nurettin Yardımcı, "1992 Şanlıurfa-Harran Ovası Yüzey Araştırmaları", *XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1994, 266, Harita. 1, Resim. 9-10.
[2038] Yardımcı, "1992 Şanlıurfa-Harran Ovası Yüzey Araştırmaları", 267.
[2039] Duru, *Gedikli Karahöyük I: Prof. Dr. U. Bahadır Alkım'ın Yönetiminde 1964-1967 Yıllarında Yapılan Kazıların Sonuçları* 1-2; Refik Duru, "Excavations at Gedikli Karahöyük and Kırışkal Höyük", *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey 1932-2000,* Edt. Oktay Belli, İstanbul 2001, 127, Fig. 1.
[2040] Duru, *Gedikli Karahöyük I: Prof. Dr. U. Bahadır Alkım'ın Yönetiminde 1964-1967 Yıllarında Yapılan Kazıların Sonuçları*, 2, 27.
[2041] U. Bahadır Alkım, "İslahiye Bölgesi Araştırmaları ve Gedikli (Karahüyük) Kazısı (1965)", *Türk Arkeolojisi Dergisi, Sayı. XIV, Cilt. 1,2*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1967, 81, Resim.1; Duru, *Gedikli Karahöyük I: Prof. Dr. U. Bahadır Alkım'ın Yönetiminde 1964-1967 Yıllarında Yapılan Kazıların Sonuçları*, 5, Lev. 6, 27, Lev.6.
[2042] Duru, *Gedikli Karahöyük I: Prof. Dr. U. Bahadır Alkım'ın Yönetiminde 1964-1967 Yıllarında Yapılan Kazıların Sonuçları*, 17.
[2043] Alkım, "İslahiye Bölgesi Araştırmaları Gedikli ve Kırışkal Hüyük Kazıları (1967)", 5.
[2044] Alkım, "İslahiye Bölgesi Araştırmaları Gedikli ve Kırışkal Hüyük Kazıları (1967)", 7.

çömlekler içerisinde Kremasyon/Yakma gömüde ortaya çıkarılmıştır Gedikli II mimari katının başlarına ait olan ETÇ III ve kısmen OTÇ II'nin başlarına ait çok sayıda yakma gömü/kremasyon gömü geleneğinde mezar açığa çıkarılmıştır[2045]. Ağzı doğuya dönük vaziyette uygulanan, içerisine 2 çocuğun gömüldüğü çömlek mezar uygulamanın yerleşimde Kalkolitik Çağa kadar dayandığını göstermektedir[2046].

Mezarlık alanındaki mezar yapılarının ikinci türü duvarları taşla örülen ve üstü iri taş levhalarla kapatılmış 2 adet sanduka mezar oluşturmaktadır[2047]. Sanduka Mezar SM 1 mezarlık kesiminde sağlam durumda ve soyulmadan günümüze kadar gelen tek mezardır[2048]. SM 2 taş sanduka mezarın yarısı yok olmuş durumda olduğu için detaylı açıklama yapılmamıştır[2049].

Mezarlıkta uygulanan ölü gömme türünden bir diğeri basit toprak mezardır. Höyüğün MÖ III. binyıl yerleşimlerine ait evlerin zeminlerinin altlarında 20 basit toprak tipinde mezar gün yüzüne çıkartılmıştır (Resim 5.II.10h)[2050].

Diğer mezar tipimizi oda mezarlar oluşturmaktadır. III e evresinde büyük oda içerisinde intramural gelenekte gömütlere ulaşılmış olması Gedikli'nin doğu eteğinde bir mezarlığın olduğunu doğrulamaktadır. Stratigrafik veriler ve ele geçen buluntulara göre III e evresi Erken Tunç Çağı'nın başlarına (MÖ III. binyılın ilk çeyreği) verilmektedir[2051]. Mezarlardan büyük boyutlu olanlardan 3'ü erken evreye, daha küçük boyutlu olan 2 tanesi geç evreye verilmiştir (Resim 5.II.10f). Mezarlar içerisinde ele geçen buluntular MÖ III. binyıl sürecinde ETÇ I ve II'ye verilmişlerdir (Resim 5.II.10ı). Bu nedenle mezarların çok kere kullanım gördüğü anlaşılmaktadır[2052].

[2045] Duru, *Gedikli Karahöyük I: Prof. Dr. U. Bahadır Alkım'ın Yönetiminde 1964-1967 Yıllarında Yapılan Kazıların Sonuçları*, 5, 14, 17, 27

[2046] U. Bahadır Alkım, "İslahiye Bölgesi Araştırmaları ve Gedikli Hüyük Kazısı (1966)", *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı. XV, Cilt. II,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1968, 41.

[2047] Duru, *Gedikli Karahöyük I: Prof. Dr. U. Bahadır Alkım'ın Yönetiminde 1964-1967 Yıllarında Yapılan Kazıların Sonuçları*, 33-34

[2048] Alkım, "İslahiye Bölgesi Araştırmaları ve Gedikli (Karahüyük) Kazısı (1965)", 80.

[2049] Duru, *Gedikli Karahöyük I: Prof. Dr. U. Bahadır Alkım'ın Yönetiminde 1964-1967 Yıllarında Yapılan Kazıların Sonuçları*, 34

[2050] Alkım, "İslahiye Bölgesi Araştırmaları ve Gedikli (Karahüyük) Kazısı (1965)", 80; Derin, *Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri*, 9; Duru, *Gedikli Karahöyük I: Prof. Dr. U. Bahadır Alkım'ın Yönetiminde 1964-1967 Yıllarında Yapılan Kazıların Sonuçları*, 5, 17, Levha. 28/3.

[2051] U. Bahadır Alkım, "İslahiye Bölgesi Araştırmaları: Tilmen ve Gedikli Hüyük Kazıları (1964)", *Türk Arkeolojisi Dergisi, Sayı. XIV, Cilt. 1,2*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1967, 81, Resim. 1; Duru, *Gedikli Karahöyük I: Prof. Dr. U. Bahadır Alkım'ın Yönetiminde 1964-1967 Yıllarında Yapılan Kazıların Sonuçları*, 17.

[2052] Duru, "Excavations at Gedikli Karahöyük and Kırışkal Höyük", 128, Fig. 3-4.

Mezarlarda yön birliğinden söz edilemez. Bazı mezarlar doğu-batı doğrultuluyken kimisi kuzey-güney doğrultulu yapılmışlardır[2053].

Ölü hediyelerine gelince basit toprak ve küp mezarlar içerisinde 2 adet tunç iğne, kemik iğneler, süs eşyası olarak boncuklardan oluşmuş kolye ve çoğunluğunu kırmızımtırak renge sahip tornada yapılmış çanak çömlekler ele geçmiştir (Resim. 10j, Resim. 10k/ 4,9; Resim. 10k/5, 10).

Taş sanduka mezarlardan SM 1 No.lu mezara çok sayıda hediyenin kuzey kenara düzensiz bir şekilde yerleştirildiği görülmüştür[2054]. Pişmiş toprak eserler en az 15 adettir[2055]. Taş eser olarak taş balta ele geçmiştir[2056]. Metal eser olarak tunç halkanın ele geçtiği yazmaktadır[2057].

1964 yılı kazılarında tespit edilen kremasyon uygulanan çömlek mezarların hemen hepsinin içerisinde yanık iskeletlerle birlikte ölü hediyesi olarak fincan profilli birer bej kap, birer tunç iğne ve bir kaçında "Suriye Şişesi" olarak bilinen sivri veya yuvarlak kaideli pişmiş topraktan birer şişe ve bir tanesinde "Depas Amphikypellon" bırakılmıştır[2058].

Çömleklerin bir tanesinde ise Tarsus'tan bilinen iki kulplu, basık profilli, ince hamurlu bir çift narin gobletin ele geçtiği belirtilmiştir (Resim 5.II.10 l-m)[2059].

Basit toprak mezarlar içerisinde süs eşyası niteliğinde bilezik, kolye taneleri[2060], kemik iğneler, tunç iğneler[2061], amuletler[2062], taş halkaların ölü hediyesi olarak bırakıldığı belirlenmiştir[2063].

[2053] Duru, *Gedikli Karahöyük I: Prof. Dr. U. Bahadır Alkım'ın Yönetiminde 1964-1967 Yıllarında Yapılan Kazıların Sonuçları*, 16-18, Levha. 18/2.
[2054] Duru, *Gedikli Karahöyük I: Prof. Dr. U. Bahadır Alkım'ın Yönetiminde 1964-1967 Yıllarında Yapılan Kazıların Sonuçları*, 34
[2055] Alkım, "İslahiye Bölgesi Araştırmaları ve Gedikli (Karahüyük) Kazısı (1965)", 80; Duru, *Gedikli Karahöyük I: Prof. Dr. U. Bahadır Alkım'ın Yönetiminde 1964-1967 Yıllarında Yapılan Kazıların Sonuçları*, 34
[2056] Duru, *Gedikli Karahöyük I: Prof. Dr. U. Bahadır Alkım'ın Yönetiminde 1964-1967 Yıllarında Yapılan Kazıların Sonuçları*, 34
[2057] Duru, *Gedikli Karahöyük I: Prof. Dr. U. Bahadır Alkım'ın Yönetiminde 1964-1967 Yıllarında Yapılan Kazıların Sonuçları* 34
[2058] Alkım, "İslahiye Bölgesi Araştırmaları: Tilmen ve Gedikli Hüyük Kazıları (1964)", 71, Resim. 7, 11.
[2059] Alkım, "İslahiye Bölgesi Araştırmaları ve Gedikli Hüyük Kazısı (1966)", 43, Resim. 9-14.
[2060] Duru, *Gedikli Karahöyük I: Prof. Dr. U. Bahadır Alkım'ın Yönetiminde 1964-1967 Yıllarında Yapılan Kazıların Sonuçları*, 17, Levha 28/1-4
[2061] Duru, *Gedikli Karahöyük I: Prof. Dr. U. Bahadır Alkım'ın Yönetiminde 1964-1967 Yıllarında Yapılan Kazıların Sonuçları*, 17, Levha. 28/2

Gedikli'nin oda mezarları zamanında soyuldukları için içerisinden çok az miktarda metal eser ele geçmiştir. Daha çok pişmiş toprak eserler ele geçmiştir[2064]. Süs eşyası olarak tunç iğne ve kemik iğneler[2065], kemik bız[2066], tunç bız, tunç yüzük, tunç bilezikli iğneler[2067]; silah olarak taş baltalar (Resim 5.II.10g)[2068]; taş eser olarak burmalı taş topuz, taş ağırşak[2069] tunçtan yapılmış 1 adet pens ele geçmiştir[2070]. Amulet[2071] ele geçmiştir. ele geçmiştir.

Mezarlardaki gömü sayısına gelince, basit toprak ve çömlek mezarlarda çoklu gömü uygulanmamıştır. Sadece iki mezarda kadınların bebekleriyle gömüldüğü belirlenmiştir. Bu durum inançla ilgili olduğu gibi diğer ETÇ mezarlarında olduğu gibi bir mezarın iskeletinin kenara toplanıp diğer ölünün gömüldüğü uygulama bulunmamaktadır[2072].

Oda mezarlarda ise durum tam tersidir. OM 1 mezarından toplanan kemikler R. Çiner'in saptamalarına göre bir yetişkin kadın, bir yetişkin erkek ve bir çocuktan oluşmaktadır. Bu durumda mezarın çok kez kullanıldığını söyleyebiliriz[2073].

Sanduka mezarlardan SM 1'in içerisine birkaç kez gömünün yapıldığı belirlenmiştir. Yeni gömü yapılmadan önce eski bireye ait kemikler mezarın güney

---

[2062] Duru, *Gedikli Karahöyük I: Prof. Dr. U. Bahadır Alkım'ın Yönetiminde 1964-1967 Yıllarında Yapılan Kazıların Sonuçları*, 18

[2063] Duru, *Gedikli Karahöyük I: Prof. Dr. U. Bahadır Alkım'ın Yönetiminde 1964-1967 Yıllarında Yapılan Kazıların Sonuçları*, 20, Çizelge. 2

[2064] Derya Yılmaz, "Erken Tunç Çağı'nda Güneydoğu Anadolu'da Oda mezar Geleneği", *Anatolia 31, Ankara Üniversitesi Sil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü Arkeoloji Bölümü Dergisi,* Ankara 2006, 63.

[2065] Alkım, "İslahiye Bölgesi Araştırmaları: Tilmen ve Gedikli Hüyük Kazıları (1964)", 71.

[2066] Duru, *Gedikli Karahöyük I: Prof. Dr. U. Bahadır Alkım'ın Yönetiminde 1964-1967 Yıllarında Yapılan Kazıların Sonuçları,* 38- 51

[2067] Duru, *Gedikli Karahöyük I: Prof. Dr. U. Bahadır Alkım'ın Yönetiminde 1964-1967 Yıllarında Yapılan Kazıların Sonuçları*, 38- 51

[2068] Alkım, "İslahiye Bölgesi Araştırmaları ve Gedikli (Karahüyük) Kazısı (1965)", 81-82, Resim. 6-8.

[2069] Duru, *Gedikli Karahöyük I: Prof. Dr. U. Bahadır Alkım'ın Yönetiminde 1964-1967 Yıllarında Yapılan Kazıların Sonuçları*, 38- 51

[2070] Alkım, "İslahiye Bölgesi Araştırmaları ve Gedikli Hüyük Kazısı (1966)", 43.

[2071] Duru, *Gedikli Karahöyük I: Prof. Dr. U. Bahadır Alkım'ın Yönetiminde 1964-1967 Yıllarında Yapılan Kazıların Sonuçları*, 46

[2072] Duru, *Gedikli Karahöyük I: Prof. Dr. U. Bahadır Alkım'ın Yönetiminde 1964-1967 Yıllarında Yapılan Kazıların Sonuçları*, 17, Levha. 18/2

[2073] Duru, *Gedikli Karahöyük I: Prof. Dr. U. Bahadır Alkım'ın Yönetiminde 1964-1967 Yıllarında Yapılan Kazıların Sonuçları*, 32

kenara toplandığı görülmüştür. Karışık şekilde bulunmuş insan kemikleri buraya iki yetişkin kadın bir yetişkin erkek ve bir çocuğun gömüldüğünü göstermiştir[2074].

Mezarlar içerisindeki iskeletlerin pozisyonlarına gelince basit toprak içerisine gömülen bireylerin hocker pozisyonunda yatırıldıklarını söyleyebiliriz[2075]. Sadece bir mezarda ölünün dorsal pozisyonda gömüldüğü belirlenmiştir[2076]. Ölüler genelde baş-ayak yönü doğu- batı yönlü gelecek şekilde mezara yerleştirilmişken batı yönü de dâhil olmak üzere yön birliğinin temelde olmadığını söylemek yanlış olmaz[2077]. Örneğin bir bireyin güneybatı-kuzeydoğu doğrultulu olduğu ve sol yanına yatırıldığı tespit edilmiştir. İkinci birey kuzeybatı-güneydoğu doğrultulu yatırıldığı, bireyin yüzü güneye baktığı anlaşılmıştır. Üçüncü birey doğu-batı doğrultulu olmakla birlikte sağ tarafına kısmen yatmış pozisyonda ele geçmiştir. Yüz toprağa dönükken sol kol üst kısımda eller çene hizasına doğru kıvrıldığı belirtilmektedir[2078].

"Tilbeshar Höyük", Gaziantep İli içerisinde Fırat Nehri üzerindeki Kargamış'ın 50 km. batısında yer alır[2079]. Fırat Nehri'nin sağ kıyısında düz ova üzerinde konumlanan höyüğün sitadel kısmı 6 hektar genişliğinde ve yaklaşık 40 metre kadar yüksekliğe sahiptir[2080].

Mimari yapılanmaların zemini hem yetişkinler için hem de çocuklar için mezarlık olarak kullanılmıştır. Ele geçen diğer ölüler yerleşimin meydanının orta kısmında

---

[2074] Duru, *Gedikli Karahöyük I: Prof. Dr. U. Bahadır Alkım'ın Yönetiminde 1964-1967 Yıllarında Yapılan Kazıların Sonuçları*, 34

[2075] Duru, *Gedikli Karahöyük I: Prof. Dr. U. Bahadır Alkım'ın Yönetiminde 1964-1967 Yıllarında Yapılan Kazıların Sonuçları*, 17

[2076] Duru, *Gedikli Karahöyük I: Prof. Dr. U. Bahadır Alkım'ın Yönetiminde 1964-1967 Yıllarında Yapılan Kazıların Sonuçları*, 17

[2077] Duru, *Gedikli Karahöyük I: Prof. Dr. U. Bahadır Alkım'ın Yönetiminde 1964-1967 Yıllarında Yapılan Kazıların Sonuçları*, 17, Levha. 18/2.

[2078] Alkım, "İslahiye Bölgesi Araştırmaları ve Gedikli Hüyük Kazısı (1966)", 41-42.

[2079] Christine Kepinski ve Fatma Buldan, "Research at Tilbeshar in 2005 City from the Early and Middle Bronze Ages", *28. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Basımevi, Ankara 2007, 740, Fig. 1; Christine Kepinski, "Les Caveaux Funéraires Mégalithiques De La Vallée De L'Euphrate Au Bronze Ancien Le Cas de Tilbeshar (2600-2300 aC)", (Edt.) Olivier Henry, *Pratiques, Contextes et Impacts des Inhumations inra-muros en Anatolie, du Début de l'Âge du Bronze à l'époque Romaine, 2 Èmes Rencontres D'Archéologie De L'iféa, Le Mort Dans La Ville,* Institut Français d' Études Anatoliennes Georges Dumézil, İstanbul 2013, 22, Fig. 1; Christine Kepinski ve Mehmet Önal, "Tilbeshar 2006: New Evidence From Early and Middle Bronze", *29. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2008, 193.

[2080] Christine Kepinski, "Les Caveaux Funéraires Mégalithiques De La Vallée De L'Euphrate Au Bronze Ancien Le Cas de Tilbeshar (2600-2300 aC)", (Edt.) Olivier Henry, *Pratiques, Contextes et Impacts des Inhumations inra-muros en Anatolie, du Début de l'Âge du Bronze à l'époque Romaine, 2 Èmes Rencontres D'Archéologie De L'iféa, Le Mort Dans La Ville,* Institut Français d' Études Anatoliennes Georges Dumézil, İstanbul 2013, 22, Fig. 2

inhumasyon içerikli olarak kazılarak gömülmüşlerdir. Bunlardan intramural basit toprak ve pithos, çömlek mezarların yerleşim yeri içerisine ve çoğu zaman şehrin terk edilmiş kısımlarına uygulandıklarını söylemek mümkündür[2081]. MÖ 2.600 yılından itibaren genişleyen bu mezarlar toplamda 56 hektarlık alan içerisinden ele geçmektedir[2082].

Yerleşmede ilk genişleme bu dönem içerisinde olmuşsa da IIIB evresi olan MÖ 2.700-2.500 yılları arasındaki seviyesinden itibaren yerleşmenin bir süre terk edildiği anlaşılmıştır. MÖ III. binyıl mezar odası ve bu dönemle çağdaş Erken Tunç çağ yerleşim yerine ulaşılmıştır. Bu merkezle birlikte ele geçen veriler MÖ 2.700-2.500 arasına işaret etmektedir[2083].Tilbeshar Seviye IIIC'de (MÖ 2.500-2.300) mezarlara ulaşılmıştır. Bu seviyeye ait çökmüş bina içerisinde taş sanduka, çömlek veya çevresi taşlarla örülmüş mezarlara ve bu mezarlara ait çok sayıda esere (Resim 5.II.12a-b) ulaşılmıştır. Eserler tunç iğnelerden ve çeşitli pişmiş toprak kaplardan oluşmaktadır[2084].

Tilbeshar'ın MÖ III. binyıl insanlarının uyguladıkları bir diğer mezar tipi taş sandukadır. Bu mezarların taş plakalar ile çevrildiği ve bu taş sanduka mezarlar içerisine ölünün hediyeleriyle birlikte gömüldüğü anlaşılmıştır[2085]. MÖ 2.600 civarına tarihlenen evsel mekanların tabanları altına uygulanan gömü geleneklerinden bir diğerini oluşturmaktadır[2086].

Tilbeshar höyüğün doğusunda çeşitli amaçlarla kullanım görmüş mimari yapıların zeminlerinin altı mezarlar için kullanılmıştır[2087]. Burada ele geçen seramik özellikle ilgi çekmektedir, çünkü bu seramiğin formu hem Tilbeshar'in yapılanmasını doğrulamakta hem de Erken Tunç Çağ'dan Orta Tunç Çağ'a geçiş (IVA- 2100- 1800) aşamasını da belgelemektedir[2088].

[2081] Kepinski ve Önal, "Tilbeshar 2006: New Evidence From Early and Middle Bronze", 193; 196, 205: Fig.7; Kepinski, "Les Caveaux Funéraires Mégalithiques De La Vallée De L'Euphrate Au Bronze Ancien Le Cas de Tilbeshar (2600-2300 aC)", 23

[2082] Kepinski, "Les Caveaux Funéraires Mégalithiques De La Vallée De L'Euphrate Au Bronze Ancien Le Cas de Tilbeshar (2600-2300 aC)", 23

[2083] Kepinski ve Önal, "Tilbeshar 2006: New Evidence From Early and Middle Bronze", 197.

[2084] Kepinski ve Buldan, "Research at Tilbeshar in 2005 City from the Early and Middle Bronze Ages", 737, 742: Fig. 6-7; Kepinski ve Önal, "Tilbeshar 2006: New Evidence From Early and Middle Bronze", 196, Fig. 5

[2085] Kepinski ve Önal, "Tilbeshar 2006: New Evidence From Early and Middle Bronze", 204, Fig.5

[2086] Kepinski-Lecomte, "Research at Tilbeshar, 2000", 24.

[2087] Kepinski ve Önal, "Tilbeshar 2006: New Evidence From Early and Middle Bronze", 193; 196, Fig.7.

[2088] Kepinski ve Önal, "Tilbeshar 2006: New Evidence From Early and Middle Bronze", 197-198, 206: Fig. 9.

Ölü hediyelerine gelince evlerin tabanı altına uygulanan taş sanduka mezar içerisinden 7 adet tüm halde çömlek ele geçmiştir[2089]. Pişmiş toprak kaplar ölünün hemen yanına bırakılmışlardır[2090].

Pithos/Küp mezarlar içerisindeki pişmiş toprak eserler genellikle bir ya da iki kaptan oluşmaktadır (Resim 5.II.12b)[2091]. Bu mezarlar içerisinde tunç iğne mezarların beşte birinde ele geçmiştir[2092].

Çömlek mezarlar içerisinde çok sayıda pişmiş toprak kabın bulunduğu belirlenmiştir. Seramik örnekleri de Seviye III C'yi (MÖ 2.700-2.500) vermektedir[2093].

Basit toprak mezardaki yetişkin bireyin bileklerinde ve ayak bilekleri etrafında tunç spiral/halkalar ele geçmiştir. Bireyin alının altında ise tunçtan yapılmış 1 adet ok başı tespit edilmiştir[2094].

Oda mezarlarda binden fazla tüm ve parçalar halinde eserlere ulaşılmıştır. Bu mezar içerisindeki ölülerden birisiyle birlikte üst üste birikmiş 50 adet pişmiş toprak kap ele geçmiştir (Resim 5.II.12c)[2095]. Muhtemelen içerisinde yağ ve parfüm içerdiği düşünülen çok sayıda Suriye şişesi de mezar hediyesi olarak bırakılmıştır[2096]. Mezardaki çeşitli kaplarda tohum ve hayvan kemiği ele geçmiştir. Bunlar muhtemelen cenaze yemeğine ait parçalar olmalıdır[2097]. Metal eser olarak balta ve tunç iğne ele geçmiştir. Bunlar aynı zamanda bolluğu göstermesi ve cenaze ritüelleri hakkında bilgiler vermesi açısından önemlidir (Resim 5.II.12d)[2098].

[2089] Kepinski-Lecomte, Christine, "Research at Tilbeshar, 2000", *23. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2002, 24, Fig. 3.
[2090] Kepinski ve Önal, "Tilbeshar 2006: New Evidence From Early and Middle Bronze", 204, Fig.5.
[2091] Kepinski ve Önal, "Tilbeshar 2006: New Evidence From Early and Middle Bronze", 197, 205: Fig. 8; Kepinski, "Les Caveaux Funéraires Mégalithiques De La Vallée De L'Euphrate Au Bronze Ancien Le Cas de Tilbeshar (2600-2300 aC)", (23, Fig. 4
[2092] Kepinski ve Önal, "Tilbeshar 2006: New Evidence From Early and Middle Bronze", 197.
[2093] Kepinski ve Buldan, "Research at Tilbeshar in 2005 City from the Early and Middle Bronze Ages", 737, Fig. 7.
[2094] Kepinski ve Buldan, "Research at Tilbeshar in 2005 City from the Early and Middle Bronze Ages", Fig. 5
[2095] Kepinski, "Les Caveaux Funéraires Mégalithiques De La Vallée De L'Euphrate Au Bronze Ancien Le Cas de Tilbeshar (2600-2300 aC)", 23-24, Fig. 5, 7-8.
[2096] Kepinski, "Les Caveaux Funéraires Mégalithiques De La Vallée De L'Euphrate Au Bronze Ancien Le Cas de Tilbeshar (2600-2300 aC)", 2013: 24.
[2097] Kepinski ve Önal, "Tilbeshar 2006: New Evidence From Early and Middle Bronze", 197.
[2098] Kepinski, "Les Caveaux Funéraires Mégalithiques De La Vallée De L'Euphrate Au Bronze Ancien Le Cas de Tilbeshar (2600-2300 aC)", 24, Fig. 6.

Mezarlar içerisinde gömü sayısına gelince oda mezarların avlu yapılanması MÖ 2.600-2.300 yılları arasında yapılmış olduklarını ve sonrasında defalarca kullanılmış olduklarını göstermektedir. İlk gömü uygulamasından itibaren kapılar kapatılmakta yeni ölüm durumunda kapı tekrar açılmakta bu esnada olasılıkla sunular yapılırken eski olan kaplar zarar görmekteydi[2099].

Ölülerin yatırılış şekline gelince höyükte terkedilmiş seviyede basit toprak mezara atı ile birlikte gömülmüş yetişkin birey hocker pozisyonuna sahiptir[2100]. Tilbeshar Höyük'te intramural gömünün uygulandığı mezarlarda küpün içine bireylerin hocker pozisyonunda yatırıldıkları belirlenmiştir[2101].

Gömü tarzına gelince oda mezarlar içerisinde bulunan yanmış kemiklerden bunun bir ritüel uygulaması olabileceği gibi kremasyon uygulaması da olabileceği belirtilmiştir[2102]. Ele geçen diğer ölüler meydanın orta kısmında inhumasyon içerikli olarak kazılarak küp içerisinde gömülmüşlerdir[2103].

Bugünkü Gaziantep Kalesi'nin altında kalan ***"Kale Höyük"*** içerisindeki yerlerde kazı çalışmaları yapılmıştır[2104]. Mezarlar yerleşmenin içerisinde kalmaktadır. Kazılarında ortaya çıkarılan doğu-batı doğrultulu taş yapı içerisinde ele geçen kaplardan en irisi olan 35 cm. çapındaki el yapımı, siyah renkli çömlek mezarda bir bebek gömüsünde kullanıldığı anlaşılmıştır[2105]. Kale Höyük içerisindeki derin sondajda ETÇ I'e ait yapı katlarında kuzeybatı-güneydoğu istikametindeki duvarının güneybatı ucunda bir adet çömlek mezar daha ortaya çıkartılmıştır. Mezar açıldığında, içinden yaklaşık 6 yaşlarına ait bir çocuk iskeleti ele geçmiştir[2106]. Kazı çalışmaları genişletildiğinde çömlek mezar geleneğinde yapılmış bir gömüt daha tespit edilmiştir (Resim 5.II.12e-f).

[2099] Kepinski, "Les Caveaux Funéraires Mégalithiques De La Vallée De L'Euphrate Au Bronze Ancien Le Cas de Tilbeshar (2600-2300 aC)", 25.
[2100] Kepinski ve Fatma Buldan, 735.
[2101] Kepinski, "Les Caveaux Funéraires Mégalithiques De La Vallée De L'Euphrate Au Bronze Ancien Le Cas de Tilbeshar (2600-2300 aC)", 23, Fig. 4.
[2102] Kepinski ve Önal, "Tilbeshar 2006: New Evidence From Early and Middle Bronze", 198.
[2103] Kepinski ve Önal, "Tilbeshar 2006: New Evidence From Early and Middle Bronze", 193; 196, Fig.7; Kepinski, "Les Caveaux Funéraires Mégalithiques De La Vallée De L'Euphrate Au Bronze Ancien Le Cas de Tilbeshar (2600-2300 aC)", 22-23, Fig. 3.
[2104] Fikri Kulakoğlu, "2005 Yılı Gaziantep Kalehöyük", *28. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Basımevi, Ankara 2007, 471.
[2105] Fikri Kulakoğlu, M. Kemal Sertok, Flomenavd Squadrone ve Hamza Güllüce, "Gaziantep Kale Höyük 2003 Excavations", *26. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2005, 291, Fig. 6.
[2106] Kulakoğlu, "2005 Yılı Gaziantep Kalehöyük", 472.

ETÇ I'e ait yapı katlarında ele geçen çömlek mezarda 6-8 yaşlarında bir çocuğu ait iskelet bulunmaktadır[2107].

Kazılarında ortaya çıkarılan doğu-batı doğrultulu taş yapılı alanın kuzeyinde kalan taşlı çöküntü temizlendiğinde açmanın köşesinde 1 adet taş sanduka mezarın olduğu belirlenmiştir (Resim 5.II.12g). Söz konusu taş sanduka mezarın durumundan yola çıkan kazıcılar gömütün intramural olduğunu belirlemişlerdir[2108].

Diğer bir tip olan basit toprak mezarda bozulmuş olan kafatası ve daha iyi korunmuş gövdenin üst kısmının olduğu anlaşılmıştır[2109].

Ölü hediyelerine gelince taş sanduka mezar içerisinde metal süs eşyası olarak bir toplu iğne ele geçirilmiştir[2110]. Pişmiş toprak hediyeler arasında taş sanduka mezarın kazılabilen bölümünde otuzdan fazla tüm kap ele geçirilmiştir (Resim 5.II.12h)[2111]. Küçük buluntu niteliğinde veriler çömlek mezar içinden 6 yaşlarına ait bir çocuk iskeletiyle beraber iki kemik halka ve bir amuletten oluşmaktadır (Resim 5.II.12ı)[2112]. Basit toprak gömünün yanına konan iki şişe ve bir fincan A açmasında bulunan mezar hediyeleri ile tam bir benzerlik göstermektedir[2113].

Kilis ilinin 7 km. kadar güneydoğusunda, Oykum Köyü' sınırlarındaki ***"Oylum Höyük"*** içerisinde MÖ III. binyıla tarihlenen önemli mezarlar tespit edilmiştir. Höyük çevresinde gerçekleştirilen yüzey araştırması çalışmasında MÖ III. binyıla ait yerleşimin bulunduğu ve bu yerleşime ait bu mezarlara ulaşılmıştır[2114]. Mezar tipleri arasında basit toprak, pithos/küp, çömlek, taş sanduka ve oda tiplerinde mezarlar bulunmaktadır[2115].

Basit toprak içerisinde açığa çıkarılan mezarda hocker pozisyonunda gömülmüş bireyin belden aşağısının tahrip olduğu belirlenmiştir. Mezardaki bireyin başı

[2107] Kulakoğlu, "2005 Yılı Gaziantep Kalehöyük", 473-474, Res. 13-14.
[2108] Kulakoğlu, vd., "Gaziantep Kale Höyük 2003 Excavations", 294.
[2109] Kulakoğlu, vd., "Gaziantep Kale Höyük 2003 Excavations", 292, Fig. 14b.
[2110] Kulakoğlu, vd., "Gaziantep Kale Höyük 2003 Excavations",291
[2111] Kulakoğlu, vd., "Gaziantep Kale Höyük 2003 Excavations", 291, 294, Fig. 8.
[2112] Kulakoğlu, "2005 Yılı Gaziantep Kalehöyük", 472
[2113] Kulakoğlu, vd., "Gaziantep Kale Höyük 2003 Excavations", 292
[2114] Engin Özgen, Barbara Helwing ve Atilla Engin, "The Oylum Regional Project: Archaeological Prospection 2000", *19. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2002, 219.
[2115] Engin Özgen, Barbara Helwing ve Atilla Engin, "Oylum Höyük, 1998-1999", *22. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2001, 224; Ökse, "Orta Fırat Havzası Tunç Çağı Mezarlıklarının Bölge Tarihine Yansıttıkları", 24.

kuzeydoğu yönüne bakmaktadır. Sağ omuz üzerinde olasılıkla ölü hediyesi olarak konmuş açık renk çakmaktaşından bir dilgi ile yakın çevresinde oldukça fazla sayıda çakmak taşı ele geçmiştir. Yapılan çalışmalar sonucunda mezardaki bireyin 25-30 yaşlarında Akdeniz ırkından bir erkeğe ait olduğu da belirlenmiştir[2116].

Doğu yamaçta toprak alımı sırasında tahrip edilip, soyulduğu belirtilen bir oda mezar bulunmaktadır. Doğu yamacın kuzey kesiminde olduğu belirlenen bu oda mezarın etrafı açılmış, sadece mezarın duvar taşları ve mezarın üzerini örten beyaz yassı taş levhalar tespit edilmiştir. Mezarın odasının 2 m. derinliğe, 1.90 m. genişliğe ve 1.25 m. yüksekliğe sahip olduğu belirtilmiştir. Mezar odası içerisindeki toprak yığını içerisinde karışık halde küçük boyutlara sahip birkaç tüm kap, bir adet kırık tunç bilezik, boyunluk ve küpe parçaları, boncuklar ve 1 adet tunç baltanın sap deliğinin kırık kısmının ele geçtiği belirtilmektedir[2117]. Höyükten toprak çekimi sırasında tahrip edilerek soyulan Oda Mezar buluntuları 60'ın üzerindedir[2118].

Höyüğün yamacında yer alan MÖ III. binyıla ait bir başka oda[2119] mezarların içerisine ulaşmadan önce üç sıra levha halinde taştan yapılmış basamaklar bulunmaktadır. Bu levhalar ile mezar odası arasında geçiş mekânı yer almaktadır[2120]. Oylum Höyük mezarlardan bir tanesinin üzerinin plaka taşlarla örtülmediği kerpiç ile kapatıldığı belirlenmiştir[2121]. Buluntular arasında oldukça ilginç tunç eserler bulunmaktadır. Eserler arasında son derece iyi korunmuş tunç merasim baltası, bir adet boyunluk, bilezik parçaları, çeşitli boylarda yarı küre başlı ve delikli iğneler dikkati çekmektedir. Pişmiş topraktan çanak çömlekler arasında "Şampanya Kadehleri" değişik boylarda ve değişik renklere sahiptirler. Oylum Höyük'teki bu mezardan daha birçok eserin alındığı bilinmektedir[2122].

[2116] Engin Özgen, "Oylum Höyük 1988", *XI Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: I,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1990, 204, Res. 6-8.
[2117] Engin Özgen, "Oylum Höyük 1987", X. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. I, Ankara 1989, 96-97, Res. 3-9.
[2118] Özgen, "Oylum Höyük 1988", 204
[2119] Atilla Engin, Engin Özgen, Olcay Zengin Koşan, Filiz Ay Şafak ve Aydoğan Bozkurt, "Oylum Höyük, 2013", *36. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2014, 245.
[2120] Yılmaz, "Erken Tunç Çağı'nda Güneydoğu Anadolu'da Oda mezar Geleneği", *Anatolia 31, Ankara Üniversitesi Sil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü Arkeoloji Bölümü Dergisi,* 60.
[2121] Yılmaz, "Erken Tunç Çağı'nda Güneydoğu Anadolu'da Oda mezar Geleneği", *Anatolia 31, Ankara Üniversitesi Sil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü Arkeoloji Bölümü Dergisi,* 60.
[2122] Özgen, "Oylum Höyük 1988", 205.

Oylum Höyük'teki çömlek mezarlara 0-3 yaş arasındaki bebek-çocukların gömüldüğü belirlenmiştir. Bu gömü kapları açılan toprak içerisine yatay veya dikey olarak yerleştirilmiştir. Bu mezarlardan birisinin ağız kenarı güneybatıda olmak üzere güneybatı-kuzeydoğu yönünde yan yatırılmış ve çömleğin ağzı başka bir çömlek dibiyle kapatılmıştır. Mezarda 1-1,5 yaşlarında bir çocuğun başı doğuya, yüzü kuzeye bakar şekilde büzülerek/hocker pozisyonunda sağ tarafı üzerine yatırıldığı belirlenmiştir. Çocuğun kollarında tunçtan birer bilezik bulunmaktadır[2123]. Söz konusu pithos ve çömlek mezarların içerisine bireyler hocker pozisyonunda yatırılmışlardır. Ölü hediyeleri arasında pişmiş toprak kaplar, tunç veya bakır topbaşlı iğneler tunç veya bakır bilezikler yer almaktadır. Mezarlarda halkalar veya spiraller dışında, bir tane altın bilezik, bir tane gümüş iğne, bir gümüş boncuk ve set halinde beş fildişi veya kabuktan silindir mühür, sehpayla birlikte içki kapları, kâseler ve şişeler ele geçmiştir[2124].

"Tilmen Höyük" Gaziantep il sınırları içerisinde İslahiye İlçesi'nin 10 km doğusunda, Amanos/Nur Dağları ile Kurt Dağları arasında yer almaktadır[2125]. Höyük 175x225 m. çaplı tabana, 21 m. yüksekliğe sahiptir[2126].

MÖ III. binyıla ait mezarlar höyüğün içerisinde avlu içinde, zemin altında tespit edilmiştirler[2127]. İntramural çömlek tipi bir mezara çocuk gömütü uygulanmıştır[2128].

Erken Tunç Çağına ait mezar tiplerinden bir diğeri kenarları, tabanı ve kapağı 6 yassı levhadan yapılmış olan taş sanduka mezardır. 2 adet bu tipte mezar tespit edilmiştir. Bunlardan M-1 mezarının taban ölçüsü 0.60x1 m, yüksekliği ise 0.45 m.dir (Resim 5.II.14a). M-2 mezarının taban ölçüsü 0.53x0.65 m. iken yüksekliği 0.60 m. ölçülmüştür (Resim 5.II.14b). Ayrıca bu mezarların tabanlarının amorf çanak çömlekler

---

[2123] Engin Özgen, Halil Tekin ve H. Kübra Ensert, "Oylum Höyük 1991 ve 1993 Kazı Çalışmaları", *XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt:1*, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1995, 98

[2124] Engin Özgen ve Elizabeth Carter, "Oylum Höyük, 1989", *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* Ankara 1991, 262.

[2125] U. Bahadır Alkım, "1961 Dönemi Tilmen Höyük ve Yesemek Kazıları", *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı. XI, Cilt. 2,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1962, 6; Refik Duru, "Tilmen Höyük Excavations", *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey 1932-2000,* Edt. Oktay Belli, İstanbul 2001, 133, Fig. 1; Refik Duru, *Tilmen Höyük Kazıları I,* Türk Tarih Kurumu Yayınları Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu V. Dizi-Sayı. 2, Ankara 2013, 11.

[2126] Refik Duru, *Tilmen Höyük Kazıları I,* Türk Tarih Kurumu Yayınları Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu V. Dizi-Sayı. 2, Ankara 2013, 11.

[2127] Alkım, "1961 Dönemi Tilmen Höyük ve Yesemek Kazıları", 6.

[2128] U. Bahadır Alkım, "İslahiye Bölgesi Çalışmaları ve Tilmen Hüyük Kazısı (1969)", *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı. XVIII, Cilt.2,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1970, 31; Refik Duru, *Tilmen Höyük Kazıları I,* Türk Tarih Kurumu Yayınları Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu V. Dizi-Sayı. 2, Ankara 2013, 15-16.

ile döşendiği belirtilmektedir. Mezarlar içerisindeki kemiklerin ölçüm açısından küçük boyutlarda olması ve de beraberlerinde boncuk tanelerinin (Resim 5.II.14e/3) ele geçmesinden hareketle bunların kız çocukları oldukları tahmin edilmektedir[2129].

MÖ III. binyıla tarihlenen bir diğer tip oda mezarlardır (Resim 5.II.14c). MÖ III. binyılın sonlarına verilen oda mezar dikdörtgen planlı olmakla birlikte, kenar duvarları kuru taş örgü yöntemiyle orta büyüklükte taşlarla örülmüştür (Resim 5.II.14d). Bu formuyla birlikte mezar bir yeraltı oda mezar tipinde olup, uzunluk ortalama 4.15 m., genişlik 2x4 m., yükseklik 2.20-2.40 m.dir (Resim 5.II.14d). Mezar odasının üzeri yassı bazalt levhalarla örtüldüğü belirtilmektedir[2130]. Oda mezarının doğu-batı doğrultusunda olduğu belirtilmektedir[2131].

Mezarlar içerisindeki ölü hediyelerine gelince taş sanduka mezarlar içerisindeki kız çocukları ile birlikte boncuklar ele geçmiştir[2132]. Oda mezar içerisindeki 2 bireyin batı kesimindekinde pişmiş toprak kaplar (Resim 5.II.14f), çok sayıda boncuk, 3 adet tunçtan yapılmış süs iğnesi, 1 adet parfüm kabı ve 1 adet tunç bilezik ele geçmiştir[2133]. Buluntular açısından, boncuk taneleri, tunçtan iki iğne (Resim 5.II.14g), bir adet tunç bilezik (Resim 5.II.14h), minyatür bir kap[2134], bu iskeletin kadına ait olduğunu göstermektedir. Doğu kesimdeki iskelet ise 1 tanesi kırık diğeri tüm olan pişmiş toprak meyve tabağı, 3 adet iç içe geçmiş kaplardan ve birkaç değişik biçimde kaptan (Resim 5.II.15) dolayı erkeğe ait olmalıdır[2135].

[2129] Duru, *Tilmen Höyük Kazıları I,* 16, Lev. 70/3; Derin, *Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri*, 9.

[2130] Alkım, "1961 Dönemi Tilmen Höyük ve Yesemek Kazıları", 6, Resim. 9, 11; U. Bahadır Alkım, "İslahiye Bölgesinde Türk Tarih Kurumu Adına 1955-1962 Yılları Arasında Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", *Atatürk Konferansları I,* Türk Tarih Kurumu Yayınları XVII, Seri- No. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1964, 174; Duru, "Tilmen Höyük Excavations", 134.

[2131] Derin, *Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri*, 9.

[2132] Duru, *Tilmen Höyük Kazıları I,* 16, Lev. 70/3; Derin, *Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri*, 9.

[2133] Alkım, "1961 Dönemi Tilmen Höyük ve Yesemek Kazıları", 6, Resim. 9, 11; Duru, "Tilmen Höyük Excavations", 134.

[2134] Duru, *Tilmen Höyük Kazıları I,* 16, Lev. 70/2; Lev. 73/8, 9; 74/8,9, Lev. 75/1

[2135] Alkım, "1961 Dönemi Tilmen Höyük ve Yesemek Kazıları", 7, Resim. 13; Alkım, "İslahiye Bölgesinde Türk Tarih Kurumu Adına 1955-1962 Yılları Arasında Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", 175; Duru, *Tilmen Höyük Kazıları I,* 16, Lev. 15/1-6

Mezar içinde gömü sayısına gelince M-3 mezar odası içerisinde 2 bireye ait iskelet bulunmuştur. Bu iskeletlerden bir tanesi mezar odasının doğu ucunda diğer batı ucunda yer almaktadır[2136].

Fırat Nehri'nin batı yakasında yer alan ***"Yarım Höyük"***, Gaziantep sınırları içerisinde Birecik'in 5 km. güneyinde bulunmaktadır. Höyük Geç Uruk ile Erken Tunç Çağ arasında (MÖ IV-III. binyıl) geçiş özelliği göstermektedir[2137].

Geç Uruk-Erken Tunç Çağ geçiş evresi içerisinde kalan astarlı bir çömleğin küçük bir çocuğa ait mezar için kullanıldığı anlaşılmıştır. Mezar kabı mimari yapının zemini altına uygulanmıştır. Çömlek net bir şekilde MÖ geç IV. binyıl ile MÖ erken III. binyıl arasına verilmiştir. Bu tarih aralığını Karbon 14 tarihlemesi de doğrulamaktadır[2138].

"Kırışkal Höyük", Gaziantep ili Sakçagözü Ovasında, Gedikli'nin 5 km. kadar kuzeydoğusunda yer almaktadır. Kırışkal Köyü içerisinde yer alan höyüğün doğu yamacında megalitik görünüşlü "dromoslu oda mezar" olması muhtemel bir mimari tespit edilmiştir. Gedikli'nin M4 oda mezarına benzediği için oda mezar olarak kullanılmış olabileceği belirtilmiştir[2139]. Gedikli'nin M-4 mezarıyla bağlantılı yeraltı geçidiyle de büyük benzerlik sergilediğini unutmamak gerekir[2140].

Gaziantep ili, Nizip ilçesinde yer alan oldukça geniş bir alanı kaplayan ***"Kargamış Mezarlığı"*** yeterince detaylı araştırılmamıştır[2141]. Yerleşim içerisinde ve konutların altlarında Erken Tunç Çağına ait çok sayıda pithos (21 adet[2142]) ve taş sanduka mezar (15 adet[2143]) açığa çıkartılmıştır. Daha çok evlerin altına uygulanan bu mezarlar dışında yerleşim alanın çok yakınında taş sanduka tipinde mezarların olduğu

---

[2136] Alkım, "1961 Dönemi Tilmen Höyük ve Yesemek Kazıları", 6, Resim. 9, 11; Alkım, "İslahiye Bölgesinde Türk Tarih Kurumu Adına 1955-1962 Yılları Arasında Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", 175.

[2137] Rothman ve Rıfat Ergeç, "Yarım Höyük Kazıları, 1996", 277

[2138] Rothman ve Ergeç, "Yarım Höyük Kazıları, 1996", 282

[2139] Alkım, "İslahiye Bölgesi Araştırmaları ve Gedikli Hüyük Kazısı (1966)", 44; U. Bahadır Alkım, "Tilmen ve Kırışkal Hüyük Kazıları (1970)", *Türk Arkeoloji Dergisi,* Sayı. XIX, Cilt II, *Türk Tarih Kurumu Basımevi,* Ankara 1972, 41-42, Resim. 14-15.

[2140] Duru, "Excavations at Gedikli Karahöyük and Kırışkal Höyük", 129-130, Fig. 6.

[2141] Gülden Özdemir, *Karkamış-Gaziantep Kentsel Gelişiminde Yeşil Alanların Değerlendirilmesi,* Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Peyzaj Mimarlığı Ana Bilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana, 2007, 58.

[2142] Woolley ve Barnett, *Charchemish, Report on the Excavations at Jerablus on Behalf of the British Museum, Part III,* 215-216.

[2143] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 137.

belirtilmektedir[2144]. Mezarlar yaklaşık olarak 2.50x1.00 m. ölçülere sahipken, mezarların üstünün yan duvarlarda da olduğu gibi tek blok taşla kapatıldığı belirtilmektedir. Bu mezarlar ETÇ I'e tarihlendirilmiştir[2145]. Sandukalar içerisindeki bireylere eşlik etmesi için pişmiş toprak kaplar, iğneler dışında süs eşyası olarak karnalin ve kaya/dağ kristallerinden yapılan kolyeler; tunçtan yapılmış keski ve baltalar, bıçaklar, mızraklar, keskiler ve silindir mühürler ele geçmiştir[2146]. Tekli ve çoklu gömülerin uygulandığı taş sanduka tipinde mezarlar tamamen yeni bir uygulama olarak karşımıza çıkarken, mezarlardan çömlek tipinde olanların Yerel Geç Kalkolitik veya Geç Uruk geleneklerinden geldiği belirtilmektedir[2147].

Güneydoğu'nun doğu ile bağlantısını sağlayan diğer bir doğal geçit Maraş üzerinden sağlanmaktadır. 1993 yılında Elizabeth Carter'in Kahramanmaraş'ta gerçekleştirdiği yüzey araştırmalarında ***"Geçit Höyük"*** te Erken Tunç Çağına ait mezarlar tespit edilmiştir. Höyüğün aşınan bir kesiminde mezarlarla birlikte Erken Tunç Çağına tarihlenen çok sayıda neredeyse tam olan malzemeler ele geçmiştir. Bunlar cyma recta kâseler, kadehler, ince portakal rengi mallardan oluşmaktadır[2148]. ***"Danışmantepe"*** ise Aksu üzerinde, doğudan Antep-Urfa, kuzeyden Kahramanmaraş'tan, güneyden Adana'nın ve Antakya üzerinden gelen kültürlerin kesişim noktasında konumlanmaktadır. Bu höyükte ana kayanın altına ETÇ mezarlarının uygulandığı belirtilmektedir. Bu mezarlar eski göl kenarındaki doğal kayaların yamaçları üzerine yapılmışlardır. Kaya içerisine uygulanan gömü geleneğinden dolayı "kaya mezar" tipleri olarak tanımlanmışlardır. Benzerleri Kabak Tepe, KM 29, 31, 33, 34, Qaleh Tepe ve Çamlıgeçit olarak verilmiştir[2149]. Ancak bu mezarların yoğun tahribat geçirdikleri ve soyuldukları belirtilmektedir. Söz konusu mezarlığın yerleşime yakın bir yerde olsa da izole edildiği belirtilmektedir. Höyüğün tepe sınırları içerisinde, güneybatı sınırında yer aldığı belirtilmektedir. Bu geniş

[2144] Palumbi, "From Collective Burials to Symbols of Power, The Translation of Role and Meanings of the Stone-Lined Cist Burial Tradition From Southern Caucasus to the Euphrates Valley", 32, Fig. 11b.
[2145] Derin, *Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri*, 11.
[2146] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 137-139.
[2147] Palumbi, "From Collective Burials to Symbols of Power, The Translation of Role and Meanings of the Stone-Lined Cist Burial Tradition From Southern Caucasus to the Euphrates Valley", 2007, 32.
[2148] Carter, "Report on the Kahramanmaraş Archaeological Survey Project from 24/9/93 to 11/11/93", 334.
[2149] Carter, "Report on the Kahramanmaraş Archaeological Survey Project from 24/9/93 to 11/11/93", 335-336.

mezarlıkların Kahramanmaraş sahası ve güneyden Zincirli ve Gedikli yerleşimleri arasında bir çeşit sınır oluşturmuş olabileceği de belirtilmektedir[2150].

Kahramanmaraş Göksu Vadisi'nde Mut Baraj sahasında yürütülen yüzey araştırmasında ETÇ yerleşmesi olan ***"Çömlek Tepesi"*** yakınlarında ETÇ Mezarlığı tespit edilmiştir. Mezarlıkta ele geçen seramik ve lithic (iki çakmak taşı bıçak ve bir çekirdek) materyaller buranın ETÇ I-II'ye ve kısmen ETÇ III'e ait olabileceğini göstermektedir[2151].

5.2.4. Güneydoğu Anadolu'nun Ölü Gömme Geleneklerinin Kısa Değerlendirmesi

Tezimizin bu bölümünün değerlendirmelerini merkezler üzerinden yapmaya çalışacağız. Her merkezin ölü gömme geleneklerini bilim insanlarının ortaya koydukları somut veriler ışığında ele almaya çalışacağız[2152]. Ele alınan ilk merkez olan Aşağı Salat Tepe mezarlığıdır. Bu mezarlıkta belirlenen 46 taş sanduka mezardan sadece bir tanesi (M-14) soyulmadan günümüze ulaşmayı başarmıştır. Mezarlarda ölülerin kafatası parçalarından ölülerin başının doğuya, ayakların batıya gelecek biçimde yatırıldığını anlamak mümkündür. Benzeri durum Birecik Barajı Erken Tunç Çağı mezarlığında da saptanmıştır[2153]. Soyulmadan tespit edilen M-14 mezarı içerisinde Ninive 5 kapları, top başlı metal iğneler ve boncuklar ele geçmiştir. Mezarlığın tarihlemesi M-3 mezarının dışında ele geçen yaygın kullanım görmüş kırmızı devetüyü renge sahip meyveliklerden yapılmaktadır. Özellikle çift ip delikli bikonik Ninive 5 vazoları Aşağı Salat mezarlarını Erken Tunç Çağ I'e tarihlemektedir[2154].

Benzer bir durum Tatıka için geçerlidir. Tatıka'nın sanduka mezarlardaki Ninive 5 seramik örnekleri Yukarı Dicle Havzasında Aşağı Salat ile birlikte ETÇ II evresine tarihlenmektedir. Bu mezarların benzerlerinin bölgede Müslümantepe'de açığa

---

[2150] Carter, "Report on the Kahramanmaraş Archaeological Survey Project from 24/9/93 to 11/11/93", 336.
[2151] Hugh Elton, "Göksu Archaeological Project 2002-2004", *23. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2006, 332.
[2152] Doğu Anadolu Bölgemizle olan iletişim ağı ölü gömme gelenekleri üzerinden detaylı bir şekilde tezimizin değerlendirmeler ve sonuç bölümünde ele alınacağından burada değinilmeyecektir.
[2153] Şenyurt, "Ilısu Barajı-Aşağı Salat 2000 Yılı Kazısı", 447; Şenyurt, "Aşağı Salat 2001 Yılı Kazısı", 646.
[2154] Şenyurt, "Ilısu Barajı-Aşağı Salat 2000 Yılı Kazısı", 447, Resim. 10.

çıkartıldığı belirtilmektedir. Benzer bir durum çömlek tipi mezarlar için de geçerlidir[2155].

Diğer merkez olan Başur Höyük mezarları hem kuzey hem de güney coğrafyalarla olan iletişimi bir arada vermektedir. Özellikle üçlü mızrak uçlarının benzerlerinin Kafkasya ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde MÖ IV. binyıl ortalarına tarihlenenlere benzediği belirtilmektedir. Bunların daha sonraları, MÖ III. binyıllarda Suriye-Anadolu coğrafyasına yayılmış olabileceği belirtilmektedir[2156]. Başur'un mezarlarında Yukarı Dicle Vadisinden bilinen Ninive 5 kaplarının ele geçmiş olması bu süreçte Botan ve Başur Vadilerinin aslında Fırat ve Dicle havzası içerisindeki yerleşimlerle bir şekilde iletişime geçtiğini göstermektedir[2157]. Bu süreç içerisinde Suriye ve Mezopotamya ile yakın iletişim kurulmuş olabileceğine dair en önemli ipuçları mezarlardan elde edilmiştir. Başur mezarlarında ele geçen sıra dışı oyun taşlarının benzer tiplerine çağdaşı Fara, Telloh ve Uruk yerleşimlerinde ulaşıldığı belirtilmektedir. Aşağı Salat 46 taş sandukasından soyulmamış olanında (M-14) ele geçen Ninive 5 kapları, metal iğnelerin Başur Höyük örnekleriyle yakın benzerlikler taşıdığı belirtilmektedir[2158].

İnsan kurbanına ilişkin önemli ipuçları sunan Başur mezarı öncelikle çağdaşı olan Arslantepe'deki "kurban" mezarıyla benzerlik taşıması açısından dikkat çekicidir. Mezar batıda, farklı yerel özelliklere sahip yeni bir maddi kültür olarak, önceki Uruk dönemi işgalinden kalan boşluğu doldurması açısından da önemlidir. Ayrıca bu mezar 500 yıl sonra Ur'daki Kraliyet Mezarlığı'ndan bildiğimiz ayrıntılı kurban mezarlarıyla da paralellikler sergilemektedir. MÖ IV. ve III. binyıllarda Mezopotamya'nın etki alanı boyunca sosyal ve politik örgütlenme biçimlerinin daha büyük bir olgusunun parçası olarak Yukarı Dicle'de insan kurbanına ilişkin önemli bioarkeolojik kanıtlar içermektedir[2159]. Bu mezarın hemen üstüne gömülen kız ve erkek çocukları elit kişilerin hizmetçileri olabileceği sonucuna varılmıştır. Ana mezar dışındaki kurban edilmiş

[2155] Ökse ve Görmüş, "Ilısu Barajı İnşaat Sahası 2013 Kurtarma Kazısı", 125.
[2156] Sağlamtimur ve Massimino, "Wealth Sacrifice and Legitimacy: The Case of the Early Bronze Age Başur Höyük Cemetery (South-eastern Turkey)", *e 1,* (Edit. Barbara Horejs, Christoph Schwall, vd), Wiesbaden, 2018, 333.
[2157] Sağlamtimur ve Ozan, "Siirt-Başur Höyük 2011 Yılı Çalışmaları", 263.
[2158] Sağlamtimur ve Massimino, "Wealth Sacrifice and Legitimacy: The Case of the Early Bronze Age Başur Höyük Cemetery (South-eastern Turkey)", *e 1,* (Edit. Barbara Horejs, Christoph Schwall, vd), Wiesbaden, 2018, 332-333.
[2159] Hassett ve Sağlamtimur, "Radical 'royals'? Burial Practices at Başur Höyük and the Emergence of Early States in Mesopotamia", 640-642.

çocuk ve gençlerin yanlarındaki kazıklı seramikler cenaze töreninden geriye kalan şölenin veya içkinin göstergesi olmalıdır. Bunlar bir şekilde toplumun ölüm ritüelini yansıtmaktadır. Bu durum Güneydoğu Anadolu için yabancı iken benzer bir durum Doğu Anadolu'da Arslantepe'de, Mezopotamya'da Ur'da söz konusudur[2160].

Kurban sunusunu yansıtan mezarla birlikte ele geçen eserler haricinde diğer mezarlarda ele geçen silindir mühürler Geç Uruk kültürünün çöküşü ile birlikte ortaya çıkan yerel topluluklar içerisindeki yönetici sınıfı işaret etmektedir. Mezarlar içerisinde ölüler için bırakılan eserler üretimde ustalığı ve uzak diyarlarla olan iletişimi yansıtması açısından son derece önemlidir. Bunun için güçlü bir örgütlenme gerekmektedir. Metal eser üretimi, madencilik ve uzak diyarlardan getirilen lapis lazuli gibi değerli taşlar uzun mesafeli ticarete bağlı kalınarak uygulanan örgütlülük sistemini doğrulamaktadır. Bu mezarlar belirtilen yönetici sınıfların örgütlenme becerisini ve gelinen örgütlenme seviyesini gözler önüne sermektedir[2161]. Örneğin büyük boyutlu taş sanduka Mezar No. 15 içerisinde gömülü olan üç kişiye eşlik eden çok sayıda kıymetli mezar armağanları onların yaşadıkları toplumda önemli bir statüye sahip olduklarını göstermektedir. Yaşadıkları zamanda kavuştukları kişisel servetin bir kısmı ile birlikte gömüldükleri anlaşılmaktadır[2162]. Söz konusu eşsiz mezarlar ve içerisindeki değerli eserler ilk merkezi örgütlü yapılanmaya ilişkin önemli ipuçları sunmaktadır. Bu mezarlar Mezopotamya ile sağlanan bölgelerarası ağlar sayesinde gelişen erken devlet toplumlarının oluşum süresine işaret etmesi bakımından oldukça önemlidir. Çünkü mezarlar çok büyük sosyal ve politik değişimlerin arkeolojik kanıtlarını sunmaktadırlar[2163].

Sosyal ve politik değişimlerin izlerini sanduka mezarlarında ele geçen tunç eserlerin miktarının oldukça çok olmasına, mezar ritüellerindeki zenginleşmeye ve statünün belirtilmesine ilişkin bulgularda aramak mümkündür. Başur'da olduğu gibi Arslantepe, Kargamış, Birecik, Nevali Çori, Hassek Höyük, Aşağı Salat gibi yerleşimlerin topluluklarının ölülerini taş sandukalar içerisine değerli eşyalarıyla

[2160] Hassett ve Sağlamtimur, "Radical 'royals'? Burial Practices at Başur Höyük and the Emergence of Early States in Mesopotamia", 644- 649.
[2161] Sağlamtimur ve Ozan, "Başur Höyük 2012 Yılı Kazı Çalışmaları", 518.
[2162] Hassett ve Sağlamtimur, "Radical 'royals'? Burial Practices at Başur Höyük and the Emergence of Early States in Mesopotamia", 644- 649.
[2163] Hassett ve Sağlamtimur, "Radical 'royals'? Burial Practices at Başur Höyük and the Emergence of Early States in Mesopotamia", 640.

gömmüş olmaları MÖ III. binyıl toplumundaki sosyal ve ekonomik dinamiklerle ilişkilendirilir[2164].

Toplumsal değişimlerin izlerini yansıtan taş sanduka mezarların ele geçtiği bir başka merkez Nevali Çori'dir. Bu merkezin ETÇ I mezarları içerisinde ele geçen buluntuların hepsinin Hassek Höyük ve Kurban Höyük gibi Fırat yakınlarındaki diğer yerleşmelerde açığa çıkartılanlarla benzerlik taşıdığı belirtilmektedir[2165]. Bu yerleşime ait mezarların birkaç km uzağında ve yine ETÇ I'e tarihlenen taş sanduka tipinde mezarlığın bulunduğu bir başka mezarlık Karkamış'tır[2166]. Bu mezarlarla karşılaştırılan diğer merkez Hassek Höyük'ün extramural ve intramural mezarları içerisine ölülere eşlik etmeleri için bırakılan metalden yapılmış olan iğne, bıçak, keski, saç halkası/spiraller, bakır boncuklar; pişmiş topraktan yapılmış düz basit kaplar[2167] iletişimin boyutlarını gözler önüne sermektedir. Bu buluntular bölgeler arasında aracı görev üstlenmesini sağlayan coğrafi ve kültürel konumunu en iyi şekilde yansıtır. Hassek Höyük'teki buluntular içerisinde hiçbir Transkafkasya etkisi içermemesine rağmen buranın çanak-çömlek dağarcığında bulunan türler, kuzeydeki Arslantepe ve Norşuntepe gibi yerleşmelerde görülen aynı özellikleri taşır[2168]. Nevali Çori ve Hassek Höyükle benzer coğrafyayı paylaşan Lidar Höyük'ün Erken Tunç Çağına tarihlenen mezarları ve içerisinden çıkan buluntuları Tell Braq Germayir ve Tell Chuera'dan çıkanlara benzeştirilmiştir[2169]. Lidar Höyükle birlikte Kurbanhöyük, Titriş mezarları Til Barsip hipojeleri ile ilişkilendirilmesi ve Orta Fırat Havzasındaki Tell Hadidi ve Halawa gibi yerleşimlerdeki Erken Tunç Çağı mezarlarının son aşamasındakilerle karşılaştırılması güney yönü iletişime açık bir kanıttır[2170].

Diğer bir yerleşim olan Titriş höyüğün intramural oda mezarlarının aile bağlarını simgeleyen, ata kültü ile ilişkili bir durum olduğu belirtilmektedir. Ancak burada dikkati çeken husus yerleşim içerisindeki gömü geleneğinin büyük değişim yaşamasıdır. Erken

---

[2164] Hassett ve Sağlamtimur, "Radical 'royals'? Burial Practices at Başur Höyük and the Emergence of Early States in Mesopotamia", 649-653.
[2165] Mısır, "1990 Yılı Şanlıurfa Nevali Çori Kazısı", 202.
[2166] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 139.
[2167] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 137.
[2168] Frangipane, "Doğu Anadolu İlk Tunç Çağ I Dönemi", 54
[2169] Hauptmann, "Lidar Höyük 1981", 97.
[2170] Hauptmann, "Lidar Höyük 1981", 97; Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar,* 106

Tunç Çağın ortalarında extramural gömü geleneğinde en önemli mezar tipini taş sandukalar oluştururken Erken Tunç Çağın sonlarında büyük bir değişim yaşanmış ve intramural gömü geleneğinde yerleşim içerisinde oda şeklinde diyebileceğimiz bir mezar anlayışı ortaya çıkmıştır[2171]. Titriş mezarları, Fırat üzerindeki Hassek Höyük, Nevali Çori, Lidar, Kurban, Horum, Şaraga, Tilvez, Gre Virike ve Birecik gibi mezarlıklarla bir bütün oluşturmaktadır. Titriş Höyük, diğer merkezler gibi kuzeyden gelen kültürel iletişi ağını güneye yayan basamaklardan birisi konumundadır. Fırat'ın diğer yakasındaki Hayaz, Tilbeşar, Tilmen, Kale, Oylum gibi Erken Tunç Çağ yerleşimlerinden hareketle muhtemelen Gedikli Karahöyük ve Niğde Kestel'e kadar geniş bir alanda kültürel etkileşimi yaşıyor olmalıydı[2172].

MÖ III. binyılda Güneydoğu Anadolu'nun ölü gömme geleneklerini en iyi yansıtan merkezlerden bir diğeri hiç şüphesiz Gre Virike'dir. Bu merkezde ölü kültü ile ilişkilendirilecek bir dizi uygulamanın olduğu bilinmektedir. Cenaze uygulamalarıyla bağlantılı olarak törenlerin düzenlenebildiği kutsal alanlar ve bu alanlarla ilişkilendirilen anıtsal mezarlar (oda mezarlar) bulunmaktadır. Mezarlara ve kurban çukurlarına bırakılan ve üzerlerinde kesim izleri bulunan hayvan kemikleri, karbonlaşmış tahıl taneleri hem ölen bireylere hem de tanrı/tanrıçalara sunuluyor olmalıydı[2173]. Örneğin ölü yemeği ve ritüeller ile ilgili önemli ipuçları veren K-9 Oda mezarı içerisinde kuzu ya da oğlağa ait uzun kemikler, kaburga parçaları, kürek kemiği, kalça kemiği ve bir boynuzu ele geçmiştir[2174]. Gre Virike'nin mezar odası ile geçiş mekanı arasında kalan üç sıra levhaya sahip basamakların benzerleri Gedikli, Hayaz, Lidar ve Oylum Höyük mezarlarında da görülürken (Resim 5.II.13 a,c,e) Tilmen Höyük oda mezarına yandan değil de üstten kapak taşı açılarak girilebilmektedir. Bu mezarların çatısı üstten 3-4 adet büyük düz levha taşlar ile kapatılmıştır (Resim 5.II.13 d,g)[2175].

Birtakım benzerliklerin kurulduğu Birecik'in taş sanduka mezarları ile Arslantepe'nin taş sanduka mezarı (Resim 5.31:2) bu tipin yayılım sahasını da

---

[2171] Algaze, "Excavations at Titriş Höyük: The 1995 Season", 126.
[2172] Laneri, "Defining Residental Graves, The Case of Titriş Höyük in Southestern Anatolia During the Late III rd Millennium BC", 44.
[2173] A. Tuba Ökse, "Gre-Virike Kazılarının Anadolu Arkeolojisine Kazandırdıkları", *İdol, Arkeoloji ve Arkeologlar Derneği Dergisi, Yıl.6, Sayı: 21,* Haziran 2004, 21.
[2174] Uysal, "Gre Virike İskelet Kalıntılarının Paleoantropolojik Analizi", 760.
[2175] Yılmaz, "Erken Tunç Çağı'nda Güneydoğu Anadolu'da Oda mezar Geleneği", 60, Resim. 3 a,c,d,e,g.

anlamamıza yardımcı olmaktadır[2176]. Yukarı ve Orta Fırat Vadisi'nde yer alan bu iki yerleşimdeki taş sanduka tipindeki mezarlar Kura-Aras topluluklarındaki bağlılığın akrabalık ve grup kimliği gibi toplumların mezar organizasyonunu yansıtan bazı temel ilkeleri yansıttıkları söylenebilir. Bu topluluk (Kura-Aras) bölgesel hareketliliğe sahip olmalarıyla karakterize edilebilir. Fırat Vadisinde yer alan çoğunlukla çoklu gömülere sahip bu taş sanduka mezarlar bu ilkelere bağlı kalınarak yapılmış olmalılar. Birecik Mezarlığı bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Bu yerlerdeki mezarlarda bireysel kimlik özelliğinin kaybolduğu ve grup üyeliğinin görüldüğü anlaşılmaktadır. Bu mezarların aile organizasyonu ve aile, soy ve kan bağının hüküm sürdüğü arazi arasında ilişkilerin ifadesi ile elde edinilen yeni politik merkezciliğin belirtisi olmalılar[2177].

Birecik mezarlığının kazısında 300'den fazla gömütün çoğunluğunu taş sanduka mezarlar oluşturmaktadır (Resim 5.32, c). Birecik mezarlığı çevresinde yerleşim yerleri ile herhangi bir bağlantının olmaması, Fırat Nehri içerisinde izole edilmiş olabileceğini akla getirmektedir. Çevresinde herhangi bir yerleşime ait iz olmayan bu mezarlığın mezar mallarını oluşturan seramik kaplar ve metal eserlerin büyük çoğunluğunun tek bir mezardan ele geçmesi dikkat çekicidir. Bu durum aslında Malatya Arslantepe'nin krali mezarını akla getirmektedir. Aynı zamanda Arslantepe'nin kralı mezarlarındaki eserlere benzer özelliklere sahip eserler de ele geçmiştir. Örnek olarak mızrak başları, baltalar ve deliciler verilebilir. Bunlar dışında küçük bir çift sarmal başlı iğne de ele geçmiştir (Resim 5.32, d)[2178]. Mezar içlerinde köşelerde ve uzun kenara paralel olarak bırakılan mezar içinde kuzey ve güney duvara paralel olarak yerleştirilen mızrak uçlarının yakın benzeri Malatya/Arslantepe soylu mezarlarında da görülmüştür. Yalnız Arslantepe'de ele geçen mızrak uçları mezarların doğusuna paralel yerleştirilmiştirler[2179]. Bu yerleşmede ele geçen bu mızrak uçları, baltalar ve metal iğneler gibi mezar buluntuları Fırat Vadisi'nde, Kargamış'tan Norşuntepe'ye kadar birçok yerleşmede gözlemlenen diğer buluntularla yakın benzerlik gösterir[2180].

[2176] Sagona ve Zimansky, *Ancient Turkey, Routledge World Archaeology,* Figure 5. 31:2.
[2177] Palumbi, "From Collective Burials to Symbols of Power, The Translation of Role and Meanings of the Stone-Lined Cist Burial Tradition From Southern Caucasus to the Euphrates Valley", 2007, 36.
[2178] Palumbi, "From Collective Burials to Symbols of Power, The Translation of Role and Meanings of the Stone-Lined Cist Burial Tradition From Southern Caucasus to the Euphrates Valley", 32, Fig. 11c-d.
[2179] Sertok ve Ergeç, "A New Early Bronze Age Cemetery: Excavations Near the Birecik Dam: South East Turkey, Preliminary Report (1997-98)", 90; Sertok 2003: 55.
[2180] Sertok 2003: 54

Ele geçen geniş yelpazeye sahip metal eserler, örneğin tunç mızrak uçları, iğneler, baltalar, keskiler, silindir mühürler, seramik verileri[2181] ve amuletlerin benzer örneklerini bölge içerisindeki diğer mezarlıklarda ve özellikle Hacınebi ve Kargamış mezarlık buluntuları içerisinde de kendini göstermektedir. Bu mezar verileri çok az mezar verisinden elde edilmektedir[2182]. Meyvelik formlu kaplar Birecik mezarlığında baskın seramik grubunu oluşturmaktadır. Bu formun benzerleri Hassek Höyük ve Arslantepe gibi merkezlerde de ele geçmiştir[2183]. Genellikle şampanya kapları olarak adlandırılan kaplar ve ayaklı çömlekler ile kap türleri aynı dönemde Fırat Nehri'nin Türkiye sınırları içerisinde kalan bölümünün güneyindeki yerleşmelere özgü bir kültürel özellik olarak belirtilmiştir. Birecik Mezarlığı'nda ortaya çıkan üzerlerinde hayvan figürinlerinin bulunduğu metal silindirler Hassek Höyük'teki bir örneğin benzeridir. Fakat maddesel kültürde gözlemlenen birçok benzerliğe rağmen hala Mezopotamya etkisinde olan bu bölge ile Toroslar'ın kuzeyinde bulunan yerler arasında farklılıklar dikkati çeker[2184].

Tilmen'in başlı ve üst kısımları boğumlu olan süslü tunç iğnelerin ikisinden topuzunun üst kısımlarında ağız kısımları birbirine bakar vaziyette aplike edilmiş üçer kurşun bulunanlardan Anadolu'da Erbaa yakınlarındaki Horoztepe'de, Kafkasya'da Kuban'da ve İran'da Luristan'da benzer örneklerinin ele geçtiği belirtilmektedir[2185]. Üzerinde tek kuşun tünediği eserlerin benzerlerine yine Horoztepe'nin bazı küçük eserleri üzerinde ve hatta daha geç dönemlerde Kafkasya Kuban'da ve İran Luristan'da iğneler üzerinde ufak kuşların sahnelenmesi şeklinde rastlamak mümkündür[2186]. Bu insanların Kuzeydoğu Anadolu ve Kafkas bölgesi kültürü ile ilişki halinde oldukları belirtilmektedir. Ayrıca yine bu insanların madencilikte ileri oldukları mezarlarda ele geçen eserlerden anlaşılmaktadır[2187].

[2181] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 137.
[2182] Sertok 2003: 55
[2183] Sertok ve Ergeç, "A New Early Bronze Age Cemetery: Excavations Near the Birecik Dam: South East Turkey, Preliminary Report (1997-98)", 93
[2184] Sertok 2003: 54
[2185] Alkım, "1961 Dönemi Tilmen Höyük ve Yesemek Kazıları", 7.
[2186] Alkım, "İslahiye Bölgesinde Türk Tarih Kurumu Adına 1955-1962 Yılları Arasında Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", 175.
[2187] Alkım, "İslahiye Bölgesinde Türk Tarih Kurumu Adına 1955-1962 Yılları Arasında Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", 175.

5.3. KAFKASYA COĞRAFYASI

5.3.1. MÖ III. Binyıl Öncesi Kafkasya'da Ölü Gömme Gelenekleri

Yukarıda kaleme aldığımız MÖ IV. binyıl sonu, MÖ III. binyıl içerisindeki kültürler ve bunların mezarlarının gelişim aşamalarını geçmişinden koparmak mümkün değildir. Anadolu'nun doğusunda oldukça az miktarda ulaştığımız mezarlara ve mezar tiplerine Güney Kafkasya'da oldukça fazla sayıda ulaşılmıştır. Ancak Güney Kafkasya'nın erken dönem (Neolitik-Kalkolitik) ölü gömme gelenekleri hakkında yine de çok az şey bilinmektedir. Son yıllarda bölge içerisinde ölü gömme geleneklerine ilişkin yoğun araştırmalar yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu çalışmalarda Archaeothanotology gibi geliştirilmiş yaklaşılmalar ile ölü gömme geleneklerine yaklaşılmıştır. Bölgenin mezarlarının tespiti, tespit edilenlerin hangi kültür içerisinde olduğunu anlamayı zorlaştıran en büyük etken hiç şüphesiz coğrafi yapıdır. Güney Kafkasya dağlık coğrafi yapısından dolayı birçok önemli bölümden oluşmaktadır. Bu coğrafya vadiler ve nehirler yanı sıra bunların uzantıları ve kolları sayesinde birbirleriyle iletişim halinde kalmışlardır. Söz konusu bu coğrafyada 1960'lardan itibaren en çok bilinen Seramikli Neolitik Döneme tarihlenen kültür Shomu-Shulaveri'dir. Yapılan son araştırmalara göre Shomu-Shulaveri Kültürü MÖ VII. binyıl sonunda ortaya çıkmış ve MÖ V. binyıla kadar varlığını sürdürmüştür. Kültürün ilk izlerine Kvemo Kartli'de (Gürcistan) ulaşılmıştır[2188].

Neolitik Dönem içerisinde yaşam bulan bir diğer kültür Kamiltepe'dir. Azerbaycan'ın Mil Vadisi boyunca yayılmış olan bu kültür MÖ 5.600'lere verilen önemli Neolitik yerleşimden adını almıştır[2189]. Bu kültür adını vadi içerisinde bulunan Kamil Karasu Tepe'den almaktadır[2190]. Daha sonraki yıllar Kafkasya'nın Kalkolitik Dönemine işaret etmektedir. Bu dönem hakkında son zamanlara kadar pek bir şey

---

[2188] Tamaz Kiguradze ve M. Menabde, "The Neolithic of Georgia", *Ancient Near Eastern Studies Supplement 12, A View from the Highlands Archaeological Studies in Honour of Charles Burney,* Edt. Antonio Sagona, Peeters, 2004, 352, 358; Modwene Poulmarc'h ve François Le Mort, "Diversification of the Funerary Practices in the Southern Caucasus from the Neolithic to the Chalcolithic", *Quaternary International 395,* 2016, 184.

[2189] Poulmarc'h ve Le Mort, "Diversification of the Funerary Practices in the Southern Caucasus from the Neolithic to the Chalcolithic", 184.

[2190] Modwene Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Université Lumière Lyon, 2014, 21.

bilinmiyordu. Shomu-Shulaveri gibi küçük bir kültür ve diğer arka plandaki yerleşimlerin anlaşılmasına kadar hatalı tarihlemeler yapılmıştır[2191]. Bu süreç içerisinde MÖ VI. binyıl ve sonrası MÖ V. binyılda, Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan, Kuzey Kafkasya'nın bir bölümü, Kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu'yu içerisine alan geniş bir bölgede Sioni Kültürü ortaya çıkmıştır[2192]. MÖ IV. binyılın ilk yarısında söz konusu bölgede Leilatepe Kültürü ortaya çıkmıştır. Bu kültürün özelliklerini taşıyan birçok yerleşim varlığı (bunlar arasında Azerbaycan'da Leila Tepe, Boyuk Kesik, Soyuk Bulaq ve Gürcistan'da Beriklldeebi bulunmaktadır) tespit edilmiştir.[2193].

Neolitik Dönemde Güney Kafkasya ve Kuzeybatı İran'da Berikleedebi (Gürcistan), Kavtiskhevi (Gürcistan), Boyuk Kesik (Azerbaycan), Soyuk Bulaq (Azerbaycan), Poylu II (Azerbaycan), Aknashen (Ermenistan), Tsopi (Gürcistan), Baba Dervish (Azerbaycan), Aknalich (Ermenistan), Areni (Ermenistan), Chalagan Tepe (Azerbaycan), Leilatepe (Azerbaycan), Kamil Tepe (Azerbaycan), Alikemek (Azerbaycan), Ovçular Tepesi (Azerbaycan), Godedzor (Ermenistan), Alkhantepe (Azerbaycan), Polutepe (Azerbaycan), Kul Tepe (Nahçıvan, Azerbaycan), Aruchlo (Gürcistan), Tepe Sialk (Kuzeybatı İran), Hajji Firuz'da (Kuzeybatı İran) ölü gömme geleneklerine ilişkin bulgulara ulaşılmıştır. Güney Kafkasya ve Kuzeybatı İran'ın Neolitik Dönem mezarlarında daha çok intramural, basit toprak, inhumasyon geleneğinde ve tekli hocker pozisyonunda ölü gömme geleneğinin olduğunu görüyoruz. Çok az mezarda farklı gömü geleneğinin olduğu görülmektedir. Bunlardan Aruchlo'daki (Gürcistan) mezarlardan bir tanesinde kremasyon gömünün uygulandığı anlaşılmaktadır. Hajji Firuz'da da kremasyon gömü uygulaması söz konusudur[2194]. Tepe Sialk (Kuzeybatı İran) mezarlarındaki yanmış kemikler kremasyon uygulamasına işaret ederken kemiklerde aşı boyası görülmüştür. Kültepe'de hem kefen uygulamasının hem de aşı boyası uygulamasının olduğu anlaşılmaktadır. Yine Kuzeybatı İran'da aşı

[2191] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 22.
[2192] Poulmarc'h ve Le Mort, "Diversification of the Funerary Practices in the Southern Caucasus from the Neolithic to the Chalcolithic", 185
[2193] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 2014, 23; Poulmarc'h ve Le Mort, "Diversification of the Funerary Practices in the Southern Caucasus from the Neolithic to the Chalcolithic", 185.
[2194] Mary M. Voigt, *Hajji Firuz Tepe: An Economic Reconstruction of a Sixth Millennium Community in Western Iran*, Thèse Dactylographiée, Ann Arbor, University Microfilms International, 1976, 223.

boyasının uygulandığı birkaç mezarın olduğu anlaşılmaktadır[2195]. Anadolu'da örnekleri bulunan kafatasının gövdeden alınması geleneğine benzer bir gelenek Güney Kafkasya'da Mentesh Tepe'de (VI. binyıl) belirlenmiştir. Kiketi'de 3 çukur mezarda kafatası bulunmamıştır (No. 3,4,5) ve bunların ikisinde (No. 3, 5) boyun omurları not edilmiştir.

Kalkolitik Dönemde Berikleedebi (Gürcistan), Kavtiskhevi, Boyuk Kesik, Tsopi (Gürcistan), Soyuk Bulaq, Poylu II, Baba Derviş, Mentesh Tepe, Aknalich, Areni, Leilatepe, Chalagan Tepe (Azerbaycan), Kamil Tepe (Azerbaycan), Alikemek (Azerbaycan), Alkhantepe (Azerbaycan), Polutepe (Azerbaycan), Ovçular Tepesi, Godedzor, Kul Tepe, Tepe Sialk'da (Kuzeybatı İran) mezarlara ulaşılmıştır. Mezarlar Neolitik Dönem ölü gömme geleneklerinden pek kopuk değildir. Kavtiskhevi, Soyuk Bulaq ve Areni hariç diğer mezarlarda intramural gömü geleneği söz konusudur. Bu dönemde aşı boyası uygulamasının oldukça arttığı mezarlardaki kemikler üzerinde anlaşılmaktadır. Baba Derviş, Chalagan Tepe (Azerbaycan), Alikemek, Kul Tepe'de aşı boyasının uygulandığı mezarlara ulaşılmıştır. Bu dönemle birlikte çömlek mezar geleneğinde gömülerin uygulandığını görüyoruz. Berikleedebi (Gürcistan), Boyuk Kesik, Poylu II, Leilatepe, Ovçular Tepesi, Kamil Tepe (Azerbaycan), Alkhantepe (Azerbaycan), Tepe Sialk'da (Kuzeybatı İran) tespit edilen çömlek gömüler geleneğin yaygınlığını göstermesi açısından önemlidir. MÖ IV. binyıl ilk yarısından itibaren uygulansa da kurgan gömü geleneğinin geleneksel bir hal alamadığını söylemek mümkündür. Çünkü şuan için sadece Güney Kafkasya'da Kavtiskhevi, Soyuk Bulaq Kuzeybatı İran'da Sé Girdan örnek olarak verilebilir.

Güney Kafkasya'da ölü gömme geleneklerine ilişkin bilgilerin elde edildiği erken dönem kültürleri hakkında kısa bir bilgi verdikten sonra şimdi anahtar yerleşimler üzerinden örnekleri ele alalım. Azerbaycan, Kobustan'da (Güney Kafkasya'nın doğusu), Kiçikdaş Dağının civarındaki büyük kayanın bulunduğu yerde yer alan "Firuz" kamp yerleşmesi Neolitik Çağ mezarları hakkında önemli bilgiler vermektedir. Yerleşmenin üst tabakası Erken Tunç Çağı'na, alt tabakası Neolitik Dönem'e tarihlidir. Neolitik tabaka 15-20 cm kalınlığındadır. Aynı yerde kayanın çıkıntılarından birinin

[2195] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 337-338.

altında 2x1 m. ölçülerinde bir mezar bulunmuştur. Bu mezardan 11 tane kafatası ve çeşitli insan kemikleri gelmiştir. Ayrıca mezarda macundan yapılmış (?) silindirik boncuklar, hayvan dişlerinden ve yabani domuz-köpek dişlerinden takılar, deniz kabuğundan ve kemiklerden yapılmış takılar, kemik aletler ve taş ağırlıklar gibi eserler açığa çıkartılmıştır. Bu mezarı kazan arkeologlar, söz konusu gömütün Firuz yerleşmesinin alt tabakası ile çağdaş olduğunu ileri sürmektedirler[2196].

Kafkasya içerisinde erken dönemlere tarihlendirilen yeni mezar tipinin kurganlara benzer olması dikkat çekicidir. Güney Kafkasya'nın doğusunda bulunan Neolitik çağ mezarlarından kurgan tipine benzer olanların bulunduğu belirtilmektedir. Kurganlardan biri Şamhor Bölgesinde yer alan Golitsino Köyünün yakınlarında yer almaktadır. 14 m. çapında ve 1.2 m. yükseklikte olan kurganın dolgusunun altında iri çakıl taşlarıyla kaplanmış uzun bir mezar açığa çıkartılmıştır. Mezarda ölünün kafatasının yanındaki kül tabakasında kaba seramik parçaları ve çakmaktaşından bir dilgi saptanmıştır. Maalesef bu objeler günümüze dek ulaşmadığı gibi seramik formları hakkında yorum yapmak da imkânsızdır. Fakat bu kurganın Neolitik Dönem'de yapıldığına kuşku duyulmamıştır[2197]. Diğer iki kurgan (Kurgan No. 119 ve 125) Stepanakert Kasabası yakınlarında yer almaktadır. Çapı 24 m. ve yüksekliği 1.5 m. olan 119 No.lu Kurganda birbirini izleyen üç gömü seviyesi tespit edilmiştir. Erken Tunç Çağı'na tarihlenen 36 gömütün altında çok sayıda fosilleşmiş iskelet parçaları bulunmuştur. Yamnaya Neolitik Kültürüne ait olan tek bir kırmızı seramik parçası dışında başka herhangi bir ölü hediyesine ulaşılmamıştır. 125 No.lu kurganda da üç gömüt düzeyi saptanmıştır. İri çakıl taşlarıyla kaplanmış kare şeklindeki bir mezarın tabanında (boyutları 2.1x1.9x2.0 m) yana yatırılmış, hocker pozisyonunda yedi bireye ait iskelet saptanmıştır. Mezarın büyük bir kısmı kalın bir aşı boyası tabakasıyla kaplıdır. Mezarda obsidyenden yapılmış sekiz yonga ve odun kömürü parçaları ele geçmiştir. Bunların Neolitik Dönem'e ait olduğuna dair tek kanıt, 119 No.lu kurganda bulunan kırmızı seramik parçasıdır. Bunların en geç olanları Kalkolitik Dönem'e tarihlendirilmişlerdir. Bu nedenle söz

[2196] Rauf M. Munchayev / Мунчаев Р.М, Кавказ на заре бронзового века/ Kavkaz na zare bronzovogo veka/*The Caucasus at the Dawn of the Bronze Age,* Moscow, Nauka, 1975, 61-62.
[2197] Munchayev / Мунчаев, Кавказ на заре бронзового века/ Kavkaz na zare bronzovogo veka, 64.

konusu kurganlar Kafkasya'nın en erken kurgan gömütleri olarak nitelendirilmektedirler[2198].

Azerbaycan'ın erken dönem ölü gömme geleneklerine ilişkin verilerin ele geçtiği diğer anahtar yerleşim Nahcivan'da bulunan "Kültepe"dir. Kültepe I yerleşmesi Azerbaycan sınırları içerisinde Nahcivan'ın 8 km. kuzeyinde yer almaktadır. Toplam 22 m.ye ulaşan uzunlukta dolgusuyla bu yerleşim dört kültür tabakasından oluşmaktadır. En alt tabaka Kalkolitik'tir (8.5-9 m. kalınlığında). Kültepe'nin erken dönem (Kültepe I[2199]; Eneolitik- MÖ VI-IV binyıllar) yuvarlak ve dikdörtgen konutlarının aralarında veya bu konutların içlerinde taban altlarına uygulanmış 73 adet mezar tespit edilmiştir. Bireylerin mezarlar içerisine yan ya da sırt üstü yatırılmış ve bükülü/hocker pozisyonunda gömüldükleri belirtilmektedir. Mezarların çok azında (25 adet) mezar armağanı ele geçmiştir. Hediyeler arasında pişmiş toprak kaplar, çeşitli hammaddelerden yapılan boncuklar, litik endüstriden (obsidyen) yapılmış delici, kesici, kazıyıcı aletler bulunmaktadır[2200]. Mezarlarda açığa çıkarılan seramik kapların kaba yapılı oldukları belirtilmektedir. Her gömüt genelde birer iskelet içermektedir. Bazı iskeletlerin üstü kırmızı aşı boyası ile kaplıdır. İki mezarda köpek iskeletleri bulunmuştur[2201]. Kültepe ile çağdaş ölü gömme geleneklerinin ele geçtiği bir diğer merkez Mugan Bölgesinde (Azerbaycan) İnce Çay'ın kıyısında, Calilabad'ta Uçtepe Köyü yakınlarında bulunan Alikemek Tepesi Eneolitik/Kalkolitik yerleşimidir. Kültür tabakalarının kalınlığı 5 m.dir, bunlardan 4'ü Kalkolitik tabakaya aittir. Dikdörtgen ve yuvarlak planlı konutların aralarına ve bu konutların içlerinde tabanların altlarında yan yatırılmış çoğu aşı boyalı, bükülü/hocker pozisyonda 10 gömüt tespit edilmiştir. Mezarlardan birinde bakırdan bir, firüze taşından ise birkaç tane boncuk bulunmuştur[2202].

Yine hocker pozisyonunda ve aşı boyalı mezarların tespit edildiği bir diğer merkez İç Kuzey Kafkasya'da "Nalçik" yerleşimidir. Kalkolitik Dönem'de yaşayan insanların kültürlerini ve ölü gömme geleneklerini yansıtan veriler tespit edilmiştir.

[2198] Munchayev / Мунчаев, Кавказ на заре бронзового века/ Kavkaz na zare bronzovogo veka, 64-65.
[2199] Kültepe I yerleşmesinin alt tabakası radiokarbon yöntemiyle M.Ö. 3807±90'a tarihlendirilmiştir bknz. Munchayev / Мунчаев, Кавказ на заре бронзового века/ Kavkaz na zare bronzovogo veka, 110.
[2200] Munchayev / Мунчаев, Кавказ на заре бронзового века/ Kavkaz na zare bronzovogo veka, 100; Kushnareva, *The Southern Caucasus in Prehistory,* 30-31
[2201] Munchayev / Мунчаев, Кавказ на заре бронзового века/ Kavkaz na zare bronzovogo veka, 117.
[2202] Munchayev / Мунчаев, Кавказ на заре бронзового века/ Kavkaz na zare bronzovogo veka, 106; Veli Bahşaliyev, *The Archaeology of Nakhichevan,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1997, 20-22.

Yüzölçümü 300 m² olan bu mezarlık, Nalçik Şehrinin içinde yer almaktadır. Mezarlığın üstü; yassı ve alçak (yüksekliği en fazla 0.67 m.) bir toprak dolgu ile kaplı olsa da, kurgan olmadığı belirtilmektedir[2203]. Mezarın 3. m.sinde sıkıştırılmış ince kille sıvanmış yatay bir 'meydan' oluşturulmuştur. Bu zeminin üzerinde yer yer kömür ve kül kalıntıları tespit edilmiştir[2204]. Bu eski mezarlık gömütlerle doludur. 290 m²lik olan bir alanda 147 gömüt tespit edilmiştir. Bunlardan 26'sı M.İ. Ermolenko tarafından 1923 yılında kazılmıştır, geri kalan 121 mezar ise 1929-1930 yıllarında Kuzey-Kafkasya Araştırma Projesi kazı heyeti tarafından araştırılmıştır. Nalçik hem Kabardiya-Pyatigorye'de hem de tüm Kuzey Kafkasya'da araştırılmış olan en önemli Kalkolitik Dönem mezarlığı ve yerleşimidir. Yerleşim içi gömülerin uygulandığı bu mezarların çok azında mezar armağanları olarak metal (bakır) spiral halkalar, taştan yapılmış kesici aletler, boncuklar, bilezikler tespit edilmiştir[2205].

Gömütlerden bazıları killi bir kum tabakasında, bazıları ise bunun altındaki çakıldan oluşan tortul tabakada tespit edilmiştir. Mezarlığın merkezine birkaç toplu gömüt yapılmıştır. Mezarlığın kenarlarında iskeletler arasında belli bir mesafe bırakılmıştır. Grup halinde gömülmüş olan iskeletlerin sayısı 5'ten 8'e kadar değişmektedir. Muhtemelen her aile ya da soy zümresi burada, kendi akrabaları ile gömülmek için ayrı bir alan oluşturmuşlardır. Gömütlerden bazılarının üstü taş tabakasıyla örtülmüştür. Bireyler genelde hocker pozisyonunda sağ yana (30 birey) ya da sol yana (27 birey) yatırılmış vaziyette ve doğu-batı, kuzey-güney, güneybatı-kuzeydoğuya yönlendirilmiştir. 12 bireyin sırt üstü uzatıldıkları ve bacakların karınlarına doğru bükülmüş halde gömüldükleri belirlenmiştir. 5 iskeletin ise yüz üstü yatırıldıklarını göstermektedir. Bunların da bacakları bükük vaziyettedir. Kadınların çoğunun sol, erkeklerin ise sağ taraflarına yatırıldıkları tespit edilmiştir. Gömütlerden 27'si çocuklara aittir. Bunlardan dördü yetişkinlere ait iskeletlerin yanında bulunmuştur. Bunlar da hocker pozisyonunda ve yana yatırılmış vaziyettedirler. Ayrıca çift ve toplu gömütlerin de uygulandığı anlaşılmaktadır. Kuzey-Kafkasya Araştırma Projesi

---

[2203] Munchayev / Мунчаев, Кавказ на заре бронзового века/ Kavkaz na zare bronzovogo veka, 138; Rauf M. Munchayev, "E*neolit* Kavkaza (Chalcolithic of Caucasus)", in *Eneolit* SSSR-Arxeologiya SSSR (Chalcolithic of USSR), Edt. V.M. Masson ve N.I. Merpert, Moscow: Nauka, 1982, 130.
[2204] İ.M. Chechenov *Nalçikskaya podkurgannaya grobnitsa*, Nalçik, 1973, 8
[2205] Munchayev / Мунчаев, Кавказ на заре бронзового века/ Kavkaz na zare bronzovogo veka, 138; Rauf M. Munchayev, "E*neolit* Kavkaza (Chalcolithic of Caucasus)", in *Eneolit* SSSR-Arxeologiya SSSR (Chalcolithic of USSR), Edt. V.M. Masson ve N.I. Merpert, Moscow: Nauka, 1982, 130.

tarafından açığa çıkartılmış 121 gömütten 80'inin kırmızı boya (shilajit[2206]) izleri taşıdığı belirlenmiştir. Ölen bireyleri ölümsüzleştirme çabalarına dönük olarak uygulanan bir tür ritüel maddesi olarak kullanılmıştır. En yoğun boyama izleri doğu-batı istikametine yönlendirilmiş cesetlerde saptanmıştır. Bu yönlendirme biçimi Nalçik mezarlığında yer alan iskeletlerin çoğunda söz konusudur. Analizlere göre doğu-batı istikametine göre yatırılmış iskeletler, bu mezarlığın en eski gömütleriyken, kuzey-güney yönlü gömütlerin neredeyse hepsi daha geç bir döneme aittirler. Kuzey-güney istikametinde yatırılan iskeletlerin üstünde yer alan tabakalarda başka yöne bakan hiçbir iskelet tespit edilmemiştir. Diğer istikamette yatırılmış iskeletlerin üstünde ise kuzey-güney istikametine bakan iskeletler sıkça karşımıza çıkmaktadır. Daha eski gömütlerden nim-hocker pozisyonundaki iskeletlerde bacaklar karınlarına doğru daha az bükülmüştür. Kollar uzunlamasına ya da kısmen büküktür; bazen bir kol bükük, diğer kol uzatılmıştır. Sonuçta bu mezarlıkta bulunan gömütler zamansal olarak farklı iki gruba ayrılmışlardır. İlk gruptaki daha erken olan gömütler Kalkolitik Dönem'e tarihlenirler. İkinci grup mezarlardan çıkan bazı eşyalar üzerinde yapılan analizlere göre daha geçtirler ve yaklaşık MÖ II. bin yılın ortasına kadar tarihlendirilmektedirler. En erken mezarlarda ortaya çıkarılan eserler gömütlerin çoğunda ölü hediyelerinin olmadığını göstermektedir. Bazı mezarlardan çıkarılan çakmaktaşından aletler, dilgiler, yongalar, parçalar ve hayvan kemiklerinin bu gömütlere ait olduğu oldukça şüphelidir. Bu eşyalar mezarlığın dolgusunda bulunmuştur ve bunlarla kesin olarak bağlantılı olan bir kültür katmanı tespit edilememiştir[2207].

Nalçik mezarlığındaki iskeletlerin yana yatırılmış hocker pozisyonu Ön Asya'nın çoğu bölgesinde ve Kafkasya'ya komşu olan İran topraklarında erken dönemlerden itibaren karşımıza çıkmaktadır. İran'da hocker pozisyonundaki gömüler MÖ VI- IV. binyıllarda (Sialk I, II v.b.) ve hatta daha erken Gari-Kamarband Mağarasının Mezolitik katmanlarından bilinmektedir. İlginç olan, burada bulunan gömüt kırmızı mineral aşı boyasıyla kaplıdır. Böylece ölülerin kırmızı aşı boyasıyla boyanması geleneğinin Taş Çağı'na kadar inen eski bir gelenek olduğu belirlenmiştir. Güney Kafkasya'nın Neolitik ve Kalkolitik mezarlarına bakarsak, bu geleneğin o zamanda da Kafkasya'da

[2206] Asya, Kuzey Doğu Hindistan ve yakın coğrafya içerisindeki dağlarda yaz aylarında kayaların arasından sızarak çıkan yumuşak zengin minerallere sahip organik bileşendir. Günümüzde dahi Mumya yağı olarak adlandırılmaktadır.

[2207] Munchayev / Мунчаев, Кавказ на заре бронзового века/ Kavkaz na zare bronzovogo veka, 139-143.

uygulandığı görülmektedir. Oldukça erken bir dönemde ortaya çıkan hocker geleneği ise Kafkasya'da MÖ V. ve IV. binyıllara ve hatta bazı tekli örneklerde daha geç bir döneme kadar uygulanmaktaydı[2208].

Geç Kalkolitik Döneme ait gömütler (Azerbaycan) "Baba Dervish" ve (Dağıstan) "Ginchi" yerleşmelerinden bilinmektedir. Baba Dervish'teki iskelet yana yatırılmış hocker pozisyonundadır. İskeletin yanında çakmaktaşından yapılmış bir kazıyıcı ve tokmak şeklinde iki taş (ezgi taşı) bulunmuştur[2209]. Ginchi'deki iki mezarda sağa yatırılmış iki hocker pozisyonlu iskelet ortaya çıkarılmıştır. İskeletlerden birinin başı kuzeybatıya, diğeri ise güney-güneybatıya yönlendirilmiştir. Bir mezarda taştan yapılmış yassı yuvarlak, bir kenarı delinmiş bir takı bulunmuştur. MÖ V-IV. bin yıllarda Güney Kafkasya'da ve Dağıstan'da da ölüler, yerleşmelere gömülmüşlerdir. Bu gelenek yerleşik hayata geçmiş olan kavimlerin yerleştiği neredeyse tüm bölgelerde yaygındır. Bu gelenek ata kültü ile Eski Dünya'nın ilk tarımcılarının tüm ideolojik anlayışlarıyla bağlantılıdır. Bu gelenek, büyük ihtimalle erken tarımcı kültürlerin oluştuğu dönemde ortaya çıkmıştır. Geri dönebilirlik, yeniden doğuş gibi anlayışlarla ve bunun neticesinde verimlilik, bereket fikirleri ile ailenin veya soyun çoğalması ve refahı ile ilişkilendirilebilir[2210].

Güney Kafkasya'yı ele aldığımızda; Kalkolitik Çağla birlikte yeni mezar geleneğine çömlek tipleri de eklenmiştir. "***Alkhantepe***" yerleşiminde açığa çıkartılan 9 mezardan 4'ü bebeklere, 1 tanesi 5-6 yaşlarında çocuğa, 2 tanesi 10-12 yaşlarında çocuğa, diğer 2 sinin uzun bir birey ve yetişkin bir erkeğe ait olduğu belirlenmiştir. Bebeklerin 1'inin toprak içinde diğer 3'ünün çömlek içerisine hocker pozisyonunda gömüldükleri belirlenmişken mezarlardan birine kurşun bezemeli metalden bir eser bırakılmıştır. Erişkin erkeğin ve diğer bireyin elleri önde yüzün önünde birleştirilmişken ayaklar bacaktan gövdeye çekilerek bükülmüş halde mezara gömülmüşlerdir[2211]. Bu döneme verilen mezarlardan sadece bir tanesi dönemin geleneklerine aykırıdır. "***Tsiteli Gorebi***" yerleşimindeki çömlek mezarın çevresi öbek öbek taşlarla çevrilmiştir. Bu

[2208] [2208] Munchayev / Мунчаев, Кавказ на заре бронзового века/ Kavkaz na zare bronzovogo veka, 141-143.
[2209] Munchayev / Мунчаев, Кавказ на заре бронзового века/ Kavkaz na zare bronzovogo veka, 118.
[2210] Munchayev / Мунчаев, Кавказ на заре бронзового века/ Kavkaz na zare bronzovogo veka, 118.
[2211] T. Axundov, X Almemmedov, S. Veliyev, S. Korenevski, vd. "Muğan Neolit-Eneolit Ekspedisiyasının 2010-cu ilde Gördüyü Çöl Tedqiqatları (Celilabad Rayonu)", *Azerbaycan Milli Elmler Akademisi Arxeologiya ve Etnoqrafiya İnstitutu, Azerbaycanda Arxeoloji Tedqiqatlar 2010,* Baku, 2011, 47-49, Alkhantepe Photo. 1-2.

özellik mezarın yerinin yüzeyden belli edilmek istenmesiyle açıklanmıştır. Bu tarzda taşla çevrilmiş mezar uygulaması Erken Tunç Çağı'nda Kura-Aras Kültürü boyunca gelenek haline gelerek devam etmiştir[2212]. Pişmiş toprak kap gömü geleneğinin görüldüğü "***Poylu II***" mezarında obsidyen alet, "***Ovçular Tepesi***" içerisinde de bebeklerin gömüldüğü çömlek mezarlar üç adet metal balta, iki adet bakır halka ve bir adet beyaz inci ele geçmiştir[2213]. Bunlar içerisinde metal baltalar ölümün statü durumunu gösteriyor olmalı. Leilatepe kültür özelliği gösteren bu tipte mezarlara Azerbaycan'da "***Qala***" yeri olarak adlandırılan yerleşimde taş ve kerpiçten yapılmış konutlara ait duvar kalıntılarıyla birlikte (23 adet pithos/küp ve çömlek mezar) ulaşılmıştır. Bu mezarlara bebek ve çocukların gömüldükleri belirlenmiştir. Bu mezarlar MÖ IV. binyılın I. yarısına verilmiştir[2214]. Leilatepe mezarlarına benzer mezarlar "***Boyuk Kesik***" içerisinde de ele geçmiştir. 4 adet bebeğe ait çömlek tipi mezarlar açığa çıkartılmışlardır. 5. mezar diğerlerinden farklıdır. Büyük bir çanak ile örtülü, parçalanmış kemikler kümesi ikincil gömü uygulamasını göstermektedir[2215].

Diğer bir tip olan kurgan örneklerine doğu yönlü Orta Asya'dan gelen kültürel etki ile Kafkaslarda dolayısıyla Leilatepe Kültürü süresince devam ettiği belirtilmektedir[2216]. Bu kültüre ait en önemli kurganlardan biri "***Soyuq Bulaq***" kurganlarıdır. Azerbaycan'ın batısında kalan bu kurganlar MÖ IV. Binyılın başlarından itibaren kullanılmaya başlanmıştır[2217]. Kurganlar kerpiç mezar odasından oluşmaktadır. Bunlardan anıtsal bir mezar içerisinde Leilatepe Kültürüne ait çömlekler içerisinde bir bebek iskeletleri tespit edilmiştir. Kurganların çevresinde yapılan çalışmalar neticesinde yerleşim yerinin dışında yer aldıkları tespit edilmiştir Leilatepe Kültürüne ait kurganların kuzey-batı, güney-doğu yönlü oldukları belirtilmektedir[2218]. Leilatepe Kültürüne dâhil edilen Soyuq Bulaq Kurganlarında bakır eserler, pişmiş toprak eserler

[2212] Poulmarc'h ve Le Mort, "Diversification of the Funerary Practices in the Southern Caucasus from the Neolithic to the Chalcolithic", 189
[2213] N.M. Muxtarov ve İ.N. Bedelova, "Şimali-Qerbi Azerbaycanda Aparılan Tedqiqatlar", *Azerbaycanda Arxeoloji Tedqiqatlar, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Arxeologiya ve Etnoqrafiya İnstitutu,* Bakü, 2012, 125, Şekil 8; Sagona, "Rethinking the Kura-Araxes Genesis", 41.
[2214] Muxtarov ve Bedelova, "Şimali-Qerbi Azerbaycanda Aparılan Tedqiqatlar", 125, Şekil 8.
[2215] Sagona, "Rethinking the Kura-Araxes Genesis", 41.
[2216] Yardımcıel, "Güney Kafkasya'da Kurgan Kültürü (Yığma Taş Mezarlar)", 43.
[2217] Giorgi L. Kavtaradze, "Transcaucasia and the Problem of the Uruk Cultural Phenomenon", *Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar Veli Sevin'e Armağan,* Edt. Aynur Özfırat, Ege Yayınları, İstanbul 2014, 14.
[2218] Najaf Museibli, "The Leilatepe Archaeological Culture: Its Near-Eastern Roots and Its Place in the Caucasus Chalcolithic", *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu, Bildiriler I,* Edt. Mehmet Işıklı ve Birol Can, Cambridge Scholars Publishing, 2015, 58, Figüre 10, No.1, 5.

dışında çok sayıda altın, gümüş boncuk bulunmuştur[2219]. Bu mezarlarda yukarıda belirtilenler dışında altın, gümüş eserler ve arsenikli bakır hançer ele geçmiştir[2220].Yine Soyuq Bulaq kurganları Mezar No. 1, içerisinde ele geçen lapis lazuli ve steatit taşından yapılmış boncuklar doğu kültürlerle olan iletişimi göstermektedir. At başı şeklinde yapılmış kedi ise Eurasian/Avrasya stepleriyle olan iletişimi yansıtmaktadır. Ayrıca Soyuq Bulaq kurganlarında ele geçen lapis lazuli boncuklar Güney Kafkasya'da MÖ III. binyıl öncesinde, Kalkolitik Çağ'da, Afganistan ile olan bağlantıların varlığını ortaya koyması açısından önemlidir[2221]. Soyuq Bulaq'daki gibi benzer ölü gömme geleneklerini yansıtan Gürcistan **"*Kavtiskhevi*"** kurganları Transkafkasya gömü geleneklerinin yaklaşık 1.500 yıl önceki prototipi olarak kabul görmektedir. Her iki yerleşimin kurganları Leilatepe Kültürüne verilmiş ve Uruk Kültürü ile de bağlantılı oldukları belirlenmiştir[2222]. Bu kültüre ait kavimlerin kuzeye göç etmeleri sonucunda Kuzey Kafkasya'da Maikop kültürünün şekillendiği belirtilmektedir[2223]. Her iki kültür özellikle Erken Anıtsal Maikop kurganları zamanında benzer özellikler sergilemektedir. Kuzey Kafkasya'daki kurganların karakteristik özellikleri de benzer sembolik kodlara sahiptir. Bu kurganların bazıları (Erken Maikop olanlar) MÖ IV. binyıl sonları ile MÖ III. binyıl başlarına kadar tarihlenmektedirler. Atalarının kalıntılarını içeren bu mezarlar akrabalık bağını, köken, bölge ve grup kimliğinin güçlenmesini sembolize etmektedirler. Bu mezarlar aynı zamanda kolektif hafızanın inşa edilmesine yardımcı olmaktadır[2224]. Sonuçta her iki kültürün ölü gömme uygulamalarında benzerliklerin olduğu belirtilmektedir. Ayrıca her iki kültürün çömleklerinin üzerinde kırmızı-pembe işaretlerin bulunması dikkat çekicidir. Bütün bu özellikler Erken Maikop kurganlarının

[2219] Museibli, "The Leilatepe Archaeological Culture: Its Near-Eastern Roots and Its Place in the Caucasus Chalcolithic", 59, 63.
[2220] Sagona, "Rethinking the Kura-Araxes Genesis", 41, Fig. 2:7.
[2221] Mikheil Abramishvili, "In Search of the Origins of Metallurgy –An Overview of South Caucasian Evidence", *Von Majkop bis Trialeti, Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4-2. Jt. V. Chr,* Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte, Band 13, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 2010, 167.
[2222] Kavtaradze, "Transcaucasia and the Problem of the Uruk Cultural Phenomenon", 14.
[2223] Munchayev / Мунчаев, Кавказ на заре бронзового века/ Kavkaz na zare bronzovogo veka, 328-333.
[2224] Palumbi, "From Collective Burials to Symbols of Power, The Translation of Role and Meanings of the Stone-Lined Cist Burial Tradition From Southern Caucasus to the Euphrates Valley", 38.

Erken Tunç Çağı özelliğinden ziyade Geç Kalkolitik Leilatepe Kültür özelliği sergilemektedir[2225].

Başka bir görüşe göre Leilatepe Kültür insanlarının Doğu Anadolu'dan göç ettikleri ve bu göçün ilk Kafkas-Anadolu göç yayılım dalgası olduğunun iddia edildiğini belirtmek gerekmektedir[2226]. Daha sonra Leilatepe Kültürünü oluşturan bu insan topluluklarının Kuzey Kafkasya'ya geniş kitleler halinde nüfuz ettikleri ve yoğunlaştıkları belirtilmektedir. Bu toplulukların Kafkasya'nın tüm topraklarını kapsayan Kuzey Kafkasya'daki Maikop kültürel geleneğinin oluşturulmasına katkı sağladıkları belirtilmiştir. Bilim insanları hem Uruk Kolonilerinin göç etmesiyle Maikop Kültürü'nün ortaya çıkmadığını, hem de öncelikle, Transkafkasya Kalkolitik Kültürüne ait toplulukların Kuzey Kafkasya'ya yayılmış olmasıyla bu kültürün ortaya çıkmış olduğunu dile getirilmişlerdir. Bu görüşe göre, Uruklu göçmenler kuzeyde bu tip yığma mezarları (kurgan) nasıl inşa edeceklerini öğrendiler ve edinilen bu geleneği Güney Kafkasya'ya beraberlerinde getirdiler[2227]. Leilatepe Kültürüne ait bu kurgan kültürü bu hareketli yaşam anlayışıyla Kura-Aras Kültürüne ait kurganları da etkilemiş olmalı[2228]. Çünkü elde edilen sonuçlara göre bölge içerisinde MÖ IV. binyılda ve MÖ III. binyıl sonlarına yaklaşıldığında Bedeni, Martkopi ve Trialeti (Gürcistan) Kültürlerine ait yeni kurgan kültürünün Güney Kafkasya'ya ulaştığı görülmektedir[2229].

5.3.2. Genel Hatlarıyla MÖ III. Binyıl Ölü Gömme Gelenekleri ve Kronoloji Sorunu

Karadeniz yakınlarındaki ve Hazar Denizinin Kura- Aras Vadisi'ndeki kültürlerin karakteristik özellikleri MÖ VII. binyıla (Neolitik) kadar uzanmaktadır. Sonrasında bu kültürler Kalkolitik Dönem (MÖ V. binyılın 3. çeyreğinden IV. binyıl ortasına kadar) boyunca coğrafi özelliklerine bağlı kalarak şekillenmiştir. Güney Kafkasya'da MÖ IV.

[2225] Najaf Museibli, *Soyuqbulaq Report on Excavations of Soyuqbulaq Kurgans at Kilometre Point 432 of Baku-Tbilisi-Ceyhan and South Caucasus Pipelines Right of Way,* Azerbaijan National Academy of Sciences Institute of Archaeology and Ethnography, Bakü, 2008, 22; Museibli, "The Leilatepe Archaeological Culture: Its Near-Eastern Roots and Its Place in the Caucasus Chalcolithic", 58.

[2226] Museibli, "The Leilatepe Archaeological Culture: Its Near-Eastern Roots and Its Place in the Caucasus Chalcolithic", 59, 63.

[2227] Kavtaradze, "Transcaucasia and the Problem of the Uruk Cultural Phenomenon", 14.

[2228] Museibli, "The Leilatepe Archaeological Culture: Its Near-Eastern Roots and Its Place in the Caucasus Chalcolithic", 62.

[2229] Yardımcıel, "Güney Kafkasya'da Kurgan Kültürü (Yığma Taş Mezarlar)", 43.

binyıl ortasına gelindiğinde Kura-Aras Kültürü görülmeye başlamıştır. Bu kültürün maddi varlığının uzantısını MÖ III. binyıl sonuna kadar uzatmak mümkündür[2230]. Bu kültürün en gelişkin süreci olan MÖ III. binyıl içerisindeki kültürlerin özellikleri hakkında bizlere şüphesiz en çok bilgi veren şeylerin başında mezarlardaki kalıntılar gelmektedir. Bu kalıntılar içerisinde mezarı tarihlememize yardımcı olacak iki şeyden biri iskeleti oluşturan kemikler bir diğeri ise ölüye eşlik eden materyallerdir. Ancak bu materyallerin tarihlemesi yapılırken bilim insanları yanlı davranıp daha erken bir tarih verme çabası içerisine girmişlerdir. Örneğin Kura-Aras Kültürü'nün kökeni nereye lokalize edilebilir? diye sorduğumuzda, hangi bilim insanı hangi bölgede çalışıyorsa orayı önermektedir. Bu tamamen duygusal bir yaklaşımdan kaynaklanmaktadır. Hatta tezimiz içerisinde değerlendirmeye aldığımız Güney Kafkasya'nın (Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan) prehistoryasına ilişkin kronolojideki çelişkilerin temeli de buna dayanmaktadır. Bu coğrafyanın arkeolojik sonuçlarını bilim insanlarının bir kısmı politik, etnik ve dini duygulara bağlı kalarak yorumlamışlardır[2231]. Bu durumun başlangıcı Sovyet Rusya'nın bölgede egemenliği eline aldığı 1920'li yılların başları olan "Enternasyonalizm" düşüncesinin yayılımının ilk yıllarına kadar uzanmaktadır. Bu dönemin hemen öncesinde bile Rusya'nın kendine özgü fikirleri ve metodolojisiyle belirlenmiş olan farklı bilim alanlarında çeşitli yaklaşımlar ve kavramlar geliştiriliyordu. Örneğin kültür, ırk ve dil arasındaki yakın ilişkileri vurgulayan fikirler arkeolojide hala canlılığını koruyordu. Bazı bilim adamları belirli arkeolojik birimleri etnik gruplarla özleştirmeye çalışıyor; bazıları ise "Kulturkreis/kültür çevresi" yaklaşımını benimsiyordu[2232]. Bu yaklaşım çerçevesinde Güney Kafkasya'nın Erken Tunç Çağı (MÖ 3.700-1.900) içerisinde yaklaşık olarak, Kura-Aras Kültürü (Phase I) MÖ 3.700-3.000/2.800-2.200/2.000, Martkopi-Bedeni Kültürü (Phase II) MÖ 3.000/2.800-2.400 ve Trialeti Kültürü (Phase III) MÖ 2.400-1.900 yıllarına verilmiştir[2233].

[2230] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* Université Lumière Lyon, 19.

[2231] Philip L. Kohl ve Goçha R. Tsetskladze, "Kafkasya'da Arkeoloji Pratiği, Milliyetçilik ve Politika", *Arkeoloji: Bir Bilimin Katmanları, Sayı: 28- Yaz,* 2001, 173- 185.

[2232] Shnirelman, Victor. "Enternasyonalizmden Milliyetçiliğe", *Arkeoloji: Bir Bilimin Katmanları, Sayı: 28- Yaz,* 2001, 202.

[2233] Sagona, "Social Boundaries and Rituel Landscapes in Late Prehistoric Trans-Caucasus and Highland Anatolia", 478; Giulio Palumbi, "Mid-Forth Millennium Red-Black Burnished Wares from Anatolia: A

Bunlar arasında en hızlı gelişimi MÖ IV. binyıl sonu MÖ III. binyılın ilk çeyreğinde Kura-Aras Kültürü yaşamıştır. Bu kültür Transkafkasya'nın merkezinde özellikle Gürcistan'ın doğu kısmına ve daha sonra Colchian Ovasına yayılmıştır. Bu sürecin başlangıcı Didube-Kiketi ve Sioni (Iori Nehir Vadisi), Gremi (Alazani Nehir Vadisi) içerisindeki Geç Kalkolitik yerleşimleri ile çağdaştır. Bu zaman dilimi içerisinde bölge için ilk büyük değişim sayılabilecek Transkafkasya'nın tipik kırmızı siyah seramiklerinin ve metal üretimi olan eserlerinin Anadolu üzerinden Suriye-Filistin'e kadar dağıtılımı gerçekleşmiştir[2234]. MÖ III. binyılın ikinci yarısında Güney Kafkasya'da kültürel ve ekonomik anlamda ikinci büyük değişim gerçekleşir, Kura-Aras Kültüründe çözülme olur. Özellikle Doğu Gürcistan'da görülen bu değişimle birlikte Martkopi ve Bedeni kültürü, diğer adıyla da bilinen "Erken Kurgan Dönemi" ortaya çıkar. Aslında "Erken Kurgan Dönemi" ya da "Erken Mezar Tepeleri Dönemi" olarak tanımlanmış olsa da bu mezar geleneği MÖ IV. binyılın ilk yarısında görülmeye başlanmış ve Kura-Aras ile birlikte katlanarak artmıştır. Bu kültürün tanımlanmasında "Erken Kurgan Dönemi" terminolojisi daha çok uymaktadır. Bazı bilim insanları bu iki kültür arasındaki kaynaşmanın geçiş sürecini Erken Tunç Çağından başlatarak, Orta Tunç Çağına kadar atfederken diğer bir görüş sadece Orta Tunç Çağına ait olduğunu belirtmektedir. Üçüncü görüş bunları sadece Erken Tunç Çağına vermiştir. Bu kültür çok büyük mezar tepeleri ve zengin malzemeleriyle tanımlanan Martkopi-Bedeni kültür yerleşimlerinin kurulum yerleri Kura-Aras Kültürüne göre yeni yerlerde yapılmıştır. Mezarlarında bulunan materyallerin oldukça zengin olması bizlere MÖ III. binyıl ortasından itibaren büyük bir değişimin yaşandığını göstermektedir. Gerçekten de mezarlarda "sosyal" ayrımların olduğuna şahit oluyoruz, bu durum tamamen Kura-Aras Kültürünün eksik parçasını yansıtmaktadır[2235].

Cross-Comparison", *Ancient Near Eastern Studies Supplement 27, Ceramics in Transitions Chalcolithic Through Iron Age in the Highlands of the Southern Caucasus and Anatolia,* Edt. Karen S. Rubinson ve Antonio Sagona, Peeters, 2008, Table 5.1.

[2234] Giorgi L. Kavtaradze, "The Chonology of the Caucasus During the Early Metal Age: Observations from Central Trans-Caucasus", *Ancient Near Eastern Studies Supplement 12, A View from the Highlands Archaeological Studies in Honour of Charles Burney,* Edt. Antonio Sagona, Peeters, 2004, 543.

[2235] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 28-30.

5.3.3. Maikop Mezarları

Maikop Kültürü Kuzey Kafkasya'nın neredeyse tamamına yayılmış olsa da çekirdek sahası Kuban Vadisi ve bölgenin merkezi kısmı sayılmaktadır. Bu coğrafya içerisinde çok sayıda yerleşim ve bu yerleşime ait kurgan tipi mezarlar bulunmaktadır. Maikop mezarları daha çok bu kültürle özdeşleşen, Rusya'da ünlü bir yerleşim olan Maikop'dan adını almıştır. 1950'lere kadar bu kültürün özelliklerini yansıtan tek yer burasıydı[2236]. Daha sonra Adygeya Bölgesinde bulunan Novosvobodnaya kurganlarında 1989 yılında gerçekleştirilen kazılarda bu kültüre ait yeni mezarlara ulaşılmıştır[2237]. Maikop Kültürünün hâkim olduğu coğrafya genelinde açığa çıkarılan yüzlerce kurgandan Kuban Vadisindeki kurganların orada yaşayan yerleşimcilere ait olduğu tespit edilmiştir. Maikop Kültürü daha çok Kuban Vadisi'nin bulunduğu Kuzeybatı Kafkasya'da etkisini gösterse de Önasya'dan Kuzeydoğu Kafkasya'ya kadar geniş bir coğrafyayı etkilediği anlaşılmıştır[2238].

Tezimizle bağlantılı olarak Güney Kafkasya'nın hemen kuzeyinde kalan coğrafyada MÖ III. binyıla tarihlenen mezar/mezarlıklara ulaşıldığı için değerlendirmeye alınmıştır. Güney Kafkasya'yı ve dolaylı yollardan Anadolu'yu da etkileyen Maikop Kültürü Orta Kafkasya eteklerinde, geç süreç içerisinde Dolinski'ye kadar yayılım sahası bulmuştur. Bu yayılım Kuban Bölgesinde Belaja'nın üst kısmında ve Novosvobodnaya'nın türevleri olarak Fars coğrafyasına kadar etki alanını genişletmiştir. Dolinskoe'deki kültürün farklı özellikler taşıyanları ile Kura-Aras Kültürü arasında yakın bağlantıların olduğu tespit edilmiştir. Kuban-Terk-Raum'daki Maikop Kültürünün ana alanının kuzey yönlü taşıyıcılarının nehir havzalarını kullanarak göç ettikleri ve bu göç yolunun uzak mesafelere ulaşmasıyla Kuma-Manyc-Peripherie'deki kültürün geliştiği de iddia edilmektedir (Harita 5.3.1)[2239]. Karadeniz'den Terek'e kadar geniş bir alana yayılan bu kültürün yerleşimcileri Kafkasların dağ

[2236] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 25.

[2237] Yuri Piotrovsky, "Novosvobodnaya", *Art of the First Cities, The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus, Edt. Joan Aruz ve Ronald Wallenfels,* New York Yale University Press, New York 2003, 297.

[2238] Dolukhanov, *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı,* 437.

[2239] Sergej Korenevski, "GroBe Kurgane der Majkop-Kultur. Arbeitsaufwand und Kultische Aspekte bei ihrer Errichtung", *Von Majkop bis Trialeti, Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4-2. Jt. V. Chr,* Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte, Band 13, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 2010, 60, Abb.1.

eteklerinden steplere kadar değişen özelliklerdeki coğrafyaları tercih etmişlerdir. Uzun süre bu kültür üzerinde inceleme yapan Rus araştırmacılar, kültürün Yakın Doğu kültürleriyle ilişkili olduklarını ve MÖ III. binyıl ortalarına tarihlendiğini belirtmişlerdir. Ancak son zamanlarda yapılan çalışmalarla bilim insanları bu kültürün tarihini MÖ IV. binyıla ve hatta başlarına kadar esnetmişlerdir[2240].

Şimdi kültürün özelliklerini gösteren mezarları ve bu mezarların kronolojilerini ele alarak kültürü değerlendirmeye çalışalım. Bu kültüre has olan krali mezarlar Maikop dışında Novosvobodnaya ve Tsarskaya olarak bilinen yerlerde de tespit edilmişlerdir[2241]. Bu kültürle ilişkilendirilen Maikop ve Novosvobodnaya'daki yerleşimlerin aslında iki farklı kültürel özelliğe sahip oldukları iddia edilmektedir[2242]. Bu kültüre ait mezarların erken aşamaya sahip olanları Maikop olarak bilinen yerle, geç evreli olanları ise Novosvobodnaya olarak bilinen yerle ilişkilendirilmişlerdir[2243]. Maikop mezarları için yapılan radiokarbon analizleri kurganların erken sürecini MÖ IV. binyıl başlarına verirken, gelişkin aşaması ise MÖ IV. binyıl ortalarına vermiştir[2244]. Novosvobodnaya mezarları için yapılan radyokarbonların C14 sonuçları mezarlığın MÖ IV. binyılın ikinci yarısından MÖ III. binyılın ilk yarısına kadar kullanıldığını göstermektedir. Daha güneye doğru MÖ III. binyıl ortalarına gelindiğinde Sachkhere'ye

---

[2240] Bertille Lyonnet, "La Mésopotamie et le Caucase du Nord au IVe et au début du IIIe Millénaires av. n.è. : Leurs Rapports et les Problèmes Chronologiques de la Culture de Majkop. État de la Question et Nouvelles Propositions", *Varia Anatolica, 11, In: Chronologies des pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVe-IIIe millénaires. From the Euphrates to the Caucasus: Chronologies for the 4th-3rd millennium B.C. Vom Euphrat in den Kaukasus: Vergleichende Chronologie des 4. und 3. Jahrtausends v. Chr. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998. Istanbul: Institut Français d'Études Anatoliennes-Georges Dumézil,* 2000, 300.

[2241] Adygeya bölgesi içerisinde kalan Maikop ve Novosvobodnaya'daki kazıları 19 yy. sonlarında Nikolai Ivanovic Veselovsky gerçekleştirmiştir. Bknz. Elena Izbitser, "The North Caucasus", *Art of the First Cities, The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus, Edt. Joan Aruz ve Ronald Wallenfels,* New York Yale University Press, New York 2003, 289.

[2242] R.M. Munchayev, *Maikopskaya kultura", Epoha Bronzy Kavkaza i Sredney Azii: Ranniaia Sredniaia Bronza Kavkaza,* Edt. K. Kh. Kushnareva ve V.I. Markovin, Moskva, 1994, 163-164.

[2243] Peter Glumac ve David Anthony, "Culture and Enviroment in the Prehistoric Caucasus: The Neolithic through the Early Bronze Age", *Chronologies in Old World Archaeology, Vol. I,* Edt. Robert W. Ehrich, The University of Chicago Press, Chicago ve London 1992, 204.

[2244] V. A. Trifonov, "Popravki k Absoliutnoi Khronologii Kultur Epokhi Eneolita-Srednei Bronzy Kavkaza, Stepnoi i Lesostepnoi zon Evropy, Po Dannym Radiuglerodnogo Analiza", Corrections to the Absolute Chronology of the Cultures of the Middle Bronze Age of the Caucasus, The Steppe and Forest Steppe Zones of Europe, Based on Data from Radiocarbon Analysis", Bronzovyi vek Vostochnoi Evropy: Kharakteristika Kultur, Khronologiia i Periodizatsiia, Materialy Mezdunarodnoi Konferentsii K Stoletiiu Periodizatsii, V.A. Gorodtsova Bronzovogo veka iuzhnoi Poloviny Vostochnoi Evropy/ The Bronze Age of Eastern Europe: Charasterics of the Cultures, Chronology and Periodization, Materials from the International Conferance, On the Hundredth Anniversary of V.A. Gorodtsov's Periodization of the Bronze Age in teh Southern Half of Eastern Europe, Samarra, 2001, 78-79.

(Batı Gürcistan) kadar bu kurgan kültürünün yayılım gösterdiği tespit edilmiştir[2245]. Bu tarihsel süreç içerisinde Maikop ve Novosvobodnaya arasında iki farklı aşama olduğu belirtilse de aralarında genetik yakınlığın olduğu da anlaşılmıştır[2246].

Kurgan türünde olan bu mezarlara bir ya da birden fazla gömü uygulanmıştır. Mezarlar yığma taş ve toprağın altına tam merkeze uygulanan taş sanduka (Resim 5.39: 3,5), basit toprak veya daha anıtsal mimariden (Resim 5.39: 1,2,4,6) oluşmaktaydılar[2247]. Bu tip mezarların yapı mimarisi dönemsel özelliklere göre farklılıklar gösterebilir. Novosvobodnaya'da bulunan geç mezarların odaları taş plakalardan, erken aşamalı Maikop'da olanlar ise ahşaptan inşa edilmişlerdir[2248]. Bu iki yerdeki mezarlar düz zemin üzerine uygulandığı gibi yığma tepelerin altına da uygulanabilmekteydiler. Maikop Kültürüne ait toprak yığınları veya taş yığınlarını kapsayan bu mezarlar yaklaşık 20-40 m.lik çapa (bazen 60-100 m.), yükseklikleri 80 cm.-3 m.ye (bazen 13 m. yükseklik) ulaşabilmekteydi. Mezarların odaları taşlarla ve ahşap kiriş/kalaslarla desteklenerek yapılmaktaydı. Çoğu antik çağlarda yağmalanan bu mezarların bazıları son derece zengin oldukları için "krali mezarlar" olarak adlandırılmaktadırlar[2249].

Yukarıda kısaca sözünü ettiğimiz bu mezarların aşamalara göre dönem özellikleriyle tarihlenmesini kısaca ele almak gerekmektedir. Maikop Kültürüne ait mezarların en erkeni olan 1. Aşama'da Kuzey Karadeniz'e ve Volga Bölgesi'ne kadar yayıldıkları belirtilmektedir. Bunlardan "Revova" köyü yakınlarındaki tepe üzerindeki mezarlardan Kurgan No. 3 ve Mezar No. 19'dan elde edilen materyal örnekler MÖ 4.355-4.231, Krasnoe No. 9'dakiler MÖ 3.991-3.965 ve Sarateny No. 1 MÖ 3.978-3.838 yıllarını vermiştir. Sarateny No. 1'in tarihi Maikop kültür verisi içerisinde, başka bir terminolojik düzlem içerisinde, Maikop, Novosvobodnaya, Gemeinschaft ile denk gelmektedir. Peregruznoe Köyündeki Kurgan No. 13 ve Mezar No. 7'nin kronolojik

---

[2245] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 143.
[2246] Dolukhanov, *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı,* 437.
[2247] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 143, Fig. 4.26: 3,5; Fig. 4.26: 1,2,4,6
[2248] Izbitser, "The North Caucasus", 289.
[2249] Tadeusz Sulimirski, *Prehistoric Russia an Outline,* John Baker Humanities Press, New York 1970, 117; Lyonnet, "La Mésopotamie et le Caucase du Nord au IVe et au début du IIIe Millénaires av. n.è. : Leurs Rapports et les Problèmes Chronologiques de la Culture de Majkop. État de la Question et Nouvelles Propositions", 301-302.

tarihi (MÖ 4.340-4.236) Revova Kurgan No. 3, Mezar No. 19 ile büyük ölçüde çakıştığı belirlenmiştir[2250].

1. Aşama mezarları, mezar için açılmış çukurlarında bazen ahşap veya kazılmış toprağa bloklarla desteklenmiş taşlardan oluşmaktadırlar. Mezarlar dışarıdan bir, iki veya daha fazla taş sıralarından oluşan halkalarla örülmüştür. 1950'lere kadar bu kültürün özelliklerini yansıtan tek yer olarak bilinen Kuzey Kafkasya'da Kuban coğrafyası içerisinde Belaya'da Farsa Nehrinin üzerinde yer alan Novosvobodnaya iken tamamlayıcısı olarak sonradan Maikop kurganları daha sonra Meshoko kurganları eklenmiştir. Meshoko'nun sonu, çağdaşı olan Sioni Kültürüyle birlikte Maikop'un başlangıcı (MÖ V. binyıl sonu-erken IV. binyıl) ile çakışmaktadır. Bu kurganların iç yapıları nispeten daha gevşek daldan örgü ile şekillenirken dallar sıvanmakta ve kullanım bittikten sonra ateşe verilmekteydiler. Mimari olarak az veya çok yuvarlak formda inşa edilmekteydiler. Dal örgü ile yapılan bu yapılar özü itibariyle kısa ömürlü oldukları için aynı yerde sonraki yapıların inşa edilmesini önleyememişlerdir. Mezarlarda Maikop seramikleriyle uyumlu çok sayıda hem açık hem kapalı form çeşidi görülmektedir. Seramiklerin bazılarında ip izleri görülmektedir: bu yapım tekniği Mezopotamya'da Geç Kalkolitik Dönemim (LC2, LC3- LC4) bazı kaplarında görülmekle birlikte aynı zamanda daha ileri Kuzey Step Kültüründe de bilinmektedir. Ticari amaca hizmet eden çizi veya damgalı seramikler de beraberinde bulunmuştur. Bunların benzerlerinin Suriye-Anadolu dünyasında da bulunmuş olması dikkate değerdir. Bu seramik örneklerinden Novosvobodnaya'ya uyan seramiklerde genellikle koyu ve siyah renk tercih edilmiştir. Bu seramiklerin dudaklarındaki hafif çıkıntı dikkati çekerken, bazı örneklerin dışa dönük daralarak sonlandıkları görülmektedir. Bu formların benzer örnekleri Meshoko ile uyumludur. Güney Kafkasya Kura-Aras Kültürünün başlarındaki kaplar ile bu kaplar arasında akrabalık bağı kurulmak istense de farklılıklar olduğu yönünde bir yargı bulunmaktadır. Maikop Kültürü ile uyumlu bu formlar genellikle düz ve dardır[2251].

[2250] Korenevski, "GroBe Kurgane der Majkop-Kultur. Arbeitsaufwand und Kultische Aspekte bei ihrer Errichtung", 59.

[2251] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.): une approche archéo anthropologique,* 25.

Maikop Kültürünün 2. Aşaması yerleşmelere ait yapı tarzları yanı sıra bir önceki aşamada olduğu gibi kurgan tipi mezarlarla karakterize edilmektedir [2252]. Bu aşamada en yoğun kullanılan mezar tiplerinden bir diğeri taş sandukadır. Bu mezarların içerikleri kurganlara göre daha fakirdirler. İçlerinde ölüye bir veya iki pişmiş toprak kap ile ara sıra birer küçük bakır bıçak eşlik etmekteydi. Ancak bazı mezarlarda az miktarda metal eserler ile ithal mallar da ele geçmiştir[2253]. Novosvobodnaya içerisindeki bu aşamaya denk gelen kurganlarda da benzer özellikte buluntular ele geçmiştir. Novosvobodnaya yakınlarında Klady'de tespit edilen mezarlık bu kültürü en iyi yansıtan merkezlerden biridir[2254]. Buradaki kurgan mezarlar taş sanduka olanlara göre daha zengindirler. Bu kurganların içerisinde ele geçen özel buluntular uzak diyarlarla olan iletişimi gözler önüne sermektedir. Novosvobodnaya Kurgan No. 2'nin Mezar No. 1 ve Kurgan 31'in[2255] Mezar No. 5'i içerisinde ele geçen süs eserler ve özellikle bu eserlerden düz işlenen boncuklar MÖ III. binyılın ilk yarısı içerisinde Güney Kafkasya, Anadolu, Mezopotamya, İran coğrafyası ile olan bağlantıları sergilemektedir[2256]. Bu kurganların merkezindeki mezardan özellikle altın ve gümüş vazolar, altın aplikler, metal aletler ve hayvan figürinleri, altın ve gümüş boncuklar, inci eserler, değerli, yarı değerli taşlar (firuze, akik, lapis lazuli, lületaşı) gibi zengin envantere sahip eserlerin ele geçtiği raporlanmıştır[2257]. Bu eserlerin neredeyse tamamı Staromyshastov Hazinesi olarak bilinen ve büyük olasılıkla talan edilen bir şefe ait kurganda ele geçmiştir[2258]. Bu kurganlara ait mikrolitler, silahlar diğer araç gereçler kendi içlerinde erken aşamaya ait olduklarını göstermektedir. Bu evreye ait Maikop ve Novosvobodya'nın kurganlarında çağdaş olan ölüler genellikle sağ taraflarına yatırılmışken, bireylerin kafaları güneye bakmaktadır. Bireylerin kemikleri üzerinde yapılan çalışmalarda kırmızı maddeden

[2252] Izbitser, "The North Caucasus", 289.
[2253] Sulimirski, *Prehistoric Russia an Outline,* 118.
[2254] Hansen, "Communication and Exchange Between the Northern Caucasus and Central Europe in the Fourth Millennium BC", 298-303, Fig. 3-14.
[2255] Bu kurgan detaylı şekilde Novosvobodnaya Kurganları başlığı altında değerlendirilmiştir.
[2256] Alexei D Rezepkin, *Das Frühbronzezeitliche Graberfeld von Klady und die Maikop-Kultur in Nordwestkaukasien, Archäologie in Eurasian Vol. 10 Deutsches Archaologisches Institut Eurasien,* Çev. Ida Nagler, Rahden/Westf, 2000, plate. 22.6.
[2257] Izbitser, "The North Caucasus", 289, Fig. 81-82, 193-197; Bunlardan değerli taşlara ait olanların menşelilerinin yerli olmadığı belirtilmektedir bknz. Hancar, "Kafkas İlk tarih Araştırmaları Işığında Anadolu'nun Yeni Neolitik Buluntuları", 56-57.
[2258] Izbitser, "The North Caucasus", 289.

(cinnabar/zincifre[2259]) aşı boyası ile kaplandıkları belirlenmiştir. Bireyler çoklu gömü şeklinde kurganlara bükülü/hocker pozisyonunda gömülmüşlerdir[2260].

3. Aşama (Novosvobodnen/ Novosvobodnaya) daha önceki iki aşamada olduğu gibi kurgan yerleşimleri ile bilinmektedir. Bu aşamaya ait kurganlar için açılan çukurun içerisine ölü yerleştirilmiş, ancak zemin çakıl taşları ile düzenlendiği için kurganda hafif bir yükselme olmuştur. Kurgan tipi bu mezarlar iki parça halinde yapılmışlardır. Önce mezar odasını oluşturan taş inşa edilmiş, daha sonra ise kurganı kapsayacak alan oluşturulmuştur. Kurganlar tek veya iki odadan oluşmaktadır. Kurgan odaları büyük bloklu taşlarla çevrilirken, çatının da benzer şekilde büyük bloklu taşla örtüldüğü görülmektedir[2261]. Maikop'da 1 adet, Novosvobodnaya'da ise 2 adet açılan bu tipte krali mezarlar içerisinde pişmiş toprak kaplar dışında çok sayıda altın ve gümüş eserler, çok uzak diyarlardan ithal edilen yarı değerli taşlardan yapılan boncuklar ele geçmiştir[2262]. Bu aşamaya ait mezarlardaki bireylerin pozisyonları daha çok kısmi olarak batıya veya doğuya sapmalarla 1. Aşama ile aynı olduğu belirtilmektedir. Çoklu gömülerin uygulandığı bu mezarlarda kremasyon gömü uygulamalarına ve ölü yemeğine ilişkin verilere ulaşılmıştır. 3. Aşamada da aşı boyası/okr kullanımının devam edildiği görülmektedir. Mezar armağanları arasında arsenikli bakırın yoğun olduğu, taş ve kemik eserler dışında diğer eserlerin miktarında ve çeşitliliğinde büyük artışın olduğu belirtilmektedir[2263]. Bu aşamanın Kura-Aras Kültürü ile temas halinde olduğu belirtilmektedir[2264]. Bazı örneklerde görülen Maikop yerleşimlerinin catacomb/yeraltı dehliz şeklindeki mezar ile örtüldüğü tespit edilmiştir. Bu yerlerin Maikop tabakalarının Kura-Aras Kültürüne ait malzemelerle örtüldüğü belirlenmiştir. Bu durumda Kura-Aras Kültürüne ait malzeme bir şekilde Kuzey Kafkasya'da uzunca bir zaman varlığını sürdürdüğünü söylemek mümkündür. Her iki kültürün Kuzey ve Orta Kafkasya'da

[2259] Volkanik aktivitelerin, termal kaynakların olduğu yerlerde sedimentar kayaların çatlaklarında oluşan kayaç işlenerek deri hastalıklarında veya derinin boyanmasında kullanılan kırmızı boya maddesine çevrilmekteydi.
[2260] Izbitser, "The North Caucasus", 289.
[2261] Lyonnet, "La Mésopotamie et le Caucase du Nord au IVe et au début du IIIe Millénaires av. n.è. : Leurs Rapports et les Problèmes Chronologiques de la Culture de Majkop. État de la Question et Nouvelles Propositions", 303, Fig. 8.
[2262] Sulimirski, *Prehistoric Russia an Outline,* 118, Fig. 31.
[2263] Lyonnet, "La Mésopotamie et le Caucase du Nord au IVe et au début du IIIe Millénaires av. n.è. : Leurs Rapports et les Problèmes Chronologiques de la Culture de Majkop. État de la Question et Nouvelles Propositions", 303.
[2264] Lyonnet, "La Mésopotamie et le Caucase du Nord au IVe et au début du IIIe Millénaires av. n.è. : Leurs Rapports et les Problèmes Chronologiques de la Culture de Majkop. État de la Question et Nouvelles Propositions", 304.

çağdaş süreçler yaşamamış olabilecekleri gibi bu durumu Kura-Aras Kültürü varlığını devam ettirirken bu bölgelerde Orta Maikop kalıntılarının olmasıyla açıklamak mümkündür[2265].

5.3.4. Kura-Aras Mezarları

Kura-Aras Kültürünün kökeni ve kronolojik düzlemi henüz aydınlatılamamış, her zaman çalkantılı bir tartışma konusu olmuştur. Bu kültüre adını veren Boris Kuftin en erken tarihlenmesini Sachkere ve Trialeti'nin erken evre kurganlarından yola çıkarak Kalkolitik Döneme vermiştir[2266]. Benzer şekilde Kafkasya'da Kura-Aras Kültürünün başlangıcı yerleşimlerden alınan karbonlarına göre MÖ 3.500'lere verilirken en geç tarihler ise MÖ 2.000'lere verilmiştir[2267]. Bu kültür Güney Kafkasya'da Erken Tunç Çağın başladığını işaret etmektedir. Güney Kafkasya boyunca MÖ IV. binyıl ortasından itibaren yayılım göstermiş olan bu kültür homojen (türdeş) materyal kültürü yansıtmaktadır[2268]. Erken KA I sürecinde mimari yapılar yuvarlak ve tek hücrelidir (Örneğin: Gürcistan'da Khizanaat Gora, Berikldeebi IV, Ermenistan'da Mokhra Blur). Bu erken mimari süreç içerisinde farklı materyaller kullanılmıştır. Örneğin kerpiç, mısır koçanı, pise (dökme kerpiç), ahşap ve taş gibi. KA I dönemi yerleşimlerde ele geçen andiron gibi taşınabilir buluntular meskenlerin geçici doğa ile ilişkili olduğunu vurgulamaktadır. Bu durum Kura-Aras Kültürünün göçebe-yarı göçebe topluluğa sahip olduğunu göstermektedir[2269]. Kura-Aras Kültürünün MÖ III. binyıl başlarından (KA II) itibaren devam eden gelişimi KA I'in benzer karakteristik özelliklerini taşımaya devam etmiştir. KA II süreci Kura-Aras Kültürünün kalbi olarak düşünülmektedir. Yaklaşık 500 yıl süren bu süreç içerisinde bölgesel farklılıklar, farklı karakteristik özellikler oluşmuştur. Kura-Aras Kültürü bu dönemin başlarında Doğu Anadolu'ya ve MÖ III.

[2265] Dolukhanov, *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı,* 439

[2266] Bknz. Boris Alekseevich Kuftin, *Arkheologicheskiye Raskopki v Trialeti,* Izdatel'stvo Akademiia Nauk Gruzinsko, SSR, Tbilisi, 1941, 143-157.

[2267] Dolukhanov, *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı,* 402, 409; Bknz. Otar Lordkipanidze, Archäologie in Georgien: von der Altsteinzeit zum Mittelalter, *Quellen und Forschungen zur prähistorischen und provinzialrömischen Archäologie*, Acta Humaniora, 1991.

[2268] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique*, 26-27.

[2269] Palumbi, "Mid-Forth Millennium Red-Black Burnished Wares from Anatolia: A Cross-Comparison", 42; Giulio Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* Studi di Preistoria Orientale (SPO) Volume 2, Roma, 2008.

binyıl ortalarının başlarında Doğu Akdeniz'e, Filistin-Levant coğrafyasına kadar yayılmıştır (Khirbet Kerah)[2270]. Kültürün temellerini taşıyan topluluklar bağlantılarını tezimizin temel coğrafyası olan Doğu Anadolu'da Sos Höyük'e ve daha batıda Yukarı Fırat Havzasına kadar Kafkasya'dan 1.500 yıldan daha fazla süre taşıdıkları belirlenmiştir[2271].

Şuan için yürütülen çalışmalarda Orta Uruk ve Geç Uruk sürecinin Kura-Aras Kültürüyle çağdaş oldukları tespit edilmiştir. Uruk kültürüne ait arkeolojik materyaller Kafkasya'da Kalkolitik yerleşimler içerisinde tespit edilmişler. Bu yerleşimlerin "Pre Kura-Aras" süreci (MÖ 3.600/3.500-3.200/3.100) olarak adlandırılan bir zaman dilimini yaşadıkları belirtilmektedir [2272]. Kura-Aras mezarlarında tespit edilen Uruk malzemeleri de bu bağlantılar gözler önüne serilmektedir. Transkafkasya'nın Kura-Aras kültür coğrafyasına dâhil edilen mezarları bu süreç dahilinde MÖ 3.500-2.400 yılları arasına vermek mümkündür. Bu tarihler içerisinde üç farklı kronolojik bölünmenin olduğu belirtilmektedir: KA I (MÖ 3.500-3.300), KA II (MÖ 3.300-2.800), KA III (MÖ 2.800-2.400)[2273]. Bu kültür Güney Kafkasya'dan batıya doğru yayıldığında kültürün özelliklerini sergileyen mezarların MÖ III. binyılın sonlarına kadar kendini gösterdiğini söylemek mümkündür[2274].

MÖ III. binyıl boyunca, KA II ve KA III sürecinde, kültürün dokusu söz konusu bölgelerin tamamına girdikten sonra hem vadilere, ovalara hem de dağlara yayılmıştır. Söz konusu bu yerleşimler Kura'nın alüvyonlu vadilerine (Örneğin: Gürcistan'da Kvatskhelebi, Khizanaat Gora; Ermenistan Ararat Vadisi'nde Shengavit, Mokhar Blur), ve aşırı dağlık bölgelere (Gürcistan'da Kiketi, Samshvilde) nüfuz etmiştir. Bu

[2270] Dolukhanov, *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı,* 402, 409; Mehmet Işıklı, "MÖ III. Binyılda Ağrı Dağı Civarı", *II. International Symposium of Mount Ararat and Noah's Ark,* Edt. Oktay Belli, İstanbul 2009, 52-53; Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 27-28.

[2271] Tamaz Kiguradze ve Antonio Sagona, "On The Origins of the Kura-Araxes Cultural Complex", *Archaeology in the Borderlands Investigations in Caucasia and Beyond, Monograph 47,* Edt. Adam T. Smith ve Karen S. Rubinson, Cotsen Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles, 2003, 38-39.

[2272] Kiguradze ve Sagona, "On The Origins of the Kura-Araxes Cultural Complex", 2003, 40, Figure. 3.1; Kavtaradze, "Transcaucasia and the Problem of the Uruk Cultural Phenomenon", 18-19.

[2273] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 27.

[2274] M. Poulmarc'h, L. Pecqueur ve B. Jalilov, "An Overview of Kura-Araxes Funerary Practices in the Southern Caucasus", *Paléorient, Pluridisciplinary Journal of Prehistory of Southwestern and Central Asia, 40,2,* CNRS Editions, Paris, 2014, 232.

yerleşimlerin bulunduğu coğrafyaların ekolojik özellikleri birbirinden oldukça farklı olduğu için her yerleşimin düzen modeli de farklı özellikler sergilemektedir. Mimari özelliklerin ve köylerin planlamaları farklı olan Kura-Aras topluluklarının benzer sosyal yapılanmaya sahip olmadıklarını da söyleyebiliriz. Bu kültürün insanlarının hem tarımsal hem de kırsal kaynakların her ikisini de kullanma ve idare etme kapasiteleri bulunmaktaydı. Kura-Aras sosyal hayatı ve organizasyon uygulamalarında ekonomik stratejinin, özel kaynak yönetiminin olmadığını, bu topluluklarda bölgesel hareketliliğe dayalı bir hayat tarzının olduğu önerilmektedir[2275].

Toplulukların hayat tarzları farklı kültürlerle olan iletişimi etkilediği gibi beraberinde kullandıkları aletlerin, eserlerin niteliklerini etkilemiştir. Kura-Aras Kültürüne ait seramiklerin özellikleri ileriki kültürlerin, özellikle Martkopi Bedeni, özelliklerini etkilediği tahmin edilmektedir. MÖ IV. binyılın ilk yarısında görülmeye başlanmış olan Martkopi ve Bedeni Kültürünün MÖ III. binyılın ikinci yarısında Doğu Gürcistan'a ulaşmasıyla "Erken Kurgan Dönemi" ya da "Erken Mezar Tepeleri Dönemi" ortaya çıkmıştır. Bu kültürün mezar geleneğine ilişkin özellikler Kura-Aras ile birlikte katlanarak artmıştır. Mezarlarda bulunan zengin materyaller MÖ III. binyıl ortasından itibaren mezarlara yansıyan "sosyal" ayrımı göstermektedir. Yaşanan bu sosyal yapı Kura-Aras Kültürünün eksik parçasını yansıtması açısından önemlidir[2276]. Ancak başka bir görüş, Kura-Aras ölü gömme gelenekleri irdelendiğinde mezarlardaki eserlerin miktarı ve kalitesi bireyler arasındaki statünün net olarak vurgulanmadığını ve statü farkının net olmadığı yönündedir. Bununla birlikte mezarlardaki buluntu durumundan dikey yönde toplumsal tabakalaşmanın olduğunu da söylemek oldukça zordur. Bu duruma ters olabilecek, özellikle çoklu gömülerin görüldüğü kurgan ve taş sanduka gibi Kura-Aras mezarlarında belirli bir aile ve çevresel sosyal bir iletişim ağının yansımasını görmenin mümkün olabileceği anlaşılmaktadır. Bu mezarların evlilikler, ittifaklar ve grup bağlılığı üzerine kurulduğunu söylemek mümkündür. Mezarların akraba bağlılığı olan kişilerin (torun veya ata) beden, organ parçalarının bütün halinde yan yana olmak için aynı yerde zamana karşı beraber olma isteğinden kaynaklanabileceği

[2275] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 28-29

[2276] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 29-30.

belirtilmektedir. Bu türden ölü gömme geleneklerinin görüldüğü mezarların diğer Kura-Aras ölü gömme gelenekleri ile çağdaş oldukları söylenebilir. Bu açıdan bakıldığında Kiketi, Koda, Samshvilde ve Horom'un taş sanduka mezarlarından alınan C 14 sonuçlarına dayanarak ve taş sanduka mezarların seramik örneklerinden yola çıkarak yapılan tarihleme MÖ 3.350-3.050 yıllarını vermiştir[2277].

Bu bölümle birlikte Kura-Aras kültürüne ait mezarların (Harita 5.3.2-4) anahtar yerleşimleri üzerinden durulmaya çalışılacaktır. Anahtar yerleşimler bugünkü siyasi sınırlarına göre sırasıyla ele alınacaktır. Sırasıyla önce Azerbaycan sonra Gürcistan ve daha sonra Ermenistan sınırları içerisinde tespit edilen mezarların yayınları sunulacaktır. Bunlardan ilki olan ***"Mentesh Tepe"***, Küçük Kafkasya'nın eteklerinde, Batı Azerbaycan'ın Tovuz Havzası içerisinde, Ashagi Ayabli köyünün kuzey tarafında, Kura-Aras Nehri'nin sağ yakasında yer almaktadır[2278]. Mentesh Tepe'de kurgandan alınan kömür kalıntılarının radiokarbon sonuçları MÖ IV. binyılın 2. yarısından MÖ III. binyılın başlarına ve ortalarına (Dönem IV[2279]) kadar uzanan (Kura-Aras) sonuçlar vermiştir[2280]. Mentesh Tepe'nin erken evresi, Kurgan ST 4'e denk gelmektedir. Tarihlemeye yardımcı olacak dört karbonize kömür örneği ahşap kalıntı parçalarından, kömürleşmiş duvardan ya da odanın içerisinde bulunan kaplardan alınmıştır. Kömürlerden elde edilen C 14 tarihlemesi MÖ IV. binyılın ikinci yarısı ile MÖ III. Binyıl başları arasında (MÖ 3.500-2.900) bir tarih aralığını vermiştir[2281].

[2277] Palumbi, "From Collective Burials to Symbols of Power, The Translation of Role and Meanings of the Stone-Lined Cist Burial Tradition From Southern Caucasus to the Euphrates Valley", 2007, 25.

[2278] Bertille Lyonnet ve Ferhad Quliyev, "Menteştepe Qedim Yaşayış Yerinde Arxeoloji Tedqiqatlar", *Azerbaycan Milli Elmler Akademisi Arxeologiya ve Etnoqrafiya İnstitutu, Azerbaycanda Arxeoloji Tedqiqatlar 2010*, Baku, 2011, 314, Photo 1. Mentesh Tepe.

[2279] Poulmarc'h, vd., "An Overview of Kura-Araxes Funerary Practices in the Southern Caucasus" 237, Fig. 7B; Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.): une approche archéo anthropologique,* 121.

[2280] Bertille Lyonnet, "The Early Bronze Age in Azerbaijan in the Light of Recent Discoveries", *Paléorient, Pluridisciplinary Journal of Prehistory of Southwestern and Central Asia, 40,2*, CNRS Editions, Paris 2014, 121, Fig. 3; Poulmarc'h, vd., "An Overview of Kura-Araxes Funerary Practices in the Southern Caucasus" 237, Fig. 7B; Bertille Lyonnet, Farhad Guliyev, Laurence Bouquet, Laure Pecqueur, Modwene Poulmarc'h, Pascal Raymond, Anaick Samzun, "Mentesh Tepe (Azerbaijan) During The Kura-Araxes Period", *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu, Bildiriler I,* Edt. Mehmet Işıklı ve Birol Can, Cambridge Scholars Publishing, 2015, 189, Figure. 3.

[2281] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.): une approche archéo anthropologique,* 126, 139, Fig. 61.

Mentesh Tepe'de açığa çıkarılan kurganlar içerisinde doğu-batı doğrultulu kurganda ahşap gibi yok olabilen materyal kullanılmıştır[2282]. Dikdörtgen formda 5.1 x 4.3 x 2 m. boyutlarında büyük bir odaya sahip olan kurganın mezar odası doğu taraftan büyükçe, 2.14 m. genişlikte, dromoslu girişe sahiptir. Duvardaki bu açık alan üstte iki taraftan sınırlandırılmış ve çift taraftan ahşapla kapatılmıştır. İki uzun ve doğal kazılmış yüze sahip olan taşlar sıkıştırılmıştır, Girişlerden biri dromosun yakınında diğeri karşı duvarın (batı) yakınında yer almaktadır. Duvarların ana noktalarındaki dönüşler ince ve mükemmel yapılmıştır. Düzenli aralıklarla dizilen direklerle tutturulan yapılar bozulabilen malzemeden yapılmıştır. Mezar odasının odunlar ve çalılar ile örüldüğü belirtilmektedir. Ancak kurganın çatısıyla ve zeminin gelişimiyle ilgili herhangi bir bilgi elde edilememiştir. Buranın kapağını desteklemek amaçlı merkezi bir direğin varlığını gösteren veriler elde edilmiştir. Ancak söz konusu çatının yoğunluk olarak çamur ve çakıl ile güçlendirilmiş olabileceği belirtilmektedir[2283]. Diğer kurganlarda olduğu gibi bu kurganın kullanımı tamamlandıktan sonra ateşe verilmiştir. Mezarın defalarca kullanıldığı oda içerisindeki çok sayıda insan iskeletinden (en az 50 birey) anlaşılmaktadır. İskeletlerin yeni gömüye yer açmak için kenarlara doğru itildikleri görülmektedir. Mezar odasının dromos kısmının tamamının, odanın ortasının ise büyük bir bölümünün boş olduğu görülmektedir (Resim 5.45a). Ancak iskeletlerden bir tanesi tüm olmamakla birlikte dromosun önünde hocker pozisyonunda, sağ tarafına, eller dirsekten bükülü yüzün altına gelecek şekilde gömüldüğü belirlenmiştir. Girişin karşısında uzun kemikler ve kafataslarının toplandığı belirtilmektedir. Mezar odasının üst kısmında kalan kemikler içerinin ateşe verilmesinden ve çatının çökmesinden dolayı büyük tahribata uğramıştır (Resim 5.45b). Mezar odası içerisinde ölülerle birlikte yine yangından dolayı yoğun tahribat geçirmiş 2 adet sepet kap kalıntısı, 10 adet delikli yarı küresel kemik parçaları/ağırlıklar, 21 adet farklı boyutlarda kırmızı veya kahverengi pişmiş toprak kap tespit edilmiştir. Yaklaşık 300 adet steatit/sabun taşından yapılmış beyaz ve siyah boncuklar, ölen kişilerden birinin bileğine yakın bir yerde yan yana

[2282] Poulmarc'h, vd., "An Overview of Kura-Araxes Funerary Practices in the Southern Caucasus" 239-241, Fig. 8-9.
[2283] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 140, Fig. 63.

bulunmuştur. Volkanik/obsidyen bıçak uçları da keşfedilmiştir. Ayrıca ölü yemeği ile ilişkilendirilebilecek 2 küçükbaş hayvana ve 1 sığıra ait kafatası ele geçmiştir[2284].

Mentesh Tepe de ayrıca başka birtakım ritüellerin gerçekleştirildiği mezarın çevresine dağılmış seramik parçalarından, dairevi platformdan[2285] ve yanında herhangi bir şey olmayan mezardan anlaşılmaktadır[2286]. Kırılmış (1. geçişte) bir tane döndürme işlevli bazalt, iki sepet ve iki adet bukranium (boğa başı ve boynuzları) da mezar eşyasına ait parçalar olarak bulunmuştur[2287]. Mentesh Tepe Phase 1 kurganı içerisinde ele geçen seramikler Arslantepe VIA seramik örnekleriyle benzeştirilmiştir[2288].

Yerleşime ait herhangi bir mimarinin varlığı ispatlanamadığı Mentesh Tepe Dönem IV'de, mezar alanında olduğu gibi çukurlar ve ocaklar tespit edilmiştir. Dönem IV, Phase 2'ye ait olan bu çukurlar ve ocaklarla beraber 2 adet bireysel mezar (St 28, St 49) tespit edilmiştir. Yapılan C14'ler bu seviyenin MÖ 2.800-2.450 yıllarına tarihlendiğini doğrulamıştır[2289]. Kemiklerden birisinin sayesinde tarih aralığı belirlenmiştir: 4.690 +/- 70 BP yani MÖ 3.637-3.354. Ancak bunun tersi olan sonuçlar ve ölüye ait seramiklerin analizine bakıldığında Mentesh Tepe Dönem IV'ün ikinci evresine tarihlenmesiyle MÖ 2.800-2.400 yılları verilmiştir. İki C 14 arasında bir tutarsızlık bulunmaktadır. İnsan kemikleri üzerinde yapılan ikinci C 14, sonuçsuz olan

---

[2284] Lyonnet ve Quliyev, "Menteştepe Qedim Yaşayış Yerinde Arxeoloji Tedqiqatlar", 316-317, Photo 1-2, 4-7, Mentesh Tepe; Bertille Lyonnet, Farhad Guliyev, Laurence Bouquet, Laure Pecqueur, Modwene Poulmarc'h, Pascal Raymond, Anaick Samzun, "Mentesh Tepe (Azerbaijan) During The Kura-Araxes Period", *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu, Bildiriler I,* Edt. Mehmet Işıklı ve Birol Can, Cambridge Scholars Publishing, 2015, 189- 190, Figure. 3-6,8; Lyonnet, "The Early Bronze Age in Azerbaijan in the Light of Recent Discoveries", 118, Fig. 3-4; Poulmarc'h, vd., "An Overview of Kura-Araxes Funerary Practices in the Southern Caucasus", 239-242.

[2285] Güney Kafkasya'daki kurganların çevresinde görülen ritüel uygulamalarının benzerleri Anadolu'daki mezarların çevresinde olduğu gibi Kuzey Kafkasya'da da görmek mümkündür. Güney Rusya Steplerindeki Peregruznoe kurganlarda yapılan kazılarda ana kurgan N3'ün hemen yanında N45 kurganında doğu-batı yönlü çevrilmiş ritüel platformu açığa çıkarılmıştır. Bu platform asıl mezar çukuruyla sınır oluşturmaktadır. Bu mezarın içi tamamen ağaçtan yapılmıştır bknz. V.A. Demkin, V.M. Klepikov, S.N. Udaltsov, T.S. Demkina, M.V. Eltsov, T.E. Khomutova, " New Aspects of Natural Science Studies of Archaeological Burial Monuments (kurgans) in the Southern Russian steppes", Journal of Archaeological Science 42, 2014, 247, 245; fig. 4.

[2286] Lyonnet ve Quliyev, "Menteştepe Qedim Yaşayış Yerinde Arxeoloji Tedqiqatlar", 315, Photo 3. Mentesh Tepe kurganı ve ritüel yerleri.

[2287] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 149, Fig. 72-73.

[2288] Lyonnet, "The Early Bronze Age in Azerbaijan in the Light of Recent Discoveries", 119.

[2289] Lyonnet, "The Early Bronze Age in Azerbaijan in the Light of Recent Discoveries", 121, Fig. 5; Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 126.

ilk örneği onaylamıştır. St. 28 mezarı içerisindeki iskelet kırık Kura-Aras vazoları üzerine yatırılmıştır. Birey mezara gövdeden geriye doğru/sırta yaslanmışken bacak bükülmüş halde yatırılmıştır. Ölünün başı güneydoğuya, ayaklar kuzeybatıya yönlendirilmiştir. Yüzü ise güney-güneydoğuya bakmaktadır. 40 yaşlarındaki ölen bireye çok yakın bir yerde neredeyse tamamına yakın koyun iskeleti uzanmış bir halde bulunmuştur ve bireye ait iki adet Kura-Aras çanak-çömleği bulunmuştur[2290]. St. 49'un mezar çapının 1 m. olduğu çakıl kümesinin üzerinin 1.5 m. kadar örtüldüğü hesaplanmıştır. Mezarın bulunduğu trench kazısında ölüye ait herhangi bir şey bulunamadığı gibi bu alan sınırları, mezar altında yatan bireye ve bağımsız olarak ölüye aittir. İskelet karışık çakıl taşları ile kırık Kura-Aras kapları üzerinde uzanmaktadır. St 49 mezarı oldukça dağınık halde tespit edilmiştir[2291].

Phase 3'ün kurganının Phase 1'in kurganından mimari yapı olarak farklılıklar içerdiği belirlenmiştir. Phase 3'ün taş yapılı kurganı oldukça zarar görmüştür. Kurganın boyutları gördüğü tahribattan dolayı net olarak ölçülememektedir. Mimari yapısından geriye kalanlara bakılarak Phase 1'deki kurgandan daha yüksek olduğu, mezar odasının 7x7 m. genişliğe ve 2 m. derinliğe sahip olduğu belirlenmiştir. Mezar odasının çatısı ağaç kütükleri ile örtülmüştür. Çatının üstü hasır ile kaplanırken ayrıca mezar odasının orta kısmı gövdeden desteklenmiştir. Çatıda olduğu gibi zeminin de hasırla kaplandığı anlaşılmıştır. Mezar odasının çatısı yeşilimsi kil ile kaplanmıştır[2292]. Mezar odasının içerisinde 2 kadına ait iskeletle birlikte ahşaptan 4 tekerlekli araba ve çok sayıda seramik kap tespit edilmiştir. Kadınlardan biri oldukça fazla miktarda eser ile birlikte gömülmüştür. Bunlar arasında metal alaşımdan spiral bilezikler, saç spiraller, gümüş alaşımlı yuvarlak kutu, üçgen akik boncuklar, farklı merkezli dairelere sahip beyaz kare şeklinde boncuklu bilezik ve 1 adet kaya kristali boncuk yer almaktadır. Mezar odası soyguncular tarafından yağmalandığı halde bu yoğunlukta esere ulaşılmıştır. 5 adet altın boncuk, 1 altın halka, 1 kabuk halka arabanın etrafında dağılmış halde bulunmuştur. Odanın içerisindeki bu yıkım katmanı içerisinden gelen söz konusu eserler mezar

[2290] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 152-154, Fig. 74.
[2291] Modwene Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 158.
[2292] Lyonnet, "The Early Bronze Age in Azerbaijan in the Light of Recent Discoveries", 126.

odasının yağmalandığına işarettir[2293]. Mezar odasının çatısında tamamen bozulmuş halde yaşlı bir erkeğe ait iskelete ulaşılmıştır. Karışık taşlardan oluşmuş bir kurgan özelliği sergilemektedir. Bu mezar içerisindeki birey ile altındaki kurgan mezarı içerisindeki kadınlarla aralarında herhangi bir ilişkinin olup olmadığı belirlenememiştir. Erkeğin iskeleti üzerinde gözle görülür bir şiddet izine rastlanmamıştır. Mezar içerisinde ele geçen buluntular Martkopi ve Bedeni gömütleri ile kıyaslanmıştır. Transkafkasya'nın Erken Kurgan kültürü ile ilişkilendirilen bu mezarlardan alınan C14'ler MÖ 2.536-2.300 yılları arasını vermiştir[2294]. Mezar içerisinde ele geçen pişmiş toprak kaplar tipik Kura-Aras tiplerinden oluşmaktadır. Bu kurgan ile Ur kral mezarları arasında benzerlikler bulunduğu ve uzak diyarlarla yaşanan iletişimin yansımasını içerisinde bulundurduğu belirtilmektedir[2295]. Mentesh Tepe Kurgan No. 4'de olduğu gibi vücudun ateşle yakılarak gömüldüğü diğer kurganlar Osman Bozu, Hanlar, Gandja, Dashuz'dur Kurgan ile aynı döneme verilecek bir yerleşim yeri bulunamamasının sebebi gömüleri yapan insan gruplarının göçebe yaşam özellikleri taşıyor olmalarına bağlanmıştır. Bu insanların aynı yere düzenli olarak gelmiş oldukları ön görülmektedir[2296].

Azerbaycan'da **"*Ağstafa Rayonu*"**nda gerçekleştirilen kazılarda Kura-Aras Kültürüne ait (Erken Tunç Çağ) kurgan tipi mezar açığa çıkartılmıştır. Yaklaşık 2.3 m. derinliğe uygulanan mezarın tabanı ağaç ile döşenmiştir. Geçen zaman zarfında kütükler karbonlaştığı ve çürüdüğü için ölçüler alınamamıştır. Yalnız ağaçların uzunluklarından mezarın 3.3x1.5 m. çapında olduğu anlaşılmıştır. MÖ III. binyıla tarihlenen bu mezarın düz zeminde 3 m. yükseldiği ve 50 m.lik çapa sahip olan taş ile çevrilmiş kurgan tipinde olduğu görülmektedir[2297].

Mezar odası kuzeydoğu-güneybatı yönlüdür. Mezarın kuzey-doğu yarısına iki bireyin gömüldüğü belirtilmektedir. Bunlardan 1 No.lu iskeletin başının güneybatıya döndürüldüğü belirtilmiştir. Bu iskelet yoğun tahribat geçirdiğinden pozisyonu

---

[2293] Lyonnet, "The Early Bronze Age in Azerbaijan in the Light of Recent Discoveries", 126.
[2294] Lyonnet, "The Early Bronze Age in Azerbaijan in the Light of Recent Discoveries", 127-128, Fig. 9.
[2295] Lyonnet, "The Early Bronze Age in Azerbaijan in the Light of Recent Discoveries", 127, Fig. 10.
[2296] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 152.
[2297] N.E. Museibli, G.K. Axundova ve A.M. Ağalarzade, "Ağstafa Rayonunda Tunc Dövrünün Qebir Abideleri", *Azerbaycanda Arxeoloji Tedqiqatlar, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Arxeologiya ve Etnoqrafiya İnstitutu,* Bakü, 2012, 97-98.

hakkında net bir şey söylenmemiştir. Bireyin sağ yanına yatırıldığı belirlenmiştir. Bu bireyle birlikte 2 adet çömlek ele geçmiştir. Bunlardan bir tanesi siyah-koyu gri renkli diğeri ise siyah cilalıdır. Mezarda doğu-batı yönlü kültürel iletişimi yansıtan tunç eserlere ulaşılmıştır. Bunlar delikli balta, yassı balta, yaprak şekilli hançer, keski ve spiral şekilli süs eşyalarından oluşmaktadır. İskeletin sol yanında ise tunçtan imal edilmiş yaprak şekilli hançer ele geçmiştir[2298]. Mezardaki ikinci iskelet (2 No.lu) hemen birincinin üstünde tespit edilmiştir. Bu iskelet sol yanına yatırılmıştır. İskeletin pozisyonundan ayaklarının bükülü, ellerin yüzün karşısına gelmiş şekilde yani bir nevi hocker pozisyonunda gömüldüğü anlaşılmıştır. Birey mezara başı kuzeydoğuya döndürülerek gömülmüştür. Mezar odasının üst örtüsü çöktüğü için özellikle kafatası zarar görmüştür. Kafatası etrafında altın telden iki adet burma şeklinde süs eşya (taç/diadem ?), sağ bileğinde ise gümüşten daire şeklinde kesitli bilezik, bu bileziğin yanında yine gümüşten spiral şeklinde burma süs eşyası ve parmağında ise ametistten 1 adet yüzük ele geçmiştir[2299].

1 No.lu birey ile 2 No.lu bireyin mezara gömülmeleri arasında zaman farkı olduğu belirtilmektedir. 1 No.lu bireyin kemik yapısı ve beraberinde ele geçen silahlar ve diğer eserler erkek olduğunu göstermektedir. 2 No.lu bireye mezar armağanı olarak sadece süs eşyalarının bırakılması ve antropolojik yapısı gereği kadın olduğu ön görülmektedir. Ayrıca erkeğin sağ yanına kadının ise sol yanına yatırılma geleneğinin Azerbaycan ve çevresindeki Tunç Çağına ait diğer mezarlarda da uygulandığı belirlenmiştir. Mezar içerisindeki değerli metal (altın ve gümüş), değerli taşların (ametist) ele geçmiş olması, buradakilerin krali/soylu kişiler olduklarını düşündürtmüştür[2300].

"*Mingechaur Mezarları*" ve yerleşimi Azerbaycan sınırları içerisinde Bozdağ Geçidinin merkezi kısmında, Kura Nehrinin sağ kıyısında yer almaktadır. Mezarlarında ve yerleşim içerisinde Erken Tunç Çağına (Kura-Aras) verilen buluntular ele geçmiştir (Resim 5.46)[2301]. Yerleşmeden kısa mesafe uzaklıkta bir mezarlık bulunmaktadır. Dört adet kurgan açılmıştır. Bu yerleşimin insanları ölülerini kurgan içerisindeki mezarlara sırt üstü yatırmıştırlar. Mezarlar tekli gömü şeklinde olup, bireyler mezara hocker

[2298] Museibli, vd., "Ağstafa Rayonunda Tunc Dövrünün Qebir Abideleri", 97, Tablo 1-3.
[2299] Museibli, vd., "Ağstafa Rayonunda Tunc Dövrünün Qebir Abideleri", 97.
[2300] Museibli, vd., "Ağstafa Rayonunda Tunc Dövrünün Qebir Abideleri", 97-99, Tablo. I-V.
[2301] G.M. Aslanov, R.M. Vaidov ve G.I Ione, *Drevnii Mingechaur: Epokha Eneolita i Bronzy*, Bakü, 1959, 2-7.

pozisyonunda gömülmüşlerdir. Mezarların ölü hediyesi bakımından oldukça fakir oldukları belirtilmektedir. Mezarlarda Kura-Aras tipi gri ve kırmızı renkte pişmiş toprak kaplar ölü hediyesi olarak ele geçmiştir[2302]. Bozdağ sınırları içerisinde Bozdağ Geçidi yakınlarında, Akstafa Nehrinin sol kıyısına konumlanmış olan **"*Baba Dervish*"** içerisinde mezarlara ulaşılmıştır. Yayınlara göre Kura-Aras katlarına ait taş dizi tipindeki mezar içerisinde hocker pozisyonunda 2 bireye ait iskelete ulaşılmıştır[2303].

Azerbaycan'ın doğusunda Hazar Denizi'nin kenarında bulunan **"*Sitalçay*"** mezarlığında kurganlar tespit edilmiştir. Kurganlar engebeli yerde tekli veya kümeler halinde yer almaktadırlar. Dağlık yayla içerisinde 20'den fazla kurganın tespit edildiği görülmektedir. Kurganların tepe yükseltisi ortalama 30-40 cm. iken en büyük olanının çapı 25 m., yüksekliği 1.2-1.3 m. yi bulmaktadır. Sitalçay kurganlarından 6 tanesinin kazı çalışması yapılmıştır. Bu kurganların hiçbirinde insanlara ait iskeletlere ulaşılmamıştır. Ölü gömme uygulamasında kremasyon geleneğinin uygulandığı belirtilmektedir[2304]. Sitalçay kurganlarının gömü gelenekleri ve ele geçen seramikleri MÖ III. binyılın 2. yarısına işaret etmektedir[2305].

Bunlardan 1 No.lu kurgan doğudan 13.1 m. batıdan 15.15 m.lik çapa sahiptir. Kurganın genel daire uzunluğu 46 m. yüksekliği 53 cm.'dir. Kurganın örtüsü taşla karışık topraktır. Kurgan kazısının 45 cm. derinliğinden itibaren mezarı işaret eden çürümüş toprak dolgusu ile karşılaşılmıştır. Mezar odasının güney kesiminde 50 cm. derinlikte çömlek parçası ele geçmiştir[2306]. Mezar odasının tabanına 55 cm. derinlikte ulaşılmıştır. Tabanın sal taşları ile düzenlendiği belirlenmiştir. Bu döşemenin etrafı da dâhil olmak üzere 60 cm. çapında küllü alan tespit edilmiştir. Mezarda tunç bir eşyaya ve çömlek parçalarına ulaşılmıştır[2307].

2 No.lu kurganın yüksekliği 25-30 cm., çapı 8.5 m.dir. Mezar odasının dış duvarları büyük bloklu taşlardan yapılmıştır. Mezarın iç haznesinin uzunluğu 195 cm.

[2302] Kushnareva, *The Southern Caucasus in Prehistory*, 62, Fig. 23; Ideal Narimanov, "Archaeological Sites of the Early Bronze Age in North Azerbaijan: A Gazetteer" *Ancient Near Eastern Studies Supplement 12, A View from the Highlands Archaeological Studies in Honour of Charles Burney,* Edt. Antonio Sagona, Peeters 2004, 470.

[2303] Kushnareva, *The Southern Caucasus in Prehistory,* 65.

[2304] Q.O. Qoşqarlı, V.A. Esedov, T.D. Babayev, "Sitalçay Kurqanları", *Azerbaycanda Arxeoloji Tedqiqatlar, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Arxeologiya ve Etnoqrafiya İnstitutu,* Bakü, 2012, 139.

[2305] Qoşqarlı, vd., "Sitalçay Kurqanları", 144.

[2306] Qoşqarlı, vd., "Sitalçay Kurqanları", 139, Tablo I, Şekil 1-2.

[2307] Qoşqarlı, vd., "Sitalçay Kurqanları", 140, Şekil. 1.2.3.

eni 150 cm. derinliği 80 cm.dir. Mezarın içerisinde 25-30 cm. genişliğinde kül seviyesine ulaşılmıştır. Mezarın tabanı da düzgün taşlarla döşenmiştir[2308]. 3 No.lu kurganın çapı 8.5 m. yüksekliği 20-25 cm.dir. Kurganın üst örtüsü taş ve toprak ile örtülmüştür. Kurganın üst örtüsünün çöktüğü, üst örtüde seviye inme çalışmaları yapıldığında altında daha düzgün dairevi sıra ile taş düzeninin olduğu belirlenmiştir. Kurgan kazısında yaklaşık 20 cm. derinlikte küllü karışık toprak ile karşılaşılmıştır. Bu küllü toprak içerisinde minyatür kap ve kabın oturtulması için düzleştirilmiş bir taş ele geçmiştir[2309]. 4 No.lu kurgan, 2 No.lu kurgan ile benzer tiptedir. Kurgan dökülen dolgu toprak ile birlikte 5-10 cm.dir. Toprağın tepe dolgusu yaklaşık 10 cm. kazıldıktan sonra mezar odasının çevresini saran taş plakalara ulaşılmıştır. Mezarın tabanı düzgün döşeme taşlarla kaplanmıştır. Mezar sanduka odasının kuzeyinde duvara yakın bir yerde açık pembe renkli dar boğazlı çömlek kap ele geçmiştir[2310].

5 No.lu kurganın yükseltisi yaklaşık 80 cm., çapı 22 m.dir. Kurganın çevresi 66 m.dir. Kurganın merkezindeki hattın 9 m.ye kadar ulaştığı belirlenmiştir. Kurganın üst örtüsü toprak ve taşla karışık dolgudan oluşmaktadır. Üst örtüden yaklaşık 20-25 cm. aşağıya inildiğinde daha düzgün hat veren taş sıralarının açığa çıkartıldığı belirtilmiştir. Bu taş sırasının çapının 32 m. şeridinin eninin 2.2 m. olduğu hesaplanmıştır. Kurganın doğu tarafında, merkeze yakın bir yerde 20 cm. derinlikte kalın cidarlı, iri hacimli küp parçasına ulaşılmıştır. Pişmiş toprak kabın rengi kırmızıdır. Kabın hamuru içerisine kum ve çakıl karıştırılmıştır. Kabın duvar kalınlığı 1.5 cm.dir. Aynı derinlikte bir başka pişmiş toprak kaba ulaşılmıştır. Küçük ölçeğe sahip olan bu kap parçasının rengi kırmızıdır. Kabın hamuruna kum katılmıştır[2311]. 40 cm. derinlikte kurganın asıl mezar yerinin izlerine ulaşılmıştır. Bu hat oval bir forma sahiptir. Üst örtünün büyük bloklu iki taşla örtüldüğü ancak sonradan içeri çöktüğü belirlenmiştir. Yaklaşık 70 cm. derinlikte, uzunluğu 165 cm. eni 80-85 cm. olan mezarın taban kısmına ulaşılmıştır. Mezarın merkezinde 10-15 cm. derinlikte 2 adet çok küçük parçalar halinde çömlek parçaları ele geçmiştir. Yaklaşık 20 cm. yarıçapa sahip yanık izi tespit edilmiştir. Mezarın kuzeydoğusu duvarı tarafında insan iskeletine ait oldukça tahrip olmuş kemiklere

[2308] Qoşqarlı, vd., "Sitalçay Kurqanları", 141, Tablo. III, Şekil. 1.
[2309] Qoşqarlı, vd., "Sitalçay Kurqanları", 141, Tablo III, Şekil. 2, Tablo. IV, Şekil. 1.
[2310] Qoşqarlı, vd., "Sitalçay Kurqanları", 141, Tablo IV, Şekil. 1-2.
[2311] Qoşqarlı, vd., "Sitalçay Kurqanları", 142, Tablo IV, Şekil. 1-2, Tablo. VII, Şekil. 1-4; Tablo. X, Şekil. 2.

ulaşılmıştır. Mezarın doğusunda 60 cm. derinlikte kırmızı okr/aşı boyası kalıplar halinde ele geçmiştir[2312].

6 No.lu kurganın yüksekliği zeminden 3.7 m.dir. Mezarın üst örtüsündeki taşlar kaldırıldıktan sonra daha düzgün daireli taş düzlemi açığa çıkmıştır. Bu taşlar muhtelif ölçülere sahip sal taşlarından oluşmaktadır. İkinci taş sırası kaldırıldıktan sonra diğer kurganlarda da olduğu gibi mezarın tabanını oluşturan sal taşlı döşemesi açığa çıkartılmıştır. Burada 20 cm. çapında küllü toprağın olduğu belirlenmiştir. Döşemenin uzunluğu 2.1 m. eni 1.55 m. olarak hesaplanmıştır[2313].

Azerbaycan'ın güneydoğusunda Hazar Denizi yakınlarındaki Astara Bölgesinde yer alan **"*Tel'man Kend Mezarlığı*"** içerisinde kurgan türü mezarlara ulaşılmıştır. Buradaki kurganların bölge genelindeki kurganlardan farklı çoklu gömülerinin aksine bireysel mezarlar içermeleridir. Bu mezarlarda ölü hediyesi olarak metal eserler, hayvan başlı taş asa ve pişmiş toprak seramikler ele geçmiştir. Kaplar arasında turuncu "Maikop" tipli ve gri/kırmızı-siyah astarlı Kura-Aras tipli seramikler, ele geçen metal eserler Arslantepe VIA buluntularıyla benzerlik göstermektedir[2314].

Azerbaycan'ın verimli coğrafyası olan Karabağ içerisinde kalan "***Hankendi***" Mezarlığında 4 adet kurgan tipi mezar açılmıştır. Dairesel forma sahip mezar odaları[2315] içerisinde çoklu gömünün uygulandığı belirlenmiştir. Üç mezar odası içerisinde tespit edilen iskeletlerde yapılan incelemelerde 130 birey tespit edilmiştir. 4. mezar odasının doğu köşesinde 48 bireye ait iskelete ulaşılmıştır. Mezar odasının doğu köşesinde ise kremasyon uygulaması tespit edilmiştir. Bu mezarlardaki seramikler daha çok kırmızı yanık yüze sahiptirler. Bir adet siyah parlak yüzlü olanı Kura-Aras tipi kap olarak değerlendirilmiştir[2316]. Hankendi'de ölen bireylerin gömü metotlarının kurganlar arasında farklılık gösterdiği belirtilmektedir[2317].

[2312] Qoşqarlı, vd., "Sitalçay Kurqanları", 142, Tablo IX, Şekil. 1-2, Tablo. VIII, Şekil. 1-2.
[2313] Qoşqarlı, vd., "Sitalçay Kurqanları", 143, Tablo IX, Şekil. 1-2, Tablo. IV, Şekil. 1.
[2314] Lyonnet, "The Early Bronze Age in Azerbaijan in the Light of Recent Discoveries", 120.
[2315] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 100, Fig. 35.
[2316] Narimanov, "Archaeological Sites of the Early Bronze Age in North Azerbaijan: A Gazetteer" 470.
[2317] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 100, Fig. 35.

Azerbaycan sınırları içerisinde kalan **"*Shadly*"** mezarları Kura-Aras ölü gömme geleneklerini anlamamızda önemli ipuçları sunmaktadır. Azerbaycan'ın Ganja İli, Goranboy Bölgesi, Shadly Köyünün 700 m. doğusunda Kürekçayın sağ kısmında, küçük doğal bir tepenin üzerinde yer alan bu mezarlıkta Erken Tunç Çağına ait 2 kurgan tespit edilmiştir. 1 No.lu Shadly Kurganı 10-12 m.lik çapa, 1-2 m.lik yüksekliğe sahiptir. Bu kurganın üst örtüsü ve 1.4 m. derinlikte dikdörtgene yakın oda duvarları açığa çıkartılmıştır[2318]. Hesaplamalara göre mezar odası 5.5 m. uzunluğa, 4.5 m. ene sahiptir. Kurganın iç odasına doğru 20-30 cm. çapında hendeğin kazıldığı ve daha sonra çay taşları ile doldurulduğu belirtilmektedir. Mezar odasına giriş doğudan dromos ile yapılmaktaydı. Odanın duvarlarına ve üzerine ağaç kütüklerinin dizildiği tespit edilmiştir. Daha sonra ana odanın üzeri ve çevresi nehir taşları ile örtülmüştür. Mezar odası içerisine gömülen bireylerin sayısının 70-80 arasında olduğu kemikler üzerinde yapılan incelemeler sonucunda belirlenebilmiştir[2319].

Kurgan odasına uygulanacak yeni gömülerde eski gömütler bir kenara toplanarak yeni gömüte yer açıldığı anlaşılmaktadır. Mezar odasının kullanımı sonlandıktan sonra ateşe verilerek tamamen kullanımının sonlandırıldığı görülmektedir. Bu yangın sırasında içeride bulunan kemikler, çanak çömlekler (Kura-Aras) ve diğer mezar armağanları yüksek ateşe maruz kalmışlardır. Yumuşak taş eserlerin bazılarının yüksek ısı nedeniyle neredeyse eridiği belirlenmiştir. Mezar içerisinde çok sayıda pişmiş toprak kap, ağaç vazolar, taştan yapılmış iğ başları, taş mühür ele geçmiştir. Mezardaki kumaşlar ölen bireylerin kıyafetlerinden veya kefenlerden kalmış olmalı. Mezarda ele geçen hayvan kemiklerinin çoğunun küçük boynuzlu hayvanlara ait olduğu tespit edilmiştir. Mezar içerisinde ele geçen eserler dikkate alındığında kurganın ETÇ II'ye ait olduğu anlaşılmıştır (Resim 5.47)[2320].

[2318] B.M. Celilov, "Göygöl-Goranboy Arxeoloji Ekspedisiyasının Goranboy Rayonu Arazisinde Apardığı Tedqiqatlar (Göygöl, Goranboy Rayonları)", *Azerbaycanda Arxeoloji Tedqiqatlar, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Arxeologiya ve Etnoqrafiya İnstitutu,* Bakü, 2012,146-148, 1 No.lu Kurgan; Bakhtilar Jalilov, "Shadly Kurgan Burial Mound: Various Tribal Cultures in the Early Bronze Age, Burial Practices and World-Views", *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu, Bildiriler I,* Edt. Mehmet Işıklı ve Birol Can, Cambridge Scholars Publishing, 2015, 156, Figure. 1-2, 7-8.

[2319] Celilov, "Göygöl-Goranboy Arxeoloji Ekspedisiyasının Goranboy Rayonu Arazisinde Apardığı Tedqiqatlar (Göygöl, Goranboy Rayonları)", 148; Jalilov, "Shadly Kurgan Burial Mound: Various Tribal Cultures in the Early Bronze Age, Burial Practices and World-Views", 157-160, Figure. 3-5.

[2320] Celilov, "Göygöl-Goranboy Arxeoloji Ekspedisiyasının Goranboy Rayonu Arazisinde Apardığı Tedqiqatlar (Göygöl, Goranboy Rayonları)", 150-151, 1 No.lu Kurgan Buluntuları; Jalilov, "Shadly

2 No.lu kurganın örtüsünün çapı 6 m., yüksekliği 0.5 m.dir. Odasının çapı ise 1.9 m., derinliği 1.6 m.dir. Kurganın oda mezarında yürütülen çalışmalarda oval bir yapı açığa çıkartılmıştır. Üst örtü çay taşları ile çevrilmiştir. Kurganın üst örtüsünden 20 cm. derine inildiğinde bu mezarın 1 kişiye ait olduğu anlaşılmıştır. Birey sağ tarafına, yüzü güneybatıya bakar şekilde mezara yatırılmıştır. Bireyin kemikleri incelendiğinde ayakları dizden geriye doğru katlanarak bedene doğru büküldüğü belirlenmiştir. Kolların dirsekten büküldüğü ve ellerin yüze doğru katlandığı tespit edilmiştir. Mezar odasının hizasında kırılmış halde 3 adet çömlek ele geçmiştir. Kurgan içerisinde 6 adet tunç düğme, 2 adet küpe ve 3 adet tunç yüzük, 1 adet bikonik boncuk, 10 adet akik boncuk ele geçmiştir[2321].

Shadly kurganlarının bulunduğu Ganja ve Hanlar mevkiinde 3 adet kremasyon türünde gömüt (Mezar No. 1, 13, 31) daha tespit edilmiştir. Seramiklerin içlerinin yanık yüzlü ve perdahlı oldukları anlaşılmaktadır. Yine Hanlar mevkiinde 2 adet Erken Tunç Çağına ait kurgan tipi mezar tespit edilmiştir. Bunlardan birinin 6 m. çapa sahip iç duvarı bulunmaktadır. Seramiklerin ölü hediyesi olarak bırakıldığı mezardaki kişinin yakıldığı tespit edilmiştir[2322].

Azerbaycan'da Goranboy Bölgesinde, Shadly köyünün 400 m. kuzeyinde bulunan "***Uzun Rama***" içerisinde çoklu gömüye sahip kurgan tespit edilmiştir. Radiokarbon tarihlemelerine göre MÖ IV. binyılın sonuna MÖ III. binyılın başlarına tarihlendirilmiştir[2323]. Kurgan dikdörtgen şekilde 17 m. çapa, 1.2 m. yüksekliğe sahiptir. Dört köşeli, 5.5x6.5x1.7 m. (Resim 5.48) ölçülerindeki mezar odası beyaz ana toprağın kazılmasıyla oluşturulmuştur. Mezar odasının girişi dromos ile doğudan sağlanmaktadır. Mezar odasının 0.70 m. boyutlarındaki duvarları kerpiç ile yapılmıştır. Mezarın üst kısmı ahşap kirişlerle, yuvarlak kaya parçaları (2 m.) desteklenmiş ve daha sonra 35-40 cm. taş ve kum ile örtülmüştür. Mezarın yapılışındaki açı ve yapısal olarak oval hata sahip olması bakımından Arslantepe ile benzerlikler sergilediği belirtilmektedir. Ölen bireyin cesedinin mezarın arka kısmına yatırıldığı tespit edilmiştir. Mezarın kullanımı diğerlerinde olduğu gibi tamamlandıktan sonra

---

Kurgan Burial Mound: Various Tribal Cultures in the Early Bronze Age, Burial Practices and World-Views", 156-161.

[2321] Celilov, "Göygöl-Goranboy Arxeoloji Ekspedisiyasının Goranboy Rayonu Arazisinde Apardığı Tedqiqatlar (Göygöl, Goranboy Rayonları)", 153, Buluntu Grupları.

[2322] Narimanov, "Archaeological Sites of the Early Bronze Age in North Azerbaijan: A Gazetteer" 471.

[2323] Poulmarc'h, vd., "An Overview of Kura-Araxes Funerary Practices in the Southern Caucasus" 237.

yakılmıştır. Yakılma esnasında dromos açık bırakılarak, vantilatör etkisi sağlanarak mezar odasının arka tarafa kadar yanması sağlanmıştır. Ateşin ısısının 300-1200 °C arasında değişkenlik gösterdiği, bu yüksek ısı nedeniyle insan kemiklerinin ve gömü hediyelerinin tahribata uğradığı anlaşılmaktadır. Bu ateş çatının mezar odasının iç kısma çökmesine neden olmuştur. Söz konusu ateş ve çöken tavana rağmen mezar odası içerisinden önemli bir miktarda pişmiş toprak kap, bazı ahşap kaplar, ahşap tezgah, yüzlerce beyaz, gri, siyah kil boncuklar, 8 adet kemikten ağırşaklar ve kıyafet parçaları ele geçmiştir. Pişmiş toprak kaplardan 38 tanesi sürahi, 17 tanesi kâseden oluşurken 3 tane parça halinde ahşap kâse de tespit edilmiştir. Üzerinde kemiklerden dolayı insanın uzandığını gösteren ve pişmiş toprak kapların dizildiği anlaşılan ahşap klinenin mezar odasının güney-batı köşesinde tespit edildiği belirtilmektedir. Bu kişinin mezar içerisindeki özel durumu onun toplum içerisinde önemli bir pozisyona sahip olduğunu göstermektedir. Büyükbaş hayvanlara ait olan hayvan kafatasları, diğer uzuv parçaları ve keçilere ait kafatasları, boynuzları ölü yemeği ile ve ölümle ilişkili ritüellerle ilişkilendirilmiştir[2324].

"***Gel Yeri***", Azerbaycan'da Goranboy Bölgesinde, Tatarlı Köyü'nün 1 km. kadar güneydoğusunda yer almaktadır[2325]. Yerleşimlerin IV. ve VI. katlarında (MÖ IV. binyıl sonu MÖ III. binyıl içleri) tespit edilen oval kuyu şeklinde açılan çukurlarından bazılarının mezar olarak kullanıldıkları tespit edilmiştir. III. ve IV. katların kesişim yerinde açığa çıkartılan üç büyük kuyudan ikisinin mezar olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Her iki kuyuya birer kişi gömülmüştür (Resim 5.49). Her iki iskeletin sol yanlarına nim-hocker pozisyonunda gömüldükleri anlaşılmaktadır. Kuzeydoğudaki kuyuda bulunan iskeletin karşısına 2 adet Erken Tunç Çağına ait pişmiş toprak kaplara ve döğme aletlerine ulaşılmıştır. Güneydoğu'daki kuyu içerisinde sadece 1 adet Erken Tunç Çağına ait pişmiş toprak kap tespit edilmiştir. Diğer bir mezar VI. katta tespit edilmiştir. Bu mezar da dairevi formda olmakla birlikte içerisinde ele geçen iskeletin yine sol yanına yatırıldığı ve nim-hocker pozisyonuna sahip olduğu anlaşılmaktadır.

[2324] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 2014, 100; Poulmarc'h, vd., "An Overview of Kura-Araxes Funerary Practices in the Southern Caucasus" 242-244, Fig.10.

[2325] M. Hüseynov ve E. Kazımov, "Göl-Yeri Qedim Yaşayış Yerinde 2010-cu ilde Aparılan Arxeoloji Tedqiqatlar", *Azerbaycan Milli Elmler Akademisi Arxeologiya ve Etnoqrafiya İnstitutu, Azerbaycanda Arxeoloji Tedqiqatlar 2010,* Baku, 2011, 70, Photo 1. Gel Yeri.

İskeletin başının karşısında Erken Tunç Çağına ait iki adet pişmiş toprak kap ele geçmiştir. Bu iskeletin sağ kulağında 1 adet gümüş küpe ve muhtelif materyallerden yapılmış süslenmiş boncuklara ulaşılmıştır. Buluntular Kura-Aras Kültürüne işaret etmektedir[2326]. Goranboy Bölgesinde tespit edilen bir diğer Erken Tunç Çağı mezarlığı "***Borsunlu***"dur. Terter coğrafyası içerisinde Borsunlu Köyünde yer almaktadır. Beş adet mezar (Mezar No. 7, 9, 12, 20, 26) kazılmış ve Erken Tunç Çağı Kura-Aras Kültürüne verilmiştir. Mezarlarda 18 adet süslemesiz pişmiş toprak kap tespit edilmiştir. Mezar No. 12 içerisinde kremasyon türünde gömünün uygulandığı belirlenmiştir[2327].

Nahcivan Ordubad coğrafyasında yer alan dağlık Plovdağ'ın eteklerinde 850 m²lik alana dağılmış halde Erken Tunç Çağına ait "***Plovdağ Kurganları***" tespit edilmiştir[2328]. Toprak ve taş yığılı üst koninin altında bulunan mezar odaları dairesel forma sahiptirler. Bu forma sahip birçok kurganın kaçak kazılarla dağıtıldığı anlaşılmaktadır. 2010 yılı kazılarında açılan kurganlardan bir tanesinin içerisindeki iskeletin kafatasının tam karşısına 9 adet pişmiş toprak kap bırakılmıştır. Kurganın dağıtılmış olduğu topraklar içerisinde dağınık halde ele geçen metal eserler ve silahlardan anlaşılmıştır. Mezar odasının güneybatısında 80 cm. çapa sahip ocağın olması oldukça ilginçtir. Azerbaycan'daki toprak altına uygulanan bazı kurgan odaları içerisinde ocakların bulunması dikkate değerdir. Mezarın ilk dış hattı dağdan elde edilen taşlarla düzenlenmiştir. Mezar odası yanlardan döşenmiş taşlarla desteklenmiştir. Mezar odası doğu tarafında sal taşlarıyla örülmüş dromosu bulunmaktadır[2329]. Mezarlık alanın merkezinde ve doğusuna doğru yayılan 7 kurgandan sonra Erken Tunç Çağına ait yerleşim yerinin bulunduğu belirtilmektedir. Bu kurganlardan sadece ikisi açılmıştır. Her iki kurgan da Erken Tunç Çağına aittir. Bu ilk kurganın 1.5x1.3 m.lik çapa sahip olduğu ve çocuk için yapıldığı anlaşılmıştır. İkinci kurgan ise yukarıda daha detaylı açıklamasını yaptığımız kurgandır. Her iki kurgan içerisinde ele geçen veriler ölüm ile birlikte bir dizi ritüelin uygulanmış olduğunu göstermektedir[2330].

[2326] Hüseynov ve Kazımov, "Göl-Yeri Qedim Yaşayış Yerinde 2010-cu ilde Aparılan Arxeoloji Tedqiqatlar", 76-77, Photo.2. Gel Yeri Mezarları.
[2327] Narimanov, "Archaeological Sites of the Early Bronze Age in North Azerbaijan: A Gazetteer" 470.
[2328] B. İbrahimli, T. Xelilov ve T. Qedirzade, "2010-cu ilde Plovdağda Aparılmış Arxeoloji Qazıntılar", *Azerbaycan Milli Elmler Akademisi Arxeologiya ve Etnoqrafiya İnstitutu, Azerbaycanda Arxeoloji Tedqiqatlar 2010,* Baku, 2011, 119, Photo 1. Plovdağ.
[2329] İbrahimli, vd., "2010-cu ilde Plovdağda Aparılmış Arxeoloji Qazıntılar", 120, Photo Plovdağ Kurganı.
[2330] İbrahimli, vd., "2010-cu ilde Plovdağda Aparılmış Arxeoloji Qazıntılar", 119-120.

Azerbaycan, Nagornı Karabağ sınırları içerisinde, "***Stepanakert***" şehrinin kuzeyinde Kurgan No. 119 ve 125 tespit edilmiştir. Bunlardan 119 No.lu kurgan, çapı 24 m. ve yüksekliği 1.50 m. ölçülerinde açılan toprak içerisine uygulanmıştır. Etrafında bir olukla çevrilmiş ve kısmen bozulmuş 4.5 m. çapında yuvarlak bir alana, kuzey-doğusundan 1.5 m.lik bir girişe sahiptir. Bu giriş dikey yatırılmış büyük bir taş levha ile kapatılmıştır. Girişin kuzeyinde bir iskelet bulunmaktadır; yuvarlak alanda ise 36 yetişkine ve çocuklara ait iskeletler bulunmaktadır. Bunların 13 tanesi oturmuş vaziyette, 4 tanesi sırt üstü uzanmış vaziyettedir. 19 tanesinin hocker pozisyonuna sahip oldukları anlaşılmıştır. Yuvarlak alanın merkezinde yer alan sırt üstü gömülmüş iskeletin yanında bakırdan bir kama, 2 öğütme taşı, taştan bir topuz; mezarın güneydoğusunda taştan 6 ok ucu ve 5 tane kemikten ağırşak; mezarın kuzeyinde altından 3 boncuk ve taştan 6 tane askı; ayrıca mezarın içinde 22 adet kap tespit edilmiştir[2331]. Azerbaycan sınırları içerisinde değerlendirmeye alacağımız son mezarlık alanı "***Uç/Uchtepe***" olacaktır. Bunlardan Kurgan No. 3, Karabağ'ın doğusunda, Milskaya Step'te yer almaktadır. Mezarın yüksekliği 17 m, çapı 130 m.dir. Üstü toprak ve kil karışımla kapatılmış olan kurgan 25 m. çapında ve 2 m. yüksekliğinde taştan yapılmış bir katman ile örtülmüştür. Kurganın ortasında 13.80 x 1.50 x 2.60 m. ölçüleri olan bir mezar odası mevcuttur. Mezar odası 2 kat yanmış ahşap kalaslardan yapılmıştır. Mezar şiddetli bir yangının izlerini taşımaktadır. Çok sayıda çanak çömlek parçaları mevcuttur. Mezarın içinden aşı boyası kalıntıları da ele geçmiştir[2332].

Kura-Aras Kültürüne dahil edilen mezar/mezarlıkların ele geçtiği en önemli coğrafyalara sahip bir diğer ülke Gürcistan'dır (Harita 5.3.5). Güneybatı Gürcistan, Djavakheti Bölgesinde, Türkiye sınırına yakın bir yerde bulunan "***Amiranis Gora***" yaklaşık 4 hektarlık bir alanı kaplamaktadır. Yerleşim yeri içerisinde her biri 25 m. uzunluğunda ve 7 ila 10 m. genişliğinde değişen boyutlara sahip istinat duvarlarıyla örülü 10 adet yapay teras tespit edilmiştir. 29 yerleşme tespit edilmiştir. İstinat duvarlı bu teras üzerinde 180 adet ev kurulmuştur. Bunlardan çatılarının düz olduğu belirlenen yapılar aşağı terasta yer almaktaydı[2333]. XXIX No.lu ev (MÖ 3.645-3.160), XX No.lu

---

[2331] K. Kh. Kushnareva, T. N. Chubinishvili, *Древние Культуры Южного Кавказа/Drevniye Kultury Yuzhnogo Kavkaza, Izdatel'stvo Nauka,* Leningrad, 1970, 82, Şekil. 29.
[2332] Kushnareva ve Chubinishvili, *Древние Культуры Южного Кавказа/Drevniye Kultury Yuzhnogo Kavkaza, Izdatel'stvo Nauka,* 83, Şekil. 30.
[2333] Kushnareva, *The Southern Caucasus in Prehistory,* 55.

ev (MÖ 2.325-1.965) içerisinden alınan karbon örnekleri Erken Tunç Çağını vermektedir[2334].

Erken dönem kazılarda bu katlarla ilişkili 60 adet Kura-Aras mezarı kazılmıştır[2335]. Mezarların çoğu taş sanduka tiplerden (43 adet) oluşmaktadır. Bu tip mezarlarda bireysel gömüler uygulanmıştır[2336]. Mezarlıklar yerleşim alanı çerçevesinde boşluk alanlar içerisine yâda terkedilmiş yerlere uygulanmıştır. Mezarlar arasında 2 adet at nalı şeklinde yeraltına uygulanmış (16 ve 36 No.lu) olanları Horizon I'e tarihlenmiştirler[2337]. Bunlardan 16 No.lu mezarında dört birey bulunmaktadır. Bireylerin tek bir seviyeye karşılık gelip gelmedikleri bilinmemektedir. Eğer bu kemikler dört kişiye ait ise o zaman seviyeler karışmış olmalı. Bunların da çağdaş veya ardışık gömü olup olmadıkları belirlenememiştir[2338]. Bu at nalı tipinde mezarlar konutlara benzemekle birlikte, konutların erken dönem mezarlarına dönüştürülmüş olabileceğini akla getirmektedir. Amiranis Gora'nın doğu kısmında bu tipte mezarlar dışında taş kaplı (sanduka) mezarlar da bulunmaktadır[2339].

Sonraki dönemlere ait taş-kaplı (sanduka) mezarlar sadece yerleşimin batı kesiminde yer almaktadır. Bu zaman diliminde ölü gömme gelenekleri oldukça karmaşık bir hal almıştır. Mezara bırakılan eserlerde artış olduğu belirtilmektedir. Pişmiş toprak kaplar dışında özellikle metal eserlerin (kılıçlar, halkalar ve saç spiralleri) sayısında artış yaşanmıştır[2340]. Mezarlarda bunlar dışında bakır ve karnalinden yapılmış boncuklar ele geçmiştir[2341]. Mezarların inşa yapıları da gelişkinlik göstermektedir.

[2334] Peter Glumac ve David Anthony, "The Caucasus", *Chronologies in Old World Archaeology, Vol. II,* Edt. Robert W. Ehrich, The University of Chicago Press, Chicago ve London 1992, 168, Table 2.

[2335] Kushnareva ve Chubinishvili, *Древние Культуры Южного Кавказа/Drevniye Kultury Yuzhnogo Kavkaza, Izdatel'stvo Nauka,* 61-63; Işıklı, "Geç Prehistorik Çağda Doğu Anadolu Yaylasında Ölüm/Kura-Aras Kültürü Ölü Gömme Uygulamaları Üzerine Gözlemler", 258.

[2336] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 141, 192 Fig. 4.25: 1.

[2337] К. Х. Кушнарева, В. И. Марковин/ K. Kh. Kushnareva ve V.I. Markovin, *Эпоха Бронзы Кавказа и Средней Азии: Ранняя Бронза Кавказа/ Epokha Bronzy Kavkaza i Srednei Azii: Rannyaya Bronza Kavkaza, Edt. K. Kh. Kushnareva ve V.I. Markovin* 1994, 36.

[2338] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 92.

[2339] Кушнарева, Марковин, *Эпоха Бронзы Кавказа и Средней Азии: Ранняя Бронза Кавказа,* 36.

[2340] K. Kh. Kushnareva, T. N. Chubinishvili, *Древние Культуры Южного Кавказа/Drevniye Kultury Yuzhnogo Kavkaza,* Leningrad 1970, 64-65; Chernykh, 1992, 63

[2341] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 141.

Hayvanların kurbanına ilişkin (sığır[2342]) buluntular ele geçmiştir. Aynı zamanda yeni doğan bebeklerin ölü hediyesiz bir şekilde "Uzun Evler" seviyesinde zeminlerin altına gömüleri belirtilmektedir. Mezarların durumuna bağlı olarak uygulanan ritüellerin anlaşılmasında bu merkez büyük önem taşımaktadır[2343].

Kronolojik sıralamaya göre en son uygulanan, gruplar halinde yerleşimin hemen yanında tespit edilen taş dizili çukur (basit toprak) mezar tipleri belirli bir yere uygulanmıştır. Bu mezarlara 7'den fazla insan gömülmüştür. Söz konusu bu mezarlar içerisinde ele geçen eserlerde azalma bulunmaktadır[2344]. Genel anlamda Gora'nın mezarları içerisine tekli gömü, çiftli gömü ve çoklu gömülerin uygulandıkları tespit edilmiştir[2345]. Çoklu gömülerin uygulandığı mezarlarda bazı iskeletlerin anatomik bağlantılarının olması onların son gömütler olduğunu, mezarın bir kenarına toplanan kemikler (daha çok uzun kemikler ve kafatasları) ise daha eken gömütler olduklarını göstermektedir[2346]. Erken döneme ait mezarlara ölü hediyesi olarak pişmiş toprak kaplar, pişmiş toprak eserler, kemik eserler ve taş eserler bırakılmıştır[2347]. Daha geç evrelerde ise mezarların daha zengin buluntular (metal) içerdiği anlaşılmaktadır[2348].

Dzhavakheti coğrafyasındaki Amiranis Gora'nın çevresindeki yerleşimler incelendiğinde kültürel özellikleri ve tarihsel süreci daha net anlaşılmaktadır. Akhalkalaki, Zveli, Abastumani, Lodobana, Varkhani ve diğer yerleşimlerin kendisi, mezarları bu açıdan dikkat çekicidir. Hem tekli hem de çoklu gömütler Kura-Aras kültürüne işaret eden ölü hediyeleriyle çukurlara, taş yığma mezarlara ve yeraltı atnalı mezarlara gömülmüşlerdir (Resim 5.50)[2349]. Amiranis Gora'nın taş sanduka mezarları içerisinde tespit edilen seramik kırıkları ve tespit edilen bir adet çömlek Ermenistan

---

[2342] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 141.
[2343] Kushnareva ve Chubinishvili, *Древние Культуры Южного Кавказа/Drevniye Kultury Yuzhnogo Kavkaza, Izdatel'stvo Nauka,* 64-66
[2344] Kushnareva ve Chubinishvili, *Древние Культуры Южного Кавказа/Drevniye Kultury Yuzhnogo Kavkaza, Izdatel'stvo Nauka,* 67.
[2345] Кушнарева, Марковин, *Эпоха Бронзы Кавказа и Средней Азии: Ранняя Бронза Кавказа,* 36.
[2346] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 141.
[2347] Кушнарева, Марковин, *Эпоха Бронзы Кавказа и Средней Азии: Ранняя Бронза Кавказа,* 36, Lev. 11,9.
[2348] Kushnareva ve Chubinishvili, *Древние Культуры Южного Кавказа/Drevniye Kultury Yuzhnogo Kavkaza, Izdatel'stvo Nauka,* 64-65
[2349] Kushnareva, *The Southern Caucasus in Prehistory,* 55, Fig. 20.

içlerindeki Garni, Elar, Kirovakan, Noratus buluntularıyla benzeşmektedir[2350]. Aynı bölgede bulunan Koda mezarlığındaki taş sandukalarla da ilişkilendirilebilirler. Her iki mezarlığın kullanımı MÖ IV. binyıl sonları MÖ III. binyıl başlarına verilmiştir[2351].

"***Chobareti***" yerleşimi ve mezarları, Gürcistan'ın Samtskhe-Djavakheti bölgesinin 1,2 km. kuzeyinde Chobareti köyünün yakınlarında yükseltisi 1610 m. olan Chobareti dağının eteğinde yer almaktadır. Yerleşim Kura vadisine bakmakta ve burada Uraveli Nehri birleşmektedir[2352]. Chobareti'de MÖ III. binyılın başlarına tarihlenen 7 adet taş sanduka ve 1 adet içerisinde bebek iskeleti ele geçen çömlek tipinde mezar (Burial No. 9[2353]) ve 1 adet çukur mezar tespit edilmiştir. Bazı küçük dere taşlarından inşa edilen dikdörtgen şekilli duvarlardan oluşan sanduka mezarlar, ahşap kirişlerle desteklenen iki büyük levha ile mühürlenmiştirler. Mezar içerisindeki iskeletlerin pozisyonları hockerdir. Bireylerin yanlarında seramik kaplar ele geçmiştir. MÖ III. binyılın başına tarihlenen Burial 5, bir çukurun (Pit 12) mezar olarak kullanılmasıyla oluşmuştur. Bu gömü hazırlanırken, basit zemin monokrom çanak çömlek parçaları ile döşenmiştir. MÖ III. binyılın başlarına tarihlenen (MÖ 3.100-2.903) Mezar No. 9, 4 No.lu yapının zemininin altına gömülen yeni doğmuş bebeğe aittir. Bebek, kırmızı-siyah Kura-Aras çömlek kabının içine konularak gömülmüştür. Burial 11 ise açılan çukurun taş sanduka ile mühürlenmesiyle gerçekleşmiştir. Mezar içerisindeki yetişkin birey mezara hocker pozisyonunda gömülmüştür. Mezarın hemen üzerine ölü hediyesi olarak büyük bir kertenkele derisinden eyer, el taşı ve seramik vazolar bırakılmıştır[2354].

11 adet C 14 karbonlaşmış kömür üzerinde tarihleme yapılmıştır. Bazı mezarlarda (No. 1, No. 8, No. 9) bu döneme ait kırmızı ve siyah kapların ele geçmiş olması dikkat çekicidir. Seramiklerin 4 adet form yapısı ve çukurlu olanların başlıcaları soluk kahverengi olduğundan kırmızı ve siyah seramiklerin bulunduğu mezarlar biraz daha geçtir. Bu durumda son yapılan çalışmalara göre bu seramiklerin Güney Kafkasya'ya

---

[2350] Martirosyan, *Armaniya v Epokhi Bronzi i Rannego Jeleza,* 25.
[2351] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 141.
[2352] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 225, Fig. 146.
[2353] Detaylar aşağıda verilmiştir.
[2354] Sagona, "Rethinking the Kura-Araxes Genesis", 38; Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 227, Fig. 147.

MÖ IV. ve III. binyıl geçiş evresinde geldiği söylenmektedir. Bu hipotez kemikler üzerinde yapılan C 14 tarihlemesiyle doğrulanmış gibi görülmektedir: Mezar No. 5, MÖ 3.346-3.011; Mezar No. 9, MÖ 3.101-2.902[2355].

Gömüt No. 1 dikdörtgen planlı bir mezar içerisine gömülmüştür. Bu mezar 2,1 m. uzunluğunda, 1,3 m. genişliğinde ve 1.3 m. yüksekliğinde kuru taşlardan inşa edilmiştir. Mezarın duvarları farklı boyutlarda düz bazalt taşlardan yapılmıştır. Mezarın çatısı ve güney duvarı boru inşaatı sırasında hasar görmüştür. Mezarın çatısı ahşap kirişlerle desteklenmiş taş levhalardan yapılmıştır (Resim 5.51a). Bu mezara tek bir gömü uygulanmıştır. Ölünün başı doğuya ayakları ise batıya çevrilmişken yüz kuzeye bakmaktadır (Resim 5.51b). 25-30 yaşlarındaki bireyin sırt üstü, yarı hocker pozisyonunda mezara yatırıldığı anlaşılmıştır. Mezarda ele geçen içi kırmızı ve dışı siyah olan kaplar (Resim 5.51c) ölünün kuzeydoğusunda bulunmuştur. Ağırşaklardan biri humerusun kuzeyinde bulunmuştur[2356].

Gömüt No 2'nin mezarı bazalt taştan inşa edilmiştir. Korunmuş parçalara göre 2,5 m. uzunluk, 1,8 m. genişlik ve 90 cm. yükseklikte dikdörtgen plana sahiptir. Çatı taş levhalardan yapılmıştır, ahşapların ayak izleri bulunmuştur. Bu veriler ahşap kirişlerle desteklendiğini göstermektedir. Girişte dikey levhaların kullanılmış olması dikkat çekicidir ve bir eşik bulunmaktadır. Ancak bu eşiğin durumuyla ilgili detay verilmemiştir. Bu mezar içerisinde dört bireyi içeren çoklu gömü uygulanmıştır. İlk uygulanan gömütün orijinalinde çömlek parçalarından oluşan yatak üzerine yatırıldığını göstermektedir. Diğer gömütler yapılırken bu bireyin iskeletinin kenara itildiği anlaşılmıştır. Mezara en son yapılan gömüt kuzeydoğu köşede yer almaktadır. İskeletin anatomisinden sol yanına hocker pozisyonunda gömüldüğü belirlenmiştir[2357]. Gömüt No. 3'ün mezarı dikdörtgen planlı, 1,8 m. uzunluk, 1,1 m. genişlikte ve 85 cm. yükseklikte kuru taştan inşa edilmiştir. Mezarın duvarlarının her biri iki katlı geniş

[2355] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.): une approche archéo anthropologique,* 228.

[2356] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.): une approche archéo anthropologique,* 229-231, Fig. 148-149-150-151.

[2357] K. Kakhiani, A. Sagona, C. Sagona, E. Kvavadze, G. Bedianashvili, E. Messager, L. Martin, E. Herrscher, I. Martkoplishvili, J. Birkett, C. Longford. "Archaeological Investigations at Chobareti in Southern Georgia, the Caucasus", *Ancient Near Eastern Studies, vol. 50*, 2013, 15; Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.): une approche archéo anthropologique,* 232, Fig. 153.

dikdörtgen taşlardan oluşmaktadır. Çatı ise taş levhalardan ve ahşap kirişlerden yapılmıştır. Mezar yoğun tahribat görmüştür. Ölünün sol tarafına yatırıldığını ve başının kuzeydoğu yönlü olduğu, yüzünün ise güneye baktığını belirtmektedir[2358].

Gömüt No. 4'ün mezarının zemini dikdörtgen planlıdır, buranın ölçüleri tahmini olarak 1,8 m. uzunluğu, 1 m. genişliği ve 1 m. yüksekliği vermektedir. Mezarın duvarları çeşitli ölçülerde kuru taşlardan yapılmıştır ve güney duvar kısmen boru hattının yapımı sırasında tahrip edilmiştir. Mezarın girişinde dikey plaka taşların kullanılmış olması dikkat çekicidir. Çatı yatay olarak düzenlenmiş panellerden oluşmaktadır, biraz eğik ve bindirmeli bir yapı izlenimi vermektedir. Bu mezarda bireysel gömü bulunmaktadır. Gömü sağ tarafına dayanmaktadır. Vücut açısı bir eksene güneybatı (baş)/ kuzeydoğuya doğru yönlendirilmiştir. Hayvan kemiğinden bir ağırşak ölünün arkasıyla mezarın batı duvarı arasında ele geçmiştir[2359]. Gömüt No. 5, açılan bir çukur (Çukur Mezar 12) içerisine uygulanmıştır. Mezar 1,20-1,30 m. ölçülere sahiptir. Mezarın sert zemininin seviyesi 80 cm - 1 m. kalınlık arasında değişmektedir. Bu zemin seramik kırıklarıyla kaplanmıştır. Toprak zemin üstündeki seramikler gömü öncesi hazırlanmış ve ölünün bedenine uygun olarak tasarlanmıştır[2360]. Burada 25-30 yaşlarında tekli bir gömü bulunmaktadır. Ölünün başı kuzeye döndürülmüştür, yüzü güneybatıya bakmaktadır. Sağ tarafına geriye doğru yaslanmaktadır, güney doğusunda kalan çukurun duvarı konumunu daraltmıştır, bu mezar eğimli gibi durmaktadır[2361].

Gömüt No. 7, 1,4x 1,1x 0,70 m. ölçülerinde neredeyse dikdörtgen planlı bazalt taşlardan inşa edilmiştir. Mezarın çatısı zarar görmüştür. Buranın taş levhalar ve ahşap kirişlerden yapıldığı varsayılmaktadır. Kuzeydoğu tarafında bulunan dikey levhaların giriş olduğunu önermektedirler. 2-3 yıl 6 ay yaşlarındaki çocuğun hocker pozisyonundaki iskeletinin bacaklarının dörtte üçü sağ kısımda kalmıştır. Yüz

---

[2358] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.): une approche archéo anthropologique,* 235, Fig. 157.

[2359] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.): une approche archéo anthropologique,* 237-239, Fig.159.

[2360] Kakhiani, vd., "Archaeological Investigations at Chobareti in Southern Georgia, the Caucasus", 239, Fig. 161.

[2361] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.): une approche archéo anthropologique,* 240-241.

güneydoğuya bakmaktadır, ayak güney yönlüdür[2362]. Gömüt No. 8, çukur 15'in üzerinde yer almaktadır. Mezar 1,5x 1,1x 0,90 m. ölçülerinde dikdörtgen plana sahiptir. Duvarlar dikey yatırılmış bazalt plaka kombinasyonundan ve yatay, küçük bazalt taşlardan oluşmaktadır. Çatı orijinalinde iki plaka taştan oluşmaktadır ve ahşap kiriş ile desteklenmektedir. Çukurun zemini kırık seramik parçalarıyla kaplıdır, bunların çoğu yerlerine yapıştırılmış ve iki kap onarılmıştır. Bu durumda bu iki kabın bilinçli bir şekilde kırıldıklarını dikkate almak gerekmektedir. Mezarda iki yetişkin birey bulunmaktadır. Bu mezarda birincil gömünün kemiklerinin durumu ikinci gömü yapıldığında mezarın kuzeybatı köşesine itildiğini ortaya koymaktadır. İkincil gömü sağ tarafına hocker pozisyonunda gömüldüklerini göstermektedir. Mezarın zeminini oluşturan iki kap ve bunlara ek olarak bir adet tüm vazo (Resim 5.51d) mezara bırakılmıştır. Tüm vazo mezarın kuzeydoğu köşesinde bırakılmıştır. Bu çömleğin dış yüzeyi siyah-parlak cilalı ve iç yüzü kırmızıdır[2363].

Gömüt No. 9'daki birey bir vazo içerisinde, toprağın 2-3 cm. altında tespit edilmiştir (Resim 5.51e). Çömlek tipi mezar uygulamasıyla diğerlerinden ayrılmaktadır. Mezar kabı içerisinde çocuk doğu-batı ekseni boyunca döndürülmüştür. Baş güneydoğuya, yüz güney-güneybatıya bakmaktadır. Çocuk mezar kabına hocker pozisyonunda yatırılmıştır (Resim 5.51f). Ölünün içinde dayandığı vazo tipik kırmızı ve siyah Kura-Aras dönemi seramiğidir (Resim 5.51g)[2364]. Chobareti'de seramik kap içerisinde bulunan erişkin olmayan gömünün benzer uygulama örnekleri özellikle Azerbaycan'da Ovçular Tepesi, Boyük Kesik, Leilatepe, Poylu II, Kamil Tepe, Polutepe ve Alkhantepe'den bilinmektedir. Geç Kalkolitik dönem içerisinde bu uygulamanın benzeri Gürcistan'da sadece bir yerleşimde bilinmektedir: Berikldeebi. Ermenistan'da Geç Kalkolitiğe ait bu tipte bir gömü geleneği bilinmemektedir. Seramik kaplara uygulanan benzer gömü geleneği aynı zamanda Anadolu'nun doğusunda Arslantepe'den

[2362] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.): une approche archéo anthropologique,* 242-244, fig. 163.
[2363] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.): une approche archéo anthropologique,* 244, Fig. 165; 245, Fig. 166; 247, Fig. 167.
[2364] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.): une approche archéo anthropologique,* 2014, 248, Fig. 169; 249, Fig. 171; 250, Fig. 172.

bilinmektedir[2365]. Bu durumda ETÇ ile birlikte çömlek tipi mezar uygulamasının devam ettirildiğini söylemek mümkündür.

Gürcistan'ın "***Shida Kartli***" mezarları Kura-Aras kültürünün ölü gömme geleneklerini yansıtan çok önemli bir diğer merkezdir. Gürcistan sınırları içerisinde batıdan Likhi sınırları, güneyden Trialeti sınırları, kuzeyden Büyük Kafkasya, doğudan Aragvi Nehri ile çevrili sahayı tanımlamaktadır[2366]. Bu coğrafya Kura-Aras kültürünün en önemli yerlerindendir. Bu coğrafyadaki Kura-Aras mezarların tipleri çeşitlilik göstermektedir. Aslında Shida Kartli'nin Kura-Aras mezarları tipik olarak yalın basit toprak tipinde mezarlardan oluşmaktadır. Ara sıra mezarlar taş dizileriyle ve toplanmış taş dizileriyle çevrilmekteydi (Resim 5.52-15). Shida Kartli'nin taş sanduka tipinde olan mezarların benzerleri daha çok Kvemo Kartli, Ermenistan ve Türkiye'nin doğusu yarısında görülmektedir. Atnalı şeklinde olanlar ise Kvemo Kartli'de ele geçmiştir. Bu coğrafyada Kura-Aras kurganları sadece Tqviavi'de tespit edilmiştir. Bunlardan 3 tanesinden 2'sinde çoklu gömü uygulanmıştır[2367]. Natsar Gora'da 26, Kvatskhela-Tvlepia'da 19, Aradetis Orgora/Doghlauri'de 13, Dzaghina'da 12, Urbnisi'de 9 Kura-Aras mezarı tespit edilmiştir. Bu mezarlıklar daha çok yerleşimlerin hemen kenarında yer almaktadırlar. Ancak bu mezarlıktaki mezarların tamamı kazılmamıştır. Gori'nin yaklaşık 7 km. kuzeybatısında bulunan Gudabertka'nın kuzeyinde Kura-Aras mezarlığı tespit edilmiştir. Tgviavi'de gerçekleştirilen kazılarda da Kura-Aras kültürüne ait 3 kurgan tipi mezar kazılmıştır. Aynı coğrafyada Znauri mevkideki Dzaghine'da gerçekleştirilen kazılarda 12 adet Kura-Aras mezarı açığa çıkartılmışken, Nuli'de ise sadece 1 adet Kura-Aras mezarının açıldığı belirtilmektedir[2368]. Gürcistan'ın merkezine yakın bir yerde, Kvatskhelebi'nin doğusunda, Kura Nehrinin sol yakasında Urbnisi Köyünün güneyinde bulunan Khizanaat Gora yerleşimi içerisinden alınan karbon Erken Tunç Çağını (C-D evresi: MÖ 3.015-2.770; B evresi: 2.750-2.600) vermiştir[2369].

[2365] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.): une approche archéo anthropologique,* 251.

[2366] Elena Rova, "The Kura-Araxes Culture in the Shida Kartli Region of Georgia: An Overview", *Paléorient, Pluridisciplinary Journal of Prehistory of Southwestern and Central Asia, 40,2*, CNRS Editions, Paris, 2014, 47, Fig. 1.

[2367] Rova, "The Kura-Araxes Culture in the Shida Kartli Region of Georgia: An Overview", 57, Fig. 8-9.

[2368] Rova, "The Kura-Araxes Culture in the Shida Kartli Region of Georgia: An Overview", 50.

[2369] Glumac ve Anthony, "The Caucasus", 168, Table 2; Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 184.

Bunlardan Khizanaat Gora yakınlarına konumlanan mezarlar en eski gömütlerini içermektedir[2370]. Bu yerleşimde Kura-Aras II'ye tarihlenen, yerleşimin C-D evrelerine ait 9 adet basit toprak tipinde mezar tespit edilmiştir[2371].

Kura'nın kesişme noktasında Batı Prone nehrinin batı kıyısında yer alan **"*Aradetis Orgora*"** içerisinde 3 farklı mezarlık tespit edilmiştir. Gürcistan-İtalyan kazı ekibi farklı seviyelerde Kura-Aras yerleşimlerini açığa çıkartmışlardır. Erken Tunç Çağı mezarlığı ana höyük ile günümüzdeki yol arasındaki düz alanda yer almaktadır. Burada 1979 ve 1981 yılları arasında gerçekleştirilen kazılarda 13 adet Kura-Aras III seviyesine ait mezar tespit edilmiş. Son yıllarda yapılan kazılarda ise 50 adet daha mezar eklenmiştir. Mezarlıkta ele geçen pişmiş toprak kaplar arasında tipik Kura-Aras kapları yer almaktadır (Resim 5.54)[2372]. Takhtidziri yakınlarında, Kura ile Prone'un kavşak noktasında 3 adet Kura-Aras II'ye ait mezar daha açığa çıkartılmıştır[2373]. Khashuri'de bulunan **"*Natsar Gora*"**, Kura Nehri'nin yaklaşık 7 km. kuzeyinde yer almaktadır. Ana höyük ve yamacında aşağı kent olan küçük höyükleşme ile birlikte güneydoğusunda bir mezarlık bulunmaktadır. Mezarlıkta gerçekleştirilen kazılarda 26 adet Erken Tunç Çağına ait mezar açığa çıkartılmıştır. Bu mezarlar Kura-Aras yerleşimleriyle çağdaştır. Bunlar daha çok dikdörtgen biçime sahip basit toprak tipinde mezarlardan oluşmaktadır. Bunlar da taşlarla kaplanmış ve düzensiz bir grup taş tarafından örtülmüşlerdir[2374].

"*Tiselis Seri*" yerleşimi ve mezarlığı Doğu Gürcistan'da Borjomi Vadisinde, Tadzrisi Köyü'nün güneybatısında, Samtskhe-Djavakheti bölgesinde yer almaktadır. Kura-Aras kültürünü yansıtması açısından önemlidir. Tadzrisi köyünün güney-batısı boyunca uzanan bu merkez Akhaltsikhe ve Borjomi arasındaki sırtın batı yamacında yer aldığı için "Tiseli Tepesi/ Tiselis Hills" olarak da adlandırılmaktadır. Burası Borjomi ve Akhaltsikhe arasında doğal bir sınır oluşturmaktadır Bu yerleşim hem yaşamın sürdüğü yer (güney sektör) hem de mezarlık alanından (kuzey sektör) oluşmaktadır. Konutların bulunduğu yerleşim yeri ve mezarlık alanı Borjomi çalışma sahasının kısmen içerisinde kaldığı, ROW (Yol Hakkı) projesine bağlı olarak, BTC boru hattının (Bakü- Tiflis-

[2370] Kushnareva, *The Southern Caucasus in Prehistory,* 61
[2371] Kushnareva ve Chubinishvili, *Древние Культуры Южного Кавказа/Drevniye Kultury Yuzhnogo Kavkaza, Izdatel'stvo Nauka,* 75; Rova, "The Kura-Araxes Culture in the Shida Kartli Region of Georgia: An Overview", 54.
[2372] Rova, "The Kura-Araxes Culture in the Shida Kartli Region of Georgia: An Overview", 54, Fig. 5, 11-13.
[2373] Rova, "The Kura-Araxes Culture in the Shida Kartli Region of Georgia: An Overview", 50-51, Fig. 3.
[2374] Rova, "The Kura-Araxes Culture in the Shida Kartli Region of Georgia: An Overview", 51-52, Fig. 4.

Ceyhan) ve SCP (Güney Kafkasya Boru Hattı, bu hat Bakü'yü Erzurum'a bağlamaktadır) içerisinde kaldığı için kazı çalışmaları yürütülmüştür. Burada gerçekleştirilen kazılara kadar Borjomi sınırları içerisinde Kura-Aras kültürüne ait mezarlık bilinmemekteydi. Buna karşın bazı Kura-Aras yerleşimleri bilinmekteydi, bu yerleşimler Samtskhe-Djavakheti bölgesinde Amiranis Gora veya Chobareti olarak bilinmektedir. Yerleşim yeri ile çağdaş olan 8 adet mezar ile yerleşim hemen yakınında 2 adet mezarın kazısı gerçekleştirilmiştir[2375].

Tiselis Seri'nin 10 gömütünün tamamının Kura-Aras kültürü içerisinde olduğu belirtilmektedir. Bunlardan ikisi, Mezar No.1 ve 3, yerleşim yerinin içerisinde olduğu, Mezar No. 2 ve 4-10'un ise dışında kaldığı görülmektedir[2376]. 10 mezardan 9 tanesi basit toprak mezar tipine sahipken (Mezar No. 1-3, 5-10), 1 tanesi taş sanduka tipine (Mezar No. 4) sahiptir. Taş ile inşa edilen bu mezar kuru taş duvarcılık tekniğinde yapılmıştır. Mütevazi taş yığma özellikleri gösteren bu mezarın çatısı ahşap kirişlerle desteklenerek kaplanmıştır. Çukur içerisine uygulanan Mezar No. 6'nın üstünün de taş ile kaplandığı anlaşılmaktadır. Fakat diğer mezarların yüzeyleri de bir şekilde toprak ile örtülmüştür (Resim 5.55)[2377].

Mezar No. 1, yüzeyin 0.70 m. altına açılan bir adet çukur içerisinde keşfedilmiştir. Bu çukurun boyutları 0.85x 0.40 m. olarak tahmini ölçmüşlerdir. Mezarın kenar sınırına yakın bir yerde iki adet vazo bulunmuştur. Mezar No. 2 şuan ki toprağın 2 m. altında, mezarlığın doğusunda bulunmaktadır. Çukurun oranları belirlenememiştir, ancak kazıcılar mezarın oranlarını 0.8 x0.6x 0.2 m. olarak tahmin etmektedirler. Ağır hasarlı küçük bir kil kap ölünün güney kısmında keşfedilmiştir. Bu kabın dış yüzü siyah cilalı, iç yüzü ise pembemsidir[2378]. Mezar No. 3, yaşam alanında yapılan çalışmalarda açmanın batısına konumlanmıştır. Mezar boyut olarak 1,8x 1,4x 0,3 m. ölçülerinde dikdörtgen

---

[2375] Giorgi Gogocuri ve Alexander Orjonikidze, "The Kura-Araxes Culture Settlement and Cemetery at Tiselis Seri", *Rescue Archaeology in Georgia: The Baku-Tbilisi-Ceyhan and South Caucasian Pipelines,* Georgian National Museum Otar Lordkipanidze Centre of Archaeology, Tiflis, 2010, 119-120, pl.I; Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 171, Fig. 86, Fig. 89.

[2376] Gogocuri ve Orjonikidze, "The Kura-Araxes Culture Settlement and Cemetery at Tiselis Seri", 120, pl.I, 2.

[2377] Gogocuri ve Orjonikidze, "The Kura-Araxes Culture Settlement and Cemetery at Tiselis Seri", 120, pl.III.

[2378] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 176-178.

formla derinleşmektedir. Mezarın doğu ve batı sınırı sekiz bazalt taş ve çakıl taşları ile sınırlandırılmıştır. Bunlara ek olarak aynı içeriğe sahip beş taş güney duvarı oluştururken kuzey duvarı oluşturan sınırlar ise yok edilmiştir. Mezar No. 4, neredeyse mezarlığın merkezinde konumlanmıştır. Bu mezar toprak zeminin 1 m. altında yer almaktadır. Dikdörtgen ölçülere sahip bu mezar 1.80x 1.55x 0,5 m. ölçülerindedir. Mezarların duvarları düzensiz boyutlara sahip kumtaşı bloklardan inşa edilmiştir. Mezarın çatısı ahşap kirişlerden yapılmış, daha sonra toprak ve taştan oluşan bir karışım ile kaplanmış olmalı. Ölünün başı güneye doğru döndürülmüş, yüz batıya bakmakta, ayaklar kuzey- kuzeydoğuya yönlendirilmiştir. Ölünün boynunun çevresinde ele geçen boncuklar kolyesiyle gömüldüğünü göstermektedir. Bunların 39 tanesi beyaz silindirik boncuktan ve 28 tanesi mavi silindirik boncuktan oluşmaktadır. Bunlara mat cam yapıştırılmıştır. Mezar duvarının güneydoğusunda bulunan vahşi yaşama ilişkin buluntular arasında sığır dişi, bir koyun çenesi ve geyiğin el tarağına ait kemik parçası yer almaktadır. Hafirler bu buluntuları "tören yemeğinden" kalan depozitlere bağlamaktadırlar. Bunlara ek olarak, hayvan kemiğinden yapılmış delikli bir epifiz[2379] parçası ölünün ayaklarının yanında bulunmuştur. Bu iskeletin 5 ila 6 yaşları arasında bir kız çocuğuna ait olduğu tahmin edilmektedir[2380].

Mezar No. 5 şuan ki toprak zeminin 1.1 m. altında keşfedilmiştir. Tiselis Seri mezarlığının kuzeybatısında kalmaktadır. Mezarın kazıldığı alan tam olarak hesaplanamazsa da arkeologların tahminine göre 0,8x 0,5x 0,2 m. boyutlarında olmalıdır. Mezar içerisindeki iskeletin yönü kuzeydoğu, güneybatıya döndürülmüştür. Baş kuzeydoğuya, yüz güneye, ayak güneybatı yönüne bakmaktadır. Bu kişinin olgunlaşmamış bir birey olduğu ve ölüm yaşının 6-7 olarak tahmin edildiği belirtilmektedir. Mezar No. 6, 1.1. m derinlikte, dikdörtgen planlı (1,8x 1,2x 0,8 m) taştan inşa edilmiştir. Mezarın çatısı ahşap kirişlerle yapılmış olmalı ve taş, toprak ile kaplanmış olmalıdır. İskeletin kafası güneye döndürülmüş, ayak kuzeye, yüz ise kuzeybatıya bakmaktadır. Ölünün başına yakın bir yerde koyun ve kuzu kemikleri

[2379] Uzun kemiklerin disk biçimindeki kısmına verilen isimdir.
[2380] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 181, Fig. 97; 182-183.

bulunmuştur. Bir adet tek kulplu seramik kap mezarın batı duvarına yakın bir yerde, bireyin gövdesine yakın bir yerde açığa çıkartılmıştır[2381].

Mezar No. 7, toprak zeminin 1.3 m. altında, 1,5x 1,4x 0,2 m ölçülerinde olduğu tahmin edilmektedir. Mezarda iki kişi bulunmaktadır, her ikisinin başı doğuya çevrilmiştir. Birinin yüzü güneye bakmaktadır ve diğerininki ise güneybatıya bakmaktadır; ayaklar kuzeye bakmaktadır (Resim 5.56a). Mezar No. 8 mezarlığın batısında konumlanmıştır. Araştırmalarda mezarın sınırları belirlenememiştir, fakat kazıcıların tahminine göre boyutları 1,2x 0,8x 0,15 m. olmalıdır. Ölünün başı doğuya çevrilmiştir, yüzü güneye bakmaktadır, ayaklar ise batı yönlüdür (Resim 5.56b-c). Bireyin yakınında koyun kafasına ait kemik bulunmuştur, koyunun farklı parçaları ölünün farklı yerlerine yakın yerlerde bulunmuştur; ayağa yakın bir yerde, pelvise doğru bir yerde ve artkafa/occipital yakınlarında bulunmuştur.

Mezar No. 9'un ölçülerinin 2,0x 1,7 m. olduğu tahmin etmektedir. Ana eksen olarak kuzeybatı-güneydoğuya döndürülmüştür. Bu mezarda da iki bireyin bulunduğu belirtilmektedir. Sadece tek bir çizim bulunmaktadır. Geniş bir faunaya ilişkin olarak sığır ve koyun kemiklerinin ölüye eşlik ettiği belirlenmiştir. Mezar No. 10 toprak zeminin 1,50 m. altında, 1,8x 1,4x 0,15 m. boyutlarına sahiptir. Mezarda bazı taşlar bulunmuştur, bunların vücudun üstünü çevrelediği görülmektedir. İskelet tepe-çevre eksenine göre doğu-güneydoğuya döndürülmüştür, yüz güneye bakmaktadır[2382].

Tiselis Seri mezarlarında belirli bir düzenin olduğu görülmektedir. Mezar No. 4-10, kuzeybatı güneydoğu yönlüdür. Mezar içerisindeki iskeletler incelendiğinde bunların hocker pozisyonuna sahip oldukları ve sağ yâda sol yanlarına yatırıldıkları görülmektedir. Mezar No. 7, 9'da uygulanan 2 şer erkek gömüt dışında diğerlerinde tekli gömü uygulanmıştır. Bunların daha çok başları güneydoğuya bakmaktadır. Mezarlara 3'ü çocuk, 6'sı yetişkin erkek, 2 kadın gömülmüştür. Mezarların birçoğunda ölü hediyesi bulunmamaktadır. Sadece 4 tanesinde -Mezar No. 1, 2, 4, 6- ölü hediyeleri tespit edilmiştir. Bunlar arasında 4 tane pişmiş toprak kap, 1 kemik obje ve boncuklar

---

[2381] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 183-184, Fig. 101-102; 185, Fig. 103-104.

[2382] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 187, Fig. 107-108; 189, Fig. 109-110; 191, Fig. 111, 192-193, 194, Fig. 112.

bulunmaktadır (Resim 5.56d-e). Mezar hediyelerinin ele geçmediği mezarlar da dâhil olmak üzere içlerinde daha çok koyun, keçi ve sığırların kafatasları, ayaklarından geriye kalan kemikler bulunmuştur. Ele geçen seramik örneklerinden Tiselis Seri'nin MÖ III. binyıl ilk yarısına (Kura-Aras kültürü) ait olduğu belirlenmiştir[2383].

Gürcistan'ın doğusu kesiminde, Kartli bölgesinin doğusunda yer alan Kakheti'nin ve özellikle Alazani Vadisi'nin sistematik keşif ve kazı çalışması 1965 yılında başlatılmıştır. "***Kakheti***" arkeoloji çalışmalarında yedi grup mezar höyüğü ortaya çıkarılmıştır. Bunlardan Anga kurgan grubu (Grup III) içerisinde iki kurgan bulunmuştur. Alazani'ye yaklaşık 3-4 km. uzaklıkta aynı adı taşıyan köyün kuzeybatısındadırlar. Kurganlar arasındaki mesafe yaklaşık 300 m.dir. İlk kurganın yüksekliği 8 m., çapı 90 m., ve 110 m'dir. İkinci kurganın ölçüleri, birinciye göre daha düşüktür. Bu kurganların en erken kullanımı MÖ III. bin yılın sonuna verilmiştir[2384].

Kakheti'nin Tsinor (Zinor) kurgan grubu (Grup V) 5 kurgandan oluşur. Bunlardan I No.lu kurganın (Resim 5.57a) yüksekliği 11.10 m.dir. Kurgan humus, toprak yığını ve kum dolgu ile yükseltilmiştir. Kurganın alt kısmı ise taş ile döşenmiştir. Kurganın doğu kesiminde M.Ö. III. binyılın son yüzyıllarından kalma seramik parçaları bulunmuştur. Yüzey toprağının 9 m. derinliğinde, 3 m.lik çukurda dairesel bir mimari açığa çıkartılmıştır. Mezar kuru duvarlarla inşa edilmiş ortalama 2 m. yüksekliğe sahiptir. Dış kısmı büyük bir plaka taşından ve iç kısmı küçük plaka taşından yapılmıştır. Mezar yatağında çanak çömlek, birkaç altın parçası, kemik, çakmaktaşı ve obsidyenden ok uçları, tunç bıçak, hançer; batı duvarının orta bölümünde ise ahşap tekerlek dikey olarak yerleştirilmiş halde bulunmuştur. Ayrıca mezarda sığır kemikleri, Kafkas geyik boynuzları tespit edilmiştir. Altın, karnalin ve akik boncuklar dikkat çekicidir. Güneybatı köşesine yakın yerde yarı çürümüş kemikler içeren bir insan iskeleti ele geçmiştir. Gömülü birey sağ tarafına hocker pozisyonunda yatırılmıştır. Birey kuzeybatıya yönlendirilmiştir. Gömütün boynunda beş altın ve altı karnelin boncuk bulunmuştur (Resim 5.57b)[2385].

[2383] Gogochuri ve Orjonikidze, "The Kura-Araxes Culture Settlement and Cemetery at Tiselis Seri", 120-121, pl. IV, 15-17; pl. V, 1-3.

[2384] Dedabrashvili Sh.Sh/ Дедабрашвили Ш.Ш, *Kurgany Alazanskoy Dolinyi (Trudyi Kahetskoy Aarheologicheskoy ekspeditsii),* и/ "Alazani Vadisinin Kurganları (Kakhetian Arkeolojik Araştırmaları Bildirileri Kitabı)" II. Yayınevi "Metsniereba", Tbilisi 1979, 18.

[2385] Dedabrashvili, Дедабрашвили Ш.Ш, Kurgany Alazanskoy Dolinyi (Trudyi Kahetskoy Aarheologicheskoy ekspeditsii), и, 19-22, Tablo IV, LXIV, LXV.

Mezar yatağının kuzeydoğu köşesine yakın bir yerde kuzey duvarı altında bir adamın tüm halde iskeleti bulunmuştur. Gömülü adam sağ tarafına, hocker pozisyonunda, kafası kuzey-batıya yönlendirilmiş halde ele geçmiştir. Mezar içerisinde yatağının etrafında (gömütle çukurun duvarları arasındaki boşlukta) geniş halde okr tespit edilmiştir. Mezar çukurunun kapatıldıktan sonra bir tür ritüelin gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Mezarın üstünde bir insan kurbanına ilişkin önemli veriler tespit edilmiştir. Mezar odasının merkez tavanın hemen üstünde iskeletin parçalarına ulaşılmıştır. Mezar içerisindeki 4 birey dışında geri kalanların kesinlikle kurban mezarı oldukları belirtilmektedir. Bu kişilerin hizmetkâr olabileceği öngörülmektedir[2386]. Mezar içerisindeki kişinin sadece krali bir kişi olmadığı aynı zamanda manevi gücü elinde tutan bir kişi (rahip) olduğu belirtilmektedir. Mezar içerisindeki odun kalıntılarından alınan örneklerin C14 sonuçları Tiflis Üniversitesi M.Ö. 2.155+- 50, Los Angeles 2.170 +50, -90, tarih aralığını vermiştir [2387].

II No.lu Kurgan, 80X90 m. çapında ve 25 m. yükseklikte büyükçe bir kurgandır. Kurganın mezar odası yükseltinin orta bölümünün altında yer almaktadır. Mezar çukuru 10x10 m. boyutlarında ve 2.5 m. derinlikte dörtgen bir forma sahiptir. Mezar odasının doğu ve batı duvarlarının üst kenarı boyunca örtüşen kütükler neredeyse 1 m. derinliğe kadar paralel olarak inmektedir. Çatı mezarın içerisine çökmüştür. İki yönlü kütüklerden yapılan çatıyı alttan simetrik dokuz sütun taşımaktadır. Mezar odasının güneybatı kesiminde, birkaç büyük pişmiş toprak kap parçaları bulunmuştur. Sadece güney duvarı batı ucunda, neredeyse güneybatı köşesinde, yuvarlak kenarlı bir basamağın bulunduğu ve derinliğin (üst kenardan) ve bir genişliğin 1 m.ye eşit olduğu belirtilmektedir. Burası muhtemelen cenaze törenlerinde giriş olarak kullanılmıştır[2388]. Mezarın tabanının tamamı muhtemelen yer altı suyunun etkisinden korunmak için 0,3 m. kalınlıkta plastik kille kaplanmıştı. Mezarın kuzeydoğu kesiminde iki gömüte ulaşılmıştır. Kuzey duvarın yakınında bulunan iskelet, otuz yaşlarında bir kadına aittir. Kadın sağ tarafına her iki bacak ve sol kol bükülmüş halde yatırılmıştır. Baş batıya yöneltilmiştir. İlk gömütten birkaç metre uzakta, tam anlamıyla aynı konumda kırk yaşlarında bir erkeğe ait iskelete

[2386] Dedabrashvili, Дедабрашвили Ш.Ш, Kurgany Alazanskoy Dolinyi (Trudyi Kahetskoy Aarheologicheskoy ekspeditsii), и, 23.
[2387] Dedabrashvili, Дедабрашвили Ш.Ш, Kurgany Alazanskoy Dolinyi (Trudyi Kahetskoy Aarheologicheskoy ekspeditsii), и, 24.
[2388] Dedabrashvili, Дедабрашвили Ш.Ш, Kurgany Alazanskoy Dolinyi (Trudyi Kahetskoy Aarheologicheskoy ekspeditsii), и, 38.

ulaşılmıştır. Kadınla birlikte herhangi bir ölü hediyesine ulaşılamamışsa da bu bireyin kafatasının etrafında bikonik şeklindeki altmış üç altın boncuk, her iki elin bilekleri üzerinde gümüş bir bilezik ve süs eşyası olarak iki başlı gümüş bir iğne ve küçücük bir küre şeklindeki akik boncuk bulunmuştur. Buluntular arasında bir toplu iğnenin kalın bir demir pası ile kaplı olması dikkat çekicidir (Resim 5.57c)[2389]. Buluntular Korucutepe ve Arslantepe'yi andırmaktadır.

Mezarın orta kısmında dört tekerlekli bir arabaya ulaşılmıştır. Vagon üzerine pişmiş toprak kaplar bırakılmıştır ancak ahşap vagon çürüyüp çöktüğünden bunlar kırılmıştır. Bir sıradaki batı duvarı kadar arabanın güneyinde yedi büyük pişmiş toprak seramik bulunmuştur. Güneybatı köşesinin yanında bir kap içinde koyun, keçi ve bir büyük sığır ile yığın halinde aşık kemikleri bulunmuştur. Toplamda 460 adet olan bu buluntuların bazılarının çeşitli taraflardan delindikleri, bazılarının lekeli yüzeylere sahip olduğu belirtilmektedir[2390]. At arabasının üstünde pişmiş toprak kaplar dışında iki parçalı bir altın iğne ve yuvarlak tunç kalkan kalıntısı tespit edilmiştir. At arabasının çekme çubuğunun kenarında kompakt üç kemik ve bir obsidyen ok başı ele geçmiştir. Burada boynuzdan yapılmış yarım daire şeklinde bir eser ve altından yapılmış yuvarlak, stilize edilmiş bir aslan heykeli de ele geçmiştir (Resim 5.57d)[2391].

Bikonik formda 63 adet içi boş boncuk, lehimli yarım ince tabakalı altın yapraktan yapılmıştır. Altından yapılmış 2 adet iğnenin üst kısmı armut şeklindedir. Diğer bir eser tüp şeklinde altından yapılmıştır. Altın boncuklar kadehlerin sap deliklerine lehimlenmiştir. Muhtemelen ahşap bir eserin kaplaması olan ince altın tabakası da dikkat çekicidir. Süs eşyalar için kullanılan küre biçiminde koyu renkli akik taşı ele geçen buluntular arasındadır. Yuvarlak uçlu gümüş iğnenin volütleri üzerinde kabartma bulunmaktadır. Kalın plaka şeklinde demir oksit demirle kaplandığını göstermektedir (Resim 5.57e$_5$)[2392].

[2389] Dedabrashvili, Дедабрашвили Ш.Ш, Kurgany Alazanskoy Dolinyi (Trudyi Kahetskoy Aarheologicheskoy ekspeditsii), и, 39, Tablo. LXVI.

[2390] Dedabrashvili, Дедабрашвили Ш.Ш, Kurgany Alazanskoy Dolinyi (Trudyi Kahetskoy Aarheologicheskoy ekspeditsii), и, 40

[2391] Dedabrashvili, Дедабрашвили Ш.Ш, Kurgany Alazanskoy Dolinyi (Trudyi Kahetskoy Aarheologicheskoy ekspeditsii), и, 41, Levha. LXVII.

[2392] Dedabrashvili, Дедабрашвили Ш.Ш, Kurgany Alazanskoy Dolinyi (Trudyi Kahetskoy Aarheologicheskoy ekspeditsii), и, 42, Levha. XIV$_5$; LXVI.

III No.lu Kurgan, diğer iki kurgandan ölçü olarak küçüktür. Çap 25m., yükseklik 1 m.dir. Kurganın orta kesiminde ana mezar yer almaktadır. Mezar içerisindeki iskeletler nim-hocker pozisyonunda sağ yanlarına yatırıldıklarını göstermektedir. Ana mezar odasının yağmalandığı anlaşılmıştır. Bu nedenle sadece 4 adet pişmiş toprak kap ve bir topuzun üst parçası günümüze kadar ulaşabilmiştir. IV. No.lu Kurgan'ın yüksekliği 1.2 m., çapı 40 m.dir. Kurganın 2.35 m. uzunluğunda eğimli dromosu bulunmaktadır. Söz konusu kurganın da tamamen yağmalandığı anlaşılmaktadır[2393].

Kakheti'nin Kistaur Kurgan Grubu (II Grup), Nakalovari kasabasındaki Kistauri köyünün 6 km. kuzeybatısında, Gombori Menzilinin doğu yamacında, genişliği 100 m.ye kadar, uzunluğu 300 m.ye kadar çıkan geniş bir terasta yer almaktadır. Mezar kurganları, yaklaşık 50 m. aralıklarla sıralanmıştır. Tüm kurganlar taş toplamalarına sahiptir. 1 No.lu Kurganın yüksekliği 1.2 m, çapı 3 m.ye kadar çıkmıştır. Höyüğün toplam çapı biraz uzatılmıştır. Höyük altındaki mezar 2.1 x 2.6 m ölçülerindedir. Mezar içerisinde Parçalanmış insan kemikleri bulunmuştur. Bu iskeletler incelendiğinde 3 kişiye ait oldukları anlaşılmıştır. Mezarlarda pişmiş toprak kaplara ulaşılmıştır. 2 No.lu Kurganın yüksekliği 0.76 m, çapı 19.7 m.dir. Kurgan taşla kaplanarak yapılmıştır. Kurganın orta kısımda 2.2x2.4 m boyutlarında küçük mezara ulaşılmıştır. Mezarın tavanı çöktüğü için içerdeki iskeletler ve pişmiş toprak kaplar ezilmiş ve parçalanmıştır. En az iki kişinin gömüldüğü tespit edilmiştir. Mezarda 2 kaba ait parçalara, akik, kireç taşı boncuklara ve kemik yüzüğe ulaşılmıştır[2394]. Kurgan. No. 3'ün çapı 9 m, yüksekliği 0,8 m.dir. Mezarda tek bir tane pişmiş toprak kap bulunmuştur. Kurgan No. 4, taşlardan yapılmıştır. Çap 12 m, yükseklik 0,9 m.dir. Bir kaç pişmiş toprak seramik parçası bulunmuştur. Kurgan No. 5, taşlardan yapılmıştır. Kurganın çapı 25 m., yüksekliği 1,1 m.dir[2395].

Kistaur'da olduğu gibi Kura-Aras kültürüne yayılmış olan yeraltı oda mezarları Amiranis'te, Kiketi'de, Ardasubani'de, Samshvilde'de bilinmektedir. Gürcistan dışında, bu tür gömülere Dağıstan'ın Ginchi mezarlığında da ulaşılmıştır. Amiranis Dağı yerleşiminin mezarları ve mezar içerisindeki buluntular analiz edilerek, bu tür gömüler

[2393] Dedabrashvili, Дедабрашвили Ш.Ш, Kurgany Alazanskoy Dolinyi (Trudyi Kahetskoy Aarheologicheskoy ekspeditsii), и, 50-52.
[2394] Dedabrashvili, Дедабрашвили Ш.Ш, Kurgany Alazanskoy Dolinyi (Trudyi Kahetskoy Aarheologicheskoy ekspeditsii), и, 53.
[2395] Dedabrashvili, Дедабрашвили Ш.Ш, Kurgany Alazanskoy Dolinyi (Trudyi Kahetskoy Aarheologicheskoy ekspeditsii), и, 55.

Kura-Aras kültürünün erken dönemlerine kadar uzatılmıştır[2396]. Kakheti Kurganlarının en erken kullanımı (Maşnaari, Kistauri, Hirsa, Meligele) MÖ IV. binyıl ile MÖ III. binyılın başlarına tarihlenmiştir. Daha geç olanları (Zinor Kurganları, MÖ 2.170 ve 2.155) MÖ III. binyıl sonlarına tarihlenmiştir. Kakheti'nin diğer anıtsal kurganları da dahil olmak üzere verileri dikkate alındığında genel olarak Kura-Aras ve Trialeti arkeolojik kültürüne verilmiştirler[2397].

"*Kvatskhela/Kvatskhelebi*" mezarları, Kuzey Gürcistan'ın merkezine yakın bir yerde, Shida Kartli'de Kura Nehri'nin sol kıyısında yer almaktadır. Bugünkü Urbnisi'ye çok kısa bir mesafede bulunmaktadır. Erken Tunç Çağ'ın erken dönemlerini, C ve B evrelerini (B1,B2, B3 ve C1, C2 ve C3), içeren sürece ait mezarlık tespit edilmiştir[2398]. Kvatskhelebi'nin C Katı içerisindeki House 1, MÖ 2.920-2.775 yıllarına tarihlenmiş olması açısından önemlidir[2399]. Çağın erken C katına ait iki mezarlık tespit edilmiştir. Bunlardan biri yerleşim yeri içerisinde kabul edilirken diğeri yerleşim yerinin dışında kalmaktadır[2400]. Bunlardan ilki olan Kvatskhela mezarlığıdır. Mezarlık Kvatskhelebi'nin kuzeyindeki yerleşimlerle sınır oluşturmaktadırlar. Mezar No. 2 ve 12 hariç bireysel gömülerin yapıldığı bu mezarlıkta toplamda 15 mezar (Resim 5.58a) tespit edilmiştir[2401]. Burada en erken evrede (Phase C) 12 adet ana toprağa açılmış dikdörtgen, basit toprak tipinde mezarlar tespit edilmiştir. Mezarların etrafının taş çevrili oldukları, tekli ve çoklu gömütlerle beraber pişmiş toprak kaplar ve metal eserlerin ele geçtiği raporlanmıştır[2402].

Mezarlar iki farklı seviyeye sahiptirler (I ve II). Bu mezarlıktaki mezarlardan No. 2 oldukça dikkat çekicidir. Kvatskhela mezarları genelde homojen iken Kvatskhela'nın Mezar No 2'si diğerlerinden farklıdır. Mezar içerisinde bükülü bir şekilde birbirine

---

[2396] Dedabrashvili, Дедабрашвили Ш.Ш, Kurgany Alazanskoy Dolinyi (Trudyi Kahetskoy Aarheologicheskoy ekspeditsii), и, 55.
[2397] Dedabrashvili, Дедабрашвили Ш.Ш, Kurgany Alazanskoy Dolinyi (Trudyi Kahetskoy Aarheologicheskoy ekspeditsii), и, 58-59.
[2398] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 171.
[2399] Glumac ve Anthony, "The Caucasus", 167, Table 2.
[2400] Kushnareva, *The Southern Caucasus in Prehistory,* 61.
[2401] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 143, Fig. 5.14.
[2402] Kushnareva ve Chubinishvili, *Древние Культуры Южного Кавказа/Drevniye Kultury Yuzhnogo Kavkaza, Izdatel'stvo Nauka,* 67; Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 174-175, Fig. 5.16-17; Işıklı, "Geç Prehistorik Çağda Doğu Anadolu Yaylasında Ölüm/Kura-Aras Kültürü Ölü Gömme Uygulamaları Üzerine Gözlemler", 259.

bakar halde biri kadın biri erkek iskeleti bulunmaktadır. Kura-Aras süreci boyunca Güney Kafkasya'da tespit edilen en zengin mezarlardan birini içermektedir. Mezar içerisindeki kadın ile birlikte ele geçenler arasında kolye ve bir adet bakır bilezik dışında özellikle başında hala takılı olan süslü, dekoratif bakır taç/diadem dikkati çekmiştir (Resim 5.50a). Metal diadem 5 cm genişliğe, 44 cm. uzunluğa sahiptir. Diadem üzerinde simetrik olarak iki tarafı da motif kuşağına sahiptir. Bu motifler daire sırasını tasvir etmektedir. Bandın orta kısmında dalgalı bir çizgi ve bir başka daire ile birlikte bir kuş ve keçi sahnelenmiştir. Ayrıca 3 adet pişmiş toprak kap dışında kalkerli bir taş, pendant, karnalin ve kaya kristalinden boncuklu kolye, cam gibi boncuktan yapılmış kolye, ikiden fazla bakır boncuk, kaya kristali boncuklar, 4 adet gümüş saç spiralleri ve bakır bir bilezik, 1 adet bakırdan spiral şeklinde bilezik, spiral başlı iğne (Resim 5.59b) ölüye eşlik etmesi için mezara bırakılmıştır. Bunlardan 1 adet karnalin pendant göğüs ve boyun bölgesinde dağılmış olarak bulunmuştur 4 adet gümüş spiral ise arka tarafında ele geçmiştir[2403]. Bu mezar Arslantepe mezarında görüldüğü gibi "Krali Mezar" olarak tanımlanmıştır[2404]. Kvatskhelebi 2 No.lu mezar içerisinde kadın gömütle birlikte ele geçen süs eşyalarından bakır diadem, bakır boncuklar, bakır iğneler ve gümüş iğneler, pendantlar, kristal, taş boncuklar Arslantepe krali mezar ile karşılaştırılmıştır[2405].

Diğer mezarlar da zengin buluntular içermektedir. Mezar No. 5 ve 7'de birer adet çift sarmal iğne yine Mezar No. 7'de spiral şekilli bilezik ele geçmişken diğer mezarlarla birlikte çok sayıda gümüş ve bakır saç spirali, taş pendant, kemik ve kil ağırşaklar, çakmak taşı bıçak, karnalin, bakır ve kaya kristali boncuklardan yapılmış kolyeler gibi özel buluntular da ele geçmiştir[2406]. Anadolu'nun doğu yarısında da görülen tipik kırmızımsı siyah ve kahverengiden griye ve siyahın tonları arasında

[2403] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 127, 143, 174, Fig. 4.18:7; Pl. 4.1:5, 9; Pl. 4.1:5, 8-9; Fig. 4.18:7; Rova, "The Kura-Araxes Culture in the Shida Kartli Region of Georgia: An Overview", 58-59, Fig. 9,2; Işıklı, "Geç Prehistorik Çağda Doğu Anadolu Yaylasında Ölüm/Kura-Aras Kültürü Ölü Gömme Uygulamaları Üzerine Gözlemler", 259.

[2404] Rova, "The Kura-Araxes Culture in the Shida Kartli Region of Georgia: An Overview", 63-64

[2405] Işıklı, "Geç Prehistorik Çağda Doğu Anadolu Yaylasında Ölüm/Kura-Aras Kültürü Ölü Gömme Uygulamaları Üzerine Gözlemler", 259; Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 2008, Pl. 4.1:5, 8-9; Fig. 4.18:7.

[2406] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 127, 143, 174; Işıklı, "Geç Prehistorik Çağda Doğu Anadolu Yaylasında Ölüm/Kura-Aras Kültürü Ölü Gömme Uygulamaları Üzerine Gözlemler", 259.

değişebilen renklere sahip kapları Kvatskhela mezarlarda ele geçen astarlı ve perdahlı Kura-Aras seramikleri ile benzetilebilir[2407]. Kvatskhela mezarlarında tespit edilen sarmal şekilli metal eserlerin benzerleri ise MÖ III. binyıl boyunca Yakındoğu ve Kafkasya'da Shengavit, Elar, Sachkere mezar ve yerleşimlerinde görmek mümkündür. Ayrıca Mezopotamya'da Ur ve Kish A'da sarmal küpeleri de metal tekniği ve teknolojisi bakımından Yakındoğu'daki ve Kafkasya'dakilerle benzetilmektedir[2408].

İkinci mezarlık olan **"*Tvlepias Tsqharo*"** Kvatskhela'nın 250 m. kuzeydoğuda bulunmaktadır. Bu mezarlık yerleşimlerin erken dönemine (C1) aittir[2409]. Mezar No. 2 ve 12 bireysel gömütler şeklinde olup, dikdörtgen sığ çukur içerisine, direk taşların altına gömülmüşlerdir. Bu mezarların bazıları ahşap çatı ile kaplanmıştır. Diğer mezarlar ise çiftli ve üçlü gömüye sahiptirler. Bu çoklu gömünün uygulandığı mezarlarda en azından bir bebek veya çocuk iskeleti bulunmaktadır. İskeletler incelendiğinde bunların bir taraflarına yatırılmış, bükülü pozisyonda, eller yüz önünde, güneye bakan kafa ile birlikte kuzey-güney doğrultuda yönlendirilmişlerdir[2410]. Mezarlardan gelen buluntular ile yerleşim yerleri içerisindekiler uyuşmuştur[2411].

Bu mezarlar Shida Kartli coğrafyası içerisinde kalmaktadır. Bunların hepsinin ortak noktaları bulunmaktadır. Shida Kartli mezarlarının ölü armağanlarının az olduğu belirtilmektedir. Bunlar küçük miktarda pişmiş toprak kaplardan, bazen çok az miktarda metal süs ve silahlardan oluşmaktadırlar. Bazılarında metal, taş ve hamur boncuklar da ele geçmiştir. Oldukça az miktarda çakmaktaşı bıçaklar ve ok uçları ve kemik veya kil iğ, spiraller diğer buluntuları oluşturmaktadır. Mezar buluntuları tekli gömülere nazaran çoklu gömülerde daha çok ele geçmiştir. Açık ve kapalı kap tipleri mezarlar içerisinde yetişkinler için konulmuş olmalı. Pişmiş toprak kaplar genellikle baş ile gövde arasına bırakılmaktaydı. Diğer buluntular ve metal eserler ise kişisel eşyaları olduğu için kişi üzerinde yer almaktadır[2412].

[2407] Antonio Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age Part. İ, Bar International Series 214 (i), 1984,* Great Britain 1984, 36-39, Rova, "The Kura-Araxes Culture in the Shida Kartli Region of Georgia: An Overview", Fig. 5, 1-7.
[2408] Martirosyan, *Armaniya v Epokhi Bronzi i Rannego Jeleza,* 36.
[2409] Rova, "The Kura-Araxes Culture in the Shida Kartli Region of Georgia: An Overview", 50-51.
[2410] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 174; Rova, "The Kura-Araxes Culture in the Shida Kartli Region of Georgia: An Overview", 58-59.
[2411] Kushnareva, *The Southern Caucasus in Prehistory,* 61
[2412] Rova, "The Kura-Araxes Culture in the Shida Kartli Region of Georgia: An Overview", 63-64

Bu coğrafyada metal üretimini gösteren metalürji atölyesinin tespit edildiği tek yer Gudabertka'dır. Ancak pota ve döküm kalıpları Kvatskhela, Khizanaat Gora, Mchadijvaris Gora, Natsargora gibi merkezlerde belgelenmiştir (Resim 5.60, 1-3)[2413]. Shida Kartli'de ele geçen bazı süs eşyaları Arslantepe'nin krali mezar buluntularına benzeştirilir. Bu buluntular dikkate alınarak her iki coğrafya arasında iletişimin olduğu söylenmektedir[2414]. Benzer şekilde ele geçen diademler Arslantepe krali mezarındaki diademe benzetilmiştir (Resim 5.60, 4-6)[2415]. Shida Kartli'de MÖ IV. Binyıl sonu MÖ III. binyıl ile birlikte Kura-Aras yerleşimleri arasında metal dağıtımının oluştuğu, teknik becerileri ve benzer alışkınlıkları paylaştıkları belirtilmektedir. Benzer bir şekilde metal objelerin aynı zaman diliminde tüm bölgede Kura-Aras grupları tarafından yayıldığı anlaşılmaktadır[2416]. Gürcistan'ın güneyinde Ermenistan içlerinde tespit edilen mezarlar içerisinde ele geçen pişmiş toprak kaplar ve içerisindeki buluntular Shida Kartli coğrafyasıyla uyum göstermektedir. Batıda ise Doğu Anadolu'da Sos Höyük VA, VB ve Arslantepe V1B1, krali mezara buluntuları ile uyuşan eserler söz konusudur[2417].

"*Kiketi*", Güney Gürcistan'da Kvemo Kartli Ovası içerisinde, 1200 m. yükseklikte, Asureti-Tskali'nin batı kıyısında, Algeti nehrinin bir kolu üzerinde yer almaktadır. Kiketi'de toplamda 30'a yakın mezar ve 6 çukur mezar dağılmış halde 1200 m².nin üzerinde bir alana yayılmış halde bulunmuştur. Yerleşimin alt teras yerleşimi sadece mezarlık kullanımı için ayrılmamış gibi görülmektedir, orası geçici ev yerleşimi olarak da hizmet etmiş olabilir[2418].

Kiketi'nin 2 veya 3 evreli mezarlığında taş çevrili, basit toprak ve at nalı tipinde (Resim 5.61a) mezarlar (14 adet atnalı ve taş sanduka[2419] ve bir dizi basit toprak

[2413] Rova, "The Kura-Araxes Culture in the Shida Kartli Region of Georgia: An Overview", 59, Fig. 11,1-3.
[2414] Rova, "The Kura-Araxes Culture in the Shida Kartli Region of Georgia: An Overview", 63.
[2415] Rova, "The Kura-Araxes Culture in the Shida Kartli Region of Georgia: An Overview", 60, Fig. 11, 4-6.
[2416] Rova, "The Kura-Araxes Culture in the Shida Kartli Region of Georgia: An Overview", 59-60, Fig. 11.
[2417] Ruben S Badalyan, "New Data on the Periodization and Chronology of the Kura-Araxes Culture in Armenia", *Paléorient, Pluridisciplinary Journal of Prehistory of Southwestern and Central Asia, 40,2*, CNRS Editions, Paris, 2014, 73, Fig. 1-2.
[2418] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique*, 196, Fig. 113; 197, Fig. 114.
[2419] Işıklı, "Geç Prehistorik Çağda Doğu Anadolu Yaylasında Ölüm/Kura-Aras Kültürü Ölü Gömme Uygulamaları Üzerine Gözlemler", 259.

mezar[2420]) tespit edilmiştir. Mezarlar tekli ve çoklu gömütlerden oluşmaktadır. Mezarların hepsinde ölülere armağanların eşlik ettiği belirlenmiştir. Mezarlara gömütlere eşlik eden pişmiş toprak kaplar (Kura-Aras) bırakılmıştır. Bakır objeler hariç metal eserlerin bulunmadığı yazmaktadır. Bunlar dışında kireçtaşı boncuklar, kemik ağırşaklar ve halkalar, çakmaktaşı aletler mezarlara ölü hediyesi olarak bırakılmışlardır[2421]. Mezar No. 1'de üç adet kap, Mezar No. 2'de üç adet kap ve küçük bir çömlek, Mezar No. 3'de üç seramik ve beyaz boncuklar bulunmaktadır. Mezarlar içerisinde hayvan kemiklerine de ulaşılmıştır[2422]. Mezar No. 4'ün seramik içeriklerine göre mezarlık MÖ 3.200 (KA I)'e kadar dayandırılmaktadır. Mezarlığın Seviye I'i Mezar No 14'ün aşağı seviyesinde ele geçen seramiklerle değerlendirilmiştir ve bunlar da MÖ 3.200'e tarihlenmiştir. Mezarda sadece 3 adet pişmiş toprak kap ele geçmiştir. Mezar No. 1,2,6,8,10 ve 13, Phase II'ye aittirler. MÖ 3.200 ve 2.800 arasına tarihlenmiştirler. Nitekim Seviye I'in seramik örnekleri benzer karakteristik özelliklere sahiptirler. Benzer kaplar ve kaseler, her zaman düzgün profile sahiptirler, ancak bazılarının kenarlarında hafif dönüş vardır. Bu aşamada dekorasyon için sadece düğmeler ve yatay çıkıntı şeritler eklenti olarak karın üstüne iliştirilmiştir. Mezar No. 3,7,12, 13, 14, 19, Phase III'e tarihlenmişlerdir. Bunların erken kullanımı MÖ 3.000 ve 2.800'lü yıllara kadar çekilmektedir. Bu seviyenin seramiklerinin profillerinde kayda değer değişimler dikkati çekmektedir; seramiklerin gövdesi köşeli hale getirilmiş, kaseler elde şekillendirilirken, eğik bir boyun elde etmek için ise içeriye doğru kesikler yapılmıştır. Setler diğer seviyelerde olduğu gibi nadirdir ve düğme motifi sınırlı olarak işlenmiştir[2423]. Bir başka kronolojik çalışmaya göre ise mezarlık MÖ 3.200-2.800/2.500 (KAII-III) yılları arasında kullanım görmüş olabileceği belirtilmiştir[2424]. Bir başka

[2420] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 158.
[2421] Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age Part. I, III, Bar International Series 214 (i), 1984,* 47-48, Fig. 131:1; Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 141, 159, Fig. 5.1:1,2, 5.2-3; Işıklı, "Geç Prehistorik Çağda Doğu Anadolu Yaylasında Ölüm/Kura-Aras Kültürü Ölü Gömme Uygulamaları Üzerine Gözlemler", 259.
[2422] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 198, 208, Fig. 123.
[2423] Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age Part. I, III, Bar International Series 214 (i), 1984,* 47-48; Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürünün Karaz, Pulur ve Güzelova Malzemesi Işığında Tekrar Değerlendirilmesi,* 178-179.
[2424] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 141, 158.

çalışmada ise mezarlıkta en az iki aşamalı bir kullanım tespit edilmiştir. Aynı zamanda seramik örnekleriyle mezarların mimari formları arasında ilişki kurulmuştur. Derinde bulunan mezarların at nalı şeklindeki mezarlardan daha erken oldukları belirlenmiştir. Mezardan elde edilen bir adet C 14 örneği Kuftin tarafından yapılan değerlendirmede 4.420+635 BP yani MÖ 3.118-2.920 tarihleri arasına verilmiştir[2425].

Kiketi Mezar No. 7 içerisinde ele geçen eserler Kura-Aras kültürüne (MÖ 2.500) işaret etmektedir[2426]. Sadece Mezar No. 7'de tekli gömü mevcuttur, diğer mezarlarda ölü sayısı 2 ve 11 arasında çeşitlilik göstermektedir. Çukur mezarların tamamı taş yığınları ile kaplıdır, Mezar No. 3 ve 5 hariç, onlar dikdörtgen kerpiçlerle kaplıdır. Atnalı mezarların kapladıkları alanın dağılımına ilişkin metod göstergesi bulunmamaktadır. Kiketi'nin 3 çukur mezarına gömülen bireylerin kafataslarının bulunmadığı görülmektedir (No. 3,4,5) ve bunların ikisinde (No. 3, 5) boyun omurları not edilmiştir. Burada iki tip gömü tipi gözlemlenmiştir: 9 çukur mezar (No. 1,2,3,4,5,6,10,11 ve 13) (Resim 5.61b) ve 5 adet atnalı mezar bulunmaktadır[2427]. At nalı şeklinde olan bu mezarlarda sadece çoklu gömü uygulanmıştır. Mezar içerisindeki bireylerin bir tarafına doğru hocker pozisyonunda gömüldükleri belirlenmiştir. Mezar içerisinde erken gömütlerin dağınık bir şekilde mezarın bir kenarına toplanmış halde bulundukları belirtilmektedir[2428]. Örneğin taş sanduka mezar No. 13, MÖ 3.000-2.800 yıllarına, Atnalı Mezar No. 7,9,12 ise MÖ 3.200-3.000 yılları boyunca kullanım görmüş olabilecekleri belirtilmiştir[2429]. Bunlardan 7 No.lu, duvarları düzensiz şeklinde olan taşlardan örülmüş at nalı şeklinde mezar 1.30 x 2.80 m; taştan örülmüş ve duvarın kalınlığı: 0.80 m. olarak ölçülmüştür. İskeletinin kafatasından yaklaşık 50 cm uzakta üst

[2425] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 199.
[2426] Sagona, "Social Boundaries and Rituel Landscapes in Late Prehistoric Trans-Caucasus and Highland Anatolia", na, Peeters, 2004, 480, 509, 511, Figure. 1.1.
[2427] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 204.
[2428] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 141, 158.
[2429] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 160.

üste konulmuş 2 kap mevcuttur. İçinde sola yatırılmış hocker pozisyonunda iskelet mevcuttur[2430].

MÖ III. binyıl başlarına tarihlenen taşlarla kaplanmış çukur mezar olanı Mezar No. 4'de çoklu gömü uygulanmıştır. Mezar dört adet kap içermektedir, bunların hepsi Kura-Aras kültürüne aittirler. Bunlar dışında mezarda beyaz boncuklar bulunmaktadır. Mezar No. 5'in çukuru taş yığınlarıyla kaplıdır. Mezar No. 5 çoklu gömüye sahiptir; yayımlanan fotoğraftan hem onların gömü sayılarını, onların pozisyonlarını hem de ölüm zamanlamalarını belirlemek mümkün olmuştur. Mezarda beş kap bulunmaktadır, bunların hepsi Kura-Aras kültürüne aittir ve 10 adet beyaz silindirik boncuk bulunmuştur. Mezardan elde edilen kraniofasyal blok parçası üzerinden C 14 yapılmıştır: MÖ 3.118-2.980 tarihi verilmiştir. Böylece bu bireyin gömüsü MÖ Geç IV. binyıl ve Erken III. binyılda yapılmış olmalıdır. Bu mezar sadece bir adet C 14 örneği ile tarihlenmiştir. Mezar No. 6'da da çoklu gömü geleneği uygulanmıştır. Mezarda bir adet çakmak taşı orak, üç adet pişmiş toprak kap bulunmuştur, bunların hepsi Kura-Aras kültürüne verilmiştir[2431].

Gürcistan içerisindeki **"*Nachivchavebi*"** mezarları Tetritsqaro Bölgesi'nin 4 km. güney-batısında yer almaktadır. Bu yer yapraklı ormanlar ve fundalıkların bulunduğu dağlık alanın yamacında yer almaktadır. Arkeolojik yerleşim Chivchavi Nehri'nin kenarına kurulmuştur[2432]. Kura-Aras kültürüne (Erken Tunç Çağı) ait 4 adet mezarın tespiti yapılmıştır. Bunlardan Mezar No.1'in dış çeper ölçüleri 2.4x2.2 m, iç ölüleri 1.9x1.45x0.5 m'dir. Mezar sarımsı verimli toprak içerisine uygulanmıştır. Mezarın alt sırasını oluşturan taşlar yatay biçimde döşenmiştir. Üst kısımdakileri oluşturanlar ise dikey yerleştirilmiştir. Mezarın zemini düzleştirilerek sal taşları ile döşenmiştir. Mezarın iç kısmı bu şekilde bir oda halini almıştır. Mezar odasına güneyden iki basamakla girilmektedir. Mezar odası içerisinde 40-44 ve 30-34 yaşlarında 2 erkeğe ait, 50-54 yaşlarında iki kadına ve 12-14 yaşlarında çocuğa ait iskeletlerin tespiti

---

[2430] Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age Part. I, III, Bar International Series 214 (i), 1984,* Şekil. 131.

[2431] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 210-211.

[2432] Guram Chikovani, Zebede Shatberashvili ve Giorgi Gogocuri, "A New Site of the Eneolithic-Early Bronze Age from Tetritsqaro", *Rescue Archaeology in Georgia: The Baku-Tbilisi-Ceyhan and South Caucasian Pipelines,* Georgian National Museum Otar Lordkipanidze Centre of Archaeology, Tiflis 2010, 95.

yapılmıştır. Mezarda iskeletlere eşlik eden 8 adet pişmiş toprak kap, bir obsidyen levha, bir çekirdek, boncuklar, akik ve 38 adet kireçtaşından boncuklar ele geçirilmiştir (Resim 5.62)[2433].

Mezar No. 2 oval bir forma sahiptir. Dışarıdan 2.2x1.7 m., içerden 1.84x1.35 m. ölçülere sahiptir. 20 taştan oluşan mezar duvarı dikey olarak yapılmıştır. Bu mezarın zemini Mezar No.1'deki gibi döşenmemiştir. Mezar odası içerisine 3 birey gömülmüştür. Bireyler hocker pozisyonunda, başları güneye bakmaktadır. 55-59 yaşlarındaki erkek birey mezar odasının ortasına sol tarafına yatırılmıştır. 30-34 yaşlarındaki kadın ise mezar odasının doğu kısmında sağ tarafına yatırılmıştır. Diğer iskelet 16-18 yaşlarındaki kız çocuğuna aittir. Mezar içerisinde 4 adet çömlek (Resim 5.63, 1-4), obsidyen parçası tespit edilmiştir[2434]. Mezar No. 3, üzeri taş ile örtülmüş mezar açılan toprak içerisine uygulanmıştır. Mezar içerisine bir çocuk gömülmüştür. Çocuğun başı güneye dönüktür. 2 adet küçük kap, bir kapta yuvalanmış bir çömlek çocuğun yüzünün önüne konulmuştur (Resim 5.63, 5-6)[2435]. Mezar No. 5'in neredeyse tamamen yok edildiği belirtilmektedir. Mezardan geriye kalanlara bakılırsa taş duvar ve taş plakalı bir zemin bulunmaktaydı. Mezarda 2 adet çömlek bulunmuştur (Resim 5.63, 7-8)[2436].

Gürcistan'da Nadir Shah dağlarının güney sınırında, Tsalka Platosunda, Ozni Köyü'nün güneyinde, köyün dışında bulunan **"*Ozni*",** Kura-Aras kültürünün erken süreçlerini de içeren önemli materyaller içermektedir[2437]. Ozni prehistorik yerleşim sahasında gerçekleştirilen kurtarma kazılarında Erken Tunç Çağına ait mezarlara ulaşılmıştır[2438]. Bunlar kuzeybatı-güneydoğu yönlü 4 adet taş sanduka tipinde mezardan oluşmaktadır[2439]. 3 mezara çocuklar gömülmüştür. Mezar içerisine çocuklar bükülü/hocker pozisyonunda yatırılmışlardır. Diğer bir mezara ise yetişkin bir birey gömülmüştür. İskeletin kafatası eksiktir. İskelet sırt üstü yatırılmıştır. Bu mezarlara ölü

[2433] Chikovani, vd., "A New Site of the Eneolithic-Early Bronze Age from Tetritsqaro", 96, Pl.V, 1-11.
[2434] Chikovani, vd., "A New Site of the Eneolithic-Early Bronze Age from Tetritsqaro", 96, Pl.VI, 1-4.
[2435] Chikovani, vd., "A New Site of the Eneolithic-Early Bronze Age from Tetritsqaro", 96, Pl.VI, 5-6.
[2436] Chikovani, vd., "A New Site of the Eneolithic-Early Bronze Age from Tetritsqaro", 96, Pl.VI, 7-8.
[2437] Giorgi Bedianashvili, "Pattern-Burnished Ornament in Georgia During the Bronze Age", *Ancient Near Eastern Studies Supplement 27, Ceramics in Transitions Chalcolithic Through Iron Age in the Highlands of the Southern Caucasus and Anatolia,* Edt. Karen S. Rubinson ve Antonio Sagona, Peeters, 2008, 87-88; Shanshashvili, "Sites of the Kura-Araxes Culture in Trialeti", 163.
[2438] Shanshashvili, "Sites of the Kura-Araxes Culture in Trialeti", 163-164.
[2439] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 141.

hediyesi olarak pişmiş toprak kaplar dışında tunçtan ve bakırdan yapılan süs eşyaları, bilezikler, taştan yapılmış boncuklar bırakılmıştır[2440]. Ozni'nin Erken Tunç Çağı'nın küçük yassı plakalardan oluşan mezar tiplerine yakın coğrafyasında Barmaksizi/Tsalka, Tash-Bashi, Beshtasheni'deki mezarlarda da ulaşılmıştır. Bu mezarlarda da az olmakla birlikte daha çok pişmiş toprak kaplar, bakır bilezikler, taş ve cam gibi hamurdan yapılmış boncuklar ele geçmiştir[2441].

Gürcistan'ın güneyinde Kvemo Kartli'de bulunan **"*Samshvilde*"** içerisinde 2 tabaka halinde 38 adet çeşitli türevleri bulunan taş dizili tipte mezarlar açığa çıkartılmıştır. Çoğunluğu dikdörtgen formlu taş sandukalardan oluşmaktadır (Resim 5.64a). Bu mezarlar genel olarak dikdörtgen şekilde açılan toprağın etrafının taş ile döşenerek düzenlenmesinden oluşmaktadır (Resim 5.64b). Sandukalar yaklaşık olarak 2.5x1.5 m. ölçülere sahiptir. Taş sandukaların çoğu doğu-batı doğrultulu iken kuzey-güney veya kuzeydoğu-güneybatı yönlü olanları da mevcuttur[2442]. Taş levhalarla inşa edilmiş bu sandukalar bir veya daha fazla büyük diyagonal yöntemle plakaların kaplanmasıyla oluşturulmuştur. Sadece 2 adet mezar küçük-oval forma sahiptir. Bu mezarların da taş döşeli oldukları belirtilmektedir. Mezarlar içerisindeki iskeletler parçalanarak mezara kondukları için çok azı bütün halinde ele geçmiştir[2443]. Mezarlardan 6 No.lu gömüt 4.70 x 6.00 m. ölçülerde duvarları taştan yapılmıştır. İskeletlerinin kafataslarının arasında bir büyük kap; bir iskeletinin leğen kemiğinin düzeyinde bir başka kap; iskeletlerden uzak olan mezarı duvarının yanında 2 kap ele geçmiştir. İçinde çok kötü korunmuş, en az 2 insana ait iskelet kalıntısına ulaşılmıştır[2444].

Çoklu gömülerin uygulandığı bu mezar içerisinde yeni ölülere yer açmak için özellikle uzun kemiklerin ve başların mezarın bir köşesinde bir araya toplandığı anlaşılmıştır. Kura-Aras kültür katının iki tabakasına ait yerleşimin mezarlarında tipik

---

[2440] Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age Part. İ, Bar International Series 214 (i), 1984*, 41-42.
[2441] Shanshashvili, "Sites of the Kura-Araxes Culture in Trialeti", 164.
[2442] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC*, 162, Fig. 5.5.
[2443] Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age Part. I-III, Bar International Series 214 (i), 1984*, 44-45, Fig. 131.2; Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC*, 141, Fig. 4.25: 2-4.
[2444] Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age Part. İ, Bar International Series 214 (i), 1984*, Şekil. 131.

siyah perdahlı, kahverengimsi gri, pembemsi devetüyü renkli astarlı ve perdahlı seramikler ele geçmiştir. Pişmiş toprak kaplar arasında kabartma şeklinde yapılmış stilize hayvan figürlerine ve insize bezemeli seramikler de ele geçmiştir[2445]. Pişmiş toprak kaplar dışında mezarlara ölü hediyeleri olarak metal süs eşyalarından bakır-tunç iğneler, çift başlı spiral başa sahip bir iğne (Mezar No. 6), (Resim 5.64c), spiral halhallar, bakır saç halkaları bırakılmıştır. Gündelik hayatı yansıtan kemik ve taş ağırşaklar, beyaz kireçtaşı boncuklar, taş boncuklar ve lithic eserler, taş ve kemik halkalar ele geçmiştir. Silah olarak çakmaktaşı veya obsidyen ok uçları da mezarlara bırakılmıştır. Bazı sanduka mezarlar içerisinde besi hayvanlarına ait kemikler tespit edilmiştir. Bu kemiklerin ya ölen bireyin onuruna kurban edildikleri yada ritüel amaçlı yemeklerden geriye kaldıkları belirtilmektedir[2446]. Samshvilde'nin Kura-Aras mezarları dışında Gürcistan sınırları içerisinde taş sanduka, at nalı ve basit toprak tiplerden oluşan mezarlar Amiranis Gora, Kvatskhelebi, Khizanaat Gora, Didube, Ozni, Koda, Kiketi, Kulbakebi, Tamarisi, Ardisubani, Raçisubani, Tetris Karo'da da tespit edilmiştir[2447].

Samshvilde ve Elar'da bulunan bazı sanduka mezarların gömülerinde birtakım farklılıkların bulunduğu görülmektedir. Mezarlarda çizilen kemiklerle anatomik uyum görülmeyen buluntular bulunmaktadır, bunların önemsenmeyen parçalar veya depo oldukları ileri sürülmektedir. Samshvilde'deki ve Koda'daki bazı mezarların çukur mezar oldukları yada levhalarla kaplı mezarlar oldukları söylenmektedir. Samshvilde'de olduğu gibi Koda'da da taşla yapılmış mezarlar bulunmaktadır[2448].

Gürcistan'da Kvemo Kartli bölgesi içerisinde bulunan ***"Koda"*** yerleşimine ait extramural mezarlıkta basit toprak ve taş çevrili (sanduka) tipte olanlar (30 adet[2449]) tespit edilmiştir. Her iki tip mezar içerisine bireyler bükülü/hocker pozisyonunda gömülmüşlerdir. Mezarlar tekli ve çoklu gömütlerden oluşmaktadır. Çoklu gömüye ait

---

[2445] Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age Part. İ, Bar International Series 214 (i), 1984,* 44.

[2446] Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age Part. İ, Bar International Series 214 (i), 1984,* 44-45; Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 141, 162, Fig. 4.19:7.

[2447] Kushnareva ve Chubinishvili, *Древние Культуры Южного Кавказа/Drevniye Kultury Yuzhnogo Kavkaza, Izdatel'stvo Nauka,* 67.

[2448] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 86.

[2449] Işıklı, "Geç Prehistorik Çağda Doğu Anadolu Yaylasında Ölüm/Kura-Aras Kültürü Ölü Gömme Uygulamaları Üzerine Gözlemler", 259.

mezarların içindeki kalıntıların (bireyler) çağdaş veya ardılı mezarlar olup olmadıklarını belirlenmesi mümkün olmamıştır. Çoklu gömüye sahip mezarlardaki erken döneme ait bireylerin kemiklerinin girişin tam karşısındaki duvara itildiğini, böylece yeni gömüler için yer açıldığı anlaşılmıştır[2450]. Aynı bölgede bulunan Keti mezarlığı ile aynı zaman dilimleri içerisinde, MÖ IV. binyıl sonu MÖ III. binyıl başları, kullanım gördüğü anlaşılmaktadır[2451]. Güney Gürcistan'da, bugün Ermenistan sınırının çok yakınında, bulunan **"*Grmaskhevistavi*"** yerleşiminde de benzer şekilde Kura-Aras dönemine ait toplamda 4 adet çeşitli formlara sahip (No. 15, 29, 47, 76) mezar ele geçmiştir[2452].

Kura-Aras kültürüne ait mezar ve mezarlıkların ele geçtiği bir başka coğrafya Ermenistan'dır. Bu coğrafyada tespit edilen mezarların sonuçları çoğunlukla Gürcistan ve Azerbaycan'dakilerle benzerdir, ancak bazı özel mezarlıklar da tespit edilmiştir. Bunlardan **"*Talin Mezarlığı*",** Ermenistan sınırları içerisinde, Aragat Dağlarının batı yamacında yer almaktadır. Erken Tunç Çağı boyunca, MÖ III. binyıl başlarından itibaren, Kura-Aras kültürel özellikleri gösteren 4 mezarın (No.7; 10-12) ve farklı olarak "kült platformu"nun kazısı gerçekleştirilmiştir. Mezarlar içerisinde tespit edilen arkeolojik materyaller Ermenistan içerisindeki diğer yerleşimlerde tespit edilen Kura-Aras I seviyesindekilerle benzerdirler. Ancak mezarlar kendi dönemleri içerisindeki diğer mezarlardan farklı mimari özellikler içermesi açısından önemlidir. Mezar No. 7 kurganı, zemine açılan toprağın içerisine büyükçe taşlardan ana oda ve ana odaya açılan ön odadan (dromostan) oluşmaktadır. Ön oda ile ana odayı iki büyük taş kapatmaktadır. Mezar No. 11'de aynı plan doğrultusunda yapılmıştır. Form açısından anahtar şeklini andırmaktadırlar (Resim 5.65). Mezar No. 10 ön odasız, büyükçe bir ana odadan oluşmaktadır. Odanın duvarları ince yassı plaka taşlardan oluşmaktadır. Üst yapısı da benzer şekilde 3 plaka taşla örtülmüştür. Mezar No. 12 diğerlerinden daha farklıdır. Küçük taşlardan yapılmış ana oda 3 odadan oluşurken yanlarındaki mimari düzenin de oda formunu oluşturduğunu söylemek mümkündür. Mezarlardan No. 7,10,11 olanların her biri 5 ile 10 arasında değişen çoklu gömüler içermektedirler. Yapılan radyo karbon

---

[2450] Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age Part. I-III, Bar International Series 214 (i), 1984,* 48; Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 85, Fig. 20.

[2451] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 141.

[2452] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 25.

tarihlemesine göre Mezar No.10 ve 11, MÖ III. binyıl ilk çeyreğinden 4. çeyreğine kadar uzanan geniş bir tarih aralığı vermiştir. Buluntular arasında yer alan tunç eserler en özel örnekleri sergilemektedir. Mezar No. 10 içerisinde ele geçen kalay-tunç eserler (% 10'undan fazlası kalaydan oluşmaktadır) buna örnek olarak gösterilebilir. Normalde Erken Tunç Çağına ait tunç eserler arsenik-tunç karışımlarından oluşurken, mezarlarda ele geçen kalay-tunç eserler MÖ III. binyıl erken aşamasında bu karışımın artış göstermiş olabileceğine ilişkin veriler sunmaktadır. Talin mezarlarında tespit edilen bu sonuçların bölge içerisindeki hiçbir yerleşimden elde edilememiş olması da oldukça ilginçtir. Mezarlığın kuzeydoğusunda bulunan kült amaçlı platform 1.5 m. yüksekliğe 23 m. çapa sahiptir. 2 adet paralel dikdörtgen platform taş duvarlardan oluşmuştur. Taş duvarların 0.6-17 m.lik kısımları korunagelmiştir. Platform kuzeyden ve doğudan stylobatlar ile güçlendirilmiştir. Mezarlarda ve platform üzerinde ele geçen eserler tipik MÖ III. binyıl Kura-Aras kültüründe görülen eserlerden oluşmaktadır (Resim 5.66)[2453].

Hemen burada belirtmek gerekirse Abramishvili, Güney Kafkasya'da kalay-tunç karışımı eserlerin Erken Kurgan evresinde ortaya çıktığını, bakır-arsenik karışımı eserlerin ise Kura-Aras kültür sürecinde ortaya çıktığını belirtmektedir. Bakır kalay karımı eserlerin Pre Kura-Aras kültürel süreci içerisinde Gürcistan, Tiflis'te MÖ 4.000 civarına (Geç Kalkolitik) tarihlenen Delisi yerleşiminde belirlendiği, daha geç aşamada (MÖ 3.000 civarı) ise Talin yerleşmesine ait anıtsal kurganlarda tespitinin yapıldığı belirtilmektedir[2454]. Yapılan çalışmalara göre Kura-Aras kültürüne dahil edilen metal eserlerin arsenik oranı %1-6 arasında değişmektedir. Element analizleri yüksek derecede çinko katkı içeriği ortaya çıkarılmıştır. Yaklaşık %1-2.5 oranında çinko Bedeni dönemi buluntularında da tespit edilmiştir[2455]. Güney Kafkasya'nın Erken Tunç Çağına tarihlenen Talin ve Horom (Ermenistan Shirak Ovası) mezarlarından alınan karbon örneklerinin kalibre sonuçları ve kırmızı-siyah seramik örnekleri yaklaşık MÖ

[2453] Pavel Avetis, F. Muradyan ve G. Sargsyan, "Early Bronze Age Burial Mounds at Talin", *Von Majkop bis Trialeti, Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4-2. Jt. V. Chr,* Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte, Band 13, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 2010, 161-164, Fig. 1,2,3.

[2454] Abramishvili, "In Search of the Origins of Metallurgy –An Overview of South Caucasian Evidence", 167.

[2455] Claudia Sagona ve Antonio Sagona, "Encounters with the Divine in Late Prehistoric Eastern Anatolia and Southern Caucasus", *Altan Çilingiroğlu'na Armağan Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığına Adanmış bir Hayat*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Edt. Haluk Sağlamtimur, Eşref Abay, Zafer Derin, vd, İstanbul 2009, 542.

3.500 civarından başlamaktadır[2456]. **"*Horom*"** kazılarında yüksek teras yerleşimi içerisinde 1 adet taş sanduka mezar tespit edilmiştir. Bu mezarın doğudan küçük bir girişi bulunmaktadır. Mezar içerisinde iskeletlerin analiz sonuçları üç bireye ait olduklarını göstermektedir. Bu bireylerle birlikte üç adet kırmızı kırmızı-siyah astarlı Kura-Aras seramiği (Resim 5.67, 4-6) ve giriş tarafında iki adet antropomorfik figürin ele geçmiştir[2457]. Bu mezarda elde edilen 2 karbon analiz sonucu MÖ 3.341-3.048 ve MÖ 3.360-2.933 yıllarını vermiştir[2458]. Bu durumda Talin yerleşimine ait mezarların da kullanımının MÖ 3.500 civarında başladığını ve MÖ 3.000'den sonra da kısa bir süre devam ettiğini söylemek mümkündür.

Ermenistan'ın Shirak Vadisinde, Ermenistan yaylalarının kuzeybatısında Keti Köy sınırları içerisinde yer alan **"*Keti Mezarlığı*"** Gyumri köyünün yakınlarında bulunmaktadır. Mezarların kullanımı MÖ IV. binyıl II. yarısı ve III. binyılın ilk çeyreğine kadar çekilmektedir[2459]. Burada 11 adet mezarın kazısı gerçekleştirilmiştir. Bunlar giriş kısmı olan veya küçük koridorlu dikdörtgen taş sanduka tipinde mezarlardan oluşmaktadır[2460]. Kafkasya'da çokça uygulanan çoklu gömü uygulaması bu mezarlarda da mevcuttur. Mezarlara 6 kişiden fazla, ayrım gözetmeksizin kadın, erkek, çocuk bireyin gömüldüğünü gösteren iskeletlere ulaşılmıştır. En son mezara konulan bireyin iskeleti anatomik bağlantısı ile mezarın içerisinde yer alırken daha erken gömülen bireylerin iskeletleri toplanarak mezarın bir alanına topluca istiflendiği görülmektedir. Mezara ölüye eşlik etmesi için sadece kırmızı siyah, monokrom pişmiş toprak kapların (Kura-Aras) bırakıldığı belirtilmektedir[2461]. Kaplar üzerinde üçgen motifi, merdiven deseni ve eğik çizgiler ile ince süslemelere gidilirken daha karmaşık

---

[2456] Smith "Historical and Anthropological Problems in the Archaeology of Southern Caucasia", Vol. 134, 25.

[2457] Badalyan, "New Data on the Periodization and Chronology of the Kura-Araxes Culture in Armenia", 80, Fig. 1, 4-6; Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 188.

[2458] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 188.

[2459] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 190; Petrosyan LA, Khudaverdian A.Yu/Петросян Л.А, Худавердян А.Ю. Новые данные уникального памятника Куро-Аракской культуры из Кети (Ширакская равнина, Армения// «Маргулановские чтения – 2018. Духовная модернизация и археологическое наследие». Сборник материалов Международной научно-практической конференции. – Алматы – Актобе, 2018, 125.

[2460] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 190, Fig. 4.24:4-5.

[2461] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 139.

bezemelere sahip olanları da mevcuttur[2462]. Erken Tunç Çağı'nın erken evresine ait bu kaplar çoğunlukla süslü değildir ve bazı durumlarda kapların omuzları üzerinde spiral şeklinde bir kabartma süsü vardır. ETÇ'nin erken evresinin sonuna gelindiğinde geometrik oymalı süslemeler ve gösterişli mallar ortaya çıkmıştır. Bu durumu ETÇ'nin son aşamasına ilişkin buluntular, erken ve geç evre malzemelerin açığa çıkarıldığı 9 No.lu mezar içerisinde görmek mümkündür. Özellikle gövdeden boyna düzgün geçişleri olan gri ve dalgalı süslemeli bir sürahi (Resim 5.68a, 1) bunlar arasında dikkat çekmektedir[2463]. Genel anlamda mezarlarda ele geçen bazı kaplar MÖ IV. binyıla bazıları MÖ III. binyılın ilk yarısına tarihlenmiştirler[2464].

Keti köyünün güneyindeki **"*Gorner*"** yerleşiminin doğusunda da Kura-Aras mezarlığı tespit edilmiştir. Mezarlıkta 3 adet taş sanduka tipinde mezarın kazısı gerçekleştirilmiştir. Bunlar Keti'de daha önceleri açılan taş sandukalarla büyük benzerlikler göstermektedir. Taş sandukalardan ikisi büyük taş levhalardan, diğeri ise küçük taşlardan inşa edilmiştir. Mezarlar arasında daha küçük boyutlarda taşlarla kaplı olanı farklı boyutlarda 2-3 adet işlenmemiş taş levha ile kaplıdır. Diğer mezar odaları ise orta boy taşlardan inşa edilmiş, dikdörtgen ana hatlara sahiptirler. Bunlar kuzeybatıdan güneydoğuya doğru yönlendirilmiştirler. Mezarların odalarının güney duvarında özel olarak düzenlenmiş birer girişleri vardır. Mezarlardaki küçük dromos koridoru ana odaya yol açmaktadır. Mezarlarda ele geçen 2 ila 7 arasında değişen insan iskeletleri aile mezarlarına işaret etmektedir[2465].

Bunlardan 5 No.lu Mezar, 1.6 × 1.5 × 0.9 ve 1.7 × 1.4 × 0.4 m. ölçülerinde plakalarla kaplıdır. Mezar odasının duvarları küçük tüf taşlarından inşa edilmiştir. Giriş 0,55 × 0,5 m'dir. 0.5 m uzunluğunda küçük bir dromos mezar odasına yol açmaktadır.

[2462] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 193, Fig. 5.25.

[2463] Petrosyan LA, Khudaverdian A.Yu/Петросян Л.А, Худавердян А.Ю. Новые данные уникального памятника Куро-Аракской культуры из Кети (Ширакская равнина, Армения// «Маргулановские чтения – 2018. Духовная модернизация и археологическое наследие». Сборник материалов Международной научно-практической конференции. – Алматы – Актобе, 2018, 125-126, Şekil 2: 1, Şekil 3: 1.

[2464] Petrosyan LA, Khudaverdian A.Yu/Петросян Л.А, Худавердян А.Ю. Новые данные уникального памятника Куро-Аракской культуры из Кети (Ширакская равнина, Армения// «Маргулановские чтения – 2018. Духовная модернизация и археологическое наследие». Сборник материалов Международной научно-практической конференции. – Алматы – Актобе, 2018, 126.

[2465] Petrosyan LA, Khudaverdian A.Yu/Петросян Л.А, Худавердян А.Ю. Новые данные уникального памятника Куро-Аракской культуры из Кети (Ширакская равнина, Армения// «Маргулановские чтения – 2018. Духовная модернизация и археологическое наследие». Сборник материалов Международной научно-практической конференции. – Алматы – Актобе, 2018, 125.

Dışarıda, mezar hücrenin girişi iki küçük plaka ile döşenmiştir. Ana odanın kendisi 2 × 1 × 1.2 m boyutlarındadır. Odanın kuzey duvarında 5 iskelet, girişte güney yönünde, doğuya doğru uzanan 1 adet iskelet hocker pozisyonunda ele geçmiştir. Zeminde batı duvar boyunca 14 seramik kap yerleştirilmiştir (Resim 5.68b). Ermenistan'da Landjee, Elar mezarlıklarında ve Gürcistan'da Amiranis-Gora, Samshvilde mezarlarında benzer özelliklere sahip olanları tespit edilmiştir[2466].

Keti ve Gorner dışında Dzori Berd ve Horom'da da benzer tiplerde mezarlar tespit edilmiştir. Bu mezarlar da dikdörtgen plakalarla döşenmiş sandukalardan oluşmaktadır. Bunların zeminleri de tüf levhalarla döşenmiştir. Mezarlar kuzeybatı-güneydoğu yönlendirilmişken Keti'de de olduğu gibi doğu kısımda küçük girişlere sahiptirler. Bu mezarlarda en az 3 bireye ait iskeletlere ulaşılmıştır. Kalıntılardan alınan karbonlar MÖ IV. binyıl sonu MÖ III. binyıl başını (MÖ 3.500-3.044; MÖ 3.360-2933) doğrulamıştır. Horom Mezarlığında ortaya çıkarılan taş sandukalar Arslantepe'den biraz daha erkendir. Bu mezarlar da en azından MÖ IV. binyılın son çeyreğine kadar çekilebilir[2467].

"*Godedzor*" 1.800 m. yüksekliğinde sahip dağlık Syunik bölgesinde, Angel Gachot köyünün kuzeybatısında, Vorotan kanyonunun üst terasında yer almaktadır (Güneydoğu Ermenistan). Zemin altına uygulanmış bir çocuk mezarı ortaya çıkarılmıştır. "Misyon Kafkasya"nın sonuçlarında yapılan tanımlamalardan bu çocuk gömünün bir yuvarlak çukur içerisine uygulandığı, duvarlarının kil çözeltisi ile kaplandığı söylenebilir. Kalıntıların tarihinden stratigrafisi belirsizliğini korumaktadır. İlk yapılan C14 analizleri bir kömür üzerinden olmuştur: ilki 4.560 ± 40 BP yani MÖ 3.370'den 3.100'e kadar bir tarih aralığı vermiştir. İkincisi mezardaki iskeletin sol femur parçası üzerinden alınmıştır: 4.403 ± 45 BP yani MÖ 3.330-2.900'dur. Mezar MÖ Geç IV. binyıl ve MÖ Erken III. binyıl arasında yapılmış olmalı. Mezar No. 1'deki ölünün başı güneye, ayaklar kuzeye döndürülmüştür[2468].

[2466] Petrosyan LA, Khudaverdian A.Yu/Петросян Л.А, Худавердян А.Ю. Новые данные уникального памятника Куро-Аракской культуры из Кети (Ширакская равнина, Армения// «Маргулановские чтения – 2018. Духовная модернизация и археологическое наследие». Сборник материалов Международной научно-практической конференции. – Алматы – Актобе, 2018, 125, Şekil. 1.

[2467] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 139-140, Fig. 4.24:6.

[2468] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 160, Fig. 79; 165, Fig. 82-83.

İnsan kalıntıları keşfedilmiş olan Mezar No. 2'de arkeolojik materyallerin yokluğundan sadece iki tane "tarihleme" yapılmıştır. Kırık bir sağ kaval kemiği üzerinde yapılan analizde 4.475 ± 45 BP yani MÖ 3.360-3.010 sonucuna ulaşılmıştır. İkincisi sol humerus parçası üzerinde yapılmıştır: 4.441 ± 45 BP yani MÖ 3.340-2.920 tarihini vermiştir. Bu mezar MÖ Geç IV. binyıl- MÖ Erken III. binyıl arasına tarihlenmiştir. İçerisindeki iskeletin gövde ekseni güney-doğu kuzey-kuzeybatıya döndürülmüştür, yüz batıya bakmaktadır[2469].

"*Geqharot*" yerleşimi 2.124 m. yükseklikteki Tsilkar Dağına yaslanan Tsaghkahovit ovasının ortasında yer almaktadır. Doğu sınırı şuan ki Gegharot köyüne, kuzeydoğusu Kasakh nehrine kadar ulaşmaktadır[2470]. 1956 yılında 5 mezarın, 1960'da 3 mezarın kazısı gerçekleştirmiştir. 2002 yılındaki kazı çalışmalarında ETÇ seviyeleri bu bölgedeki geleneksel Kura-Aras kronolojisinde kabul edilmiştir. Kura-Aras yerleşimi C 14 sonuçları MÖ 3.500/3.350-2.900 tarih aralığını vermiştir. Bu tarihler içerisinde batı yamaçta bir dizi bina ve bir mezar (T02E. 662) keşfedilmiştir[2471].

ETÇ I aşamasında yerleşmiş topluluğun bu mezarı köyün içine konumlandırdığı belirlenmiştir. Bu mezar çeşitli form özellikleriyle 1.2 m uzunluk, 1 m. genişlik ve 0,95 m. yükseklikle birlikte; 60 cm. yüksekliğe ve 50 cm. genişlikte girişiyle güney duvara lokalize edilmiştir. Söz konusu bu giriş dikey bir levha (1x 0,56) ile kapatılmıştır. Taban düz bir döşeme olarak yapılmıştır ve üstü yuvarlatılmıştır. Odanın çatısı üç sıra plaka ile örtülmüştür (Resim 5.69)[2472]. Mezar T02E.662'nin içerisinde 3 birey ile birlikte 3 seramik kap bulunmuştur (Resim 5.69). Dışarıda ön kapıda çok sayıda insan kemiği bulunmuştur: iki kaburga, iki omur, birkaç el tarafı parçası ve parmak kemiği bulunanalar arasındadır. Birey 669'un başı doğuya, ayakları batıya döndürülmüştür. Mezarın içerisinde 79 adet silindirik boncuk ve disk biçiminde yapılmış bir beyaz

---

[2469] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 168, Fig. 85.

[2470] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 215, Fig. 138.

[2471] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 216, Fig. 139-140.

[2472] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 219, Fig. 141.

hamurlu eşya ayrıca dört adet tam seramik bulunmuştur[2473]. Kura-Aras dönemi içerisinde daha geç evre (ETÇ II) "Karnut-Shengavit" tipi seramik örnekleriyle tanımlanmaktadır, bunlar C14 sonuçlarına göre MÖ 2.900 ve 2.500 arasına tarihlenmiştir[2474]. Mezar T02E.662'nin stratigrafik pozisyonu insan kemiklerinden alınan iki örnek üzerinde C14 tarihlemesi yapılmıştır ve gömü yerinin "Elar-Aragat" döneminin sonuna denk geldiği belirlenmiştir. Bu yüzden Kura-Aras'ın ilk seviyesine ait oldukları kesinleşmiştir[2475].

Önemli olan diğer bir sonuç Aragat tipi pişmiş toprak kapların Karaz'ın üst seviyelerinde ele geçen bir dizi kap ile çok yakın benzerlikler göstermesi olmuştur. Az miktarda metal obje de karakteristik olarak benzetilmiştir[2476]. Çoğu mezar buluntularından oluşan "Elar-Aragats" grubu bir dizi kabın Kura-Aras seramikleri ile tipolojik birliktelik göstermektedir (Resim 5.67)[2477]. Kronolojik sonuçlar üzerinden değerlendirme yapılacaksa Sos Va, Vb ve Arslantepe mezarı (Ua 18081) buluntularının "Elar-Aragats" siteleri ile çağdaş olduğu belirlenmiştir[2478]. Yukarı Fırat Vadisinde Arslantepe VIB krali mezarı dışında Van Gölü Havzasında Ernis/Archesh'te, Kvemo-Kartli sahasında Didube, Kiketi, Samshvilde, Koda, Gomareti/Papunaant Tskaro, Kvemo Shulvari (Kurgan No. 3), Barmaksyz, Tash Bash, Grmakhevistavi, Ozni'de Elar-Aragats seramiklerinin bulunduğu belirtilmektedir. Gegharot dışında Kura-Aras'ın ilk aşamaları arasında olan Elar Aragats sitelerini veya bu sitelerin mezarlıklarını söyle sıralamak mümkündür: Aragats, Elar Mezarları No. 1, 3-4, 6, 8-10, 14-18, 24, 36-37, Ketin Mezarları No. 1-6, Horom'un Erken Tunç Çağı alt seviyeleri ve mezarları, Talin Mezarları No. 7, 10-12, Armavir, Frankanots, Dzori-Berd, Jrvezh, Aparan III, Jarjaris,

---

[2473] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 221, Fig. 143; 222, Fig. 144.

[2474] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 218-220.

[2475] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 218-220, Fig. 141.

[2476] Martirosyan, *Armaniya v Epokhi Bronzi i Rannego Jeleza,* 38.

[2477] Badalyan, "New Data on the Periodization and Chronology of the Kura-Araxes Culture in Armenia", 73, Fig. 1-2.

[2478] Badalyan, "New Data on the Periodization and Chronology of the Kura-Araxes Culture in Armenia", 78.

Chknagh, Lanjik, Gyumri Harich, Chkalovka, Hartagyugh, Mokhra Blur Seviye XI-IX[2479].

"*Kalavan-1*" yerleşimi Ermenistan sınırları içerisinde Aregunyats Dağ zincirinde Sevan Gölü'nün kuzey kıyısına bakan bir yerde konumlanmıştır. Yerleşim Barepat nehrinin açtığı vadide yer almaktadır. Bu nehir kısmen Kura Havzası içerisinde Getik'e dökülmektedir. 2004 yılında yapılan sondaj çalışmalarında Erken Tunç Çağına ait 5 mezar tanımlanmıştır (UF 1, UF 2, UF 5, UF 8, UF 9). Bu mezarların kronolojik düzlemini aydınlatmak için insan ve hayvan kemiklerinden beş tane C 14 örneği alınmış ve tarihleme yapılmıştır. Bütün tarihler uyumlu olup, MÖ III. Binyıl ortasını vermiştirler[2480].

Mezar UF 1'in üzeri kısmen taşlarla kaplanarak oval bir şekil almıştır. Büyük çap kısmı doğu-batı (1 m.) yönlü olup, yükseklik 45 cm. dir. Mezarların sınırlarını net olarak belirlemek mümkün olmamıştır. Mezar içerisindeki birey doğu-batı yönlü döndürülmüştür, ayaklar batıya çevrilidir. 20-29 yaşlarında kadın ile birlikte üç parçalı kap ve iki tutamağa sahip üç kap bulunmuştur. Bu seramikler düzleştirilmiş siyah karakterli Kura-Aras dönemi kaplarıdır. Bununla beraber kemiklerle karışık seramik parçaları da bulunmuştur[2481].

Mezar UF 2'nin üstünde oval 1 m. çapında taş bulunmaktadır (doğu-batı) ve yükseklik 75 cm. dir. Ölü mezara doğu-batı açısıyla çevrilmiştir. Mezarda 7 adet pişmiş toprak kap dışında 44 seramik de sağ bacak çevresinde bulunmuştur. Bütün bu seramiklerin kendi formları bulunmakta ve bunların her birinin dizaynı tipik Kura-Aras kültürüne aittirler (Resim 5.70a)[2482]. Mezar UF 5, toplanmış taşlarla kaplanarak oval form kazanmış kuzeydoğu-güneybatı yönlüdür. Mezarın yüksekliği yaklaşık 70 cm.dir.

[2479] Ruben S. Badalyan, Pavel Avetisyan ve Adam T. Smith, "Periodization and Chronology of Southern Caucasia: from the Early Bronze Age Through the Iron III Period", *The Foundations of Research and Regional Survey in the Tsaghkahovit Plain, Armenia,* The Archaeology and Geography of Ancient Transcaucasian Societies, Vol. 1, Edt. Adam T. Smith, Ruben S. Badalyan ve Pavel Avetisyan, Oriental Institute Publications, Vol. 134, Chicago 2009, 42-43.

[2480] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 252-254, Fig. 173-174.

[2481] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 256-257, Fig. 177.

[2482] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 261-266, Fig. 182.

Bu durum diğer bireysel gömülere benzemektedir (UF 1, UF 2, UF 9), fakat boyut daha geniştir. Mezar sığ, oval forma sahip, en büyük çap 1,7 m. ve en düşük çap 1 m. dir. Mezar UF 5 içerisinden çok sayıda insan kemiği kalıntısı çıkarılmıştır. Ancak herhangi bir anatomik bağlantı bulunamamıştır. İnsan kalıntılarıyla birlikte üç keçi kemiği tespit edilmiştir. Kesme izi bu kırık parçalar üzerinde gözlenmiştir. Bu durum hayvanların kesildiğine işarettir. Pürüzsüz siyah seramik insan kalıntılarıyla karışık ve mezar içerisinde bulunmuştur[2483]. Mezar UF 8'in yüzeyinde taş kümeleri bulunmamaktadır. Oldukça kötü korunmuş olan çocuk doğu-batı yönüne çevrilmiştir. Baş doğuya, yüz kuzeybatıya doğru bakmaktadır. Çocuk sağ arka tarafına yaslanmakta, bacaklar bükülüdür. Ölüm yaşı 5 yıl 6 ay- 6 yıl 6 ay arası olarak hesaplanan çocukla birlikte kafatasının dibinde alaca akik boncuk (Resim 5.70b) ve mavi taş boncuk bulunmuştur. Bu boncuklara ek olarak köpeğe ait üst azı dişi eklenmiştir. Bunlar çocuğun boynunda iki taş boncuğun yakınında bulunmuştur. Taş boncuklar ve köpek azı dişleri kolye olarak kullanılmış olmalı[2484].

Mezar UF 9, taş kümeleriyle kaplanmış doğu-batı doğrultulu 1 m. çaplı, 45 cm. yükseklikle oval şekillendirilmiş taşlar ve çeşitli boyutlarda taşlardan oluşmaktadır. Mezar içerisindeki bireyin dağınık iskelet verileri değerlendirildiğinde Birey UF 9'un oturma pozisyonunda bir koltuk üzerinde durmuş olabileceği ancak bu malzemenin yok olmuş olabileceği sonucunu doğurmaktadır. Sağ göğüs önünde bacaklar dirsekle birlikte bükülmüştür, bireyin bacaklarının üst kısımları ile diğer kalan kısımlar bu şekilde çürümüştür. Mezarda bireyle birlikte küçük bir fincan ve ölüye takılmış tek dönüşlü ve yarım spiral şeklinde bir tunç bilezik (Resim 5.70c); sağ el bilek üzerinde spiral şekilli bronz halka da (Resim 5.70d) kafatasına yakın bir yerde bulunmuştur[2485].

Kalavan-1, Kura-Aras kültürünün mezar uygulamaları konusunda oldukça yeni unsurlar içermektedir. İlk kez bozulabilir madde içeren materyallerin varlığından söz edebilmektedir. Post-mezara ait örnekler, oturur pozisyonda mezarlar ve sınırlı

[2483] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 267-277.

[2484] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 277-279, Fig. 195-196.

[2485] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 280-283, Fig. 201; 284, Fig. 202-203.

bağlantıların muhtemel varlığı Güney Kafkasya'da tespit edilmesi açısından önemlidir. Ancak mezarlığın sadece küçük bir kısmı (70 m²) açılmıştır. Yetişkin gömüler arasında farklı uygulamaların olduğu görülmektedir, ancak yetişkin olmayan gömüler için örnekler oldukça azdır. Öte yandan seramikler üzerinde yapılan çalışmalara göre Ermenistan'ın geleneksel Kura-Aras dönemi buluntuları ile karşılaştırıldığında tamamen yabancı oldukları belirlenmiştir. Bu görüşe karşı olanlar benzer Kura-Aras seramiklerinin Kura Vadisinde ve özellikle Mentesh Tepe (Azerbaycan) yerleşmesinin MÖ 2.800-2.400 yılları arasındaki mevcut oldukları belirtilmektedir. Buna ek olarak, Mentesh Tepe ST 49 mezarındaki uygulamaların Kalavan-1 mezar uygulamalarıyla benzerlikler taşıdığı belirtilmektedir. Kalavan-1'de gömülen insanların Kura Vadisiyle bağlantılarının olduğu belirtilmektedir[2486].

"*Elar*" mezarlığı Ermenistan'da Erivan'ın 16 kuzeyinde yer almaktadır. Elar mezarlığında MÖ IV. binyıl sonu MÖ III. binyılın ilk çeyreğine tarihlenen toplamda 21 adet mezar tespit edilmiştir. Atnalı tipi, taş sıralı toplama (basit toprak) mezarlar ve dikdörtgen iri yapılı plaka taşlardan (sanduka) yapılanlar eş zamanlı olarak uygulanmışlardır (Resim 5.71)[2487]. Bunlardan 1.75 x 2.45 m. taş sanduka tipinde olan Mezar No. 4 MÖ 2.700/2.600-2.400/2.300 (ETÇ II-III) yıllarına tarihlenmiştir. İskeletin kollarının önünde ve kafasının arkasında 2 tane pişmiş toprak kap mevcuttur. Kafatasının yanında hayvan kemikleri bulunmaktadır. Ayrıca mezar içerisinde sağ yana yatırılmış yarı hocker pozisyonunda iskeletler mevcuttur[2488]. 1.30 x 1.90 m. ölçülere sahip basit toprak tipindeki 8 No.lu Mezar da M.Ö. 2.700/ 2.600 – 2.400/2.300 yıllarına tarihlenmiştir. İskeletinin kafatasının önünde üst üste konulmuş 2 pişmiş toprak seramik; kafatasının üstünde ise hayvan kemikleri; kafatası ve elleri arasında bir ağırşak

---

[2486] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 285.

[2487] E.V. Khanzadian, *Elar-Darani. Yerevan: Akademii Nauk Armyanskoi SSR,*1979, Lev. 44-45,54; Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age Part. İ, Bar International Series 214 (i), 1984,* 57-57, Fig. 135, 1-3; Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 139, Fig. 4.24:1-3; Poulmarc'h, vd., "An Overview of Kura-Araxes Funerary Practices in the Southern Caucasus" 85, Fig. 10.

[2488] Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age Part. İ, Bar International Series 214 (i), 1984,* Şekil 135.

bulunmuştur. İçinde iyi korunmuş sağa yatırılmış yarı hocker pozisyonunda bir iskelet mevcuttur[2489].

10 No.lu Mezar 1.45 x 1.85 m. ölçüye sahip etrafı taşla çevrili tiptedir. Mezarın duvarları 3 sıradan oluşan düzenlenmiş taşlardan örülmektedir M.Ö. 2.700/2.600-2.400/2.300 (ETÇ II-III) yıllarına tarihlenen mezar içerisinde sağ yanına yatırılmış, yarı hocker pozisyonunda bir iskelet mevcuttur. İskeletinin göğsünün önünde, içinde hayvan kemiklerini içeren büyük bir kap; iskeletin dizilerinin yanında ise üst üste konulmuş 2 kap mevcuttur[2490]. Diğer mezarların içlerindeki bireyler sağ taraflarına yatırılarak bükülü/hocker pozisyonunda, eller göğüs önüne uzatılmış şekilde gömülmüşlerdir[2491]. Elar'da olduğu gibi Birmaxie, Amiramis Gora yerleşimlerinde hocker pozisyonunda bir yana doğru yatırılmış durumda, bireysel mezarlar bulunmaktadır[2492].

At nalı tipinde ve taşlarla çevrili olan tiplere göre basit toprak tipinde olanların daha erken evrede kullanımına başlandığı ön görülmektedir[2493]. Bunlardan MÖ 2.500 civarına tarihlenen Mezar No. 4 içerisinde ele geçen eserler Kura-Aras kültürüne işaret etmektedir[2494]. Başta kırmızı/kahverengi veya siyah perdahlı; bezemesiz veya insize, oluk ve baskı bezemeli kaplar (Kura-Aras), mezarlara ölü hediyesi olarak bırakılmıştır. Silah olan metal eserler arasında 2 kılıç, 4 adet karakteristik tunç hançerler, çakmaktaşı ve obsidyen kesici aletler, ok başları ele geçmiştir. Bazı metal eserler (özellikle 2 kılıç dikkati çekmekte) ele geçmiştir. Diğer metal eserler arasında spiral bilezikler, 2-3 adet spiral tel, döküm halinde arsenik tunç eserler mezarlara bırakılmıştır. Bu eserlerin ele geçtiği Elar'ın yerleşim mezarları MÖ III. binyılın ortalarına tarihlendirilmiştir[2495]. Elar

---

[2489] Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age Part. İ, Bar International Series 214 (i), 1984,* Şekil 135.

[2490] Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age Part. İ, Bar International Series 214 (i), 1984,* Şekil 135.

[2491] Kushnareva, *The Southern Caucasus in Prehistory,* 59; Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 139.

[2492] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 85.

[2493] E.V. Khanzadian, *Elar-Darani. Yerevan: Akademii Nauk Armyanskoi SSR,* 1979, Lev. 7-8

[2494] Sagona, "Social Boundaries and Rituel Landscapes in Late Prehistoric Trans-Caucasus and Highland Anatolia", na, Peeters, 2004, 480, 509, 511, Figure. 1.2.

[2495] Martirosyan, *Armaniya v Epokhi Bronzi i Rannego Jeleza,* 30-31, Drawing. 6-7; C. Burney ve D.M. Lang, *The People of the Hills. Ancient Araras and Caucasus,*1971, 66; E.V. Khanzadian, *Elar-Darani. Yerevan: Akademii Nauk Armyanskoi SSR,* 1979, 163, Lev. 8-11. 39. 42; Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 139.

mezarlarında ele geçen buluntuların benzerleri örneğin hançer bıçaklar Ermenistan platosundan Transkafkasya'ya kadar yayılım göstermektedir. Archadzor köyü yakınlarında Nagor Karabah'ta Elar tipi tunç hançer ve spiral, süslemeli silindirik altın yapraklar, pişmiş toprak kaplar, bir adet hayvan (kedi) figürini MÖ III. binyıl Ermenistan yerleşim (Shengavit, Jdanovo vd.) buluntularıyla uyuşmaktadır[2496]. Elar'ın hançer, bıçak, vd. buluntular Erzurum'da bulunan çok katmanlı Karaz katmanlarında ele geçenlerle doğrudan bağlantı kurulmaya çalışılmıştır. Karaz'ın seramik buluntuları ile Elar'ın seramikleri göz önüne alınarak yerleşimi ve mezarlığı MÖ III. binyılın 2. yarısına tarihlenmiştir[2497].

Kafkasya'nın kuzeydoğusunda Dağıstan'ın güneydoğusunda Hazar denizinin kıyısında, dağ eteğinde bugünkü Velikent köyünün güney kenarında yer alan 28 hektarlık alandan daha fazla bir alanı kaplayan "***Velikent***" prehistorik yerleşimi bulunmaktadır. Bu yerde Erken Tunç Çağına ait 2 yerleşim[2498] ve en az 3 farklı mezarlık alanı tespit edilmiştir[2499]. Tepe III'de (Değirmentepe) 12 yeraltı mezarı, Tepe IV'de (Kharman Tepe) 1 mezar ve Tepe V'de (Abduragim Tepe) 2 mezarın kazısı gerçekleştirilmiştir[2500].Teras üzerinde yer alan 3 mezarlık (Tepe III, IV ve V) günümüz köy yerleşimlerinden dolayı yoğun tahribat görmüştür. Mezarlardan ve yerleşimlerden alınan radiokarbon ölçümleri ortalama MÖ 3.500-2.000 ve 3.600-1.900 yıllarını vermiştir. Tepe II yerleşimden elde edilen 2 karbon örneği MÖ 3.015-2.703 ve MÖ 2.884-2.500 yıllarını vermiştir[2501]. Tepe V, Mezar No. 1 içerisinden alınan 2 sigma sonucu MÖ 2.879-2.474'ü vermiştir[2502]. Yerleşim yerlerinde ve mezarlıklardan elde edilen buluntular, özellikle tunç eserler Geç Kalkolitik Çağdan Erken Tunç Çağa geçiş

[2496] Martirosyan, *Armaniya v Epokhi Bronzi i Rannego Jeleza*, 31.
[2497] Martirosyan, *Armaniya v Epokhi Bronzi i Rannego Jeleza*, 37-38.
[2498] Kushnareva, *The Southern Caucasus in Prehistory*, 61.
[2499] Philip L. Kohl, "Migrations and Cultural Diffusions in the Later Prehistory of the Caucasus", Migration und Kulturtransfer, Eurasien-Abteilung Orient-Abteilung Des Deutschen Archäologische Instituts, Bonn 2001, 314, Fig. 3.
[2500] P.L. Kohl ve R.G. Magomedov, "Early Bronze Developments on the West Caspian Coastal Plain", *Paléorient, Pluridisciplinary Journal of Prehistory of Southwestern and Central Asia, 40,2*, CNRS Editions, Paris 2014, 102, 111, Fig. 10.
[2501] Philip L. Kohl, "Integrated Interaction at the Beginin of the Bronze Age: New Evidence from the Northeastern Caucasus and the Advent of Tin Bronzes in the Third Millennium BC", *Archaeology in the Borderlands Investigations in Caucasia and Beyond, Monograph 47*, Edt. Adam T. Smith ve Karen S. Rubinson, Cotsen Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles, 2003, 13; Kohl ve Magomedov, "Early Bronze Developments on the West Caspian Coastal Plain", 96-97, Fig. 2.
[2502] Kohl, "Migrations and Cultural Diffusions in the Later Prehistory of the Caucasus", 320.

aşamasını yansıtan önemli bir merkez olduğunu göstermektedir[2503]. Yeraltı mezarlarından sadece iki tarihleme örneği alınarak analiz edilmiştir. Alınan iki örnek geniş bir aralık göstermişse de her ikisi de MÖ III. binyılın ortalarına işaret etmektedir[2504]. Tepe III içerisindeki Mezar No. 8, Tepe IV içerisinde Mezar No. 1, Tepe V içerisindeki Mezar No.1 hariç yeraltı mezarların tamamında kaba yapılı, kalın cidarlı seramikler ele geçmiştir. Bunun nedeni ise bu mezarların diğer mezarlara göre daha erken bir tarihte kullanılmış olmasına bağlanmaktadır[2505].

Tepe IV'deki (Kharman Tepe) Mezar No.1, Tepe 3'deki (Değirmentepe) Mezar No. 8-9 hariç mezarların hepsi catacomb/yeraltına uygulanan dehliz şeklindeki mezarlarda çoklu gömülerden oluşmaktadır. Maalesef bu mezarlar tahribat görmüştür[2506]. Tepe I Mezarlığı (Velikent Tepe III-Değirmentepe), 12 mezarın bulunduğu yeraltı şeklindeki bu mezarlardan oluşmaktadır. Bu mezarların yoğun tahribat geçirdiği belirlenmiştir. Mezar No. 1 yoğun tahribat geçirmesine rağmen oldukça zengin ölü hediyelerinin ele geçirildiği mezardır. Bu mezar içerisinden 100'lerce tam kap 1.500'den fazla tunç alet, silah ve süs eşyası ele geçmiştir. Bu buluntular yerleşimin sadece Dağıstan'ın Hazar kıyısında olmasından kaynaklanmamakta, aynı zamanda Kuzeydoğu Azerbaycan ve Kura-Aras kültürel-tarihi iletişimiyle bağlantılı olduğunu göstermektedir[2507]. Tepe II Mezarlığı Velikent Tepe (IV-Kharman Tepe) içerisinde 1 adet çoklu gömünün uygulandığı yeraltı mezar açılmıştır. Tepe III Mezarlığı (Velikent Tepe V- Abduragim Tepe) içerisinde tespit edilen Mezar No. 2 içerisinde 600'den fazla kafatası ve kafatası parçaları tespit edilmiştir. Diğer bir mezarlık Velikent Tepe IV mezarlığıdır. Ancak Erken Tunç Çağ Mezarlığı yeterince incelenememiştir[2508].

Çoklu gömülerin uygulandığı yeraltı mezarların tamamının bir ön girişe veya dromosa sahip oldukları anlaşılmıştır. Hafif eğimin bulunduğu giriş yukarı taraftan taş kapı ile mühürlenmektedir. Girişten sonra içeride 7 m. çapa sahip mezar odasının

[2503] Kohl, "Integrated Interaction at the Beginin of the Bronze Age: New Evidence from the Northeastern Caucasus and the Advent of Tin Bronzes in the Third Millennium BC", 9.
[2504] Kohl ve Magomedov, "Early Bronze Developments on the West Caspian Coastal Plain", 99
[2505] Kohl ve Magomedov, "Early Bronze Developments on the West Caspian Coastal Plain", 102.
[2506] Kohl, "Integrated Interaction at the Beginin of the Bronze Age: New Evidence from the Northeastern Caucasus and the Advent of Tin Bronzes in the Third Millennium BC", 13; Kohl ve Magomedov, "Early Bronze Developments on the West Caspian Coastal Plain", 96-97, Fig. 2.
[2507] Kohl ve Magomedov, "Early Bronze Developments on the West Caspian Coastal Plain", 96
[2508] Kohl ve Magomedov, "Early Bronze Developments on the West Caspian Coastal Plain", 97-98.

bulunduğu belirtilmektedir. Mezar odalarının yüzlerce yıl kullanıldıkları hesaplanmıştır. Erken olan gömütlerin mezar odasının bir köşesine doğru toplandıkları ve yeni gömütler için yer açıldığı belirlenmiştir. Bu nedenle karmaşık halde olan iskeletlerle birlikte yine karmaşık halde pişmiş toprak kaplar, metal aletler, silahlar ve süs eşyalar bulunmuştur[2509]. Tepe III içerisinde açılan catacomb/yeraltı dehliz mezarlarından 11 No.lu olanının dromosu "T" şekline sahiptir. Keskin rampa ile iki yanı destekli büyük bir taş kapıya ulaşılmaktadır. Kapı eşiği geçildikten sonra ovale yakın ana odaya (4.3x6.2 m) ulaşılmaktadır. Mezar odasının çatılı olduğu ancak çöktüğü belirlenmiştir. Mezar odasının içerisinde insan iskeletleriyle birlikte yumuşak küllü ve sarı killi toprak, okr, pişmiş toprak kaplar, tunç eserler ve hayvan kemikleri ele geçmiştir[2510]. Mezar içerisinde metal eserler arasında tunç bilezik, madalyonlar, pendantlar, halka/spiraller ve ince işçilikli süs eşyalar bulunmuştur. Silahlar arasında perdahlanmış taş baltalar, tunç baltalar, bız/iğne, hançer, tutamak, keski ele geçmiştir[2511].

Bunlardan Tepe III'e ait yeraltı oda mezar No. 1 içerisinde ele geçen yaklaşık 1.500 metal eserden tunç eserlerin içeriğine ilişkin spektral kimyasal analiz çalışmalarında yaklaşık kalay oranı %8 olarak hesaplanmıştır[2512]. Kalaylı tunç katkılı bu eserlerden 15 tanesinin MÖ 2.850-2.400 yıllarına tarihlenmiştir. Silahlar/aletler, süs eserler ve vücut üzerine ait süs eşyaları bakır, arsenik tunç, kalay tunç, gümüş bakır-gümüş alaşımlılardan oluşmaktadır[2513]. Velikent'in yeraltı mezarlarından Tepe III-Mezar No.1 içerisindeki 15 tunç eserin incelemesi ve analizleri yapılmıştır. Bu eserler MÖ III. binyılın başlarına ve ortalarına verilmiştir. Eserlerde yaklaşık %8 oranında kalay tespit edilmiştir[2514]. Dağıstan'da **"*Hacibulak*"** içerisinde gerçekleştirilen kazı

[2509] Kohl ve Magomedov, "Early Bronze Developments on the West Caspian Coastal Plain", 102, 111.
[2510] Kohl, "Migrations and Cultural Diffusions in the Later Prehistory of the Caucasus", 318-319, Fig. 4-5; Kohl, "Integrated Interaction at the Beginin of the Bronze Age: New Evidence from the Northeastern Caucasus and the Advent of Tin Bronzes in the Third Millennium BC", 17, figure 1.4.
[2511] Kohl, "Migrations and Cultural Diffusions in the Later Prehistory of the Caucasus", 320-323, Fig. 6-9; Kohl, "Integrated Interaction at the Beginin of the Bronze Age: New Evidence from the Northeastern Caucasus and the Advent of Tin Bronzes in the Third Millennium BC", 17-18, figure. 1.5-7.
[2512] Kohl, "Integrated Interaction at the Beginin of the Bronze Age: New Evidence from the Northeastern Caucasus and the Advent of Tin Bronzes in the Third Millennium BC", 18; David L. Peterson, "Ancient Metallurgy in the Mountain Kingdom: The Technology and Value of Early Bronze Age Metalwork from Velikent, Dagestan", *Archaeology in the Borderlands Investigations in Caucasia and Beyond, Monograph 47,* Edt. Adam T. Smith ve Karen S. Rubinson, Cotsen Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles, 2003, 22.
[2513] Peterson, "Ancient Metallurgy in the Mountain Kingdom: The Technology and Value of Early Bronze Age Metalwork from Velikent, Dagestan", 25, 30, Figure 2.1.
[2514] Abramishvili, "In Search of the Origins of Metallurgy –An Overview of South Caucasian Evidence", 167.

çalışmalarında Velikent ile çağdaş bir dizi mezar tespit edilmiştir. İskeletlerden birisinin beraberinde altın ve gümüş küpeler ve 1 adet Kura-Aras tipinde kırmızı kap ele geçmiştir[2515].

5.3.5. Kafkasya'nın Ölü Gömme Geleneklerinin Kısa Değerlendirmesi

Birbirinden uzak coğrafyaların kültürlerini bir biriyle buluşturan Doğu Anadolu Bölgesi'nin ölü gömme geleneklerini analiz edebilmek için özellikle Güney Kafkasya ve Güneydoğu Anadolu'nun erken evreli mezarlarını analiz etmek gerekmekteydi. Tezimizin bir bölümünü oluşturan Kafkasya'nın Türkiye sınırı (Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan), Güneybatı Rusya, K. Batı İran'ın ölü gömme geleneklerini ve uygulamalarını kısaca Neolitik dönemden başlattık, daha sonra Kalkolitik dönemi kısaca değerlendirmeye almaya çalıştık. ETÇ'ye kadar olan bu değerlendirmeler temel kaynakçalar seçilerek yapılmaya çalışılmıştır.

MÖ III. binyılda Anadolu kültürleri ile ilişkilendirildiği için ***"Maikop"*** mezarları ilk değerlendirmeye alınan grubu oluşturmaktadır. Mezar buluntularından yola çıkarak kültürün bir şekilde Anadolu kültürleri ile de iletişim kurmuş olabileceği belirtilmektedir. Örneğin Troia II katı içerisinde ele geçen zengin buluntularla beraber Alacahöyük Krali mezarlarındaki buluntular da Maikop krali mezarlarının içeriğiyle benzeştirilmiştir. Metal eserler arasında ele geçen bilezik ve mızrak gibi eserler özellikle karşılaştırmaya alınmıştır[2516]. Maikop kurganlarında tespit edilen tamamen üç boyutlu döküm tekniğinde yapılan, gümüş destek çubuklara monte edilen altın boğaların sadece Alacahöyük'ün krali mezarları içerisinde tespit edildikleri belirtilmektedir[2517]. Ancak Maikop kurganlarında ele geçen gümüş çubuğa eklentili olan altın boğa figürinler, altın boncuklar ve diğer değerli eserlerin[2518] yakın benzerlerini Anadolu'daki bazı mezarlarda da görmek mümkündür. Kafkasya'da Maikop kurganlarında ele geçen bu eserler yine Alacahöyük kral/kraliçe mezarları dışında Anadolu'nun kuzeyinden geldiği bilinen

[2515] Narimanov, "Archaeological Sites of the Early Bronze Age in North Azerbaijan: A Gazetteer" 471.
[2516] Sagona, "Social Boundaries and Rituel Landscapes in Late Prehistoric Trans-Caucasus and Highland Anatolia", na, Peeters, 2004, 483.
[2517] Glumac ve Anthony, "Culture and Enviroment in the Prehistoric Caucasus: The Neolithic through the Early Bronze Age", 205.
[2518] Lyonnet, "La Mésopotamie et le Caucase du Nord au IVe et au début du IIIe Millénaires av. n.è. : Leurs Rapports et les Problèmes Chronologiques de la Culture de Majkop. État de la Question et Nouvelles Propositions", 316, Fig. 4

ancak nerede bulunduğu bilinmeyen eserlerle karşılaştırılmıştır. Özellikle bunlardan boğa figürinlerini birbirleriyle karşılaştırma yoluna gidilmiştir. Maikop mezarlarında tespit edilen dizgin halkalarının veya alem direklerinin üzerlerine oturtuldukları tahmin edilen altın ile kakılmış gümüş boğa heykelcikler Alacahöyük mezarlarında ele geçen tunç bir aleme eklentili olan figürin ile benzeştirilmiştir. Boğa tasvirlerinin üslup farkları bir yana bırakılırsa motiflerdeki benzerliklerin ve kullanım yerlerinin aynı olması, mezarlarda bulunmuş olmaları, yakın kronolojiye ait olmaları dikkat çekicidir. Kafkas dünyası ile Anadolu arasında gerçekleşen bu iletişim MÖ III. binyıl sonlarına kadar kesintisiz olarak devam etmiştir. Ahlatlıbel'de ele geçen gerdanlık[2519] ile daha geç tarihe verilen Kuban'daki gerdanlık arasındaki büyük benzerlik uzun yıllara dayanan iletişimin göstergesidir[2520].

Maikop kurganlarıyla Alacahöyük krali mezarları arasındaki kurulan bir diğer benzerlik mezarların yapım aşaması ve mimari özellikleri olmuştur. Alacahöyük'ün derin olmayan, sığ mezar çukuru içerisine yapılması ve çatısının kalaslar ile örtülmüş olması Maikop mezarlarında da uygulanan bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu açıdan özellikle Maikop'un Bamut kurgan tipi mezarları ile karşılaştırılabilir. Bu mezarlarda olduğu gibi Sos Höyük ve Alacahöyük mezarlarının da yerleşmenin bileşiminde konumlandıkları, ancak kurgan tipi bir yapının altına yerleştirilmemiş oldukları belirtilmektedir[2521]. Sos Höyük ve Alacahöyük ile kurulmak istenen kültürel münasebeti kronolojik düzlem dâhilinde Arslantepe ile kurmak mümkündür. Arslantepe krali mezarı MÖ IV. binyıl sonu MÖ III. binyıl başlarına verilirken Maikop kurganları da genel anlamda aynı tarihlere verilmektedirler[2522].

Maikop Kültürüne ait Nalçik mezarlarında tespit edilen buluntular ile Anadolu'daki bazı mezarlarda ve yerleşimlerde tespit edilenlerin de benzeştiği ileri sürülmektedir. Nalçik'te Kurgan No. 1 içerisinde ve Nalçik Dolinski yerleşim yerinde ele geçen Kafkas idolleri ile Troia II'de ele geçen idoller ve Batı Anadolu'nun bazı buluntu yerlerinde, Alişar ve Ahlatlıbel'de ele geçenler arasında üslup bakımından benzerliklerin olduğu belirtilmektedir. Nalçik Kurgan No. 1'nde tespit edilen en eski

[2519] MÖ III. binyılın ikinci yarısına tarihlenmiştir.
[2520] Hancar, "Kafkas İlk tarih Araştırmaları Işığında Anadolu'nun Yeni Neolitik Buluntuları", 53-55.
[2521] Sagona, "Social Boundaries and Rituel Landscapes in Late Prehistoric Trans-Caucasus and Highland Anatolia", na, Peeters, 2004, 483, Fig. 6: 2; 7, fig. 6:1.
[2522] Yuri Piotrovsky, "Periodizatsiia Luvelirnykh Izdelii v Tsirkumpontiiskoii Provintsii/Eneolit Ranniaia Bronza", *Shliman, Troia,* Saint Petersburg, 1998, 92.

insan figürinini yansıtan idolün biraz öne doğru düşük, yassı küre şeklinde detaysız başa sahip olması, kollarının çizgisiz verilmiş olması, bedenin bükülü halinden dolayı Anadolu idollerinden kısmen ayrılarak kadın figürinlerine benzetilmiştir[2523]. Maikop mezar buluntularının Anadolu dışında daha güney coğrafyalarda da izler taşıdıkları belirtilmektedir. Özellikle Ur Krali mezarları içerisindeki zengin madeni eserlerle karşılaştırmak mümkündür[2524]. Ur Kral mezarlarında ele geçen gümüş standart üzerindeki boğa figürini, gümüş kap üzerindeki işleme ve lapis lazulinin ve karnalinin bolca kullanıldığı eserler Maikop Kültürü ile bir şekilde iletişim kurulduğunu düşündürtmüştür[2525]. Maikop mezarlarında tespit edilen ölü hediyelerinden altın ve gümüş vazolar, altın aplikler, mühürler üzerindeki bezemeler ve kemik, fildişi eserlerden yola çıkan Rostovtzeff bu eserlerin uzak güney ülkelerden Elam, Mısır ve Nubia'nın MÖ IV. binyıl kültürleri ile ilişkilendirmiştir[2526]. Dolukhanov'da söz konusu eserlerin sanatsal etkileşimi üzerine çalışmalar yaparak bazı çanak-çömlekler, madeni silahlar, iş aletleri ve süslemelerin ikonografik üslup açısından Orta Mezopotamya ve Elam Sanatı ile büyük benzerlikler sergilediklerini belirlemiştir[2527]. Maikop mezarları ve Staromyshastov hazinesi içerisinde ele geçen karnalin, turkuaz, lapis lazuli ve lületaşı gibi değerli taşlardan yapılan boncukların bölgeye ait olmadıkları, bunların İran, Afganistan ve Anadolu içlerinden getirildikleri de belirtilmektedir. Metal aletler ve son derece kıymetli olan metal kapların daha çok yerel üretim oldukları ancak içlerinde Yakın Doğu özellikleri taşıyanların da olduğu belirtilmektedir[2528].

Mezopotamya, Suriye ve Anadolu'nun doğu yarısındaki bazı pişmiş toprak kaplar, metal aletler ve objelerin neredeyse birebir benzerlerinin Erken Maikop içerisinde ele geçmesini Geç Uruklu toplulukların Kuzey Kafkasya'ya gerçekleştirdikleri göç hareketine bağlanmak istenmektedir[2529]. Mezopotamya

---

[2523] Hancar, "Kafkas İlk tarih Araştırmaları Işığında Anadolu'nun Yeni Neolitik Buluntuları", 53-54.
[2524] Sagona, "Social Boundaries and Rituel Landscapes in Late Prehistoric Trans-Caucasus and Highland Anatolia", na, Peeters, 2004, 483.
[2525] Herman Müller-Karpe, *Handbuch Der Vorgeschichte, Band III, C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung,* München, 1974, 819-823, Tafel 178, 3; Tafel. 179, 6,8.
[2526] Rostovtzeff, Michael Ivanovitich, *Iranian and Greeks in South Russia,* Oxford 1922, 19.
[2527] Dolukhanov, *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı,* 439.
[2528] Yuri Piotrovsky, "Maikop'i Drevniy Vostok/ Maikop and the Ancient East", *Ermitazhnye Chteniia Pamiati B.B. Piotrovskogo, Kratkoe Soderzhanie Dokladov/Hermitage Readings in Memory of B.B. Piotrovsky,* Edt. E.V. Zeimal, Saint Petersburg, 1993, 48-49.
[2529] M.V. Andreeva, "K Voprpsu o Iuzhnukh Sviaziakh Maikopskoi Kultury", *Sovetskaia Arkheologiia,* Vol. 1, 1977, 39; V. A. Trifonov, "Popravki k Absolutnoi Khronologii Kultur Epokhi Eneolita-Bronzy Severnogo Kavkaza(Corrections to the Absolute Chronology of the Cultures of the Bronze Age in the

coğrafyasından kuzey yönlü gerçekleşen bir göç hareketinin (Amoritler) Yukarı Fırat üzerinden Kuzey Kafkasya'ya ulaştığı ve Maikop Kültürünü ortaya çıkartmış olabileceği belirtilmektedir[2530]. Bu göçebe hayatın devamlılığına işaret olarak Maikop Kültürüne ait kurganlardan ve yerleşimlerden gelen hayvancılığı yansıtan madeni eserler gösterilmektedir. Bu kültür insanının tarım ve hayvancılıkta yetkin olduklarını yine bu kültüre ait mezarlarda ve yerleşimlerde ele geçen materyaller göstermektedir. Faunaya ilişkin yapılan çalışmalar ve kurganlarda ele geçen zoomorfik figürinler hayvan sürülerine ilişkin uğraşın ekonomi açısından büyük öneme sahip olduğunu göstermektedir[2531]. Kurgan odalarının hafif malzemeden yapılmış olmaları, geriye çok az materyalin kalması bu mezarların sahipleri olan toplulukların hareketli bir hayat tarzı sürmüş olduklarını gösterir. Hareketli yaşam biçimi beraberinde farklı coğrafyalarla iletişim kurulmasını sağlamıştır. Kafkasya coğrafyası ile Orta Doğu arasındaki iletişimi MÖ III. binyıl öncesine kadar taşıyanlar bu hareketli yaşama sahip insanlar olmalıydı. Çünkü Neolitik ve Kalkolitik dönemden itibaren Kuzey Kafkasya'ya göre Güney Kafkasya'nın farklı bölgesel kültürleri çeşitli gelişim özellikleri sergilemekteydi. Kura ve Aras Vadisindeki yerel kültürler ile Orta Doğu kültürleri arasında çeşitli boyutlarda iletişimin olduğu gözlemlenmiştir. Sioni Kültürü ve öncesine ait tarak ve insize bezemeli kaplar Orta Doğu yerleşimleriyle olan bağlantıya örnek gösterilebilir[2532]. Elde edilen bu veriler MÖ V. binyıl sonundan MÖ IV. binyıl başlarına kadarki süreçte Orta Doğu'dan Anadolu, Güney ve Kuzey Kafkasya'ya doğru göç eden kavimlerin olduğunu göstermektedir[2533].

Ancak bu kültüre ait kurganlardaki toplu gömütlerin gelişmiş toplumsal tabakalanmayı, artan merkezi otoriteyi yansıtması kısmen göç eden kavimler fikriyle zıtlıklar oluşturmaktadır. Bu kurganların zaman isteyen yapım aşaması, mezarların

---

Northern Caucasus", *Mezhdu Aziei i Evropoi: Kavkaz v IV-I tys. Do n.e.: Materialy Konferentsii, Posviaschhennoi 100-Letiiu so dnia Razhdeniia A.A. Iessena/ Between Asia and Europe: The Caucasus from the Fourth to the First Millennium B.C. Materials from a Conference Devoted to the Hunderedth Anniversary of the Birth of A.A. Iessen,* Saint Petersburg, 1996, 48.

[2530] Dolukhanov, *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı,* 439.

[2531] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 26.

[2532] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.): une approche archéo anthropologique,* 26.

[2533] Anar Ağalar Zade, "MÖ V-I. Binlerde Yakındoğu-Anadolu-Kafkasya Üçgeninde Kavimler Göçü, Ticareti- Kültürel İlişkiler ve Etkileşimler", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Cilt: IX, Sayı 2,* 2009, 11.

yapım mimarisi ve ölüye eşlik eden eserler elit/soylulara ya da krallara/beylere ait olduklarını göstermektedir[2534]. Orta Doğu Bölgelerinde yayılım sahası bulan Maikop Kültürünün ise Mezopotamya'ya kadar maddi kültürünü yaydığı belirtilmektedir. Bu yayılımın Kalkolitik Dönemden Erken Tunç Çağına kadar (MÖ III. binyıl ikinci yarısı) devam ettiği belirlenmiştir[2535]. Farklı coğrafyalarla kurulan iletişim sayesinde metal, ahşap, kemik, litik eserler gibi kullanım alanı geniş yelpazeye sahip topluluklar meydana gelmiştir. Litik materyal çeşitleri arasında: mobilya ve tasarım parçaları, cilalı yassı baltalar, dik geçişli baltalar, ok ucu, kancalar vb. bulunmaktadır. Kemik endüstrisi çok önemlidir: bız, iğne, makas, kanca, boncuk, vb. ele geçmiştir. Metalürji alanında büyük bir patlama yaşanmış ve nesnelerin çeşitliliğinde artış olmuştur: gözlü iğneler, yassı baltalar, kazmalar, soket baltalar, kalıplar, keserler, hançerler vb. Bu kültürün metalürjisi Maikop ve Novosvobodnaya ile uyumlu olup, iki büyük metal kategorisiyle karakterize edilir: bakır (alaşımlı ve alaşımsız bakır) ve değerli metaller (altın ve gümüş)[2536].

Bugüne kadar kazılmış olan Maikop Kültürüne ait gömütlerinin (150'ye yakın) çoğu kurganlardan ibarettir (Harita 5.3.1). Munchayev gömüt tiplerini tarihsel dönemlere göre ayırmaktadır. Bu bilim insanına göre tüm gömütler 3 ana gruba ayrılmaktadır: Erken döneme, geçiş dönemine ve geç döneme ait olanlar[2537]:

1. *Erken döneme* ait olan gömütler toprak kurganlardan oluşmaktadır. Kurganın altında, mezar ana toprağa derin kazılmaktaydı. Tam merkezde bulunan mezar odasının boyutları oldukça büyük, mezar dikdörtgen ya da yuvarlak köşeli dikdörtgendir. Bu gruptaki kurganların çoğunun etrafında *kromlek*, yani büyük taştan ya da taş levhalardan örülmüş çember bulunmaktadır.

[2534] Dolukhanov, *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı,* 440

[2535] R.M. Munchayev, "Maikop I Mesopotamiia: Itogi Izucheniia I Perspektivy/Maikop and Mesopotamia Study Result and Prospects", *Severnyy Kavkaz: Istoriko Arkheologicheskie Ocherki I Zameiki: Sbornik Statei, Materialy I Isslrdovaniia po Arkheologii Rossi/Northern Caucasus: Historical Archaeological Sketches and Notes, Collection of Essay: Materials and Research on the Archaeology of Russia, Volume. III,* Moscow, 2001, 33-35; Bertille Lyonnet, "La Mésopotamie et le Caucase du Nord au IVe et au début du IIIe Millénaires av. n.è. : Leurs Rapports et les Problèmes Chronologiques de la Culture de Majkop. État de la Question et Nouvelles Propositions", 2000, 304.

[2536] Hancar, "Kafkas İlk tarih Araştırmaları Işığında Anadolu'nun Yeni Neolitik Buluntuları", 53-55; Lyonnet, "La Mésopotamie et le Caucase du Nord au IVe et au début du IIIe Millénaires av. n.è. : Leurs Rapports et les Problèmes Chronologiques de la Culture de Majkop. État de la Question et Nouvelles Propositions", 316, Fig. 4

[2537] Munchayev, *"Maikopskaya kultura", Epoha Bronzy Kavkaza i Sredney Azii: Ranniaia Sredniaia Bronza Kavkaza,* 179.

2. *Geçiş dönem* kurganlarında farklılık olarak mezarlar taşlarla doldurulmaktadır.

3. *Geç dönem* kurganları form ve boyut açısından farklılık göstermemektedirler. Bu kurganların özelliği kurganın inşa sürecinde kullanılan malzemelerde ve yapıda ortaya çıkmaktadır. Yeni kurganları içinde taştan bir dolgu söz konusu, bazen *kromlek* kurganın toprağının altında gömülmekte, hatta bazı kurganlarda bir kaç tane kromlek mevcuttur. Başka önemli özellik ise mezarın yapısıdır. Mezar artık ana toprağın üstünde, yani eski horizonun düzeyinde, doğrudan taştan yapılmış dolgunun altında yer almaktadır. Mezarın zemini ise çakıl taşlarıyla kaplamaktadır. Mezarlar genelde dikdörtgen ya da kare biçimlidir.

Korenevski ise bu gömütleri yapım tekniğine göre11 ana tipe ayırmaktadır[2538].

Tip 1, ana toprağa kazılmış olan basit çukur mezar.

Tip 2, ana toprağa kazılmış, dibi çakıl taşlarıyla kaplı olmayan, fakat duvarları ahşapla kaplamalı olan çukur mezar.

Tip 3, ana toprağa kazılmış olan, dibi kille kaplı ve duvarları ahşapla kaplamalı çukur mezar.

Tip 4, ana toprağa kazılmış olan, dibi çakıl taşlarla döşemeli, fakat duvarları ahşapla kaplamasız olan çukur mezar.

Tip 5, ana toprağa kazılmış olan, dibi çakıl taşlarla döşemeli, duvarları ahşapla kaplamalı olan çukur mezar.

Tip 6, erken horizon hizasında olan, ahşap direkli çerçevesi olmayan ve dibi çakıl taşlarıyla kaplamasız olan mezar.

Tip 7, erken horizon hizasında olan, dibi çakıl taşlarıyla kaplamalı olan mezar.

Tip 8, erken horizon hizasında olan, ahşap direkli çerçevesi olan ve dibi çakıl taşlarıyla kaplamalı mezar.

Tip 9, taş lahit mezar.

Tip 10, taş sanduka mezar.

[2538] S.N. Korenevski, *Nezhinskiye Kurgany Epokhi Bronzy Rayona Kavkazskikh Mineral'nykh vod*. Arkheologicheskiye istochniki/Nezhinsk Bronze Age Kurgans in Caucasian Mineral'nyye vody, Archaeological Sources, Deponent IARan, Moscow, 1988, 9.

Tip 11, ***a-*** kurgan tipinde olan mezarların dolgusunda yer alan, dibi çakıl taşlarıyla döşeli olmayan mezar; ***b-*** kurgan tipinde olan mezarların dolgusunda yer alan, dibi çakıl taşlarıyla döşeli olan mezar; ***c-*** çerçevesi taşlarla döşeli olan mezar.

Bütün bu sonuçlara dayanarak Kafkaslardaki Maikop mezarlarının tipolojisini yapılarına ve inşaa özelliklerine göre 3 ana tipe ayırmamız mümkündür:

1. Tip basit topraktan yapılmış kurganlardır. Bu tip içerisinde içinde ana toprağa kazılmış olan mezarlar; içinde ana toprağa kazılmış olan dibi çakıl taşlarıyla döşemeli mezarlar; içinde ana toprağa kazılmış olan, duvarları taşlarla ya da ahşapla kaplı olan mezarlar, içinde ana toprağa kazılmış olan duvarları taşlarla ya da ahşapla kaplı olan ve dibi çakıl taşlarıyla döşemeli mezarlar, etrafı *kromlek*, yani taşlardan ya da taş levhalardan yapılmış olan çemberi içeren ve içinde ana toprağa kazılmış olan mezarlardan oluşmaktadır.

2. Tip ise üstü toprakla örtülmüş içinde taştan yapılmış daha küçük boyutta 'kurganı' içeren mezarlardır. Bunlar içinde ana toprağa kazılmış mezar odalılar; ana horizonun hizasında yapılmış dibi çakıl taşlarıyla döşemeli mezarlar; eski horizonun hizasında yapılmış duvarları taşlarla ya da ahşapla kaplı olan dibi çakıl taşlarıyla döşemeli mezarlar; erken horizonun hizasında yapılmış etrafı *kromlek,* yani taşlardan ya da taş levhalardan yapılmış olan çemberi içeren mezarlardan oluşmaktadır.

3. Tip kurgan şeklinde olmayanlardan oluşmaktadır. Bunların özellikleri taş sanduka mezar ve basit toprak mezar tiplerinden oluşmaktadır.

Ayrıca Maikop Kültürüne ait olan gömütlerin genel özellikleri arasında, iskeletlerin ya da mezarın dibi aşı boyasıyla ya da cinnabar/sülüğenle kaplaması; mezarlarda oldukça zengin ölü hediyelerin bulunması (çanak çömlek, tunçtan aletler, süs eşyaları) yer almaktadır. Böylece, kurganın mezarının inşası, yani ona harcanmış fiziksel gücünün büyüklüğünü ve oldukça zengin ölü hediyesi repertuvarını göze alırsak, kurgan mezarı o dönemki Maikop topluluğun sosyal stratigrafisinin olduğunu yani topluluğun sadece bir grubun insanlarının büyük mezarda gömülme şansına sahip olabildiklerini göstermektedir. Maikop Kültürünün gömme geleneklerini yansıtan mezarlar, bu kültüre ait ana özelliklerin korunduğunu ayrıca kendi aralarında birtakım farklılıkların da olduğunu göstermektedir. Boyut olarak hep büyük mezardan oluşan, fakat mezar yapısına ve inşaa özelliklerine göre mezarların tipolojisini çıkartabiliriz. İlk

olarak, mezarlar ya oval biçimlidir, ya da dikdörtgen formuna yakın şekildedir. Bazı mezarlar direkt toprakta kazılmakta, bazı mezarların zemini çakıl taşlarından oluşan bir katmanla kaplamaktadır. Duvarları ve tavanı taş levhalardan ya da ahşap kalaslardan ibaret olabilmektedir. Bu mezarları da tipolojik olarak 3'e ayırmak mümkündür:

1. Tip, zemini sıkıştırılmış oval biçimli, yada oval şekline yakın bir form olan toprak mezarlar; zemini sıkıştırılmış dikdörtgen biçimli, yada dikdörtgen şekline yakın bir form olan toprak mezarlardan oluşmaktadır.

2. Tip, zemini çakıl taşları ile kaplı, duvarları ve tavanı ahşap kasları ile sabitleştirilmiş olan mezar odası; zemini çakıl taşları ile kaplı, duvarları ve tavanı, ya da sadece duvarları taş levhalar ile sabitleştirilmiş olan mezar odası tiplerinden oluşmaktadır.

3. Tip ise çevresi taş plakalar ile örülmüş sanduka mezarlardan oluşmaktadır.

Maikop Kültürün gömme gelenekleri arasında başka özellikler de mevcuttur. Kenotaf[2539] mezarlar yanı sıra, iskeletin bazı ayrı parçalarını içeren mezarlarda gömü gelenekleri içerisine ekleyebiliriz[2540]. Maikop kültürü insanlarının mezarlarındaki ilginç özelliklerden bir diğeri ise mezara ölü hediyeleri arasında bilerek kırılmış aletlerin konulmasıdır[2541]. Mezarlarda dikkati çeken bir diğer özellik ise mezarların kömür kalıntılarının tespit edilmesidir. Bazen kafatası yanında, bazen mezarın duvarlarına yakın yerde bulunan bu kömürler mezarın içinde, ölen kişinin yanında gömülmeden önce kısa zaman bir ateşin yakıldığına işarettir. Ayrıca, kurganların bazılarında tespit edildiği gibi, mezarın üstünde ilk önce küçük bir kurganın yapıldığı ve bu küçük kurganın üzerinde tespit edilen kömür kanıtları, özenle sıkıştırılmış toprak yapısı ölü ile ilgili bir 'ritüelin' gerçekleştiğine işarettir. Bu ritüelden sonra alttaki küçük kurganın üzerine daha büyük boyutlu kurganın çıkıldığı anlaşılmaktadır. Bu duruma en iyi Nalçik Kurganı örnek olarak gösterilebilir[2542].

Tezimizde değerlendirmeye alınan asıl kültürün mezarları ise Güney Kafkasya'da bulunan ***"Kura-Aras"*** mezarları olmuştur. Bu bölgenin MÖ III. binyıl ölü gömme

[2539] İçi boş anıt mezar anlamına gelmektedir.
[2540] R.M. Munchayev, *Kavkaz na zare bronzovogo veka*, Moskva 1975, 300.
[2541] A.V. Kondrashov ve A.D. Rezepkin, "Novosvobodnenskoye pogrebeniye s povozkoy", *KSİA,* 193, 1988, 95.
[2542] Chechenov, *Nalçikskaya podkurgannaya grobnitsa*, 8

geleneklerini de içerisine alan yeni çalışmalardan birisinde Poulmarc'h ve Le Mort, Güney Kafkasya'da arkeolojik verilerle antropolojik verileri bir arada ele alarak yorumlamaya çalışmışlardır. Bu çalışma sistemde arkeolojik kazı ile mezarın durumu ve buluntuları değerlendirilirken mezar içerisindeki her bir kemik ise antropolojik analize tutulmuş, sonrasında diğer mezarlıklarla karşılaştırma yoluna gidilmiştir. Bu yeni metodolojik yaklaşıma göre Yakın Kafkasya'nın erken dönem (Neolitik) gömü geleneğinde basit toprak gömüler dışında pithos/küpler içerisine tekli ve çoklu gömü olmakla birlikte, erişkin olan olmayanın aynı durumlar içerisinde gömüldüğü belirlenmiştir. Ölünün gömü pozisyonu hocker olmakla birlikte yatırılış yönünde birliktelik bulunmamaktadır. Gömü hediyeleri ise süs eşyaları (kolye, gerdanlık), obsidyen alet ve seramiklerden oluşmaktadır. Bu çalışmada sadece bir tane kremasyon gömü değerlendirmeye alınmıştır[2543].

Geç Kalkolitik Çağ (MÖ IV. Binyıl) ve Erken Tunç Çağ başlarına (MÖ IV. binyıl sonu- MÖ III. binyıl başı) gelindiğinde Kafkasya ile Doğu Anadolu arasında yoğun iletişimin olduğu görülmektedir. Aslında coğrafi yapı itibariyle bütün olarak değerlendirilecek bu iki geniş coğrafyanın jeolojik yapısından kaynaklı olarak aydınlatılmaya çalışılan ilişkiler oldukça karmaşık sonuçları beraberinde getirmektedir. Tezimizin kronolojik tablosu içerisinde kalan zaman diliminde Kuzey Kafkasya'da Maikop; Güney Kafkasya'da Sioni, Kura-Aras ve Anadolu-Suriye'de Amik E-F geçiş aşamasındaki kültürler ilk evirilenler olmuşturlar[2544].

Tezimizde KA I sürecinin geç evresinden son kısmından (MÖ IV. binyıl sonu MÖ III. binyıl başları) itibaren ölü gömme gelenekleri değerlendirmeye almaya çalıştık. Kura-Aras I sürecinde yaşanan toplumsal değişimi yukarıda genel değerlendirmeyle ele almaya çalıştığımız mezarlar ile topluluklar arasındaki bağlantılarından anlamak mümkündür. Erken süreçte yerleşim yerleri (Kvatskhelebi, Elar) içerisinde uygulanabilen mezarlar KA II süreci ile birlikte büyük bir değişime uğramıştır. Soylu bireylerin (kurgan, taş sanduka) ve diğer (basit toprak) bireylerin mezarlarının

[2543] Poulmarc'h ve Le Mort, "Diversification of the Funerary Practices in the Southern Caucasus from the Neolithic to the Chalcolithic", 187-188

[2544] Antonio Sagona, "Anatolia and The Transcaucasus Themes and Variations CA. 6400-1500 B.C.E.", *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia,* Oxford University Press, New York 2011, 688.

yerleşimlerin (Kiketi, Keti, Koda) dışına taşındıkları netlik kazanmaktadır[2545]. Bu zaman dilimleri dâhilinde toplumsal değişimle birlikte mezar tipleri çeşitlenmiştir: çukur mezarlara ek olarak, kurganlar ve üzerleri taş yığınlarıyla yükseltilmiş/örtülmüş mezarlar eklenmiştir. Bu kalıntılara ek, diğer bir üç tip mezar ise: çeşitli formlara sahip mezarlar, sanduka mezarlar[2546] ve at nalı mezarlardır. Bu çeşitlenme uygulamaların çokluğunu göstermektedir[2547].

Tezimizde KA II-III sürecinde (MÖ III. binyıl) söz konusu coğrafya içerisinde söz sahibi ailelerin güç kazandıkları mezar verilerinden anlaşılmaktadır. Kura-Aras kültürüne ait yerleşim sayılarında hızlı bir artış olmuştur ve buralarda gömülerin sayısı yerleşimlerin sayısındaki artışa paralele olarak artmıştır. Güney Kafkasya'nın Kura-Aras kültür döneminde ölü gömme uygulamaları daha önceki dönemde görülen muhtemel Mezopotamya ve İran dünyası ile olan bağlantısının kesildiğine işaret etmektedir. Bundan sonra ölüm uygulamalarında "içsel" bir gelişim yaşanarak kendilerine has çeşitlenmeler, kendilerine has karmaşıklıklar meydana gelmiştir. Bu kültürün insanlarının bölge farklılığına bağlı olarak farklı ölü gömme gelenekleri uyguladıkları anlaşılmaktadır. Kura-Aras kültürünün dağınık, karmaşık kısmı olan kültürü Doğu Anadolu'ya MÖ IV. binyıl başlarında, Levant coğrafyasına MÖ III. binyıl ilk yarısında ulaşmıştır[2548].

Ancak kültürün yayılım alanının tamamını içerisine alacak şekilde mezarların yayılım sahası net olarak belirlenememiştir. Güney Kafkasya'da yürütülen çalışmalarda 2014 yılı itibariyle 111 yerleşimde bu kültüre ait mezar/mezarlığa ulaşılmıştır (Harita

[2545] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 203.
[2546] Sanduka mezar geleneği Ermenistan ve Gürcistan'dan bilinen absolute/mutlak veya relative/göreceli tarihlemeye göre Kura-Aras I (KA I) (MÖ 3600-3300) ve Kura-Aras II (KA II) (MÖ 3300-2750) de ortaya çıkmaktadır bknz. Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 85; Poulmarc'h, vd., "An Overview of Kura-Araxes Funerary Practices in the Southern Caucasus", 232-233, Fig. 1-2.
[2547] Sagona, "Social Boundaries and Rituel Landscapes in Late Prehistoric Trans-Caucasus and Highland Anatolia", na, Peeters, 2004; Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 84, 362.
[2548] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 362.

5.3.3)[2549]. Bazı mezarlıklarda çoğunlukla tek bir tip mezar uygulanmışken, bazı mezarlık sahası içerisinde ise birden fazla tipte mezar uygulaması bir arada görülebilmektedir. Örneğin Kuzey Gürcistan'da, Gori bölgesinde hem kurgan altı gömütler (Tkviavi'de), hem basit toprak mezarlar (Urbnisi'de), hem de pişmemiş topraktan (kerpiçten) oluşan dairesel-oval biçimli mezarlar (Gudabertka'da) birlikte uygulanmıştır. Bazı mezarlıklarda çoğunlukla ikiden fazla tipte mezar uygulaması bir arada tespit edilmiştir. Güney Gürcistan'da yer alan meşhur Kiketi (Kiketskiy) mezarlığında üç farklı tipte mezar söz konusudur: at nalı şeklinde mezarlar, üstü taş dolgulu toprak mezarlar ve duvarları taşlarla örülü çukur mezarlar[2550]. Bu yerleşim dışında Azerbaycan'da Sarıca, Kiçik Dehne, Fazıl olarak adlandırılan araziler üzerinde farklı tiplere sahip mezarlara ulaşılmıştır. Fazıl yerleşmesinde 3 mezar, Kiçik Dehne'da 1 sanduka mezar, Sarıca'da ise 3 adet basit toprak mezar açılmıştır. Fazıl yerleşiminde mezarlarla birlikte bütün halinde bir öküze ait gömüte de ulaşılmıştır. Bu yerleşimde çocukların ise çömlek tipi mezarlara gömüldükleri belirlenmiştir[2551].

Bir başka çalışmada R.M., Munchayev (1994) Güney Kafkasya coğrafyası içerisinde kalan 105 mezar/mezarlığı değerlendirme konusu yapmıştır (Harita 5.3.2). Değerlendirmeye alınan mezar/mezarlıklar bu kültürdeki sosyal yaşamın giderek gelişkin hale geldiğine ve ortaya çıkan ata kültünün var oluşuna ışık tutmaktadır. Tarımla uğraşan kabilelerin iskan ettiği geniş coğrafyada yaygın olan geleneğe göre yerleşmenin içinde; evler arasında ve bina tabanları altına yapılan gömütler bunlar arasındadır. Bu mezarlara örnek olarak Berkaber/Joghza, Dzori Berd, Franganost, Horom, Keti III, Lanjik, Shengavit, Ardasubani, Nachivchavedi, Naomari Gora, Ozni, Tetri Tskaro, Zveli, Khinisli, Goranboy verilebilir[2552]. Yerleşimlere yakın yerlerden Elar, Tsaghkalanj, Tsaghkasar, Abelia, Gaitmasi, Khizanaat Gora, Koda, Treli, Plovdag,

[2549] Poulmarc'h, vd., "An Overview of Kura-Araxes Funerary Practices in the Southern Caucasus", 232, Fig. 2.
[2550] Munchayev / Мунчаев, Кавказ на заре бронзового века/ Kavkaz na zare bronzovogo veka, 170
[2551] Muxtarov ve Bedelova, "Şimali-Qerbi Azerbaycanda Aparılan Tedqiqatlar", 125, Şekil 1.
[2552] Munchayev, *"Maikopskaya kultura", Epoha Bronzy Kavkaza i Sredney Azii: Ranniaia Sredniaia Bronza Kavkaza*, 14 Harita 1; Munchayev / Мунчаев, Кавказ на заре бронзового века/ Kavkaz na zare bronzovogo veka, 170; Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 83.

Samshvilde, Amiranis Gora, Natsar Gora'da da bu kültürün mezarlarına ulaşılmıştır[2553]. Bunlardan Natsar Gora'daki 147 mezardan alınan verilere göre bireyler arasında bağlantı kurulmazsa da kemikler arasında başka bireylere ait kemikler de bulunmuştur. Bunların çağdaş kalıntılar olup olmadıkları ve karakteristik özelliklerini belirlemek mümkün olmamıştır. Bireysel gömüler içerisinde kişilerin pozisyonlarının % 47'sinin tespiti yapılmıştır. Bireylerin kalıntılarından elde edilen verilere göre neredeyse % 94'ünün tek bir tarafa bükülü (hocker) pozisyonda yatırıldıkları belirlenmiştir. Gel Yeri ve Kvaratskhelia mezarlarında tespit edilenler bu verileri doğrulamaktadır. Pozisyonların % 3'ünde bireylerin büzülmüş bir şekilde sırtüstü yatırıldıkları, Nastar Gora'daki 244 mezarda olduğu gibi, belirlenmiştir[2554].

Kura-Aras kültürüne ait mezarlıklarda tespit edilen farklı tipler beraberinde farklı gömü uygulamalarını getirmiştir. Bu gömütlerde hem mezarların mimari çeşitlilikleri hem de gömme tarzlarındaki farklılıklar dikkat çekicidir. Kura-Aras kültüründe diğer bir farklılık yerleşim ile mezarlık alanlarının belirgin bir şekilde birbirinden ayrılmış olmasıdır. Bu kültürde nadirde olsa intramural mezar uygulaması da bulunmaktadır[2555]. Ancak tespit edilen mezarlık sayısı oldukça fazla iken kazılan mezar/mezarlık sayısının az olması elde edilen bilgilerin sınırlı olmasına neden olmaktadır. Güney Kafkasya'daki bu mezar kazılarından yola çıkarak şimdilik insanların extramural mezarlıklarda inhumasyon gömü geleneğini tercih ettiklerini söyleyebiliriz. Güney Kafkasya'nın mezar tiplerinde de bu süreçte belirgin özellikler dikkati çekmektedir. MÖ IV. binyılın ikinci yarısından itibaren başlayan ve MÖ III. binyıl boyunca Güney Kafkasya'nın Kura-Aras kültüründe görülen taş sanduka mezarlar bölgenin yeni gelenekleri arasında yerini almıştır. Taş sandukalar dışında başta kurgan ve atnalı mezarlar olmak üzere diğer mezar tiplerinde de çoklu gömülerin uygulandığını söylemek mümkündür. Mezarlıklar içerisinde tekli gömüler ile çoklu gömülerin bir arada uygulandığı

[2553] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique*, 84.
[2554] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique*, 93, Fig. 28-30.
[2555] Palumbi, "From Collective Burials to Symbols of Power, The Translation of Role and Meanings of the Stone-Lined Cist Burial Tradition From Southern Caucasus to the Euphrates Valley", 2007, 25.

görülmektedir[2556]. Örneğin Elar ve Keti'de aynı zamana tarihlenen mezarlarda hem tekli hem de çoklu gömünün yapıldığı tespit edilmiştir. Çoklu gömülerin görüldüğü mezarların çoğunda ya bir ön oda ya da bir giriş (kurgan ve at nalı tipler) söz konusudur. Bu girişler veya mezarların kapakları tekrar açılarak içerisine yeni ölen bireyler gömülmekteydi. Çoklu gömülerin uygulandığı mezarların içleri bu nedenle oldukça karışık olabilmektedir. Çünkü yeni gömü için tekrar açılan mezardaki erken dönem iskeletleri anatomik bağlantılarından koparılarak bir kenara doğru toplanmaktaydı. Çoklu gömülerin uygulandığı bu mezarların aynı haneden insanlara ait olduğu tahmin edildiği için "aile mezarları" olarak kabul edilmişlerdir[2557].

Kafkasya'da görülen mezarlarda doğrudan toprağa gömü geleneği ile Kurgan geleneği ağırlık kazanmaktadır. Kurganların mezar odaları dikdörtgen biçimli, boyu enine göre biraz daha büyük olanı ve at nalı tipinde olanı şeklinde değişkenlik göstermektedir. Duvarlar kerpiç veya çakıl döşeme ile yapılmıştır[2558]. Kurganların oda mezarı ahşap ile çevrilmiş olabildiği gibi zemin de ahşap ile kaplı olabilmektedir. Odanın döşemesi üzerine yatırılmış olan ölünün gömü pozisyonu çeşitlilik sergilese de en çok yan tarafına yatırıldığı belirlenmiştir. Ölünün mezar toprağına doğrudan gömüldüğü gibi bazı örneklerde oturur pozisyonda gömünün de uygulandığı belirtilmektedir. Hocker tarzı olarak bildiğimiz bacakların karna çekilme pozisyonu anne karnında ki pozisyonu andırmakta ve "yeniden doğuş" arzusunu yansıttığı belirtilmektedir[2559].

Tezin iç bölümlerinde bazı örneklerini verdiğimiz mezar tiplerinden içlerine uygulandığı kurgan mezarların Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan'da Kura-Aras Dönemi boyunca kullanım görülmüş olduğu belirlenmiştir. Kurgan tipi mezarlar Güney

---

[2556] Palumbi, "From Collective Burials to Symbols of Power, The Translation of Role and Meanings of the Stone-Lined Cist Burial Tradition From Southern Caucasus to the Euphrates Valley", 21, Fig. 4-5; Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 362.

[2557] Palumbi, "From Collective Burials to Symbols of Power, The Translation of Role and Meanings of the Stone-Lined Cist Burial Tradition From Southern Caucasus to the Euphrates Valley", 21, Fig. 4-5; Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 362.

[2558] Poulmarc'h ve Le Mort, "Diversification of the Funerary Practices in the Southern Caucasus from the Neolithic to the Chalcolithic", 191

[2559] Yaşar Çoruhlu, "Eski Türklerde Ölüm", *Cogito, Ölüm: Bir Topografya, Sayı: 40*, Yaz- 2004, 244-245.

Kafkasya'nın tamamında görülse de en yoğun kullanıldığı yer Azerbaycan'dır. Azerbaycan'da Borsunlu, Dashuz, Ganja, Hanlar, Hankendi, Mentesh Tepe, Uzun Rama, Ozman Bozu, Daire, Dashli Tepe, Kabala, Kudurlu, Plovdag, Telma, Goranboy gibi yerleşimlerde kurganlar ele geçmiştir[2560]. Özellikle Türkiye'ye en yakın olan Nahçıvan coğrafyası içerisinde Yaycı, Dize, Şortepe ve Sadarek'de de kurgan kültürüne ait çok sayıda mezarın olduğu belirlenmiştir[2561]. Ermenistan'da Jrvezh, Mayisyan, Gorner, Talin, Tsaghkalanj; Gürcistan'da Gorchevadeni, Irganchai, Kachreti, Khadik, Khirsa, Koreti, Kvasatali, Machnari, Magrenati, Marneuli, Nakhnidrebis Chala, Nukriani, Nuli, Shulaveris, Tetri Tskaro, Sapar Karaba, Natsar Gora'da kurgan tipi mezarlar tespit edilmiştir[2562].

Bu kültürün coğrafya içerisinde yayılmasını sağlayan temel etmen hareketli toplumsal yapıya sahip, yayılmacı halkların var olmasıdır. Yani bu kültüre sahip halkların göç yolu ile başka coğrafyalara bu mezar tipini yaymış olmalarıdır[2563]. Hareketli yaşam geleneğinin kökeni çok daha erken dönemlere uzanıyor olmalı. Bu durumu en yansıtan kalıntılardan biri toplulukların geride bıraktıkları mezarlardır. Güney Kafkasya'da Soyuq Bulaq gibi en erken kurgan örnekleriyle birlikte önemli ölçüde değerli ölü hediyeleri ele geçmeye başlamıştır[2564]. Kurgan kültürüne ait erken evrelerin (eneolitik) mezarları ve mezar buluntuları yine de Erken Tunç Çağı mezarlarına göre yalındır. ETÇ süreci ile birlikte mezarların yapım teknikleri daha gelişkin hale gelmiş mezar içerikleri zenginleşerek, çeşitlenmiştir[2565]. Kurgan kültürüne ait mezarlar Kura-Aras kültürünün diğer mezar tiplerine göre nitelik ve nicelik olarak

---

[2560] Poulmarc'h, vd., "An Overview of Kura-Araxes Funerary Practices in the Southern Caucasus" 237, Fig. 7B; Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 97-98.

[2561] Yardımcıel, "Güney Kafkasya'da Kurgan Kültürü (Yığma Taş Mezarlar)", 43.

[2562] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 97-98.

[2563] G. L. Kavtaradze, *K Khronologii Epokhi Eneolita i Bronzy Gruzii*, Metsniereva, Tbilisi, 1983, 149-151.

[2564] Tufan Akhundov ve Bafa Makhmudova, Южный Кавказ в Кавказско Переднеазиатских *Этнокультурных Процессах ИВ/Juzhij Kavkaz v Kavkazko Perednеazitiskikh Etnokul'turnykh Prozessakh IV,* Bakü, 2008, 31-43.

[2565] Kushnareva, *The Southern Caucasus in Prehistory,* 228

daha fazla sayıda ve daha zengin buluntulara sahiptirler. Örneğin metal eserler kurgan tipi mezarlarda daha fazla ele geçmiştir[2566].

Kura-Aras Kültürü ile ilişkilendirilen bu anıtsal kurganlar "oda mezar" şeklinde olanları ve olmayanları şeklinde birbirlerinden ayrılmaktadır. Örneğin Ermenistan'daki Jrvezh yerleşiminde kazılan mezarların oda mezarlara benzemediği belirtilmektedir. Bunların basitçe kazılabilen çukur mezarlardan oluştukları, kolay bozulabilen taş duvarlar ve kerpiçlerden inşa edildikleri belirtilmektedir. Mayisyan olarak bilinen yerleşimdeki bir tür anıt mezar olabilecek örnek kurgan mezarda (Kurgan No. 6) mezar odası bulunmamakta olup, silindir kapağın altında kemik ele geçmemiştir. Bu şekilde yapılan mezarların oda şeklinde olanları ise dromoslu, dromossuz; dikdörtgen veya yuvarlak planlı olabilmektedir. Çeşitli mimari özelliklere sahip bu tipte mezar odaları Kura-Aras Dönemi boyunca bilinmekteydi. Örneğin Kalkolitik Dönemin sonlarında Soyuk Bulaq'da bu özelliklere sahip mezar odaları bulunmaktaydı. Talin yerleşiminde olduğu gibi aynı yerleşim içinde birçok tipe sahip olanları bulunmaktadır. Bu kurganlar hem oval hem de kare tipin her iki özelliğini de sergilemekteydiler[2567]. Kurganların odalarının duvarları taştan, kerpiçten ve yok alabilen ahşap, çalı gibi materyallerden yapılabilmekteydi. Dromoslu ve dromossuz olan bu mezarlar yer altına yâda üstüne uygulanabilmekteydi. Talin gibi yerleşime ait kurganlar, kurgan tiplerinin hemen hepsini içermektedirler[2568]. Özellikle kurganların kullanımı toplu gömülere işaret etmektedir. Kurganlarda, basit toprak ve kerpiçten yapılmış mezarlara ve taş sanduka mezarlara konan bir ya da birden fazla ölünün hocker pozisyonunda oldukları belirtilmektedir[2569]. Bu pozisyon dışında Borsunlu'da 7 No.lu kurganda oturur pozisyonda gömülü bir bireyin varlığından bahsedilmektedir[2570].

[2566] Djaparidze, "Über die Ethnokulturelle Situation in Georgien Gegen Ende des 3: Jahrtausends v. Chr.", 475.

[2567] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 98-99, Fig. 33-34.

[2568] Poulmarc'h, vd., "An Overview of Kura-Araxes Funerary Practices in the Southern Caucasus" 237, Fig. 7B; Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 97-98.

[2569] Munchayev / Мунчаев, Кавказ на заре бронзового века/ Kavkaz na zare bronzovogo veka, 170-171.

[2570] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 99.

Bireyler kurganın altında kerpiç veya taş tonozlu sanduka oda mezarlar içerisine de gömülmüşlerdir. Transkafkasya'nın doğu kesimindeki gömülerin çoğu bu kurganların altına uygulanmıştır. Çoğunlukla inhumasyon gömülerin uygulandığı bu mezarlarda bazı durumlarda kremasyon gömülerin uygulandığı belirlenmiştir[2571]. Kremasyon geleneği muhtemelen o dönemde Güney Kafkasya'nın sadece doğu bölgelerine yayılmıştır[2572]. Kuzeybatı Azerbaycan'daki Borsunlu, Dashuz, Ganja, Hanlar, Hankendi, Ozman Bozu, Uzun Rama gibi kurganların çoğunun mezar odalarının içerisinde ateşin yakıldığı belirlenmiştir[2573]. Bu uygulamayı kremasyon gömü geleneği içerisinde değerlendirmek doğru olmayacaktır. Shamkhor bölgesinde yer alan Osman Bozu içerisinde kremasyon gömünün uygulandığı mezarlara ulaşılmıştır. Bu yerdeki 5 adet Kura-Aras kurganında tekli ve çoklu gömüler uygulanmıştır. İnhumasyon ve kremasyon gömülerin (1 kurgan çoklu gömü, 2 kurgan kremasyon gömü) bir arada uygulandığı tespit edilmiştir. Mezarlarda pişmiş toprak kaplara ulaşılmıştır[2574]. Osman Bozun'daki diğer 2 adet kurgan tipi mezar Kura Aras Nehri üzerinde yer almaktaydı. Kurganlardan birinde 5 kişi, diğerinde 30 kişinin gömüldüğü belirlenmiştir. 22 adet pişmiş toprak kap ele geçmiştir[2575]. Azerbaycan, Talish Bölgesi, Jalilabad ve Masalli Rayonu arasında kalan Mugan'da açılmış toprak içerisine gömülmüş Kura-Aras çömleğinin kremasyon için kullanıldığı belirlenmiştir. İçerisinde kremasyon uygulandığına işaret eden yanmış iskelet kalıntıları ve küller tespit edilmiştir[2576].

Çoklu gömüler veya kremasyon uygulamaların tespit edildiği kurganlara örnek vermek gerekirse: Azerbaycan Gabala-Shamakha Bölgesinde 2 adet kurgan tipi mezarın kazısı yapılmıştır. Kremasyon uygulanan 26 bireyin beraberinde 28 adet pişmiş toprak kabın ölü hediyesi olarak bırakıldığı belirlenmiştir[2577]. Bu yerleşimler dışında Azerbaycan Acıohur'da bulunan Avqabırrı yerleşimi ve kurgan mezarlığı MÖ III. binyıl

[2571] Lyonnet, "La Mésopotamie et le Caucase du Nord au IVe et au début du IIIe Millénaires av. n.è. : Leurs Rapports et les Problèmes Chronologiques de la Culture de Majkop. État de la Question et Nouvelles Propositions", 301.
[2572] Munchayev / Мунчаев, Кавказ на заре бронзового века/ Kavkaz na zare bronzovogo veka, 170-171.
[2573] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 99.
[2574] Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age Part. İ, Bar International Series 214 (i), 1984,* 60, Form 27, 156 B.
[2575] Narimanov, "Archaeological Sites of the Early Bronze Age in North Azerbaijan: A Gazetteer" 471.
[2576] Narimanov, "Archaeological Sites of the Early Bronze Age in North Azerbaijan: A Gazetteer" 473.
[2577] Narimanov, "Archaeological Sites of the Early Bronze Age in North Azerbaijan: A Gazetteer" 471-472.

ve II. binyıla tarihlenmiştir. Bunlar dışında Oğuz Bölgesinde "krali/hükümdar mezarlığı" tespit edilmiştir. Buradaki 2 No.lu kurganda Alacahöyük'ten bildiğimiz dini törenlerde kullanılan 1 adet standart, kilden ayakkabı modeli, pişmiş toprak boğa figürinleri, taş boncuklar ve çeşitli süs eşyaları ele geçmiştir. Ancak bu kurgan MÖ II. binyıla tarihlenmiştir[2578]. Oğuzun Dera Zemin Mezarlığında 5 mezarın ele geçtiği belirtilmektedir. Bu mezarlıkta üst üste uygulanmış 3 mezar tespit edilmiştir. Mezarlarda hocker pozisyonunda gömülen bireyle birlikte çok sayıda buluntu ele geçmiştir. Eserlerden birinde dua eder pozisyonda bir figürin ele geçmiştir[2579]. Ancak bu mezarlığın tarihlerine ilişkin bilgiler eksiktir. Shaki-Zagatala bölgesinde Dashduz köyünde aynı isimli mezar odası dikdörtgen kurgan tespit edilmiştir[2580]. Bu kurganda 5 kişinin topluca gömüldüğü belirlenmiştir. Mezarda gri renkli seramiklerin ölü hediyesi olarak bırakıldığı görülmüştür[2581].

Erken tarihe verilen Maikop kurganlarının bulunduğu coğrafya ile Kura-Aras kurganlarının bulunduğu coğrafyanın kuzeyden güneye Kafkas Dağlarında kesiştikleri bir saha bulunmaktadır (Fig. 1)[2582]. Bu saha içerisinde mezarların boyutları değişiklik göstermektedir. Büyük ölçekli mezarlardan bir tanesi Gürcistan'da Balici-Zezvebi'de tespit edilmiştir. Mezardan önemli sonuçlar elde edilmiştir. Mezarın yan duvarları oldukça büyük taşlardan inşa edildikleri için bir nevi oda mezar özelliği sergilemektedir. Mezarın oda kısmının batısında toplanmış halde altı bireye ait kemiklere ulaşılmıştır. Bireylerle birlikte mükemmel derecede korunmuş 14 adet pişmiş toprak kap ele geçmiştir. Mezarın doğu kesiminde hocker pozisyonunda genç bir bireye ait iskelete daha ulaşılmıştır. Bu mezarın buluntuları üzerinden incelendiğinde Kura-Aras Kültürünün erken evresine ait oldukları belirlenmiştir[2583]. Yine Gürcistan'da Sulaveris

---

[2578] Muxtarov ve Bedelova, "Şimali-Qerbi Azerbaycanda Aparılan Tedqiqatlar", 125, Şekil 3-4.
[2579] Muxtarov ve Bedelova, "Şimali-Qerbi Azerbaycanda Aparılan Tedqiqatlar", 125-127, Şekil 1, 3-4, 5-6.
[2580] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 100, Fig. 36.
[2581] Narimanov, "Archaeological Sites of the Early Bronze Age in North Azerbaijan: A Gazetteer" 471.
[2582] Lyonnet, "La Mésopotamie et le Caucase du Nord au IVe et au début du IIIe Millénaires av. n.è. : Leurs Rapports et les Problèmes Chronologiques de la Culture de Majkop. État de la Question et Nouvelles Propositions", 313, Fig. 1
[2583] Thomas Stöllner, Irina Gambasize, Andreas Hauptmann, Giorgi Mindiasvili, Giorgi Gogocuri ve Gero Steffens, "Goldbergbau in Südostgeorgien-Neue Forschungen zum Frühbronzezeitlichen Bergbau in Georgien", *Von Majkop bis Trialeti, Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4-2. Jt. V. Chr,* Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte, Band 13, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 2010, 113-115, Abb. 9-10.

Gora'da Kura-Aras tipi seramiklerin (7 adet) ele geçtiği 1 adet kurganın (3 No.lu Kurgan) kazısı gerçekleştirilmiştir[2584]. Azerbaycan sınırları içerisinde de Kura-Aras Kültürüne dahil edilen kurgan tipi mezarlara ulaşılmıştır. Kura-Aras yerleşimi olan Azerbaycan Gobustan yakınlarındaki Daire'de kurgan tipi mezar açılmıştır. İçerisinde çok kötü şekilde korunmuş bir iskelet tespit edilmiştir. İskeletle birlikte bir tutam kırmızı aşı/okr boya da ele geçmiştir. Ölen kişinin yanında yivli bir kap ve 1 adet Kura-Aras tipinde çömlek bulunmuştur[2585]. Azerbaycan'ın güneyinde Hazar Denizi yakınlarındaki Telman'da 2 adet kurgan tipi mezar tespit edilmiştir. Bunlardan biri yok edilmişken diğerinde bir iskelet ile birlikte bezemesiz parlatılmış çömlek ve tunç objelerden mızrak ucu, bız/iğne, balta ele geçmiştir[2586]. Telman köyü içerisindeki bu kurganlarda olduğu gibi bazı merkezler sadece mezarlıklarında ele geçen Erken Tunç Çağına ait seramikleriyle tarihlenmişlerdir. Bunlar arasında Karabakh Step kurganlarıyla birlikte Stepanakert çoklu kurgan mezarı ve Uç/Uchtepe'deki kurganlar, Kabaly Bölgesindeki mezarlar yer almaktadır[2587].

Bu verilerden de anlaşıldığı gibi mezarda hediye olarak seramikler, boncuklar, altın, karnalin, sabuntaşı ve lapis lazuli gibi eserler ele geçmiştir. Kimi seramikler Sioni kültürü ile bağlantılı iken diğerleri daha çok Kuzey Mezopotamya kültürü ile ilişkilendirilmektedir[2588]. Diğer tiplerdeki mezarlarda ise ölü hediyeleri olarak pişmiş toprak kaplar, figürinler, çeşitli süs eşyalarından (metal, taş, kemik, vs.) oluşan eserler ele geçmiştir[2589]. Buluntular arasında en çok seramik kaplar ele geçmişken; az miktarda ağırşaklar, çakmaktaşı aletler, kemik aletler ve değerli, yarı değerli taşlardan oluşan kolye parçaları da Kura-Aras mezarlarında ele geçmiştir. Mezarlarda ele geçen değerli eserlerden metal buluntularında oranının az olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Kvatskhelebi'deki Mezar No. 2'de olduğu gibi bazı mezarlar nispeten daha zengin buluntular içermektedir. Kura-Aras mezarlarında metal eserler arasında daha çok çift spiral başlı iğneler ve saç spiralleri envantere geçmiştir. Çok nadiren bilezik, metal

[2584] Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age Part. İ, Bar International Series 214 (i), 1984,* 50.
[2585] Narimanov, "Archaeological Sites of the Early Bronze Age in North Azerbaijan: A Gazetteer" 472.
[2586] Narimanov, "Archaeological Sites of the Early Bronze Age in North Azerbaijan: A Gazetteer" 473.
[2587] Kushnareva, *The Southern Caucasus in Prehistory,* 65, Fig.25.
[2588] Poulmarc'h ve Le Mort, "Diversification of the Funerary Practices in the Southern Caucasus from the Neolithic to the Chalcolithic", 191
[2589] Mehmet Işıklı, "Erken Tunç Çağında Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürel Çerçevesinde Erzurum ve Nahçıvan Bölgelerinin Yeri ve Önemi", *Azerbaycan Respublikası Nahcivan: İlk yaşayış ve Şehersalma Yeri Kimi,* Nahcivan, 2012, 366.

kolye, hançerler veya mızrak başları ele geçmiştir. Kvatskhelebi'de tespit edilen taç ise benzeri olmayan örnekler arasında verilmiştir[2590].

Mezarlarda ele geçen ölü hediyeleri arasında çoğunluğu oluşturan grubu pişmiş toprak seramikler oluşturduğu için bu grubu ayrıca değerlendirmek gerekmektedir. Seramikler esas parlak ve kırmızı renge sahip olmakla birlikte bu seramikler üzerinde genellikle insan yüzlerini andıran spiraller veya eş merkezli daireler bulunmaktadır. Bu bezemeler kabartma desenler şeklinde seramikler üzerine işlenmişken erken aşamalarda çizi bezeme veya boyalı dekorasyonlar şeklinde kendini göstermektedir. Çeşitli formlardaki kapların cidarları düz bir tabana ve çok sık küçük kulplarla sahiptir[2591]. Mezarlarda da ele geçen Erken Kura-Aras kültürünün seramikleri ile Sioni Kültürüne ait seramikleri dikkate alınmış ve bunların çağdaş olmaları da düşünülerek bir şekilde iletişim halinde oldukları belirtilmiştir[2592]. Kakheti'deki Sioni mezarlarında tespit edilen söz konusu seramikler tipik Kura-Aras (9 adet) özellikleri sergilemektedir. Bu seramikler erken evre özellikleri sunmaktadır. Karşılaştırmalı değerlendirmelerin yapıldığı Sioni mezarları Gürcistan'da sıkça uygulanan basit toprak tipi mezarların taş ile çevrilerek sanduka halini aldıkları görülmektedir[2593]. Bu şekilde ortaya çıkan yeni etkiler kendini sadece seramiklerde göstermemekte, mezarlarda, toprak/kuyu mezarlarında da göstermektedir. Mezarlarda ele geçen seramiklerde Kura-Aras ve Trialeti etkileri de görülmektedir. Mezarlara konan ölü hediyeleri ve seramikler ayrıca Gürcistan'daki Martkopi ve Ermenistan'daki buluntularla da ilişkilendirilmektedir[2594]. Ayrıca bu kültüre ait burun şeklinde kuplara sahip çömlekler ve metal mızrakların Arslantepe VIB ile paralel özellikler yansıttığı belirtilmektedir. Bu karşılaştırma

[2590] Palumbi, "From Collective Burials to Symbols of Power, The Translation of Role and Meanings of the Stone-Lined Cist Burial Tradition From Southern Caucasus to the Euphrates Valley", 21, Fig. 6, a-6.
[2591] Lyonnet, "La Mésopotamie et le Caucase du Nord au IVe et au début du IIIe Millénaires av. n.è. : Leurs Rapports et les Problèmes Chronologiques de la Culture de Majkop. État de la Question et Nouvelles Propositions", 301.
[2592] Ünal, "Eski Çağda Kafkasya ve Anadolu: Neolitik Çağdan Geç Tunç Çağının Sonuna Kadar MÖ 5500-1150", 16.
[2593] Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age Part. İ, Bar International Series 214 (i), 1984*, 52, Form 32, Al. PL. XVII:7.
[2594] Ünal, "Eski Çağda Kafkasya ve Anadolu: Neolitik Çağdan Geç Tunç Çağının Sonuna Kadar MÖ 5500-1150", 16.

Kafkaslardaki ilk dolmenler ile Doğu Anadolu'daki Erken Tunç Çağ I mezarları arasında da yapılmaktadır[2595].

Güney Kafkasya'daki mezarlıkların bir başka ortak noktası yeni gelenek olan taş sanduka tipinde olanlardır. Ancak oran olarak çok az sayıda sanduka mezara ulaşılmıştır. Kura-Aras I (MÖ 3.700/3.500-3.300/3.100) süreciyle birlikte özellikle Ermenistan'da Franganost, Elar KAI, Dzori Berd KA I-II, Tsaghkasar KA I-II; Nahcivan'da Kültepe II yerleşiminde bu tip mezarlar açığa çıkartılmıştır. Kura-Aras II (MÖ 3.300/3.100-2.800/2.750[2596]) sürecinde Ermenistan'da Keti III'de, Gürcistan'da Koda'da ve Anadolu'da Arslantepe VIA yerleşiminde bu tipte gömüler açığa çıkartılmıştır[2597]. Elar ve Koda yerleşimde açılan sanduka mezarlar içerisindeki bireyler bükülü/hocker pozisyonunda, bir taraflarına dönük şekilde gömülmüşlerdir[2598]. Kura-Aras III (MÖ 2.750-2.000) evresinin Doğu Anadolu'ya muhtemelen Ermenistan ve Gürcistan'dan çok daha sonra ulaştığı belirtilmektedir[2599]. Çünkü benzer örnekleri Koda'da KAI'e; Barmaxie, Samshvilde, Amiranis Gora'da ise KA II'ye tarihlenmektedir[2600]. Amiranis Gora'da 50'den fazla taş sanduka mezar ve nal şeklinde yeraltı mezarların kazısı yapılmıştır[2601]. Azerbaycan Khinisli'de de ETÇ'ye ait taş sanduka mezarlık alanı tespit edilmiştir. Mezarlar içerisindeki buluntular iyi derecede pişirilmiş kırmızı, gri kaplardan, beyaz taş boncuklardan oluşmaktadır[2602].

Taş sanduka tiplerinden kısmen ayrılan çeşitli formlara sahip olan yani planlı taş dizilerinden oluşan mezarlar Ermenistan ve Gürcistan'da oldukça geniş bir alanda

---

[2595] Lyonnet, "La Mésopotamie et le Caucase du Nord au IVe et au début du IIIe Millénaires av. n.è. : Leurs Rapports et les Problèmes Chronologiques de la Culture de Majkop. État de la Question et Nouvelles Propositions", 307.

[2596] Palumbi, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* 158.

[2597] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 85, Tablo.6; Poulmarc'h, vd., "An Overview of Kura-Araxes Funerary Practices in the Southern Caucasus" 233, Fig. 3A.

[2598] Poulmarc'h, vd., "An Overview of Kura-Araxes Funerary Practices in the Southern Caucasus" 233, Glumac ve Anthony, "Culture and Enviroment in the Prehistoric Caucasus: The Neolithic through the Early Bronze Age", 203-204.

[2599] Peter Glumac ve Anthony, "Culture and Enviroment in the Prehistoric Caucasus: The Neolithic through the Early Bronze Age", 204.

[2600] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 85, Tablo.6

[2601] Munchayev / Мунчаев, Кавказ на заре бронзового века/ Kavkaz na zare bronzovogo veka, 170.

[2602] Narimanov, "Archaeological Sites of the Early Bronze Age in North Azerbaijan: A Gazetteer" 471-472.

kullanım görmüştürler. Örnek olarak Nachivchavedi ve Chobareti verilebilir. Bunlardan Atnalı şekline sahip mezar tipine 3 merkez örnek olarak verilebilir. Kiketi, Elar ve Amiranis Gora'daki bu tip mezarlar Kura-Aras I ve II evrelerine verilmiştirler[2603]. Çeşitli formlarda taş ile çevrili olan mezarların bir kısmı dikdörtgen formda olabilmektedir. Kvatskhelebi ve Aradetis Orgora yerleşimlerinde bu tipte örnekler görülmektedir. Boyu eninden daha fazla (dikdörtgen) olan bir örnek Takhtidziri olarak kayıtlara geçmiştir. Kare biçimli olanlar da bulunmaktadır, Örneğin Joghza/Berkaber'da bu formda olanı bulunmaktadır. Dairesel formda olanı Chkolvka'da görülmektedir. Dikdörtgen ve kare şeklinde olanların duvarları bir yada daha fazla seviyeye sahip olabilmektedir. Bazı mezarların giriş kısmı bir ve ya iki adet düzeltilmiş plaka taş ile kapatılmıştır. Böylesi örnekler Horom ve Keti I'de bulunmaktadır. Bu türden gömü geleneği Kura-Aras dönemi boyunca uygulanmıştır[2604]. Atnalı ve çeşitli formlara sahip mezar tiplerinin tanımlanmasına ilişkin bilgiler ve fotoğraflar oldukça azdır. Mezarlar içerisine tekli yâda çoklu uygulanan gömütler bükülü/hocker pozisyonunda bir taraflarına dönüktürler[2605].

Güney Kafkasya'da Kalkolitik dönem ile birlikte ölü gömme geleneklerinde kurgan ve taş sanduka dışında iki farklı tip daha eklenmiştir. Bunlar Poylu II, Ovcular Tepesi, Qala ve Alkhantepe'de görülen pithos/küp ve çömlek mezar geleneğidir. Diğer mezar tiplerinde olduğu gibi bu mezarların ölülerinde de yön birliği bulunmamaktadır[2606]. Çömlek mezar geleneğinde mezarlara çocuklar ile bebekler gömülmüştür[2607]. Bu tip mezarlar Alkhantepe, Berikleedebi[2608], Boyuk Kesik,

---

[2603] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 91, Fig. 26; Poulmarc'h, vd., "An Overview of Kura-Araxes Funerary Practices in the Southern Caucasus" 234-235, Fig. 4A.

[2604] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 88-90, Fig. 22-24.

[2605] Poulmarc'h, vd., "An Overview of Kura-Araxes Funerary Practices in the Southern Caucasus", 235.

[2606] Axundov, vd., "Muğan Neolit-Eneolit Ekspedisiyasının 2010-cu ilde Gördüyü Çöl Tedqiqatları (Celilabad Rayonu)", 47-49, Alkhantepe Photo. 1-2.

[2607] Poulmarc'h ve Le Mort, "Diversification of the Funerary Practices in the Southern Caucasus from the Neolithic to the Chalcolithic", 189

[2608] Berikldeebi'nin Geç Kalkolitik Çağa (V2) verilen anıtsal yapısına ait sosyal grupların Sos Höyük'ün (VA) sınır duvarlarına sahip toplulukları ile iletişim halinde oldukları iddia edilmektedir bknz. Smith "Historical and Anthropological Problems in the Archaeology of Southern Caucasia", 23.

Chinartepe, Kamiltepe, Leilatepe, Ovçular Tepesi, Poylu II gibi yerleşmelerde görülmüştür[2609].

Güney Kafkasya'nın Kura-Aras kültürüne ait mezar tiplerinden bir diğeri basit topraktır. Toprak/çukur mezarlar Güney Kafkasya'nın tamamında görülse de en çok Gürcistan'da uygulandığı belirtilmektedir[2610]. Erken evrelerden MÖ III. binyıl sonuna kadar uygulanan basit toprak tipinde mezarlara özellikle Doğu Gürcistan'da Abelia, Aradetis Orgora, Dzagina, Grmakhevistavi, Khizanaat Gora, Kvatskhelebi, Nachivchavedi, Naomari Gora, Natsar Gora, Orkhevi, Tetri Tskaro, Tulepia, Zarina; Ermenistan'da Gyumri Sev- Amrots, Tsaghkasar; Azerbaycan'da Gel Yeri, Ovçular Tepesi, Plovdag'da ulaşılmıştır[2611]. Bu mezarlara bireyler bükülü (hocker) halde bir yanlarına yatırılacak şekilde gömüldükleri belirlenmiştir[2612]. Bu tip mezarların çoğunun intramural gelenekte olduğu ve neredeyse %61'ini oluşturduğu; çok azının extramural olduğu ve neredeyse %34'ünün bu gömütlerden oluştuğu belirtilmektedir. Mezarların neredeyse tamamı tekli gömüler şeklindeyken çok azında çoklu gömü uygulanmıştır[2613]. Takhtidziri gibi yerleşimlerde tekli gömü, Kiketi gibi merkezde ise çoklu gömü uygulamaları görülebilmektedir [2614]. Gürcistan'ın doğusunda bulunan Kaheti'de ortaya çıkarılan mezarlara değinmek gerekirse: burada bulunan çukur mezarların tabanları Maikop kültürünün mezarlarına özgü olan çakıl taşlarıyla döşenmiştir. Bu özellik Azerbaycan'da Kura-Aras kültürüne ait hem toprak mezarlarda (Kabala, Mingeçaur) hem de kurgan altı gömütlerde (Astara, Kabala, Kobıstan, Haçbulak) bilinmektedir[2615]. Bu tipin çevresi taşla çevrilmiş olanlarına Azerbaycan'da Khinisli; Ermenistan'da Joghza/Berkaber, Chknagh, Chkalovka, Dzori Berd, Fioletovo, Horom, Jarjaris, Keti I-II-III, Lanjik, Maisyan, Shengavit, Jrarat'ta; Gürcistan'da Amiranis Gora, Natsar Gora, Aradetis Gora, Khizanaat Gora, Ardasubani, Kvatskhelebi, Nachivchavedi, Ozni,

[2609] Muxtarov ve Bedelova, "Şimali-Qerbi Azerbaycanda Aparılan Tedqiqatlar", 125, Şekil 8.
[2610] Poulmarc'h, vd., "An Overview of Kura-Araxes Funerary Practices in the Southern Caucasus" 236, Fig. 4b.
[2611] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 93, Fig. 28-30.
[2612] Poulmarc'h, vd., "An Overview of Kura-Araxes Funerary Practices in the Southern Caucasus" 236, Fig. 4b.
[2613] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 93, Fig. 29-30.
[2614] Poulmarc'h, vd., "An Overview of Kura-Araxes Funerary Practices in the Southern Caucasus" 236, Fig. 4b.
[2615] Munchayev / Мунчаев, Кавказ на заре бронзового века/ Kavkaz na zare bronzovogo veka, 170.

Samshvilde, Tash Bash, Takhtidziri, Tamarisi, Zarina, Dzagina, Grmakhevistavi, Tulepia'da ulaşılmıştır[2616].

Taş çevrili basit toprak tipte mezarın görüldüğü merkeze örnek olarak Zveli verilebilir. Zveli'de pişmiş toprak kaplar dışında metal eserler de ele geçmiştir[2617]. Mezarlarında metal eserlerin ele geçtiği diğer merkez Gaitmazi'dir. Kazılarda hatları belli edilen 2 adet basit toprak tipinde mezar tespit edilmiştir. Bu mezarlarda Kura-Aras kültürüne ait 2 adet spiral başlı iğne, spiral yüzük, 3 tane spiral/halka şekilli tel halinde eserler dışında pişmiş toprak seramikler ele geçmiştir[2618]. Ermenistan'da, Barepat Vadisinde, Sevan Gölü'nün kuzeydoğusunda yer alan Kalavan-1'de de bu tipte mezarlar tespit edilmiştir. Tespit edilen mezarlardan UF 2 ve UF 9 (C14, MÖ 2.619-2.410) içerisinde yetişkin bireylere ait iskeletler bulunmuştur[2619]. Ölülerle birlikte pişmiş toprak kaplar ve tunç objeler (1 yüzük, 1 bilezik) ele geçmiştir. UF2 içerisindeki bireyin iskeleti incelendiğinde doğu-batı doğrultulu olduğu, ayağının batıya baktığı anlaşılmaktadır. Sağ tarafına yatırılan bireyin aşırı derecede bükülü/hocker pozisyonuna sahip olduğu anlaşılmıştır. UF 9 içerisindeki birey Kura-Aras kültürü çerçevesinde uygulanan diğer mezarlardaki bireylerin gömü pozisyonları açısından oldukça farklıdır. İskelet üzerinde yapılan incelemelerde bireyin oturur pozisyonda mezara gömüldüğü tespit edilmiştir. İskelet incelendiğinde sırt üstü yatırılan bireyin alt uzuvlarının karna doğru çekildikleri belirlenmiştir. Bireyin muhtemelen küçük yok olmuş bir sandalye veya koltuğa oturtulduğu belirtilmektedir[2620]. Kafkasya'da tespit edilen taş yığma mezarlar toprak/çukur mezarlarla ilişkilendirilirken diğer yönden çeşitli formlara sahip mezarlarla da bağlantılar kurulmuştur. Mezarın üstüne uygulanan taşlar muhtemelen mezarın yerini belli etmeyi amaçlayan çevriklerdir[2621].

[2616] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 86-88, Tablo. 7-9; 95-96.

[2617] Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age Part. İ, Bar International Series 214 (i), 1984,* 52, PLs. XV: 8-XVI:3

[2618] Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age Part. İ, Bar International Series 214 (i), 1984,* 48-49,

[2619] Poulmarc'h, vd., "An Overview of Kura-Araxes Funerary Practices in the Southern Caucasus" 236, Fig. 5A-b.

[2620] Poulmarc'h, vd., "An Overview of Kura-Araxes Funerary Practices in the Southern Caucasus" 236, Fig. 5 A-B; 6A-B.

[2621] Poulmarc'h, vd., "An Overview of Kura-Araxes Funerary Practices in the Southern Caucasus"237, Fig. 7A.

MÖ III. binyıl ölü gömme gelenekleri hakkında önemli bilgilerin elde edildiği bir diğer kültür ***"Trialeti"*** olmuştur. Trialeti görkemli mezarları sosyo ekonomik ve sosyo kültürel açıdan Güney Kafkasya'da ve Ön Asya'da MÖ III binyıldan MÖ II. binyıla geçiş aşamasına ilişkin önemli ipuçları vermektedir. Trialeti kültürüne ait ölçüleri gereği 300'den fazla devasa kurgan tipi mezarlar bu ipuçlarını içermektedir. Bu kurganlar 5 m.den daha yükseklikte (örn. Trialeti Kurgan No. 36), mezar odasının çeperi 175 m² büyüklükte olabilmektedir. Bu kültürün kurganlarının mezar odası ana toprağın 8 m. altında, mezar odası ise 5 m.den büyük (örn. Trialeti Kurgan No. 10) olabilmektedir. Bir başka mezar odası 14 m. yüksekliğe, 8.5 m. genişliğe ve 6 m. derinliğe (örn. Trialeti Kurgan No. 17) ulaşabilmektedir[2622]. Gürcistan'daki Trialeti 78 kurganlarında ve Kiketi'deki mezarlardan ele geçen geçen seramikler, tipik Kura-Aras seramiklerinde olduğu gibi siyah, kahverengi tonlarında koyu renk astara ve parlak perdaha sahiptirler. Kura-Aras seramiklerine uygulanan kabartma ve ensize bezemeliler de mezarlarda ele geçmiştir[2623].

Dikkati çeken bir diğer sonuç Erken Kurgan kültürü ile Trialeti Kurgan kültürü arasında ilişkinin kurulmuş olmasıdır. Trialeti kurganlarının Erken Kurgan mezarlarının gelişiminde zirveyi yansıttığı belirtilmektedir[2624]. Bu durumu Trialeti kültürü içerisinde derin çukur tipi mezarlardan Mezar No. IV, X, XIX, XXIV'de görmek mümkündür. Benzer gömüt örnekleri Dali Gora'da, Martkopi Mezar No. 6'da da görülmektedir. Marneuli Ovasındaki hocker pozisyonlu iki gömütte de benzer mezar tipi tespit edilmiştir. Azerbaycan Mil steplerindeki Uç/Uchtepe'deki ve Kuzey Kafkasya'da Ust-Jegutinski mezarlarında da bu kategoriye uyanlarına rastlanmış olduğunun belirtilmesi ilginçtir. Mezarlarda ele geçen siyah perdahlı seramik kaplar, metal eserler, obsidyen eserler ve bir adet mermer topuz/asa bu bağlantıya işaret olarak gösterilebilir. Tezimizin ana konusu olan Doğu Anadolu'da bulunan Sos Höyük'te tespit edilen 2 mezarın da bu geleneğin takipçileri olduğu belirtilmektedir. Ancak Kafkas dünyasında tespit edilen Trialeti mezarlarından tek farklarının bu mezarların yerleşim yerleri içerisine

---

[2622] Marina Puturidze, "Social and Economic Shifts in the South Caucasian Middle Bronze Age", *Archaeology in the Borderlands Investigations in Caucasia and Beyond, Monograph 47,* Edt. Adam T. Smith ve Karen S. Rubinson, Cotsen Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles, 2003, 111.

[2623] Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age Part. İ, Bar International Series 214 (i), 1984,* 47.

[2624] Puturidze, "Social and Economic Shifts in the South Caucasian Middle Bronze Age", 120.

uygulanmış olmasıdır. Hemen burada hatırlatmak gerekirse Trench M15d içerisindeki Mezar No 1 erken aşamalı örnek olup Sos Höyük VD (MÖ 2.500-2.200) içerisine verilmiştir. Mezar No. 2, Sos IVA içerisine tarihlenmiştir. Burada asıl önemli olan mezarda ölü hediyesi olarak Trialeti kültürüne ait çizili seramik kabın ele geçmiş olmasıdır. Ayrıca işlevi net olarak anlaşılamayan geyiğin boynuzunun bir bölümünden özenle yapılmış Y şeklinde obje ele geçmiştir.[2625]. Sos Höyük yerleşimi içerisine uygulanan bu iki küçük boyutlu mezarın uygulama yönteminin benzediği bir diğer merkez olan Aparan III (Alagöz Dağı'nın güneydoğu yamacı üzerinde Kasakh Nehri yakınlarında) olmuştur. Bu mezarlık içerisinde 1.5x1.5 m. ölçülere sahip 2 mezarın tespiti yapılmıştır. Ancak Aparan'daki mezarlar Sos'takilerin öncüsü durumunda olup Sos VA'ya denk gelmektedirler[2626]. Erken Tunç Çağı Trialeti Kurganlarda tespit edilen seramiklerden yola çıkarak Sachher buluntuları arasında bezeme kompozisyonları açısından bağlantı kurulmuştur[2627].

Trialeti'nin Erken Tunç Çağı yerleşimlerinden ve mezarlıklarından elde edilen seramiklerin benzer olanlarının Güney Gürcistan, Ermenistan ve Anadolu (Malatya bölgesi) içerisinde de ele geçtiği belirtilmektedir. Arslantepe VI'nın Level B1'inde bu tipte seramik örneklerinin Uruk seramikleriyle birlikte ele geçtiği belirtilmektedir. Arslantepe'nin VIB katında ele geçenler ise Jemdet Nasr Erken Hanedanlık I'e (MÖ 3.100-2.800) tarihlenmişlerdir. Beshtasheni'nin boyalı seramiklerinin paralelleri Shida Kartli dışında, Anadolu'da Malatya ve Keban coğrafyası içerisindeki yerleşimlerde görmenin mümkün olduğu belirtilmektedir. Bu boyalı örneklere Arslantepe VIC'de ve Norşuntepe XXI-XVII katları içerisinde görmek mümkündür. Söz konusu yerleşimlerin bulunduğu bu katlar MÖ III. binyılın ilk yarısına ve ikinci yarısına tarihlenmiştirler. Pulur'un VIII. katında ele geçen benzer tipteki seramiklerin C14 analiz sonuçları ise MÖ 2.470 ±150 yıllarını vermiştir. Benzer seramiklerin ele geçtiği bir diğer mezarlık tez içerisinde değerlendirmeye aldığımız Bedeni'dir. Bedeni Kurgan No. 5 örnek olarak verilebilir. Süslemeler açık renk üzerine koyu boya renklerle uygulanmıştır. Beshtasheni'deki boyalı seramikler üzerinde de açık renk zemin üzerine koyu boyanın uygulandığı belirlenmiştir. Beshtasheni yerleşimi yakınlarında bulunan erken döneme

[2625] Sagona, "Social Boundaries and Rituel Landscapes in Late Prehistoric Trans-Caucasus and Highland Anatolia", na, Peeters, 2004, 482-483, Fig. 3-5.
[2626] Smith "Historical and Anthropological Problems in the Archaeology of Southern Caucasia", 25.
[2627] Badalyan, vd., "Periodization and Chronology of Southern Caucasia: from the Early Bronze Age Through the Iron III Period", 42-43.

ait kurganda gerçekleştirilen kazılardaki materyaller bu dönemi vermektedir. Shanshashvili'ye göre Beshtasheni'nin Erken Tunç Çağı ile Arslantepe'nin B ve C evreleri, Pulur'un X-VII. seviyeleri çağdaş olmalı. Sonuçta Kura-Aras ve Bedeni adlı iki arkeolojik kültürü bir arada yansıtan tabakaları, MÖ IV. binyıl sonu MÖ III. binyıl ortalarını içerdikleri belirtilmektedir. Yukarıdaki yerleşimlerin kendisinde veya mezarlıklarında ele geçen boyalı seramik örneklerle Ozni ve Avranlo'nun MÖ III. binyıl ortalarındaki boyalı parçaları arasında bağlantı kurulmaya çalışılmıştır (Resim 5.72)[2628].

Kafkasların MÖ III. binyılı ölü gömme geleneklerine ilişkin bilgilerin elde edildiği bir diğer kültür ***"Martkopi-Bedeni"*** olmuştur. "Kurgan Kültürü"nün Güney Kafkasya içerisindeki yayılım özelliklerine bakıldığında genel anlamda "Bedeni Martkopi Kültürü" içerisinde tanımlanması mümkündür. Bu kültürün yayılım süreci ETÇ süreci boyunca devam etmişken OTÇ'ye geçişe kadar devamlılık gösterir. Kurgan kültürüne ait bu mezarlarla Kura-Aras ölü gömme gelenekleri eş zamanlı olarak coğrafya içerisinde yayılım gösterdiklerinden birbirinden ayrılmaları oldukça zordur[2629]. Ancak Martkopi-Bedeni kültürüne ait mezarlar ile daha çok çağdaşı olan Trialeti mezarları karşılaştırılmaktadır. Trialeti ve Martkopi-Bedeni kurganlarının ana odası özellikle tomruk/kütüklerle yaklaşık 11x10x2 m. ölçülerde yapılmaktaydı. Mezar odası içerisine gömütler kremasyon[2630] şeklinde veya inhumasyon şeklinde ağaçtan yapılma platform üzerine bırakılmaktaydı. Bazı kurganlar, örneğin Bedeni, içerisinde çoklu insan kalıntıları üzerinde yapılan incelemeler insan kurbanına ilişkin veriler sunmuştur. Bu kültürlerin mezarları içerisindeki bireylerle birlikte gücün sembolü olan ölü hediyeleri ele geçmiştir. Bu buluntulardan tunç silahlar, altın ve gümüş eserler, tekstil, hayvan kürkleri, iyi pişirilmiş kaplar ve tekerlekli araç elit sınıf mezarları olduklarını göstermektedir (Resim 5.73)[2631]. Elitlerin talepleri doğrultusunda MÖ 2.500 civarında metalürjik üretimde belirgin bir artışın yaşandığı belirlenmiştir. Özellikle Kura-Aras kültürel coğrafyanın batı sınırıyla Malatya-Elazığ'daki (Arslantepe, Korucutepe)

[2628] Shanshashvili, "Sites of the Kura-Araxes Culture in Trialeti", 168, pl. IX, 1-5.
[2629] Christopher Edens, "Transcaucasia at the End of the Early Bronze Age", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research, No. 299/300, The Archaeology of Empire in Ancient Anatolia,* 1995, 53-54.
[2630] Güney Kafkasya'da kremasyon uygulanan mezarlara Trialeti'nin erken evrelerinden itibaren görmek mümkündür. Bu geleneğin Kafkaslar'da Anadolu ve Mezopotamya'ya (Neolitik Çağ) göre daha geç dönemlerde uygulanmaya başladığı belirlenmiştir bknz. Ekmen, "Yeni Veriler Işığında Başlangıcından M.Ö. II. Binin Sonuna Kadar Anadolu'da Yakarak Gömme (Kremasyon) Geleneği", 28.
[2631] Antonio Sagona, 2004, Figure. 10; Sagona, *The Heritage of Eastern Turkey from Earliest Settlements to Islam*, 63, Page. 63 above, Malatya Arslantepe'nin krali mezarı üzerinde yatan 4 gencin de kurban edildiklerine ilişkin önemli kanıtların ele geçmiş olduğu unutulmamalı.

komşularıyla ticaret ve iletişim noktaları sayesinde zenginleşmişlerdir. Doğu Anadolu'ya göre Transkafkasya'nın metal buluntularının sayısının nispeten daha az olduğu belirtilmektedir[2632].

5.4. KUZEYBATI İRAN COĞRAFYASI

İran coğrafyası Mezopotamya coğrafyasından farklı olarak kuru ve sert bir iklime sahiptir. Mezopotamya'daki gibi sulak bir yapılanmanın aksine dağlık ve kuru kesimlerden oluşmaktadır[2633]. Kurak çöl ikliminden, alüvyonlu yarı kurak ovalara, derin sulak vadilerden İran'ın karla kaplı dağlarına kadar çok çeşitli iklimsel görüntüler de bulunabilir. Her çevre değişik bitkilerin yetişmesine olanak sağlamakla birlikte İran bölgelerinde az sayıdaki ortak coğrafi özellik arasında tek önemlisi, yaz aylarında hemen hemen hiç yağmur olmamasıdır. Farklı iklimsel kuşaklar ve çok çeşitli engebeye sahip alanlar içerisinde birbirine yakın toplumsal yapılanmalar olmasına rağmen değişik yaşam biçimleri bulunmaktadır. İran, kapalı coğrafyası nedeniyle içerisindeki toplumların sürekli olarak birbirleriyle ilişki içinde olunmasına olanak sağlamıştır. Karşılıklı fikir alışverişine yol açan bir etken olarak görülen coğrafi yapılanma İran'ın ileriki dönemlerinde Antik Yakındoğu'nun çarpıcı teknolojik, bilimsel ve toplumsal ilerlemelerini hızlandırmıştır[2634].

İran coğrafyası zorlu iklim şartları kadar jeomorfolojiye bağlı olarak zorlu dağlık yapıya sahiptir. İran Platosu iki taraftan dik dağ sıraları ile çevrilidir. Bunlar güneyde 4 bin m. yükseklikteki Zagros Sıradağları ile kuzeyde Damavad ile doruğa ulaşan Elbruz Dağları'dır. Bu dağlar doğuda Himalayalar'a kadar uzanan büyük Alp dağ oluşumunun bir parçası olan Urmiye-Dohtar Belti'dir. Tektonik ve volkanik faaliyetler neticesinde burada zengin bakır, kurşun ve gümüş yatakları açığa çıkmıştır. Bu zengin madenler sayesinde İran süreklilik sağlayan ticaret ağına katılmıştır. Geçmişten gelen bu ticari alışveriş güzergahı İran'da ortaya çıkan kent merkezlerini derin vadiler ve dağlar üzerinden Anadolu'ya ve Mezopotamya'ya ulaştırmaktaydı. Bu yol daha doğudan gelen hammaddeleri ülkeye ulaştırırken bu şekilde bölgeler arası bağlantıların da kurulmasını

[2632] Sagona ve Sagona, "Encounters with the Divine in Late Prehistoric Eastern Anatolia and Southern Caucasus", 541-542.
[2633] M.E.L. Mallowan, "The Development of Cities From Al Ubaid to the End of Uruk 5", *The Cambridge Ancient History I, Chapter VIII,* 2008, 421.
[2634] Michael Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu,* Çev. Zülal Kılıç, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, 19.

sağlamıştır. Ticaret yolları İran içerisinde engebeli yollar içeren vadileri aşıp, İran Platosunun çöl kenarına ulaşıyordu. Daha sonra çöl kenarından çölü geçip Doğu İran'daki ve Pakistan'daki karnelin kaynaklarına Badakşan/Afganistan, Tacikistan, Pakistan'daki Lapis Lazuli ve İran'ın Orta Platosunda ya da Kerman Bölgesi'nde bolca bulunan bakır ve gümüş yataklarına ulaşıyordu. Zagros Dağlarının güneydoğu yönünde uzanan vadileri ve Kerman Dağları doğu-batı yönünde geçişi sağlayan koridor işlevi görüyordu[2635].

Doğu Anadolu Bölgesi'yle ortak coğrafi yapıyı paylaşan Kuzeybatı İran'da gerçekleştirilen arkeolojik kazılar neticesinde Neolitik dönem sonundan itibaren ölü gömme geleneklerine ilişkin bilgilere ulaşılmıştır. İntramural mezarların ele geçtiği Hajji Firuz Tepe, Gadar Nehri'nin oluşturduğu Vadi içerisinde Hasanlu'nun 2 km. güneydoğusunda kalmaktadır. Neolitik Döneme (MÖ 6.000-5.500) gömütler konutların içerisinde açılan zeminlerin altına çoğunlukla basit toprak kısmen küp tipinde uygulanmıştır. Bu yerleşimde Anadolu'dan bildiğimiz bir ritüel olan kemiklerin toplanarak toplu halde gömüldüğü belirlenmiştir[2636]. Basit toprak ve kısmen küp tipinde mezar uygulamaların uygulandığı Neolitik (MÖ 6.000-5.000 civ.) ve Kalkolitik (MÖ 5.000-3.500 civ.) döneme tarihlenen mezarlara Tepe Sialk'ta ulaşılmıştır. 2009 yılı kazılarında Geç Neolitik Döneme (MÖ 5.400) tarihlenen altı mezar açığa çıkartılmıştır. Bu mezarlardan birinde tespit edilen çift gömüden biri kremasyon diğer inhumasyon uygulamaya işaret etmektedir. Diğer mezarlardan 4 tanesinde de kremasyon gömünün olduğu tespit edilmiştir. Son mezar basit toprak tipinde olmakla birlikte hocker pozisyonundaki bebekte inhumasyon gömü uygulaması tercih edilmiştir[2637]. Daha erken bir çalışmada Tepe Sialk'ın MÖ IV. binyıl ortalarına tarihlenen yerleşim içerisinde benzer bir tane mezarın bulunduğu belirlenmiştir. Ancak bu mezar içerisine çocuğun konulduğu çömlek mezardan oluşmaktadır[2638].

MÖ III. binyıla geldiğimizde Kuzeybatı İran sınırları içerisinde tezimizle ilişkili iki yerleşimde mezara ulaşılmıştır. Bunlardan ilki olan ***"Köhneh Pasgah Tepesi"***

[2635] B. Helwing, "İran'da İlk Kentler" *ArkeoAtlas, Sayı. 2.* 2003, 80
[2636] Mary M. Voigt ve Robert H. Dyson, "The Chronology of Iran, Jr. ca. 8000-2000B.C", Edt. R. W. Ehrich, *Chronologies in Old World Archaeology, Vol. I, 3rd Editions,* Chicago 1992, 122-178.
[2637] Arkadiusz Sołtysiak ve Hassan Fazeli Nashli, "Short Fieldwork Report: Tepe Sialk (Iran), Seasons 2008-2009", *Bioarchaeology of the Near East 4*, 2010, 70.
[2638] Roman Ghirshman, *Fouilles de Sialk prés de Kashan 1933, 1934, 1937. Vol 1et 2,* Librairie Orientaliste Paul Geuthner, (*Musée du Louvre, Département des Antiquités Orientales, Série Archéologique IV-V*), 1938.

Kuzeybatı İran'ın Doğu Azerbaycan Eyaleti Khoda Afarin Bölgesi içerisinde Aras Nehri kıyısında yer almaktadır (Harita 5.4.1). Höyük, güneyde Aras Nehir Havzası ile sınırlı ormanlık bir alanda, kuzeyinde Arasbaran Dağlarıyla oldukça ilginç bir ekolojik coğrafyada yer almaktadır. Höyüğün bulunduğu yer Aras Nehri ve mevsimsel Kaleybarchay Nehri sayesinde Khoda Afarin Deltası olarak bilinen bölgede kuvvetli bir sedimantasyon geride kalmıştır. Köhneh Tepesi, 2007'de Khoda Afarin Barajı'nın yapımıyla ilgili arkeolojik kurtarma programında keşfedilen ilginç sitelerden biridir. Höyük, Khomarlu şehrine yakındır. Aras Nehri Havzasında, Tunç Çağı'ndan Demir Çağı'na kadar birçok yerleşime sahiptir. Yürütülen arkeolojik çalışmalar sonucunda Doğu Anadolu ve Kafkasya ile önemli bağlantıların olduğu ortaya çıkartılmıştır[2639]. Bu yerleşimde yapılan kazılarda Kura-Aras kültürüne ait yerleşim birimleri içerisinde kare plana uygun olarak inşa edilen kerpiçten iki adet oda tipi mezar tespit edilmiştir. Söz konusu iki mezarın zengin kişilere ait oldukları belirtilmektedir (Resim 5.75a-c)[2640]. Bu mezar odalarını değerlendirmeye alan sadece bir tanesinin raporlarına, poster bildirisine ve bir tezde kısa rapora ulaşılmıştır. Bu raporlara ve Bairam Aghalary'le yapılan görüşmeye göre bu mezar Köhneh Pasgah Tepesi yerleşiminde, yerleşimin Güney semtinde yer almaktadır[2641].

Mezar dikdörtgen formunda kerpiçten yapılmış oda mezar şeklindedir. Mezar içerisindeki gömü sayısı bir olarak verilmiştir. Mezar içerisinde hocker pozisyonunda sol tarafına yatan 45-50 yaşlarında bir erkeğin iskeletine ulaşılmıştır. Bu mezar 2.10×2.10 m. ölçülere sahip olup, 1.20 m. yükseklikte belirli düzene göre yapılmıştır. Mezar odasının duvarları hem içten hem de dıştan sıvanmıştır. İç duvar üzerinde belirli aralıklarla tespit edilen delikler üst örtünün iki çatılı olduğunu göstermektedir. Mezara konulan iskeletin 30 cm. üstüne ilk çatı örülerek içerdeki birey korumaya çalışılırken, ilk çatının 25 cm üstündeki ikinci çatı mezarın üstünü tamamıyla kapatmıştır. Altta bulunan çatıyla üstte bulunan çatının yapımında kullanılan ağaç dallarının deliklerine ait

[2639] Shiva Sheikhi, Ali Zalaghi ve Marjan Mashkour, *Food for Afterlife. Animal Offerings in an Early Bronze Age Monumental Tomb in Kohneh Tapesi (East Azerbaijan, Iran),* Yayımlanmamış Poster Bildiri, Conference in Brussels, 2011.

[2640] A. Zallagi ve B. Aghalari, "Excavation at Kohne Pasgah Tepesi" *ICHHTO In Persian,* 2007 (yayınlanmamış rapor) ve Bairam Aghalary (mezarların kazısını gerçekleştiren sorumlu kişi) ile yapılan kişisel görüşme; Shiva Sheikhi, Ali Zalaghi ve Marjan Mashkour, *Food for Afterlife. Animal Offerings in an Early Bronze Age Monumental Tomb in Kohneh Tapesi (East Azerbaijan, Iran),* Yayımlanmamış Poster Bildiri, Conference in Brussels, 2011.

[2641] Yapılan görüşmeler ve raporlara göre net olarak intramural veya extramural bir gömü uygulaması olduğunu söylemek zordur.

izler dışında kamış saz izlerine de ulaşılmıştır. Ölü hediyesi olarak 3 adet tipik Kura-Aras kabı, bir çömlek altlığı (Resim 5.75a), tunçtan imal edilmiş bir adet mızrak ucu ve yine tunçtan imal edilmiş bir adet balta, tunç ok dışında bir adet kol halkası, iki adet küpe, üç adet boncuk ele geçmiştir. Mezarda Güney Kafkasya ve Anadolu'dan çağdaşı mezarlarda tespit edilen bir tür ritüel olan hayvan kurban izlerine de ulaşılmıştır. Kurbanı gerçekleştirilen 6 hayvana (koyun- ovis aries) ait kemikler mezar içerisinde ele geçmiştir. Yedinci hayvanın iskeleti ise insan vücudunun altında bulunmuştur (Resim 75d). Mezarın mimari tasarım olarak itinalı yapılmış olması ve iskelet ile birlikte ele geçen arkeolojik materyaller bu kişinin toplum içerisinde hiyerarşik açıdan önemli bir kişi olduğunu göstermektedir. Mezar buluntuları üzerinde yapılan ilk incelemeler sonucu Kura-Aras II evresine verilmiştir. Hayvan kemikleri ve diğer buluntuların laboratuvar çalışmalarının sürdüğü belirtilmektedir[2642].

Diğer bir mezarın tespit edildiği ***"Köhne Shahar"*** Kuzeybatı İran'da Çaldıran Ovası'nın yaklaşık 20 km. kuzeybatısında, Qizlar Chay ve Beytal Chay nehirleri arasında yer almaktadır (Harita 5.4.1)[2643]. Köhne Shahar'ın Kura-Aras dışında yerel boyalıları ve Ninive 5 (Mezopotamya) tipi seramiklerinin ele geçtiği merkezde tipik Kura-Aras kaplarından bir adet "Nahçıvan Kulp" çömleğin mezar olarak kullanıldığı belirlenmiştir. Mezar çömleğinin yerel üretim olduğu, dış yüzeyinin turuncu astarlı ve boyalı süslemelere sahip olduğu belirtilmektedir[2644]. Mezar ile ilgili detaylı bilgi verilmemiştir.

[2642] A. Zallagi ve B. Aghalari, "Excavation at Kohne Pasgah Tepesi" *ICHHTO In Persian*, 2007 (yayınlanmamış rapor); Shiva Sheikhi, Ali Zalaghi ve Marjan Mashkour, *Food for Afterlife. Animal Offerings in an Early Bronze Age Monumental Tomb in Kohneh Tapesi (East Azerbaijan, Iran),* Yayımlanmamış Poster Bildiri, Conference in Brussels, 2011; Manouchehr Eskandarzadeh, *Yeni Veriler Işığında Kuzeybatı İran'da Kura-Aras Kültürel Süreci ve Doğu Anadolu Bölgesi ile İlişkiler,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Bölümü Erzurum 2018, 146-147, Resim 72, 75 ; ve Bairam Aghalary'nin verdiği önemli bilgilerden dolayı kendisine teşekkür ederim.

[2643] Karim Alizadeh, *Social Inequality at Köhne Shahar, an Early Bronze Age Settlement in Iranian Azerbaijan,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Harvard Üniversitesi, 2015, 92, Fig. 2-3.

[2644] Alizadeh, *Social Inequality at Köhne Shahar, an Early Bronze Age Settlement in Iranian Azerbaijan,* 118-119.

GENEL DEĞERLENDİRME

Doğu Anadolu'nun MÖ III. binyıl mezarlıklarının verilerini 3 bölüme ayırmak suretiyle incelenme yoluna gidilmiştir. Bu üç bölge içerisindeki mezarların karşılaştırmalarını yapabilmek için çevre bölgeleri de içerisine alan geniş kapsamlı bir çalışma yaptık. Doğu Anadolu'daki mezarların yerel özellere mi yoksa farklı kültürlere mi ait izler taşıdıklarını çözümlemek için bu yönteme başvurulmuştur. olarak söylemek mümkün değildir. Bu durumun temel sebebi Doğu Anadolu Bölgesi'nin MÖ III. binyıl ölü gömme geleneklerinin izlerinin münferit mezarlardan ve yüzey araştırmalarında veya tesadüfen tespit edilen mezarlıklardan sürülmesindendir. Bölgenin MÖ III. binyılını aydınlatan arkeolojik yerleşimlerin sayısı oldukça fazla iken mezarlık kazıları için aynı sözleri söylemek mümkün değildir. Sistemli şekilde mezarlık kazıları gerçekleştirilmedikçe bu durumu aydınlığa kavuşturmak mümkün değildir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin intramural ölü gömme gelenekleri ve yayınları daha çok yerleşimler içerisinde tespit edilen münferit mezarlardan oluşmasının sebebi budur. Extramural ölü gömme geleneğini aydınlatabilecek mezarlıkların tespiti ve yayınlarının hazırlanması ise kurtarma kazıları esnasında gelen ihbarlara dayanmaktadır. Bunlar daha çok baraj sularının etkileyerek ortaya çıkarttığı mezarlıklardan oluşmaktadırlar. MÖ III. binyıl mezarları daha çok suların yükselip alçalmasıyla açığa çıkarak tesadüfen tespit edilmiştir. Boru döşenmesi, yol yapım esnasında, kaçak kazılarla vb. durumlarda ortaya çıkan mezarlardan ve müzelere satın alma yoluyla gelen önemli eserlerin mezar buluntuları olma olasılıkları bölgenin potansiyelini yansıtmaktadır.

Buna göre Doğu Anadolu Bölgesi genelinde çoğu detaylı yayınları yapılmayan sadece 37 mezar/mezarlık tespit edilmiştir. Bunlar Malatya-Elazığ bölümünde 14, Erzurum-Kars bölümünde 12, Muş-Van bölümünde 11 olacak şekilde dağılım göstermektedir. MÖ III. binyıla ait olabilecek 37 mezar/mezarlık değerlendirmeye alınarak haritaları, tabloları ve istatistiki verileri çıkartıldı. Ayrıca 37 merkezin mezarlık geleneği extramural ve intramural olarak karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Bu merkezlerin mezarlarında uygulanan tipler içerisinde pithos/küp ve çömlek, sanduka, basit toprak, oda mezar olacak şeklindeki yayılımı da karşılıklı olarak haritalar ve tablolar çıkarılmak suretiyle değerlendirme konusu yapılmıştır. Bütün bu veriler çoklu korelasyon uygulaması esas alınarak değerlendirmelere aktarılmıştır. Değerlendirmeler

bize MÖ III. binyılın evrelerinin tamamında ölü gömme geleneklerine ilişkin verilere ulaşılmasını sağlamıştır. Doğu Anadolu Bölgesi içerisinde en çok veri MÖ III. binyıl ortalarından elde edilmiştir. Bunun nedenini Anadolu'da MÖ III. binyılın II. evresinde yaşanan kentleşme ile paralel olarak iletişimde, ekonomide hızlı bir artış yaşanmış olmasına ve bu zaman dilimi temel alındığında yeni ölü gömme geleneklerinin ortaya çıkmasına bağlayabiliriz[2645]. Yeni mezar tiplerinden taş sandukalar oransal olarak Doğu Anadolu'da Batı Anadolu'dan[2646] Oda mezarlar oransal olarak Güneydoğu Anadolu'da Doğu Anadolu ve Batı Anadolu'dakilerden daha yoğundur. Mezarlıkların ölü hediyeleri de bu bağlamda değerlendirme konusu yapılmış ve bunun içinde tablolar ve grafikler çıkarılmıştır. Bunların yanında bütün mezarlarda en temelde ölü hediyesi olarak seramiğin bırakıldığı görülmektedir. Ayrıca yetişkinlerle çocuklar arasında ölü hediyesine göre farklılıklar olduğu da belirlenmiştir. Mezar içerisindeki bireyin sayısına ve bireyin sosyal, ekonomik gücüne göre ölü hediyesinin arttığı görülmektedir. Genel olarak ekonomik yapılanmaya bağlı olarak mezarların kalitesi ve verileri değişiklik göstermektedir. İstisna olan birkaç mezar hariç merkezlerdeki mezarların neredeyse tamamında tekli gömü söz konusudur. Doğu Anadolu'nun bu mezarları başta bölge içerisinde daha sonra Güney Kafkasya, Güneydoğu Anadolu, Orta Anadolu olmak üzere Batı Anadolu ve Güneybatı Akdeniz ile de değerlendirme konusu yapılmıştır. MÖ III. binyıl içerisinde Doğu Anadolu'daki bütün merkezler özellikle doğu-batı yönlü olmak üzere hemen yakınındaki merkezden ölü gömme geleneği açısından etkilenmiş gibi görülmektedir.

Doğu Anadolu Bölgesinde Arslantepe, Değirmentepe, Köşkerbaba, Korucutepe, Norşuntepe, Pağnik Öreni, Tepecik/Makaraztepe, Taşkun Mevkii, Han İbrahim Şah, Şemsiyetepe, Suyatağı, Gurbet Mezrası, Pulur/Sakyol, Sakyol; Sos Höyük, Güzelova Höyük, Pulur Höyük, Alaybeyi, Harman Yeri, Kurdun Deresi, Kuzeyhan Kalesi, Ziyarettepe, Kurtkale, Akçakale, Kartalpınar, Tuzluca Hasankent; Tilkitepe, Dilkaya, Ernis, Çelebibağ, Hazinetepe, Yuvadamlı, Suluçem, Dorukdibi, Bozkurt, Gönlüaçık, Grebudo olmak üzere 37 merkezde mezar/mezarlığa ulaşılmıştır (Tablo 6.1, Harita 6.2-3). Bu mezar/mezarlıklardan elde edilen bulguların çevre bölgelerle ne derecede uyumlu

[2645] During, *The Prehistory of Asia Minor, from Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies,* 270.
[2646] Zafer Derin, "The Interpretation of the Change and Variations Observed in the Burial Customs at the Early Bronze Age in Western Anatolia", *Altan Çilingiroğlu'na Armağan Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığına Adanmış Bir Hayat,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008, 259.

olduğunu anlamak için anahtar mezar/mezarlıklar ele alınmıştır. Tablo ve oranların doğruluk payında sapmanın en aza indirilmesi için özel bir seçim yapılmadan her bölgenin en az % 75'i ayrıntılarıyla değerlendirmeye alınmıştır. Sadece Doğu Anadolu Bölgesi içerisinde kalanların ayrıntıları verildiğinde bütüne ulaşılamamaktadır. Çünkü Doğu Anadolu bölgesinde oldukça az sayıda mezar kazılmıştır. Ancak çok az mezar tespit edilmiş olsa da neredeyse her mezarda özel bir durumun tespit edilmiş olması büyük bir şanstır. Kremasyon, trepanasyon, aşı boyası, yön birliği, pozisyon birliği gibi özel durumların çevre bölgelerle uyumlu olup olmadığını çözümlemek için çoklu korelasyon gerçekleştirilmiştir.

Doğu Anadolu Bölgesi dışında diğer bölgelerde çok sayıda anahtar mezar/mezarlığın seçilmesinin temel sebebi çalışmamızın merkezinden elde edilen çok az sayıdaki verinin en verimli şekilde değerlendirilmesi içindir. Ölü gömme geleneklerinin temelini oluşturan intramural ve extramural gömü uygulamasının oranlarına ulaştığımızda merkez sayısına göre yerleşim için gömünün baskın olduğu belirlenmişti. Ancak extramural bir mezarlığın kazısı gerçekleşmediği için bu sonuca şüphe ile bakmamız gerekmekteydi. Bu nedenle öncelikle çevre bölgelerdeki mezarların yerleşimlerin neresinde kaldıklarının analizi çıkarılmaya çalışılmıştır. Daha sonra mezar tipleri üzerinde yoğun ve ayrıntılı bir çalışma yürütülerek bölgeler arasında geçişken bir durum veya keskin bir farklılığın olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Benzer veya farklı mezarlar içerisinde tespit edilen ölü hediyeleri de en ince ayrıntısına kadar analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu çalışma sonucunda mezarlar içerisinde benzer üsluba veya benzeri hammaddeden yapılmış eser/eserlerin olup olmadığı belirlenmeye çalışılmıştır. Anahtar yerleşimlerdeki mezarların tamamının yayınları derinlemesine analiz edilerek varsa benzer ritüeller açıklanmaya çalışılmıştır. Çünkü uzak coğrafyalarda aynı zaman diliminde uygulanan özel ve istisnai ritüeller ilişki kurabilen toplulukların varlığına işaret etmektedir.

Bunun için Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Aşağı Salat, Başur, Müslümantepe, Tatıka, Köprülü, Kuriki, Nevali Çori, Hassek, Lidar, Titriş, Kurban, Gre Virike, Horum, Şaraga, Şavi, Mezraa, Birecik, Girnavaz, Kazane, Kargamış, Hayaz, Tilbeş, Tilvez, Gedikli, Gritille, Samsat, Çayönü, Hacınebi, Tilbeshar, Gaziantep Kale, Oylum, Tilmen, Yarım, Kırışkal gibi 34 mezar/mezarlık tespit edilmiş 33 tanesi anahtar mezar/mezarlık olarak değerlendirmeye alınmıştır (Tablo 6.53, Harita 6.4-5).

Orta Anadolu'da Salur, Ahlatlıbel, Demircihöyük, Küllüoba, Ovaören, Kestel, Kültepe, Kubad Adad, İtburnu, Küçük; İkiztepe, Horoztepe, Alacahöyük, Resuloğlu, Devret, Alişar, Çadır, Balıbağ, Kalınkaya, Yenihayat, Sıradur, Tekeköy, Dündartepe, Kavak, Kuşsaray, Bel, Alakır ve Maşat'ta olmak üzere 28 anahtar mezar/mezarlık değerlendirmeye alınmıştır (Tablo 6.94, Harita 6.6-7).

Batı Anadolu'da Yortan, Ahlatlı/Tepecik, Eski Balıkhane, Ulucak, Baklatepe, Bozcaada (Tenedos), Çine-Tepecik, Çeşme-Boyalık, Dorak, Ilıpınar, Troia, Kumtepe, Babaköy, Yeşilova, Kusura, Kaklık Mevkii olmak üzere 16 anahtar mezar/mezarlık değerlendirmeye alınmıştır (Tablo 6.131, Harita 6.8).

Güneybatı Akdeniz sınırları içerisinde Harmanören-Göndürle, Laodikeia, Karataş-Semayük, İasos, Beybağ, Belentepe, Bademağacı, Kuruçay, Damlıboğaz, Gavur Evi Tepesi olmak üzere 10 anahtar mezar/mezarlık değerlendirmeye alınmıştır (Tablo 6.132, Harita 6.9).

Kafkasya'da (Rusya) Maikop, Novosvobodnaya, Klady, Nalçik, Bamut, Brut, Zamankul, Gruşevskoye-Kalinovskoye, Jukovsky, İnozemtsevo, Kubin, Novyi Arşti, Skala, Çernışev, Krasnogvardeyskoye, Starokorsunskaya (Harita 5.3.1); (Azerbaycan) Mentesh Tepe, Ağstafa Rayonu, Mingechaur, Baba Dervish, Sitalçay, Tel'man Kend, Hankendi, Shadly, Uzun Rama, Gel Yeri, Borsunlu, Plovdağ, Stepanakert, Uç/Uchtepe; (Gürcistan) Amiranis Gora, Chobareti, Shida Kartli, Aradetis Orgora, Natsar Gora, Tiselis Seri, Kakheti, Kvatskhela/Kvatskhelebi, Tvlepias Tsqharo, Kiketi, Nachivchavebi, Ozni, Samshvilde, Koda, Saphar-Kharaba, Meskheti, Bedeni, Martkopi, Tqemlara; (Ermenistan) Talin, Horom, Keti, Gorner, Godedzor, Gegharot, Kalavan-1, Elar, Karashamb; (Dağıstan) Velikent, Hacibulak, Ginchi olmak üzere 61 anahtar mezar/mezarlık değerlendirmeye alınmıştır (Harita 5.3.2-3; Tablo 6.171). Kuzeybatı İran'da Köhneh Pasgah Tepesi ve Köhne Shahar olmak üzere iki merkez değerlendirmeye alınmıştır (Harita 5.4.1).

Tez çalışmamızda toplamda 215 mezar/mezarlığın adı geçmektedir. Bunların 124 tanesi Türkiye, 13 tanesi Azerbaycan, 1 tanesi Nahçıvan, 24 tanesi Ermenistan, 22 tanesi Gürcistan, 23 tanesi Rusya, 2 tanesi Kuzeybatı İran, 3 tanesi Dağıstan sınırları içerisinde kalmaktadır (Harita 6.1)

Doğu Anadolu Bölgesi içerisinde kalanlarının oransal hesaplamaları ve diğer bölgelerle olan oransal ilişkileri aşağıdaki tablo ve grafik okumalarında olduğu gibidir:

1. ***İntramural ve Extramural Mezar/Mezarlıklar:***

Ölülerin yerleşim yeri alanının dışında uzak yerlere gömülmeyip yerleşim yerinde taban içerisine değil de evlerin dışına fakat yine intramural tarzda mezarlık alanına gömülmesi farklı bir düşüncenin ürünü olmalıdır. Doğu Anadolu'da intramural gömü geleneğinin toplumun sosyal dinamikleri içerisinde büyük oranda yer edindiğini görüyoruz.

Doğu Anadolu ve diğer bölgelerde extramural geleneğe sahip gömütlerin uygulanmasının temel sebebini ise insanların ölüsünü nereye gömeceğine ilişkin inancın ve düşüncenin zaman içerisinde değişikliğe uğramış olmasında aramak mümkündür. Bu gömü geleneğinin Anadolu'nun batısına doğru daha baskın bir tercih halini almış olduğunu Anadolu'nun doğu yarısına gelindiğinde ise durumun biraz farklı olduğunu söyleyebiliriz. Şu anki elde edinilen verilere göre intramural geleneğin hakim olduğu görülse de çoğunluğu münferit mezarlardan oluşmaktadır.

Söz konusu uygulamanın Doğu Anadolu ve diğer bölgelere göre dağılımları aşağıdaki gibidir:

Doğu Anadolu Bölgesi içerisinde Elazığ-Malatya Bölümündeki Arslantepe, Değirmentepe, Korucutepe, Norşuntepe, Pağnik Öreni, Tepecik, Taşkun Mevkii, Han İbrahim Şah, Pulur Sakyol'da sadece intramural gömütlere ulaşılmıştır. Köşkerbaba'da intramural mezarlar dışında extramural sadece bir adet pithos/küp mezarın varlığı raporlanmıştır. Bu sonuçlar üzerinden intramural gömü anlayışının hakim olduğu görülse de, Doğu Anadolu arkeolojisine damgasını vurmuş olan Keban çalışmalarının sonlarında göl sularının yükselip alçalmasıyla ortaya çıkan extramural taş sanduka mezarlıklar bu durumu tersine çevirmektedir. Şemsiyetepe, Suyatağı ve Sakyol'un extramural taş sanduka mezarlıkları göl sularının tahribatıyla gün yüzüne çıkmışlardır. Erzurum-Malatya Bölümünde Sos, Güzelova, Pulur, Alaybeyi gibi merkezlerde kazıları yapılmış yerleşimlerde intramural münferit sayılabilecek mezarlara ulaşılmıştır. Harmanyeri, Kurdun Deresi, Kuzeyhan Kalesi, Ziyarettepe, Kurtkale, Akçakale, Kartalpınar, Tuzluca Hasankent'te extramural gömütler tespit edilmiştir. Münferit mezarların açıldığı Erzurum içerisindeki höyüklerin çevresinde mezarlık bulmaya

yönelik çalışmalar yapıldığı takdirde MÖ III. binyıla tarihlenen yerleşimlerin mezarlıklarına ulaşmak mümkün görülmektedir. Bu bölüm içerisinde tespit edilen diğer mezarlar yapılan çalışmalara göre en fazla MÖ III. binyılın sonlarına tarihlenmektedir. Bu durumda MÖ 2.200 gibi bu coğrafyada köklü bir değişimin yaşandığını rahatlıkla söylemek mümkündür.

Muş-Van Bölümünde sadece Tilkitepe ve Dilkaya içerisinde intramural olabilecek mezarlara ulaşılmıştır. Ernis, Çelebibağ, Hazinetepe, Yuvadamlı, Suluçem, Dorukdibi, Bozkurt, Gönlüaçık ve Grebudo'da extramural mezarlar tespit edilmiştir. Söz konusu extramural mezarlıkların büyük çoğunluğu (kurgan) Erzurum-Kars Bölümünde olduğu gibi MÖ III. binyıl sonlarından itibaren kullanılmaya başladığı görülmektedir. Bu durum Doğu Anadolu'nun doğu yarısında büyük çapta toplumsal değişim yaşandığını desteklemektedir.

Orta Anadolu'ya geldiğimizde Ahlatlıbel, Küllüoba, Ovaören, Kestel, Kültepe, Kubad Adad, Alacahöyük, Devret, Alişar, Çadır, Kalınkaya, Sıradur, Tekeköy, Dündartepe, Kaledoruğu, Kuşsaray, Bel Höyük ve Maşat'ta intramural mezarlara ulaşılmıştır. Salur, Demircihöyük, İtburnu, Küçük Höyük, Balıbağ, Yenihayat, Alakır gibi yerleşimlerin extramural mezarlıkları bulunmaktadır. Bazı yerleşimlerin ise hem extramural hem de intramural mezarlarının olduğu belirlenmiştir. Bunlardan İkiztepe, Horoztepe ve Resuloğlu yerleşimi içerisinde ve yerleşim dışarısında mezarlar tespit edilmiştir.

Güneydoğu Anadolu'da Aşağı Salat Tepe[2647], Hassek Höyük, Lidar Höyük, Titriş Höyük, Birecik ve Kargamış MÖ III. binyıl başlarına verilecek extramural mezarlığa sahiptir. Aşağı Salat, Başur, Nevali Çori, Hassek, Lidar, Titriş, Tilvez, Gre Virike, Horum, Kurban, Şaraga, Mezraa, Girnavaz, Kazane, Hayaz, Gritille, Samsat, Tatıka, Köprülü, Kuriki, Gedikli, Tilbeshar, Kale, Oylum, Tilmen, Yarım, Kırışkal, Kargamış gibi merkezlerde intramural mezar uygulamaları mevcuttur. Bunlardan Aşağı Salat, Hassek, Lidar, Titriş, Şaraga ve Kargamış gibi önemli merkezlerin hem intramural hem de extramural mezar uygulamalarının olduğu anlaşılmaktadır.

[2647] Yücel.S Şenyurt, "Ilısu Barajı Aşağı Salat 2000 Yılı Kazısı", *23. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt, Milli Kütüphane Basımevi,* Ankara 2002, 447.

Batı Anadolu'daki[2648] extramural mezarlıklar arasında Yortan[2649], Ulucak[2650], Boyalık[2651], Kusura[2652], Dorak[2653], Bursa Ilıpınar[2654], Babaköy[2655], Yeşilova[2656], Afyonkarahisar Yazılıkaya[2657]; Gavur İni Önü[2658]; Asarcık Mezarlığı[2659] bulunmaktadır.

Batı Anadolu'da çok nadir görülen intramural gömü geleneklerine Bozcaada[2660]; Çine-Tepecik[2661]; Troia[2662], Kumtepe[2663]; Dedecik/Heybelitepe[2664]; Afyon Çavdarlı[2665], Baklatepe, Hanay Tepe'de de intramural gömü geleneğinin uygulandığı belirtilmektedir[2666]. Bunlar dışında Baklatepe'de hem intramural hem de extramural gömü geleneği uygulanmıştır[2667].

[2648] *Batı Anadolu Bölgesi'nde temel alınan anahtar yerleşimlere tez çalışması içerisinde ayrı bir bölüm açılmadığı için değerlendirmeler kısmında dipnot ve kısa detay verilerek sunulmuştur.*

[2649] T. Kamil, *The Yortan Culture within The Early Bronze Age of Western Anatolia 1982, British Archaeological Reports, BAR International Series, 145, Volume. 1*, London 1982, 1, 7

[2650] Derin ve Özkan, "Ulucak Höyük Mezarlığı", 113, 117, Çizim. 1

[2651] Şahoğlu, vd.,"Çeşme-Boyalık Erken Tunç Çağı Mezarlığı", 237-239.

[2652] W. Lamb, 1937, 54; W. Lamb, "Excavations at Kusura Near Afyon Karahisar", *Archaeologia, LXXXVI,* 1938, 217-273; Duru, *Tarım'dan Yazı'ya Burdur Yöresi ve Yakın Çevresi'nin Altıbin Yılı (MÖ 8.000- MÖ 2.000),* 101, Resim. 311.

[2653] Dolukhanov, *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı,* 436;

[2654] Yakar, "The Etno-Cultural Affiliation of the North Anatolian Early Bronze Age", 810.

[2655] Arık, "1936'da Yapılan Hafriyatlar" 261.

[2656] Zafer Derin ve T. Caymaz, "İzmir'in Prehistorik Yerleşim Alanı-Yeşilova Höyüğü 2012 Yılı Çalışmaları", *35. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. 1*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi, Muğla, 2014, 423, Çizim.1, Resim. 1.

[2657] Kaymakçı, "Afyonkarahisar İlk Tunç Çağı Çanak Çömlek Kültürü", 200-201

[2658] Özdemir Koçak, "Afyon İli ve İlçeleri Yüzey Araştırmaları 2004", *23. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2006, 86.

[2659] Özdemir Koçak ve Adem Işık, "2005 Yılı Afyonkarahisar İlki ve İlçeleri Arkeolojik Yüzey Araştırması", *24. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2007, 360-361, dipnot. 5, Çizim.3.

[2660] Sevinç, "Tenedos Kurtarma Kazısı", 113-114.

[2661] Sevinç Günel, "Çine-Tepecik 2013 Yılı Kazıları", *36. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2014, 292-293

[2662] Arık, "1936'da Yapılan Hafriyatlar" 253; Manfred Korfmann, "1987 Yılı Beşik-Sivritepe, Beşik Koyu ve Troia Çalışmaları", *X. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt:1,* Ankara 1989, 326.

[2663] Mellaart, "Anatolia 4000-2300 B.C.", 366.

[2664] Recep Meriç, Ali Kazım Öz, Aygün Ekin Meriç ve Serdar Aybek, "Metropolis 2004 Yılı Kazı Çalışmaları", *27. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2006, 249.

[2665] Mahmut Akok, "Afyon-Çavdarlı Hüyük Kazısı", *Türk Arkeolojisi Dergisi, Sayı. XIV, Cilt. 1,2*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1967, 5,6,10.

[2666] Halime Hüryılmaz, *Troia VII b2 Tabakalarında Ele geçen Buckelseramik ve Güneydoğu Avrupa ile Olan İlişkisi,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi ve Arkeoloji Anabilim Dalı, İzmir 1990, 123

[2667] Hayat Erkanal ve Turhan Özkan, "1998 Yılı Bakla Tepe Kazıları*", 21. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2000, 269.

Güneybatı Akdeniz[2668] sınırları içerisindeki Harmanören[2669], Laodikeia[2670]; Beybağ Belentepe[2671]; Muğla Damlıboğaz[2672]; Gavur Evi Tepesi[2673] extramural gömülerin tespit edildiği mezarlıklar arasındadır. İntramural uygulamalar ise Bademağacı[2674] ve Kuruçay'da [2675] görülür. Bunlar dışında Karataş Semayük[2676], İasos'da[2677] hem intramural hem de extramural mezarlar açığa çıkarılmıştır. Güney Kafkasya'daki mezarlar extramural geleneği yansıtırken Kuzeybatı İran'da Köhneh Pasgah Tepesi ve Köhne Shahar'daki mezar örnekleri intramural uygulamayı yansıtmaktadır.

Yukarıdaki mezar/mezarlıkların bölgelere göre intramural ve extramural gömü uygulamalarının oransal dağılımı aşağıdaki gibidir:

Doğu Anadolu Bölgesinde incelenen 37 merkezden Malatya-Elazığ Bölümünden 14 mezar/mezarlıktan 9'unda intramural, 4'ünde extramural, 1'inde hem extramural hem de intramural gömü uygulanmıştır. Bu bölgede intramural gömü geleneğinin hakim olduğu belirlenmiştir. Bunlardan Köşkerbaba'da sadece 1 adet pithos/küp mezarın münferit olarak yerleşim dışına uygulandığı anlaşılmaktadır. Mezarların %64'ünde

---

[2668] *Güneybatı Akdeniz Bölgesi'nde temel alınan anahtar yerleşimlere tez çalışması içerisinde ayrı bir bölüm açılmadığı için değerlendirmeler kısmında dipnot ve kısa detay verilerek sunulmuştur.*

[2669] Mehmet Özsait, "1996 Yılı Harmanören Mezarlık Kazısı", XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1998, 609; Mehmet Özsait, "Harmanören-Göndürle Mezarlık Kazısı", *TÜBA-AR, Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi, 8*, 2005, Ankara 170.

[2670] Celal Şimşek, "2012 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazı ve Restorasyon Çalışmaları", *35. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. 3,* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi, Muğla, 2014, 92, Resim. 15; Celal Şimşek, "2013 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazı ve Restorasyon Çalışmaları", *36. Kazı Sonuçları Toplantısı, 3. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2014, 636-637.

[2671] Ahmet A. Tırpan ve Bilal Sögüt, "Lagina, Börükçü, Belentepe ve Mengefe 2008 Yılı Çalışmaları", *31. Kazı Sonuçları Toplantısı, 3. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık, San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2010, 512

[2672] Adnan Diler, Sinem Türkoğlu, Ufuk Çörtük ve Şahin Gümüş, "Borum Yarımadası Leleg Yerleşmeleri Pedasa, Aspat, Kissebükü (Anastasioupolis), Mylasa Sarıçay Ovası-Damlıboğaz (Hydai)- Pilavtepe, Kedreai (Sedir Adası) ve Mobolla Yüzey Araştırmaları 2006-2007", *26. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 3. Cilt,* Ankara 2009, 133-134.

[2673] M. Waelkens, E. Kaptijn, R. Vandam, K. Dirix, P. Degryse, Ph. Muchez ve J. Poblome, "Sagalassos Alanında 2011 Yüzey Araştırmaları", *30. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Pegasus Görsel İletişim Hizmetleri, Çorum, 2013, 340-341, Resim. 3

[2674] Refik Duru, Gülsün Umurtak, "Bademağacı Kazıları, 2004", *27. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2006, 440-439, 444: Resim. 5

[2675] Refik Duru, *Tarım'dan Yazı'ya Burdur Yöresi ve Yakın Çevresi'nin Altıbin Yılı (MÖ 8.000- MÖ 2.000),* Kutlu & Avcı Ofset Ltd. Şti, Antalya, 2016, 98.

[2676] Machteld J. Mellink, "Excavations at Karataş-Semayük 1968", *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı. XVII, Cilt. 2,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1969, 145, Fig. 5-6.

[2677] Doro Levi, "La Campagne De Fouilles 1971 a Iasos", *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı. XX, Cilt II,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1974, 92, Fig. 7.

intramural, %29'unda[2678] extramural, %7'sinde hem intramural hem de extramural gömü uygulanmıştır (Tablo 6.1, 133). Erzurum-Kars bölümünde 12 mezar/mezarlıktan 8'inde extramural, 4'ünde intramural gömü uygulanmıştır. Bu bölüm içerisinde %67 extramural, %33 intramural gömü uygulaması görülmektedir (Tablo 6.134). Muş-Van bölümde 11 mezar/mezarlıktan 9'unda extramural, 2'sinde intramural gömü tespit edilmektedir. Bölüm içerisinde % 82 extramural, % 18 intramural gömü uygulaması mevcuttur (Tablo 6.135). Doğu Anadolu Bölgesi içerisinde genel olarak % 57'si extramuralden, %40'ı intramuralden, %3'ü hem intramural hem de extramural gömü uygulamasından oluşmaktadır (Tablo 6.140). Malatya-Elazığ Bölümü'nde baskın bir şekilde intramural gömü uygulaması sonucuna ulaşılmışken Erzurum-Kars ve Muş-Van Bölümlerinde tam tersine baskın bir şekilde extramural gömü uygulaması sonucuna ulaşılmıştır (Harita 6.10-11).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde değerlendirmeye alınan anahtar mezar/mezarlıkların sayısı 33'tür. Bunların 23'ünde intramural, 6'sında extramural, 4 tanesinde hem intramural hem de extramural gömütlere ulaşılmıştır (Tablo 6.136). Mezarların %70'inde intramural, %18'inde extramural, %12'sinde her iki gömü uygulaması birden görülmektedir (Tablo 6.141, Harita 6.12-13). Dicle havzası üzerinde tespit edilenler daha çok Mezopotamya etkisini hissettirirken, Fırat Havzası üzerinde kalan mezar/mezarlıklar hem doğu, hem güney yönlü iletişim ağını yansıtmaktadırlar. Bu mezarlıklardan Fırat'ın batısında kalanlar deniz yoluna daha hakim bir yerde konumlanmıştırlar. Genel durum itibariyle Gaziantep bölgesi Amik ovası üzerinden Çukurova'ya ve Toroslar üzerinde Niğde Kestel'e kadar uzanan bir alanla iletişim halinde olmuş olabilir.

Orta Anadolu'da değerlendirmeye alınan 28 anahtar mezar/mezarlıktan 18'inde intramural, 7'sinde extramural, 3 tanesinde hem intramural hem de extramural gömünün uygulandığı belirlenmiştir (Tablo 6.94, Harita 6.14-15). İntramural gömü uygulamasının oranı %64, extramural gömü uygulamasının oranı % 25, hem extramural hem de intramural gömünün oranı % 11'dir (Tablo 6.142).

Batı Anadolu'da değerlendirmeye alınan 16 anahtar mezar/mezarlık içerisinde 11'i extramural, 3'ü intramural, 2'si hem intramural hem de extramural gömü

[2678] Yüzdelerdeki artık sayılar yarıdan büyük ve ya yarıdan küçük olacak şekilde tamamlanarak işlenmiştir.

uygulamasına sahiptir (Tablo 6.131, Harita 6.16-17). Bu bölgedeki anahtar merkezlerin %69'si extramural, %19'u intramural, %12'si hem intramural hem de extramural yüzdelik oranına sahiptir (Tablo 6. 143).

Güneybatı Akdeniz, içerisinde 10 anahtar mezar/mezarlıktan 6'sında extramural, 2'sinde intramural, 2'sinde hem extramural hem de intramural gömü uygulaması tespit edilmiştir (Tablo 6.132, Harita 6.17-18). Bu bölgedeki anahtar merkezlerin % 60'ı extramural, % 20'si extramural, % 20'si hem extramural hem de intramural geleneğe sahiptir (Tablo 6.144). Bu durum Batı Anadolu ile paralellik sergilerken Doğu Anadolu Bölgesi ile zıtlık göstermektedir.

Birçok çalışmada MÖ III. binyıl başları itibariyle ölülerin yerleşim dışındaki mezarlıklara/extramural gömülmeye başlandığı belirtilmektedir[2679]. Ancak bu durumun ve söylemin çalışmamızın yukarıdaki verilerine dayanılarak çok da net olmadığı, Anadolu'nun doğusu ile batısı arasında belirgin bir farkın olduğu yönünde bir zemine kaymaktadır. MÖ III. binyılda Anadolu'nun batı yarısında baskın bir şekilde extramural gömü anlayışı olduğu ve bu durumun alansal organizasyona bağlama çabaları bulunmaktadır. Anadolu'nun doğu yarısında ise evrelere bağlı olarak farklılıkların olduğu anlaşılmaktadır. MÖ III. binyıl başlarında ve ortalarında çok sayıda intramural gömütlere ulaşılmışken, binyılın sonlarında özellikle Doğu Anadolu'nun doğu yarısında extramural mezarlıkların artış gösterdiği ortaya çıkmaktadır. Diğer bir değişle Anadolu'nun batı yarısında ölü gömme geleneklerini aydınlatacak oldukça fazla bilgi, veri ve kaynaklara ulaşılmışken Doğu Anadolu Bölgesi'nde durum tam tersidir. Ancak yine de mezarlar üzerinden bazı ortak sonuçlara ulaşmak mümkündür.

Elde edilen sonuçlar üzerinden Doğu Anadolu Bölgesindeki extramural mezarlıkların düz geniş arazi üzerine yapılmış olmaları toprak tasarrufuna gidilmediğini göstermektedir. Ancak Doğu Anadolu'daki mezar/mezarlıkların sayısı ve verileri oldukça eksiktir. Bu eksiklik ileride gerçekleşecek sistemli kazılar ve araştırmalarla giderilmesi mümkündür. Malatya-Elazığ Bölümü içerisindeki mezarlar hem güney yönlü hem de doğu yönlü iletişimi yansıtmaktadır. Ancak mezarlık verilerinin çoğunluğunun eski dönem kazılarından oluşmaktadır. Erzurum-Kars bölümünde tespit edilenler daha çok doğu etkili iletişimi yansıtmaktadır. Oldukça az sayıda höyükte ve

[2679] Şahoğlu, vd.,"Çeşme-Boyalık Erken Tunç Çağı Mezarlığı", 235.

çevresinde kazı, araştırma çalışması yapılması sonuçlarımızı olumsuz yönde etkilemiştir. Muş-Van bölümünde nispeten çalışmalar son zamanlarda yürütülmüş olsa da höyüklerde ve çevrelerinde kazı, araştırma çalışmalarının oldukça az olması yine sonuçlarımızı olumsuz yönde etkilemektedir. Bu bölümde oldukça az sayıda ele geçen mezar/mezarlıklar daha çok Güneydoğu Anadolu ve Kuzeybatı İran etkileşimini yansıtmaktadır.

Sonuçlar üzerinden Güneydoğu Anadolu Bölgemiz yakın çevresi olan özellikle Doğu Anadolu Bölgesi (Malatya-Elazığ) ve doğusundaki bölgeler gibi ölülerini intramural gelenekte daha çok etek üzerinde bir yere yada höyüğün merkezinde bir yere konumlandırarak gömdükleri belirlenmiştir. Bu bölgenin extramural mezarlıkları çoğunlukla höyüğün 100-200 m. uzağında konumlandıkları ya da höyüğün yamaç üzerinde konumlandığı belirlenmiştir. Fırat ve Dicle üzerindeki mezarlıklar düz alan üzerinde bir yere gelecek şekilde seçilmişlerdir. Fırat'ın batısındaki mezarlar höyüğe yakın bir yere hatta etek üzerine konumlandırmışlardır. Bu mezarların bir kısmı sur içine doğru konumlanmış olmaları sanki mezarlıkları koruma ihtiyacı duyduklarını göstermektedir. Bu bölge için Doğu Anadolu Bölgesinde olduğu gibi MÖ III. binyılda toprak tasarrufuna gidilmediğini söyleyebiliriz.

Sonuçlara göre Orta Anadolu'da Nevşehir- Ovaören ve Küllüoba'da intramural gelenekte çocukların çömlek içerisinde mekânların içerisine gömüldükleri belirlenmiştir. Aslında bu durum Anadolu'da yaygın bir gelenek olarak karşımıza çıkmaktadır. Küllüoba'nın yetişkinlere ait mezarlarının yerleşim yeri içerisinden ele geçmemesi aslında yerleşim yeri dışına gömüldüklerini göstermektedir. Kızılırmak Kavsi, içerisinde kalan merkezlerden Alacahöyük ve Horoztepe'de uygulanan Oda Mezar geleneği Anadolu'nun doğu-güneydoğu bölgeleriyle paralellik gösterdiği belirlenmiştir. Ayrıca intramural geleneğinde yaygın bir şekilde uygulandığı hesaba katılırsa Kızılırmak kavsinin daha çok Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu hattıyla iletişim halinde olabileceği söylenebilir. Bu bölgede batıya ve kuzeybatıya gidildikçe extramural ölü gömme geleneğin arttığını söylemek yanlış olmaz. Bu bölgede plato içerisindeki diğer bölgelerde olduğu gibi extramural mezarlıkların yerleşime yakın bir yere ve düz bir alana konumlandırıldıkları anlaşılmaktadır. Kızılırmak Kavsi içerisindeki mezarlıklar da Doğu Anadolu Bölgesi'nde olduğu gibi düz alan üzerine konumlandırmıştırlar. Resuloğlu mezarlığı gibi bir sırtta yer alanları da mevcuttur.

Ancak bu mezarlığın etrafı vadi ile çevrili olduğundan mezarlık yine de düz bir alana konumlandığını söyleyebiliriz. Bu durumda Doğu Anadolu'da olduğu gibi toprak tasarrufuna gitmediklerini söyleyebiliriz.

Doğu Anadolu'nun aksine Batı Anadolu'da baskın bir şekilde extramural gömü anlayışının hakim olduğu sonucu elde edilmiştir. Extramural gömülerde baskın bir şekilde pişmiş toprak kapların uygulanmış olması Doğu Anadolu Bölgesi ile zıtlık göstermektedir. Mezarlıklar daha çok düz alanlar üzerine konumlanmıştır. Baklatepe gibi kayalık bir yükselti üzerinde yer alanları da mevcuttur.

Güneybatı Akdeniz Bölgesi için yaptığımız çalışmalardan elde edilen sonuçlara göre bölge 3 bölüme ayrılabilir. Bunlardan Isparta Bölümü içerisinde Harmanören, Laodikeia; Elmalı Bölümü içerisinde Karataş-Semayük; Tekeli Bölümü içerisinde İasos mezarları kilit rol oynamaktadır. Bu bölge içerisindeki mezar tiplerinin büyük çoğunluğunu Batı Anadolu içerisinde olduğu gibi pithos tipler oluştururken, taş sandukalar ve oda mezarın daha çok kıyıya yakın kesimindeki merkezlerde tespit edildikleri anlaşılmaktadır. Bu bölgede denizden içeri doğru girdiğimizde ve kuzeye çıktığımızda extramural uygulamanın artan gömü geleneğini oluşturduğunu söyleyebiliriz. Resuloğlu, Laodikeia, Semayük, İasos içerisindeki mezarlıklar özellikle çevresine göre düz bir yere konumlandırılmıştırlar. Bu durum Doğu Anadolu Bölgesi'nde de olduğu gibi toprak tasarrufuna gidilmediğini göstermektedir. Hatta bu durumun Doğu Anadolu Bölgesi ve diğer bölgelerle yaşanan iletişimin bir nevi yansıması olabileceğini söyleyebiliriz.

Bu değerlendirmelere göre Anadolu'nun ölü gömme gelenekleri yerleşimler üzerinden dikkate alındığında Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu içerisinde intramural geleneğin belirgin bir şekilde baskın karakter çizdiğini söylemek yanlış olmaz. Aynı gelenek uzantısını Kızılırmak kavsi içerisine de taşımıştır. Ancak Orta Anadolu'nun platosu içerisinde bu durumun tersi söz konusudur. Özellikle Anadolu içlerinde batıya gittikçe extramural ölü gömme geleneğinin artmış olduğu belirlenmiştir. Batı Anadolu ve Güneybatı Akdeniz içerisinde baskın ölü gömme geleneğini extramural gömü tarzı oluşturmaktayken Deniz kenarına yakın yerde konumlanan merkezlerden Baklatepe, İasos ve Karataş-Semayük'te hem extramural hem de intramural geleneğin uygulandığı belirlenmiştir. Güneybatı Akdeniz'deki merkezlerin yerleşimlerinde açığa

çıkartılan mezarlar münferit olup, extramural mezarlıklarının olduğu belirtilmektedir. Bu bölgedeki extramural mezarlıklarda ise baskın bir şekilde pithos/çömlek tiplerden oluştuğu anlaşılmaktadır. Bu değerlendirmeler Anadolu'nun doğusu ile batısı arasında belirgin bir şekilde ölü gömme tarzının farklılıklar taşıdığını göstermektedir. Elbette Doğu Anadolu Bölgesi'nin extramural mezarlarının kazılmadığın belirtmek gerekmektedir. Devamında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki mezarlardan intramural olanlar ya yamaç üzerinde bir yere ya da höyük içerisinde belirli bir kısım seçilerek gömünün uygulandığı belirlenmiştir. Mekan içerisinde zeminin açılması suretiyle gömünün defnedildiği gelenek devam etmektedir. Extramural gelenekte ise yerleşimlerin yakını seçilmeye çalışıldığı gibi toprak tasarrufundan faydalanmadan düz alanlara bireylerin gömüldüğünü Elazığ-Malatya bölümü içerisinde tespit edilen mezarlıklar üzerinden söylemek mümkündür. Bu durum nüfusun sayısına paralel olarak toprakların fazlalığına bağlanabilir. Bu nedenle yamaç, kayalık alanların mezarlık alanı olarak seçilmediğini belirmiş olsak da Erzurum-Kars ve Muş-Van gibi daha dağlık alanlardaki durumun netliğe kavuşturulması için mezarlıkların tespit edilerek incelenmesi gerekmektedir. Sadece MÖ III. binyılın sonlarında Doğu Anadolu'nun doğu yarısında ortaya çıkan kurgan mezarların yüksek dağlık alanlara uygulandığını biliyoruz. Ancak bu geleneğin uygulanmasını toprak tasarrufu ile değil de mobil hayata dayanan kültürel dinamiklerle açıklamak daha doğru olacaktır.

2. Mezar Tipleri:

Yürüttüğümüz bu çalışmada Anadolu'da MÖ III. binyıl içerisinde gördüğümüz mezarlar temelde basit toprak, kerpiç/taş sanduka, pithos/küp ve çömlek, oda tiplerinden oluşurken çeşitlenmeyle birlikte kurgan, kuyu/çukur, sepet örgü ve kaya mezar olmak üzere dokuza ayrılmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesinde bunlar arasında toprak, kerpiç/taş sanduka, pithos/küp ve çömlek, oda, kurgan ve kuyu/çukur mezar tipleri uygulanmıştır (Tablo 6.170).

Doğu Anadolu Bölgesi'nde ***"basit toprak"*** tipi mezarlara Elazığ-Fırat Bölümünde Arslantepe, Norşuntepe, Pağnik Öreni, Taşkun Mevki, Han İbrahim Şah, Pulur Sakyol; Erzurum-Kars Bölümünde Sos, Güzelova, Pulur, Alaybeyi, Harmanyeri; Muş-Van Bölümünde Tilkitepe, Dilkaya (?), Gönlüaçık, Grebudo'da ulaşılmıştır.

Güneydoğu Anadolu'da Aşağı Salat Tepe, Lidar, Tilbeş, Gre Virike, Şaraga, Girnavaz, Kazane, Samsat, Hacınebi, Tatıka, Kuriki, Gedikli, Tilbeshar, Kale, Oylum'da tespit edilmiştir. *Transkafkasya'da* (Gürcistan) Amiranis Gora, Khizanaat Gora, Natsar Gora, Tselis Seri, Kvatskhelebi/Kvatskhela, Kiketi, Kulbakebi, Tamarisi, Ozni, Koda, Ardisubani, Raçisubani, Tetris Karo, Didube, Saphar-Kharaba; (Ermenistan) Elar'da basit toprak tipi mezarlara ulaşılmıştır.

Orta Anadolu'da Salur, Demircihöyük, Küllüoba, Ovaören, Kültepe, Kubad Adad, İkiztepe, Horoztepe, Alacahöyük, Resuloğlu, Devret, Alişar, Çadır, Balıbağ, Kalınkaya, Tekeköy, Dündartepe, Kaledoruğu, Kuşsaray, Maşat'ta basit toprak mezarlara ulaşılmıştır. Orta Anadolu'nun ovalık platosunun sonlanıp dağlık sahaya geçildiği yerde, Afyon Kusura'nın mezarlığında[2680], Çavdarlı'da[2681] basit toprak tipinde mezarlara ulaşılmıştır.

Batı Anadolu'da Baklatepe[2682], Bozcaada (Tenedos) Mezarlığında[2683], Tepecik'te[2684] basit toprak tipinde mezar uygulamalarının olduğu bilinmektedir. Güneybatı Akdeniz içerisinde Isparta Harmanören Göndürle Mezarlığında[2685]; Denizli Laodikeia Mezarlığında[2686]; Burdur Burdur Kuruçay'da[2687] basit toprak tipi mezarlara ulaşılmıştır.

Bazı mezarlar Transkafkasya'dan Doğu Anadolu'ya ve Güneydoğu Anadolu'ya yayılan kuyu veya çukur mezar özellikleri ile basit toprak tipi mezarlardan ayrılmaktadırlar. Bunlara örnek olarak *Doğu Anadolu'da* Arslantepe, Sos; *Güneydoğu'da* Tilbeş, Gre Virike, Kazane verilebilir. *Güney Kafkasya'da* (Azerbaycan) Mentesh Tepe, Gel Yeri, Ovçular Tepesi; (Gürcistan) Amiranis Gora, Khizanaat Gora, Natsar Gora, Aradetis Orgora, Naomari Gora, Tetri Tskaro, Chobareti, Samshvilde, Tiselis Seri, Tvlepias Tsqharo, Kiketi, Koda, Kvatskhelebi, Dzagina, Abelia,

---

[2680] Duru, *Tarım'dan Yazı'ya Burdur Yöresi ve Yakın Çevresi'nin Altıbin Yılı (MÖ 8.000- MÖ 2.000),* 101, Resim. 311.
[2681] Akok, "Afyon-Çavdarlı Hüyük Kazısı", 6, Resim. 8-10.
[2682] Hayat Erkanal ve Turhan Özkan, "1997 Baklatepe Kazıları", *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1999, 340, Resim. 5.
[2683] Sevinç, "Tenedos Kurtarma Kazısı", 114.
[2684] Sevinç Günel, "Çine-Tepecik 2012 Yılı Kazıları", *35. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. 2,* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi, Muğla 2014, 115.
[2685] Özsait, "1996 Yılı Harmanören Mezarlık Kazısı", 609-610.
[2686] Yarı basit toprak yapı pithos mezar geleneğine uygun gömüt verileri açığa çıkarılmıştır bknz. Celal Şimşek, "2010 Yılı Laodikeia Kazıları", *33. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2012, 587.
[2687] Duru, *Tarım'dan Yazı'ya Burdur Yöresi ve Yakın Çevresi'nin Altıbin Yılı (MÖ 8.000- MÖ 2.000),* 98.

Nachivchavedi, Tamarisi, Grmakhevistavi, Orkhevi, Tulepia, Zarina; (Ermenistan) Kalavan, Godedzor, Tsaghkasar, Jrarat, Gyumri Sev Amrots'da çukur türü mezarlar tespit edilmiştir. Güney Kafkasya'da tespit edilen bu mezarların bir kısmı sadece toprak ile örtülüyken bir kısmının Anadolu'da olduğu gibi üstlerine yerlerini işaretlemeye yarayan taş dizileriyle örtülmüşlerdir[2688]. Orta Anadolu'dan Batı Anadolu'ya kadar gidildiğinde incelediğimiz mezarlarda bu türden mezar uygulaması tespit edilememiştir. Sadece Güneybatı Akdeniz sınırları içerisindeki Laodikeia Mezarlığında 1 adet çukur mezarın ele geçtiği yazılmaktadır[2689].

Mezar tiplerinden ***pithos/küp ve çömlek*** mezarlar basit toprak mezarlardan sonra Anadolu'da uygulandığı bilinen en eski tiplerdir. Bu mezarlara daha çok tek birey gömülürken çoklu gömünün de uygulandığı bilinmektedir. Pithos mezarlar daha çok erişkin bireyler için, çömlek mezarlar ise bebekler ve çocuklar için ayrılmışlardır. Bu tip mezarların ilk kez ne zaman, nerede ve neden uygulandığı konusunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Çömlek ve küp mezarların Geç Neolitik'ten itibaren Anadolu'da en sık kullanılan mezar tiplerinden olduğu belirtilmektedir. MÖ III. binyıl boyunca kullanımına devam edilen bu tip mezarların boyutları değişiklik göstermektedir.

Doğu Anadolu'da pithos/küp mezarların tespit edildiği merkezler Malatya-Elazığ Bölümünde Değirmentepe, Köşkerbaba, Han İbrahim Şah, Pulur/Sakyol; Muş-Van Bölümünde sadece Tilkitepe'dir. Erzurum-Kars Bölümünde bu tipte mezara ulaşılamamıştır. *Kafkaslarda* Kalkolitik Dönemde Poylu II, Ovçular Tepesi, Qala ve Alkhantepe gibi merkezlerde pithos/küp mezarlara ulaşılırken yaptığımız çalışmalara göre Kura-Aras II-III sürecinde bu tipte mezar uygulaması bulunmamaktadır. Bu durum Doğu Anadolu'da Erzurum-Kars, Muş-Van Bölümüyle ve Kuzeybatı İran coğrafyasıyla bütünlük göstermektedir.

Güneydoğu Anadolu'da Nevali Çori, Hassek Höyük, Titriş, Tilbeş, Gre Virike, Birecik, Müslümantepe, Tatıka, Gedikli, Tilbeshar, Oylum, Kargamış mezarları arasında bu tipte mezarlara ulaşılmıştır. *Orta Anadolu'da* Salur, Ahlatlıbel, Demircihöyük, Küllüoba, Ovaören, Kestel, Kültepe, Kubad Adad, Küçük, Alaca,

[2688] Ortak başka bir nokta başta Doğu Anadolu olmak üzere Anadolu'daki gibi Güney Kafkasya'daki çukur mezarların çoğu (% 61) intramural ve tekli gömü (% 93) geleneğine sahiptir bknz. Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* 93.
[2689] Şimşek, "2012 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazı ve Restorasyon Çalışmaları", 92, Resim. 15.

Resuloğlu, Devret, Alişar, Çadır, Balıbağ, Kalınkaya, Yenihayat, Bel, Alakır, Maşat gibi merkezlerde pithos/küp mezarlara ulaşılmıştır.

Batı Anadolu içerisinde de pithos/küp tipinde mezarlara ulaşılmıştır. İzmir Ulucak Höyük Mezarlığı[2690], Yeşilova[2691] ve Yanarlar Mezarlığında[2692], Baklatepe[2693], Çine-Tepecik'te[2694], Çeşme Boyalık Mezarlığında[2695] bu tipte mezar ele geçmiştir. Daha kuzeyde Balıkesir Yortan Mezarlığı[2696], Balıkesir Babaköy Mezarlığında[2697] bu tipte mezarlar tespit edilmiştir. *Orta Anadolu* platosundan Batı Anadolu'ya geçiş yolu üzerindeki Afyonkarahisar Çalıpınarı Ören Mevkii[2698], Gâvur İni Önü Mezarlığında[2699] da bu tipte mezara ulaşılmıştır.

Güneybatı Akdeniz sınırları içerisindeki denizlere yakın merkezlerde ve iç bölümlerde de pithos tipi mezarlara ulaşılmıştır. Bu bölümün MÖ III. binyıl içerisinde kullanım gören mezar tipleri karşılaştırıldığında pithos/küp mezarların oran olarak daha fazla oldukları görülmektedir. Denize yakın olan merkezlerden Antalya Karataş-Semayük[2700]; Muğla Beybağ Mevkii[2701]; Milas Belentepe Mezarlığı[2702]; Milas Damlıboğaz'da[2703] MÖ III. binyıla tarihlenen pithos/küp tipi mezarlara ulaşılmıştır. İç

[2690] Eşref Abay, Haluk Sağlamtimur ve Turan Özkan, "Ulucak Höyük Kazıları 1998", *21. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2000, 361.

[2691] Zafer Derin, "Yeşilova Höyüğü Kurtarma Kazısı 2005", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler, Sayı: 22,* Mayıs 2006, 41.

[2692] Derin, "The Interpretation of the Change and Variations Observed in the Burial Customs at the Early Bronze Age in Western Anatolia", 267, Fig.2; Anan, *Die Prähistorischen Bestattungen Anatoliens,* 182

[2693] Hayat Erkanal ve Vasıf Şahoğlu, "İzmir Bölgesi Kazı ve Araştırmaları Projesi/İzmir Region Excavations and Research Project (IRERP)", *İdol, Arkeoloji ve Arkeologlar Derneği Dergisi, Sayı: 5,* Nisan, Mayıs, Haziran 2000, 12; Yılmaz Selim Erdal, "Bakla Tepe Erken Tunç Çağı II Mezarlığından Bir Trepanasyon", *Hayat Erkanal'a Armağan Kültürlerin Yansıması,* Edt. Betül Avunç, Homer Kitabevi, İstanbul 2006, 337, Res. 2.

[2694] Sevinç Günel, "Çine-Tepecik 2010 Yılı Kazıları", *33. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2012, 26-27.

[2695] Şahoğlu, vd.,"Çeşme-Boyalık Erken Tunç Çağı Mezarlığı", 239.

[2696] Kamil, *The Yortan Culture within The Early Bronze Age of Western Anatolia 1982,* 7; Machteld J. Mellink, "Anatolia and Bridge from East to West in the Early Bronze Age", *Tüba-Ar, Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi, Sayı. 10,* 1998, 4-5.

[2697] İ. Kılıç Kökten, "1949 Yılı Tarihöncesi Araştırmaları Hakkında Kısa Rapor", *Belleten Cilt. XIII, Sayı. 52,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1949, 813, Resim. 2-5.

[2698] Özdemir Koçak, "Afyonkarahisar İli ve İlçeleri 2011 Yılı Yüzey Araştırmaları", *30. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Pegasus Görsel İletişim Hizmetleri, Çorum, 2013, 42.

[2699] Koçak, "Afyon İli ve İlçeleri Yüzey Araştırmaları 2004", 86.

[2700] Mellink, 1964: 253; Machteld J. Mellink, "Excavations at Karataş-Semayük 1964", *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı. XIII, Cilt. 2,* Ajans-Türk Matbaası, Ankara 1965, 50.

[2701] Tırpan ve Söğüt, "Lagina, Börükçü, Belentepe ve Mengefe 2008 Yılı Çalışmaları", 512.

[2702] Ali Sinan Özbey, "Yeaş-Yli Kurtarma Kazıları 2013 Yılı Çalışmaları", *23. Müze Araştırmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu,* Merkez Repro Basım Yayın Ltd. Şti. Ankara 2015, 236.

[2703] Serap Yaylalı, "Muğla Prehistoryası: Paleolitik Dönemden Erken Tunç Çağı Sonuna Kadar", *Anadolu Arkeolojisine Katkılar 65. Yaşında Abdullah Yaylalı'ya Sunulan Yazılar,* Hitit Color, İstanbul 2006, 4.

bölümlerden Isparta Harmanören Göndürle Mezarlığında[2704]; Isparta Badırıklıaltı Mezarlığında[2705]; Denizli Laodikeia Mezarlığında[2706]; Burdur Bademağacı[2707]; Burdur Gâvur Evi Tepesi Mezarlığında[2708] MÖ III. binyıla tarihlenen pithos/küp mezarlar ele geçmiştir.

Doğu Anadolu Bölgesinde çömlek tipi mezarlara Arslantepe, Değirmentepe, Köşkerbaba, Korucutepe, Norşuntepe, Pağnik Öreni gibi höyük kazılarının tamamında ulaşılmıştır. Bunlar yerleşim içine fetüs, bebek ve çocukların gömülmeye devam ettiklerini göstermektedir. *Güney Kafkasya'da* (Gürcistan) Chobareti'de gerçekleştirilen kazılarda MÖ III. binyıl başlarına tarihlenen Kura-Aras tipinde 1 adet çömlek tipi mezar tespit edilmiştir. Fetüs, bebek ve çocukların çömlekler içerisine gömülme geleneği (Azerbaycan) Ovçular Tepesi, Boyük Kesik, Leilatepe, Poylu II, Kamil Tepe, Polutepe, Fazıl ve Alkhantepe'den de bilinmektedir. *Kuzeybatı İran'da* ise sadece 1 merkezde, Köhne Shahar'da, Kura-Aras tipi çömlek mezara ulaşılmıştır. Şuan için Güney Kafkasya ve Kuzeybatı İran'da KA II-III sürecinde uygulanmadığını bildiğimiz pithos/küp mezarın aksine çömlek mezarların uygulanmaya devam ettiği görülmektedir.

Güneydoğu Anadolu'da Aşağı Salat, Nevali Çori, Hassek, Titriş, Gre Virike, Horum, Şaraga, Mezraa, Birecik, Girnavaz, Hacınebi, Tatıka, Kuriki, Gedikli, Tilbeshar, Kale, Oylum, Tilmen, Yarım Höyük mezar/mezarlıkları arasında çömlek tipi mezar uygulaması tespit edilmiştir. Orta Anadolu'da Küllüoba, Ovaören, Kestel, İkiztepe, Alacahöyük, Resuloğlu, Alişar, Çadır, Yenihayat mezar/mezarlıkları arasında bu tipte uygulamalar mevcuttur.

Batı Anadolu'da Yortan[2709], Ulucak[2710], Baklatepe[2711], Çine Tepecik[2712], Kusura[2713], Troia[2714]; Kumtepe[2715]; Dedecik/Heybelitepe Höyük[2716], Yeşilova'da[2717]

[2704] İlhan Ünlüsoy, "Isparta İli Atabey İlçesi Harmanören (Göndürle) Kurtarma Kazısı 1989-1991", *III. Müze Kurtarma Kazıları Semineri,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993, 293.
[2705] Mehmet Özsait, "2001 Yılı Isparta İli Yüzey Araştırmaları", *20. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Kültür Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2003, 234.
[2706] Şimşek, "2010 Yılı Laodikeia Kazıları", 599, Resim 13.
[2707] Gülsün Umurtak, "Bademağacı Kazıları Sona Erdi", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler,* Sayı: 32, Mayıs 2011, 37.
[2708] Marc Waelkens, Eva Kaptijn, Ralf Vandam, Branko Muşiç vd. "Sagalassos'ta 2012 Senesinde Gerçekleştirilen Yüzey Araştırmaları", *31. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi, Muğla, 2014, 12.
[2709] Engin Akdeniz, "Yortan Mezarlığı Hakkında Yeni Gözlemler", *Tüba-Ar, Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi, Sayı. 12,* 2009, 51.
[2710] Derin ve Özkan, "Ulucak Höyük Mezarlığı", 113, 117, Çizim. 1

çömlek tipi mezarlar uygulanmıştır. Batı Anadolu'nun iç kesimlerinde Afyon Gâvur İni Önü Mezarlığında[2718] da çömlek mezarlar ele geçmiştir. *Güneybatı Akdeniz* sınırları içerisinde Harmanören[2719], Karataş[2720], Laodikeia[2721], Bademağacı'nda[2722] küçük bireylerin içerisine konulduğu çömlek tipi mezarlara ulaşılmıştır.

Diğer bir mezar tipimiz olan ***sandukalar*** kerpiç ve taşlardan yapılmaktadır. Sandukalar arasında en yaygın olanı hiç şüphesiz taş tipinde olanlardır. Bu mezar tipleri, toprak ve pişmiş toprak mezarlara göre daha az kullanım görmüştür. Sanduka mezarların çoğunluğu içerisine tekli gömü uygulanmıştır. Toprak ve pişmiş toprak mezarlara göre bu mezarlar içerisine daha fazla ölü hediyesinin bırakıldığı anlaşılmaktadır.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde gerçekleştirilen kazı ve yüzey araştırmalarında tespit edilen taş sanduka mezarlar sırasıyla Elazığ-Malatya Bölümünde Arslantepe, Değirmentepe, Şemsiyetepe, Suyatağı ve Sakyol'dur. Sayısal olarak oldukça az olan bu tip mezarlara özellikle Keban Baraj Gölü kurtarma çalışmalarının son safhalarında, yüzey araştırmalarında ulaşılmış olması aslında çok daha fazla sayıda taş sanduka tipi mezarlığın olduğunun işaretidir. Erzurum-Kars Bölümünde sadece Harmanyeri ve Kurdun Deresi'nde taş sanduka mezarlığın olduğu yazılmaktadır. Bu mezarlıkların tarihlenmesinde problem yaşanmakla beraber MÖ III. binyıla tarihlenecek arkeolojik materyaller de ele geçmiştir. Muş-Van Bölümünde Ernis, Yuvadamlı, Dorukdibi, Gönlüaçık, Grebudo (?) gibi arkeolojik merkezlerde taş sanduka tipi mezarların olduğu yayınlarda yazmaktadır. *Güney Kafkasya* uzantısında (Ermenistan) Kiketi, Keti,

---

[2711] Hayat Erkanal ve Turhan Özkan, "1996 Bakla Tepe Kazıları", *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1998, 407

[2712] Sevinç Günel, "Çine-Tepecik 2010 Yılı Kazıları", *33. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2012, 26.

[2713] Duru, *Tarım'dan Yazı'ya Burdur Yöresi ve Yakın Çevresi'nin Altıbin Yılı (MÖ 8.000- MÖ 2.000),* 101, Resim. 311.

[2714] Arık, "1936'da Yapılan Hafriyatlar" 253.

[2715] Mellaart, "Anatolia 4000-2300 B.C.", 2008, 366; B. Brandau, *Troia. Bir Kent ve Mitleri. Yeni Keşifler (Troia Eine Stadt und ihr Mythos. Die Neuesten Entdeckungen, Çev. V. Çorlu,* Ankara 2002, 138

[2716] Meriç, vd., "Metropolis 2004 Yılı Kazı Çalışmaları", 249.

[2717] Derin ve Caymaz, "İzmir'in Prehistorik Yerleşim Alanı-Yeşilova Höyüğü 2012 Yılı Çalışmaları", 423, Çizim.1, Resim. 1.

[2718] Koçak, "Afyon İli ve İlçeleri Yüzey Araştırmaları 2004", 86.

[2719] Mehmet Özsait, "2005 Yılı Harmanören (Göndürle Höyük) Mezarlık Kazısı", *28. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Basımevi, Ankara 2007, 619.

[2720] Mellink, "Excavations at Karataş-Semayük 1964", 49.

[2721] Şimşek, "2013 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazı ve Restorasyon Çalışmaları", 637.

[2722] Duru ve Umurtak, "Bademağacı Kazıları, 2004", 440-439, 444: Resim. 5.

Tsaghkasar, Dzori Berd, Elar, Franganost, Horom, Gorner; (Gürcistan) Koda, Samshvilde, Amiranis Gora, Barmaxie, Chobareti, Tiselis Seri, Kiketi, Ozni'de taş sanduka tipi mezarların uygulandığı bilinmektedir. Bu mezarların Anadolu'nun doğu yarısındakilerle benzer oldukları belirtilmektedir[2723]. Bunlardan (Gürcistan) Koda, Samshvilde, Amiranis Gora, Chobareti; (Ermenistan) Elar, Dzori Berd, Tsaghkasar, Kiketi ve Horom'un taş sanduka mezarların kullanımları MÖ III. binyıl başlarına kadar uzatılabilir. (Gürcistan) Barmaxie, Samshvilde, Amiranis Gora; (Ermenistan) Dzori Berd, Keti III, Tsaghkasar taş sanduka mezarları MÖ III. binyıl başlarından ortalarına kadar (KA II) uygulanmış olabilir. Gürcistan'da Shida Kartli, Kvemo Kartli, Tiselis Seri, Ozni, Samshvilde; Ermenistan'da Horom, Keti, Gorner, Elar'da tespit edilen taş sanduka mezar sayesinde MÖ III. binyılın çeşitli evrelerinde bu tipin uygulanmasına devam edildiği anlaşılmaktadır.

Güneydoğu Anadolu'da tespit edilen Aşağı Salat, Başur, Nevali Çori, Hassek, Lidar, Titriş, Tilvez, Gre Virike, Horum, Kurban, Şaraga, Mezraa, Birecik, Kazane, Hayaz, Gritille, Çayönü, Hacınebi, Müslümantepe, Tatıka, Kuriki, Gedikli, Tilbeshar, Kale, Oylum, Tilmen, Kargamış gibi mezar/mezarlıklardaki taş sandukalar uygulama yoğunluğunu gözler önüne sermektedir. Burada tespit edilen mezarlıklar aslında Doğu Anadolu'nun da zengin potansiyele sahip olabileceğini düşündürmektedir.

Orta Anadolu'ya gelince Ahlatlıbel, Demircihöyük, Ovaören, Kestel, Kültepe, İtburnu, Küçük, Alacahöyük, Resuloğlu, Alişar, Balıbağ, Kalınkaya ve Sıradur'da taş sanduka tipi mezarlara ulaşılmıştır. Orta Anadolu'da yapılan araştırma ve kazı çalışmalarına bakıldığında sayısal oranının oldukça düşük olduğu anlaşılmaktadır.

Batı Anadolu'da Yortan[2724], Baklatepe[2725], Bozcaada (Tenedos)[2726], Kusura[2727], Dorak[2728], Troia[2729], Babaköy[2730], Dedecik/Heybelitepe'de[2731] bu tipte mezarların olduğu yayınlardan anlaşılmaktadır. İç Batı Anadolu içerisinde Afyonkarahisar Asarcık

[2723] Rova, "The Kura-Araxes Culture in the Shida Kartli Region of Georgia: An Overview", 57.
[2724] Kamil, *The Yortan Culture within The Early Bronze Age of Western Anatolia 1982*, 7.
[2725] Erkanal ve Özkan, "1998 Yılı Bakla Tepe Kazıları*",* 264.
[2726] Sevinç, "Tenedos Kurtarma Kazısı", 113-114.
[2727] Duru, *Tarım'dan Yazı'ya Burdur Yöresi ve Yakın Çevresi'nin Altıbin Yılı (MÖ 8.000- MÖ 2.000),* 101, Resim. 311.
[2728] Dolukhanov, *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı,* 436; Akarsu, "Erken Dönemlerde Anadolu'da Ele Geçen Fildişi Eserler Üzerine Genel Bir Değerlendirme", 133.
[2729] Korfmann, "1987 Yılı Beşik-Sivritepe, Beşik Koyu ve Troia Çalışmaları", 326.
[2730] Arık, "1936'da Yapılan Hafriyatlar" 261.
[2731] Meriç, vd., "Metropolis 2004 Yılı Kazı Çalışmaları", 249, Resim. 2.

Höyük Mezarlığında da taş sanduka tipi uygulamalar tespit edilmiştir[2732]. *Güneybatı Akdeniz* sınırları içerisinde Harmanören[2733]; Muğla İasos'da[2734] taş sanduka tipi mezarlara ulaşılmıştır.

Sanduka tipi mezarların bir başka türü de kerpiçten örülenlerdir. Bunların Anadolu genelinde oldukça az sayıda uygulandıkları anlaşılmaktadır. *Doğu Anadolu'da* Elazığ-Malatya Bölümünde sadece Tepecik'de bu tipte mezarlara ulaşılmıştır. Doğu Anadolu'nun diğer bölümlerinde bu tipte mezara ulaşılamamıştır. *Güney Kafkasya'da* kerpiçten örülmüş mezarlar bulunmaktadır. Bunlardan biri de kurganlardır. Kurganların altına inşa edilen mezar odalarının duvarlarında kerpicin kullanıldığı bilinmektedir. *Güneydoğu Anadolu'da* Gre Virike, Girnavaz, Gritille, Hacınebi, Kuriki'de bu tipte mezarlara ulaşılmıştır. Araştırma sahamız içerisinde tanımlanan en çok sayı bu bölgeye aittir. *Orta Anadolu'da* sadece Resuloğlu Mezarlığında kerpiç sanduka mezar uygulaması tespit edilmiştir. Batı Anadolu ve Güneybatı Akdeniz'deki anahtar yerleşimler incelendiğinde kerpiç sanduka mezar tipine ulaşılmamıştır.

MÖ III. binyıl içerisinde uygulanmaya başlanan bir diğer mezar tipi özenli ve daha zahmetli olan ***oda mezarlar***dır. Oda mezarlar taş sanduka mezarlardan daha gelişkin forma sahip olup, temelde taştan yapılan sanduka mezarlardan ilham alınarak geliştirildiği iddia edilmektedir. Ancak sanduka mezarlar genellikle bireysel gömüler için uygulanırken oda mezarlar toplu gömüler için kullanılmıştır. Ata kültünü yansıtan bu tipte mezarlar yer altına veya yer üstüne uygulanmıştır. Oda mezarlar daha çok iri taş bloklar ile inşa edilmekte ve bunların üzerleri iri taş levhalarla kapatılmaktaydı. Yapım tekniği ve özellikleri göz önüne alındığında bu mezar tipi diğer mezar tiplerine nazaran çok daha fazla iş gücü gerektirmiştir. Bu mezarlar içerisinde ele geçen zengin buluntularıyla da diğer tiplerden ayrılmaktadır. Bu mezarlar MÖ III. binyılda yaşanan sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik değişimi yansıtmaları açısından son derece önemlidirler. İçerisinde mezar odalarının bulunduğu bir başka mezar uygulamasıyla diğerlerinden ayrılan tip "Kurgan" mezarlardır. Yığılan taş ve toprakların altına yapılan odalara insanların gömülmesi uygulamasına kurgan tipi mezarlar diyebiliriz. MÖ III.

[2732] Koçak ve Işık, "2005 Yılı Afyonkarahisar İlki ve İlçeleri Arkeolojik Yüzey Araştırması", 360-361, dipnot. 5, Çizim.3.
[2733] Mehmet Özsait, "2003 Yılı Harmanören- Göndürle Höyük Mezarlık Kazısı", *26. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2005, 319-320.
[2734] Levi, "La Campagne De Fouilles 1971 a Iasos", 92, Fig. 7; Pecorella, 1984: 81-83; Levi, 1986, 91-92.

binyıl sonları itibariyle Doğu Anadolu'da görülen bu mezar tipi Anadolu için de yeni mezar tipleri arasında sayılabilir. MÖ III. binyıl ortasından sonra Doğu Anadolu'da görülen bu tipte elit mezarların Kafkasya'nın kurgan tipi mezar kültüründen etkilenilerek uygulanmaya başlandığı belirtilmektedir.

Doğu Anadolu'da oda tipi diyebileceğimiz 2 merkez tespit edilmiştir. Bunlar Arslantepe, Korucutepe'dir. Arslantepe'nin mezarı yer altına sıvalı yapı şeklinde iken; Korucutepe'deki örnek yer üstüne kerpiç bloklarla inşa edilmiştir. *Güney Kafkasya'da* da mezar odaları bulunmaktadır. Ancak bu mezar odaları Anadolu'dakilerden oldukça farklıdır. Kafkaslardakiler çeşitli formlar adı altında çevresi kare veya dikdörtgen biçimde taş dizilerinden ve yukarıda sözünü ettiğimiz yığılan taş ve toprak altına uygulanmış olanlardan oluşmaktadırlar. Azerbaycan'da Khinisli; Gürcistan'da Kvatskhelebi, Chobareti, Samshvilde, Khizanaat Gora, Amiranis Gora, Aradetis Gora, Ozni, Takhtidziri, Grmaskhevistavi, Tamarisi, Dzagina, Zarina, Ardasubani, Nachivchavedi, Tash Bash; Ermenistan'da Horom, Dzori Berd, Keti, Shengavit, Maisyan, Jarjaris, Joghaz/Berkaber, Chknagh, Chkalovka, Fioletovo, Lanjik gibi mezarlıklarda çeşitli formlar adı altında bu türden mezarlara ulaşılmıştır[2735]. Kısmen oda mezarları andıran diğer bir tip atnalı şeklinde olanlardır. Bu form özelliğine sahip olanlara Elar, Amiranis Gora, Kiketi'de ulaşılmıştır.

Doğu Anadolu'daki kerpiçten yapılan Korucutepe oda mezarının benzeri bir örnek *Kuzeybatı İran* içerisinde bulunmuştur. Kuzeybatı İran'daki Köhneh Pasgah Tepesi'nde kerpiç oda mezarların sayısı da Korucutepe'deki gibi 2 olarak verilmiştir. Hem Köhneh Pasgah Tepesi hem de Korucutepe'deki kerpiç oda mezar içerisine gömülen kişilerin elit tabakadan oldukları belirtilmektedir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Lidar, Titriş, Tilbeş, Gre Virike, Hayaz, Köprülü, Gedikli, Oylum, Tilmen ve Kırışkal'da bu tipte mezara ulaşmışlardır. Orta Anadolu'nun özellikle Kızılırmak Kavsi bölümü içerisinde oda tipi mezarlara ulaşılmıştır. Bu mezarlara Horoztepe, Alacahöyük'te ulaşılmıştır. Bunların da elit kişilere özel yapıldıkları anlaşılmaktadır.

[2735] Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo anthropologique,* Tablo 7-9.

Orta Anadolu platosunun güneyinde Çukurova'ya açılan güzergâh üzerinde konumlanan Kestel'de tespit edilen mezar odaları bunlardan oldukça farklıdır. Bilinçli bir şekilde galeriler içerisine kayalar oyularak mezar odaları yapılmışken, kullanımı sonlanan galerilerin de mezar odası olarak kullanıldığı anlaşılmıştır.

Batı Anadolu içerisinde Kestel Mezarlığındaki uygulamalara yakın olanı Batı Anadolu'da Boyalık Mezarlığında tespit edilmiştir. Boyalık'ta da kayalar oyularak oda mezar haline getirilmiştir[2736]. Güneybatı Akdeniz sınırları içerisinde Semayük'te bölgeye yabancı olan bir tür mezar odası açılmıştır. Yer üstüne yapılan dikdörtgen mezar odasının büyük daire şeklinde büyük taş ve topraklarla çevrelendiği anlaşılmaktadır[2737]. Bu mezar şekli bize Kafkaslardaki kurgan mezarları hatırlatmaktadır.

Anadolu'daki bu megalit anıt geleneğini hangi topluluklar, hangi ihtiyaçlar doğrultusunda, neden, nerede, nasıl başladığı ve geniş coğrafyaya nasıl yayılım gösterdiği netliğe kavuşturulamamıştır. Bunlardan kurgan tipi mezarlara Anadolu'nun doğusunda; dolmen tipi mezarlara ise Anadolu'nun kuzeybatısında, güneydoğusunda, doğusunda fazlaca rastlanmaktadır[2738]. Doğu Anadolu Bölgesinde, Erzurum-Kars Bölümünde Kuzeyhan Kalesi, Ziyarettepe, Kurtkale, Akçakale, Kartalpınar, Tuzluca Hasankent; Muş-Van Bölümü içerisinde Hazinetepe, Yuvadamlı, Suluçem, Bozkurt Mezarlıkları içerisinde kurgan tipi mezarlara ulaşılmıştır. Bu mezarların en büyük sorunlarının başında en erken kullanım tarihlerinin aydınlığa kavuşturulmaması gelmektedir. Güney Kafkasya'da bu türde çok sayıda mezara ulaşılmıştır. Tezimiz içerisinde ele aldığımız Azerbaycan'daki anahtar mezarlıklardan Mentesh Tepe, Hankendi, Osman Bozu, Ağstafa Rayonu, Mingechaur, Sitilçay, Tel'man Kend, Shadly, Uzun Rama, Goranboy, Borsunlu, Plovdağ (Nahcivan), Stepanakert (Karabağ), Kudurlu, Kabala, Dashuz, Daire, Uchtepe, Hanlar, Telma, Dashli Tepe; Gürcistan'daki anahtar mezarlıklardan Shida Kartli, Kakheti, Natsar Gora, Shulaveris, Khadik, Nakhnidrebis Chala, Koreti, Sapar Karaba, Kachreti, Nuli, Magrenati, Marneuli, Machnari, Kvasatali, Irganchai, Khirsa, Nukriani, Tetri Tskaro, Gorchevadeni;

[2736] Şahoğlu, vd.,"Çeşme-Boyalık Erken Tunç Çağı Mezarlığı", 237.
[2737] Mellink, "Excavations at Karataş-Semayük 1968", 145, Fig. 5-6.
[2738] Aynur Özfırat, Nilgün Coşkun, Canan Karataş Yüksel, Barış Kocamaz, "Kızılkaya-Hatay Yüzey Araştırması", *Hatay Arkeolojik Kazı ve Araştırmaları,* (Edt. Aynur Özfırat ve Çilem Uygun), Antakya, 2014, 91.

Ermenistan'daki anahtar mezarlıklardan Talin, Gorner, Mayisyan, Jrvezh, Koreti, Tsaghkalanj'de kurgan tipi mezarlara ulaşılmıştır. Güneybatı Akdeniz sınırları içerisinde Semayük (Trench 98 mezarı)[2739] ve Harmanören'deki (Ü4 ve U5? mezarı)[2740] 3 mezar birkaç metre kalınlığında tepecik halindeki yüksekliği ve altındaki mezar odası ile (tümülüs/kurgan) ege dünyası içerisinde tek örnek grubu oluştururlar[2741]. Bu mezarlar ve içerisindeki buluntular üzerinden MÖ III. binyılda Ege Dünyası'nın doğu yönlü Kafkas dünyasına kadar uzanacak şekilde iletişim ağına sahip olduğunu söylemek mümkündür. Ege coğrafyasına yayılan Kiklad ve Troia Kültürü ile Anadolu'nun doğusuna ve Kafkas dünyasına yayılan Kura-Aras, Maikop-Bedeni ve Geç Maikop Kültürü birbiriyle ilişkilendirilmiştir. Ayrıca Kuzey ve Kuzeybatı Kafkasya'da görülen yerel catacomb/yer altı oda mezarlar ile de bir şekilde bağlantı kurulmaya çalışılmıştır[2742]. Ege coğrafyasından Kafkas coğrafyasına uzanan bağlantıyı metal eserlerin üretimi, ticari amaçla bunların ve diğer üretim mamullerinin dağıtımı üzerinden kurmak mümkündür. Bu bağlantının Karadeniz yerleşimleri üzerinden Balkanlara ve Anadolu iç bağlantıları üzerinden Ege coğrafyasına doğru gerçekleştirilmiş olabileceği belirtilmektedir[2743]. Bu bağlantıları erken aşamada Kuzey Karadeniz'deki catacomb mezarlar üzerinden desteklerken; daha geç aşamada (MÖ 2.800-2.600) Doğu Anadolu Bölgesi üzerinden gerçekleşmiş olabileceğini desteklemek mümkündür. Burada özellikle Norşuntepe ve Arslantepe'nin buluntuları üzerinden bir bağlantı kurulmaya çalışılmıştır. MÖ III. binyılda Afganistan kaynaklı lapis lazulinin Kafkasya'ya, oradan Anadolu içlerine ve Troia'ya kadar ulaşabildiği tespit edilmiştir[2744]. Bu iletişim ağına deniz yolunu da eklemek mümkündür. Bu durumda ticareti gerçekleştiren gemicilerin ikmal yerlerinden biri Karataş Semayük olmalıdır.

[2739] Mellink, "Excavations at Karataş-Semayük 1968", 145

[2740] Özsait, 2005: 321; Mehmet Özsait, "Harmanören-Göndürle Mezarlık Kazısı", *TÜBA-AR, Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi, 8*, 2005, Ankara 170.

[2741] Michele Massa ve Vasıf Şahoğlu, "Erken Tunç Çağı'nda Batı Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri", *Karşıdan Karşıya, MÖ 3. Bin'de Kiklad Adaları ve Batı Anadolu,* Edt. Vasıf Şahoğlu ve Peggy Sotirakopoulou, İstanbul 2011, 168.

[2742] Hansen, "Communication and Exchange Between the Northern Caucasus and Central Europe in the Fourth Millennium BC 297-301.

[2743] Schalk, "Commentary on Arguments for the Metallurgical Potential of a Specific Geographical Area in Prehistoric Times", 317.

[2744] Lorenz Rahmstorf, "Indications of Aegean-Caucasian Relations During the Third Millennium", *Von Majkop bis Trialeti, Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4-2. Jt. V. Chr,* Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte, Band 13, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 2010, 263-268, 280.

Kurganlarla büyük benzerlikler kurulan dolmenler ise farklı tiplerde olmakla birlikte Neolitik Dönemden itibaren kullanım görmüşlerdir. Anadolu dışında yoğun bir şekilde Avrupa, Güney Avrasya, Güney Asya ve Levant'da uygulandığı belirtilmektedir. Anadolu sınırları içerisinde Kars ve çevresi olmak üzere başta Trakya'da daha sonra Hatay'da yoğun bir şekilde kullanım gördükleri belirtilmektedir. Trakya dolmenlerinin Balkanlar ve Doğu Avrupa kültürleri ile ilişkili oldukları belirtilmektedir. Ancak Hatay dolmenleri Levant-Batı Suriye kültürleri ile ilişkilendirilmiştirler. Bunlardan Levant ve Fırat'ın batı kıyısında kalan Levant ve Batı Suriye dolmenlerinin yoğunluklu olarak MÖ III. binyılda (ETÇ) kullanıldıkları belirtilmektedir[2745].

Kafkas dolmenleri üzerine oldukça fazla sayıda araştırma yapılmış ve bunlara ilişkin yayınların olmasına rağmen ülkemizde araştırmaların ve yayınların sayısı yok denecek kadar azdır. Yalnızca Kökten'in yüzey araştırmaları bu hususta bilgiler aktarmaktadır, ancak bunların özellikleri ve sayıları hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. Anadolu'nun güneydoğusunda Maraş-Göksun'dan, Elbistan, Maraş-Adıyaman coğrafyasında dolmenlerin bulunduğu belirtilmektedir[2746]. Daha 1936 yılında Maraş Göksun'da yürütülen araştırmalarda Taşolu Köy sınırları içerisinde Uzunyelek ve Çataltepe Mevkiinde köylüler tarafından sökülmekte olan doğu-batı doğrultulu, kaba ve iri yapılı taşlardan yapılmış 3-4 metre boyutlarında dolmenlerin bulunduğu belirtilmektedir. Mezarların içleri boşaltılmış, ancak çevrelerinde prehistorik döneme uzanan kırık seramik parçalarına ulaşılmıştır[2747].

Doğu Anadolu içerisindeki dolmenler ise yoğunlukla Kars ve çevresinde kümelenmiştir. Bunlar Kafkas dolmenleriyle aynı özellikleri sergilemektedir. Bu dolmenlerin MÖ III. binyıl içerisine tarihlendiği belirtilmiştir[2748]. Kars İli içerisinde Arpaçay İlçesi Carcı Köyü, Kuzey Dere, Pullu Kayalar Mevkii, Geçitköy gibi farklı bölgelerde dolmen mezarların bulunduğu yayınlarda belirtilmektedir. Söz konusu Kars dolmenleri (megalit anıt) ile Kafkas megalit anıtları arasında benzerlik kurulmuştur.

[2745] Aynur Özfırat, "Kızılkaya-Hatay Yüzey Araştırması", *33. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti. Ankara 2016, 522.

[2746] Mehmet Özdoğan ve Murat Akman, "1990 Yılı Trakya ve Marmara Bölgesi Araştırmaları", *IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1992, 408-409

[2747] İ. Kılıç Kökten, "Anadolu Maraş Vilayetinde Tarihten Dip Tarihe Gidiş", *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı: 10, Cilt. 1,* Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1960, 44.

[2748] Özdoğan ve Akman, "1990 Yılı Trakya ve Marmara Bölgesi Araştırmaları", 408-409

Kars dolmenleri ile Adıyaman, Gaziantep ve Trakya dolmenleri arasında farklılıklar bulunmaktadır. Kars dolmenlerinin bunlardan en büyük farkı suya doğru uzanan koridorlarının bulunduğu belirtilmektedir[2749]. Şanlıurfa içerisindeki Kalkan Köy'de 7 adet yekpare yassı taş ile örtülü, 3 basamak ile içerisine girilen megalitik yapı bulunmuştur. Bu yapı dolmeni çağrıştırmaktadır. Bu türden mezarlar Sarıtaşlar Köyü'nde de bulunmuştur. Bu dolmenlerin bazılarının üzerlerinin üstü yassı blok taşlarla kapatıldıkları[2750] ve bu megalit dolmenlerin Anadolu içlerine Kars Sevan çevresinden ve Kafkas üzerinden geçmiş olabileceği önerilmektedir[2751].

Bazı görüşler oda mezarlar ile kurgan/dolmen tipi mezarlar arasında ilişki kurma eğilimindedir. Oda mezarın Doğu Anadolu'da temsil ettiği kökenini *"Dolmen Mezar"* geleneğinde arayabiliriz. Dolmen mezar tipi büyükçe şekillendirilmiş anıtsal mezar tipinin en erken versiyonlarından birisidir. Dolmen genellikle yan taşlarla desteklenmiş üst taşın eklenmesiyle oluşmaktadır. Türkiye'nin doğu sınırına yakın kesimlerde bu türden mezar geleneğine ait veriler günümüzde dahi bulunmaktadır. Ancak bu erken örnek ölü gömme geleneğinin Anadolu'nun kuzeyinde uygulandığına dair bulguların ele geçmemiş olması soru işaretidir. Bu tarz ölü gömme geleneği daha çok göçebe hayat süren, göçmen insanlara ithaf edilmektedir. Bu mezar geleneğinin Doğu Anadolu'da uygulandığı dönemi MÖ III. binyıl içerisine vermek mümkündür. Anadolu içerisinde ise özellikle MÖ III. binyıl başlarından itibaren kullanıldığını söylemek mümkündür[2752]. Anadolu'da görülen Dolmenlerin yakın benzerleri Kuzeybatı Kafkasya ve Tamam Yarımadasında tespit edilmiştir. Markovin'de bulunan Dolmen mezarları MÖ 2.400-2.200 yılları arasına tarihlenmiştir. Kuzeybatı Kafkaslardaki dolmenler tekli inhumasyon geleneğinde olup zengin ölü hediyeleri içermektedir. Daha geç dönemlerde bu dolmenler yeniden kullanılmış ve bunların üzerleri toprak ile örtülmüştür. Hüryılmaz'a göre muhtemelen Tunç Çağı'nın sonlarına doğru Kafkasya'dan Trakya'ya

[2749] Bakiye Yükmen, "1998 Yılı Adıyaman, Gaziantep, Hatay, Kars İlleri Yüzey Araştırması", *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2000, 293-296; Bakiye Yükmen, "1999 Yılı Adıyaman, Kahramanmaraş, Hatay, Kars İlleri Yüzey Araştırması", *18. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2001, 151-152; Bakiye Yükmen Edens, "Hatay ve Kahramanmaraş İlleri 2001 Yılı Araştırması", *20. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Kültür Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2003, 300-301, Çizim. 3.

[2750] Bakiye Yükmen Edens, "Adana, Şanlıurfa ve Hatay İlleri 2002 Yılı Megalitizm Yüzey Araştırması", *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2004, 316.

[2751] Edens, "Adana, Şanlıurfa ve Hatay İlleri 2002 Yılı Megalitizm Yüzey Araştırması", 316-317, Çizim. 1.

[2752] D. Ilan, "Dolmen", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East, vol. 2,* 1997, 167-168

gelen göç hareketi bu geleneği Karadeniz üzerinden beraberinde getirmiştir[2753]. Ancak unutulmamalıdır ki bu gelenekte mezar yapısı Anadolu'nun kuzeyinde ele geçmemiştir ve Türkiye sınırları içerisindeki Trakya sınırlarında görülmemektedir. Bu durumda Erken Tunç Çağ içerisinde görülen bu geleneğin MÖ II. bine kadar kısmen de olsa uygulandığı düşünülürse, düz plaka taşların yan yana gelmesiyle ve yine üstünün taşla örtülmesiyle taş sanduka mezarın en erken örneklerinden birisi olabileceği düşünülmektedir. Dolmenler bu şekilde dönüşüm gerçekleştirerek oda mezarların yer altına girmiş hali de olabilir.

Yukarıda değerlendirmeleri yapılan mezar tiplerinin bölgelere göre dağılım oranları aşağıdaki gibidir:

Doğu Anadolu Bölgesinde Malatya-Elazığ bölümünde 14 merkezin 6'sında basit toprak, 6'sında çömlek, 5'inde taş sanduka, 4'ünde pithos/küp, 1'inde kerpiç sanduka, 1'inde çukur oda, 1'inde kerpiç oda tiplerinde mezarlara ulaşılmıştır. Bunların bölüm içerisinde % 25 basit toprak, %25 çömlek, %21 taş sanduka, %17 pithos/küp, % 4 kerpiç, % 4 çukur oda, % 4 kerpiç oda tiplerinde mezar oranlarına tekabül etmektedir (Tablo 6.145). İntramural uygulamalarda % 28 çömlek, % 28 basit toprak, % 19 pithos/küp, % 13 taş sanduka, % 5 çukur oda, % 5 oda, % 5 kerpiç sanduka mezara denk gelmektedir. Extramural mezarlıkların % 50 taş sanduka, % 33 çömlek, % 17 pithos/küp tipinde gömütlerin uygulandığı şimdilik belirlenen sonuçlardır (Tablo 6.133).

Erzurum-Kars bölümündeki 12 merkezden 6 merkezde kurgan, 4 merkezde basit toprak, 2 merkezde taş sanduka, 1 merkezde çukur, 1 merkezde çömlek tiplerinde mezar/mezarlıklara ulaşılmıştır. Bu mezar tiplerinden kurgan % 43, basit toprak % 29, taş sanduka % 14, çukur % 7, çömlek % 7'lik oranları oluşturmaktadırlar (Tablo 6.146). Bu mezarların intramural olanlarının kendi içlerindeki oranları basit topraklarda % 66, çukur % 17, çömlek % 17'dir. Extramural olanların kendi içlerindeki oranları kurgan % 66, taş sanduka % 22, basit toprak %11 olacak şekilde dağılım göstermektedirler (Tablo 6.134).

[2753] Hüryılmaz, *Troia VII b2 Tabakalarında Ele geçen Buckelseramik ve Güneydoğu Avrupa ile Olan İlişkisi,* 124.

Muş-Van bölümü içerisindeki 11 anahtar merkezden 5 merkezde taş sanduka, 4 merkezde basit toprak, 4 merkezde kurgan, 2 merkezde çömlek, 1 merkezde pithos/küp tipi mezar/mezarlıkların olduğu anlaşılmaktadır. Bu bölümdeki mezar tiplerinin dağılımları % 31 taş sanduka, %25 basit toprak, % 25 kurgan, % 13 çömlek, % 6 pithos/küp olacak şekildedir (Tablo 6.147). Bu tipler kendi içlerinde intramural olanlar % 50 basit toprak, % 25 pithos/küp, % 25 çömlek şeklinde oranlanmaktadır. Extramural mezar tipleri olanlar ise % 42 taş sanduka, %33 kurgan, % 17 basit toprak, % 8 çömlek olacak şekilde dağılım göstermektedirler (Tablo 6.135).

Doğu Anadolu geneline baktığımızda 14 merkezde basit toprak, 12 merkezde taş sanduka, 10 merkezde kurgan, 9 merkezde çömlek, 5 merkezde pithos, 1 merkezde çukur, 1 merkezde kerpiç sanduka, 1 merkezde kerpiç oda, 1 merkezde çukur oda mezar uygulamasının var olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan basit toprakların oranı % 26, taş sandukaların oranı % 22, kurganların oranı % 18, çömleklerin oranı % 17, pithosların oranı % 9, çukur mezarların oranı % 2 kerpiç sandukaların oranı % 2, kerpiç oda mezarların oranı % 2, çukur oda mezarların oranı % 2 olacak şekilde dağılım göstermektedir (Tablo 6.148).

Yukarıdaki oranlara göre Doğu Anadolu Bölgesi'nde özellikle Malatya-Elazığ bölümü olmak üzere taş sanduka mezarların birçok merkezde uygulanmış olması dikkat çekmektedir. Bu mezarların genellikle ekonomik durumu iyi olan kişiler için uygulandıkları düşünülmektedir. Ancak mezarlardan extramural olanların çoğunun soyulmuş olması ve diğerlerinin de göl suları tarafından tahrip edilmiş olmaları bu durumun aydınlatılmasında engel olmuştur. Taş sandukalar kadar çoğunluğu oluşturan diğer tip olan basit toprak mezarlar buluntu açısından fakir olduğundan daha çok ekonomik durumları çok iyi olmayan kişilere aittirler diyebiliriz. Doğu Anadolu Bölgesinde dikkati çeken bir diğer husus şuan için pithos/küp tipi mezar uygulamasının oldukça az oluşudur.

Güneydoğu Anadolu'nun 33 anahtar merkezinin 26'sında taş sanduka, 18'inde çömlek, 14'ünde pithos/küp, 13'ünde basit toprak, 10'unda oda, 5'inde kerpiç sanduka, 3'ünde çukur/kuyu, 1'inde taş çevrikli kapaklı mezar tiplerine ulaşılmıştır (Tablo 6.53). Mezarların oran dağılımı taş sanduka, % 29, çömlek % 20, pithos/küp %16, basit toprak % 14, oda %11, kerpiç sanduka % 6, çukur/kuyu % 3, taş çevrikli kapaklı % 1 olacak

şekildedir (Tablo 6.149). İntramural mezarların kendi içlerindeki dağılımı %29 taş sanduka, %23 çömlek, %12.5 pithos/küp, % 11 basit toprak, % 11 oda, %9 kerpiç sanduka, % 2.5 çukur, % 2.5 kuyu mezarlardan oluşmaktadır. Extramural mezarlar uygulamalarının kendi içlerindeki dağılımına gelince %35.5 taş sanduka, %19 basit toprak, %18.5 pithos/küp, %13.5 çömlek, % 4.5 kerpiç sanduka, % 4.5 oda, 4.5 taş çevrikli/kapaklılardan oluşmaktadır (Tablo 6.136).

Orta Anadolu'da incelenen 28 anahtar merkezin 19'unda pithos/küp, 19'unda basit toprak, 13'ünde taş sanduka, 9'unda çömlek, 3'ünde oda, 2'sinde kuyu, 1'inde kerpiç sanduka mezarlara ulaşılmıştır. Bu bölgede pithos/küp % 29, basit toprak %29, taş sanduka % 20, çömlek % 14, oda % 4, kuyu % 3, kerpiç sanduka % 1 olarak dağılmaktadır (Tablo 6.150). Bu bölgede intramural mezarların kendi içlerinde dağılımları basit toprak % 32.5, taş sanduka %32.5, pithos/küp % 27, çömlek % 15.5, kuyu % 3.8, oda %3.8 şeklindedir. Extramural mezarların kendi içlerinde dağılımları pithos/küp % 33.3, basit toprak, %23.8, taş sanduka %23.8, çömlek % 9.5, kerpiç sanduka % 4.7, oda % 4.7 olacak şekilde dağılım göstermektedir (Tablo 6.137).

Batı Anadolu'da incelenen 16 anahtar merkezin 12'sinde pithos/küp, 9'unde çömlek, 9'unda taş sanduka, 8'inde basit toprak, 2'sinde oda, 1'inde kaya oyuğu türlerinde mezarların uygulandığı belirlenmiştir (Tablo 6.131). Pithos/küp % 29, çömlek % 22, taş sanduka % 22, basit toprak % 20, oda % 5, kaya oyuğu % 2 olarak dağılım göstermektedir (Tablo 6.151). Kendi içlerinde intramural gömütlerden çömlek % 31.25, basit toprak % 25, pithos/küp %18.75, taş sanduka % 12.5, kaya oyuğu % 6.25, oda mezar % 6.25 oranlarına sahiptir. Extramural mezarların dağılımı pithos/küp % 37.5, taş sanduka % 25, çömlek %18.75, basit toprak % 15.6, oda mezar % 3 olacak şekilde dağılmaktadır. Bu bölgede taş sanduka ve basit toprak mezarların uygulandığı merkezlerin sayısı Doğu Anadolu Bölgesi'nde olduğu gibi çok iken Doğu Anadolu'dan farklı olarak bu bölgedeki çoğu merkezde pithos/küp tipi mezar uygulaması tespit edilmiştir.

Güneybatı Akdeniz'de incelenen 10 anahtar merkezin 8'inde pithos/küp, 4'ünde çömlek, 2'sinde taş sanduka, 2'inde basit toprak, 1'inde oda mezarın uygulandığı belirlenmiştir. Bunlar oran olarak %47'inde pithos/küp, % 23'ında çömlek, % 12'sinde taş sanduka, %12'sinde basit toprak, % 6'sında oda mezarların uygulandığını

göstermektedir (Tablo 6.152). Kendi içerisinde 4 merkezin intramurallerının dağılımı (2 merkez) % 33.30 pithos/küp, (2 merkez) % 33.30 çömlek, (1 merkez) % 16.70 taş sanduka, (1 merkez) %16. 70 olacak şekildedir. Extramural mezarlıklarda uygulanan tiplerin kendi içlerindeki oransal dağılımı %50 pithos/küp, %21, 5 çömlek, % 14. 30 taş sanduka, % 14.30 basit toprak ve % 7.10 oda mezar olacak şekildedir (Tablo 6.132). Bunlardan deniz kenarında kalan İasos'ta sadece taş sanduka mezar tipinin uygulanması dikkat çekicidir. Yine dört merkezde çömlek mezar tipi gömünün uygulandığı belirlenmiştir. Çömlek mezarların uygulandığı bütün merkezlerde beraberinde pithos/küp mezar da uygulanmıştır.

Kafkaslarda değerlendirmeye alınan anahtar mezar/mezarlıkların 46'sı kurgan, 29'u çukur, 27'si oda/çeşitli form, 16'sı sanduka, 16'sı basit toprak, 9'u çömlek, 3'ü atnalı mezarlardan oluşmaktadır. Bunların yüzdelik oranları Kurgan % 32, çukur/kuyu %20, oda/çeşitli form %18, sanduka %11, basit toprak % 11, çömlek % 6, atnalı % 2 olacak şekilde oransal dağılım göstermektedir (Tablo 6.172). Bu sonuçlarda kurgan, çeşitli form ve kuyu mezarların oransal olarak fazla olmalarının en büyük sebebi Kafkasya'da extramural mezarlık kazısının oldukça fazla olmasıdır. Bu sonuçlar bize Doğu Anadolu Bölgesi'nde gerçekleşecek mezarlık kazılarıyla bizlerdeki oranların da değişebileceğini göstermektedir.

Yukarıdaki oranlara göre Doğu Anadolu Bölgesi'nde özellikle Malatya-Elazığ bölümü olmak üzere taş sanduka mezarların birçok merkezde uygulanmış olması dikkat çekmektedir. Bu mezarların genellikle ekonomik durumu iyi olan kişiler için uygulandıkları düşünülmektedir. Ancak mezarlardan extramural olanların çoğunun soyulmuş olması ve diğerlerinin de göl suları tarafından tahrip edilmiş olmaları bu durumun aydınlatılmasında engel olmuştur. Taş sandukalar kadar çoğunluğu oluşturan diğer tip olan basit toprak mezarlar buluntu açısından fakir olduğundan daha çok ekonomik durumları çok iyi olmayan kişilere aittirler diyebiliriz. Doğu Anadolu Bölgesinde dikkati çeken bir diğer husus şuan için pithos/küp tipi mezar uygulamasının oldukça az oluşudur.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi en yoğun oda mezar geleneğinin uygulanmasıyla dikkati çekmektedir. Bu bölge aynı zamanda Anadolu içerisinde en çeşitli ölü gömme tarzına sahip olan kısımdır. Bu bölgedeki birçok merkezde Doğu Anadolu'da olduğu

gibi taş sanduka ve basit toprak mezarlardan oluşmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesinden farklı olarak bu bölgede oldukça çok sayıda pithos/küp ve oda tipi mezarların uygulandığı merkezler tespit edilmiştir.

Batı Anadolu Bölgesinde taş sanduka ve basit toprak mezarların uygulandığı merkezlerin sayısı Doğu Anadolu Bölgesi'nde olduğu gibi çok iken Doğu Anadolu'dan farklı olarak bu bölgedeki çoğu merkezde pithos/küp tipi mezar uygulaması tespit edilmiştir.

Anadolu'nun ölü gömme geleneklerine paralel olarak, mezar tiplerinde belirgin olarak farklılıklar bulunduğunu yukarıdaki verilerden anlamak mümkündür. Anadolu'nun batı yarısında daha çok basit toprak, pithos ve çömlek mezar geleneği görülürken[2754] doğusunda çeşitlilik artmaktadır. Doğu Anadolu bunlara ek olarak Malatya-Elazığ baraj çalışmalarında tespit edilen taş sanduka mezarlıklar ve Erzurum-Kars, Muş-Van Bölümü yüksek yaylalarında tespit edilen kurgan tipi mezarlar fazlalıklarıyla dikkati çekmektedir. Bu durumun temelde nedenini toplumun taşıdığı ekonomik yapılanmayla beraber coğrafi durumlar da etkilemiş olmalıdır. Bütün bu veriler neticesinde Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'da baskın gömü tarzının taş sanduka mezar olduğunu söyleyebiliriz. Anadolu'nun doğu yarısında özellikle Güneydoğu Anadolu, Kızılırmak Kavsi içerisinde uygulanan oda mezar geleneğinin Doğu Anadolu, Orta Anadolu Platosu, Batı Anadolu ve Güneybatı Akdeniz'de münferit olarak uygulandığı belirlenmiştir. Anadolu'nun içlerine doğru gömü tarzında baskın karakteri pithos/küp mezar tarzının oluşturduğu anlaşılmaktadır. Anadolu'nun kıyı kesiminde de baskın tarzı pithos/küp mezar oluştururken taş sanduka mezar geleneğinin de uygulandığını söylemek mümkündür. Çömlek mezar geleneğinin ise hemen her bölgede uygulandığını ve Anadolu'da MÖ III. binyıl içerisinde bebek/çocukların belirgin bir şekilde yetişkinlerden farklı tarzda gömüldükleri belirlenmiştir. Basit toprak mezar geleneğinde de dikkati çeken bir diğer husus deniz kenarına yakın yerlerde veya Anadolu'nun sınır uçlarında daha yoğun uygulanmış olsalar da bütün bölgelerde görülmesidir. Doğu Anadolu dahil diğer bölgeler de ele alındığında en baskın tip olduğunu söyleyebiliriz. Anadolu içerisinde en çeşitli ve en farklı gömü tarzını

[2754] Perello, "Emplacement et Organisation De L'espace Funéraire en Anatolie Occidentale Au Bronze Ancien (IIIe Millénaire)", 35, Fig. 3
[2754] Mellaart, "Anatolia 4000-2300 B.C.", 30, Fig. 2.

kuşkusuz Niğde Kestel Mezarlığı oluşturmaktadır. Oda mezar içerisinde ele geçen hemen hemen her tarzdaki gömü uygulaması dikkat çekicidir. Özellikle Anadolu'ya yabancı olan kaya mezar geleneği de dikkat çekicidir. Muhtemelen Anadolu içerisinde hem doğudan hem batıdan hem de güneyden gelen kültürel etkinin yansıması olan sosyo-kültürel toplulukların neredeyse tamamına ait ölü gömme tarzı yansıtılmıştır.

3. Mezarlarda Ele Geçen Ölü Hediyeleri

Mezarlara bırakılan ölü hediyelerinin her biri toplumun birer aynası gibidir. Bu eserler yaşam buldukları toplumların, kişilerin gündelik hayatlarına ve teknik gelişmişliklerine dair önemli ipuçları elde etmemizi sağlar. Örneğin Doğu Anadolu'da Elazığ-Malatya Bölümü içerisindeki Arslantepe'nin taş sanduka mezarı ve Korucutepe'nin kerpiç oda mezarı içerisinde ele geçen metal kaplar; tunç, gümüş iğneler; altın gümüş kolyeler; metal gerdanlıklar; gümüş yüzük (Arslantepe) ve gümüş bilezik (Korucutepe); gümüş taç/diademler; gerdanlıklar, kemerler, karnalin, kaya kristali gibi madeni kaynaklar ortak zevklerin, üretimlerin işaretidir. Her iki mezar içerisinde bu kadar çok ortak üretimin bir arada bulunmuş olmasını tesadüfle açıklamak pek mümkün görülmemektedir. Her iki mezar arasındaki en büyük fark eser sayısı bakımından Arslantepe'nin daha yoğun oluşudur. Tepecik'te açılan kerpiç sanduka mezara armağan olarak pişmiş toprak kap, kolye, taş boncuk ve yüzük bırakılmıştır. Değirmentepe'de tespit edilen bir adet taş sanduka mezar ve mezar buluntuları hakkında detaylı bilgi verilmemiştir. Şemsiyetepe'nin 30 km. kadar kuzeyinde tespit edilen taş sanduka mezarlık ve Suyatağı, Sakyol mezarlıklarındaki taş sandukalar yoğun tahribat geçirmesinden dolayı buluntuları hakkında detaylı bilgi elde edilememiştir. Arslantepe'nin yeraltına uygulanan sıvalı oda mezarının mobil hayat izleri taşıyanlara ait olduğundan ölü ile birlikte sadece pişmiş toprak kap ve figürin ele geçtiği belirtilmektedir.

Değirmentepe'nin çömlek mezarı içerisinden bakır/tunç bilezik ve Korucutepe'deki çömlek mezarın yanına yığın halinde bakırın bırakıldığı anlaşılmıştır. Köşkerbaba'nın pithos/küp mezarında tunç yüzük, Pulur/Sakyol'dan pişmiş toprak kap ve Han İbrahim Şah'dan da pişmiş toprak kap ele geçmiştir. Aslantepe, Norşuntepe, Taşkun Mevki ve Sakyol yerleşimi içerisinde açılan basit toprak mezarlarda ölü hediyesi olarak sadece pişmiş toprak kapların bırakıldığı belirtilmektedir. Elazığ-

Malatya bölümü içerisinde açılan oda ve sanduka mezarların pişmiş toprak ve basit toprak mezarlara göre belirgin bir şekilde zengin oldukları anlaşılmaktadır.

Erzurum-Kars Bölümü içerisinde kalan Sos, Güzelova, Pulur ve Harmanyeri'nin basit toprak mezarlarının Elazığ-Malatya Bölümü kadar fakir olmadığı görülmektedir. Sos Höyük içerisindeki mezarlarda pişmiş toprak kap, tunç saç tokası, gümüş yüzük, kabuk yüzük, taş ve deniz kabuğundan boncuk, kabuk halka/spiral ve kemik eser ele geçmiştir. Güzelova'da, taş eser, ritüellerle ilişkilendirilecek pişmiş toprak seyyar ocak; Pulur'da da ritüellerle ilişkilendirilecek pişmiş toprak idol tespit edilmiştir. Harmanyeri'nde pişmiş toprak kap, tunç iğne, bilezik, cımbız, huni ve akik boncuk mezar armağanları arasında tespit edilenlerdendir. Mezarlarda ele geçen eserlerin Malatya-Elazığ'da tespit edilen basit toprak gömütlere göre daha zengin olmasının kaynağı altında Kafkasya etkisi aranabilir. Harmanyeri'nin taş sanduka mezarı da basit toprak mezarlar kadar zengin buluntu içermektedir. Bu mezara pişmiş toprak kap ve çok sayıda tunç iğne, bilezik, cımbız ve huni gibi eserlerin bırakıldığı anlaşılmıştır. Kurganlar yağmalandığı için çevrelerinde sadece pişmiş toprak seramik parçalarına ulaşılmıştır. Muş-Van Bölümünün mezarlarında tespit edilen ölü hediyelerinin çeşitliliğine ve gruplandırılmasına ilişkin yayınlarda hemen hemen hiçbir şeyden söz edilmemektedir. Bu bölüm içerisinde de çok sayıda kurgan tespit edilmiştir. Kurganlarda gerçekleştirilen kaçak kazılardan geriye kalan amorf pişmiş toprak kaplardan başka bir bulguya ulaşılamadığı anlaşılmaktadır.

Ancak Güney Kafkasya'da Kura-Aras Kültürüne dahil edilen kurganların bir kısmında çok sayıda esere ulaşılmıştır. Mentesh Tepe'de açılan kurgan mezarda çok sayıda pişmiş toprak kap dışında yüzlerce boncuk, obsidyenden yapılmış bıçak, sepet kalıntıları, kemik eserler ele geçmiştir. Hatta Phase 3'e dahil edilen kurgan mezarı soyulduğu halde içerisindeki kadınla birlikte spiral bilezikler, saç spiraller, gümüş alaşımlı yuvarlak kutu, üçgen akik boncuklar, farklı merkezli dairelere sahip beyaz kare şeklinde boncuklu bilezik ve 1 adet kaya kristali boncuk; 5 adet altın boncuk, 1 altın halka, 1 kabuk halka etrafa dağılmış halde geriye kalmıştır. MÖ III. binyıla tarihlenen Ağtafa Rayonu'ndaki kurgan mezarı içerisinden 2 adet pişmiş toprak kap, tunç delikli yassı balta, hançer, keski, spiraller, altın taç/diadem, gümüş bilezikler, ametist yüzük ele geçmiştir. Amiranis Gora'nın taş sanduka mezarı içerisinde pişmiş toprak kaplar, kılıçlar, halkalar, saç spiraller, bakır ve karnalin boncuklar tespit edilmiştir. Karnalin

Güney Kafkasya'da birçok mezarda tespit edildiği gibi Doğu Anadolu'da özellikle Korucutepe ve Arslantepe elit mezarlarında bulunmuştur. Korucutepe ve Arslantepe'nin mezarlarında bulunan kıymetli eserlerin benzerleri özellikle Kvatskhela Mezar No. 2 içerisinde de bulunmuştur. Mezar içerisindeki kadın ile birlikte ele geçen kolye, bilezik, bakır taç/diadem, karnalin ve kaya kristali gümüş spiral, spiral başlı iğneler Korucutepe ve Arslantepe buluntularıyla benzer grupları oluşturmaktadır. Güneydoğu'da Tilmen'in mezarlarında tespit edilen üştü başlı, boğumlu ve kuş eklentili olanların benzerinin Kafkasya'da (Kuban coğrafyası), İran'da (Luristan coğrafyasında) tespit edildiği belirtilmektedir[2755]. Güneydoğu Anadolu'daki mezar bulguları üzerine yaptığımız değerlendirmelerde doğrudan Kafkasya'yla bağlantı kurulmadığını görüyoruz. Eserlerin benzerlikleri daha çok Yukarı Fırat ve Suriye ile yapılmıştır.

Doğu Anadolu'da açılan Korucutepe ve Arslantepe elit mezarlarını ve ölülerine eşlik etmesi için beraberlerinde bırakılan eserlerin benzeştirilebileceği bir diğer coğrafya Kızılırmak Kavis içidir. Alacahöyük ve Horoztepe gibi önemli merkezlerin elit mezarlarında ele geçen oluk ve kabartma dekorasyonlu metal kapların Doğu Anadolu (Karaz), Transkafkasya'da görülen metal kaplarla benzerlikler gösterdikleri belirtilmektedir[2756]. Horoztepe, Alacahöyük ve Mahmatlar'da açığa çıkartılan zengin prens/elit mezarlarındaki metal eserler döküm ve dövme tekniği açısından usta işçiliktedirler. Bu eserlerin kaynağı olan madenin işlendiği büyük atölyelerin Doğu Anadolu ve Kuzeydoğu Anadolu'da olduğu tahmin edilmektedir[2757].

Batı Anadolu içerisindeki mezarlar ve mezar armağanları arasında da doğrudan Doğu Anadolu ve Kafkas coğrafyası ile iletişimi doğrulayan verilere ulaşılamamıştır. Ancak MÖ III. binyıl içeresinde Ege coğrafyasından Kafkaslara kadar uzanan iletişime tanıklık eden buluntuların varlığı bilinmektedir. Elazığ-Malatya Bölümü içerindeki yerleşimlerin buluntuları üzerinden Kafkasya-Batı Anadolu arasında iletişimin gerçekleştiği belirtilmektedir. Örnek olarak Afganistan'dan elde edilen lapis lazulinin Kafkasya'ya taşındığını yerel taşıyıcıların bunu Doğu Anadolu'ya taşıdıklarını oradan

[2755] Alkım, "1961 Dönemi Tilmen Höyük ve Yesemek Kazıları", 7; Alkım, "İslahiye Bölgesinde Türk Tarih Kurumu Adına 1955-1962 Yılları Arasında Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", 175.
[2756] Puglisi ve Palmieri, "Researches in Malatya District (1965-1966)", 88.
[2757] Özgüç, "Yeni Araştırmalar Işığında Eski Anadolu Arkeolojisi,", 32.

da Troia'ya kadar dağıtımının gerçekleştirildiğini arkeolojik bulgular üzerinden söylemek mümkündür[2758].

Ege coğrafyasında durum böyle iken Akdeniz'deki mezar ve yerleşimlerde varlığı bilinen, Kafkaslara kadar uzanan iletişimin rotası deniz yolu ile gerçekleşmiş olabilir mi?[2759] Güneybatı Akdeniz Bölgesi, Elmalı bölümü içerisinde kalan Semayük'te açılan büyük daire şekilli kaya, taş, toprak yığını altındaki dikdörtgen planlı oda mezar ve içerisindeki buluntular hem Doğu Anadolu hem de Kafkas coğrafyasıyla ilişkilendirilmektedir[2760]. Bu mezar içerisinde ele geçen gümüş koruyucular, perçinler, 1 adet Razor/kazıyıcı, 1 adet altın düğme ve 1 adet gri metal kap zenginlik ve buluntu türleri açısından Doğu Anadolu'daki Arslantepe, Korucutepe ve Kafkaslardaki diğer mezar örnekleriyle karşılaştırılabilir. Bu yerleşimdeki mezarlardan elde edilen iskeletler üzerinde yapılan analizlerin sonucu, yerleşimde çok sayıda doğu kökenli insanın yaşadığı kanıtlanmıştır[2761]. Bu oda mezarın yakın benzeri yine Elmalı bölümü içerisinde Harmanören'de açılmıştır. Bu mezar içerisinde 1 adet diadem/taç, kemer ve tunç eser[2762] yine doğu coğrafyasında açılan mezarların buluntuları ile eşleştirilebilir.

Bölgelere göre mezarlar içerisinde tespit edilen ölü hediyelerinin dağılımları aşağıdaki gibidir:

Doğu Anadolu Bölgesi Malatya-Elazığ bölümü içerisindeki mezar/mezarlıklardan Arslantepe, Değirmentepe ve Şemsiyetepe'nin taş sanduka mezarlarında ölü hediyelerine ilişkin bilgiler kısmen elde edilmiştir. Çünkü Arslantepe hariç bu bölümdeki taş sandukalar yoğun tahribat geçirdikleri için olası somut buluntuların çok azına ulaşılmıştır. Bu açıdan günümüze kadar el değmeden ulaşan Arslantepe'nin krali taş sanduka mezarı önemli ipuçları sunmaktadır. Bu bölümün mezarlarının tamamına pişmiş toprak kaplar bırakılmıştır. Arslantepe ve Değirmentepe'de ayrıca metal bilezik ele geçmiştir. Bu buluntular dışında diğer buluntu gruplarının tamamı Arslantepe'ye

[2758] Rahmstorf, "Indications of Aegean-Caucasian Relations During the Third Millennium", 263-268, 280.
[2759] Batı Anadolu ve Güneybatı Akdeniz içerisindeki mezarlarda ve yerleşimlerde ele geçen değirli madenlerin Doğu Anadolu'dan Akdeniz kıyısına ve oradan deniz yolu ile ticaret merkezlerine taşınıp taşınmadıklarına ilişkin bilgilerimizin ileriki yıllarda sualtı arkeolojisine yönelindiğinde çözüme kavuşturulacağı kanısındayız.
[2760] Mellink, "Excavations at Karataş-Semayük 1968", 145.
[2761] Machteld J. Mellink, "Excavations at Karataş-Semayük 1965", 223.
[2762] Mehmet Özsait, "2003 Yılı Harmanören-Göndürle Höyük- Mezarlık Kazısı", *Türk Eskiçağ Bilimler Enstitüsü Haberler, Sayı: 17,* Ocak 2004, 19; Özsait, "2003 Yılı Harmanören- Göndürle Höyük Mezarlık Kazısı", 321.

aittir. Metal kap, gümüş iğne, altın ve gümüş kolye, gümüş-bakır taç, gümüş-bakır kemer, gümüş-bakır pazubant, gerdanlık, altın ve gümüş spiral, gümüş yüzük, gümüş-bakır hançer gibi buluntular mezarın zenginliğini göstermektedir. Mızrak, hançer, kılıç, balta, keski, iskarpela, bıçak gibi silahlar erkek mezarı olduğuna işarettir. Kaya kristali, karnalin ve diğer taş gruplarından yapılan bocuk (Tablo 6.2) gibi süs eşyaları uzak diyarlarla olan iletişimi yansıtmaktadır. Kerpiç sandukalardan Tepecik'te pişmiş toprak mühür, kolye, taş boncuklar ve yüzük tespit edilmiştir (Tablo 6.3). Söz konusu buluntular kerpiç sandukaların nispeten zengin olduklarını göstermektedir.

Doğu Anadolu Bölgesinde Korucutepe ve Arslantepe'de oda mezarlara ulaşılmıştır. Korucutepe'nin 2 adet elit oda mezarı ve Arslantepe'nin göçebe hayatın izlerini taşıdığı yeraltı oda mezarları içerisinde ele geçen eserler MÖ IV. binyıl sonu III. binyıl başı ile MÖ III. binyıl ortalarında yaşanan kültürel değişimi yansıtmaları açısından önemlidirler. Arslantepe taş sanduka mezarı kadar zengin olmayan, Tepecik kerpiç sanduka mezarından daha zengin olan Korucutepe'de çok sayıda çeşitli esere ulaşılmıştır (Tablo 6.4). Korucutepe ile Arslantepe mezar buluntularını eşleştirdiğimizde her iki mezarda ölülere eşlik etmeleri için pişmiş toprak çanak-çömleklerin, metal kapların, tunç-gümüş iğnelerin, altın-gümüş kolyelerin, metal gerdanlıkların, metal bileziklerin, metal spiraller ve gümüş saç halkaların, gümüş-bakır taç/alınlıkların, gümüş-bakır kemerlerin, gümüş yüzüklerin, gümüş-bakır hançerlerin, mızrakların bırakıldıklarını görüyoruz. Bunlar dışında Korucutepe'de farklı olarak sadece gümüş mühür ve demir topuzun ölülere eşlik etmek için bırakılmış olmaları neredeyse eserlerin tamamının benzerlerinin Arslantepe'deki krali mezara bırakılmış olduğunu göstermektedir. Bu durumda Arslantepe ve Korucutepe elit mezarlarının buluntularının nitelikleri benzer iken niceliklerinin farklı olduklarını söyleyebiliriz. Arslantepe'nin yer altına uygulanan duvarları sıvalı oda mezarı içerisindeki çoklu mezarlarda pişmiş toprak kap ve hayvan figürinin ele geçmiş olması göçebe insanlara ait oldukları fikrini doğurmaktadır.

Arslantepe, Norşuntepe, Taşkun Mevkii, Pulur/Sakyol'un basit toprak mezarlarında pişmiş toprak kapların bırakıldıkları anlaşılmaktadır. Sadece Norşuntepe'de farklı olarak hayvan kemikleri ele geçmiştir (Tablo 6.5). Basit toprak mezarların oldukça fakir oldukları anlaşılmaktadır. Pithos/küp ve çömlek mezarların da basit topraklar kadar fakir buluntu içerdikleri anlaşılmaktadır. Değirmentepe'nin çömlek

mezarından bakır/tunç bilezik, Korucutepe'nin çömlek mezarının yanında ise yığın halinde bakır gelmiştir (Tablo 6.6). Pithos/küp mezarlardan Pulur/Sakyol ve Han İbrahim Şah'ta pişmiş toprak kap, Köşkerbaba'da tunç yüzük tespit edilmiştir (Tablo 6.7).

Erzurum-Kars bölümü içerisinde Sos, Güzelova, Pulur, Harman Yeri ve Alaybeyi'nin basit toprak mezarlarında ölü hediyelerine ulaşılmıştır. Sos, Harmanyeri ve Alaybeyi'nde pişmiş toprak mezarlara ölü hediyeleri olarak bırakılmışlardır. Bu bölümde Güzelova'da pişmiş toprak seyyar ocak ve Pulur'da pişmiş toprak idol basit toprak mezarlara bırakılan önemi dini simgelerdendir. Sos Höyük ve Alaybeyi'nin basit toprak mezarında tespit edilen hayvan kemikleri de ölüm sonrası dini merasimden geriye kalanları yansıtıyor olmalı. Erzurum-Kars bölümünde çok az yerleşimin kazısı yapılmış çok az yerleşimde ölü gömme geleneklerine ilişkin bilgiler elde edilmiş olsa da 4 adet basit toprak mezarda MÖ III. binyıla ait önemli miktarda sayılacak metal eserlere ulaşılmıştır. Tunç iğne, saç tokası, bilezik, cımbız, huni ve gümüş yüzük gibi eserlerin ele geçmesi madeni eser yapımını ve kullanımını yansıtmaktadır. Mezarlarda süs eşyası niteliğinde taş eserler arasında boncuklar, organik eserlerden kabuk ve deniz kabuğu boncuklar, akik boncuklar, kemik eserler, spiraller dikkat çekicidir (Tablo 6.22).

Bu bölümün taş sandukalarından sadece Harman Yeri için genel olarak bilgi verilmiştir. Burada pişmiş toprak seramiklerin, akik gibi taş eserlerin ve tunç eserlerin mezarlara ölülere eşlik etmek için bırakıldıklarını görüyoruz (Tablo 6.23).

Muş-Van bölümündeki mezarlarda genel anlamda pişmiş toprak kapların mezar içerisinde bırakıldıklarını yayınlardan anlayabiliyoruz. Kurgan mezarların toprak yığınları arasında ve ya kurgan çevresinde pişmiş toprak kap parçalarına ulaşılmıştır. Tilkitepe gibi yerleşimlerin mezarlarında da pişmiş toprak kaplara ulaşıldığı belirtilmekte ancak yayınlar ölü hediyelerinin detaylarını vermekten uzaktır. Mezar buluntularının eksiklik göstermesi hem kazıların azlığından hem de yayınlarının detaylı şekilde kaleme alınmamasından kaynaklanmaktadır. Muş-Van bölümü dahil olmak üzere Doğu Anadolu Bölgesi'nin tamamında mezar, mezarlık ve kurganların kazı çalışmalarına ağırlık verilmelidir.

Genel anlamda baktığımızda mezar/mezarlıkların neredeyse tamamında ölü hediyesi olarak pişmiş toprak çanak-çömleklerin hediye olarak bırakıldıkları

belirlenmiştir. Yine bu mezarların çoğuna tunç iğnenin bırakıldığı anlaşılmaktadır. Bu durumda muhtemelen ölülerin giysileriyle gömüldüklerini söylemek yanlış olmaz. Doğu Anadolu Bölgesindeki insanların ölülerini boncuk ve ziynet eşyalarıyla birlikte gömüldükleri belirlenmiştir. Erkek bireylerin mezarlarına silah özelliği olan mızrak ve hançer gibi eserlerin bırakıldığı anlaşılmaktadır. İdol, ocak gibi dini simgeler, mühür gibi resmiyet taşıyan simgelerin mezarlar içerisine bırakıldığı belirlenmiştir. Benzer buluntuların Güneydoğu Anadolu Bölgesi içerisindeki mezarlarda da ele geçtiğini görüyoruz.

Güneydoğu Anadolu'da taş sanduka mezarların hemen hepsinde pişmiş toprak kaba ulaşılmıştır. Benzer şekilde tunç iğne de en çok tespit edilenler arasındadır. Daha sonra sırasıyla süs eşyalarının parçası olan taş boncuk, frit taşı, dağ kristali gelmektedir. Dini simgelerden törensel nesneler, idol, amulet mezarlara ölü hediyeleri olarak bırakılanlar arasındadır (Tablo 6.54-55). Kerpiç sanduka mezarların buluntu grubu oldukça azdır. Mezarlardan Gritille hariç tamamında pişmiş toprak kaba ulaşılmıştır. Kabuk pandantif ve kuvars ok ucu gibi oldukça basit malzemeden yapılan buluntular haricinde sadece altın varak gibi değerli bir eser bu mezar tipinde tespit edilmiştir (Tablo 6.56).

Oda mezar buluntuları sanduka mezarlar gibi çok çeşitli buluntu grupları içermektedir. Oda mezarların tamamında pişmiş toprak kaplar ve tunç iğneler tespit edilmiştir. Mezarlarda dikkati çeken bir diğer husus tunç eser grubunun oldukça çok oluşudur. İğneler, bilezikler, yüzükler, küpeler, kolyeler; hançerler, mızraklar, kargı ucu, baltalar, delici aletler bunlar arasında olanlardır. Dinsel simgelerden idol, amulet, törensel nesne gibi eserler ele geçmiştir. Hayvan kemikleri ölü yemeğinden geriye kalanlara işarettir (Tablo 6.57-58).

Bu bölgenin çömlek mezarlarında ele geçen eserlerin çeşitlilik göstermesi dikkat çekicidir. Aşağı Salat ve Kale Höyük dışındaki 7 merkezdeki mezarlara pişmiş toprak kapların bırakıldığı anlaşılmaktadır. Bebek ve çocuklara ait mezar tipi olduğu için pişmiş toprak çıngırak ve çok sayıda boncuk ele geçmiştir (Tablo 6.59-60). Pithos/küp mezarların tamamına pişmiş toprak kapların bırakıldığı anlaşılmaktadır. Çömlek mezarlardan farklı olarak çok sayıda bakır, tunç eser, az sayıda altın, gümüş eser ele geçmiştir (Tablo 6.61-62).

Basit toprak tipi mezarların tespit edildiği 11 merkezin 9'unda pişmiş toprak kap ele geçmiştir. İğne çeşitlerinde ve yapım malzemelerindeki fazlalık dikkat çekicidir. Diğer grubu hançer, balta, ok ucu gibi silahlar oluşturmaktadır. Akik, frit, lapis lazuli gibi değerli taşlar dışında kireçtaşı, kemik, deniz kabuklarından da boncuklar yapılmıştır (Tablo 6.63-64).

Orta Anadolu, içerisindeki basit toprak mezarlardan İkiztepe içerisindekiler oldukça zengin buluntular içermektedir. Diğer mezarlar bu kadar çeşit ve sayıya sahip değildir. Bütün merkezlerin mezarlarına pişmiş toprak kaplar ölü hediyesi olarak bırakılmıştır. Mezarların çoğunda iğne tespit edilmiştir. Ele geçen eserler arasında çoğunluğu oluşturan diğer grup kulak tıkaçları, küpelerden oluşmaktadır. Altın, gümüş, tunç, bakır dışında kurşundan yapılmış boncuk, iğne, bilezik, yüzük, küpe, pandantif gibi eserler de ele geçmiştir (Tablo 6.100).

Pithos/küp mezarların tamamına pişmiş toprak kaplar bırakılmıştır. Madeni olarak altın, gümüşten yapılmış değerli eserler ele geçmiştir. Demircihöyük ve Resuloğlu mezarları en zengin ve çeşitli olanlarıdır, diğerleri daha mütevazi eserler içermektedir (Tablo 6.95-96). Çömlek mezar buluntuları pithos/küp mezarlara nazaran oldukça az sayıda ve çeşitliliktedir. Resuloğlu ve İkiztepe çömlek mezarları sayesinde bilgi sahibi oluyoruz. Her ikisinden de pişmiş toprak kap, iğne, bilezik ele geçmiştir. Resuloğlu'nun çömlek mezarlarında gümüş ve altın eserlerin çeşitlilik açısından daha fazla ele geçmesiyle İkiztepe'den ayrılmaktadır (Tablo 6.97).

Bu bölgenin taş sanduka mezarlarından ele geçen buluntular oldukça zengin toplulukların izlerini yansıtmaktadır. Mezarların tamamına pişmiş toprak kaplar hediye olarak bırakılmıştır. Mezarlarda metal kapların ele geçmiş olması dikkat çekicidir. Dikkati çeken bir diğer husus çok sayıda ve çeşitlilikte altın, gümüş ve elektrum eserin de bu mezar tipleri içerisinde ele geçmiş olmasıdır. İdoller, kurslar ve hayvan kemikleri dinsel uygulamaları yansıtmaktadır (Tablo 6.98-99).

Taş sanduka mezarlar gibi zengin buluntular içeren bir diğer tipi diğer bölgelerde de olduğu gibi oda mezarlar oluşturmaktadır. Oda mezarların hepsinde ölü hediyesi olarak pişmiş toprak kaplar, iğneler ele geçmiştir. Alacahöyük, Horoztepe ve Kültepe'deki oda mezarlarda tespit edilen idoller, figürinler, kurslar ölüm esnasında ve sonrasındaki dinsel uygulamaları yansıtmaktadır. Yine mezarlarda tespit edilen hayvan

kemikleri ölüme ilişkin ritüellerle bağlantılıdır. Altın, gümüş, elektrum, demir, tunç gibi madenlerden yapılan eserler bu mezarların elit kişiler için yapıldıklarını göstermektedir (Tablo 6.101-102).

Batı Anadolu, içerisindeki 8 merkezin tamamında pişmiş toprak seramikler ele geçmiştir. Bu bölgedeki mezarlarda ele geçen pişmiş toprak eserlerin sayısı oldukça fazladır. Altın, gümüş gibi eserlerin ele geçtiği mezar sayısı oldukça azdır. İdol, amulet gibi dini semboller mezarlarda ele geçmiştir. Doğu Anadolu ve Orta Anadolu'da olduğu gibi ölü yemeğini yansıtan hayvan kemiklerine bu bölgedeki bazı mezarlarda da ele geçmiştir (Tablo 6.138).

Güneybatı Akdeniz, içerisindeki merkezlerin 4'ünde pişmiş toprak eserler ele geçmiştir. Ayrıca 3'ünde tunç iğne, boncuklardan oluşan kolyeler, tunç bilezik, halhallar, tunç yüzük, küpe, ele geçmiştir. 2'sinde silah gibi mızrak ve hançerler ele geçmiştir. Ayrıca süs eşyaları arasında altın, gümüş, kurşun gibi değerli madenlerden yapılmış eserlerin ele geçmiş olması dikkat çekicidir. Madeni ve mermer kap diğer zengin buluntu grubunu oluşturur. İdol ve amulet gibi dini sembollere işaret eden buluntular da ele geçmiştir (Tablo 6.139). Zengin buluntuların çoğunluğunun elit kişilerin mezarlarına ait olduklarını hatırlatmak gerekmektedir. Bu bölgenin mezarlarında ele geçen ölü hediyelerinin çeşitliliği ve değerleri Batı Anadolu Bölgesine göre daha fazladır.

Yukarıdaki değerlendirmelere göre Doğu Anadolu içerisindeki bazı mezarlarda olduğu gibi Anadolu içerisindeki bazı mezarlarda ölülere eşlik eden armağanlar üzerinden Anadolu'ya doğudan göçlerin gerçekleşmiş olabileceğini söyleyebiliriz. Doğu, Güneydoğu ve Kızılırmak kavsi içerisinde ortaya çıkarılan soylu mezarları, bu coğrafya üzerinde güçlü otoriteye bağlı merkezlerin belirmeye başladığını gösterirken, Batı Anadolu'ya doğru bu bireysel güç otoritesinin ilerleyemediği, oluşmadığı ya da henüz bunu ortaya çıkaracak mezarların bulunmadığı sonucunu ileri sürmek mümkündür. Birkaç mezar hariç genelde erkeklerin mezarlarında hançer, balta, kılıç, mızrak, bıçak gibi silah verileri ortaya çıkarılmışken kadınların mezarlarından ise takılar, iğneler, pişmiş toprak eserler, boncuklar ele geçmiştir. Çocukların mezarları ise daha çok mekanların içerisinde gömülmüşken beraberinde boncuklar ölü hediyesi olarak bırakılmıştır. Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'daki mezarlar içerisinden

pişmiş toprak kadın figürinleri ve hayvan figürinleri ele geçmişken, Anadolu'nun içlerine doğru ölülerin gömü ayinlerini gösteren metal eserler ve mezar üzerinde ölü yemeği ile ilişkili hayvan artıkları ele geçmiştir. Batı Anadolu'da dikkati çeken ölü hediyeleri arasında çokça idolün ele geçmiş olmasıdır.

İncelenen merkezlerin neredeyse tamamında pişmiş toprak seramiğin ölü hediyesi olarak bırakıldıkları belirlenmiştir. Diğer bir önemli buluntu grubunu tunç iğneler oluşturmaktadır. Tunç iğneler en çok Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu, Kızılırmak Kavsi ve Güneybatı Akdeniz içerisindeki mezarlarda ele geçmiştir. Diğer merkezlerde sayıca az olsa da ele geçtiği anlaşılmıştır. Silah amaçlı mızrak ve hançer gibi eserlerin en yoğun ele geçtiği bölge Kızılırmak Kavsi'dir. Ayrıca Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgemizde de yoğun olarak ele geçtiği belirlenmiştir. Mezarlar içerisinde boncuk gibi süs eserlerin en yoğun ele geçtiği bölge ise Güneydoğu Anadolu bölgesi, Güneybatı Akdeniz'dir. Ayrıca dini objeler olarak değerlendirdiğimiz güneş kursu, sistirum gibi bir çubuğa takılan ölü hediyelerimiz sadece Kızılırmak Kavsi içerisindeki merkezlerde ele geçmiştir. Amuletlerin daha çok Güneybatı Akdeniz'de ele geçtiği belirlenmiştir. Figürinlerin ise yoğunluklu olduğu bölge Kızılırmak kavsi olsa da Doğu Anadolu Güneydoğu Anadolu'daki mezarlara da bırakılmışlardır. Altın, gümüş ve elektron gibi eserlerin en yoğun ele geçtiği bölge Kızılırmak Kavsi oluştururken Orta Anadolu'nun kuzeyinde Salur üzerinden Batı Anadolu'da ve Güneydoğu Anadolu'da da ölüye hediye olarak bırakıldıkları belirlenmiştir. MÖ III. binyıl içerisinde mezarlar içerisine bırakılacak en değerli hediyeyi tunç eserler oluşturmaktadır. Bu değerlendirmeye göre en çok tunç eserin ele geçtiği bölgeyi Güneydoğu Anadolu, Kızılırmak Kavsi oluşturmaktadır. Bu durumda batıya doğru zengin toplumların azaldığını söylemek mümkündür. Batı Anadolu'daki bazı mezar/mezarlıkların içerisinde ölüye hediyesi olarak tuncun hiç bırakılmadığı belirlenmiştir. Diğer merkezlerde ise miktarı görece azdır. Bu durum sosyo-ekonomik yapılanmanın ölü gömme geleneğine etkisini göstermektedir.

4. Ölü Gömme ile İlgili Ritüeller

MÖ III. binyıl içerisinde Anadolu'nun doğudan batıya, kuzeyden güneye doğru belirgin bir şekilde farklı kültürel yapılanmalara sahip olup olmadığını anlayabileceğimiz olgulardan birisi ritüellerdir. MÖ III. binyıl sürecinde Anadolu'da

olduğu gibi Doğu Anadolu Bölgesi'nde de bir çok ritüelin ortak uygulandığı mezarlardan anlaşılmaktadır. Yapılan değerlendirmeler temelde MÖ III. binyılda kullanım gören ve gördükleri düşünülen mezarları Doğu Anadolu Bölgesi merkez alınarak Kafkaslardan Batı Anadolu'ya, Kızılırmak Kavsinden Güneydoğu Anadolu'ya doğru dağılımı, belirgin özellikleri incelenmiştir. Doğu Anadolu Bölgesi içerisinde dahi yakın kültürlerin birbirinden farklı kültürel özellikler taşıyıp taşımadıkları, en azından ölülerini farklı geleneksel yöntemlerle mi gömdükleri değerlendirmeye çalışılmıştır. Doğu Anadolu Bölgesi'nin MÖ III. binyıl ölü gömme geleneklerine ilişkin elde ettiğimiz verileri değerlendirmeye aldığımızda Anadolu'nun diğer bölgelerine ve Güney Kafkasya'ya göre sayısal olarak oldukça az Kuzeybatı İran'ın arkeolojik verileriyle karşılaştırıldığında ise daha fazla bilgiye ulaşılmıştır. Bu mezarlar farklı coğrafyalarda ve farklı ekosistem içerisinde yer almış olsalar da bazı ortak noktaların bulunduğu anlaşılmaktadır.

Bunlardan ilki *"Kurban ve ya Ölü Yemeği Geleneği"*dir. Ölüye sunulan armağanlardan sayılan hayvan artıklarına ilişkin bilgilerin fazlalığından dolayı ayrı bir değerlendirme başlığı açmayı uygun bulunmuştur.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde Norşuntepe'nin basit toprak mezarı içerisindeki küçük çömlek içerisinden çıkan hayvan kemikleri, Arslantepe'nin basit toprak/çukur mezar içerisindeki büyükçe keçi boynuzu, Sos Höyük Mezar No 2'deki iskeletin yanında bulunan boynuz ve büyük baş hayvandan geriye kalan kemikler ve Alaybeyi mezarında tespit edilen hayvan kemikleri bu durumu yansıtıyor olmalı. Doğu Anadolu Bölgesi ile Kafkas dünyası arasında seramik, metal eserler dışında ortak özelliklerin aranacağı bir diğer veri hayvan kurbanı veya ölü yemeğinden geriye kalanlardır. *Güney Kafkasya'da* (Azerbaycan) Mentesh Tepe, Uzun Rama, Shadly; (Gürcistan) Amiranis Gora, Kiketi, Samshvilde; (Ermenistan) Kalavan-1; (Dağıstan) Velikent'te hayvan kurbanını yansıtan kemiklere mezarlar içerisinde ulaşılmıştır. *Kuzeybatı İran'ın* Köhneh Pasgah Tepesi'nde gerçekleştirilen kazı çalışmalarında açılan kerpiç oda mezar içerisinde insan iskeletinin yanında hayvan kemikleri bulunmuştur. Bunların 6 adet hayvan iskeletine ait kemiklerden oluşması bu olasılığı kuvvetlendirmektedir.

Orta Anadolu'da Demircihöyük, Alacahöyük, Resuloğlu, Ovaören, Sıradur, Eskiyapar, Ahlatlıbel'deki mezarların bazılarında ölü yemeğiyle ilişkilendirilebilecek

hayvan kemiklerine ulaşılmıştır. *Güneydoğu Anadolu'da* Gre Virike (mezarlar ve kurban çukurları), Gedikli (mezarlar ve kurban çukurları), Tatıka, Tilbeshar'ın mezarlarında hayvan kurbanını yansıtan önemli bulgulara ulaşılmıştır. *Batı Anadolu'da* Çine Tepecik'in bazı pithos mezarların çevresinde ölü yemeğiyle ilişkilendirilen hayvan kemikleri tespit edilmiştir[2763]. İçbatı Anadolu'daki Çavdarlı Höyük'te açılan, Alacahöyük elit mezarlarının küçük boyutlusu olarak tabir edilen mezarı içerisinde kısmen yenen hayvan uzuvlarına ulaşılmıştır[2764]. *Güneybatı Akdeniz* sınırları içerisinde kalan Harmanören[2765], Laodikeia (kurban çukuru?)[2766], Belentepe'de[2767] hayvan kurbanı veya ölü yemeği ile ilişkilendirilebilecek hayvan kemiklerine ulaşılmıştır.

Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki mezarlar ile çevre bölgelerde açılan diğer mezarların ortak noktalarından bir diğeri "*Bireylerin Yatış Pozisyonları"*dır. Ölülerin yönlerinin doğuya doğru dönük olması dışında hocker pozisyonunda gömü geleneği ortak kültürel etkileşimin basit bir göstergesidir. Hocker gömü uygulaması, ölünün sağ veya sol tarafa yatırılarak alt kısımda dizlerin bacakla birlikte bükülerek karın kısmına/gövdeye doğru çekilmesi ile üstte genellikle kollar dirsekten bükülerek göğüs hizasına getirilerek yapılmaktadır.

Bölgelere göre ölülerin mezarlara gömülme pozisyonlarının dağılımları aşağıdaki gibidir:

Doğu Anadolu Bölgesi, Malatya-Elazığ Bölümü içerisinde Arslantepe taş sanduka ve Tepecik'in kerpiç sanduka mezarlarında sadece hocker pozisyonunda gömü uygulanmıştır (Tablo 6.14-15). Malatya-Elazığ Bölümündeki basit toprak mezarların tamamında hocker gömü uygulanmışken Pağnik Öreni içerisinde hocker dışında farklı olarak dorsal gömü uygulamasına ilişkin bulgulara ulaşılmıştır (Tablo 6.16). Erzurum-Kars bölümü içerisinde Sos, Güzelova, Alaybeyi ve Pulur'un basit toprak mezarlarındaki bireylerin iskeletleri analiz edildiğinde sadece hocker gömü geleneğinin uygulandığı anlaşılmaktadır (Tablo 6. 25). Muş-Van bölümünde sadece Tilkitepe'de

[2763] Günel, "Çine-Tepecik 2012 Yılı Kazıları", *35. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. 2,* 114
[2764] Akok, "Afyon-Çavdarlı Hüyük Kazısı", 6.
[2765] Mehmet Özsait, "1997 Yılı Harmanören (Göndürle) Mezarlık Kazısı", *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1999, 470.
[2766] Şimşek, "2012 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazı ve Restorasyon Çalışmaları", 92.
[2767] Tırpan ve Söğüt, "Lagina, Börükçü, Belentepe ve Mengefe 2008 Yılı Çalışmaları", 516-517.

basit toprak mezarlarında hocker pozisyonunda gömü uygulamasının olduğu anlaşılmaktadır (Tablo 6.30).

Oda mezarlar içerisindeki bireylerin de hocker pozisyonunda mezar odaları içerisine yatırıldıkları anlaşılmaktadır (Tablo 6.17). Pithos/küp mezarlar içerisine de bireylerin hocker pozisyonunda yatırıldıklarını raporlardan anlaşılmaktadır. Arslantepe, Norşuntepe, Pağnik Öreni, Taşkun Mevki, Han İbrahim Şah, Sakyol, Korucutepe, Değirmentepe ve Köşkerbaba'nın yayınlarına göre tamamında, %100, hocker pozisyonu gömü geleneği mevcuttur. Sadece Pağnik Öreni yerleşiminde dorsal gömüyü yansıtan münferit bir gömü uygulaması söz konusudur. Bu durumda 16 merkezde hocker (%94), 1 merkezde hem hocker hem de dorsal uygulamanın (% 6) olduğunu söylemek mümkündür (Tablo 6.18).

Bu sonuçlar Doğu Anadolu Bölgesinde bilinçli bir şekilde sadece hocker şeklinde bireylerin mezarlara yatırıldıklarını göstermektedir. Bu uygulama bölge genelindeki insanların sosyo kültür yapılarını yansıtmaktadır. Ölü gömme geleneklerinde ortak bazı uygulamalardan bir tanesini teşkil etmektedir. Sadece Pağnik Öreni'nde karşılaşılan dorsal gömü uygulaması farklı bir coğrafyadan gelen insan grubuyla veya hata ile yapılmış bir uygulamanın sonucu olabilir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesinde, oda, pithos/küp, çömlek, kerpiç sanduka, taş sanduka mezarların tamamında hocker gömünün uygulandığı anlaşılmaktadır. Basit toprak mezarların tamamında da hocker gömü uygulanırken sadece Gedikli'de dorsal gömü uygulamasından örneklere ulaşılmıştır (Tablo 6.71-76). Bu bölge geneli için hocker gömü uygulaması Doğu Anadolu Bölgesi ile bütünlük göstermektedir. Sadece Gedikli'de dorsal gömü uygulamasının olması farklı sosyo kültürel yapıya sahip insanlarla açıklanabilir. Çünkü burada bölge geneline uymayan kremasyon gibi yada bölge genelinde çok az görülen yeraltı oda mezarları gibi farklıdır.

Orta Anadolu'da 16 merkezde görülen basit toprak mezarlardan İkiztepe ve Tekeköy'de hem hocker hem de dorsal gömünün uygulandığı anlaşılmıştır. Diğer merkezlerde sadece hocker gömü uygulanmıştır (Tablo 6.111). Taş Sanduka mezarların tespit edildiği 10 merkezden sadece Sıradur'da hem hocker hem de dorsal gömü uygulanmıştır. Diğerlerinde sadece hocker pozisyonunda gömü söz konusudur (Tablo 6.112-113). Oda mezarlar içerisine bireyler hocker pozisyonunda yatırılmışlardır (Tablo

6.114). Pithos/küp mezarların tamamına bireylerin hocker pozisyonunda yatırılarak gömüldükleri anlaşılmaktadır (Tablo 6.115-116). Bu bölgenin özellikle Kızılırmak Kavsi içerisinde Doğu Anadolu Bölgesi'nden farklı olarak çok sayıda dorsal gömü uygulamasının tespit edilmesi dikkat çekicidir. Bu durum bölge içerisinde farklı kültürlere ait insanların bir arada yaşadığını göstermektedir. Bölge içerisinde özellikle Kızılırmak Kavsi içerisinde farklı gömü pozisyonu dışında ölü gömme gelenekleri açısından ölü yemeği, oda mezar, zengin armağanlarla gömme gibi çeşitli uygulamaların bir arada görüldüğü bir bölüm olma özelliği göstermektedir.

Anadolu toplumunun ölü gömme geleneklerinde ritüel uygulamalarını yansıtan bir diğer unsur mezar tipleri içerisindeki *bireylerin yatış yönleri*nde aranabilir. Doğu Anadolu Bölgesi içerisinde değerlendirmesini yaptığımız mezarların en belirgin ortak noktası yön birliği ve gömü pozisyonu olmuştur. Mezarlar doğu-batı doğrultulu olarak ve baş doğu aksa göre yıllık sapmalarda dikkate alınarak tek düze olduğunu belirtmek gerekmektedir. Mezarların doğu-batı aksa göre yönlendirilmelerinin temel nedenini güneşin doğuşu ile gömütlerin çoğunun başının doğuya bakması ise yeniden doğuşa olan inançla ilgili olduğu düşünülmektedir[2768]. Anadolu etkili kültürler içerisinde binlerce yıl uygulanan doğuya yönelik ölü gömme geleneği Şamanizm dinine kadar kendisini göstermiştir. Bu gelenek Anadolu'da Erken Tunç Çağı'nda başlayan ölü gömme geleneklerinin yansımasından başka bir şey değildir. Bu uygulama aslında binlerce yıllık inancın yansıması olarak günümüze kadar devam etmiştir. Bu pozisyonda ölülerin mezara gömülmeleri Paleolitik Çağa kadar uzanmaktadır. Örneğin Güney Fransa'nın Akdeniz kıyısında bulunan *Grimaldi Çocuklar Mağarasında* gerçekleştirilen kazılarda Oriyasiyen Çağa (Üst Paleolitik; MÖ 40.000/35.000-10.000 civarı) ait Grimaldi Negroidlerinde hocker pozisyonunda iki iskelet tespit edilmiştir[2769].

MÖ III. binyıl içerisinde Malatya-Elazığ Bölümünde Arslantepe, Korucutepe, Norşuntepe, Han İbrahim Şah'ın mezarlarının yayınlarında iskeletlerin yönleri sadece doğu-batı olarak verilmiştir. Tepecik ve Pulur/Sakyol'da batı-doğu, Pağnik Öreni'nde kuzeybatı-güneydoğu yönlü gömü uygulamasının olduğu yayınlardan anlaşılmaktadır. Erzurum-Kars Bölümünde Sos Höyük, Alaybeyi iskeletlerinin doğu-batı doğrultulu,

[2768] Uhri, *Anadolu'da Ölümün Tarihöncesi, Bir Geleneğin Oluşum Süreçleri,* 84-85.
[2769] Şevket Aziz Kansu, *İnsanlığın Kaynakları ve İlk Medeniyetler, 1. Cilt,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, XIII. Dizi, Sayı. 14a, 1991, Ankara XII, 179, Resim. 25.

Güzelova Höyük içerinde güney-kuzey doğrultulu gömütlerin varlığı raporlanmıştır. Muş-Van Bölümünde sadece Tilkitepe'nin iskeletlerinin ve mezarlarının yönlerine ilişkin bilgilere ulaşılmıştır. Tilkitepe'nin gömütlerinin doğu-batı yönlü oldukları yayınlardan anlaşılmaktadır. Güney Kafkasya'da Mentesh, Ağstafa Rayonu, Chobareti, Samshvilde, Kalavan-1'in MÖ III. binyıla tarihlenen mezarlarında doğu-batı doğrultulu mezarlara ve iskeletlere ulaşılmıştır. Kafkasya'daki krali mezarların kısmi sapmalarla daha çok doğu-batı doğrultulu oldukları belirtilmektedir[2770]. Yine yayınlara göre Kafkasya'nın erken dönem mezarlarında iskeletler daha çok doğu-batı doğrultulu iken daha geç dönemlerde farklı yönlerde gömütlerin uygulanmaya başlandığı belirtilmektedir[2771].

Bölgelerdeki merkezlerin dağılımlarına göre mezarlardaki bireylerin yönlendirilme oranları aşağıdaki gibidir:

Doğu Anadolu Bölgesi, Malatya-Elazığ Bölümünde, 5 merkezde, Arslantepe taş sanduka, Korucutepe oda, Norşuntepe basit toprak, Han İbrahim Şah basit toprak ve pithos/küp mezarlarının tamamında bireylerin doğu-batı doğrultulu gömüldükleri anlaşılmaktadır. Yayınlara göre 2 merkezden Tepecik kerpiç sanduka, Pulur/Sakyol basit toprak mezarlarında tersi durum, batı-doğu doğrultulu gömü, söz konusudur. Bunlar dışında Pağnik Öreni basit toprak mezarında kısmi sapmalarla kuzeybatı-güneydoğu doğrultulu gömü uygulaması söz konusudur (Tablo 6.20). Bu durumda yerleşimler üzerinden değerlendirildiğinde % 62 doğu-batı, % 25 batı-doğu, %13 kuzeybatı-güneydoğu doğrultulu gömü uygulaması söz konusudur (Tablo 6.156). Erzurum-Kars bölümünden sadece Sos, Alaybeyi ve Güzelova'nın basit toprak mezarlarına ilişkin bu yönde olduğu yazılmıştır. Sos içerisinde doğu-batı, Güzelova içerisinde güney-kuzey doğrultulu gömüden söz edilmiştir (Tablo 6.27). Alaybeyi'nde durum oldukça farklıdır. Doğu-batı dışında kısmi sapmalarla kuzeydoğu-güneybatı yönlü uygulama dışında kuzey-güney ve batı-doğu doğrultulu gömülere ulaşılmıştır. Bu durumda yön analizi elde edilebilecek veriye ulaşılamadığını söyleyebiliriz. Muş-Van Bölümü içerisinde sadece Tilkitepe'nin mezarları ve iskeletlerin yatış yönleri yayınlara

[2770] Sagona, "Social Boundaries and Rituel Landscapes in Late Prehistoric Trans-Caucasus and Highland Anatolia", na, Peeters, 2004, 483.
[2771] Munchayev / Мунчаев, Кавказ на заре бронзового века/ Kavkaz na zare bronzovogo veka, 139-143.

yansımıştır. Bu mezarlarda bölümün içerisindeki mezarların tamamını temsil etmekten uzaktır. Doğu Anadolu Bölgesi geneline baktığımızda 8 merkezde doğu-batı, 3 merkezde batı-doğu, 1 merkezde kuzeybatı-güneydoğu, 1 merkezde güney-kuzey, 1 merkezde kuzey-güney ve 1 merkezde kuzeydoğu-güneybatı yönlü mezar uygulaması karşımıza çıkmaktadır. Bu durumda % 53 doğu-batı, % 20 batı-doğu, %7 kuzeybatı-güneydoğu ve %7 güney-kuzey, %7 kuzey-güney, %7 kuzeydoğu-güneybatı doğrultulu gömü uygulaması elde edilmektedir (Tablo 6.157). Doğu Anadolu Bölgesi içerisinde açılan mezarlardaki iskeletlerin yatırılış yönlerine ilişkin çok az merkeze ve çok az mezara ilişkin yayın elde edilmiştir. Bu durum sonuçlarımızı olumsuz yönde etkilemektedir. Ancak mezarlara bireylerin daha çok doğu-batı yönlü yatırıldıkları sonucunun değişmesi zor görülmektedir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi içerisindeki 15 merkezin mezarlarında doğu-batı doğrultulu gömü uygulanmıştır. Baskın bir şekilde 26 mezar tipinde bu yönde gömülere ulaşılmıştır. Ancak 4 mezar tipinde batı-doğu, 4 mezar tipinde güney-kuzey, 4 mezar tipinde kuzey-güney, 1 mezar tipinde güneydoğu-kuzeybatı, 2 mezar tipinde kuzeydoğu-güneybatı, 3 mezar tipinde kuzeybatı-güneydoğu, 2 mezar tipinde güneybatı-kuzeydoğu gibi farklı yönlerde mezarlar ve iskeletler yayınlanmıştır. Tam bir yön birliğinden söz edilmese de çoğunluğu doğu-batı yönlü gömüler oluşturmaktadır (Tablo 6.83). 15 merkezden neredeyse tamamında, 13'ünde doğu-batı, 3'ünde batı-doğu, 3'ünde güney-kuzey, 3'ünde kuzey-güney, 2'sinde kuzeydoğu-güneybatı, 2'sinde kuzeybatı-güneydoğu, 2'sinde güneybatı-kuzeydoğu, 1'inde güneydoğu-kuzeybatı yönlü gömüler uygulanmıştır. Yerleşimler üzerinden oransal dağılım yaptığımızda % 45 doğu-batı, % 10 batı-doğu, % 10 güney-kuzey, % 10 kuzey-güney, % 7 kuzeydoğu-güneybatı, kuzeybatı-güneydoğu, güneybatı-kuzeydoğu, % 4 güneydoğu-kuzeybatı sonuçları elde edilmiştir (Tablo 6.158). Sonuçlar baskın bir şekilde doğu-batı yönlü gömü uygulamasının olduğunu göstermektedir. Bu sonuç Doğu Anadolu Bölgesiyle uyumludur.

Orta Anadolu'daki mezarlar incelendiğinde doğu-batı yönlü gömü uygulamasının en az bütünlük gösterdiği bölge olduğu anlaşılmaktadır. Hatta doğu-batı yönlü gömü uygulaması diğer yönlere göre daha az bir orana sahiptir. 15 merkezdeki mezar tiplerinden sadece doğrultulu mezarlara ulaşılmıştır. Buna karşın 10 tanesinde tersine batı-doğu, 8 tanesinde kuzey-güney, 7 tanesinde güneydoğu-kuzeybatı, 7 tanesinde

kuzeybatı-güneydoğu, 6 tanesinde doğu-batı, 6'sında güney-kuzey, 6'sında güneybatı-kuzeydoğu, 2'sinde kuzeydoğu-güneybatı yönlü gömülere ulaşılmıştır (Tablo 6.122). Bu durum Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki sonuçlarla zıtlık oluşturmaktadır. Çünkü % 19'u batı-doğu, % 15'i kuzey-güney, % 13'ü güneydoğu-kuzeybatı, % 13'ü kuzeybatı-güneydoğu, % 12'si doğu-batı, % 12'si güney-kuzey, % 12'si güneybatı-kuzeydoğu, % 4 kuzeydoğu-güneybatı olacak şekilde bir dağılım göstermektedir (Tablo 6.159). Bu sonuçlar Doğu Anadolu Bölgesi'yle uyum göstermektedir.

Güney Kafkasya'daki mezarların ve içerisindeki bireylerin yatırılış yönlerine ilişkin oldukça az sayıda bilgiye ulaşılmıştır. Örnekler arasında Mentesh Tepe'de kuzeydoğu-güneybatı, kuzeybatı-güneydoğu, güneydoğu-kuzeybatı yönlü mezara konulmuş bireylerin olduğu belirlenmiştir. Gel Yeri'deki çukur mezar içerisindeki tekli gömüde bireyin hafif sapmalarla doğu-batı yönlü olacak şekilde gömüldüğü belirlenmiştir. Çukur mezarın uygulandığı Kvatskhelebi'deki tekli gömü örneğinden birinde iskelet güney-kuzey aksını vermektedir. Godedzor'da açılan mezarlardan birinde bireyin mezara baş güney ayaklar kuzeye gelecek şekilde gömüldüğü belirlenmiştir. Bir başka mezarda gövdesi baştan ayağa güneydoğu- kuzeybatı yönde yatırılmış iskelet açığa çıkartılmıştır. Tiselis Seri'de bir mezarda iskelet yönü kuzeydoğu-güneybatı, bir başka mezarda (atnalı) ayaklar güney başlar kuzeye bakacak şekilde iki farklı gömüt açığa çıkartılmıştır. Tiselis Seri'nin meşhur yan yana çiftli gömüsünün iskelet pozisyonları baştan alt gövde ve ayak bükülmeye doğru doğu-batı yönünü vermektedir. Tiselis Seri'nin bir başka mezarı (Mezar No. 8) olan küçük baş hayvan kemiklerinin beraberinde ele geçtiği ölünün doğu-batı doğrultu da gömüldüğü anlaşılmıştır. Çoklu gömünün uygulandığı bir mezarda (Mezar No. 9) bireylerin hafif sapmalarla doğu-batı doğrultulu mezara yatırıldıkları anlaşılmaktadır. Hafif sapmalarla bir başka mezardaki (Mezar No. 10) bireyin de doğu-batı yönlü olacak şekilde mezara konulduğu anlaşılmaktadır. Gegharot'ta açılan mezarlardan birinde (Mezar No. 662) bireyin pozisyonu baş doğuya ayaklar batıya gelecek şekilde gömünün uygulandığını göstermektedir. Chobareti'nin taş dizili mezarı (Mezar No. 1) içerisindeki bireyin başının doğuya ayaklarının batıya gelecek şekilde yatırıldığı belirtilmektedir. Taş sanduka mezarlardan birinde (Mezar No. 8) erişkin olamayan çocuğun mezara doğu-batı yönlü yatırıldığı belirlenmiştir. Çok nadir tespit edilen çömlek mezardaki çocuğun iskelet pozisyonu doğu-batı yönünü vermektedir. Bir başka mezarda (Mezar No. 3)

birey hafif sapmalar nedeniyle doğu yerine kuzeydoğu-güneybatı aksına döndürülmüştür. Chobareti'nin bir başka mezarımda (Mezar No. 17) birey güneybatı-kuzeydoğu yönlü gömülmüştür. Mezarlardan bir başkasında (Mezar No. 5) tespit edilen iskelet kuzey-güney yönünü vermektedir. Kalavan 1 mezarlığındaki UF 1 ve 2 mezarındaki bireylerin gömü pozisyonu doğu-batı yönünü vermektedir. Ritüel uygulamasıyla ilişkilendirilecek mezardaki (UF 5) başı eksik olan bireyin üst gövdesi doğuya ayak kısmı ise batı yönünü vermektedir. Taş kümelerinin kapattığı mezar (UF 8) içerisindeki tekli bireyin doğu-batı yönlü mezara konulduğu anlaşılmıştır. Bu sonuçlar doğu-batı yönlü 13 (% 54), kuzeydoğu-güneybatı yönlü 3 (%13), güney-kuzey yönlü 3 (%13), güneydoğu-kuzeybatı yönlü 2 (%8), kuzeybatı-güneydoğu yönlü (% 4), kuzey-güney yönlü (% 4) ve güneybatı-kuzeydoğu yönlü (% 4) sadece 1'er mezarın olduğunu göstermektedir (Tablo 6.174).

Mezar tipleri içerisindeki bireylerde uygulanan *"İnhumasyon ve Kremasyon Gömü Tarzı"* Anadolu'daki insanların uyguladıkları ritüellerden bir başkasıdır. MÖ III. binyıl Anadolu'sunda toplumların mezarlarındaki tekli ve çoklu gömütlere inhumasyon (ceset gömü) ve kremasyon (yakarak) şeklinde uygulamalar yaptıkları anlaşılmaktadır. MÖ III. binyıl Anadolu'sunda uygulanan kremasyon gömüler ise Gedikli hariç münferit uygulamalar şeklinde kendini göstermektedir.

Doğu Anadolu Bölgesi içerisinde Erzurum-Kars Bölümünde yer alan Harman Yeri Mezarlığında ölünün yakılarak küllerinin gömülmesine benzer kremasyon türü mezarlar açığa çıkartılmıştır. Siyah açkılı pişmiş toprak kaplar içerisinden yakılmış cesetten geriye kül ve kemiklerin kaldığı belirtilmektedir[2772]. Muş-Van Bölümü içerisinde Çelebibağ Mezarlığında da benzer şekilde çömlek (Nahcivan Kulp) kabın kremasyon gömü için kullanıldığı anlaşılmıştır[2773]. Güney Kafkasya'da (Azerbaycan) Sitalçay, Hankendi, Shadly, Borsunlu, Osman Bozu (Azerbaycan-Kuzeybatı İran sınırı) Mugan'da Kura-Aras Kültürüne ait kremasyon türü mezarlara ulaşılmıştır.

Güneydoğu Anadolu'da Başur, Girnavaz, Gedikli, Tilbeshar'da kremasyon uygulamaya dair güçlü verilere ulaşılmıştır. Orta Anadolu'da Kızılırmak Kavis bölümü içerisinde Kavak Kaledoruğu Höyük içerisindeki mezarlardan birinde kremasyon gömü

[2772] Balkan ve Sümer, "1965 Yılı Ani Kazıları Hakkında Kısa Rapor", 104, Kroki 2, Resim. 4; Özfırat, *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri (MÖ II. Binyıl),* 68-69.
[2773] Ulaçam, "Eski Erciş Kalesi ve Çelebibağı Selçuklu Mezarlığı Kazısı 1994", 435-436, Resim. 13-14.

uygulamasının olduğu belirtilmektedir. Özgüç, Kaledoruğu'nda bir bireyde görülen bu kremasyon uygulamasının yakınlarda bulunan Alacahöyük krali mezarlarında da uygulandığını belirtmektedir. Aynı zamanda Kültepe'de tespit edilen taş sanduka mezarlardan birisinde de bilinçli bir şekilde cesetlerin kısmen yakıldıkları tespit edilmiştir[2774]. Cesedin kısmen yakılmasına ilişkin bulgulara Batı Anadolu'da Boyalık Mezarlığındaki 3 No.lu kaya mezarın kapak taşının hemen dışında bulunan pithos mezar içerisindeki iskelette de ulaşılmıştır[2775].

Anadolu ve Yakındoğu'daki yakarak gömmelerin kronolojik ve coğrafi dağılımlarına bakıldığında, bu geleneğin iki farklı bölge üzerinden Anadolu'ya taşındığını söylemek mümkündür. Doğu Anadolu'daki Harmanyeri ve Çelebibağ örnekleri benzer kronoloji ve coğrafya üzerinden Güney Kafkasya'yla; Güneydoğu Anadolu'daki Girnavaz, Başur, Tilbeshar ve Gedikli-Karahöyük[2776] örnekleri üzerinden daha çok güney ya da güneydoğuyla ilişkilendirmek mümkündür. Gedikli mezarların ölü yakma geleneğini gösteren birçok bulguyu içermesi, bu geleneğin Anadolu'ya geliş yönüne ışık tutması ve MÖ II. binde Anadolu'da yaygın hale gelen bu geleneğin öncüsü olması bakımından da büyük öneme sahiptir[2777]. Bu bölgede Erken Tunç Çağı'na ait yakarak gömme geleneğini yansıtan bir başka yerleşim olan Girnavaz'ın kuzeydoğu terasındaki mezarlıkta bulunan ve ikinci kez kullanıldığı görülen kerpiç sanduka mezarlardan birisinde kemikler üzerinde yer yer yanık izlerine rastlanmıştır. Özellikle iskeletlerden birinin kemik yapısı bozulmayacak şekilde tamamen yandığı ifade edilmiştir[2778]. Erken Tunç Çağı'nda, Orta Anadolu'da da yakarak gömme geleneğinin var olduğunu Çorum-Kuşsaray'dan öğrenmekteyiz. H. Z. Koşay, höyüğün batı eteklerinde Erken Tunç Çağı'nın sonuna ait urnelerin ve yanmış insan kemiklerinin köylüler tarafından bulunduğunu belirtmektedir[2779]. Batı Anadolu'da ise Afyon-Kaklık'ta açığa çıkarılan Erken Tunç Çağı'na ait mezarların arasında bir örneğin

[2774] Özgüç, *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Kültepe Kazısı Raporu 1948*, 54-55, 57.
[2775] Şahoğlu, vd.,"Çeşme-Boyalık Erken Tunç Çağı Mezarlığı", 239.
[2776] Duru, *Gedikli Karahöyük I: Prof. Dr. U. Bahadır Alkım'ın Yönetiminde 1964-1967 Yıllarında Yapılan Kazıların Sonuçları*, 57
[2777] Emre, *Yanarlar, Afyon Yöresinde Bir Hitit Mezarlığı,* 64
[2778] Erkanal, "1989 Girnavaz Kazıları", 282
[2779] Hamit Zübeyr Koşay, "Kuşsaray (Çorum) Sondajı", *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı. XV, Cilt. 1,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1968, 89; Ekmen, "Yeni Veriler Işığında Başlangıcından M.Ö. II. Binin Sonuna Kadar Anadolu'da Yakarak Gömme (Kremasyon) Geleneği", 28.

yakarak gömme türünden olduğu belirtilmektedir[2780]. Öte yandan Joukowsky, Aphrodisias'ta ele geçen bazı pithos/küp mezarlarda ve mezarlık alanında yer yer görülen kül ve yanık artıklarının kremasyonu işaret ettiğini belirtmek için yeterince kanıt bulunmadığı belirtilmektedir[2781]. Yine benzer şekilde, Afyon'un İscehisar ilçesinde, Karaağaç Köyü'nde bulunan höyüğün yakınlarında ele geçen bir pithos mezarda yanmış insan kemikleri ile beraber, bazı pişmiş topraktan eserler ve mermer idol bulunmuştur. Mezarın bir kremasyon mezarı olup olmadığı hakkında net bir bilgi bulunmamaktadır[2782].

Kremasyon ve İnhumasyon gömünün bölgelere göre dağılım oranları aşağıdaki gibidir:

Doğu Anadolu Bölgesi'nde Malatya-Elazığ Bölümü'nde Arslantepe, Değirmentepe, Korucutepe, Norşuntepe, Pulur/Sakyol, Pağnik Öreni, Tepecik, Taşkun Mevkii ve Han İbrahim Şah'ın kazı yayınlarına göre mezarların tamamında, % 100, ceset/inhumasyon gömü uygulanmıştır. Erzurum-Kars Bölümündeki Sos, Güzelova, Pulur, Alaybeyi ve Harmanyeri gibi mezarların tamamında ceset/inhumasyon gömü tespit edilmiştir. Sadece Harmanyeri'nde kremasyonun uygulandığına dair önemli ipuçları ele geçmiştir (Tablo 6.26). Benzer şekilde Muş-Van Bölümünde Tilkitepe, Dilkaya, Ernis mezarlarında inhumasyon gömü uygulanırken, Çelebibağ'da bir çömleğin kremasyon gömü uygulaması için kullanıldığı yayınlanmaktadır (Tablo 6.31). Münferit tek bir mezar dışında % 100 inhumasyon gömünün uygulandığını söyleyebiliriz. Doğu Anadolu Bölgemizin doğu yarısında 2 merkezde kremasyon gömüye ilişkin bulguların tespit edilmesini doğu yönlü iletişim ağına bağlamak mümkündür. Çünkü özellikle Azerbaycan sınırları içerisinde kremasyon gömü uygulamasının olduğunu biliyoruz. Bu mezar da kremasyon uygulamasında yayılım coğrafyasının bir uzantısı olabilir.

[2780] A. Topbaş,- Efe, T.- vd, "Salvage Excavations of the Afyon Archaeological Museum, Part 2: The Settlement of Karaoğlan Mevkii and The Early Bronze Age Cemetery of Kaklık Mevkii", *Anatolia Antiqua VI*, 1998, 77.

[2781] Martha Sharp Joukowsky, Prehistoric Aphrodisias I-II, Publications D'Histoire De L'Art et D'Archéologie De Université Catholique De Louvain XXXIX, Louvain-Belgium, 1986, 121.

[2782] Sedat Alp, "Konya-Karahöyük Hafriyatı 1953", *Türk Arkeoloji Dergisi VI/I*, 1956, 5; Ekmen, "Yeni Veriler Işığında Başlangıcından M.Ö. II. Binin Sonuna Kadar Anadolu'da Yakarak Gömme (Kremasyon) Geleneği", 29.

Güneydoğu Anadolu'da pithos, basit toprak mezar tipleri içerisindeki iskeletlerin analizlerine göre tamamında ceset/inhumasyon gömünün uygulandığı anlaşılmaktadır. Diğer mezar tiplerinin tamamında da inhumasyon gömü uygulanmışken bazı merkezlerin mezar örnekleri içerisinde kremasyon gömü örneği de mevcuttur. Kerpiç sandukanın ele geçtiği 2 merkezden Girnavaz'da; taş sanduka 10 merkezden Başur'da; çömlek mezarların ele geçtiği 6 merkezden Gedikli'de; 5 oda mezarlardan Tilbeshar'da kremasyon gömü uygulamasının izlerine ulaşılmıştır. Merkezlerin sayıları üzerinden değerlendirildiğinde %17.3 oranında merkezde kremasyon uygulaması mevcuttur. Bu sonuçlara göre Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki merkezlerde kremasyon uygulamasının münferit olduğunu söylemek oldukça zordur. Az da olsa sosyo kültürel yapı içerisinde yerini aldığını söyleyebiliriz.

Orta Anadolu'daki pithos/küp mezarın ele geçtiği 9 merkezde (Tablo 6.117), çömlek mezarlardan 5 merkezde (Tablo 6.118), taş sanduka mezarlardan 5 merkezde, oda mezarlardan 3 merkezde (Tablo 6.120) sadece ceset/inhumasyon gömü uygulanmıştır. Basit toprak mezarın görüldüğü 10 merkezden sadece Kavak Kaledoruğu'nda hem inhumasyon hem de kremasyon gömü tespit edilmiştir (Tablo 6.119). Bu sonuçlar Doğu Anadolu Bölgesinin sonuçlarıyla uyumludur. Her iki bölge içerisinde kremasyon uygulama münferit olmaktan öteye geçememiştir.

Mezarlarda tespit edilen bir diğer ritüel uygulaması *Aşı Boyası*'dır. Doğu Anadolu Bölgesinde Güney Kafkasya'ya ve Kuzeybatı İran'a yakın bir coğrafya olan Muş-Van Bölümündeki Tilkitepe'nin mezarlarındaki 17 iskelette aşı boyası tespit edilmiştir. Güney Kafkasya'da Azerbaycan'daki Sitalçay, Uç/Uchtepe, Gobustan Daire mezarlarında da aşı boyasının uygulandığına dair verilere ulaşılmıştır. Kuzeybatı İran'daki iki mezardaki iskeletler için bu uygulamaya dair rapor tutulmamıştır. Güneydoğu Anadolu'da Hassek mezarları içerisinde bir çocuğun kafatasında aşı boyası izine rastlanmıştır. Kızılırmak Kavsi içerisinde İkiztepe'deki bazı iskeletlerde aşı boyasına ulaşılmıştır. Batı Anadolu ve Güneybatı Akdeniz içerisindeki anahtar yerleşimlerdeki mezarlarda ele geçen iskeletlerde de böylesi bir uygulama yayınlarda yazılmamaktadır.

5. Mezarlar İçerisindeki Gömü Sayısı

Neolitik dönemden itibaren mezarlar bireysel gömüler için hazırlanmıştır. Ancak özellikle MÖ III. binyılda mezarlarda çoklu gömülerin uygulandığı anlaşılmaktadır. Çoklu gömü uygulamasına neden ve nerede başlandığı bilinmemektedir. Basit toprak mezarlarda çoklu gömü uygulamasının sebepleri arasında toprak tasarrufu aranabilir. Pişmiş toprak kaplar ve taş sanduka mezarlarda çoklu gömü uygulamasına daha çok ekonomik kazançlar neden olmuş olabilir. Yenisini yapmak yerine olanı kullanmak daha akıllıca gelmiş olmalı. Oda mezarlarda çoklu gömünün uygulanması daha çok manevi hissiyatlara bağlamak mümkündür. Bu mezarlarda bebek, çocuk, erkek ve kadınların bir arada gömülmesi aile mezarlığıyla ilişkilendirilmektedir.

Doğu Anadolu Bölgesi, Malatya-Elazığ Bölümü içerisindeki taş sanduka mezarlardan Arslantepe'nin sandukası içerisinde tek birey, mezar taşının üstünde ise dört birey gömülmüştür (Tablo 6.8). Kerpiç sanduka mezarlardan Malatya-Elazığ Bölümündeki Tepecik'te hem tekli hem de çoklu gömü uygulanmıştır (Tablo 6.9)[2783].

Korucutepe'nin kerpiç oda mezarlardan birinde tekli, diğerinde çoklu gömü uygulanmıştır. Arslantepe'nin yeraltı oda mezarında ise çoklu gömünün uygulandığı tespit edilmiştir (Tablo 6.11).

Basit toprak mezarlardan Malatya-Elazığ Bölümü içerisinde Norşuntepe, Pağnik Öreni, Taşkun Mevkii, Han İbrahim Şah ve Pulur/Sakyol'da tekli gömü; Arslantepe'de çoklu gömü uygulanmıştır (Tablo 6.10). Erzurum-Kars Bölümünde Sos, Alaybeyi, Güzelova'da tekli, Pulur'da çoklu gömü uygulanmıştır (Tablo 6.24). Muş-Van Bölümü basit toprak mezarlarından Tilkitepe'de hem tekli hem de çok gömü uygulaması mevcuttur. Ernis'in yayınlarına göre net olmamakla birlikte çoklu gömü uygulanmıştır (Tablo 6.29). Pithos/küp ve çömlek mezarların tamamında tekli gömünün uygulandığı yayınlanmaktadır (Tablo. 12-13). Bu durumda Malatya-Elazığ Bölümündeki merkezlerin 15'inde tekli, 2'sinde çoklu, 3'ünde hem tekli hem de çoklu gömünün uygulandığını görüyoruz. Bu sonuçlar Malatya-Elazığ bölümünde çoğunlukla tekli gömünün uygulandığını göstermektedir. Erzurum-Kars Bölümündeki merkezlerin 3'ünde tekli, 1'inde çoklu gömünün uygulandığı yayınlar ışığında anlaşılmaktadır. Muş-Van Bölümündeki merkezlerin 1'inde çoklu, 1'inde hem tekli hem de çoklu gömünün uygulandığı anlaşılmaktadır. Oransal olarak baktığımızda Malatya-Elazığ içerisinde %

[2783] Doğu Anadolu Bölgesi'nin mezarlardaki çoklu gömülerinde çift gömü söz konusudur. Sadece Korucutepe oda mezarında erkek, kadın ve çocuk gömüsü söz konusudur.

75'i tekli, % 10'u tekli, % 15'i hem tekli hem de çoklu gömüye sahiptir. Erzurum-Kars ve Muş-Van bölümündeki veriler oldukça az olduğu için bölümsel bazda oransal sonuca gidilememiştir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin geneline baktığımızda % 69'u (18 merkez) tekli, % 16'sı (4 merkez) çoklu, % 16'sında (4 merkez) hem tekli hem de çoklu gömü bir arada uygulanmıştır (Levha. VI.153). Erzurum-Kars ve Muş-Malatya Bölümü içerisindeki mezarların yayınlarında mezarlar içerisindeki ölülerin sayılarına ilişkin verilerin girilmemiş olması bölgenin genelinin sonuçlarını etkilemektedir. Şuan için bu bölgenin genelinde baskın bir şekilde tekli gömünün uygulandığı sonucuna varıyoruz.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi içerisinde taş sandukalardan Aşağı Salat, Nevali Çori, Gritille gibi merkezlerde sadece tekli gömü; Gedikli, Kale gibi merkezlerde sadece çoklu gömü tespit edilmiştir. Başur, Titriş, Hassek, Birecik ve Kargamış'ta hem tekli hem de çoklu gömünün uygulandığı belirlenmiştir (Tablo 6.65). Kerpiç sanduka mezarlardan Gre Virike, Gritille'de çoklu, Kuriki'de tekli gömü uygulaması mevcuttur (Tablo 6.66).

Basit toprak mezarlardan Tilbeş, Kazane'de tekli; Girnavaz, Samsat ve Gedikli'de hem tekli hem de çoklu gömü uygulanmıştır (Tablo 6.67). Oda mezarların tamamında çoklu gömünün uygulandığı anlaşılmıştır (Tablo 6.68). Pithos/küplerin tamamında tekli gömünün uygulandığı anlaşılmaktadır (Tablo 6.69). Çömlek mezarlardan Nevali Çori'de tekli, Gedikli'de çoklu, Girnavaz'da hem tekli hem de çoklu gömünün uygulandığı belirlenmiştir (Tablo 6.70).

Bu bölgenin genelinde 31 merkezden 13'ünde çoklu gömü uygulamasıyla % 42, tekli gömü uygulamasıyla % 29, hem tekli hem de çoklu gömüsüyle % 29 oranı elde edilmektedir. Bu durum Doğu Anadolu bölgesiyle karşılaştırıldığında farklı bir tablo ortaya çıkmaktadır (Tablo 6.154). Sonuçlar Doğu Anadolu Bölgesiyle zıtlık oluşturmaktadır. Bu bölgenin genelinde Doğu Anadolu'ya göre çoklu gömü uygulamasının olduğu sonucu elde edilmektedir.

Orta Anadolu'da extramural basit toprak mezarlardan Balıbağ hariç 4 merkezdekilerde tekli ve çoklu gömünün bir arada uygulandığı anlaşılmaktadır (Tablo 6.103). İntramural basit toprak mezarlardan Ahlatlıbel, Ovaören, İkiztepe ve Tekeköy'de hem tekli hem de çoklu gömü uygulanırken; Küllüoba, Kubad Adad ve Alacahöyük'te sadece tekli gömü uygulanmıştır (Tablo 6.104). Basit toprak tipi

mezarlardan farklılık gösteren kuyu mezarlardan Ovaören'de çoklu gömü uygulanmıştır (Tablo 6.105). İntramural taş sanduka mezarlardan Ahlatlıbel ve Resuloğlu'nda hem tekli hem de çoklu gömü, Ovaören ve Alacahöyük'te çoklu gömünün uygulandığı anlaşılmıştır (Tablo 6.106). Extramural taş sanduka mezarların 3'ünde de hem tekli hem de çoklu gömü uygulanmıştır (Tablo 6.107). İntramural oda mezardan Alacahöyük'te hem tekli hem çoklu; Kestel'de sadece çoklu gömü uygulanmıştır (Tablo 6.108).

Extramural pithos/küp mezarlardan 5 merkezdekiler hem tekli hem çoklu; 2 merkezdekilerin ise tekli gömünün uygulandığı anlaşılmaktadır (Tablo 6.109). İntramural pithos mezarlardan Alacahöyük'te tekli, Resuloğlu'ndakilerde hem tekli hem de çoklu gömü uygulanmıştır (Tablo 6.110).

Bu bölgenin genelinde tekli gömünün uygulandığı merkezlerin sayısı 7, çoklu 4, hem tekli hem de çoklu gömünün uygulandığı merkezlerin sayısı 20'dir. Oransal değerleri tekli %23, çoklu %13, hem tekli hem de çoklu gömü % 64 olarak dağılım göstermektedir (Tablo 6.155). Bu sonuçlar Doğu Anadolu Bölgesi'nin oranlarıyla zıtlık teşkil etmektedir. Bu bölgenin sonuçları Doğu Anadolu Bölgesi ile karşılaştırıldığında kesin bir paralellik veya zıtlık kurulamamaktadır. Bu bölge hem tekli hem de çiftli gömünün bir arada görüldüğü merkezlerin oran olarak fazla olduğu bir sahayı teşkil etmektedir. Sadece tekli ve sadece çoklu gömünün uygulandıkları merkezleri ele aldığımızda tekli gömü uygulamasının çoklu uygulamaların neredeyse iki katı olduğunu belirtmek gerekmektedir.

Güney Kafkasya'da 6 merkez olan Kültepe, Gel Yeri, Birmaxie, Kvaskhelebi, Elar, Godedzor'da tekli gömü; 8 merkez olan Kalavan 1, Chobareti, Gegharot, Tiselis Seri, Mentesh Tepe, Amiramis Gora, Kiketi, Koda'da hem tekli hem çoklu gömü, 2 merkez olan Natsar Gora, Uzun Rama'da çoklu gömü uygulamalarının olduğu mezarlara ulaşılmıştır. Bunlardan çoklu gömüler daha çok kurgan ve oda şeklindeki mezarlarda görülmüşken çömlek, atnalı ve taş sandukalarda tekli gömü uygulamasının tercih edildiğini görüyoruz. Bu mezarların oransal dağılımı % 50 hem tekli hem çoklu, % 37 tekli, %13 çoklu gömü uygulaması görülen merkezler şeklinde dağılmaktadır (Tablo 6.173).

6. Mezar/Mezarlıkların Muhtemel Kronolojileri

MÖ III. binyıl içerisinde zamana bağlı olarak değişen dinamiklerin ayrıntılarını kronolojik olarak üç alt evrede (ETÇ I-III) ele alarak değerlendirmek mümkündür. Anadolu içerisindeki mezarların tiplerinin kronolojileriyle Doğu Anadolu Bölgesindeki mezarların kronolojileri karşılıklı değerlendirmeye alındığında bölgeler arasında belirgin farklılıkların olup olmadığını belirlenmek mümkündür. Benzer şekilde Doğu Anadolu'nun bölümlerinin hangi coğrafyaya daha çok yaslandığı tespit edilen mezar tiplerinin kronolojileri aydınlatılarak kısmen aralanabilir. Maalesef Doğu Anadolu'daki mezarlardan elde edilen sonuçların (iç paydaşlar) oldukça düşük olmasından kaynaklı çevre bölgelerin mezarlarıyla (dış paydaş) kısmen karşılaştırarak bir takım ayrımların olabileceği belirlenmiştir. MÖ III. binyıl içerisindeki evrelerde (I. evre/ETÇ I: MÖ 3.000-2.750; II. evre/ETÇ II: MÖ 2.750-2.400; III. evre/ETÇ III: 2.400-2.000) Anadolu her daim hareketli aktif sosyal dinamik bir yapıya sahip olmuştur. MÖ III. binyılın bu aktif hareketi içerisinde en fazla veriye kronolojik olarak ETÇ II'de ulaşılmaktadır. Bu evreler süresince Anadolu'daki bölgeler arasında belirgin ve dikkati çeken hususlara maalesef ölü gömme gelenekleri ve mezar tiplerinde çok az ulaşmak mümkün olmuştur. Batı Anadolu'da genellikle yerleşim dışına gömü yapma geleneği hâkimken Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu'da gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar gömütlerin daha çok yerleşimlerin sınırları içerisinde kaldığını göstermektedir. Ancak Güneydoğu Anadolu'nun ölü gömme gelenekleri ve mezar tiplerine ilişkin genel değerlendirmelerde belirli bir doğruluk payı yakalanmışken Doğu Anadolu Bölgesi için benzer bir değerlendirmeye varmak mümkün görülmemektedir. Doğu Anadolu Bölgesi'nde tespit edilip, tarihlendirilen mezarlar üzerinden; mezar tiplerinin ortaya çıkışı ve azalıp çoğalması; mezarlar içerisindeki ölü hediyelerinin nitelik ve nicelikleri üzerinden böyle bir kronolojik ayrıma gidilmeye çalışılmıştır. Ancak bu ayrım yapılırken kronolojik geçişlerde kesin bir ayrımın yakalandığından söz etmek mümkün değildir. Kronolojik evrelere ayrılan mezarlar tipleri, mezarların yerleri, içerisindeki iskeletlerin yönleri ve pozisyonları, mezar buluntuları gibi bir çok temel unsur bakımından çoklu korelasyon yöntemiyle değerlendirmeye alınmıştır. Daha sonra yapılan değerlendirmelerde çok cılız da olsa bazı farklılıkların olabileceği anlaşılmıştır.

Buna göre mezarların kronoloji dağılımları aşağıdaki gibidir:

Doğu Anadolu Bölgesi Malatya-Elazığ Bölümü içerisindeki intramural çömlek mezarlardan ETÇ I içerisinde değerlendirilenler erkenden geçe doğru Korucutepe,

Değirmentepe, Norşuntepe, Arslantepe; ETÇ II içerisinde Pağnik Öreni; ETÇ III içerisinde Köşkerbaba verilebilir (Tablo 6.33). ETÇ I'e tarihlenenlerin oranı % 66.6 iken ETÇ II % 16.6 ve ETÇ III % 16.6 olarak hesaplanmaktadır (Tablo 6.160). Muş-Van bölümü içerisinde Tilkitepe'de tespit edilen intramural çömlek mezarın kronolojisi netliğe kavuşmamıştır (Tablo 6.48). Muş-Van Bölümü içerisinde Çelebibağ'da ele geçen çömlek tipi mezar ETÇ I içerisinde değerlendirilmiştir (Tablo 6.51). Erzurum-Kars Bölümünün çömlek mezarlarının kronolojileri netlik kazanmamıştır (Tablo 6.43). ETÇ I'de 5 merkez, ETÇ II'de 1 merkez, ETÇ III'de 1 merkezde çömlek mezarlara ulaşılmıştır. Çömlek mezarların evrelere göre oranları % 72 ETÇ I, % 14 ETÇ II, % 14 ETÇ III şeklindedir (Tablo 6.161).

Malatya-Elazığ bölümünün intramural pithos/küp mezarlardan Değirmentepe, Han İbrahim Şah ETÇ I'e; Köşkerbaba, Pulur Sakyol ETÇ III'e tarihlenmiştir (Tablo 6.39). Muş-Van Bölümü içerisinde intramural pithos/küp mezarlardan Tilkitepe'dekilerin kronolojisi netliğe kavuşturulamamıştır (Tablo 6.49). Pithos/küp mezarlardan extramural olanına Köşkerbaba'da ETÇ III içerisinde ulaşılmıştır (Tablo 6.40). Doğu Anadolu Bölgesi genelinde ETÇ I'de 2, ETÇ III'de 3 merkezde pithos/küp tipi mezara ulaşılmıştır. Bu mezarların evrelere göre dağılım oranları % 60'ı ETÇ III'ü, % 40'ı ETÇ I'i vermektedir (Tablo 6.162).

Malatya-Elazığ Bölümünde intramural Arslantepe'nin taş sandukası ETÇ I'e; Tepecik'in kerpiç sandukası ETÇ II içerisinde değerlendirilebilir (Tablo 6.34-35). Extramural taş sandukaların tespit edildiği Şemsiyetepe, Suyatağı ve Sakyol yakınlarındaki mezarlıkların kronolojileri bilinmemektedir (Tablo 6.41). Muş-Van Bölümü içerisindeki extramural taş sandukaların tespit edildiği Ernis ETÇ II'ye verilmişken Yuvadamlı ve Dorukdibi'nin kronolojisi aydınlatılamamıştır (Tablo 6.50). Elazığ sınırları içerisindeki taş sanduka mezarların kullanımını ETÇ II içerisinde değerlendirerek bir sonuca varacak olursak toplamda ETÇ I içerisinde 1 merkez, ETÇ II içerisinde 6 merkezde sanduka tipi mezarın uygulanmış olabileceği görülmektedir. Oransal dağılımları % 86'sı ETÇ II, % 14'ü ETÇ I olacak şekildedir (Tablo 6.163).

Korucutepe'nin kerpiç oda mezarı ETÇ I içerisinde değerlendirilebilir (Tablo 6.36). Arslantepe'nin yeraltı oda mezarı ETÇ II içerisine tarihlenmiştir (Tablo 6.37).

Malatya-Elazığ Bölümünün intramural geleneklerden basit toprak tiplerinden Taşkun Mevkii, Han İbrahim Şah ETÇ I'e; Arslantepe, Norşuntepe ve Pulur-Sakyol ETÇ II'ye tarihlenmiştir (Tablo 6.38). ETÇ I için % 40, ETÇ II için % 60 oranı elde edilmektedir (Tablo 6.164). Erzurum-Kars Bölümü içerisinde Güzelova, Pulur ve Sos Höyük'te intramural basit toprak mezar tiplerinin ETÇ II içerisinde uygulandıkları belirlenmiştir. Sos Höyük içerisinde ayrıca ETÇ III içerisinde uygulananları mevcuttur (Tablo 6.42). Bu durumda oranlar ETÇ II'de % 75, ETÇ III'de 25 oranında basit toprak uygulamasını vermektedir (Tablo 6.165). Muş-Van Bölümü içerisinde Tilkitepe ve Dilkaya'nın intramural basit toprak mezarları ETÇ II içerisinde değerlendirilmektedir (Tablo 6.47). Doğu Anadolu Bölgesi'nin geneline ait basit toprak mezarlarının ETÇ I içindekileri % 18, ETÇ II'dekileri % 73, ETÇ III'dekileri % 9 olarak dağılmaktadır (Tablo 6.166).

Erzurum-Kars Bölümü extramural basit toprak, taş sanduka mezarlarının kronolojilerinde problem bulunmaktadır (Tablo 6.44-45). Erzurum-Kars ve Muş-Van Bölümü içerisinde tespit edilen kurgan mezarların bazıları büyük bir ihtimalle MÖ III. binyılın sonlarına tarihlenmektedirler (Tablo 6.46). Sadece Muş-Van extramural kurgan mezarlardan Bozkurt kurganındaki buluntuların bir kısmı MÖ III. binyıl III. evresine tarihlenmiştir (Tablo 6. 52).

Doğu Anadolu Bölgesi'nin genelini ele aldığımızda 12 merkezde ETÇ I, 16 merkezde ETÇ II, 5 merkezde ETÇ III'e ait mezarlara ulaşılmıştır. Diğer mezarların tarihlenmesine dönük herhangi bir rapor elde edilemediği için onlar değerlendirmeye alınmamıştır. Sonuç olarak değerlendirmeye alınan bu merkezlerin oranları ETÇ I için % 36, ETÇ II için % 49, ETÇ III için % 15 olarak dağılım göstermektedir (Tablo 6.167). Doğu Anadolu Bölgesi'nin evrelere göre genel sonuçlarına baktığımızda en çok ETÇ II'ye ait mezara ulaşılmıştır. Bölge genelinde özellikle taş sandukaların daha çok ETÇ II içerisinde uyulanmış olabilmeleri dikkat çekicidir. İleriki yıllarda bölge içerisindeki taş sanduka mezarların kazı çalışmalarıyla bu sonuçların kesin olup olmadığı anlaşılacaktır.

Orta Anadolu'da extramural pithosların uygulandığı merkezlerden 2'si ETÇ II'ye, 2'si ETÇ III'e tarihlenmiştir (Tablo 6.123). İntramural pithosların uygulandığı

merkezlerden 3'ü ETÇ I, 3'ü ETÇ II'ye tarihlenmiştir (Tablo 6.124). İntramural çömlek mezarlardan Çadır Höyük'tekiler ETÇ I'e verilmektedirler (Tablo 6.125).

Extramural taş sanduka mezarlardan 4 merkezdekiler ETÇ II'ye, 2 merkezdekiler ETÇ III'e tarihlenmiştir (Tablo 6.126). İntramural taş sanduka mezarlardan 2 merkezdekiler ETÇ II'de, 1 merkezdekilerin ETÇ III'de uygulandıkları belirlenmiştir (Tablo 6.127). İntramural oda mezarlardan Alacahöyük'tekiler ETÇ II ve III'lere tarihlenebilirler (Tablo 6.128). Extramural basit toprak tipi mezarların görüldüğü merkezlerden 2'sindekilerin ETÇ II'de, 2'sinin ETÇ III'de uygulandığı saptanmıştır (Tablo 6.129). İntramural olanların görüldüğü merkezlerden 4 tanesi ETÇ I'e, 2 tanesi ETÇ II içerisinde uygulanmıştır (Tablo 6.130). Bu veriler sonucunda Orta Anadolu Bölgesindeki 8 merkezde ETÇ I'e, 16 merkezde ETÇ II'ye ait, 9 merkezde ETÇ III'e ait mezarlara ulaşılmıştır. Oransal olarak dağılımı % 27'si ETÇ I, % 49'u ETÇ II, %24'ü ETÇ III olacak şekildedir (Tablo 6.168). Bu bölgede de ETÇ II'ye ait mezarlara daha çok ulaşılmıştır. Özellikle taş sanduka mezarların büyük çoğunluğu ETÇ II içerinde uygulanmışlardır. Bu sonuçlar Doğu Anadolu Bölgesi ile paralellik göstermektedir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesinde 5 merkezde ETÇ I'e ait, 1 merkezde ETÇ II'ye, 4 merkezde ETÇ III'e ait intramural taş sanduka mezarlar tespit edilmiştir (Tablo 6.84). Bu bölgenin extramural taş sandukaları ETÇ I'de 5 merkezde, ETÇ II'de 4 merkezde, ETÇ III'de 1 merkezde uygulamanın olduğu anlaşılmaktadır (Tablo 6.85). Merkezlerin 1'inde intramural uygulanan kerpiç sanduka mezarların ETÇ II'ye ait olabilecekleri anlaşılmaktadır.

İntramural pithosların uygulandığı 3 merkezden ikisi ETÇ I'e diğeri ETÇ III'e tarihlenmektedir (Tablo 6.87). Hassek'in extramural pithos gömüleri ETÇ I'e tarihlenmiştir (Tablo 6.88). Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde en çok tespit edilen mezar tiplerinden birisini çömlekler oluşturmaktadır. 9 merkezde görülen intramural çömlek mezarlardan 5 merkezde ETÇ I'e, 2 merkezde ETÇ II'ye, 4 merkezde ETÇ III'e tarihlenenler tespit edilmiştir (Tablo 6.89). Extramural çömlek mezarın tespit edildiği Hacınebi'dekiler ETÇ I'e aittirler (Tablo 6.90).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin intramural basit toprak mezarlarının dağılımı 2 merkezde ETÇ I'e ait, 2 merkezde ETÇ II'ye ait ve 2 merkezde ETÇ III'e ait olacak şekildedir (Tablo 6.91). Extramural basit toprak mezar gömülerinden Şaraga'nın ETÇ

I'e ait olduğu tespit edilmiştir (Tablo 6.92). İntramural 3 oda mezarların tespit edildiği merkezlerden Gedikli Karahöyük ETÇ I-II içerisine, diğer iki merkez ETÇ III içerisinde değerlendirilmektedir (Tablo 6.93).

Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki merkezlerin genelini ele aldığımızda 23'ünde ETÇ I'e, 11'inde ETÇ II'ye, 15'inde ETÇ III'e tarihlenen mezarlara ulaşılmıştır. Merkezlere göre dağılımlarını oranladığımızda ETÇ I % 47, ETÇ II % 22, ETÇ III % 31 olarak dağılım göstermektedir (Tablo 6.169). Bu sonuç Doğu Anadolu Bölgesi'nin sonucuyla uyuşmamaktadır. Çünkü Doğu Anadolu Bölgesi'nde en çok tarihlemenin yapıldığı evre 2 iken bu bölge de en az tarihlemenin yapıldığı evre olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu bölgede de taş sanduka mezarlar azımsanmayacak kadar çok ETÇ II içerisinde uygulanmıştır. Özellikle ETÇ I içerisinde daha çok intramural sanduka mezar tespit edilmişken ETÇ II'ye gelindiğinde extramural taş sanduka mezarlık sayısında hızlı artışın gerçekleştiği öngörülmektedir. Doğu Anadolu Bölgesinde Arslantepe'nin intramural taş sanduka krali mezarı da ETÇ I içerisinde değerlendirilirken diğer sanduka mezarlar ETÇ II içerisinde olma ihtimalleri oldukça yüksektir.

Bu verilere göre Doğu Anadolu Bölgesinin MÖ III. binyıla geçiş evresine ait en iyi bilgileri Elazığ-Malatya Bölümünde Korucutepe, Norşuntepe ve Değirmentepe'den öğrenebiliriz. MÖ III. binyılın birinci evresine (MÖ 3.000-2.750) ait ölü gelenekleri hakkında en yakın bilgileri Malatya-Elazığ Bölümünde Arslantepe, Pağnik Öreni, Taşkun Mevki, Han İbrahim Şah mezarları vermektedir. Muhtemelen Şemsiyetepe ve Suyatağı çevresinde tespit edilen taş sanduka mezarlıklar da MÖ III. binyılın I. evresinden itibaren kullanım görmüş olmalılar. Erzurum-Kars Bölümü içerisinde kalan Güzelova'nın intramural çömlek mezarının ve Muş-Van Bölümü içerisinde kalan Çelebibağ'ın çömlek mezarının da MÖ III. binyılın ilk evresinde uygulanmış olma ihtimalleri bulunmaktadır.

Yukarıda kısaca geçişini ele aldığımız MÖ III. binyıl başlarında (*I. evre/ETÇ I:* MÖ 3.000-2.750) Doğu Anadolu bölgesinde görülen mezar tipleri basit toprak, pithos/küp, çömlek ve sandukalardan oluşmaktadır. Malatya-Elazığ bölümünde Arslantepe, Değirmentepe, Korucutepe, Norşuntepe'de tespit edilen intramural gelenekteki çömlek tipi mezarlar bu evre içerisinde değerlendirilebilir (Tablo 6.33).

Erzurum-Kars bölümünde Güzelova içerisinde tespit edilen çömlek mezar da bu evre içerisinde verilebilir (Tablo 6.43). Muş-Van bölümünde Çelebibağ içerisinde tespit edilen kremasyon uygulanan çömlek tipi mezar da bu evreye dâhil edilmiştir (Tablo 6.51). Çömlek tipi mezarlara göre daha az ele geçen pithos/küp mezarlara bu evrede Malatya-Elazığ bölümünde Değirmentepe ve Han İbrahim Şah yerleşimi içerisinde ulaşılmıştır (Tablo 6.39). Muş-Van bölümünde bulunan Tilkitepe'nin küp mezarlarının kronolojileri sıkıntılı olsa dahi bu süreç itibariyle uygulanmaya başlanmış olabilirler (Tablo 6.49). Doğu Anadolu'da bu evre için çömlek tipi mezarlara çokça ulaşılmışken Pithos/Küp mezarın neredeyse hiç uygulanmadığını söyleyebiliriz.

Anadolu için bir yenilik olan taş sandukalardan Arslantepe'de tespit edilen intramural krali mezarı bu evre içerisinde yer almaktadır (Tablo 6.34). Malatya-Elazığ Bölümü içerisinde tesadüfen tespit edilen Şemsiyetepe, Suyatağı, Sakyol'un extramural taş sanduka mezarlarının en erken kullanımları bu evre içerisinde başlamış olabilir (Tablo 6.41). Ancak net bir bilgi bulunmamakla birlikte ETÇ II'den itibaren kullanılmaya başlanmış olma ihtimalleri daha fazladır. Bir başka elit mezar olan Korucutepe'nin kerpiç odaları halihazırda tartışma konusu olsa da ETÇ I içerisinde değerlendirilebilir (Tablo 6.36). Basit toprak tipi mezarlardan Taşkun Mevki, Han İbrahim Şah ve muhtemelen Pağnik Öreni'ndekiler bu evre içerisinde yer almaktadırlar (Tablo VI.38). Erzurum-Kars Bölünde tespit edilen Alaybeyi Höyük içerisindeki basit toprak mezarların en erken kullanımı bu evre içerisine verilebilir. Çünkü bu mezarlar Kalkolitik Çağ yerleşimlerinin hemen üzerinde bulunmuşlardır. Ancak net bir bilgi elde edilememiştir. Muş-Van bölümündeki Tilkitepe'nin basit toprak mezarlarının bir kısmı bu evre içerisinde kullanılmış olabilir (Tablo 6.47).

Bu mezarlar yerleşim yeri içerisinde tespit edilmiş olsa da yerleşimlerdeki konutlar hesaba alındığında yaşayan kişi sayısında büyük eksiklikler görülmektedir. Bu nedenle extramural gömü geleneğinde başka uygulamanın olma ihtimali yüksektir. Şemsiyetepe, Suyatağı, Sakyol gibi extramural taş sanduka mezarların MÖ III. binyıl içerisinde kullanım gördükleri tespit edilmiştir. Hangi evreye ait oldukları sistemli bir kazı çalışması yürütülmediği için belirlenememiş olsa da MÖ III. binyılın başlarında bu kadar çok sayıda sanduka tipi mezara sahip mezarlığın olması zor görülmektedir. Tespiti yapılan yerleşim dışı bu mezarlıkların seçilen yerleri yerleşimcilerin gözle görebileceği uzaklıkta ve düz bir yere uygulanmıştır.

Bu evrenin ölü gömme gelenekleri ve mezar tipleri genel bir değerlendirmeye alındığında ölüler mezar içerisine hocker pozisyonunda gömülmüşlerdir. Mezarlara ölülerin armağanlarıyla gömülme geleneğine devam edilmiştir. Mezar içerisindeki buluntular ziynet eşyalarından ve ölüye öteki dünyada eşlik etmesi için bırakılan eserlerden oluşmaktadır. Mezar buluntuları kişilerin hayatta iken toplum içerisindeki ekonomik ve sosyal gücü ile paralellik sergilemektedir. Mezarların bazılarında, Arslantepe, Korucutepe gibi, ele geçen buluntular zenginlik boyutunu yansıtırken mezar tiplerinin de ölenin ekonomik gücünü yansıttığı düşünülebilir. Zengin bireyler yerleşim yeri içerisinde veya gözle görülebilir şekilde yerleşim yeri yakınına gömülürken bebek ve çocukların bir önceki binyılda olduğu gibi yerleşim yeri içerisinde özellikle konutların tabanlarının altına gömülmeye devam ettirildiği anlaşılmaktadır.

Doğu Anadolu Bölgesi dışında ETÇ I'e tarihlenebilecek mezar/mezarlıkları şöyle sıralamak mümkündür: Aşağı Salat[2784], Hassek Höyük[2785], Tilvez[2786], Mezraa[2787], Birecik Mezarlığı[2788], Başur, Nevali Çori, Hassek, Kuriki, Kale Höyük, Oylum, Yarım Höyük, Kargamış, Şaraga, Hacınebi, Gedikli Karahöyük, Samsat, Ovaören, Bel Höyük, Alacahöyük, Çadır, Tekeköy, Kavak Kaledoruğu, Baklatepe[2789], Yortan Mezarlığı[2790], Kusura A, Karataş- Semayük[2791].

Bu evrede ölü gömme adetleri açısından farklı düşünceler izlenmektedir. Mezarlar kentin dışında, kentin yakınındaki bir yerde bulunmaktadır. MÖ III. binyıl başlarından itibaren hammaddeye dayanan ilişkilerin arttığını ve iletişim ağının karmaşık bir hal aldığını mezarlardaki somut verilerden anlamak mümkündür. Bu binyıllık süreçte Doğu Anadolu Bölgesi hem Güney Kafkasya, Kuzey Batı İran ile hem de Mezopotamya ve Suriye ile karayolu ve nehirler vasıtasıyla güçlü olmazsa da ticari ilişkiler yaşanmaktaydı. Doğu Anadolu'daki mezarlarda tespit edilen buluntular güney yönlü

[2784] Şenyurt, "Aşağı Salat 2001 Yılı Kazısı", 646.
[2785] Manfred Behm-Blancke, "Hassek Höyük", *ArkeoAtlas, Sayı: 2*, 2003, 27
[2786] Fuensanta, vd., "Tilbeş Höyük Salvage Project Excavation", 135
[2787] D. Yalçıklı ve V. M. Tekinalp, "2001 Yılı Çalışmaları", *Ilısu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları*, Ankara 2004, 116
[2788] Sertok, 2003: 54
[2789] Efe, "Batı Anadolu Son Kalkolitik ve İlk Kalkolitik Çağı", 122; Derin, "The Interpretation of the Change and Variations Observed in the Burial Customs at the Early Bronze Age in Western Anatolia", 268, Fig. 3; Hayat Erkanal, "Bakla Tepe", *ArkeoAtlas, Sayı: 2*, 123.
[2790] Kamil, *The Yortan Culture within The Early Bronze Age of Western Anatolia 1982*, 1
[2791] Daniela Baldoni, Carlo Franco, Paolo Belli, Fede Berti, *Karia'da bir Liman Kenti İasos,* Çev. Gürkan Ergin, Homer Yayınları, İstanbul 2004, 124; Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar,* 101.

Jemdet Nasr ve Er. Han. I ile doğu yönlü Kura-Aras II kültürleriyle kültürel iletişim halinde olduğunu göstermektedir. Uruk dönemi kadar canlı ve güçlü olmayan çok yönlü ilişki ağı bölgenin ekonomik yönden cazibe merkezi olmasının devamlılığını sağlamış olmalı. Tarım destekli hayvancılığa dayalı yaşam modeline uygun olan bu coğrafyanın aynı zamanda maden ağırlıklı hammadde kaynaklarına sahip olması tercih sebeplerinin devam etmesine zemin hazırlamıştır. Bu nedenle merkezi Uruk sistemi çökünce daha küçük ölçekli organizasyon kurabilme gücüne sahip kişilerin ve grupların dikkatini üzerine çekmiştir. Bütün bu sebepler beraberinde siyasi, askeri ve dini gücü elinde tutan insanları getirmiştir. Büyük boyutlu olmayan ticari yol ağlarını elinde tutan bu insanlar bölge içi ve dışındaki diğer güçlü insanlarla ilişkilerini yoğunlaştırmış gibi görülmektedirler. Malatya-Elazığ Bölümü'ndeki bir avuç mezar içerisinde nadiren ele geçen demir eserlerden (Korucutepe) tunç, bakır, altın, gümüş vd. madeni eserlere kadar geniş yelpazede buluntu grupları bir şekilde üretimin gerçekleştiğine işarettir. Elitler bu eserlerin kaynağı olan maden üretimini ellerinde tutarak zenginliklerini arttırmaya devam etmiştirler. Beraberinde hayvansal ürünlerin, taş, kemik ve egzotik eserlerin de üretim ve dağıtımını elinde tutan insanların olduğunu mezarların kendilerinden anlamak mümkündür. MÖ III. binyılda sayıları oldukça az olan bu zengin, ayrıcalıklı aşiret ağalarının güçlerinin devam etmesi için güvenli bir şekilde yaşam sürmeleri gerekmekteydi. Çevre duvarlarıyla güvenliği sağlayan belli başlı kentler bu nedenle diğerleri arasından sıyrılarak cazibe merkezleri haline gelmeye başlamış olmalı ve diğerlerine göre daha çok zenginleşmelerinin kaynağında bu sosyal ve ekonomik nedenler olmalıdır. Arslantepe, Korucutepe gibi mezarların görece savunma duvarlarının bulunduğu büyük yerleşimlerde tespit edilmeleri zenginleşen bazı kentlerin bu yönde varlığını desteklemektedir. Tekrar etmek gerekirse Geç Kalkolitik Çağın sistemli, büyük kolonilerine göre daha küçük olan MÖ III. binyıl başlarındaki ticaret ağları binyılın ortalarına doğru genişleyerek yan kolların da artmasıyla yeni yerleşimleri beraberinde getirmiş olmalı. Doğu Anadolu Bölgesi'nin MÖ III. binyıl ortalarına doğru yaşanan bu yeni gelişme eski yerleşimlerin de büyümesini sağlamıştır. Bu merkezlerde söz konusu ağların organizatörü olmayı başaran bazı ailelerin zenginleşerek toplum içerisinde söz sahibi olduklarını, idareyi ellerinde tutan elitist sınıfa dönüştüklerini ön görebiliriz. Yönetici kişilerin elde ettikleri siyasi gücün askeri ve dinsel güçle perçinleştiğini gösteren ipuçlarına çok az mezarda ulaşılmıştır. Mezarlardaki kişilerle

birlikte ele geçen taçlar, asalar, bel kemerleri, özel kaplar ve madeni silahlar bu durumu yansıtmaktadır. Mezarların yapım aşamasında harcanan zaman, emek; mezarların yapı malzemeleri sosyal sınıf ayrımının zamanla belirgin hale geldiğini göstermektedir.

MÖ III. binyıl başı itibariyle mezarlardaki zenginlik ölçütünü gösteren ölü hediyeleri ve mezar tiplerinde (taş sanduka, oda) yeniliklerin olması bir önceki binyıldan gelen siyasi ortamın belirgin bir şekilde değişikliklere uğradığını göstermektedir. Tarımdan ziyade hayvancılığın büyük oranda artması ve madenciliğin katlanarak ivme kazanması zenginlerin çoğalmasını, dolaylı yoldan az sayıda elit mezarlarının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Malatya-Elazığ bölümündeki bazı mezarlarda tespit edilen Kura-Aras ve Mezopotamya etkili pişmiş toprak kapların bir arada Erzurum-Kars bölümündeki mezarlarda ulaşılamaması, tersine mezarlarda ve yerleşimlerde Kura-Aras, Trialeti ve Sioni etkili pişmiş toprak kapların tespit edilmeleri toplulukların iletişim yönlerini daha net göstermektedir. Bölgeler arasında yaşanan söz konusu kültürel ilişki kimi zaman artmış kimi zaman azalmış, kimi zaman merkezlere bağlı olarak yol güzergâhları değişmiş olmalı.

MÖ III. binyıl ortalarına (*II. evre/ETÇ II:* MÖ 2.750-2.400) gelindiğinde bir önceki evrede de olduğu gibi mezarlar basit toprak, pithos/küp, çömlek ve sanduka mezar tiplerinden oluşmaktadır. Pağnik Öreni yerleşiminde uygulanan çömlek mezar tipi bu evreye tarihlenmektedir (Tablo 6.33). Net olmamakla birlikte Güzelova'daki çömlek örneğin en erken kullanımı bu evreye verilebilir (Tablo 6.43). Tilkitepe'de tespit edilen bazı çömlek mezarlar da bu evre içerisinde değerlendirilebilir (Tablo 6.48). Tepecik'te ele geçen kerpiç sanduka mezarlar da bu evre içerisinde değerlendirilebilir (Tablo 6.35). Arslantepe'nin çukur şeklinde açılan oda yapısının sonlanmasından sonra mezar olarak kullanıldığı evre bu tarih aralığını vermektedir (Tablo 6.37). ETÇ II içerisine tarihlenen mezar tipleri arasında en çok basit topraklara ulaşılmıştır. Arslantepe, Norşuntepe, Pulur/Sakyol'da bu evreye ait basit toprak mezarlara ulaşılmıştır. Pağnik Öreni'nde açılan bu tipteki mezar da ETÇ II'ye tarihlenebilir (Tablo 6.38). Çünkü iskelet kalıntılarıyla ele geçen seramikler üzerinde yapılan incelemeler Pulur/Sakyol Höyük'ün VIII. mimari tabakasıyla çağdaş olduğunu göstermiştir.

Erzurum-Kars bölümünde Sos, Pulur ve Güzelova içerisindeki mezarlardan bazıları MÖ III. binyılın II. evresine tarihlenmektedirler. Bu mezarlar intramural

geleneği yansıtmaktadırlar (Tablo 6.42). Extramural gelenekte basit toprak mezar tipine Harman Yeri'nde ulaşılmıştır. Ancak bu mezarlığın içerisinde kalan basit toprakların MÖ III. binyılın hangi evresine ait olduğunu söylemek oldukça zordur (Tablo 6.44). Muş-Van bölümünde bulunan Tilkitepe ve Dilkaya'da tespit edilen basit toprak mezarlardan bazıları bu evreye tarihlenmiştirler (Tablo 6.47). Malatya-Elazığ bölümünde tesadüfen tespit edilen extramural mezarlıklardan taş sandukaların uygulandıkları Şemsiyetepe, Suyatağı, Sakyol (Tablo 6.41); Erzurum- Kars bölümünde Harman Yeri, Kurdun Deresi (Tablo 6.45); Ernis, Yuvadamlı, Dorukdibi (Tablo 6.50) mezarlıklarındakilerin kullanımları büyük ihtimal bu evre içerisinde başlamıştır.

Bu evrenin ölü gömme gelenekleri ve mezar tipleri genel bir değerlendirmeye alındığında mezar tipleri için bir önceki evrede olduğu gibi zenginliğin net olarak göstergesi olduğunu söylemek oldukça zordur. Çünkü mezar tipleri ile mezarlar içerisinde tespit edilen eserler arasında bağlantı bu sefer kurulamamıştır. Mesela daha zengin buluntu içereceği düşünülen Arslantepe'nin iki adet çukur oda mezarlarında sadece pişmiş toprak kaplar, figürinler ve büyük bir keçi boynuzu tespit edilmişken (Tablo 6.4) daha az eser beklenen Tepecik'in kerpiç sanduka mezarından daha fazla miktarda ve çeşitlilikte eser ele geçmiştir (Tablo 6.3). Zenginlik elbette mezarlar içerisindeki eserlerin değerleriyle ölçülebilmektedir. Mezarlarda ele geçen eserler ölen bireyin ve çevresinin zenginliğini yansıtmaktadır. Bu evrede ölen bireylerin altın, gümüş, tunç, değerli taşlı süs eşyaları ve silah gibi mezar armağanlarıyla gömülmeye devam edildiği Anadolu'daki diğer mezarlardan daha net anlaşılmaktadır. Ancak Doğu Anadolu Bölgesindeki intramural mezarlarının azlığı, extramural mezarların ise kazılamamış olması sonuçlarımızı olumsuz yönde etkilemektedir. Yine de ekonomik açıdan zengin olmayan bireylerin mezarlarında nispeten çok az buluntu ele geçmiş ya da hiç ele geçmemiş diyebiliriz. Mezarlara ahşap, tekstil (Norşuntepe, Arslantepe) gibi organik maddeden yapılmış eserler de bırakılmış olmalı ancak günümüze kadar ulaşamadıkları anlaşılmaktadır. Mezarlar daha çok doğu-batı doğrultulu yapılmışlardır. Bu durum bir önceki binyıl ve evrenin devamı olarak güneşin doğuşu ile ilişkilendirilebilir. Bir önceki binyıldan devam eden bir diğer şey ölü yemeği gibi ritüeller olmuştur. Bu evrede ticaretin düzenli akışının devam etmesiyle şehirleşme oranı artmış dolayısıyla elit sınıfın gücü ve miktarı da artış göstermiştir. Ticaret ağının güney yönü, Mezopotamya ile olan kültürel iletişimin durma noktasına geldiği mezar

buluntularından anlaşılmaktadır. Bir önceki evreye göre artan ticaret ağı sayesinde yerleşmelerin kısmen büyüdüğünü ve beraberinde bazı merkezlerin savunma sistemiyle çevrilen yerleşmeler (Korucutepe, Tepecik, Norşuntepe) halini aldıklarını söyleyebiliriz. Bu yerleşimler içerisinde sayısal olarak artışın yaşandığı saraylar, tapınaklar ile çağdaş mezarlar tespit edilmiştir. Beraberinde halkların kısmen zenginleşmiş olabileceğini mezar buluntularından ve taş sanduka mezarların sayısında yaşanan artıştan şimdilik söylemek mümkündür.

Doğu Anadolu Bölgesi dışında ETÇ II'ye tarihlenecek mezar/mezarlık verilerini şöyle sıralayabiliriz: Lidar[2792], Aşağı Salat, Gre Virike[2793], Mezraa, Titriş, Tilbeshar, Birecik, Gedikli, Samsat, İkiztepe[2794], Alacahöyük, Demircihöyük-Sarıket[2795], Küçük Höyük, Bozüyük[2796], Küçükhöyük[2797], Kültepe, Alişar (?), İtburnu Höyük Mezarlığı, Kavak Kaledoruğu, Ovaören, Harmanören[2798], Bademağacı[2799], Baklatepe[2800], Yortan[2801], Ulucak[2802], Karataş- Semayük[2803].

MÖ III. binyılın geç evresinde (*III. evre/ETÇ III: 2.400-2.000*) yeni bir uygulama olan Kurgan tipi mezar geleneği dışında çömlek, pithos, basit toprak, sanduka mezarların uygulanmasına devam edildiği anlaşılmaktadır. Bu evre içerisinde Malatya-Elazığ Bölümünde Köşkerbaba'da, Muş-Van Bölümündeki Tilkitepe'de intramural çömlek mezar uygulaması yapılmıştır (Tablo 6.33, 48). Köşkerbaba'da ve Pulur Sakyol'da bu evre içerisinde intramural gelenekte pithos tipi mezar uygulamasının uygulandığını anlaşılmaktadır (Tablo 6.39). Farklılık olarak Köşkerbaba'da çağdaşı extramural pithos gömü uygulamasına işaret eden bir örnek tespit edilmiştir (Tablo 6.40). Muş-Van Bölümündeki Tilkitepe'de ele geçen intramural pithos mezarların bazıları bu evre içerisinde değerlendirilebilir (Tablo 6.49). Benzer şekilde MÖ III. binyıl

---

[2792] Marcella Frangipane, "Doğu Anadolu İlk Tunç Çağ II-III Dönemi", *ArkeoAtlas, Sayı: 2*, 2003, 60
[2793] Ökse, "Gre Virike 2001 Kazısı", 187
[2794] Önder Bilgi, "İkiztepe Kazıları 1989 Dönemi Sonuçları ve Restorasyon Çalışmaları", *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* Ankara 1991, 242
[2795] Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar,* 111
[2796] Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar,* 111
[2797] Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar,* 111
[2798] Mehmet Özsait, "Harmanören Mezarlığı", *ArkeoAtlas, Sayı:2,* 2003, 119.
[2799] Duru ve Umurtak, "Bademağacı Kazıları, 2004", 440-439, 444: Resim. 5.
[2800] Machteld J. Mellink, "Excavations at Karataş Semayük in Lycia", *AJA, vol. 68/3,* 1964, 259; Özsait, "Harmanören Mezarlığı", 101.
[2801] Engin Akdeniz, *Tarih Öncesinden İlk Demir Çağı'na Manisa, Akhisar Belediyesi Kültür Yayınları,* Manisa, 2011, 60
[2802] Erkanal, "Bakla Tepe", 123.
[2803] Erkanal ve Özkan, "1998 Yılı Bakla Tepe Kazıları*",* 266.

içerisinde hangi evrede kullanım gördükleri tespit edilemeyen Malatya-Elazığ bölümünde tesadüfen tespit edilen Şemsiyetepe, Suyatağı, Sakyol'daki taş sanduka mezarların MÖ III. binyıl sonuna kadar kullanılmış olmaları muhtemeldir. Benzer şekilde Erzurum-Kars bölümünde Harman Yeri ve Kurdun Deresi (Tablo 6.45); Muş-Van bölümünde Yuvadamlı ve Dorukdibi (Tablo 6.50) mezarlıklarında tespit edilen taş sandukaların kullanımları bu evreye kadar esnetilebilir. Erzurum-Kars bölümünde Sos Höyük'te intramural gelenekte ETÇ II'de uygulandığını bildiğimiz basit toprak tipi mezarların MÖ III. binyıl III. evresinde de uygulanmaya devam edildiğini görüyoruz (Tablo 6.42). Erzurum-Kars bölümündeki Harmanyeri'nde ve Muş-Van bölümündeki Tilkitepe'de tespit edilen bu tipte mezarların da kullanımı bu evreye kadar çekilebilir (Tablo 6.44, 47).

Daha öncede belirttiğimiz gibi Doğu Anadolu Bölgesi'nin yeni geleneği olan kurgan mezarlarının şuan için en erken kullanımı MÖ III. binyılın sonlarına verilebilir. Erzurum-Kars bölümü içerisinde Kuzeyhan Kalesi, Ziyarettepe, Kurtkale, Akçakale, Kartalpınar, Tuzluca Hasankent'te farklı boyutlarda kurganlar tespit edilmiştir (Tablo 6.21). Muş-Van bölümünde de çağdaşları olan bu tip kurganlara Hazinetepe, Yuvadamlı, Suluçem, Bozkurt'ta ulaşılmıştır (Tablo 6.28). Bu kurganların kronolojileri problemli olsa dahi ele geçen seramiklerin başlangıçları MÖ III. binyılın III. evresinin sonlarını işaret etmektedir (Tablo 6.46, 52).

Bu evrenin başlarında Doğu Anadolu toplumlarının yaşam modellerinde bölümlere göre değişimlerin yaşandığı bu değişimlere paralel refah düzeylerinde de iyiden iyiye dönüşümün yaşandığı anlaşılmaktadır. Hayvancılık, tarım ve özellikle ticari ilişkiler sayesinde bazı insanların önceki evrelere göre daha çok zenginleştikleri öngörülmektedir. Norşuntepe gibi merkezlerin seçkin elitist sınıfların idare ettiği güçlü beyliklere dönüştüklerini bu dinamiklere bağlamak mümkündür. Diğer evrelere göre Doğu Anadolu'daki topluluklarının daha hareketli bir yaşam modelini benimsediklerini de ön görmek mümkündür. Bu insanların mobil hayata yönelmenin temel sebebini iklime bağlayanlar olduğu gibi toplumsal dinamiklerin değişimine bağlayanlar da bulunmaktadır. Doğu Anadolu'daki maden yatakların, verimli toprakların cezbedici olmasından kaynaklı özellikle Kafkasya'dan toplulukların göç ettikleri söylenebilir. Doğu Anadolu'nun doğu sınırında artan kurgan tipi mezarlar bu coğrafyaya batısına göre daha yoğun Kafkas göçünün yaşandığına işarettir. Bu evrede Elazığ-Malatya

Bölümü'nde kurgan tipi mezarların görülmeyişini tekrar Mezopotamya'yla başlanan iletişime bağlamak mümkündür. Bu hususta güneyden gelen etkilerin oda mezarları, doğudan gelen etkilerin kurgan mezarları Anadolu'ya taşıdığını söylemek yanlış olmaz.

Bu evre için genel değerlendirme yaptığımızda Anadolu'nun bazı mezarlarında (Alacahöyük, Horoztepe, Mahmatlar, Salur, Ahlatlıbel?, Küllepe, İkiztepe, Gre Virike, Titriş) altın, gümüş, tunç, bakır, kurşun ve değerli taşlardan yapılmış eserlerin ele geçtiğini biliyoruz. Bu evreye tarihlenen Hassek, Tilbeshar[2804], Karataş-Semayük[2805], Çayönü, Çadır, Alakır, Ovaören, Yortan Mezarlığı[2806], Harmanören[2807] mezar/mezarlıklarında da çok sayıda esere ulaşılmıştır. Maalesef Doğu Anadolu'daki kazılar yetersiz olduğu için benzer sonuçlara ulaşmak mümkün olmamıştır. Ancak bu evrede bazı insanların topluluklar içerisinde ayrıcalıklı hale gelerek zanaatta dönemin en üst seviyesini yakaladıklarını söylemek mümkündür. Anadolu'daki mezarlarda ele geçen eserler maden işçiliğinde gelinen noktayı bu açıdan göstermektedir. Ancak Doğu Anadolu Bölgesi'nde de beklenen bu durum kazıların az olması, tespit edilen mezarların daha çok soyulmuş ve yoğun tahribat geçirmiş olmalarından dolayı netleştirilememiştir. Doğu Anadolu'da Erzurum-Kars ve Muş-Van Bölümünde Kura-Aras kültür etkisi devam ederken, Malatya-Elazığ Bölümünde görülmeye başlanan boyalı mallar tekrar Mezopotamya ve Suriye'yle olan iletişim arttığını göstermektedir. Ancak Malatya-Elazığ bölgesinde Kura-Aras kültürün etkisinin devam ettiğini de belirtmek gerekmektedir. Basit toprak, pithos/küp, çömlek, sanduka ve artan oda mezarlar dışında kurgan tipi mezarların ortaya çıkması söz konusu yeni iletişimlerin yansıması olmalıdır.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin ETÇ III'üne ilişkin ölü gömme gelenekleri hakkında da detaylı bilgilere ulaşılamamıştır. Ancak kazılarda intramural gelenekte verilerin diğer evrelere göre daha az görülmesi bu merkezlerin extramural gömü geleneğinde mezarlık yaptıklarını göstermektedir. Bölgesel olarak Malatya/Maldiya'ya ve Išuwa/Tunceli-Elazığ içerisinde MÖ II. binyılına ait extramural tarzda gömü uygulamalarının MÖ III.

[2804] Christine Kepinski-Lecomte ve Fatma Buldan, "Research at Tilbeshar in 2005 City from the Early and Middle Bronze Ages", *28. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Basımevi, Ankara 2007, 737.

[2805] Machteld J. Mellink, "Excavations at Karataş Semayük in Lycia", *AJA, vol. 68/3,* 1964, 259

[2806] Engin Akdeniz, *Tarih Öncesinden İlk Demir Çağı'na Manisa, Akhisar Belediyesi Kültür Yayınları,* Manisa, 2011, 60.

[2807] Mehmet Özsait, "Harmanören Mezarlığı", 119.

binyılın sonlarından devralındığına yorumlanabilir[2808]. Bu evrede Doğu Anadolu Bölgesi ve Kafkasların Anadolu'nun batısına kadar iletişim kurmuş olabilecekleri bazı arkeolojik kanıtlarla desteklenmektedir. Genel olarak MÖ III. bin yılın sonları ile MÖ II. bin yılın başında Karadeniz'in kuzeyinden ve Balkanların bazı yörelerinden Trakya'ya kadar uzanan geniş coğrafyada bazı göçlerin var olduğu belirtilmektedir[2809]. Bu göçlerin izlerini Güneybatı Akdeniz Bölgesinde Karataş-Semayük ve Harmanören gibi yerleşimlerin mezarlarında da görmek mümkündür. İlerleyen zamanlarda Batı Anadolu ve Güneybatı Akdeniz Bölgesindeki yerleşmelerin üzerine yeni mezarlıkların eklenmesiyle Anadolu'nun doğu-batı iletişimini yansıtacak yeni bulgulara ulaşılması mümkündür. Yeni veriler ışığında şuanda bile yeni mezarlıklar belirlenmektedir. Yapılması gereken şey kazılmaları ve bilim dünyasına hizmet etmeleri için yayımlanmaları olacaktır.

Yukarıda ele alınan ***değerlendirmelerin geneline*** baktığımızda Doğu Anadolu Bölgemiz içerisinde gerçekleştirilen kazılarda ve yüzey araştırmalarında tespit edilen mezarlardan MÖ IV. binyıldan MÖ III. binyıla aktarılarak gelen en bilindik mezar tipi çömlektir. Küçük çocuklar, bebekler ve fetüslerin içerisine konulduğu çömlekler devralınan binyılda olduğu gibi yerleşimlerin içerisine uygulanmalarına devam edilmiştir. Malatya-Elazığ Bölümü içerisinde intramural gelenekte uygulama örneklerinin ele geçtiği merkezleri söyle sıralayabiliriz: Arslantepe, Değirmentepe, Köşkerbaba, Korucutepe, Norşuntepe, Pağnik Öreni (Tablo 6.1). Bu mezarlardaki çocuklara, bebeklere ve fetüslere eşlik etmesi için neredeyse hiç armağan bırakılmamıştır. Değirmentepe ve Korucutepe'de olduğu gibi bırakılan eserler birkaç süs eşyasından oluşmaktadır (Tablo 6.6). Arslantepe, Korucutepe, Norşuntepe, Pağnik Öreni, Değirmentepe, Köşkerbaba gibi yerleşimlerde tespit edilen çömlek mezarlar içerisine tekli gömü uygulandığı anlaşılmıştır (Tablo 6.13). Erzurum-Kars Bölümünde Güzelova yerleşimi içerisinde de çömlek tipi mezara ulaşılmıştır (Tablo 6.21). Erzurum-Kars bölümündeki çömlek mezarlar intramural gelenek gömü uygulamasının devamlılığını göstermesi açısından önemlidir.

[2808] J.D. Hawkins, "Assyrians and Hittites", *Iraq, XXXVI,* 1974, 74; J.G. Macqueen, *The Hittites and Their Contemporaries in Asia Minor, Southampton: Thames and Hudson,* 1975, 50; J.Garstang ve O. R. Gurney, *The Geography of Hititte Empire, Occasional Publications of the British Institute of Archaeology in Ankara No. 5,* Ankara 1959, 46, 119; H. Klengel, "Die Hethiter und Išuwa", *Oriens Antiquus, Rivista del Centro per le Antichita e la Storia dell Arte del Vicino Oriente,* Roma, 1968, 63

[2809] Harmankaya ve Erdoğu, *TAY - Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri- 4a/4b: İlk Tunç Çağı,* 34.

Muş-Van Bölümünde intramural, inhumasyon gelenekte çömlek mezarların uygulandığı merkez Tilkitepe'dir. Extramural olup olmadığı netlik kazanmayan çömlek tipi mezarın belgelendiği bir diğer merkez ise Çelebibağ'dır (Tablo 6.28). Bu merkezdeki çömlek mezarı diğerlerinden ayıran özellik kremasyon gömünün uygulanmış olmasıdır (Tablo 6.31). Tilkitepe'nin çömlek mezarın içerisindeki bebek ve çocukların kap içerisine doğu-batı yönlü yatırıldıkları anlaşılmaktadır (Tablo 6.32).

Malatya-Elazığ bölümünde bir önceki binyılın uygulamasının devam ettiği mezar tiplerinden diğeri pithos/küptür. Pithos mezarların tespit edildiği Malatya-Elazığ Bölümündeki merkezlere örnek olarak Değirmentepe, Köşkerbaba, Han İbrahim Şah, Pulur/Sakyol verilebilir (Tablo 6.1). Bu mezarların tamamı yerleşim yerleri içerisinde tespit edilmiştir. Sadece Köşkerbaba'da bir adet extramural uygulamanın olduğu anlaşılmaktadır. Bu tipteki mezarlarda ölülere eşlik etmesi için bırakılan armağanların özellikleri çömleklere bırakılanlardan farklı değildir. Pişmiş toprak kaplar ve tunç yüzük gibi çok az miktarda eserin ele geçtiği görülmektedir (Tablo 6.7). Mezarlar içerisine tekli gömü uygulanmıştır (Tablo 6.12). Ölüler inhumasyon geleneğinde hocker pozisyonunda mezara yatırılmıştır (Tablo 6.18). Han İbrahim Şah gibi yerleşimde tespit edilen pithos içerisindeki iskeletlerin doğu-batı doğrultulu mezara yatırıldıkları anlaşılmaktadır (Tablo 6.20). Erzurum-Kars bölümünde pithos tipi mezarlara ulaşılamamıştır. Muş-Van bölümünde sadece Tilkitepe'de pithos tipi mezarlar açığa çıkartılmıştır (Tablo 6.28). Mezar içerisindeki iskeletler inhumasyon gömü geleneğinde doğu-batı yönlü yatırıldıklarını yansıtmaktadır (Tablo 6.32).

Neolitik dönemden MÖ III. binyıla kadar aralıksız olarak taşınan basit toprak tipi mezarlara Doğu Anadolu Bölgesinin tamamında ulaşılmıştır. Malatya-Elazığ bölümünde Arslantepe, Norşuntepe, Pağnik Öreni, Taşkun Mevkii, Han İbrahim Şah ve Pulur/Sakyol'daki bu mezarların tamamı intramural gelenektedir. Basit toprak mezarlarda buluntu olarak sadece pişmiş toprak kaplar tespit edilmiştir. Sadece Norşuntepe'de ritüellerden geriye kaldıkları anlaşılan hayvan kemiklerinden söz edebiliriz (Tablo 6.5). Arslantepe hariç diğer mezarların tamamında tekli gömü uygulanmıştır (Tablo 6.10). Pağnik Öreni yerleşiminde açığa çıkartılan münferit mezar haricinde tamamında hocker gömü uygulanmıştır (Tablo 6.16). Norşuntepe, Han İbrahim Şah'ta doğu-batı; Pağnik Öreni'nde kuzeybatı-güneydoğu; Pulur Sakyol'daki mezarlara batı-doğu yönlü bireylerin gömüldüklerini iskeletlerin buluntu durumundan

anlamak mümkündür (Tablo 6.20). Bu durumda basit toprak tipi mezarlarda yön birliği olduğundan söz edemeyiz. Ancak hemen burada belirtmek gerekir ki bu mezarlar yerleşimdeki insanların gömü geleneklerinin tamamını teşkil edememektedir. Çünkü mezarlıklar tespit edilerek kazıları yapılamamıştır.

Erzurum-Kars bölümünde Sos, Pulur, Güzelova Höyük yerleşimleri içerisinde tespit edilen intramural basit toprak mezarlar münferittirler. Alaybeyi'nde açılan mezarların sayısı münferit olmaktan uzaktır. Yerleşim içi mezarlık uygulamasını yansıtıyor olabilir, ancak kazı alanı genişletilemediği için net bir şey söylemek mümkün değildir. Harmanyeri'nde kaydedilen basit toprak tipi mezarlar ise extramuraldirler. Basit toprak mezarlardan Sos, Güzelova ve Alaybeyi'nde tekli gömü Pulur'da ise çoklu gömü uygulanmıştır (Tablo 6.24). Bütün basit toprak mezarlarda bireyler mezarlara inhumasyon şeklinde hocker pozisyonunda gömülmüşlerdir. Sadece Harmanyeri'nde kremasyon uygulamasına dair izlere ulaşılmıştır. Ancak yayınların karışıklığından net olarak hangi tip mezarda uygulandığı anlaşılamamıştır. Hatta kremasyonların çömlek tipi mezarlarda uygulanmış olabileceği sonucuna ulaşmak mümkündür. Sos, Güzelova, Pulur ve Harman Yeri'nin basit toprak mezarları içerisinde ölüye armağan olarak bırakılan eserlerin Malatya-Elazığ Bölümü içerisindeki basit toprak mezarlarına göre daha zengindir (Tablo 6.22). Basit toprak mezarlar içerisinde sadece Sos için doğu-batı, Güzelova için güney-kuzey yönlü, Alaybeyi için doğu-batı, kuzeydoğu-güneybatı, kuzey-güney, batı-doğu yönlü yatırılan bireylerin baş-ayak yönleri rapor edilmiştir (Tablo 6.27).

Muş-Van bölümünde intramural gelenekte Tilkitepe ve Dilkaya'da; extramural gelenekte Gönlüaçık, Grebudo'da basit toprak tipi mezarlara ulaşılmıştır (Tablo 6.28). Basit toprak mezarlardan Tilkitepe'de tekli ve çoklu gömü, Ernis'te çoklu gömünün uygulandığı anlaşılmıştır (Tablo 6.29). Tilkitepe'deki inhumasyon gömütler mezarlara doğu-batı yönlü hocker pozisyonunda gömülmüşlerdir (Tablo 6.30-32).

Bir diğer mezar türü çukur oda mezarlardır. Bu mezarlar, insanların ne amaçla kullandıkları net olarak anlaşılmayan yapıların sonlanmasından sonra içlerine uygulanmıştır. Bu mezarlara örnek olarak Malatya-Elazığ Bölümünden Arslantepe verilebilir (Tablo 6.1). Çukur/Kuyu mezar içerisinde değerlendirilen ancak Kafkas dünyasından oda şeklinde mezarlardan ayrılan mezarlara Erzurum-Kars bölümünde Sos

Höyük'te ulaşılmıştır. Bu iki yerleşimdeki mezarlar dolaylı yoldan Kafkas dünyası ile ilişkilendirilmektedir. Arslantepe mezar örneklerinde oldukça az sayıda ölü hediyesi ele geçmiştir (Tablo 6.4). Bu yerleşimin oda mezarları kuyu mezarlardan farklı olarak çoklu gömüye sahne olmuştur. Diğer mezarlarla benzer olarak bu mezarlar içerisine de gömülenler hocker pozisyonunda yatırılmıştır (Tablo 6.17). Sos Höyük'teki iskeletlerin yatış yönleri incelendiğinde doğu-batı yönlü oldukları anlaşılmaktadır. Ancak Güzelova'da tespit edilen basit toprak içerisinde erkek iskeletinin güney-kuzey yönlü olması (Tablo 6.27) bu coğrafya içerisinde tam anlamıyla bir yön birliğinin olmadığını göstermektedir.

Oda tipi mezarlar Anadolu'nun MÖ III. binyılında ortaya çıkan yeniliklerinden birisidir. Doğu Anadolu Bölgesi'nde hafirinin MÖ III. binyılın başına tarihlediği Korucutepe'nin oda mezarları kerpiçten yapılmıştır. Bu mezarlar yerleşim yeri içerisinde kalmaktadır. Mezar buluntularına baktığımızda oldukça zengin oldukları görülmektedir (Tablo 6.4). Mezar odalarından birine tekli diğerine çoklu gömü uygulanmıştır (Tablo 6.11). İnhumasyon iskeletlerin durumuna bakıldığında hocker pozisyonuna sahip oldukları görülmektedir (Tablo 6.17). Yine iskeletlerin mezar odası içerisindeki pozisyonlarına baktığımızda doğu-batı yönlü oldukları anlaşılmaktadır (Tablo 6.20).

Doğu Anadolu Bölgesi'nin MÖ III. binyılında ortaya çıkan yeniliklerinden bir diğeri taş sanduka mezarlardır. Bu mezarlara Malatya-Elazığ bölümünde Arslantepe, Değirmentepe, Şemsiyetepe, Suyatağı, Sakyol'da ulaşılmıştır. Bu mezarlardan Arslantepe, Değirmentepe'de ele geçenler intramural; Şemsiyetepe, Suyatağı, Sakyol'da tespit edilenler ise extramural mezarlık geleneğine sahiptirler (Tablo 6.1). Yerleşim yerleri içerisinde ele geçenler münferit iken extramural olanların sayısı çok olmakla birlikte tam sayıları belirlenememiştir. Arslantepe mezarı içerisindeki krali kişiyle birlikte ele geçen ölü hediyelerinin oldukça fazla sayıda ve değerli olması dikkat çekicidir. Bu taş sanduka mezar ve daha erken bir tarihe verilen Korucutepe'nin kerpiç oda mezarlarının oldukça değerli eserlere sahip olması bölge içerisindeki yenilikçi insanlara ev sahipliği yapmış olabileceğini göstermektedir. Yerleşim dışı mezarlarda kazı çalışmalarının yapılamaması, tespit edilenlerin belgelenmeden önce soyulmuş olmaları durumu daha da zorlaştırmaktadır. Arslantepe'nin sanduka mezarı içerisine tekli gömü uygulanmışken mezarın kapak taşının hemen üzerinde dört bireyin daha

gömüldüğü anlaşılmaktadır (Tablo 6.8). İntramural mezarlarda tekli gömü uygulamasının olduğunu söylemiş olsak da yoğun tahribattan dolayı bunun net olduğunu belirtmek mümkün değildir. Yine aynı şekilde baraj suları ve yağmadan tahrip edilen bu sandukalarda bireylerin hocker pozisyonunda gömüldüklerini söyleyebiliriz. Arslantepe mezarı içerisindeki ve kapak taşı üzerindeki dört birey hocker pozisyonundadırlar (Tablo 6.14). Arslantepe mezarındaki krali kişi inhumasyon gelenekte doğu-batı yönlü gömülmüştür (Tablo 6.20).

Erzurum-Kars bölgesinde tespit edilen taş sanduka mezarlar da kurganlar gibi extramuraldir. Harmanyeri ve Kurdun Deresi'deki örnekler taş sanduka mezarların yayılım coğrafyasını anlamamızda kilit rol oynamaktadırlar. Harmanyeri'ndeki taş sandukalara ölülere eşlik etmesi için bırakılan eserler arasında tunçtan yapılanların sayısının fazla olduğu anlaşılmaktadır (Tablo 6.23). Muş-Van bölümünde Ernis, Yuvadamlı, Dorukdibi, Gönlüaçık, Grebudo'daki taş sandukalar extramural gelenektedirler (Tablo 6.28).

Taş sandukanın öncüsü olan kerpiç sanduka mezarlar bölgede MÖ IV. binyıldan itibaren uygulanmaya başlanmıştır. Tepecik/Makaraztepe yerleşimi içerisinde uygulamasına devam edildiği anlaşılmaktadır. Korucutepe'nin kerpiçten örüleninin Arslantepe'nin taştan örülen mezarına göre mezar buluntusu oldukça fakirdir (Tablo 6.3). Sandukalar içerisine tekli ve çoklu gömü uygulanmıştır (Tablo 6.9). İskeletler inhumasyon gelenekte hocker pozisyonunu işaret etmektedir (Tablo 6.15). Bölge içerisindeki diğer mezarların çoğunda görülen yön birliğine aykırı olarak batı-doğu doğrultuludurlar.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin ölü gömme geleneğinde önemli bir yere sahip olan "Kurgan" tipi mezarlar Güney Kafkasya ve İran Azerbaycan'ında olduğu gibi Doğu Anadolu Bölgemizde de Kura-Aras Döneminin sonundan itibaren uygulanmaya başlanmıştır. Bu mezarlara Erzurum-Kars bölümünde Kuzeyhan Kalesi, Ziyarettepe, Kurtkale, Akçakale, Kartalpınar, Tuzluca Hasankent'te ulaşılmıştır (Tablo 6.21). Muş-Van Bölümünde Hazinetepe, Yuvadamlı, Suluçem, Dorukdibi, Bozkurt Kurganları bu tip mezarların Doğu Anadolu Bölgesinin batı sınırında, Güney Kafkasya sınır sahasında yoğunlaştığını göstermektedir. Genel anlamda batıda Muş-Erzurum arasına çekilebilecek bu hat ile güneyde Tendürek ve Aladağlarla sınırlı alan arasına

yayıldıkları anlaşılmaktadır. Tendürek ve Aladağların güneyinde ve Van Gölü Havzasının kuzeyinde yer alan Çaldıran-Erciş-Patnos yöresinde sayıca daha az bu türden gömü geleneğinin bulunduğu belirtilmektedir. Van Gölü Havzasında bulunan birkaç örnek dışında bu türden gömü geleneğinin bulunmadığı belirtilmektedir[2810].

Yukarıda kısaca ele aldığımız Doğu Anadolu Bölgesi'nde görülen bu uygulamanın kökenini MÖ III. binyılda Transkafkasya'da yeni bir gömü geleneği şeklinde ortaya çıkan "Kurgan" tipi mezarlarda aramak mümkündür. Bir göç hareketinin sonuçlarını yansıtan bu gelenek (kurgan) türü mezarların Avrasya bozkırlarından Transkafkasya'ya daha sonra Doğu Anadolu'ya ulaşmış olduğu düşünülmektedir[2811]. Mezarları, seramikleri, madeni eserleri ve mimari verileri benzer olan Kura-Aras topluluklarının yaşandığı Doğu Anadolu Bölgesi ile Kafkas dünyası arasındaki coğrafi sınırlar kültürel bazda net olarak çizilemez. Tezimizle ilişkili olarak en büyük sorun yukarıda vermeye çalışsak da Kafkasya'nın uzantısı ve devamı niteliğindeki Doğu Anadolu Bölgesi içerisindeki bu kültürün belirgin, maddi kalıntısı olan kurgan tipi mezarların yayılım sahasının net olarak belirlenemeyişidir. Ancak şunu söylemek mümkün, Kafkas coğrafyası içerisinde kalan kültürler ile batıda Karadeniz arasında kalan kültürler derin vadiler vasıtasıyla birbirleriyle kaynaşıyor olmalıydılar[2812]. MÖ III. binyılda Kafkas coğrafyası ile Doğu Anadolu coğrafyası arasına kültürel çizgi çekilememesinin sebebini her iki coğrafya içerisinde tek bir kültürün bu yollarla kaynaşarak yaşanmasına bağlamak mümkündür[2813]. Bu kaynaşma yine batı yönlü Fırat Nehri ve kolları üzerindeki merkezlerde yaşanmış ve daha sonra güney yönlü olarak Levant coğrafyasına doğru devam etmiştir[2814]. Kafkaslar, Doğu Anadolu, Karadeniz coğrafyası ve Levant boyunca görülen bu ortak kültürel özelliklerin daha uzak diyarlara Balkanlara ve Ege kıyılarına kadar ulaştığı belirtilmektedir. Bu durumu da benzer metal eserlerin kullanımı, üretimi ve ticari dağıtımına bağlamak mümkündür[2815].

[2810] Aynur Özfırat, "Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazıları", *Belleten, Cilt LXXIII, Sayı: 268,* Ankara 2009, 635-636.
[2811] Özfırat, "Doğu Anadolu Yüksek Yaylası'nda MÖ 2. Binyıl Kurganları", 350.
[2812] Köroğlu, "1995 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması", 371
[2813] Mehmet Işıklı ve Ayhan Yardımcıel, "Arkeoloji Ortak Paydasında Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya Kültür Bölgeleri", Yeni Türkiye, Kafkaslar Özel Sayısı, Yıl. 21, Sayı. 72, Cilt. 2, Ankara 2015, 38
[2814] Karen S. Rubinson ve Adam T. Smith, "Introduction: Archaeology in the Borderlands", *Archaeology in the Borderlands Investigations in Caucasia and Beyond, Monograph 47,* Edt. Adam T. Smith ve Karen S. Rubinson, Cotsen Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles, 2003, 2.
[2815] Schalk, "Commentary on Arguments for the Metallurgical Potential of a Specific Geographical Area in Prehistoric Times", 317.

Doğu Anadolu'daki bu mezarlar ile diğer bölgelerde tespit edilen bazı mezarlar dolaylı yoldan iletişim ağının kurulabileceğini göstermektedir. Doğu Anadolu'daki mezar bulguları ile Kızılırmak Kavsi içerisindeki bazı mezarlar buna örnek olarak gösterilebilir Anadolu'nun orta kısımlarında ve kuzeyinde yer alan Kızılırmak aracılığıyla birbirleriyle bağlantı kuran Samsun-Bafra yakınlarındaki İkiztepe ve Çorum yakınlarındaki Alacahöyük diğer önemli mezar örnekleri arasındadır. Doğu Anadolu'daki bazı mezarlar gerek tip gerekse buluntu çeşitliği açısından dolaylı yoldan Batı Anadolu ve Güneybatı Akdeniz'deki bazı mezarlarla da kıyaslanabilir. Batı Anadolu'da Balıkesir yakınlarındaki Yortan, Babaköy, ve Ovabayındır'daki mezarlıklarda ölüler pithoslar içerisinde veya taş sanduka içerisinde ölü hediyeleriyle birlikte hocker pozisyonunda gömülmüşlerdir. Daha güneyde Afyonkarahisar yakınlarında Erken Tunç Çağ I içerisinde ki Kusura A ve Erken Tunç Çağ II-III içerisinde ki B evrelerinde, Isparta yakınlarındaki Erken Tunç Çağ II evresinde mezarlığı olan Harmanören ile Elmalı yakınlarındaki Karataş- Semayük'te Erken Tunç Çağ I-II mezarlıkları bulunmuştur[2816]. İç kesimlerde ölü gömme geleneklerini yansıtacak en iyi yerleşmelerden bir diğeri Eskişehir Ovası içerisinde Demircihöyük'tür[2817]. Bunlar içerisinde Güneybatı Anadolu'da MÖ III. binyılın bütün verileri sunan Karataş-Semayük ve Harmanören-Göndürle hem farklı kültür bölgesi olması açısından hem de Doğu Anadolu'daki krali mezarlarla benzer özellikte ünik mezarlara sahip olması açısından önem taşımaktadırlar.

Doğu Anadolu'daki mezarlar ve içerisinde ele geçen ölü hediyeleri üzerinden diğer bölgelerdeki bazı mezarlar ve içlerinde ele geçen buluntular üzerinden direkt iletişim aranabilir. Bu mezarlara örnek olarak Güneydoğu Anadolu'da Birecik Baraj Gölü sınırları içerisinde kalan Lidar Höyük, Titriş Höyük ve Kurbanhöyük örnek olarak verilebilir[2818]. MÖ III. binyıl sürecinde Doğu Anadolu Bölgesindeki bazı mezarlardan elde edilen veriler Kafkas Kültürünü taşıyan insanların beraberinde ölü gömme geleneklerini farklı coğrafyalara taşıdıkları sonucunu çıkarmak mümkündür. Doğu Anadolu'da Arslantepe, Korucutepe ve Güney Kafkasya'da Kvatskhelebi, Velikent krali mezarlarında ölüye eşlik eden MÖ III. binyıl başlarına ait benzeri özel üretim eserlerin

[2816] Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar,* 101
[2817] Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar,* 101
[2818] Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar,* 106

ele geçmiş olması[2819] her iki bölge arasında bir şekilde yaşanmış iletişimi desteklemektedir. Doğu Anadolu'da Arslantepe ve özellikle Korucutepe'nin kerpiç odalı krali mezarı ile karşılaştırılacak bir diğer mezar Kuzeybatı İran'daki kerpiç odalı krali mezarıdır. Korucutepe ve Köhneh Pasgah Tepesi'ndeki oda mezarların sayısı 2 olarak verilmişken diğer ortak noktalar kerpiçten yapılmış olmaları, intramural olmaları, dikdörtgen olmalarıdır. Her iki mezar da toplum içerisindeki hiyerarşik düzeni temsil etmektedir. MÖ III. binyıl içerisinde Mezopotamya kültürleri ölü gömme geleneklerinin çeşitlenmesi açısından Anadolu'nun doğu yarısını direkt etkileyen diğer bölgedir. Toplumsal refah bu dönemde toplulukların materyal kültür çeşitliliğini arttırmış bu durumda cenaze ritüellerini canlandırmıştır[2820].

Bütün bu merkezler tez çalışması içerisinde değerlendirmeye alınıp çoklu korelasyon yöntemiyle karşılaştırmaları yapılmaya çalışılmıştır. Merkezlerin doğudan batıya doğru ortak noktalara sahip olduğu gibi pek çok yönden farklılık gösterdiği belirlenmiştir. Bu durumun temel nedenini coğrafi konuma ve farklı toplumsal dinamiklere bağlamak mümkündür. Arkeolojik veriler üzerinden yapılan değerlendirmelerde Doğu Anadolu'nun daha çok Kafkasya, Güneydoğu Anadolu ve Kızılırmak Kavsi ile iletişim halinde olduğu sonucuna varılmıştır. Orta Anadolu'nun plato kesimi ve İçbatı Anadolu ile mezarlar ve buluntular açısından doğrudan iletişim kurmak mümkün görülmemektedir. Uzak diyarlardan en çok Güneybatı Akdeniz'de kalan 3 mezar üzerinden bağlantı kurulması olasıdır. Bu durum Anadolu'nun batı kesiminde yer alan merkezlerden deniz kenarındakilerin iç bölgedekilere göre kısmen farklı kültürel özellikleri barındırdığı izlenimini vermektedir[2821].

Doğu Anadolu genelindeki bazı mezarlarda tek tip gömü uygulanmışken çoklu mezar tiplerinin bir arada uygulandığı da belirlenmiştir. Özel olarak, istisnai şekilde gömülerin uygulandığı aile veya seçkin kişilerin mezarlıklarını yansıtan sadece 2 mezar yapısı söz konusudur. Doğu Anadolu'daki bu tür mezarlarda daha önce yapılan

[2819] Abramishvili, "In Search of the Origins of Metallurgy –An Overview of South Caucasian Evidence", 167-174, Fig. 1-2.
[2820] Laneri, "Defining Residental Graves, The Case of Titriş Höyük in Southestern Anatolia During the Late III rd Millennium BC", 44.
[2821] Güneybatı Akdeniz ve Batı Anadolu kıyı şeridi içerisinde kalan bu merkezler deniz yolu ile uzak diyarlarla iletişim kurmuş olmalılar. Hatta bu merkezlerden Karataş Semayük ve Harmanören mezarlıklarında tespit edilen ayrıcalıklı kişlere ait mezarlarında ele geçen eserler bu iletişimin zenginliğinden kaynaklanıyor olabilir. Bu düşüncemizi destekleyen bulgulara ileriki yıllarda sualtında gerçekleştirilecek uzun soluklu arkeolojik projelerle ulaşılacağını düşünmekteyiz.

gömülere dokunulmadığı belirlenmişken Kafkasya ve Güneydoğu Anadolu'daki bu tür mezarlarda eski iskelet kemiklerinin bir kenara itilerek yeni gömüye yer açıldığı görülmektedir. İskeletlerine dokunulmayan Korucutepe, Arslantepe gibi kimi mezarların toplumun mezarından ayrı bir yerde konumlandırıldıkları da görülmektedir. Benzer şekilde Doğu Anadolu dışında kalan diğer bölgelerde de kimi mezarlar toplumun mezarından ayrı bir yerde ya da mezarlığın ayrı bir köşesinde yer aldığı görülmektedir[2822].

Doğu Anadolu Bölgesindeki mezarların geneline bakıldığında ölü hediyeleri hem mezarın içine hem de dışına bırakılırken kimi pithos gömülerde koruma amaçlı yerleştirilen taşların arasına bırakıldığı belirlenmiştir. Takıların gömü üzerinde bırakıldığı mezarlar olduğu gibi ayrıca mezar içinde ve bazen mezar dışına da bırakıldığı görülmektedir. MÖ III. binyıl mezarlarında en fazla ele geçirilen ölü hediyeleri arasında başta çanak-çömlekler olmak üzere süs eşyaları, madeni aletler, taştan veya pişmiş topraktan yapılmış mühürler, idoller, figürinler ve süs iğneleri yer almaktadır. Ölen bireyin üzerinde küpe, alınlık, bilezik ve halhal en az ele geçenler arasındadır. Benzer durum Anadolu'nun diğer bölgeleri için de geçerlidir. Doğu Anadolu'daki mezarlarda ele geçen pişmiş toprak figürin (Arslantepe), idol (Pulur) ve Anadolu'daki diğer mezarlarda ele geçen pişmiş topraktan, kemikten, taştan, mermerden ve madenden yapılmış figürinler ve dinsel amaçlı kullanılan idoller; Kıbrıs ve Kiklad mezarlarına bırakılan idollerin aksine oldukça az sayıdadır. Alacahöyük, Babaköy ve Yortan gibi mezarlarda bu tarzda mezar hediyeleri çok az ele geçmişken daha çok evin içinde, ocağın yanında, temel ve düşük taşların arasında, kalın toprak yığınların arasında ve benzeri birçok yerde bulunmuştur[2823].

[2822] Efe, "Batı Anadolu Son Kalkolitik ve İlk Kalkolitik Çağı", 126.
[2823] Tahsin Özgüç, "Öntarihte Anadolu İdollerinin Anlamı", *A.Ü.D.T.C. Fakültesi Dergisi, F, 5,* Ankara 1946, 1946, 65.

SONUÇ

Doğu Anadolu'nun dağlık coğrafyası, bölgenin güney ile olan ilişkisini kesebilecek kadar görkemli dağ sıralarına sahiptir. Buna karşılık Fırat Vadisi ya da bu vadiyi doğal geçit olarak kullanan kültürlerin kuzeye Yukarı Fırat Bölümü'ne kadar çıkabildiği görülmektedir. Bundan dolayı, Geç Kalkolitik Çağ'da, Doğu Anadolu'nun özellikle güney kesimlerinde, Fırat Vadisi boyunca yer alan ovalarda, Güneydoğu Anadolu Bölgesi kültürlerine paralel bir gelişim izlenmiştir. MÖ III. binyıl başlarına kadar sürdürülen bu iletişim ağı MÖ III. binyıl içlerine doğru kesintiye uğramıştır. Bütünlük gösteren coğrafi yapı üzerinde yer alan Doğu Anadolu Bölgesi ve Güney Kafkasya doğal geçitlere sahip olduğundan Kars Platosundan, Erzurum Ovasına ve Fırat Vadisine kadar uzanan coğrafya boyunca türdeş bir kültürün izlerini taşıyan yerleşimlere sahne olmuştur. Her iki coğrafyada MÖ III. binyılın öncesinde henüz iç dinamikleri çözümlenemeyen Kura-Aras kültürü görülmeye başlamıştır. MÖ III. binyılda yaşanan bir kırılmayla bu kültür Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'nun tamamına yayılmıştır. Kura-Aras kültürüne ait mezarlardan elde edilen bulgulara baktığımızda MÖ III. binyıl içerisinde dahi kronolojik olarak kırılmaların olduğunu görüyoruz. MÖ III. binyıl başlarında geçmişten gelen izler etkisini sürdürürken binyılın ortalarında kültürün belirginleştiği sonlarına doğru ise farklı kültürlerin izlerini içermeye başlayarak sonlandığını söylemek mümkündür. Benzer kırılmalar Doğu Anadolu Bölgesi'nde de yaşanmış olmalıdır.

Doğu Anadolu bölgesinde yaşanan bu kırılmaların izlerini geçmişten gelen ölü gömme geleneklerinin değişimi ve dönüşümü üzerinden görmek mümkündür. Akeramik Neolitik Dönemle birlikte Anadolu'daki birçok arkeolojik merkezde ve Doğu Anadolu'da Cafer Höyük'ten bildiğimiz kafatasına uygulanan bedenden koparma, sıvama, boyama gibi geleneklerin Kalkolitik Çağa kadar devamlılık gösterirken Doğu Anadolu Bölgesi de dâhil olmak üzere MÖ III. binyılda ortadan kalkmıştır. Anadolu'da kökeni Neolitik Döneme kadar uzanan kafatasının bilinçli şekilde deformasyona maruz bırakılma geleneği Geç Kalkolitik Çağ'da Doğu Anadolu'da Değirmentepe ve Arslantepe'ye kadar uzanmışken şuan için MÖ III. binyıl ile birlikte bu geleneğin de bölge genelinde sonlandığını görüyoruz. Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki bu uygulamaların yerini birtakım yeni geleneklerin almaya başladığını arkeolojik

çalışmalar göstermektedir. Örneğin Doğu Anadolu Bölgesinin Kafkaslara ve İran'a yakın olan yerlerinde yenilik olarak kremasyon uygulamasına dair izlere rastlanmıştır. Tilkitepe'de aşıboyasının uygulandığına dair izlerin ele geçmesini yine Azerbaycan ve İran'la olabilecek iletişime bağlamak mümkündür. Doğu Anadolu Bölgesi'nde görülen yeni uygulamalardan bir diğeri de insan kurbanıdır. Bu gelenek Doğu Anadolu Bölgesi dışında Kuzey Mezopotamya ve Güney Kafkasya'da da eş zamanlı olarak uygulanmıştır. Bu durumu bölgeler arası iletişim ağına bağlamak doğru olacaktır.

Ekonomik ihtiyaçlar doğrultusunda gerçekleştirilen bölgeler arası iletişim beraberinde yeni teknolojileri, farklı sanat uygulamalarını ve sağlık hizmetlerini de getirmiş olmalıdır. Karşılıklı iletişim günümüzde olduğu gibi MÖ III. binyılda da beyin göçüne neden olmuş olmalı. Anadolu'nun doğusundaki mezarlarda tespit edilen bazı madeni eserler yeni teknolojinin izlerini taşımaktadırlar. Bu eserlerin bir kısmı Kuzey Kafkasya'ya kadar uzanan kültürel ilişkileri yansıtmaktadır. Bu kadar uzak diyarlarla bağlantı kuran Anadolu insanı beraberinde farklı sanatsal unsurları da taşımış olmalıdır. Bu unsurların izlerini seramiklerin, metal eserlerin üzerindeki işlemelerde görmek mümkündür. Bütün bu sonuçlar MÖ III. binyılda Doğu Anadolu Bölgesi'nin farklı bölgelerindeki halkların Kafkaslarla, Suriye-Mezopotamya'yla ve Anadolu içleriyle iletişim yoğunluğunu kimi zaman azaltarak, kimi zaman çoğaltarak sürdürdüğünü göstermektedir.

Bu duruma açıklık getirecek en güzel örnekleri mezar tipleri üzerinden verebiliriz. Pithos/küp mezar örneklerine Malatya-Elazığ Bölümünde ve Fırat'ın aşağısına doğru gerçekleşen yayılımla Güneydoğu Anadolu'da ulaşmak mümkündür. Ancak Erzurum-Kars ve Muş-Van bölümünde olduğu gibi Kuzeybatı İran ve Güney Kafkasya'da Kura-Aras II-III süresi boyunca bu tip mezarların uygulanmadığını biliyoruz. Mezarlarda bireylerin kremasyon gömü şeklinde gömüldüklerine ilişkin bulgulara Muş-Van ve Erzurum-Kars bölümünde birer örnekle ulaşılmışken benzer şekilde Güney Kafkasya'da da (Azerbaycan) bu türden uygulamaların olduğu bilinmektedir. Ancak Malatya-Elazığ bölümünde bu türden bir uygulamaya dair hiçbir veri tespit edilmemiştir. Benzer şekilde Doğu Anadolu'nun doğu yarısında çok sayıda kurgan gömü uygulaması söz konusuyken Malatya-Elazığ Bölümü'nde bu türden bir uygulamaya ulaşılamamıştır. Bütün bu veriler tek tek pek bir anlam ifade etmemiş olsalar da bütün halinde bakıldığında Malatya-Elazığ Bölümü'nün Fırat üzerinden daha çok Güneydoğu

Anadolu Bölgesiyle, Erzurum-Kars ve Muş-Van Bölümü'nün Kafkas coğrafyasıyla ilişki halinde olabileceğini göstermektedir.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin MÖ III. binyıl öncesini ve Doğu Anadolu Bölgesi'nin bölümlerinin ilişki durumu kısaca sonuçlandırdıktan sonra MÖ III. binyıl sürecine ilişkin elde ettiğimiz sonuçları daha detaylı bir şekilde ele aldığımızda ilk olarak geçiş evresinde yaşanan kronolojik problemle karşılaşmaktayız[2824]. Daha sonra Doğu Anadolu Bölgesi'nin *MÖ III. binyıl başlarına* (ETÇ I) tarihlenen ölü gömme geleneklerine göz attığımızda basit toprak, pithos/küp, çömlek, sanduka ve oda mezar tipinde ölü gömme geleneklerinin uygulandığını görüyoruz. Anadolu ve Kafkasya genelinde mezarlar/mezarlıklar çoğunlukla yerleşmenin dışında ama yerleşime yakın bir yerde yer alırken bu süreçte Doğu Anadolu'da extramural mezarlar tespit edilemediği için daha çok yerleşimin içerisinde kalmaktadırlar. Ölüler mezarlara *hocker* durumunda bacaklarını kıvrılarak cenin pozisyonu olan anne karnındaki durum şeklinde yatırılmışlardır. Ölüler yanlarına ölü hediyeleri bırakılarak gömülmüşlerdir. Ölü hediyeleri ölünün yanına ölümden sonraki yaşantısı ile ilgili olarak konulmuştur. Anadolu geneli için mezar tiplerinin ölü ve ailesinin ekonomik durumuna göre yapılmadığı belirtilmektedir. Ancak Doğu Anadolu'da bu evrede tek bir örnekle (Arslantepe) istisnai uygulandığı öngörülen taş sandukalar ve yine istisnai kerpiç sandukalar masraflı, zaman ve iş gücü gerektiren mezar tiplerini oluşturuyor olmalı. Bu nedenle daha varlıklı kişilerce seçilmiş olduklarını söylemek mümkündür.

Bu bölgeyi ETÇ I'de ölü gömme geleneği açısından en iyi yansıtacak mezar uygulaması çarpıcı bulgularıyla Arslantepe'deki elit mezarıdır. Arslantepe, Doğu Anadolu Bölgesi içerisinde intramural gelenekte gömü tarzının uygulandığı ve zengin ölü hediyeleri içeren bir mezara ev sahipliği yapmaktadır. Hem Anadolu kültürünü hem de güneyinde Mezopotamya ve doğusunda Transkafkasya kültürlerini yansıtacak verileri bir arada içermektedir. Bu özelliğiyle şimdilik Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki en erken Kura-Aras mezarıdır. Her ne kadar bu mezar Kura-Aras Kültürünün bölge içerisindeki gelişim süreci ve bölgeler arası kültürel ilişkileri açısından önemli ipuçları içerse de tek örnek olması bakımından bölgenin ölü gömme geleneklerini karşılayamamaktadır. Bu eşsiz örnek üzerinden genel bir sonuç çıkartmak hatalı

[2824] Bu sorunsalı daha çok tezimizin içerisinde öncesine ait ölü gömme geleneklerinde sonuçlandırmaya çalıştığımız için tekrar ele alınmamıştır.

olacaktır. Taş sanduka mezarın kapak taşı üzerinde kurban edilmiş 12-18 yaş arası 4 gençle birlikte ele geçen otoritenin sembolü olan diadem ve zengin diğer buluntular soru işaretlerini beraberinde getirmektedir. Başka bir soru işareti şiddete maruz kalan bu gençlerin yanlarına Kura-Aras kaplarının, mezar içerisindeki yetişkin erkeğin yanına Mezopotamya kaplarının bırakılmış olmasının tesadüf mü olduğudur. Sanduka içerisindeki elit soylu erkekle birlikte ölü hediyeleri olarak otoritenin işareti alınlık/taç; dini işlevi simgeleyen bakır-gümüş alaşımlı amulet; sanatın sembolü olan metal kaplar, gümüş iğne, gümüş saç tokası, gümüş ve altın boncuk, bakır-gümüş alaşımlı kemer, bakır-gümüş alaşımlı ve altın spiral ele geçmiştir. Uzak doğu ile iletişimi yansıtan karnalin boncuk; gücün sembolü mızrak, kılıç, hançer, bıçak, keski buluntular arasında yer almaktadır. Ele geçen eserler mezar içerisindeki kişinin aşiret reisi gibi hem siyasi hem dini hem de ekonomik gücü elinde tutan bir elit olabileceğini göstermektedir. Ayrıca bu mezar Kafkasya'da Maikop mezarlarından gelen Güney Kafkasya'daki bazı krali mezarlarla devam edip Doğu Anadolu'da Fırat Vadisi üzerinden güneye yayılan zengin mezarların eksik halkası olabilir.

Bunun dışında Doğu Anadolu için MÖ III. binyılı yansıtacak çok az veri ele geçmiştir. Doğu Anadolu Bölgesindeki extramural gelenekteki taş sanduka mezarlarda ve çevrelerinde de Kura-Aras seramiklerinin ele geçtiği bilinmektedir. Yapım tekniği bakımından benzer olmalarına rağmen daha geç bir evrede kullanılmaya başlanmış olmaları yüksek ihtimaldir. Doğu Anadolu'daki bu verilere örnek olarak Norşuntepe ve Değirmentepe eklenebilir. Bu merkezlerin çömlek mezarları ve Güzelova'nın, Çelebibağ'ın çömlek mezarları Geç Kalkolitikten Erken Tunç Çağına geçişe verilebilir. Taşkun Mevkii, Han İbrahim Şah içerisindeki basit toprak mezarları; Han İbrahim Şah, Değirmentepe'nin intramural pithos/küp mezarları da geç evresinin örnek ölü gömme gelenekleri ve mezar tipleri arasındadır. Ancak bu mezarlar Arslantepe'nin sanduka mezarına göre oldukça az ölü hediyeleri içermektedirler.

Doğu Anadolu'nun *MÖ III. binyıl ortalarına* (ETÇ II, MÖ 2.750-2.400) ilişkin ölü gömme geleneklerinin uygulandığı merkezlere Elazığ-Malatya Bölümü içerisinde Arslantepe, Pağnik Öreni, Tepecik Makaraztepe, Norşuntepe, Pulur/Sakyol; Erzurum Kars Bölümünde Sos, Güzelova, Pulur; Muş-Van Bölümü içerisinde Tilkitepe, Dilkaya, Ernis örnek olarak verilebilir. Arslantepe, Pulur/Sakyol ve Norşuntepe'de intramural basit toprak mezarlar uygulanmıştır. Bunlardan Norşuntepe'de yerleşim içinde taban

altına gömülen erişkin erkeğin bir tür kefene sarıldığı organik dokuma parçalarından anlaşılmaktadır[2825]. İntramural gömü uygulamalarından Pağnik Öreni çömlek, Tepecik kerpiç sanduka, Arslantepe çukur; Güzelova, Pulur, Sos, Tilkitepe, Dilkaya basit toprak, Ernis taş sanduka mezarlarıyla temsil edilmektedir. Van Gölü Havzasında gölün kuzey tarafında yer alan Ernis Mezarlığı tezimizin bu evresi için oldukça önemli sonuçlar içermektedir. 1930 yıllarında kaçak kazılar neticesinde bu mezarlıktaki taş sanduka mezarlardan bir grup tipik Kura-Aras kabı çıkarıldığı bilinmektedir[2826]. Ayrıca Suyatağı, Şemsiyetepe ve Sakyol'un extramural taş sanduka mezarları da bu süreç içerisinde kullanılmış olabilir[2827].

ETÇ II, Doğu Anadolu için en fazla verinin elde edildiği süreci sunar. Bu veriler içerisinde ETÇ II, Anadolu'da da bölgeler arasında en belirgin ve dikkati çeken ayrıntıları ölü gömme geleneklerinde içermektedir[2828]. Bu evre içerisinde Doğu Anadolu'nun insanlarının daha çok Güney Kafkasya topluluklarıyla iletişim kurdukları görülmektedir. Kafkaslar Doğu Anadolu arasında gerçekleşen göçlerde artışın yaşanmasıyla özellikle ETÇ II'de bir takım değişikliklerin gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Bu kültürel değişiklik Anadolu toplumunun ölü gömme geleneklerine de yansımış olmalıdır[2829]. Bu dönemde bir önceki evrede olduğu gibi hem basit toprak hem çömlek hem de sanduka mezar tipinde ölü gömme geleneğinin uygulamaları devam etmiştir. Ayrıca Tepecik'te kerpiç sanduka mezar uygulamasının devam ettirildiği anlaşılmıştır. Bunlara ek olarak Arslantepe'de yer altına uygulanan çukur oda mezarları yenilik olarak sayabiliriz. Bu evrede Anadolu'da sıklıkla uygulanan pithos/küp tipi mezarların Doğu Anadolu'da şimdilik tespit edilmediğini görüyoruz. Anadolu'da mezar tipleri artık ölenin zengin ya da fakir olmasına göre uygulanmamış olabilir. Çünkü extramural taş sanduka mezarların sayısındaki artış artık bir moda halini almış olabileceğini ve sıradan insanların da bu tip mezara gömülmüş olabileceğini göstermektedir. Kısmen varlıklı kişilerin mezarlarında (Tepecik) kıymetli buluntular ele geçmişken fakir kişilere ait mezarlarda (Norşuntepe, Pulur/Sakyol) tek tük değersiz olan buluntular ele geçmiştir.

[2825] Hauptmann, "Norşuntepe Kazıları, 1974", 22, Lev. 19, 4
[2826] Eserler ve söz konusu buluntuların kayıtları Van Müzesi'nde bulunmaktadır.
[2827] Taş sandukaların ETÇ II kullanımı için bknz. Muhibbe Darga, "Les Tombes de Suyatağı-Mamaraş à la Région de Karakaya", *Anatolia and the Ancient Near East. Studies in Honor of Tahsin Özgüç*. Edt. Emre K, Mellink M, Hrouda B, Özgüç N, Ankara 1989, 67, 70.
[2828] Efe, "Batı Anadolu Son Kalkolitik ve İlk Kalkolitik Çağı", 126.
[2829] Butzer, "Environmental Archaeology", 244.

Bunlardan farklı olarak Arslantepe çukur oda mezarında buluntunun çok az ele geçmesini göçebe kültür özelliğine bağlamak mümkündür. Mezarlar bireylerin başlarıyla birlikte genellikle güneşin doğduğu yöne bağlı olarak doğuya bakmaktadır. ETÇ II'de Doğu Anadolu'da basit toprak mezarlara uygulanan gömüt tipi oran olarak çok daha fazladır. Çünkü bunlar daha çok intramural örneklerden oluşmaktadır.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin *MÖ III. binyıl sonlarına* (ETÇ III, MÖ 2.400-2.000) ilişkin önemli bilgilerin elde edildiği mezarlara örnek olarak Elazığ-Malatya Bölümünde Köşkerbaba, Pulur/Sakyol; Erzurum Kars Bölümünde Sos; Van-Muş Bölümünde Bozkurt Kurgan Mezarlığı verilebilir. Bazı mezarlarda ve çevresinde MÖ III. binyıla tarihlenmiş buluntular ele geçmiş, ancak kesin bir tarih aralığı verilememiştir. Elazığ Malatya Bölümü içerisinde kalan Pağnik Öreni, Şemsiyetepe, Suyatağı'nda; Erzurum-Kars Bölümünde Harman Yeri, Kurdun Deresi, Kuzeyhan, Ziyarettepe, Kurtkale, Akçakale, Kartalpınar, Tuzluca'da; Muş-Van Bölümünde Tilkitepe, Yuvadamlı, Dorukdibi, Hazinetepe, Suluçem ve Bozkurt'ta MÖ III. binyıla tarihlenen somut bulgulara ulaşılmış olsa da belirli bir tarih aralığı verilememiştir. Bunlardan kurgan türü mezarların erken kullanımı daha çok MÖ III. binyılın sonlarına verilmiştir.

MÖ III. bin yılının kabaca son çeyreğine konan III evrede olasılıkla iklime bağlı olarak hareketli yaşam modeline yöneldiği, ürünün fazla olduğu ve ticaret ile toplumların kısmen zenginleştiği öngörülmektedir. Doğu Anadolu'nun bu evresinde diğer evrelere göre daha hareketli geçen toplumsal dinamikler Anadolu'nun diğer bölgelerindeki çağdaşı yerleşimler için de geçerlidir. Bu evre içerisinde belirgin bir şekilde seçkin aile, soylu aile veya prenslik düzeyinde yönetimsel yapılanma adlarını taşıyan kültür olgusu ortaya çıkmıştır. Bu evrenin ilginç olaylardan biri bu kültürü yaratanlara ait yerleşmelerinden ziyade mezarlıklarının ortaya çıkarılmasıdır. Doğu Anadolu dışındaki bu mezarlıklarda altın, gümüş gibi soylu madenlerin yanı sıra bakır, tunç, kurşun gibi diğer madenlerden de çok sayıda buluntu ele geçmiştir. Buluntulardan bu devrin zanaatkârlarının ustalıklarını konuşturdukları anlaşılmaktadır. Bu dönemin maden işçiliği ve kuyumculuk yetisi neredeyse günümüz kuyumcularının seviyesine

ulaşmıştır[2830]. Mezarlıklar içerisinden daha fazla madeni buluntunun gelmesi toplumsal gelişmişliği göstermektedir.

Köşkerbaba'da intramural çömlek ve intramural-extramural pithos, Sakyol'da intramural pithos mezarlarında çok az miktarda seramiğin ölü hediyesi olarak bırakıldığını görüyoruz. Pithos veya çömlek tipi mezar içerisine değil de üzeri pişmiş toprak kabın kırık parçalarıyla örtülen erişkin erkek mezarı bu evre içerisinde değerlendirilebilir. Erzurum-Kars Bölümünde Sos Höyük'ün Kura-Aras Kültürünün geç sürecine verilen iki çukur/kuyu mezar MÖ III. binyılın sonları içerisinde değerlendirilebilir. Mezarlar içerisinde hocker pozisyonlu birer iskelet bulunmuştur. Mezarlardan birinde ölüyle beraberinde ele geçen siyah perdahlı seramik bu evre için en önemli kanıtı teşkil etmektedir. Diğer mezardaki genç erkek iskeletiyle birlikte özel süslemelere sahip Kura-Aras özellikleri taşıyan bir kap ve kabuk halka ele geçmiştir. Mezarlar MÖ III. binyılın sonlarında, ETÇ III, Doğu Anadolu'da yaşanan kültürel değişimi yansıtmaları açısından önemlidirler.

Bu sonuçlar ETÇ III'ün en az verinin elde edildiği süreci içerdiğini göstermektedir. Ancak ayrıntıların oldukça az sayıda mezardan elde edilmesinden dolayı bölgenin ölü gömme geleneklerinin ve mezar tiplerinin tamamını yansıtmayacağının altını çizmek gerekmektedir. Elazığ-Malatya Bölümü içerisindeki mezarlar ve bulguları büyük olaylara neden olmayan küçük göçlerin yaşandığını gösterse de Erzurum-Kars ve Muş-Van Bölümü içerisinde görülen kurgan tipi mezarlar daha büyük göçlerin işareti olarak kabul edilebilir. Bu göçlerle birlikte Anadolu'ya başka yeni ölü gömme gelenekleri de gelmiş olabilir. Çünkü MÖ IV. binyıl da dahil olmak üzere Anadolu'da inhumasyon/yakmadan gömü geleneği hakimdir[2831]. Ancak MÖ III. binyıl sonlarına doğru Doğu Anadolu'nun doğu yarısında Harmanyeri ve Çelebibağ gibi merkezlerde kremasyon gömünün uygulandığı anlaşılmaktadır. Erzurum-Kars ve Muş-Van Bölümü için elde edilen sonuçlar Malatya-Elazığ Bölümü'ne göre oldukça cılızdır. Bunun temel nedeni kazılan alanların oldukça az olması ve mezarlık alanlarının tespit edilmeyişidir.

[2830] Harmankaya ve Erdoğu, *TAY - Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri- 4a/4b: İlk Tunç Çağı,* 32.
[2831] Ö. Çapar, "Homeros Destanları Işığında Anadolu-Hellas Ölü Gömme Adetleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Sayı: 1.2, Cilt. 33,* 2012, 72.

MÖ III. binyıl sonlarında Doğu Anadolu'da tespit edilen mezar sayısının azlığına paralel olarak mezar armağanlarının da az olduğu görülmektedir. Yayınlara göre pithos/küp mezarlardan Köşkerbaba'da tunç yüzük, Pulur/Sakyol'da pişmiş toprak kap mezara armağan olarak bırakılmıştır. Sos Höyüğün basit toprak mezarlarında pişmiş toprak kap, taş ve deniz kabuğundan boncuklar, tunç saç tokası, geyik boynuzundan tutaç ele geçmiştir. Bu eserler oldukça az olmakla birlikte oldukça fakir buluntulardır.

MÖ III. binyıl sonlarında Doğu Anadolu dışında Ege dünyasından da Yakın Doğu'ya insan gruplarının göç ettikleri bilinmektedir. Bu toplulukların istilacı bir akın şeklinde Anadolu'ya girdikleri belirtilmektedir. Bu halkların Balkanlardan, Zagros dağlarına, Suriye, Filistin ve çöllerine, Mezopotamya'ya kadar büyük bir alana yayılan göç hareketlerinin taşıyıcıları oldukları anlaşılmaktadır. Bu yayılım sonucu birçok yerleşme son bulmuş veya boyutları küçülmüş. Bazı yerler terk edilmezse bile krallıklar değiştiğini söylemek mümkündür. Örneğin Akad imparatorluğu bu aşamada sonlandığı ve Eski Mısır'ın Krallığı olarak tasvir edilen dönem MÖ 2.230'larda değişim yaşamıştır. Bu evre ve hemen öncesindeki evrede (ETÇ II) de bir takım değişiklikler yaşanmıştır. Bu kültürel değişiklikler Anadolu toplumunun ölü gömme geleneklerine bir şekilde yansımış olmalıdır[2832].

Yukarıda özetle sonuçlandırmaya çalıştığımız Doğu Anadolu Bölgesi'nin ölü gömme gelenekleri ve mezar tiplerine ilişkin kanıtlarımız oldukça sınırlıdır. Elazığ-Malatya Bölümü'nün MÖ III. binyıl mezarlarına ilişkin daha fazla veriye ulaşılmışken Erzurum-Kars ve Muş-Van bölümünün gömü uygulamalarına ilişkin kanıtlarımız çok daha sınırlıdır. Doğu Anadolu Bölgesi'nin ölü gömme geleneklerini aydınlatmaya yardımcı olan mezar/mezarlıklar bölge içerisinde oldukça dağınık ve birbirlerinden kopuktur. Doğu Anadolu Bölgesinde Korucutepe gibi yerel özelliklere bağlı mezar olduğu gibi Arslantepe, Sos gibi farklı bölgelerin etkisi altında kalarak şekillenmiş mezarlara ulaşılmıştır. Arslantepe ve Sos gibi farklı kültürlerin etkisi altında kalarak şekillenen mezarlara Doğu Anadolu dışında Horoztepe, Alacahöyük örnek verilebilirken İkiztepe'nin mezarları genetik farklılıklara bağlı kalarak şekillenmiş gibi görülmektedir. Ulaştığımız mezarlar bu örneklerde olduğu gibi farklı farklı merkezlerle net olarak bağlantı kurulmadan ele alınmışlardır. Çünkü mezarlara/mezarlıklara dönük

[2832] Butzer, "Environmental Archaeology", 244.

sistemli bir çalışma ve kazı çalışması gerçekleştirilmemiştir. Bu nedenle höyüklerin merkezindeki konutların tabanları altında ele geçen mezarların çoğunluğu cenin, bebek ve çocuklara aittir. Genel anlamda Doğu Anadolu'nun mezarlarındaki ölü hediyelerinin oldukça az olduğu anlaşılmaktadır. İskeletler inhumasyon gelenekte hocker pozisyonunda gömü uygulamasının gelenekselleştiğini göstermektedir. İskeletler ve mezarlar daha çok doğu-batı doğrultuludur. Bütün bu sonuçlar Doğu Anadolu'nun MÖ III. binyıl ölü gömme gelenekleri ve mezar tiplerini genel hatlarıyla yansıtamamaktadır. Bu nedenle Güneydoğu Anadolu, Orta Anadolu ve Kafkasya'nın ölü gömme gelenekleri ve mezar tiplerine dönük elde ettiğimiz sonuçların genellemesinin Doğu Anadolu Bölgesi için geçerli olduğunu kabullenmek oldukça zordur.

Doğu Anadolu Bölgesi içerisindeki mezarlar değerlendirildiğinde birbirinden kopuk sonuçlara ulaşılmışsa da kısmen ortak noktaların olduğu anlaşılmaktadır. Benzer şekilde Doğu Anadolu Bölgesi'nde kalan bazı mezarlardan elde edilen bulgular farklı bölgelerle iletişim halinde olunduğunu göstermektedir. Bunlardan ilki ve en önemlisi Kura-Aras kültürüdür. Doğu Anadolu Bölgesi'nin MÖ III. binyıl kültürleri Güney Kafkasya'da olduğu gibi oldukça karmaşık birçok bileşeni içermektedir. Arslantepe elit mezarı bu karmaşanın aynası gibidir. Bu mezar içerisinde ele geçen buluntular yeni bir kültürün ve yeni bir çağın başlangıcına işaret etmektedir. Bu yenilikler, Doğu Anadolu Bölgesi için Erken Tunç Çağının başlangıcını ifade eder. Mezarlarda da kendini gösteren bu yenilikler Kafkas Dağlarından Doğu Anadolu Dağlarına ve güneyde Levant düzlüklerine kadar çok büyük bir alana uzanan hareketli toplulukların izlerini taşımaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi'ni de içerisine alan bu kültürlerin Kuzeybatı İran'a ve Orta Anadolu'ya kadar uzandığını gösteren bazı bulgulara ulaşılmıştır. Orta Anadolu Bölgesi'nin kuzeyinde Anadolu için yeni olan toplumsal gelişimin göstergesini taşıyan veriler açığa çıkartılmıştır. Sivas'a kadar uzanan söz konusu Kura-Aras seramik kültürünü Kafkaslara kadar uzanan topluluklara bağlamak mümkündür. Arkeolojik kaynaklar bu kültürü taşıyan toplulukların izlerini Çankırı yöresinden Çorum, Amasya, Tokat ve Gümüşhane'ye kadar ulaşan ince bir kuşakta, büyük olasılıkla MÖ III. bin yılın son iki yüzyılına kadar ulaştığını göstermektedir. Kızılırmak yayı içerisindeki zengin elit mezarlarında ele geçen bazı eserler bu nedenle doğu etkisi taşıyor olmalıdır. Arslantepe, Alacahöyük ve Horoztepe gibi bazı merkezlerin mezarlarında ele geçen madeni eserlerin Anadolu'ya özgü olmayıp yabancı kültürlerin izlerini taşıdığının iddia

edilmesi de bu düşüncelere dayanmaktadır. Mezopotamya ve Yakındoğu'dan da bazı izler taşıyan bu buluntuların yakın benzerlerine Kafkasya'daki mezarlarda ulaşılmıştır. Bu durumda Arslantepe, Horoztepe ve Alacahöyük'ün yenilikçi mezar tiplerine ve ölü hediyelerine bakılarak Anadolu'nun doğusundan Kuzeybatı Karadeniz'e doğru yeni toplumsal yapılanmanın evirilerek genişlediğini söylemek yanlış olmaz. Bu verilerden yola çıkarak elit mezarların sahiplerinin veya kültürün taşıyıcılarının Doğu Anadolu üzerinden geldiklerini ve vardıkları yerlerin kültürlerine nüfuz ettiklerini söyleyebiliriz.

Arslantepe dışında daha batıda Troia, Eskiyapar, ve Gözlükule'deki soylu sınıfların devamı niteliğinde olan bu kralların belki kentin içinde ya da hemen yanında, olasılıkla kent kapısının yakınında bir alanı mezarlık alanı olarak seçmeleri hiç de şaşırtıcı olmayacaktır. Merkezinde Doğu Anadolu Bölgesi olan ve izlerine çok geniş bir coğrafyada ulaştığımız bu kültür, bölgesel farklılıkları barındırmasına rağmen bin yıldan daha uzun bir süre varlığını sürdürmüştür. Farklı coğrafyalarda farklı kronolojilerde yayılım bulan bu kültürün karmaşasını mezarlarda ele geçen seramiklerden ve metal eserlerden kısmen çözmek mümkün olmuştur. Çünkü bölgeler arası kaynaşmanın yaşandığı Doğu Anadolu Bölgesi içerisinde kalan mezar/mezarlıkların kazı çalışmaları yapılmadığı için merak edilen birçok şey soru olarak kalmaktadır. Bu soruların başında Kura-Aras kültürel hegemonyasına giren Doğu Anadolu Bölgesi'nin ölü gömme geleneklerinde ve mezar tiplerinde ne gibi değişim ve dönüşümün yaşandığının tamamıyla aydınlatılması gelmektedir. Kura-Aras Kültürünü yaşayan Güney Kafkasya'nın ölü gömme gelenekleri ve mezar tipleri yoğun kazı çalışmaları ve araştırmalar sayesinde aydınlatılmıştır. Ancak bu kültürün yayılım sahasının göbeğinde bulunan Doğu Anadolu Bölgesi'nde kültürün ölü gömme geleneklerinin genişleme sahası ve etkisi arkeolojik kazıların yetersizliğinden dolayı aydınlatılamamıştır.

Keban ve Karakaya Baraj gölleri etki alanında kalan yerleşim yerlerinde yürütülen kurtarma kazılarına dönük projeler daha çok höyüklerde tabakalanmayı tespit etmeye yönelik olduğundan mezarlıkların bulunmasına ve kazılmasına olanak sağlayamamıştır. Yine de höyüklerde ve höyük yamaçlarında intramural gelenekte münferit mezarların tespit edilmesini bu kurtarma kazılarına borçluyuz. Kazılan höyüklerin daha çok yamaç yerleşimlerinde belirli bir düzen dâhilinde uygulanmayan bu mezarların çok azı Kura-Aras kültürüne aittir. Ancak bu höyüklerin büyük bölümlerinin de kazılmadan sular

altında kaldıklarını üzülerek belirtmek gerekmektedir. Baraj sularının yükselmesi ve ardından çekilmesiyle yaşanan erozyon aslında bölgenin extramural gelenekte, taş sanduka tipinde gömü uygulamalarda oldukça zengin olduğunu göstermektedir. Müzelere satın alma veya kaçak kazılarla elde edilmiş eserlerin müsadere yoluyla kazandırılan mezar eserleri, bölgenin ölü gömme geleneklerini aydınlatacak büyük bir potansiyele sahip olduğunu gösteren bir diğer kanıttır.

Çoğunluğu kurtarma kazılarından olan veriler Doğu Anadolu Bölgesi'nin ölü gömme geleneklerini ve mezar tiplerini aydınlatmak için yetersizdir. Bunun temel sebebi yukarda bahsettiğimiz gibi tabakalanmayı tespit etmeye yönelik olan kurtarma kazıları ve günümüze kadar bölge genelinde büyük ölçekli bir mezarlığın kazılmamış olmasıdır. Ancak bu çalışma kapsamında mevcut verilerin ve yeni verilerin derlenerek kapsamlı bir şekilde analiz edilmesi sonucu bölgenin ölü gömme gelenekleri ile ilgili önemli sonuçlara ulaşılmıştır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde tespit edilen mezarların kronolojileri höyüklerin tabakaları ile eşleştirilmeye çalışılmıştır. Daha sonra çoklu korelasyon (ilgileşim) çalışması yapılarak önce bölge içerisindeki daha sonra çevre bölgelerdeki mezarlar karşılaştırılmıştır. Bu çalışma ile birlikte mezarlardan elde edilen sonuçlar, bölgede belirli değişim ve dönüşümlerin yaşandığı kesinlik kazanmıştır. Bu sonuçlar takip edildiğinde ölü gömme geleneklerinin ve mezar tiplerinin kendi içerisinde evrelere ayrıldığı sonucuna net olarak varılmıştır. En zorlu evre hiç şüphesiz en erken evre olan ETÇ I olmuştur. Çünkü bilindiği gibi Anadolu'da olduğu gibi Doğu Anadolu Bölgesi'nde de Geç Kalkolitik Çağ ile Erken Tunç Çağ I evresini kronolojik düzlemde bir birinden ayırmak oldukça güçtür. Geçiş aşamasını tek bir kültürel dönem içerisinde I. Evrede ele almak mümkündür. Bu evre içerisinde değerlendirilen Geç Kalkolitik Çağ'ın sonuna tarihlenen Korucutepe'nin elit mezarları Doğu Anadolu'da yaşanmaya başlanan kırılmanın, yenilik ve dönüşümün ilk temsilcilerindendir. Korucutepe'nin kerpiçten örülmüş dikdörtgen iki oda mezarından birindeki erkek, kadın ve çocuk; diğerindeki tek kadın gömüsü çarpıcı kanıtlar elde etmemizi sağlamıştır. Bu mezarlar otoritenin simgesi olan gümüş diadem/alınlık, mühür ve asa/topuz başı; sanatın sembolü olan gümüş bileklik, kolye, saç iğnesi, yüzük; uzak doğuyla olan iletişimin yansıması karnalin boncuk; gücün simgesi hançer, mızrak; yüksek teknolojinin ürünü demir topuz içermektedir. Bölge içerisindeki bu mezarlardan biraz daha erken bir zaman aralığına verilecek olan Arslantepe ve Norşuntepe'de intramural basit toprak tip

uygulanırken; Tepecik'te ise intramural kerpiç mezar tipi uygulanmıştır. Bu mezarların hemen sonrası Doğu Anadolu Bölgesi'nde Kura-Aras Kültürlerinin kendini göstermeye başladığı oldukça önemli kültürel dönüşümlerin, değişimlerin yaşandığı bir dönemi içermektedir.

Değişim ve dönüşüm kurgusu üzerinden Doğu Anadolu Bölgesinde kültürel ve ekonomik yapılanmalarda büyük kırılmaların yaşandığı belirtilmektedir. Örneğin bölge MÖ III. binyılın hemen öncesinde Mezopotamya-Suriye yönlü iletişim ağına sahipken MÖ III. binyıl başlarında Güney Kafkasya kökenli birtakım grupların bölgeye nüfuz ettiği anlaşılmaktadır. Bölge, MÖ III. binyıl ortalarında Güney Kafkasya yönlü iletişim içerisinde kendini bulmuştur. Ancak bu iletişim ağının boyutu ve gücü asla Mezopotamya ilişkisi kadar güçlü ve yoğun olmamıştır. Çünkü MÖ III. binyılın hemen öncesinde ve hemen başlarında Doğu Anadolu-Mezopotamya arasında gerçekleşen iletişim ağı oldukça sistemli ve merkezi güçlere bağlıydı. MÖ III. binyıl ortalarına doğru daha çok yerel aşiret gibi beylere ve krallara bağlı, hareketli topluluklar aracılığıyla gerçekleşen iletişim ağına dönüşmüştür. MÖ III. binyıl sonlarında Doğu Anadolu Bölgesi'nin Malatya-Elazığ Bölümünün tekrar Mezopotamya-Suriye yönlü iletişim ağına yöneldiği ele geçen arkeolojik kaynaklarla (boyalı seramik) doğrulanmaktadır. Bu süreçte Doğu Anadolu'nun doğu yarısında çok daha farklı bir toplumsal yapı kendine yer edinmiştir. Bu bölgeye hâkim topluluklar yüksek yerlerde yaşamış, kurgan türü mezar tipleri yapmaya başlamıştırlar.

KAYNAKLAR

Abalı, Z., Barkul Ö. ve Seçkin, N., "Yöresellik Ara Sıra Güncellenen Eski Bir Akım mı?", *Türkiye Mimarlığı Sempozyumu II*-Kimlik, Meşruiyet, Etik, TMMOB Mimarlar Odası, Ankara 1996, 56-58.

Abay, Eşref.,- Sağlamtimur, Haluk., ve Özkan, Turan., "Ulucak Höyük Kazıları 1998", *21. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, Ankara 2000, 359-370.

Abramishvili, Mikheil., "In Search of the Origins of Metallurgy –An Overview of South Caucasian Evidence", *Von Majkop bis Trialeti, Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4-2. Jt. V. Chr.,* Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte, Band 13, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2010, 167-178.

Açıkkol Yıldırım, Ayşen., Gözlük Kırmızıoğlu, Pınar., ve Genç, Elif., "Kuriki Höyük İskeletleri", *29. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi, Muğla 2014, 203-215.

Ağalar Zade, Anar, "MÖ V-I. Binlerde Yakındoğu-Anadolu-Kafkasya Üçgeninde Kavimler Göçü, Ticareti- Kültürel İlişkiler ve Etkileşimler", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi,* IX(2), 2009, 9-18.

Akarsu, Rabia., "Erken Dönemlerde Anadolu'da Ele Geçen Fildişi Eserler Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı. 38, 2017, 131-150.

Akdeniz, Engin, *Tarih Öncesinden İlk Demir Çağı'na Manisa, Akhisar Belediyesi Kültür Yayınları,* Manisa 2011.

Akhundov, Tufan, "South Caucasus in the Neolithic and Early Bronze Age: The Question of Epochs and Periods", *Ancient Near Eastern Studies Supplement 12, A View from the Highlands Archaeological Studies in Honour of Charles Burney,* Edt. Antonio Sagona, Peeters 2004, 421-436.

Akhundov, Tufan ve Makhmudova, Bafa., Южный Кавказ в Кавказско Переднеазиатских *Этнокультурных Процессах ИВ/Juzhij Kavkaz v Kavkazko Peredneazitiskikh Etnokul'turnykh Prozessakh IV,* Bakü 2008.

Akok, Mahmut., “Afyon-Çavdarlı Hüyük Kazısı”, *Türk Arkeolojisi Dergisi, Sayı. XIV, Cilt. 1,2*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1967, 5-34.

Akok, Mahmut,. “Alacahöyük’te Son Dönem Arkeolojik Çalışmalarla Açığa Kavuşturulan Yapı Tekniği ve Mimari Gerçekler”, *TTK, Kongreye Sunulan Bildiriler VIII/I,* Ankara 1979, 107-113.

Akok, Mahmut., “Alacahöyük 1979 Çalışmaları”, *2. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Eski Eserler Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 1980, 81-83.

Aksoy, E. *Mimarlıkta Tasarım, İletim ve Denetim,* KTÜ Yayınları, İstanbul 1975.

Akurgal, Ekrem., *Anadolu Kültür Tarihi,* TÜBİTAK Yayınları, Başak Matbaacılık, Ankara 1997.

Akurgal, Ekrem., *Anadolu Uygarlıkları,* Net Turistik Yayınları, İstanbul, 2003.

Akurgal, Ekrem., *Anadolu Uygarlıkları,* Phonix Yayınevi, Ankara 2014.

Akyurt, Metin, *M.Ö. 2. Binde Anadolu’da Ölü Gömme Adetleri,* Ankara 1998.

Akyurt, Metin., Devam, Bahattin., Erkanal, Hayat ve Ökse, Tuba. "1991 Girnavaz Kazıları", *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. I,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993, 267-280.

Algaze, Guillermo., "Excavations at Titriş Höyük: The 1995 Season", *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: I,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1997, 121-135.

Algaze, Guillermo ve Mısır, Adnan., "Şanlıurfa Museum/University of California Excavations and Surveys at Titriş Höyük", *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. I,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993, 155-174.

Algaze, Guillermo ve Mısır, Adnan., "Titriş Höyük: An Early Bronze Age Urban Center in Southeastern Anatolia, 1993", *XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt:1*, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1995, 107-120.

Algaze, Guillermo ve Mısır, Adnan., "Titriş Höyük, A Small EBA Urban Center in Southern Anatolia: The 1994 Season", *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: I,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1996, 129-150.

Algaze, Guillermo - Matney, Timothy - Rosen, Steven A. ve Erdal Dilek., “Excavations at Titriş Höyük, Şanlıurfa Province: Preliminary Report for the 1998 Season”,

XXI. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2000, 145-156.

Algaze, Guillermo ve Matney, Timothy., Titriş Höyük: The Nature and Context of Third Millennium B.C.E. Urbanism in the Upper Euphrates Basin", *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia*, Oxford University Press, New York 2011, 993-1011.

Alizadeh, Karim, *Social Inequality at Köhne Shahar, an Early Bronze Age Settlement in Iranian Azerbaijan*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Harvard Üniversitesi, 2015.

Alkım, U. Bahadır., "1961 Dönemi Tilmen Höyük ve Yesemek Kazıları", *Türk Arkeoloji Dergisi,* Sayı. XI, Cilt. 2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1962, 5-7.

Alkım, U. Bahadır., "İslahiye Bölgesinde Türk Tarih Kurumu Adına 1955-1962 Yılları Arasında Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", *Atatürk Konferansları I,* Türk Tarih Kurumu Yayınları XVII, Seri- No. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1964, 163-178.

Alkım, U. Bahadır., "İslahiye Bölgesi Araştırmaları: Tilmen ve Gedikli Hüyük Kazıları (1964)", *Türk Arkeolojisi Dergisi,* Sayı. XIV, Cilt. 1,2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1967, 69-78.

Alkım, U. Bahadır., "İslahiye Bölgesi Araştırmaları ve Gedikli (Karahüyük) Kazısı (1965)", *Türk Arkeolojisi Dergisi,* Sayı. XIV, Cilt. 1,2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1967, 79-86.

Alkım, U. Bahadır., "İslahiye Bölgesi Araştırmaları ve Gedikli Hüyük Kazısı (1966)", *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı. XV, Cilt. II,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1968, 39-48.

Alkım, U. Bahadır., "İslahiye Bölgesi Araştırmaları Gedikli ve Kırışkal Hüyük Kazıları (1967)", *Türk Arkeoloji Dergisi,* Sayı XVI, Cilt. 2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1968, 5-13.

Alkım, U. Bahadır, "İslahiye Bölgesi Çalışmaları ve Tilmen Hüyük Kazısı (1969)", *Türk Arkeoloji Dergisi,* Sayı. XVIII, Cilt.2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1970, 29-35.

Alkım, U. Bahadır, "Tilmen ve Kırışkal Hüyük Kazıları (1970)", *Türk Arkeoloji Dergisi,* Sayı. XIX, Cilt II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972, 39-50.

Alkım U. Bahadır. "Altıncı Dönem İkiztepe Kazısı (1979)", *II. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 1980, 151-154.

Alkım, U. Bahadır, "Üçüncü Dönem İkiztepe Kazısı (1976)", *Türk Arkeoloji Dergisi,* Sayı. XXV, Cilt. I, DSİ Basım ve Foto-Film İşletme Müdürlüğü Matbaası, Ankara 1981, 1-14.

Alkım, U. Bahadır.- Alkım, H. "Gedikli (Karahöyük) Kazısı Birinci Ön Rapor", *Belleten XXX/117*, 1966, 1-26.

Alkım, U. Bahadır, - Alkım, H.- vd, *İkiztepe II- Üçüncü; Dördüncü; Beşinci; Altıncı; Yedinci Dönem Kazıları (1976-1980),* Ankara 1988.

Alp, Sedat, "Konya-Karahöyük Hafriyatı 1953", *Türk Arkeoloji Dergisi VI/I*, 1956, 35-37.

Altunkaynak, Gülşah, *Erzurum ve Kars Müzelerinde Bulunan Urartu Dönemi Öncesine ait Metal Silahlar*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, Erzurum, 2016.

Altunkaynak, Gülşah, Işıklı, Mehmet, ve Erkmen, Mustafa, "Erzurum Plain: An Overview of Kura-Araxes Funerary Practices in Eastern Anatolia", *Tüba-Ar 2018 Özel Sayı,* 2018, 73-91.

Anan, A, *Die Prähistorischen Bestattungen Anatoliens,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ludwig-Maximilians Universitat zu München, Münih 1987.

Andreeva, M.V, "K Voprpsu o Iuzhnukh Sviaziakh Maikopskoi Kultury", *Sovetskaia Arkheologiia,* Vol. 1, 1977, 39-56.

Arda, Göknil, *Bronz Çağı'ndan Demir Çağı'na Geçişte Doğu Anadolu Kültür Bölgesindeki Antropomorfik Kaplar,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, Erzurum 2017.

Areshian, Gregory E, "Early Bronze Age Settlements in the Ararat Plain and its Vicinity", *Archäologische Mitteilungen Aus Iran und Turan, Band 37,* Berlin 2005, 71-88.

Arık, Remzi Oğuz, *Les Fovilles D'Alaca Höyük Entreprises Par La Societe D'Histoire Torque Repport Preiminaire Sur Les Travaux en 1935*, Ankara 1937.

Arık, Remzi Oğuz, "1936'da Yapılan Hafriyatlar" *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi, Sayı. IV,* Maarif Matbaası, İstanbul 1940, 241-258.

Arık, Rüçhan, "Kubad Abad 2006-2007 Yılı Kazı Çalışmaları Raporu", *30. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Ankara 2009, 471-482.

Arık, Rüçhan, "Kubad-Abad 2010 Çalışmaları", *33. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2012, 205-218.

Arık, Rüçhan, "Kubad-Adad Sarayı 2012 Yılı Kazı Çalışmaları", *35. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. 1*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi, Muğla 2014, 388-403.

Arınç, Kenan, *Doğal, İktisadi, Sosyal ve Siyasal Yönleriyle Türkiye'nin İç Bölgeleri,* Eser Ofset Matbaacılık, Erzurum 2013.

Arsebük, Güven, Altınova'da (Elazığ) Başlangıcından İlk Tunç Çağı'nın Sonuna Kadar Kültür Silsilesi ve Sosyal Tabakalanma Sorunu", *IX. Türk Tarih Kongresi, Cit.1,* Ankara 1986, 67-72.

Arslantaş, Yüksel, *Tarih Öncesi Dönemde Elazığ,* Elazığ 2013.

Aslanov, G.M, Vaidov, R.M, ve Ione, G.I, *Drevnii Mingechaur: Epokha Eneolita i Bronzy*, Bakü 1959.

Atalay, İbrahim, *Erzurum Ovası ve Çevresinin Jeolojisi ve Jeomorfolojisi,* Atatürk Üniversitesi Yay. No: 543, Edebiyat Fakültesi Yay, No: 91, Sevinç Matbaası, Ankara 1978.

Atalay, İbrahim, *Türkiye Coğrafyası, Ege Üniversitesi Basımevi,* İzmir 1992.

Atalay, İbrahim, *Türkiye Vejetasyon Coğrafyasına Giriş, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 19,* İzmir 1993.

Atalay, İbrahim, *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği,* Meta Basım Matbaacılık, 8. Baskı, İzmir 2011.

Atalay, İbrahim, ve Efe, Recep, *Türkiye Biyocoğrafyası (Türkiye Vejetasyon ve Zoocoğrafyası),* Meta Basım Matbaacılık Hizmetleri, 1. Baskı, İzmir 2015.

Atalay, İbrahim, ve Mortan, Kenan, *Resimli ve Haritalı Türkiye Bölgesel Coğrafyası,* İnkılap Kitabevi, İstanbul 2007.

Atalay, İbrahim, ve Mortan, Kenan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası,* İnkılap Kitabevi, 5. Baskı, İstanbul 2011.

Atamtürk, Derya, ve Duyar, İzzet, "Resuloğlu (Uğurludağ, Çorum) İskeletlerinin Antropolojik Analizi", *25. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* Merkez Repro İç ve Dış Tic. Ltd. Şti, Ankara 2010, 311-328.

Avetis, Pavel, Muradyan F, ve Sargsyan, G, "Early Bronze Age Burial Mounds at Talin", *Von Majkop bis Trialeti, Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4-2. Jt. V. Chr,* Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte, Band 13, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2010, 161-165.

Axundov, T, X Almemmedov, S. Veliyev, S. Korenevski, vd. "Muğan Neolit-Eneolit Ekspedisiyasının 2010-cu ilde Gördüyü Çöl Tedqiqatları (Celilabad Rayonu)", *Azerbaycan Milli Elmler Akademisi Arxeologiya ve Etnoqrafiya İnstitutu, Azerbaycanda Arxeoloji Tedqiqatlar 2010,* Baku 2011, 46-51.

Ay, Eyyüp, "Müslümantepe 2000 Yılı Kazısının Hikayesi", *İdol, Arkeoloji ve Arkeologlar Derneği Dergisi, Sayı: 8,* Ocak, Şubat, Mart 2001, 4-7.

Ay, Eyyüp, "2000 Yılı Müslümantepe Kazısı", *23. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2002, 415-422.

Ay, Eyyüp, "Müslümantepe Kazıları", *İdol, Arkeoloji ve Arkeologlar Derneği Dergisi, Yıl.6 Sayı:20,* Mart 2004, 7-11.

Ay, Eyyüp, "Eskiçağ Mezopotamya'sında Madenin Kullanım ve Ticaretine Dair Bir Projeksiyon", *İdol, Arkeoloji ve Arkeologlar Derneği Dergisi, Yıl.7 Sayı: 25,* Haziran 2005, 12-19.

Aydıngün, Şengül, "Eskişehir Müzesi'nde Korunan Figürin ve İdoller", *25. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 3. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2008, 429-438.

Ayengin, Nurperi, "Anadolu'da Erken Tunç Çağı'nda Kemikten İşlenmiş Süs İğneleri", *Hayat Erkanal'a Armağan Kültürlerin Yansıması,* Edt. Betül Avunç, Homer Kitabevi, İstanbul 2006, 108-112.

Backofen, Ursula Wittwer, "Antropologische Untersuchungen Der Nekropole Ikiztepe/Samsun", *III. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* Ankara 1985, 421-428.

Backofen, Ursula Wittwer, "Palaeodemography of the Early Bronze Age Cemetery of İkiztepe/Samsun", *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı, II. Cilt,* Ankara 1987, 175-190.

Backofen, Ursula Wittwer, "Anthropological Study of the Skeleton Meterial from Lidar", *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı, II. Cilt,* Ankara 1987, 191- 201.

Badalyan, Ruben S, "New Data on the Periodization and Chronology of the Kura-Araxes Culture in Armenia", *Paléorient, Pluridisciplinary Journal of Prehistory of Southwestern and Central Asia, 40,2,* CNRS Editions, Paris, 2014, 71-92.

Badalyan, Ruben S., Pavel Avetisyan ve Adam T. Smith, "Periodization and Chronology of Southern Caucasia: from the Early Bronze Age Through the Iron III Period", *The Foundations of Research and Regional Survey in the Tsaghkahovit Plain, Armenia,* The Archaeology and Geography of Ancient Transcaucasian Societies, Vol. 1, Edt. Adam T. Smith, Ruben S. Badalyan ve Pavel Avetisyan, Oriental Institute Publications, Vol. 134, Chicago, 2009, 33-93.

Bahar, Hasan, "Elazığ-Bingöl ve Tunceli İllerinde Prehistorik Araştırmalar, 1987", *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* Ankara 1988, 501-528.

Bahşaliyev, Veli, *The Archaeology of Nakhichevan,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1997.

Baird, Douglas, “Pınarbaşı: Orta Anadolu’da Epi-Paleolitik Konak Yerinden Yerleşik Köy Yaşamına”, *Türkiye’de Neolitik Dönem,* Arkeoloji ve Sanat, İstanbul 2007, 285-311.

Baird, Douglas, ve Baysal, Adnan, “Boncuklu Höyük Projesi: Orta Anadolu’da Tarımın, Yerleşik Hayata Geçişin ve Hayvancılığın Başlangıcının Araştırılması”, *33. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2012, 263-270.

Baird, Douglas, Fairbairn, Andrew, ve Mustafaoğlu, Gökhan, “2014 Yılı Boncuklu Höyük Kazısı, Tarımın Yayılımı ve Çatalhöyük’ün Öncüleri”, *37. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt, 3*, İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2016, 15-24.

Baldoni, Daniela, Franco, Carlo, Belli, Paolo, Berti, Fede, *Karia’da bir Liman Kenti İasos,* Çev. Gürkan Ergin, Homer Yayınları, İstanbul 2004.

Balkan Kemal, ve Sümer, Osman, "1965 Yılı Ani Kazıları Hakkında Kısa Rapor", *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı: XIV, Cilt. 1-2,* Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara 1967, 103- 118.

Baltacıoğlu, Hatçe, “Güneş Kursları, Alaca Höyük ve Arinna”, *Hayat Erkanal’a Armağan Kültürlerin Yansıması,* Edt. Betül Avunç, Homer Kitabevi, İstanbul 2006, 129-137.

Bartel, Brad, "A Historical Rewiev of Ethnological and Archaeological Analyses of Mortuary Practice", *Journal of Anthropological Archaeological Archaeology 1,* 1982, 32-58.

Başgelen, Nezih, ve Yılmaz, Özgür, “Çatalhöyük Araştırma Projesi 22. Yılında”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi, Sayı. 150,* Eylül- Aralık 2015, 163-168.

Baysal, Adnan, “Arkeolojide Görmek, Bakmak ve Girmek Üzerine Düşünceler”, *APAD, Anadolu Prehistorya Araştırmaları Dergisi, Sayı.1*, Ankara 2015, 1-13.

Bazin, Marcel, ve De Tapia, Stephane, *Türkiye Coğrafyası,* Çev. Arzu Nilay Kocasu, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

Becker, J.W, "İkiztepe Kazılarının 1986 Dönem Sonuçları", *IX. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. I,* Ankara 1988, 169-179.

Bedianashvili, Giorgi, "Pattern-Burnished Ornament in Georgia During the Bronze Age", *Ancient Near Eastern Studies Supplement 27, Ceramics in Transitions Chalcolithic Through Iron Age in the Highlands of the Southern Caucasus and Anatolia,* Edt. Karen S. Rubinson ve Antonio Sagona, Peeters 2008, 87-100.

Behm- Blancke, Manfred, "Hassek Höyük 1980 Kazı Dönemi", *III. Kazı Sonuçları Toplantısı,* DSİ Basım ve Foto-Film İşletme Müdürlüğü Matbaası, Ankara 1981, 103-108.

Behm-Blancke, Manfred, "Hassek Höyük Die Grabungen 1981", *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı. XXVI, Cilt 2,* Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi Döner Sermaye İşletmesi, Ankara 1983, 65-78.

Behm-Blancke, Manfred, "Die Ausgrabengen Auf Dem Hassek Höyük Im Jahre 1984", *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Ankara 1986, 87-101.

Behm-Blancke, Manfred, "Hassek Höyük", *ArkeoAtlas, Sayı: 2*, 2003, 27-30.

Bernbeck, Reinhard - Costello, Sarah ve Ünal, Necdet, "Excavations at Yenice Yanı 2002", *25. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2004, 117-126.

Bell, Catherine, *Ritual, Perspectives and Dimensions,* Oxford University Press, New York 1997.

Belli. Oktay, "Doğu Anadolu'da Yeni Arkeolojik Keşifler: Van-Yedisalkım (Put) Köyü Boyalı Mağara Resimleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Sayı. 28-29,* 1975, 1-40.

Belli, Oktay, "2009 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması", *28. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Allame Tanıtım & Matbaacılık Hizmetleri, Ankara 2011, 203-220.

Berthon, Rémi, Erdal, Yılmaz S, Mashkour, Marjan, ve Kozbe, Gülriz, "Buried with Turtles: The Symbolic Role of the Euphrates Soft-Shelled Turtle (Rafetus

Euphraticus) in Mesopotamia", *Antiquity, Vol. 90, Issue 349,* Şubat 2016, 111-125.

Beyazıt, A, *Anadolu III,* Ankara 2013.

Bıçakçı, Erhan, Altınbilek Algül, Ç, Baltacı, S, ve Godon, M, "Tepecik-Çiftlik", *Türkiye'de Neolitik Dönem,* Arkeoloji ve Sanat, İstanbul 2007, 237-253.

Bilgi, Önder, "Köşkerbaba (Göçkerbaba) Höyük 1979 Yılı Kazıları Sonuçları", *II. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1981, 113-119.

Bilgi, Önder. "1981 Dönemi İkiztepe Kazıları", *IV. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Hacettepe Sosyal ve İdari Bilimler Döner Sermaye İşletmesi Tesisleri, Ankara 1983, 49-54.

Bilgi, Önder, "İkiztepe Kazılarının 1982 Dönemi Sonuçları", *V. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Ankara 1984, 87-90.

Bilgi, Önder, "1984 Dönemi Malatya-Köşkerbaba Höyük Kurtarma Kazıları", *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Ankara 1986, 143-149.

Bilgi, Önder, "İkiztepe Kazılarının 1986 Dönemi Sonuçları", *IX. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: I,* Ankara 1988, 169-179.

Bilgi, Önder, "İkiztepe Kazıları 1989 Dönemi Sonuçları ve Restorasyon Çalışmaları", *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* Ankara 1991, 241-246.

Bilgi, Önder, *Protohistorik Çağ'da Orta Karadeniz Bölgesi Madencileri, Hind-Avrupalıların Anavatanı Sorununa Yeni Bir Yaklaşım,* Task Vakfı Yayınları: 4, Monografi Serisi: 1, İstanbul 2001.

Bilgi, Önder, "İkiztepe Kazısı 1998 Dönemi Sonuçları", *21. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2000, 381-397.

Bilgi, Önder, "İkiztepe Excavations", *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey 1932-2000,* Edt. Oktay Belli, İstanbul 2001, 91-96.

Bilgi, Önder, "Köşkerbaba Excavations", *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey 1932-2000,* Edt. Oktay Belli, İstanbul 2001, 110-114

Bilgi, Önder, Sümer Atasoy, Şevket Dönmez ve Latife Summerer, "Samsun (Amisos) Bölgesinin Kültürel Gelişimi Projesi İle İlgili Yüzey Araştırması-2000", *19.*

Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2002, 279-296.

Bilgi, Önder, "Köşkerbaba Höyük", *Arkeoatlas, Sayı: 2,* 2003, 65.

Bilgi, Önder, "İkiztepe", *ArkeoAtlas, Sayı: 2*, 2003, 105-107.

Bilgi, Önder, "İkiztepe'nin Anadolu İTÇ Maden Sanatının Gelişimine Olan Katkıları", *XIV. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, I. Cilt,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, IX. Dizi, Sayı. 14, Ankara 2005, 21-36.

Bilgi, Önder, "İkiztepe Kazıları 2003 Dönemi Çalışmaları", *26. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2005, 21-28.

Bilgi, Önder, "İkiztepe Kazılarının 2007 Dönemi Sonuçları", *30. Kazı Sonuçları Toplantısı, 4. Cilt,* Ankara 2009, 327-336.

Bilgi, Önder, "İkiztepe Kazıları 2008 Dönemi Sonuçları", *31. Kazı Sonuçları Toplantısı, 4. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık, San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2010, 369-380.

Bilgi, Önder, "Samsun-İkiztepe Kazılarının 2009 Dönemi Çalışmaları", *32. Kazı Sonuçları Toplantısı, 4.Cilt,* Allame Tanıtım & Matbaacılık Hizmetleri, Ankara 2011, 440-445.

Bilgi, Önder, "İkiztepe Kazısı", *Türkiye Arkeolojisi, Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu'nun 30. Yıl Anısına,* Ankara 2008, 120-121.

Bilgi, Önder, "Bir İlk Tunç Çağı Yerleşmesi İkiztepe'den Sembol Nitelikli Metal Buluntular", *Armağan Erkanal'a Armağan, Anadolu Kültürlerine Bir Bakış,* Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 2014, 115-130.

Binford, Lewis R, "Mortuary Practices: Their Study and Their Potential", *Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices,* Memories of the Society for American Archaeology, No. 25, 1971, 6-29.

Bingöl, Akın, "2014 Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", *33. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2016, 131-144.

Bingöl, Akın, ve Yardımcıel, Ayhan, "2014 ve 2015 Yılları Kars-Iğdır İl ve İlçeleri Yüzey Araştırmaları Işığında Güney Kafkasya Orta ve Son Tunç Çağı'na İlişkin Veriler", *Yeni Türkiye, Kafkaslar Özel Sayısı,* Yıl. 21, Sayı. 72, Cilt. 2, Ankara 2015, 91-96.

Bingöl, Akın, "Kars ve Çevresinde Karaz Yerleşimleri", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* Sayı. 18, 2016, 487-502.

Bloch-Smith, E. "Cave Tombs", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East, vol. 1*, 1997, 443-444.

Bottema, Sytze, "Anthropogenic Changes in the Environment of the Near East: the Impact of the First Farmers", *Groningen Institute of Archaeology,* Poststraat 6,9712 ER Groningen, Netherlands (?), 1-11.

Brandau, B. *Troia. Bir Kent ve Mitleri. Yeni Keşifler (Troia Eine Stadt und ihr Mythos.* Die Neuesten Entdeckungen, Çev. V. Çorlu, Ankara 2002.

Brinkmann, Roland, *Türkiye Jeolojisine Giriş,* Ege Üniversitesi Fen Fakültesi Kitaplar Serisi No. 53, Çev. O. Kaya, Ege Üniversitesi Matbaası, İzmir 1976.

Brown, James, *Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices, Memories of the Society for American Archaeology No. 25*, Washington, D.C, Society for American Archaeology, 1971.

Brown, James, "On Mortuary Analysis with Special Reference to the Saxe-Binford Research Program", (Edt.) Lane Anderson Beck, *Regional Approaches to Mortuary Analysis*, Plenum Press, New York 1995, 3-27.

Budja, Michael, "The Archaeology of Death: from 'Social Personae' to 'Relational Personhood'", *Documenta Praehistorica XXXVII/IV*, 2010, 43-54.

Burcu, Esra ve Akalın, Emel "Ölüm Olgusu Üzerine Sosyolojik Tartışmalar/Social Discussion of the Death Phenomenon", *Türkiyat Araştırmaları, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü,* Sayı 8, Bahar 2008, 29-54.

Burney, Charles, "Eastern Anatolia in The Chalcolithic and Early Bronze Age", *Anatolian Studies, Vol. VIII*, No. 234, 1958, 157-209.

Burney, Charles, ve Lang, D.M, *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*, Weidenfeld and Nicolson, London 1971.

Burney, Charles, "Arslantepe As A Gateway to the Highlands: A Note on Periods VIA-VID", *Between The Rivers and Over The Mountains, Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata*, Edt. M Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae, M. Mellink, Roma 1993, 311-317.

Butzer, K.W, "Environmental Archaeology", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East, vol. II*, 1997, 244-252.

Campbell, Stuart ve Carter, Elizabeth, "Excavations at Domuztepe1997", *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1999, 283-294.

Campbell, Stuart, ve Carter, Elizabeth, "Excavations at Domuztepe", *28. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Basımevi, Ankara 2007, 269-282.

Cauvin, Jacques, Aurenche, Oliver, Cauvin, Marie Claire, ve Balkan Atlı, Nur, "Cafer Höyük: Çanak Çömleksiz Neolitik Döneme Ait Bir Yerleşme", *Türkiye'de Neolitik Dönem,* Arkeoloji ve Sanat, İstanbul 2007, 99-114.

Carter, Elizabeth, "Report on the Kahramanmaraş Archaeological Survey Project from 24/9/93 to 11/11/93", *XII. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* TC Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1995, 331-342.

Carter, Elizabeth ve Campbell, Stuart, "Preliminary Report on the 1998 Season of Excavations at Domuztepe", *XXI. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2000, 133-142.

Carter, Elizabeth, ve Campbell, Stuart, "Report on the 2004 Excavation Season at Domuztepe", *27. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2006, 313-324.

Carter, Elizabeth, ve Campell, Stuart, "The Domuztepe Project, 2006", *29. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı, Dösimm Basımevi, Ankara 2008, 123-136.

Celilov, B.M, "Göygöl-Goranboy Arxeoloji Ekspedisiyasının Goranboy Rayonu Arazisinde Apardığı Tedqiqatlar (Göygöl, Goranboy Rayonları)", *Azerbaycanda Arxeoloji Tedqiqatlar, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Arxeologiya ve Etnoqrafiya İnstitutu,* Bakü 2012, 146-154.

Chapman, Robert, "Death, Society and Archaeology: The Social Dimension of Mortuart Practices", *Mortality,* 8(3), 2003, 305-312.

Chapman, Robert, "Beyond The Archaeology of Death", *Historiae 1*, 2004, 1-15.

Chechenov, İ.M., *Nalçikskaya podkurgannaya grobnitsa*, Nalçik 1973.

Chikovani, Guram, Shatberashvili, Zebede, ve Gogochuri, Giorgi, "A New Site of the Eneolithic-Early Bronze Age from Tetritsqaro", *Rescue Archaeology in Georgia: The Baku-Tbilisi-Ceyhan and South Caucasian Pipelines,* Georgian National Museum Otar Lordkipanidze Centre of Archaeology, Tiflis 2010, 95-109.

Ciravoğlu, Ayşen, *Sürdürülebilirlik Düşüncesi-Mimarlık Etkileşiminde Alternatif Bir Bakış: "Yer"in Çevre Bilincine Etkisi,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2006.

Cohen, Ira J., "Structuration Theory and Social Praxis", (Edt) Anthony Giddens, Jonathan Turner, *Social Theory Today, Standford University Press,* California, 1988, 273-308.

Collins, Peter. "On Ritual Knowledge", *The Journal of the British Association for the Study of Religious,* Diskus 13, 2012, 10-26.

Collins, Philip E.F., Rust, Derek J., Bayraktutan, M. Salih, ve Turner, Simon D., "Fluvial Stratigraphy and Palaeoenvironments in the Pasinler Basin, Eastern Turkey", *Quaternary International 140-141,* 2005, 121-134.

Compagno, A., *Intelligent Glass Facades, Material, Practice, Design*, Birkhauser Publishers, Basel, Boston, Berlin 1999.

Connor, S.E. ve Kvavadze, E.V., "Environmental Context of the Kura-Araxes Culture", *Paléorient, Pluridisciplinary Journal of Prehistory of Southwestern and Central Asia, 40.2*, CNRS Editions, Paris 2014, 11-22.

Conti, Anna Maria, ve Persiani, Carlo, "When Worlds Collide Cultural Developments in Eastern Anatolia in the Early Bronze Age", *Between The Rivers and Over The Mountains, Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata*, Edt. M Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae, M. Mellink, Roma 1993, 361-413.

Cook, E. *The Flow of Energy in an Industrial Society. Energy and Power* (A Scientific American Book). Freeman, San Francisco 1971.

Çalkaya, Nurdan, *Erzurum Arkeoloji Müzesi Kura-Aras Kültürü Ocakları,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2018.

Çambel, Halet, "Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmalarının Kültür Tarihi Bakımından Önemi", *Atatürk Konferansları IV, 1970,* Türk Tarih Kurumu Yayınlar XVII. Seri- Sayı. 4, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1971, 25-40.

Çambel, Halet, Braidwood, R.J ve Özdoğan, Mehmet, "Çayönü Kazısı 1981 Yılı Çalışmaları" *IV. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Hacettepe Sosyal ve İdari Bilimler Döner Sermaye İşletmesi Tesisleri, Ankara 1983, 9-24.

Çambel, Halet, Braidwood, Robert J, Özdoğan, Mehmet, ve Schirmer, Wulf, "1987 Yılı Çayönü Kazıları", *X. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: I*, 1989, Ankara 37-56.

Çapar, Ö., "Homeros Destanları Işığında Anadolu-Hellas Ölü Gömme Adetleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* Sayı: 1.2, Cilt. 33, 2012, 65-75.

Çavuşoğlu, Rafet, "Eski Erciş-Çelebibağ Höyüğü Tunç ve Demir Çağı Tabakaları Üzerine Bir Değerlendirme", *Höyük, Sayı. 3,* Ocak 2011, 1-30.

Çevik, Özlem ve Vuruşkan, Osman, "Ulucak Höyük 2012-2013 Yılı Kazı Çalışmaları*", 36. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2014, 583-600.

Çığ, Muazzez İlmiye, *Hititler ve Hattuşa, İştarın Kaleminden*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2005.

Çınaroğlu, Aykut.- Çelik, Duygu, "Alaca Höyük 2007 Yılı Kazısı", *30. Kazı Sonuçları Toplantısı, 3. Cilt*, Ankara 2009, 91-104.

Çınaroğlu, Aykut, ve Çelik, Duygu, "2010 Yılı Alaca Höyük Kazısı", *33. Kazı Sonuçları Toplantısı, 3. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2012, 283-302.

Çıplak, Nilgün, "Anadolu'da Ölüm Sonrası Mezarlıklar Çevresinde Oluşan İnanç ve Pratikler", *Türk Kültürü*, Y. XL,/474, 2002, 605-614.

Çiğdem, Süleyman, *Sosyopolitik Açıdan Urartu Öncesi Doğu Anadolu Madenciliği ve Metalürjisi,* Berikan Yayınevi, Ankara 2014.

Çilingiroğlu, Altan, "Van Gölü Havzasında M.Ö. 2. Bin Kültürüne Ait Bazı Veriler", *I. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* İstanbul 1983, 25-30.

Çilingiroğlu, Altan, "Van-Dilkaya Höyüğü Ön Çalışması", *II. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* 1984, 159-161.

Çilingiroğlu, Altan, "Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları, 1985", *VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: I,* 1987, 81-94.

Çilingiroğlu, Altan, "Van-Dilkaya Höyüğü 1988 Kazıları", *Höyük, Sayı. 1,* 1988, 71-79.

Çoruhlu, Yaşar, "Eski Türklerde Ölüm", *Cogito, Ölüm: Bir Topografya, Sayı: 40, Yapı Kredi Yayınları,* Yaz- 2004, 244- 268.

Darga, Muhibbe, "Şemsiyetepe Kazıları", *II. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara* 1980, 27-30.

Darga, Muhibbe, "Şemsiyetepe Kazıları 1980 Yılı Buluntuları", *III. Kazı Sonuçları Toplantısı,* DSİ Basım ve Foto-Film İşletme Müdürlüğü Matbaası, Ankara 1981, 53-57.

Darga, Muhibbe, "Şemsiyetepe Kurtarma Kazıları", *V. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1984, 91-97.

Darga, Muhibbe, "Şemsiyetepe Kazıları 1978-1979", *Aşağı Fırat Projesi 1978-1979 Çalışmaları,* Orta Doğu Üniversitesi Aşağı Fırat Projesi Yayınları, Seri I, No 3, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, 292- 298.

Darga, Muhibbe, “Şemsiyetepe Kazıları 1985 Sezonu Sonuçları”, *VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt, I,* Ankara 1987, 157-172.

Darga, Muhibbe, “Les Tombes de Suyatağı-Mamaraş à la Région de Karakaya”, *Anatolia and the Ancient Near East. Studies in Honor of Tahsin Özgüç*. Edt. Emre K, Mellink M, Hrouda B, Özgüç N, Ankara 1989, 67-74.

Darga, Muhibbe, “Şemsiyetepe Kazısı 1987 Sonuçları”, *X. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt, I,* Ankara 1989, 181-201.

Darga, Muhibbe, “Şemsiyetepe Excavations in the Lower Euphrates Basin 1978-1989”, *İstanbul University’s Contributions to Archaeology in Turkey 1932-2000,* Edt. Oktay Belli, İstanbul 2001, 115-120.

Dedabrashvili Sh.Sh/ Дедабрашвили Ш.Ш, *Kurgany Alazanskoy Dolinyi (Trudyi Kahetskoy Aarheologicheskoy ekspeditsii),* II. Izdatelstvo «Metsniereba»/Курганы алазанской долины (Труды кахетской археологической экспедиции).II. Издательство «Мецниереба», Тбилиси/ “Alazani Vadisinin Kurganları (Kakhetian Arkeolojik Araştırmaları Bildirileri Kitabı)” II. Yayınevi "Metsniereba", Tbilisi, 1979.

Demkin, V.A, Klepikov, V.M, Udaltsov, S.N, Demkina, T.S, Eltsov, M.V. ve Khomutova, T.E, "New Aspects of Natural Science Studies of Archaeological Burial Monuments (Kurgans) in the Southern Russian Steppes", *Journal of Archaeological Science 42*, 2014, 241-249.

Deniz, Ahmet, Tüysüz, Cem, ve Yardımcıel, Ayhan, "Orta Aras Havzası'nda Tarihi Yollar: Bölgedeki Kültürel ve Ekonomik Etkileşimler", *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* Cilt 6, Sayı 9, 2015, 225-234.

Derin, Zafer, “Yeşilova Höyüğü Kurtarma Kazısı 2005”, *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, Sayı: 22, Mayıs 2006, 40-41.

Derin, Zafer, “The Interpretation of the Change and Variations Observed in the Burial Customs at the Early Bronze Age in Western Anatolia”, *Altan Çilingiroğlu’na Armağan Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığına Adanmış Bir Hayat,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008, 257- 268.

Derin, Zafer, *Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri,* Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1993.

Derin, Zafer, - Özkan, Turan, "Ulucak Höyük Mezarlığı", *Kemalpaşa Kültür ve Çevre Sempozyumu, Bildiriler,* İzmir 1999, 113- 130.

Derin, Zafer ve Caymaz, T., "İzmir'in Prehistorik Yerleşim Alanı-Yeşilova Höyüğü 2012 Yılı Çalışmaları", *35. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. 1*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi, Muğla 2014, 419-433.

Dikkaya, Fahri, *Settlement Patterns of Altınova in the Early Bronze Age,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Yerleşim Arkeolojisi Bölümü, 2003.

Diler, Adnan, Türkoğlu, Sinem, Çörtük, Ufuk, ve Gümüş, Şahin, "Borum Yarımadası Leleg Yerleşmeleri Pedasa, Aspat, Kissebükü (Anastasioupolis), Mylasa Sarıçay Ovası-Damlıboğaz (Hydai)- Pilavtepe, Kedreai (Sedir Adası) ve Mobolla Yüzey Araştırmaları 2006-2007", *26. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 3. Cilt,* Ankara 2009, 125-142.

Dinçol, Belkıs, "Eski Doğu'da İnsanın Yaradılışı, Yaşam ve Ölüm", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler, Sayı: 24,* Mayıs 2007, 1-3.

Dittmann, Reinhard, "Excavations at Şavi Höyük 2000-2001", *24. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2.. Cilt*, Kültür Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2003, 247-258.

Djaparidze, Otar, "Über die Ethnokulturelle Situation in Georgien Gegen Ende des 3 : Jahrtausends v. Chr.", Edt. M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae ve M. Mellink, *Between the Rivers and Over the Mountains. Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata,* Roma 1993, 475-491.

Doğan Salar, N, *İkiztepe İlk Tunç Çağı Mezarlık Buluntularının Sosyokültürel Açıdan Değerlendirilmesi,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı, İstanbul 2006.

Dolukhanov, Pavel, *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı,* Çev. Suavi Aydın, İmge Kitabevi, 1998.

Dönmez, Şevket, "Halûk Perk Müzesi'nden Orta-Kuzey Anadolu Kökenli bir Grup Metal Eser", *Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'na 65. Yaş Armağanı, I. Cilt,* Zero Prodüksiyon, Antalya 2008, 405-412.

Durkheim, Emile, *The Elementary Forms of the Religious Life,* Çev. Joseph Ward Swain, George Alien &Unwin Ltd, New York 1976.

Duru, Refik, *Keban Projesi Değirmentepe Kazısı 1973*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri.3- No.2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1979.

Duru, Refik, "Bademağacı Kazıları 1993", *XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1995, 75-77.

Duru, Refik, "Bademağacı Kazıları 1997", *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1999, 115-129.

Duru, Refik, "Bademağacı Kazıları 1998", *21. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2000, 109-116.

Duru, Refik, "Elazığ-Değirmentepe Excavations", *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey 1932-2000,* Edt. Oktay Belli, İstanbul 2001, 108-109.

Duru, Refik, "Excavations at Gedikli Karahöyük and Kırışkal Höyük", *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey 1932-2000,* Edt. Oktay Belli, İstanbul 2001, 127-130.

Duru, Refik, "Tilmen Höyük Excavations", *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey 1932-2000,* Edt. Oktay Belli, İstanbul 2001, 133-136.

Duru, Refik, *Gedikli Karahöyük I: Prof. Dr. U. Bahadır Alkım'ın Yönetiminde 1964-1967 Yıllarında Yapılan Kazıların Sonuçları/The Results of Excavations Directed by Prof. Dr. U. Bahadır Alkım in the Years 1964-1967*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, V. Dizi, Sayı 51, Ankara 2006.

Duru, Refik ve Umurtak, Gülsün, "Bademağacı Kazıları, 2004", *27. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2006, 437-444.

Duru, Refik, *MÖ 8000'den MÖ 2000'e Burdur-Antalya Bölgesi'nin Altıbin Yılı,* Grapis Matbaa, Antalya, 2008.

Duru, Refik, *Tilmen Höyük Kazıları I,* Türk Tarih Kurumu Yayınları Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu V. Dizi-Sayı. 2, Ankara 2013.

Duru, Refik, *Tarım'dan Yazı'ya Burdur Yöresi ve Yakın Çevresi'nin Altıbin Yılı (MÖ 8.000- MÖ 2.000),* Kutlu & Avcı Ofset Ltd. Şti, Antalya, 2016.

Duyar, İzzet, ve Erdal, Yılmaz Selim, "İnsan İskelet Kalıntılarının Biyoarkeolojik Açıdan Yorumlanması ve Anadolu'dan Örmekler", *Eski Yakındoğu Kültürleri Üzerine İncelemeler, İ. Metin Akyurt, Bahattin Devam Anı Kitabı,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1995, 95-104.

During, Bleda S, *The Prehistory of Asia Minor, from Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies,* Cambridge University Press, New York 2011.

Edens, Christopher, "Transcaucasia at the End of the Early Bronze Age", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research, No. 299/300, The Archaeology of Empire in Ancient Anatolia,* 1995, 53-64.

Efe, Turan, "1993 Yılında Kütahya, Bilecik ve Eskişehir illerinde yapılan yüzey Araştırmaları", *XII. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* TC Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1995, 245-266.

Efe, Turan, "1994 Yılında Kütahya, Bilecik ve Eskişehir İllerinde Yapılan Yüzey Araştırmaları", *XIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* TC Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1996, 131-152.

Efe, Turan, "Küllüoba 1999 Yılı Kazısı", *22. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2001, 105-118.

Efe, Turan, "Batı Anadolu Son Kalkolitik ve İlk Kalkolitik Çağı", *ArkeoAtlas, Sayı:2,* 2003, 94- 129.

Efe, Turan, "Küllüoba", *Arkeoatlas, Sayı. 2,* 2003, 114.

Efe, Turan, Fidan, Erkan, Sarı, Deniz, ve Türkteki, Murat, "Küllüoba Kazıları 2013", *36. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2014, 573-582.

Efe, Turan, Türkteki, Murat, Fidan, Erkan, Sarı, Deniz, ve Türktek, Sinem, "Küllüoba Kazıları 2014", *37. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt, 2*, İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2016, 233-242.

Ekmen, Hamza, "Yeni Veriler Işığında Başlangıcından M.Ö. II. Binin Sonuna Kadar Anadolu'da Yakarak Gömme (Kremasyon) Geleneği", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* Yıl 5, Sayı 1, Haziran 2012, 23- 49.

Ellis, Richards S, "Gritille 1982", *Anatolian Studies, Vol. 33,* 1983, 244-246.

Ellis, Richards S, "The Gritille Project", *V. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Ankara 1984, 117-122.

Elton, Hugh, "Göksu Archaeological Project 2002-2004", *23. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2006, 331-342.

Emiroğlu, Kudret, ve Aydın, Suavi, *Antropoloji Sözlüğü Bilim Sanat Yayınları,* Ankara 1998.

Emiroğlu, Mecdi, "Erzurum Kır Yerleşmelerinin Yüzölçümleri, Parsel Sayıları ve Büyüklükleri ile İlgili Bir Araştırma", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Fakülte Dergisi,* Cilt XXVIII, Sayı: 1-2, Ankara 1974, 155-195.

Emre, K, *Yanarlar, Afyon Yöresinde Bir Hitit Mezarlığı, TTKY, VI/22,* Ankara 1978.

Engin, Atilla, "Baraj Suyu Altında Kalan Bir Höyüğün Akıbeti: Sıradur Höyüğü", *Ömer Özyiğit'e ,* Edt. Emre Okan ve Cenker Atila, Ege Yayınları, İstanbul 2015, 135-142.

Engin, Atilla, Uysal, Bora, Ay Şafak, Filiz, ve Bozkurt, Aydoğan, "Sivas İli 2011 Yılı Yüzey Araştırması", *30. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Pegasus Görsel İletişim Hizmetleri, Çorum, 2013, 13-38.

Engin, Atilla, Engin Özgen, Olcay Zengin Koşan, Filiz Ay Şafak ve Aydoğan Bozkurt, "Oylum Höyük, 2013", *36. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2014, 235-254.

Erarslan, Alev, "Progress Towards First Cities in Eastern and Southeastern Anatolia (2600-1900 BC): The Local Dynamics of Urbanistic Development", *Tüba-Ar, Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi, Sayı. 9,* 2006, 81-96.

Erçin, Çilen, *Mimarlıkta İklim Faktörü ve Bu faktöre Bağlı Olarak Konut Alanlarında Fiziksel Yerleşme Yoğunluğunun Belirlenmesi İçin İlkeler,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yakındoğu Üniversitesi Fen ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Lefkoşe 2005.

Erdal, Ömür Dilek, ve Özbek, Metin, "Değirmentepe (Malatya) Çocuk İskeletlerinin Antropolojik Analizi", *25. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* Merkez Repro İç ve Dış Tic. Ltd. Şti, Ankara 2010, 279-296.

Erdal, Yılmaz Selim, "İkiztepe Erken Tunç Çağı İnsanlarında Trepanasyon: Olası Nedenleri", *20. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2005, 101-112.

Erdal, Yılmaz Selim, "Bakla Tepe Erken Tunç Çağı II Mezarlığından Bir Trepanasyon", *Hayat Erkanal'a Armağan Kültürlerin Yansıması,* Edt. Betül Avunç, Homer Kitabevi, İstanbul 2006, 337-344.

Erdal, Yılmaz Selim, "İnsan İskelet Kalıntıları: Zahmet mi? Nimet mi?", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler,* Sayı: 31, Ocak 2011, 1-6.

Erdal, Yılmaz Selim, "İkiztepe'de Kafa Yaralanmaları: Anadolu'dan Erken Bir Savaşın İzleri", *Önder Bilgi'ye Armağan Yazılar, Karadeniz'den Fırat'a Bilgi Üretimleri,* Edt. Aliye Öztan ve Şevket Dönmez, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2011, 159-190.

Erdal, Yılmaz Selim, "A Possible Massacre at Early Bronze Age Titriş Höyük, Anatolia", *International Journal of Osteoarchaeology 22,* 2012, 1-21.

Ergeç, Rıfat, "Gaziantep'te Geçmişten Bugüne Ölü Gömme Gelenekleri", *Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'na 65. Yaş Armağanı, I. Cilt,* Zero Prodüksiyon, Antalya, 2008, 435-447.

Erginer, Gürbüz, "Bir Halkbilimcinin Gözünden Ölüm", *Cogito, Ölüm: Bir Topografya, Sayı: 40*, Yapı Kredi Yayınları, Yaz- 2004, 286-292.

Erinç, Sırrı, *Doğu Anadolu Coğrafyası,* İstanbul Üniversitesi Coğrafya Üniversitesi Yayınları No: 15, İstanbul 1953.

Erinç, Sırı, "Türkiye Fiziki Coğrafyasının Anaçizgileri", İstanbul Üniversitesi Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Bülteni Sayı: 10, 1993, 1-10.

Erkanal, Hayat, "1982 Girnavaz Kazıları", *V. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Ankara 1984, 131-136.

Erkanal, Hayat, "1988 Girnavaz Kazıları", *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: I,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1990, 261-274.

Erkanal, Hayat, "1989 Girnavaz Kazıları", *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: I,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1991, 277-293.

Erkanal, Hayat, "Bakla Tepe", *ArkeoAtlas,* Sayı: 2, 123.

Erkanal, Hayat,. ve Özkan, Turhan, "1996 Bakla Tepe Kazıları*", XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1998, 399-425.

Erkanal, Hayat ve Özkan, Turhan, "1997 Baklatepe Kazıları", *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1999, 337-355.

Erkanal, Hayat, ve Özkan, Turhan, "1998 Yılı Bakla Tepe Kazıları*", 21. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2000, 263-278.

Erkanal, Hayat, ve Şahoğlu, Vasıf, "İzmir Bölgesi Kazı ve Araştırmaları Projesi/İzmir Region Excavations and Research Project (IRERP)", *İdol, Arkeoloji ve Arkeologlar Derneği Dergisi, Sayı: 5,* Nisan, Mayıs, Haziran 2000, 6-13.

Eroğlu, Serpil, ve Erdal, Yılmaz Selim, "İkiztepe İnsanlarının Anadolu ve Anadolu'ya Yakın Topluluklarla Biyolojik İlişkisi", *21. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* Kültür Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2006, 41-50.

Ertem, Hayri, "Han İbrahim Şah Kazısı, 1970", *Keban Projesi 1970 Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri.1- No.3,* Ankara 1972, 63-74.

Ertem, Hayri, “Han İbrahim Şah Kazısı, 1971”, *Keban Projesi 1971 Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri.1- No.4,* Ankara 1974, 59-69.

Ertem, Hayri, *Keban Projesi Han İbrahim Şah Kazısı 1970-1971,* Orta Doğu Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri. III, No. 3, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1982.

Ertem, Hayri, *Korucutepe Kazısı, 1974-1975,* Orta Doğu Üniversitesi Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları, Ankara 1982.

Erzen, Afif, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986.

Esin, Ufuk, Tepecik Kazısı 1968 Yılı Önraporu”, *Keban Projesi 1968 Yaz Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri.1- Yayın: I, Türk Tarih Kurumu Basımevi,* Ankara 1970, 147-157.

Esin, Ufuk, “Tepecik Kazısı, 1970”, *Keban Projesi 1970 Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri.1- No.3,* Ankara 1972, 139-158.

Esin, Ufuk, “İstanbul Üniversitesi Prehistorya Kürsüsü Tepecik Kazıları (Elazığ)”, *Türk Arkeoloji Dergisi,* Sayı. XX, Cilt II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1974, 39-62.

Esin, Ufuk, “Tepecik Kazısı, 1973”, *Keban Projesi 1973 Çalışmaları,* Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri.1- No.6, Ankara 1979, 79-114.

Esin, Ufuk, “1979 Değirmentepe Kazıları”, *II. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1981, 91-99.

Esin, Ufuk, "1980 Yılı Değirmentepe (Malatya) Kazısı Sonuçları", *III. Kazı Sonuçları Toplantısı,* DSİ Basım ve Foto-Film İşletme Müdürlüğü Matbaası, Ankara 1981, 39-41.

Esin, Ufuk, “Tepecik Kazısı, 1974”, *Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları,* Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri. 1 No. 7, Ankara 1982, 71-93.

Esin, Ufuk, ve Arsebük, Güven, “Tülintepe Kazısı, 1974”, *Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri. 1 No. 7,* Ankara 1982, 119-134.

Esin, Ufuk, "Değirmentepe (Malatya) Kazısı 1981 Yılı Sonuçları", *IV. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Hacettepe Sosyal ve İdari Bilimler Döner Sermaye İşletmesi Tesisleri, Ankara 1983, 39- 44.

Esin, Ufuk, ve Arsebük, Güven, "1982 Yılı Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı", *V. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Ankara 1984, 71-80.

Esin, Ufuk, "Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı 1983 Yılı Raporu", *VI Kazı Sonuçları Toplantısı,* Ankara 1985, 11-30.

Esin, Ufuk, “Aşıklı Höyük”, *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı. XXIX,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1991, 1-34.

Esin, Ufuk, Harmankaya, Savaş, "1984 Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı, *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1986, 53-86.

Esin, Ufuk, ve Harmankaya, Savaş, “1985 Değirmentepe (Malatya-İmamlı Köyü) Kurtarma Kazısı”, *VIII Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: I,* Ankara 1987, 95- 138.

Esin, Ufuk, Arsebük, Güven, ve Özdoğan, Mehmet, “Değirmentepe Kazısı, 1978”, *Aşağı Fırat Projesi 1978-1979 Çalışmaları,* Orta Doğu Teknik Üniversitesi Aşağı Fırat Projesi Yayınları, Seri I, No 3, Ankara 1987, 77-88.

Esin, Ufuk, “Değirmentepe Kazısı, 1979”, *Aşağı Fırat Projesi 1978-1979 Çalışmaları,* Orta Doğu Teknik Üniversitesi Aşağı Fırat Projesi Yayınları, Seri I, No 3, Ankara 1987, 89-115.

Esin, Ufuk, ve Harmankaya, Savaş, "Değirmentepe (Malatya Kurtarma Kazısı 1986", *IX. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: 1,* Ankara 1988, 29-126.

Esin, Ufuk ve Harmankaya, Savaş, "Aşıklı Höyük Kazısı 1997", *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1999, 101-114.

Esin, Ufuk, “The Main Problems in Setting Up a Chronological Framework (Caucasus, Eastern Anatolia and Northern Syria)”, *Varia Anatolica, XI, In: Chronologies*

des pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVe-IIIe millénaires. From the Euphrates to the Caucasus: Chronologies for the 4th-3rd millennium B.C. Vom Euphrat in den Kaukasus: Vergleichende Chronologie des 4. und 3. Jahrtausends v. Chr. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998. Istanbul: Institut Français d'Études Anatoliennes-Georges Dumézil, Paris 2000, 5-9.

Esin, Ufuk, "Salvage Excavations at Aşıklı Höyük", *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey 1932-2000,* Edt. Oktay Belli, İstanbul 2001, 18-24.

Esin, Ufuk, "Salvage Excavations at Değirmentepe", *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey 1932-2000,* Edt. Oktay Belli, İstanbul 2001, 67-71.

Esin, Ufuk ve Harmankaya, Savaş, "Aşıklı Höyük", *Türkiye'de Neolitik Dönem,* Arkeoloji ve Sanat, İstanbul 2007, 255-272.

Eskandarzadeh, Manouchehr, *Yeni Veriler Işığında Kuzeybatı İran'da Kura-Aras Kültürel Süreci ve Doğu Anadolu Bölgesi ile İlişkiler,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Bölümü, Erzurum 2018.

Fahlander, Fredrik and Oestigaard, Terje, "The Materiality of Death: Bodies, Burials, Beliefs", (Edt) Fredrik Fahlander, Terje Oestigaard, *Materiality of Death: Bodies, Burials, Beliefs,* Oxford Archaeopress, British Archaeological Reports International Series, BAR International Series, Oxford, 2008, 1-18.

Farid, Shahina, ve Hodder, Ian, "Çatalhöyük 1999", *22. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2001, 63-72.

Fiacconi, Marta, ve Hunt, Chris O. "Pollen taphonomy at Shanidar Cave (Kurdish Iraq): An Initial Evaluation", *Review of Palaeobotany and Palynology, vol. 223,* 2015, 87-93.

Frangipane, Marcella, "Excavations at Arslantepe Malatya the 1989 Campaign", *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* Ankara 1991, 209-223.

Frangipane, Marcella, "The 1990 Excavations at Arslantepe, Malatya *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. I, Ankara* Üniversitesi Basımevi, Ankara 1992, 177-196.

Frangipane, Marcella, "Changes in Upper Mesopotamia/Anatolian Relations at the Beginning of 3rd Millennium B.C." *About Subartu, Subartu* IV/1, edt. M. Lebeau 1998, 195-218.

Frangipane, Marcella, "Arslantepe 1996: The Finding of an E.B.I A Royal Tomb", *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1998, 291-309.

Frangipane, Marcella, "The Late Chalcolithic/EB I Sequence at Arslantepe, Chronological and Cultural Remarks from a Frontier Site", *Varia Anatolica, XI, In: Chronologies des pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVe-IIIe millénaires. From the Euphrates to the Caucasus: Chronologies for the 4th-3rd millennium B.C. Vom Euphrat in den Kaukasus: Vergleichende Chronologie des 4. und 3. Jahrtausends v. Chr. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998. Istanbul: Institut Français d'Études Anatoliennes-Georges Dumézil,* Paris, 2000, 439-471.

Frangipane, Marcella ve Nocera, Gian Maria Di, A. Hauptmann, P. Morbidelli, A. Palmieri, L. Sadori, M. Schultz ve T. Schmidt Schultz "New Symbols of a New Power in a Royal Tomb from 3000 BC. Arslantepe, Malatya", *Paleorient, Annee, Vol. 27/2,* 2001, 105-139.

Frangipane, Marcella, "The Transition Between Two Opposing Forms of Power at Arslantepe (Malatya) at the Beginning of the 3rd Millennium", *Tüba-Ar, Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi,* Sayı. 4, 2001, 1-24.

Frangipane, Marcella, "Doğu Anadolu Son Kalkolitik Çağ", *Arkeoatlas, Sayı, 2,* 2003, 12-26.

Frangipane, Marcella, "Birecik Mezarlığı", *ArkeoAtlas, Sayı: 2*, 2003, 53-55.

Frangipane, Marcella, "Doğu Anadolu İlk Tunç Çağ I Dönemi", *ArkeoAtlas, Sayı: 2*, İstanbul 2003, 44-57.

Frangipane, Marcella, "Arslantepe", *ArkeoAtlas, Sayı: 2*, İstanbul 2003, 19-21.

Frangipane, Marcella. “Doğu Anadolu İlk Tunç Çağ II-III Dönemi”, *Arkeo Atlas,* Sayı: 2, 2003, 58-69.

Frangipane, Marcella, ve Balossi, Francesca, "The 2002 Exploration Campaign at Arslantepe-Malatya", *25. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2004, 397-404.

Frangipane, Marcella, “Arslantepe Kazısı”, *Türkiye Arkeolojisi, Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu’nun 30. Yıl Anısına,* Ankara 2008, 40-41.

Frangipane, Marcella, “Arslantepe-Malatya: A Prehistoric And Early Historic Center in Eastern Anatolia”, *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia,* Oxford University Press, New York 2011, 968-992.

Frangipane, Marcella, “Arslantepe-Malatya’daki İtalyan Kazıları. Yeni Araştırmalar Perspektifleri”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi 139,* Ocak-Nisan 2012, 27-40.

Frangipane, Marcella, Balossi Restelli, Francesca, ve Çalışkan Akgül, Hülya, “Arslantepe’de 2013 Yılı Kazı Sezonu: İlk Tunç I ve Geç Kalkolitik Tabakalarının Yeni Buluntuları”, *36. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2014, 177-190.

Frangipane, Marcella, “After Collapse: Continuity and Disruption in the Settlement by Kura-Araxes-Linked Pastoral Groups at Arslantepe-Malatya (Turkey) New Data”, *Paléorient, Pluridisciplinary Journal of Prehistory of Southwestern and Central Asia, 40,2,* CNRS Editions, Paris 2014, 169-182.

French, Davit H, “Can Hasan 1966”, *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı. XV, Cilt. 1,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1968, 69-73.

French, Davit H, “Can Hasan-Karaman 1967”, *Türk Arkeoloji Dergisi Sayı XVI, Cilt. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi,* Ankara 1968, 89-94.

French, Davit H, “Aşvan Kazıları, 1971”, *Keban Projesi 1971 Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri.1- No.4,* Ankara 1974, 25- 58.

Fuensanta, Jesus Gil, Rothman, Mitchell S, ve Bucak, Eyüp, "1997 Salvage Excavations at Tilbeş Höyük", *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1999, 207-218

Fuensanta, Jesus Gil, Rothman, Mitchell S, Charvat, Petr, ve Bucak, Eyüp, "Tilbeş Höyük Salvage Project Excavation", *23. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2002, 131-144.

Fuensanta, Jesus Gil.- Bucak, Eyyüp, Crivelli, Eduardo, Charvat, Petr ve Moya, Rafael, "The Research of the Tılbes Project, 2004", *27. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2006, 445-452.

Garstang, J.- Gurney, O. R. *The Geography of Hititte Empire, Occasional Publications of the British Institute of Archaeology in Ankara No. 5,* Ankara 1959.

Genç, Elif, "Kuriki Höyük", Aktüel Arkeoloji Dergisi Özel Sayı, Arkeoloji ve Barajlar Gerçeği, Eylül 2010-17, İstanbul 106-107.

Genç, Elif, "2014 Yılı Kuriki Höyük Kazısı", *37. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt, 3*, İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2016, 165-182.

Genç, Elif, Valentini, Stefano, ve A'Agostino, Anacleto, "Kuriki Höyük 2009 Yılı Kazı Çalışması", *32. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1.Cilt,* Allame Tanıtım & Matbaacılık Hizmetleri, Ankara 2011, 142-153.

Genç, Elif, Yıldız Köse, Birgül, ve Köse, Çağan, "2012 Yılı Kuriki Höyük Kazıları", *35. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. 1*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi, Muğla 2014, 292-302.

George, P.J.P. MC, "Intramural Infant Burials in the Aegean Bronze Age, Reflections on Symbolism and Eschatology with Particular Reference to Crete", (Edt.) Olivier Henry, *Pratiques, Contextes et Impacts des Inhumations inra-muros en Anatolie, du Début de l'Âge du Bronze à l'époque Romaine, 2 Èmes Rencontres D'Archéologie De L'iféa, Le Mort Dans La Ville,* Institut Français d' Études Anatoliennes Georges Dumézil, İstanbul 2013, 1-20.

Gerber, Christoph, "Zur Stratigraphie der Fürstengraber von Alaca Höyük: Neue Einsichten in ein altes Problem", *Hayat Erkanal'a Armağan Kültürlerin Yansıması,* Edt. Betül Avunç, Homer Kitabevi, İstanbul 2006, 379-388.

Ghirshman, Roman, *Fouilles de Sialk prés de Kashan 1933, 1934, 1937. Vol 1et 2,* Librairie Orientaliste Paul Geuthner, (*Musée du Louvre, Département des Antiquités Orientales, Série Archéologique IV-V*), 1938.

Glumac, Peter, ve Anthony, David, "The Caucasus", *Chronologies in Old World Archaeology, Vol. II,* Edt. Robert W. Ehrich, The University of Chicago Press, Chicago ve London 1992, 163-170.

Glumac, Peter, ve Anthony, David, "Culture and Enviroment in the Prehistoric Caucasus: The Neolithic through the Early Bronze Age", *Chronologies in Old World Archaeology, Vol. I,* Edt. Robert W. Ehrich, The University of Chicago Press, Chicago ve London 1992, 196-206.

Gogochuri, Giorgi, ve Orjonikidze, Alexander, "The Kura-Araxes Culture Settlement and Cemetery at Tiselis Seri", *Rescue Archaeology in Georgia: The Baku-Tbilisi-Ceyhan and South Caucasian Pipelines,* Georgian National Museum Otar Lordkipanidze Centre of Archaeology, Tiflis, 2010, 119-132.

Güleç, Erksin, ve Açıkkol, Ayşen, "Küçükhöyük İskelet Serisinde bir Trepanasyon Vakası", *16. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2001, 71-78.

Gülçur, Sevil, "Norşuntepe: Die Chalkolithische Keramik (Elazığ/Ostanatolien)", *Varia Anatolica, XI, In: Chronologies des pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVe-IIIe millénaires. From the Euphrates to the Caucasus: Chronologies for the 4th-3rd millennium B.C. Vom Euphrat in den Kaukasus: Vergleichende Chronologie des 4. und 3. Jahrtausends v. Chr. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998. Istanbul: Institut Français d'Études Anatoliennes-Georges Dumézil,* 2000, 375-418.

Gülçur, Sevil, ve Çaylı, Pınar, "Güvercinkayası 2008 Yılı Kazısı", *31. Kazı Sonuçları Toplantısı, 3. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık, San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2010, 357-377.

Gülçur, Sevil, ve Yılmaz, Yasemin, "Güvercinkayası 2013 Kazısı Ön Rapor", *36. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2014, 563-576.

Günaltay, M.Ş. 1948: *İran Tarihi En Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar, 1. Cilt*, Ankara.

Günaltay, Şemseddin, *Yakın Şark II, Anadolu En Eski Çağlardan Ahameniş'ler İstilasına Kadar,* Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987.

Günel, Sevinç, "Çine-Tepecik 2007 Yılı Kazıları", *30. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Ankara 2009, 227-240.

Günel, Sevinç, "Çine-Tepecik 2010 Yılı Kazıları", *33. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2012, 19-37.

Günel, Sevinç, "Çine Tepecik 2011 Yılı Kazıları", *34. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, Pegasus Görsel İletişim Hizmetleri, Çorum, 2013, 377-386.

Günel, Sevinç, "Çine-Tepecik 2012 Yılı Kazıları", *35. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. 2,* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi, Muğla 2014, 111-123.

Günel, Sevinç, "Çine-Tepecik 2013 Yılı Kazıları", *36. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2014, 287-300.

Güner, Cenk, Duyar, İzzet, Atamtürk, Derya, ve Aliyev, Vugar, "Resuloğlu İnsan İskeletlerinin Kimyasal Analizi", *27. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2012, 347-362.

Güneri, A. Semih, "Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırması", *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı, II. Cilt*, Ankara 1987, 45-76.

Gürsan-Salzmann, Ayşe, *Alaca Höyük: A Reassessment of the Excavation and Sequence of the Early Bronze Age Settlement,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of Pennsylvania, Pennsylvania 1992.

Güvenç, Bozkurt. *İnsan ve Kultur,* Remzi Kitabevi, İstanbul 1999.

Güzer, A, "Dönüştürücü Bir Güç Olarak Teknoloji", *XXI-Mimarlık Kültürü Dergisi, Sayı:*8, İstanbul 2001, 50-53.

Hadimli, Halil, *Hınıs Kasabası'nın Coğrafyası,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı, Erzurum 2001.

Halbwachs, Maurice, *From The Collective Memory,* La Memoire Collactive, Press Universitaires de France, Paris 1950.

Halbwachs, Maurice, *On Collective Memory,* (Edt). Lewis A. Coser, The Heritage of Sociology Series, University of Chicago Press, Chicago and London 1992.

Hançar, Franz, "Kafkas İlk Tarih Araştırmaları Işığında Anadolu'nun Yeni Neolitik Buluntuları", *II. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler, Cilt. I,* Kenan Matbaası, 20-25 Eylül 1937, İstanbul 1943, 51-64.

Hançar, Franz, "Die Bemalte Keramik Transkaukasiens im Lichte Neuer Funde", *AFO XIV,* 1944, 284- 298.

Hançerlioğlu, O, *Felsefe Ansiklopedisi, Cilt. 5,* Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul 1978.

Henry, Oliver, "Introduction", (Edt.) Olivier Henry, *Pratiques, Contextes et Impacts des Inhumations inra-muros en Anatolie, du Début de l'Âge du Bronze à l'époque Romaine, 2 Èmes Rencontres D'Archéologie De L'iféa, Le Mort Dans La Ville,* Institut Français d' Études Anatoliennes Georges Dumézil, İstanbul 2013, VII-IX.

Hansen, Sved, "Communication and Exchange Between the Northern Caucasus and Central Europe in the Fourth Millennium BC", *Von Majkop bis Trialeti, Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4-2. Jt. V. Chr,* Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte, Band 13, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2010, 297-316.

Harmankaya, Savaş, "Pendik Kazısı 1981", *IV. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Hacettepe Sosyal ve İdari Bilimler Döner Sermaye İşletmesi Tesisleri, Ankara 1983, 25-30.

Harmankaya, Savaş, ve Erdoğu, Burçin, *TAY - Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri- 4a/4b: İlk Tunç Çağı, TASK Vakfı Yayınları, Takım ISBN 975-6637-08-0, Cilt, ISBN 975-6637-09-9,* İstanbul 2002.

Harmanşah, Ömür, "Monuments and Memory: Architecture and Visual Culture in Ancient Anatolian History", *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia,* Oxford University Press, New York 2011, 623-651.

Harper, Richard P, "1968 Pağnik Öreni, Kaşpınar Kazısı Ön Raporu", *Keban Projesi 1968 Yaz Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri.1- Yayın: I, Türk Tarih Kurumu Basımevi,* Ankara 1970, 131- 138.

Harper, Richard P, "Pağnik Öreni Kazısı, 1969", *Keban Projesi 1969 Çalışmaları,* Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri.1- No.2, Ankara 1971, 91- 98.

Hassett, Brenna ve Sağlamtimur, Haluk, "Radical 'royals'? Burial Practices at Başur Höyük and the Emergence of Early States in Mesopotamia", *Antiquity, 92 (363),* 2018, 640-654.

Harald Hauptmann, "Norşun-Tepe 1968 Kazıları Ön Raporu", *Keban Projesi 1968 Yaz Çalışmaları,* Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri.1- Yayın: I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1970, 103-130.

Hauptmann, Harald, "Norşuntepe Kazıları, 1972", *Keban Projesi 1972 Çalışmaları,* Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri 1, No. 5, Ankara 1976, 41-100.

Hauptmann, Harald, "Norşuntepe Kazıları, 1973", *Keban Projesi 1973 Çalışmaları,* Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri.1- No.6, Ankara 1979, 43- 78.

Hauptmann, Harald, "Norşuntepe Kazıları, 1974", *Keban Projesi 1974- 1975 Çalışmaları,* Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri 1, No. 7, Ankara 1982, 15-70.

Hauptmann, Harald, "Lidar Höyük 1981", *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı. XXVI, Cilt 2,* Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi Döner Sermaye İşletmesi, Ankara 1983, 93-110.

Hauptmann, Harald, "Nevali Çori", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East, vol. 3,* 1997, 131-134.

Hauptmann, Harald, "Zur Chronologie des 3. Jahrtausends V. Chr. Am Oberen Euphrat Aufgrund der Stratigraphie des Norşuntepe", *Varia Anatolica, XI, In: Chronologies des pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVe-IIIe millénaires. From the Euphrates to the Caucasus: Chronologies for the 4th-3rd millennium B.C. Vom Euphrat in den Kaukasus: Vergleichende Chronologie des 4. und 3. Jahrtausends v. Chr. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998.*

Istanbul: Institut Français d'Études Anatoliennes-Georges Dumézil, Edt. C. Marro ve H. Hauptmann, Paris 2000, 419-438.

Hauptmann, A, Schmitt-Strecker, S, Begemann, F, ve Palmieri, A, "Chemical Composition and Lead Isotopy of Metal Objects from the "Royal" Tomb and Other Related Finds at Arslantepe, Eastern Anatolia", *Paleorient 28/2,* 2002, 43-70.

Hauptmann, Harald, "Norşuntepe", *ArkeoAtlas,* Sayı: 2, 2003, 22.

Hauptmann, Harald, "Lidar Höyük", *ArkeoAtlas*, Sayı: 2, 2003, 61.

Hawkins, J.D. "Assyrians and Hittites", *Iraq, XXXVI,* 1974, 67-83.

Henry, Oliver, "Introduction", (Edt.) Olivier Henry, *Pratiques, Contextes et Impacts des Inhumations inra-muros en Anatolie, du Début de l'Âge du Bronze à l'époque Romaine, 2 Èmes Rencontres D'Archéologie De L'iféa, Le Mort Dans La Ville,* Institut Français d' Études Anatoliennes Georges Dumézil, İstanbul 2013, VII-IX.

Helms, Svend, "Taşkun Mevkii 1970-71", *Anatolian Studies, Vol. 23,* Aşvan 1968-1972: An Interim Report, 1973, 109-120.

Helwing, Barbara, "İran'da İlk Kentler" *ArkeoAtlas, Sayı. 2.* 2003, 80-89.

Helwing, Barbara, "Early Complexity in Highland İran: Recent Archaeological Research İnto The Chalcolithic of İran", *TÜBA-AR, Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi, Sayı:8,* Ankara 2005, 39-60.

Helwing, Barbara, ve Özfırat, Aynur,. "Mountains and Valleys. A Symposium on Highland-Lowland Interaction in Bronze Age Settlement Systems of Eastern Anatolia, Transcaucasia and Northwestern Iran, 9th- 13th- August 2004, Van, Turkey", *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan, Band 37,* 2005, 1-6.

Hertz, R. *Death & The Right Hand,* Translated. Rodney Needham, Claudia Needham, The Free Press. Glencoe, Illionois 1960.

Hesse, B, "Animal Husbandry" *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East, Edit.: Eric M. Meyers, Oxford University Pres, Vol.1,* 1997, 140-143.

Hobsbawm, Eric, "Introduction: Inventing Traditions", (Edt.) Eric Hobsbawm, Terence Ranger, *The Invention of Tradition,* Cambridge University Press, 1983, 1-14.

Hodder, Ian, ve Özdöl, Serap, "2011 Çatalhöyük Kazıları", *34. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, Pegasus Görsel İletişim Hizmetleri, Çorum 2013, 91-100.

Hodder, Ian, ve Özdöl, Serap, "2013 Çatalhöyük Kazıları", *36. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2014, 253-264.

Hodder, Ian, "Çatalhöyük: Yeni Çalışmalar", *Türkiye'de Neolitik Dönem,* Arkeoloji ve Sanat, İstanbul 2007, 313-329.

Hoveyda, R, *Chichest (Lake Rezaieh),* University of Tabriz Publications, Tebriz 1976.

Hullmann, H, *Photovoltaik in Gebauden, Handbuch für Architekten und Ingenieure*, Fraunhofer IRB Verlag, Stuttgart 2000.

Hüryılmaz, Halime, *Troia VII b2 Tabakalarında Ele geçen Buckelseramik ve Güneydoğu Avrupa ile Olan İlişkisi,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi ve Arkeoloji Anabilim Dalı, İzmir 1990.

Hüryılmaz, Halime, "Gökçeada-Yenibademli Höyük 2004 Yılı Kazıları", *27. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2006, 261-272.

Hüseynov, M, ve Kazımov, E, "Göl-Yeri Qedim Yaşayış Yerinde 2010-cu ilde Aparılan Arxeoloji Tedqiqatlar", *Azerbaycan Milli Elmler Akademisi Arxeologiya ve Etnoqrafiya İnstitutu, Azerbaycanda Arxeoloji Tedqiqatlar 2010,* Baku 2011, 70-78.

Ilan, D. "Dolmen", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East, vol. 2,* 1997, 167-168.

Insoll, Timothy, *The Oxford Handbook of The Archaeology of Ritual & Religion,* Oxford University Press, Oxford 2011.

Işıklı, Mehmet, *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1998.

Işıklı, Mehmet, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürünün Karaz, Pulur ve Güzelova Malzemesi Işığında Tekrar Değerlendirilmesi,* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, , İzmir 2005.

Işıklı, Mehmet, "Recent Investigations at Pulur (Erzurum): Observations on Northeast Anatolian Ceramics", *Ancient Near Eastern Studies Supplement 27, Ceramics in Transitions Chalcolithic Through Iron Age in the Highlands of the Southern Caucasus and Anatolia,* Edt. Karen S. Rubinson ve Antonio Sagona, Peeters, 2008, 267-289.

Işıklı, Mehmet, "Erzurum'un İlk Madencileri", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, Sayı 21,* 2008, 55-79.

Işıklı, Mehmet, "MÖ III. Binyılda Ağrı Dağı Civarı", *II. International Symposium of Mount Ararat and Noah's Ark,* Edt. Oktay Belli, İstanbul 2009, 52-57.

Işıklı, Mehmet, "Erzurum Bölgesinin Arkeolojik Geçmişinin Ana Hatları", Edt. Mehmet Işıklı, Erhan Mutlugün, Mine Artu, *Geçmişten Geleceğe Armağan, Arkeolojik, Kültürel ve Estetik Yansımalar*, Erzurum 2010, 22-30.

Işıklı, Mehmet, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü, Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2011.

Işıklı, Mehmet, "Re-evaluation of the Ceramics of Karaz Höyük, Erzurum", *Archaeology of Armenia in Regional Context,* Edt. Pavel Avetisyan ve Arsen Bobokhyan, Yerevan 2012, 76-87.

Işıklı, Mehmet, "Erken Tunç Çağında Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürel Çerçevesinde Erzurum ve Nahçıvan Bölgelerinin Yeri ve Önemi", *Azerbaycan Respublikası Nahcivan: İlk yaşayış ve Şehersalma Yeri Kimi,* Nahcivan 2012, 363-370.

Işıklı, Mehmet, "The Kura-Araxes Culture in the Erzurum Region: The Process of its Development", *Tüba-Ar, 18,* 2015, 51-69.

Işıklı, Mehmet, "Geç Prehistorik Çağda Doğu Anadolu Yaylasında Ölüm/Kura-Aras Kültürü Ölü Gömme Uygulamaları Üzerine Gözlemler", *Ömer Özyiğit'e Armağan,* Edt. Emre Okan ve Cenker Atila, Ege Yayınları, İstanbul 2015, 257-273.

Işıklı, Mehmet, ve Düzgün, Dilek Ö, "Anadolu'da Alternatif Turizm Olanakları: Doğu Anadolu–Van /Ayanis Modeli", *3. Ulusal Meslek Yüksek Okulları Sempozyumu*, Burdur, 28-30 Eylül 2005, 207-211.

Işıklı, Mehmet, ve Yardımcıel, Ayhan, "Arkeoloji Ortak Paydasında Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya Kültür Bölgeleri", *Yeni Türkiye, Kafkaslar Özel Sayısı, Yıl. 21, Sayı. 72, Cilt. 2,* Ankara 2015, 37-41.

Izbitser, Elena, "The North Caucasus", *Art of the First Cities, The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus, Edt. Joan Aruz ve Ronald Wallenfels,* New York Yale University Press, New York 2003, 289-297.

İbiş, Resul, ve Durmuş, S, "Çankırı Salur: Orta Anadolu'nun Kuzeyinde Bir Eski Tunç Çağı Mezarlığı", *Anatolia 36,* 2010, 13- 43.

İbrahimli, B, Xelilov, T. ve Qedirzade, T, "2010-cu ilde Plovdağda Aparılmış Arxeoloji Qazıntılar", *Azerbaycan Milli Elmler Akademisi Arxeologiya ve Etnoqrafiya İnstitutu, Azerbaycanda Arxeoloji Tedqiqatlar 2010,* Baku 2011, 119-125.

İnan, Afet, "Türk Tarih Kurumu'nun 1937'den 1943'e Kadar Arkeolojik Çalışmaları Hakkında", *Belleten, Cilt. VIII, Sayı. 29,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1944, 39-51.

Jacobi, Keith P. "Body Disposition in Cross-Cultural Context", Clifton D. Bryant (edt.), *Handbook of Death & Dying Volume One The Presence of Death,* Sage Publications, London New Delhi 2003, 810- 818.

Jalilov, Bakhtilar, "Shadly Kurgan Burial Mound: Various Tribal Cultures in the Early Bronze Age, Burial Practices and World-Views", *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu, Bildiriler I,* Edt. Mehmet Işıklı ve Birol Can, Cambridge Scholars Publishing, 2015, 156-167.

Joukowsky, Martha Sharp, Prehistoric Aphrodisias I-II, Publications D'Histoire De L'Art et D'Archéologie De Université Catholique De Louvain XXXIX, Louvain-Belgium, 1986.

Joyce, Rosemary A. "Burying the Dead at Tlatilo: Social Memory and Social Identities", (Edt.) Meredith S. Chesson, *Social Memory, Identity, and Death: Anthropological Perspectives on Mortuary Rituals, Archaeological Papers of the American Anthropological Association Number 10,* 2001, 12-26.

Kadish, B. "Excavations of Prehistoric Remains at Aphrodisias, 1967", *AJA,73,* 1969, 49-65.

Kaestle, Frederika A, ve Horsburgh, K. Ann, "Ancient DNA in Anthropology: Methods, Applications and Ethics", *Yearbook of Physical Anthropology Vol, 45*, 2002, 92-130.

Kakhiani, K, Sagona, A, Sagona, C, Kvavadze, E, Bedianashvili, G, Messager, E, Martin, L, Herrscher, E, Martkoplishvili, I, Birkett, J, ve Longford, C, "Archaeological Investigations at Chobareti in Southern Georgia, the Caucasus", *Ancient Near Eastern Studies, vol. 50*, 2013, 1-138.

Kamil, T. *The Yortan Culture within The Early Bronze Age of Western Anatolia 1982, British Archaeological Reports, BAR International Series, 145, Volume. 1*, London 1982.

Kansu, Şevket Aziz, *İnsanlığın Kaynakları ve İlk Medeniyetler, 1. Cilt,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, XIII. Dizi, Sayı. 14a, Ankara 1991.

Kantman, Sönmez, "Keban Barajı Su birikim Alanı Yüzey Araştırması", *Keban Projesi 1968 Yaz Çalışmaları,* Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri.1- Yayın: I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1970, 1-12.

Karen S. Rubinson, "The Chronology of the Middle Bronze Age Kurgans at Trialeti", *Mountains and Lowlands: Essays in the Archaeology of Greater Mesopotamia, Bibliotheca Mesopotamica* 7, Edt. Louis D. Levine and T.Cuyler Jr. Young, Undena Publications, Malibu, 1977, 235-249.

Karen S. Rubinson ve Antonio Sagona, "Introduction: A Question of Nomenclature", *Ancient Near Eastern Studies Supplement 27, Ceramics in Transitions*

Chalcolithic Through Iron Age in the Highlands of the Southern Caucasus and Anatolia, Edt. Karen S. Rubinson ve Antonio Sagona, Peeters, 2008, 1-8.

Kartal, Metin, "Öküzini Mağarası", *ArkeoAtlas, Sayı, 1,* Haziran 2002, 61.

Kartal, Metin, "Anadolu'nun Epi-Paleolitik Dönem Buluntu Toplulukları", *İdol, Arkeoloji ve Arkeologlar Derneği Dergisi, Sayı: 13,* Nisan, Mayıs, Haziran 2002, 11-12.

Karul, Necmi, ve Özeren, Öcal, "Aktopraklık Höyüğü Çalışmaları-2005", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler, Sayı: 21,* Ocak 2006, 13.

Karul, Necmi, "Aktopraklık: Kuzeybatı Anadolu'da Gelişkin Bir Köy", *Türkiye'de Neolitik Dönem,* Arkeoloji ve Sanat, İstanbul 2007, 387-392.

Karul, Necmi, "Aktopraklık 2004-2006 Yılı Çalışmaları Genel Bir Değerlendirme", *25. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2008, 65-78.

Karul, Necmi, "Aktopraklık Höyük Kazısı", *Türkiye Arkeolojisi, Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu'nun 30. Yıl Anısına,* Ankara 2008, 20-21.

Karul, Necmi, "Göçle Gelen Kültürler", *Aktüel Arkeoloji, Sayı. 10,* Şubat 2009, 52-67.

Karul, Necmi, "Gusir Höyük", *Arkeo Atlas*, Mart 2013, 91.

Karul, Necmi, "Eskidünya'nın İlk Köyleri, Yerleşik Avcılar", *Arkeo Atlas*, Mart 2013, 82-96.

Karul, Necmi, Ayhan, Ahmet ve Özdoğan, Mehmet, "2000 Yılı Mezraa-Teleilat Kazısı", *23. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2002, 63-74.

Kavtaradze, Giorgi L, *K Khronologii Epokhi Eneolita i Bronzy Gruzii*, Metsniereva, Tbilisi, 1983.

Kavtaradze, Giorgi L, "The Chronology of the Caucasus During the Early Metal Age: Observations from Central Trans-Caucasus", *Ancient Near Eastern Studies Supplement 12, A View from the Highlands Archaeological Studies in Honour of Charles Burney,* Edt. Antonio Sagona, Peeter, 2004, 539-556.

Kavtaradze, Giorgi L, “Transcaucasia and the Problem of the Uruk Cultural Phenomenon”, *Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar Veli Sevin’e Armağan,* Edt. Aynur Özfırat, Ege Yayınları, İstanbul 2014, 13-20.

Kaya, Durmuş, “1992 Yılı Göndürle Erken Tunç Çağı Mezarlığı Kurtarma Kazısı”, *IV. Müze Kurtarma Kazıları Semineri,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1994, 129-146.

Kayan, İlhan, “Arkeolojik Jeomorfoloji Açısından Yenişehir ve İznik Havzalarının Çevre Özellikleri”, *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı, II. Cilt*, Ankara 1987, 211-219.

Kaymakçı, S. 2011: “Afyonkarahisar İlk Tunç Çağı Çanak Çömlek Kültürü”, *Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı: 5*, 197-214.

Kepinski-Lecomte, Christine, "Research at Tilbeshar, 2000", *23. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2002, 23-28.

Kepinski-Lecomte, Christine, ve Buldan, Fatma, “Research at Tilbeshar in 2005 City from the Early and Middle Bronze Ages”, *28. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Basımevi, Ankara 2007, 733-742.

Kepinski, Christine,. "Les Caveaux Funéraires Mégalithiques De La Vallée De L'Euphrate Au Bronze Ancien Le Cas de Tilbeshar (2600-2300 aC)", (Edt.) Olivier Henry, *Pratiques, Contextes et Impacts des Inhumations inra-muros en Anatolie, du Début de l'Âge du Bronze à l'époque Romaine, 2 Èmes Rencontres D'Archéologie De L'iféa, Le Mort Dans La Ville,* Institut Français d' Études Anatoliennes Georges Dumézil, İstanbul 2013, 21-28.

Kepinski-Lecomte, Christine, ve Ergeç, Rıfat, "Research at Tilbeshar 1999", *22. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2001, 133-136.

Kepinski, Christine,. ve Buldan, Fatma. “Research at Tilbeshar in 2005 City from the Early and Middle Bronze Ages” *28. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Basımevi, Ankara 2007, 733-743.

Kepinski, Christine, ve Önal, Mehmet, “Tilbeshar 2006: New Evidence From Early and Middle Bronze”, *29. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2008, 193-206.

Ketin, İhsan, *Türkiye Jeolojisine Genel Bir Bakış,* İstanbul Teknik Üniversitesi Vakfı, İstanbul 1983.

Khanzadian, E.V, *Elar-Darani. Yerevan: Akademii Nauk Armyanskoi SSR,* 1979.

Kılınç, Gülşah Merve, Omrak, Ayça, Özer, Füsun, Günther, Torsten, vd, "The Demographic Development of the First Farmers in Anatolia", *Current Biology 26,* 2016, 2659-2666.

Kınal, F, *Eski Anadolu Tarihi, TTK Yayınları,* 1998, Ankara.

Kiguradze, Tamaz, ve M. Menabde, "The Neolithic of Georgia", *Ancient Near Eastern Studies Supplement 12, A View from the Highlands Archaeological Studies in Honour of Charles Burney,* Edt. Antonio Sagona, Peeters 2004, 346-398.

Kiguradze, Tamaz, ve Sagona, Antonio, "On The Origins of the Kura-Araxes Cultural Complex", *Archaeology in the Borderlands Investigations in Caucasia and Beyond, Monograph 47,* Edt. Adam T. Smith ve Karen S. Rubinson, Cotsen Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles 2003, 38-94.

Klengel, H. "Die Hethiter und Išuwa", *Oriens Antiquus, Rivista del Centro per le Antichita e la Storia dell Arte del Vicino Oriente,* Roma 1968.

Knowles, R. *Energy and Form: An Ecological Approach to Urban Growth,* Mass.: MIT Press, Cambridge 1974.

Koç, Emel, "Varoluşsal Bir Problem Olarak Ölüm Üzerine Bir Değerlendirme: Tolsoy'un İvan İlyiç'in Ölümü Adlı Eseri", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 12(22), 2009, 245-259.

Koç, Sermet, ve Can, Muhammet, "Ölüm Kavramı ve Ölü Muayenesi", *Birinci Basamakta Adli Tıp*, 2. Baskı, Edt. Sermet Koç ve Muhammet Can, 2011, 11-22.

Koçak, Özdemir, "Bolvadin, Çay ve Sultandağı Yüzey Araştırmaları 2003", *22. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2005, 19-28.

Koçak, Özdemir, "Afyon İli ve İlçeleri Yüzey Araştırmaları 2004", *23. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2006, 83-94.

Koçak, Özdemir, ve Işık, Adem, "2005 Yılı Afyonkarahisar İlki ve İlçeleri Arkeolojik Yüzey Araştırması", *24. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2007, 357-380.

Koçak, Özdemir, "Afyonkarahisar İli ve İlçeleri 2011 Yılı Yüzey Araştırmaları", *30. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Pegasus Görsel İletişim Hizmetleri, Çorum, 2013, 39-52.

Kodaş, Ergül, Sağlamtimur, Haluk, ve Erdal, Yılmaz Selim, "Three Human Graves of the Hassuna Culture in Türbe Höyük", *Anatolia Antiqua XXVI,* De Boccard, 2018, 13-21.

Koday, Saliha, *Doğu Anadolu Bölgesinde Hayvancılık, Atatürk Üniversitesi Yayınları No. 949,* Erzurum 2005.

Kohl, Philip L., Tsetskladze, Goçha R. "Kafkasya'da Arkeoloji Pratiği, Milliyetçilik ve Politika", Gül Pulhan, (edt.), *Arkeoloji: Bir Bilimin Katmanları, Sayı: 28- Yaz,* 2001, 171- 196.

Kohl, Philip L., "Migrations and Cultural Diffusions in the Later Prehistory of the Caucasus", *Migration und Kulturtransfer,* Eurasien-Abteilung Orient-Abteilung Des Deutschen Archaologischen Instituts, Bonn 2001, 313-327.

Kohl, Philip L., "Integrated Interaction at the Begining of the Bronze Age: New Evidence from the Northeastern Caucasus and the Advent of Tin Bronzes in the Third Millennium BC", *Archaeology in the Borderlands Investigations in Caucasia and Beyond, Monograph 47,* Edt. Adam T. Smith ve Karen S. Rubinson, Cotsen Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles: The Cotsen Institute of Archaeology, University of California, 2003, 9-21.

Kohl, Philip L. ve Magomedov, R.G., "Early Bronze Developments on the West Caspian Coastal Plain", *Paléorient, Pluridisciplinary Journal of Prehistory of Southwestern and Central Asia, 40,2,* CNRS Editions, Paris 2014, 93-114.

Kolb, Frank, "1996 Kyaneai Yüzey Araştırmaları", *XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı, II. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1998, 345-364.

Kondrashov A.V., ve Rezepkin A.D., “Novosvobodnenskoye pogrebeniye s povozkoy” *KSİA 193,* 1988, 91-97.

Kopytoff, Igor, "The Cultural Biography of Things: Commoditization as Process", (Edt.) Arjun Appadurai, *Cambridge University Press, Chapter 2,* 1986, 64-91.

Korenevski S.N, Petrenko V.G., *Kurgan Maikopskoy Kulturı u Posyelka İnozemtsevo* / SA No. 2, 1982, 96-112.

Korenevski, S.N., *Nezhinskiye kurgany Epokhi Bronzy Rayona Kavkazskikh Mineral’nykh vod. Arkheologicheskiye istochniki/Nezhinsk Bronze Age Kurgans in Caucasian Mineral’nyye vody*, Archaeological Sources, Deponent IARAN, Moscow 1988.

Korenevski, Sergej, “GroBe Kurgane der Majkop-Kultur. Arbeitsaufwand und Kultische Aspekte bei ihrer Errichtung”, *Von Majkop bis Trialeti, Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4-2. Jt. V. Chr,* Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte, Band 13, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2010, 59-73.

Korenevski S.N., *Fenomen Bolshih Maikopskih Kurganov: Sotsialno-trudovoy i kultovyi aspekty stroitelstva* / KSİA 224, 2010, 149-170.

Korfmann, Manfred, "1987 Yılı Beşik-Sivritepe, Beşik Koyu ve Troia Çalışmaları", *X. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt:1,* Ankara 1989, 323-330.

Korfmann, Manfred, “Troia - Ausgrabengen 1995”, *Studia Troica 6*, 1996, 1- 65.

Korfmann, Manfred, "Troia 1994 Kazı Sonuçları", *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: I,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1996, 283-304.

Korfmann, Manfred, “Yüksek Troia Kültürü (Troia VI ve VIIa)”, *Düş ve Gerçek Troia,* İstanbul 2001, 395-406.

Korfmann, Manfred, “Troia Homeros’un Mirası İlk Tunç Çağı”, *ArkeoAtlas, Sayı:2,* 2003, 130-137.

Korfmann, M., “Demircihöyük”, *ArkeoAtlas, Sayı:2,* 2003, 111-112.

Koşay, Hamit Zübeyr, “Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâletince Yaptırılan Ahlatlıbel Hafriyatı”, *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi, Sayı. 2,* Devlet Matbaası, İstanbul 1934, 3-102.

Koşay, Hamit Zübeyr, ve Turfan, Kemal, "Erzurum- Karaz Kazısı Raporu", *Belleten XXIII/91,* 1959, 349–413.

Koşay, Hamit Zübeyr, “Pulur ve Güzelova (Erzurum Araştırmaları)”, *Atatürk Konferansları I,* Türk Tarih Kurumu Yayınları XVII, Seri- No. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1964, 91-94.

Koşay, Hamit Zübeyr, ve Vary, Hermann, *Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu,* Atatürk Üniversitesi Yayınları Nr. 24, Fen Edebiyat Fakültesi-Arkeoloji Serisi Nr. 9, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1964.

Koşay, Hamit Zübeyr ve Vary, Herman, *Güzelova Kazısı,* Atatürk Üniversitesi Yayınları No. 46, Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırmaları Seri. 20, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara 1967.

Koşay, Hamit Zübeyr, Kuşsaray (Çorum) Sondajı”, *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı. XV, Cilt. 1,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1968, 89-97.

Koşay, H. Zübeyr, “Pulur (Sakyol) Kazısı 1968 Ön Raporu”, *1968 Yaz Çalışmaları,* Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri 1, Yayın:1, Ankara 1970, 139- 146.

Koşay, H. Zübeyr. “Pulur (Sakyol) Kazısı, 1969”, *Keban Projesi 1969 Çalışmaları,* Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri.1- No.2, Ankara 1971, 99-106.

Koşay, Hamit Zübeyr, “Pulur (Sakyol) Kazısı, 1970”, *Keban Projesi 1970 Çalışmaları,* Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri.1- No. 3, Ankara 1972,127-138.

Koşay, Hamit Zübeyr, Ünal, Ahmet, ve Çizen, Abdullah, “1964 Alaca Höyük Kazısı Raporu”, *Türk Arkeolojisi Dergisi,* XIV(1,2), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1967, 161-215.

Koşay, Hamit Zübeyr, *Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları Seri III, No. I, Ankara 1976.

Koşay, Hamit Zübeyir, *Erzurum ve Çevresini Dip Tarihi,* Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1984.

Kozbe, Gülriz, "Muş Ovası Yüzey Araştırmalarında Ele Geçen Erken Transkafkasya, Çanak Çömleği ışığında Bölgenin Erken Tunç çağının Yeniden Değerlendirilmesi", Ege Üniversitesi, *Arkeoloji Dergisi* III, 1995, 35-50.

Kökten, Kılıç, Özgüç, Nimet, ve Özgüç, Tahsin, "Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Kazıları Hakkında İlk Kısa Rapor", *Belleten Cilt. IX, Sayı. 35,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1945, 361-400.

Kökten, İ Kılıç, "1949 Yılı Tarihöncesi Araştırmaları Hakkında Kısa Rapor", *Belleten,* XIII(52), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1949, 811-829.

Kökten, İ Kılıç, "Anadolu Maraş Vilayetinde Tarihten Dip Tarihe Gidiş", *Türk Arkeoloji Dergisi,* 1(10), Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1960, 42-52.

Kökten, İ. Kılıç, "Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1969", *Keban Projesi 1969 Çalışmaları,* Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri.1- No.2, Ankara 1971, 13-22.

Kökten, İ. Kılıç, "Keban Baraj Gölü Alanında Dip Tarih Araştırmaları", *Keban Projesi 1971 Çalışmaları,* Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri.1- No.4, Ankara 1974, 1-12.

Kökten, İ. Kılıç, "Kars Çevresinde Dip Tarih Araştırmaları ve Yazılıkaya Resimleri", *Atatürk Konferansları V,* Ankara 1975, 95-104.

Köroğlu, Kemalettin, "1995 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması", *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Cilt: I,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, 1997, 369-395.

Kuftin, Boris Alekseevich, *Arkheologicheskiye Raskopki v Trialeti*. Izdatel'stvo Akademiia Nauk Gruzinsko, SSR, Tbilisi, 1941.

Kuftin, Boris Alekseevich, ve Field, Henry, "Prehistoric Cultural Sequence in Transcaucasia", *Southwestern Journal of Anthropology 2,* 1946, 340-360.

Kulakoğlu, Fikri, Sertok, M. Kemal, Squadrone, Flomenavd ve Güllüce, Hamza, "Gaziantep Kale Höyük 2003 Excavations", *26. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2005, 291-302.

Kulakoğlu, F., "2005 Yılı Gaziantep Kalehöyük Kazıları", *28. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Basımevi, Ankara 2007, 471-480.

Kushnareva, K. Kh., *The Southern Caucasus in Prehistory, Stages of Cultural and Socioeconomic Development from The Eighth to the Second Millennium B.C*, University Museum Monograph 99, Philadelphia, 1997.

Kushnareva, K. Kh, ve Chubinishvili, T. N., *Древние Культуры Южного Кавказа/Drevniye Kultury Yuzhnogo Kavkaza, (V-III tıs. do n.e.), Izdatel'stvo Nauka*, Leningrad 1970.

Kushnareva, K. Kh. ve Markovin, V.I. / К. Х. Кушнарева, В. И. Марковин, *Эпоха Бронзы Кавказа и Средней Азии: Ранняя Бронза Кавказа/ Epokha Bronzy Kavkaza i Srednei Azii: Rannyaya Bronza Kavkaza*, Edt. K. Kh. Kushnareva ve V.I. Markovin, 1994.

Lacke, K., "Vanda Yapılan Hafriyat (1938)", *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi, Sayı. IV,* Maarif Matbaası, İstanbul 1940, 179-191.

Lamb, W., "Excavations at Kusura Near Afyon Karahisar", *Archeologia LXXXVI,* 1938, 217-273.

Landmann, M., *Philosophical Anthropology*, (Çev. D.J.Parent), Philadelphia: The Westminster Press, 1974.

Laneri, Nicola, "An Archaeology of Funerary Rituals", Nicola Laneri (Edt.), *Performing Death, Social Analyses of Funerary Traditions in the Ancient Near East And Mediterranean*, The Oriental Institute of the University of Chicago Oriental Institute Seminars, Number 3, Chicago, 2007, 1-14.

Laneri, Nicola, "Texts in Context: Praxis and Power of Funerary Rituals Among Elites in Ancient Mesopotamia", (Edt. Lars Fogelin), *Religion, Archaeology and the Material World*, Center for Archaeological Investigations, Occasional Paper No. 36, 2008, 196-215.

Laneri, Nicola, "Defining Residental Graves, The Case of Titriş Höyük in Southestern Anatolia During the Late III rd Millennium BC", (Edt.) Olivier Henry, *Pratiques, Contextes et Impacts des Inhumations inra-muros en Anatolie, du Début de l'Âge du Bronze à l'époque Romaine, 2 Èmes Rencontres D'Archéologie De L'iféa, Le Mort Dans La Ville,* Institut François d' Études Anatoliennes Georges Dumézil, İstanbul 2013, 43-52.

Laneri, Nicola, Schwartz, Marc, Ur, Jason, D'Agostino, Anacleto,. Berthon, Remi,. Hald, Mette Marie, ve Marsh, Anke, "Titual and Identity in Rural Mesopotamia: Hirbemerdon Tepe and the Upper Tigris River Valley in the Middle Bronze Age", *American Journal of Archaeology, The Journal of the Archaeological Institute of America Vol. 119, No. 4,* (Ekim, 2015), 533- 564.

Leick, Gwendolyn, *A Dictionary of Ancient Near Eastern Architecture,* Published by Routledge, London 1988.

Leiss, W., *The Domination of Nature,* New York: George Braziller, 1972.

Leroi-Gourhan, A., "The Flowers Found with Shanidar IV, A Neanderthal Burial in Iraq", *Science 190,* 1975, 562-564.

Leroi-Gourhan, A. Bailloud, G. Brezillon, M. ve Monmignaut, C., L'hypogée II des Mournouards (Mesnil-sur-Oger, Marne), *Gallia Préhistoire, Tome 5, Fascicule 1,* A la mémoire d'Albert Grenier, 1962, 23-133.

Levi, Doro, "La Campagne De Fouilles 1971 a Iasos", *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı. XX, Cilt II,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1974, 91-95.

Levi, Doro, *Iasos Kazıları*, Çev. Necdet Adabağ, Yenişehir Kitabevi, Ankara 1986.

Lewin, Roger, *Bones of Contention, Controversies in the Search for Human Origins,* Second Edition, The University of Chicago Press, Chicago ve London 1997.

Lewin, Roger, *Modern İnsanın Kökeni,* Çev. Nazım Özüaydın, Tübitak Yayınları, Ankara 1998.

Lewin, Roger, *Human Evolution: an Illustrated Introduction, Fifth Edition,* Blackwell Publishing, Oxford, 2005.

Lichter, Clemens, "Varna und İkiztepe: Überlegungen zu Transpontischen Kulturbezieungen im 5. Und 4. Jahrtausend", *Hayat Erkanal'a Armağan Kültürlerin Yansıması,* Edt. Betül Avunç, Homer Kitabevi, İstanbul 2006, 526-534.

Lordkipanidze, Otar, *Archäologie in Georgien: von der Altsteinzeit zum Mittelalter,* Quellen und Forschungen zur prähistorischen und provinzialrömischen Archäologie, Acta Humaniora 1991.

Lyonnet, Bertille, "La Mésopotamie et le Caucase du Nord au IVe et au début du IIIe Millénaires av. n.è.: Leurs Rapports et les Problèmes Chronologiques de la Culture de Majkop. État de la Question et Nouvelles Propositions", *Varia Anatolica, XI, In: Chronologies des pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVe-IIIe Millénaires. From the Euphrates to the Caucasus: Chronologies for the 4th-3rd millennium B.C. Vom Euphrat in den Kaukasus: Vergleichende Chronologie des 4. und 3. Jahrtausends v. Chr. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998. Istanbul: Institut Français d'Études Anatoliennes-Georges Dumézil,* Paris 2000, 299- 320.

Lyonnet, Bertille, "The Early Bronze Age in Azerbaijan in the Light of Recent Discoveries", *Paléorient, Pluridisciplinary Journal of Prehistory of Southwestern and Central Asia*, *40,2*, CNRS Editions, Paris 2014, 115-130.

Lyonnet, Bertille, ve Quliyev, Ferhad, "Menteştepe Qedim Yaşayış Yerinde Arxeoloji Tedqiqatlar", *Azerbaycan Milli Elmler Akademisi Arxeologiya ve Etnoqrafiya İnstitutu, Azerbaycanda Arxeoloji Tedqiqatlar 2010,* Baku 2011, 314-323.

Lyonnet, Bertille, Guliyev, Farhad, Bouquet, Laurence, Pecqueur, Laure, Poulmarc'h, Modwene, Raymond, Pascal, Samzun, Anaick, "Mentesh Tepe (Azerbaijan) During The Kura-Araxes Period", *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu, Bildiriler I,* Edt. Mehmet Işıklı ve Birol Can, Cambridge Scholars Publishing, 2015, 189-200.

Nocera, Gian Maria Di "Radiocarbon Datings from Arslantepe and Norşuntepe: The Fourth-Third Millennium Absolute Chronology in the Upper Euphrates and Transcaucasian Region", *Varia Anatolica, XI, In: Chronologies des pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVe-IIIe Millénaires. From the Euphrates to the*

Caucasus: Chronologies for the 4th-3rd millennium B.C. Vom Euphrat in den Kaukasus: Vergleichende Chronologie des 4. und 3. Jahrtausends v. Chr. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998. Istanbul: Institut Français d'Études Anatoliennes-Georges Dumézil, Paris 2000, 73-93.

Nocera, Gian Maria Di,- Palmieri, A.M. "Doğu Anadolu Madenciliği", *ArkeoAtlas, Sayı: 2,* 2003, 36-39.

Macqueen, J.G., *The Hittites and Their Contemporaries in Asia Minor, Southampton: Thames and Hudson,* 1975.

Mallowan, M.E.L. " The Development of Cities From Al Ubaid to the End of Uruk 5", *The Cambridge Ancient History I, Chapter VIII,* 2008, 327-462

Mannheim, K., *Ideology and Utopia, (*Çev. L.Wirth ve E.Shils), New York: Harcourt, Brace and World. 1936.

Mansel, A.M., *Ege ve Yunan Tarihi, TTK, XIII/8,* Ankara 1947.

Marfoe, Lean, "Kurban Höyük Excavations, 1984", *Türk Arkeoloji Dergisi,* Sayı. XXVII, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1988, 15-28.

Marro, Catherine, *La Culture Du Haut-Euphrate Au Bronze Ancien, Essai D'Interpretation A Partier De La Ceramique Peinte De Keban (Turquie), Varia Anatolica VIII, Institute Français D'Etudes Anatoliennes D'Istanbul, De Boccard,* Paris 1997.

Marro, Catherine, "Vers Une Chronologie Comparee Des Pays Du Caucase et de L'Euphrate Aux IVe-IIIe Millénaires", *Varia Anatolica, XI, In: Chronologies des pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVe-IIIe Millénaires. From the Euphrates to the Caucasus: Chronologies for the 4th-3rd millennium B.C. Vom Euphrat in den Kaukasus: Vergleichende Chronologie des 4. und 3. Jahrtausends v. Chr. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998. Istanbul: Institut Français d'Études Anatoliennes-Georges Dumézil,* Paris 2000, 473-494.

Marro, Catherine, "Cultural Duality in Eastern Anatolia and Transcaucasia in Late Prehistory (C. 4200- 2800 BC.)", *Archäologische Mitteilungen Aus Iran und Turan, Band 37,* Berlin 2005, 27-34.

Marro, Catherine, “Late Chalcolithic Ceramic Cultures in the Anatolian Highlands”, *Ancient Near Eastern Studies Supplement 27, Ceramics in Transitions Chalcolithic Through Iron Age in the Highlands of the Southern Caucasus and Anatolia,* Edt. Karen S. Rubinson ve Antonio Sagona, Peeters, 2008, 9-37.

Marro, Catherine, “Eastern Anatolia in the Early Bronze Age”, *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia,* Oxford University Press, New York 2011, 290-313.

Marro, Catherine, ve Özfırat, Aynur, "Pre-Classical Survey in Eastern Turkey. First Preliminary Report: The Ağrı Dağ (Mount Ararat) Region", *Anatolia Antiqua XI,* 2003, 385-422.

Marro, Catherine,. ve Özfırat, Aynur "Pre-Classical Survey in Eastern Turkey. Second Preliminary Report: The Erciş Region", *Anatolia Antiqua XII,* 2004, 227-265.

Marro, Catherine, Tibet, Aksel, ve Ergeç, Rıfat, "Horum Höyük 1996 Çalışmaları", *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1998, 251-275.

Marro, Catherine, Tibet, Aksel, ve Ergeç, Rıfat, “Horum Höyük 1998 Çalışmaları”, *21. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2000, 167-185.

Marro, Catherine, “Eastern Anatolia in the Early Bronze Age”, *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia,* Oxford University Press, New York 2011, 290-313.

Marshall, Gordon. *Sosyoloji Sözlüğü*, (Çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü), Bilim ve Sanat, Ankara 1999.

Martirosyan, A. A., *Armaniya v Epokhi Bronzi i Rannego Jeleza*, Erevan: Akademiya Nauk Armyanskoi SSR/ *Armenia in the Bronze Age and Early Iron Age,* Erevan/Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı'nda Ermenistan, Ermeni SSR Bilimler Akademileri Yayınevi, Erivan 1964.

Marshall, G, *Sosyoloji Sözlüğü,* Çev. O. Akınhay ve D. Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1999.

Massa, Michele, "Madenlerden Mezarlara: MÖ 3700-1600 Yıllarında Kuzeybatı Anadolu'da Metalürji ve Metal Ürünlerin Değiş Tokuşu", *Arkeoloji ve Sanat, Sayı. 154,* Ocak-Nisan 2017, 166-169.

Massa, Michele, ve Şahoğlu, Vasıf, "Erken Tunç Çağı'nda Batı Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri", *Karşıdan Karşıya, MÖ 3. Bin'de Kiklad Adaları ve Batı Anadolu,* Edt. Vasıf Şahoğlu ve Peggy Sotirakopoulou, İstanbul 2011, 164-171.

Matthews, Roger, "Project Paphlagonia: Regional Survey in Çankırı Province, 1997", *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı, II. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1999, 245-254.

Matthews, Roger, "Project Paphlagonia: Regional Survey in Çankırı and Karabük Provinces, 1999", *18. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2001, 249-256.

Matthews, Roger, "Salur North: An Early Bronze Age Cemetery in North-Central Anatolia", *Ancient Near Eastern Studies Supplement 12, A View from the Highlands Archaeological Studies in Honour of Charles Burney,* Edt. Antonio Sagona, Peeters 2004, 56-66.

McCauley, Robert N, ve Lawson, E. Thomas, *Bringing Ritual to Mind, Psychological Foundations of Cultural Forms,* Cambridge University Press, New York 2002.

McCauley, Robert N., ve Lawson, E. Thomas, "Cognition, Religious Ritual, and Archaeology", (edt.) E. Kyriakidis, *The Archaeology of Ritual*. Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology Publications, 2007, 209-254.

Mellaart, James, "Excavations at Hacılar", *Türk Arkeoloji Dergisi,* 1(10), Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1960, 67-68.

Mellaart, James, "Hacılar Excavations 1960", *Türk Arkeoloji Dergisi,* 1(XI), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1962, 29-34.

Mellaart, James, "Çatalhöyük Excavations, 1961", *Türk Arkeoloji Dergisi,* 2(XI), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1962, 49-52.

Mellaart James, "Excavations at Çatal Hüyük, 1962, Summary of Rasults", *Türk Arkeoloji Dergisi,* 1(XII), Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964, 36-40.

Mellaart, James, "Excavations at Çatal Höyük 1963", *Türk Arkeoloji Dergisi, 2(XII),* Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964, 43-49.

Mellaart, James, *Yakındoğu'nun En Eski Uygarlıkları*, İstanbul 1988.

Mellaart, James, "Anatolia Before 4000 B.C.", *The Cambridge Ancient History Volume I, Part I, Chapter VII, Cambridge University Press,* 2008, 304- 323.

Mellaart, James, "Anatolia 4000-2300 B.C.", *The Cambridge Ancient History, Volume I, Part: 2, Chapter XVIII,* Cambridge University Press, 2008, 363-406.

Mellaart, James, "The Earliest Settlements in Western Asia From The Ninth to The End of The Fifth Millennium B.C. (b) Anatolia Before 4000 B.C.", *The Cambridge Ancient History I, Chapter VIII,* 2008, 248-326.

Mellink, Machteld J., "Excavations at Karataş Semayük in Lycia", *AJA, vol. 68/3,* 1964.

Mellink, Machteld J., "Report on the First Campaign of Excavations at Karataş, Semayük", *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı: XIII, Cilt: 1,* Ankara Üniversitesi Basımevi, 1965, 97-102.

Mellink, Machteld J., "Excavations at Karataş-Semayük 1964", *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı. XIII, Cilt. 2,* Ajans-Türk Matbaası, Ankara 1965, 49-57.

Mellink, Machteld J., "Excavations at Karataş-Semayük 1965", *Türk Arkeolojisi Dergisi, Sayı. XIV, Cilt. 1,2*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1967, 223-230.

Mellink, Machteld J., "Excavations at Karataş-Semayük, 1966", *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı. XV, Cilt. II,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1968, 73-80.

Mellink, Machteld J., "Excavations at Karataş-Semayük 1967", *Türk Arkeoloji Dergisi Sayı XVI, Cilt. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi,* Ankara 1968, 107-112.

Mellink, Machteld J., "Excavations at Karataş-Semayük 1968", *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı. XVII, Cilt. 2,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1969, 145-150.

Mellink, Machteld J., "Archaeology in Asia Minor", *American Journal of Archaeology Vol. 73, No.2,* Boston, 1969, 203-227.

Mellink, Machteld J., "Excavations at Karataş-Semayük 1969", *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı. XVIII, Cilt.2,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1970, 137-139.

Mellink, Machteld J., “Excavations at Karataş-Semayük and Elmalı, 1970”, *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı. XIX, Cilt. 1,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972, 157-168.

Mellink, Machteld J., “Archaeology in Asia Minor”, *AJA/American Journal of Archaeology, Vol. 81, No. 3,* Boston, 1977, 289-321.

Mellink, Machteld J., “Archaeology in Anatolia”, *AJA/ American Journal of Archaeology, vol. 89, No. 21,* 1985, 547-567.

Mellink, Machteld J., "The Prehistoric Sequence of Karataş-Semayük", *VI. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Ankara 1985, 103-106.

Mellink, Machteld J., "Work at Elmalı and Semayük-Karataş,1986", *IX. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Ankara 1988, 21-26.

Mellink, Machteld J., “Anatolia”, *Chronologies in Old World Archaeology, Vol. II,* Edt. Robert W. Ehrich, The University of Chicago Press, Chicago ve London 1992, 171-184.

Mellink, Machteld J. ve College, Bryn Mawr, “Anatolian Chronology”, *Chronologies in Old World Archaeology, Vol. I,* Edt. Robert W. Ehrich, The University of Chicago Press, Chicago ve London 1992, 207-220.

Mellink, Machteld J., "Elmalı-Karataş Report on 1991 Activities", *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. I,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993, 493-494.

Mellink, Machteld J., "Karataş-Semayük: Village, Center and Cemetery", *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. I,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1994, 457-495.

Mellink, Machteld J., “Anatolia and Bridge from East to West in the Early Bronze Age”, *Tüba-Ar, Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi, Sayı. 10,* 1998, 1-9.

Meriç, Recep, Öz, Ali Kazım, Meriç. Aygün Ekin, ve Aybek, Serdar, “Metropolis 2004 Yılı Kazı Çalışmaları”, *27. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2006, 249-260.

Metcalf, Peter ve Huntington, Richard, *Celebrations of Death, The Anthropology of Mortuary Ritual,* Second Edition Cambridge University Press, New York 1991.

Mısır, Adnan, "1990 Yılı Şanlıurfa Nevali Çori Kazısı", *II. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1992, 201-208.

Mithen, Steven, "Understanding Mind and Culture: Evolutionary Psychology or Social Anthropology?", Anthropology Today, Vol. 11, No. 6 (Aralık, 1995), 3-7.

Mithen, Steven, *The Prehistory of the Mind: A Search for the Origins of Art, Religion, and Science*, London: Thames and Hudson, 1996.

Mithen, Steven J., "Mesolithic Archaeology, Environmental Archaeology and Human Palaeoecology", *Quaternary Proceeding No, 7,* London 1999, 481.

Mithen, Steven, "The Evolution of Imagination: An Archaeological Perspective", *Substance, vol. 30, no. 1/2, Issue 94/95: Special Issue: On the Origin of Fictions: Interdisciplinary Perspectives,* 2001, 28-54.

Mithen, Steven, "Ethnobiology and the Evolution of the Human Mind", *The Journal of the Royal Anthropological Institute, Vol. 12, Ethnobiology and the Science of Humankind*, 2006, 45-61.

Mithen, Steven, "Seven Steps in The Evaluation of Human Imagination", Roth, I. (Edt.), *Imaginative Minds*, Oxford University Press for the British Academy, Oxford, 2007, 3-29.

Miyake, Yutaka, "2006 Yılı Diyarbakır İli, Salat Camii Yanı Kazısı", *29. Kazı Sonuçları Toplantısı, 3. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı, Dösimm Basımevi, Ankara 2008, 211-222.

Miyake, Yutaka, "2008 Yılı Diyarbakır İli, Salat Camii Yanı Kazısı", *31. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık, San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2010, 435-

Mitten, D.G., Yüğrüm, G., "Excavations at Ahlatlı Tepecik the Gygean Lake 1968", *TAD, 17/1,* 1969, 125-131.

Moore, R., *Man in the Environment.* New York: Alfred A. Knopf 1975.

Morris, Ian, *Death-Ritual and Social Structure in Classical Antiquity,* Cambridge University Press, New York 1992.

M. O'Shea, John, *Mortuary Variability, An Archaeological Investigation,* Academic Press, London 1984.

Munchayev, Rauf M., Кавказ на заре бронзового века/ Kavkaz na zare bronzovogo veka/*The Caucasus at the Dawn of the Bronze Age,* Moscow, Nauka 1975.

Munchayev, Rauf M., "Neolit Kavkaza (Chalcolithic of Caucasus)", in *Neolit* SSSR-Arxeologyeviya SSSR (Chalcolithic of USSR), Edt. V.M. Masson ve N.I. Merpert, Moscow: Nauka 1982, 93-164.

Munchayev R.M., *Maikopskaya kultura", Epoha Bronzy Kavkaza i Sredney Azii: Ranniaia Sredniaia Bronza Kavkaza,* Edt. K. Kh. Kushnareva ve V.I. Markovin, Moskva, 1994.

Munchayev R.M., "Maikop I Mesopotamiia: Itogi Izucheniia I Perspektivy/Maikop and Mesopotamia Study Result and Prospects", *Severnyy Kavkaz: Istoriko Arkheologicheskie Ocherki I Zameiki: Sbornik Statei, Materialy I Isslrdovaniia po Arkheologii Rossi/Northern Caucasus: Historical Archaeological Sketches and Notes, Collection of Essay: Materials and Research on the Archaeology of Russia, Volume. III,* Moscow 2001, 33-35.

Museibli, Najaf, *Soyuqbulaq Report on Excavations of Soyuqbulaq Kurgans at Kilometre Point 432 of Baku-Tbilisi-Ceyhan and South Caucasus Pipelines Right of Way, Azerbaijan National Academy of Sciences Institute of Archaeology and Ethnography,* Bakü 2008.

Museibli, Najaf, "The Leilatepe Archaeological Culture: Its Near-Eastern Roots and Its Place in the Caucasus Chalcolithic", *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu, Bildiriler I,* Edt. Mehmet Işıklı ve Birol Can, Cambridge Scholars Publishing, 2015, 58-75.

Museibli, N.E., Axundova, G.K., ve Ağalarzade, A.M., "Ağstafa Rayonunda Tunc Dövrünün Qebir Abideleri", *Azerbaycanda Arxeoloji Tedqiqatlar, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Arxeologiya ve Etnoqrafiya İnstitutu,* Bakü 2012, 97-106.

Mutlu, Emine, *İç Güdümlü ve Dış Güdümlü Dindarlık ile Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki: Üniversite Öğrencileriyle Bir Çalışma,* İstanbul Üniversitesi Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Psikoloji Anabilim Dalı, İstanbul 2013.

Muxtarov, N.M, ve Bedelova, İ.N, "Şimali-Qerbi Azerbaycanda Aparılan Tedqiqatlar", *Azerbaycanda Arxeoloji Tedqiqatlar, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Arxeologiya ve Etnoqrafiya İnstitutu,* Bakü 2012, 125-128.

Müller-Karpe, Herman, *Handbuch Der Vorgeschichte, Band III, C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung,* München 1974.

Narimanov, Ideal, "Archaeological Sites of the Early Bronze Age in North Azerbaijan: A Gazetteer" *Ancient Near Eastern Studies Supplement 12, A View from the Highlands Archaeological Studies in Honour of Charles Burney,* Edt. Antonio Sagona, Peeters 2004, 467-473.

Narimanishvili, Goderdzi, "Archaeological Investigations in Trialeti", *Archaeology of Armenia in Regional Context,* Edt. Pavel Avetisyan ve Arsen Bobokhyan, Yerevan, 2012, 88-105.

Narimanisvili, Goderdzi ve Sansasvili, Nino, "Neue Forschungen zur Trialeti-Kultur", *Von Majkop bis Trialeti, Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4-2. Jt. V. Chr,* Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte, Band 13, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2010, 205-221.

Nehaev A.A., "Pogrebeniye Maikopskoy Kultury iz kurgana u sela Krasnogvardeyskoye" *Sovetskaia Arkheologiia vol. 1,* 1986, 244-248.

Oğuz, Remzi, "Anadolu Arkeologya Tarihinde Alişar Hafriyatı", *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi, Sayı. 1,* Devlet Matbaası, İstanbul 1933, 22-63.

Orjonikidze, Alexander ve Jibladze, Leri, "The Relationships of Early Bronze Age Cultures in South Georgia in the Light of Evidence from Orchosani Settlement", *Rescue Archaeology in Georgia: The Baku-Tbilisi-Ceyhan and South Caucasian Pipelines,* Georgian National Museum Otar Lordkipanidze Centre of Archaeology, Tiflis 2010, 137-141.

Ökse, A. Tuba, "Gre Virike 1999 Kazısı", *Ilısu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları*, Ankara 2001, 263-308.

Ökse, A. Tuba, ve Bucak, Eyyüp, "Karkamış Barajı-Gre Virike 1999 Kazısı", *22. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2001, 191-202.

Ökse, A. Tuba, "Gre Virike 2000 Kazısı", *Ilısu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları*, Ankara 2002, 241-270.

Ökse, Tuba, "Karkamış Barajı-Gre Virike 2000 Kazısı", *23. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2002, 151-162.

Ökse, A. Tuba, "Gre Virike: Fırat Kenarında Bir M.Ö. 3. Bin Kutsal Alanı", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi,* 19(2), 2002, 53-74.

Ökse, T, "Gre Virike", *Arkeoatlas, Sayı. 2*, 2003, 62-63.

Ökse, A. Tuba ve Bucak, Eyyüp, "Karkamış Barajı- Gre Virike 2001 Kazısı", *24. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, Kültür Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2003, 359-368.

Ökse, A. Tuba, "Gre Virike Kazıları", *I.-II. Ulusal Arkeolojik Araştırmalar Sempozyumu, Anatolia, Ek Dizi No. 1*, Ankara 2004, 157-166.

Ökse, A. Tuba, "Gre Virike 2001 Kazısı", *Ilısu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları*, Ankara 2004, 179-226.

Ökse, A. Tuba, "Gre-Virike Kazılarının Anadolu Arkeolojisine Kazandırdıkları", *İdol, Arkeoloji ve Arkeologlar Derneği Dergisi, Yıl.6, Sayı. 21*, Haziran 2004, 19-23.

Ökse, A. Tuba, "Eski Çağdan Günümüze Ölü Gömme ve Anma Gelenekleri", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi, Sayı.5,* T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2005, 1-8.

Ökse, A. Tuba, "Gre Virike Fırat Kıyısında 5000 Yıllık Bir Kült Merkezi", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi, Sayı. 119,* 2005, 11-26.

Ökse, A. Tuba, Gre Virike Kazıları", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler,* Sayı. 19, Ocak 2005, 13-15.

Ökse, A. Tuba, "Early Bronze Age Chamber Tomb Complexes at Gre Virike (Period IIA) on the Middle Euphrates", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research, Number 339,* Ağustos 2005, 21-46.

Ökse, A. Tuba, "Early Bronze Age Graves at Gre Virike (Period II B): An Extraordinary Cemetery on the Middle Euphrates", *Journal of Near Eastern Studies, 65-1,* 2006, 1-37.

Ökse, A. Tuba, ve Görmüş, Ahmet, "Gre Virike'de Bulunan Bir Kuyu Mezar ve Mezar Eşyası Arasında Ele Geçen Bir Pişmiş Toprak Çıngırak", *Kocaeli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi,* Sayı. 1, 2008, 8-19.

Ökse A. Tuba, Görmüş, Ahmet, ve Soyukaya, Nevin, "Ilısu Barajı-Salat Tepe 2006 Yılı Kurtarma Kazısı", *29. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2008, 307-320.

Ökse, A. Tuba, "The Early Bronze Age in Southeastern Anatolia", *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia,* Oxford University Press, New York 2011, 260-289.

Ökse, A. Tuba, "Orta Fırat Havzası Tunç Çağı Mezarlıklarının Bölge Tarihine Yansıttıkları", *Arulis Dergisi,* Sayı. 1, 2011, 20-30.

Ökse, A. Tuba, "Ilısu Barajı İnşaat Sahası Arkeolojik Kurtarma Projesi", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler,* Sayı: 32, Mayıs 2011, 47-49.

Ökse, A. Tuba, Ahmet Görmüş, Erkan Atay ve Nihat Erdoğan, "Ilısu Barajı İnşaat Sahası 2010 Kurtarma Kazıları", *33. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2012, 189-204.

Ökse, A. Tuba, "Salat Tepe Kazıları- 2012 Yeni Bulgular ve Stratigrafik Değerlendirme", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler,* Sayı: 35, Ocak 2013, 44-46.

Ökse, A. Tuba, Ahmet Görmüş, Tatsundo Koizumi ve Nevin Soyukaya, "Ilısu Barajı-Salat Tepe 2012 Kazısı", *35. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. 1*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi, Muğla 2014, 113-124.

Ökse, A. Tuba, Taşkıran, Harun, Kartal, Metin, Görmüş, Ahmet, Atay, Erkan, ve Erdoğan, Nihat, "Ilısu Barajı İnşaat Sahası 2012 Yılı Kazıları", *35. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. 1*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi, Muğla 2014, 102-112.

Ökse, A. Tuba, "Ilısu Barajı İnşaat Sahası'nda Yeni bir Erken Tunç Çağı Mezarlığı: Tatıka", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler,* Sayı: 38, Mayıs 2014, 8-10.

Ökse, A. Tuba ve Görmüş, Ahmet, "Ilısu Barajı İnşaat Sahası 2013 Kurtarma Kazısı", *36. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2014, 123-136.

Ökse, A. Tuba, Ahmet Görmüş, Tatsundo Koizumi ve Özcan Şimşek, "*36. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2014, 21-36.

Ökse, A. Tuba, Ahmet Görmüş, Erkan Atay, Nihat Erdoğan ve Erdal Ünal, Ilısu Barajı İnşaat Sahası 2014 Kurtarma Kazısı", *37. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* 2, İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2016, 59-72.

Önder, Mehmet, "Kubad Abad Saray Harbi ve Simurg'ları", *Türk Etnografya Dergisi, Sayı: X,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1968, 5-17.

Önuçak, A, *Tarihöncesi Dönemden Ortaçağa Farklılaşan Ölüm İmgesi,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2009.

Örnek, Sedat Veyis, *100 Soruda İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane,* Gerçek Yayınevi, İstanbul 1971.

Örnek, Sedat Veyis, *Anadolu Folklorunda Ölüm,* Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları 218, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1979.

Öymen, Fakihe, Köprülü, Fuat, Erciyes, Fuat, ve Bulak, Mazlum, "Türk Tarih Kurumu'nun Yıllık Umumi Heyet Toplantısı", *Belleten,* 29(VIII), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1944, 151-164.

Özbal, Hadi, Adriaens, Annemle, Earl. Bryan, ve Gedik, Bilge, "Samsun- Amasya-Tokat İlleri Yüzey Araştırması", *XV. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2000, 47-54.

Özbal, Rana, "Kurdu Höyük Kazısı", *Hatay Arkeolojik Kazı ve Araştırmaları,* (Edt. Aynur Özfırat ve Çilem Uygun), Antakya 2014, 65-75.

Özbal, Rana, Gerritsen, Fokke, ve Yener, K. Aslıhan "2001 Tell Kurdu Kazıları" *24. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, Kültür Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2003, 501-512.

Özbal, Rana, "The Chalcolithic of Southeast Anatolia", *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia*, Oxford University Press, New York 2011, 174-204.

Özbal, Rana, Gerritsen, Fokke, "2009 Yılı Barcın Höyük Kazıları", *32. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2.Cilt,* Allame Tanıtım & Matbaacılık Hizmetleri, Ankara 2011, 198-208.

Özbal, Rana, Gerritsen, Fokke,, "2011 Yılı Barcın Höyük Kazıları", *34. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, Pegasus Görsel İletişim Hizmetleri, Çorum 2013, 159-168.

Özbal, Rana, Gerritsen, Fokke, Erdalkıran, Mücella, ve Özbal, Hadi, "2013 Yılı Barcın Höyük Kazıları", *36. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2014, 615-630.

Özbaşaran, Mihriban, ve Endoğru, Muhsin, "Musular Mevkii (Aksaray İli) Araştırma ve Kazı Projesi, 1996", *XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı, II. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1998, 199-217.

Özbaşaran, Mihriban, Bucak, Eyüp, ve Molist, Miquel, "Akarçay Tepe, 2005", *28. Kazı Sonuçları Toplantısı 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Basımevi, Ankara 2007, 187-202.

Özbaşaran, Mihriban, ve Endoğru, Muhsin, "Musular 1997 Yılı Kazısı", *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1999, 631-645.

Özbaşaran, Mihriban, ve Endoğru, Muhsin, "Musular 1998 Yılı Kazısı", *21. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2000, 81-92.

Özbaşaran, Mihriban, ve Endoğru, Muhsin, "Musular Kazısı", *22. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2001,73-82.

Özbaşaran, Mihriban, "The Neolithic on the Plateau", *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia,* Oxford University Press, New York 2011, 99-124.

Özbek, Metin, "Çayönü Yerleşmesindeki Kesik İnsan Başları", *II. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* Ankara 1987, 19-40.

Özbek, Metin, "Çayönü İnsanlarında Diş ve Dişeti Hastalıkları", *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı, II. Cilt*, Ankara 1987, 367-395.

Özbek, "Metin, Aşıklı Höyük Neolitik Çağ İnsanları", *VIII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993, 201-212.

Özbek, Metin, "Aşıklı Höyük İnsanları (1990 ve 1992 Buluntuları*), IX. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1994, 23-32.

Özbek, Metin, "Musular Neolitik İnsanı", *XIII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* Ankara 1998, 161-173.

Özbek, Metin, "Öküzini İnsanlarının Antropolojik Analizi", *XV. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2000, 127-144.

Özbek, Metin, *Çayönü'nde İnsan,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2004.

Özbek, Metin, "Neolitik Toplumlarda Baş veya Tüm Bedeni Alçılama Geleneği: Anadolu ve Yakındoğu'dan Bazı Örnekler", *TÜBA-AR, Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi, 8*, Ankara 2005, 127-136.

Özbek, Metin, "Köşk Höyük (Niğde) Neolitik Köyünde Kil Sıvalı İnsan Başları", *Hacettepe Edebiyat Fakültesi Dergisi,* 1(1), 2009, 145-162.

Özbek, Metin, "Aşıklı Höyük'te 2007 ve 2008 yılı Kazı Çalışmalarında Bulunan İki İlginç İnsan İskeleti", *26. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* Allame Tanıtım & Matbaacılık Hizmetleri, Ankara 2011, 1-12.

Özbek, Metin, "Köşk Höyük'te Kil Sıvalı İnsan Başları: Son Buluntular Işığında Yeni Bir Değerlendirme", *Önder Bilgi'ye Armağan Yazılar, Karadeniz'den Fırat'a Bilgi Üretimleri,* Edt. Aliye Öztan ve Şevket Dönmez, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2011, 299-310.

Özbey, Ali Sinan, "Yeaş-Yli Kurtarma Kazıları 2013 Yılı Çalışmaları", *23. Müze Araştırmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu,* Merkez Repro Basım Yayın Ltd. Şti. Ankara 2015, 235-252.

Özbudun, S., "Adet", *Antropoloji Sözlüğü,* (Edt) K. Emiroğlu ve S. Aydın, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2003, 12-13.

Özdoğan, Aslı, Marro, Catherine, Tibet, Aksel, ve Kuzucuoğlu, Catherine, "Kastamonu Yüzey Araştırması 1996 Yılı Çalışmaları", *XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı, II. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1998, 63-104.

Özdoğan, Erim.- Özdoğan, Mehmet, "Kırklareli Höyüğü 2004 Yılı Kazıları", *27. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt.2,* Ankara 2006, 187-194.

Özdoğan, Mehmet, Aşağı Fırat Havzası 1977 Yüzey Araştırmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Aşağı Fırat Projesi Yayınları, Seri I, No. 2, Tek Ofset, İstanbul 1977.

Özdoğan, Mehmet, "1986 Yılı Trakya ve Marmara Bölgesi Araştırmaları", *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı, II. Cilt,* Ankara 1987, 157-173.

Özdoğan, Mehmet, "1987 Yılı Edirne ve Balıkesir İlleri Yüzey Araştırması", *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* Ankara 1988, 571-590.

Özdoğan, Mehmet, ve Akman, Murat, "1990 Yılı Trakya ve Marmara Bölgesi Araştırmaları", *IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1992, 405-425.

Özdoğan, Mehmet, Özdoğan, Aslı ve Davis, Michael, "1989 Yılı Çayönü Kazıları", *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* Ankara 1991, 71-86.

Özdoğan, Mehmet, "İlk Adımlar Paleolitik Çağ", *Arkeoatlas, Sayı, 1,* Haziran 2002, 46-57.

Özdoğan, Mehmet, "Adım Adım Yerleşik Yaşam", *Arkeoatlas, Sayı, 1,* Haziran 2002, 58-63.

Özdoğan, Mehmet, "Devrimlerin Atası Neolitik Çağ", *Arkeoatlas, Sayı, 1,* Haziran 2002, 64-72.

Özdoğan, Mehmet, "Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ", *Arkeoatlas, Sayı, 1,* Haziran 2002, 66-82.

Özdoğan, Mehmet, "Mezraa Teleilat", *Arkeoatlas, Sayı, 1,* Haziran 2002, 93.

Özdoğan, Mehmet, Anadolu Balkan İlişkileri Son Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı", *Arkeoatlas, Sayı; 2,* 2003, 138-141.

Özdoğan Mehmet "Neolitik Çağ-Neolitik Devrim-İlk Üretim Toplulukları Kavramının Değişimi ve Braidwoodlar", *TÜBA-AR, Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi, 7,* 2004, Ankara 43-51.

Özdoğan, M.- Özdoğan, A.- vd.1994: "Çayönü Kazı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi 30 Yıllık Bir Değerlendirme", *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı I,* Ankara 103-122.

Özdoğan, Mehmet, "Southeast Anatolia Joint Project and Excavations at Çayönü", *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey 1932-2000,* Edt. Oktay Belli, İstanbul 2001, 12-17.

Özdöl, Serap, "Çanak Çömleksiz Neolitik Çağda Güneydoğu Anadolu'da Din ve Sosyal Yapı", *Tarih İncelemeleri Dergisi, Cilt: XXVI, Sayı: 1,* Temmuz 2011, 173-199.

Özfırat, Aynur "M.Ö. II. Binyıl Doğu Anadolu Boyalı Seramik Kültürleri Üzerine Araştırmalar", XI. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1994, 359-377.

Özfırat, Aynur, "1997 Yılı Bitlis-Muş Yüzey Araştırması Tunç ve Demir Çağları", *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı, II. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1999, 1-22.

Özfırat, Aynur "1998 Yılı Bitlis-Muş İlleri Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları", *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2000, 193-210.

Özfırat, Aynur "1999 Yılı Muş İli Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları", *18. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2001, 123-140.

Özfırat, Aynur, Erste Betrachtungen zum Ostanatolischen Hochland im 2. Jt. v. Chr." *Sonderdruck aus Istanbuler Mitteilungen, Band 51*, 2001, 27-60.

Özfırat, Aynur, "Research on the Cultures of East Anatolia in the 2ɳ,d Millennium BC", Edt. Oktay Belli, *Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000)*, FSF Matbaacılık ve Reklam Hizmetleri, İstanbul 2001, 326-330.

Özfırat, Aynur, *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2001.

Özfırat, Aynur, "Doğu Anadolu Yüksek Yaylası'nda MÖ 2. Binyıl Kurganları", *Belleten, Cilt: LXVI, Sayı: 246,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003, 343-356.

Özfırat, Aynur, ve Marro, Catherine, "2002 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2004, 15-32.

Özfırat, Aynur "Transhumance on the Eastern Anatolian High Plateau in the 2ɳ,d mill. B.C.", *Archäologische Mitteilungen Aus Iran und Turan, Band 37,* Berlin 2005, 139-152.

Özfırat, Aynur, ve Marro, Catherine, "2003 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", *22. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2005, 229-316.

Özfırat, Aynur, "Pre-Classical Survey in Eastern Turkey, Fifth Preliminary Report, Van Lake Basin and MT. Ağrı Region", *Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici, Vol. XLVIII,* Roma, 2006, 177-207.

Özfırat, Aynur, "The Middle Bronze Age Settlement Pattern of the Eastern Anatolian High Plateu in Light of New Evidence", Edt. D.L. Peterson, LM. Popova, A.T. Smith, *Colloquia Pontica, Vol. 13, Beyond the Steppe and the Sown Proceedings of the 2002 University of Chicago Conference on Eurasian Archaeology,* Leiden, Boston 2006, 160-171.

Özfırat, Aynur,. "Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması, 2005", *24. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Basımevi, Ankara 2007, 143-162.

Özfırat, Aynur, "Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazıları", *Belleten, Cilt LXXIII, Sayı: 268,* Ankara 2009, 635-644.

Özfırat, Aynur, "Bozkurt Kurgan Mezarlığı 2007 Yılı Kazısı", *30. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Ankara 2009, 369-384.

Özfırat, Aynur "Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması, 2007", *26. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Ankara 2009, 345-366.

Özfırat, Aynur, "Pre-Classical Survey in Eastern Turkey, Sixth Preliminary Report: Lake Van Basin and Mt. Ağrı Region", *Archäologische Mitteilungen Aus Iran und Turan, Band 41,* 2009, 211-232.

Özfırat, Aynur, "Van Gölü Havzası Yüzey Araştırması: Patnos Ovası Demir Çağ Yerleşimleri" *Altan Çilingiroğlu'na Armağan Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2009, 455-478.

Özfırat, Aynur, "Ağrı Dağı Kurganları", *XV. Türk Tarih Kongresi, I. Cilt, Eski Anadolu Uygarlıkları,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, IX. Dizi, Sayı 15, Ankara 11-15 Eylül 2006, Ankara 2010, 51-64.

Özfırat, Aynur, "Bozkurt Kurgan Mezarlığı, Yerleşik Kültür Geleneğinin Sonu Kurganlar", *Aktüel Arkeoloji 15*, İstanbul 2010, 42-43.

Özfırat, Aynur, "Archaeological Investigations in the Mt. Ağrı Region: Bronze an Iron Ages", *Proceedings of the 6th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East Vol. 2,* Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2010, 526-538.

Özfırat, Aynur, "Ağrı Dağı'nda Yeni Arkeolojik Keşifler", *Aktüel Arkeoloji 19*, Ocak, 2011, 44-51.

Özfırat, Aynur, "Bozkurt Kurgan Nekropolü Kazısı", *Türkiye Arkeolojisi, Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu'nun 30. Yıl Anısına,* Ankara 2008, 70-71.

Özfırat, Aynur, The Highland Plateu of Eastern Anatolia in the Second Millennium BCE: Middle/Late Bronze Ages", *Ancient Near Eastern Studies Supplement 27, Ceramics in Transitions Chalcolithic Through Iron Age in the Highlands of the Southern Caucasus and Anatolia,* Edt. Karen S. Rubinson ve Antonio Sagona, Peeters, 2008, 101-121.

Özfırat, Aynur ve Marro, Catherine, "2004 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi, Sayı. 7,* İ. Aygül Ofset Matbaacılık San. Ltd. Şti. Ankara 2008, 1-20.

Özfırat, Aynur, "Earlier Settlements of Bozkurt Kurgan Cemetery: From Chalcolithic to Middle Bronze Age", *Azerbaycan'ın Erken Ekincilik Dövrü Abideleri,* Azerbaycan Milli Elmlar Akademiyası, Arxeologiya ve Etnoqrafiya İnstitutu, Bakü 2012, 113-127.

Özfırat, Aynur, Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı, 2009-2010", *33. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2012, 533-551.

Özfırat, Aynur, "Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı, 2011", *34. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, Pegasus Görsel İletişim Hizmetleri, Çorum, 2013, 119-126.

Özfırat, Aynur, Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı (2007-2013), *36. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2014, 209-226.

Özfırat, Aynur, "Bozkurt Kurgan Mezarlığından Ayrışık Bir Kap", *Armağan Erkanal'a Armağan Anadolu Kültürlerine Bir Bakış,* Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 2014, 319-326.

Özfırat, Aynur, "Ağrı Dağı ve Van Gölü Havzası Yüzey Araştırması (Muş, Bitlis, Van, Ağrı, Iğdır İlleri ve İlçeleri)", *Mustafa Kemal Üniversitesi Fen- Edebiyat*

Fakültesi Arkeoloji Bölümü Kazı ve Araştırmaları, Mustafa Kemal Üniversitesi Yayınları No: 51, Antakya, 2014, 17-43.

Özfırat, Aynur ve Coşkun, Nilgün, "Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı, 2012", *35. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. 1*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi, Muğla 2014, 146-158.

Özfırat, Aynur, Coşkun, Nilgün, Karataş Yüksel, Canan, Kocamaz, Barış, "Kızılkaya-Hatay Yüzey Araştırması", *Hatay Arkeolojik Kazı ve Araştırmaları,* (Edt. Aynur Özfırat ve Çilem Uygun), Antakya, 2014, 85-94.

Özfırat, Aynur, "Kızılkaya-Hatay Yüzey Araştırması", *33. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti. Ankara 2016, 519-528.

Özgen, Engin, "Oylum Höyük 1987", *X. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. I,* Ankara 1989, 95-102.

Özgen, Engin, "Oylum Höyük 1988", *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: I,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1990, 203- 210.

Özgen, Engin ve Carter, Elizabeth "Oylum Höyük, 1989", *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* Ankara 1991, 259-268.

Özgen, Engin, Helwing, Barbara ve Engin, Atilla, "Oylum Höyük, 1998-1999", *22. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2001, 223-230.

Özgen, Engin - Helwing, Barbara, ve Engin, Atilla, "Oylum Höyük, 2000", *23. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2002, 13-22.

Özgen, Engin - Helwing, Barbara, ve Engin, Atilla, "The Oylum Regional Project: Archaeological Prospection 2000", *19. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2002, 217-228.

Özgen, Engin - Helwing, Barbara ve Engin, Atilla, "Oylum Höyük, 2001", *24. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, Kültür Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2003, 345-352.

Özgen, Engin - Barbara Helwing - Atilla Engin - Alan Greaves ve Özlem Erdem, "Oylum Höyük, 2002", *25. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2004, 339-344.

Özgen, Engin - Tekin Halil, - ve Ensert, H. Kübra, "Oylum Höyük 1991 ve 1993 Kazı Çalışmaları", *XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt:1*, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1995, 95-106.

Özgen, Engin, "Kalkolitik Çağ'da Oylum Höyük", *Hayat Erkanal'a Armağan Kültürlerin Yansıması,* Edt. Betül Avunç, Homer Kitabevi, İstanbul 2006, 589-593.

Özgüç, Nimet, "Kültepe-Kanis'in Anadolu Arkeolojisindeki Yeri", *Atatürk Konferansları I,* Türk Tarih Kurumu Yayınları XVII, Seri- No. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1964, 179-188.

Özgüç, Nimet, *Samsat, Bir Başkent ve Kalenin Uzun Yaşamının 6000 Yıllık Dönemden Kesitler,* Türk Tarih Kurumu, Ankara 2009.

Özgüç, Tahsin, "Birinci Truva'yı Kim Kurdu", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* II(5), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1944, 697-716.

Özgüç, Tahsin, "Yortan Mezarlık Kültürüne ait Yeni Buluntular", *Belleten, Cilt. VIII, Sayı. 29,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1944, 69-70.

Özgüç, Tahsin, "Öntarihte Anadolu Kronolojisi", *Belleten,* IX(35), Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1945, 341-360.

Özgüç, Tahsin, "Öntarihte Anadolu İdollerinin Anlamı", *A.Ü.D.T.C. Fakültesi Dergisi, F, 5,* Ankara 1946, 65-72.

Özgüç, Tahsin, *Ön Tarih'te Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri,* Türk Tarih Kurumu Basımevi. VII. Seri, No. 17, Ankara 1948.

Özgüç, Tahsin, *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Kültepe Kazısı Raporu 1948*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, V. Seri, No. 10, Ankara 1950.

Özgüç, Tahsin, ve Akok, M., "Horoztepe Eserleri", *Belleten, vol. 21/82,* 1957, 201-219.

Özgüç, Tahsin, ve Akok, M, *Horoztepe Eski Tunç Devri Mezarlığı ve İskan Yeri,* 1958 TTKY Yayınları, Ankara 1958.

Özgüç, Tahsin, "The Statuette From Horoztepe", *Anatolia III, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Türk Tarih Kurumu Basımevi,* Ankara 1958, 53-56.

Özgüç, Tahsin, "Yeni Araştırmalar Işığında Eski Anadolu Arkeolojisi,", *Anatolia VII,* Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1964, 23-42.

Özgüç, Tahsin, "Kültepe ve Altıntepe Kazıları Hakkında Yıllık Rapor (1962)", *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı. XII, Cilt. 1,* Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964, 43-44.

Özgüç, Tahsin, "Kültepe-Kaniş Kazıları", *Türk Arkeoloji Dergisi,* 2(XIII), Ajans-Türk Matbaası, Ankara 1965, 94-95.

Özgüç, Tahsin, "New Finds form Horoztepe- Yeni Horoztepe Eserleri", *Anatolia VIII,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1966, 19-25.

Özgüç, Tahsin-Mahmut Akok 1958, *Horoztepe, Eski Tunç Devri Mezarlığı ve İskân Yeri, An Early Bronze Age Settlement and Cemetery,* TTKY V. Seri No.18, Ankara.

Özgüç, Tahsin, Kültepe Kaniş/Neşa, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005.

Özkaya, Vecihi, "2002 Yılı Körtik Tepe Kazısı", *25. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2004, 103-116.

Özkaya, Vecihi, "Körtik Tepe 2005 Yılı Kazısı", *28. Kazı Sonuçları Toplantısı 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Basımevi, Ankara 2007, 29-50.

Özkaya, Vecihi ve San, Oya, "Körtik Tepe Arkeolojik Kazıları", *23. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2002, 423-434.

Özkaya, Vecihi ve San, Oya, "Körtik Tepe 2001 Kazısı", *24. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt*, Kültür Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2003, 423-436.

Özkaya, Vecihi - San, Oya - Barın, Gürol - Coşkun, Aytaç ve Aksoy, Murat, "Körtik Tepe 2006 Kazısı", *29. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2008, 351-370.

Özkaya, Vecihi - San, Oya - Coşkun, Aytaç - Şahin, Feridun S., ve Kartal, Metin, "Körtik Tepe 2007 Kazısı", *30. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Ankara 2009, 85-106.

Özkaya, Vecihi - Coşkun, Aytaç - San, Oya - Şahin, Feridun S., Barın, Gürol, vd. "Körtik Tepe 2008 Yılı Kazısı", *31. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık, San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2010, 511-535.

Özkaya, Vecihi ve Coşkun, Aytaç, "Körtik Tepe 2009 Yılı Kazısı", *32. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1.Cilt,* Allame Tanıtım & Matbaacılık Hizmetleri, Ankara 2011, 81-100.

Özkaya, Vecihi - Coşkun, Aytaç - Benz, Marion, vd. "Körtik Tepe 2010 Yılı Kazısı", *33. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2012, 315-338.

Özkaya, Vecihi, "Körtik Tepe/Diyarbakır", *Arkeo Atlas,* Mart, 2013, 93.

Özkaya, Vecihi, "Körtik Tepe Evrensel Uygarlığın Kaynağında Bir Anadolu Paydaşı", *Havva İşkan'a Armağan,* Edt. Erkan Dündar, Şevket Aktaş, Mustafa Koçak ve Serap Erkoç, Ege Yayınları, İstanbul 2016, 649-659.

Özkaya, Vecihi - Şahin, Feridun S., Erdal, Yılmaz S., ve Benz, Marion, "Körtik Tepe 2014 Kazısı", *37. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* 2, İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2016, 1-22.

Özsait, Mehmet, "1986 Yılı Amasya-Ladik Çevresi Tarih Öncesi Araştırmaları", *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı, II. Cilt,* Ankara 1987, 239-256.

Özsait, Mehmet, "1987 Yılı Amasya-Suluova Tarihöncesi Araştırmaları", *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* Ankara 1988, 301-312.

Özsait, Mehmet, "1992 Yılı Ordu-Mesudiye Yüzey Araştırmaları", *XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1994, 285-300.

Özsait, Mehmet, 1993 Yılı Ordu-Mesudiye ve Sivas-Koyulhisar Yüzey Araştırmaları", *XII. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* TC Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1995, 459-482.

Özsait, Mehmet ve Şahin, Hamdi, “1996 Yılı Isparta ve Çevresi Yüzey Araştırmaları”, *XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı, II. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1998, 121-142.

Özsait, Mehmet, "1995 Yılı Harmanören Mezarlık Kazısı", *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: I,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1997, 457-474.

Özsait, Mehmet, "1996 Yılı Harmanören Mezarlık Kazısı", *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1998, 607-626.

Özsait, Mehmet, "1997 Yılı Harmanören (Göndürle) Mezarlık Kazısı", *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1999, 467-483.

Özsait, Mehmet, "1998 Yılı Harmanören (Göndürle Höyük) Mezarlık Kazısı", *21. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2000, 371-380.

Özsait, Mehmet, “The Lakes Region Survey and Harmanören Excavation”, *Istanbul University’s Contributions to Archaeology in Turkey 1932-2000,* Edt. Oktay Belli, İstanbul 2001, 121-126.

Özsait, Mehmet, “1999-2000 Yılları (Göndürle Höyük) Harmanören Mezarlık Kazısı”, *23. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2002, 327-340.

Özsait, Mehmet, “Isparta-Atabey Harmanören (Göndürle Höyük) Mezarlık Kazısı 2001”, *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler, Sayı: 13,* Ocak, 2002, 16-17.

Özsait, Mehmet. “Harmanören Mezarlığı”, *ArkeoAtlas, Sayı:2,* 2003, 119.

Özsait, Mehmet. “2001 Yılı Harmanören (Göndürle Höyük) Mezarlık Kazısı”, *24. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, Kültür Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2003, 307-318.

Özsait, Mehmet, “2001 Yılı Isparta İli Yüzey Araştırmaları”, *20. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Kültür Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2003, 233-246.

Özsait, Mehmet, "2001 Yılı Samsun ve Amasya Yüzey Araştırmaları", *20. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2*. *Cilt,* Kültür Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2003, 127-140.

Özsait, Mehmet, "2002 Yılı Harmanören Mezarlık Kazısı", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler, Sayı: 16,* Mayıs, 2003, 17-18.

Özsait, Mehmet, "2002 Yılı Harmanören Mezarlık Kazısı", *25. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2004, 441- 450.

Mehmet Özsait, "2003 Yılı Karadeniz Bölgesi Yüzey Araştırmaları", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler, Sayı: 18,* Mayıs 2004, 31.

Özsait, Mehmet, "2003 Yılı Harmanören- Göndürle Höyük Mezarlık Kazısı", *26. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2005, 319-331.

Özsait, Mehmet, "2003 Yılı Amasya, Samsun ve Ordu İlleri Yüzey Araştırmaları", *22. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2005, 263-274.

Özsait, Mehmet, "Harmanören (Göndürle Höyük) Mezarlık Kazısı- 2004", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler,* Sayı. 19, Ocak 2005, 24-25.

Özsait, Mehmet, "Burdur İli Yüzey Araştırmaları- 2004", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler,* Sayı. 20, Mayıs, 2005, 26-27.

Özsait, Mehmet, "2004 Yılı Harmanören-Göndürle Höyük-Mezarlık Kazısı", *27. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2006, 311-320.

Özsait, Mehmet, "Harmanören-Göndürle Höyük Mezarlık Kazısı- 2005", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler, Sayı: 21,* Ocak 2006, 17-18.

Özsait, Mehmet. "2005 Yılı Harmanören (Göndürle Höyük) Mezarlık Kazısı", *28. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Basımevi, Ankara 2007, 613-624.

Özsait, Mehmet, "2007 Yılı Burdur, Isparta ve Antalya İlleri Yüzey Araştırmaları", *26. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Ankara 2009, 357-372.

Özsait, Mehmet ve Özsait, Nesrin, "2010 Yılı Isparta ve Burdur İlleri Yüzey Araştırmaları", *29. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2012, 281-304.

Öztan, Aliye, "Köşk Höyük: Anadolu Arkeolojisine Yeni Katkılar", *TÜBA-AR, Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi 5*, 2002, 57-72.

Öztan, Aliye, Süleyman Özkan, Merih C. Erek ve Erol Faydalı, " 2004 Yılı Köşk Höyük Kazıları", *27. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2006, 379-392.

Öztan, Aliye, "Köşk Höyük Kazıları- 2005", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler, Sayı: 22,* Mayıs 2006, 27-28.

Öztan, Aliye, "Köşk Höyük: Niğde-Bor Ovası'nda Bir Neolitik Yerleşim", *Türkiye'de Neolitik Dönem,* Arkeoloji ve Sanat, İstanbul 2007, 223-236.

Öztan, Aliye, Açıkgöz, Fazlı, Özkan, Süleyman, Erek, Merih C, ve Arbuckle, Benjamin S, "2005 Yılı Köşk Höyük Kazıları Raporu", *28. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Basımevi, Ankara 2007, 529-548.

Öztan, Aliye, Özkan, Süleyman, Açıkgöz, Fazlı, ve Arbuckle, Benjamin S, "2006 Yılı Köşk Höyük Kazıları Raporu", *29. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2008, 117-136.

Öztan, Aliye - Açıkgöz, Fazlı ve Arbuckle, Benjamin S., "2007 Yılı Köşk Höyük Kazıları", *30. Kazı Sonuçları Toplantısı, 3. Cilt,* Ankara 2009, 311-328.

Öztan, Aliye - Açıkgöz, Fazlı ve Arbuckle, Benjamin S., "2008 Yılı Köşk Höyük Kazıları", *31. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık, San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2010, 251-269.

Öztan, Aliye ve Açıkgöz, Fazlı, "2009 Yılı Köşk Höyük Kazıları", *32. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2.Cilt,* Allame Tanıtım & Matbaacılık Hizmetleri, Ankara 2011, 135-147.

Özterzi, Sevil, *Anadolu'da Neolitik ve Kalkolitik Dönemdeki Mezar Tiplerinin ve Ölü Gömme Geleneklerinin Sosyokültürel Açıdan Değerlendirilmesi,* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Antropoloji (Paleoantropoloji) Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2011.

Özyar, Aslı, "Reconsidering the "Royal" Tombs of Alacahöyük: Problems of Stratigraphy According to the Topographical Location of the Tombs", *Tüba-Ar, Türkiye Bilimler Akademisi Dergisi, Sayı. 2,* 1999, 79-85.

Özyar, Aslı, "Alacahöyük ve Horoztepe", *ArkeoAtlas, Sayı:2,* 2003, 124.

Paley, Samuel M., "The 2006 Season at Çadır Höyük", *29. Kazı Sonuçları Toplantısı, 3. Cilt*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Dösimm Basımevi, Ankara 2008, 579-593.

Palmieri, Alba, "Two Years of Excavations at Arslantepe (Malatya)", *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı. XIX, Cilt II,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972, 203-211.

Palmieri, Alba, "Arslantepe (Malatya),Report on the Excavations 1971-1972", *Türk Arkeoloji Dergisi,* 1(XXI), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1974, 137-146.

Palmieri, Alba, "Aspects of Proto-Urban Culture in Arslantepe (Malatya), *II. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1981, 109-111.

Palmieri, Alba, "Arslantepe Excavations, 1982", *V. Kazı sonuçları Toplantısı,* Ankara 1984, 97-101.

Palmieri, Alba, "Excavations at Arslantepe, 1983", *VI. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Ankara 1985, 71-78.

Palmieri A.M., Hauptmann, A., ve Hess, K., "The Metal Objects in the "Royal" Tomb Dating from 3000 B.C. Found at Arslantepe (Malatya): A New Alloy (CU-AG)", *XIII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* Ankara 1998, 115-122.

Palumbi, Giulio, "From Collective Burials to Symbols of Power, The Translation of Role and Meanings of the Stone-Lined Cist Burial Tradition From Southern Caucasus to the Euphrates Valley", *Scienze Dell'Antichita, Storia Archeologia Anthropologia 14/1*, 2007, 17-44.

Palumbi, Giulio, *The Red and Black Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC,* Studi di Preistoria Orientale (SPO) Volume 2, Roma 2008.

Palumbi, Giulio, "Mid-Forth Millennium Red-Black Burnished Wares from Anatolia: A Cross-Comparison", *Ancient Near Eastern Studies Supplement 27, Ceramics in Transitions Chalcolithic Through Iron Age in the Highlands of the Southern Caucasus and Anatolia,* Edt. Karen S. Rubinson ve Antonio Sagona, Peeters 2008, 39-58.

Palumbi, Giulio, "The Chalcolithic of Eastern Anatolia", *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia,* Oxford University Press, New York 2011, 205-226.

Palumbi, Giulio, ve C. Chataigner, "Introduction", *Paléorient, Pluridisciplinary Journal of Prehistory of Southwestern and Central Asia, 40.2,* CNRS Editions, Paris 2014, 7-9.

Palumbi, Giulio ve Chataigner, Christine, "The Kura-Araxes Culture from the Caucasus to Iran, Anatolia and the Levant: Between Unity and Diversity, A Synthesis", *Paléorient, Pluridisciplinary Journal of Prehistory of Southwestern and Central Asia, 40,2,* CNRS Editions, Paris 2014, 247-260.

Parker, Bradley J., - Creekmore, Andrew, vd, "The Upper Tigris Archaeological Research Project (Utarp): 1999 Excavations at Boztepe and Survey at Talaş Tepe". *18. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi,* Ankara 2001, 23-36.

Parker, Bradley J., - Creekmore, Andrew - Dodd, Lynn Swartz - Moseman, Elenor, vd. "The Upper Tigris Archaeological Research Project (Utarp) Year 2000 Excavations at Kenan Tepe", *23. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2002, 435-444.

Parker, Bradley J., "Yukarı Dicle Arkeolojik Araştırma Projesi (Utarp): 2005 Yılı Kenan Tepe Arazi Çalışması Raporu", *28. Kazı Sonuçları Toplantısı 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Basımevi, Ankara 2007, 323-340.

Parker, Bradley J., "Project (Utarp): A Report of the 2007 Field Season at Kenan Tepe", *30. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Ankara 2009, 377-386.

Parman, E., "Eskişehir-Karacahisar Kalesi 2001 Yılı Kazı Çalışmaları", *24. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Ankara 2003, 69-80.

Patacı, Sami ve Laflı, Ergün, "Ardahan İli Arkeolojik Yüzey Araştırmaları- 2014", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler, Sayı: 39,* Ocak 2015, 26-28.

Patacı, Sami, ve Laflı, Ergün, "Surveys in Ardahan on the Turkish-Georgian Borderline in 2013 and 2014", *Anatolia Antiqua XXIII*, 2015, 229-248.

Patacı, Sami, "Transkafkasya Arkeolojisi Kapsamında Ardahan", *Yeni Türkiye, Kafkaslar Özel Sayısı, Yıl. 21,* 2(72), Ankara 2015, 56-90.

Patacı, Sami, "Ardahan İli 2014 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", *33. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti. Ankara 2016, 81-100.

Pearsall, Deborah M., *Encylopedia of Archaeology, Volume. 2,* Elsevier/Academic Press, San Diego, 2008.

Pearson, Michael Parker, "Mortuary Practices Society and Ideology: an Ethnoarchaeological Study", (Edt). Ian Hodder, *For the Cambridge Seminar on Symbolic and Structural Archaeology*, Cambridge University Press, Cambridge, London New York New Rochelle, Melbourne, Sydney 1982.

Pearson, Michael Parker, *The Archaeology of Death and Burial*, Texas A&M University Press College Station, Anthropology Series, 3, College Station, Texas a. & M. University Press, 1999.

Pecorella, P.E, *La Cultura Preistorica di Iasos in Caria 1984 Archaeologica 51, Missione Archaeologica Italiana di Iasos 1*, Beretchneider 1984.

Perello, Bérengère, "Emplacement et Organisation De L'espace Funéraire en Anatolie Occidentale Au Bronze Ancien (IIIe Millénaire)", (Edt.) Olivier Henry, *Pratiques, Contextes et Impacts des Inhumations inra-muros en Anatolie, du Début de l'Âge du Bronze à l'époque Romaine, 2 Èmes Rencontres D'Archéologie De L'iféa, Le Mort Dans La Ville*, Institut Français d' Études Anatoliennes Georges Dumézil, İstanbul 2013, 29- 42.

Peterson, David L., “Ancient Metallurgy in the Mountain Kingdom: The Technology and Value of Early Bronze Age Metalwork from Velikent, Dagestan”, *Archaeology in the Borderlands Investigations in Caucasia and Beyond, Monograph 47,* Edt. Adam T. Smith ve Karen S. Rubinson, Cotsen Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles, 2003, 22-37.

Petrosyan LA., Khudaverdian A.Yu/Петросян Л.А, Худавердян А.Ю. Новые данные уникального памятника Куро-Аракской культуры из Кети (Ширакская равнина, Армения// «Маргулановские чтения – 2018. Духовная модернизация и археологическое наследие». Сборник материалов Международной научно-практической конференции. – Алматы – Актобе, 2018/ Keti'den Kura-Aras Kültürünün Eşsiz Anıtının Yeni Verileri. (Şirak Ovası, Ermenistan)// "Margulan Okumaları - 2018 Manevi modernleşme ve arkeolojik miras". Uluslararası Bilimsel ve Pratik Konferansın Materyallerinin Toplanması, Almatı - Aktobe, 125-135.

Pierobon Benoit, Raffaella, “Report on the 2004 Campaign: The Iasos’ Chora and the System of Defence”, *23. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2006, 279-292.

Piggott, Stuart, “The Earliest Wheeled Vehicles and the Caucasian Evidence”, *The Prehistoric Society, Volume. 34,* 1969, 266-318.

Piotrovsky, Yuri, “Periodizatsiia Luvelirnykh Izdelii v Tsirkumpontiiskoii Provintsii/Eneolit Ranniaia Bronza”, *Shliman, Troia,* Saint Petersburg 1998, 82-92.

Piotrovsky, Yuri, “The Maikop (Oshad) Kurgan”, *Art of the First Cities, The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus, Edt. Joan Aruz ve Ronald Wallenfels,* New York Yale University Press, New York 2003, 290-291.

Piotrovsky, Yuri, “Novosvobodnaya”, *Art of the First Cities, The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus, Edt. Joan Aruz ve Ronald Wallenfels,* New York Yale University Press, New York 2003, 297.

Pitskhelauri, Konstantin ve Kiladze, Rolan, “A New Indication for the Specific Dating of Trialeti Culture”, *Archaeology of Armenia in Regional Context,* Edt. Pavel Avetisyan ve Arsen Bobokhyan, Yerevan, 2012, 106-109.

Poblome, Jeroen - Vandam, Ralf - Neyt, Bert - Degryse, Patrick - Eekelers, Kim ve Scott, Becki, “The 2014 Archaeological and Geological Surveys in the Territory of Sagalassos”, *33. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2016, 247-266.

Porter, Anne, "The Dynamics of Death: Ancestors, Pastoralism and the a Third-Millennium City in Syria", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research Number 325,* 2002, 1-36.

Poulmarc'h, Modwene ve Mort, François Le, “Diversification of the Funerary Practices in the Southern Caucasus from the Neolithic to the Chalcolithic”, *Quaternary International 395,* 2016, 184-193.

Poulmarc'h, Modwene - Pecqueur, Laure ve Jalilov, Bakhtiyar, “An Overview of Kura-Araxes Funerary Practices in the Southern Caucasus”, *Paléorient, Pluridisciplinary Journal of Prehistory of Southwestern and Central Asia, 40,2,* CNRS Editions, Paris 2014, 232-246.

Poulmarc’h, Modwene, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.): une approche archéo anthropologique,* Université Lumière Lyon, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2014.

Puglisi Salvatore M., ve Palmieri, Alba, “Researches in Malatya District (1965-1966)”, *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı. XV, Cilt. II,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1968, 81-101.

Pulhan, Gül, (edt.) "Rüzgar Gülü", *Cogito, Arkeoloji: Bir Bilimin Katmanları,* (edt.) Pulhan, Gül, *Sayı: 28- Yaz,* (2001), 8-24.

Puturidze, Marina, “Social and Economic Shifts in the South Caucasian Middle Bronze Age”, *Archaeology in the Borderlands Investigations in Caucasia and Beyond, Monograph 47,* Edt. Adam T. Smith ve Karen S. Rubinson, Cotsen Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles 2003, 111-127.

Qoşqarlı, Q.O., Esedov, V.A. ve Babayev, T.D., "Sitalçay Kurqanları", *Azerbaycanda Arxeoloji Tedqiqatlar, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Arxeologiya ve Etnoqrafiya İnstitutu,* Bakü 2012, 139-144.

Rahmstorf, Lorenz, "Indications of Aegean-Caucasian Relations During the Third Millennium", *Von Majkop bis Trialeti, Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4-2. Jt. V. Chr,* Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte, Band 13, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2010, 263-295.

Rapone, H., *Economic and Social History of Medieval Europe.* Çeviren I.E.Clegg., Routledge and Kegan Paul, London 1972.

Rapoport, A., *House Form and Culture,* Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1969.

Rappaport, Roy A, *Ritual and Religion in the Making of Humanity,* Cambridge Studies in Social and Cultural Anthropology 110, Cambridge University Press, 1999, New York.

Reilly, Edward Bowen, "Tilkitepedeki İlk Kazılar (1937)", *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi, Sayı. IV,* Maarif Matbaası, İstanbul 1940, 145-178.

Renfrew, Colin. "Bilişsel Bir Arkeolojiye Doğru", (Edt.) Pulhan, Gül. *Arkeoloji: Bir Bilimin Katmanları, Sayı: 28- Yaz,* (2001), 238-255.

Renfrew, Colin ve Bahn, Paul, *Archaeology, Theories, Methods and Practice, Second Edition,* Thames and Hudson, London 1996.

Rezepkin, Alexei D., "Kurgan 31 mogil'nika Klady: Problemy genezisa i Khronologii Maikopskoi Kultury/ Kurgan 31 from the Klady Burial Ground: Problems in the Genesis and Chronology of Maikop Culture", *Drevnie Kul'tury Prikubania, po Materialam Arkheologicheskikh Rabot v Zone Melioratsii Krasnodarskogo Kraia/ Ancient Cultures of the Kuban Region, Base on Materials from Archaeological Work in the Land Improvement Zone of Krasnodar Territory,* Leningrad 1991, 167-197.

Rezepkin, Alexei D, *Das Frühbronzezeitliche Graberfeld von Klady und die Maikop-Kultur in Nordwestkaukasien, Archäologie in Eurasien Vol. 10 Deutsches Archaologisches Institut Eurasien,* Çev. Ida Nagler, Rahden/Westf, 2000.

Roaf, Michael, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu,* Çev, Zülal Kılıç, İletişim Yayınları, İstanbul 1996.

Roodenberg, Jacob, "Hayaz Höyük Kazısının İlk Sonuçları", *III. Kazı Sonuçları Toplantısı,* DSİ Basım ve Foto-Film İşletme Müdürlüğü Matbaası, Ankara 1981, 93-94.

Roodenberg, Jacob, "Ilıpınar Kazısı, 1987 Yılı Çalışmaları", *X. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: I,* 1989, Ankara 67-70.

Roodenberg, Jacob, "Ilıpınar Höyük Kazıları: 1987 ve 1988 Yılları Kazı Çalışmalarının Özeti", *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: I,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1990, 99-101.

Roodenberg, Jacop, "Ilıpınar Höyük Üçüncü Dönem Kazı Sonuçları", *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* Ankara 1991, 105-111.

Roodenberg, Jacob, "Ilıpınar Excavations 1995", *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: I,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1997, 49-52.

Roodenberg, Jacob, "1996 Yılı Ilıpınar Kazı Sezonu", *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1998, 173-178.

Roodenberg, Jacop, "Ilıpınar Kazıları, 1998 Sezonu", *XXI. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt*, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2000, 129-132.

Roodenberg, Jacop, "2000 Yılı Menteşe Kazı Sezonu", *23. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt*, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2002, 123-126.

Roodenberg, Jacob, ve Alpaslan Roodenberg, Songül, "Ilıpınar ve Menteşe: Doğu Marmara'da Neolitik Döneme Ait İki Yerleşme", *Türkiye'de Neolitik Dönem,* Arkeoloji ve Sanat, İstanbul 2007, 393-400.

Roodenberg, Jacop, "Ilıpınar: A Neolithic Settlement in The Eastern Marmara Region", *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia*, Oxford University Press, New York 2011, 950-967.

Rosenberg, Michael, "Demirköy", *Türkiye'de Neolitik Dönem,* Arkeoloji ve Sanat, İstanbul 2007, 13-19.

Rosenberg, Michael, ve İnal, Necdet, "Soundings at Demirköy Höyük, 1997", *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1999, 249-257

Rosenberg, Michael, ve Özdoğan, Aslı Erim, "The Neolithic in Southeastern Anatolia", *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia,* Oxford University Press, New York 2011, 125-149.

Rostovtzeff, Michael Ivanovitich, *Iranian and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922.

Rothman, Mitchell S, "Preliminary Report on the Archaeological Survey in the Alpaslan Dam Reservoir Area and Muş Plain 1991", *X. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993, 269-296.

Rothman, Mitchell S, "Ripples in the Stream: Transcaucasia-Anatolia Interaction in the Murat/Euphrates Basin at the Begining of the Third Millennium BC", *Archaeology in the Borderlands Investigations in Caucasia and Beyond, Monograph 47,* Edt. Adam T. Smith ve Karen S. Rubinson, Cotsen Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles 2003, 95-110..

Rothman, Mitchell S, ve Ergeç, Rıfat, "Yarım Höyük Kazıları, 1996", *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1998, 277-290.

Rova, Elena, "The Kura-Araxes Culture in the Shida Kartli Region of Georgia: An Overview", *Paléorient, Pluridisciplinary Journal of Prehistory of Southwestern and Central Asia, 40.2*, CNRS Editions, Paris 2014, 47-69.

Rowan, Yorke M, "Beyond Belief: The Archaeology of Religion and Ritual", *Archaeological Papers of the American Anthropological Association,* Vol. 21, Issue 1, 2012, 1-10.

Rubinson, Karen S, ve Smith, Adam T, "Introduction: Archaeology in the Borderlands", *Archaeology in the Borderlands Investigations in Caucasia and Beyond, Monograph 47,* Edt. Adam T. Smith ve Karen S. Rubinson, Cotsen Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles 2003, 1-8.

Saggs, H.W.F, "Some Ancient Semitic Concepts of the Afterlife", *Faith and Thought 90*, 1958, 157-182.

Sagona, Antonio, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age Part. I-III, British Archaeological Reports (BAR) International Series 214 (i)*, Great Britain, 1984.

Sagona, Antonio, "Early Prehistoric Trans-Caucasus", *Images of the Ancient World*, Edt. A.G. Sagona ve J.K. Zimmer, Melbourne 1988, 33-42.

Sagona, Antonio, "Büyüktepe Höyük 1991", *Kazı Sonuçları Toplantısı Sayı: XIV, Cilt:1*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993, 193-198.

Sagona, Antonio, *The Aşvan Sites 3, Keban Rescue Excavations, Eastern Anatolia the Early Bronze Age*, The British Institute of Archaeology at Ankara Monograph No. 18, Ankara 1994.

Sagona, Antonio, Erkmen, Mustafa, Sagona, Claudia, ve Thomas, Ian, "Excavations at Sos Höyük, 1995: Second Preliminary Report", *Anatolian Studies*, Vol. 46, 1996, 27-52.

Sagona, Antonio, Erkmen, Mustafa, Sagona, Claudia, ve Howells, Sarah, "Excavations at Sos Höyük, 1996. Third Preliminary Report", *Anatolica XXIII*, 1997, 181-226.

Sagona, Antonio, Erkmen, Mustafa ve Sagona, Claudia. "Excavations at Sos Höyük, 1996" *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1998, 245-251.

Sagona, Antonio, Erkmen, Mustafa, Sagona, Claudia, McNiven, Ian, ve Howells, Sarah, "Excavations at Sos Höyük, 1997: Fourth Preliminary Report", *Anatolica XXIV*, 1998, 31-64.

Sagona, Antonio, Mustafa Erkmen ve Claudia Sagona "Excavations at Sos Höyük, 1997" *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: I,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, 205-206.

Sagona, Antonio, "Sos Höyük and Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeast Anatolia", *Varia Anatolica, XI, In: Chronologies des pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVe-IIIe millénaires. From the Euphrates to the Caucasus: Chronologies for the 4th-3rd millennium B.C. Vom Euphrat in den Kaukasus: Vergleichende Chronologie des 4. und 3. Jahrtausends v. Chr. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998. Istanbul: Institut Français d'Études Anatoliennes-Georges Dumézil,* Paris 2000, 329-373.

Sagona, Antonio, ve Sagona, Claudia, "Excavations at Sos Höyük 1998", *21. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2000, 143-144.

Sagona, Antonio, ve Sagona, Claudia, "Excavations at Sos Höyük, 1998 to 2000: Fifth Preliminary Report", *ANES 37,* 2000, 56-127.

Sagona, Antonio ve Sagona, Claudia, "Sos Höyük 2000", *23. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2002, 265-268.

Sagona, Antonio, "Social Boundaries and Rituel Landscapes in Late Prehistoric Trans-Caucasus and Highland Anatolia", *Ancient Near Eastern Studies Supplement 12, A View from the Highlands Archaeological Studies in Honour of Charles Burney,* Edt. Antonio Sagona, Peeters, 2004, 475-538.

Sagona, Antonio, *The Heritage of Eastern Turkey from Earliest Settlements to Islam*, Melbourne, 2006.

Sagona, Antonio, ve Zimansky, Paul, *Ancient Turkey, Routledge World Archaeology,* Routledge, London ve New York 2009.

Sagona, Antonio, "Sos Höyük, An Ancient Settlement Near Erzurum", Edt. Mehmet Işıklı- Erhan Mutlugün- Mine Artu, *Geçmişten Geleceğe Armağan: Arkeolojik, Kültürel ve Estetik Yansımalar,* Erzurum 2010, 42-49.

Sagona, Antonio, "Rethinking the Kura-Araxes Genesis", *Paléorient, Pluridisciplinary Journal of Prehistory of Southwestern and Central Asia, 40.2,* CNRS Editions, Paris 2014, 23-46.

Sagona, Claudia ve Sagona, Antonio, "Encounters with the Divine in Late Prehistoric Eastern Anatolia and Southern Caucasus", *Altan Çilingiroğlu'na Armağan Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığına Adanmış bir Hayat,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Edt. Haluk Sağlamtimur, Eşref Abay, Zafer Derin, vd, İstanbul 2009, 537-563.

Sağır, Mehmet, Satar, Zehra, Özer, İsmail, ve Güleç, Erksin, "Birecik Barajı İlk Tunç Çağı İskeletlerinin Paleoantropolojik Analizi", *26. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* Allame Tanıtım & Matbaacılık Hizmetleri, Ankara 2011, 257-262.

Sağlamtimur, Haluk, "Ege Gübre Neolitik Yerleşimi", *Türkiye'de Neolitik Dönem,* Arkeoloji ve Sanat, İstanbul 2007, 373-376.

Sağlamtimur, Haluk, ve Ozan, Ali, "Siirt-Başur Höyük 2011 Yılı Çalışmaları", *34. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, Pegasus Görsel İletişim Hizmetleri, Çorum, 2013, 261-274.

Sağlamtimur, Haluk, ve Ozan, Ali, "Başur Höyük 2012 Yılı Kazı Çalışmaları", *35. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. 3,* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi, Muğla 2014, 514-529.

Sağlamtimur, Haluk, ve Massimino, Martina G. M. "Wealth Sacrifice and Legitimacy: The Case of the Early Bronze Age Başur Höyük Cemetery (South-eastern Turkey)", *Proceedings of the 10th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East Volume 1,* (Edit. Barbara Horejs, Christoph Schwall, vd), Wiesbaden, 2018, 329-342.

San, Oya, *Demir Çağ ve Öncesinde Anadolu'da Göçebelik ve Göçebe Sanatı,* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Arkeoloji Anabilim Dalı, İzmir 1998.

Savran, Gülnaz, ve Ertürk, Mustafa, "Muğla İli, Milas İlçesi Kamu Yatırım Alanlarında Gerçekleştirilen Kurtarma Kazıları", *24. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu ve 1. Uluslar arası Müzecilik Çalıştayı*, İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti. Ankara 2016, 537-554.

Schalk, Emily, "Commentary on Arguments for the Metallurgical Potential of a Specific Geographical Area in Prehistoric Times", *Von Majkop bis Trialeti, Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4-2. Jt. V. Chr,* Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte, Band 13, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2010, 317-323.

Schechner, Richard, *Performance Theory,* Routledge Classics, 2003, London and New York.

Schilbrack, Kevin, "Ritual Metaphysics", *Journal of Ritual Studies 18.1,*2004, 77-90.

Schilemann, Heinrich, *Reise in der Troas,* Leipzig 1881.

Schulting, Rick J,. *An Investigation of Mortuary Variability and Socioeconomic Status Differentiation on the Northwest Plateau,* Thesis Submitted in Partial Fulfilment of the Erquirements for the Degree of Masters of Arts, Simon Fraser University in Department of Archaeology, 1994.

Seeher, Jürgen, "Demircihüyük Nekropol Kazısı 1990 Yılı Sonuçları", *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. I, Ankara* Üniversitesi Basımevi, Ankara 1992, 163-176.

Seeher, Jürgen, "Demircihüyük Nekropol Kazısı: 1991 Yılı Sonuçları", *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. I,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993, 365-380.

Serdar Ünan, *Samsun ve Çevresi Mezar Tipleri ve Ölü Gömme Adetleri (MÖ. III. Bin-MS. IV. YY.),* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı, Kütahya 2010.

Serdaroğlu, Ümit, Aşağı Fırat Havzasında Araştırmalar 1975, ODTÜ Aşağı Fırat Projesi Yayınları Seri I, No. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1977.

Sertok, M. Kemal, "Güney Doğu Anadolu Bakır Kuşağının Arkeometalurjik Değerlendirilmesi ve Pütürge Çevresinde Yeni Bulunan Bakır Cevherlerinin Eski Aslantepe Metalürjisi Açısından Önemi", *III. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* Ankara 1988.

Sertok, K.- Ergeç, R., "A New Early Bronze Age Cemetery: Excavations Near the Birecik Dam: South East Turkey, Preliminary Report (1997-98)", *Anatolica, 25,* 1999, 87-108.

Sertok, K., Kulakoğlu, F., "Şaraga Höyük 1999 Kazıları Sonuçları", *Ilısu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları*, Ankara 2001, 453-486.

Sertok, Kemal, -Kulakoğlu, Fikri. "Şaraga Höyük 1999-2000 Kazıları Sonuçları", *23. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2002, 107-122.

Sertok, K., Kulakoğlu, F., "Şaraga Höyük 2000", *Ilısu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları*, Ankara 2002b, 357-369.

Sevim, A., Özer, İ., Pehlevan, C., Arman, O., Yiğit, A., ve Güleç, E., "Birecik Barajı Eski Tunç Mezarlığı'ndan Çıkarılan İskeletlerin Paleoantropolojik Analizi", *XIV. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1999, 65-73.

Sevim, Ayla, Pehlevan, Cesur, ve Günay, Işın, "Arkeoloji'de Paleoantropoloji", *Hayat Erkanal'a Armağan Kültürlerin Yansıması,* Edt. Betül Avunç, Homer Kitabevi, İstanbul 2006, 660-666.

Sevin, Veli, "İmikuşağı Kazıları, 1981", *IV. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Hacettepe Sosyal ve İdari Bilimler Döner Sermaye İşletmesi Tesisleri, Ankara 1983, 121-130.

Sevin, Veli, Caneva, Isabella, ve Köroğlu, Kemalettin, "1995 Yılı Mersin/Yumuktepe Kazıları", *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: I,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1997, 23-41.

Sevin, Veli, *Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar,* İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

Sevin, Veli, "Son Tunç/Erken Demir Çağı Van Bölgesi Kronolojisi, Kökeni Aranan Bir Devlet: Urartu", *Belleten,* 252(LXVIII), 2004, 355-386.

Sevin, Veli, "Pastoral Tribes and Early Settlements of the Van Region, Eastern Anatolia", *Ancient Near Eastern Studies Supplement 12, A View from the Highlands Archaeological Studies in Honour of Charles Burney,* Edt. Antonio Sagona, Peeters 2004, 179-203.

Sevin, Veli ve Caneva, Isabella, "1994 Yılı Mersin/Yumuktepe Kazıları", *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: I,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1996, 71-86.

Sevinç, Fatma, "Hititlerde Yeraltı Dünyası", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* Sayı. 9, No. 1, Haziran 2008, 231-247.

Sevinç, Nurten, "Bozcaada (Tenedos) Nekropolü 1992 Yılı Kurtarma Kazısı", *IV. Kurtarma Kazıları Semineri,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1994, 311-320.

Sevinç, Nurten, "Tenedos Kurtarma Kazısı", *V. Müze Kurtarma Kazıları Semineri,* T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1995, 113-127.

Shanshashvili, Nino, "Sites of the Kura-Araxes Culture in Trialeti", *Rescue Archaeology in Georgia: The Baku-Tbilisi-Ceyhan and South Caucasian Pipelines,* Georgian National Museum Otar Lordkipanidze Centre of Archaeology, Tiflis, 2010, 161-184.

Shiva Sheikhi, Ali Zalaghi ve Marjan Mashkour, *Food for Afterlife. Animal Offerings in an Early Bronze Age Monumental Tomb in Kohneh Tapesi (East Azerbaijan, Iran),* Yayımlanmamış Poster Bildiri, Conference in Brussels, 2011.

Shnirelman, Victor, "Enternasyonalizmden Milliyetçiliğe", (Edt.) Pulhan, Gül. *Arkeoloji: Bir Bilimin Katmanları, Sayı: 28- Yaz,* (2001), 198-223.

Silistreli, Uğur, "1989 Köşk Höyük Kazısı", *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* Ankara 1991, 95-104.

Sipahi, Tunç, Ediz, İ., "2005 Yılı Boyalı Höyük Kazısı", *28. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Basımevi, Ankara 2007, 481-492.

Sipahi, Tunç ve Yıldırım, Tayfun, "1996 Yılı Çorum Bölgesi Yüzey Araştırmaları", *XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı, II. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1998, 19-40.

Sipahi, Tunç ve Yıldırım, Tayfun, "1999 Yılı Çorum Yöresi Yüzey Araştırması", *18. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2001, 101-112.

Sipahi, Tunç ve Yıldırım, Tayfun, "2003 Yılı Çorum ve Çankırı İlleri Yüzey Araştırması", *22. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2005, 353-364.

Sipahi, Tunç ve Yıldırım, Tayfun, "2010 Yılı Çankırı Çorum İlleri Yüzey Araştırması", *29. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2012, 201-214.

Sipahi, Tunç, "Yeniden Başlayan Eskiyapar Kazısı ve Buluntuları Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler,* Sayı: 33, Ocak 2012, 1-7.

Smith, Adam T., "Historical and Anthropological Problems in the Archaeology of Southern Caucasia", *The Foundations of Research and Regional Survey in the Tsaghkahovit Plain, Armenia,* The Archaeology and Geography of Ancient Transcaucasian Societies, Vol. 1, Edt. Adam T. Smith, Ruben S. Badalyan ve Pavel Avetisyan, Oriental Institute Publications, Vol. 134, Chicago, 2009, 21-32.

Smith, Adam T. ve Rubinson, Karen S., *Cotsen Institute of Archaeology,* University of California, Los Angeles, 2003, 9-21.

Smith, W. Robertson, *Lectures on the Religion of the Semites,* Adam and Charles Black, London 1894.

Solecki, R., "Shanidar IV, A Neanderthal Flower Burial in Northern Iraq", *Science 190/4217,* 1975, 880-881.

Sołtysiak, Arkadiusz ve Fazeli Nashli, Hassan, "Short Fieldwork Report: Tepe Sialk (Iran), Seasons 2008-2009", *Bioarchaeology of the Near East 4,* 2010, 69-73.

Söğüt, Bilal. 2012: "Stratonikeia 2010 Yılı Çalışmaları", *33. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 4,* Ankara 395-420.

Stampolidis Nicholas Chr. ve Sotirakopoulou, Peggy, "Erken Kiklad Dini ve Ölü Gömme Gelenekleri", *Karşıdan Karşıya, MÖ 3. Bin'de Kiklad Adaları ve Batı Anadolu,* Edt. Vasıf Şahoğlu ve Peggy Sotirakopoulou, İstanbul 2011, 86-99.

Steadman, Sharon R., "The Early Bronze Age on the Plateau", *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia,* Oxford University Press, New York 2011, 229-259.

Stein, Gil J., "1995 Excavations at Hacınebi Tepe", *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: I,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1997, 93- 120.

Stein, Gil J., "1996 Excavations at Hacınebi Tepe", *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1998, 179-207.

Stein, Gil J., "1997 Excavations at Hacınebi", *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1999, 183-203.

Stöllner, Thomas - Gambasize, Irina - Hauptmann, Andreas - Mindiasvili, Giorgi - Gogocuri, Giorgi ve Steffens, Gero, "Goldbergbau in Südostgeorgien-Neue Forschungen zum Frühbronzezeitlichen Bergbau in Georgien", *Von Majkop bis Trialeti, Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4-2. Jt. V. Chr,* Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte, Band 13, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2010, 103-138.

Stutz, Liv Nilsson, "More than Metaphor: Apporaching the Human Cadaver in Archaology", (Edt) Fredrik Fahlander, Terje Oestigaard, *Materiality of Death: Bodies, Burials, Beliefs,* Oxford Archaeopress, British Archaeological Reports International Series, BAR International Series, Oxford, 2008, 19-28.

Stutz, Liv Nilsson, "The Way We Bury Our Dead. Reflections on Mortuary Ritual, Community and Identity at the time of the Mesolithic-Neolithic Transition", *Documenta Praehistorica XXXVII,* 2010, 33-42.

Sulimirski, Tadeusz, *Prehistoric Russia an Outline,* John Baker Humanities Press, New York 1970.

Suner, Aslı, "Adaptive Architecture, Çevresel Etkenlere Göre Değişebilen Mimari", *Ekoyapı Dergisi,* Mayıs-Haziran 2011, 82-86.

Sundell Lichti, Esther,. *Richard Schechner and The Performance Group: A Study of Acting Technique and Methodology,* Submitted to the Graduate Faculty of Texas Tech University in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy, 1986.

Süel, Mustafa, "Balıbağ/1988 Kurtarma Kazısı", *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı. XXVIII,* Başbakanlık Basımevi, Ankara 1989, 145-163.

Süel, Mustafa, "Balıbağ/1989 Kurtarma Kazısı", *I. Müze Kurtarma Kazıları Semineri,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1991, 205- 214.

Süel, Aygül, "1989 Yılı Çorum İli Yüzey Araştırmaları", *VIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1991, 91-110.

Süel, Mustafa, "Balıbağ/1990 Kurtarma Kazısı", *II. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1992, 129-145.

Siyahposh, Abbas, *The Rise of Civilization in Azerbaijan*, Ghomes Publications, Tahran 1991.

Stronach, D., Zournatzi A., "Bisitun", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East,* Edit.: Eric M. Meyers, Oxford University Press, Vol.1, 1997, 330-331.

Şahin, C., Doğanay, H., Özcan, N. A., *Türkiye Coğrafyası (Fiziki-Beşeri-Ekonomik-Jeopolitik)*, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara 2005.

Şahin, İ., "Değişen Toplum-Çevre İlişkisinin Bir Göstergesi: İklim Değişikliği", *Bilmname, Sayı: XVI,* 2009, 107-139.

Şahoğlu, V., Vural, H., Karaturgut, Emrullah, "Çeşme-Boyalık Erken Tunç Çağı Mezarlığı", *26. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Ankara 2009, 235-252.

Şenel, Alaeddin, *İlkel Topluluktan Uygar Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları: 504, Ankara 1982.

Şener, Tuğçe, *Ovaören/Toprakhöyük ve Teras Yerleşimi Erken Tunç Çağı Mezarlarının Arkeolojik ve Antropolojik Açıdan Değerlendirilmesi,* Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Ankara 2014.

Şenyurt, Yücel. S., "Ilısu Barajı Aşağı Salat 2000 Yılı Kazısı", *23. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt, Milli Kütüphane Basımevi,* Ankara 2002, 445-452.

Şenyurt, Yücel. S., "Aşağı Salat 2001 Yılı Kazısı", *Ilısu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları,* Ankara 2002, 641-668.

Şenyurt, S., Yücel, Akçay, Atakan, ve Kamış, Yalçın, "Nevşehir-Ovaören Kazısı-2012", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler, Sayı: 36*, Mayıs 2013, 24-26.

Şenyurt, S., Yücel, Kamış, Yalçın ve Akçay, Atakan, "Ovaören 2012 Yılı Kazıları", *35. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. 2*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi, Muğla 2014, 62-80.

Şerifoğlu, Tevfik Emre, Mcmahon, Gregory, ve Steadman, Sharon R, "Orta Anadolu Platosu'ndaki Çadır Höyük'te 2013 Sezonu", *36. Kazı Sonuçları Toplantısı, 3. Cilt*, İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2014, 85-98.

Şerifoğlu, Tevfik Emre, Mcmahon, Gregory ve Steadman, Sharon R., "Çadır Höyük 2014 Sezonu", *37. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* 2, İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2016, 305-322.

Şimşek, Celal, "2005 Yılı Laodikeia Kazı Çalışmaları", *25. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2004, 455-478.

Şimşek, Celal, "2010 Yılı Laodikeia Kazıları", *33. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2012, 569-601.

Şimşek, Celal, "2012 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazı ve Restorasyon Çalışmaları", *35. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. 3,* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi, Muğla 2014, 82-102.

Şimşek, Celal, "2013 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazı ve Restorasyon Çalışmaları", *36. Kazı Sonuçları Toplantısı, 3. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2014, 633-660.

Şimşek, Celal, "2014 Yılında Laodikeia'da Yapılan Kazı ve Restorasyonlar", *37. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, 2, İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2016, 481-508.

Şenyürek, Muzaffer, "The Skeleton of Fossil Infant in Shanidar Cave, Northern Iraq", *Anatolia II,* Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1957, 49-56.

Şenyürek, Muzaffer, "A Further Note on the Palaolithic Shanidar Infant", *Anatolia II,* Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1957, 111-112.

Talaei, Hasan, *Asre Mefrag İran*, Entesharat Samt, Tahran, 2011.

Tanhan, Fuat, ve Arı, Figen, "Üniversite Öğrencilerinin Ölüme Verdikleri Anlam ve Öğrenim Gördükleri Program Açısından Ölüm Kaygısı Düzeyleri", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt: III, Sayı: II,* Aralık 2006, 34-43.

Tarkan, Tevfik, "Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi ve Çevresi" *50. Yıl Armağanı: Erzurum ve Çevresi, Cilt I,* Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1974, 7-22.

Tarlow, Sarah, ve Nilsson Stutz, Liv, *The Oxford Handbook of The Archaeology of Death & Burial*, Oxford University Press, Oxford, 2013.

Taşkıran, Harun, "Karain Çevresinde Yeni Bir Mağara: Boynuzluin (Bibiş) Mağarası", *XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1994, 227-236.

Tavkul, Ufuk, "Tarihi ve Etnik Yapısıyla Kafkasya", Yeni Türkiye, Kafkaslar Özel Sayısı, Yıl. 21, Sayı. 72, Cilt. 2, Ankara 2015, 7-36.

Tekin, Halil, "Hakemi Use (Diyarbakır) 2002 Yılı Kazıları", *25. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2004, 273-278.

Tekin, Halil, "Anadolu'da Seramik Kullanımının Başlangıcına Dair Yeni Bir Keşif: Hakemi Use", *İdol, Arkeoloji ve Arkeologlar Derneği Dergisi, Yıl.6 Sayı: 22,* Eylül 2004, 12-15.

Tekin, Halil, *"*Yeni Buluntuların Işığı Altında Anadolu'da Hassuna ve Samarra Seramiğinin Yayılımı Üzerine Bir Gözlem", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 2005, Cilt: 22, Sayı: 1,* Ankara 2005, 183-202.

Tekin, Halil, "Hakemi Use (Diyarbakır) 2005 Yılı Kazıları", *28. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Basımevi, Ankara 2007, 357-374.

Tekin, Halil, "Hakemi Use Kazıları- 2006", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler, Sayı: 23,* Ocak 2007, 23.

Tekin, Halil, "Hakemi Use (Diyarbakır) 2006 Yılı Kazıları", *29. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı, Dösimm Basımevi, 2008, Ankara 1-5.

Tekin, Halil, "Hakemi Use (Diyarbakır) 2007 Yılı Kazıları", *30. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, Ankara 2009, 411-422.

Tekin, Halil, "Diyarbakır'da Bir Hassuna/Samarra Yerleşimi: Hakemi Use 2009 Yılı Kazıları", *32. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2.Cilt,* Allame Tanıtım & Matbaacılık Hizmetleri, Ankara 2011, 364-374.

Tezcan, Burhan, "Yeni Horoztepe Buluntuları", *Anatolia V, Türk Tarih Kurumu Basımevi,* Ankara 1961, 13-46.

Tırpan, Ahmet Adil, "Sosyal Antropoloji ve Müzeler", *İdol, Arkeoloji ve Arkeologlar Derneği Dergisi, Yıl.6 Sayı: 23,* Aralık 2004, 29-32.

Tırpan, Ahmet Adil ve Söğüt, Bilal, "Lagina, Börükçü, Belentepe ve Mengefe 2008 Yılı Çalışmaları", *31. Kazı Sonuçları Toplantısı, 3. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık, San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2010, 505-527.

Tibet, Aksel – Catherine, Marro ve Ergeç, Rıfat, "Horum Höyük 1997 Çalışmaları", *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1999, 219-240.

Tibet, Aksel - Marro, Catherine ve Buldan, Fatma, "Horum Höyük 1999 Çalışmaları", *22. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2001, 137-154.

Tiryaki, Sırrı, "Kalkolitik Çağda Doğu Anadolu Bölgesi Madenciliğinin Başlangıç Evreleri", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 7(13), 2017, 177-200.

Todd, I.A. "Çatal Höyük", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East, vol. 1,* 1997, 438-441.

Topbaş, A., Efe, T., vd. "Salvage Excavations of the Afyon Archaeological Museum, Part 2: The Settlement of Karaoğlan Mevkii and The Early Bronze Age Cemetery of Kaklık Mevkii", *Anatolia Antiqua VI,* 1998, 21-94.

Trifonov, V. A., "Popravki k Absolutnoi Khronologii Kultur Epokhi Eneolita-Bronzy Severnogo Kavkaza(Corrections to the Absolute Chronology of the Cultures of the Bronze Age in the Northern Caucasus", *Mezhdu Aziei i Evropoi: Kavkaz v*

IV-I tys. Do n.e.: Materialy Konferentsii, Posviaschhennoi 100-Letiiu so dnia Razhdeniia A.A. Iessena/ Between Asia and Europe: The Caucasus from the Fourth to the First Millennium B.C. Materials from a Conference Devoted to the Hunderedth Anniversary of the Birth of A.A. Iessen, Saint Petersburg, 1996, 43-49.

Trifonov, V. A, "Popravki k Absoliutnoi Khronologii Kultur Epokhi Eneolita-Srednei Bronzy Kavkaza, Stepnoi i Lesostepnoi zon Evropy, Po Dannym Radiuglerodnogo Analiza", Corrections to the Absolute Chronology of the Cultures of the Middle Bronze Age of the Caucasus, The Steppe and Forest Steppe Zones of Europe, Based on Data from Radiocarbon Analysis", Bronzovyi vek Vostochnoi Evropy: Kharakteristika Kultur, Khronologiia i Periodizatsiia, Materialy Mezdunarodnoi Konferentsii K Stoletiiu Periodizatsii, V.A. Gorodtsova Bronzovogo veka iuzhnoi Poloviny Vostochnoi Evropy/ The Bronze Age of Eastern Europe: Charasterics of the Cultures, Chronology and Periodization, Materials from the International Conferance, On the Hundredth Anniversary of V.A. Gorodtsov's Periodization of the Bronze Age in teh Southern Half of Eastern Europe, Samarra, 2001, 71-82.

Tuğlacı, Pars, *Okyanus 20. Yüzyıl Ansiklopedik Sözlük*, Pars Yayıncılık, İstanbul 1972.

Turan, M., *Environmental Stress; An Ecological Approach With Special Reference to Housing*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Columbia University, New York 1974.

Turan, M., "Environmental Stress and Flexibility in the Housing Process", *Environmental Design Research* (Selected Papers, 4th International EDRA Conference). Derleyen W.F.E.Preiser. 2 cilt; Strasburg, Penn.: Dowden, Hutchinson and Ross, 1973, 47-58.

Turan, M., "İnsan-Çevre ilişkileri: Kuramsal ve Eğitsel Sorunları", *Mimarlık Bülteni* - KTÜ Mimarlık Bölümü, no.2, Ocak 1977, 55-59.

Turan, M., "İnsan-Çevre İlişkisine Eleştirel Bir Bakış", *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi, Cilt. 6, Sayı. 1,* 1980, 31-54.

Turfan, M.N., *Islamic Republic of Iran,* London 1997.

Tüfekçi Sivas, Taciser, ve Sivas, Hakan, "Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisar İlleri Arkeolojik Envanteri 2003", *TÜBA Kültür Envanteri Dergisi, Sayı.2,* 2004, 101-119.

Türker, Atila, "Devret Höyük 2013 Yılı Kazısı ve İlk Sonuçlar", *36. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2014, 363-382.

Türker, Atilla - Özdemir, Celal ve Bozkurt, Derya, "Orta Karadeniz Bölgesi Erken Tunç Çağı Ölü Gömme Geleneklerine Bir Bakış", *5. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu,* Ankara 2015, 105-133.

Tütüncüler, Özlem, "Çorum-Resuloğlu Eski Tunç Çağı Mezarlığı'nda Kumaş Kullanımına İlişkin Yeni Bulgular", *Anatolia 30, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü Dergisi,* Ankara 2008, 137-148.

Tütüncüler, Özlem, "MÖ III. Binyılda Orta Anadolu'nun Kuzeyine ait bir Grup Madeni Vazo Başlı İğne", *Önder Bilgi'ye Armağan Yazılar, Karadeniz'den Fırat'a Bilgi Üretimleri,* Edt. Aliye Öztan ve Şevket Dönmez, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2011, 437-448.

Uhri, Ahmet, *Batı Anadolu'da Erken Tunç Çağı Ölü Gömme Adetleri,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2006.

Uhri, Ahmet, "Anadolu Erken Tunç Çağı'nda Ekstramural ve İntramural Ölü Gömme Uygulamaları Üzerine Düşünceler", *Altan Çilingiroğlu'na Armağan, Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat* Edt. H. Sağlamtimur, E. Abay. Z. Derin, A. Ü. Erdem, A. Batmaz, F. Dedeoğlu, M. Erdalkıran, M. B. Baştürk, E. Konakçı, İstanbul 2009, 729- 744.

Uhri, Ahmet, *Anadolu'da Ölümün Tarihöncesi, Bir Geleneğin Oluşum Süreçleri,* Ege Yayınları, İstanbul 2010.

Ulaçam, Abdüsselam, "Eski Erciş Kalesi ve Çelebibağı Selçuklu Mezarlığı Kazısı 1994", *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. 2*, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1996, 429-452.

Umurtak, Gülsün, "Bademağacı Kazıları Sona Erdi", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler,* Sayı: 32, Mayıs 2011, 35-37.

Uysal, Gülfem, "Urfa-Gre Virike 2000 Yılı Antropolojik Analiz Sonuçları", *Ilısu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları*, Ankara 2002, 252-253.

Uysal, Gülfem, "Gre Virike İskelet Kalıntılarının Paleoantropolojik Analizi", *Hayat Erkanal'a Armağan Kültürlerin Yansıması,* Edt. Betül Avunç, Homer Kitabevi, İstanbul 2006, 759-762.

Ünal, Ahmet, "Eski Çağda Kafkasya ve Anadolu: Neolitik Çağdan Geç Tunç Çağının Sonuna Kadar MÖ 5500-1150", *Kuban-Maykop Kültürleri ile Eski Anadolu Kültürlerinin İlişkileri, Kaf-Der Çorum Paneli Tebliğleri,* Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2002, 3-33.

Ünan, Serdar, *Samsun ve Çevresi Mezar Tipleri ve Ölü Gömme Adetleri (MÖ. III. Bin-MS. IV. YY.),* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı, Kütahya, 2010.

Ünlüsoy, İlhan, "Isparta İli Atabey İlçesi Harmanören (Göndürle) Kurtarma Kazısı 1989-1991", *III. Müze Kurtarma Kazıları Semineri,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993, 291-322.

Van Loon, Maurits, "Korucutepe Kazısı, 1969", *Keban Projesi 1969 Çalışmaları,* Orta doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I, No. 2, Ankara 1971.

Van Loon, Maurits, "The Excavations at Korucutepe Turkey, 1968-70: Preliminary Report", *JNES/Journal of Near Eastern Studies*, vol.32, no.4, Chicago, 1973, 357-444.

Van Loon, Maurits, *Korucutepe: Final Report on the Excavations of the Universites of Chicago, California and Amsterdam in the Keban Reservoir, Eastern Anatolia 1968-1970, Vol. 2,* Edt. Maurits Van Loon, North-Holland Publishing Company, Studies in Ancient Civilization, Amsterdam, New York 1978.

Van Loon, Maurits ve Buccelatti, Giorgio, "The 1968 Excavation at Korucutepe Near Elazığ", *Türk Arkeoloji Dergisi,* 1(XVII), *Cilt. I,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1969, 79-82.

Van Loon, Maurits, ve Buccelatti, Giorgio, "Şikago ve Kaliforniya Üniversitesi 1698 Korucutepe Kazısı Raporu", *Keban Projesi 1968 Yaz Çalışmaları,* Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri.1- Yayın: I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1970, 73-102.

Van Loon, Maurits, ve Guterbock, Hans G, "The 1970 Excavation at Korucutepe Near Elazığ", *Türk Arkeoloji Dergisi, 1(XIX),* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972, 127-132.

Van Loon, Maurits, ve Guterbock, Hans G, "Korucutepe Kazısı, 1970", *Keban Projesi 1970 Çalışmaları,* Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri.1- No. 3, Ankara 1972, 79- 85.

Voigt, Mary M, *Hajji Firuz Tepe: An Economic Reconstruction of a Sixth Millennium Community in Western Iran*, Thèse Dactylographiée, University Microfilms International, Ann Arbor 1976.

Voigt, Mary M, ve Dyson, Robert H, "The Chronology of Iran, Jr. ca. 8000-2000B.C", Edt. R. W. Ehrich, *Chronologies in Old World Archaeology, Vol. I, 3rd Editions,* Chicago 1992, 122-178.

Wallenfels, Ronald, ve Sasson, Jack M, *The Ancient Near East an Encylopedia for Students, Vol. 1,* Charles Scribner's Sons Copyright, New York 2000.

Wattenmaker, Patricia ve Mısır, Adnan, "Kazane Höyük- 1992", *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: 1,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1994, 177-192.

Waelkens, Marc, Kaptijn, Eva, Vandam, Ralf, Dirix, K, Degryse, Patrick, Muchez, Ph, ve Poblome, J, "Sagalassos Alanında 2011 Yüzey Araştırmaları", *30. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Pegasus Görsel İletişim Hizmetleri, Çorum 2013, 339-352.

Waelkens, Marc, Kaptijn, Eva, Vandam, Ralf, Muşiç, Branko, vd. "Sagalassos'ta 2012 Senesinde Gerçekleştirilen Yüzey Araştırmaları", *31. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi, Muğla 2014, 7-19.

Weber, Jill A. ve Zettler, Richard L. "Metal Vessels", *Treasures from the Royal Tombs of Ur,* University of Pennsylvania Museum, Philadelphia 1998, 125-140.

Whallon, R.Jr. ve Kantman, S. “Keban Barajı Su Birikim Alanı Yüzey Araştırması 1967”, *Keban Projesi 1968 Yaz Çalışmaları,* Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri.1- Yayın: I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1970, 1-6.

Wheeler, T.S. “Early Bronze Age Burial Customs in Western Anatolia”, *AJA, vol.78/4,* 1974, 415- 425.

Wickede, Alwo Von, ve Mısır, Adnan, "Çavi Tarlası 1984 Kazı Kampanyası", *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Ankara 1986, 103-109.

Woolley, Leonard, ve Barnett, R.D, *Charchemish, Report on the Excavations at Jerablus on Behalf of the British Museum, Part III,* The Excavations in the Inner Town, London 1952.

Yakar, Jak, “The Indo-Europeans and Their Impact on Anatolian Cultural Development”, *Journal of Indo- European Studies vol. 9,* Hattiesburg, 1981, 94-112.

Yakar, Jak, “Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia”, *Anatolian Studies, vol. 34,* 1984, 64-80.

Yakar, Jak, *The Later Prehistory of Anatolia, The Late Chalcolithic and Early Bronze Age, Part I, BAR International Series: 268 (II),Oxford,* London 1985.

Yakar, Jak, *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi, Tunç ve Demir Çağlarda Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı,* Çev. Selen Hırçın Riegel, 1. Baskı, Homer Kitabevi, İstanbul 2007.

Yakar, Jak, “The Etno-Cultural Affiliation of the North Anatolian Early Bronze Age”, *Hayat Erkanal’a Armağan Kültürlerin Yansıması,* Edt. Betül Avunç, Homer Kitabevi, İstanbul 2006, 809-814.

Yalçıklı, Derya.- Tekinalp, V. Macit, “Mezraa Höyük 2000-2001 Yılı Kurtarma Kazıları”, *24. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, Kültür Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2003, 171-184.

Yalçıklı, D., Tekinalp, V. M., "2001 Yılı Çalışmaları", *Ilısu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları*, Ankara 2004, 107-160.

Yalçıklı, D., "Mezra Höyük 2007 Yılı Kazısı", *30.Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. 2,* Ankara 2009, 129-138.

Yalçın, H. Gönül, *Die Karaz, Keramik Von Tepecik in Ostanatolien,* Ege Yayınları, İstanbul 2012.

Yalçın, Ünsal, "Anadolu Madenciliği", *ArkeoAtlas, Sayı:2,* 2003, 72-79.

Yalçın, Ünsal, "Alacahöyük İlk Tunç Çağı Metal Buluntuları Üzerine Arkeometalurjik Araştırmalar", *26. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* Allame Tanıtım & Matbaacılık Hizmetleri, Ankara 2011, 139-146.

Yalçın, Ünsal, "Anadolu'da Madencilik", *ArkeoAtlas, Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası,* 2011, 188-195.

Yalçınlar, İsmail, *Türkiye Jeolojisine Giriş, Paleozoik Açısından,* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1976.

Yaramacı, Ali, "Jeofizik Araştırmaları, 1969", *Keban Projesi 1969 Çalışmaları,* Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri.1- No.2, Ankara 1971,

Yardımcı, Nurettin, "1992 Şanlıurfa-Harran Ovası Yüzey Araştırmaları", *XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1994, 265-283.

Yardımcıel, Ayhan, "Güney Kafkasya'da Kurgan Kültürü (Yığma Taş Mezarlar)", *Yeni Türkiye, Kafkaslar Özel Sayısı*, Yıl. 21, 2(72), Ankara 2015, 42-55.

Yardımcıel, A., Özdemir, Mehmet Ali ve Işıklı, Mehmet, "A Survey Project on the Borderlands of Turkey-Armenia-Nakhchivan-North Western Iran", *Landscapes Archaeology in Southern Caucasia, Orea 8*, Edt. William Anderson, Budapeşte 2018, 67-81.

Yaylalı, Serap, *İÖ. 2. Bin Doğu Anadolu Boyalı Seramiği,* (Yayımlamamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi sosyal bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi anabilim Dalı, Erzurum 1993.

Yaylalı, Serap, "Muğla Prehistoryası: Paleolitik Dönemden Erken Tunç Çağı Sonuna Kadar", *Anadolu Arkeolojisine Katkılar: 65 Yaşında Abdullah Yaylalı'ya Sunulan Yazılar,* 1-20.

Yener, K. Aslıhan, "Göltepe Kazısı 1991 Sezonu", *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. I,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993, 231-245.

Yener, K. Aslıhan, "Göltepe/Kestel 1992", *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. I,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1994, 201-210.

Yener, K.A., "Kestel", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East, vol. 3,* 1997, 283-285.

Yener, Aslıhan, "1998 Tell Kurdu Kazısı", *21. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt,* Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2000, 185-

Yener, K. Aslıhan, "Kalay Üretimi Organizasyonu", Gül Pulhan, (edt.), *Arkeoloji: Bir Bilimin Katmanları, Sayı: 28- Yaz,* (2001), 333-346.

Yıldırım, Tayfun, "Yenihayat Eski Tunç Çağı Mezarlığı", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi, Sayı. 2,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2001, 1-8.

Yıldırım, Tayfun, "Resuloğlu İlk Tunç Çağ Mezarlık Kazısı", *TÜBA-AR, Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi, 8,* Ankara 2005, 172-175.

Yıldırım, Tayfun ve Ediz, İsmet, "2003 Yılı Resuloğlu Mezarlık Kazısı", *26. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2005, 193-202.

Yıldırım, Tayfun, ve Ediz, İsmet, "2004 Yılı Resuloğlu Mezarlık Kazısı", *27. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2006, 57-64.

Yıldırım, Tayfun "Resuloğlu Eski Tunç Çağı Mezarlığı Çalışmaları- 2005", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler, Sayı: 22,* Mayıs 2006, 33-34.

Yıldırım, Tayfun ve Ediz, İsmet, "2005 Yılı Resuloğlu Erken Tunç Çağı Mezarlık Kazısı", *28. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Basımevi, Ankara 2007, 211-222.

Yıldırım, Tayfun ve Ediz, İsmet, "2006 Yılı Resuloğlu Erken Tunç Çağı Mezarlık Kazısı", *29. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı, Dösimm Basımevi, Ankara 2008, 443-454.

Yıldırım, Tayfun ve İpek, Önder, "2008 Yılı Resuloğlu Eski Tunç Çağı Mezarlık Kazısı", *31. Kazı Sonuçları Toplantısı, 3. Cilt,* İsmail Aygül Ofset Matbaacılık, San. Tic. Ltd. Şti, Ankara 2010, 21-35.

Yıldırım, Tayfun ve İpek, Önder, "2009 Yılı Resuloğlu Eski Tunç Çağı Mezarlık Kazısı", *32. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2.Cilt,* Allame Tanıtım & Matbaacılık Hizmetleri, Ankara 2011, 348-357.

Yıldırım, Tayfun ve Sipahi, Tunç, "2005 Yılı Çorum, Çankırı İlleri Yüzey Araştırması", *24. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt, ,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2007, 335-350.

Yıldırım, Tayfun "Resuloğlu Mezarlığında Ele Geçen Bir Grup Sap Delikli Balta", *Önder Bilgi'ye Armağan Yazılar, Karadeniz'den Fırat'a Bilgi Üretimleri,* Edt. Aliye Öztan ve Şevket Dönmez, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2011, 457-469.

Yılmaz, Derya, "Erken Tunç Çağı'nda Güneydoğu Anadolu'da Oda mezar Geleneği", *Anatolia 31, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü Arkeoloji Bölümü Dergisi,* Ankara 2006, 57-69.

Yılmaz, Yasemin, *Neolitik Dönem'de Anadolu'da Ölü Gömme Uygulamaları: Çayönü Örneği,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Prehistorya Bilim Dalı, İstanbul 2010.

Yiğit, A., Kırmızıoğlu, Pınar G., İbiş R. ve Erol, Ayla Sevim, "Çankırı Salur Erken Tunç Dönemi İnsanları", *26. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* Allame Tanıtım & Matbaacılık Hizmetleri, Ankara 2011, 273-290.

Yiğit, T., "Akadlar Devrinde Anadolu'nun Siyasal Yapısı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 40/3-4,* 2000, 13-28.

Yücel, Talip, *Türkiye Coğrafyası,* Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları No. 68, Seri. VII, Sayı. A5, Ankara 1987.

Yükmen, Bakiye, "1998 Yılı Adıyaman, Gaziantep, Hatay, Kars İlleri Yüzey Araştırması", *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı, I. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2000, 293-300.

Yükmen, Bakiye, "1999 Yılı Adıyaman, Kahramanmaraş, Hatay, Kars İlleri Yüzey Araştırması", *18. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2001, 151-156.

Yükmen Edens, Bakiye, "Megalit Anıtlar Açısından Akçakale Adası Üzerine Bir Değerlendirme", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi, Sayı. 3,* T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2003, 73-78.

Yükmen Edens, Bakiye, "Hatay ve Kahramanmaraş İlleri 2001 Yılı Araştırması", *20. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Kültür Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2003, 299-310.

Yükmen Edens, Bakiye, "Adana, Şanlıurfa ve Hatay İlleri 2002 Yılı Megalitizm Yüzey Araştırması", *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2004, 315-324.

Zallagi, A. ve Aghalari, B., "Excavation at Kohne Pasgah Tepesi" *ICHHTO In Persian,* 2007 (yayınlanmamış rapor).

Zettler, Richard L, "The Royal Cemetery of Ur", *Treasures from the Royal Tombs of Ur, University of Pennsylvania Museum,* Philadelphia 1998, 21-25.

Zimmermann, Thomas, "Hatti'den Yeni Haberler: Kalınkaya'nın Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı Mezar Buluntuları Hakkında İlk Gözlemler", *24. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt, ,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara 2007, 35-42.

Zimmermann, Thomas, "Kalınkaya-Toptaştepe: Kalkolitik ve Eski Tunç Çağı Buluntuları Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *26. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 3. Cilt,* Ankara 2009, 273-278.

Zimmermann, Thomas, ve Yıldırım, Tayfun, "Çorum ve Çankırı Arkeoloji Müzeleri'nde Bulunan Erken Tunç Çağı Madeni Buluntuların Zararsız XRF Analizi", *26. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* Allame Tanıtım & Matbaacılık Hizmetleri, Ankara 2011, 251-255.

Zimmermann, Thomas, ve Geniş, Evren Y, "Pastoralist Pride: a Footnote on Symbols, Cattle and Community in Third-millennium BC Northern Central Anatolia", *Antiquity A Reviev of World Archaeology*, Edt. Chiris Scarre, http://www.antiquity.ac.uk/projgall/zimmermann, 2017, 328.

http://www.tayproject.org. 17.Ocak. 2019.

https://www.arkeolojikhaber.com, 17.Ocak. 2019.

EKLER

EK 1. TABLOLAR

Tablo 5.1. Malatya-Elazığ Bölümü'nün Mezar Tipleri.

DOĞU ANADOLU MALATYA-ELAZIĞ BÖLÜMÜ	**Mezar Tipleri**	
Merkezler	***İntramural***	***Extramural***
Arslantepe (Malatya)	Çömlek Mezar Taş Sanduka Basit Toprak/Çukur Mezar, Çukur Oda Mezar	
Değirmentepe (Malatya)	Pithos/Küp, Çömlek Taş Sanduka	
Köşkerbaba (Malatya)	Pithos/Küp, Çömlek	Pithos/Küp
Korucutepe (Elazığ)	Çömlek Mezar Kerpiç Oda Mezar	
Norşuntepe (Elazığ)	Çömlek Basit Toprak	
Pağnik Öreni (Elazığ)	Çömlek Mezar Basit Toprak	
Tepecik/Makaraztepe (Elazığ)	Kerpiç Sanduka	
Taşkun Mevkii (Elazığ)	Basit Toprak	
Han İbrahim Şah (Elazığ)	Pithos/Küp Basit Toprak	
Şemsiyetepe (Elazığ)		Taş Sanduka
Suyatağı (Elazığ)		Taş Sanduka
Gurbetmezrası (Elazığ)	?	?
Pulur/Sakyol (Tunceli)	Pithos/Küp, Basit Toprak	
Çemişgezek Sakyol Mezarlığı (Tunceli)		Taş Sanduka

Tablo 5.2. Malatya-Elazığ bölümü taş sanduka tiplerinde ele geçen eserler.

DOĞU ANADOLU BÖLGESİ ***MALATYA- ELAZIĞ BÖLÜMÜ***			
Taş Sanduka **Eser↓- Merkez→**	**Arslantepe**	**Değirmentepe**	**Şemsiyetepe**
Pişmiş Toprak Kap	x	x	x
Metal Kap	x		
Tunç, Gümüş İğne	x		
Altın, Gümüş Kolye	x		
Metal Gerdanlık/Kolye	x		
Taş Boncuk	x		
Metal Bilezik	x	x	
Altın, Gümüş Spiral	x		
Gümüş Yüzük	x		
Mızrak	x		
Gümüş-Bakır Hançer	x		
Kılıç	x		
Metal Balta	x		
Keski	x		
İskarpela	x		
Bıçak	x		
Gümüş-Bakır Alınlık/Taç/Diadem	x		
Gümüş-Bakır Kemer	x		
Gümüş-Bakır Pazubant	x		
Karnalin	x		
Kaya Kristali	x		

Tablo 5.3. Malatya-Elazığ bölümü kerpiç mezar tiplerinde ele geçen eserler.

DOĞU ANADOLU BÖLGESİ ***MALATYA- ELAZIĞ BÖLÜMÜ***	
Kerpiç Sanduka **Eser↓- Merkez→**	**Tepecik**
Pişmiş Toprak mühür	x
Kolye	x
Taş Boncuk	x
Yüzük	x

Tablo 5.4. Malatya-Elazığ bölümü oda mezar tiplerinde ele geçen eserler.

DOĞU ANADOLU BÖLGESİ ***MALATYA-ELAZIĞ BÖLÜMÜ***		
Çukur/Oda Mezar **Eser↓- Merkez→**	**Arslantepe**	**Korucutepe**
Pişmiş Toprak Kap	x	x
Metal Kap		x
Tunç, Gümüş İğne		x
Altın, Gümüş Kolye		x
Metal Gerdanlık		x
Taş, Kemik, Karnalin Boncuk		x
Gümüş Bilezik		x
Metal Spiral		x
Gümüş Saç Halkaları		x
Gümüş Yüzük		x
Mızrak		x
Bakır, Gümüş Hançer		x
Gümüş-Bakır Alınlık/Taç/Diadem		x
Metal Kemer		x
Demir Topuz		x
Gümüş Mühür		x
Karnalin		x
Hayvan Figürini	x	

Tablo 5.5. Malatya-Elazığ bölümü basit toprak tiplerinde ele geçen eserler.

DOĞU ANADOLU BÖLGESİ ***MALATYA-ELAZIĞ BÖLÜMÜ***				
Basit Toprak **Eser↓- Merkez→**	**Arslantepe**	**Norşuntepe**	**Taşkun Mevkii**	**Pulur/Sakyol**
Pişmiş Toprak Kap	x	x	x	x
Hayvan Kemikleri		x		

Tablo 5.6. Malatya-Elazığ bölümü çömlek tiplerinde ele geçen eserler.

DOĞU ANADOLU BÖLGESİ ***MALATYA-ELAZIĞ BÖLÜMÜ***		
Çömlek **Eser↓- Merkez→**	**Değirmentepe**	**Korucutepe**
Bakır/Tunç Bilezik	x	
Bakır Yığını		x

Tablo 5.7. Malatya-Elazığ bölümü pithos/küp tiplerinde ele geçen eserler.

DOĞU ANADOLU BÖLGESİ ***MALATYA-ELAZIĞ BÖLÜMÜ***			
Pithos **Eser↓- Merkez→**	**Köşkerbaba**	**Pulur/Sakyol**	**Han İbrahim Şah**
Pişmiş Torak Kap		x	x
Tunç Yüzük	x		

Tablo 5.8. Malatya-Elazığ bölümü taş sanduka tiplerinde gömü sayısı.

DOĞU ANADOLU MALATYA-ELAZIĞ BÖLÜMÜ	**Taş Sanduka Gömü Sayısı**	
Merkezler	***Tekli Gömü***	***Çoklu Gömü***
Arslantepe	x	x

Tablo 5.9. Malatya-Elazığ bölümü kerpiç sanduka tiplerinde gömü sayısı.

DOĞU ANADOLU MALATYA-ELAZIĞ BÖLÜMÜ	**Kerpiç Sanduka Gömü Sayısı**	
Merkezler	***Tekli Gömü***	***Çoklu Gömü***
Tepecik	x	x

Tablo 5.10. Malatya-Elazığ bölümü basit toprak tiplerinde gömü sayısı.

DOĞU ANADOLU MALATYA-ELAZIĞ BÖLÜMÜ	**Basit Toprak Gömü Sayısı**	
Merkezler	***Tekli Gömü***	***Çoklu Gömü***
Arslantepe		x
Norşuntepe	x	
Pağnik Öreni	x	
Taşkun Mevkii	x	
Han İbrahim Şah	x	
Pulur/Sakyol	x	

Tablo 5.11. Malatya-Elazığ bölümü oda mezar tiplerinde gömü sayısı.

DOĞU ANADOLU MALATYA-ELAZIĞ BÖLÜMÜ	**Oda Mezar Gömü Sayısı**	
Merkezler	***Tekli Gömü***	***Çoklu Gömü***
Arslantepe		x
Korucutepe	x	x

Tablo 5.12. Malatya-Elazığ bölümü pithos/küp tiplerinde gömü sayısı.

DOĞU ANADOLU MALATYA-ELAZIĞ BÖLÜMÜ	**Pithos/Küp Gömü Sayısı**	
Merkezler	***Tekli Gömü***	***Çoklu Gömü***
Değirmentepe	x	
Köşkerbaba	x	
Han İbrahim Şah	x	
Pulur/Sakyol	x	

Tablo 5.13. Malatya-Elazığ bölümü çömlek tiplerinde gömü sayısı.

DOĞU ANADOLU MALATYA-ELAZIĞ BÖLÜMÜ	**Çömlek Gömü Sayısı**	
Merkezler	***Tekli Gömü***	***Çoklu Gömü***
Arslantepe	x	
Korucutepe	x	
Norşuntepe	x	
Pağnik Öreni	x	
Değirmentepe	x	
Köşkerbaba	x	

Tablo 5.14. Malatya-Elazığ bölümü taş sanduka tiplerindeki gömütlerin pozisyonları

DOĞU ANADOLU MALATYA-ELAZIĞ BÖLÜMÜ	**Taş Sanduka Pozisyon**	
Merkezler	***Hocker***	***Dorsal***
Arslantepe	x	

Tablo 5.15. Malatya-Elazığ bölümü kerpiç sanduka tiplerindeki gömütlerin pozisyonları

DOĞU ANADOLU MALATYA-ELAZIĞ BÖLÜMÜ	**Kerpiç Sanduka Pozisyon**	
Merkezler	***Hocker***	***Dorsal***
Tepecik/Makaraztepe	x	

Tablo 5.16. Malatya-Elazığ bölümü basit tiplerindeki gömütlerin pozisyonları

DOĞU ANADOLU MALATYA-ELAZIĞ BÖLÜMÜ	**Basit Toprak Pozisyon**	
Merkezler	***Hocker***	***Dorsal***
Arslantepe	x	
Norşuntepe	x	
Pağnik Öreni	x	x
Taşkun Mevkii	x	
Han İbrahim Şah	x	
Pulur/Sakyol	x	

Tablo 5.17. Malatya-Elazığ bölümü oda mezar tiplerindeki gömütlerin pozisyonları

DOĞU ANADOLU MALATYA-ELAZIĞ BÖLÜMÜ	**Oda Mezar Pozisyon**	
Merkezler	***Hocker***	***Dorsal***
Arslantepe	x	
Korucutepe	x	

DOĞU ANADOLU MALATYA-ELAZIĞ BÖLÜMÜ	**Pithos Pozisyon**	
Merkezler	***Hocker***	***Dorsal***
Değirmentepe	x	
Han İbrahim Şah	x	
Köşkerbaba	x	

Tablo 5.18. Malatya-Elazığ bölümü pithos tiplerindeki gömütlerin pozisyonları ve Doğu Anadolu Bölgesi'nin geneli

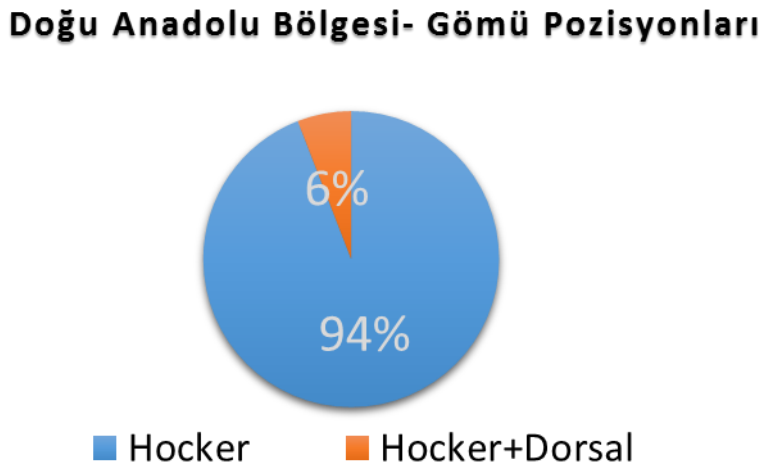

Tablo 5.19. Malatya-Elazığ bölümündeki mezarlarda uygulanan gömüt tarzı.

DOĞU ANADOLU MALATYA-ELAZIĞ BÖLÜMÜ	**Gömü Tarzı**	
Merkezler	***İnhumasyon***	***Kremasyon***
Arslantepe	x	
Değirmentepe	x	
Korucutepe	x	
Norşuntepe	x	
Pulur/Sakyol	x	
Pağnik Öreni	x	
Tepecik/Makaraztepe	x	
Taşkun Mevkii	x	
Han İbrahim Şah	x	

Tablo 5.20. Malatya-Elazığ bölümündeki mezarlardaki bireylerin yatış yönleri.

DOĞU ANADOLU MALATYA-ELAZIĞ BÖLÜMÜ	**Yatış Yönleri**	
Merkezler	***Mezar Tipleri***	***İskeletlerin Yönleri Baş-Ayak***
Arslantepe	Taş Sanduka	Doğu-Batı
Korucutepe	Oda Mezar	Doğu-Batı
Norşuntepe	Basit Toprak	Doğu-Batı
Pağnik Öreni	Basit Toprak	Kuzeybatı-Güneydoğu
Tepecik/Makaraztepe	Kerpiç Sanduka	Batı-Doğu
Han İbrahim Şah	Pithos/Küp Basit Toprak	Doğu-Batı Doğu-Batı
Pulur/Sakyol	Basit Toprak	Batı-Doğu

Tablo 5.21. Erzurum-Kars Bölümü mezar tipleri

DOĞU ANADOLU ERZURUM-KARS BÖLÜMÜ	**Mezar Tipleri**	
Merkezler	***İntramural***	***Extramural***
Sos Höyük (Erzurum)	Basit Toprak/Çukur Mezar	
Güzelova Höyük (Erzurum)	Çömlek Mezar Basit Toprak Mezar	
Pulur Höyük (Erzurum)	Basit Toprak Mezar	
Alaybeyi (Erzurum)	Basit Toprak	
Harman Yeri (Kars)		Taş Sanduka Basit Toprak
Kurdun Deresi (Kars)		Taş Sanduka
Kuzeyhan Kalesi (Kars)		Kurgan
Ziyarettepe (Kars)		Kurgan
Kurtkale (Ardahan)		Kurgan
Akçakale (Ardahan)		Kurgan
Kartalpınar (Ardahan)		Kurgan
Tuzluca Hasankent (Iğdır)		Kurgan

Tablo 5.22. Erzurum-Kars bölümü basit toprak mezarlarda ele geçen eserler

DOĞU ANADOLU BÖLGESİ ERZURUM-KARS BÖLÜMÜ					
Basit Toprak Eser↓- Merkez→	Sos	Güzelova	Pulur	Alaybeyi	Harman Yeri
Pişmiş Toprak Kap	x			x	x
Pişmiş Toprak Seyyar Ocak		x			
Pişmiş Toprak İdol			x		
Tunç İğne					x
Gümüş Yüzük	x				
Tunç Saç Tokası	x				
Tunç Bilezik					x
Tunç Cımbız					x
Tunç Huni					x
Taş Eser		x			
Taş, Deniz Kabuğu Boncuk	x			x	
Kabuk Halka/Spiral	x				
Kabuk Yüzük	x				
Kemik Eser	x				
Kemik Ağırşak				x	
Akik Boncuk					x
Hayvan Kemikleri	x			x	

Tablo 5.23. Erzurum-Kars bölümü taş sanduka mezarlarda uygulanan gömüt tarzı.

DOĞU ANADOLU BÖLGESİ ERZURUM-KARS BÖLÜMÜ	
Taş Sanduka Eser↓- Merkez→	Harman Yeri
Pişmiş Toprak Kap	x
Tunç İğne	x
Tunç Bilezik	x
Tunç Cımbız	x
Tunç Huni	x
Akik Boncuk	x

Tablo 5.24. Erzurum-Kars bölümü basit toprak mezarlardaki gömüt sayısı.

DOĞU ANADOLU **DOĞU ANADOLU** **ERZURUM-KARS BÖLÜMÜ**	**Basit Toprak** **Gömü Sayısı**	
Merkezler	***Tekli Gömü***	***Çoklu Gömü***
Sos Höyük	x	
Güzelova Höyük	x	
Pulur		x
Alaybeyi	x	

Tablo 5.25. Erzurum-Kars bölümü basit toprak mezarlarda uygulanan gömü pozisyonları.

DOĞU ANADOLU **ERZURUM-KARS BÖLÜMÜ**	**Basit Toprak** **Pozisyon**	
Merkezler	***Hocker***	***Dorsal***
Sos Höyük	x	
Güzelova Höyük	x	
Pulur	x	
Alaybeyi	x	

Tablo 5.26. Erzurum-Kars bölümündeki mezarlarında uygulanan gömü tarzı.

DOĞU ANADOLU **ERZURUM KARS BÖLÜMÜ**	**Gömü Tarzı**	
Merkezler	***İnhumasyon***	***Kremasyon***
Sos Höyük	x	
Güzelova Höyük	x	
Pulur	x	
Alaybeyi	x	
Harman Yeri	x	x

Tablo 5.27. Erzurum-Kars bölümü mezarlardaki iskeletlerin yatış yönleri.

DOĞU ANADOLU ERZURUM-KARS BÖLÜMÜ		
Merkezler	Mezar Tipleri	İskeletlerin Yönleri Baş-Ayak
Sos Höyük	Basit Toprak	Doğu-Batı
Güzelova Höyük	Basit Toprak	Güney-Kuzey
Alaybeyi	Basit Toprak	Doğu-Batı Kuzeydoğu-Güneybatı Kuzey-Güney Batı-Doğu

Tablo 5.28. Yukarı Murat Van bölümündeki mezar tipleri.

DOĞU ANADOLU MUŞ-VAN BÖLÜMÜ	**Mezar Tipleri**	
Merkezler	***İntramural***	***Extramural***
Tilkitepe (Van)	Pithos/Küp Mezar Çömlek Mezar Basit Toprak Mezar	
Dilkaya (Van)	Basit Toprak Mezar (?)	
Ernis (Van)		Taş Sanduka
Çelebibağ (Van)		Çömlek
Hazinetepe (Van)		Kurgan
Yuvadamlı (Bitlis)		Taş Sanduka Kurgan
Suluçem (Ağrı)		Kurgan
Dorukdibi (Ağrı)		Taş Sanduka
Bozkurt (Ağrı)		Kurgan
Gönlüaçık (Ağrı)		Taş Sanduka Basit Toprak
Grebudo (Ağrı)		Taş Sanduka (?) Basit Toprak (?)

Tablo 5.29. Muş-Van bölümündeki basit toprak mezarlarda gömüt sayısı.

DOĞU ANADOLU MUŞ-VAN BÖLÜMÜ	**Basit Toprak Gömü Sayısı**	
Merkezler	***Tekli Gömü***	***Çoklu Gömü***
Tilkitepe	x	x
Ernis		x(?)

Tablo 5.30. Muş-Van bölümündeki basit toprak mezarlarda gömütlerin pozisyonları.

DOĞU ANADOLU MUŞ-VAN BÖLÜMÜ	**Basit Toprak Pozisyon**	
Merkezler	***Hocker***	***Dorsal***
Tilkitepe	x	

Tablo 5.31. Muş-Van bölümündeki mezarlarda uygulanan gömü tarzı.

DOĞU ANADOLU MUŞ-VAN BÖLÜMÜ	**Gömü Tarzı**	
Merkezler	***İnhumasyon***	***Kremasyon***
Tilkitepe	x	
Dilkaya	x	
Ernis	x	
Çelebibağ		x

Tablo 5.32. Muş-Van bölümü basit toprak mezarlardaki iskeletlerin yatış yönleri.

DOĞU ANADOLU MUŞ-VAN BÖLÜMÜ		
Merkezler	Mezar Tipleri	İskeletlerin Yönleri Baş-Ayak
Tilkitepe	Pithos/Küp Mezar Çömlek Mezar Basit Toprak Mezar	Doğu-Batı Doğu-Batı Doğu-Batı

Tablo 5.33. Malatya-Elazığ bölümündeki intramural çömlek mezarların olası kronolojileri.

DOĞU ANADOLU MALATYA-ELAZIĞ BÖLÜMÜ	**İntramural- Çömlek Mezar**
Korucutepe	GKÇ-ETÇ I, MÖ III. binyıl **i.** Evre
Değirmentepe	GKÇ- ETÇ I, MÖ III. binyıl **i.** evre
Norşuntepe	GKÇ-ETÇ I, MÖ III. binyıl **i.** Evre
Arslantepe	ETÇ I, MÖ III. binyıl **i.** evre
Pağnik Öreni	ETÇ II, MÖ III. binyıl II. evre
Köşkerbaba	ETÇ III, MÖ III. binyıl III. evre

Tablo 5.34. Malatya-Elazığ bölümündeki intramural kerpiç sanduka mezarların olası kronolojileri.

DOĞU ANADOLU MALATYA-ELAZIĞ BÖLÜMÜ	**İntramural- Taş Sanduka**
Arslantepe	ETÇ I, MÖ III. binyıl **i.** evre

Tablo 5.35. Malatya-Elazığ bölümündeki intramural taş sanduka mezarların olası kronolojileri.

DOĞU ANADOLU MALATYA-ELAZIĞ BÖLÜMÜ	**İntramural- Kerpiç Sanduka**
Tepecik/Makaraztepe	ETÇ II, MÖ III. binyıl II. evre

Tablo 5.36. Malatya-Elazığ bölümündeki intramural kerpiç oda mezarların olası kronolojileri.

DOĞU ANADOLU MALATYA-ELAZIĞ BÖLÜMÜ	**İntramural- Kerpiç Oda Mezar**
Korucutepe	GKÇ-ETÇ I, MÖ III. binyıl **i.** evre

Tablo 5.37. Malatya-Elazığ bölümündeki intramural çukur/oda mezarların olası kronolojileri.

DOĞU ANADOLU MALATYA-ELAZIĞ BÖLÜMÜ	**İntramural Çukur/Oda Mezar**
Arslantepe	ETÇ II, MÖ III. binyıl II. evre

Tablo 5.38. Malatya-Elazığ bölümündeki intramural basit toprak mezarların olası kronolojileri.

DOĞU ANADOLU MALATYA-ELAZIĞ BÖLÜMÜ	**İntramural- Basit Toprak Mezar**
Taşkun Mevkii	ETÇ I, MÖ III. binyıl **i.** evre
Han İbrahim Şah	ETÇ I, MÖ III. binyıl **i.** evre
Arslantepe	ETÇ II, MÖ III. binyıl II. evre
Norşuntepe	ETÇ II, MÖ III. binyıl II. evre
Pulur Sakyol	ETÇ II, MÖ III. binyıl II. evre
Pağnik Öreni	ETÇ, MÖ III. binyıl (?)

Tablo 5.39. Malatya-Elazığ bölümündeki intramural pithos/küp mezarların olası kronolojileri.

DOĞU ANADOLU MALATYA-ELAZIĞ BÖLÜMÜ	**İntramural- Pithos/Küp Mezar**
Değirmentepe	GKÇ- ETÇ I, MÖ III. binyıl **i.** evre
Han İbrahim Şah	ETÇ I, MÖ III. binyıl **i.** evre
Köşkerbaba	ETÇ III, MÖ III. binyıl III. evre
Pulur Sakyol	ETÇ III, MÖ III. binyıl III. evre

Tablo 5.40. Malatya-Elazığ bölümündeki extramural pithos/küp mezarların olası kronolojileri.

DOĞU ANADOLU MALATYA-ELAZIĞ BÖLÜMÜ	**Extramural- Pithos/Küp Mezar**
Köşkerbaba	ETÇ III, MÖ III. binyıl III. evre

Tablo 5.41. Malatya-Elazığ bölümündeki extramural taş sanduka mezarların olası kronolojileri.

DOĞU ANADOLU MALATYA-ELAZIĞ BÖLÜMÜ	**Extramural, Taş Sanduka**
Şemsiyetepe	ETÇ, MÖ III. binyıl II. evre(?)
Suyatağı	ETÇ, MÖ III. binyıl II. Evre(?)
Sakyol	ETÇ, MÖ III. binyıl II. Evre(?)

Tablo 5.42. Erzurum-Kars bölümündeki extramural basit toprak mezarların olası kronolojileri.

DOĞU ANADOLU ERZURUM- KARS BÖLÜMÜ	**İntramural- Basit Toprak**
Güzelova	ETÇ II, MÖ III. binyıl II. evre
Pulur	ETÇ II, MÖ III. binyıl II. evre
Sos Höyük	ETÇ II, MÖ III. binyıl II. evre ETÇ II, MÖ III. binyıl III. evre

Tablo 5.43. Erzurum-Kars bölümündeki intramural çömlek mezarların olası kronolojileri.

DOĞU ANADOLU ERZURUM- KARS BÖLÜMÜ	**İntramural- Çömlek Mezar**
Güzelova	MÖ III. binyıl I-II. evre (?)

Tablo 5.44. Erzurum-Kars bölümündeki extramural basit toprak mezarların olası kronolojileri.

DOĞU ANADOLU ERZURUM- KARS BÖLÜMÜ	**Extramural- Basit Toprak**
Harman Yeri	ETÇ, MÖ III. binyıl (?)

Tablo 5.45. Erzurum-Kars bölümündeki extramural taş sanduka mezarların olası kronolojileri.

DOĞU ANADOLU ERZURUM- KARS BÖLÜMÜ	**Extramural- Taş Sanduka**
Harman Yeri	ETÇ, MÖ III. binyıl (?)
Kurdun Deresi	ETÇ, MÖ III. binyıl (?)

Tablo 5.46. Erzurum-Kars bölümündeki extramural kurgan mezarların olası kronolojileri.

DOĞU ANADOLU ERZURUM- KARS BÖLÜMÜ	**Extramural- Kurgan**
Kuzeyhan	ETÇ, MÖ III. binyıl (?)
Ziyarettepe	ETÇ, MÖ III. binyıl (?)
Kurtkale	ETÇ, MÖ III. binyıl (?)
Akçakale	ETÇ, MÖ III. binyıl (?)
Kartalpınar	ETÇ, MÖ III. binyıl (?)
Tuzluca Hasankent	ETÇ, MÖ III. binyıl (?)

Tablo 5.47. Muş-Van bölümündeki intramural basit toprak mezarların olası kronolojileri.

DOĞU ANADOLU MUŞ-VAN BÖLÜMÜ	**İntramural- Basit Toprak Mezar**
Tilkitepe	ETÇ, MÖ III. binyıl (?) ETÇ II, MÖ III. binyıl II. evre
Dilkaya	ETÇ II, MÖ III. binyıl II. evre

Tablo 5.48. Muş-Van bölümündeki intramural çömlek mezarların olası kronolojileri.

DOĞU ANADOLU MUŞ-VAN BÖLÜMÜ	**İntramural- Çömlek Mezar**
Tilkitepe	ETÇ, MÖ III. binyıl (?)

Tablo 5.49. Muş-Van bölümündeki intramural pithos/küp mezarların olası kronolojileri.

DOĞU ANADOLU MUŞ-VAN BÖLÜMÜ	**İntramural- Pithos/Küp Mezar**
Tilkitepe	ETÇ, MÖ III. binyıl (?)

Tablo 5.50. Muş-Van bölümündeki extramural taş sanduka mezarların olası kronolojileri.

DOĞU ANADOLU Muş-Van BÖLÜMÜ	**Extramural- Taş Sanduka Mezar**
Ernis	ETÇ II, MÖ III. binyıl II. evre
Yuvadamlı	ETÇ, MÖ III. binyıl (?)
Dorukdibi	ETÇ, MÖ III. binyıl (?)

Tablo 5.51. Muş-Van bölümündeki extramural çömlek mezarların olası kronolojileri.

DOĞU ANADOLU MUŞ-VAN BÖLÜMÜ	**Extramural (?)- Çömlek**
Çelebibağ	ETÇ I, MÖ III. binyıl **i.** evre

Tablo 5.52. Muş-Van bölümündeki extramural kurgan mezarların olası kronolojileri.

DOĞU ANADOLU MUŞ-VAN BÖLÜMÜ	**Extramural- Kurgan**
Hazinetepe	ETÇ, MÖ III. binyıl (?)
Suluçem	ETÇ, MÖ III. binyıl (?)
Bozkurt	ETÇ III-OTÇ I, MÖ III. binyıl III. evre

Tablo 5.53. Güneydoğu Anadolu'da ölü gömme geleneklerinin görüldüğü anahtar mezar/mezarlıklar.

GÜNEYDOĞU ANADOLU	**Mezar Tipleri**	
Merkezler	***İntramural***	***Extramural***
Aşağı Salat Tepe	Çömlek	Taş Sanduka Basit Toprak Taş Çevrikli-Kapaklı
Başur	Taş Sanduka	
Çayönü		Taş Sanduka
Müslümantepe		Pithos/Küp Taş Sanduka
Tatıka	Pithos/Küp Çömlek Taş Sanduka Basit Toprak	
Hassek Höyük	Pithos/Küp Çömlek Taş Sanduka Basit Toprak Mezar?	Pithos/Küp Taş Sanduka
Lidar	Basit Toprak Mezar?	Taş Sanduka Basit Toprak Oda
Titriş	Pithos/Küp Çömlek Taş Sanduka Oda	Pithos/Küp Çömlek Taş Sanduka
Tilbeş	Pithos Küp Basit Toprak/Kuyu Oda	
Tilvez	Taş Sanduka	
Gre Virike	Pithos/Küp Çömlek Taş Sanduka Kerpiç Sanduka Basit Toprak/Çukur Oda	
Horum	Çömlek Taş Sanduka	
Kurban	Taş Sanduka	
Şaraga	Çömlek	Taş Sanduka Basit Toprak
Şavi	Kaya Oyuğu	
Mezraa	Çömlek Taş Sanduka	
Birecik		Pithos/Küp Çömlek Taş Sanduka
Girnavaz	Çömlek	

	Basit Toprak Kerpiç Sanduka	
Kazane	Taş Sanduka Basit Toprak/Çukur	
Hayaz	Taş Sanduka Oda	
Gritille	Taş Sanduka Kerpiç Sanduka	
Samsat	Basit Toprak	
Hacınebi		Pithos/Küp Çömlek Taş Sanduka Kerpiç Sanduka Basit Toprak
Köprülü Höyük	Oda Mezar	
Kuriki	Çömlek Taş Sanduka Kerpiç Sanduka Basit Toprak	
Gedikli Karahöyük	Pithos/Küp Çömlek Taş Sanduka Basit Toprak Oda	
Tilbeshar	Pithos/Küp Çömlek Taş Sanduka Basit Toprak	
Kale	Çömlek Taş Sanduka Basit Toprak	
Oylum	Pithos/Küp Çömlek Taş Sanduka Oda Mezar Basit Toprak	
Tilmen	Çömlek Taş Sanduka Oda Mezar	
Yarım	Çömlek	
Kırışkal	Oda Mezar (?)	
Kargamış	Pithos/Küp Taş Sanduka	Taş Sanduka

Tablo 5.54. Güneydoğu Anadolu'daki intramural taş sandukalarda ölüler için bırakılan hediyelerin dağılımı.

GÜNEY ANADOLU BÖLGESİ ***Taş Sanduka Mezar*** ***İntramural***															
Eser↓-Merkez→	***Başur***	***Nevali Çori***	***Hassek***	***Lidar***	**Titriş**	**Tilvez**	**Gre Virike**	**Horum**	***Hacınebi***	***Tatıka***	***Gedikli***	***Tilbeshar***	***Kale***	***Tilmen***	***Karşamış***
Pişmiş Toprak Kap	x	x	x	x	x	x		x	x		x	x	x		x
Tunç İğne	x	x	x		x	x	x	x	x				x		x
Gümüş İğne					x?										
Gerdanlık Kolye,	x		x		x										x
Yüzük	x									x					
Küpe					x										
Tunç Halka/Spiral											x				
Tunç Mızrak	x		x		x										x
Tunç Hançer			x		x										x
Tunç Bıçak															x
Tunç Balta			x												x
Tunç Kılıç			x												
Tunç Keski			x												x
Tunç Taç			x												
Gümüş Takı					x?										
Asa			x												
Tunç Kafa Koruyucu			x												
Taş Balta											x				
Taş Boncuk	x				x	x	x							x	
Kabuk Boncuk					x										
Frit Taşı		x							x						
Karnalin															x
Dağ Kristali	x														x
Taş İdol					x										
Törensel Nesne	x														
Mühür	x														x
Oyun Taşları	x														
Figürin	x				x										

Tablo 5.55. Güneydoğu Anadolu'da extramural taş sanduka mezarlara bırakılan ölü hediyelerinin dağılımı.

GÜNEY ANADOLU BÖLGESİ ***Taş Sanduka Mezar*** ***Extramural***						
Eser↓- Merkez→	***Aşağı Salat Tepe***	***Hassek***	***Lidar***	**Titriş**	***Şaraga***	***Birecik***
Pişmiş Toprak Kap	x	x	x	x	x	x
Pişmiş Toprak Figürin						x
Pişmiş Toprak Mühür						x
Tunç İğne	x	x	x	x		x
Gerdanlık Kolye	x	x	x	x		x
Küpe				x		
Taş Boncuk	x			x		x
Frit Taşı	x	x	x	x		
Dağ Kristali	x					
Kemik İdol	x					
Taş İdol				x		
Amulet						x
Mızrak				x		x
Hançer				x		x
Bıçak						x

Tablo 5.56. Güneydoğu Anadolu'da Kerpiç Sanduka Mezarlara bırakılan ölü hediyeleri.

GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ ***Kerpiç Sanduka***					
Eser↓- Merkez→	**Gre Virike**	**Girnavaz**	**Gritille**	**Hacınebi**	**Kuriki**
Pişmiş Toprak Kap	x	x		x	x
Altın Varak	x				
Kabuk Pandantif			x		
Kuvars ok ucu			x		

Tablo 5.57. Güneydoğu Anadolu'da intramural Oda Mezarlara bırakılan ölü hediyeleri.

GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ ***Oda Mezar*** ***İntramural***							
Eser↓- Merkez→	**Titriş**	**Gre Virike**	**Hayaz**	**Gedikli**	**Tilbeshar**	**Oylum**	**Tilmen**
Pişmiş Toprak Kap	x	x	x	x	x	x	x
Tunç İğne	x	x	x	x	x	x	x
Gümüş İğne	x						
Kemik İğne				x			
Tunç Bilezik			x	x		x	x
Gerdanlık Kolye	x	x					
Boyunluk						x	
Tunç Takı	x						
Gümüş Takı	x						
Gümüş Spiral, Saç Halkası		x				x	
Kabuk Takı	x	x					
Tunç Yüzük				x		x	x
Küpe	x					x	
Tunç Mızrak	x						
Tunç Hançer	x					x	
Tunç Kargı ucu		x					
Çakmak Taşı ok ucu		x					
Taş Balta				x		x	
Tunç Balta					x	x	
Tunç Pens, Delici Alet				x			
Taş Asa/Topuz				x			
Taş Ağırlık				x			
Taş Boncuk	x		x			x	x
Frit Taşı	x						
Fayans			x				
Deniz kabuğu	x		x				
Taş İdol	x						
Amulet				x			
Törensel Nesne	x						
Hayvan Kemikleri					x		

Tablo 5.58. Güneydoğu Anadolu'da extramural Oda Mezarlara bırakılan ölü hediyeleri.

GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ ***Oda Mezar*** ***Extramural***	
Eser↓- Merkez→	***Lidar***
Pişmiş Toprak Kap	x
Tunç İğne	x
Gerdanlık Kolye,	x
Tunç Bilezik	x
Taş Boncuk	x

Tablo 5.59. Güneydoğu Anadolu'da intramural Çömlek Mezarlara bırakılan ölü hediyeleri.

GÜNEY ANADOLU BÖLGESİ ***Çömlek*** ***İntramural***								
Eser↓- Merkez→	***Aşağı Salat Tepe***	**Gre Virike**	**Horum**	***Mezraa***	***Girnavaz***	***Gedikli***	***Oylum***	***Kale***
Pişmiş Torak Kap		x	x	x	x	x	x	
Pişmiş toprak çıngırak		x		x				
Tunç İğne		x	x				x	
Bakır İğne							x	
Tunç Bilezik							x	
Kemik Halka								x
Gerdanlık, Kolye				x				
Balta					x			
Hançer					x			
Ok Ucu					x			
Taş Boncuk	x			x		x		
Frit Boncuk			x					
Akik boncuk	x			x				
Amulet								x

Tablo 5.60. Güneydoğu Anadolu'da extramural Çömlek Mezara bırakılan ölü hediyeleri.

GÜNEY ANADOLU BÖLGESİ ***Çömlek*** ***Extramural***	
Eser↓- Merkez→	***Hacınebi***
Pişmiş Torak Kap	x
Tunç İğne	x
Bakır İğne	x
Frit Boncuk	x

Tablo 5.61. Güneydoğu Anadolu'da intramural Pithos/Küp Mezara bırakılan ölü hediyeleri.

GÜNEY ANADOLU BÖLGESİ ***Pithos*** ***İntramural***						
Eser↓- Merkez→	***Hassek***	**Titriş**	**Gre Virike**	***Gedikli***	***Tilbeshar***	***Oylum***
Pişmiş Torak Kap	x	x	x	x	x	x
Bakır İğne	x		x			x
Tunç İğne		x	x	x	x	x
Gümüş İğne						x
Gerdanlık Kolye,	x			x		
Altın Bilezik						x
Tunç Bilezik				x		x
Halka/Spiral						x
Gümüş Boncuk						x
Taş Boncuk	x	x				
Mühür						x

Tablo 5.62. Güneydoğu Anadolu'da extramural Pithos/Küp Mezara bırakılan ölü hediyeleri.

GÜNEY ANADOLU BÖLGESİ ***Pithos*** ***Extramural***	
Eser↓- Merkez→	***Hassek***
Pişmiş Torak Kap	x
Bakır İğne	x
Mızrak	x
Taş Boncuk	x
Kemer	x
Tunç ve Kireçtaşı Heykelcik	x

Tablo 5.63. Güneydoğu Anadolu'da intramural Basit Toprak Mezarlara bırakılan ölü hediyeleri.

GÜNEY ANADOLU BÖLGESİ ***Basit Toprak*** ***İntramural***										
Eser↓- Merkez→	***Hassek***	**Tilbeş**	**Gre Virike**	***Girnavaz***	***Samsat***	***Tatıka***	***Gedikli***	***Tilbeshar***	***Kale***	***Oylum***
Pişmiş Toprak Kap	x	x	x	x	x	x	x		x	
Pişmiş toprak çıngırak			x							
Tunç İğne				x	x		x			
Bakır İğne	x	x								
Kemik İğne							x			
Tunç Halka/Spiral				x				x		
Keski	x		x	x						
Balta	x			x						
Tunç Ok Ucu								x		
Tunç Hançer				x						
Bakır Hançer	x									
Çakmaktaşı, Dilgi										x
Taş Halka							x			
Kolye/Gerdanlık				x			x			
Taş Boncuk		x		x	x		x			
Kemik Boncuk					x					
Akik			x	x						
Frit				x						
Lapis Lazuli				x						
Deniz Kabukları				x						
Mühür				x						
Amulet							x			
Heykelcik				x						

Tablo 5.64. Güneydoğu Anadolu'da extramural basit toprak mezara bırakılan ölü hediyeleri.

GÜNEY ANADOLU BÖLGESİ ***Basit Toprak*** ***Extramural***	
Eser↓- Merkez→	***Şaraga***
Pişmiş Toprak Kap	x

Tablo 5.65. Güneydoğu Anadolu'da taş sanduka mezarlarda gömü sayısı.

GÜNEYDOĞU ANADOLU	**Gömü Sayısı Taş Sanduka**	
Merkezler	***Tekli Gömü***	***Çoklu Gömü***
Aşağı Salat Tepe	x?	
Başur	x	x
Nevali Çori	x	
Titriş	x	x
Hassek	x	x
Birecik	x	x
Gritille	x	
Gedikli Karahöyük		x
Kale		x
Kargamış	x	x

Tablo 5.66. Güneydoğu Anadolu'da kerpiç sanduka mezarlarda gömü sayısı.

GÜNEYDOĞU ANADOLU	**Gömü Sayısı Kerpiç Sanduka**	
Merkezler	***Tekli Gömü***	***Çoklu Gömü***
Gre Virike		x
Gritille		x
Kuriki	x	

Tablo 5.67. Güneydoğu Anadolu'da basit toprak/kuyu mezarlarda gömü sayısı.

GÜNEYDOĞU ANADOLU	**Gömü Sayısı Basit Toprak/Kuyu Mezar**	
Merkezler	***Tekli Gömü***	***Çoklu Gömü***
Tilbeş	x	
Kazane	x	
Girnavaz	x	x
Samsat	x	x
Gedikli Karahöyük	x	x

Tablo 5.68. Güneydoğu Anadolu'da oda mezarlarda gömü sayısı.

GÜNEYDOĞU ANADOLU	**Gömü Sayısı** **Oda Mezar**	
Merkezler	***Tekli Gömü***	***Çoklu Gömü***
Lidar		x
Titriş		x
Gre Virike		x
Hayaz		x
Gedikli		x
Tilbeshar		x
Oylum		x
Tilmen		x

Tablo 5.69. Güneydoğu Anadolu'da pithos mezarlarda gömü sayısı.

GÜNEYDOĞU ANADOLU	**Gömü Sayısı** **Pithos**	
Merkezler	***Tekli Gömü***	***Çoklu Gömü***
Nevali Çori	x	
Titriş	x	

Tablo 5.70. Güneydoğu Anadolu'da çömlek mezarlarda gömü sayısı.

GÜNEYDOĞU ANADOLU	**Gömü Sayısı** **Çömlek**	
Merkezler	***Tekli Gömü***	***Çoklu Gömü***
Nevali Çori	x	
Girnavaz	x?	x
Gedikli		x

Tablo 5.71. Güneydoğu Anadolu'da taş sanduka mezarlardaki bireylerin yatış pozisyonu.

GÜNEYDOĞU ANADOLU	**Yatırılış Şekli** **Taş Sanduka**	
Merkezler	***Hocker***	***Dorsal***
Aşağı Salat Tepe	x	
Başur	x	
Nevali Çori	x	
Hassek	x	
Lidar	x	
Titriş	x	
Horum	x	
Birecik	x	
Çayönü	x	
Müslümantepe	x	
Tatıka	x	
Kuriki	x	

Tablo 5.72. Güneydoğu Anadolu'da oda mezarlardaki bireylerin yatış pozisyonu.

GÜNEYDOĞU ANADOLU	**Yatırılış Şekli** **Oda Mezar**	
Merkezler	***Hocker***	***Dorsal***
Lidar	x	
Titriş	x	

Tablo 5.73. Güneydoğu Anadolu'da basit toprak mezarlardaki bireylerin yatış pozisyonu.

GÜNEYDOĞU ANADOLU	**Yatırılış Şekli** **Basit Toprak**	
Merkezler	***Hocker***	***Dorsal***
Lidar	x	
Girnavaz	x	
Samsat	x	
Hacınebi	x	
Tatıka	x	
Kuriki	x	
Gedikli	x	x
Tilbeshar	x	
Oylum	x	

Tablo 5.74. Güneydoğu Anadolu'da çömlek mezarlardaki bireylerin yatış pozisyonu.

GÜNEYDOĞU ANADOLU	**Yatırılış Şekli** **Çömlek**	
Merkezler	***Hocker***	***Dorsal***
Hassek	x	
Horum	x	
Mezraa	x	
Birecik	x	
Girnavaz	x	
Tatıka	x	
Oylum	x	

Tablo 5.75. Güneydoğu Anadolu'da pithos mezarlardaki bireylerin yatış pozisyonu.

GÜNEYDOĞU ANADOLU	**Yatırılış Şekli** **Pithos/Küp**	
Merkezler	***Hocker***	***Dorsal***
Hassek	x	
Birecik	x	
Tilbeshar	x	
Oylum	x	

Tablo 5.76. Güneydoğu Anadolu'da kerpiç sanduka mezarlardaki bireylerin yatış pozisyonu.

GÜNEYDOĞU ANADOLU	**Yatırılış Şekli** **Kerpiç Sanduka**	
Merkezler	***Hocker***	***Dorsal***
Girnavaz	x	
Kuriki	x	

Tablo 5.77. Güneydoğu Anadolu'da kerpiç sanduka mezarlardaki bireylerin gömü tarzı.

GÜNEYDOĞU ANADOLU	**Gömü Tarzı** **Kerpiç Sanduka**	
Merkezler	***İnhumasyon***	***Kremasyon***
Girnavaz	x	x?
Kuriki	x	

Tablo 5.78. Güneydoğu Anadolu'da taş sanduka mezarlardaki bireylerin gömü tarzı.

GÜNEYDOĞU ANADOLU	**Gömü Tarzı** **Taş Sanduka**	
Merkezler	***İnhumasyon***	***Kremasyon***
Aşağı Salat Tepe	x	
Başur	x	x
Hassek	x	
Lidar	x	
Titriş	x	
Tilvez	x	
Gre Virike	x	
Horum	x	
Mezraa	x	
Birecik	x	
Çayönü	x	

Tablo 5.79. Güneydoğu Anadolu'da pithos mezarlardaki bireylerin gömü tarzı.

GÜNEYDOĞU ANADOLU	**Gömü Tarzı Pithos**	
Merkezler	***İnhumasyon***	***Kremasyon***
Gre Virike	x	
Birecik	x	
Tilbeshar	x	

Tablo 5.80. Güneydoğu Anadolu'da çömlek mezarlardaki bireylerin gömü tarzı.

GÜNEYDOĞU ANADOLU	**Gömü Tarzı Çömlek**	
Merkezler	***İnhumasyon***	***Kremasyon***
Gre Virike	x	
Horum	x	
Mezraa	x	
Birecik	x	
Girnavaz	x	
Gedikli Karahöyük	x	x

Tablo 5.81. Güneydoğu Anadolu'da oda mezarlardaki bireylerin gömü tarzı.

GÜNEYDOĞU ANADOLU	**Gömü Tarzı Oda Mezar**	
Merkezler	***İnhumasyon***	***Kremasyon***
Lidar	x	
Titriş	x	
Tilbeş	x	
Gre Virike	x	
Tilbeshar	x	x

Tablo 5.82. Güneydoğu Anadolu'da basit toprak mezarlardaki bireylerin gömü tarzı.

GÜNEYDOĞU ANADOLU	**Gömü Tarzı Basit Toprak**	
Merkezler	***İnhumasyon***	***Kremasyon***
Lidar	x	
Tilbeş	x	
Gre Virike	x	
Girnavaz	x	
Samsat	x	

Tablo 5.83. Güneydoğu Anadolu'da mezarlardaki bireylerin yatış yönleri.

GÜNEYDOĞU ANADOLU	**Yatış Yönleri**	
Merkezler	***Mezar Tipleri***	***İskeletlerin Yönleri Baş-Ayak***
Aşağı Salat Tepe	Çömlek Taş Sanduka Basit Toprak Taş Çevrikli-Kapaklı	Doğu-Batı Doğu-Batı Doğu-Batı Doğu-Batı
Başur	Taş Sanduka	Doğu-Batı
Nevali Çori	Taş Sanduka	Güney-Kuzey
Hassek	Pithos	Doğu-Batı
Lidar	Taş Sanduka Oda	Doğu-Batı Doğu-Batı
Gre Virike	Pithos Çömlek	Doğu-Batı Batı-Doğu Doğu-Batı Batı-Doğu
Şaraga	Çömlek	Doğu-Batı
Birecik	Pithos Çömlek Taş Sanduka	Doğu-Batı Doğu-Batı Doğu-Batı
Girnavaz	Çömlek Kerpiç Sanduka Mezar Basit Toprak Mezar	Doğu-Batı, Batı-Doğu, Güney-Kuzey Doğu-Batı Doğu-Batı
Samsat	Basit Toprak Mezar	Doğu-Batı
Hacınebi	Basit Toprak Mezar Taş Sanduka Kerpiç Sanduka	Güneydoğu-Kuzeybatı Kuzeydoğu-Güneybatı Doğu-Batı Kuzeydoğu-Güneybatı
Tatıka	Taş Sanduka	Doğu-Batı
Kuriki	Taş Sanduka	Kuzey-Güney
Gedikli	Çömlek	Doğu-Batı

	Basit Toprak	Doğu-Batı Güneybatı-Kuzeydoğu Kuzeybatı-Güneydoğu Güney-Kuzey
	Oda Mezar	Doğu-Batı Kuzey-Güney
	Taş Sanduka	Batı-Doğu Güney-Kuzey
Kale	Çömlek	Kuzeybatı-Güneydoğu
Oylum	Basit Toprak	Kuzeydoğu-Güneybatı
	Çömlek	Güneybatı-Kuzeydoğu Kuzey-Güney Doğu-Batı
	Pithos/Küp	Doğu-Batı Kuzey-Güney

Tablo 5.84. Güneydoğu Anadolu'da intramural taş sanduka mezarların kronolojisi.

GÜNEYDOĞU ANADOLU	**İntramural- Taş Sanduka**
Başur	ETÇ I, MÖ III. binyıl **i.** evre
Nevali Çori	ETÇ I, MÖ III. binyıl **i.** evre
Mezraa	ETÇ I, MÖ III. binyıl **i.** evre
Kuriki	ETÇ I, MÖ III. binyıl **i.** evre
Hassek	ETÇ I, MÖ III. binyıl **i.** evre ETÇ III, MÖ III. binyıl III. evre
Tilbeshar	ETÇ II, MÖ III. binyıl II. evre ETÇ III, MÖ III. binyıl III. evre
Titriş	ETÇ III, MÖ III. binyıl III. evre
Gre Virike	ETÇ III, MÖ III. binyıl III. evre

Tablo 5.85. Güneydoğu Anadolu'da extramural taş sanduka mezarların kronolojisi.

GÜNEYDOĞU ANADOLU	**Extramural- Taş Sanduka**
Şaraga	ETÇ I, MÖ III. binyıl **i.** evre
Hassek	ETÇ I, MÖ III. binyıl **i.** evre
Hacınebi	ETÇ I, MÖ III. binyıl **i.** evre
Aşağı Salat	ETÇ I, MÖ III. binyıl **i.** evre ETÇ II, MÖ III. binyıl II. evre
Birecik	ETÇ I, MÖ III. binyıl **i.** evre ETÇ II, MÖ III. binyıl **i.** evre
Lidar	ETÇ II, MÖ III. binyıl II. evre
Titriş	ETÇ II, MÖ III. binyıl II. evre
Çayönü	ETÇ III, MÖ III. binyıl III. evre

Tablo 5.86. Güneydoğu Anadolu'da extramural taş sanduka mezarların kronolojisi.

GÜNEYDOĞU ANADOLU	**İntramural- Kerpiç Sanduka**
Gre Virike	ETÇ II, MÖ III. binyıl II. evre ETÇ III, MÖ III. binyıl III. evre

Tablo 5.87. Güneydoğu Anadolu'da intramural pithos mezarların kronolojisi.

GÜNEYDOĞU ANADOLU	**İntramural- Pithos**
Kargamış	ETÇ I, MÖ III. binyıl **i.** evre
Oylum	ETÇ I, MÖ III. binyıl **i.** evre
Gre Virike	ETÇ III, MÖ III. binyıl III. evre

Tablo 5.88. Güneydoğu Anadolu'da extramural pithos mezarların kronolojisi.

GÜNEYDOĞU ANADOLU	**Extramural- Pithos**
Hassek	ETÇ I, MÖ III. binyıl **i.** evre

Tablo 5.89. Güneydoğu Anadolu'da intramural çömlek mezarların kronolojisi.

GÜNEYDOĞU ANADOLU	**İntramural- Çömlek**
Kale	ETÇ I, MÖ III. binyıl **i.** evre
Oylum	ETÇ I, MÖ III. binyıl **i.** evre
Yarım	ETÇ I, MÖ III. binyıl **i.** evre
Kargamış	ETÇ I, MÖ III. binyıl **i.** evre
Mezraa	ETÇ I, MÖ III. binyıl **i.** evre ETÇ II, MÖ III. binyıl II. evre
Tilbeshar	ETÇ II, MÖ III. binyıl II. evre ETÇ III, MÖ III. binyıl III. evre
Gre Virike	ETÇ III, MÖ III. binyıl III. evre
Gedikli	ETÇ III, MÖ III. binyıl III. evre
Horum	ETÇ III, MÖ III. binyıl III. evre

Tablo 5.90. Güneydoğu Anadolu'da extramural çömlek mezarların kronolojisi.

GÜNEYDOĞU ANADOLU	**Extramural- Çömlek**
Hacınebi	ETÇ I, MÖ III. binyıl **i.** evre

Tablo 5.91. Güneydoğu Anadolu'da intramural basit toprak mezarların kronolojisi.

GÜNEYDOĞU ANADOLU	**İntramural- Basit Toprak**
Oylum	ETÇ I, MÖ III. binyıl **i.** evre
Samsat	ETÇ I, MÖ III. binyıl **i.** evre ETÇ II, MÖ III. binyıl II. evre
Tilbeshar	ETÇ II, MÖ III. binyıl II. evre ETÇ III, MÖ III. binyıl III. evre
Gre Virike	ETÇ III, MÖ III. binyıl III. evre

Tablo 5.92. Güneydoğu Anadolu'da extramural basit toprak mezarların kronolojisi.

GÜNEYDOĞU ANADOLU	**Extramural- Basit Toprak**
Şaraga	ETÇ I, MÖ III. binyıl **i.** evre

Tablo 5.93. Güneydoğu Anadolu'da intramural oda mezarların kronolojisi.

GÜNEYDOĞU ANADOLU	**İntramural- Oda Mezar**
Gedikli Karahöyük	ETÇ I, MÖ III. binyıl **i.** evre ETÇ II, MÖ III. binyıl II. evre
Titriş	ETÇ III, MÖ III. binyıl III. evre
Gre Virike	ETÇ III, MÖ III. binyıl III. evre

Tablo 5.94. Orta Anadolu'da tespit edilen mezarlar ve tipleri

ORTA ANADOLU	**Mezar Tipleri**	
Merkezler	***İntramural***	***Extramural***
Salur		Pithos/Küp Mezar Basit Toprak Mezar
Ahlatlıbel	Pithos/Küp Mezar Taş Sanduka	
Demircihöyük		Pithos/Küp Taş Sanduka Basit Toprak
Küllüoba	Pithos/Küp Çömlek Basit Toprak	
Ovaören Toprakhöyük	Pithos/Küp Çömlek Taş Sanduka Basit Toprak Kuyu	
Kestel	Pithos/Küp	

	Çömlek Taş Sanduka Oda Mezar	
Kültepe	Pithos/Küp Kuyu Taş Sanduka Basit Toprak	
Kubad Adad	Pithos/Küp Basit Toprak	
İtburnu Höyük Mezarlığı		Taş Sanduka
Küçük Höyük		Pithos/Küp Taş Sanduka
İkiztepe	Çömlek Basit Toprak	Basit Toprak
Horoztepe	Basit Toprak	Oda Mezar
Alacahöyük	Pithos/Küp Çömlek Mezar Taş Sanduka Basit Toprak Oda Mezar	
Resuloğlu	Pithos/Küp Çömlek Taş Sanduka Basit Toprak	Pithos/Küp Çömlek Taş Sanduka Kerpiç Sanduka Basit Toprak
Devret	Pithos/Küp Basit Toprak	
Alişar	Pithos/Küp Çömlek Taş Sanduka/Ahşap Sanduka Basit Toprak	
Çadır	Pithos/Küp Çömlek Basit Toprak	
Balıbağ		Pithos/Küp Taş Sanduka Basit Toprak
Kalınkaya	Pithos/Küp Taş Sanduka Basit Toprak Mezar	
Yenihayat Mezarlığı		Pithos/Küp Çömlek
Sıradur	Taş Sanduka	
Tekeköy	Basit Toprak	
Dündartepe	Basit Toprak	
Kavak Kaledoruğu	Basit Toprak	
Kuşsaray/Kızsaray	Basit Toprak	
Bel Höyük	Pithos/Küp	
Alakır		Pithos/Küp
Maşat	Pithos/Küp Basit Toprak	

Tablo 5.95. Orta Anadolu'da extramural pithos/küp mezarlar içerisine bırakılan ölü hediyeleri.

ORTA ANADOLU BÖLGESİ ***Pithos/Küp*** ***Extramural***						
Eser↓- Merkez→	**Salur**	***Demircihöyük***	**Küllüoba**	***Ovaören***	***Balıbağ***	***Yenihayat***
Pişmiş Toprak Kap	x	x	x	x	x	x
Pişmiş Toprak Ağırşak						x
Metal Kap		x				x
Taş Kap						x
Metal İğne	x	x				
Metal Süs Eşyası, Boncuk, Kolye,		x				
Taş Boncuk	x	x				
Tunç Bilezik	x	x				
Yüzük		x				
Küpe, Kulak Tıkacı		x				
Silah, Mızrak, Kama, Balta, Hançer, Bıçak		x				x
Kazıyıcı/Razor, Ustura, Tıraş Bıçağı	x	x				x
Alınlık, Taç, Diadem, Bant		x				
Ağırşak		x		x		
Taş Eser		x		x		
Asa, Topuz Başı		x				
Altın Pandantif	x	x				
Gümüş Eser		x				
Karnalin		x				
Heykelcik, Figürün, İdol		x			x	
Hayvan Kemikleri		x		x		

Tablo 5.96. Orta Anadolu'da intramural pithos/küp mezarlar içerisine bırakılan ölü hediyeleri.

ORTA ANADOLU BÖLGESİ ***Pithos/Küp intramural***							
Eser↓- Merkez→	***Ovaören Toprakhöyük***	***Kültepe***	***Kubad Adad***	***Resuloğlu***	***Devret***	***Alişar***	***Kalınkaya***
Pişmiş Toprak Kap	x	x	x	x	x	x	x
Pişmiş Toprak Ağırşak				x	x		
Metal Kap				x			
Tunç İğne			x	x	x		
Altın Boncuk				x			
Gümüş Boncuk				x			
Elektrum Boncuk				x			
Taş Boncuk				x			
Bakır Bilezik						x	
Tunç Bilezik			x	x			
Tunç Halhal				x			
Yüzük						x	
Kulak Tıkacı		X		x			
Altın Küpe				x			
Gümüş Küpe				x	x		
Tunç Küpe				x			
Silah, Bıçak			x				x
Hançer				x			
Balta				x			
Gerdanlık, Boyun Halkası				x			
Taş Kolye				x			
Tunç Kolye		X		x			
Taş Eser							x
Kemik Eser							x
Tanımlanamayan Madeni Eser		X					x
Ağırşak	x						
Taş Eser	x						
Kemik Eser				x			
Asa, Topuz Başı				x			
Tunç Pandantif				x			
Altın pandantif		x					
Fayans				x			
Frit				x			
Akik				x			
Kurs		x					
Mühür				x			
Hayvan figürini, idol		x		x			
Hayvan Kemikleri	x			x			

Tablo 5.97. Orta Anadolu'da intramural çömlek mezarlar içerisine bırakılan ölü hediyeleri.

ORTA ANADOLU BÖLGESİ ***Çömlek Mezar*** ***İntramural***		
Eser↓- Merkez→	**İkiztepe**	**Resuloğlu**
Pişmiş Toprak Kap	x	x
Metal Kap		x
Tunç İğne	x	x
Altın İğne	x	
Gümüş Küpe		x
Kolye		x
Metal Bilezik	x	x
Balta	x	
Tunç Halka, Spiral	x	
Halhal		x
Boyunluk	x	
Altın Eser		x
Gümüş Eser		x
Akik		x
Frit		x

Tablo 5.98. Orta Anadolu'da intramural taş sanduka mezarlar içerisine bırakılan ölü hediyeleri.

ORTA ANADOLU BÖLGESİ ***Taş Sanduka*** ***İntramural***						
Eser↓- Merkez→	**Ahlatlıbel**	***Ovaören Toprakhöyük***	**Kültepe**	**Alaca höyük**	**Resul oğlu**	**Kalın kaya**
Pişmiş Toprak Kap	x	x	x	x	x	x
Ağırşak		x				
Metal Kap	x				x	
Metal İğne	x				x	x
Bakır Boncuk	x		x			
Altın Boncuk	x					
Akik					x	
Frit					x	
Fayans					x	
Taş Kolye					x	
Saç Halkaları					x	
Bakır Bilezik	x					
Tunç Bilezik					x	
Tunç Küpe					x	
Altın Küpe			x			
Altın Yüzük	x					
Altın Pandantif			x			
Mızrak, Kama	x					
Balta	x				x	

Hançer					x	x
Gerdanlık, Boyun Halkası, Tork	x				x	
Küpe, Kulak Tıkacı			x		x	
Heykelcik, İdol	x		x			x
Altın Kurs			x			
Altın Eser					x	
Gümüş Eser					x	
Elektrum Eser					X	
Taş eser		x				
Hayvan Kemikleri		x			x	

Tablo 5.99. Orta Anadolu'da extramural taş sanduka mezarlar içerisine bırakılan ölü hediyeleri.

ORTA ANADOLU BÖLGESİ ***Taş Sanduka*** ***Extramural***		
Eser↓- Merkez→	***Demircihöyük***	***Balıbağ***
Pişmiş Toprak Kap	x	x
Metal Kap	x	
Metal İğne	x	x
Bakır Boncuk	x	
Altın Boncuk	x	
Tunç Bilezik Spiral, halka	x	
Altın Yüzük	x	
Küpe, Kulak Tıkacı	x	x
Mızrak, Kama	x	x
Balta	x	
Kazıyıcı/Razor, Tıraş Bıçağı	x	
Alınlık, Taç, Diadem, Bant	x	
Gerdanlık, Boyun Halkası, Tork		x
Ağırşak	x	
Taş Eser	x	
Asa, Topuz Başı	x	
Tanımlanamayan Metal Eser		x
Altın Pandantif	x	
Gümüş Eser	x	
Karnalin	x	
Dağ Kristali	x	
Heykelcik	x	
Hayvan Kemikleri	x	

Tablo 5.100. Orta Anadolu'da intramural basit toprak mezarlar içerisine bırakılan ölü hediyeleri.

ORTA ANADOLU BÖLGESİ ***Basit toprak*** ***İntramural***									
Eser↓- Merkez→	**Küllü oba**	***Kül tepe***	**İkiz tepe**	**Alaca höyük**	**Resul oğlu**	**Devret**	**Teke köy**	**Dündar tepe**	**Kavak**
Pişmiş Toprak Kap	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Pişmiş Toprak Çıngırak			x						
Pişmiş Toprak Ağırşak									x
Metal Kap			x				x		
Tunç İğne			x	x		x	x		x
Kurşun İğne			x						
Metal Boncuk		x	x						
Taş Boncuk			x						
Kemik Boncuk			x						
Ahşap Boncuk			x						
Kurşun Boncuk			x						
Bakır Boncuk					x				
Tunç Boncuk		x	x						
Tunç Bilezik			x				x		
Bakır Bilezik			x	x					
Kurşun Bilezik			x						
Tunç Halhal			x						
Tunç Yüzük			x						
Kurşun Yüzük			x						
Gümüş Yüzük			x						
Tunç Küpe, Kulak Tıkacı		x	x	x			x		
Altın Küpe			x						
Gümüş Küpe			x						

Kurşun Küpe			x						
Tunç Mızrak			x			x			
Tunç Hançer			x				x		x
Tunç Delici			x			x			
Kama							x		
Tunç Kazıyıcı/Razor, Tıraş Bıçağı			x			x	x		
Tunç Ok Ucu			x				x		
Zıpkın Ucu			x						
Tunç Balta			x			x			x
Taş Balta									x
Taş Bıçak									x
Kemik Bıçak			x						
Kemik Kanca			x						
Kemik Bız									x
Asa			x						
Taş Eser			x						
Biley Taşı						x			
Taş Kolyeler			x						
Tunç Kolyeler		x	x						
Kurşun Kolyeler			x						
Biley Taşları			x						
Altın Pandantif		x							
Tunç Pandantif			x						
Kurşun Pandantif			x						
Taş Pandantif			x						
Fayans					x				
Frit			x		x				
Akik			x		x				
Dağ Kristali			x						
Pişmiş Toprak Heykelcik, Figürün, İdol		x	x						
Kurs		x							
Ahşap Düğme			x						

Tablo 5.101. Orta Anadolu'da intramural oda mezarlar içerisine bırakılan ölü hediyeleri.

ORTA ANADOLU BÖLGESİ ***Oda Mezar*** ***İntramural***			
Eser↓- Merkez→	**Kestel**	**Kültepe**	**Alacahöyük**
Pişmiş Toprak Kap	x	x	x
Metal Kap			x
Metal İğne	x		x
Altın İğne		x	x
Kemer			x
Gerdanlık			x
Küpe			x
Bilezik			x
Diadem			x
Altın Eşya			x
Gümüş Eşya			x
Elektrum Eşya			x
Demir Eşya			x
Kurşun Eşya			x
Taş Eser			x
Ahşap Eser			x
Kıyafet	x		
Silah (tanımlanmayan)	x		
Mızrak			x
Hançer			x
Demir Hançer			x
Kılıç			x
Balta	x		
Amulet	x		
İdol		x	x
Figürin, Heykelcik			x
Altın Kurs		x	
Güneş Kursları			x
Hematit			x
Dağ Kristali			x
Yeşim Taşı			x
Hayvan Kemikleri	x		x

Tablo 5.102. Orta Anadolu'da extramural oda mezarlar içerisine bırakılan ölü hediyeleri.

ORTA ANADOLU BÖLGESİ ***Oda Mezar*** ***Extramural***	
Eser↓- Merkez→	**Horoztepe**
Pişmiş Toprak Kap	x
Tunç Kap	x
Gümüş Kap	x
Metal İğne	x
Altın İğne	x
Altın Eser	x
Gümüş Eser	x
Elektron Eser	x
Taç	x
Tunç Masa	x
Kıyafet	x
Kesici Alet	x
Delici Alet	x
Ahşap Eser	x
Balta	x
Figürin	x
Güneş Kursu, Çalpara, Sistrum	x
Altın Kurs	x
Altın Spiral	x

Tablo 5.103. Orta Anadolu'da extramural basit toprak mezarların gömü sayısı.

ORTA ANADOLU	**Gömü Sayısı** **Basit Toprak** **Extramural**	
Merkezler	***Tekli Gömü***	***Çoklu Gömü***
Salur	x	x
Ahlatlıbel	x	x
Demircihöyük	X?	X?
İkiztepe	x	x
Balıbağ	x	

Tablo 5.104. Orta Anadolu'da intramural basit toprak mezarların gömü sayısı.

ORTA ANADOLU	**Gömü Sayısı Basit Toprak İntramural**	
Merkezler	***Tekli Gömü***	***Çoklu Gömü***
Ahlatlıbel	x	x
Küllüoba	x	
Ovaören Toprakhöyük	x	x
Kubad Adad	x?	
İkiztepe	x	x
Alacahöyük	x	
Tekeköy	x	x

Tablo 5.105. Orta Anadolu'da intramural kuyu/basit toprak mezarların gömü sayısı.

ORTA ANADOLU	**Gömü Sayısı Kuyu Mezar/Basit Toprak İntramural**	
Merkezler	***Tekli Gömü***	***Çoklu Gömü***
Ovaören		x

Tablo 5.106. Orta Anadolu'da intramural taş sanduka mezarların gömü sayısı.

ORTA ANADOLU	**Gömü Sayısı Taş Sanduka İntramural**	
Merkezler	***Tekli Gömü***	***Çoklu Gömü***
Ahlatlıbel	x	x
Ovaören		x
Alacahöyük		x
Resuloğlu	x	x

Tablo 5.107. Orta Anadolu'da extramural taş sanduka mezarların gömü sayısı.

ORTA ANADOLU	**Gömü Sayısı Taş Sanduka Extramural**	
Merkezler	***Tekli Gömü***	***Çoklu Gömü***
Balıbağ	x	x
Demircihöyük	X?	X?
Resuloğlu	x	x

Tablo 5.108. Orta Anadolu'da intramural oda mezarların gömü sayısı.

ORTA ANADOLU	**Gömü Sayısı Oda Mezar İntramural**	
Merkezler	***Tekli Gömü***	***Çoklu Gömü***
Alacahöyük	***x***	***x***
Kestel		x

Tablo 5.109. Orta Anadolu'da extramural pithos/küp mezarların gömü sayısı.

ORTA ANADOLU	**Gömü Sayısı Pithos/Küp Extramural**	
Merkezler	***Tekli Gömü***	***Çoklu Gömü***
Salur	x	x
Demircihöyük	x	
Küllüoba	x	
Ovaören Toprakhöyük	x	x
Resuloğlu	x	x
Balıbağ	x	x
Alakır	x	x

Tablo 5.110. Orta Anadolu'da intramural pithos/küp mezarların gömü sayısı.

ORTA ANADOLU	**Gömü Sayısı Pithos/Küp İntramural**	
Merkezler	***Tekli Gömü***	***Çoklu Gömü***
Alacahöyük	x	
Resuloğlu	x	x

Tablo 5.111. Orta Anadolu'da basit toprak mezarlardaki gömütlerin pozisyonları.

ORTA ANADOLU	**Yatırılış Şekli Basit Toprak**	
Merkezler	***Hocker***	***Dorsal***
Salur	X	
Demircihöyük	X	
Küllüoba	X	
Ovaören Toprakhöyük	X	
Kubad Adad	X	
Küçük Höyük	X	
İkiztepe	X	x
Alacahöyük	X	
Resuloğlu	X	
Devret	X	
Çadır	X	
Balıbağ	X	
Tekeköy	X	x
Kavak Kaledoruğu	X	
Kuşsaray/Kızsaray	X	
Maşat	X	

Tablo 5.112. Orta Anadolu'da extramural taş sanduka mezarlardaki gömütlerin pozisyonları.

ORTA ANADOLU	**Yatırılış Şekli Taş Sanduka Extramural**	
Merkezler	***Hocker***	***Dorsal***
Ahlatlıbel	x	
Demircihöyük	x	
Kubad Adad	x	
Resuloğlu	x	
Çadır	x	
Balıbağ	x	

Tablo 5.113. Orta Anadolu'da intramural taş sanduka mezarlardaki gömütlerin pozisyonları.

ORTA ANADOLU	**Yatırılış Şekli Taş Sanduka İntramural**	
Merkezler	***Hocker***	***Dorsal***
Ovaören Toprakhöyük	x	
Alacahöyük	x	
Resuloğlu	x	
Sıradur	x	x

Tablo 5.114. Orta Anadolu'da intramural oda mezarlardaki gömütlerin pozisyonları.

ORTA ANADOLU	**Yatırılış Şekli Oda Mezar İntramural**	
Merkezler	***Hocker***	***Dorsal***
Alacahöyük	x	

Tablo 5.115. Orta Anadolu'da intramural pithos/küp mezarlardaki gömütlerin pozisyonları.

ORTA ANADOLU	**Yatırılış Şekli Pithos/Küp İntramural**	
Merkezler	***Hocker***	***Dorsal***
Alacahöyük	x	
Resuloğlu	x	
Alişar	x	
Kalınkaya	x	
Maşat	x	

Tablo 5.116 Orta Anadolu'da extramural pithos/küp mezarlardaki gömütlerin pozisyonları.

ORTA ANADOLU	**Yatırılış Şekli Pithos/Küp Extramural**	
Merkezler	***Hocker***	***Dorsal***
Çadır	x	
Balıbağ	x	

Tablo 5.117. Orta Anadolu'da pithos/küp mezarlardaki gömü tarzı.

ORTA ANADOLU	**Gömü Tarzı Pithos/Küp**	
Merkezler	***İnhumasyon***	***Kremasyon***
Salur	x	
Demircihöyük	x	
Küllüoba	x	
Ovaören Toprakhöyük	x	
Alacahöyük	x	
Resuloğlu	x	
Devret	x	
Alişar	x	
Balıbağ	x	

Tablo 5.118. Orta Anadolu'da çömlek mezarlardaki gömü tarzı.

ORTA ANADOLU	**Gömü Tarzı** **Çömlek**	
Merkezler	***İnhumasyon***	***Kremasyon***
Küllüoba	x	
Ovaören Toprakhöyük	x	
İkiztepe	x	
Alacahöyük	x	
Resuloğlu	x	

Tablo 5.119. Orta Anadolu'da basit toprak mezarlardaki gömü tarzı.

ORTA ANADOLU	**Gömü Tarzı** **Basit Toprak**	
Merkezler	***İnhumasyon***	***Kremasyon***
Salur	x	
Ahlatlıbel	x	
Demircihöyük	x	
Küllüoba	x	
Ovaören Toprakhöyük	x	
İkiztepe	x	
Alacahöyük	x	
Devret	x	
Balıbağ	x	
Kavak Kaledoruğu	x	x

Tablo 5.120. Orta Anadolu'da taş sanduka mezarlardaki gömü tarzı.

ORTA ANADOLU	**Gömü Tarzı** **Taş Sanduka**	
Merkezler	***İnhumasyon***	***Kremasyon***
Ahlatlıbel	x	
Demircihöyük	x	
Ovaören Toprakhöyük	x	
Alacahöyük	x	
Balıbağ	x	

Tablo 5.121. Orta Anadolu'da oda mezarlardaki gömü tarzı.

ORTA ANADOLU	**Gömü Tarzı** **Oda Mezar**	
Merkezler	***İnhumasyon***	***Kremasyon***
Kestel	x	
Horoztepe	x	
Alacahöyük	x	

Tablo 5.122. Orta Anadolu'da mezarlarda bulunan iskeletlerin yatış yönleri.

DOĞU ANADOLU	**Yatış Yönleri**	
Merkezler	***Mezar Tipleri***	***İskeletlerin Yönleri*** ***Baş-Ayak***
Salur	Basit Toprak ve Taş Sanduka	Batı-Doğu Güneybatı-Kuzeydoğu Güneydoğu-Kuzeybatı Kuzey-Güney Güney-Kuzey
Ahlatlıbel	Pithos/Küp ve Taş Sanduka	Kuzeydoğu-Güneybatı Güneydoğu-Kuzeybatı Batı-Doğu
Demircihöyük	Pithos, Taş Sanduka ve Basit Toprak Mezarlar	Doğu-Batı Güneydoğu-Kuzeybatı
Ovaören	Taş Sanduka Basit Toprak Çömlek Pithos	Güneydoğu-Kuzeybatı Batı-Doğu Kuzey-Güney Kuzeybatı-Güneydoğu
Küçükhöyük	Taş Sanduka ve Pithos	Güneydoğu-Kuzeybatı
İkiztepe	Basit Toprak	Güneydoğu-Kuzeybatı Doğu-Batı Batı-Doğu Güney-Kuzey Kuzey-Güney Kuzeybatı-Güneydoğu Güneybatı-Kuzeydoğu
Horoztepe	Oda Mezar	Güneydoğu-Kuzeybatı
Alacahöyük	Oda Mezar Basit Toprak	Batı-Doğu Batı-Doğu

		Doğu-Batı Kuzey-Güney
Resuloğlu	Basit Toprak Taş Sanduka Pithos/Küp	Doğu-Batı Doğu-Batı Batı-Doğu Doğu-Batı Güneydoğu-Kuzeybatı Güneybatı-Kuzeydoğu Batı-Doğu Kuzey-Güney
Devret	Pithos Basit Toprak	Batı-Doğu Güney-Kuzey Kuzey-Güney Batı-Doğu Kuzeybatı-Güneydoğu
Balıbağ	Pithos/küp Taş Sanduka	Kuzeybatı-Güneydoğu Kuzey-Güney Güneybatı-Kuzeydoğu Kuzeybatı-Güneydoğu Kuzeydoğu-Güneybatı Güneybatı-Kuzeybatı
Tekeköy	Basit Toprak	Kuzeybatı-Güneydoğu Kuzey-Güney Kuzeybatı-Güneydoğu
Kavak Kaledoruğu	Basit Toprak	Güneybatı-Kuzeydoğu
Kuşsaray/Kızsaray	Basit Toprak	Güney-Kuzey
Maşat	Pithos/Küp	Batı-Doğu

Tablo 5.123. Orta Anadolu'daki extramural pithos/küp mezarların kronolojileri.

ORTA ANADOLU	**Extramural- Pithos**
Demircihöyük Sarıket	MÖ III. binyıl II. evre
Küçük Höyük	MÖ III. binyıl II. evre
Çadır	MÖ III. binyıl III. evre
Alakır	MÖ III. binyıl III. evre

Tablo 5.124. Orta Anadolu'daki intramural pithos/küp mezarların kronolojileri.

ORTA ANADOLU	**İntramural- Pithos**
Çadır	MÖ III. binyıl **i.** Evre
Bel Höyük	MÖ III. binyıl **i.** Evre
Ovaören	MÖ III. binyıl **i.** evre MÖ III. binyıl II. evre
Kültepe	MÖ III. binyıl II. evre
Alişar	MÖ III. binyıl II. evre

Tablo 5.125. Orta Anadolu'daki intramural çömlek mezarların kronolojileri.

ORTA ANADOLU	**İntramural- Çömlek**
Çadır	MÖ III. binyıl **i.** evre

Tablo 5.126. Orta Anadolu'daki extramural taş sanduka mezarların kronolojileri.

ORTA ANADOLU	**Extramural- Taş Sanduka**
Demircihöyük Sarıket	MÖ III. binyıl II. evre
İtburnu Höyük Mezarlığı	MÖ III. binyıl II. evre
Küçük Höyük	MÖ III. binyıl II. evre
Ovaören	MÖ III. binyıl II. evre MÖ III. binyıl III. evre
Çadır	MÖ III. binyıl III. evre

Tablo 5.127. Orta Anadolu'daki intramural taş sanduka mezarların kronolojileri.

ORTA ANADOLU	**İntramural- Taş Sanduka**
Kültepe	ETÇ II, MÖ III. binyıl II. evre
Ovaören	ETÇ II, MÖ III. binyıl II. evre ETÇ III, MÖ III. binyıl III. evre

Tablo 5.128. Orta Anadolu'daki intramural oda mezarların kronolojileri.

ORTA ANADOLU	**İntramural- Oda Mezar**
Alacahöyük	ETÇ II, MÖ III. binyıl II. evre ETÇ III, MÖ III. binyıl III. evre

Tablo 5.129. Orta Anadolu'daki extramural basit toprak mezarların kronolojileri.

ORTA ANADOLU	**Extramural- Basit Toprak**
Demircihöyük Sarıket	ETÇ II, MÖ III. binyıl II. evre
İkiztepe	ETÇ II, MÖ III. binyıl II. evre ETÇ III, MÖ III. binyıl III. evre
Çadır	ETÇ III, MÖ III. binyıl III. evre

Tablo 5.130. Orta Anadolu'daki intramural basit toprak mezarların kronolojileri.

ORTA ANADOLU	**İntramural- Basit Toprak**
Alacahöyük	ETÇ I, MÖ III. binyıl **i.** evre
Çadır	ETÇ I, MÖ III. binyıl **i.** evre
Tekeköy	ETÇ I, MÖ III. binyıl **i.** evre
Kavak Kaledoruğu	ETÇ I, MÖ III. binyıl **i.** evre ETÇ II, MÖ III. binyıl II. evre
Ovaören	ETÇ II, MÖ III. binyıl II. evre

Tablo 5.131. Batı Anadolu'daki anahtar mezar/mezarlıkların tablosu.

BATI ANADOLU	**Gelenekler**	
Merkezler	***İntramural***	***Ekstramural***
Yortan		Pithos/Küp Çömlek Taş Sandık (bir adet)
Ahlatlı/Tepecik		Pithos/Küp Çömlek Taş Sanduka
Eski Balıkhane		Pithos/Küp
Ulucak		Pithos/Küp Çömlek
Baklatepe	Pithos/Küp Çömlek Taş Sandık Basit Toprak	Pithos/Küp Taş Sandık Basit Toprak
Bozcaada (Tenedos)		Taş Sanduka Basit Toprak
Çine-Tepecik	Pithos/Küp Çömlek Basit Toprak	
Çeşme-Boyalık		Pithos/Küp Kaya/Oda Mezar
Dorak		Pithos (bir adet) Taş Sanduka
Ilıpınar		Pithos Basit toprak
Troia	Çömlek	

	Taş Sanduka Basit Toprak	
Kumtepe	Çömlek Basit Toprak Kaya Oyuğu	
Babaköy		Pithos/Küp Taş Sanduka
Yeşilova		Pithos Çömlek
Kusura	Pithos/Küp Çömlek Oda Mezar	Pithos/Küp Çömlek Taş Sanduka Basit Toprak
Kaklık Mevkii		Pithos/Küp Çömlek Basit Toprak Taş Sanduka

Tablo 5.132. Güneybatı Akdeniz Bölgesi'ndeki mezar/mezarlıkların tablosu.

GÜNEYBATI AKDENİZ	**Gelenekler**	
Merkezler	***İntramural***	***Ekstramural***
Harmanören-Göndürle		Pithos/Küp Çömlek Taş Sanduka
Laodikeia		Pithos/Küp Çömlek Basit Toprak
Karataş-Semayük	Pithos/Küp Çömlek	Pithos/Küp Çömlek Oda Mezar
İasos	Taş Sanduka	Taş Sandık
Beybağ		Pithos/Küp
Belentepe		Pithos/Küp
Bademağacı	Pithos/Küp Çömlek	
Kuruçay	Basit Toprak	
Damlıboğaz		Pithos/Küp
Gavur Evi Tepesi		Pithos/Küp

Tablo 5.133. Malatya-Elazığ bölümü mezar tiplerinin oranları.

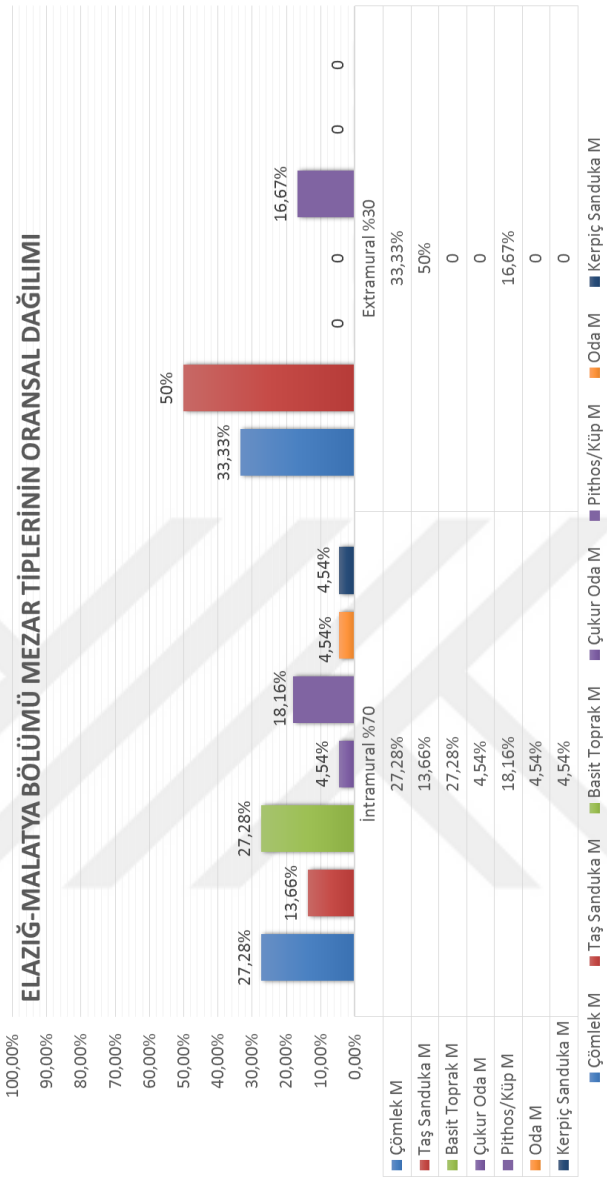

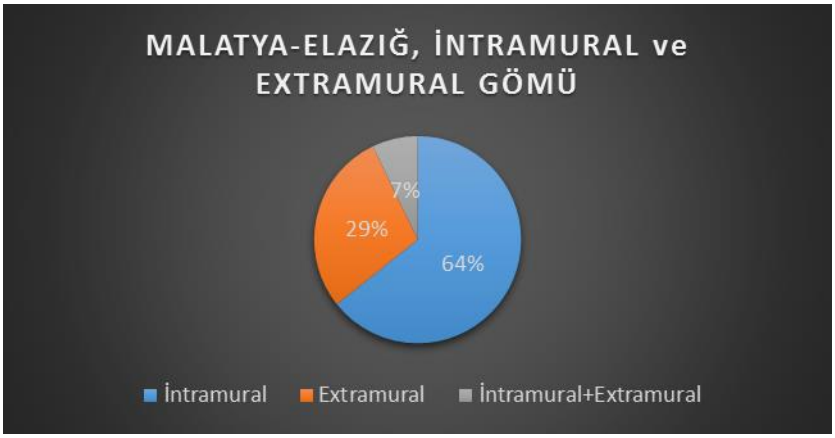

Tablo 5.134. Erzurum-Kars Bölümünün mezar tiplerinin oranlarını gösteren tablo.

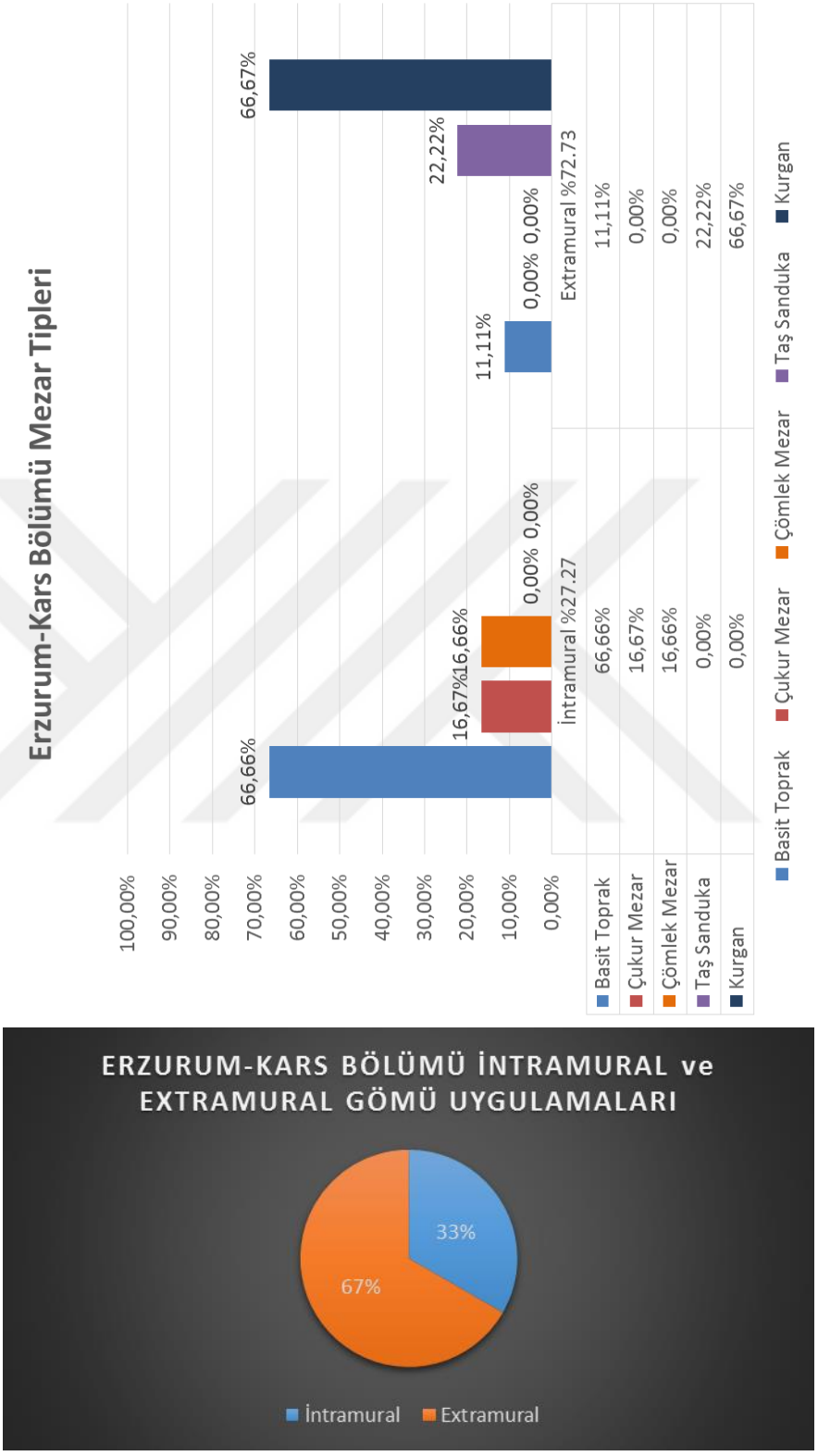

Tablo 5.135. Muş-Van Bölümünün mezar tiplerinin oranlarını gösteren tablo.

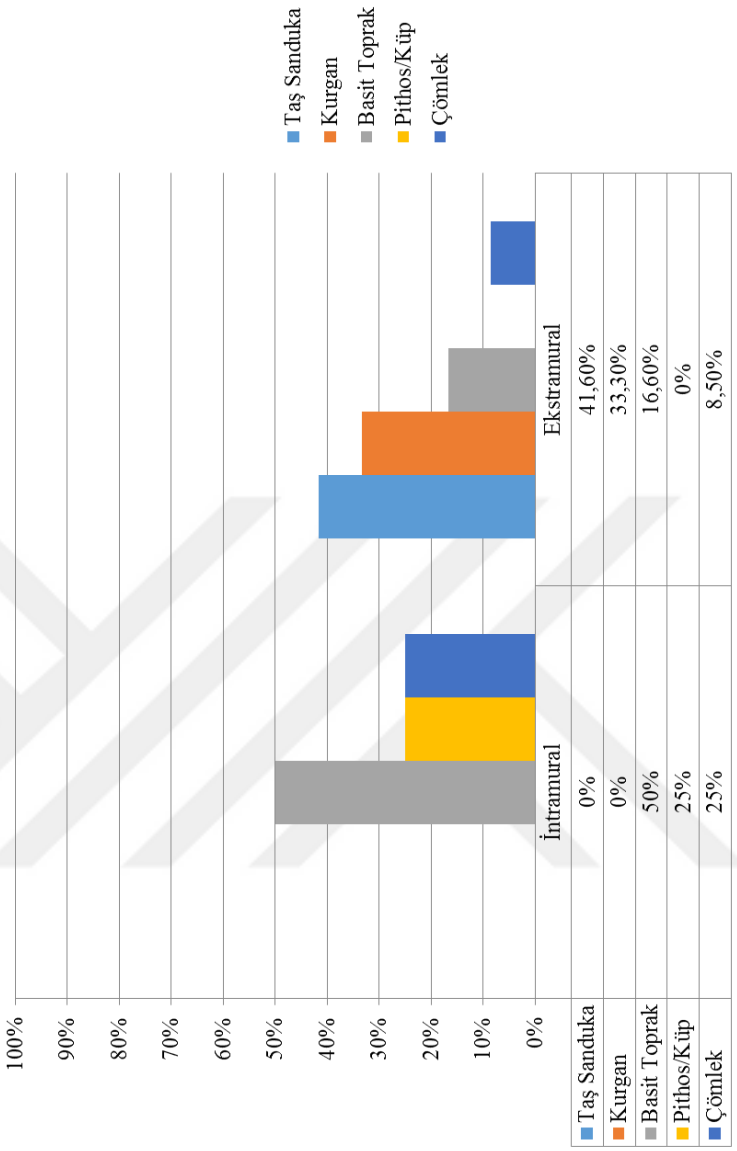

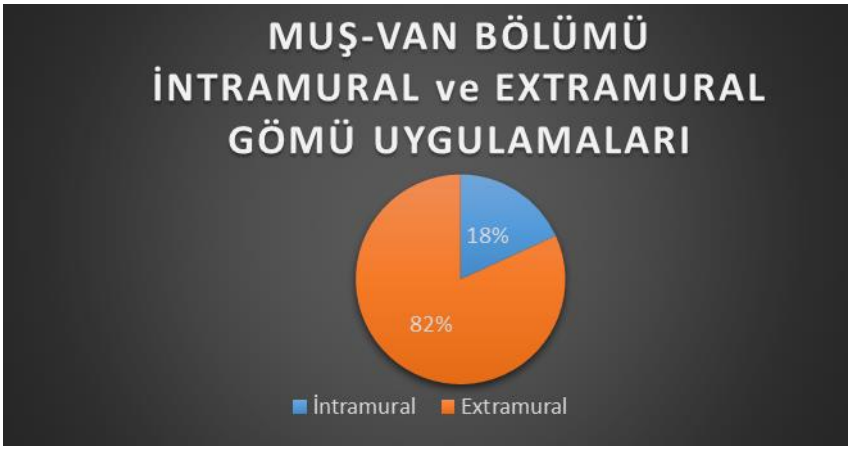

Tablo 5.136. Güneydoğu Anadolu'daki mezarların intramural ve extramural gömü oranları.

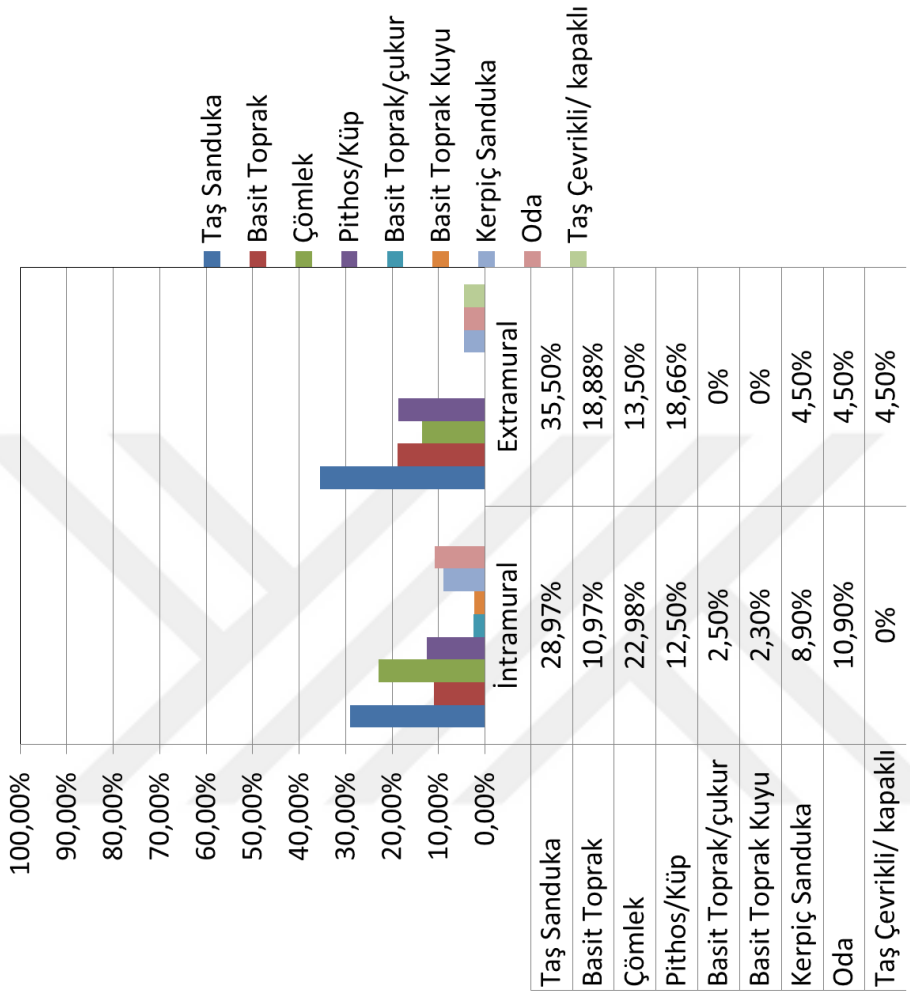

	İntramural	Extramural
Taş Sanduka	28,97%	35,50%
Basit Toprak	10,97%	18,88%
Çömlek	22,98%	13,50%
Pithos/Küp	12,50%	18,66%
Basit Toprak/çukur	2,50%	0%
Basit Toprak Kuyu	2,30%	0%
Kerpiç Sanduka	8,90%	4,50%
Oda	10,90%	4,50%
Taş Çevrikli/ kapaklı	0%	4,50%

Tablo 5.137. Orta Anadolu'daki mezarların intramural ve extramural gömü oranları.

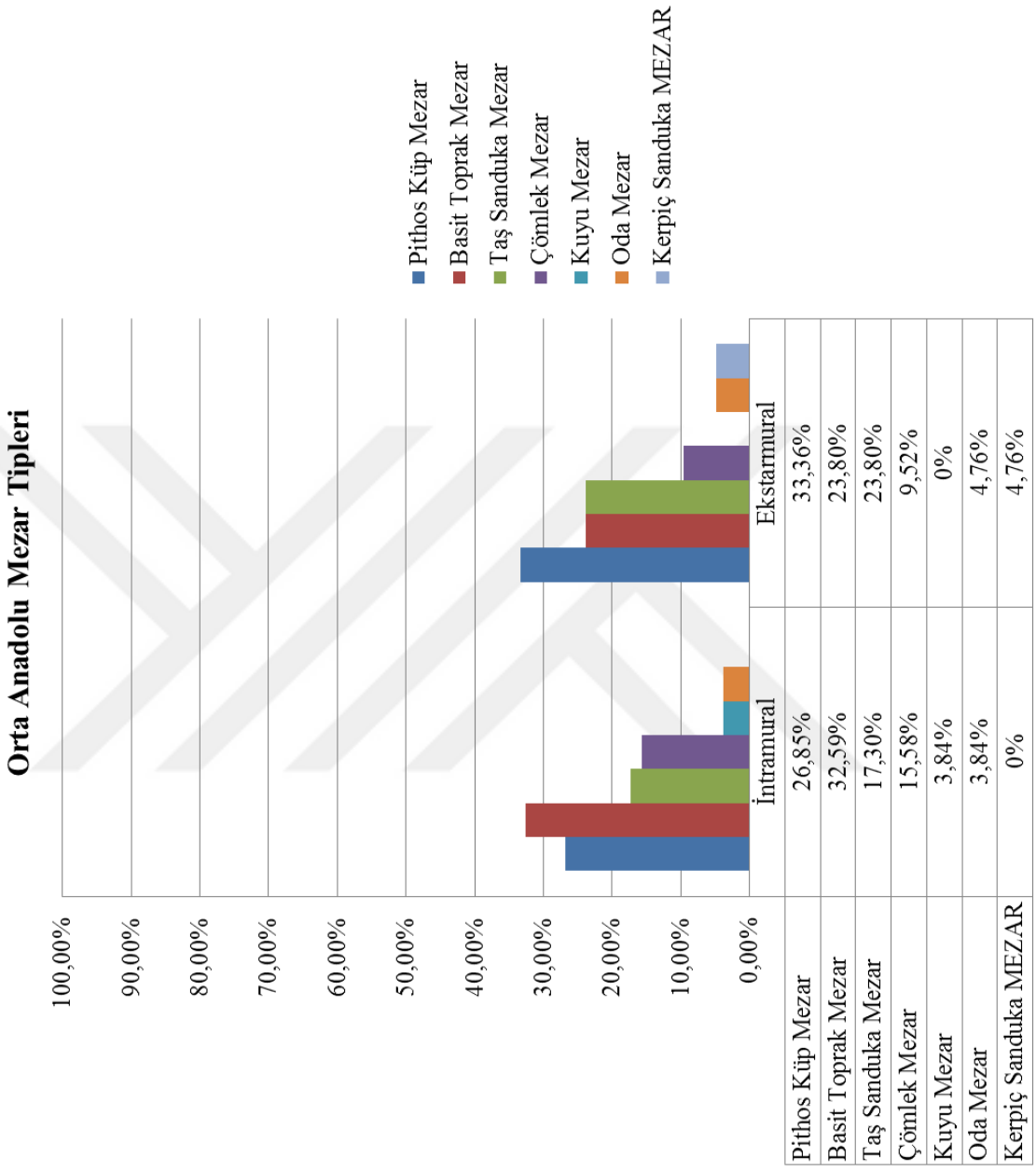

	İntramural	Ekstarmural
Pithos Küp Mezar	26,85%	33,36%
Basit Toprak Mezar	32,59%	23,80%
Taş Sanduka Mezar	17,30%	23,80%
Çömlek Mezar	15,58%	9,52%
Kuyu Mezar	3,84%	0%
Oda Mezar	3,84%	4,76%
Kerpiç Sanduka MEZAR	0%	4,76%

Tablo 5.138. Batı Anadolu'daki mezarlarda tespit edilen ölü hediyeleri.

	BATI ANADOLU- Ölü Hediyeleri							
Eserv- Merkez»	**Yortan**	**Ulucak**	**Baklatepe**	**Bozcaada (Tenedos)**	**Çine Tepecik**	**Çeşme Boyalık**	**Babaköy**	**Yeşilova**
Pişmiş Torak Kap	x	x	x	x	x	x	x	x
Pişmiş Toprak Ağırşak				x		x	x	x
Tunç İğne	x		x	x			x	
Kemik İğne				x				
Boncuk, Kolye, Süs Eşyası	x	x	x	x	x			
Bilezik, Halhal, Spiral	x	x	x		x	x	x	
Mermer Bilezik					x		x	
Kurşun Halkalar					x			
Mızrak, Kama, Balta, Silah	x		x		x		x	x
Yüzük, Küpe			x		x	x		
Figürin	x				x	x		
İdol	x		x		x		x	
Amulet					x			
Taş Eser			x				x	
Obsidyen Eser						x		
Metal Eser	x	x	x				x	
Altın Eser			x					
Gümüş Eser	x	x						
Ok Ucu			x				x	
Hayvan Kemikleri					x			

Tablo 5.139. Güneybatı Akdeniz'deki mezarlarda tespit edilen ölü hediyeleri.

GÜNEYBATI AKDENİZ- Ölü Hediyeleri				
Eserv- Merkez»	**Harmanören-Göndürle**	**Karataş-Semayük**	**İasos**	**Laodikeia**
Pişmiş Toprak Kap	x	x	x	x
Metal Kap		x		
Mermer Kap			x	
Ağırşak	x			x
Tunç İğne	x	x	x	
Boncuk, Kolye, Süs Eşyası	x	x	x	
Altın Düğme		x		
Gümüş Koruyucu		x		
Tunç Bilezik, Halhal, Sipiral	x	x	x	
Tunç Tork		x		
Mızrak, Kama, Balta, Silah	x	x		
Razor/Kazıyıcı	x	x		
Tunç Yüzük, Küpe	x	x	x	
Kurşun ve Gümüş Yüzük			x	
Altın kulak tıkacı		x		
Diadem, Alınlık	x			
Kemer Ucu	x			
İdol	x	x		
Amulet	x			
Asa/topuz başı		x		
Taş Eser	x			x
Çakmak Taşı Dilgi				x
Kemer	x			
Altın Eser		x		
Gümüş Eser		x	x	
Mermer Eser			x	

Tablo 5.140**.** Doğu Anadolu Bölgesi Mezar Türlerinin Dağılımı

Tablo 5.141. Güneydoğu Anadolu Bölgesi mezar türlerinin dağılımı.

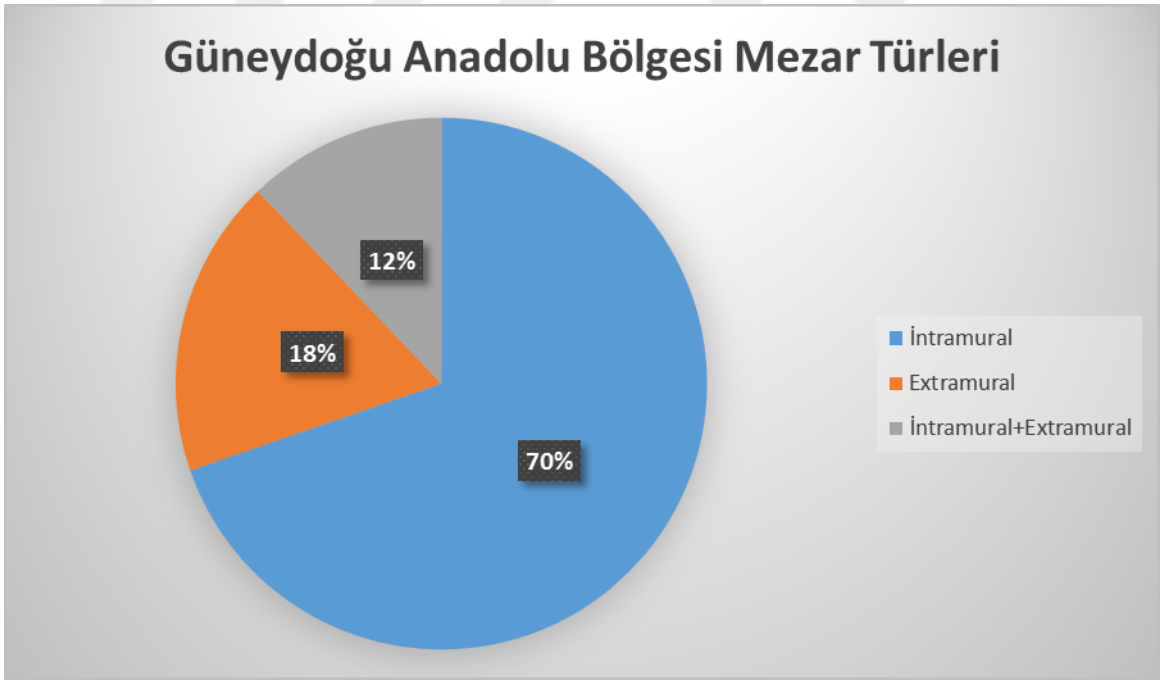

Tablo 5.142. Orta Anadolu Bölgesi mezar türlerinin dağılımı.

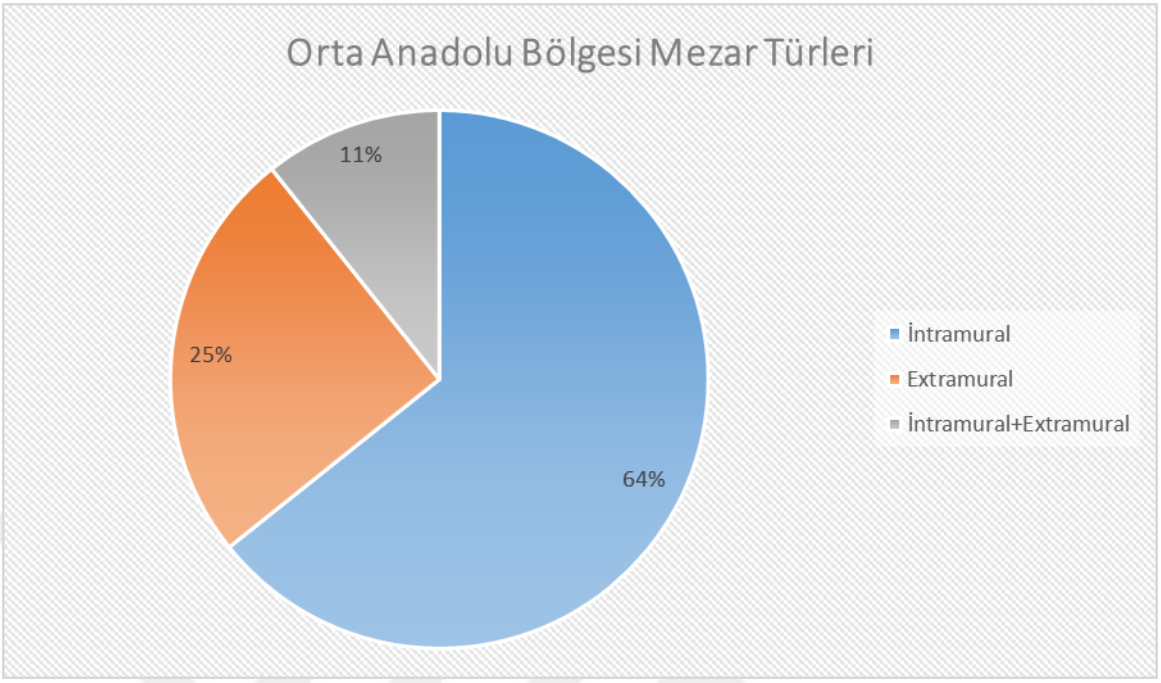

Tablo 5.143. Batı Anadolu Bölgesi mezar türlerinin dağılımı.

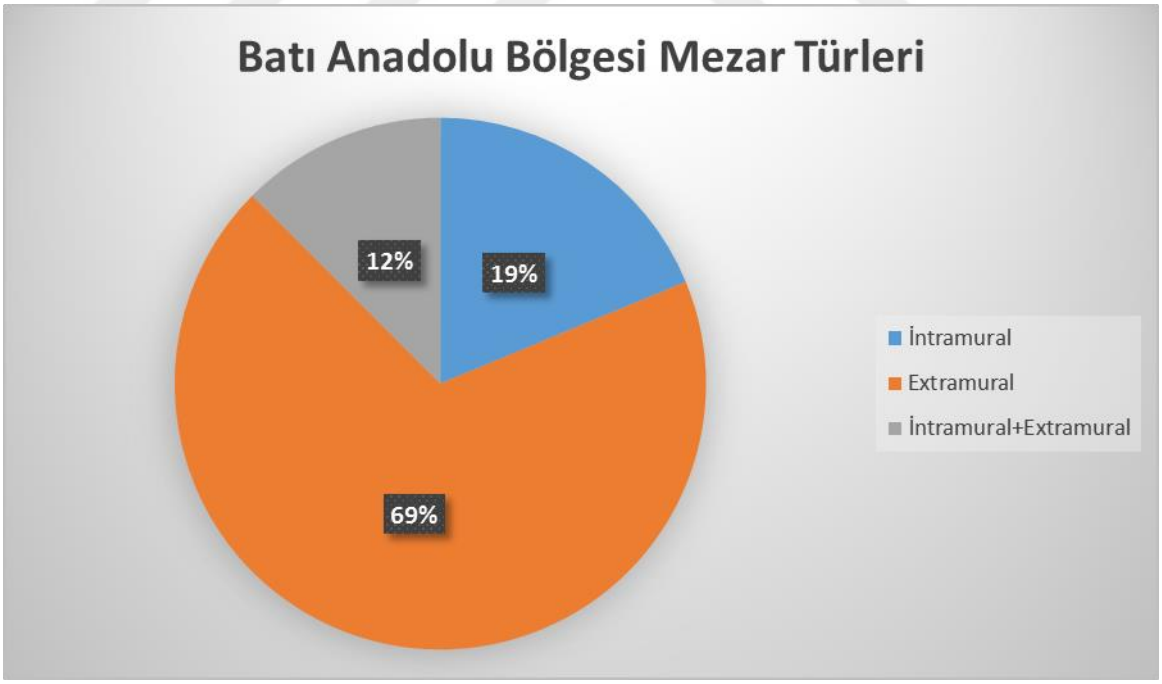

Tablo 5.144. Güneybatı Akdeniz Bölgesi mezar türlerinin dağılımı.

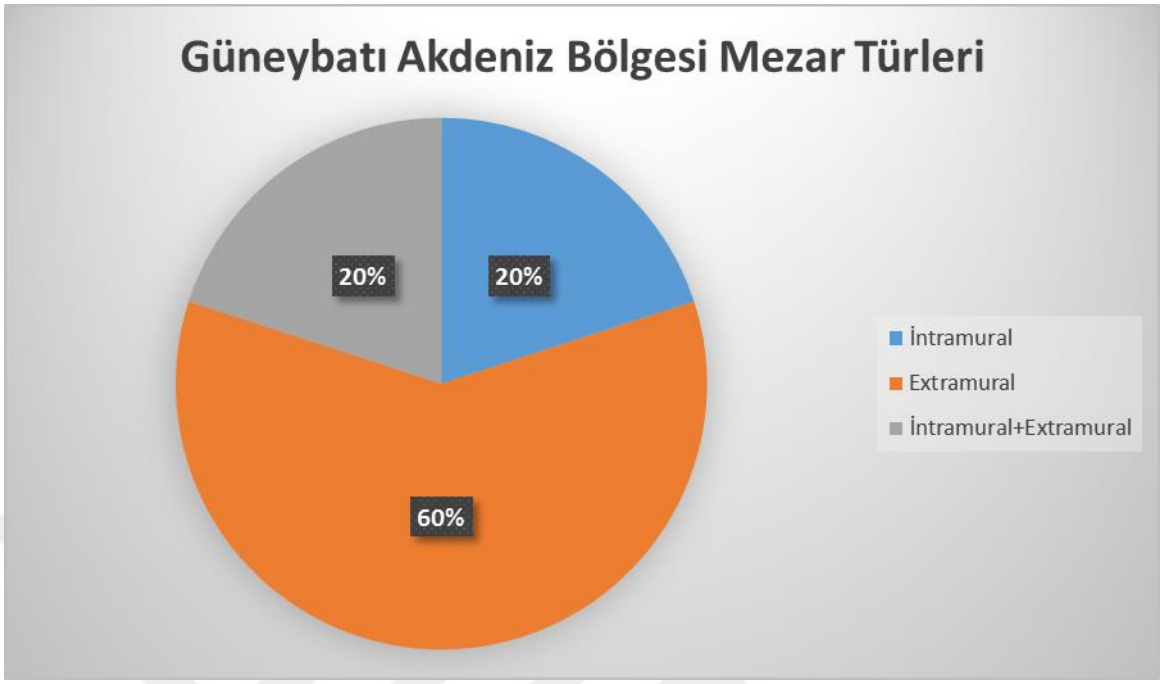

Tablo 5.145. Doğu Anadolu Bölgesi Malatya-Elazığ Bölümü mezar tiplerinin dağılımı

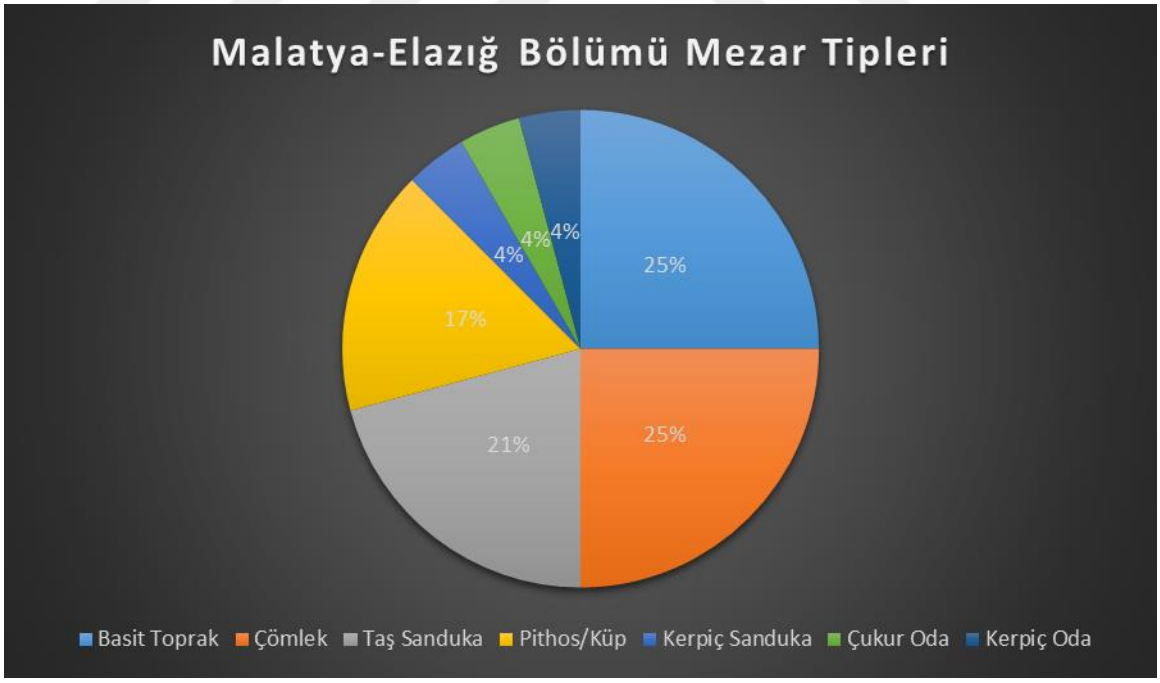

Tablo 5.146. Erzurum-Kars Bölümünün mezar tiplerinin dağılımı

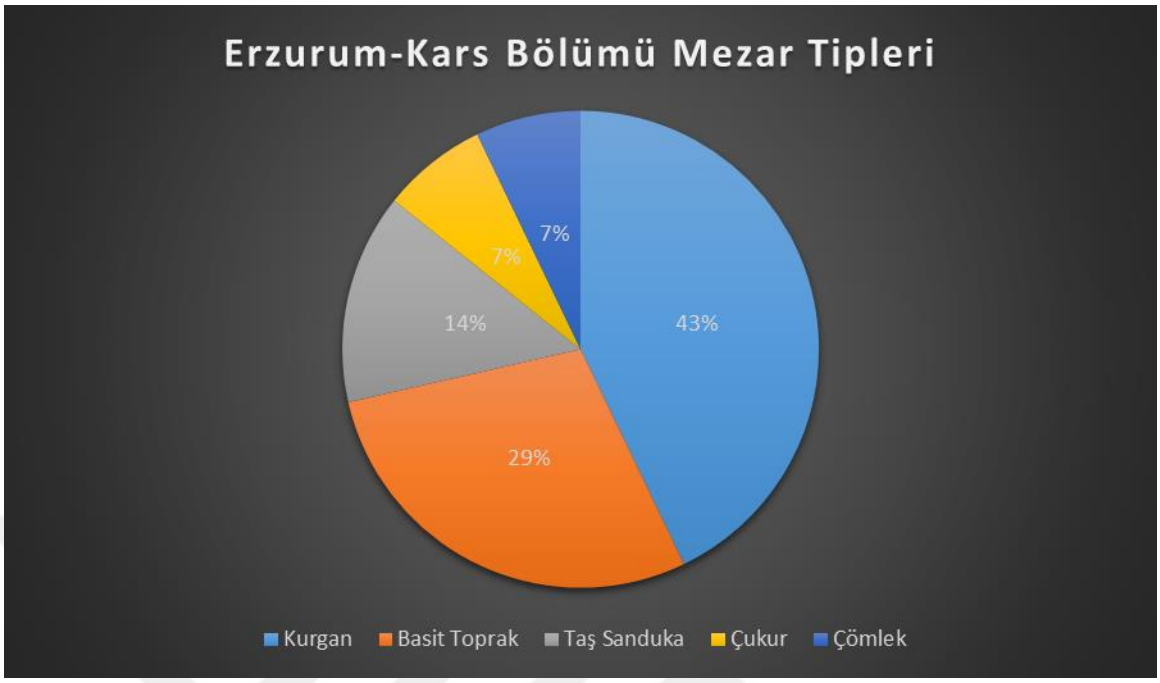

Tablo 5.147. Muş-Van Bölümünün mezar tiplerinin dağılımı

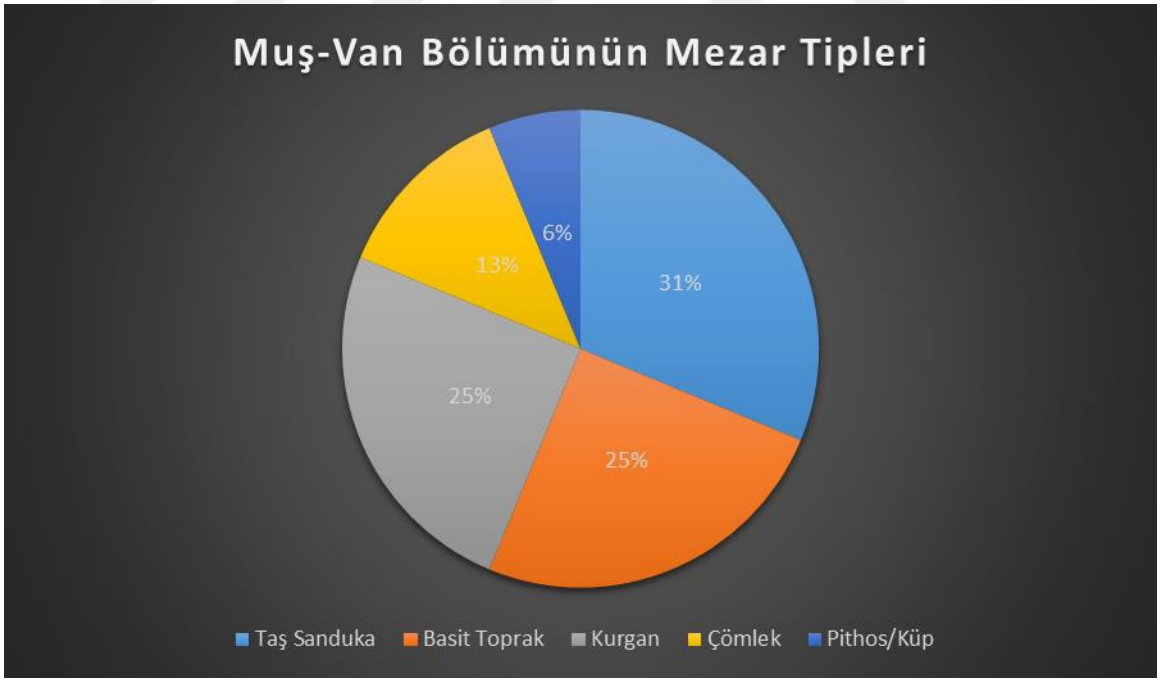

Tablo 5.148. Doğu Anadolu Bölgesinin genel mezar tipleri.

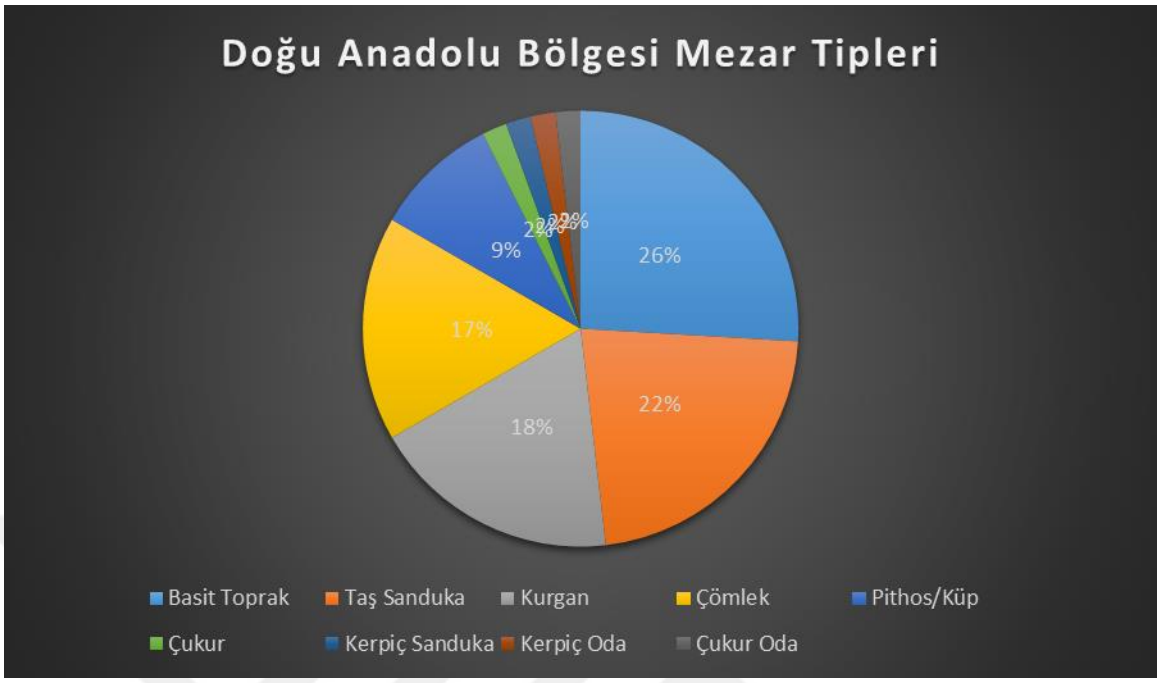

Tablo 5.149. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Mezar tipleri.

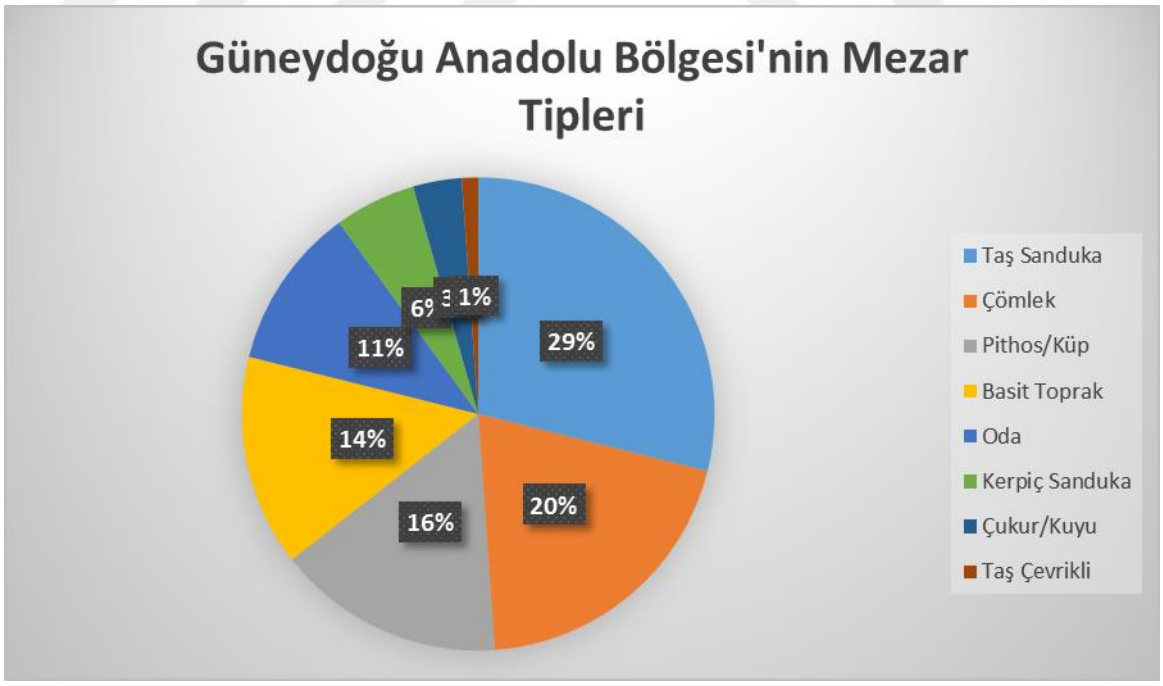

Tablo 5.150. Orta Anadolu Bölgesi'nin mezar tipleri.

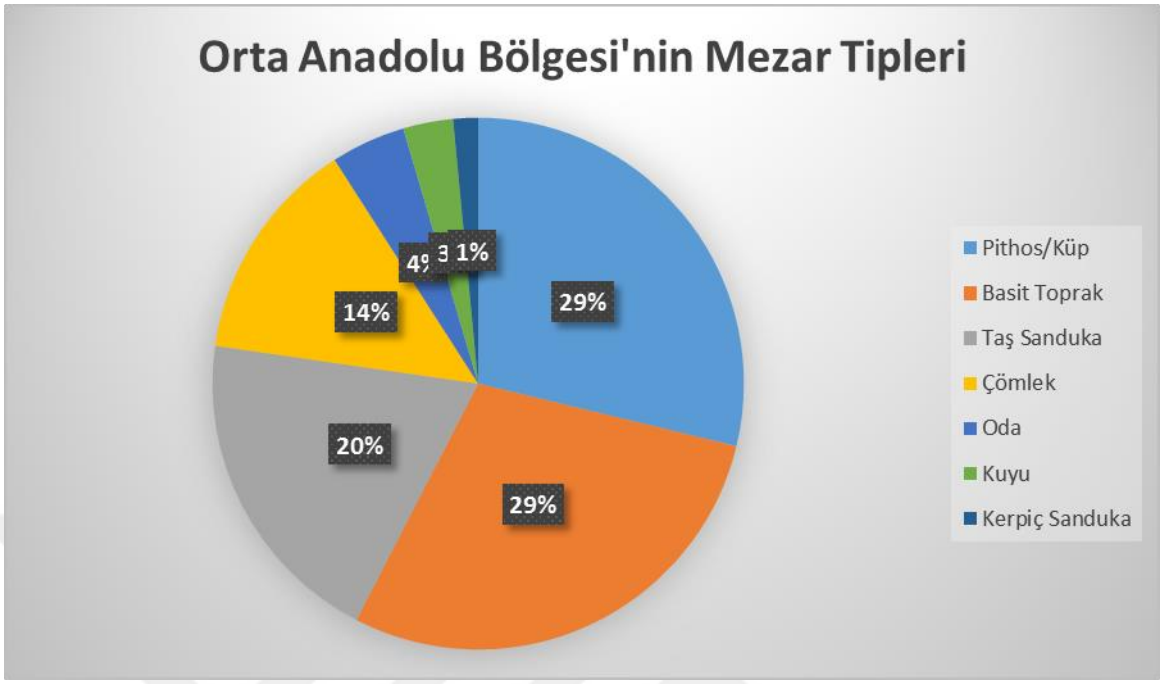

Tablo 5.151. Batı Anadolu Bölgesi'nin mezar tiplerinin dağılımı.

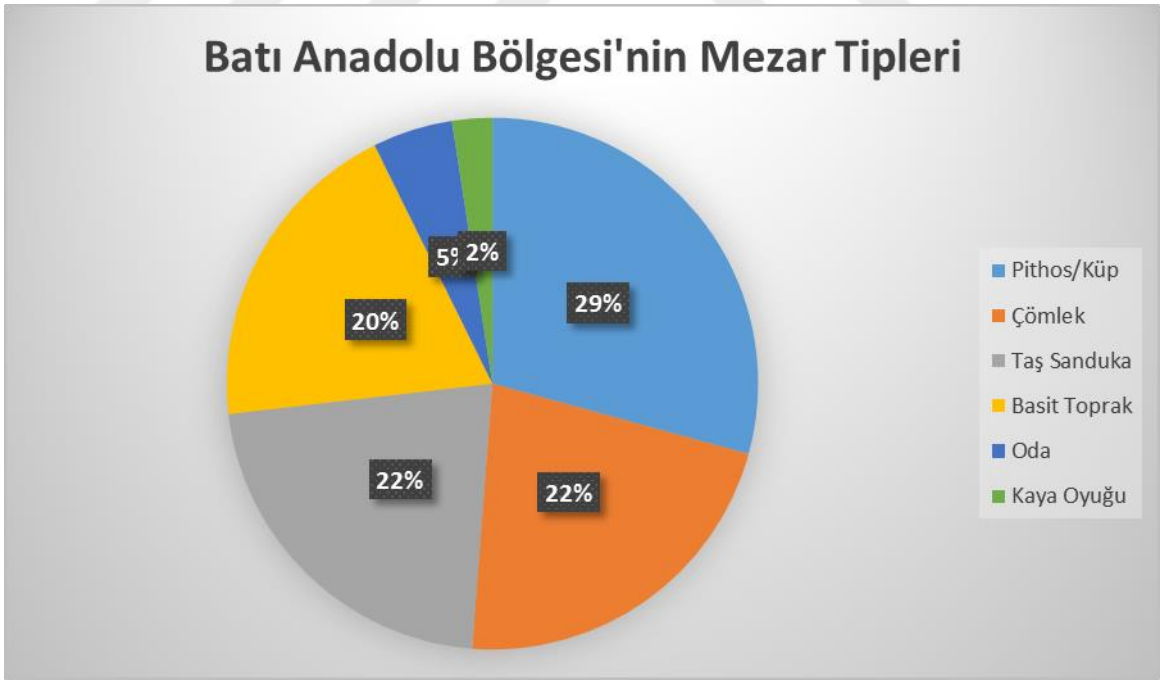

Tablo 5.152. Güneybatı Akdeniz Bölgesi'nin mezar tiplerinin dağılımı.

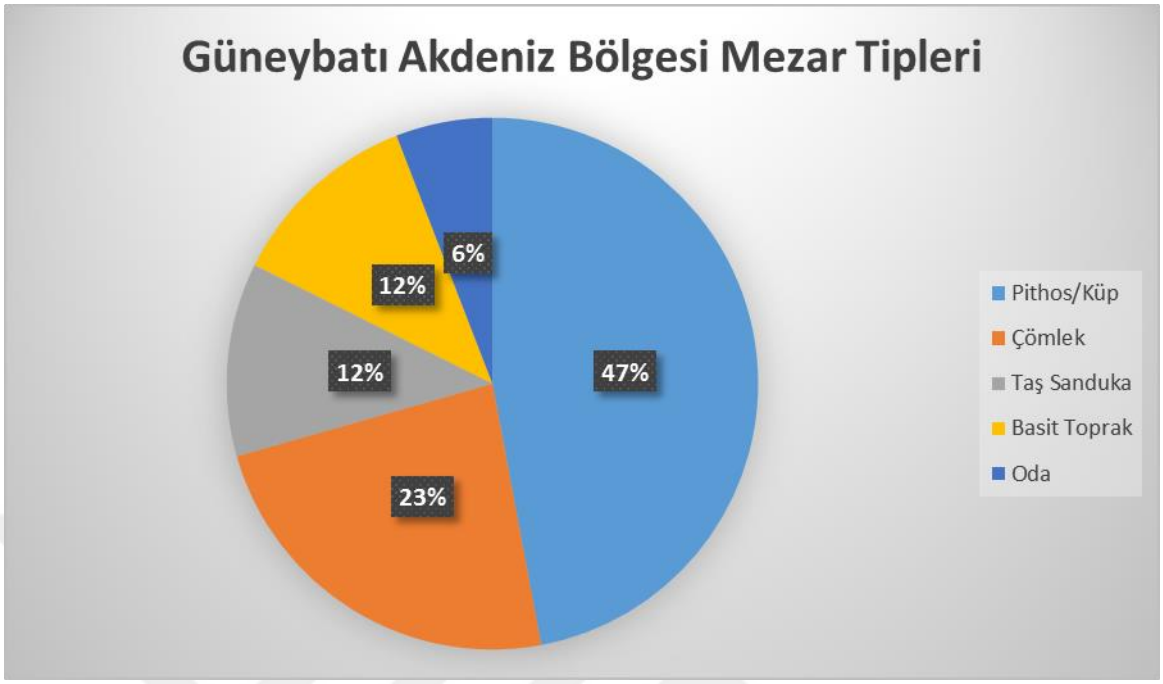

Tablo 5.153. Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki mezarlarda tespit edilen gömü sayıları.

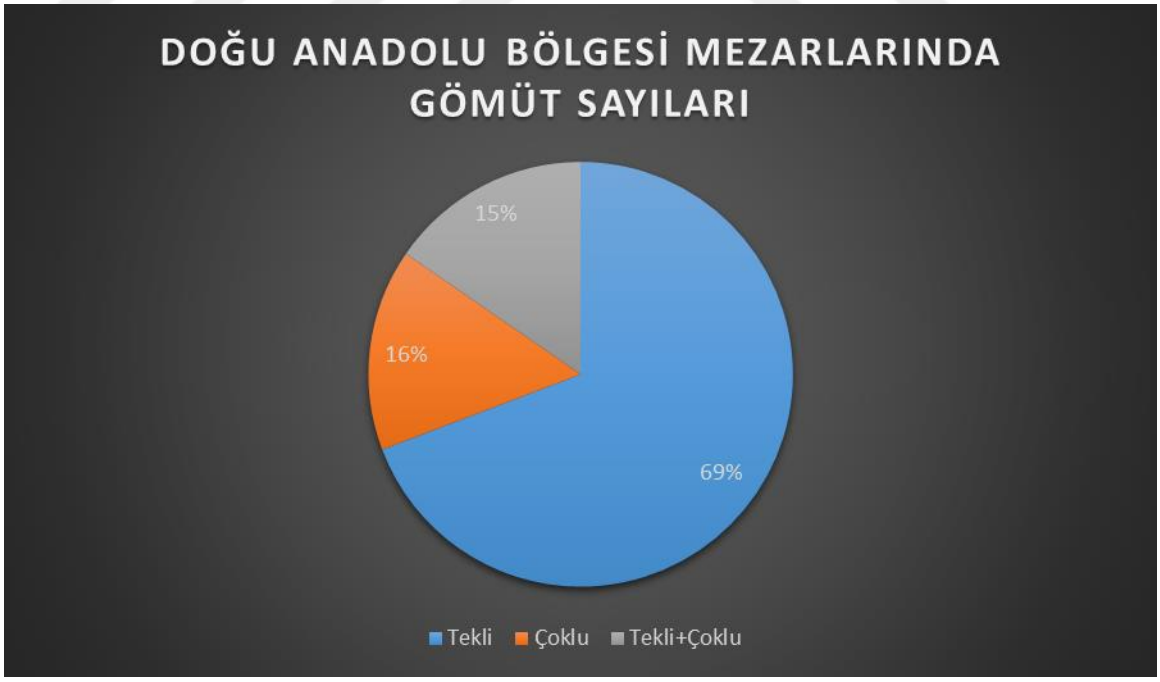

Tablo 5.154. Güneydoğu Anadolu Bölgesi mezarlarda uygulanan gömü sayıları.

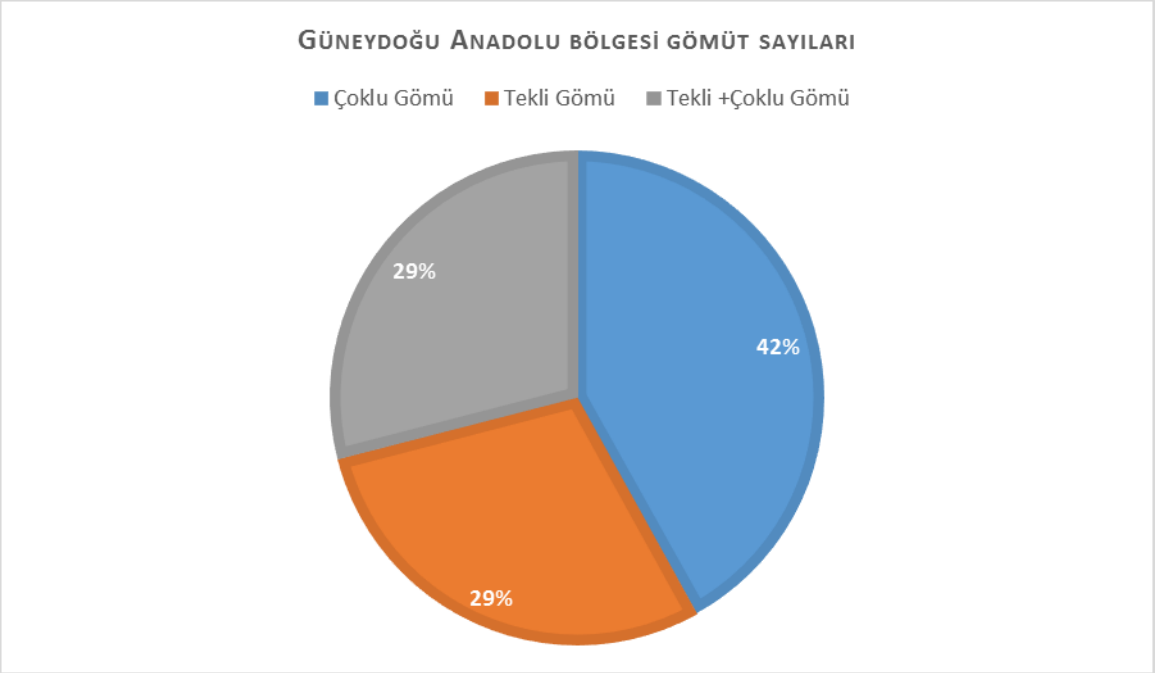

Tablo 5. 155. Orta Anadolu Bölgesi'nin mezarlarındaki gömü sayıları.

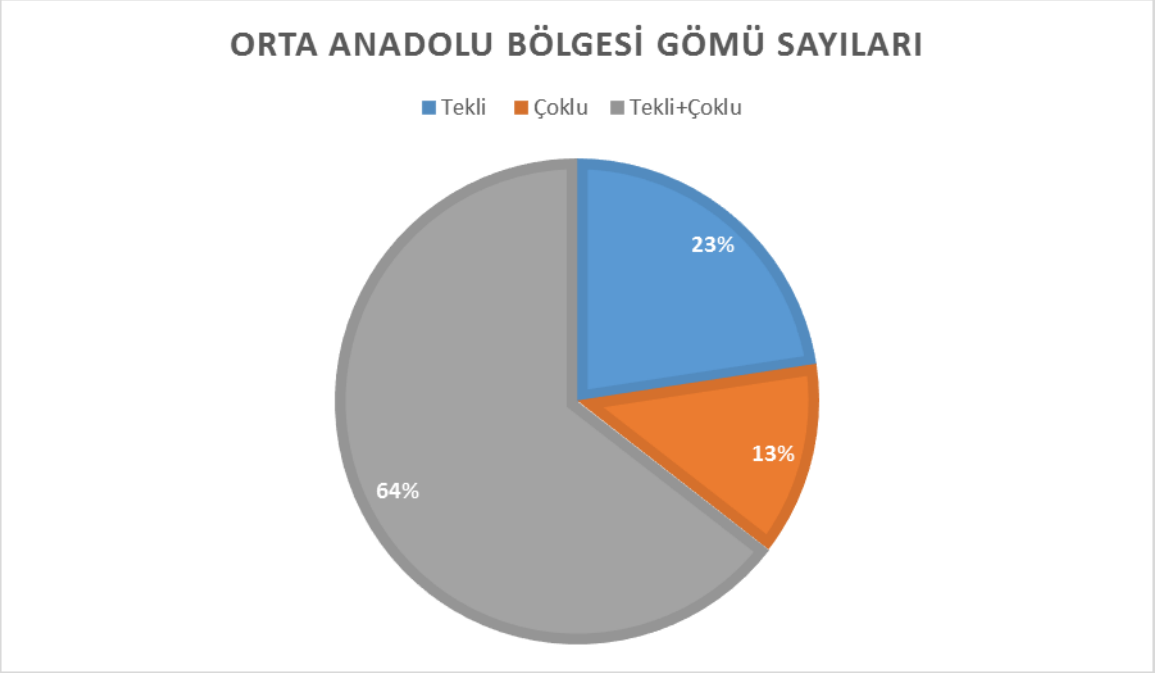

Tablo 5.156. Malatya-Elazığ Bölümü mezarlarında ölülerin yatış yönleri.

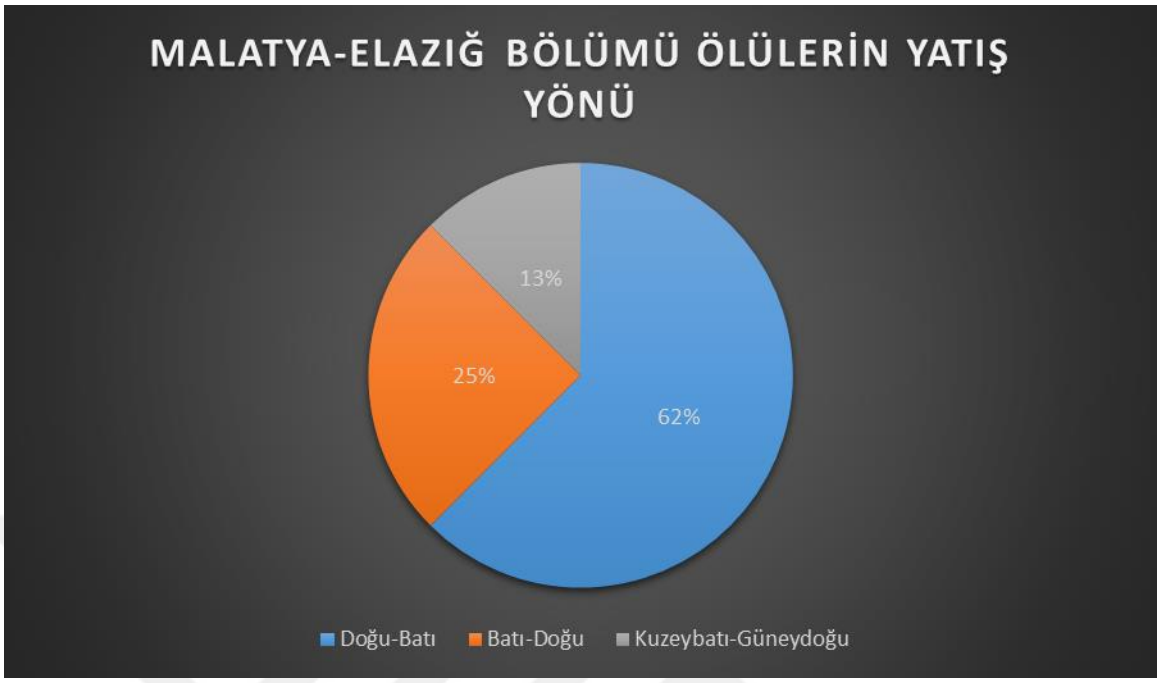

Tablo 5.157. Doğu Anadolu Bölgesi genelinde mezarlarındaki ölülerin yatış yönleri.

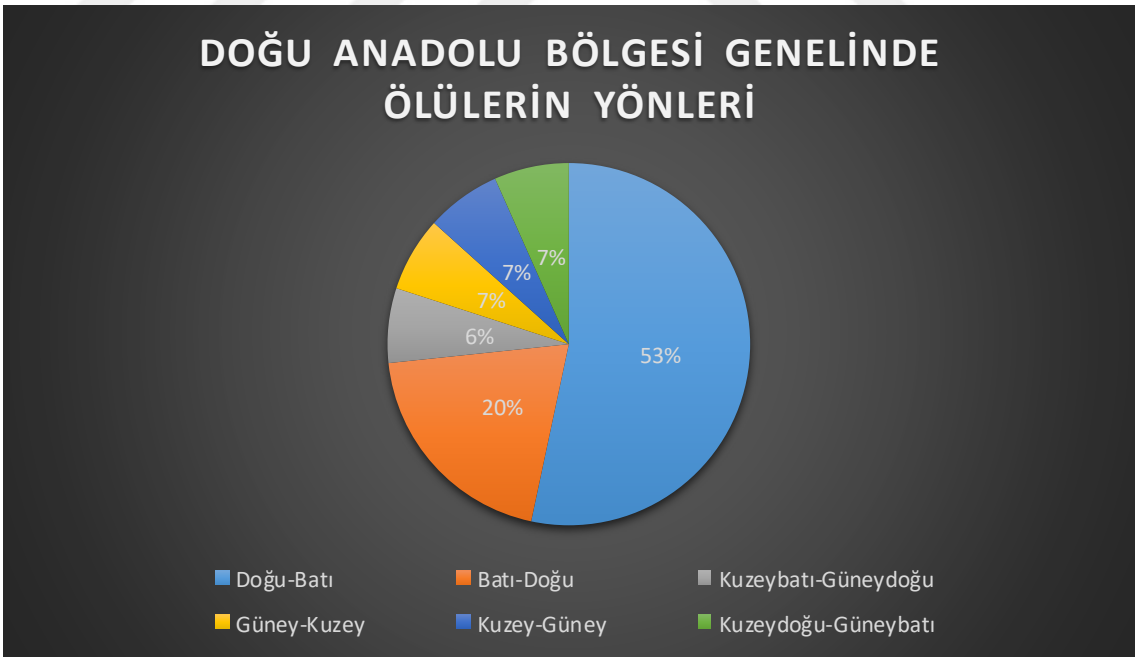

Tablo 5.158. Güneydoğu Anadolu Bölgesi genelinde mezarlarındaki ölülerin yatış yönleri.

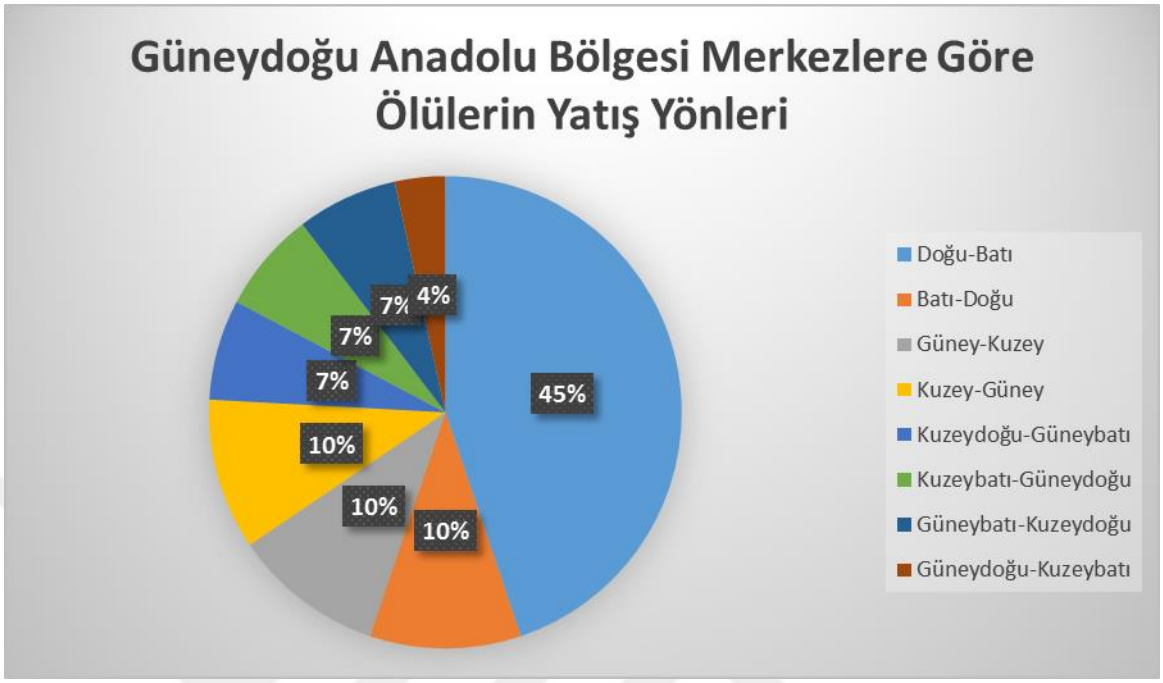

Tablo 5.159. Orta Anadolu Bölgesi genelinde mezarlarındaki ölülerin yatış yönleri.

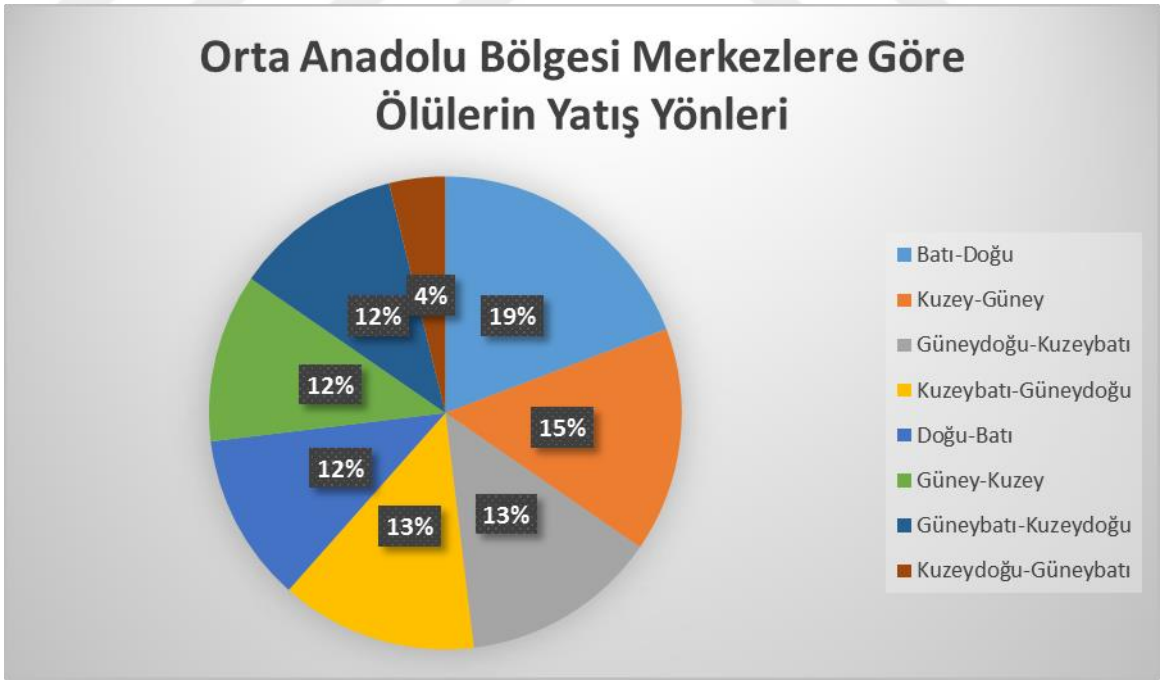

Tablo 5.160. Doğu Anadolu Bölgesi Malatya-Elazığ Bölümü İntramural çömlek mezarların evreleri.

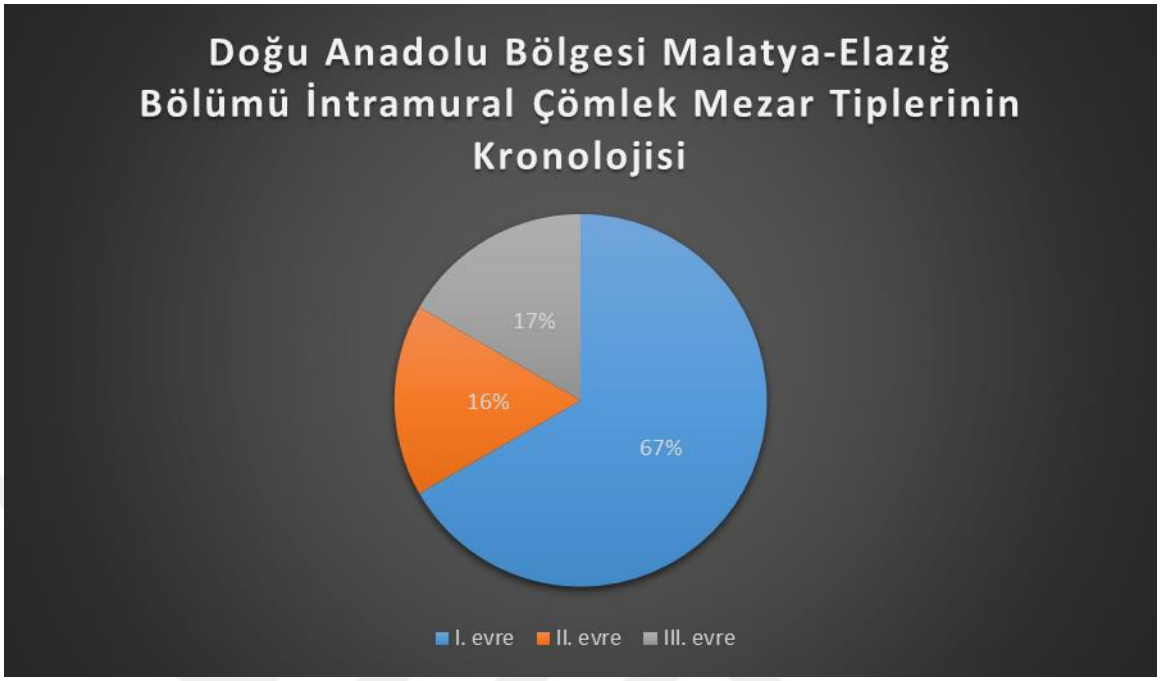

Tablo 5.161. Doğu Anadolu Bölgesi çömlek mezarların evreleri.

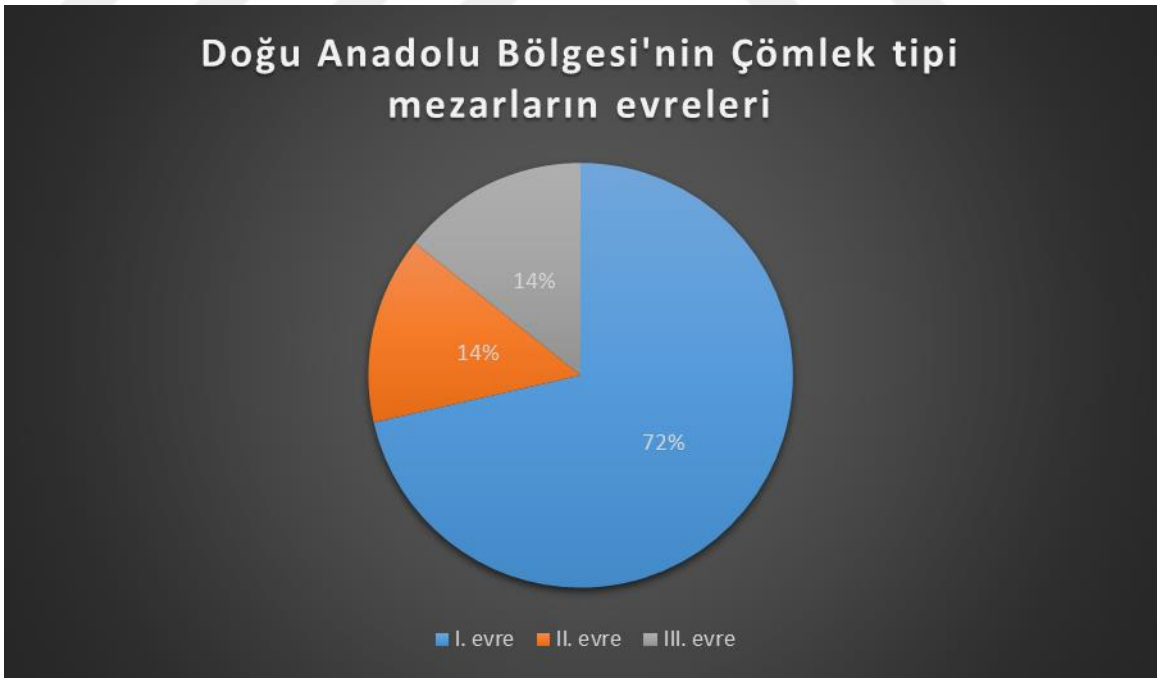

Tablo 5.162. Doğu Anadolu Bölgesi pithos/küp mezarların evreleri.

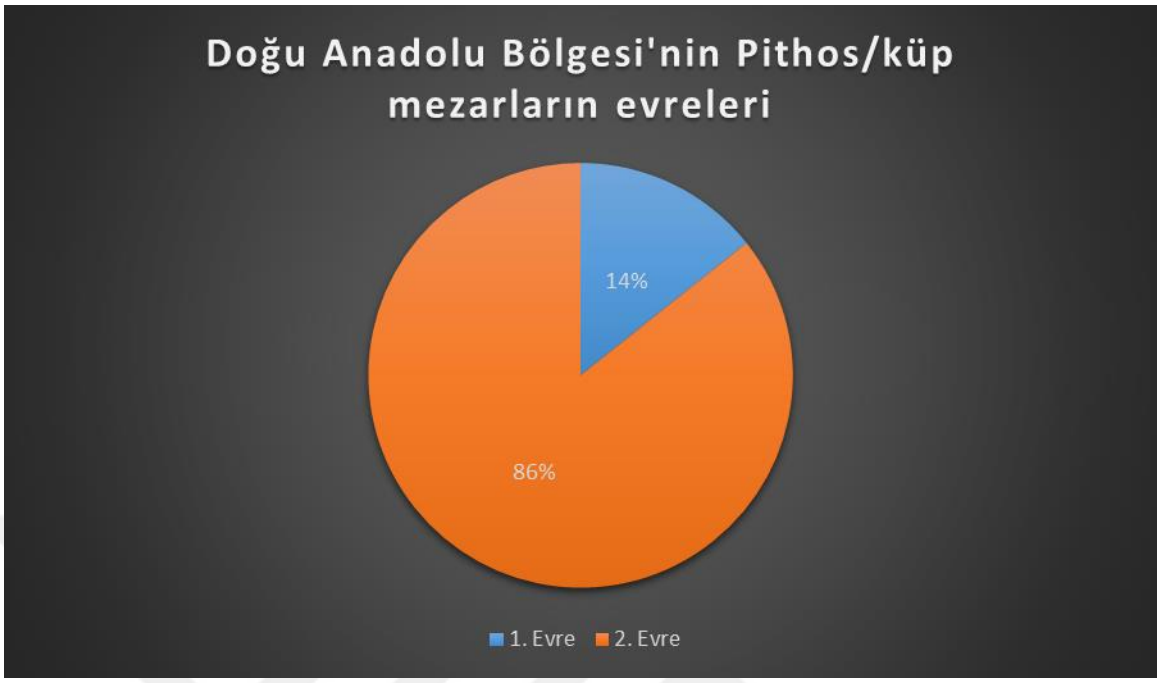

Tablo 5.163. Doğu Anadolu Bölgesi sanduka mezarların evreleri.

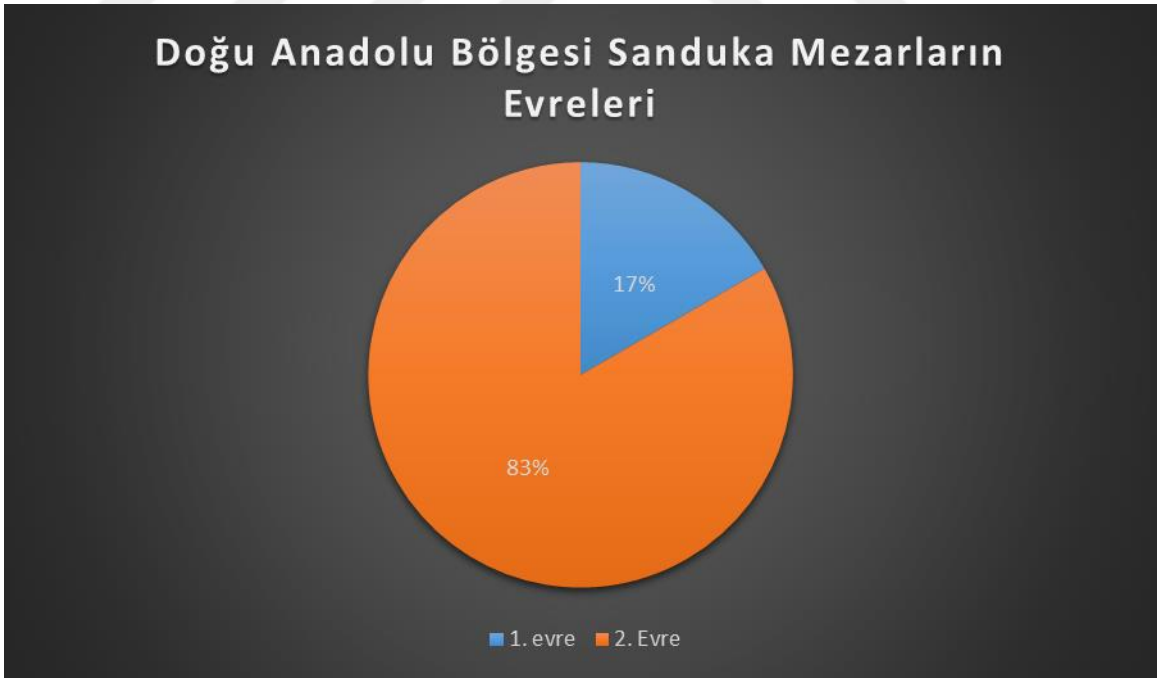

Tablo 5.164. Doğu Anadolu Bölgesi, Malatya-Elazığ basit toprak mezarların evreleri.

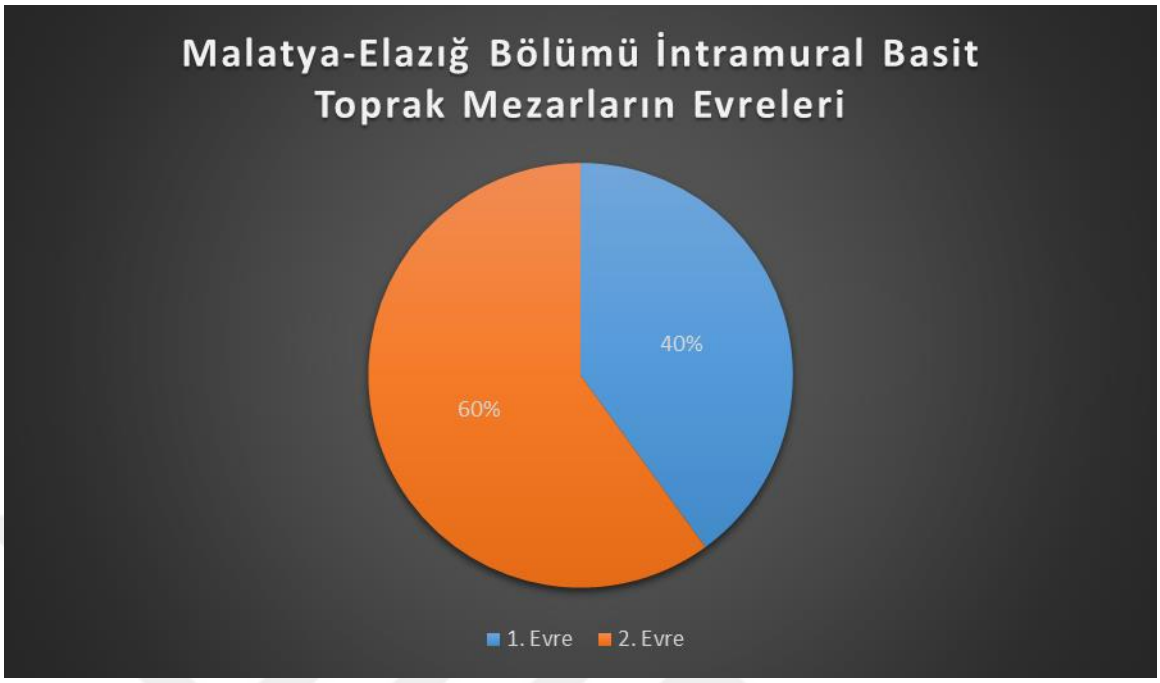

Tablo 5.165. Doğu Anadolu Bölgesi, Erzurum-Kars basit toprak mezarların evreleri.

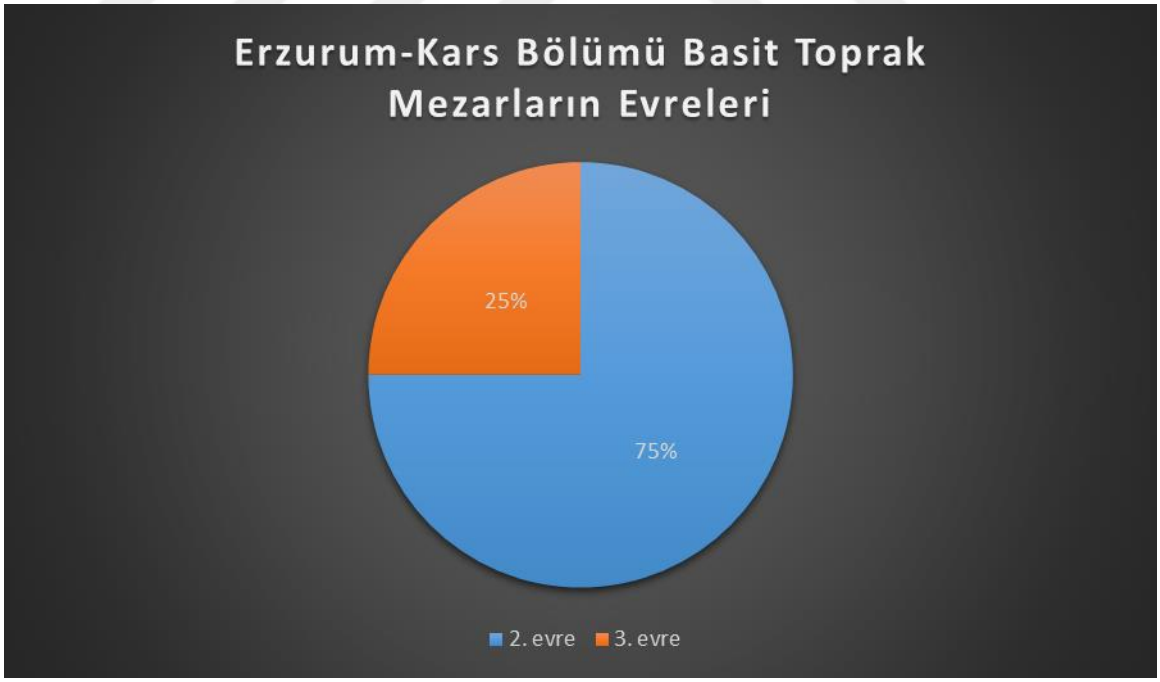

Tablo 5.166. Doğu Anadolu Bölgesi'nin basit toprak mezarların evreleri.

Tablo 5.167. Doğu Anadolu Bölgesinin merkezlere göre mezarlarının evre dağılım oranları.

Tablo 5.168. Orta Anadolu Bölgesinin merkezlere göre mezarlarının evre dağılım oranları.

Tablo 5.169. Güneydoğu Anadolu Bölgesinin merkezlere göre mezarlarının evre dağılım oranları.

Tablo 5.170. Doğu Anadolu Bölgesi'nin mezar tipleri.

DOĞU ANADOLU BÖLGESİ	
Mezar Tipleri	**Çizimler**
Basit Toprak	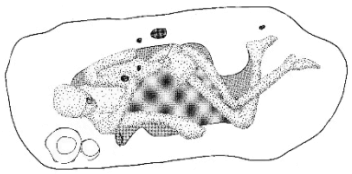
Sanduka	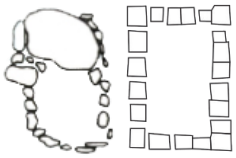
Pithos/Küp ve Çömlek	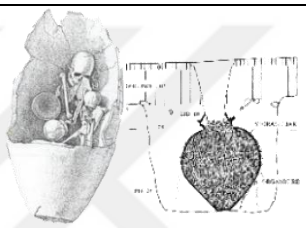
Oda	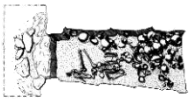
Kurgan	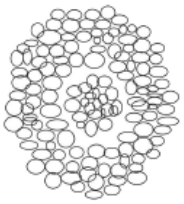
Çukur/Kuyu	

Tablo 5.171. Güney Kafkasya'nın mezar tipleri.

GÜRCİSTAN	
Mezar Tipleri	**Çizimler**
Basit Toprak	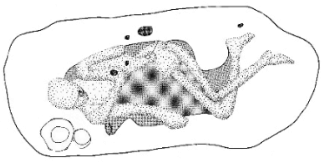
Taş Sanduka	
Atnalı	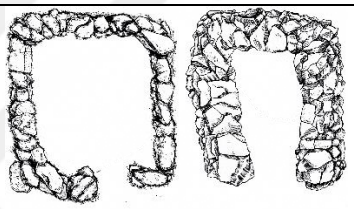
Çeşitli Form/Oda	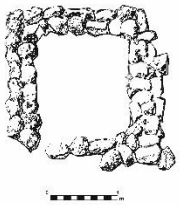
Kurgan	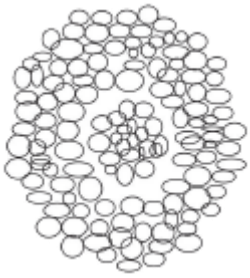
Çukur/Kuyu	
Çömlek	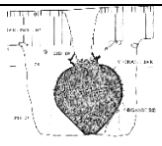

Tablo 5.172. Güney Kafkasya'nın mezar tiplerinin oransal dağılımı.

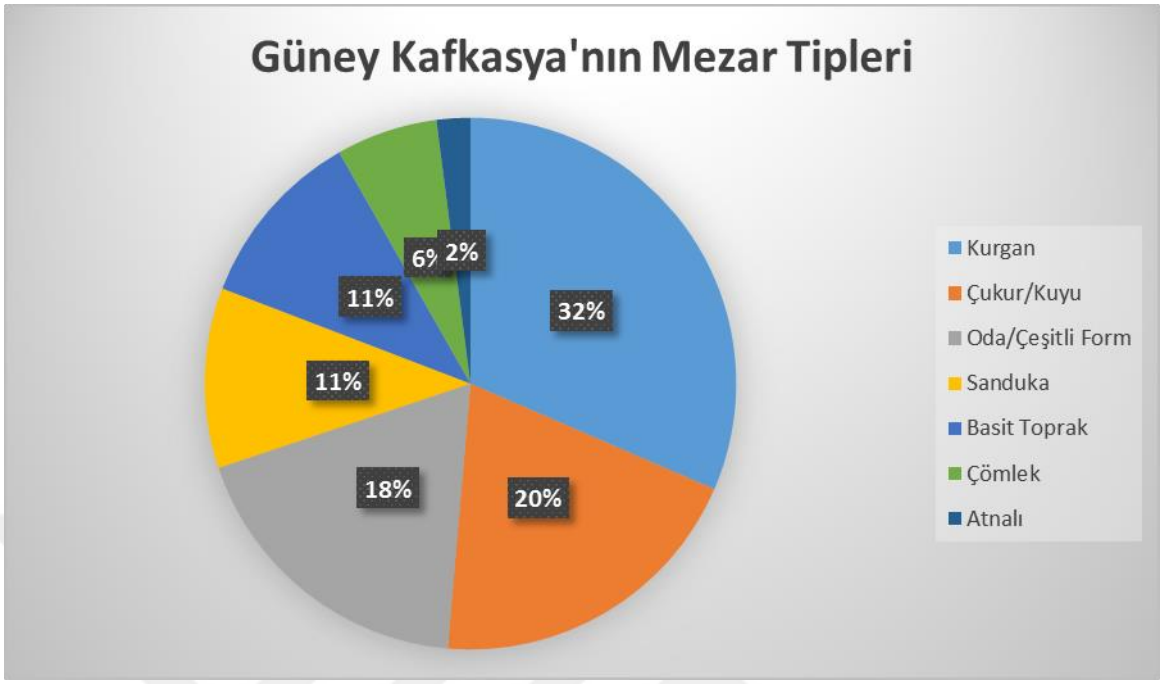

Tablo 5.173. Güney Kafkasya mezarlarındaki gömü sayıları.

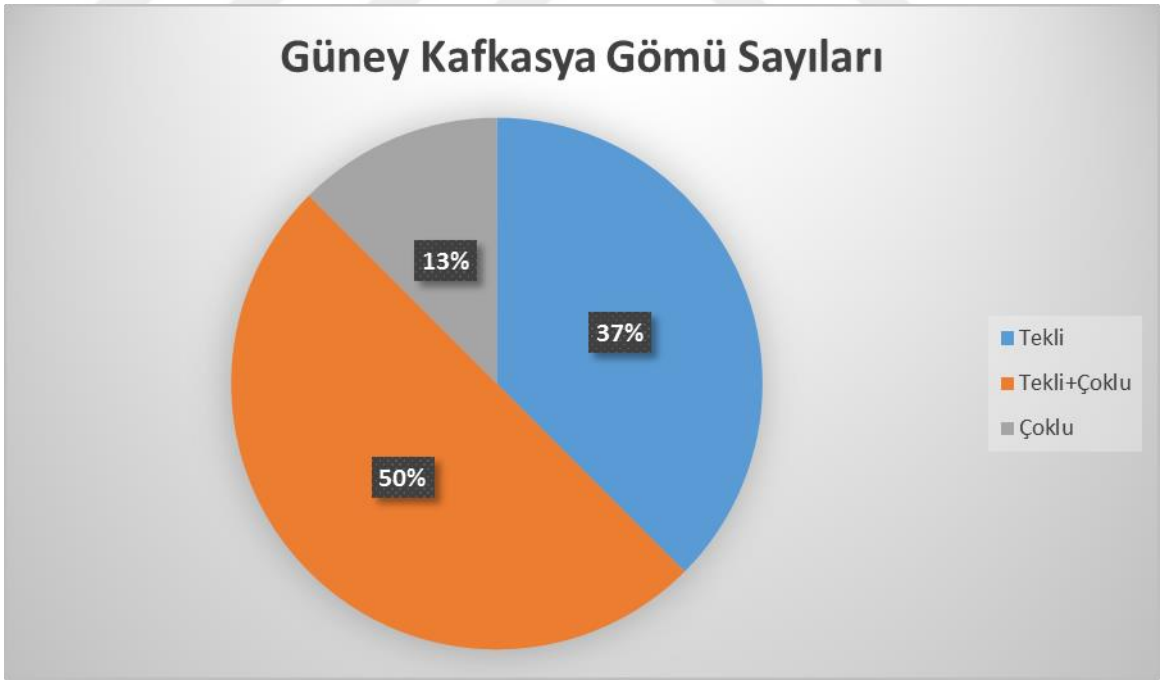

Tablo 5.174. Güney Kafkasya genelinde mezarlarındaki ölülerin yatış yönleri.

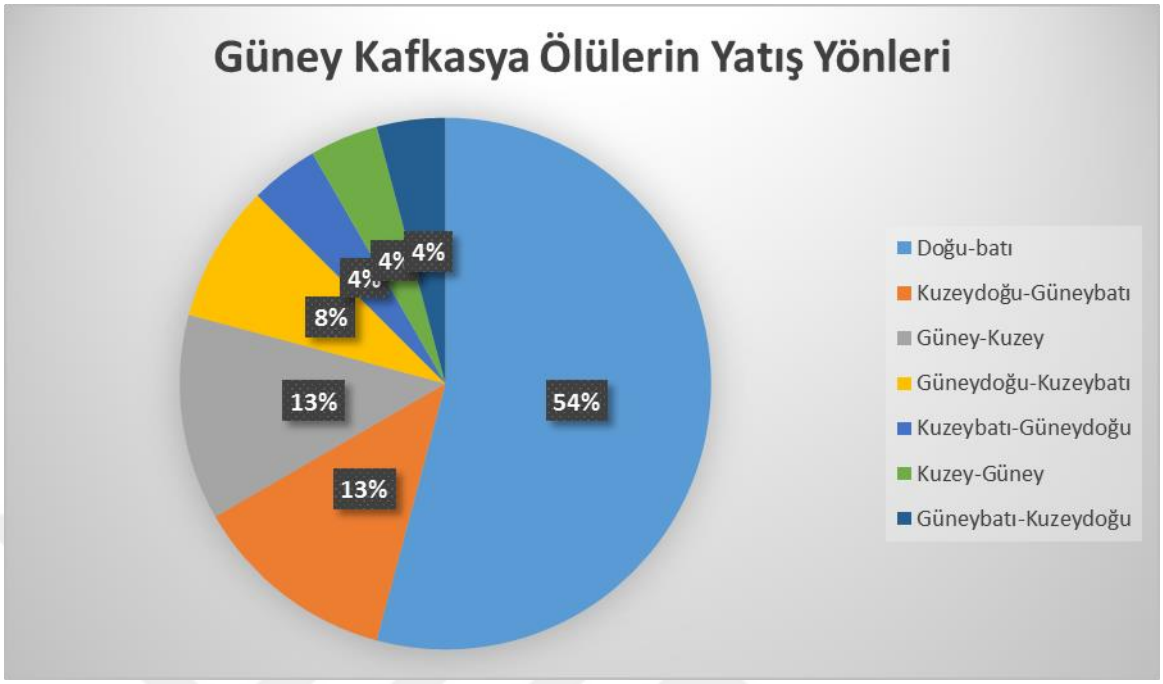

EK-2. HARİTALAR

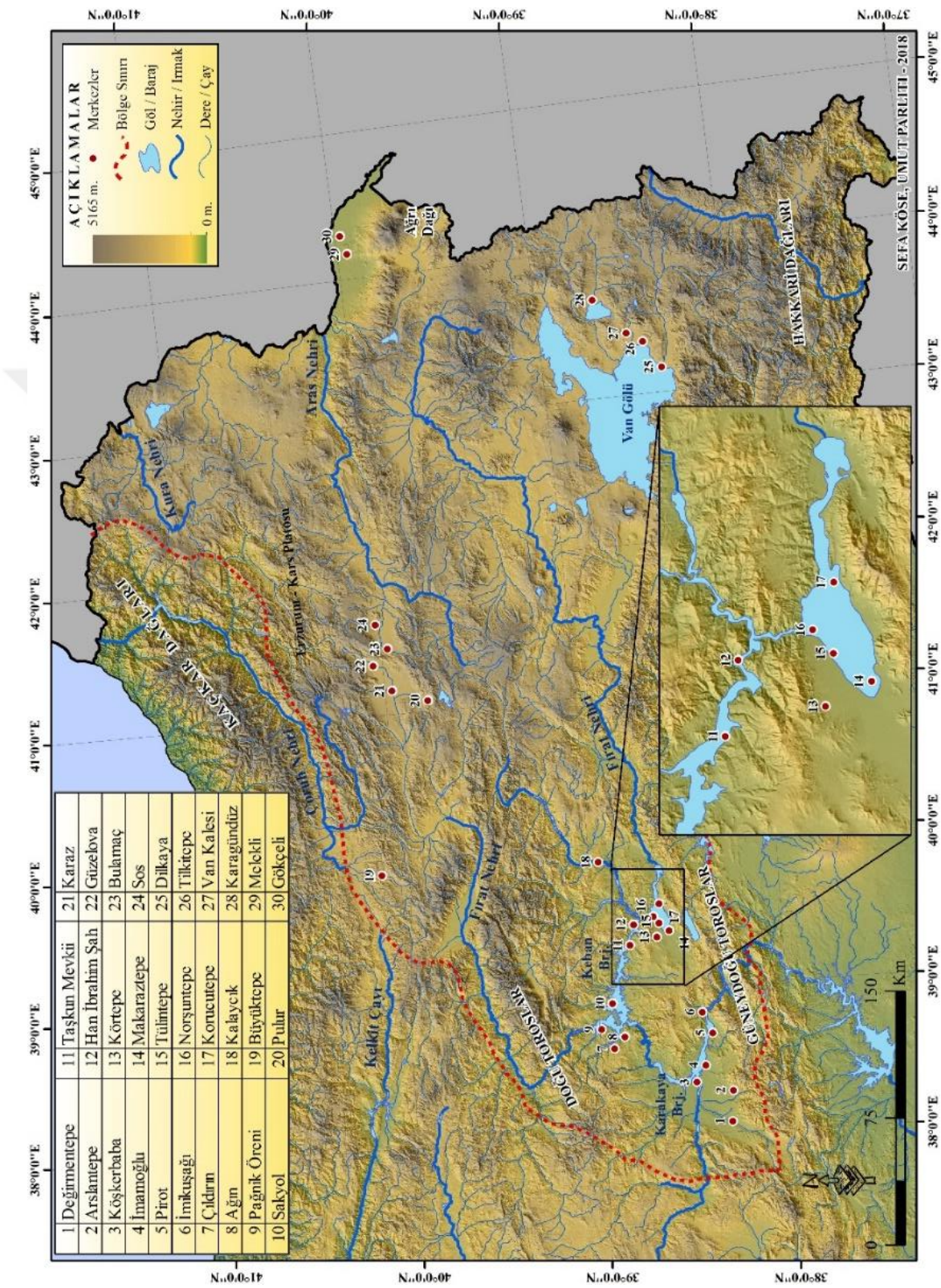

Harita 4.1. Doğu Anadolu Bölgesi'nde kazıları yapılan Kura-Aras yerleşimleri

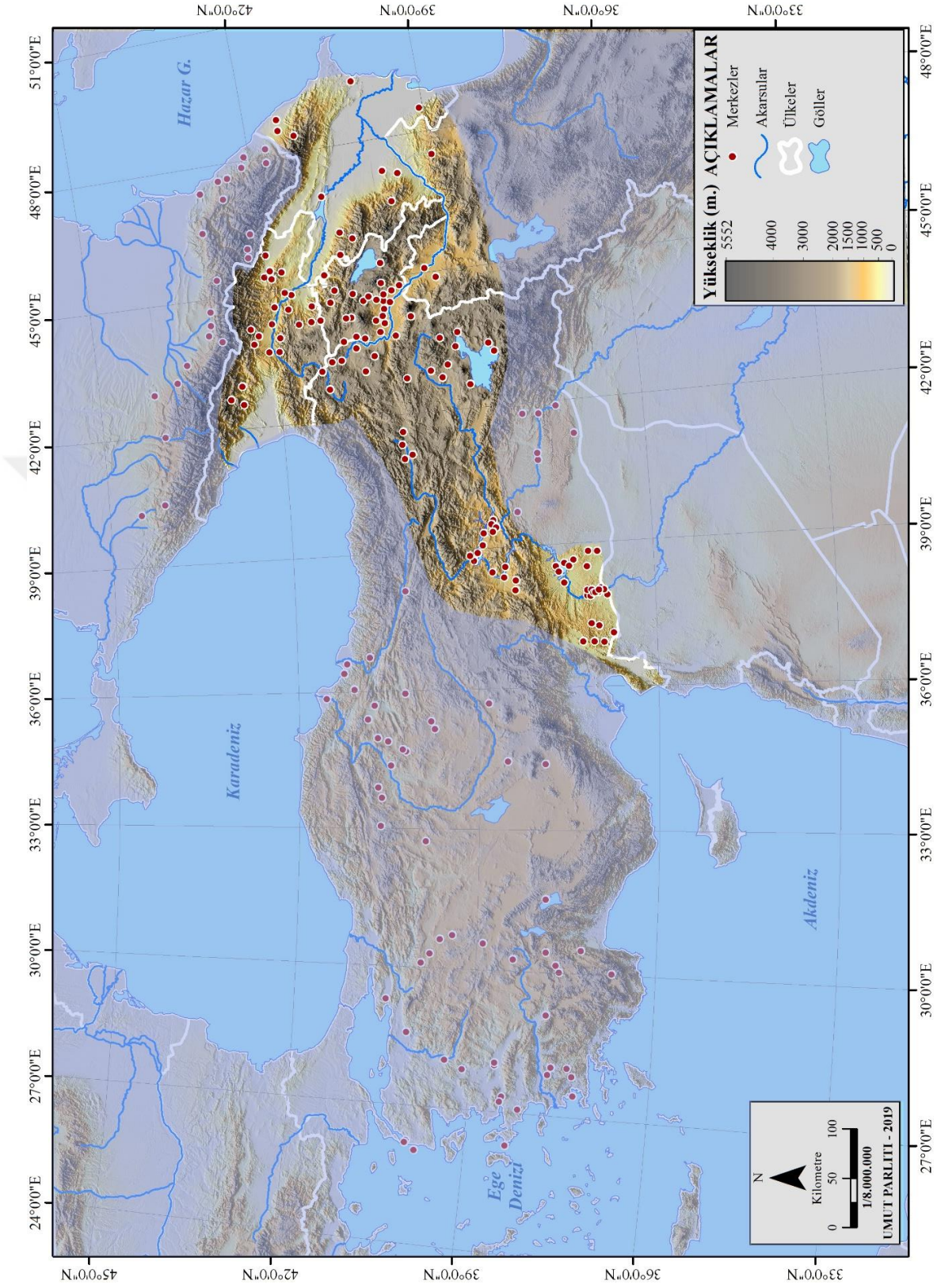

Harita 4.2. Kura-Aras kültürünün yayılım sahası içerisinde kalan mezarlar

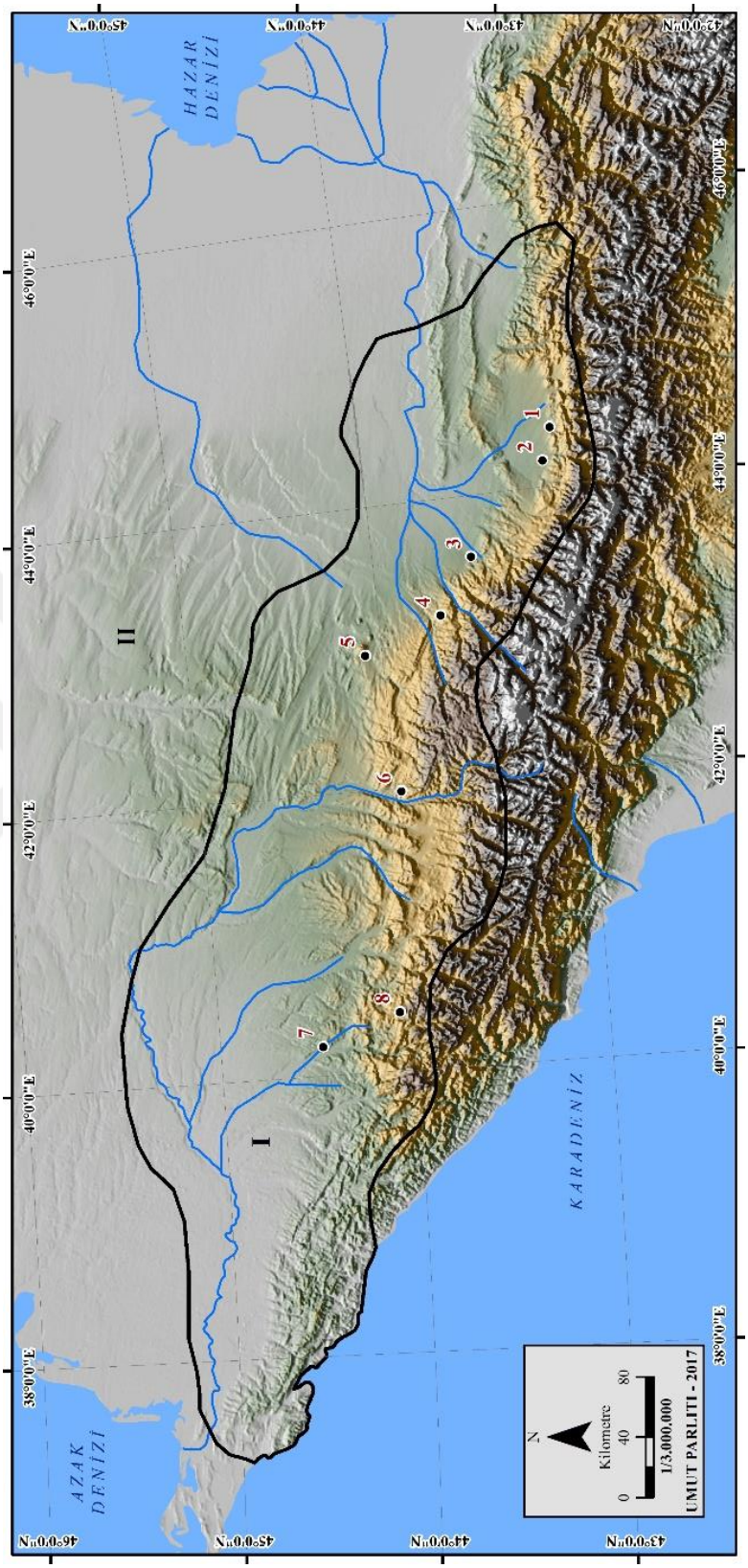

Harita 4.3. Güney Kafkasya sınırındaki Maikop Kültürüne ait gömüt örnekleri (Rauf M. Munchayev, Maikopskaya kultura", 1994 haritası temel alınarak hazırlanmıştır).

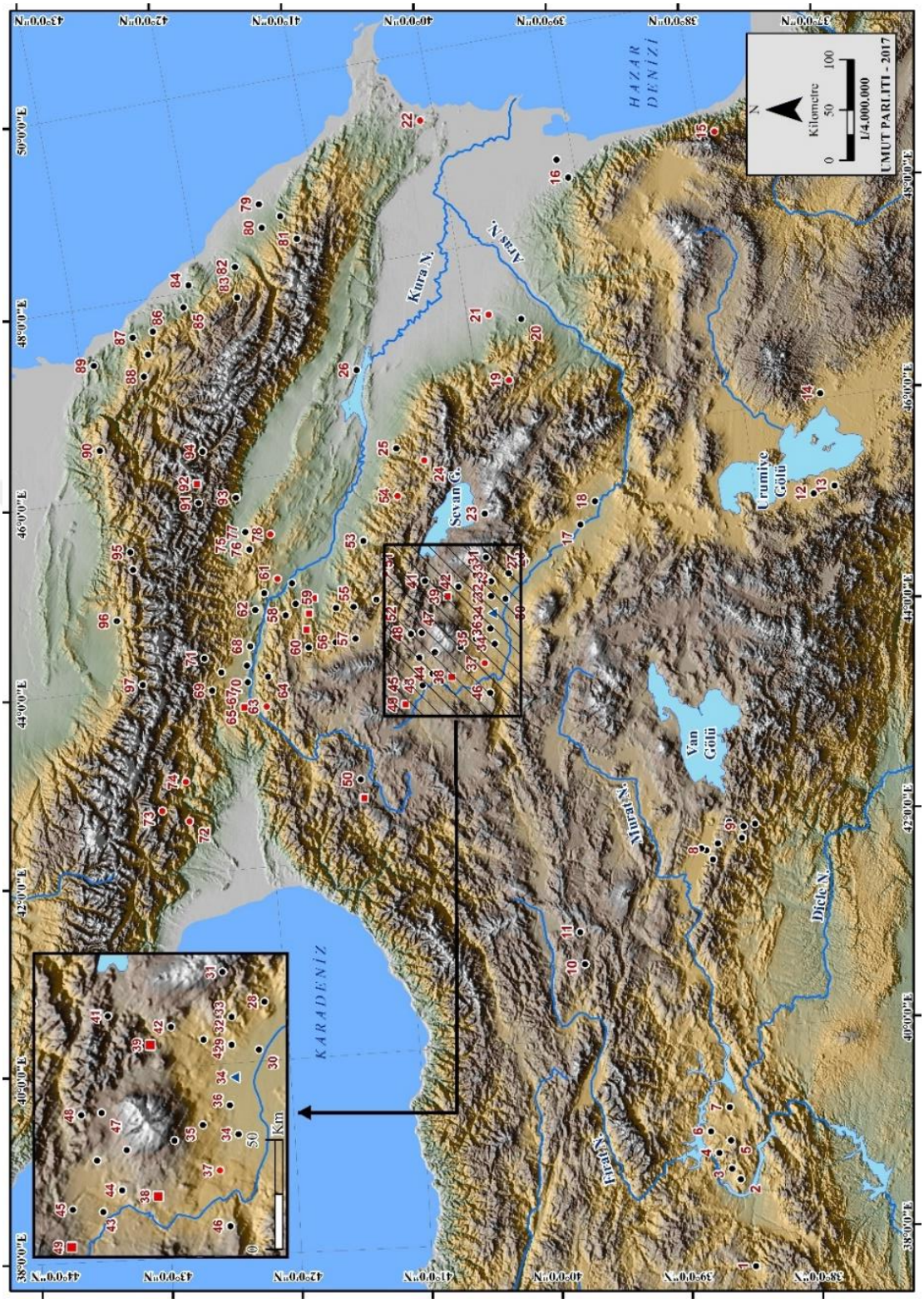

Harita 4.4. Güney Kafkasya ve Anadolu'daki Kura-Aras mezarlarının lokasyonu (Rauf M. Munchayev, Kavkaz na zare bronzovogo veka, 1975 ve "Maikopskaya kultura", 1994, 14, Harita. 1 çalışmaları temel alınarak hazırlanmıştır).

Haritada lokasyonu verilen merkezlerin isim sırası aşağıdaki gibidir:

1 – Arslantepe, 2 – Pulur (Sakyol), 3 – Tülintepe, 4 – Tepecik, 5 – Norşuntepe, 6 – Değirmentepe, 7- Korucutepe, 8 – Muş yakınlarındaki yerleşim, 9 – Bitlis yakınındaki yerleşim, 10 – Pulur, 11 – Karaz, 12- Giclartepe, 13 -Geoytepe, 14 – Yaniktepe, 15 – Astarin Kurganları, 16 – Mişarçay I,II, 17 – Nahçıvan Kültepe I, 18 – Nahçivan Kültepe II, 19 – Haçenaget Kurganları, 20 – Garakepektepe, 21 – Uçtepe, 22 – Gobustan, 23 – Tsovinar, 24 – Haçbulak, 25 – Zaglik, 26 – Mingeçaur, 27 – Artaşat, 28 – Dvin, 29 – Djraovit, 30 – Norabats, 31 – Garni, 32 – Muhannatapa, 33 – Şengavit, 34 – Priyerevansi hazinesi, 35 – Şreşblur, 36 – Metsamor, 37 – Mohrablur, 38 – Maisyan Kurganları, 39 – Elar, 40 – Darani, 41 – Sevan, 42 – Lçaşen, 43 – Keti, 44 – Karnut, 45 – Ariç, 46 – Aragats, 47 – Kosi-Choter, 48 – Takavoronist, 49 – Leninakan, 50 – Amiranisgora (Ahaltsihe), 51 – İdjevan bölgesi gömmeleri, 52 – Şaglama II, III, 53 – Şamhor bölgesi, 54 – Şulaverisgora, 55 – İmirisgora, 56 – Tetri-Tskaro, 57 – Samşvilde, 58 – Kiketi, 59 – Tamarisi, 60 – Trialeti, 61 – Tbilisi yakınlarındaki gömmeler, 62 – Mtshet bölgesi gömmeler, 63 – Tkviavi, 64 – Berikldebi, 65 – Urbnisi, 66 – Hizanaantgora, 67 – Kvatshelebi, 68 – Tsihiagora- Gudabertka, 69 – Zgudris-Gverda, 70 – Natsatgora, 71 – Kulbakebi, 72 – Saçhere,73 – Tsartsisgora, 74 – Koreti, 75 – İlto, 76 – Sioni, 77 – Gremi, 78 – Maşnaadi, 79 – Borispoltepe, 80 – Gafletepeleri, 81 – Gevdişantepe, 82 – Gilar yerleşmesi, 83 – Şarakun yerleşmesi, 84 – Derbent yerleşmesi, 85 – Velikent, 86 – Mamaykutan, 87 – Kayakent (Gemitübe I, II), 88 – Mekegin yerleşmesi, 89 – Mahaçkala yerleşmesi, 90 – Çirkey yerleşmesi, 91 – Galgalatlı, 92 – Şeboha mezarlığı, 93 – Ginçi, 94 – Çinna, 95 – Serjenyurt I, II, 96 – Lugovoye yerleşmesi, 97 – Şau-Leget

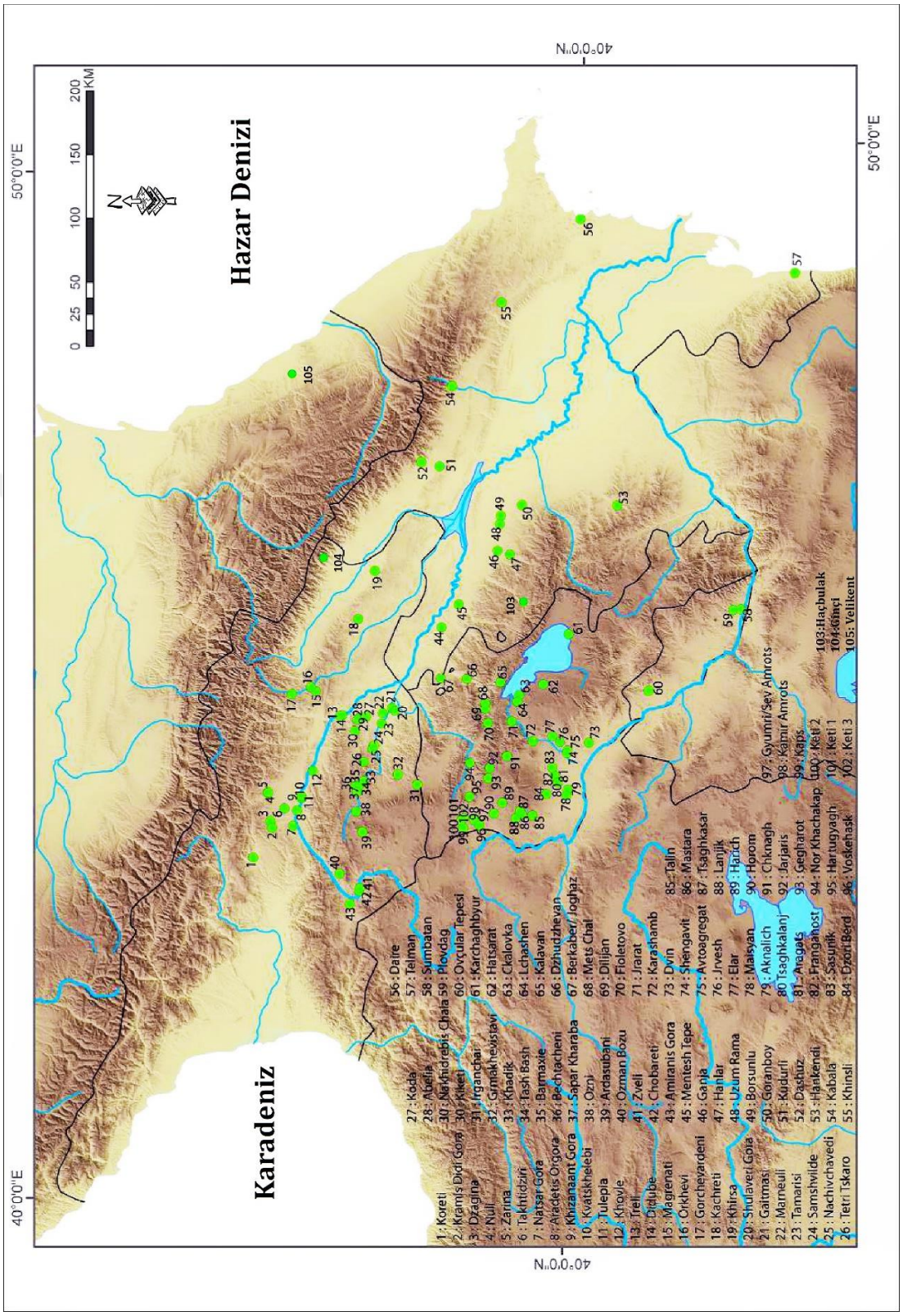

Harita 4.5. Güney Kafkasya'daki Kura-Aras mezarlarının lokasyonu (M. Poulmarc'h, **l.** Pecqueur ve **b.** Jalilov, 2014 ve Modwene Poulmarc'h, *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe*, 2014 çalışmaları ve altlıkları temel alınarak hazırlanmıştır).

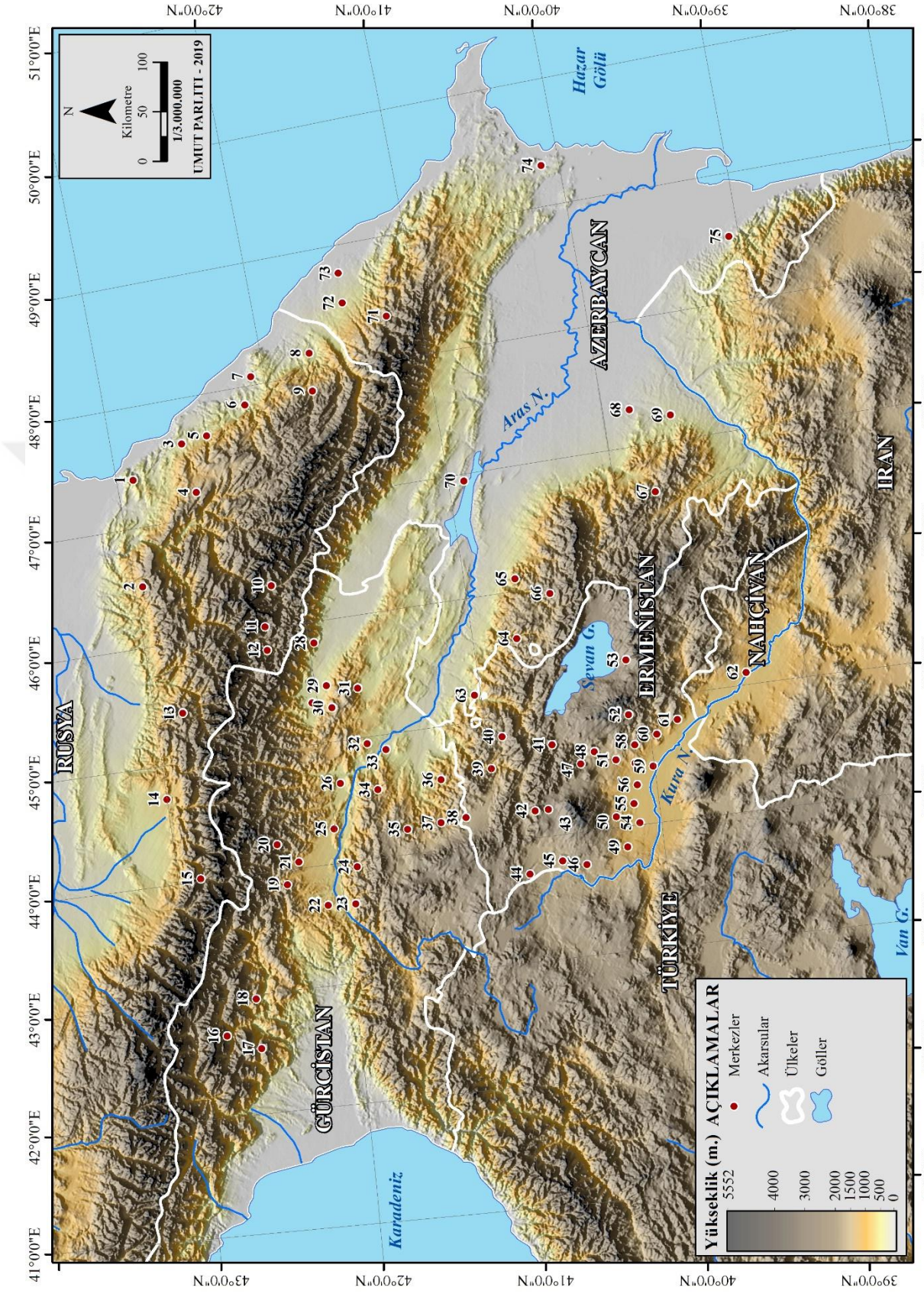

Harita 4.6. Tez çalışması kapsamında Güney Kafkasya'da belirlenen mezar/mezarlıkların lokasyonu.

Dağılımı gösteren merkezlerin adları aşağıdaki gibidir:

1.Mahaçkala, 2.Çirkey, 3.Gemitübe I, II, 4.Mekegin, 5,Mamaykutan, 6.Velikent, 7.Derbent, 8.Gilar, 9.Şarakun, 10.Çinna, 11.Şeboha Mezarlığı, 12.Galgalatlı, 13.Serjenyurt, 14.Lugovoye, 15.Şau-Leget, 16.Tsartsisgora, 17.Saçhere, 18.Koreti, 19.Zgudris-Gverda, 20.Kulbakebi, 21.Natsatgora, 22.Urbnisi, Hizanaantgora, Kvatshelebi, 23.Tkviavi, 24.Berikldebi, 25.Gudabertka, 26.Mtshet Bölgesi, 27.İlto, 28. Ginchi, 29.Gremi, 30.Sioni, 31.Maşnaadi, 32.Tbilisi Gömmeleri, 33.Tamarisi, 34.Kiketi, 35.Trialeti, 36.İmirisgora, 37.Tetri-Tskaro, 38.Samşvilde, 39.Şaglama II-III, 40.İdjevan Gömmeleri, 41.Sevan, 42.Takavoronist, 43.Kosi-Choter, 44.Ariç, 45.Karnut, 46.Maisyan Kurganları, 47.Elar, 48.Lçaşen, 49.Maisyan Kurganları, 50.Şreşblur, 51.Darani, 52.Muhannatapa, 53.Tsovinar, 54.Priyerevansi, 55.Metsamor, 56.Priyerevansi Hazinesi, 57.Djraovit, 58.Şengavit, 59.Norabats, 60.Dvin, 61.Artaşat, 62.Nahçıvan Kültepe, 63.Şamhor, 64.Şulaverisgora, 65.Zaglik, 66.Haçbulak, 67.Haçenaget Kurganları, 68.Uçtepe, 69.Garakepektepe, 70.Mingeçaur, 71.Gevdişantepe, 72.Gafletepeleri, 73.Borispoltepe, 74.Gobustan, 75.Mişarçay.

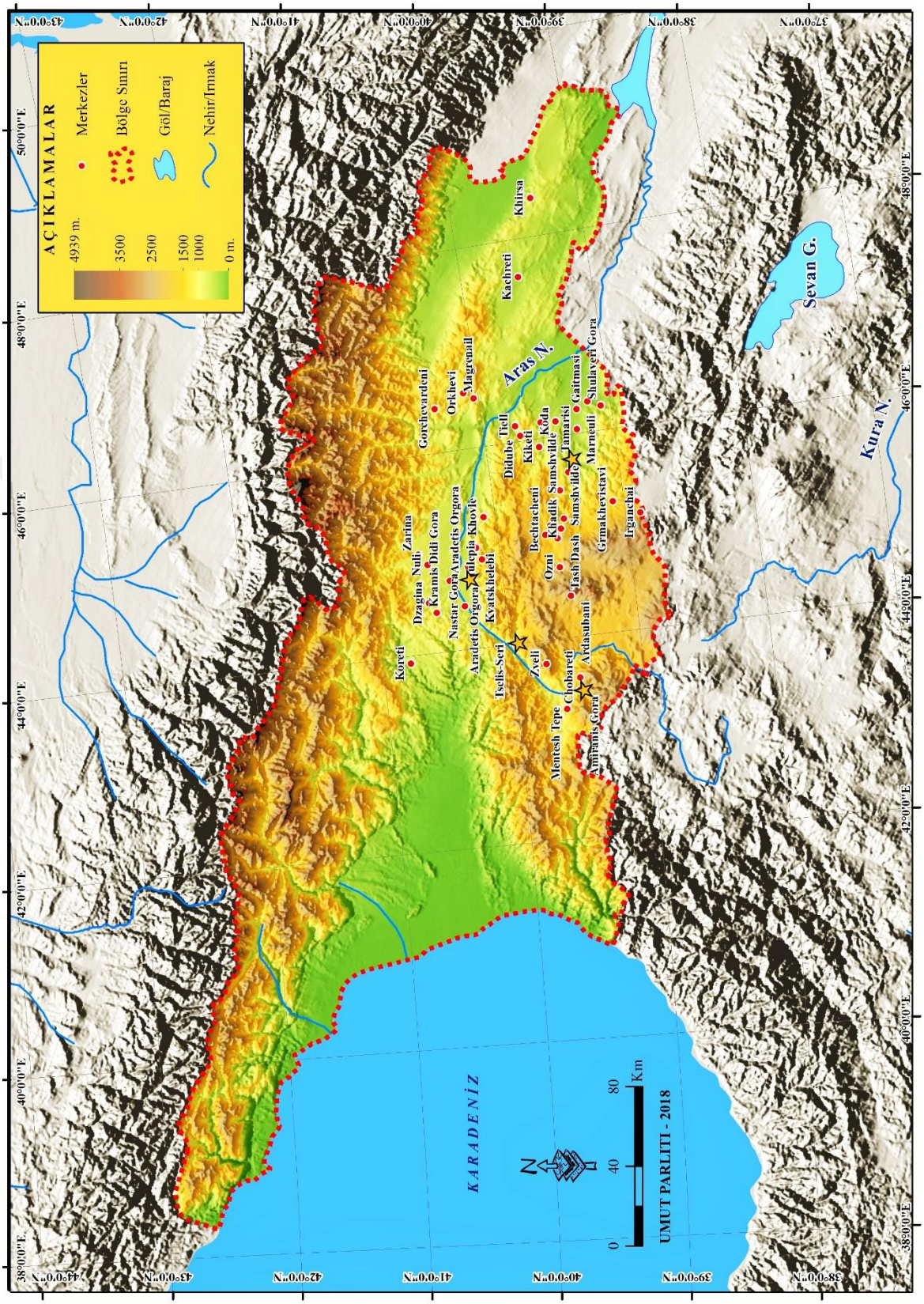

Harita 4.7. Gürcistan'daki MÖ III. binyıla tarihlenen mezarların lokasyonu.

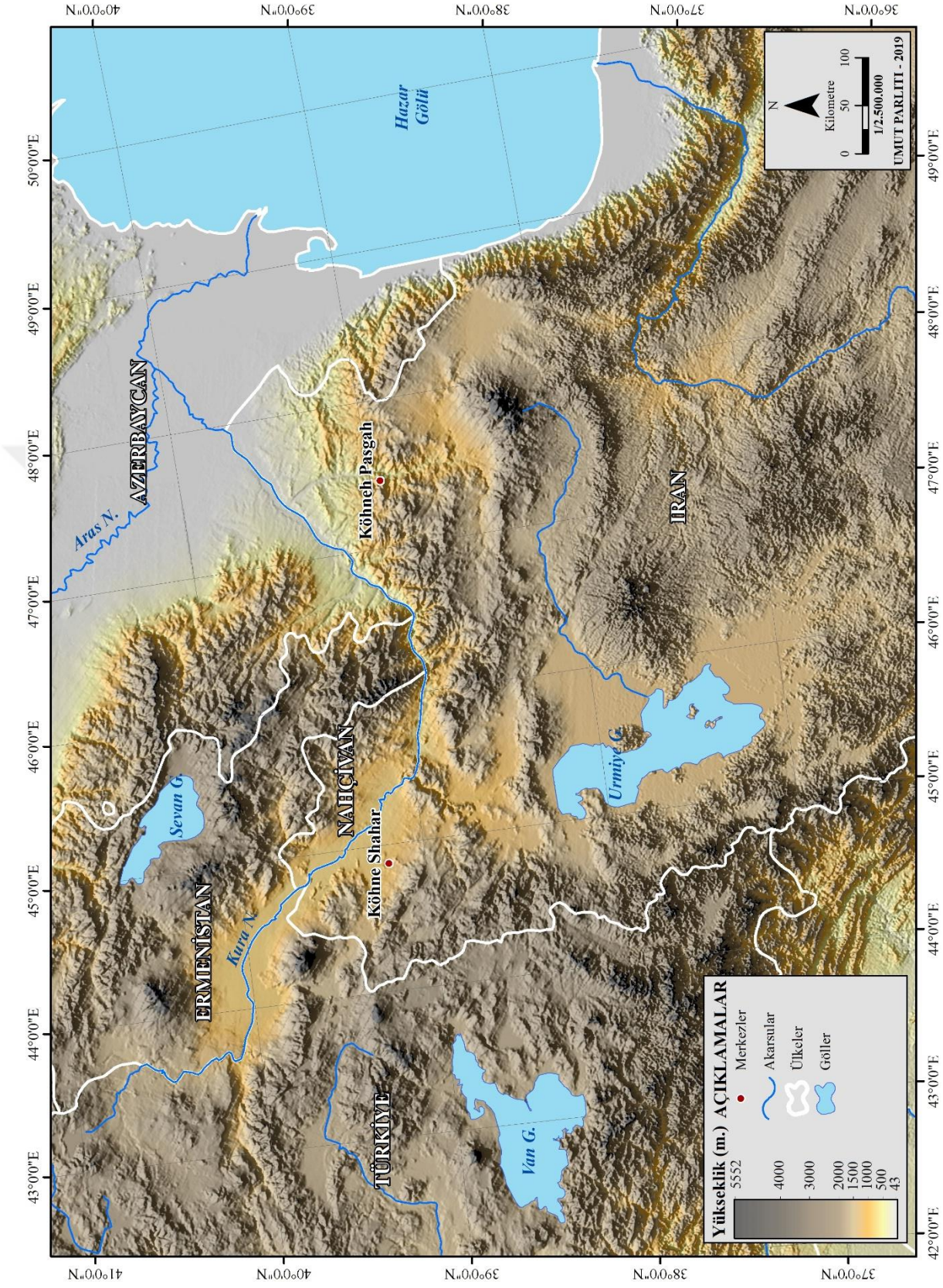

Harita 4.8. Kuzeybatı İran'da tespit edilen mezarların konumu.

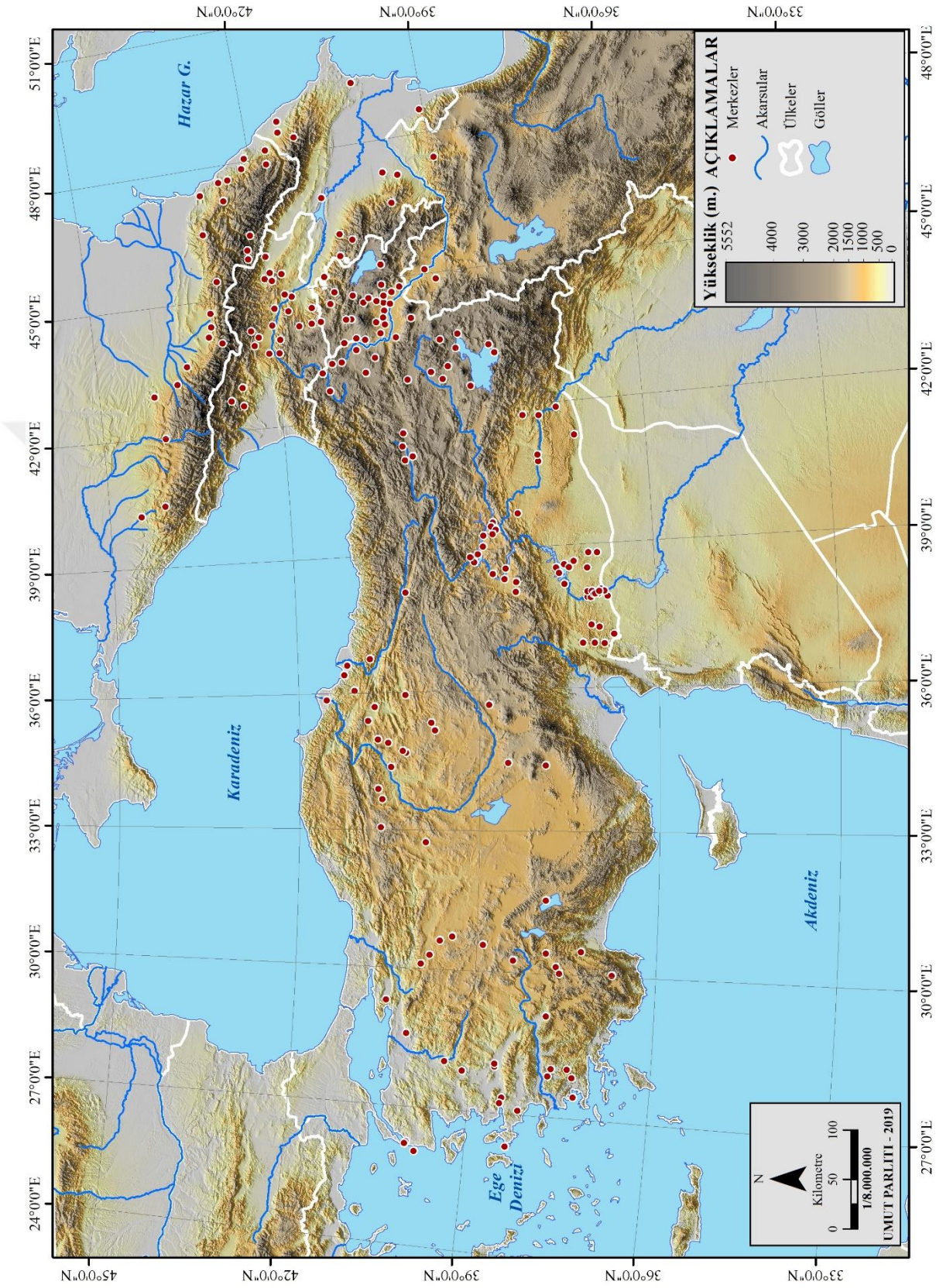

Harita 6.1. Tez çalışması içerisinde adı geçen merkezler.

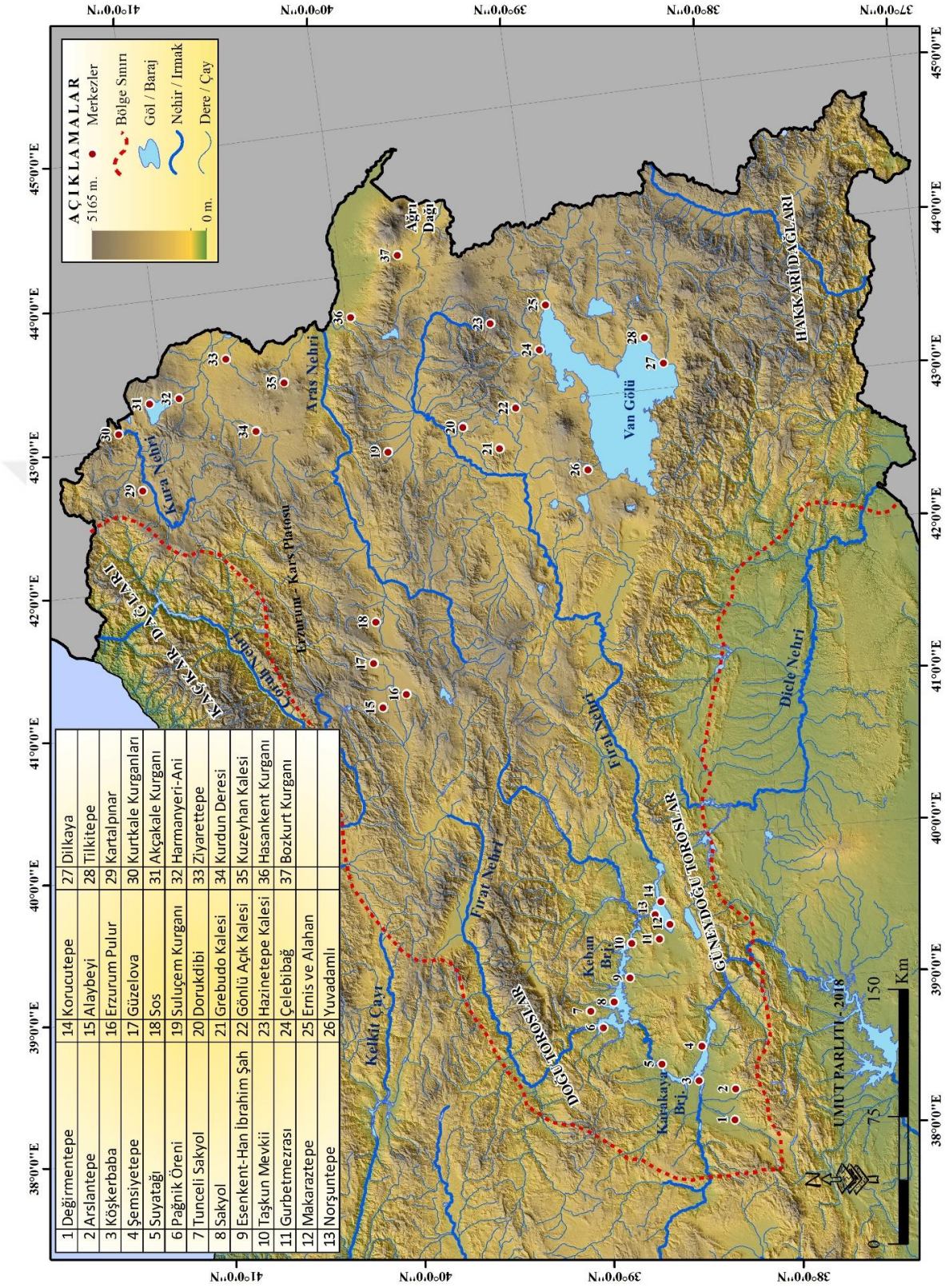

Harita 6.2. Doğu Anadolu Bölgesi'nde tespit edilen mezar/mezarlıklar.

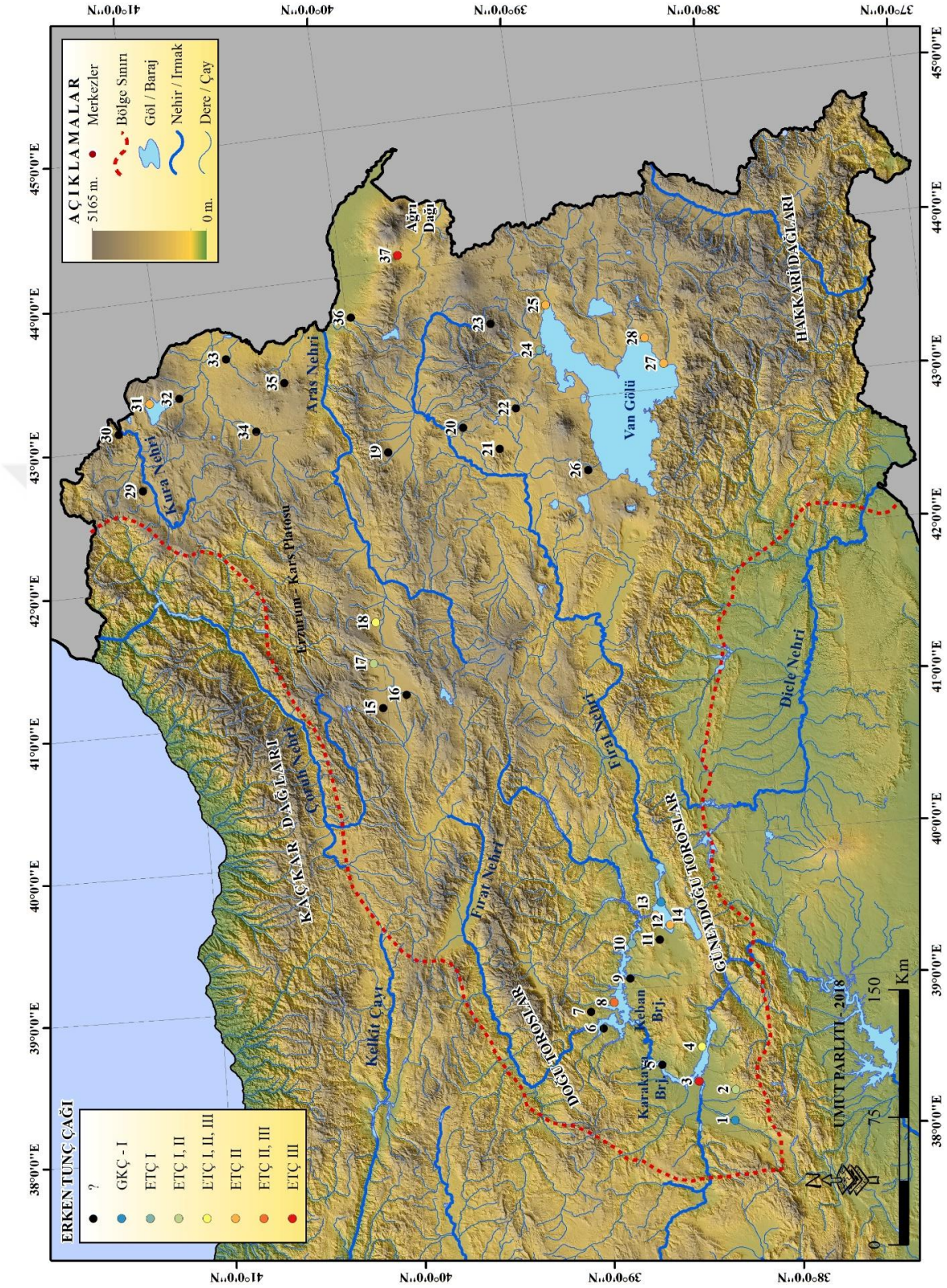

Harita 6.3. Doğu Anadolu Bölgesi'nde tespit edilen mezar/mezarlıkların olası kronolojileri.

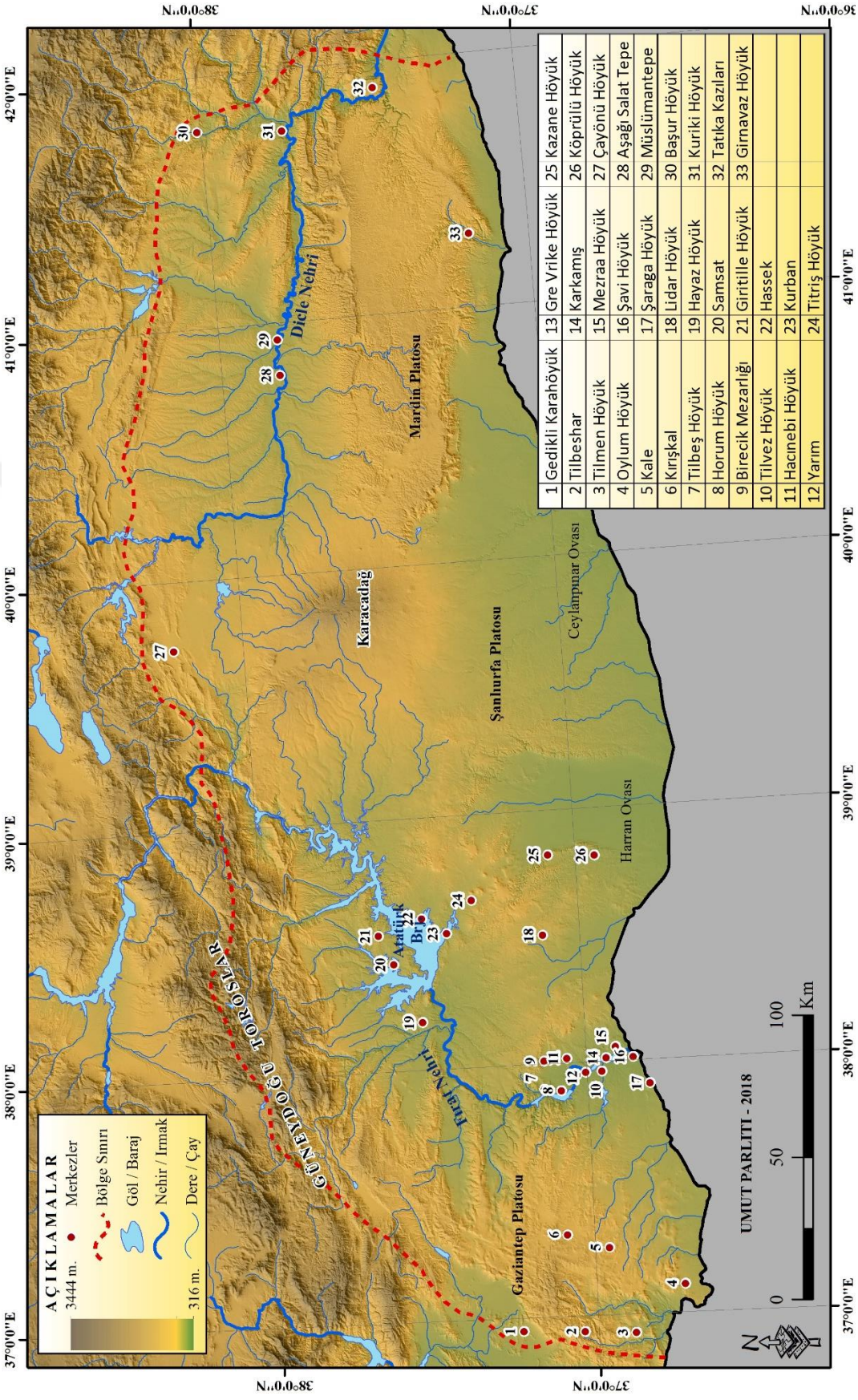

Harita 6.4. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde tespit edilen mezar/mezarlıklar.

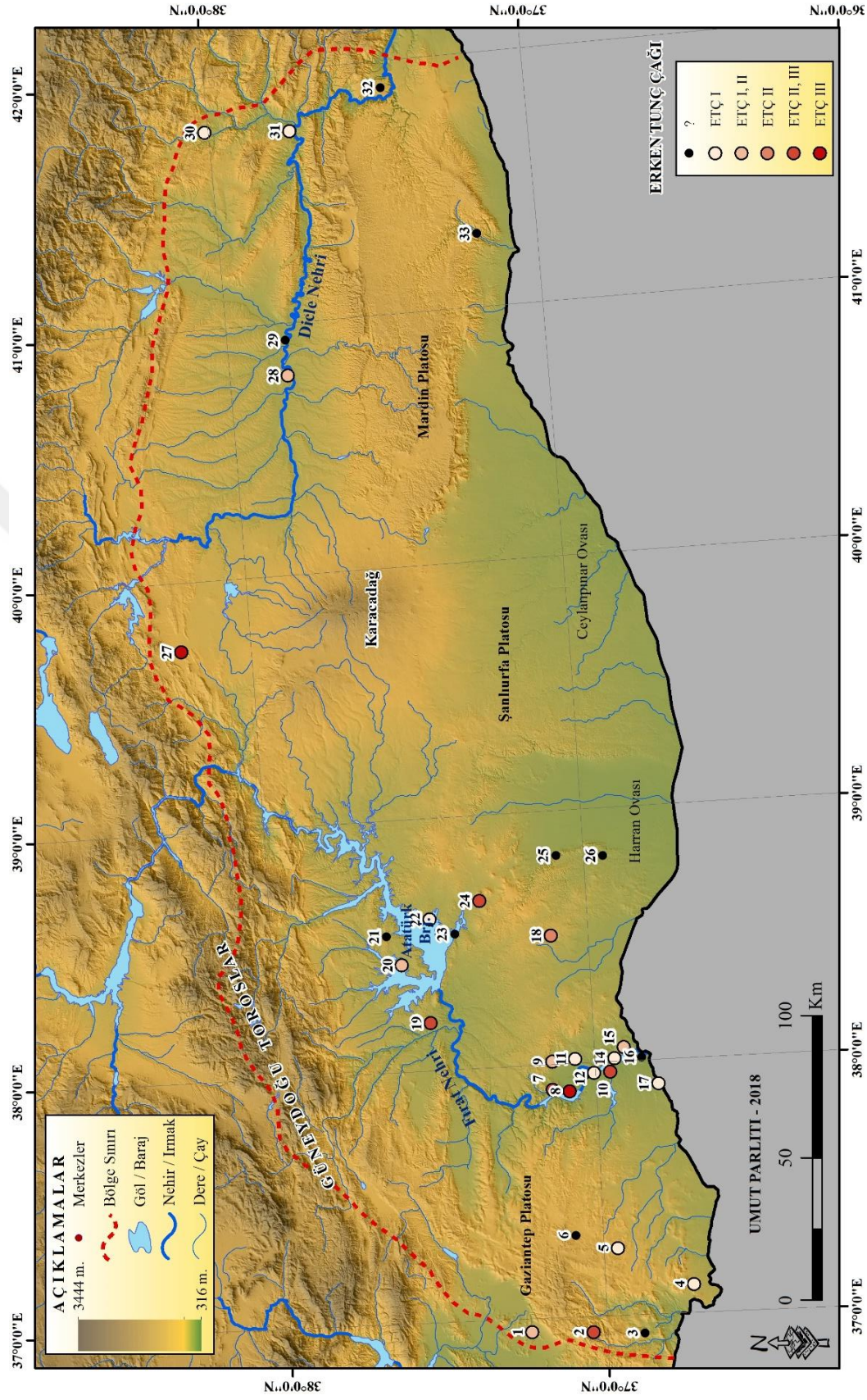

Harita 6.5. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde tespit edilen mezar/mezarlıkların olası kronolojileri.

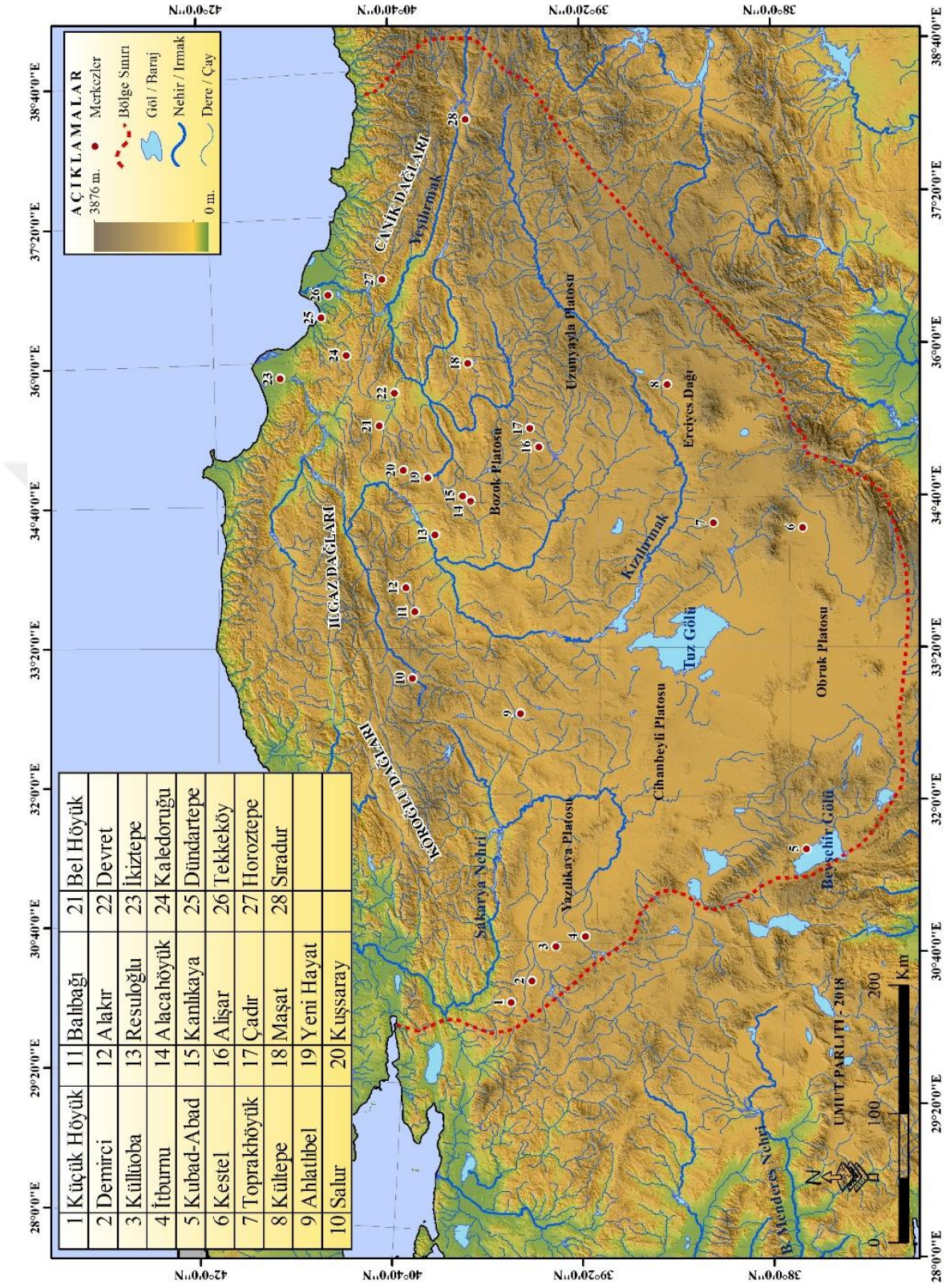

Harita 6.6. Orta Anadolu Bölgesi'nde tespit edilen mezar/mezarlıklar.

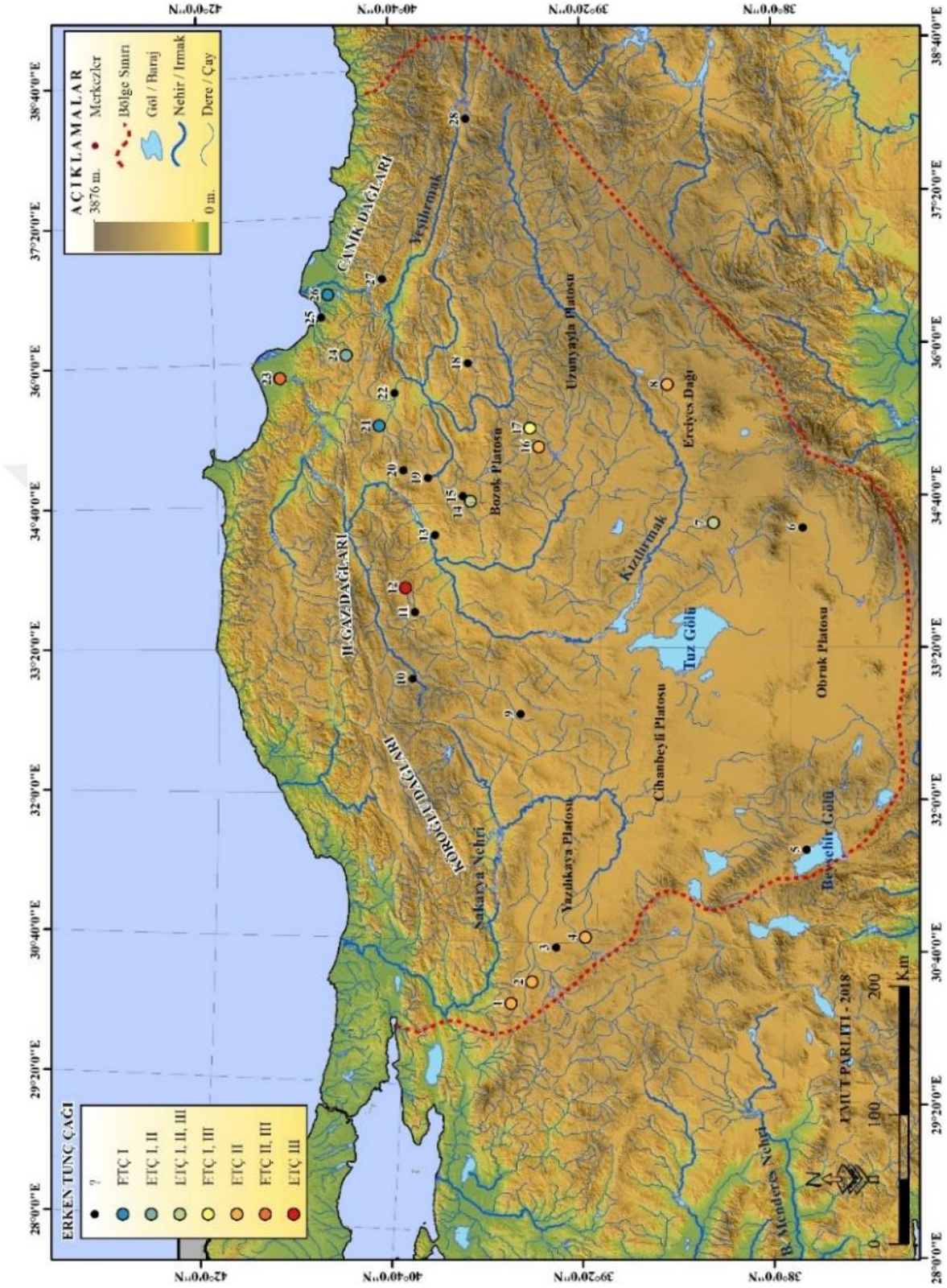

Harita 6.7. Orta Anadolu Bölgesi'nde tespit edilen mezar/mezarlıkların olası kronolojileri.

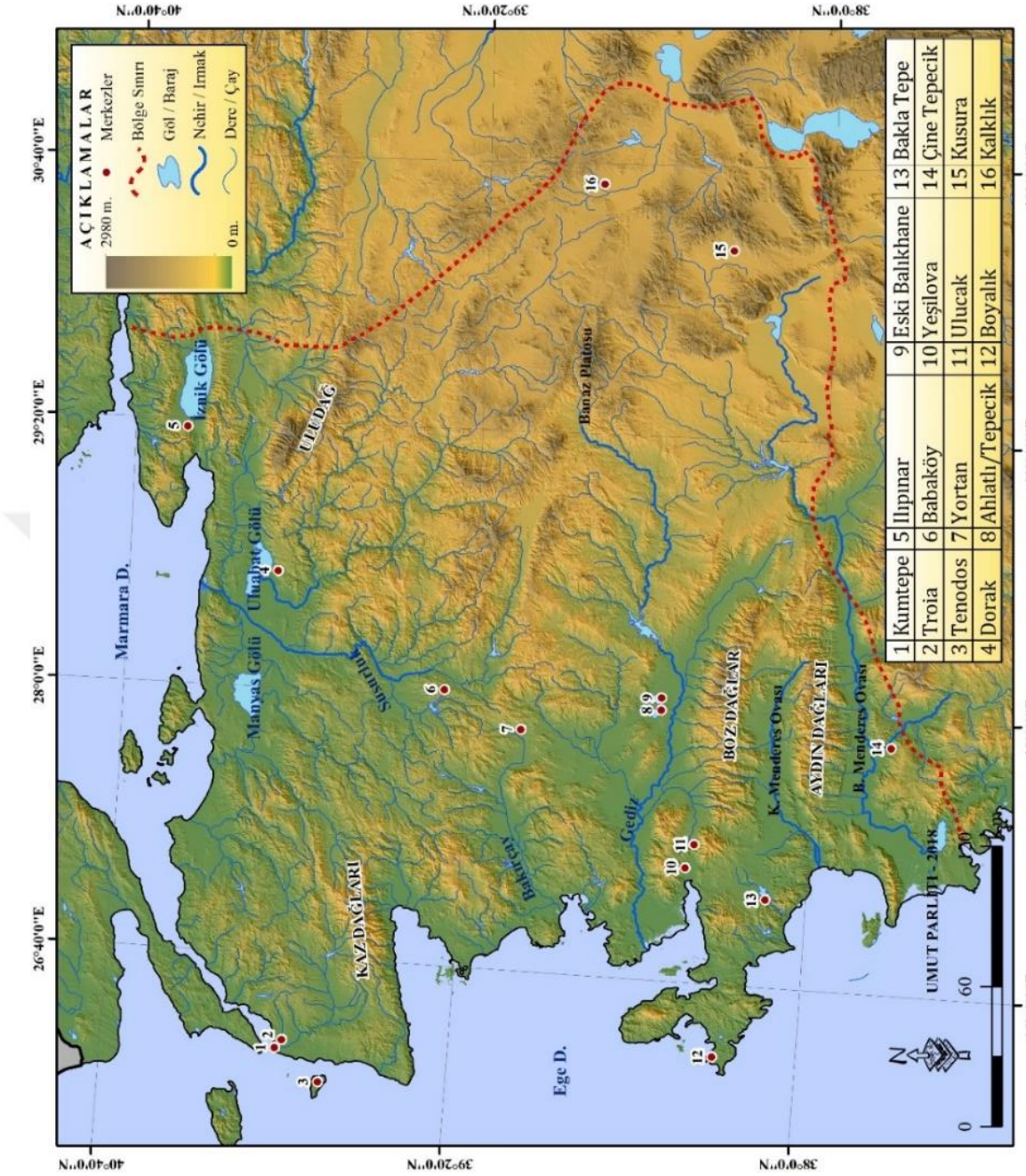

Harita 6.8. Batı Anadolu Bölgesi'nde tespit edilen mezar/mezarlıklar.

Harita 6.9. Güneybatı Anadolu Bölgesi'nde tespit edilen mezar/mezarlıklar.

Harita 6.10. Doğu Anadolu Bölgesi'nin intramural mezar gelenekleri.

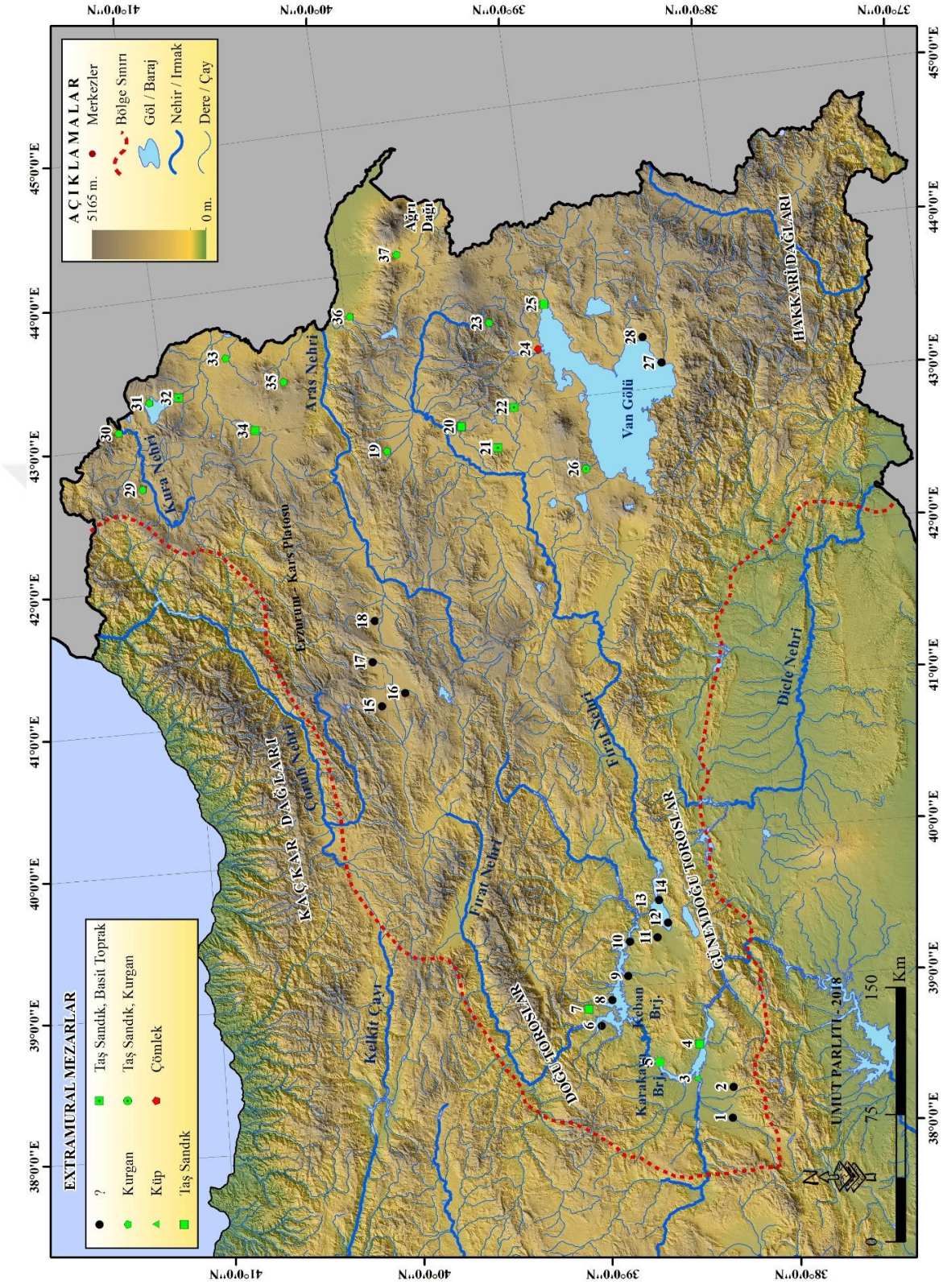

Harita 6.11. Doğu Anadolu Bölgesi'nin extramural mezar gelenekleri.

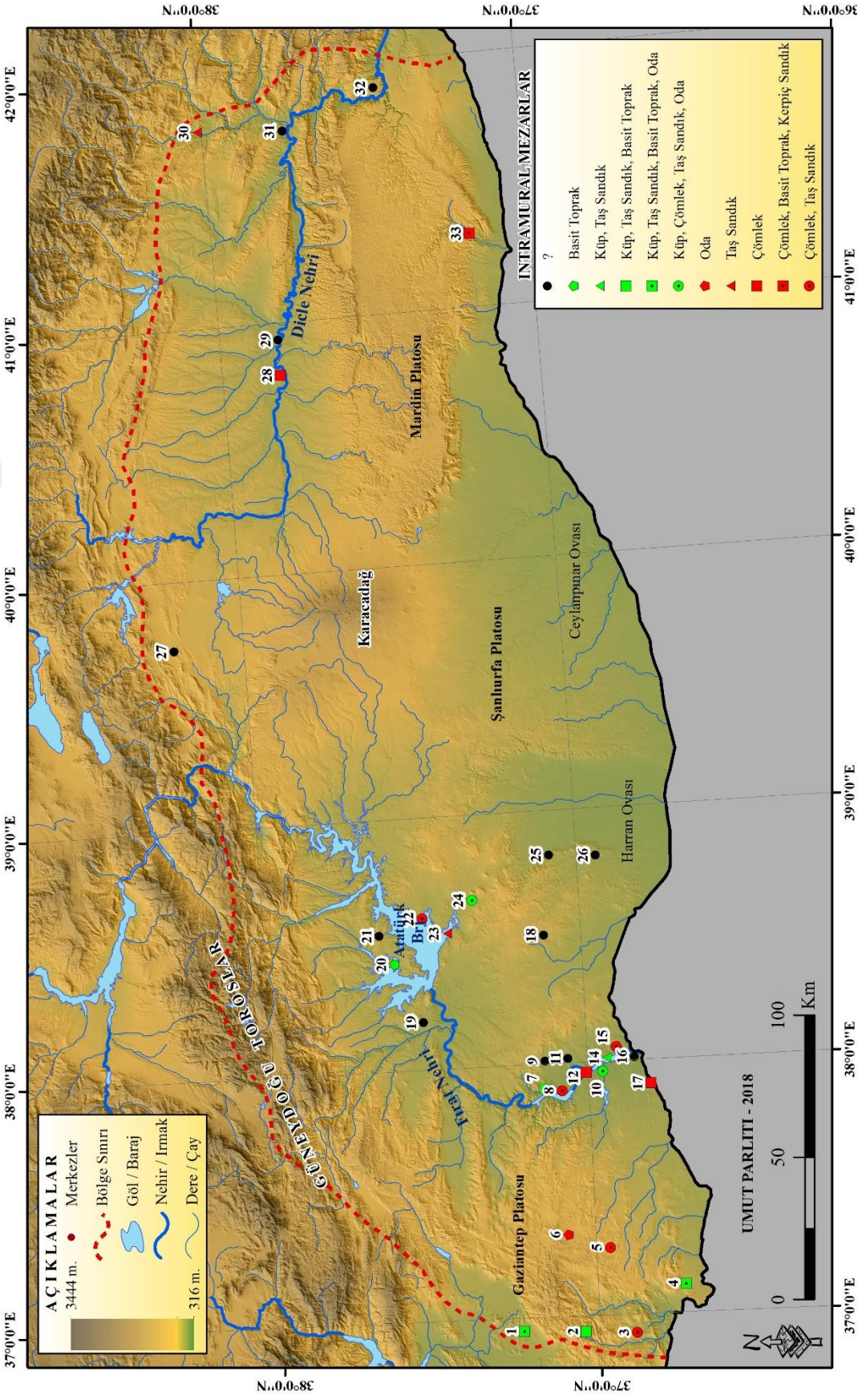

Harita 6.12. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin intramural mezar gelenekleri.

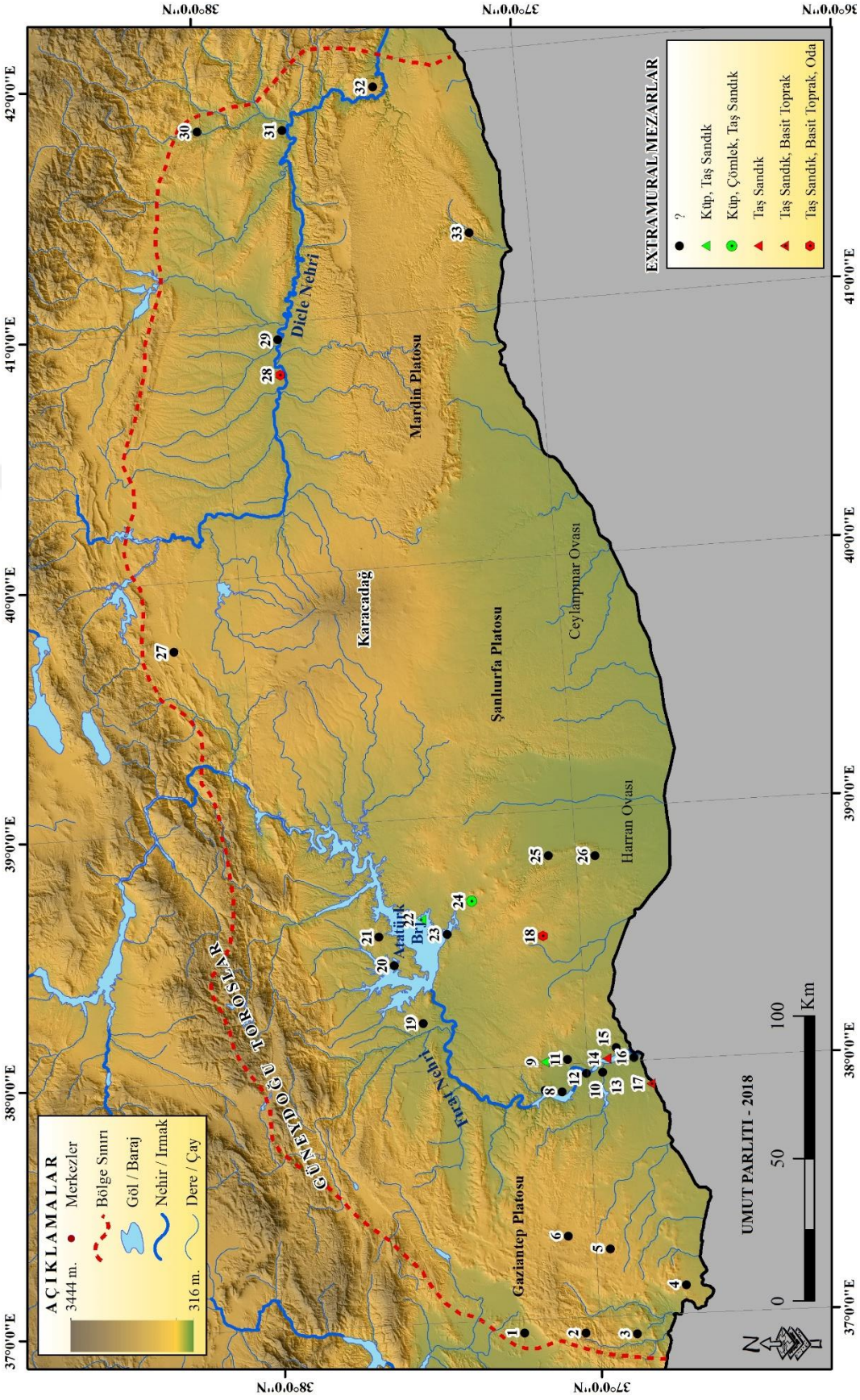

Harita 6.13. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin extramural mezar gelenekleri.

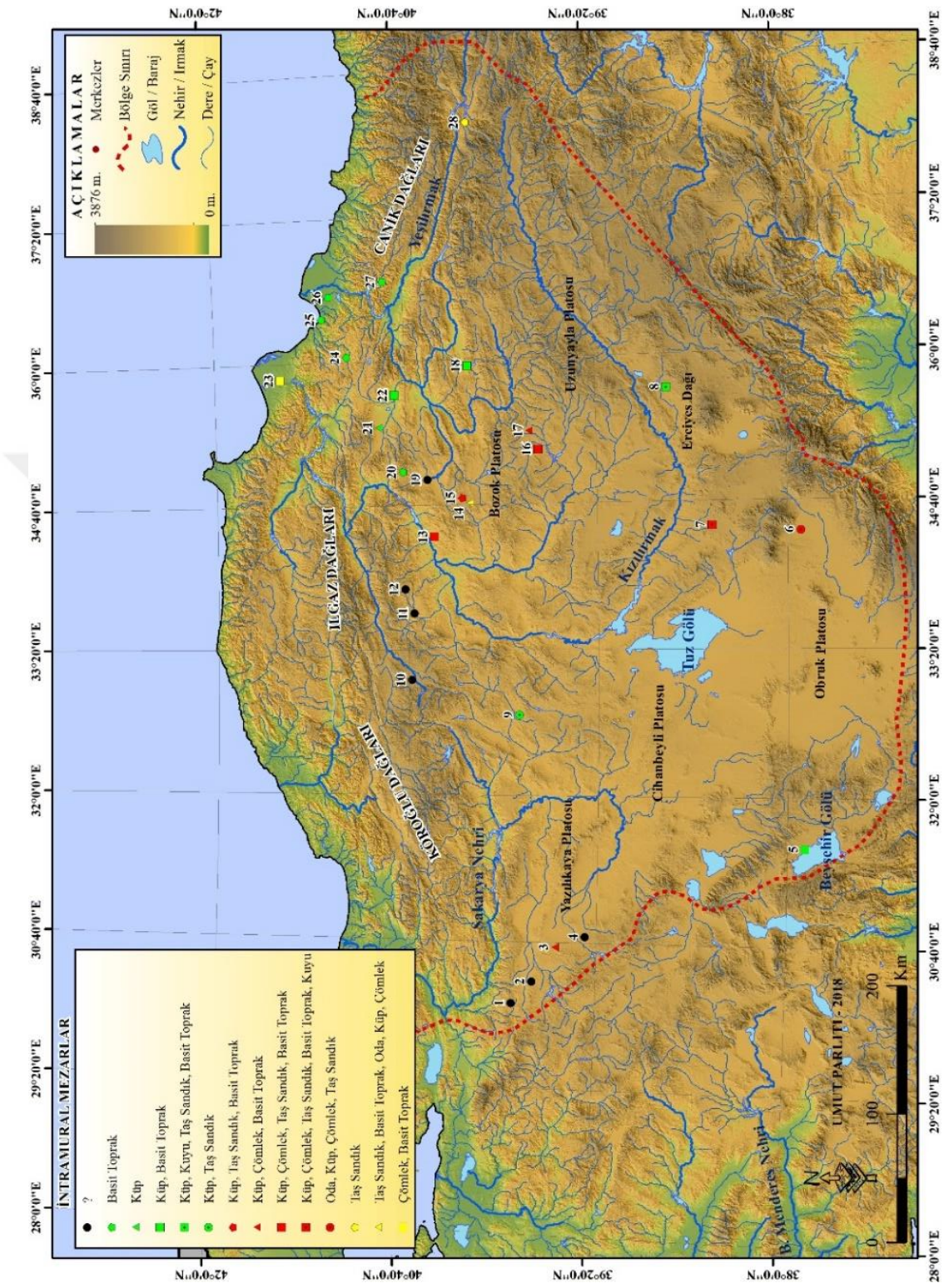

Harita 6.14. Orta Anadolu Bölgesi'nin intramural mezar gelenekleri.

Harita 6.15. Orta Anadolu Bölgesi'nin extramural mezar gelenekleri.

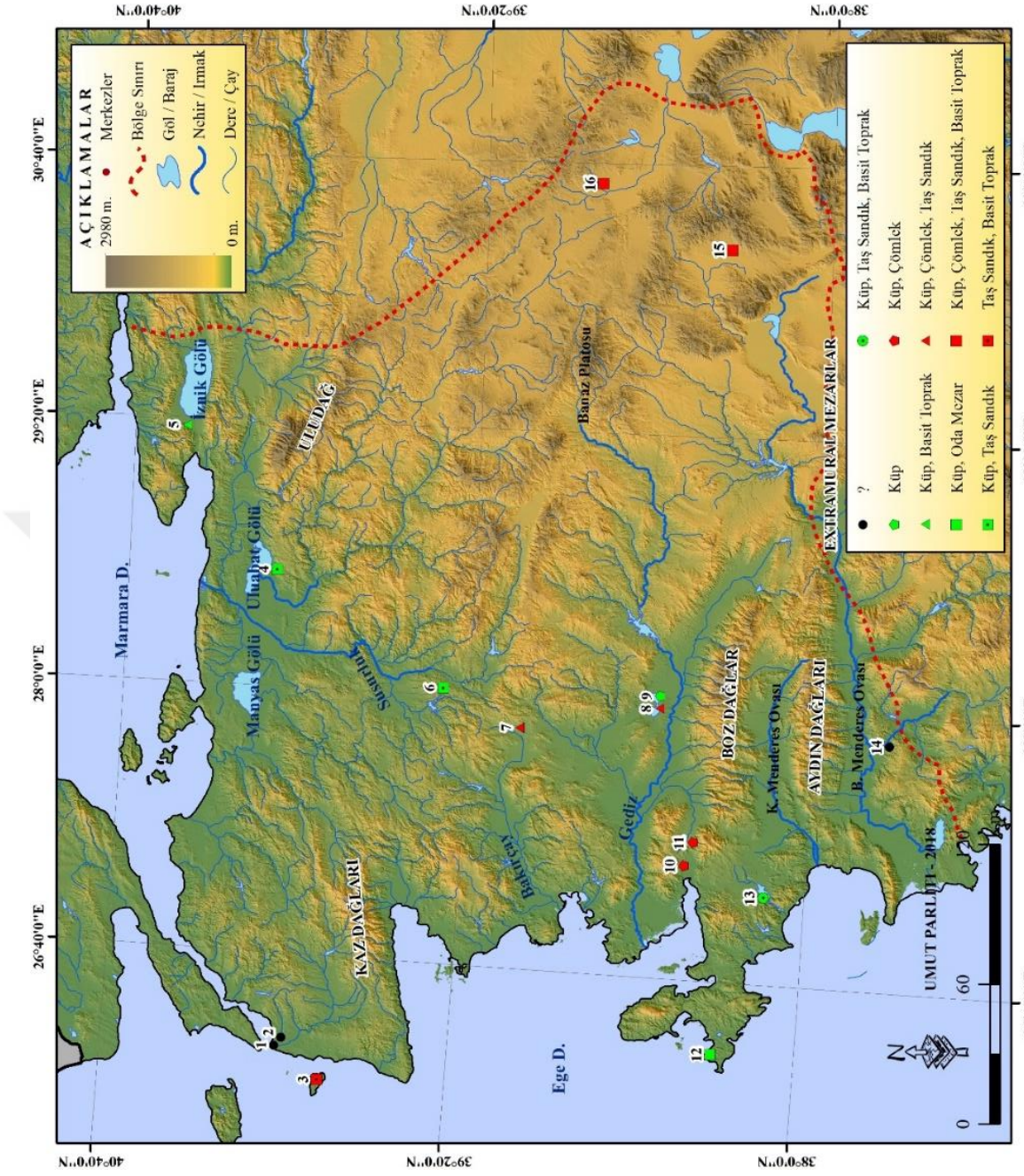

Harita 6.16. Batı Anadolu Bölgesi'nin extramural mezar gelenekleri.

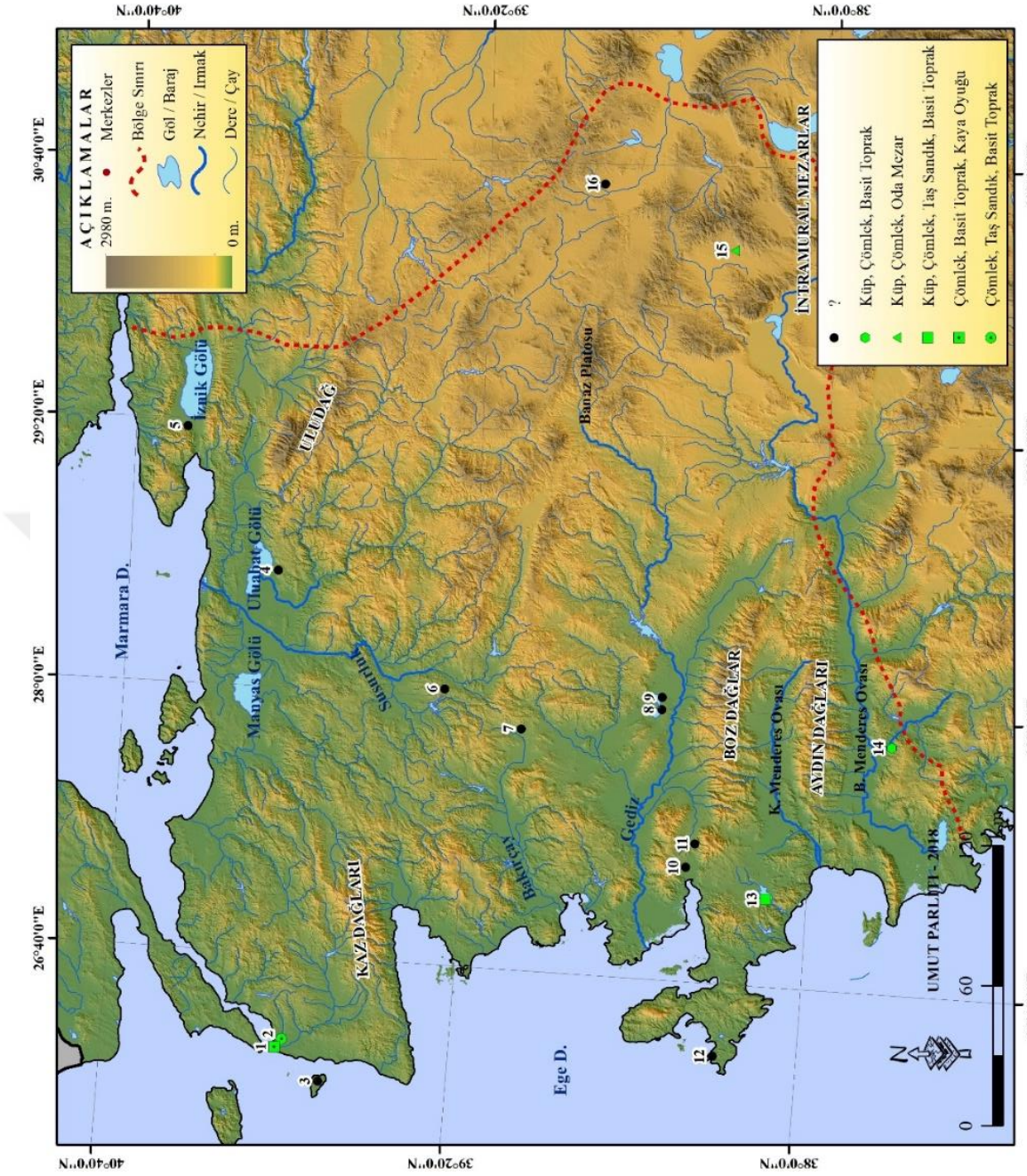

Harita 6.17. Batı Anadolu Bölgesi'nin intramural mezar gelenekleri.

Harita 6.18. Güneybatı Anadolu Bölgesi'nin extramural mezar gelenekleri.

Harita 6.19. Güneybatı Anadolu Bölgesi'nin intramural mezar gelenekleri.

EK 3. RESİMLER

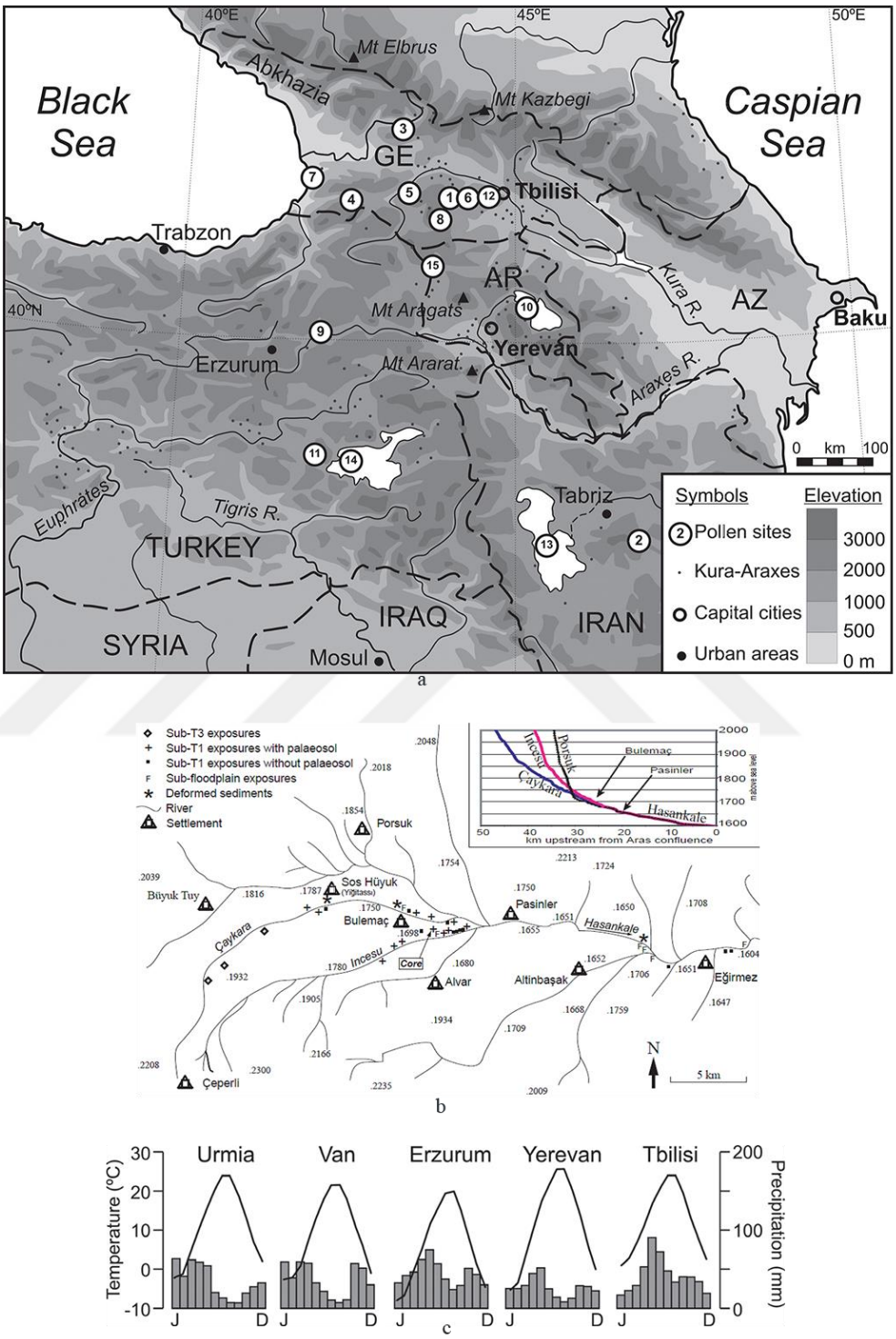

Resim 1.1. a. MÖ IV- III. binyıl polen örneklerinin alındığı Kura-Aras kültürüne ait yerleşimler 9. Pasinler, 11. Söğütlü, 14. Van Gölü (Simon Connor ve Eliso Kvavadze, 2014, 12, Fig.1), **b.** Kura-Aras coğrafyasına ait yerleşimlerin dönemsel yağış değişimi (Simon Connor ve Eliso Kvavadze, 2014, 13, Fig.2).

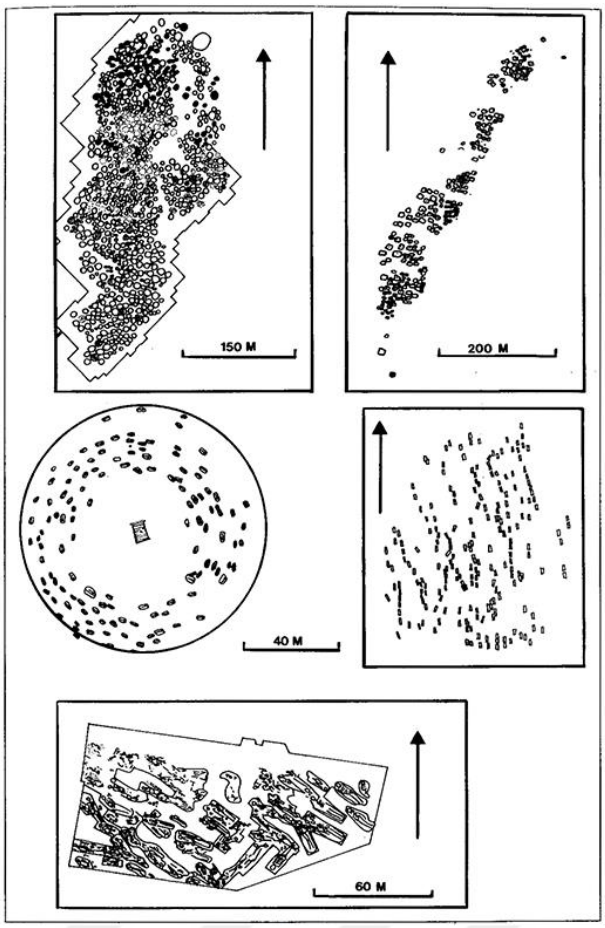

a

b

Resim 2.1. a. Sosyal tabakalanmaya bağlı olarak mezarlıklardaki farklı tip uygulamalar (Pearson 1999: 13, Fig. 1.2), **b.** Fransa Lascaux Mağarası, Ölü Adam Sahnesi (Önuçak, 2009: 9, Resim. 2).

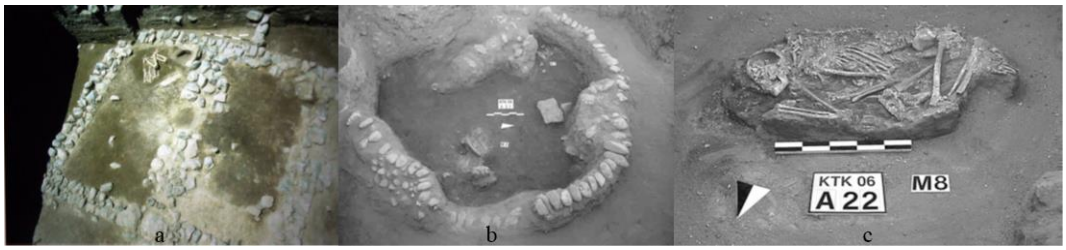

a b c

Resim 3.1. a. Cafer Höyük(Jacques Cauvin, Oliver Aurenche, Marie Claire Cauvin ve Nur Balkan Atlı, 2007, Fig. 5), **b.** Körtik Tepe (Vecihi Özkaya, Aytaç Coşkun, Oya San, Feridun S. Şahin, Gürol Barın, vd, 2010, 529, Resim. 1), **c.** Körtik Tepe (Vecihi Özkaya, 2008, 370, Resim. 7).

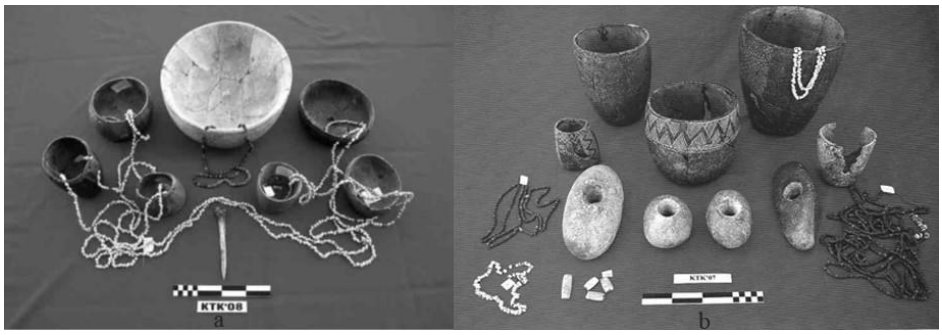

Resim 3.2. Körtik Tepe mezar buluntu grubu (Vecihi Özkaya, Aytaç Coşkun, Oya San, Feridun S. Şahin, Gürol Barın, vd, 2010, 531, Resim. 5; 2016, 658, Fig. 5).

Resim 3.3. a. Çayönü (Mehmet Özdoğan, 2002, 70, Fotoğraf: Çayönü), **b.** Hasankeyf (Necmi Karul, 2013, 96, Resim. Hasankeyf), **c.** Aşıklı Höyük (Özterzi, Sevil, 2011, 48, Resim. 3), **d.** Aşıklı Höyük (Ufuk Esin, 2001, Fig. 6b), **e.** Pınarbaşı (Douglas Baird, 2007, Fig. 14), Salat Camii Yanı (Yutaka Miyake, 2010, 448, Resim 4), Hakemi Use (Halil Tekin, 2009, 420, Resim. 3).

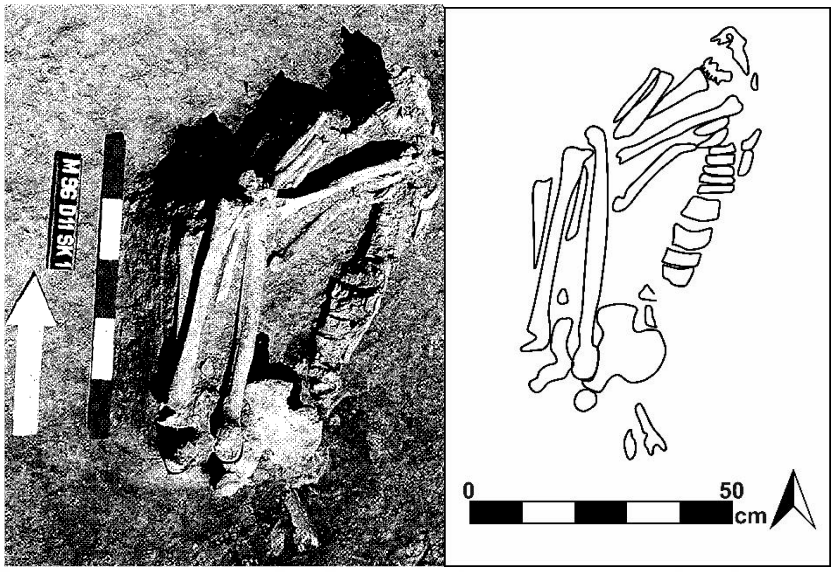

Resim 3.4. Musular'da açığa çıkartılan hocker pozisyonunda iskelet (Metin Özbek, 1998, 169, Resim. 1'den Eyüp Caner tarafından çizilmiştir).

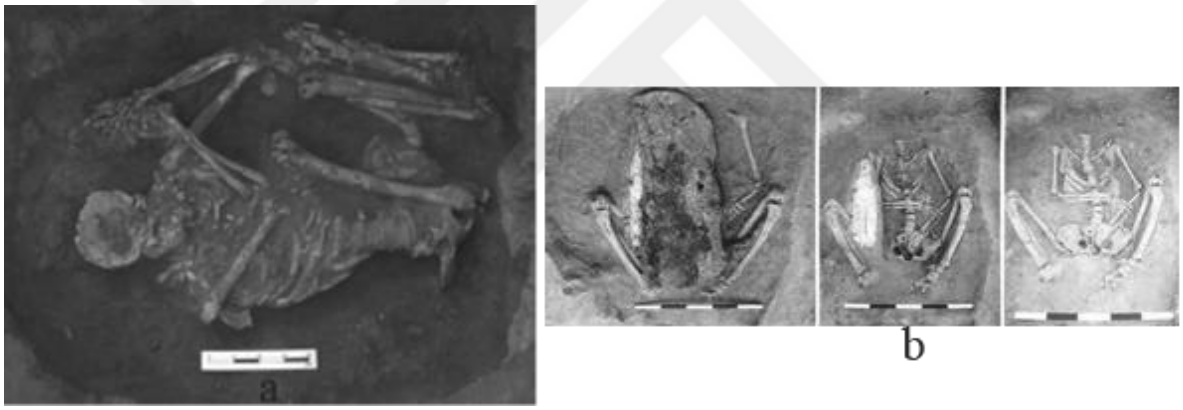

Resim 3.5. a. Akarçaytepe (Mihriban Özbaşaran, Eyüp Bucak ve Miquel Molist, 2007, 202, Resim. 4), **b.** Çatalhöyük (Ian Hodder, 2007, Fig. 10).

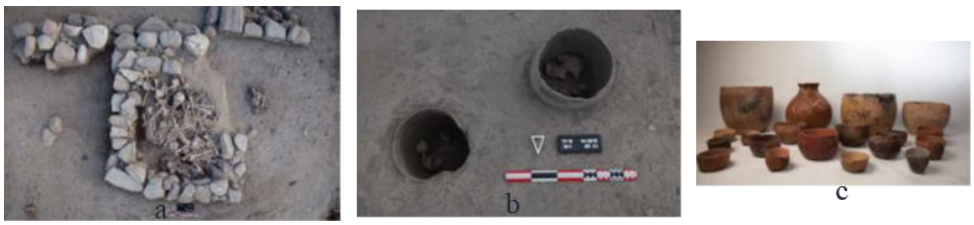

Resim 3.6. a. Tepecik Çiftlik mezarları ve buluntuları (Erhan Bıçakçı, 2012, 84-85, Resim. 6, 8).

Resim 3.7. a. Köşk Höyük mezarları (Aliye Öztan, Fazlı Açıkgöz ve Benjamin S. Arbuckle, 2010, 268, Resim 12; Aliye Öztan, 2007, Fig. 12, Aliye Öztan, 2002, 63, Resim. 5).

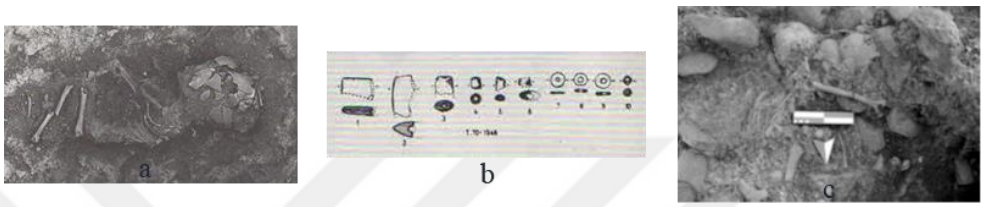

Resim 3.8. a. Tülintepe, **b.** Tepecik (Ufuk Esin ve Güven Arsebük, 1982, 124, Lev. 87, 4), **c.** Havuz Mevkii (A. Tuba Ökse, Ahmet Görmüş, Erkan Atay ve Nihat Erdoğan, 2012, 203, Resim. 7).

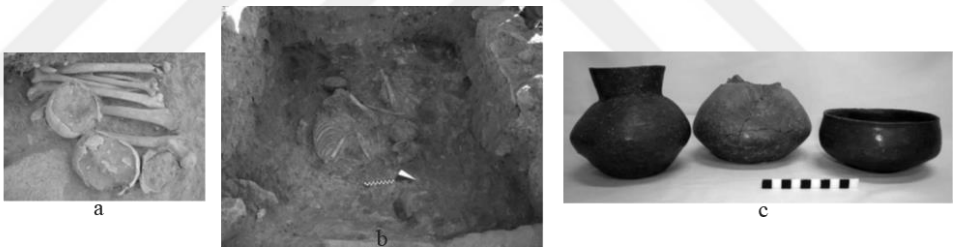

Resim 3.9. a. Tepecik Çiftlik mezarları ve buluntuları (Erhan Bıçakçı, Çiler Altınbilek Erol Faydalı, 2006, 227, Resim. 6, Aliye Öztan, Fazlı Açıkgöz, Süleyman Özkan, Merih **c.** Erek, ve Benjamin S. Arbucle, 2007, 548, Resim. 13-Resim. 14).

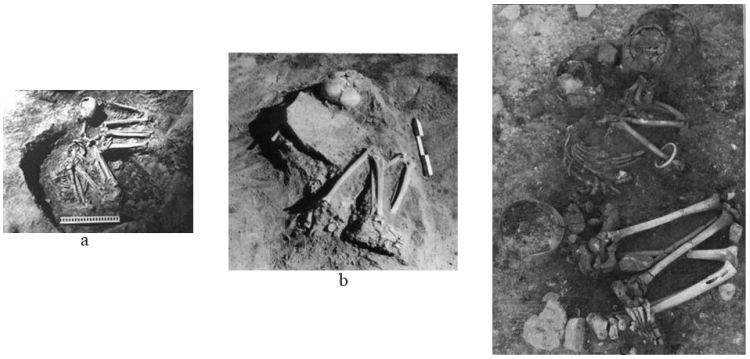

Resim 3.10. a. Hacılar, (Refik Duru, 2016, 97, Fig. 291), **b.** Kuruçay (Sevil Özterzi, 2011, 104, Resim. 27), **c.** Aktopraklık (Necmi Karul, 2009, 63, Resim. Aktopraklık 1).

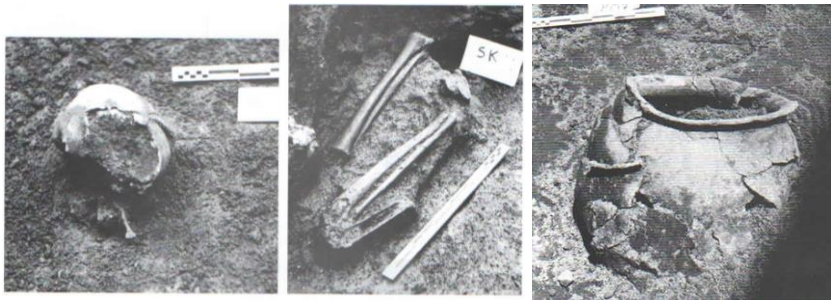

Resim 3.11. Gedikli Karahöyük IV. kültür evresine ait mezarlar (Refik Duru, 2006, Lev. 26/1,2, Lev. 29/1).

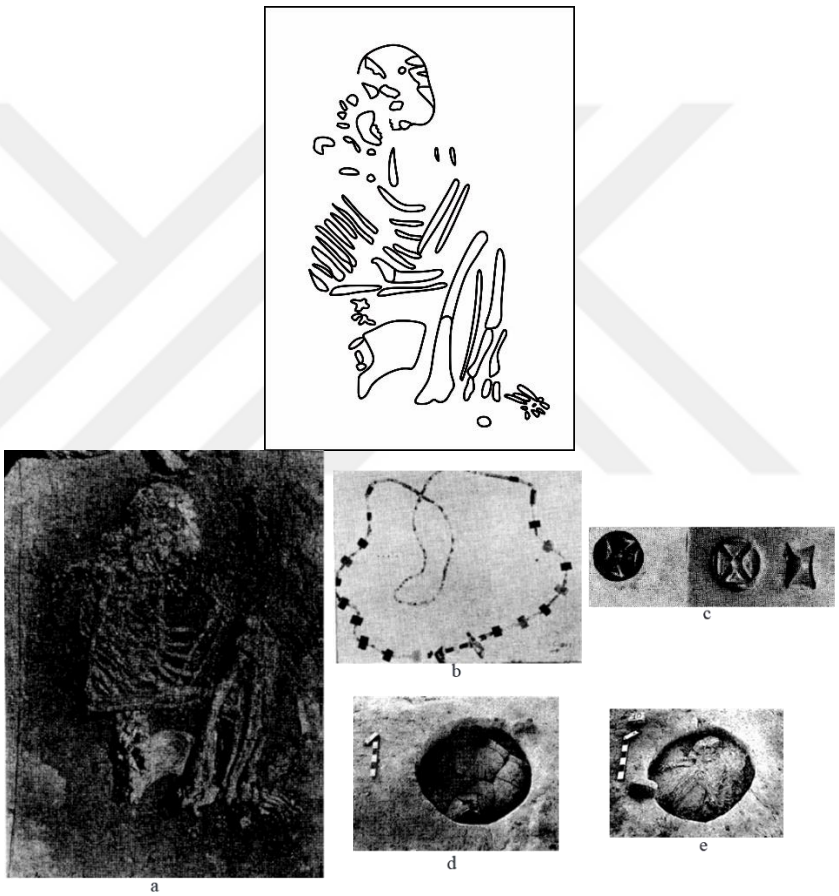

Resim 3.12. a. Arslantepe VII. Kata ait mezar içerisindeki hocker pozisyonlu birey (Alba Palmieri, 1970, 210, Fig. 12'den Eyüp CANER tarafından çizilmiştir), **b.** Arslantepe VII'deki Mezar No.1 içerisinde ele geçen kolye (Alba Palmieri, 1970, 210, Fig. 13), **c.** Arslantepe Mezar No. 1'de ele geçen mühür (Alba Palmieri, 1972, 211, Fig. 14), **d.** Arslantepe Geç Kalkolitik mezarı, çömlek tipinde çocuk gömütü üstte (Alba Palmieri, 1974, 142, Figs. 5), **e.** Arslantepe Geç Kalkolitik Mezarı açılıp, çömlek mezar ve bireyi örten yarım kap kaldırıldıktan sonra (Alba Palmieri, 1974, 142, Figs. 6).

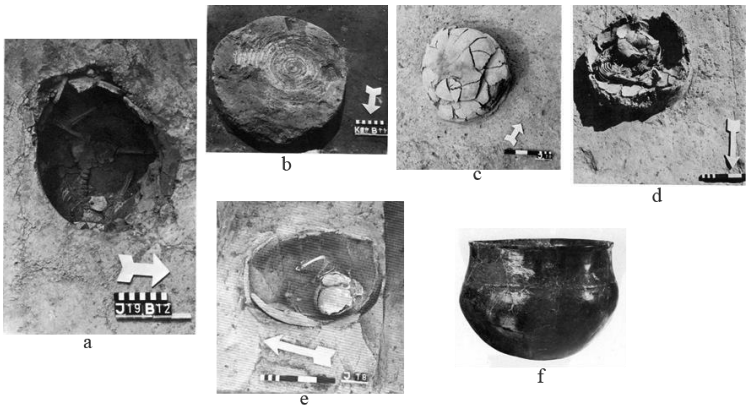

Resim 3.13. a. Norşuntepe, Pithos/Küp mezar (Harald Hauptmann, 1982, Lev. 21, 4), **b.** Norşuntepe'nin Geç Kalkolitik Sepet- Örgü mezarı (Harald Hauptmann, 1982, 22, Lev. 21, 3), **c.** Norşuntepe, MÖ IV. binyıl sonu MÖ III. binyıl başlarına geçiş; A-B pithos mezarı (Harald Hauptmann, 1976 54, Lev. 42, 1), **d.** A-B pithos mezarı açıldıktan sonra (Harald Hauptmann, 1976 54, Lev. 42, 2), **e.** Norşuntepe'nin Batı Yamaç kazısında tespit edilen çömlek tipi mezar ve içerine hocker pozisyonunda gömülen çocuk (Harald Hauptmann, 1979, Lev. 28, 3), **f.** Norşuntepe, mezar hediyesi (Harald Hauptmann, 1982, 29, Lev. 23,3).

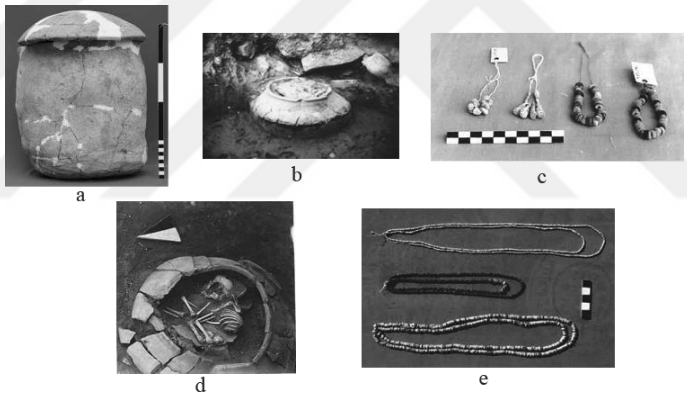

Resim 3.14. a. Kuriki Höyük, Geç Uruk Küp Mezarı (Elif Genç, 2016, 179, Resim. 3), **b.** Samsat'ın XXV. Kat çömlek mezarı (Nimet Özgüç, 2009, Resim. 392), **c.** Samsat, XXVI. Kat 10-11 No.lu çömlek mezarın kolye ve bilezikleri (Nimet Özgüç, 2009, Levha. 172, Resim. 402), **d.** Samsat, XXVI. Kat 13 No.lu çömlek mezar (Nimet Özgüç, 2009, Levha. 173, Resim. 403), **e.** Samsat, XXVII Kat içerisindeki mezar buluntusu kolyeler (Nimet Özgüç, 2009, Levha. 176, Resim. 416).

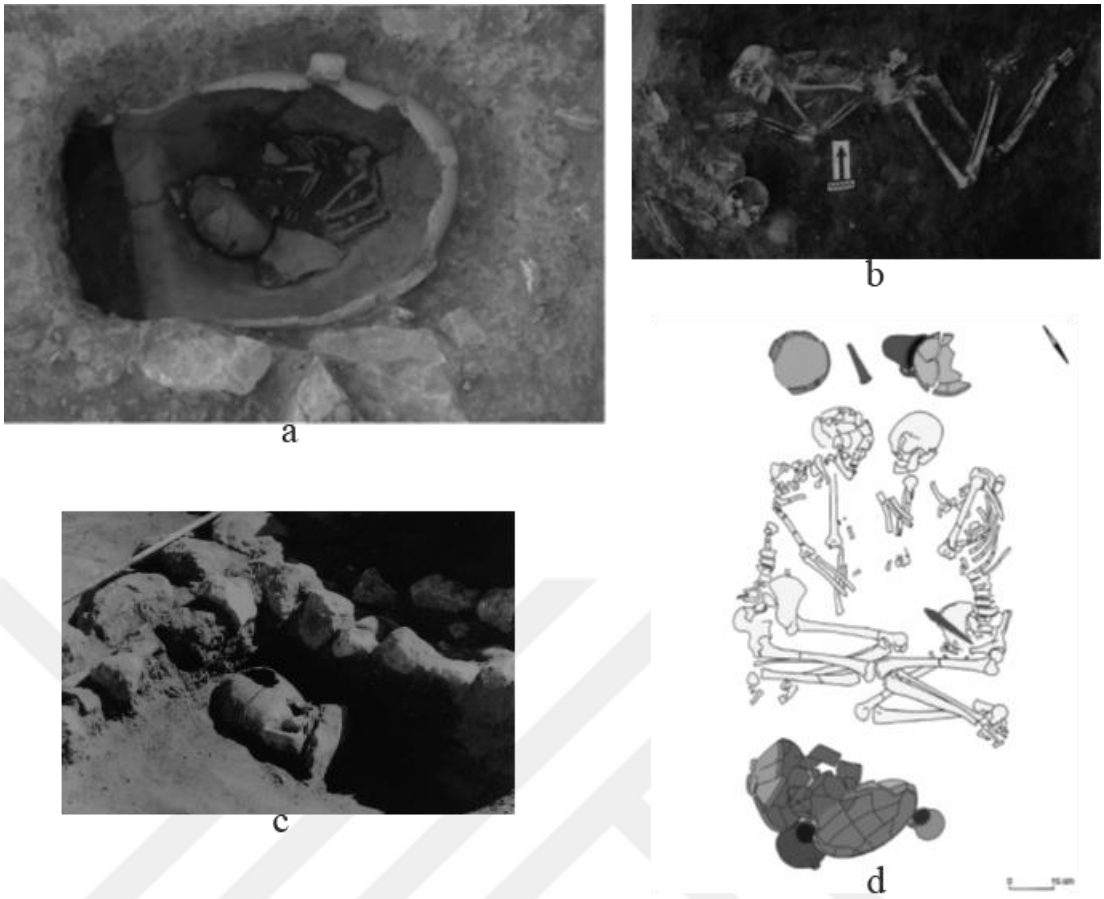

Resim 3.15. a. Kubad Adad Sarayı'ndan Geç Kalkolitik Çağa ait çömlek mezar (Rüçhan Arık, 2014, 400, Resim. 10), **b.** Kuruçay, GKÇ hocker pozisyonunda gömüt (Refik Duru, 2008, 133, Res. 265), **c.** Kuruçay, Geç Kalkolitik Çağa ait çömlek mezar tipi (Refik Duru, 2008, 134, Res. 267), **d.** Ilıpınar 4. Tabakasına (Geç Kalkolitik Çağ) ait çiftli gömü uygulaması (Bleda S. Düring, 2011, 215, Fig. 6.5).

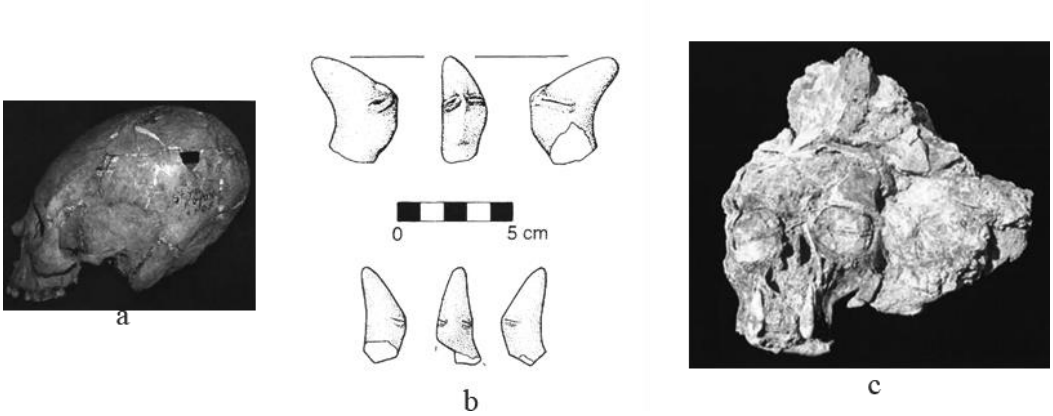

Resim 3.16. a. Tell esh-Sheikh'te tespit edilen deformasyonlu kafatası (Rana Özbal, 2014, 72, Resim. 15), **b.** Tell Kurdu'da ele geçen deformasyonlu kafataslı figürinler (Rana Özbal, 2014, 73, Resim. 16), Niğde Köşk Höyük'ten kil sıvalı kafatası (Metin Özbek, 2005, 135, Resim. 2b).

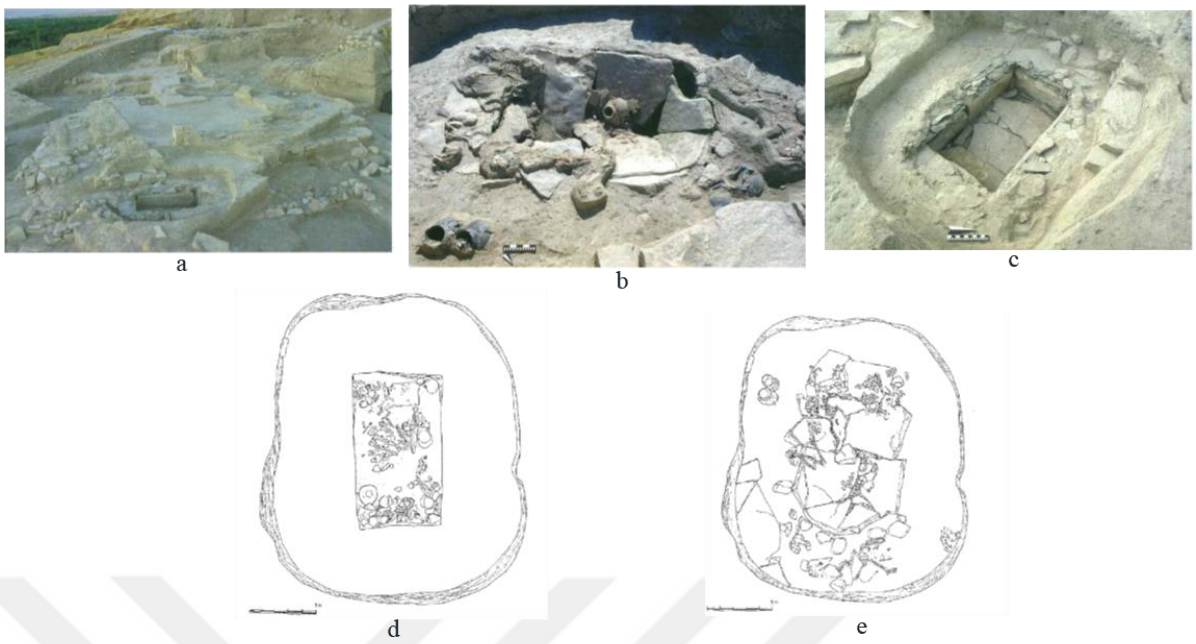

Resim 4.1. a. Arslantepe'nin MÖ III. binyıl başına verilen taş sanduka mezarı (Marcella Frangipane, 2001, 13, Fig. 4), **b.** Arslantepe'nin krali mezarının (T1) açılmadan önceki ilk hali (Marcella Frangipane, 2001, 17, Fig. 12), **c.** Arslantepe'nin krali mezarı (T1) açıldıktan sonra (Marcella Frangipane, 2001, 17, Fig. 11), Arslantepe krali mezarı açıldıktan sonra ve içerisindeki bireyin iskeleti (Frangipane,- Nocera,- vd. "New Symbols of a New Power in a Royal Tomb from 3000 BC. Arslantepe, Malatya", *Paleorient, Annee, Vol. 27/2,* 2001, Fig. 3), **e.** Arslantepe'nin krali mezarı (T1) ve taş sanduka üzerindeki bireylerin (S150) iskeletleri (Frangipane,- Nocera,- vd. "New Symbols of a New Power in a Royal Tomb from 3000 BC. Arslantepe, Malatya", *Paleorient, Annee, Vol. 27/2,* 2001, 109-110, 120, Fig. 1).

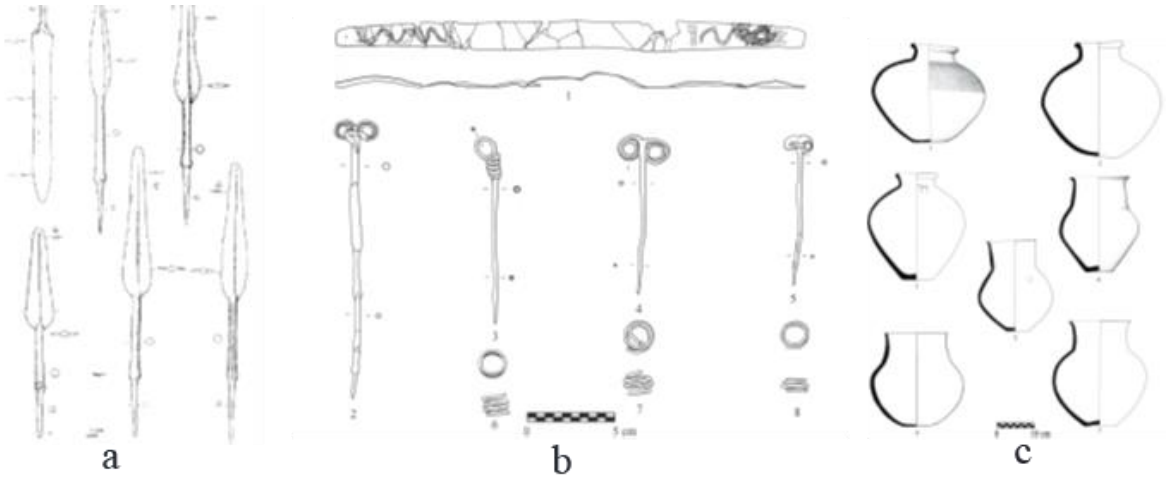

Resim 4.2. a. Arslantepe'deki krali mezarda ele geçen bazı ok uçları ve uzun kılıç (Marcella Frangipane, 1998, 305, Fig. 7), **b.** Sanduka mezar üzerindeki iskeletlerle (H223: 1-3,6; H224: 4-5, 7-8) ele geçen ölü hediyeleri (Giulio Palumbi, 2008, Fig. 4.3), **c.** Taş Sanduka üzerindeki iskeletlerle birlikte (S150) ele geçen kaplar 1-3: Mezopotamya etkili; 4-7: Güney Kafkasya etkili kaplar (Giulio Palumbi, 2008, Fig. 4.4).

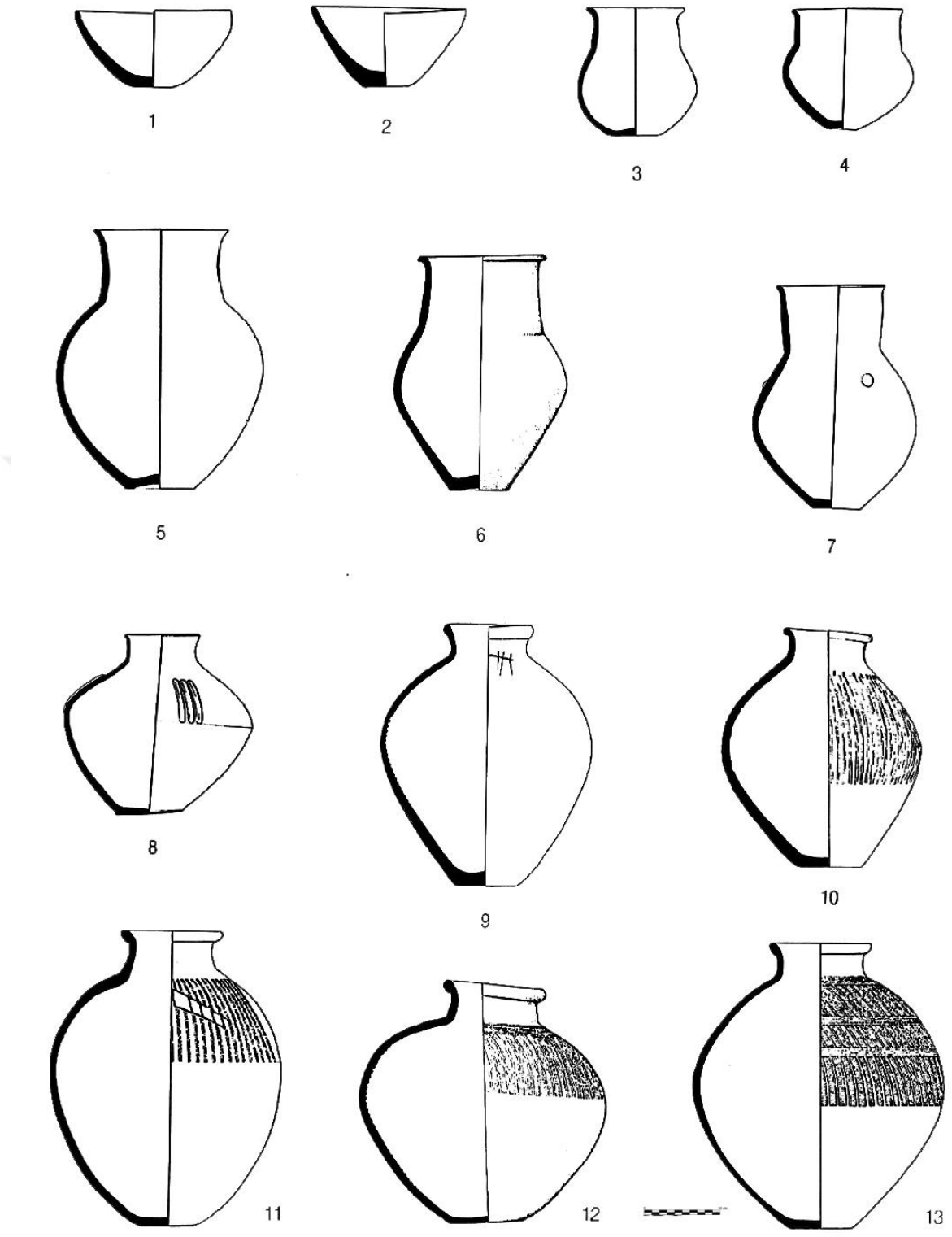

Resim 4.3. Krali mezar buluntuları. 1-7: Transkafkasya bağlantılı Kırmızı-Siyah Kaplar; 8-13 Çark yapımı Mezopotamya etkili çömlekler (Marcella Frangipane, 2000, 470, Fig. 16'den Eyüp CANER' tarafından çizilmiştir).

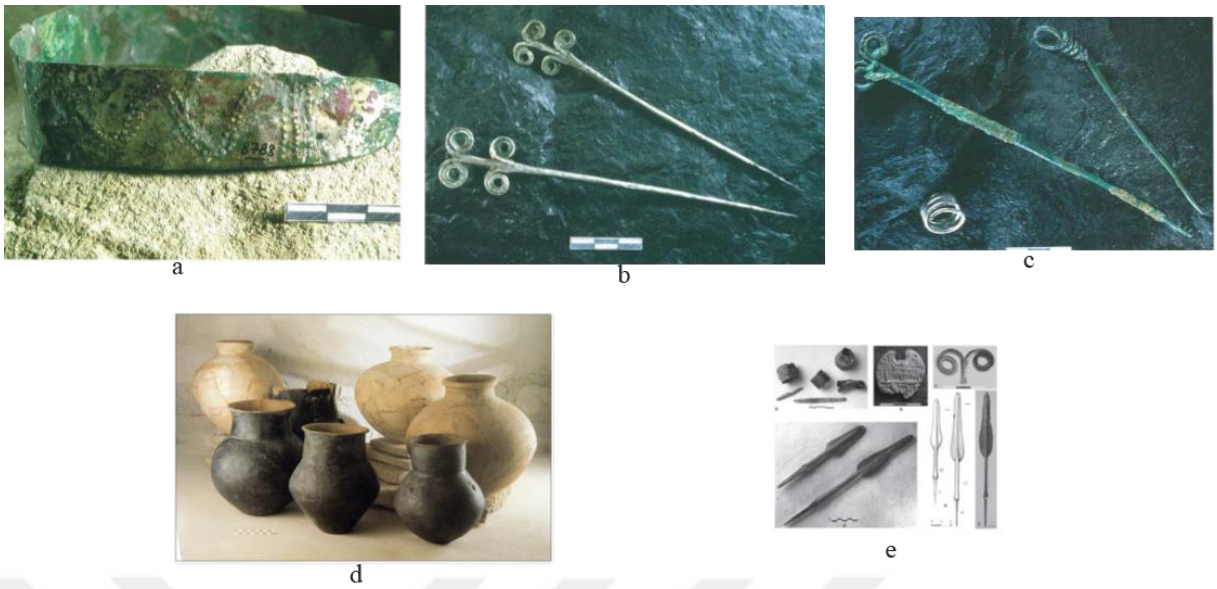

Resim 4.4. a. Arslantepe'nin taş sanduka mezarında (T 1) ele geçen bakır gümüş karışımı diadem (Marcella Frangipane, 2001, 18, Fig. 14). **b.** Arslantepe, (T 1) bakır ve bakır-gümüşten yapılmış kişisel süs eşyaları (Marcella Frangipane, 2001, 22, Fig. 15), **c.** Krali mezar içerisindeki bireyin omuz kenarında ele geçmiş çift spiral başlı iğne (Marcella Frangipane, 2001, 22, Fig. 20), Arslantepe krali mezar üzerindeki bireylerle (T1) birlikte ele geçen Suriye-Mezopotamya ve Kura-Aras kapları (Marcella Frangipane, 2001, 22, Fig. 21; Catherine Marro, 2011, Figure. 12.2), **e.** Arslantepe Metal buluntuları **a-d)** Yapı 36 (MÖ IV. Binyıl) buluntuları, **e-f)** krali mezar buluntuları (Marcella Frangipane, 2014, Fig. 10).

Resim 4.5. a. Arslantepe krali mezarından (T1) Basit Formlu Kap; **b.** Arslantepe Kral mezarından (T1) kırmızı-siyah kap; **c.** Arslantepe krali mezarından (T1) mızrak başı; **d.** Arslantepe krali mezarından (T1) mızrak başı; **e.** Arslantepe krali mezarından (T1) Çift sarmal başlı iğne; **f.** Arslantepe krali mezarından (T1) Gümüş saç sarmal; **g.** Arslantepe krali mezarından (S150) Diadem (Giulio Palumbi, 2007, 29, Fig. 8).

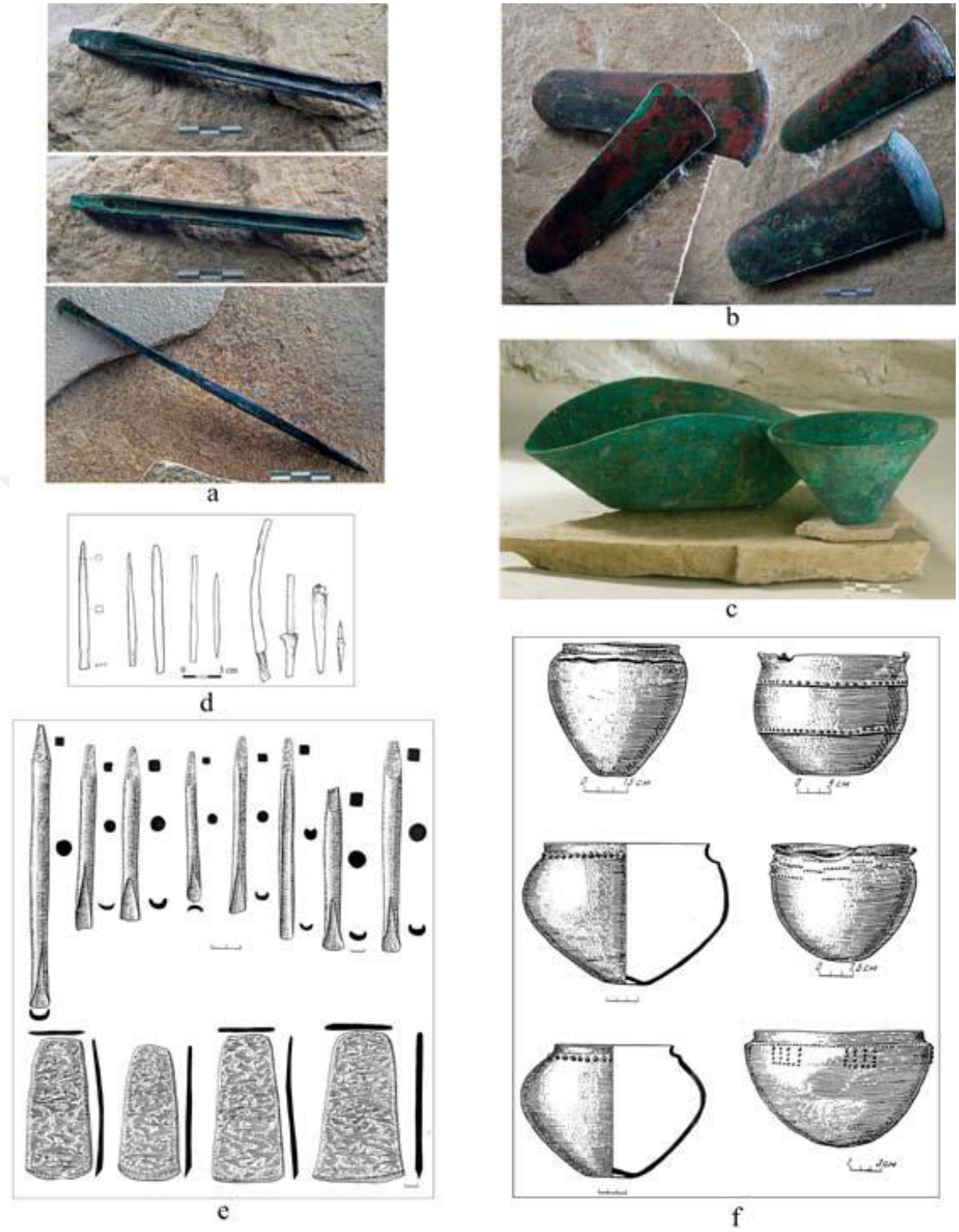

Resim 4.6. a. Arslantepe Krali mezarından (T1) kesici ve delici aletler; **b.** Arslantepe Krali mezarından (T1) baltalar; **c.** Arslantepe Krali mezarından metal kaplar (T1); **d.** Novosvobodnaya (Klady) Mezarından metal aletler; **e.** Kuzey Kafkasya kurganlarından gelen keskiler ve baltalar; **f.** Kuzey Kafkasya Kurganlarından Metal kaplar (Giulio Palumbi, 2007, 30, Fig. 9).

a

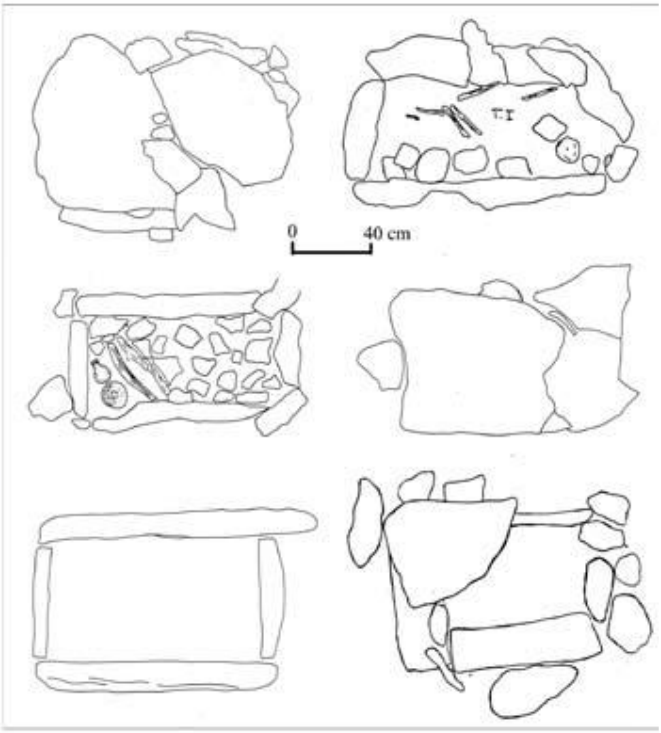

b

c

Resim 4.7. a. Arslantepe Kral Mezarından in situ materyaller; **b.** Suyatağı Mezarlığından taş sanduka mezarlar; **c.** Arslantepe taş sanduka mezar (Giulio Palumbi, 2007, 31, Fig. 10).

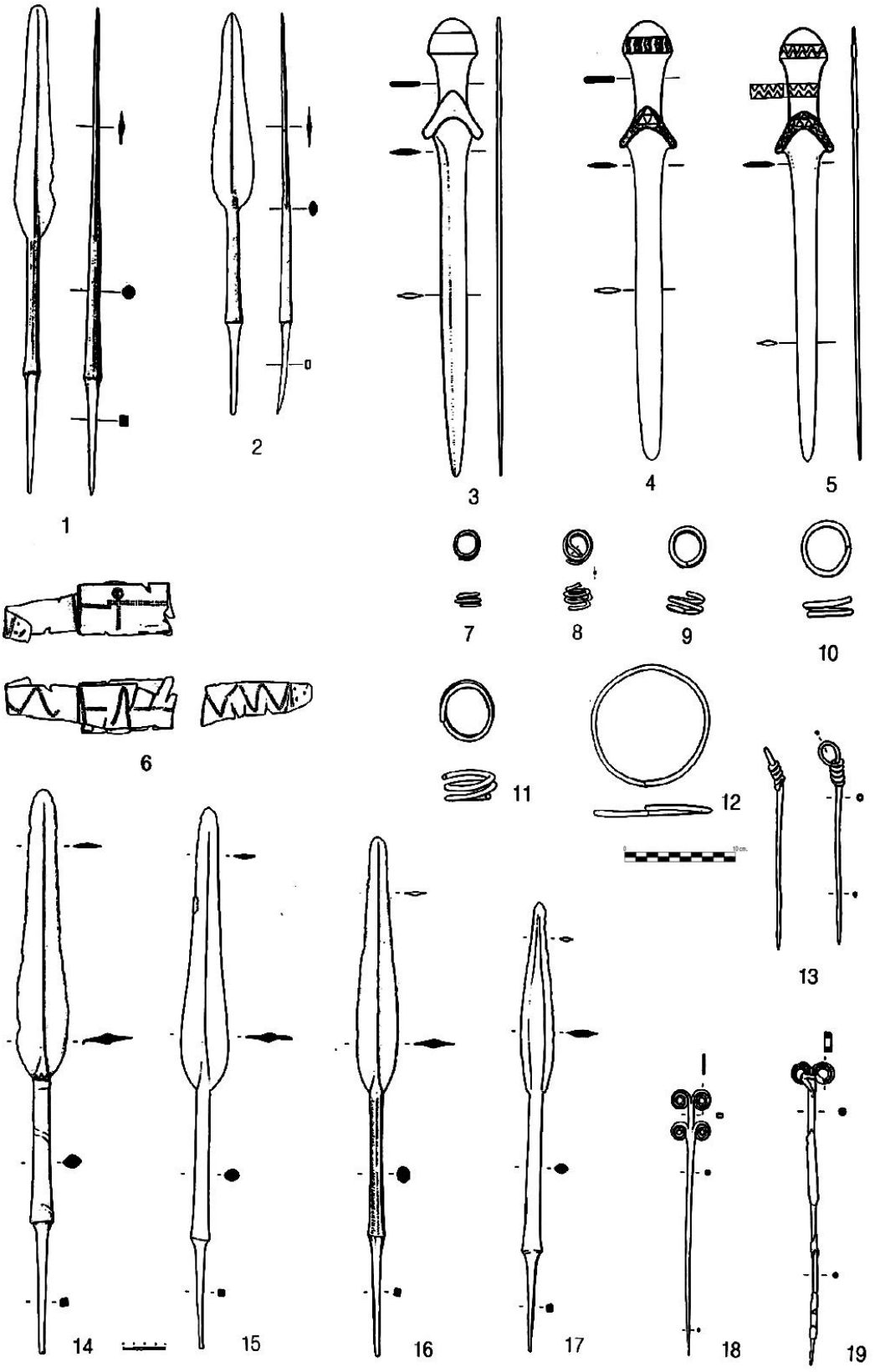

Resim 4.8. Arslantepe krali mezar ve yerleşimden metal buluntular. 1-5: Period VI A halk yerleşiminde ele geçen metal objeler; 6-19: "Krali mezar"a ait metal buluntular (Marcella Frangipane, 2000, 471, Fig. 17'den Eyüp CANER tarafından çizilmiştir).

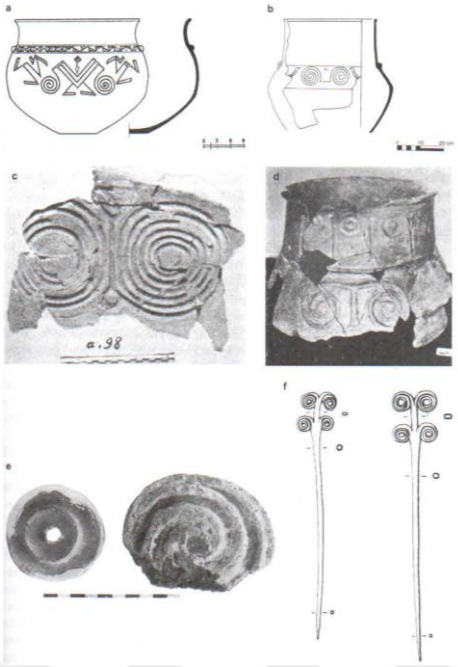

Resim 4.9. Doğu Anadolu ve Transkafkasya'da görülen spiral motif çeşitleri (Catherine Marro, 2011, 298, Figure 12.3):
a. Gegharot Ermenistan; **b.** Kiketi, Gürcistan; **c.** Karaz Türkiye; **d.** Karaz, Türkiye;
e. Pulur-Sakyol, Türkiye; **f.** Arslantepe, Türkiye (Krali Mezar, spiral saç iğneleri).

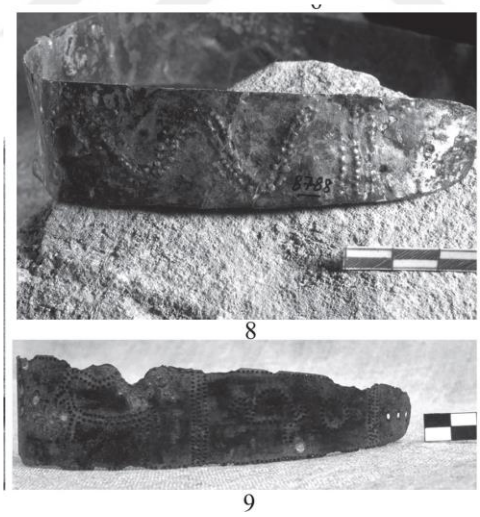

Resim 4.10. 8. Arslantepe krali mezar (T1) buluntusu; 9. Kvatskhelebi Mezar No.2 buluntusu (Giulio Palumbi, 2008, Plate 4.1: 8-9).

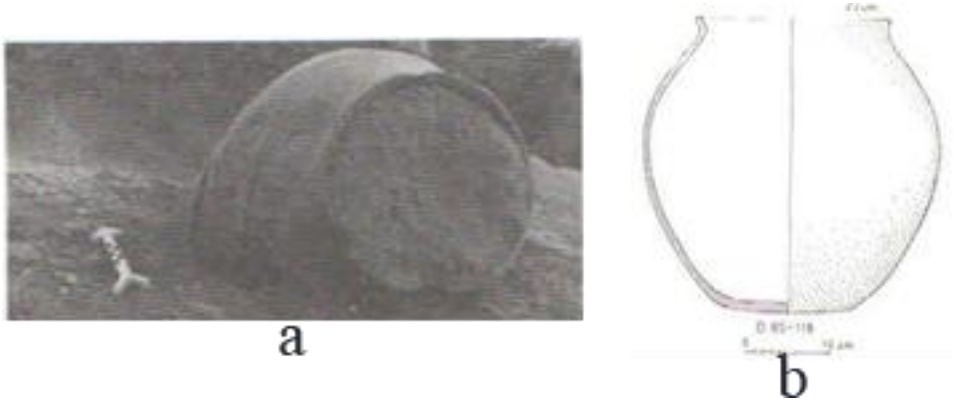

Resim 4.11. a. Değirmentepe, Kura-Aras Mezar Çömleği (Ufuk Esin ve Savaş Harmankaya, 1987, 130, Resim. 26), **b.** Değirmentepe, Kura-Aras Mezar Çömleğinin Çizimi (Ufuk Esin ve Savaş Harmankaya, 1987, 131, Resim. 27, **d.** 85-118).

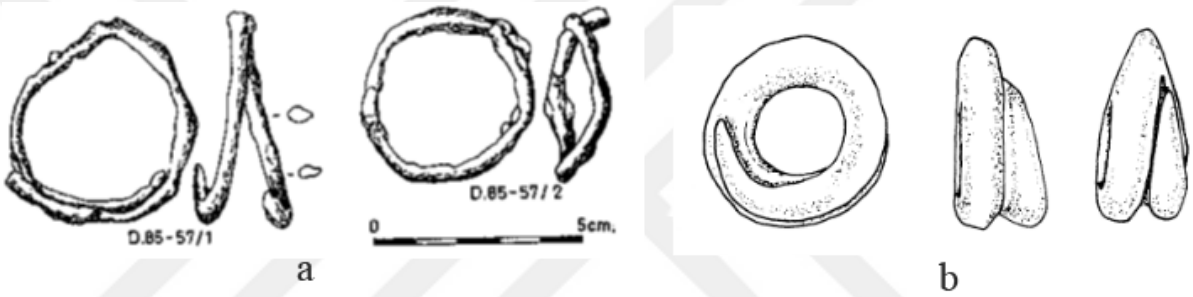

Resim 4.12. a. Değirmentepe mezar buluntuları (Ufuk Esin ve Savaş Harmankaya, 1987, 114, Resim. 28: **d.** 85-57/1, 57/2), **b.** Sos Höyük'ün Erken Tunç Çağı buluntuları (Antonio Sagona, Mustafa Erkmen, Claudia Sagona ve Ian Thomas, 1996, Fig. 12.9).

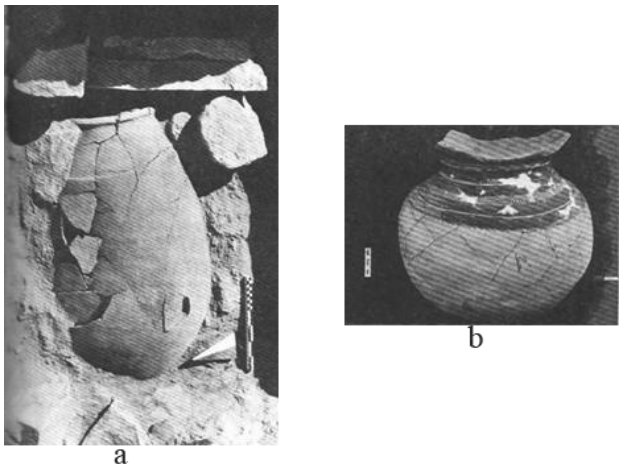

Resim 4.13. a. Köşkerbaba, pithos/küp mezar (Önder Bilgi, 1986, 145, Res. 9), **b.** Köşkerbaba, çömlek mezar (Önder Bilgi, 1986, 145, Res. 8).

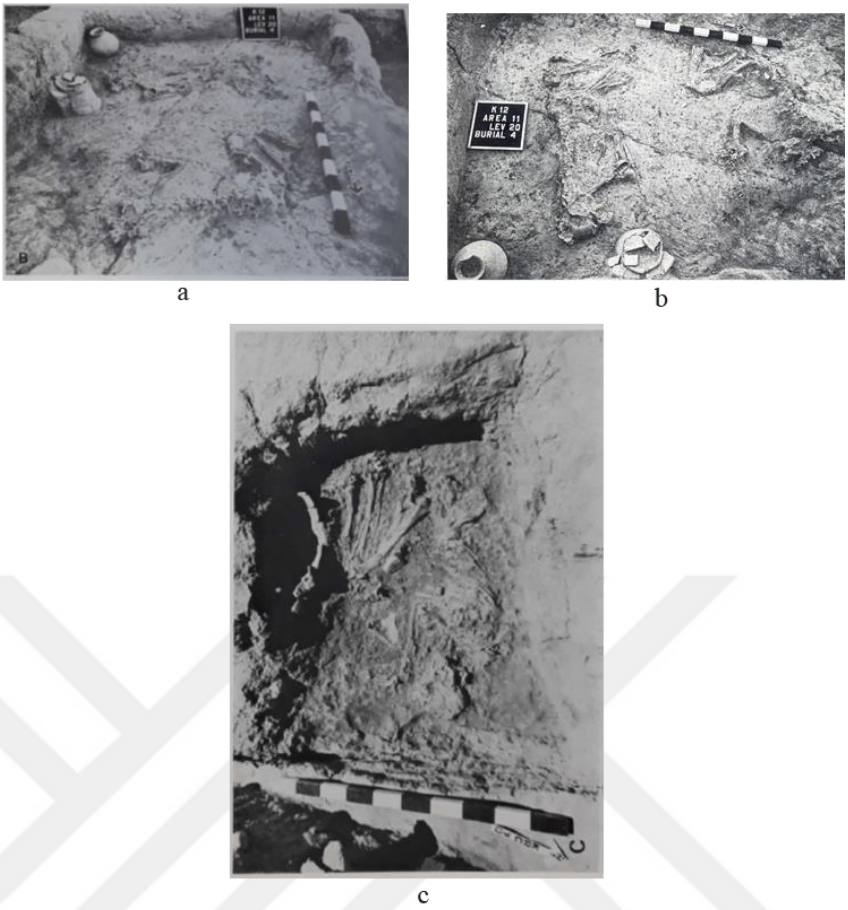

a b c

Resim 4.14. a. Korucutepe, Dikdörtgen plana sahip oda mezar (Maurits Van Loon, 1978, Plate. 79/B), **b.** MÖ 3.000'e tarihlenen Erkek iskeletinin etrafında gümüş bileklik, bakır hançer, ham demirden topuz başı, kap ayaklığı ve pişmiş toprak kaplar (Van Loon,- Guterbock, 1972, 80, Lev. 54,2), **c.** Bitişikteki oda mezar açılırken (Maurits Van Loon, 1978, Plate. 79/C).

a b c

Resim 4.15. a. Korucutepe, MÖ 3.000'e tarihlenen 2 ayrı oda mezarın çizimi (Yüksel Arslantaş, 2013, 76, Çizim Korucutepe), **b.** Kadın iskeletinin üstünde bulunan üzeri yabani keçi kazı bezekli gümüş bilezik- baskı mühür (Van Loon,- Guterbock, 1972, 80, 55,1), **c.** Tekli Kadın mezarı içerisinde ele geçen eserlerden örnekler (Yüksel Arslantaş, 2013, 78, Resim. Kadın Mezarı hediyeleri).

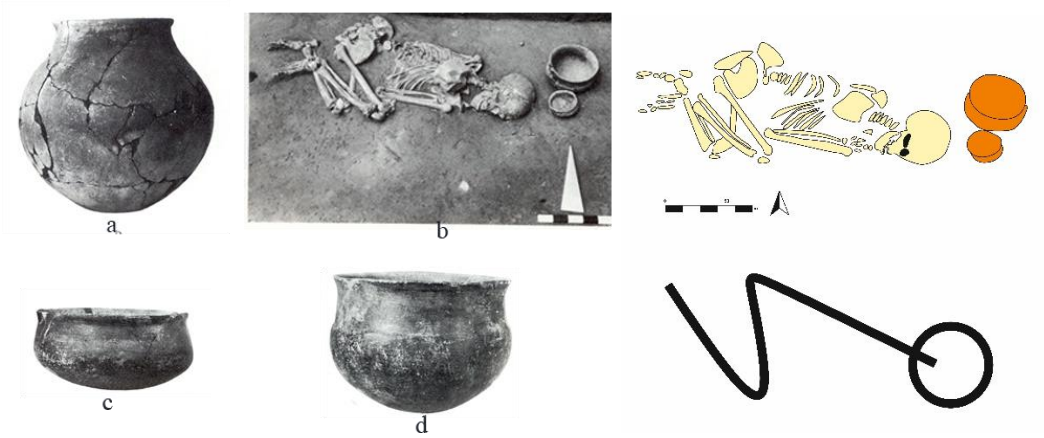

Resim 4.16. a: Norşuntepe MÖ III. binyıl başına tarihlenen çocuk mezarı için kullanılan mutfak kabı (Harald Hauptmann, 1982, 24, Lev. 25, 2), **b.** Norşuntepe, ETÇ I'e tarihlenen hocker pozisyonunda mezar (Harald Hauptmann, 1982, Lev. 19, 4), **c.** Norşuntepe, Mezar Hediyesi (Harald Hauptmann, 1982, 22, Lev. 19, 4), **d.** Norşuntepe, Mezar Hediyesi (Harald Hauptmann, 1982, 22, Lev. 23, 5-6). Mezarın revize edilerek çizilmesini Eyüp CANER yapmıştır.

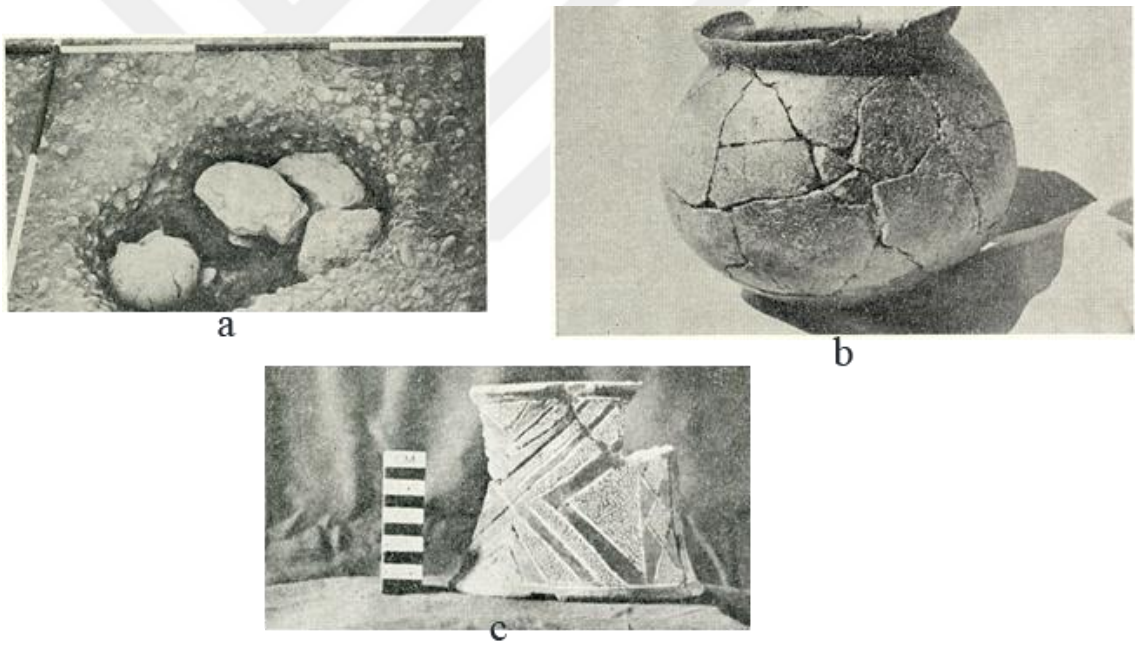

Resim 4.17. a. Pağnik Öreni, çukurda bulunan Erken Tunç Çağı'na ait çocuk mezarı (Richard P. Harper, 1971, Lev. 63, 1), **b.** Pağnik Öreni, çocuk mezarı olarak kullanılan kap (Richard P. Harper, 1971, Lev. 63, 2), Pağnik Öreni, Erken Tunç Çağı'na ait mezarın tarihlenmesiyle ilişkilendirilen çizi bezemeli kap (Richard P. Harper, 1971, Lev. 63, 3).

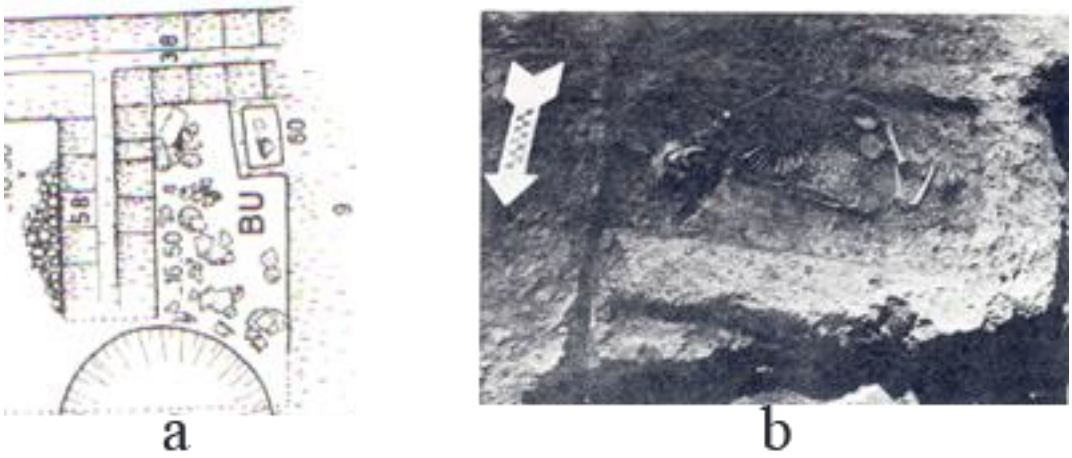

Resim 4.18. a. Tepecik, BU mekanı ve kuzey doğusunda tespit edilen kerpiç mezar (Ufuk Esin, 1979, 91, Lev. 60,1), **b.** Tepecik, BU mekanının güneydoğu köşesindeki çocuk mezarı (Ufuk Esin 1979, Lev. 55, 4).

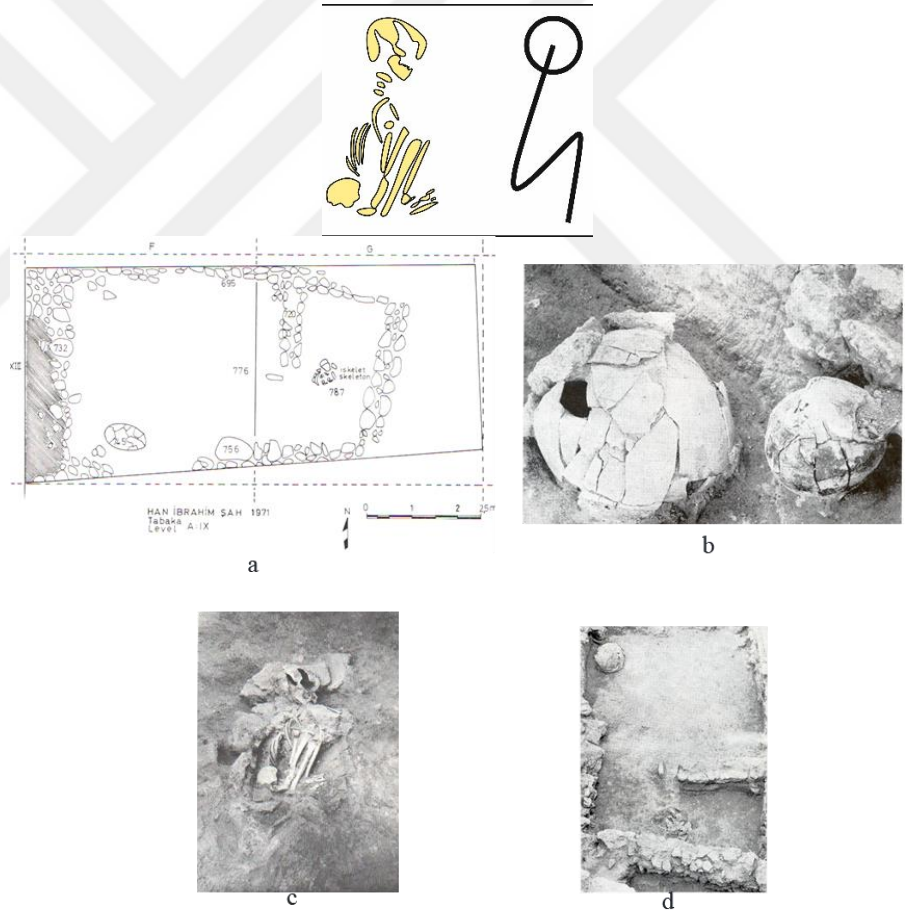

Resim 4.19. a. Han İbrahim Şah, X. Kata ait mezarın yeri ve insan iskeleti (Hayri Ertem, 1982, Lev. 42, 2), **b.** Han İbrahim Şah, X. tabakanın altına gömülmüş Pithos/Küp Mezar ve bir mutfak kabı (Hayri Ertem, 1974, Lev. 57, 2), **c.** Han İbrahim Şah, X. Tabakaya ait taban altına gömülen bireyin iskeletin doğudan görünümü (Hayri Ertem, 1982, Lev. 13, 5), **d.** X tabanının altına uygulanmış mezarların doğudan görünümü (Hayri Ertem, 1974, Lev. 57, 1). Mezarı revize edilerek Eyüp CANER tarafından çizilmiştir.

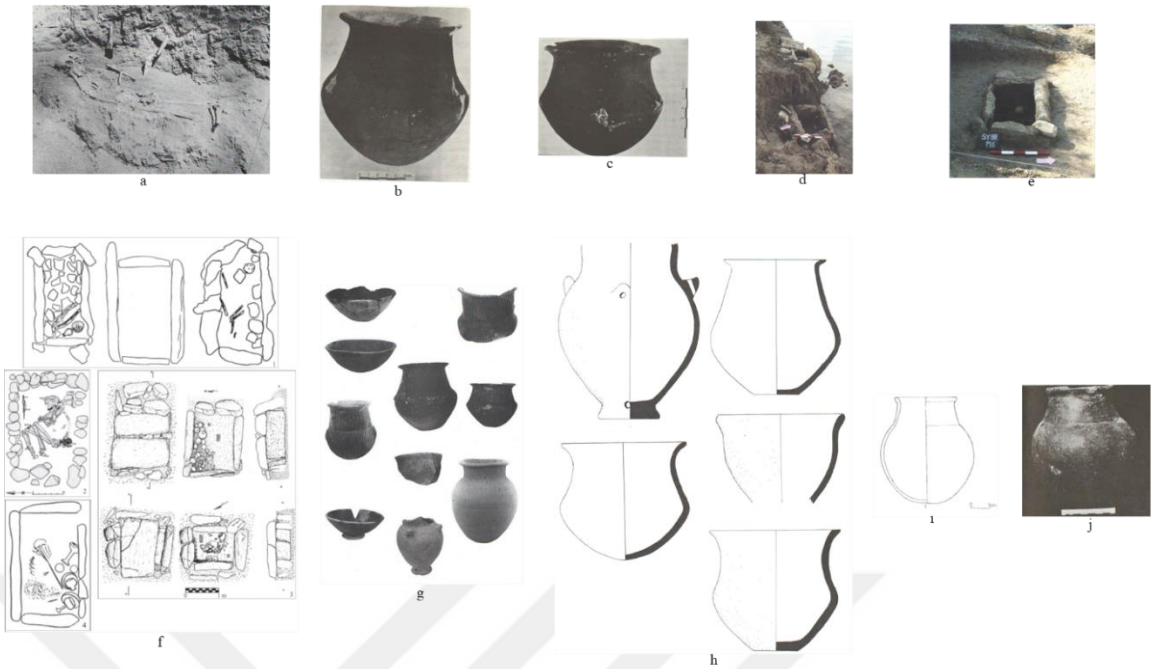

Resim 4.20. a. Pulur/Sakyol, VIII. kat ile IX. kat arasında tespit edilen iskelet (Hamit Zübeyr Koşay, 1976, Lev. 8,2), **b.** Şemsiyetepe, mezar armağanlarından bir adet Kura-Aras tipi kap (A. Muhibbe Darga, 1989, 185, Resim: 14a), **c.** Şemsiyetepe, mezar armağanlarından bir adet Kura-Aras tipi kap (A. Muhibbe Darga, 1989, 185, Resim: 14b), d-e. Suyatağı Mezarlığı, taş sanduka tipi mezar örnekleri (Muhibbe Darga, 2001, Fig. 9-10), **f.** 1. Suyatağı; 2. Hassek Höyük; 3. Birecik; 4. Kargamış taş sanduka mezar örnekleri (Giulio Palumbi, 2008, Fig. 4.23), **g.** Suyatağı Mezarlığında çeşitli mezarlarda ele geçen pişmiş toprak seramik örnekler (Muhibbe Darga, 1989, 68, Pl. 12), **h.** Suyatağı mezarlarında ele geçen Uruk kaplarının çizimi (Muhibbe Darga, 1989, Fig. 5-9), ı-j. Gurbet Mezarlığından (ETÇ) muhtemel mezar hediyeleri (Hasan Bahar, 1988, 526, Resim. 14, Çizim. 10/1).

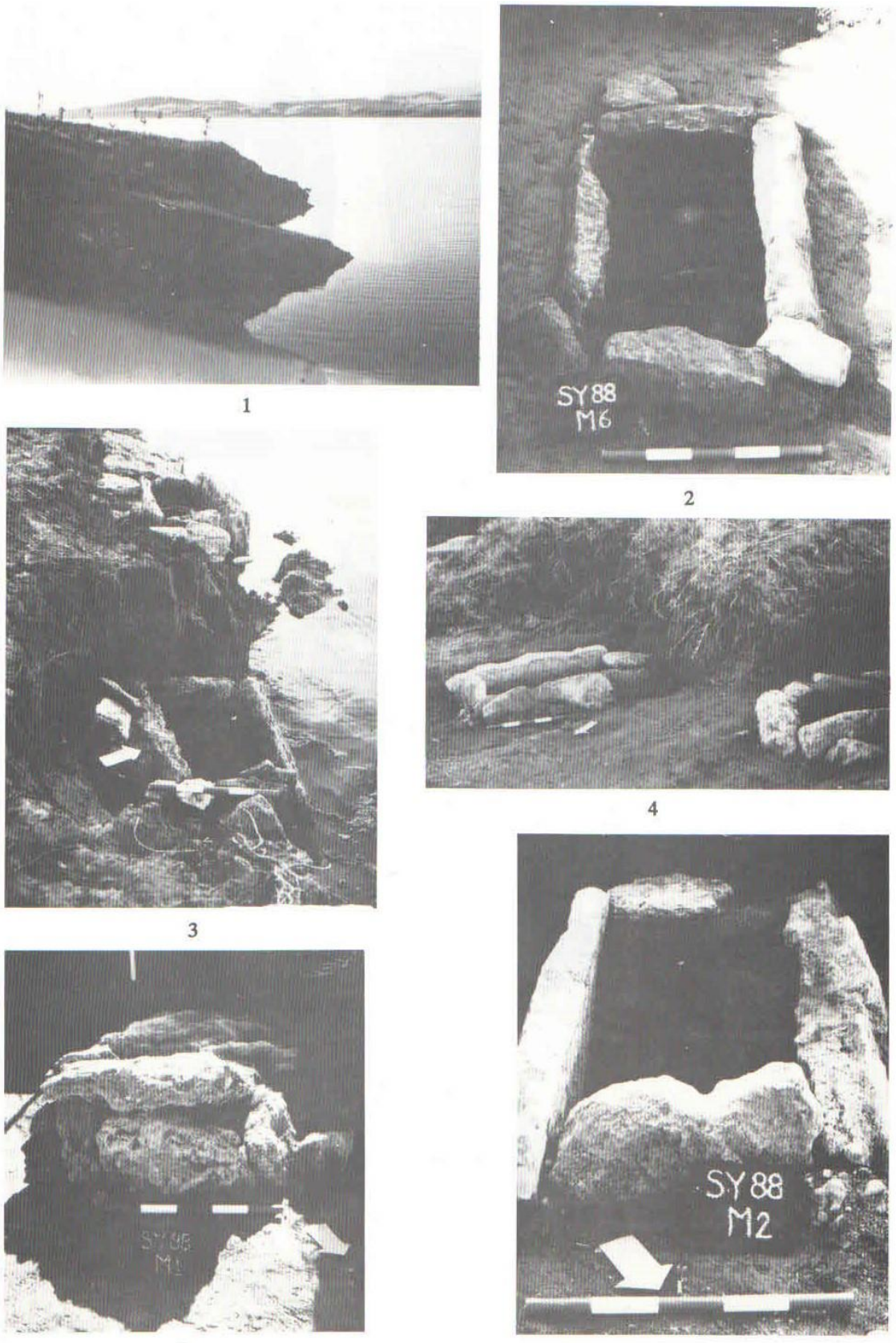

Resim 4.21. Suyatağı'nda tespit edilen sanduka mezarlar (Muhibbe Darga, 1989, 68, Pl. 12).

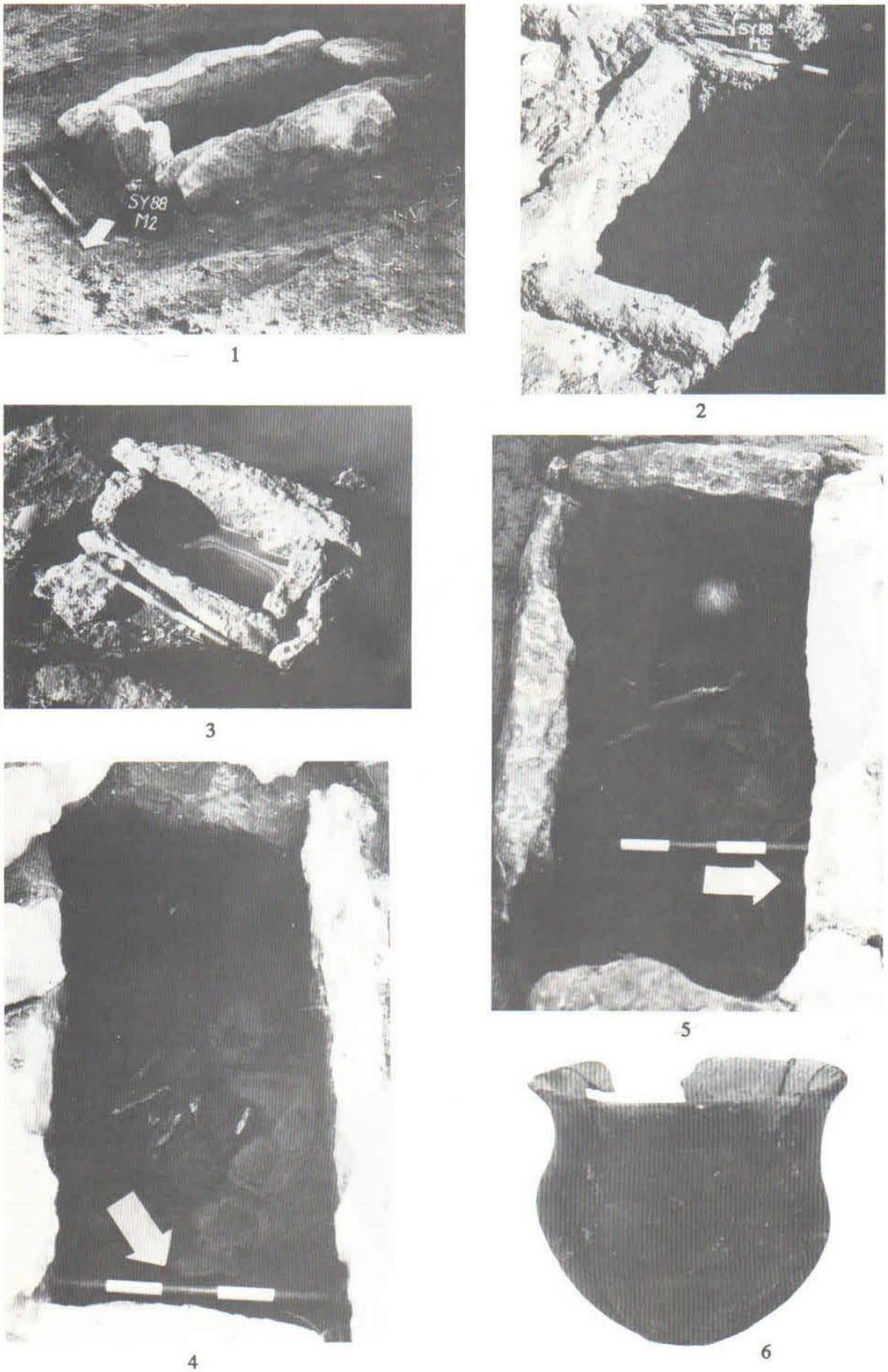

Resim 4.22. Suyatağı'nda tespit edilen taş sanduka mezarlar ve içerisinde ele geçen bir adet kap (Muhibbe Darga, 1989, 68, Pl. 13).

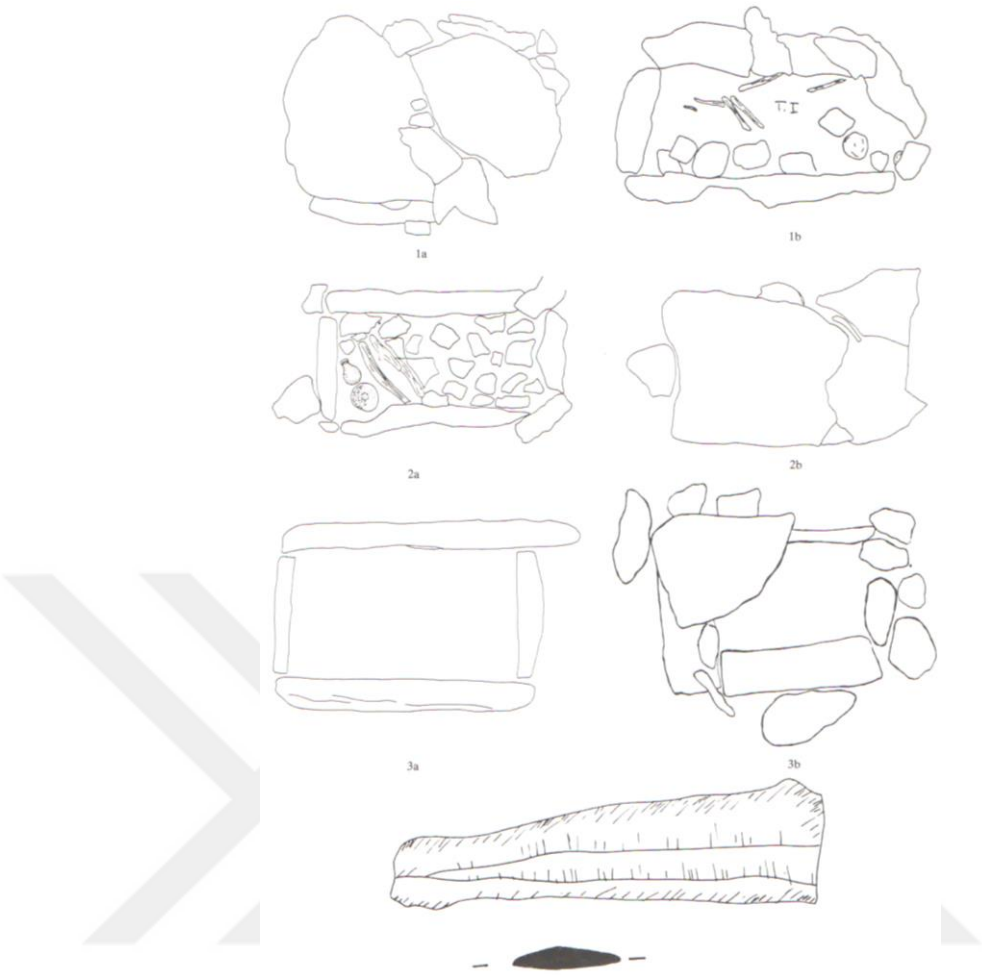

Resim 4.23. (1-4) Suyatağı taş sanduka tipi mezarlar ve yakın benzerleri (Muhibbe Darga, 1989, Fig. 1-4).

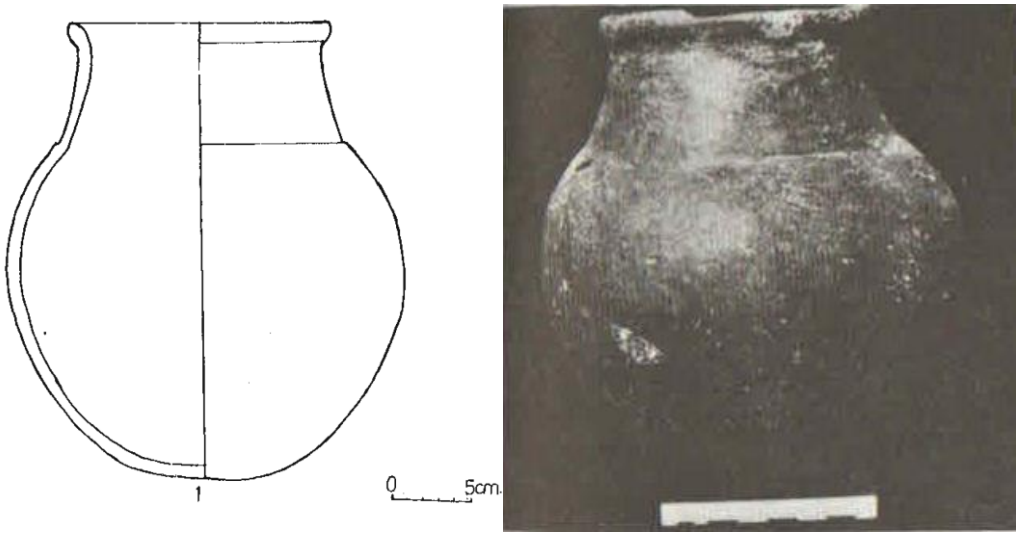

Resim 4.24. Gurbet Mezarlığından (ETÇ) muhtemel mezar hediyesi (Hasan Bahar, 1988, 526, Çizim. 10/1; 503, Resim. 14).

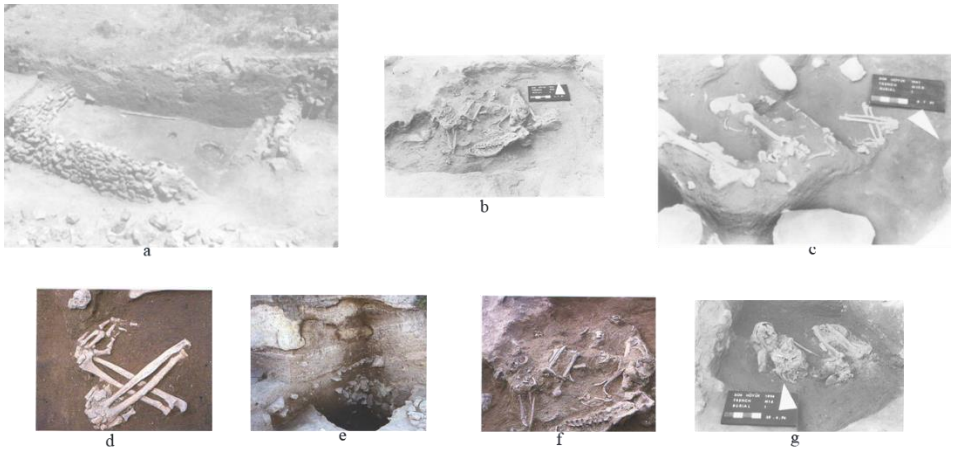

Resim 4.25. a. Sos Höyük, ETÇ II'ye ait tek odalı konut ve bu konutun güneybatı köşesini tahrip eden daha geç döneme ait (3 No.lu) mezar (Antonio Sagona, 2000, 344, Plate. 4), **b.** Sos Höyük, Mezar No. 3 (M16), Kura-Aras mezarı (Antonio Sagona, Mustafa Erkmen, Claudia Sagona, Ian McNiven ve Sarah Howells, 1998, Pl. 2), **c.** Sos Höyük, M15d Trialeti Mezarı (Antonio Sagona, Mustafa Erkmen, Claudia Sagona, Ian McNiven ve Sarah Howells, 1998, Pl. 4), **d.** Sos Höyük, Period VD'nin (ETÇ) kuyu mezarı (Antonio Sagona, 2006, 64, Page. 64 above), **e.** Sos Höyük, Period VA (ETÇ), Mezar No. 2 (Trialeti) kuyu mezarın üstünün taşla kaplanmış hali (Antonio Sagona, 2006, 64, Page. 64 centre), **f.** Sos Höyük, Period VD (ETÇ, Kura-Aras) basit toprak mezarı başka açıdan (Antonio Sagona, 2006, 64, Page. 64 below), **g.** Sos Höyük Mezar No. 1 (Trialeti) ilk hali (Antonio Sagona, Mustafa Erkmen, Claudia Sagona ve Sarah Howells, 1997, Pl. 5).

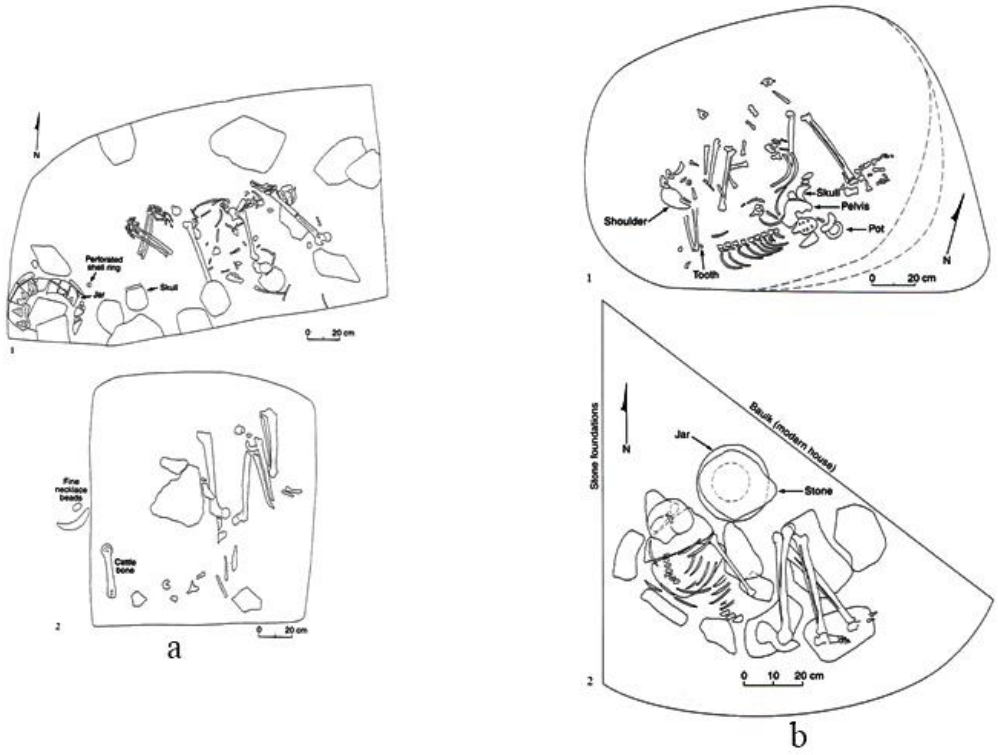

Resim 4.26. a. Sos Höyük Mezarları. 1: Sos Höyük VD; 2. Sos Höyük IVA (Antonio Sagona, 2004, Fig. 5), b.Sos Höyük, 1. Gömüt 1 (VD); Gömüt 2 (IVA) (Antonio Sagona, 2004, Figure. 2.1). Çizimler revize edilerek Eyüp CANER tarafından tekrar çizilmiştir.

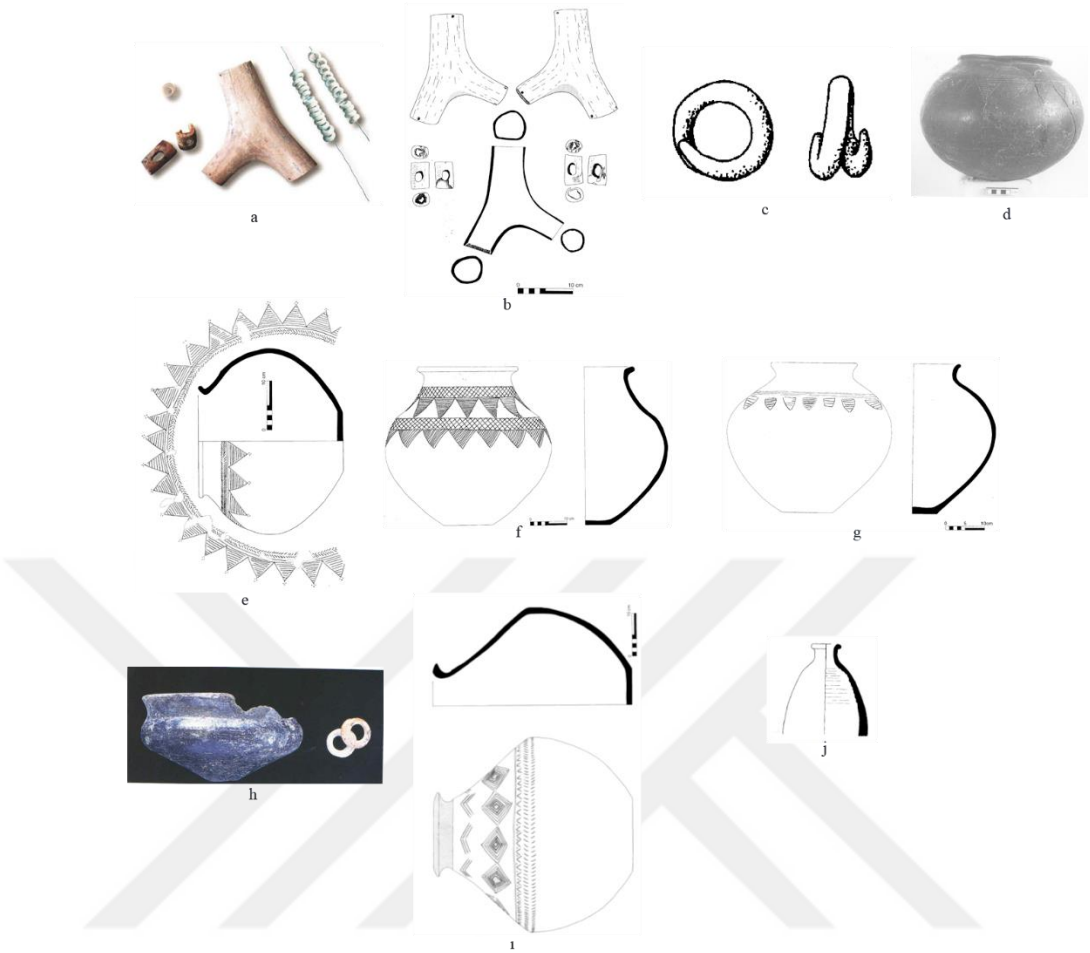

Resim 4.27. a. Sos Höyük, Period VA (Açma M12) (Trialeti) kuyu mezar (Mezar No. 2) ölü hediyeleri (Antonio Sagona, 2006, 65, Page. 65 above), **b.** Sos Höyük, Mezar No. 2 (Trialeti) içerisinde ele geçen buluntuların çizimi (Antonio Sagona, Mustafa Erkmen, Claudia Sagona ve Sarah Howells, 1997, Fig. 10), **c.** Mezar No. 1 (Trialeti) içerisinde ele geçen saç tokası (Antonio Sagona, Mustafa Erkmen, Claudia Sagona ve Sarah Howells, 1997, Fig. 15:4), d.Sos Höyük, Mezar No. 1 (Trialeti) buluntusu kap (Antonio Sagona, Mustafa Erkmen, Claudia Sagona ve Sarah Howells, 1997, Pl. 6), **e.** Sos Höyük Period IVa, Mezar No. 1 (Trialeti) içerisinde ele geçen kap örneği (Antonio Sagona, 2000, 364, Fig. 14), **f.** Sos Höyük, Period IVa Mezar No. 2 (Trialeti) içerisindeki kap örneğinin çizimi (Antonio Sagona, Mustafa Erkmen, Claudia Sagona ve Sarah Howells, 1997, Fig. 9; Antonio Sagona, 2000, 364, Fig. 14), **g.** Sos Höyük, Period Vd (ETÇ III), (M 15 **d.** mezarı içerisinde ele geçen mezar buluntusu kabın çizimi (Antonio Sagona, Mustafa Erkmen, Claudia Sagona, Ian McNiven ve Sarah Howells, Antonio Sagona, 1998, Fig. 5; Antonio Sagona, 2000, 362, Fig. 12), **h.** Mezar No. 3 (M16- Period VD, ETÇ III) ölü hediyeleri (Antonio Sagona, Mustafa Erkmen, Claudia Sagona, Ian McNiven ve Sarah Howells, 1998, Pl. 3; Antonio Sagona, 2006, Page. 60,above left), **i.** Sos Höyük, Kafkas (Martkopi) etkisini yansıtan pişmiş toprak kap örneğinin çizimi (Antonio Sagona, Mustafa Erkmen, Claudia Sagona ve Ian Thomas, 1996, Fig. 8), **j.** Sos Höyük, Martkopi seramiğiyle birlikte ele geçen Suriye Şişesi (Antonio Sagona, Mustafa Erkmen, Claudia Sagona ve Ian Thomas, 1996, Fig. 10.9).

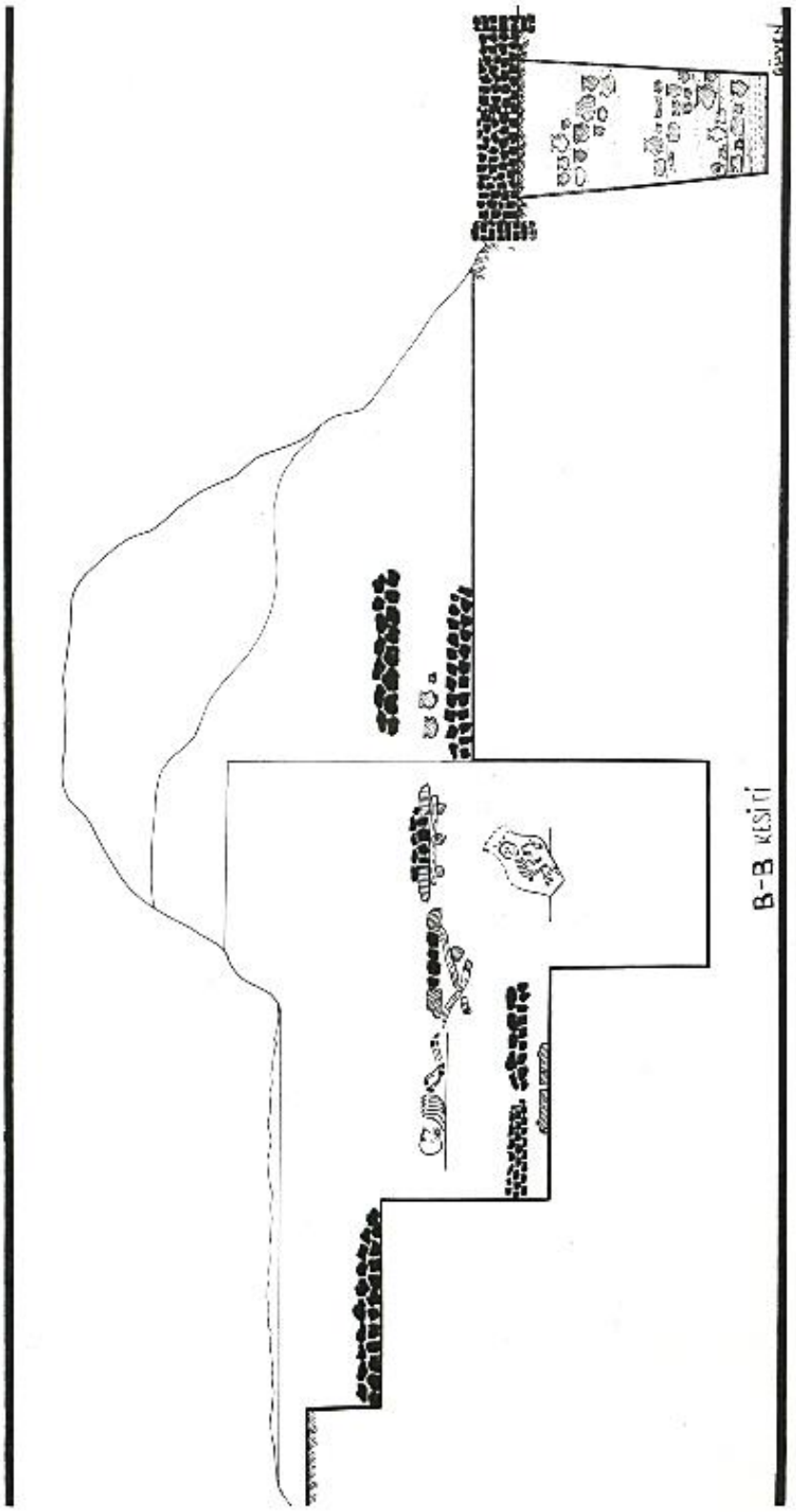

Resim 4.29. Güzelova'da B Açmasındaki mezarların konumu (Hamit Zübeyr Koşay ve Hermann Vary, 1967, Lev. IV).

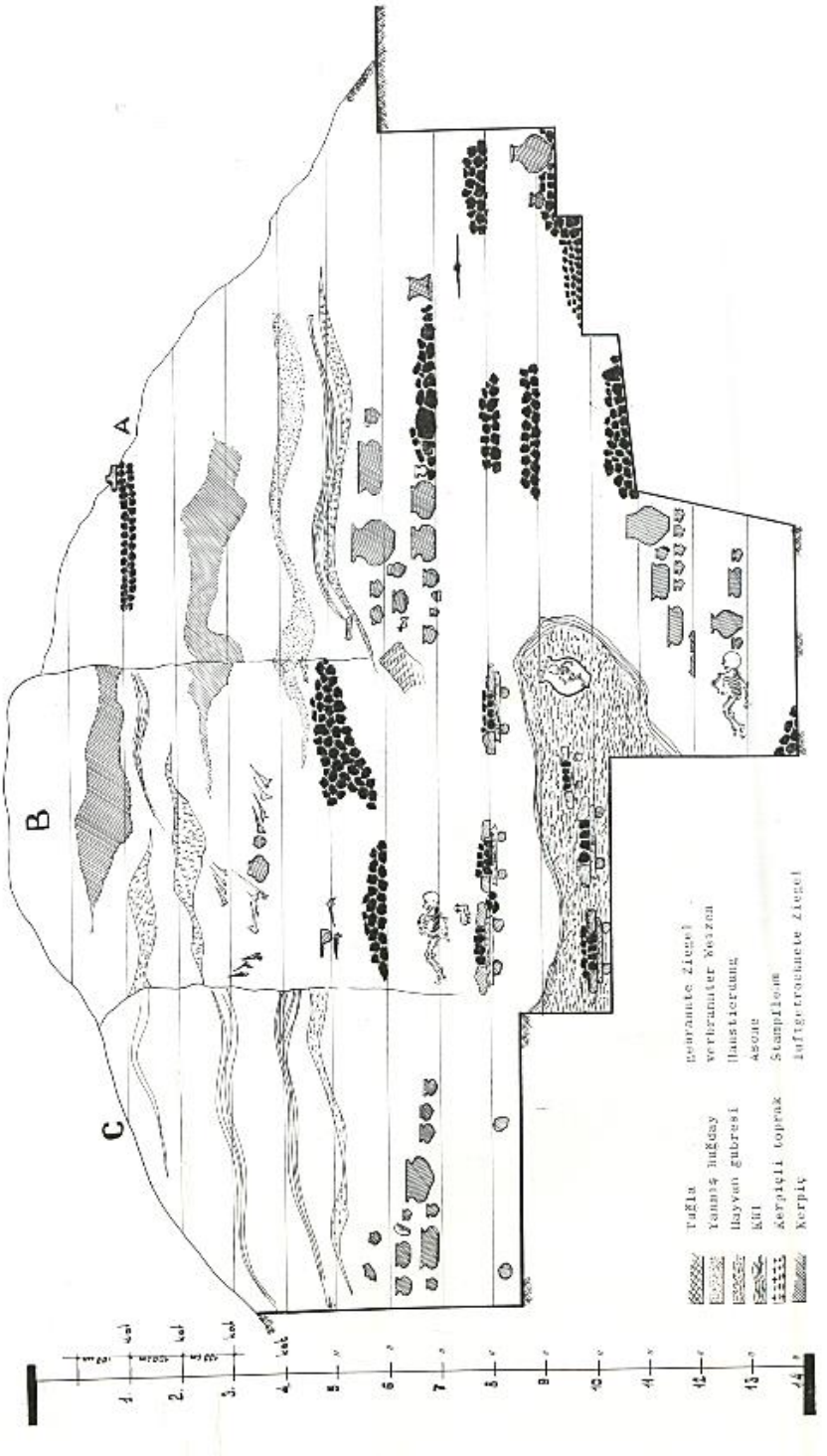

Resim 4.30. Güzelova'da B Açmasındaki mezarların konumu (Hamit Zübeyr Koşay ve Hermann Vary, 1967, Lev. V).

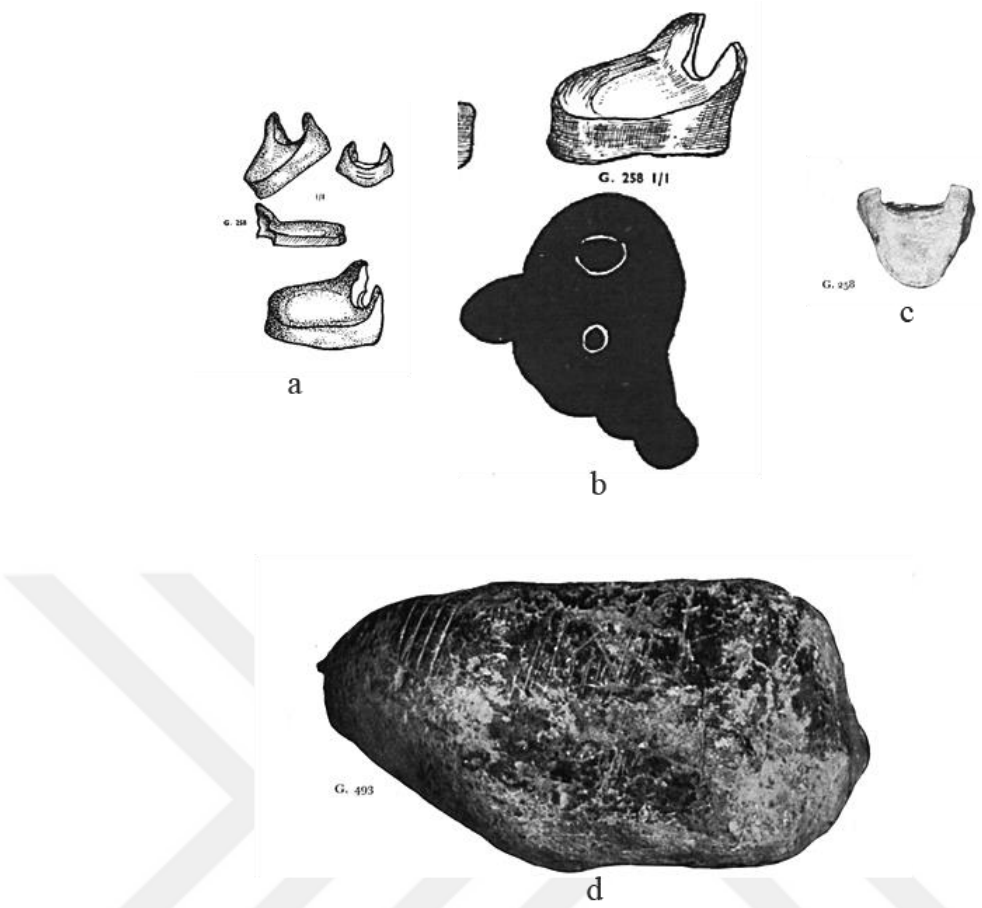

Resim 4.31. a. Güzelova'da B Açmasındaki İskelet I üzerinde ele geçen altar (Hamit Zübeyr Koşay ve Hermann Vary, 1967, Lev. XIII), **b.** Güzelova'da B Açmasındaki İskelet I'in üzerinde ele geçen altar (Hamit Zübeyr Koşay ve Hermann Vary, 1967, Lev. XXV), **c.** Güzelova'da B Açmasındaki İskelet I üstünde ele geçen altar (Hamit Zübeyr Koşay ve Hermann Vary, 1967, Lev. LX, **g.** 258), **d.** Güzelova, üzerinde çizgi işaretleri bulunan taş (Hamit Zübeyr Koşay ve Hermann Vary, 1967, Lev. LXIX, **g.** 493).

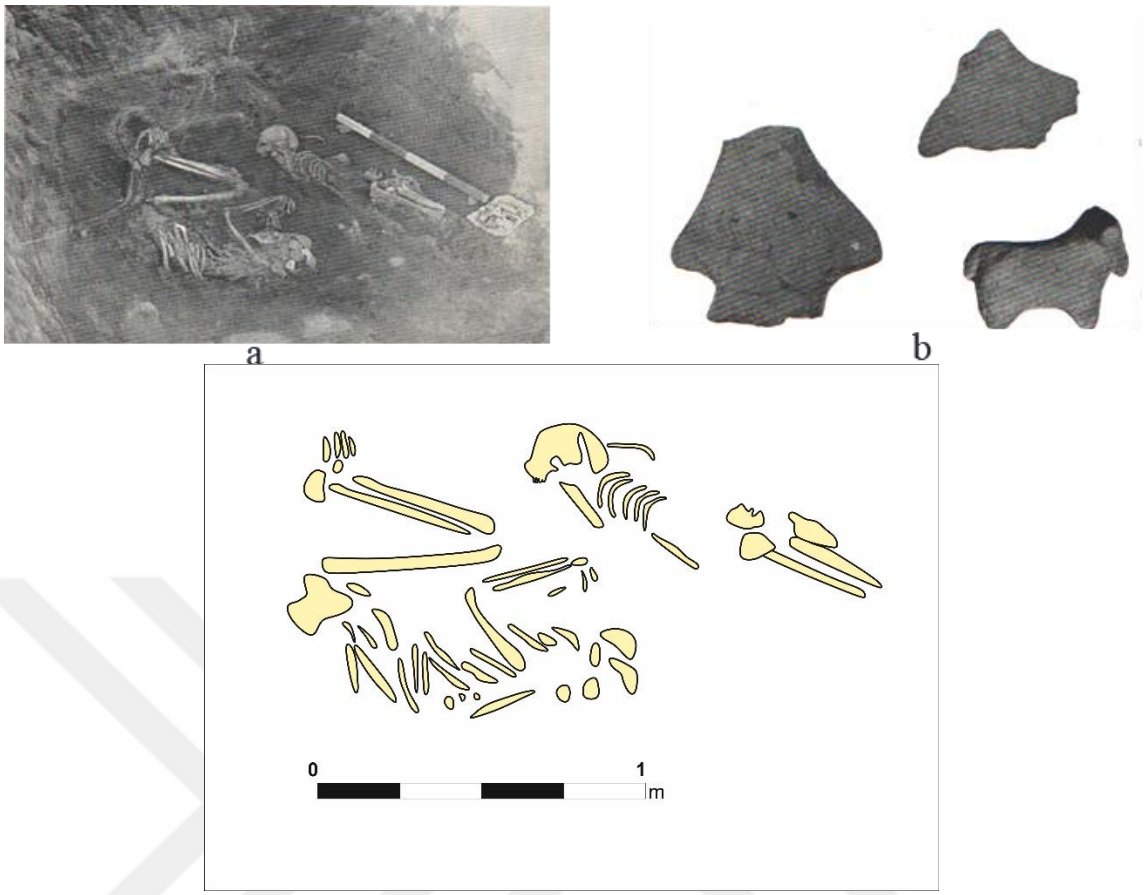

Resim 4.32. a. Pulur, Kat II'de tespit edilen çifte ait iskeletler ve P. 86 idol buluntu (Hamit Zübeyr Koşay ve Hermann Vary, 1964, Lev. XLI).b. Pulur, Tanrıça idol (mezar buluntusu) ve diğer idol (Hamit Zübeyr Koşay ve Hermann Vary, 1964, Lev. XXXVIII: P.86). Çifte ait iskeletlerin mezar durumu revize edilerek Eyüp CANER tarafından çizilmiştir.

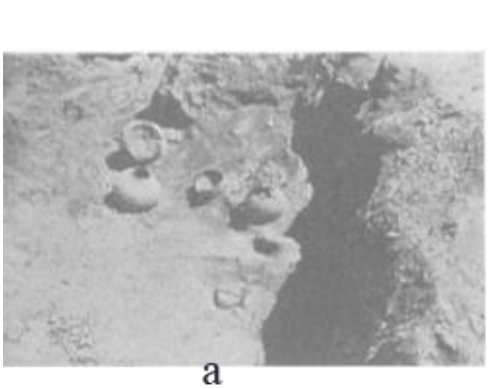

a

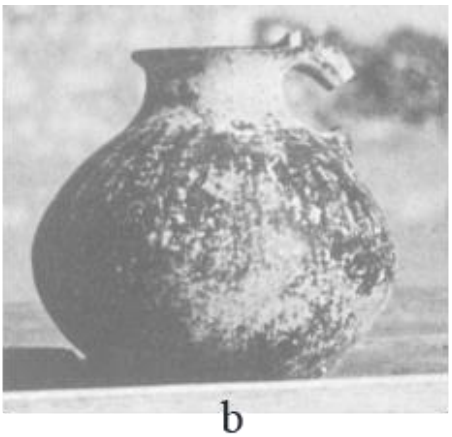

b

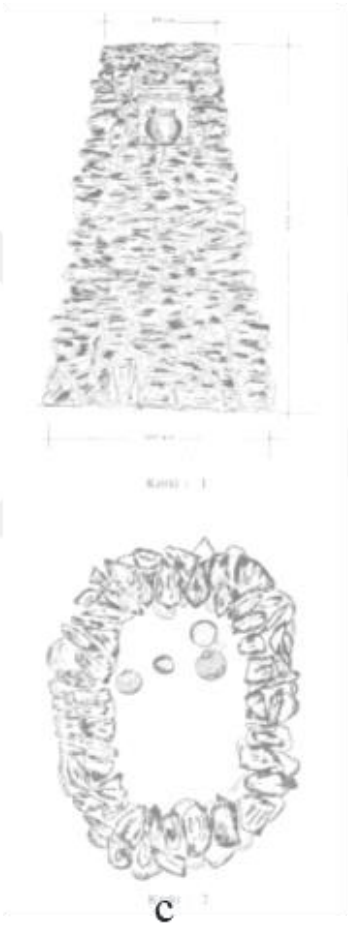

c

d

Resim 4.33. a. Harmanyeri, etrafı ve üstü taşla kapatılmış mezarın içerisindeki ölü hediyeleri (Kemal Balkan ve Osman Sümer, 1967, 112, Resim. 4), **b.** Harmanyeri, Basit toprak mezara ölü hediyesi olarak bırakılan itina ile yapılmış siyah kap (Kemal Balkan ve Osman Sümer, 1967, 112, Resim. 5), **c.** Harmanyeri mezarlığında üstteki mezarlıkla ilişkili ritüelleri yansıtan kule tipi yapı, altta etrafı taşla çevrili mezar örneği (Kemal Balkan ve Osman Sümer, 1967, 110, Kroki. 1-2), **d.** Harmanyeri, Prehistorik mezar içerisinde ölü hediyesi olarak bırakılan siyah açkılı kap (Kemal Balkan ve Osman Sümer, 1967, 112, Resim. 2).

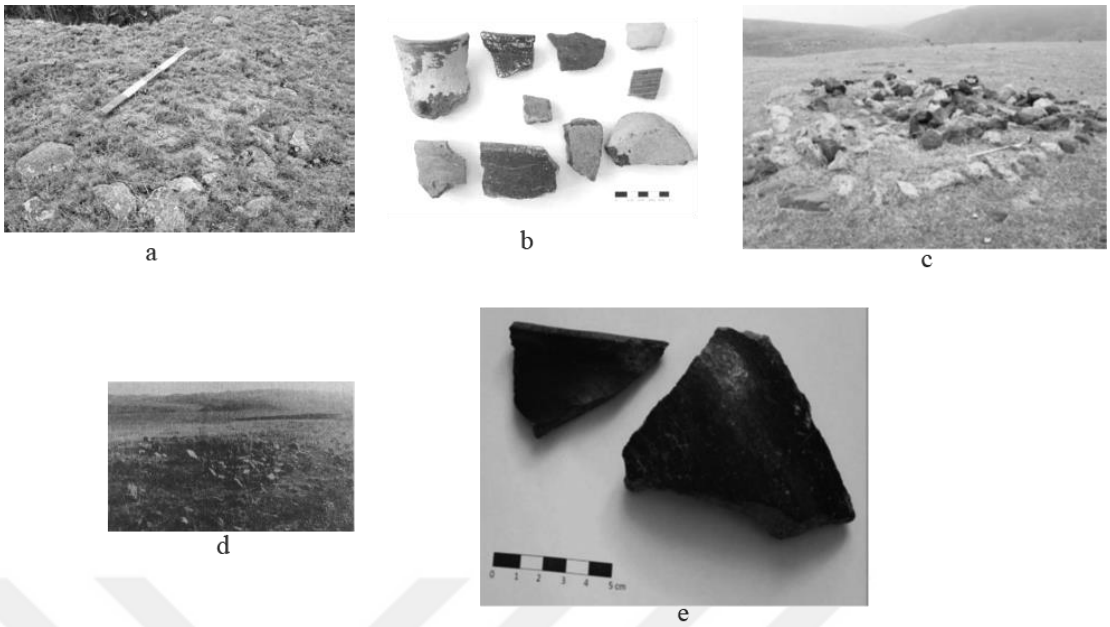

Resim 4.34. a. Kurdun Deresi Kalesi Mezarlığı (Akın Bingöl, 2016, 138, Resim. 4a), **b.** Kurdun Deresi Mezarlığında ele geçen seramikler (Akın Bingöl, 2016, 138, Resim. 4b), **c.** Kuzeyhan Kalesi Mezarlık Sahası (Akın Bingöl, 2016, 140, Resim. 7b), **d.** Kars Selim Kurganı (Ayhan Yardımcıel, 2015, 46, Levha. 8), **e.** Ziyarettepe Kale Mezarlığı, Kura-Aras Seramikleri (Akın Bingöl, 2016, Fotoğraf. 10).

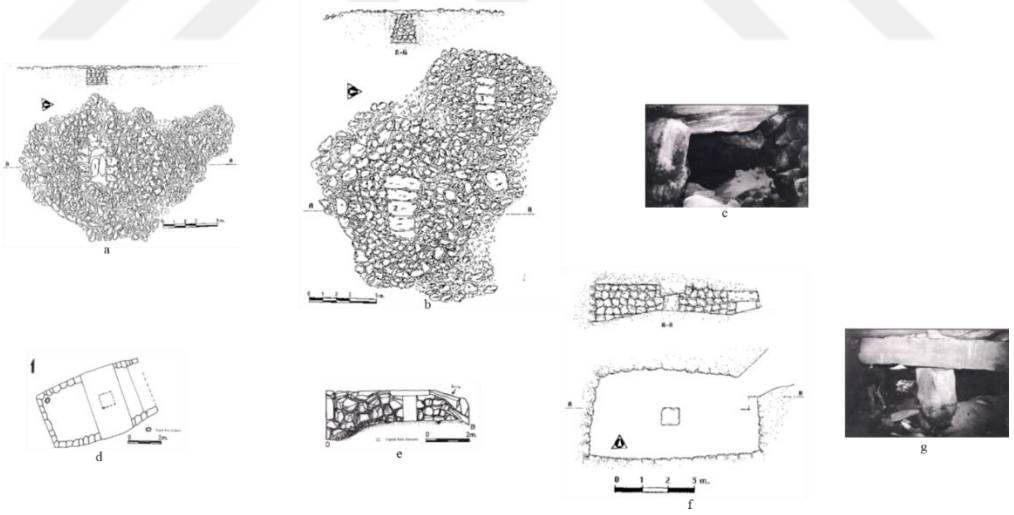

Resim 4.35. a. Kurtkale, 1 No.lu kurgan (Kemalettin Köroğlu, 1997, 386, Çizim. 4), **b.** Kurtkale, 2-3 No.lu kurgan (Kemalettin Köroğlu, 1997, 386, Çizim. 5), **c.** Akçakale, Dolmen olarak tanımlanan odanın önden görünüşü (Bakiye Yükmen Edens, 2003, 75, Resim. 5), **d.** Akçakale, Dolmen veya kurgan olarak tanımlanan odanın çizimi (Bakiye Yükmen Edens, 2003, 74, Çizim. 1), **e.** Akçakale, Dolmen veya Kurgan olarak tanımlanan odanın kesit çizimi (Bakiye Yükmen Edens, 2003, 74, Çizim. 2), **f.** Akçakale Kurganı kesit çizimleri (Kemalettin Köroğlu, 1997, 387, Çizim.7), **g.** Akçakale, Dolmen olarak tanımlanan odanın destek sütunu (Bakiye Yükmen Edens, 2003, 75, Resim. 6).

a

b

c

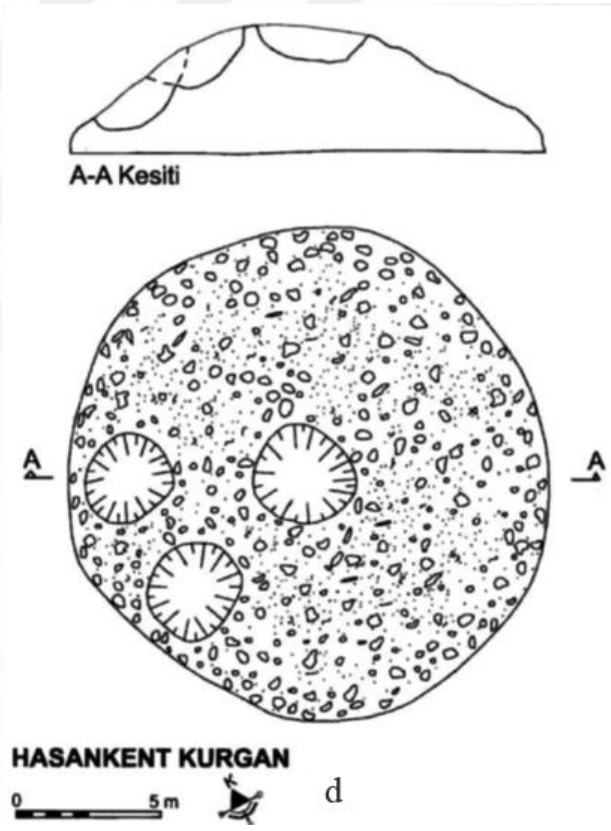

d

Resim 4.36. a. Kartalpınar mezarlığında kaçak kazılarla tahrip edilmiş taş sanduka mezar örneği (Sami Patacı, 2016, 99, Resim. 10), **b.** Kartalpınar Tunç Çağı mezarlık buluntuları (Sami Patacı ve Ergün Laflı, 2015, 27, Resim: Kartalpınar Tunç Çağı Mezarlık Buluntuları), **c.** Hasankent Kurganı (Ayhan Yardımcıel, 2015, Levha. 5), **d.** Hasankent Kurganı çizim (Aynur Özfırat, 2006, 186, Fig. 10).

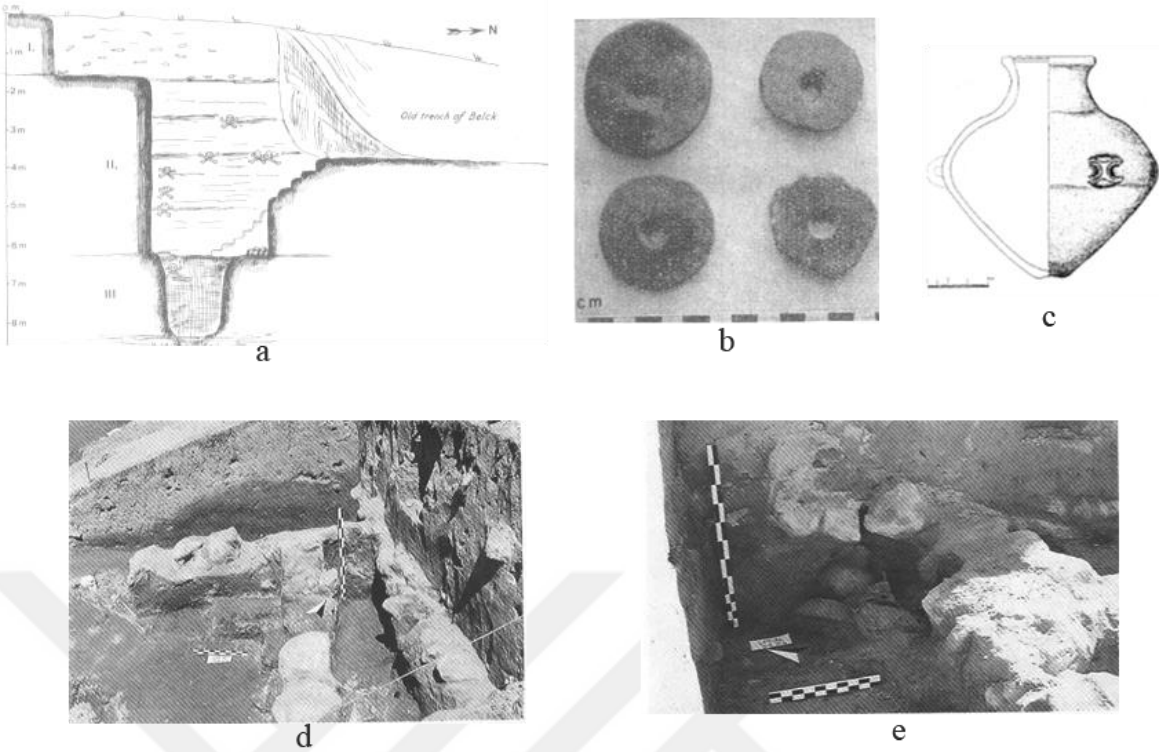

Resim 4.37. a. Van Tilkitepe'de 1937 yılı kazılarında farklı seviyelerde tespit edilen mezarlar (Edward Bowen Reilly, 1940, Şekil. 5), **b.** Van Tilkitepe'de 1937 yılı kazısında 2.5 m.de açığa çıkartılan mezar buluntusu muska (Edward Bowen Reilly, 1940, Şekil. 15), **c.** Çelebibağ, ÇM-94/S II'de çıkan kremasyon mezar urnesi (Abdüsselam Ulaçam, 1996, 435, Çizim.6), **d.** Çelebibağ, ÇM-94/S II 6-7. Katmanlar ve kremasyon mezarlığı (Abdüsselam Ulaçam, 1996, 449, Resim. 13), **e.** Çelebibağ, Kremasyon mezarda urne ve armağan kapları (Abdüsselam Ulaçam, 1996, 449, Resim. 14).

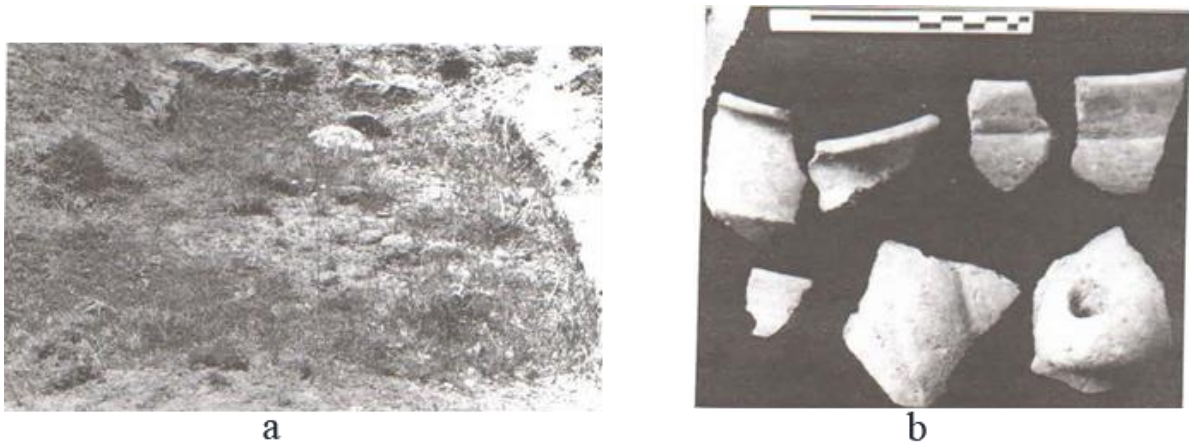

Resim 4.38. a. Sütey Yaylasındaki Tespit edilen taş sanduka tipi mezar örneği (Aynur Özfırat, 1994, 370, Resim: 5), **b.** Sütey Yaylasındaki Mezarlıkta tespit edilen ETÇ seramikleri (Aynur Özfırat, 1994, 370, Resim: 6).

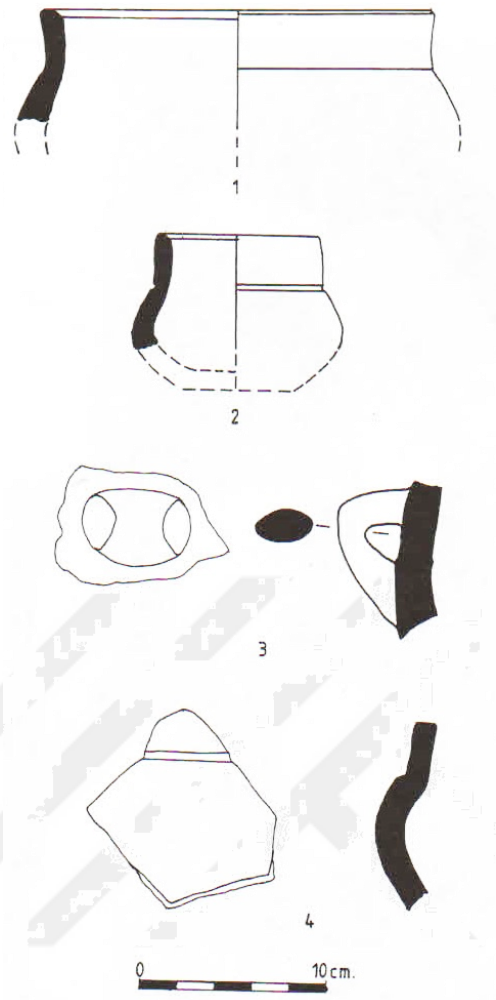

Resim 4.39. Sütey Yaylasındaki Mezarlıkta tespit edilen ETÇ seramiklerinin desen ve kesitleri (Aynur Özfırat, 1994, 370, Resim: Çizim.2, 1-4).

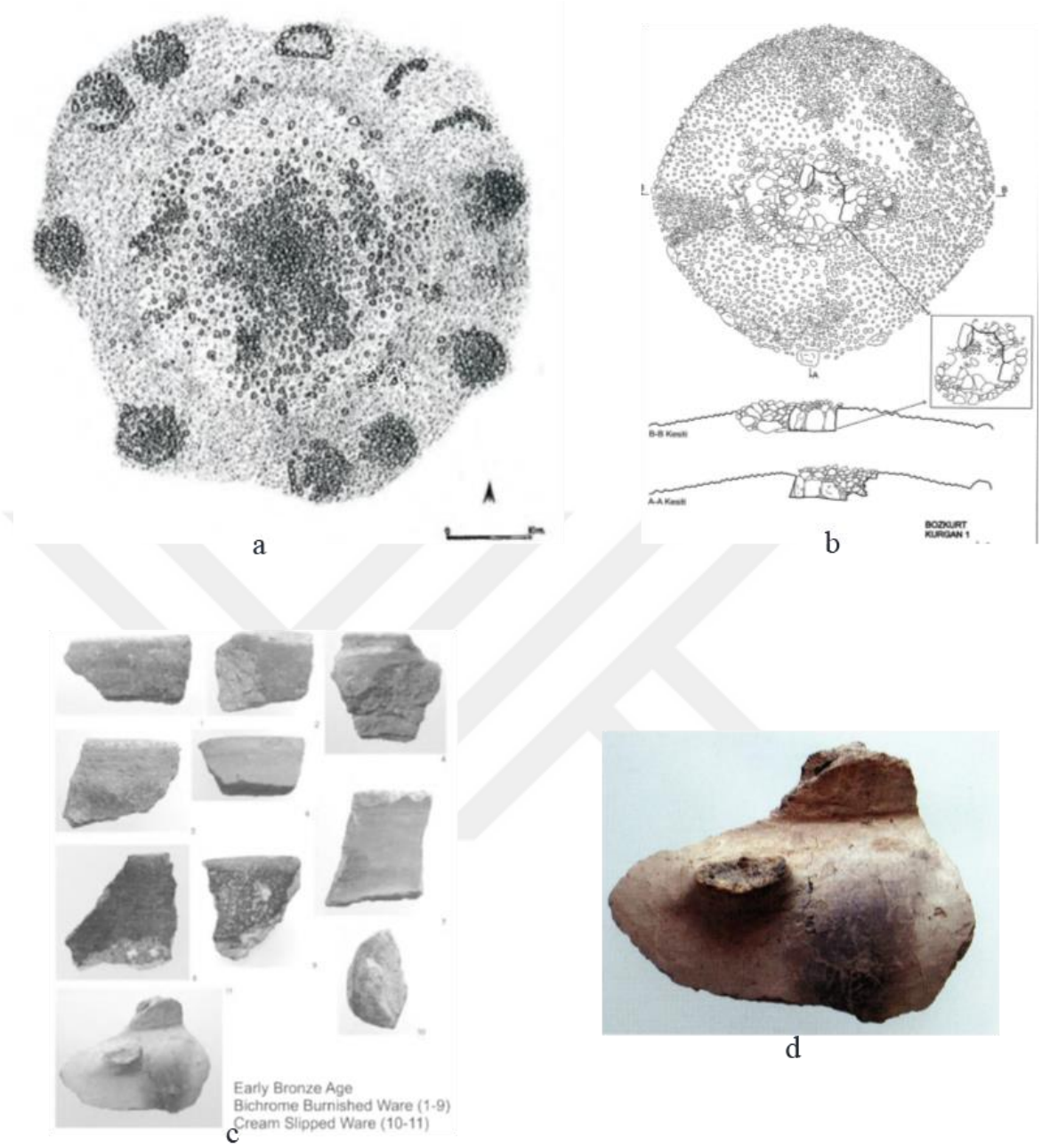

Resim 4.40. a. Suluçem IV. No.lu Kurgan (Aynur Özfırat, 2001, Abb.3), **b.** Bozkurt Kurgan No. 1'in çizimi (Aynur Özfırat, 2009, Çizim. 3, Kurgan 1.), c-d. Erken Tunç Çağ Çömlek parçaları (Aynur Özfırat, 2009, Resim 24).

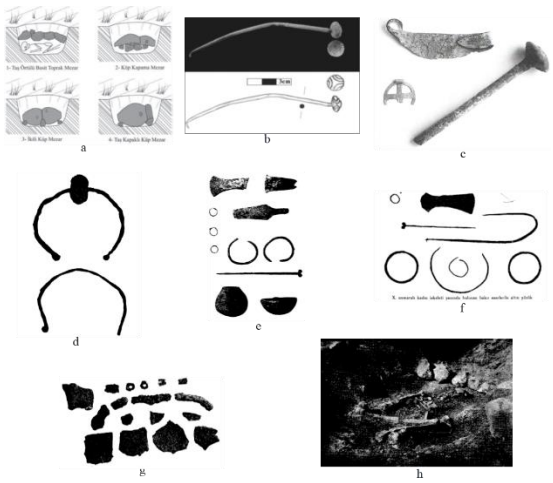

Resim 5.1. a. Salur Mezarlığı mezar tipleri (Resul İbiş ve S. Durmuş, 2010, Resim. 2), **b.** Salur'dan ölü hediyesi iğne (Resul İbiş ve S. Durmuş, 2010, Resim. 8), **c.** Salur Mezarlığının yüzeyinde bulunan metal eserler (Roger Matthews, 2004, Figure. 2), **d.** Ahlatlıbel, 4a No.lu iskeletle birlikte ele geçen bakır boyun halkaları (Hamit Zübeyr Koşay, 1934, 90, Ab- 577, 361), **d.** Ahlatlıbel, 8 ve 9 No.lu iskeletlerle beraber ele geçen ölü hediyeleri (Hamit Zübeyr Koşay, 1934, 93, Ab. 39, 355, 568, 581, 582, 583, 584, 585, 649, 650, 65), **f.** Ahlatlıbel, X. No.lu kadın iskeletine ölü hediyesi olarak bırakılan bakır eserler ve altın yüzük (Hamit Zübeyr Koşay, 1934, 93, No. 359-360, 578, 579, 365), **f.** Ahlatlıbel, 5 No.lu çocuk mezarı içerisinde ele geçen dağılmış bakır eser (Hamit Zübeyr Koşay, 1934, 91, Ab-586), **g.** Ahlatlıbel, 18 No.lu iskeletin mezarı ve pozisyonu (Hamit Zübeyr Koşay, 1934, 100, Resim. 18 No.lu iskelet).

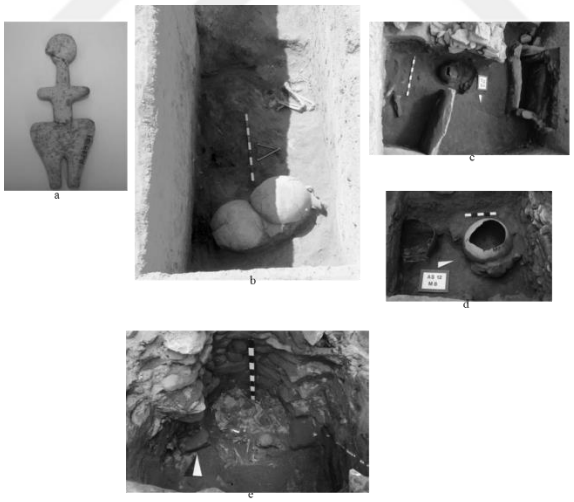

Resim 5.2. a. Demircihöyük, idol buluntusu (Şengül Aydıngün, 2008, 435, Resim. 7), **b.** Küllüoba, ETÇ I katı içerisinde açığa çıkartılan 2 mezar (Turan Efe, Murat Türkteki, Erkan Fidan, Deniz Sarı ve Sinem Türktek, 2016, 242, Resim. 8), **c.** Ovaören, M-5 çömlek mezarı (Tuğçe Şener, 2014, 29, Resim. 3.12), **d.** Ovaören, M-7 ve M-8 pithos mezarları (Tuğçe Şener, 2014, 31, Resim. 3.16), **d.** Ovaören, Kuyu Mezar ve içerisindeki insan iskeletleri (Tuğçe Şener, 2014, 36, Resim. 3.20).

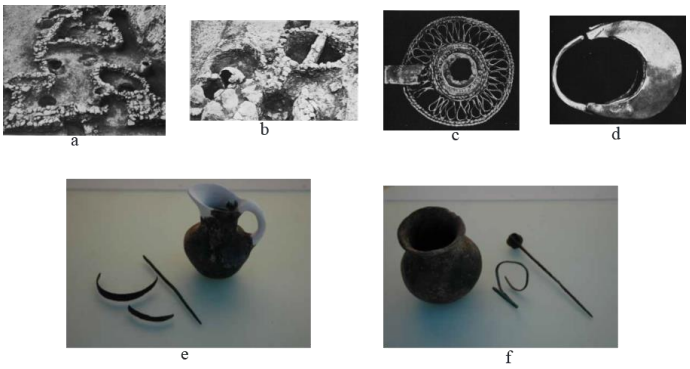

Resim 5.3. a. Kültepe'nin yuvarlak taş çevrili mezarları (Tahsin Özgüç, 1964, Lev. VI, 1), **b.** Kültepe'nin yuvarlak taş çevrili mezarları (Tahsin Özgüç, 1964, Lev. VI, 2), **c.** Kültepe ETÇ III başlarına verilen kurs örneği (Tahsin Özgüç, 1964, Lev. VII, 1), **d.** Kültepe ETÇ III'ün başlarına verilen mezarlarda ele geçen altın küpe (Tahsin Özgüç, 1964, Lev. VII, 2), **e.** Kubad Adad, M6 numaralı Pithos mezarlara ait ölü hediyeleri (Rüçhan Arık, 2012, 218, Resim. 13), **f.** Kubad-Adad, M6 numaralı Pithos mezarlara ait ölü hediyeleri (Rüçhan Arık, 2012, 218, Resim. 14).

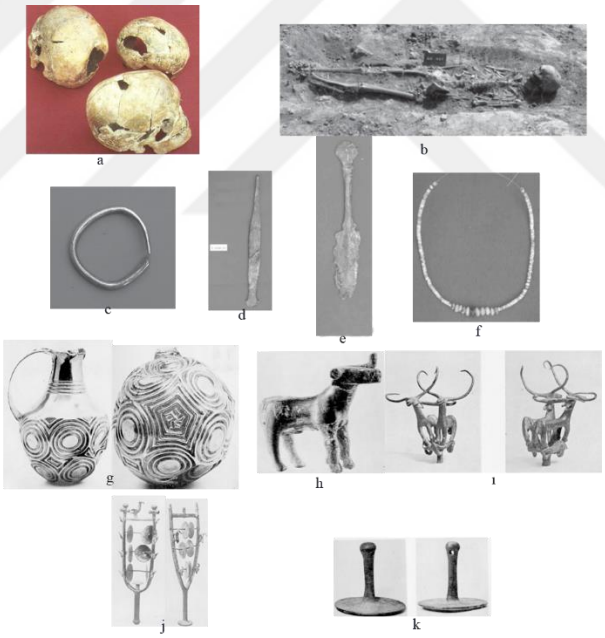

Resim 5.4. a. İkiztepe'de MÖ III. binyılda uygulanan trepanasyon örnekleri (Önder Bilgi, 2001, Fig. 10), **b.** İkiztepe'nin dorsal gömüt örneği (Önder Bilgi, 2009, 335, Resim. 10b), **c.** İkiztepe'den gümüş küpe (Önder Bilgi, 2009, 335, Resim. 11a), **d.** İkiztepe mezarlarına ölü hediyesi olarak bırakılan mızrak ucu (Önder Bilgi, 2010, 379, Resim. 12), **e.** İkiztepe mezarlarına ölü hediyesi olarak bırakılan ustura (Önder Bilgi, 2010, 379, Resim. 13), **f.** İkiztepe mezarlarına ölü hediyesi olarak bırakılan kolye (Önder Bilgi, 2010, 380, Resim. 14), **g.** Horoztepe, Madeni Kap Örnekleri (Burhan Tezcan, 1961, Lev.15-16), **h.** (sol) Hayvan (Boğa) Heykelciği, **ı.** (sağ) Çift boğa heykelciği (Burhan Tezcan, 1961, Lev. 18.1, Lev. 19, 1-2).

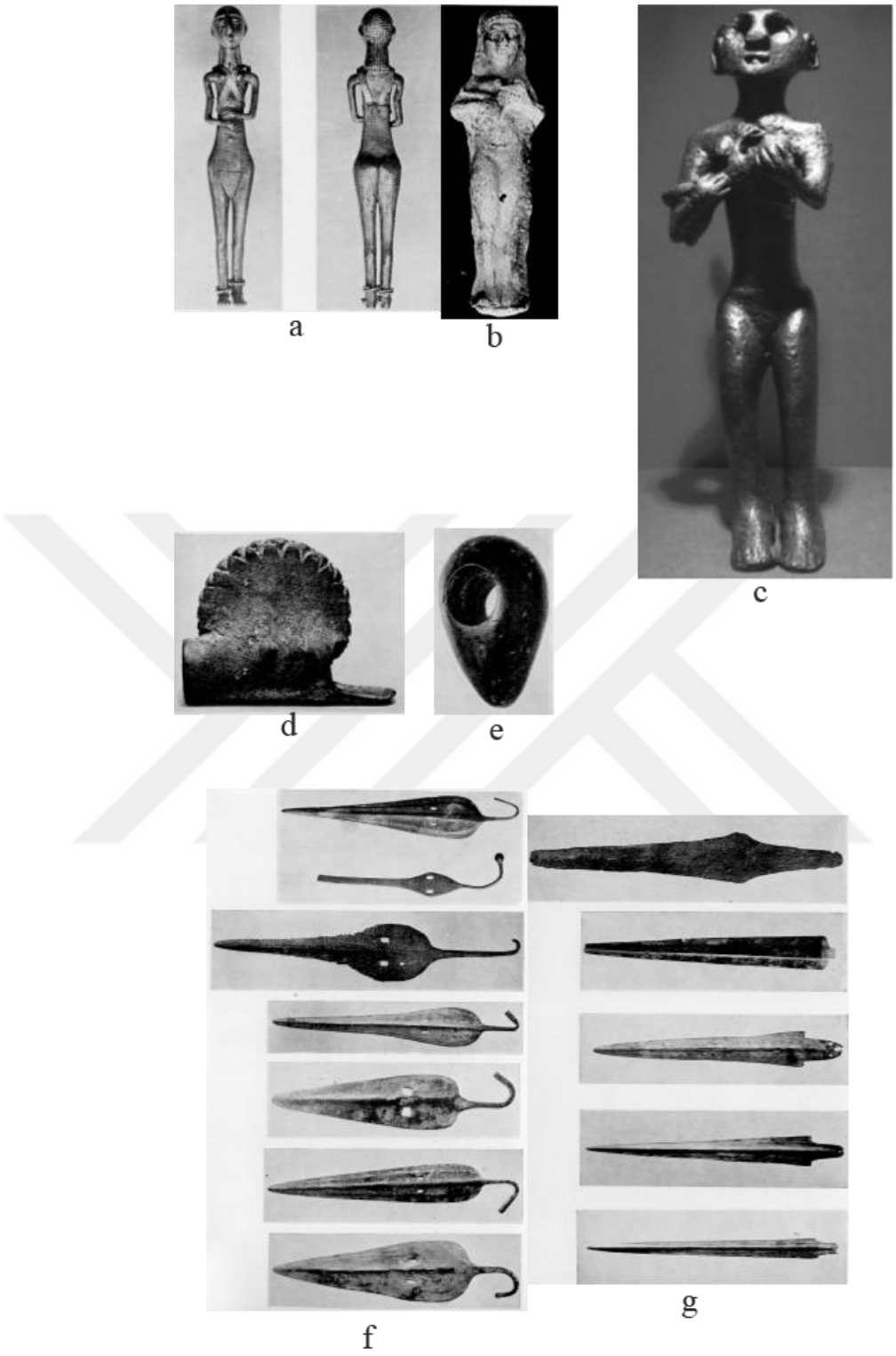

Resim 5.5. a. (Sol) Altın kaplama Hasanoğlan Heykelciği, **b.** (sağ) Sillagos Koleksiyonundan kil bebeğini emziren anne (Burhan Tezcan, 1961, Lev. 24. 2-3, Lev. 24.1), **c.** Horoztepe, Bebeğini emziren kadın heykelciği (Özgüç- Akok, 1957: Resim. 3, 18; Tahsin Özgüç, 1958, 54, Fig. 1), **d.** (sol) Sap delikli balta örneği, **e.** (sağ) Sap delikli yassı balta örneği (Burhan Tezcan, 1961, Lev. 27.3, Lev. 27. 4), **f.** (sol) Mızrak uç örnekleri, **g.** (sağ) Kılıç örnekleri (Burhan Tezcan, 1961, Lev. 29-30).

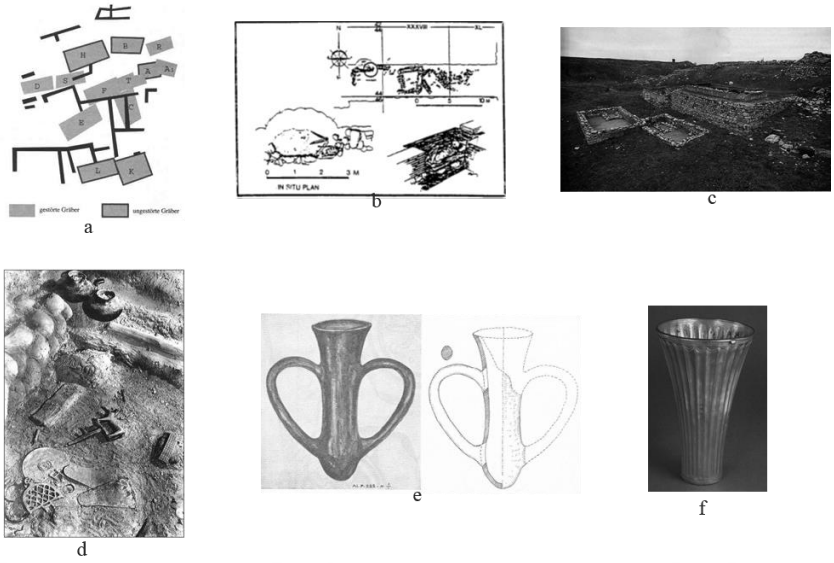

Resim 5.6. a. Tabaka 5'in duvarlarına göre kral mezarları (Christoph Gerber, 2006, Plan. 6), **b.** Alacahöyük F III basit toprak tipinde mezarın planı (Ayşe Gürsan-Salzmann, 1992, Plan F III), **c.** Alacahöyük krali mezarları (Efe 2003: 96, Alacahöyük Krali Mezarlar), **d.** Alacahöyük "Elit" mezarlarından insitü eserlerin görüntüsü (Aslı Özyar, 1999, 83, Figür. 1), **e.** Alacahöyük, L Kral mezarı seviyesinde tespit edilen depas amphikypellon (Hamit Zübeyr Koşay, Ahmet Ünal ve Abdullah Çizen, 1967, 212, Al. P. 222), **f.** Elektrum eser, zigzag ve aşağı keskin hat bezemeleriyle dikkati çekmektedir (Jill **a.** Weber ve Richard **l.** Zettler, 1998, 125, Fig. 105).

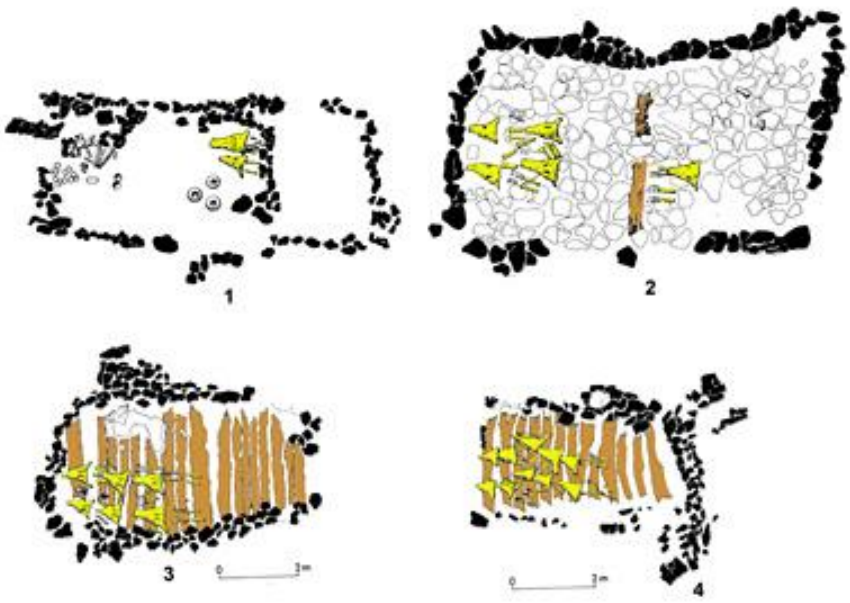

Resim 5.7. Alacahöyük, Mezar H (1), F (2), E (3), L (4) çatılarına bırakılan büyük baş hayvan kafatası ve uzun kemikleri (Thomas Zimmermann ve Evren Y. Geniş, 2017, Figure. 3).

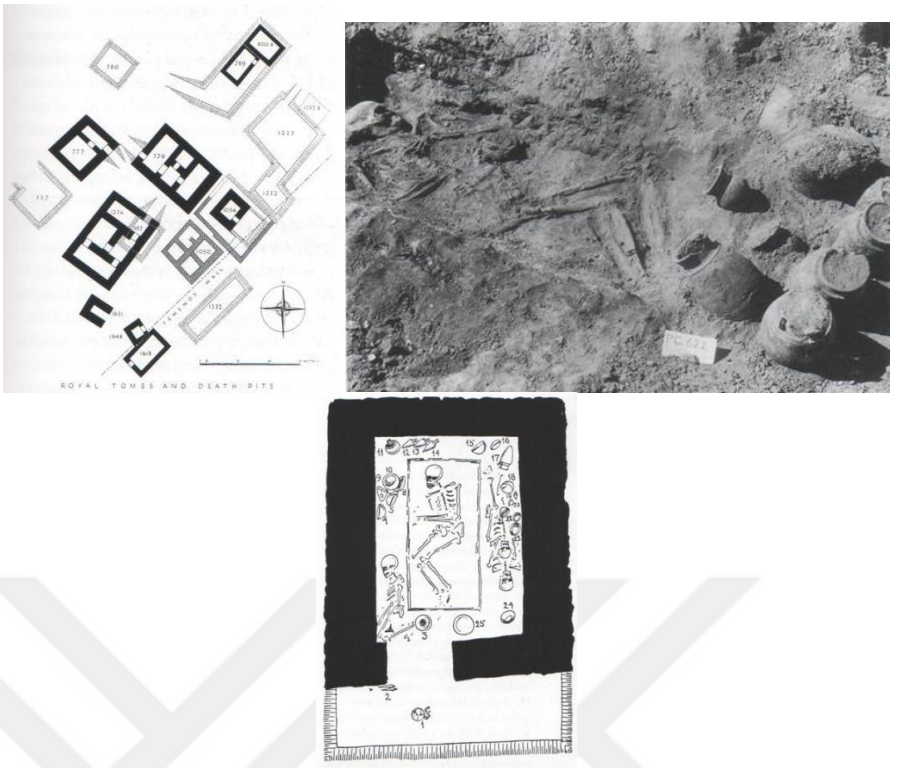

Resim 5.8. sol. Krali Ur mezarları, 16 adet (Richard **l.** Zettler, 1998, 21, Fig. 20), orta. Erken Hanedanlık dönemine ait krali mezar ve ölü hediyeleri (Richard **l.** Zettler, 1998, 22, Fig. 21), sağ. Ur kral mezarlar odalarından birinin (PG 779) planı (Richard **l.** Zettler, 1998, 23, Fig. 22).

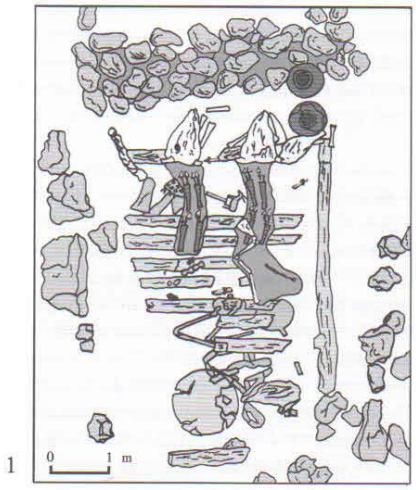

Resim 5.9. 1. Alacahöyük Mezar No. MA; 2. Irganchai Mezar No. 5; 3. Treli Mezar No. 43 (Antonio Sagona ve Paul Zimansky, 2009, Figure. 5.30; 1-3).

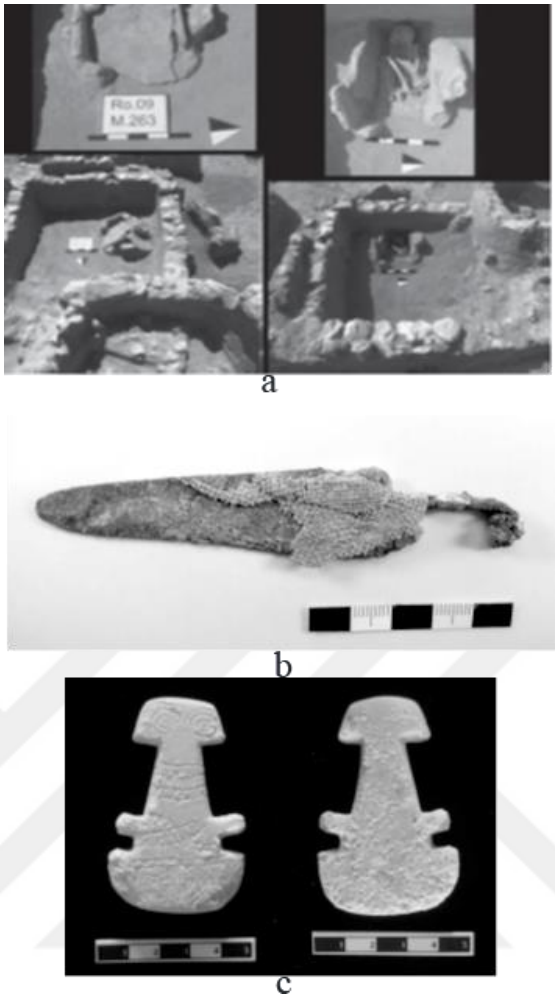

Resim 5.10. a. Resuloğlu, intramural sanduka mezar (Tayfun Yıldırım ve Önder İpek, 2011, 356, Resim. 8), **b.** Tunç bir hançer üzerindeki keten kumaş kalıntısı (Tayfun Yıldırım, ve İsmet Ediz, 2007, 222, Res. 11), **c.** Resuloğlu, alabaster idol (Tayfun Yıldırım, ve İsmet Ediz, 2008, 454, Resim.14).

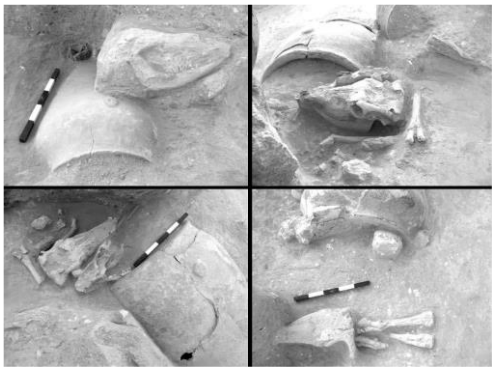

Resim 5.11. Resuloğlu, Mezarların üzerine ya da önlerine bırakılmış sığır başları (Tayfun Yıldırım, ve İsmet Ediz, 2008, 450, Resim.6)

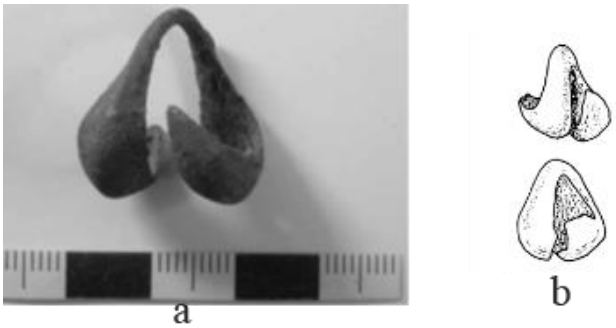

Resim 5.12. a. Resuloğlu, Kadın mezarında ele geçirilen yarım ay şeklinde saç halkası veya küpe (Tayfun Yıldırım, ve İsmet Ediz, 2006, 64, Res. 10), **b.** Sos Höyük Erken Tunç Çağa ait küpe (Antonio Sagona, Mustafa Erkmen, Claudia Sagona ve Ian Thomas, 1996, Fig. 12.10).

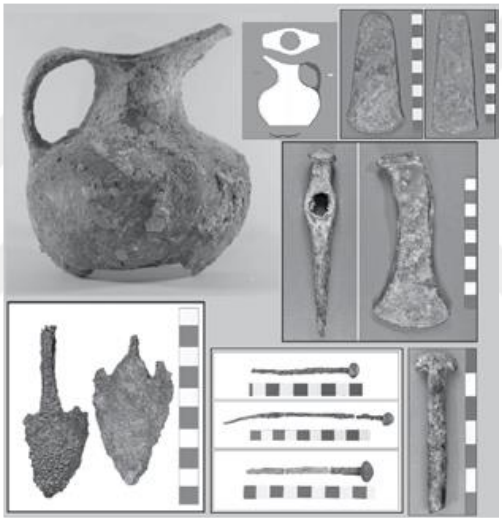

Resim 5.13. Devret, dağıtılan mezarlardan arta kalan tunç eser örnekleri (Atila Türker, 2014, 381, Resim. 9).

Resim 5.14. Devret, siyah perdahlı kulak tıkacı dağıtılmış mezara ait olmalı (Atila Türker, 2014, 382, Resim. 11).

Resim 5.15. a. Onhoroz'un Basit toprak ve çömlek tipi mezar örnekleri (Atilla Türker, Celal Özdemir ve Derya Bozkurt, 2015, Resim. 5), **b.** Küçük Küllük çömlek mezar örneği (Atilla Türker, Celal Özdemir ve Derya Bozkurt, 2015, Resim. 6), **c.** Doğantepe'nin küp ve çömlek tipinde mezar örnekleri (Atilla Türker, Celal Özdemir ve Derya Bozkurt, 2015, Resim. 7).

Resim 5.16. Alişar'ın Troia II tipi kap örnekleri (Remzi Oğuz, 1933, 42, Şekil. 25-27).

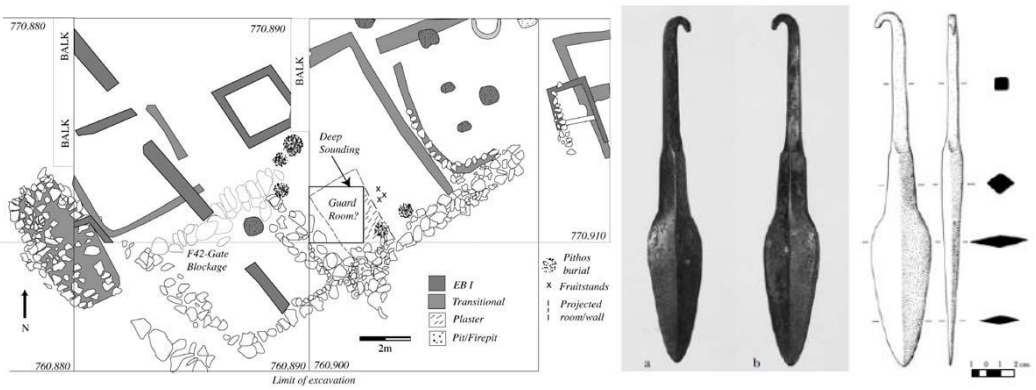

Resim 5.17. sol. Çadır Höyük'ün Geç Kalkolitik Geçiş Dönemi ve Erken Tunç Çağı yerleşimleriyle birlikte pithos mezarlar (Samuel M. Paley, 2008, 587, Drawing 1b), sağ. Çadırhüyük'te ele geçen mızrak uçları (Şevket Dönmez, 2008, Çiz. 2; Res. 2 a-b).

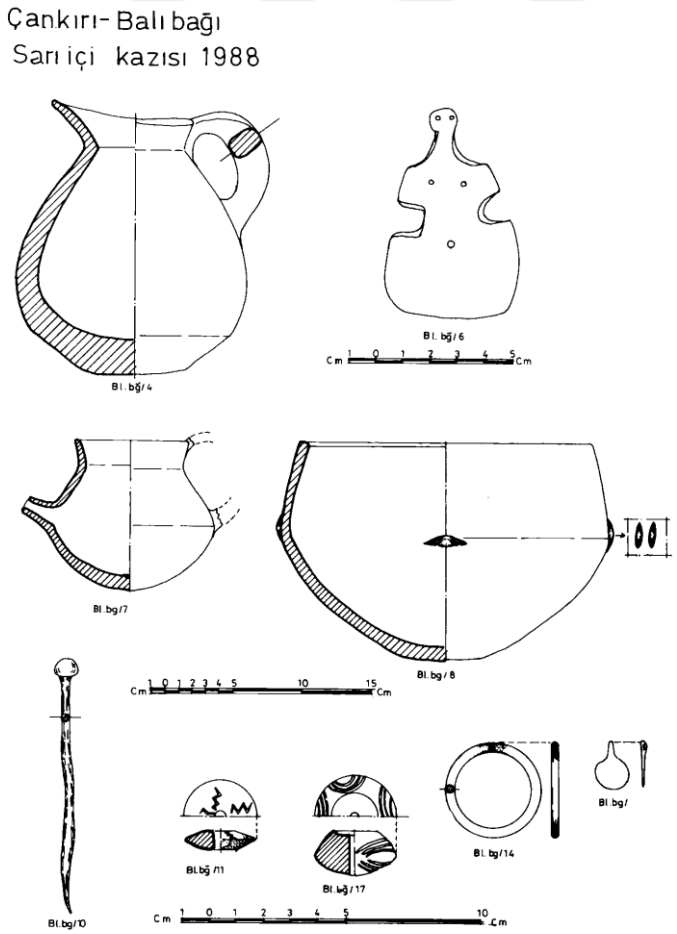

Resim 5.18. Balıbağ, mezarlara bırakılan ölü hediyeleri (Mustafa Süel, 1989, 154, Çizim. 4).

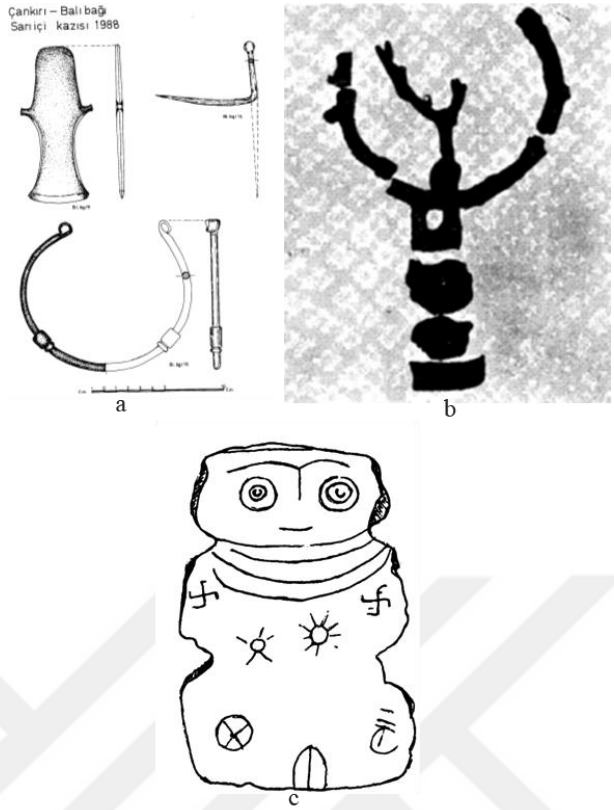

Resim 5.19. a. Balıbağ, mezar buluntuları (Mustafa Süel, 1989, 155, Çizim. 5), **b.** Balıbağ'dan tunç kurs örneği (Mustafa Süel, 1989, 163, Resim. 20), **c.** Balıbağ'da ele geçen idol örneği (Mustafa Süel, 1992, 141, Resim. 6).

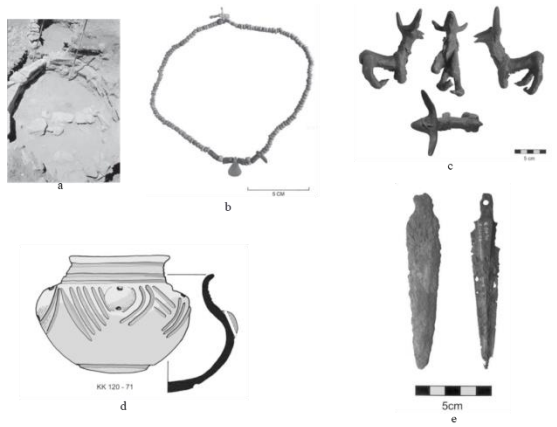

Resim 5.20. a. Kalınkaya'nın yuvarlak yapılı ve bölmelere sahip mezar (Thomas Zimmermann, 2009, 278, Resim.4), **b.** Kalınkaya, bronz, uzonit ve karnelinden yapılmış kolye (Thomas Zimmermann, 2009, 276, Resim.1), **c.** Kalınkaya, Boğa Heykeli (Thomas Zimmermann, 2007, 42, Resim. 5), **d.** Kalınkaya, M-01-71 No.lu mezardaki oluklu motifli seramik (Thomas Zimmermann, 2007, 41, Resim. 3), **e.** Kalınkaya, küp mezarlar içerisinde ele geçen hançer örnekleri (Thomas Zimmermann, 2007, 41, Resim. 4).

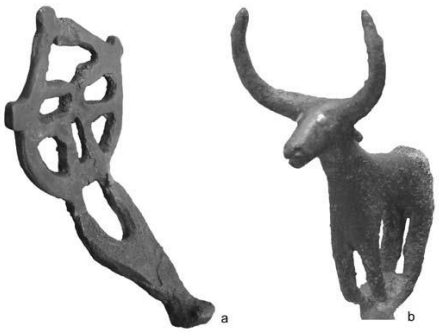

Resim 5.21. Kalınkaya, **a.** Soyut Standard; **b.** Boğa Heykeli (Thomas Zimmermann, 2007, 42, Resim. 6a-b).

Resim 5.22. Kalınkaya, M-20-73 No.lu mezardan buluntu örnekleri (Thomas Zimmermann, 2007, 40, Resim. 2).

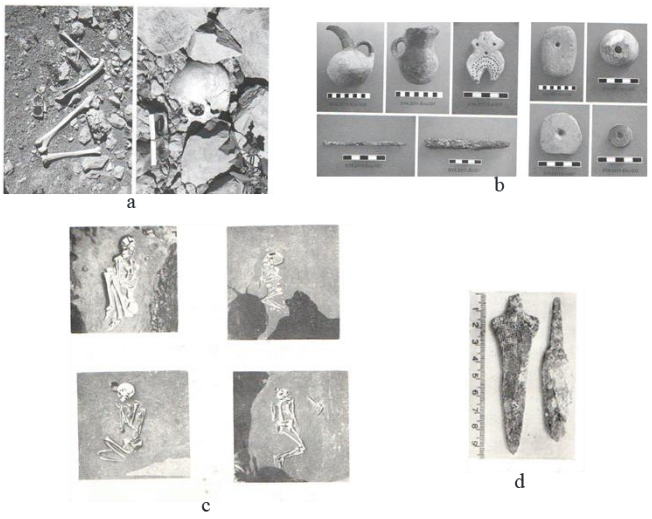

Resim 5.23. a. Sıradur Höyük, tahribata uğramış ETÇ mezarlarından geriye kalanlar (Atilla Engin, 2015, Res. 6), **b.** Sıradur Höyük, yüzey buluntuları (Atilla Engin, 2015, Res. 8-9), **c.** Tekeköy mezarları (Kılıç Kökten, Nimet Özgüç ve Tahsin Özgüç, 1945, Lev.I;1-4), **d.** Tekeköy, 7-8: Mezar buluntusu silahlar (Kılıç Kökten, Nimet Özgüç ve Tahsin Özgüç, 1945, Lev. IV/7-8).

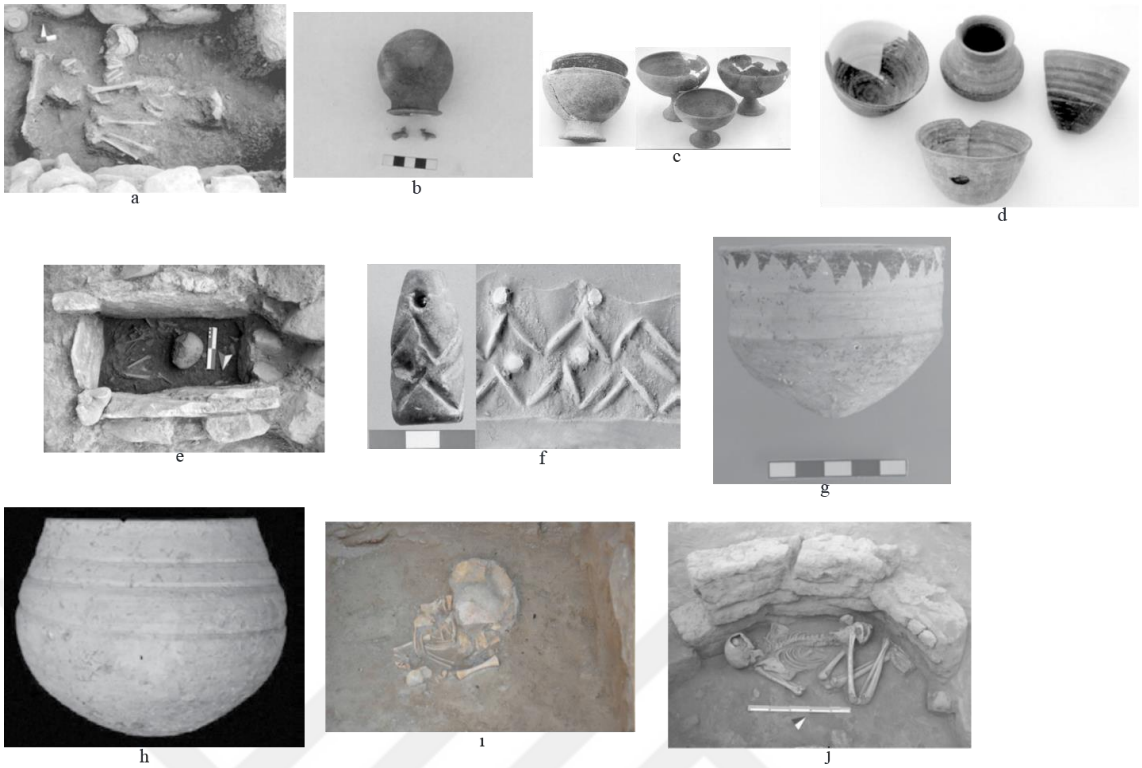

Resim 5.24. a. Müslümantepe'nin Er Erhanedanlar Dönemine ait Taş Sanduka Mezar örneği (Eyyüp Ay, 2004, 10, Şekil. 2c), **b.** Müslümantepe Mezarlığı, ölü hediyesi çömlekcik ve 2 figürin (Eyyüp Ay, 2001, 7, Resim.6), **c.** Geç Uruk/Ninive 5 Seramiği (Eyyüp Ay, 2004, 11, Şekil. 3b), **d.** Müslümantepe Mezarlığından metalik seramik (Eyyüp Ay, 2004, 11, Şekil. 3c), **e.** Tatıka Kazı Alanı Mimarisi ve Mezarlar (A. Tuba Ökse ve Ahmet Görmüş, 2014, 133, Resim. 2), **f.** Tatıka'nın kolye ucu şeklinde silindir mühür (A. Tuba Ökse ve Ahmet Görmüş, 2014, 134, Resim. 4), **g.** Tatıka'nın boyalı Ninive-5 kabı (A. Tuba Ökse ve Ahmet Görmüş, 2014, 134, Resim. 5), **h.** Tatıka'nın kazıma bezemeli Ninive-5 kabı (A. Tuba Ökse ve Ahmet Görmüş, 2014, 135, Resim. 7), **ı.** Kuriki, Geç Kalkolitik/ETÇ I'e tarihlenen basit toprak mezar tipinde 6 aylık fetüs gömüsü (Ayşen Açıkkol Yıldırım ve Pınar Gözlük Kırmızıoğlu ve Elif Genç, 2014, 212, Resim. 2), **j.** Kuriki IV. tabakaya ait kerpiç mezar (Elif Genç, Birgül Yıldız Köse ve Çağan Köse, 2014, 300, Resim. 5).

Resim 5.25. Başur Höyük'ün Erken Tunç Çağı mezarları içerisinde ele geçen metal eserler ve boncuklar (Haluk Sağlamtimur ve Ali Ozan, 2014, 527, Resim. 8).

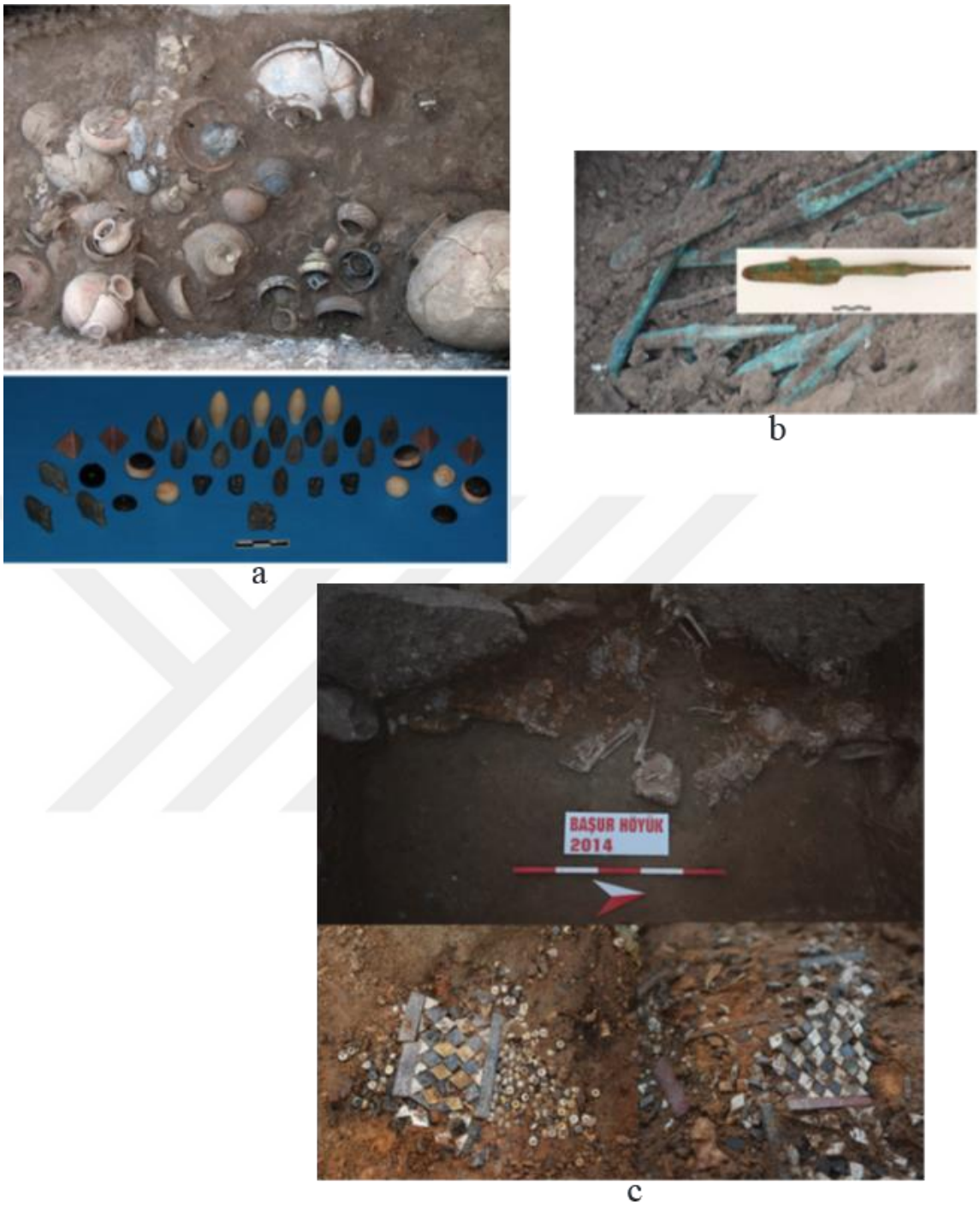

Resim 5.26. a. Başur Höyük 9 No.lu mezar buluntuları ve oyun taşları (Haluk Sağlamtimur ve Ali Ozan, 2014, 528, Resim. 9), **b.** Mezar No. 15 krali mezar içerisinde ele geçen 100'den fazla mızrak uçlarından bir kısmı (Brenna Hassett ve Haluk Sağlamtimur, 2018, Figure. 3), **c.** Mezar No. 15'deki erkek çocuğun göğsünü kaplayan süslemeli tekstil parçası (Brenna Hassett ve Haluk Sağlamtimur, 2018, Figure. 8).

Resim 5.27. Başur Höyük 1-9 No.lu mezarlardan çanak çömlek örnekleri (Haluk Sağlamtimur ve Ali Ozan, 2014, 528, Resim. 10).

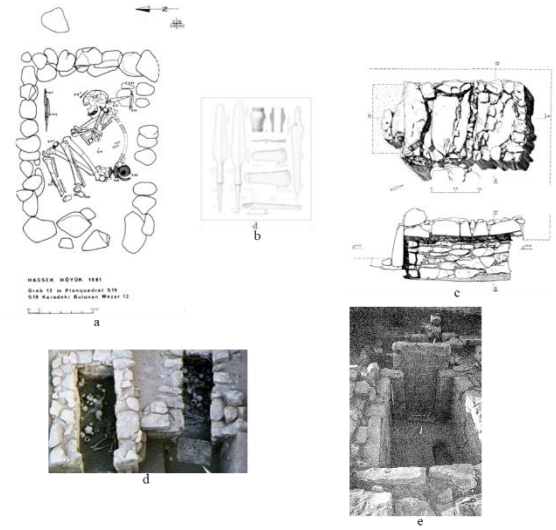

Resim 5.28. a. Hassek Höyük 1981 yılı intramural taş sanduka mezarı (Mezar No. G12) (M.R. Behm-Blancke, 1983, 75, Abb. 6), **b.** Hassek Höyük, Mezar No. G12 içerisinde ele geçen eserler (Giulio Palumbi, 2007, Fig. 12d), **c.** Lidar Höyük, 5 No.lu Oda mezar (Harald Hauptmann, 1983, 106, Abb. 9), **d.** Lidar Höyük oda mezarlarından bir görüntü (Hauptmann, 2003: 61, Resim. 2), **e.** Titriş Höyük, Erken Tunç Çağ'ın Geç evresine tarihlenen oda mezar örneği (Guillermo Algaze ve Timothy Matney, 2011, 1005, Figure 46. 5).

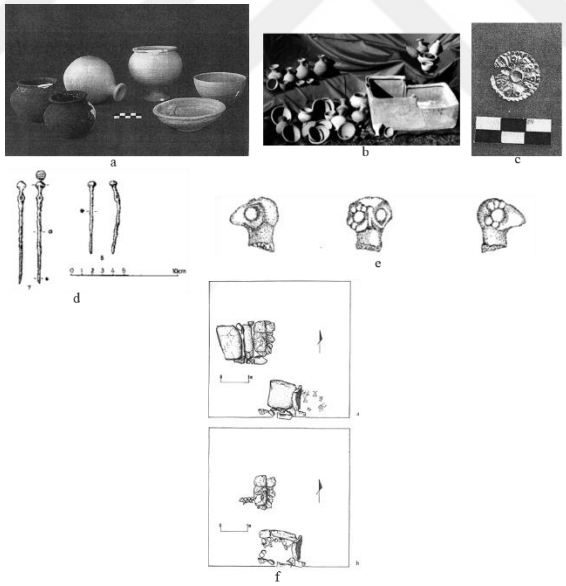

Resim 5.29. a. Gre Virike, L 8 Gömü hediyeleri (Ökse, 2002: 267, Şekil. 22), **b.** Gre Virike, J-9 Kuyu Mezarı içerisinde ele geçen buluntular (A. Tuba Ökse ve Ahmet Görmüş, 2008, 17, Şekil. 5), **c.** Gre Virike, K 8 Kerpiç Sandık Mezardan altın varak süsleme (Ökse, 2002: 248; 269: Şekil. 29), **d.** Horum Höyük Erken Tunç Çağ IV mezar buluntusu (Catherine Marro, Aksel Tibet ve Rıfat Ergeç, 2000, 170, Çizim: 9: 7), **e.** Horom Höyük, çömlek mezar buluntusu pişmiş toprak kuş başı (Catherine Marro, Aksel Tibet, ve Rıfat Ergeç, 1998, 257, Çizim: 8), **f.** Şaraga, Erken Tunç Çağa taş sanduka örneği (Sertok ve Kulakoğlu, 2002, 364, Şekil. 4).

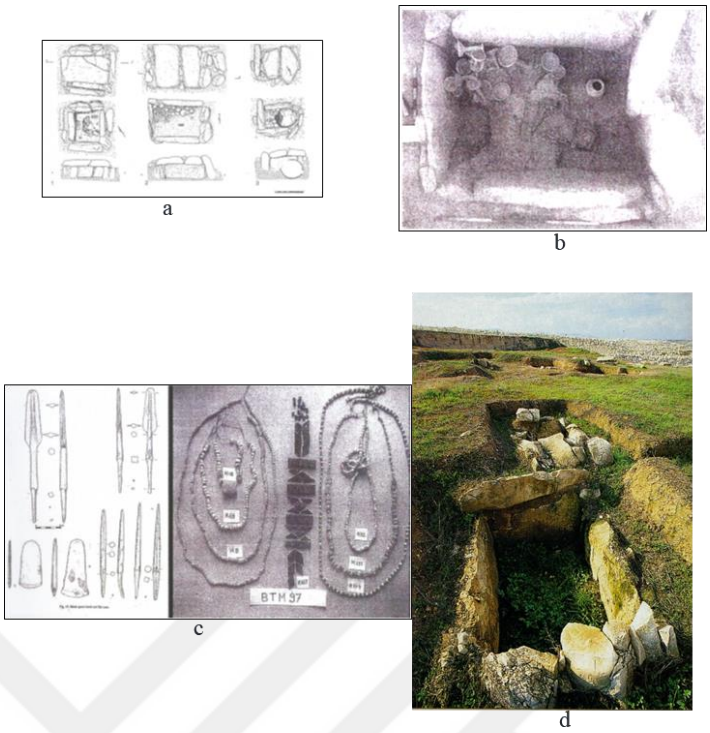

Resim 5.30. a. Birecik mezarlarının çizimi (Sertok- Ergeç 1999: 90, 102: Fig. 6), **b.** Birecik'ten bir taş sanduka mezarın içi (Sertok ve Ergeç 1999: 101, Fig.5), **c.** Taş sanduka mezar içerisinde ele geçen örneklerden bazıları (Sertok ve Ergeç, 1999: Fig. 11), **d.** Birecik'in taş sanduka mezarları (Sertok 2003: 55).

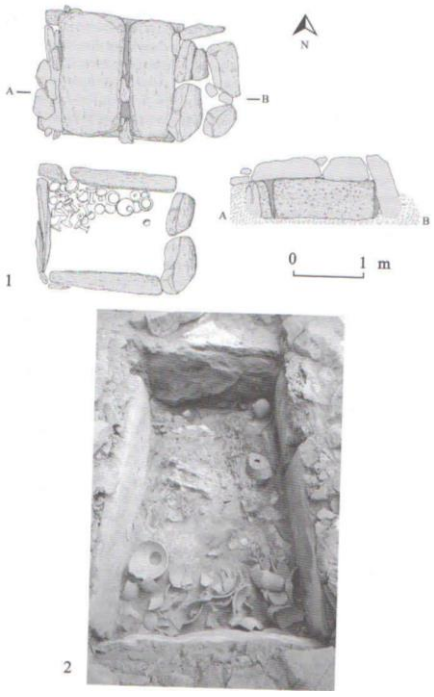

Resim 5.31. 1. Birecik; 2. Arslantepe (Antonio Sagona ve Paul Zimansky, 2009, Figure 5. 31:1-2).

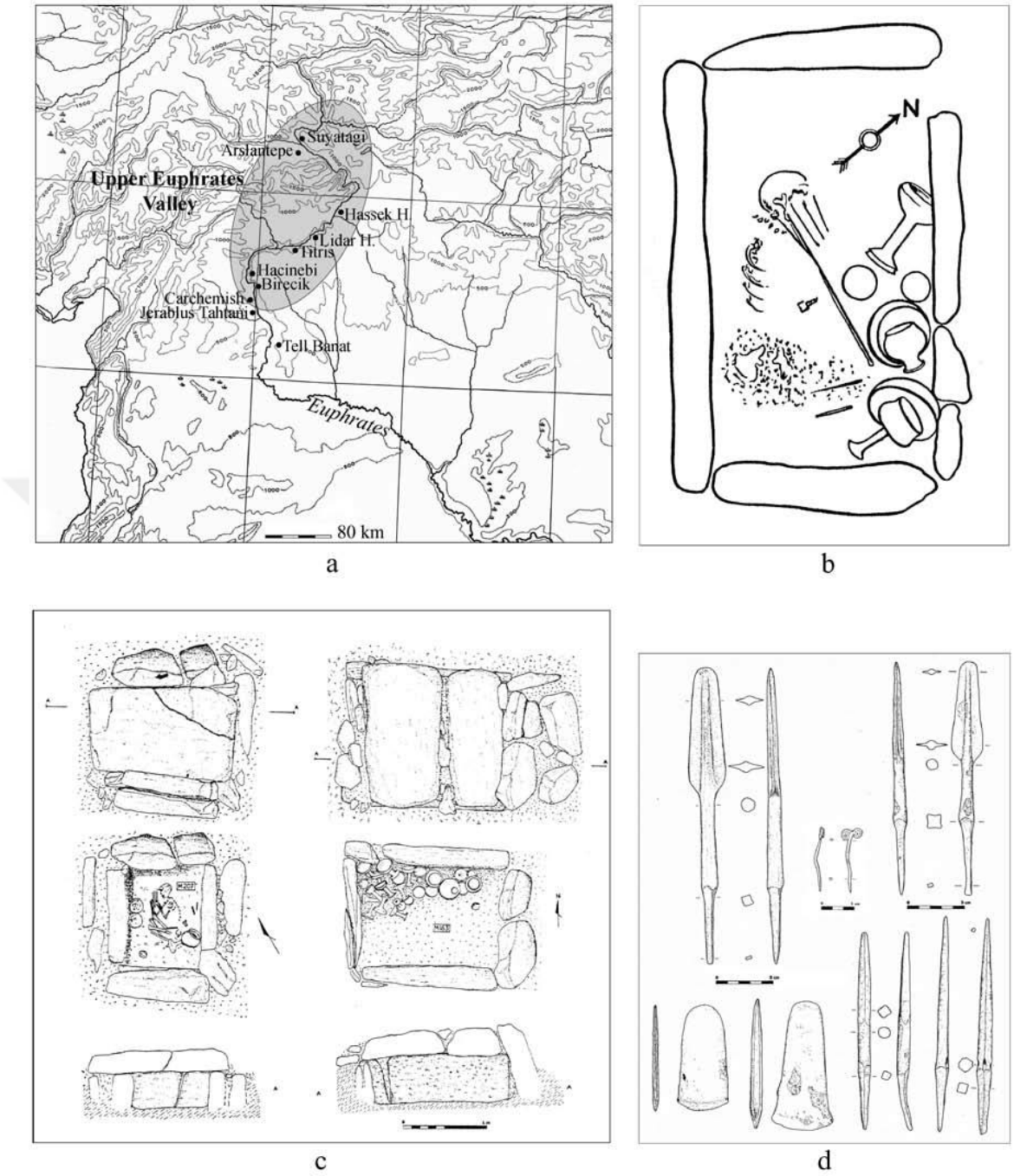

Resim 5.32. a. Yukarı Fırat Vadisinde mezarların ele geçtiği merkezler; **b.** Kargamış'tan taş sanduka mezar; **c.** Birecik mezarlığından taş sanduka mezar; **d.** Birecik mezarlığından metal mezar malları (Palumbi, 2007, Fig. 11).

Resim 5.33. a. Samsat, XIX. Kat mezarları (Nimet Özgüç, 2009, Levha. 159, Resim. 358), **b.** Samsat, XIX. Kata ait 1 No.lu mezar (Nimet Özgüç, 2009, Levha. 160, Resim. 360), **c.** Hacınebi, Operasyon 18, Erken Tunç Çağ I'e ait taş sanduka mezarlar (Gil **j.** Stein, 1998, Figure. 6), **d.** Hacınebi, Operasyon 18'deki taş sanduka mezarlardan ele geçen seramikler (Gil **j.** Stein, 1998, Figure. 8.), **e.** Hacınebi, Operasyon 18. Mezarlarda ele geçen iğneler (Gil **j.** Stein, 1998, Figüre 13: F-G), **f.** Gedikli, yeraltı geçidinin önden görünüşü (Refik Duru, 2001, Fig. 4), **g.** Gedikli'nin M5 oda mezarı açıldıktan sonraki hali (U. Bahadır Alkım, 1967, 84, Resim. 6), **h.** Gedikli'nin III e evresi içerisinde tespit edilen basit toprak tipinde mezar içerisindeki kucağında çocuğu ile gömülmüş kadın iskeleti ve ölü hediyeleri (Refik Duru, 2006, Levha. 28/3), **i.** Gedikli'nin Taş Sanduka mezar içerisinde ele geçen ölü hediyeleri (Refik Duru, 2001, Fig. 3), **j.** Gedikli'nin III e seviyesindeki basit toprak mezarda annesiyle gömülen çocuğun kolyesi (Refik Duru, 2006, Levha. 28/4), **k.** 1-3, 6-8. Gedikli III k evresine ait Sk. 14 No.lu iskeletin yanında ele geçen üç kemik iğne; 4, 9. Sk. 13 No.lu iskeletin burun deliğine sokulmuş durumda ele geçen iğne; 5, 10. Sk 14 No.lu iskeletin yanında ele geçen tunç iğne (Refik Duru, 2006, Levha. 45/1-10), **l.** Gedikli, Kremasyon mezarlıktan depas örneği (U. Bahadır Alkım, 1968, 48, Resim. 12), m. Gedikli, Kremasyon çömleklerinden birisi içerisinde ele geçen ölü hediyelerinden çıkan 2 gobletten biri (U. Bahadır Alkım, 1968, 48, Resim. 13).

Resim 5.34. Gaziantep yakınlarında bulunan Tünp Höyük yamaçlarında bulunan Oda tipindeki mezarların kaçak kazılardan sonraki halleri (Refik Duru, 2006, Lev. 114/1-4).

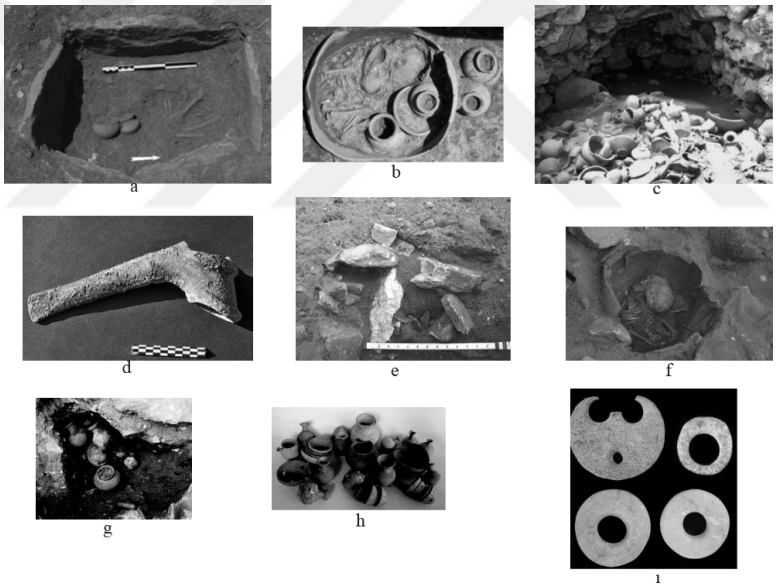

Resim 5.35. a. Tilbeshar ETÇ IIIC, Taş Sanduka Mezar: MÖ 2500-2300 (Christine Kepinski ve Mehmet Önal, 2008, 203, Fig. 5), **b.** Tilbeshar III D Pithos gömü (Kepinski, 2013: 23, Fig. 4), **c.** Tilbeshar, Aria D, Anıtsal Oda Mezar, MÖ 2.600-2.300 (Kepinski, 2013, 23, Fig. 5), **d.** Tilbeshar'ın oda mezarda ele geçen metal eser (Kepinski, 2013: 24, Fig. 6), **e.** Gaziantep Kale Höyük, C açması, Çömlek Mezar (Fikri Kulakoğlu, 2007, 480, Resim. 14), **f.** Gaziantep Kale Höyük, C açması, B: 127, 128 (Fikri Kulakoğlu, 2007, 480, Resim. 13), **g.** Kale Höyük, taş sanduka mezarın açılmış hali (Fikri Kulakoğlu, M. Kemal Sertok, Flomenavd Squadrone, ve Hamza Güllüce, 2005, 299, Fig. 7), **h.** Kale Höyük, taş sanduka mezar içerisinde ele geçen eserler (Fikri Kulakoğlu, M. Kemal Sertok, Flomenavd Squadrone, ve Hamza Güllüce, 2005, 299, Fig. 8), **ı.** Gaziantep Kale Höyük, A açması, B:143 mezarı ve hediyeleri (Fikri Kulakoğlu, 2007, 477, Resim. 6)

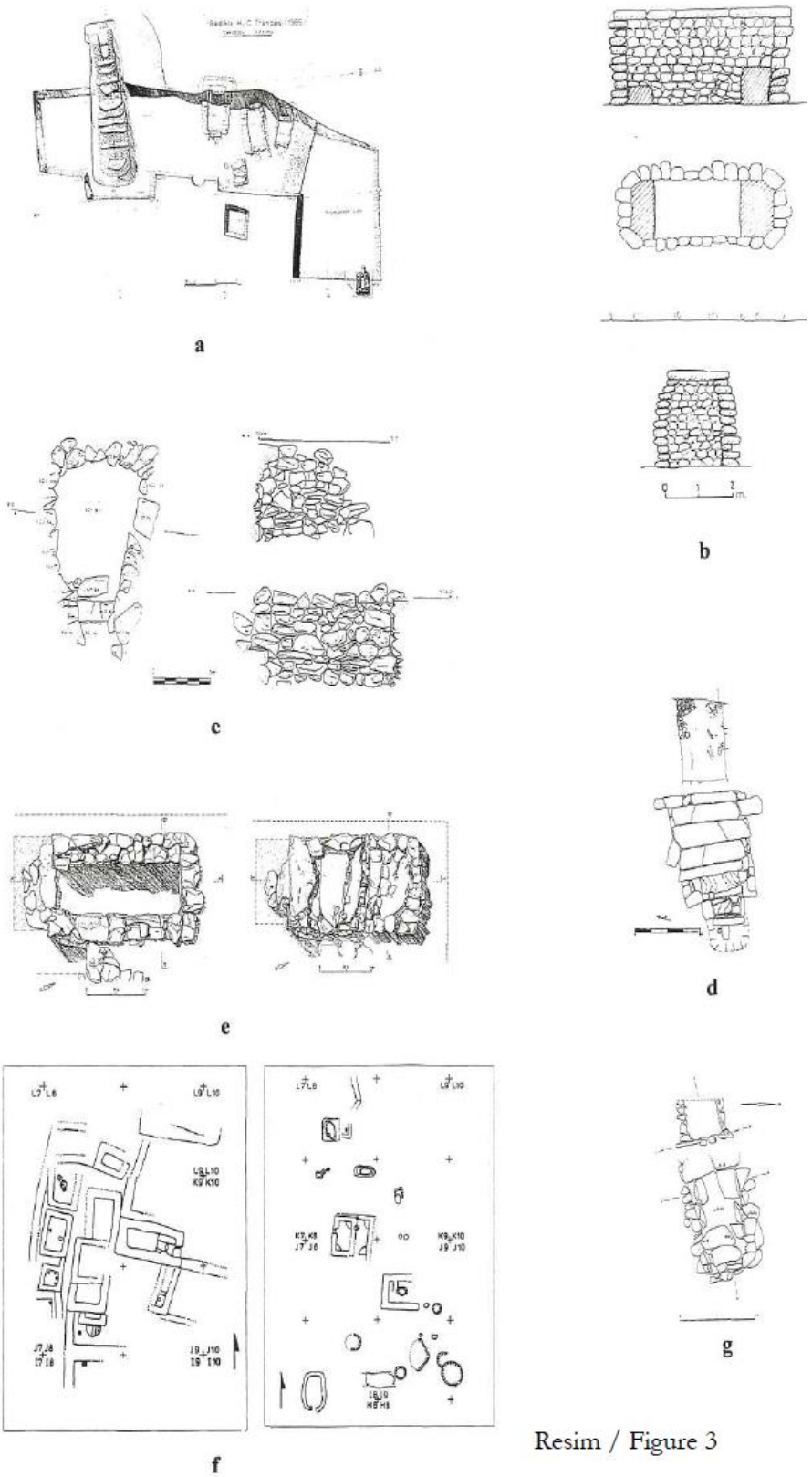

Resim 5.36. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Oda Mezar Tipi (Derya Yılmaz, 2006, 60, Resim. 3 a-g).

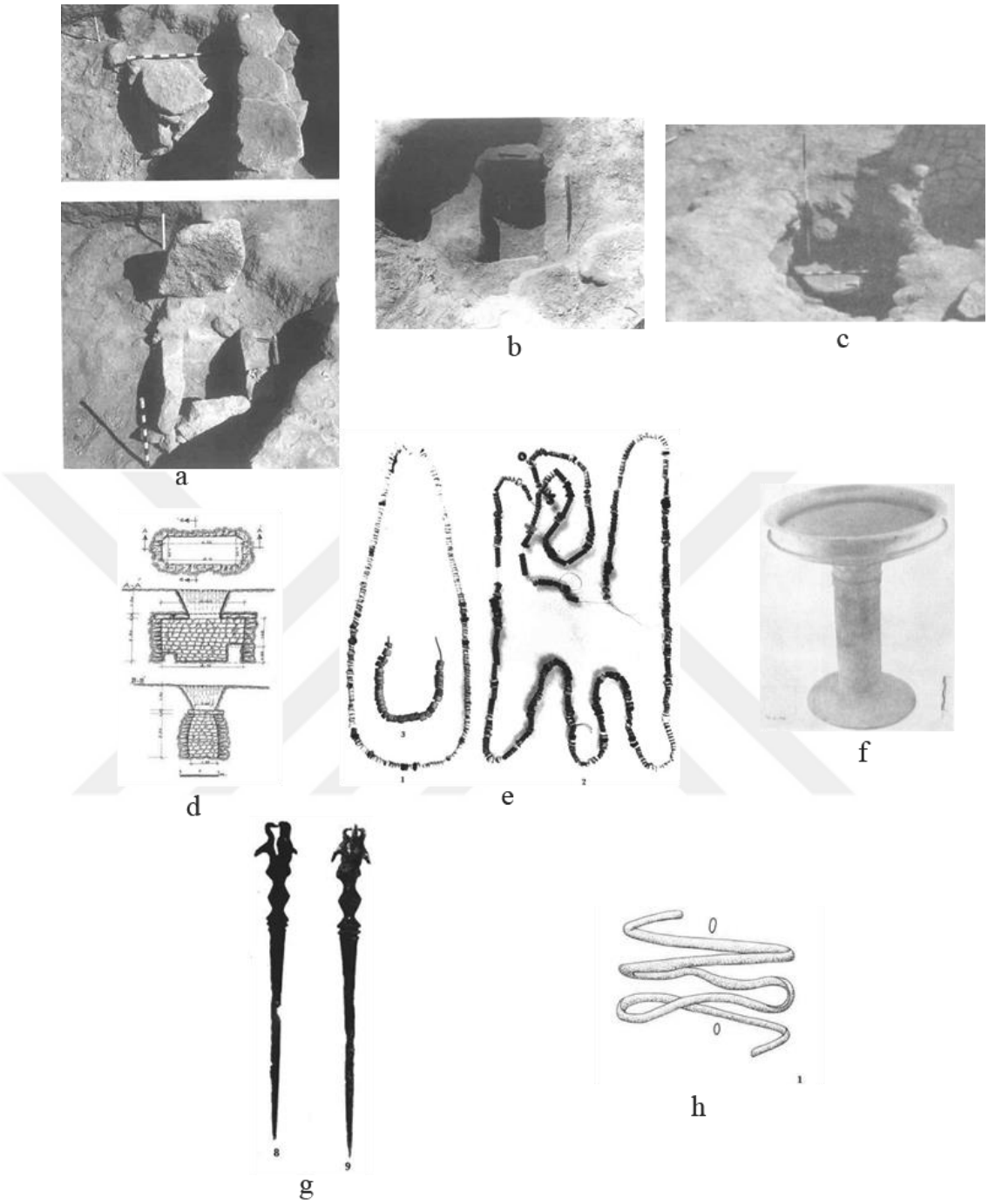

Resim 5.37. a. Tilmen Höyük, M-1 taş sanduka mezar (Refik Duru, 2013, Lev. 16/1-2), **b.** Tilmen Höyük, M-2 taş sanduka mezar (Refik Duru, 2013, Lev. 16/3), **c.** Tilmen Höyük III. Kat M3 oda mezarı (U. Bahadır Alkım, 1962, Lev. III, Resim. 9), **d.** Tilmen Höyük, M-3 mezarının kesit çizimleri (Refik Duru, 2013, Lev. 13/1), **e.** Tilmen Höyük, Mezar buluntusu taş boncuk taneleri (Refik Duru, 2013, Lev. 70/1-3), **f.** Tilmen Höyük, III. Kat M3 mezarında ele geçen ayaklı meyve tabağı (U. Bahadır Alkım, 1962, Lev. V, Resim. 14), **g.** Tilmen Höyük, M-3 Oda mezarının içerisinde ele geçen tunç kuş aplikli iğne (Refik Duru, 2013, Lev. 74/8-9), **h.** Tilmen Höyük, M-3 mezarı içerisinde ele geçen spiral tunç bilezik başka bir açıdan (Refik Duru, 2013, Lev. 75/1).

Resim 5.38. M-3 mezarı içerisinde ele geçen pişmiş toprak kap örnekleri (Refik Duru, 2013, Lev. 15/1-6).

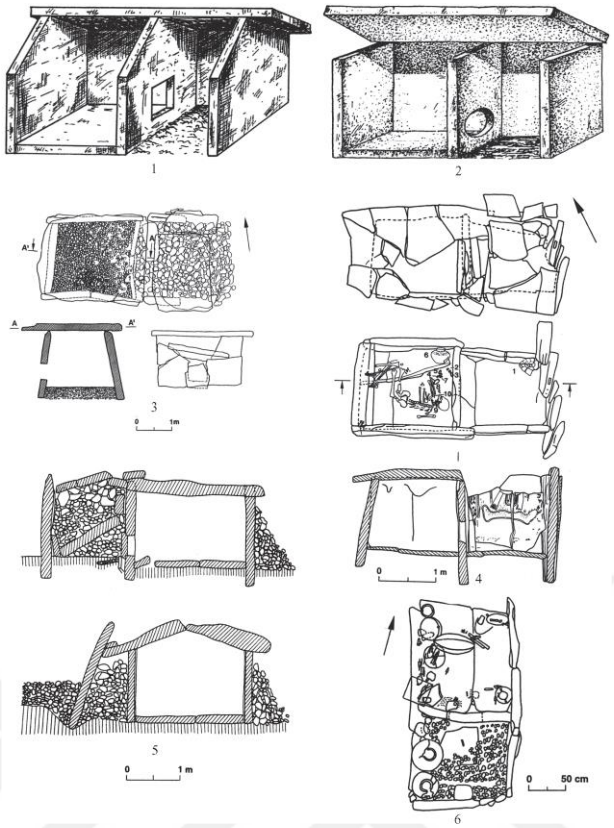

Resim 5.39. Klady-Novosvobodnaya'dan taş sanduka ve anıtsal mimariye sahip mezar örnekleri (Giulio Palumbi, 2008, Fig. 4.26).

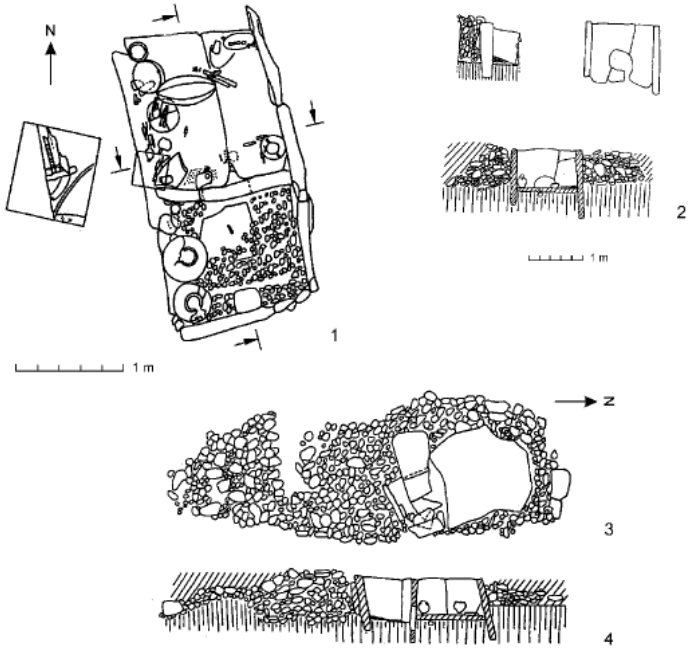

Resim 5.40. Klady, Kurgan No. 31'in Mezar No. 5'i, (Sved Hansen, 2010, Fig. 2).

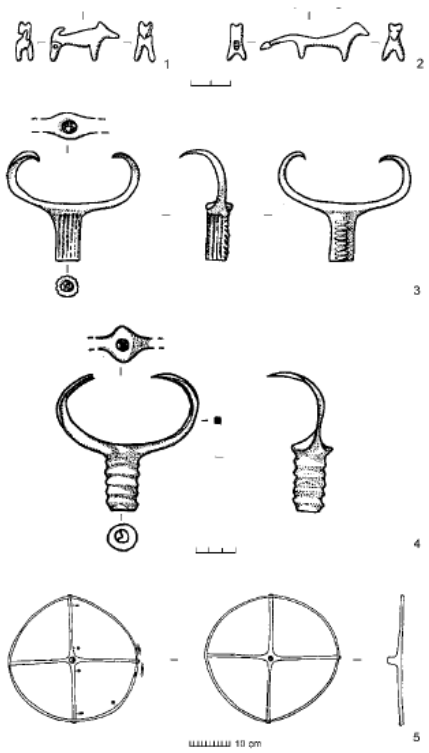

Resim 5.41. Klady, Kurgan No. 31 Mezar 5, içerisinde ele geçen heykelcikler ve eklemeli boğa başları (Sved Hansen, 2010, Fig. 8).

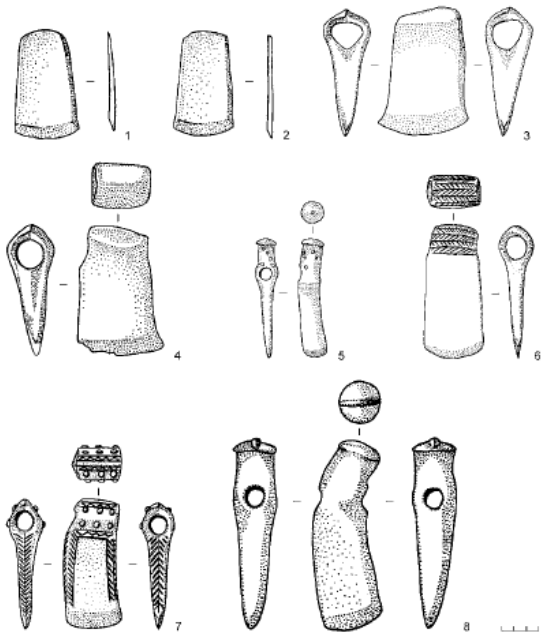

Resim 5.42. Klady, Kurgan No. 31 Mezar 5, içerisindeki metal silah buluntular (Sved Hansen, 2010, Fig. 4).

Resim 5.43. sol. Altın boğa figürini (Yuri Piotrovsky, 2003, No. 191a), sağ. Gümüş boğa figürini (Yuri Piotrovsky, 2003, No. 191b).

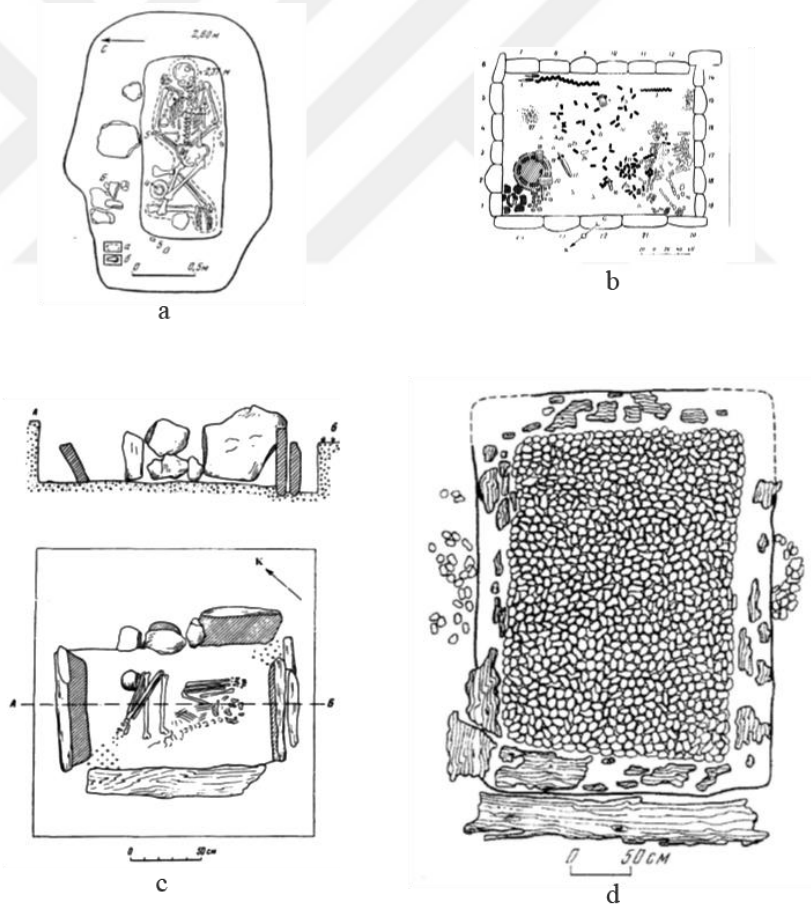

Resim 5.44. a. Jukovsky kurganın 9 No.lu ek gömüsü (Derjavin ve Tihonov 1980, 77, Şekil 1), **b.** Nalçik Kurganı gömütü (Chechenov, 1973, 34, Şekil. 2), **c.** Skala'nın taş sanduka mezarı (Formozov, 1965, 66. Şekil 28), **d.** Çernışev Kurgan No. 1, Gömüt No. 4 (Munchayev 1994, 180, Şekil 44).

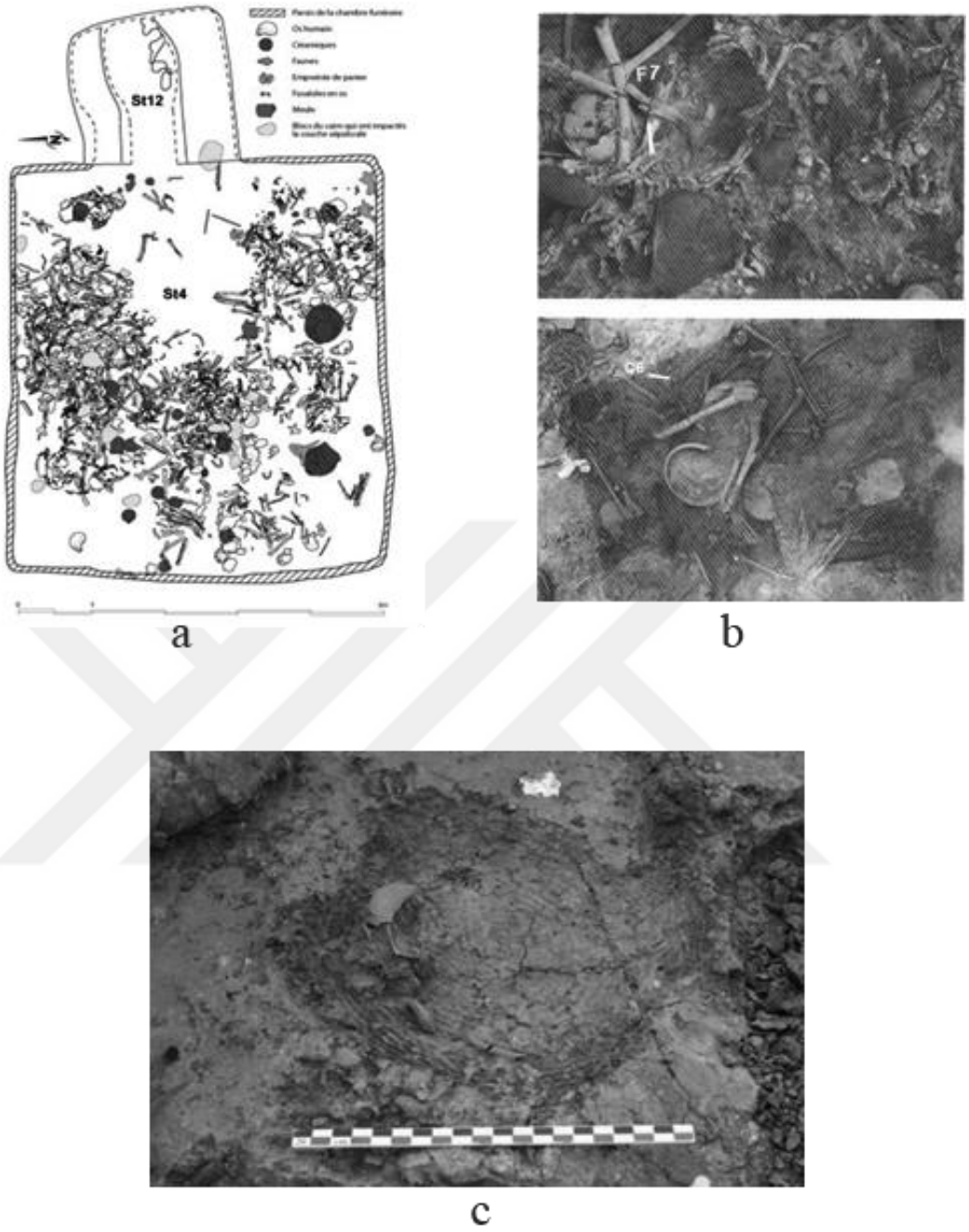

Resim 5.45. a. Mentesh Tepe St 4 Kurganı: Mentesh Tepe'nin Kurganının iç planı (Bertille Lyonnet ve Ferhad Quliyev, 2011, 316, Photo 2. Mentesh Tepe Kurgan Odası), **b.** Mentesh Tepe yanmış kemikler: Mentesh Tepe Mezarları içerisinde yanan kemikler (Bertille Lyonnet ve Ferhad Quliyev, 2011, 318, Photo 5. Mentesh Tepe Kurgan Odasında yanmış insan kemikleri), **c.** Mentesh Tepe (Azerbaycan), Kurgan ST 4. Sepet izi (Modwene Poulmarc'h, 2014, 149, Fig. 73).

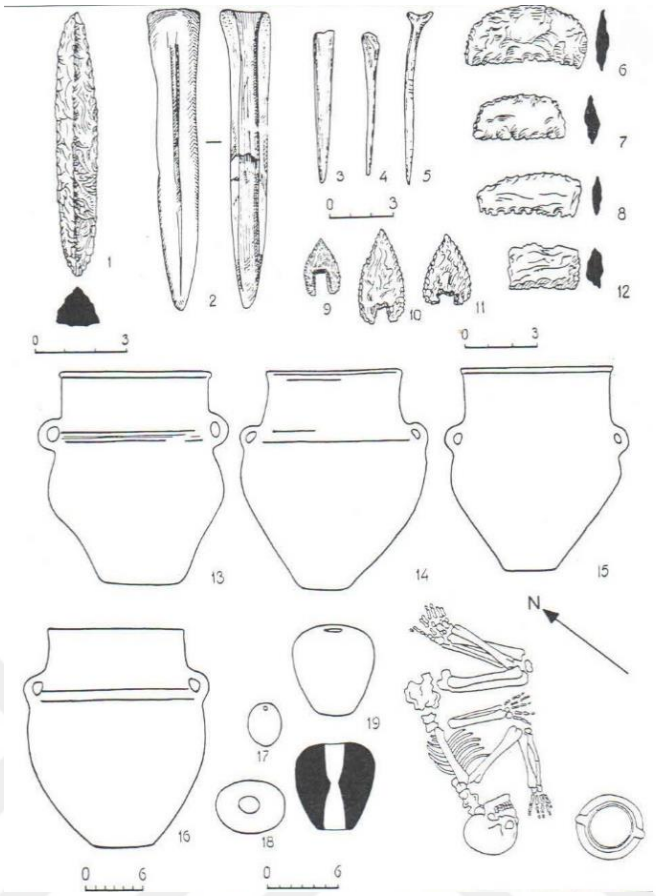

Resim 5.46. Mingechaur yerleşimi ve mezarlığı (K. Kh. Kushnareva, 1997, Fig. 23).

Resim 5.47. 1 No.lu Kurgan Buluntuları: Seramikleri, Taş Mühür, İğ Başları, Kumaş Parçası, Kil Süs Halkaları (B.M. Celilov, 2012, Figür. 2: 1 No.lu Kurgan buluntuları),

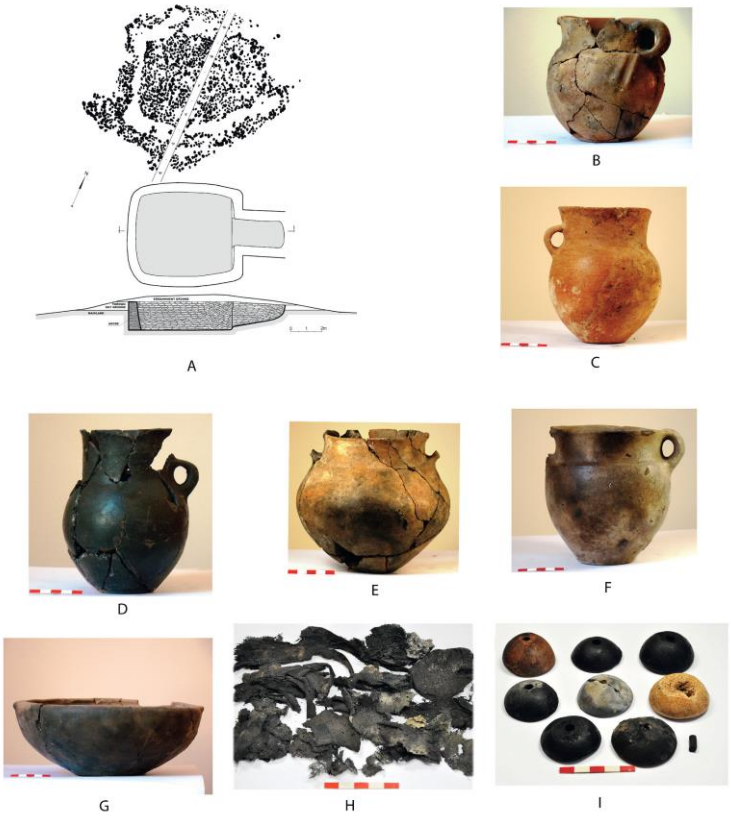

Resim 5.48. Uzun Rama Kurgan planı ve içerisinde ele geçen buluntular (Modwene Poulmarc'h, Laure Pecqueur ve Bakhtiyar Jalilov, 2014, Fig. 10).

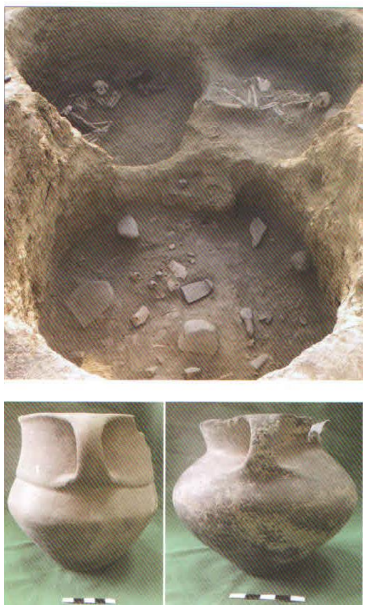

Resim 5.49. Gel Yeri'de tespit edilen mezarlar ve buluntu örnekleri (M. Hüseynov ve **e.** Kazımov, 2011, 76, Photo 2. Gel Yeri Mezarları).

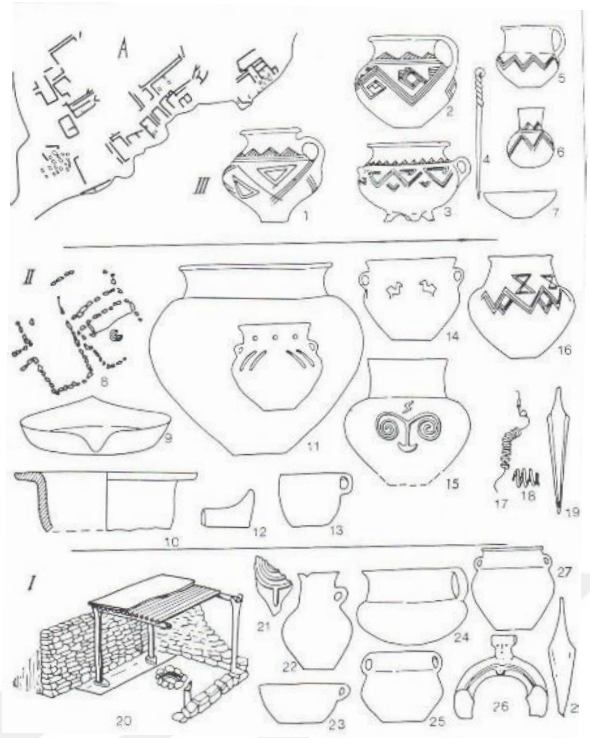

Resim 5.50. Amiranis Gora 1-20. Yerleşim ve buluntuları; 21-28. Horizon I içerisindeki gömütler içerisinde ele geçen buluntular (K. Kh. Kushnareva, 1997, Fig. 20).

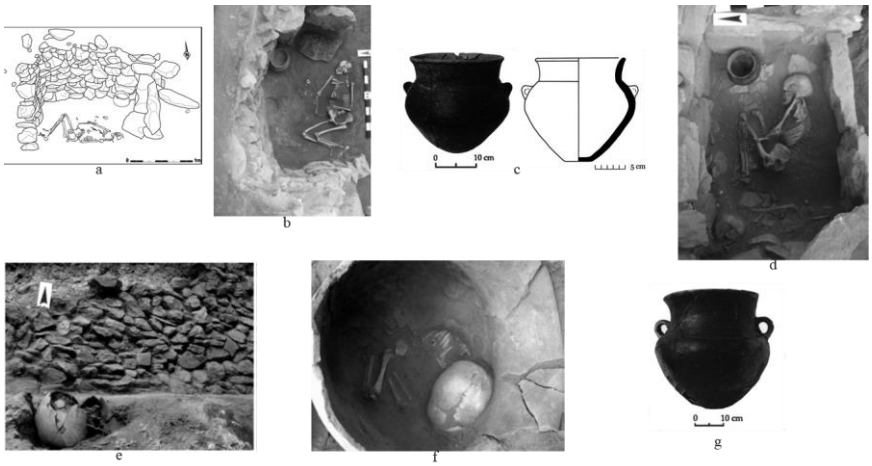

Resim 5.51. a. Chobareti, (Gürcistan), Gömüt No. 1 (Modwene Poulmarc'h, 2014, 229, Fig. 148), **b.** Chobareti (Gürcistan), Gömüt No. 1 (Modwene Poulmarc'h, 2014, 229, Fig. 149), **c.** Chobareti (Gürcistan), Gömüt No. 1'de bulunmuş kap (Modwene Poulmarc'h, 2014, 231, Fig. 150), **d.** Chobareti (Gürcistan), Gömüt No. 8 (Modwene Poulmarc'h, 2014, 246, Fig. 166), **e.** Chobareti (Gürcistan), Gömüt No. 9 (Modwene Poulmarc'h, 2014, 249, Fig. 169), **f.** Chobareti (Gürcistan), Gömüt No. 9 (Modwene Poulmarc'h, 2014, 249, Fig. 169), **g.** Chobareti (Gürcistan), Gömüt No. 9, gömütün içinde bulunduğu vazo (Modwene Poulmarc'h, 2014, 251, Fig. 172).

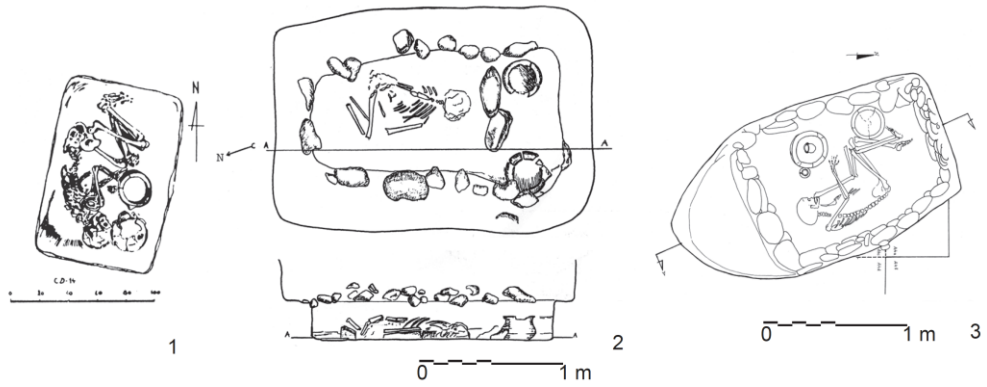

Resim 5.52. Shida Kartli'nin Kura-Aras mezar örnekleri 1. Kvatskhela, Mezar No. 5, 2. Aradetis Orgora, Mezar No. 23, 3. Takhtidziri, Mezar No. 35 (Elena Rova, 2014, Fig. 8, 1-3).

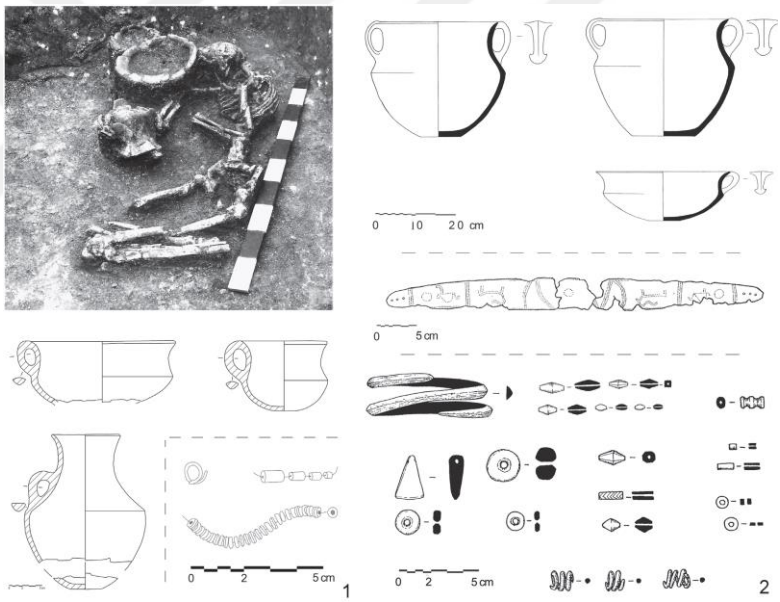

Resim 5.53. Mezar buluntuları 1. Natsargora, Mezar No. 243; 2. Kvatskhela, Mezar No. 2 (Elena Rova, 2014, Fig. 9, 1-2).

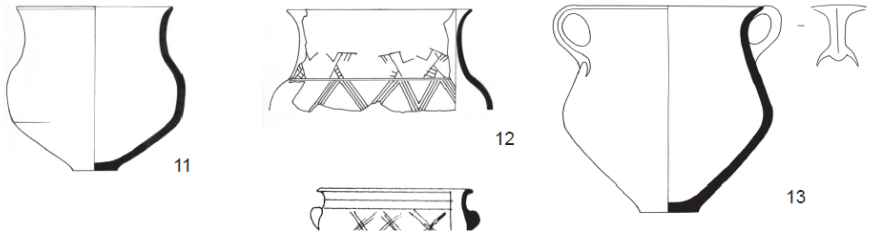

Resim 5.54. Aradetis Orgora mezarlığında ele geçen kap örnekleri (Elena Rova, 2014, Fig. 5, 11-13).

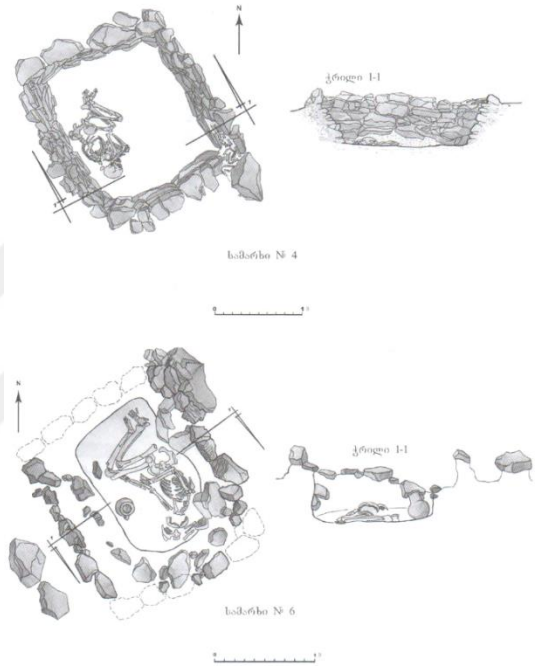

Resim 5.55. üst. Mezar No. 4; alt. Mezar No. 6 (Giorgi Gogochuri ve Alexander Orjonikidze, 2010, pl.III).

Resim 5.56. a. Tiselis Seri Mezar No. 7 (Modwene Poulmarc'h, 2014, Fig. 107-108), b-c. Tiselis Seri (Gürcistan), Mezar No. 8 (Modwene Poulmarc'h, 2014, Fig. 109-110), **d.** Tiselis Seri mezar buluntusu pişmiş toprak kap örnekleri (Giorgi Gogochuri ve Alexander Orjonikidze, 2010, pl.IV. 15-17), **e.** Tiselis Seri mezar buluntularından örnekler (Giorgi Gogochuri ve Alexander Orjonikidze, 2010, pl.V. 1-2).

Resim 5.57. a. Tsinor (Zinor) kurgan grubu 1 No.lu kurgan odası (Dedabrashvili Sh.Sh, 1979, Tablo. LXIV), **b.** Tsinor (Zinor) kurgan grubu 1 No.lu kurgan buluntuları (Dedabrashvili Sh.Sh, 1979, Tablo. LXV), **c.** Tsinor (Zinor) kurgan grubu 2 No.lu kurgan buluntuları (Dedabrashvili Sh.Sh, 1979, Tablo. LXVI), **d.** Tsinor (Zinor) kurgan grubu 2 No.lu kurgan buluntuları (Dedabrashvili Sh.Sh, 1979, Tablo. LXVII), **e.** Tsinor (Zinor) kurgan grubu 2 No.lu kurgan buluntuları (Dedabrashvili Sh.Sh, 1979, Levha. XIV5).

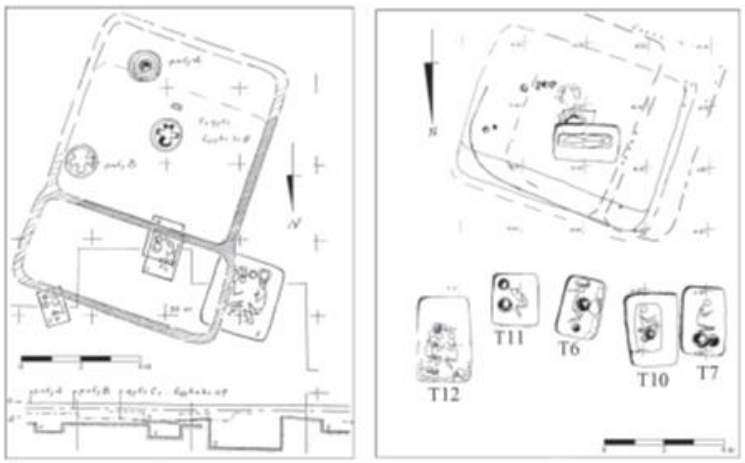

a

b

Resim 5.58. a. Kvatskhelebi mezarları ve bu mezarların hemen sonrasına ait evler (Giulio Palumbi, 2008, Fig. 5.14, 1-2), **b.** Kvatskhelebi mezarlığı No. 2 mezarında ele geçen diadem (Giulio Palumbi, 2008, Fig. 4.18:7).

a b

Resim 5.59. a.Arslantepe (8) ile Kvatskhelebi (9) mezarlarında ele geçen benzer diademler (Giulio Palumbi, 2008, Fig. 4.1:8-9), **b.** Kvatskhelebi Mezar No 2 buluntusu (Arslantepe kral mezar buluntusuna benzetilmektedir), (Giulio Palumbi, 2008, Plate 4.1: 5).

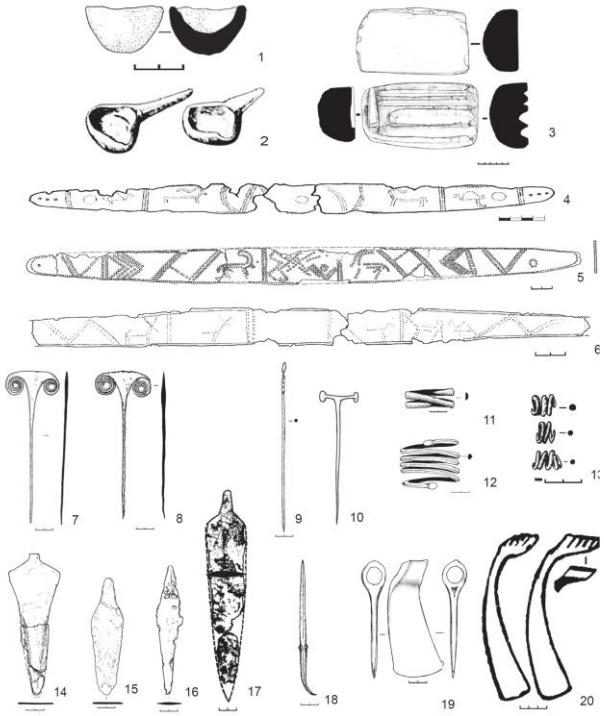

Resim 5.60. Shida Kartli bölgesinde ele geçen metal eserler; 1-2. Khizanaat Gora, 3. Gudabertka, 4. Kvatskhela Mezarlığı, 5-6. Gudabertka, 7. Urbnisi Mezarlığı, 8. Kvatskhela Mezarlığı, 11. Kvatskhela Mezarlığı, 12. Urbnisi Mezarlığı, 13. Kvatskhela Mezarlığı, 14-15. Gudabertka, 16. Kvatskhela Mezarlığı, 17. Tsikhiagora, 18. Tvlepias Tsqharo mezarlığı, 19. Aradetis Orgora, 20. Kareli (Elena Rova, 2014, Fig. 11, 1-20).

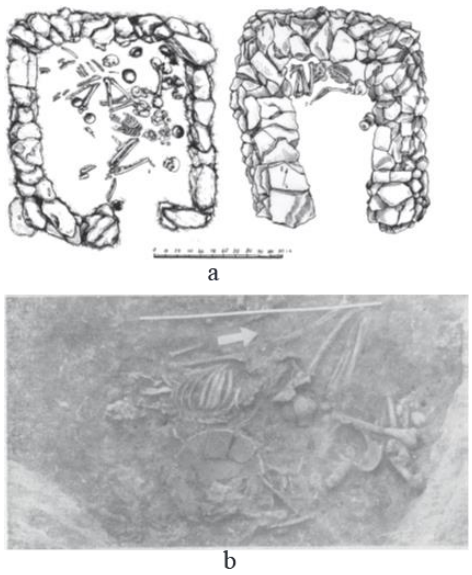

Resim 5.61. a. Kiketi atnalı tipinde mezarları (Giulio Palumbi, 2008, Fig. 5.1:1,2), **b.** Kiketi (Gürcistan) Mezar No. 13, omurganın bir kısmı ve sağ kaburga bağlantısı (Modwene Poulmarc'h, 2014, 204, Fig. 115).

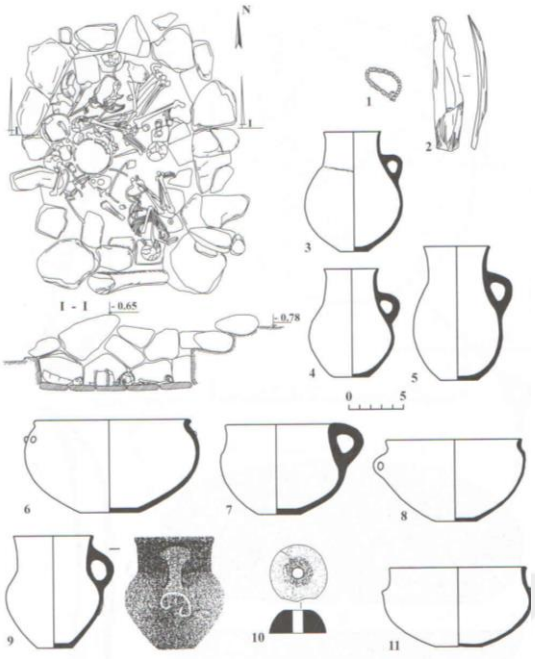

Resim 5.62. Mezar No. 1'in çizimi ve içerisindeki buluntular (Guram Chikovani, Zebede Shatberashvili ve Giorgi Gogochuri, 2010, Pl.V, 1-11).

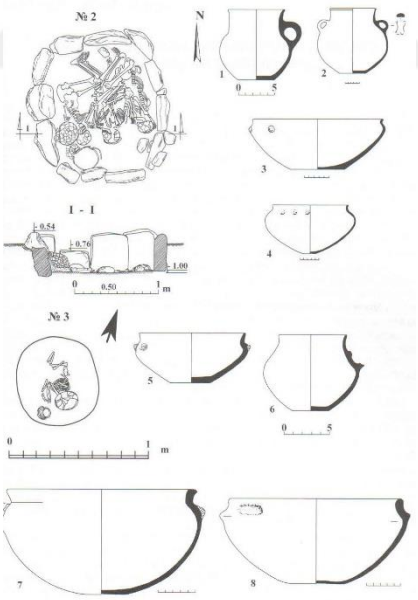

Resim 5.63. Mezar No. 2; 5-6. Mezar No. 3; 7-8. Mezar No. 5 (Guram Chikovani, Zebede Shatberashvili ve Giorgi Gogochuri, 2010, Pl.VI, 1-8).

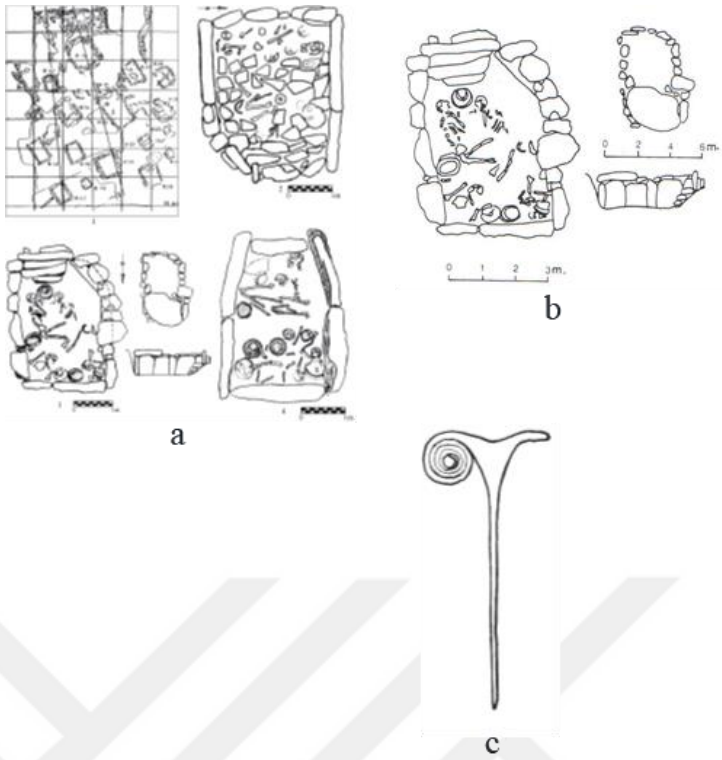

Resim 5.64. a. Samshvilde mezar örnekleri (Giulio Palumbi, 2008, Fig. 4.25: 2-4), **b.** Samshvilde, Mezar No 6, taş çevrili (sanduka) mezar (Antonio Sagona, 1984, Fig. 131.2), **c.** Samshvilde'nin mezar buluntusu çift spiral iğne (Giulio Palumbi, 2008, Fig. 4.25: 1).

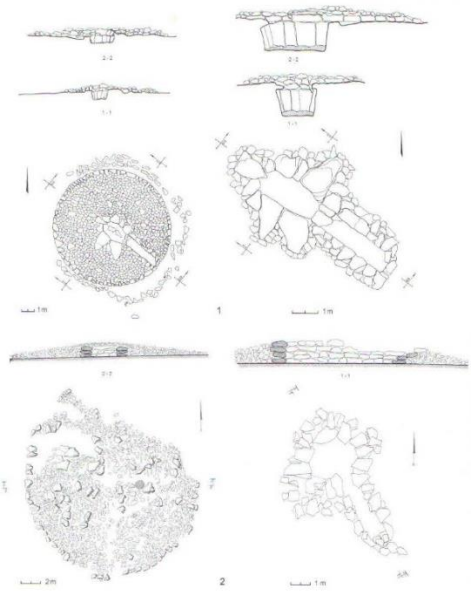

Resim 5.65. Talin, 1: Mezar No. 7; 2: Mezar No.11 (Pavel Avetis, **f.** Muradyan ve **g.** Sargsyan, 2010, Fig. 1).

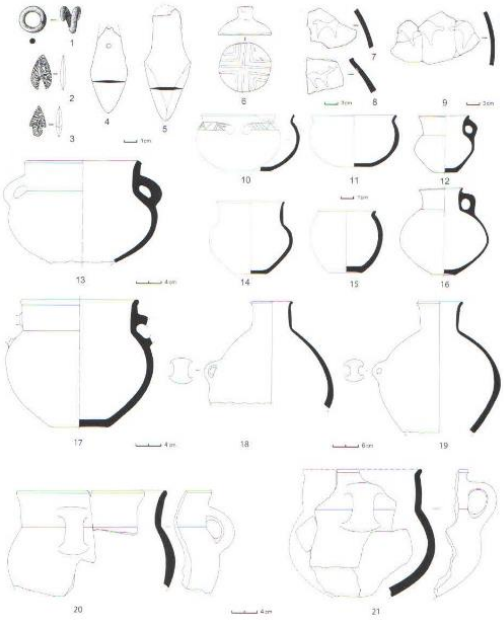

Resim 5.66. Talin mezarları, 1: 11 No.lu Mezar (1, 10); 12 No.lu Mezar (1-4, 11, 14, 15, 20-21); Mezar No. 10 (5, 13); Kült Platform (6-9, 17); Mezar No.7 (12, 16) (Pavel Avetis, **f.** Muradyan ve **g.** Sargsyan, 2010, Fig. 3).

Resim 5.67. Mezarlarda ele geçen Kura-Aras seramikleri, 1-3: Aparan III; 4-6: Horom Burial No. 1; 7-10: Elar Burial No. 15; 11-14: Gegharot trench 12A; 15: Arevik; 16-21: Avan Burial No. 1 (Ruben S Badalyan, 2014, Fig. 1).

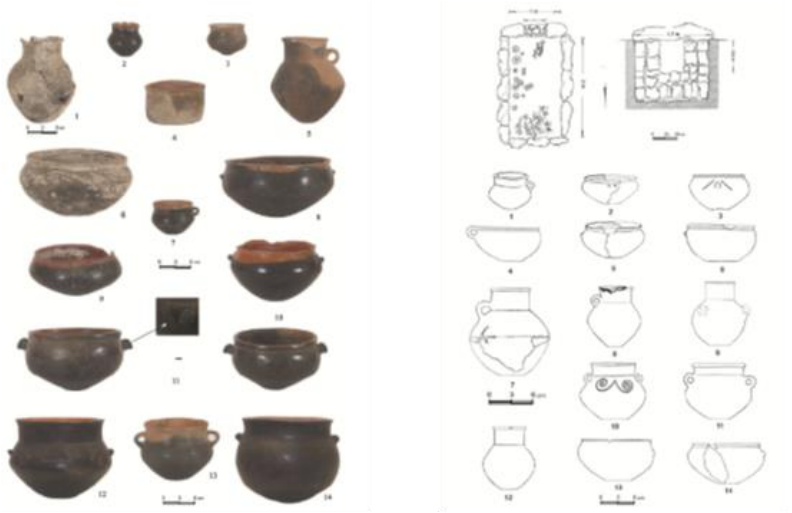

Resim 5.68. a. Keti'nin mezarlarından seramik kaplar (Petrosyan LA, Khudaverdian A.Yu, 2018, 126, Şekil. 2), **b.** Keti'nin 5 No.lu taş sanduka tipi mezar örneği ve buluntuları (Petrosyan LA, Khudaverdian A.Yu, 2018, 126, Şekil 1).

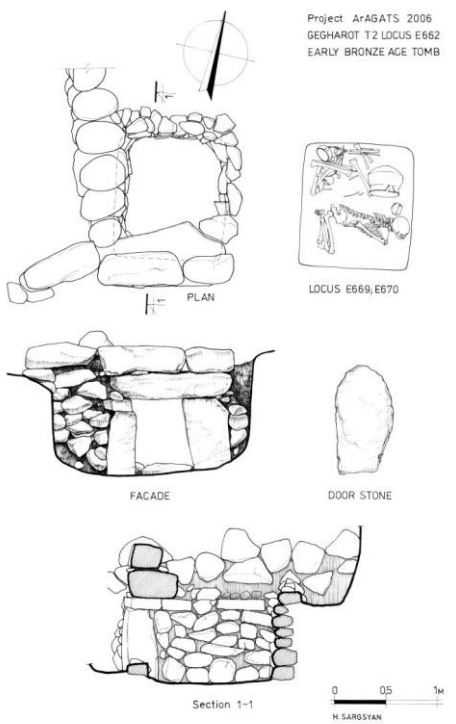

Resim 5.69. a. Gegharot (Ermenistan), Mezar No. T02E.662 (Modwene Poulmarc'h, 2014, 220, Fig. 141), **b.** Gegharot (Ermenistan), Mezar T2E.662 (Modwene Poulmarc'h, 2014, 221, Fig. 143).

Resim 5.70. a. Kalavan-1 (Ermenistan), Mezar UF 2 (Modwene Poulmarc'h, 2014, 262, Fig. 182), **b.** Kalavan-1 (Ermenistan), UF 8, Ölünün beraberindeki Alaca Akik/Kalsedon boncuk (Modwene Poulmarc'h, 2014, 279, Fig. 195), **c.** Kalavan-1 (Ermenistan), Mezar UF 9, kola takılı tunç bilezik (Modwene Poulmarc'h, 2014,284, Fig. 202), **d.** Kalavan-1 (Ermenistan), Mezar UF 9'da kafatası yakınında ele geçen tunç halka (Modwene Poulmarc'h, 2014, 284, Fig. 203).

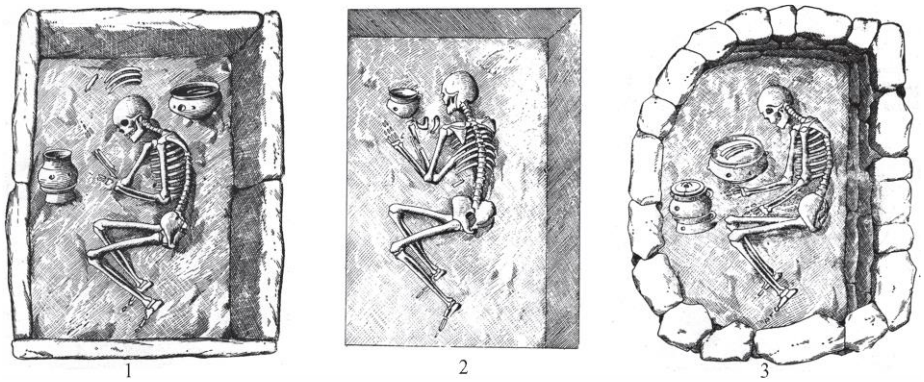

Resim 5.71. 1. Taş Sanduka tipi mezar; 2. Basit Toprak Mezar; 3. At Nalı Mezar (Giulio Palumbi, 2008, Fig. 4.24:1-3).

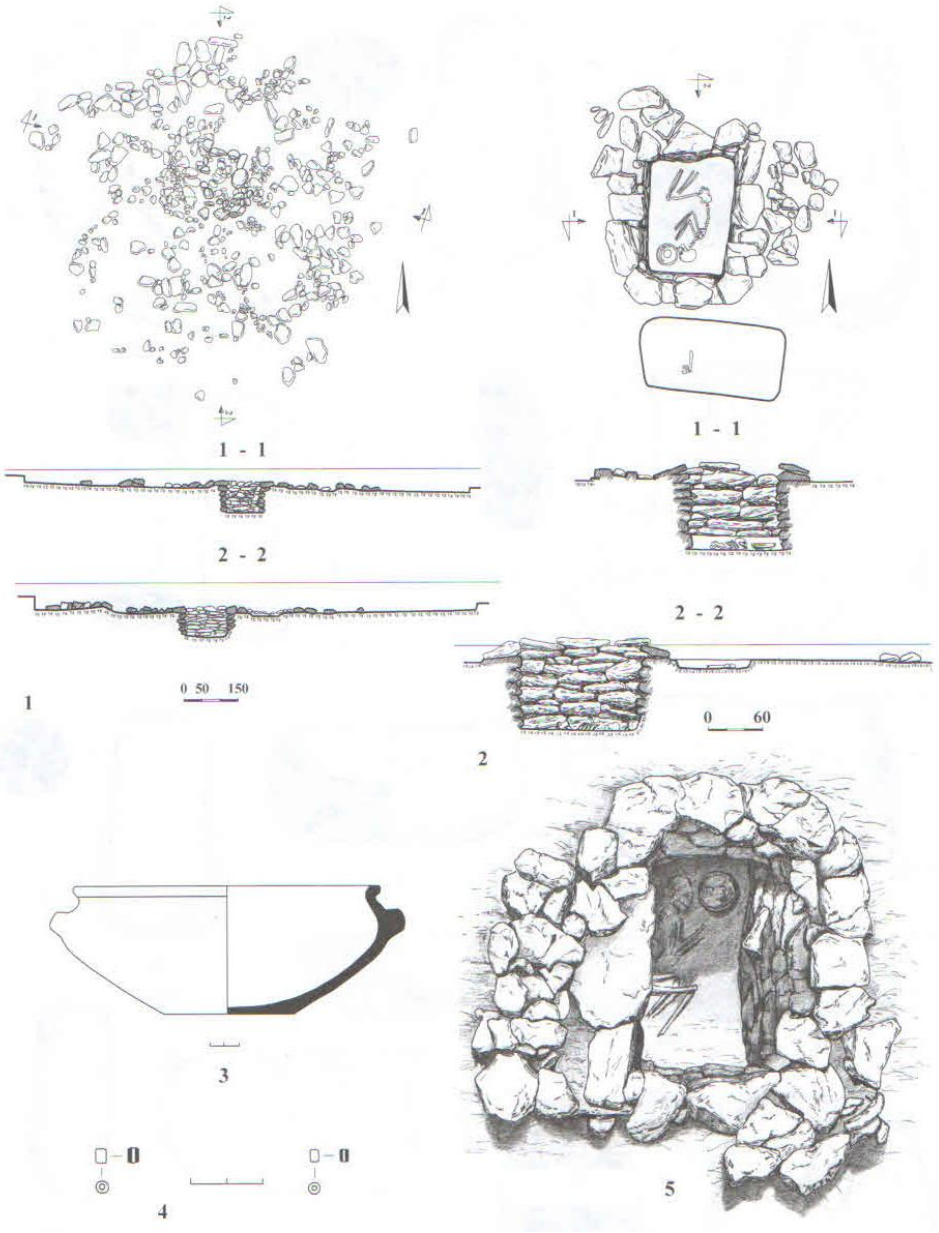

Resim 5.72. Trialeti kültürüne ait kurgan tipi mezar ve içerisinde ele geçen pişmiş toprak kap örneği (Nino Shanshashvili, 2010, pl. IX, 1-5).

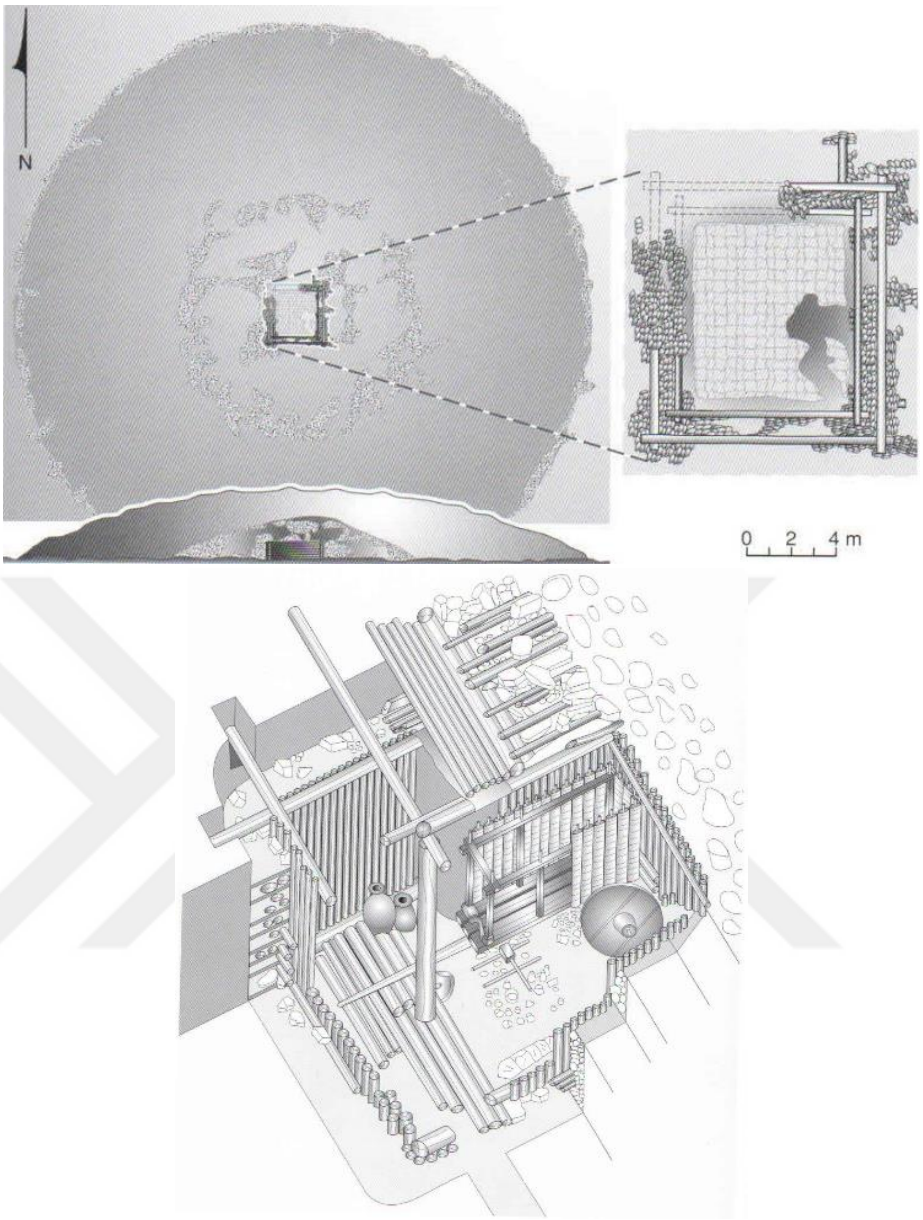

Resim 5.73. sol. Martkopi 4.A No.lu Kurgan (Antonio Sagona, 2006, 63, Page. 63 above), sağ. Bedeni 5 No.lu kurgan (Antonio Sagona, 2004, Figure. 10).

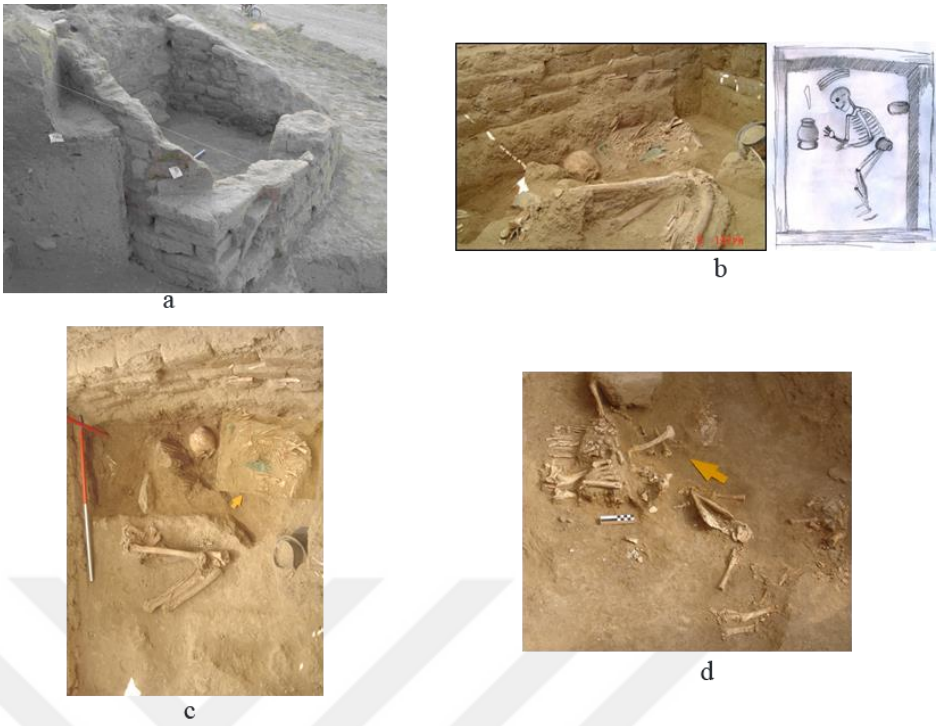

Resim 5.74. a. Köhneh Pasgah Tepesi'nde tespit edilen oda mezar dışarıdan (Shiva Sheikhi, Ali Zalaghi ve Marjan Mashkour, 2011), **b.** Köhneh Pasgah Tepesi'nde tespit edilen oda mezar içeriden (Manouchehr Eskandarzadeh, 2018, Resim 75), **c.** Köhneh Pasgah Tepesi'nde tespit edilen oda mezar içeriden (Shiva Sheikhi, Ali Zalaghi ve Marjan Mashkour, 2011), **d.** Köhneh Pasgah Tepesi'ndeki oda mezarda tespit edilen kurban edilmiş hayvanlara ait kemikler (Shiva Sheikhi, Ali Zalaghi ve Marjan Mashkour, 2011).

Resim 5.75. a. Köhneh Pasgah Tepesi'ndeki oda mezarda tespit edilen Kura-Aras kapları (Manouchehr Eskandarzadeh, 2018, Resim 72), **b.** Köhneh Pasgah Tepesi'ndeki oda mezarda tespit edilen ölü hediyeleri (Shiva Sheikhi, Ali Zalaghi ve Marjan Mashkour, 2011).

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Umut PARLITI
Doğum Yeri ve Tarihi	Adana- 07.01.1981
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Dicle Üniversitesi (Örgün Öğretim), Arkeoloji Bölümü
Y. Lisans Öğrenimi	Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Bölümü, Protohistora ve Önasya Arkeolojisi
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	-Umut Parlıtı ve Ahmet Uhri, "Geçmişten Bugüne Ölüm Olgusuna ve Ritüellere Bilimsel Yaklaşım/Scientific Approach on Death Phenomenon and Rituals from Past to Present", *Tüba-Ar, Türkiye Bilimler Akademisi Dergisi, Özel Sayı,* 2018, 13-28. - Umut Parlıtı, "Turizm, Arkeopark ve Rekreasyon Projelerinin Kırsal Yerleşime Katkısı: Ayanis Örneği", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı. 34,* 2017, 11-29. - Umut PARLITI, Kenan ÖNCEL ve Nilüfer PARLITI, "Doğu Anadolu Bölgesi'nde Arkeolojik Açıdan Az Bilinen Bir Yöre: Tunceli", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, Sayı.7, Cilt.2,* 2017, 343-363. - Mehmet Işıklı ve Umut Parlıtı, "Van Ayanis Urartu Kalesi Çalışmaları", *Türk Eskiçağ Bilimler Enstitüsü Haberler Dergisi*, 39, 2015, 55-57. - Umut Parlıtı, "Doğu Anadolu'nun Gizemli Abideleri: Höyükler", *Nahçıvan ve Doğu Anadolu Abideleri Uluslararası Sempozyumu (Dünü, Bugünü ve Yarını,* Sage Matbaacılık, 2016, 312-329. - Mehmet Işıklı, Gülşah Öztürk ve Umut Parlıtı, "Van Ayanis Kalesi 2015 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları", *38. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Ankara, 2017, 587-598. - Mehmet Işıklı ve Umut Parlıtı, "Dağlık Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran Kura-Aras Halklarının Sosyal Yapısına Dair; Ölü Gömme Verileri Üzerine Gözlemler" *Prof. Dr. Serap Yaylalı'ya*

	Armağan, 2019 (Baskıda). - Umut Parlıtı, "Mehmet Işıklı- Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü- Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi", *Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı,* Ankara, 2014, 628-629. - Umut Parlıtı, "MÖ III. Binyıl Anadolu'sunda Ölü Gömme Gelenekleri" *Arkeoloji Çalıştayı,* 2015. - Umut Parlıtı, "Doğu Anadolu Kültür Tarihinde ve Arkeolojisinde az Bilinen bir Yöre: Tunceli", *Tunceli Biyolojik ve Kültürel Envanter Çalıştayı,* 2015. - Umut Parlıtı, "MÖ III. Binyıl Anadolu'sunda Oda Mezar Geleneği ve Sosyo Ekonomik Açıdan Değerlendirilmesi", *Genç Araştırmacılar Çalıştayı,* 2017. - Umut Parlıtı ve Sefa Köse, "Burial Traditions in Eastern Anatolia and Georgia's High Plateau in the Early Bronze Age/Erken Tunç Çağında Doğu Anadolu ve Gürcistan'ın Yüksek Yaylalarında Ölü Gömme Gelenekleri (Poster Bildiri)", *Tarih Boyunca Anadolu ve Gürcistan İlişkileri Uluslararası Sempozyumu,* 2018.
İş Deneyimi	
Burslar	Türk Amerikan İlmi Araştırmalar Derneği Doktora Bursu
Projeler	2 adet BAP Projesi (Araştırmacı) 1 adet Tübitak (Bursiyer)
Çalıştığı Kurumlar	-Kültür ve Turizm Bakanlığı'na bağlı Ayanis, Müslümantepe Höyük, Kavuşan Höyük, Hasankeyf Höyük, Tatarlı Höyük, Hirbemerdon Tepe, Müslüman Tepe kazı ve yüzey araştırmaları. -Muğla Üniversitesi Daskyleion Laboratuvar Çalışmaları. -TÜBİTAK Doğa Eğitimi ve Bilim Okulları Deneysel Arkeoloji Çalışması.
İletişim	
E-Posta Adresi	umutparilti62@gmail.com
Tarih	04.03.2019